

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**19. YY'DA BİLİM-DİN ÇATIŞMASI TARTIŞMALARI VE
AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN "NİZÂ'-I İLM Ü DİN"
ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

**Hazırlayan
Mustafa YILDIRIM**

**Danışman
Doç. Dr. Fazlı ARSLAN**

Doktora Tezi

**Nisan 2016
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**19. YY'DA BİLİM-DİN ÇATIŞMASI TARTIŞMALARI VE
AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN “NİZÂ‘-I İLM Ü DÎN”
ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

(Doktora Tezi)

**Hazırlayan
Mustafa YILDIRIM**

**Danışman
Doç. Dr. Fazlı ARSLAN**

**Nisan 2016
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Mustafa YILDIRIM

YÖNERGEYE UYGUNLUK

“19. yy’da Bilim-Din Çatışması Tartışmaları Ve Ahmet Midhat Efendi’nin “Nizâ‘-I İlm Ü Dîn” Adlı Eserinin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi” adlı Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Mustafa YILDIRIM

Danışman

Doç. Dr. Fazlı ARSLAN

Tarih Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

Doç. Dr. Fazlı ARSLAN danışmanlığında Mustafa YILDIRIM tarafından hazırlanan “19. yy’da Bilim-Din Çatışması Tartışmaları ve Ahmet Midhat Efendi’nin “Nizâ’-ı İlm ü Dîn” Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Doktora olarak kabul edilmiştir.

22.04
...../2016

JÜRİ:

Danışman : Doç. Dr. Fazlı ARSLAN

Üye : Prof. Dr. Şakir BATMAZ

Üye : Doç. Dr. Metin Ziya KÖSE

Üye : Doç. Dr. Emin ÖZDEMİR

Üye : Doç. Dr. Serdar SAKIN

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 25/04/16 tarih ve09.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Tarih boyunca bilim ile din arasındaki ilişkinin nasıl olduğu ve nasıl olması gerektiği konularında yapılan tartışmalar; bilim ve din adamları ile bilim tarihi araştırmacıları arasında olduğu gibi, başka birçok kesimler arasında da popülerliğini daima korumuştur. Ancak bu ikisinin çatıştığı şeklindeki iddiaların ise hangi gelişmeler sonucunda ortaya atıldığı ve “İslâm-bilim çatışması” haline nasıl konulduğu hususu, üzerinde pek durulmayan bir konudur.

Bu çalışmada; modern bilimin verileri ile Katolik kilisesinin görüşleri arasında, Avrupa’da on beşinci yüzyıldan itibaren başlayan asıl çatışmanın sebepleri ve seyri üzerinde durulduktan sonra, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren çatışmanın aldığı şekil incelenmektedir. On dokuzuncu yüzyılda materyalist akımların oldukça güçlenmesi, yüzyılın sonlarına doğru, bilimin din karşısında kesin bir zafer kazandığı iddiasına yol açmış, bazı batılılar tarafından çatışma tezinin “İslâm-bilim çatışması” şeklinde genellendirilmeye çalışıldığı görülmüştür. Pozitivist ve kaba materyalist etkilerle Osmanlı kamuoyuna taşınan “İslâm bilimle çatışır mı?” veya “İslâm ilerlemeye engel midir?” şeklinde özetlenebilecek tartışmalara Osmanlı aydınlarından da materyalist ve seküler tarzda katılanlar olmuştur. Ancak bu iddialara karşı, Batıcılık-İslâmcılık tartışmaları sürerken, sert tepkiler de verilmiş, şiddetli reddiyeler yazıldığı da görülmüştür. Bu tepkilerden biri de Ahmet Midhat Efendi’nin *Nizâ-ı İlm ü Dîn* adlı eseridir. Eser; çatışma tezini ortaya atan John William Draper’in *History of the Conflict between Science and Religion* adlı kitabının tercümesi ve bir İslâm savunması şeklinde tenkidinden ibarettir.

Çalışmamız; giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konuyla ve çalışmanın amacıyla ilgili bilgiler verilmiş, bazı temel kavramlar açıklanmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde öncelikle; iddia edilen çatışmanın Avrupa’da ortaya çıkışı ile bilimin ve din karşıtlığının giderek güçlendiği bir dönemde çatışmanın seyri üzerinde durulmuştur. Daha sonra, Tanzimat döneminde pozitivist/materyalist ideolojilerin Osmanlı aydınları üzerindeki etkileri konu edilmiştir. Yüzyılın son çeyreğinde ve İkinci Meşrutiyet döneminde İslâm-ilerleme tartışmalarına Batıcıların ve İslâmcıların yaptıkları katkılar ve eserleri özetlenmiştir.

Ahmet Midhat Efendi ve mücadelesi üzerinde ise daha fazla durulmuştur. Edebiyatçı kişiliğiyle ve özellikle romanlarıyla bilinen Midhat Efendi'nin İslâm müdafii ve materyalizm karşıtı olarak yazdığı eserleri özetlenmeye çalışılmış, yazarı bu yönüyle tanıtmak amaçlanmıştır.

İkinci bölümde ise *Nizâ-ı İlm ü Dîn* bütünüyle ilk defa bizim tarafımızdan Latin harflerine çevrilmiştir. Çalışmanın sonunda ise bu eserin bilim-din çatışması tartışmaları bağlamında değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çalışmanın her aşamasında istifade ettiğim muhterem hocam Fazlı Arslan'a teşekkür ederim. Ayrıca, yardımlarından dolayı kıymetli dostlarım Kasım Hızlı ve Ahmet Gözülü ile İSAM Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak; çalışmalarım boyunca hep anlayışlı ve özverili olarak yanımda duran eşim Sevda Yıldırım'a ve beni varlıklarıyla daima teşvik eden kuzularım Zeyneb'e ve Reyhan'a da müteşekkirim.

Mustafa YILDIRIM

23 Nisan 2016 - 16 Receb 1437

KAYSERİ

**19. YY'DA BİLİM-DİN ÇATIŞMASI TARTIŞMALARI VE
AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN “NİZÂ‘-I İLM Ü DİN”
ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Mustafa YILDIRIM
Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi, Nisan 2016
Danışman: Doç. Dr. Fazlı ARSLAN

ÖZET

Hıristiyanlık tarihi ve bilim tarihi birlikte incelenirse iddia edilen Bilim-din çatışmasının; mutlak manada bilim ve din arasında olmadığı görülür. Asıl çatışmanın ise; Avrupa’da Hıristiyanlığın ilk asırlarından beri Roma Katolik kilisesinin dogmaları ile on yedinci asırda fizik bilimi ile başlayan modern bilim devriminin ortaya koyduğu gerçekler arasında belirdiği görülmektedir.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde; artık zayıflayan din kurumu karşısında kaba materyalist ve pozitivist düşünceler, evrim teorisi tartışmalarının da desteğiyle Avrupa’da yükseliş göstermiştir. Çatışma tezi böyle bir dönemde, 1874’te ortaya atılmıştır. Bu fikirler; yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Tanzimat dönemini yaşamakta olan Osmanlı aydınları üzerinde de etkili olmuştur. Dağılma sürecinin yaşandığı bir dönemde, Müslüman ülkelerin ilerleyememesinin sebebi olarak İslâm’ı gösterenlere reddiyeler yazılmıştır. Yüzyılın son çeyreği, Ahmet Midhat’ın misyonerlik ve materyalizm karşısında fikir mücadelesinin yoğunlaştığı yıllardır.

John William Draper’in; aslında Katolik kilisesine bir saldırı olan 1874 tarihli *History Of The Conflict Between Religion and Science* adlı eserini, Ahmet Midhat Efendi 1895-1900 yılları arasında, tenkitli olarak Osmanlı Türkçesine tercüme etmiş, İslâm, Hz. Muhammed, İbni Rüşd felsefesi ve İslâm-bilim ilişkisine dair bazı yanlışlarını eleştirmiştir. Ahmet Midhat’ın bu eserdeki asıl gayesi; Osmanlı gençliğini materyalizmden korumaktır.

Anahtar kelimeler: Din, Bilim, Çatışma, Ahmet Midhat, John William Draper.

**ARGUMENTS OF THE CONFLICT BETWEEN SCIENCE AND RELIGION IN
THE 19. CENTURY AND TRANSCRIPTION AND ASSESSMENT OF AHMET
MİDHAT EFENDİ'S BOOK; "NİZÂ'-I İLM Ü DİN"**

Mustafa YILDIRIM
Erciyes University, Graduate School of Social Sciences
Ph.D. Thesis, April 2016
Supervisor: Doç. Dr. Fazlı ARSLAN

ABSTRACT

If the history of Christianity and the history of science are examined together, it appears that the alleged science-religion conflict is not to be thought of in absolute terms as being between science and religion. The real conflict appears to have been between the dogma of the Roman Catholic Church, prevalent in Europe since the first centuries of Christianity, and the facts revealed by the modern scientific revolution, which began with physical science in the seventeenth century.

In the nineteenth century, in the face of weakening religious institutions, and with the support of the theory of evolution, materialist and positivist thoughts had risen in Europe. A conflict thesis was put forward in this period in 1874. Starting in the second half of the century, these ideas affected the Ottoman intellectuals of the Tanzimat period. In a time which saw a process of disintegration, refutations were written against those who claimed that Islam was the reason for the recession of Muslim countries. The last quarter of the century was dominated by Ahmet Midhat's struggle of idea against missions and materialism.

Between the years 1895-1900, Ahmet Midhat Efendi translated John William Draper's 1874 attack on the Catholic Church, *History Of The Conflict Between Religion and Science* into Ottoman Turkish. In his critical edition, Ahmet Midhat criticized some of Draper's mistakes concerning Islam, Prophet of Islam, Averroism and İslam-science relation. Midhat's primary objective in this work was to protect the youth of the Ottoman Empire from materialism.

Key Words: Religion, Science, Conflict, Ahmet Midhat, John William Draper.

İÇİNDEKİLER

19. YY'DA BİLİM-DİN ÇATIŞMASI TARTIŞMALARI VE AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN "NİZÂ'-I İLM Ü DİN" ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRİLMESİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK	ii
ONAY	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1.KONU.....	1
2.AMAÇ.....	2
3.SINIRLANDIRMA.....	4
4.YÖNTEM VE TRANSKRİPSİYON.....	4
5.TANIMLAR.....	5
5.1.Bilim.....	5
5.2.Din.....	8
5.3.Dogma.....	10
5.4.Reddiye.....	13
5.5.Papalık.....	14
5.6.Konsil.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLİM-DİN ÇATIŞMASININ TARİHİ

1.ÇATIŞMA TEZİNİN AVRUPA MERKEZLİ TARİHİ	17
1.1. Papalığın Siyasal Bir Güç Haline Gelmesi.....	17
1.2. Aydınlanma ve Bilimsel Devrim.....	21

1.3. Materyalizmin Yükselişi.....	27
1.4. On Dokuzuncu Yüzyıl: Bilim Din Çatışması	31
1.5. Birinci Vatikan Konsili ve Çatışmanın Keskinleşmesi.....	38
1.6. John William Draper ve Çatışma Tezi.....	40
2.OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇATIŞMA TARTIŞMALARI.....	46
2.1. Tanzimat, Tercüme ve Garplılaşıma.....	46
2.2. Ernest Renan ve Mâni-i Terakkî Tartışmaları.....	49
2.3. Kaba Materyalistler ve İslâmcı Tepkiler.....	58
2.4. Çatışma Tezi ve Ahmet Midhat Efendi	68
2.4.1. Ahmet Midhat Efendi'nin Kişiliği ve Yazarlığı	68
2.4.2. Ahmet Midhat Efendi ve Fikir Mücadelesi	72

İKİNCİ BÖLÜM

NİZÂ'-I İLM Ü DİN'İN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRİLMESİ

1.TRANSKRİPSİYON.....	93
İhtâr.....	93
Bizim Mukaddimemiz	94
Draper'in Mukaddimesi ve Mütâlaâtımız.....	96
Birinci Bâb; İlmin Mebâdîsi	101
İkinci Bâb; Nasrâniyet ve Tahavvülâtı ve Ulûm ile Münâsebeti.....	133
Bâb-ı Sâlis; Vahdâniyet-i İlâhiye Mesleğince Nizâ. Birinci Reform yahut Cenûb Reformu	179
Dördüncü Bâb; Cenûbda Ulûmun Teceddüdü	258
Beşinci Bâb; Ruh Hakkında Nizâ. İntişâr ve İrticâ Akidesi	281
Beşinci Bâba Tarafımızdan Zeyl: Ulûm ve İslâm.....	331
Altıncı Bâb; Tabiat-ı Âleme Dâir Nizâ	385
Yedinci Bâb; Arz'ın Ömrü Hakkındaki İhtilâfât	436
Sekizinci Bâb; Hakikat-i Kübrâ Hakkında Nizâ	485
Dokuzuncu Bâb; Hükûmet-i Kainât Husûsundaki Tebâyün	543

Onuncu Bâb; Latin Hıristiyanlığı yahut Katolikliğin Medeniyet-i Cedîdeye Nisbeti	602
On Birinci Bâb; Ulûmun Medeniyet-i Cedîdeyle Mûnasebeti.....	635
2.NİZÂ‘-I İLM Ü DİN’İN DEĞERLENDİRİLMESİ	683
2.1. Eserin Yazıldığı Dönem ve Ahmet Midhat’ın Tercüme Tarzı	683
2.2. Eserin Değerlendirilmesi.....	691
SONUÇ.....	708
BİBLİYOGRAFYA	716
DİZİN	727
ÖZGEÇMİŞ	731

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
İİBFD.	: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
M.	: Miladi
MÖ.	: Milattan Önce
ö.	: Ölüm tarihi.
R.	: Rumi
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
SBED.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
SDÜİFD.	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
s.	: Sayfa No
Şrh.	: Şerh
Trc.	: Tercüme
UÜİFD.	: Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
Yay.	: Yayınlayan.

GİRİŞ

1. KONU

Bilim ve din arasındaki ilişki insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak bu ilişkinin alacağı şeklin ne olacağı meselesi ne tamamen halledilmiş ne de tartışılması ihmal edilmiştir. Bu mesele; tarih boyunca din felsefesi, teoloji, bilim tarihi, bilim felsefesi, epistemoloji gibi pek çok disiplin içinde sahip olduğu yeri ve önemi, günümüzde de oldukça canlı bir şekilde koruyan, hararetli tartışmaların yapıldığı ve hakkında yeni eserlerin yayımlandığı son derece güncel ve çok boyutlu felsefi bir problemdir.

Bu ilişkinin aldığı şekillerden birisi olan “Çatışma” durumu ise, insanlık tarihi içinde oldukça yakın dönemlere denk gelmektedir. Aslında “modern bilim” ile dinin on yedinci yüzyıldaki ilk buluşması dostça olmuştur. Zira bilim devrimini başlatan bilim adamlarının çoğu bilimsel çalışmalarında Tanrı’nın evreni nasıl yönettiğini araştırdıklarını savunan dindar Hıristiyanlardan oluşmaktaydı.¹ Bu insanlar bir bakıma Tanrı’nın varlığını inkâr etmeye değil, nasıl yarattığını anlamaya çalışan kimselerdi.

On beşinci yüzyıldan itibaren coğrafi keşifler yoluyla Yerküre’ye dair elde edilen bilgiler Katolik kilisesinin verileriyle ters düşmekteydi. Arkasından, on altıncı yüzyılda başlayan bilim devrimi geldi. Özellikle Kopernik, Galilei, Kepler ve Newton gibi - bir kısmı aynı zamanda din adamı olan - bilim insanlarının çalışmaları neticesinde ortaya konulan Güneş Sistemi’ne dair gerçeklikler Papalık ve kilise babaları diye adlandırılan din büyüklerinin ellerindeki Eski Ahit’in verileriyle ters düşmekteydi. Bilimin verileri özellikle Kutsal Kitap’ın Yaratılış bölümü ile çelişmekte idi. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda öncelikle coğrafya, astronomi, fizik gibi bilim dallarındaki ilerlemeler ve teknik imkânların artması da kilise ile bilimin çatışmasını giderek derinleştirmiştir.

¹ Ian G. BARBOUR, *Bilim ve Din, Çatışma-Ayrışma-Uzlaşma*, Çev. Nebi Mehdiyev-Mübariz Camal, İnsan yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012, s.13.

Reformasyon hareketleriyle güç kaybeden Katolik Kilisesi, Rönesans ve Aydınlanma ile de itibar kaybına uğramıştı. Böylece bilimin, Newton mekaniğinin ve onun değişmez yasalarının tek gerçek olduğu şeklinde özetlenebilecek olan determinist düşünce on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Kiliseyi tamamen saf dışı bırakmak amacıyla ona hücum etmeye başlamıştır. Çalışmamızın ilk bölümünün konusu; Avrupa ve Amerika’da, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelene kadar bilim, felsefe ve din adamlarınca yazılan bilim-din çatışmasına dair eserler ve bu alanda yapılan tartışmaların kısa tarihidir.

Esasen Papalık kurumuna karşı başlayan bu hücum, on dokuzuncu yüzyılda bazı Avrupalı ve Amerikalı bilim çevrelerince genelleştirilerek mutlak manada “din” karşıtlığına dönüştürülmüştür. Bunun neticesinde İslâm dininin de bilim ile çatıştığını iddia eden bilim adamları ve düşünürler ortaya çıkmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında, Pozitivizm ve Materyalizm cereyanlarının da Osmanlı ülkesine girmesi ile beraber, bu tartışmalara Osmanlı aydınlarından katılanlar olmuştur. Çalışmamızın bir diğer konusu da, Osmanlı aydınları arasındaki bu tartışmaların bir tarihçesidir.

Osmanlı kamuoyundaki bu tartışmalara katılanlardan birisi de Ahmet Midhat Efendi’dir. Midhat Efendi, Amerikalı kimyager ve fizyolojist John William Draper’in 1874’te yazdığı *History Of The Conflict Between Religion and Science* (Din ve Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi) adlı eserini Osmanlı Türkçesine tercüme ve şerh etmiştir. Draper kitabında bilim ile dinin kesin olarak çatıştığı iddiasında bulunmaktadır. 1895-1900 yılları arasında 4 cilt halinde *Nizâ’-ı İlm ü Din* adıyla yayımlanan eserde Midhat Efendi tercüme metninin aralarında, şiddetli reddiyeler şeklinde, neredeyse asıl metin ile aynı hacimde olacak hacimde, bir de şerh meydana getirmiş, bu suretle eserin tenkidini yaparak Tercümân-ı Hakikat matbaasında yayımlamıştı. Bu eserin Latin harflerine transkripsiyonunun yapılması da çalışmamızın ana görevini oluşturmaktadır.

2. AMAÇ

Avrupa’da Coğrafi keşifler, Reform ve Rönesans gibi gelişmeler ile ortaya çıkan düşünüş şekilleri ve değişen inanışlar Roma kilisesinin yasaklamalarıyla karşılaşmıştı. Sözü edilen gelişmeler neticesinde geline on sekizinci yüzyılda, Aydınlanma felsefesinin etkisine giren Avrupa’da, bilimsel bilgi ile skolâstik bilginin ne kadar

birbiriyle çeliştiği görülmüştü. Burada, çelişen taraflardan birincisine “modern bilim”, ikincisine de “dogmatizm” demek mümkündür. Nitekim on sekizinci yüzyılda; din ve Tanrı merkezli bir toplumsal düzen anlayışının yerini önemli oranda akıl ve birey merkezli bir toplumsal düzen arayışı almaya başlamıştı. Yaklaşık dört yüz yıl süren bu dönüşüm süreci sonunda Avrupa, giderek din ve geleneğin toplumsal yaşamda arka plana itildiği, laikliğin ve pozitivist düşüncenin giderek daha serbest bir biçimde ilke olarak benimsendiği bir toplum yapısına sahip olmuştu. Sonunda; düşünsel olarak Aydınlanma felsefesine, politik olarak Fransız İhtilali’ne ve ekonomik olarak da Sanayi Devrimi’ne dayanan “Modern Batı”da, bazı çevreler tarafından, bilimin kesin zaferi ilan edilmişti.²

Bu zaferin ilanı, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, bir Amerikalı tarafından yapıldı. Çatışma tezi denilince Batıda ilk akla gelen eser; kimyager ve fizikçi John William Draper’in *History of The Conflict Between Religion and Science* adlı eseri, bu esnada yazılmıştı. “Çatışma Tezi”, Batı’nın kendi içinde yaşadığı yaklaşık 400 yıllık bir dönüşüm sürecinin bir bakıma doğal bir sonucu olarak ortaya atılmıştı.

Bu çalışmada, bahsedilen sürecin son yüzyılında, Batıda ve Osmanlı Devleti’nde, aşağıdaki soruların ışığında tartışmaların bir tarihçesini vermeyi amaçladık.

- Çatışma iddiası ne zaman ve nasıl başlamıştır?
- Çatışma tezinin ortaya atılmasında Papalık ve onun siyasal gücünün etkisi ne kadardır? İddianın temelleri nelerdir?
- İddiaya tepkiler nasıl gelişmiştir?
- Osmanlı aydınları çatışma tezine nasıl bakmıştır?
- Çatışma tezi ispatlanmış mıdır?

Bu soruların cevaplarını ararken, John William Draper’in eserini Ahmet Midhat’ın tercüme ve tenkît etmesi; araştırmacılara kendisinin ve Draper’in durduğu noktadan, on dokuzuncu asrın Maddeciliği ile Osmanlı düşüncesinin din-bilim ilişkisine nasıl baktığını göstermesi yönüyle önemlidir. Ancak bu eser halen Latin harfleriyle tam olarak yayımlanmamıştır. Çalışmamızda bu eserin bütün olarak ilk defa

² Gamze ASLAN YAŞAR, “Ortaçağ’dan Günümüze “Modernite”: Doğu ve Doğası”, *Adıyaman Üniversitesi, SBED*, Yıl 4, Sayı 7, Aralık 2011, s.12-13.

transkripsiyonunu yapmak suretiyle, daha geniş bir okuyucu ve araştırmacı kitlesinin hizmetine sunmayı amaçladık.

3. SINIRLANDIRMA

İncelememiz başlangıç noktası olarak Papalık-Modern Bilim Çatışması tezini almıştır. Dolayısıyla bu çalışmada; Mezopotamya, Mısır, Çin, Hint ve Eski Yunan uygarlıklarındaki, bilimi ortaya çıkaran ve geliştiren faaliyetler konu edilmemiştir.

Çalışmamızın ağırlık noktası ise; on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı aydınları arasında, Batı kaynaklı pozitivist cereyanların girmesiyle beraber yaşanan tartışmalar ve Ahmed Midhat Efendi'nin bu tartışmaya verdiği katkıların bir kısmıdır. Bu sebeple Çatışma Tezi'nin merkezinde olan Katolik kilisesinin tarihi bütünüyle ele alınmamıştır. Ancak Avrupa'da siyasal bir güç haline gelme süreci üzerinde durulmuştur.

4. YÖNTEM VE TRANSKRİPSİYON

Çalışmamızda, sosyal bilimlerde genellikle kullanılan “niteliksel araştırma metodu”nu tercih ettik. Konumuzun özellikleri dikkate alınırsa bunun bir bakıma zorunlu olduğu teslim edilebilir. Bu yüzden; “Çatışma” tartışmaları dolayısıyla, konumuzu ilgilendiren sosyal bilimler (tarih, din, bilim, felsefe vs. gibi) alanlarında yazılmış eserleri taradık ve bu suretle amaç bölümünde yöneltilen soruların cevaplarına ulaşmaya çalıştık.

Eserin transkripsiyonunu yaparken, tercümenin sıhhatini özel kişi ve eser isimlerinden bahsedildikçe ve bazı tarihler zikredildikçe kontrol ettik. Ahmet Midhat eseri Fransızcasından tercüme ettiğini belirtiyor. Biz Fransızcasına ulaşamadık. İngilizce orijinal baskısıyla karşılaştırdık. Meşhur olan özel şahıs ve yer isimlerini Ahmet Midhat'ın imlâsıyla değil bugün yaygın olarak kullanılan şekliyle yazmaya çalıştık. Bazı miladi tarihlerin İngilizce baskıda farklı olduğunu gördük ve bu farklılıkları dipnotlarda gösterdik.

Transkripsiyonda; Arapça ve Farsça tamlamaları, uzun sesleri, ayın ve hemze harflerini göstermeye çalıştık. Bunun dışındaki kalın, ince ve peltek harfleri göstermedik. Az bilinen bazı kelimelerin Türkçesini dipnotlarda göstermeye çalıştık. Kısa Kur'an

ayetlerini, Hadîs-i Şerîf, Hadîs-i Kutsî ve diğere bazı Arapça ve Farsça beyitleri transkribe ederek, konunun akışına ve anlaşılmasına yardım edeceği için meâllerini dipnotlarda vermeye çalıştık. Ayet meallerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kur'ân-ı Kerîm Portalı'ndaki Kur'ân-ı Kerîm mealinden yararlandık.

Yedinci bâbda; Kur'ân-ı Kerîm'den yapılan uzun alıntılarını (uzun ve birbiri ardına gelen ayetlerin Arapça metinlerini), çalışmanın hacmini arttıracığından transkribe etmedik. Bu ayetlerin Arapça metinlerine Kur'ân-ı Kerîm'den ulaşılabilceğini düşündük. Ahmet Midhat'm verdiği mealleri ise -gereğı gibi- ana metin içinde transkribe ettik. Ender olarak; okunuşunda şüphe duyduğumuz kelimelerden sonra ise (?) işaretini koyduk. Ahmet Midhat'm sık kullandığı yandan tırnak işaretlerini << ve >> biz köşeli parantez [ve] olarak kullandık. Parantez işaretlerini (ve) aynen kullandık. Drapere ait olan sözleri bir santimetre içeriden başlayarak yazdık. Ahmet Midhat iki yerde dipnot kullanmıştı, onları dipnotlarda belirttik. Sayfa numaralarını sayfanın transkripsiyonundan önce iki slaş işareti arasında yazmak suretiyle gösterdik. /33/ gibi.

5. TANIMLAR

5.1. Bilim

Bilim; “Evrenin veya olayların bir bölümünü konu olarak seçen, deneye dayanan yöntemler ve gerçeklikten yararlanarak sonuç çıkarmaya çalışan düzenli bilgi, ilim”dir.³ Başka bir ifade ile bilim; “Doğal ve fiziksel dünyanın yapısı ve işleyişi hakkında ispatlanabilir bulgu veya gerçeklere (deney gibi) dayanarak elde edilen bilgidir”⁴ şeklinde tanımlanmaktadır.

Pozitif bilimler veya tecrübî ilimler diyebileceğimiz bu kısa tanımlardan sonra; İslâm inancında; “bilim” kavramını da kapsayan daha geniş bir kavram olduğu anlaşılan “ilim” tanımları üzerinde de kısaca duralım.

Ebu Davud ve İbni Mace'den rivayet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Muhammed (as); “İlim, mânâsı açık bir âyet yahut doğruluğı sabit bir sünnet veya âdil bir farizadır”

³ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s.269.

⁴ Albert Sidney **HORNBY**, *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Oxford University Press, 2001, s.1051.

buyuruyor. Başka bir rivayette de neredeyse aynı mânâyâ gelmek üzere “İlim üç’tür: Mânâsı açık bir âyet ve doğruluğu sabit bir sünnet, bir de bilmiyorum sözüdür” buyrulmuştur. Bu tariflerin İslâm’ın ilk zamanlarında yapıldığı anlaşılıyor. İslâm yayıldıkça, İslâm fihkî oluştuğça, İslâm devleti teşkilatlandıkça ve komşu medeniyetlerle temasa geçtikçe farklı kavimlerden farklı bilgiler alınmaya başlanmış ve ilim tasnifleri yapılmıştır. Bu yeni ilimlerin İslâm bilginlerinin ilgisini çekmesi, ilk olarak Emevîler devrinde yapılan tercüme faaliyeti yoluyla olmuştur.⁵

Düşünen insanlar için yukarıda yapılan tanımlar başta olmak üzere, bu tip kısa tanımlar hiçbir zaman tam ve kapsamlı bir tanım olamaz. O yüzden bilimin tanımını yapmak yerine onu açıklamak daha faydalı olacaktır. Şöyle ki; bilimin ya da bilimsel düşüncenin doğuşu insanın iki temel ihtiyacından doğmuştur. Bunlar; insanın içinde yaşadığı dünyayı anlama ihtiyacı ve hayatını daha konforlu hale getirme ihtiyacıdır.⁶

Öyleyse bilimin konusu tabiat olaylarıdır. Bunlar fiziksel, ekonomik, sosyal olaylar olabilir. Tarih boyunca, hangi şartlar altında, hangi olayların nasıl cereyan ettiğini anlamaya çalışan insan, tabiatın bazı kanunları olduğunu fark etmiştir. Tekrar eden olayları gözlemesi ve tecrübesi sayesinde öğrendiği ve derlediği bilgiler, insanın gelecekte hangi olaylarla ya da problemlerle karşılaşabileceğini de bilmesini sağlamıştır. Bu da onun hayatını daha konforlu kılmıştır.

Bertrand Russell’ın yaptığı bilim tanımı da insanın bu faaliyetini özetler. Ona göre bilim; “gözlem veya gözleme dayalı akıl yürütme yoluyla, önce dünyaya ilişkin olguları, sonra da bu olguları birbirine bağlayan yasaları bulma ve bu yolla gelecekteki hadiseleri öngörme çabasıdır”.⁷

Bilim bu çabada bulunurken bazı yöntemleri kullanır. Bunlara “bilimsel yöntem” denilir. Bilimin bu yöntemlerine uygun düşünme biçimine “bilimsel düşünce”; bilimin yöntemlerini kullanarak elde edilen bilgiye de “bilimsel bilgi” diyebiliriz. Bu

⁵ Necati ÖNER, *Tanzimattan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, Divan Kitap, İstanbul 2012, s.13-15. Bazı İslâm âlimlerinin ayrıntılı ilimler tasnifi için bkz; ÖNER, *a.g.e.*, s.13-20.

⁶ Cemal YILDIRIM, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2013, s.15.

⁷ Bertrand RUSSELL, *Science and Religion*, Oxford University Press, 1961, s.8.

yöntemleri kullandığımız faaliyet de, doğal olarak bilimsel çalışma, ya da yine “bilim” olarak adlandırılır.

Dünyada bilim tarihi yeni bir disiplin olmasına rağmen bilimin kapsamı çok daha geniştir. Sanılanın aksine bilim Rönesans’tan sonra ya da Batı dünyasında ortaya çıkmış değildir. Bilimin kökleri çok daha erken dönemlere kadar gitmektedir. Burada bizim çalışmamız açısından bakılacak olursa, bilimin geçirdiği başlıca dört büyük aşamadan bahsedilmesi faydalı olur.

1. Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarına rastlayan empirik⁸ (görgüsel) bilgi toplama aşaması.
2. Eski Yunanlıların evreni açıklamaya yönelik akılcı sistemlerinin kurulduğu aşama,
3. Ortaçağların Yunan felsefesi ile dinsel dogmaları bağdaştırma çabası karşısında İslâm dünyasındaki parlak bilimsel başarıları içeren aşama.
4. Rönesans sonrası gelişmelerin yer aldığı modern bilim aşaması.⁹

Görüldüğü gibi bilim faaliyeti Doğu ile Batı arasında gidip gelmiştir. İlk aşama tümüyle, üçüncü aşama ise bir bölümüyle Doğu’da gerçekleşen aşamalardır. İkinci ve dördüncü aşamalar ise daha çok Batı’da yer alan gelişmeleri kapsayan aşamalardır.

Burada, çalışma konumuz bağlamında bakılırsa, bilim-din çatışmasına sahne olduğu iddia edilen dönem; dördüncü dönemdir. Burada bilim artık “modern bilim” adını almıştır. Modern bilime ev sahipliği yapan da Batı medeniyetidir. Üçüncü aşamada sözü geçen dinsel dogmalar ile modern bilim, işte bu dördüncü aşamada karşı karşıya gelecektir.

⁸ Empirizm; diğer adıyla deneycilik, bilginin tek kaynağı olarak deneyi, tecrübeyi, duyuları kabul eder. Buna göre her şey duyulardan, gözlemden ve deneyden gelir. İnsan aklında doğuştan gelen bilgi ve prensipler yoktur. Beyin boş bir levha olarak (tabula rasa) hayata başlar. Akılcılığın zıddı bir düşüncedir. Bkz; Süleyman Hayri **BOLAY**, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayın, 11.Basım, Ankara 2013, s.77.

⁹ **YILDIRIM**, a.g.e., s.14.

5.2. Din

Din kelimesinin Yunancadaki karşılığı; “korku ile karışık saygı” anlamına gelmektedir. Latince ise din kelimesi “religio” kelimesi ile ifade ediliyordu ve “bağlanmak” anlamına gelen bir kökten (religare) türetilmişti. Ancak bugün, genellikle “religio” kelimesinin toplanmak, saygıyla kendini toplamak anlamına gelen “religere” kökünden geldiği kabul edilmektedir. “Bir şeyi vazife edinmek”, “tekrar tekrar okumak, yapmak”, “insanları Tanrıya bağlayan bağ” gibi anlamlara gelmektedir. Bunlardan hareketle Batı dillerinde “religion” olarak kullanılan dinin; Allah’a karşı saygı ile karışık bağlılık anlamına geldiği söylenebilir.¹⁰

Din kelimesinin; Arapçada üç manaya geldiği bilinmektedir. Birincisi Arâmî ve İbranî dillerinden gelen “hüküm” manasıdır. Asıl Arapçada ise örf ve âdet anlamına gelmektedir. Bazıları ise kelimeyi “deyn” (borç) kökünden getirerek “insanın Allah’a karşı borcu” şeklinde tanımlamışlardır.¹¹

Din kavramının herkes tarafından ortak bir tanımla yapılmamıştır. Her disiplinin dinden ne anladığı, nasıl tanımladığı ve kaynağının ne olduğu konularında farklılıklar mevcuttur. Tanımlar da buna göre farklılıklar arz etmektedir ve genellikle öznedir. Burada bazı din tanımlarından bahsedelim.

Din; “Tanrı’ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum” olarak tanımlanabilir.¹²

Dinin klasik tanımı olarak kabul edilen bir tanıma göre:

“Din Yüce Allah’ın bir kanunudur ve bir takım hükümlerin, hakikatlerin mukaddes bir toplamıdır ki; bunu peygamberleri vasıtasıyla insanlara ihsan buyurmuştur. Bu kanun insanları hayırlı olan şeye götürür. İnsanlar bu kanunun buyruklarına kendi güzel irade ve

¹⁰ Günay TÜMER, “Din”, *DİA*, C.9, s.312; Abdülhak Adnan ADIVAR, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, C.I, Remzi Kitabevi, Ankara 1944, s.2; Hüseyin ALGÜL, Yunus APAYDIN ve diğerleri, *İlmihal*, C.I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s.1-2.

¹¹ TÜMER, a.g.m., s.313.

¹² *Türkçe Sözlük*, s.531.

arzuları ile uydukça doğru yol üzerinde bulunur ve hidayete ermiş olurlar. Hem dünyada, hem de ahirette mutluluğa ve selamete kavuşurlar.¹³

Benzer ve yukarıdaki kadar klasik bir başka tanıma göre din; “Akıl sahiplerini kendi arzu ve istekleriyle dünya ve ahirette, saâdet ve selâmete ulaştırın ilâhi bir nizamdır”.¹⁴

İslâm âlimlerinin din tarifleri hak din için düşünülmüş dar kapsamlı tariflerdir. Bu tariflerde ortak noktalardan biri dinin ilâhi kaynaklı olduğu vurgusudur. Buna göre gerçek din insan kaynaklı olamaz. Yine bu tariflerde dinin akıl ve irade ile ilişkisi gösterilmiştir ki; bu da dinin bir akıl ve tercih konusu olduğu anlamına gelir.¹⁵

Din tanımlarını sosyolojik olarak, işlevsel tanımlar ve özsel tanımlar olarak da ikiye ayırabiliriz. Birincisine göre; dinin insan ve toplum üzerinde yaptığı etkileri, dinin dış görünüşü ve yaşanışı önemli ve belirleyicidir. Özsel tanımlar ise dinin kutsal, aşkın, ilâhi ve tabiatüstü olan gerçek özü ve içeriği açısından tanımlarlar. Bu iki yaklaşımı; dinin “ne işe yaradığıyla” ve dinin “ne olduğuyla” ilgilenmesi şeklinde formüle edebiliriz.¹⁶

Durkheim’e göre din; kutsal varlıkla ilgili her türlü ibadetler ve inançlardan meydana gelen bir sistemdir. Schleiermacher’e göre din; sonsuzluğa karşı duyulan bir his, mutlak bir tâbi oluş hissidir.¹⁷

Max Müller; “din, ruhun öyle üstün bir güç kaynağıdır ki insanın duygularına akıldan farklı olarak sonsuzu kavrama istidâdını verir” diyor. Michel Mayer ise; “din Allah’a, insanlara ve nefislerimize karşı sorumluluklarımızla alâkalı öğütlerin bütünüdür” diyor.¹⁸

¹³ Ömer Nasûhi **BİLMEN**, *Büyük İslâm İlmihâli*, Yasin Yayınevi, İstanbul 2011, s.17.

¹⁴ Hasan **ARIKAN**, *Muhtasar İlmihal*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 2003, s.5; Lütfi **ŞENTÜRK**, Seyfettin **YAZICI**, *İslâm İlmihali*, DİB. Yayınları, Ankara 2012, s.21.

¹⁵ **ALGÜL**, *a.g.e.*, s.4.

¹⁶ Abdurrahman **KURT**, “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu”, *UÜİFD*, C.17, S.2, s.74

¹⁷ **ADIVAR**, *a.g.e.*, C.I, s.5.

¹⁸ İrfan **YILMAZ**, İ.Hakkı **İHSANOĞLU** ve diğerleri, *Yeni Bir Bakış Açısıyla İlim ve Din*, Feza Gazetecilik Yayınları, İstanbul 1998, C.I, s.24.

Bazıları ise din ve tanrı düşüncesinin insanların bazı ihtiyaçlarından doğmuş varsayımlar olduğu görüşündedir. Bunlara göre; Tanrı inancının nedenlerinden biri insanın ölümsüzlük isteğidir. Diğer bir neden ise; dünyadaki adaletsizlik ve zulümler karşısında, ideal ve eşit bir yaşamla ödüllendirilme beklentisidir. Başka bir neden olarak da; hayatın bir anlamı olması gereğini göstermektedirler.¹⁹

Tekrar din tanımlarına dönersek; bütün bu tanımlarda yukarıda belirtildiği gibi dinin farklı algılanışları ve tanımlanmaları olduğu gibi ortak noktalar da vardır. Nitekim hepsine göre dinin konusu her şeyiyle insandır. Din insana hitap etmektedir. İnsanların kendi aralarında ve kendileriyle Kutsal Varlık arasında bir ilişki şekli sunmaktadır. Ortak bir tanım yapmanın imkânsızlığına karşın bazı ortak noktalar bulmak mümkündür. Bunlar;

- Tanrı veya tanrıların varlığına inanma,
- Ölümden sonraki sonsuz hayatın varlığına inanma,
- İbadet şekillerine, merasimlere, âyinlere, ritüellere sahip olma.

Bunlardan başka ilâhi dinlerde vahiy, peygamber ve kutsal kitap inançlarını da saymalıyız. Açıklamaları ve tanımları toplamak gerekirse din; “İnsanın diğer insanlarla, Yaratıcısıyla ve bütün âlemle ilişkisini düzenleyen, Yaratıcının âlemler üzerindeki tam hâkimiyetini kabul eden, insanı ölümden sonraki sonsuz hayat için hazırlayan bir ahlâk ve inanç sistemidir.

5.3. Dogma

Bilim ile din arasında var olduğu iddia edilen çatışmanın doğru değerlendirilmesi için “dogma” kavramı öncelikle anlaşılmalıdır. Bunun yanında “dogmatizm” ve “dogmatik tutum” kavramları açıklanmalıdır. “Dogmatizm-din ilişkisi nedir?”, “Din dogmatik bir sistem midir?” gibi soruların cevapları bilim ile din çatışmasını incelerken önemli bir aşamayı geçmemize yardım edecektir.

¹⁹ Howard **SELSAM**, *Din, Bilim ve Felsefe*, Çev. Mehmet Türdeş, Morpa Kültür yayınları, İstanbul 2003, s.35-65.

Dogma; bir felsefe sisteminde veya okulunda veya toplumda doğru diye benimsenen öğretilerdir. Ya da; şüpheyeye, sorgulanmaya, eleştiriye kapalı ilke, öğreti ve inanç sistemidir.²⁰

Başka bir tanıma göre dogma; “din veya politik bir ideoloji tarafından ortaya konan, katı bir şekilde ve mutlak olarak bağlanılan inanç ya da öğreti”, dogmatizm ise bu inanç ya da öğretilere bağlanma eğilimi olarak tanımlanmıştır. Meselâ hakikati verdiği ileri sürülen vahiyle ilgili olarak, “soruşturma açılmaz, akıl çalıştırılmaz” iddiasında bulunmak, vahyi dogmatikleştirmek anlamına gelmektedir.²¹

Başka bir ifade ile dogmatizm; “İlkeleri ve öğretileri eleştirmeden doğru kabul eden anlayış, benimsediği doğrulardan katı bir şekilde önermeler çıkaran felsefedir. Katılaştırmacılıktır. Hür düşünmeyi sınırlayan, sorgulamayı yasaklayan her çeşit ideolojik ve katı düşünme şeklidir”. Bunun varacağı yer de hoşgörüsüzlük, bağnazlık ve düşüncenin zorbalığıdır.²²

Bu özellikleri yüzünden dogmatizm denilince akla, çatışma tezi bağlamında, hemen skolâstik Ortaçağ düşüncesi gelir. Ortaçağ Avrupa’sında, Hıristiyanlık dininin kurumsal yapısı ve bilim karşısındaki tavrı, Papalık ile dogmatizm ve din kavramlarını bilimsel düşünce karşısında adeta aynileştirmiştir. Bu noktada en çarpıcı örnek Galilei’nin 1632 yılında Engizisyon tarafından cezalandırılmasıdır.²³ Bu olay bilim-Papalık çatışmasını savunanlar tarafından en başta hatırlanan örnektir. Hatta bilim-din çatışması bu olayla başlatılmaktadır.

Dinin, kendi özünden gelen özelliklerine bakılırsa görülür ki din; inanmanın konusudur. Bu yönüyle, görülmeyene, onun varlığına ve otoritesine inanma duygusu, bir bakıma dogmatik bir karakter olarak dinin özünde vardır. Öte yandan bilim; bilmenin konusudur. Kaynağı vahiy olmak üzere, inanma fiiline konu olan dinin temelleri, Allah’ın varlığı, varlığın özü, her şeyin ilk sebebi, başlangıcı ve sonu gibi konular

²⁰ **BOLAY**, *Felsefe Sözlüğü*, s.92.

²¹ Ahmet **CEVİZCİ**, *Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 2014, s.130-131.

²² İbrahim Hakkı **AYDIN**, “Dogmatizm ve Çağdaşlık Bağlamında İslâm”, *EKEV Akademi Dergisi*, S.27, Erzurum Bahar 2006, s.171; **BOLAY**, *Felsefe Sözlüğü*, s.92.

²³ John William **DRAPER**, *History of the Conflict Between Religion and Science*, D. Appleton and Company, New York 1875, s.170-172.

metafiziğin ve ilâhiyatın ortak konularıdır.²⁴ Bilimsel metodlar kullanılarak Allah'ın (cc) varlığı ve vahiy ispatlanamadığı gibi, aksi de ispatlanamaz. Öyleyse din; özü gereği dogmatik bir sistem gibi algılansa da, esasen inanmanın konusu olduğu ve bilimsel tavır açısından yanlışlığı da ispatlanamadığı için bilimle çatıştığı hususu da ispat edilememektedir.

İslâm inancına göre yaratıcı olan Allah(cc)'ın varlığı akıl yoluyla bilinebilir. Dünya'daki ve Kainat'taki düzen ile işleyiş O'nun varlığının aklî delilleri olarak kabul edilir. Hatta iman; aklın yaptığı bir sıçramadır. Akıl, çaresiz kaldığı noktaya kadar gider ve orada doğan boşluğu imanla doldurmaya izin verir.²⁵ Ancak; varlık ve onun özü; ontolojik bir tartışmadır ve felsefî bir problemdir. Bilimsel metodla ispatlanamaz. Bilimin kendi metodu ve kendi sınırları buna engeldir. Farukî'ye göre de "Kendi başına saygın ve kendi içinde tutarlı bir bilim, varlıklarını tasdik ya da inkâr etmek suretiyle olsun verili olmayan nesnelere konusunda susar".²⁶ Bu gibi konular metafizik alana aittir. Metafizik ise bilim olarak kabul edilemez. Metafizik; felsefenin öze ve ilk sebeplerle ilgilenen kısmıdır.²⁷ Dinle veya inançlarla çelişen, bilim değil teoriler olabilir. Bu teoriler bilimsel çalışmalarla desteklenebilir ve kuvvetlenebilir. Ya da bilimsel metoda uygun çalışmalar ve gelişmeler sonucunda zayıflayabilir, tamamen terk edilebilir. Teoriler; defalarca sınanarak kesin olarak ispat edilmedikçe, bilimsellik kılıfına sığınarak kesin gerçekler oldukları iddiasında bulunamazlar. Bu hususta en popüler olan iki teori; Evrim Teorisi ve Big Bang Teorisi'dir.²⁸

Öyleyse din ve bilim çatışmasını savunanların delilleri nereden kaynaklanmaktadır? Burada dinin kendi özünden gelmeyen dış etkilere bahsedilmelidir. Bu da dini temsil eden insanların tutumları, din hakkındaki yorumları ve davranışlarıdır. Alt tabakalardaki insanların hoşuna giden hurafeler ile batıl itikatlar da bu tür tutumların sonuçları olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tutumlar dini özünden uzaklaştırırken belli bir düşünme ve inanma formatına sokmaya çalışan, böylece dini dogmatikleştiren tutumlardır. Böylece

²⁴ Ali Osman GÜNDOĞAN, "Neden Akıl?", *Vahdet Gazetesi*, 20.01.2015.

<http://www.gazetevahdet.com/neden-akil-575yy.htm> (07.10.2015)

²⁵ GÜNDOĞAN, "Neden Akıl?"

²⁶ İsmail R. FARUKÎ, "Batı Bilimi Karşısında Müslümanların Tavrı", *İslâm ve Bilim Tartışmaları*, Haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2007, s.101.

²⁷ BOLAY, *Felsefe Sözlüğü*, s.136.

²⁸ Caner TASLAMAN, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, 5.Baskı, İstanbul 2012, s.320-403.

din bir taraftan yayılırken, aynı zamanda içerisine karıştırılan dogmalarla giderek bir ideolojiye dönüşmektedir. Bu tutumlar özellikle din adamları ve din büyükleri tarafından ortaya konulduğunda dönüşüm çok daha hızlı ve katı olabilmektedir.

Din-dogmatizm ilişkisinden bahsedildiği gibi bilim-dogmatizm ilişkisi üzerinde de durulmalıdır. Çünkü din gibi, bilim de zaman zaman dogmatikleşebilmektedir.²⁹ Bilimsel bir araştırma sonucu veya bilimsel bir önerme; asla değişmeyecek bir gerçek olarak kabul edilirse, ihtiyaç duyulduğunda tekrar söz konusu edilip doğruluğunun sınanma kabiliyeti yoksa bu bilimin dogmatizmden korunması mümkün olamaz.³⁰ Öyleyse din için olduğu gibi bilim için de dogmatikleşme söz konusudur. Herhangi bir bilimsel başarı veya büyük bir keşif, bilimde son nokta olarak takdim edildiğinde bilimin kendisiyle çelişmiş olunur ve bilime de dogmatizmin bulaştığı söylenebilir.

5.4.Reddiye

Reddiye, “bir inanç veya düşünceye karşı çıkıp delil ve dayanaklarını çürütmek amacıyla kaleme alınan eserlerin genel adı” şeklinde tanımlanmıştır. Reddiye sözlükte “kabul etmemek”, “geri çevirmek” anlamlarına gelen Arapça “redd” kökünden Osmanlı Türkçesinde türemiş bir isimdir. İslâm tarihinde reddiye yazma geleneği, Hz. Peygamber’in vefatından sonra Müslümanlar arasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarıyla başlamıştır. Daha sonra bu ihtilâflara dayalı mezhep ve fırkaların oluşumuyla yaygınlık kazanmıştır.³¹

İslâm inancına dair konularda Müslümanlar arasında başlayan reddiye yazma usûlü diğer dinlere karşı da sözkonusu olmuştur. Aslında ilk kelâmcıların özellikle Allah’ın varlığı ve birliğiyle nübüvvet konularında diğer din mensuplarının görüşlerini eleştirdikleri bilinmektedir. Allah’ın varlığını ve yeniden dirilişi inkâr eden, âlemin ezeli olduğunu ve tabiatın bizzat fâil olduğunu ileri süren dehriyye, kelâmcıların öncelikli hedefi olan inanç grubu olmuştur. Dokuzuncu ve Onuncu yüzyıllarda yaşamış olan Ehl-i Sünnet âlimi İmam Mâtürîdî; Kitâbü’t-Tevhîd adlı büyük eserinin yaklaşık dörtte birini İslâm dışı dinlere ve düşüncelere ayırmış olup burada eski Yunan

²⁹ Bilimin metodu ve sınırlandırılması ile alakalı daha geniş bir okuma için bkz; Emile **BOUTROUX**, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, Çev. Hasan Kâtipoğlu, MEB yayınları, İstanbul 1997, s.265-285.

³⁰ Stephen **TOULMIN**, *The Philosophy of Science*, William Brendon Print, Great Britain 1953, s.81.

³¹ Mustafa **SİNANOĞLU**, “Reddiye”, *DİA*, C.34, s.516.

düşüncesinin ulûhiyyetle ilgili bazı görüşlerini eleştirdikten başka sofistlerin, dehriyyenin, Hıristiyanların ve diğer bazı din mensuplarının Allah'ın varlığı, birliği, kâinatın yaratılmışlığı konusundaki inançlarını ele almıştır.³²

İslâm âlimleri kelâm kitaplarında Yahudilik ve Hıristiyanlık hakkında doğrudan bilgi vermemiş, muhaliflerin ileri sürdüğü itirazlara karşı dinî akîdeleri ispat ederken onların bazı inançlarını eleştirmiştir. Eleştiri noktaları ise daha çok ulûhiyyet ve nübüvvetle ilgilidir. Yahudilik söz konusu olduğunda Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatı gibi hususlar ele alınmıştır. Hıristiyanlığa karşı eleştirileri teslîs inancı, Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu ve rab olduğu iddiası, çarmıh hadisesi, İncil'in tahrifi ve Hz. Muhammed'in nübüvvetinin Hz. İsa tarafından müjdelenmesi gibi konular etrafında yoğunlaşmıştır. Bu konulara yönelik çalışmalar bilhassa Kur'an âyetleriyle temellendirildiği için tefsir literatürü ve kısmen hadis külliyatı birinci derecede kaynak teşkil etmektedir.³³

On dokuzuncu yüzyıl; Osmanlı ülkesinde artan misyonerlik faaliyetlerine karşı Türkçe reddiyelerin de yazıldığı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda, Ahmed Midhat Efendi de; hem misyonerliği reddeden 1883 tarihli *Müdâfaa* adlı eseriyle hem de 1894 yılında, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin, İnciller ve diğer bazı taraflarca müjdelenmesini ele alan *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* adlı eseriyle reddiye yazma geleneğine katılmıştır. 1895 yılında yayınladığı *Nizâ-ı İlm ü Dîn* ise William Draper'in ve Ernest Renan'ın İslâm-bilim çatışması iddialarına karşı reddiye olarak yazılmıştır.

5.5.Papalık

Papalık; Hıristiyanlık dininin Roma şehrindeki kurumsallaşmış şeklidir. Katolik kilisesi demektir. Ancak "kilise" kavramının biraz daha geniş bir anlamı da vardır. Kilise tüm inananları ifade edebildiği gibi, belli bir bölgedeki veya belli bir mezhepten olan Hıristiyanları da ifade eder. Katolik kilisenin başındaki Roma piskoposu Papadır ve kilisenin tanrısal bir kurum olduğuna inanılır. Hıristiyanlar Hz. İsa'nın havari Petrus'a "kilisemi senin üzerine kuracağım"³⁴ dediğine inanarak onun İsa'nın vekili olduğuna ve

³² SİNANOĞLU, a.g.m., s.518-519.

³³ SİNANOĞLU, a.g.m., s.519.

³⁴ Yeni Ahit, Matta, 16/18.

sonra gelen papaların da aynı şekilde “Petrus’un Halefi” ve “İsa’nın Vekili” olduğuna inanırlar.³⁵

Roma şehri; aslında Hıristiyanlığın doğum yeri olmamasına rağmen tarihsel süreç içinde, Roma İmparatorluğu’nun himayesi sayesinde diğer Hıristiyanlık merkezlerinden öne çıkmıştır. Bu himayenin özellikle İmparator Konstantin ve Teodosyus tarafından sağlandığı bilinmektedir. Siyasal destekle birlikte Papalık güçlenmiş Roma’yı merkez kabul etmiştir. Hıristiyanlığın doğduğu Filistin coğrafyasını ise fethedilmesi gereken kutsal topraklar olarak görmüş, Haçlı Seferlerini Roma merkezli olarak düzenlemiştir.

Papalık’dan bağımsız bir Avrupa tarihi düşünülemez. Papalık yaygın olan yanlış bir algıya göre tüm Avrupa tarihinin belirleyici aktörü olarak görülmüştür. Ancak bu kadar olmasa da Avrupa siyasetinde özellikle on birinci ve on dördüncü yüzyıllar arasında çok etkili olmuş bir güçtür. Bu çalışmanın ve din-siyaset ilişkisi ile bilim-din ilişkisi hakkında yapılacak çalışmaların niteliği Papalık ve onun tarihinin doğru anlaşılmasıyla artabilir.

5.6.Konsil

Konsil; Katolik Hıristiyan yazımında dinî meseleleri tartışıp çözmek üzere bir araya gelen yüksek düzeydeki din adamları kuruluna verilen isimdir. Dinler tarihinde inanç, ibadet ve uygulamalarla ilgili konularda hem dinî kaynaklardaki esasların yorumlanması ile belirsizliklerin açıklanması hem de ortaya çıkan yeni durumlara dair dinî tavır belirlemek için çeşitli mekanizmalar oluşturulmuş olup bunlardan biri de konsildir. Sözlükte “Kurul, meclis” anlamındaki Latince “concilium”dan gelen konsil (concile, council) kelimesi terim olarak özellikle Katolik Hıristiyanlık’ta inanç, ahlâk ve disiplin konularındaki problemleri karara bağlamak üzere davet edilen Katolik kilisesi piskoposlar kuruluna verilen addır.³⁶

Hıristiyanlık’ta konsiller her ne kadar kilisenin temel yapısının bir parçası değilse de bunlar kiliseye ait kuruluşlar olup Hıristiyanlık tarihinde önemli bir yeri vardır. Konsillerin en önemli fonksiyonu; Kilise hukukunun uygulanmasında birlik sağlaması

³⁵ Bekir Zakir ÇOBAN, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İnsan yayınları, İstanbul 2009, s.15.

³⁶ Ömer Faruk HARMAN, “Konsil”, *DİA*, C.26, s.175.

ve Kilise kurallarının gücünü pekiştirmiş olmasıdır. Bu bakımdan Papalık'ın siyasal ve dinsel olarak kurumsallaşarak güçlenmesi konsiller sayesinde. Bu anlamda tespit edilebilen ilk toplantı yaklaşık 50 yılında Kudüs'te yapılan toplantıdır.³⁷

Konsiller tarih boyunca farklı şartlarda toplanmış ve farklı türlere ayrılmıştır. Çalışmamız bağlamında, konsilleri tarihî olarak sınıflandırabiliriz. Bunlar; ikinci yüzyılın ortalarında piskoposlar meclisi niteliğinde ortaya çıkan ve giderek kilisenin normal yönetim organlarından biri haline gelen eyalet konsilleri, imparatorun davetiyle toplanan ve piskoposların oluşturduğu ekümenik konsiller, Trent ve Vatikan gibi modern dönemin büyük konsilleri olarak sayılabilir.³⁸

³⁷ Yeni Ahit, Elçilerin İşleri, 15/6-29.

³⁸ HARMAN, a.g.m., s.177.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLİM-DİN ÇATIŞMASININ TARİHİ

1. ÇATIŞMA TEZİNİN AVRUPA MERKEZLİ TARİHİ

Bilim-din çatışması, esasen bilim-Hıristiyanlık veya bilim-Katoliklik çatışması şeklinde, Roma merkezli olarak ortaya çıktığı ve Avrupa'da ve Amerika'da popüler olduğu cihetle Papalık kurumu ile yakından ilgilidir. Hatta Papalık bu tartışmanın tam ortasındadır ve bu çatışmanın taraflarından birisidir. Çatışma tezini ortaya atanların iddiaları bu çatışmanın Papalığın siyasi bir güç haline gelmesiyle başladığı yönündedir.³⁹ Gerçekten de modern bilim karşısındaki tavrından dolayı Papalık Kurumu ve kilise babaları masum sayılmayacaklarından bilimin güçlenmesi ve çatışmanın tarihi Papalık tarihiyle yakından ilişkilidir. Bu sebeple kısaca Papalığın siyasi bir güç haline gelmesinden bahsedilmesi yerinde olacaktır.

1.1. Papalığın Siyasi Bir Güç Haline Gelmesi

Hz. İsa'nın doğup yaşadığı Filistin, MÖ 37 yılından beri Roma İmparatorluğu'nun egemenliğinde idi.⁴⁰ İlk 300 yıl boyunca Havariler ve ilk inananlar, çok tanrılı Romalıların baskısı altında yaşamaya ve yayılmaya çalışmış, bu dönem "Şehitler Dönemi" olarak anılmıştı. Ancak 313 yılında İmparator Konstantin'in Milan Fermanı'nı yayımlayarak Hıristiyanlığı serbest bırakması ile 381 yılında İmparator Theodosius'un Hıristiyanlığı Roma'nın resmi dini ilan etmesinin çok mühim sonuçları olmuştu.⁴¹ Bundan sonra Papalık bir yandan meşruiyetini ve yayılmasını arttırırken diğer yandan bu meşruiyetini Roma'nın siyasi himayesine bağlamış oluyordu. Merkezi Roma şehri

³⁹ DRAPER, *History of the Conflict...*, s.5-6.

⁴⁰ ÇOBAN, "Bir Yahudi Olarak Hz. İsa", *DEÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.15, İzmir 2007, s.43-44.

⁴¹ DRAPER, *History of the Conflict...*, s.51-52.

olan Papalık ile İstanbul'daki ve diğer üç büyük Hıristiyanlık merkezlerindeki kiliseler arasında bir otorite mücadelesi başlamıştı.⁴²

Zaman içerisinde Papalık; ilk Hıristiyan azizler olan Petrus ve Pavlus'un kabirlerinin Roma şehrinde bulunması hasebiyle merkez kilise olmak iddiasıyla öne çıkmış ve Papalar için dini otorite yanında dünyevi otoritenin de önü açılmıştır. Roma Kilisesi, gücünü arttırırken Roma İmparatorluğu'nun da siyasi hedefleriyle örtüşecek şekilde bir yol izlemiştir. Aziz Pavlus'un Efeslilere mektubundaki "tek tanrı, tek inanç, tek vaftiz" sözü ile Roma imparatorlarının "tek devlet, tek hukuk, tek kilise" anlayışı tam olarak örtüşmekteydi. Roma devletinin de inanç farklılıklarına tahammülü yoktu. Bu sebeplerle imparatorlar bizzat Hıristiyanlık içindeki bölünmeleri engelleyebilmek için konsiller toplamışlar, kiliseler arasındaki ihtilafları uzlaşma ile sonuçlandırmaya çalışmışlardır.⁴³

Yedinci yüzyıla kadarki Papalık tarihi incelendiğinde, Papalığın diğer kiliseler arasındaki anlaşmazlıklarda giderek nihai karar mercii olarak belirlediği görülmektedir. Nitekim Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından daha da avantajlı bir ortam bulan Roma Kilisesi, sekizinci ve dokuzuncu asırlarda ise, Frank Karolenj İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte sadece dinî değil siyasî bir aktör haline gelmeye başlamıştır.⁴⁴

İşte Papalığın siyasal olarak güçlü bir duruma gelmesi, Kurumsallaşma Dönemi diye adlandırdığımız bu dönemde gerçekleşecektir. Sekizinci yüzyıla kadar Batı'da Kilise devlete göre ikincil konumdadır. Krallar piskoposları atamakta, kilise işlerine müdahale etmekte, hatta kiliselerden vergiler almaktadır. Krallar onun koruyucusudurlar ama bağımlısı haline gelmemişlerdir. Daha sonra ise Papalar en yüksek otorite oldukları iddiasında bulunurlar, fakat imparatorluklar canlanınca "koruyuculuk" sıfatı krallar ve imparatorlar tarafından tekrar sahiplenilmeye başlanacaktır. Bundan sonra "en üst otorite kimdir?" sorusu daha belirgin hale gelmiştir. Kilise mi? Papa mı? İmparator mu? Güçlü bir Papa zorunlu olarak güçlü bir imparatorun düşmanı olur. İşte on birinci

⁴² Diğer üç büyük Hıristiyanlık merkezi; İskenderiye, Kartaca ve Kudüs idi. Bkz; ÇOBAN, *Papalık*, s.44.

⁴³ ÇOBAN, *Papalık*, s.44-46.

⁴⁴ ÇOBAN, *Papalık*, s.64.

yüzyıldan itibaren imparator-papa çatışması aşikâr hale gelmiş ve hem Papalar hem de imparatorlar çeşitli manevralarla birbirine üstünlük sağlamaya çalışmışlardır.⁴⁵

Rönesans yazarlarının ve onlardan sonra gelenlerin saldırılarının da etkisiyle oluşan bazı önyargılar Ortaçağın gereği gibi anlaşılmasına neden olmuştu. Bu kalıplaşmış yargılardan biri de Ortaçağın tümüyle Papalığın egemenliği altında geçmiş olduğudur. Oysa Papalığın en etkili olduğu dönem Yüksek Ortaçağ (High Middle Ages) adı verilen on birinci yüzyıl ile on dördüncü yüzyıl arasındadır. Özellikle, skolâstik felsefenin de zirvesi diyebileceğimiz on üçüncü yüzyılda, Thomas Aquinas, Aristo felsefesi ile Hıristiyanlığı uzlaştırmıştır. Bu dönemin akıl yürütme biçimi tündengelim yoluyla yapılan çıkarımlara dayanmaktadır.⁴⁶ Bu yüzyılda, Hıristiyanlığın her alanda olduğu gibi bilim üzerinde de bir tür sulta tesis ettiği görülmektedir.⁴⁷

Bütün Skolâstik dönem boyunca gerçek bilgi dış dünyada aranmamış, gerçekliğin bilgisinin kavramlarda olduğu düşünülmüş ve bu bilgi kavramların tanımını içeren kitaplarda aranmıştır.⁴⁸ Bunun dışındaki yaklaşımlar sapkınlık olarak cezalandırılmıştır. Asırlar boyunca ilim; kilise babalarının yorum ve tefsirlerine boyun eğmek mecburiyetinde kalmış, eğitim-öğretim manastırlardaki ve kiliselerdeki papazlar tarafından yürütülmüş, yalnızca ruhani nesiller yetiştirilmeye çalışılmıştır. Bu tavır; Skolâstik düşüncenin ve dogmatizmin ayırt edici özelliğini oluşturmuştur.⁴⁹

Thomas Aquinas Astronomide Batlamyus'un yermerkezli âlem tasavvurunu işe yarar bir faraziye olarak ele almasına rağmen daha sonra gelenler bu faraziyeyi bir inanç esası olarak kabul etmişlerdir. Nihayet Aquinas'tan sonra Aristo felsefesine itiraz etmek Hıristiyanlık dinine itiraz etmekle bir kabul edilir olmuştur. Bunlara kuvvetli bir itirazın gelmesi için dört asır geçmesi gerekmiştir.⁵⁰ İşte Papalık; Dominiken ve Fransisken tarikatlarının tarih sahnesine çıktıkları, Engisizyonun önemli bir araç olarak kullanıldığı

⁴⁵ ÇOBAN, *Papalık*, s.94 vd.

⁴⁶ Bertrand RUSSELL, *Bilim ve Din*, Çev. Hilmi Yavuz, Cem Yayınevi, İstanbul 1999, s.8.

⁴⁷ YILDIRIM, *a.g.e.*, s.58-59.

⁴⁸ Hilmi YAVUZ, *Avrupa'nın Zihin Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.132

⁴⁹ YILMAZ, *a.g.e.*, C.I, s.31-32.

⁵⁰ ADIVAR, *a.g.e.*, C.I, s.120-121.

ve meşhur Avrupa üniversitelerinin de çoğunun kurulduğu bu yüzyılda, özellikle de Papa III. İnnocent (1198-1216) zamanında gücünün zirvesine ulaşmıştır.⁵¹

İspanya'dan İbni Rüşd felsefesini söküp atmak amacıyla 1243 yılından itibaren kurulmaya başlanan Engisizyonlar neticesinde, on binlerce insan ateşe atılıp yok edilmiş, binlercesi mezarlarından çıkarılıp yakılmıştır. Yahudiler ve Müslümanlar tek bir ilaha inandıklarından dolayı İspanya'dan kovulmuştur.⁵²

Papalık on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda, yani Rönesans döneminde Protestanlık hareketi ile karşılaştı. Bu durum Papalığın daha önce karşılaştıklarından çok daha ciddi bir sorun olmuştu. Nitekim Almanya'nın kuzeyi bu dönemde Katolik kilisesinden ayrılmıştı. Yine İngiltere kilisesi Papalıktan ayrılarak bağımsız hale gelmişti. Macaristan, Avusturya, İspanya ve İtalya Katolik olarak kalmıştı. Reform hareketlerini sapkınlık olarak gören Papalık, Trent Konsili (1545-1563) ile başlayan ve "karşı reform" olarak niteleyebileceğimiz bir tepkiler bütününe hayata geçirmeye başlamıştı.⁵³

Trent Konsili en uzun süren Hıristiyanlık konsillerinden birisi idi. Bu konsil sürecinde Papalık tartışmalı birçok konuda yaklaşık elli kişilik bir teologlar grubuna önemli kararlar aldırdı. Bu kararlar Protestanlar tarafından itiraz edilen konularla ilgiliydi. Her ne kadar Papalığın kendisi bunu bir karşı reform olarak ilan etmese de, tartışmalı konularda Protestanlık reformuna karşı bir tepki olduğu anlaşılıyordu.⁵⁴ Bu konsilin devam ettiği sıralarda Papalık yapan IV. Paul (1555-1559), "Index Ekspurgatoryus" adlı meclisi, yasaklanacak veya düzeltilecek kitaplara karar vermek üzere, yani "Librorum Prohibitorum"u (yasaklanan kitaplar listesi) hazırlamak üzere meydana getirmişti.⁵⁵

Reform hareketleri ve yeni ortaya çıkan Protestan mezhepleri Katolik kilisesinin refleksiyle karşılaştı. Papalık; zamanında verdiği tepkilerle Avrupa'da gücünü korumayı ve etkisini -eskisi kadar geniş olmasa da- devam ettirmeyi başardı. Ancak bundan sonraki yüzyılda çok daha kapsamlı ve ciddi bir saldırıyla karşı karşıya geldi. Avrupa,

⁵¹ ÇOBAN, *Papalık*, s.108 vd.

⁵² DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, Trc. ve Şrh. Ahmet Midhat Efendi, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, Dersaadet 1313, C.II, s.216-229.

⁵³ ÇOBAN, *Papalık*, s.131-150.

⁵⁴ ÇOBAN, *Papalık*, s.149.

⁵⁵ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.434-435.

kendi tarihinin ve dünya tarihinin yönünü değiştirecek çapta düşünsel ve sosyal gelişmelere, değişmelere sahne oldu.

1.2. Aydınlanma ve Bilimsel Devrim

On yedinci yüzyılın ortalarından itibaren Papalık için Protestanlarla ve krallıklarla mücadele önemini kaybetmeye başladı. Çünkü bunların yerine Roma Kilisesi bu defa daha varoluşsal bir tehditle karşı karşıya gelmişti. Bu tehdit yeni doğmaya başlayan Aydınlanma⁵⁶ ve Modernizm⁵⁷ idi. Bu yeni anlayış âleme, insana, topluma, ahlâka ve dine bambaşka bir bakış getiriyordu. Artık Avrupa’da laik bir dünya görüşü, seküler bir kültür doğmaktaydı. On yedinci yüzyıla bilim yüzyılı dersek on sekizinci yüzyıla, yani Aydınlanma yüzyılına da Felsefe yüzyılı diyebiliriz. Çünkü Aydınlanma filozofları, bilimin önceki yüzyıldaki verdiği tatminden daha ileriye giderek, çok sayıda insana ulaşmaya, onları etkilemeye, aydınlatmaya yönelmişlerdir.⁵⁸ Bu yüzyılın başlarında Rasyonalitenin, hümanizmin, modern bilim yanında felsefenin egemen olduğu bir Avrupa şekillenmeye başlamakta idi.

Burada on dokuzuncu yüzyıldaki çatışma iddialarını hazırlaması bakımından önemli gördüğümüz Aydınlanma felsefesinin bilimsel temellerine ve oluşumuna kısaca değinmek gerekir. Çünkü aslında, on sekizinci yüzyıl ile özdeşleşen Aydınlanmanın başlangıcı on altıncı yüzyılın ortalarındaki gelişmelere kadar götürülebilir. Çünkü Aydınlanma; genellikle âlem tasavvurunun değişmesi ile başlatılır. Bu değişim ise; Kopernik (1473-1543) devrimiyle olmuştur.

⁵⁶ Aydınlanma; insanın kendisini geleneklerin, toplumun ve inançların baskısından kurtarıp yalnız aklına dayanarak evreni ve hayatı tanıması, bilgiyi ve bilmeyi ön plana alması şeklindeki düşüncüdür. Özellikle on sekizinci yüzyılda, Batı’da gelişen, her türlü inanca, geleneklere ve değerlere cephe alan bir akımdır. Bkz. **BOLAY**, *Felsefe Sözlüğü*, s.30. Ya da Kant’ın klasikleşmiş tanımıyla, Aydınlanma; insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin-olmayış durumundan kurtulup aklını kendisinin kullanmaya başlamasıdır. Bkz; Macit **GÖKBERK**, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2013, s.289.

⁵⁷ Modernite; Avrupa’nın on yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadarki dönüşümünü veya dönüştüğü durumu ifade eder. Bu dönüşüm dört aşamada meydana gelmiştir. Bunlar, Newton ile tamamlanan bilimsel devrim, düşünsel ve kültürel altyapı olarak Aydınlanma, iktidarın halka dayandığı iddiasıyla siyasal devrim (Fransız İhtilali) ve ekonomik altyapısını oluşturan Sanayi devrimi aşamalarıdır. Bkz; **ASLAN YAŞAR**, a.g.m, s.12-13. Modernite kavramını ilk açıklayanlardan biri olan Hegel, onu düşüncenin bağımsızlaşması ve teoloji ile olan bağlarını koparması özelliğiyle açıklıyor. Bkz; **CEVİZCİ**, *Felsefe Sözlüğü*, s.305.

⁵⁸ **GÖKBERK**, a.g.e., s.290-291.

Kopernik sistemi birçok açıdan Aristoteles'in âlem tasavvurundan ve Batlamyus sisteminden ayrılmamakta idi. Ancak onun sistemine devrimci niteliğini veren şey Yerküreyi evrenin merkezi olmaktan çıkarıp Güneş çevresinde dolanan diğer gezegenler gibi sıradan bir gezegen saymasıydı.⁵⁹

Âlem tasavvuru aynı zamanda bilim-din çatışmasının keskin şekilde başladığı bir alan olmuştur. Hıristiyanlığın kutsal metinlerindeki tasavvura ve kilise babalarının yorumlarına göre Dünya evrenin merkezi idi. Dünya hareket etmiyordu. Yıldızlar ve tüm gezegenler onun etrafında dönmekte olan cisimlerdi. Bu durum, Dünya'yı diğer gök cisimlerinden daha özel kılıyordu. Nitekim Protestanlığın başlatıcısı olan Martin Luther bile Kopernik'i astronomi bilimini tersyüz etmekle suçluyordu. "Kutsal kitap bize Yeşu'nun Yerküreye değil, Güneşe olduğu yerde durmasını buyurduğunu söylüyor"⁶⁰ diyerek delil getiriyordu.⁶¹

Kopernik teorisi Avrupa'da büyük bir devrim olarak görülmesine rağmen Osmanlı astronomları tarafından bu teorinin temel kavramları sadece teknik bir detay olarak ele alınıyordu. İhsanoğlu'na göre bu durum Osmanlı biliminin pratikçi karakterinin bir ispatıydı. Çünkü koordinat değişiklikleri pratik hesaplamalarda değişikliğe yol açmamıştı. Ayrıca; kâinat sistemleri konusunda İslâm dünyasında polemik konusu olabilecek bir dinsel dogma yoktu. Önemli olan dünyanın değil, insanın kâinattaki yerinin değişmemesiydi.⁶²

Kopernik; *On the Revolutions of the Heavenly Bodies* adlı eserini 1507 senesinde tamamladığı halde kiliseden çekindiği için 1543 yılına, yani ömrünün son senesine kadar bastıramamıştı.⁶³ En kısa ifadesiyle "Dünya Güneş'in etrafında dönüyor" şeklinde özetlenebilecek bu devrim, Kopernik'in otuz yıldan fazla süren çalışmaları neticesinde Papalık ve bilim arasında büyük bir zıtlasma meydana getirmişti. Bu suretle

⁵⁹ YILDIRIM, *a.g.e.*, s.82.

⁶⁰ Eski Ahit, Yeşu Kitabı, 10; 12-13. "RAB'bin Amurlular'ı İsraililer'in karşısında bozguna uğrattığı gün Yeşu halkın önünde RAB'be şöyle seslendi: "Dur, ey Güneş, Givon üzerinde, Ve ay, sen de Ayalon Vadisi'nde". Halk, düşmanlarından öcünü alıncaya dek Güneş durdu, ay da yerinde kaldı... Güneş, yaklaşık bir gün boyunca göğün ortasında durdu, batmakta gecikti. Ne bundan önce, ne de sonra RAB'bin bir insanın dileğini işittiği o günkü gibi bir gün olmamıştır..."

⁶¹ Bertrand RUSSELL, *Bilim ve Din*, s.15. YILDIRIM, *a.g.e.*, s.84.

⁶² Ekmeleddin İHSANOĞLU, *Osmanlılar ve Bilim*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2010, s.178; FARUKİ, *a.g.m.*, s.97-99.

⁶³ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.58.

Batlamyus'un "yermerkezli evren" anlayışına, Aristo felsefesine ve Thomas Aquinas'ın tesis ettiği Hıristiyan inancına ağır bir darbe indirilmiş oluyordu.⁶⁴ Kopernik, Kepler (1571-1630) ve Galilei (1564-1642) Dünya'nın evrenin merkezi olmadığı görüşünü yerleştirirken sadece Aristo ile değil İncil ile de mücadele etmek zorunda kalmışlardı.⁶⁵ Kopernik'in elli-altmış yıl sonraki takipçileri gibi ağır şekilde cezalandırılmayışının sebebi; Trent Konsili önceki dönemde Papalığın nisbeten liberal olmasıydı. Ölümünden sonra bile olsa; Cizvitler işlerini yapmışlar, Engizisyon da onu sapkınlık ve dinsizlik suçuyla mahkûm etmişti.⁶⁶ Nitekim Trent Konsili sonrası; yani Kopernik'ten elli yedi yıl sonra Giordano Bruno *Evening Conversations* adlı eserinde kutsal kitabın astronomi ve fizik alanında otorite olamayacağını iddia etmesi üzerine, tam da on yedinci yüzyılın ilk günlerinde odun ateşi üzerinde yakılarak cezalandırılmıştı.⁶⁷

Kopernik'in eseri ve ondan sonra gelen Kepler'in ve Danimarkalı Tycho Brahe gibi astronomların gözlemleri, hesaplamaları ve ortaya koydukları yasaların neticesinde Galilei ile beraber bilim-din çatışması farklı bir yola girecektir. Hatta çatışma durumunu savunanlar, çatışmayı Galilei ile başlatmışlardır. Galilei bilim tarihinde Aristoteles fiziğinden modern fiziğe geçişi sağlayan ve Newton ile tamamlanacak olan bilim devrimini başlatan kişidir.⁶⁸ Galilei'yi diğer tabiat filozoflarından ayıran en önemli nokta analogiyi⁶⁹ ve Aristocu kategorileri bir tarafa bırakıp yerine tabiat kanununu koymasındı. Bu şekilde O, Rönesans dönemi bilim adamlarını eski ve orta çağların âlimlerine bağlayan bağlardan kurtarmış oluyordu.⁷⁰

Galilei, kendi yaptığı küçük bir teleskop sayesinde Ay'da dağların ve vadilerin olduğunu, Güneş üzerinde lekelerin olduğunu, Ay'ın Güneş ışığını yansıttığını söylediğinde bunlar, ilâhiyatçılar tarafından dehşet verici iftiralar olarak görüldü ve şiddetli bir saldırıya uğradı. Hâlbuki ona göre Tanrı'nın tabiat ve İncil adında iki kitabı vardı ve bunların birbiriyle çatışması mümkün değildi. Bir çelişme görülüyor ise Kutsal

⁶⁴ Aquinas'ın yazılarında; kutsal metinlerle Aristocu görüşler meczedilmiş, "Tanrı" kavramı bir tür kral, hâkim ya da hüküm sahibi mutlak bir monark gibi sunulmuştu. Bkz; **BARBOUR**, *a.g.e.*, s.200.

⁶⁵ Bertrand **RUSSELL**, *A History of Western Philosophy*, Simon and Shuster Inc., New York 1945, s.207.

⁶⁶ Bertrand **RUSSELL**, *A History of Western...*, s.526.

⁶⁷ **DRAPER**, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.148-150.

⁶⁸ **YILDIRIM**, *a.g.e.*, s.101.

⁶⁹ Analogi; benzerliği, bilgi ilkesi, akıl yürütme ve çıkarım olarak kullanma, zihnin özelden özele yürüyüşü. Meselâ "yerkürenin atmosferi vardır ve canlılar yaşamaktadır, Merih'te de atmosfer vardır, o halde orada da canlı hayatı vardır" gibi. Bkz; **BOLAY**, *Felsefe Sözlüğü*, s.44.

⁷⁰ **ADIVAR**, *a.g.e.*, C.I, s.158-161.

Kitap tabiat kitabının ışığında yeniden yorumlanmalıydı.⁷¹ Bu bilgiler Ay'ın da "büyük bir ışık" olarak yaratıldığını anlatan Eski Ahit'in *Yaratılış* (Genesis) bölümüyle çelişmekte idi. O sıralarda bir ressamın Ay'ı, kutsal bir resimde Meryem Ana'nın ayakları altında çizerken dağları ve vadileriyle çizmesi işi daha da kötü hale getirdi. Bütün bunlar kutsallara hürmetsizlik ve sapkınlık olarak ihbar edildi. Bazıları da Galilei'yi sadece sapkınlıkla değil ateistlikle suçluyor ve Engizisyon mahkemesinin bu işe acilen müdahil olmasını istiyorlardı.⁷²

Engizisyon mahkemesine çağrılan Galilei'den bu fikirlerden vazgeçmesi ve hazırlanan istigfarnâmeye göre tövbe etmesi isteniyordu. Güneş'in, âlemin merkezi olması fikri, abes, yanlış, sapkınlığa götürücü ve Kitab-ı Mukaddes'e açıkça muhalif olarak niteleniyordu. Yerküre'nin Evren'in merkezi olmadığına ve hareket ettiğine dair olan fikir ise yine abes, yanlış ve iman noktasından insanı hataya sürükleyici olarak hüküm olunuyordu. Galilei'nin, kendini savunma amaçlı olarak; Abbe Castelli'nin kutsal kitapların bilimsel bir otorite olmadıklarına dair sözlerine atıfta bulunması meseleyi daha da kötüleştirdi.⁷³ Galilei önce bu davasından vazgeçtiğine söz verdi ancak inatçı kişiliği o şekilde kalmasına izin vermedi. 1632'de *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo Ptolomacio e Copernico* (İki Büyük Yer Sistemi -Batlamyus ve Kopernik sistemleri- Üzerine Konuşmalar) adlı eşsiz ve kilise adamlarını çılgına çeviren eserini neşretti.⁷⁴ Karşılıklı konuşma şeklinde olan bu eserde, Kopernik sisteminin açıklamasını ve ispatını yaparken kitaptaki muhatabına sistem aleyhinde Papanın söylediği sözleri söyletmekte ve bu sözlerin şerhini yapmakta idi. Tekrar aynı mahkemeye getirildi, diz çökerek günahlarından tövbe eyledi. Ancak yine de, ölümüne kadar Engizisyon tarafından sürekli kontrol altında tutuldu. Bu esnada 1638'de *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno a due nuove scienze* (İki yeni bilim üzerine incelemeler) adlı ikinci büyük yapıtını gizlice kaçırıp Hollanda'da bastırdı.⁷⁵

⁷¹ YILMAZ, a.g.e., C.II, s.581-583.

⁷² Andrew Dickson WHITE, *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, D. Appleton and Company, New York 1896, s.76-77.

<http://www.aren.org/prison/documents/religion/Misc/History%20of%20the%20Warfare%20of%20Science%20with%20Theology%20in%20Christendom--Andrew%20Dickson%20White.pdf> (23.07.2014)

⁷³ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.86-88.

⁷⁴ Bertrand RUSSELL, *Bilim ve Din*, s.25.

⁷⁵ Galilei 22 Haziran 1633 günü, zorla ettiği tövbe ve yeminden sonra hayatının kalan dokuz yılını Floransa yakınlarında bir yerde "düşüncelerini açıklamamaya" mahkûm olarak geçirmiş, görme kaybı yaşamaya başlayınca bu mahkûmiyet daha elemli bir hale gelmiştir. GÖKBERK, a.g.e., s.211.

Galilei'nin öldüğü yıl doğan Newton (1642-1726), onun ve diğerlerinin bıraktığı yerden dağınık durumdaki sonuçları toparlamış, klasik mekaniğin temellerini atarak modern bilim devrimini tamamlayan kişi olmuştur.⁷⁶ 1687'de yayınlanan kitabı *Philosophia Naturalis Principia Mathematica* (Doğa felsefesinin matematiksel ilkeleri) adlı eseriyle⁷⁷ kütle çekimi ve hareketin üç kanununu ortaya koymuştu.⁷⁸ Böylece Newton yer âlemi ile gök âlemi arasındaki skolâstik felsefedeki ikilik kuralını yıkmış, bütün evren için aynı hareket kanunlarının geçerli olduğunu ortaya koymuştu. Sonuç olarak Ortaçağların âlem tasavvurundan çok farklı bir kozmoloji ortaya çıkıyordu. Newton'dan itibaren kilise babalarının bilime karşı gösterdikleri şiddetli direnişleri artık kırılıyor, şurada burada filozof yakmanın kendilerine faydadan çok zarar verdiği anlaşılıyordu.⁷⁹

Esasen, Newton Tanrı kavramına başvurmadan evrenin açıklanamayacağı inancında idi. O, eserlerinde ilk hareket verenin ve ilk sebebin Tanrı olduğunu yazıyordu. Dinin inanç ve ibadetlerinden her zaman saygıyla bahsediyordu.⁸⁰ Newton; evrenin bir çırpıda bütünüyle yaratılmış olduğuna inanıyordu.⁸¹ Kendisi aynı zamanda bir ilâhiyatçı, din felsefecisi ve din tarihçisiydi. Yakın zamanda toplanan kendi el yazmalarına göre Hıristiyanlığın tahrif edildiğini düşünen ve teslisi eleştiren inançlı birisiydi. Çalışmalarını *İncil Üzerinde Dikkate Değer Tahrifatlar* adlı kitabında toplamıştı. Üçüncü asırda Athanasius'un Arius'u mağlup ederek teslisi Hıristiyanlık inancına soktuğunu yazmış ve teslisi reddetmişti. Bu yönünün gizli kalmasının sebebi, el yazmalarını sadece yakın çevresiyle paylaşmış olmasıydı. Çünkü O da Kilise'den çekinmekteydi. Sonuç olarak; Aydınlanma Çağı'nın Fransız materyalistleri mekanikçi görüşlerini savunurken, materyalist bir Newton imajı çizmişlerdi.⁸²

Galilei'nin, bulduğu prensip ve yasalara⁸³ ilaveten Newton'un kurduğu ve temelini attığı yeni bilimin din (Hıristiyanlık) ile çatışmaya girmemesi mümkün değildi. Doğa

⁷⁶ Enis **DOKO**, *Dâhi ve Dindar: Isaac Newton*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2011, s.9.

⁷⁷ Draper; Newton'un eserinden her bahsettiğinde onun için "ölümsüz" tabirini kullanmaktaydı. Bkz; **DRAPER**, *History of the Conflict*, s.30, 218, 235.

⁷⁸ **YILDIRIM**, *a.g.e.*, s.105-106.

⁷⁹ **DRAPER**, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.447-449.

⁸⁰ **ADIVAR**, *a.g.e.*, C.I, s.203-204.

⁸¹ Bertrand **RUSSELL**, *Bilim ve Din*, s.35.

⁸² **DOKO**, *a.g.e.*, s.11-12. **YILMAZ**, *a.g.e.*, C.II, s.644-646.

⁸³ Galilei'nin en önemli buluşları "Eylemsizlik yasası" ve "serbest düşme yasası" idi. Bkz; **GÖKBERK**, *a.g.e.*, s.212-214.

olaylarının bazı kanunlara tâbi olduğu fikri⁸⁴ bazıları tarafından dinin metafizik karakteri ile uyumsuz olarak görüldü. Öte yandan bazıları da, sırf dine saldırmak ve onu hafife almak niyetiyle bilimin en önemli unsuru olan tabiat kanunlarını Allah'ın varlığını inkâr ve natüralizmi⁸⁵ savunmak için kullanmaya başladılar. Kilise de değişen dünyaya direnmeyi tercih etti. Hıristiyanlık kiliselerinin bu yeni astronomiye karşı düşmanlık duymalarını ve bunu sapkınlık olarak damgalamalarına şaşmamalıdır.⁸⁶

Galilei'nin yeni bilim ile dini uzlaştırma teklifi makul karşılanmadı. Aynı dönemde Tanrı'nın varlığını ispata çalışan Descartes'ın (1596-1650) eleştirel rasyonalizmi Kilise tarafından tehlikeli görüldü. Yine Fransız rahip Richard Simon'un (1638-1712) 1678'de yayınladığı *Eski Ahidin Eleştirel Tarihi* adlı eserinde kutsal kitap araştırmalarının din açısından yıkıcı olmadığını vurgulaması, Tevrat'ın ilk beş kitabının Musa'nın eseri olmayıp sonradan bir araya gelmiş olduğunu yazması şiddetle reddedildi.⁸⁷ Aydınlanma düşüncesi ile Kilise arasındaki diğer büyük bir çelişki de; birincisinin dünyayı giderek daha iyi ve yaşanabilir bir yer olarak gören “ilerlemecilik” fikrine karşı ikincisinin “zamanın kötüye gittiği” düşüncesi idi. Papalığa göre güzel ve mutlu devirler eskide kalmıştı. Galilei'nin bilim ile dini uzlaştırma teklifi kabul edilse idi; O yeni bir Aquinas olacaktı. Descartes'ın rasyonalizminin temelinde ise “ontolojik delil”; Tanrı'nın varlığının rasyonel bir ispatı denemesi vardı. Kilise ise toplumun istikrarı için dini bütünlüğün zorunlu olduğunu söylüyordu. Dini bütünlük ise herkesin Katolik olması demektir.⁸⁸

Dahiler yüzyılı denilen on yedinci yüzyıldan sonra, Aydınlanma ile özdeşleşen on sekizinci yüzyıl gelir. Bu yüzyılın ortalarından itibaren Fransız Aydınlanmacıları dikkat çekmektedir. Bu yüzyılın özellikle ikinci yarısı, önceki yüzyıldaki bilimsel kazanımların Papalığa, kurulu dine ve hurafe türünden inançlara saldırı için kullanıldığı bir dönem

⁸⁴ On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde teknikteki gelişmeler neticesinde “mekanik dünya görüşü” biricik bilimsel görüş olarak kabul edilecektir. Bkz; **YILDIRIM**, *a.g.e.*, s.110.

⁸⁵ Doğalcılık veya tabiatçılık. Tabiiyyûn da denir. Her şeyi tabiata indirgeyen felsefe ve dünya görüşüdür. Her şeyi doğanın meydana getirdiğini düşünürler. Bilimde ve sanatta farklı şekiller almıştır. Bkz. **BOLAY**, *Felsefe Sözlüğü*, s.93-94.

⁸⁶ Bertrand **RUSSELL**, *Bilim ve Din*, s.17.

⁸⁷ **ADIVAR**, *a.g.e.*, C.II, s.127.

⁸⁸ **ÇOBAN**, *Papalık*, s.169-170.

olmuştur. Nitekim Fransız materyalistleri akıl ve bilimin, özgür koşullar altında, dine gerek bırakmayacak yeni bir dünya görüşü için yeterli olduğuna inanmışlardır.⁸⁹

1.3. Materyalizmin Yükselişi

Modernitenin dört aşama halinde Avrupa'ya hâkim olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Bunların ilk ikisi; bilimsel devrim ve düşünsel devrim aşamaları on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar gerçekleşmiş bulunuyordu. Bundan sonra da diğer ikisi, yani siyasal ve endüstriyel devrim gerçekleşecektir. İşte; Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın (1775-1783) ardından 1789'da gerçekleşen Fransız İhtilali ve onu takip ederek on dokuzuncu yüzyıla sarkan 1830 ve 1848 İhtilalleri; Aydınlanmanın düşünsel devriminin din, gelenek ve gücünü bu ikisinden alan otoriteler karşısında kazandığı en mühim zaferler olmuştur. Bu haliyle Modernite; Avrupa'yı siyasal olarak da dönüştürmüştür. On sekizinci yüzyıl Aydınlanmasının ana özelliği laik bir dünya görüşünü kendine temel yapması ve bunu hayatın her alanında gerçekleştirmeye çalışması idi. Bu esnada bu felsefenin; sadece felsefe yapmak için yapılmadığını, geniş halk kitleleri tarafından benimsenmesine yönelik olarak anlaşılır bir dil kullanıldığını da belirtmeliyiz. İhtilal; gerçekleşmiş olan kültür değişiminin ve yeni anlayışın politik-sosyal alana uygulanmasından doğuyordu.⁹⁰ Meşru iktidarın krallardan halka geçişi ve ihtilal sırasında krala, din adamlarına ve din kurumlarına karşı gösterilen öfke, siyasal devrim aşamasını Modernite'nin diğer aşamalarından ayıran vasıfları olarak dikkat çekiyordu.

On sekizinci yüzyıla girildiğinde, Newton'un fikirleri ülkesindeki ilâhiyatçılar tarafından doğru anlaşılammış ve ilgisizlikle karşılaşmışken, Fransızlar ve Almanlar onun eserleriyle daha fazla meşgul olmuşlardı. Nitekim Aydınlanma; temelini genel olarak İngiliz empirizminin⁹¹ ve Fransız rasyonalizminin⁹² birlikte hazırladığı

⁸⁹ YILDIRIM, *a.g.e.*, s.118-119.

⁹⁰ GÖKBERK, *a.g.e.*, s.289-291.

⁹¹ İngiliz empirizmini ve on sekizinci yüzyıl Aydınlanmasını başlatan düşünür John Locke'dur. 1704'te öldüğü halde, yani bir önceki yüzyılda yaşadığı halde on sekizinci yüzyılda düşünce özgürlüğünü ve eylemlerimizin akla göre düzenlenmesi anlayışını en geniş ölçüde yaymıştır. Onun devlet felsefesi siyasal liberalizmi hazırlamıştır. Yapıtları diğer Aydınlanmacılarda olduğu gibi yetiştirici-egitici bir özellik taşımıştır. Bkz; GÖKBERK, *a.g.e.*, s.293-294.

⁹² Akılcılık; genel olarak aklın varlığını ya da aklın önceliğini ve üstünlüğünü, yani bilginin kaynağı olarak insan zihnini kabul ve müdâfaa eden düşüncedir. İnançları ve fiilleri belirlerken akla ve zekâya tam olarak güvenmektir. Empirizme zıt bir görüştür. Bkz; BOLAY, *Felsefe Sözlüğü*, s.9.

kozmpolit bir düşünce sistemi halinde gelişmişti. Buna bir de Alman idealizmi ve ahlâkçılığı da eklenince Avrupa'nın müşterek Aydınlanmasına ulaşıyordu.⁹³

Aydınlanmanın zorlamaları ve hatta saldırıları karşısında İngiltere'de; Newton'dan edindiği kendine özgü bir dindarlık anlayışı içerisinde,⁹⁴ Hıristiyanlığı eleştiren ve onu özüne döndürmeyi öneren serbest düşünceli din ve bilim adamları çıktı. İngiliz empirist ve şüphecisi David Hume'un takipçilerinden olan rahip Joseph Priestly (1733-1804)'nin 1782 yılında yayınlanan *History of the Corruptions of Christianity* (Hıristiyanlığın Yozlaşmasının Tarihi) adlı eseri bunlardan birisiydi. Priestly aynı zamanda fizik ve kimya ile de uğraşan bir bilim adamıydı ve oksijen gazını bulan kişiydi. Söz konusu eserinde kâinatın şuurlu bir yaratıcının eseri olduğunu kabul ederken dine sonradan karıştırılmış hurafelere savaş açıyor, dini batıl inanışlardan temizlemeye çalışıyordu. Ancak yine de resmî kilisenin takip ve baskısından kurtulamamıştı.⁹⁵

John Locke ile başlayan Liberalizm düşüncesi İngiltere kaynaklı olsa da İngiltere'de geleneksel din ve diğer otoriteler üzerinde Fransa'da olduğu kadar etkili olamamıştı. Bazıları bu durumu Fransa'daki Katolik kilisesinin Anglikan kilisesinden çok daha kuvvetli, hatta amansız bir düşman olması ile açıklamışlardı.⁹⁶ Newton sistemi; Voltaire'in *İngiltere Mektupları* ve sonrasında Newton'a dair yazdığı *Elements de Philosophie de Newton* vasıtasıyla Fransa'da revaç bulmuş, Ansiklopedistler'in kurdukları mekanik ve materyalist felsefenin temelini oluşturmuştu. *Büyük Ansiklopedi*'nin yazılması sırasında yazarları üzerinde büyük bir etki yapmıştı.⁹⁷ *Ansiklopedi(Encyclopedie)*; Fransız Aydınlanmacıların on sekizinci yüzyılda siyaset, felsefe ve din konularındaki görüşlerinin en önemli yansıması olarak kabul edilmektedir. Bu düşüncenin temsilcileri Aydınlanmanın dine ve otoriteye yönelik kuşkucu, eleştirel bakış açılarının gelişmesinde öncü rol oynamışlardı.⁹⁸ Fransız materyalistlerinin doğal olarak ilk çatıştıkları otorite kilise olmuştur. Bazıları ateizme

⁹³ Hilmi YAVUZ, *Avrupa'nın Zihin Tarihi*, s.159.

⁹⁴ Bertrand RUSSELL, *Bilim ve Din*, s.36.

⁹⁵ ADIVAR, *a.g.e.*, C.I, s.293-295.

⁹⁶ Leslie STEPHEN, *History of English Thought in the Eighteenth Century*, Vol II, London 1876, s.186-195.

⁹⁷ ADIVAR, *a.g.e.*, C.I, s.216-219.

⁹⁸ Fikret ÇELİK, Serdal FİDAN, Kamil ŞAHİN, "Aydınlanma'nın Fransız Düşüncesi İçinde "Katı Liberal Değerler" Bağlamında Ele Alınmasında Ansiklopedi ve Ansiklopedistlerin Yeri", *Akademik Bakış Dergisi*, S.23, Ocak-Şubat-Mart-2011, s.6-19, <http://www.akademikbakis.org/eskisite/23/02.pdf> (28.05.2014)

kadar giden düşüncelere sahiptiler. Ancak mesela Voltaire Allah'ın varlığını kabul eden bir deistti.⁹⁹ Adivar'a göre onların asıl karşı çıktıkları şey Tanrı değil kilise idi, kurulu din idi. Kilisenin aklın yerini alması ve kendi emirlerini insan aklının yerine geçirmesi idi.¹⁰⁰

Bilimin birçok dalında materyalist düşünceyi besleyen gelişmeler oluyor, eserler yazılıyordu. Önceleri; Kopernik ve Galilei önderliğinde matematiğin yardımıyla fizik ve astronomi alanında başlayan çatışma, on sekizinci yüzyılda jeoloji, kimya, tıp, zooloji ve biyoloji alanlarında ve elbette ki felsefede devam etti. Immanuel Kant, 1755'de yayımladığı *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (Doğa Tarihi ve Genel Gökyüzü Kuramı) adlı eserinde, evrenin birdenbire ve bir anda yaratıldığı konusundaki görüşün yerine evrimci görüşü koyma doğrultusunda ilk ciddi girişimi gerçekleştirdi. Ancak o yıllarda genç olması, meslekten bir matematikçi ya da fizikçi olmayışı, bazı noktalarda sadece hayal gücüne dayanması gibi nedenlerle eseri fazla ilgi uyandırmadı.¹⁰¹ Tâ ki Laplace'a kadar. Fransız devrimi sırasında yaşadığı için bütünüyle özgür düşünceli birisi olabilen Laplace (1749-1827) meşhur "bulutsu" varsayımını ilk defa 1796'da *Exposition du Systeme du Monde* (Dünya Sisteminin Açıklanması) adlı eserinde ortaya koydu.¹⁰²

Laplace; Newton'un determinizmini, materyalizmin her şeyi kapsayan metafizik bir biçimine kadar genişletti. Bu determinizm; en küçük bileşenin davranışı ile bütün varlığın hareketini açıkladığı için indirgemeciydi. Kitabında Tanrı'nın yerinin ne olduğunu soran Napolyon'a verdiği cevapta; "Benim böyle bir varsayıma ihtiyacım olmadı" diyordu.¹⁰³ Bu sözler karşısında ilâhiyatçılar öfkeden çıldıracak noktaya varıyorlardı. Ancak yapacak bir şey yoktu. Astronomi bilginlerine karşı savaş açarken hep aceleci davranmışlar ve mağlup olmuşlardı.¹⁰⁴

⁹⁹ Deizm; her türlü vahyi, ilhamı ve dolayısıyla vahyin bildirdiği Allah'ı, dini, takdiri inkar ederek sadece akıl ile idrak edilen bir Allah'ın varlığını kabul eden ve teşbîhi (insana benzetmeyi), teslîsi (üçlü tanrı anlayışını) reddeden felsefi okuldur. Peygamberlere ve dinlere ihtiyaç olmadığını ileri sürerler. "Tabîî din" fikrini benimser ve savunurlar. Voltaire ve Rousseau bunlardandır. Bkz; **BOLAY**, *Felsefe Sözlüğü*, s.176; **YILMAZ**, *a.g.e.*, C.II, s.595-599.

¹⁰⁰ **ADIVAR**, *a.g.e.*, C.I, s.218.

¹⁰¹ Bertrand **RUSSELL**, *Bilim ve Din*, s.37-38.

¹⁰² **DRAPER**, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.IV, s.115-117.

¹⁰³ **BARBOUR**, *a.g.e.*, s.104.

¹⁰⁴ Bertrand **RUSSELL**, *Bilim ve Din*, s.39.

Fransa’da ihtilal yılları Katolikler açısından çok zor bir dönem oldu. Bu hareket sadece kiliseyi değil dinin toplumsal ve kurumsal bütün iddialarını dışlıyordu. Nitekim dini bayramlar ve pazar günleri tatil olmaktan çıkarıldı. Hafta sistemi değiştirildi. Kilisenin arazileri elinden alındı. Noel günü, Fransa Cumhuriyeti’nin kuruluş gününe alındı. Kilise ve katedraller “akıl tapınakları”na dönüştürülmek istendi. Dini bayramların “akıl bayramları” yapılması önerildi. Devrim rahipleri bile etkiledi; devrim sırasında dört bin rahibin evlendiği iddia edildi. Adeta Hıristiyanlık yerine bir akıl ve doğa dini koyuluyordu.¹⁰⁵ Nitekim ihtilâlin Fransız felsefesi üzerindeki etkileri görülmekte gecikmedi. August Comte’un (ö.1857) dinsel açıklamaları ve metafiziği reddeden “üç safha kanunu” ve doğrudan doğruya deney yoluyla elde edilmeyen her şeyi hayal mahsulü sayan “Pozitivizmi” de on dokuzuncu yüzyılda bilim ve felsefe çevrelerinde etkili olmaya başlıyordu.¹⁰⁶

Jeoloji dalında ünlü Fransız natüralisti ve doğa bilimcisi Buffon (1707-1788), 1749’da yazdığı *Histoire Naturelle* (Doğal Tarih) adlı eserinde Sorbon Üniversitesi İlahiyatçıları tarafından reddedilerek suçlanan on dört önerme sunmuştu. Bunlardan birisi de dağların ve vadilerin ikincil nedenler adını verdiği nedenlerle oluştuğu iddiasıydı. İkincil nedenler derken Tanrı’nın yaratması dışındaki; erozyon ve diğer fiziksel aşındırıcı olayları ve etkileri kast ediyordu. Tepkiler üzerine, Sorbon ilâhiyatçıları ile bir tartışmaya girmekten akıllıca bir refleksle vazgeçen Buffon, Kutsal Kitap aleyhine şeyler söylemek amacıyla olmadığını, Kutsal Kitap’a bütün yüreğiyle inandığını ve eserinin ona aykırı düşen bütün kısımlarını reddettiğini açıklayan bir itiraf yayımlamak durumunda bırakıldı.¹⁰⁷

Buffon’dan sonra, Modern jeolojinin kurucusu olarak da adlandırılan İskoç jeolog James Hutton (1726-1797) ilk defa modern bir kuram ortaya koyan bilim adamı oldu. 1795’de yayımlanan *Theory of Earth* (Dünya Kuramı) adlı kitabında, dünyanın geçmişte oluşan şekillerinin de bugün devam etmekte olan sebepler ve etkilerle

¹⁰⁵ ÇOBAN, *Papalık*, s.172.

¹⁰⁶ BOLAY, *Felsefe Sözlüğü*, s.265.

¹⁰⁷ Bertrand RUSSELL, *Bilim ve Din*, s.41-42. Buffon hayvanlar arasındaki benzerlikleri anlamlı bulmuş ve bunların aynı kökene bağlı olabilecekleri görüşünü de savunmuş, ancak o zamanlar evrimden söz etmekten kaçınmıştır. Bkz; YILDIRIM, *a.g.e.*, s.137.

oluştuklarını ortaya koymuştu. Jeolojide ilk defa, “uniformitarianizm” adıyla anılan bu teori bugün de geçerliliğini korumaktadır.¹⁰⁸

On sekizinci yüzyıldaki bilim-din tartışmaları; jeoloji bilimindeki yeni gelişmelerin ve zooloji biliminin gelişmesiyle yeni bulunan hayvan türlerinin ortaya koyduğu sorulara cevap aranmasıyla devam etti. Bu tartışmalarda ilâhiyatçılarla bilim adamları arasında; dünyanın altı günde yaratılışı meselesi, altı günün altı devir (çağ) olarak algılanması konusu, Nuh’un Gemisi’ndeki hayvanların bugün yaşamakta olan hayvanların atası olabilme imkânı, Gemi’nin o kadar çok hayvanı alabilme imkânı, Nuh Tufanı’nın bütün dünyayı kapsayıp kapsamadığı meseleleri başı çekiyordu. Bu noktalarda bilimsel verilerin çatıştığı Hıristiyanlık inançları genellikle Eski Ahit’in *Tekvin* (Yaratılış)¹⁰⁹ bölümünden kaynaklanan inançlar idi.¹¹⁰

Aydınlanmanın ve onun etkisiyle meydana gelen bilim devriminin neticesinde; ortaya konulan ve bir kısmı ispatlanan bilimsel teoriler dinsizlikle Hıristiyanlık arasında farklı bir inanç şekli meydana getirdi. Allah’ın varlığını inkâr etmeyen ancak dünyanın bazı kanunlara göre var olduğunu ve yine bazı kanunlara göre yaşamın devam ettiğini, buna Allah’ın peygamber göndermek, peygamberine vahiy göndermek, kutsal kitap indirmek ve benzeri şekillerde herhangi bir müdahalesinin olmadığını savunan (deist) bilim adamları yetişti. Geniş bir inançlar yelpazesi içerisinde deizm on sekizinci yüzyıl çatışmalarının ortaya çıkardığı bir inanç şekli oldu.

1.4.On Dokuzuncu Yüzyıl; Bilim-Din Çatışması

On dokuzuncu yüzyılda bilim ve din arasındaki ilişkiler ile bundan önceki yüzyıllar arasındaki belirgin fark; bu yüzyılda gücün ve ağırlığın daha çok bilim tarafına geçmiş olmasıdır. Bu değişim; en belirgin şekilde, bilimin tekniğe yol göstermesi neticesinde her gün yapılan yeni keşifleri halkın istifadesine sunması yoluyla gerçekleşmekteydi. Diğer taraftan Katolik din adamlarının ve Papalığın bilimin gün gibi aşikâr keşifleri ve

¹⁰⁸ Bertrand RUSSELL, *Bilim ve Din*, s.42.

¹⁰⁹ Batı dillerinde “Genesis” olarak geçen bölüm Eski Ahit’in ilk bölümüdür veya ilk kitabıdır. Elli altı bölümden meydana gelir. Yaratılış bölümünde Dünya’nın yaratılışı, Âdem ile Havva, Cennetten kovuluş, Habil ile Kabil, Nuh Tufanı, Bâbil Kulesi, İbrahim, İshak, Yakup ve Yusuf peygamberler (as) konu edilir. Bkz; <http://incil.info/kitap/Yaratilis/3> (06.07.2014)

¹¹⁰ Kur’ân-ı Kerîm’in yaratılışa ve dünyanın oluşumuna bakış açısı ve bu konularda modern bilim ile ayrıntılı bir karşılaştırması için Celâl Kırca’nın kitabının ikinci bölümüne bakılabilir. Bkz; Celâl KIRCA, *Kur’ân ve Fen Bilimleri*, Marifet Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2005, s.127-200.

ilerlemeleri karşısında devam edip giden mutaassıp ve inatçı tutumları yüzünden kendi itibarlarını kaybetmeleri de bilimin kuvvet kazanmasına yardım ediyordu.¹¹¹

Yüzyılın henüz başlarında, biyoloji ve zooloji alanındaki gelişmeler Katolikler karşısında jeoloji bilimini desteklemeye çoktan başlamıştı. Henüz Charles Darwin'den önce, 1809'da yazdığı *Philosophie Zoologique* adlı eserinde Lamarck (1744-1829) yaratılış düşüncesi karşısında evrim teorisine önem kazandıran görüşlerini ortaya koymuştu. Lamarck'ın evrim teorisi ilk olarak; bir hayvanın bedeninde ortaya çıkan yeni bir organın bu hayvanın duyduğu yeni bir ihtiyacın sonucu olduğunu savunuyordu. İkinci olarak bireyin yaşamı boyunca edindiklerinin yavrularına geçtiğini savunuyordu. O'na göre evrim; hayvanların değişen yaşam koşullarına uyum sağlamaya çalışma çabasından doğuyordu. Bunu olgusal olarak kanıtlamak amacıyla hayvanlar âleminden örnekler veriyordu.¹¹² Ancak Lamarck'ın iddiaları; zayıf ve teorik varsayımlardı¹¹³. O zaman hem hâlâ türlerin değişmezliği düşüncesi benimsenmekte olduğundan hem de öne sürdüğü değişiklik mekanizmasının diğer bilim adamlarınca kabul edilebilecek niteliklere sahip olmayışı yüzünden ilgi görmedi. Bu görüşler zayıf tarafları ortaya konularak Weismann, Mendel ve Lyell'in çalışmalarıyla reddedildi.¹¹⁴

Ancak Darwin'in (1809-1882) 1859'da yayımladığı *The Origin of Species* (Türlerin Kökeni) adlı eseri¹¹⁵ evrim teorisinde ve bilim-din çatışması tarihinde yeni bir kapı açtı. Darwin; aslında bir matematikçi olan Thomas Robert Malthus'un 1798'de yazdığı *An Essay on the Principle of Population* (Nüfus Üzerine bir Deneme) adlı eserini okuyarak büyük oranda etkilendi. Malthus'un teorisine göre canlı sayısı geometrik biçimde artarken onların hayatta kalmaları için gereken besin maddeleri aritmetik biçimde artıyordu. Bu durum hayatta kalmak için canlıların birbirleriyle savaşmalarını gerektiriyordu. Güçlüler hayatta kalırken zayıflar can veriyordu.¹¹⁶

¹¹¹ ADIVAR, *a.g.e.*, C.II, s.107.

¹¹² YILDIRIM, *a.g.e.*, s.137.

¹¹³ Thomas DIXON, *Science and Religion, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2008, s.65.

¹¹⁴ Bertrand RUSSELL, *Bilim ve Din*, s.48-49.

¹¹⁵ Charles DARWIN, *The Origin of Species*, P F Collier & Son, New York 1909.

¹¹⁶ DIXON, *Science and Religion*, s.67-69.

Darwincilik, tıpkı daha önceki Kopernikusçuluk gibi; ilâhiyatçılar için büyük bir darbe oldu. Evrim; Eski Ahit'in Yaratılış bahsindeki türlerin değişmezliğini, farklı hayvanların ve canlı türlerinin ayrı ayrı yaratılmış olması hususunu reddediyordu. Yaşamın başlangıcından beri zannedilenden çok daha uzun zamanlar geçtiğini, hayvanların çevreye uyumunun Tanrı'nın iyilikseverliğinden değil doğal seçimden kaynaklandığını ve nihayet insanın da canlılar hiyerarşisi içindeki alt basamaklarda bulunan hayvanlardan türediğini iddia ediyordu. Bu iddiaları dolayısıyla Darwin'e karşı önce memleketi İngiltere'den sonra da Fransa ve Almanya'dan çok şiddetli itirazlar yükseldi. Ancak yine de, 1871'de *The Descent of Man* (İnsanın Kökeni)¹¹⁷ ve 1872'de *The Expressions of the Emotions in Man and Animals* (İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfade Edilişi) adlı eserleriyle 1859'da cesaret edemediği birçok konuyu tartışarak, evrim teorisinin iddialarını daha geniş ve açık bir şekilde destekledi.¹¹⁸

Anlaşıyor ki; bu yüzyılda bilim ile din arasında en büyük çatışmaya ve gerginliğe yol açan bilim dalı biyoloji oluyordu. On dokuzuncu yüzyıla bazı bilim tarihçileri "biyoloji asrı" ismini bile vermişlerdi. Beri taraftan evrim teorisi karşısında bağırıp çağırmaya başlayan Hıristiyan ilâhiyatçıları bir yerde haklılardı. Çünkü bütün semavî dinlerde yerlerin, göklerin, insan ve hayvanların yaratılmalarıyla ilgili haberler benzer idi.¹¹⁹ Yukarıda da bahsettiğimiz Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin babındaki bilgiler yaratılışın şekli ve süresi hakkında nasıl inanılması gerektiğini hem Hıristiyanlar hem de Yahudiler için belirlemişti. Hatta İslâm dininin kutsal kitabı Kuran-ı Kerîm'e göre de Allah Teâlâ yukarıda sayılan canlı ve cansız mahlûkları altı günde¹²⁰ yaratmış idi.¹²¹ Hâlbuki Darwin'in tekâmül nazariyesi (evrim teorisi) bu esasları - hele ki âyetlerin zâhirî manalarında ısrar olunduğu takdirde - tamamen yıkıyordu.¹²²

¹¹⁷ **DARWİN**, *The Descent of Man*, D. Appleton Company, New York 1871.

¹¹⁸ **DIXON**, *Science and Religion*, s.77.

¹¹⁹ Yaratılış konusunda, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerîm arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ile bu konu hakkında Kur'ân-ı Kerîm'in verilerinin bilimsel veriler ile ayrıntılı bir karşılaştırma ve değerlendirilmesi için Bucaille'in eserinin "Kur'ân ve Çağdaş Bilim" adlı bölümüne bakılabilir. Bkz; Maurice **BUCAILLE**, *Müsbet İlim Yönünden Tevrat İnciller ve Kur'ân*, Çev. Mehmet Ali Sönmez, DİB. Yayınları, Ankara 1991, s.181-330.

¹²⁰ Ancak Kuran-ı Kerîm'in kendisi, bahsedilen altı günün insanların dünyada saydıkları günlerden farklı olduğunu başka ayetlerinde ifade etmektedir. Bkz; Hac Suresi, 47; "Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız bin yıl gibidir".

¹²¹ Secde Suresi, 4; "Allah gökleri ve yeri, ikisi arasındakileri altı gün içinde (altı evrede) yaratan, sonra da Arş'a kurulandır. Sizin için O'ndan başka hiçbir dost, hiçbir şefaateçi yoktur. Hâlâ düşünüp öğüt almayacak mısınız?"

¹²² **ADIVAR**, *a.g.e.*, C.II, s.108.

On altı ve on yedinci asırlardan beri ilerleyen bilim; fizik ve astronomi gibi alanlarda din ile çatışmıştı ancak ilk defa doğrudan doğruya insanın maddi ve manevi vücuduna saldırmaktaydı. Bu sebeple ilâhiyatçılar müthiş bir öfkeyle her tarafta Darwin'e karşılık vermeye koyulmuşlardır, Darwin aleyhinde makaleler ve kitaplar neşredip konferanslar düzenlemek suretiyle saldırılara başlamışlardır.

Bu saldırıları kendi ülkesinde başlatan en önemli isim *Quarterly Review*'e yazdığı bir makale ile Oxford Piskoposu Samuel Wilberforce idi. Makalesinde evrim teorisinin Tanrı'nın sözüne aykırı olduğunu söylüyor ve Darwin'i Tanrı'nın yaratma filini sınırlamaya çalışmakla itham ediyordu.¹²³ Hatta evrim teorisi karşıtları tarafından sözcü seçilen Wilberforce 1860 yılındaki British Association toplantısındaki konuşmasında da Darwin'e hücum ediyordu. O gün rahatsızlığı dolayısıyla orada olmayan Darwin'i savunma işi "Darwin'in Buldogu" diye meşhur olan Thomas Huxley'e düşmüştü. Thomas Huxley ile Samuel Wilberforce arasındaki 30 Haziran 1860 tarihli münakaşa çok meşhur olmuştur. British Association for the Advancement of Science'in, evrim teorisinin duyurulmasından yaklaşık yedi ay sonraki ilk toplantısında tartışma çıkmıştı. Wilberforce, Huxley'e "büyükannesi tarafından mı yoksa büyükbabası tarafından mı maymundan geldiğini" sormuş, Huxley ise cevap olarak "gerçek bir bilim adamını dünyaya yanlış göstermek için bilgisini ve konuşma kabiliyetini kullanan birisinden gelmektense mütevazı bir maymunun neslinden gelmeyi tercih edeceğini" söylemişti. Bu atışma ve devamı gelen tartışmalar gerçekten sadece Darwinizm için değil, aynı zamanda bilim tarihi için de bir dönüm noktası olmuştu. Bazılarına göre bilim artık dinsel otoritenin prangasını böylece çıkarıp atmıştı.¹²⁴ Huxley evrim teorisinin en ateşli savunucusu idi. Bu tartışmaların yaşandığı yıllarda henüz *The Descent of Man* yayımlanmamıştı. Ancak ilâhiyatçılar yine de Darwin'in teorisinin diğer canlı türleriyle beraber insanı da farklı bir yere koyacağını, kutsal metinlerin haber verdiği şekliyle; Ahsen-i takvîm¹²⁵ ile yaratılmış insanı, o yüksek seviyesinden aşağı düşüreceğini tahmin ediyorlardı. Bu durum tıpkı bir zamanlar Kopernik, Galilei ve Newton'un

¹²³ ADIVAR, *a.g.e.*, C.II, s.109. YILMAZ, *a.g.e.*, C.II, s.607-609.

¹²⁴ Bkz; Jonathan SMITH, "The Huxley-Wilberforce 'Debate' on Evolution, 30 June 1860"; http://www.branchcollective.org/?ps_articles=jonathan-smith-the-huxley-wilberforce-debate-on-evolution-30-june-1860 (06.07.2014)

¹²⁵ İslâm'a göre de, en güzel şekilde yaratılmış olma vasfı tüm canlılar içinde yalnızca insana ait bir vasıftır. Allah Teâlâ Tîn Suresi'nde "Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik. Ancak iman edip salih ameller işleyenler başka. Onlar için devamlı bir mükâfat vardır" buyurmuştur. Bkz; Tîn Suresi, 4-6. Ayetler.

dünyanın evrenin merkezi olma vasfını elinden aldıkları ve onu da diğer gezegenler gibi Güneş'in etrafında dönen bir gök cismi haline koymalarına benziyordu. Nitekim Darwin, insanın menşesine dair olan ikinci eserini ilâhiyatçılardan çekindiği sanılmasın, insanın kökenini evrim teorisine bağlamaktan korktuğu zannedilmesin diye neşretmiştir.¹²⁶

Amerikalı kimyager ve fizyolojist John William Draper'i de ilk olarak bu tartışmaların içerisinde görüyoruz. Draper aynı günkü toplantıların D oturumunda bir konferans vermişti. Kısa süre sonra yayınlacağı kitabı¹²⁷ hakkındaki sunumu; diğerlerinin çarpıcı ve şaşırtıcı tartışmaları göz önüne alındığında hiç önemsenmemişti. Draper'in sunumu; "On the Intellectual Development of Europe, Considered with Reference to the views of Mr. Darwin and others, that the Progression of Organisms is Determined by Law" (Avrupa'nın Entelektüel Gelişimi Üzerine, Bay Darwin ve diğerlerinin "Organizmaların Gelişimi Yasalarla Belirlenir" Şeklindeki Bakış Açıları Münasebetiyle) başlığını taşıyordu.¹²⁸ Üstelik başlığı gibi uzun ve sıkıcı bir sunum olmuştu. Ancak burada dikkat çekici olan şuydu ki; Draper, Darwin'in ve onu destekleyenlerin çevre ve adaptasyon metaforunun sosyal ve politik bilime uygulanmasının erken bir örneğini veriyordu.¹²⁹

Aslında Draper; çok önceden türlerin transmutasyonu fikrini benimsediğini ilan etmişti. 1856'da yayınlanan *Human Physioloji* (İnsan Fizyolojisi)¹³⁰ adlı kitabında sosyal ilerlemenin fiziksel gelişmeye bağlı olmasının yanı sıra tamamen "tabiat kanunu" adını verdiği bir kanunun kontrolü altında meydana geldiğini tartışıyordu.¹³¹ Nitekim Draper'in; çatışma tezini ortaya attığı 1874'de yayımlanan kitabında da tartıştığı gibi,

¹²⁶ ADIVAR, *a.g.e.*, C.II, s.109.

¹²⁷ DRAPER, *History of the Intellectual Development of Europe*, Volume I, Harper & Brothers Publishers, New York 1905.

¹²⁸ SMITH, *a.g.m.*

¹²⁹ Keith THOMSON, "Huxley, Wilberforce and the Oxford Museum", *American Scientist*, May-June 2000. <http://www.americanscientist.org/issues/pub/2000/5/huxley-wilberforce-and-the-oxford-museum/2> (09.07.2014)

¹³⁰ DRAPER, *Human Physiology, Statical and Dynamical*, Harper & Brothers Publishers, New York 1878.

¹³¹ SMITH, *a.g.m.*

kendisinin evreni yöneten bir tanrı fikrine değil bir tabiat kanunu düşüncesine sahip olduğunu biliyoruz.¹³²

Muhtemelen Draper de Huxley ve Darwin¹³³ gibi agnostik¹³⁴ idi. Hatta agnostik kelimesini ilk türeten ve kullanan kişi de Huxley'in kendisi olmuştu.¹³⁵ Agnostiklerin din ve Tanrı hakkındaki inançları; bunların varlığının bilinemeyeceği şeklinde idi. Deizm nasıl ki on sekizinci yüzyıl bilim-din çatışmasının ortaya çıkardığı bir inanç şekli olduysa, Agnostisizm de on dokuzuncu yüzyılda bazı bilim adamlarının benimsemeye başladığı bugün de hayli mensubu olan bir düşünce tarzı olarak ortaya çıktı.

Anlaşılacağı üzere; çatışma tezinin, aslında bir kimyager iken sonradan bir tarihçi olan John William Draper tarafından ortaya atılması tesadüf değildi. 1830'lu yıllardan beri bilimin ilerlemeye devam ederek elli yıl boyunca sürekli yeni keşifleri ve zaferleri neticesinde artık agnostikler, ateistler ve materyalistler arasında bilim adına bir mağrur olma, kendinden geçme hali meydana gelmişti. Gerçekten de iki yüz elli yıldır fizik bilimi çok sağlam kanunlar ve prensipler üzerine oturmuştu. Kimyada ve biyolojideki gelişmeler ile bunları destekleyen zooloji ve genetik alanlarındaki çalışmalar ile nihayet evrim teorisinin bu alanda hâkim olması da felsefî fikirler üzerinde materyalizme¹³⁶ doğru bir temayül yapmakta idi. Bu gelişmeler karşısında materyalist bir felsefenin doğmamasına imkân yoktu.¹³⁷

Papalık ve Katolik yazarlar yirminci yüzyılın başlarına kadar Fransız İhtilali'ni de hür düşünceyi de insanlığın başına bela eden şeyin Protestanlık olduğunu düşünüyorlardı.

¹³² Draper bahsi geçen doğa kanunu düşüncesini, esas olarak "Evrenin Yönetimi Hakkındaki Çatışma" başlıklı dokuzuncu bölümde tartışıyor. Bkz; **DRAPER**, *History of the Conflict*, s.228-254.

¹³³ Darwin; 1879 Mayıs'ında yazdığı bir mektubunda; bir kimsenin hem inançlı biri olup hem de evrimci olmasına itiraz edilemeyeceğini savunuyordu. Sonraki satırlarında da, kendisini hiçbir zaman bir tanrıyı reddetmiş olan ateist biri gibi değil, genellikle bir agnostik olarak gördüğünü yazıyordu. Bkz; <http://www.darwinproject.ac.uk/entry-12041> (10.07.2014)

¹³⁴ Bilinemezlik (Agnostisizm); Sonsuz, ilk sebepler, cevher, eşya ve olayların son gayesi gibi metafizik hakikatleri insan zihninin asla bilemeyeceğini ileri süren düşüncedir. Agnostisizm metafiziğin sahasıyla sınırlanmış bir şüphecilik demektir. Genellikle bilimseldir. Metafizik tezleri açıkça reddetmez fakat tespit etmenin imkânsız olduğunu savunur. "Mutlak bilgi elde edilemez, bilginiz problemi çözmeye yetmez" der. Bkz; **BOLAY**, *Felsefe Sözlüğü*, s.48.

¹³⁵ Thomas Henry **HUXLEY**, *The Mayor Prose of Thomas Henry Huxley*, University of Georgia Press, 1997, s.253-282.

¹³⁶ Aydın **TOPALOĞLU**, "Materyalizm", *DİA*, C.28, s.137-139.

¹³⁷ **ADIVAR**, *a.g.e.*, C.II, s.53.

Oysa “dünyanın büyüünün bozulmasına”¹³⁸ yol açan Aydınlanmanın temelinde akla sonsuz bir inanç vardı. Zamanla menşe saplantısı haline gelen pozitivist bakış açısı her olgunun bilimsel bir nedenini bulma gereğini hissediyordu ve din söz konusu olunca, dinin ortaya çıkışı ile ilgili teorilerin gerçekliğine ihtimal vermiyordu.¹³⁹

Nitekim 1880’de Alman fizikçi ve fizyolojisti Emile du Bois-Reymond (ö.1896) kâinatta çözülemeyen yedi tane muamma kaldığından ve bunların da dört tanesinin kısa zamanda çözüleceğinden, diğer üçünün ise çözümesinin imkânsız olduğundan bahsediyordu. Yine Alman maddecilerden Ernst Haeckel (ö.1919) en çok Darwinizmden etkilenmişti. Haeckel Almanya’da Darwinizmi bir din gibi yaymaya çalışmakta idi.¹⁴⁰

Herbert Spencer (ö.1903), bilim ve din arasında bir uzlaşmanın mümkün olmadığı takdirde sınırları belli olacak şekilde ayrılmaları gerektiğini düşünüyor ve “karışmazlık” şeklinde bir ilişki biçimi öneriyordu. “Bilim ve din sonunda varlığın iç özünü anlayamayacağımız konusunda birleşecektir” diyordu. Bu ikisinin de bilemeyeceği, açıklayamayacağı şeyler vardı ve bunlar birbirinin alanlarına müdahale etmemeliydi. Ona göre bu mücadele sonunda bir barışmaya doğru gitmekteydi.¹⁴¹ Evrim teorisini temel olarak alıp onu biyolojiden sosyolojiye nakleden Herbert Spencer; Sosyal Darwinizm düşüncesi ile de tanınmıştı. İnsanların da diğer canlı türleri gibi, hayatta kalmak için savaşmaları gereği, zayıflara yardım edilmemesi, sosyal geriliğin sebebinin zayıf ve hasta insanlar olduğu, fakirler için aile planlaması gerektiği gibi fikirlere sahipti. Ona göre yoksulların ve güçsüzlerin sosyal politikalarla desteklenmesi insan türünün ilerlemesine engel oluyordu.¹⁴² Karl Marx ve Friedrich Engels ise Darwinizmi desteklemişler ancak kendilerine çok zıt olan Spencer’in Sosyal Darwinizmine karşı çıkmışlardı.¹⁴³

¹³⁸ Bu tabiri ünlü sosyolog Max Weber, “başlangıçta Protestan ahlâk diğer şartlarla birlikte iktisadi gelişmeyi belirlemişken; gelişmesinden sonra kapitalizmin Protestanlığı kendi yörüngesine çekmesini” tanımlamak için kullanmıştı. Bkz; İshak **TORUN**, “Kapitalizmin Zorunlu Şartı “Protestan Ahlâk”, *Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF D.*, C.3, S.2, 2002, s.96.

¹³⁹ **ÇOBAN**, *Papalık*, s.171.

¹⁴⁰ **ADIVAR**, *a.g.e.*, C.II, s.102.

¹⁴¹ **GÖKBERK**, *a.g.e.*, s.426-427.

¹⁴² **CEVİZCİ**, *Felsefe Sözlüğü*, s.397,404.

¹⁴³ **TASLAMAN**, *a.g.e.*, s.401.

Evrım teorisi Avrupa’da öylesine kuvvet bulmuştı ve İslâm dünyasında bile öylesine etkili olmuştı ki; Lübnanlı İslâm âlimi Hüseyin Cısrî (1845-1909), esasen maddecilik cereyanlarının tehlikesine ve bilimsel icatların Allah münkirliğine alet edilmesine dikkat çekmekte olduğu halde, evrım konusunda kendisine sorulan bir soruya “Bu mesele henüz bir nazariyeden ibarettir. Ama ileride pozitif bir gerçek olarak ortaya konabilirse, o zaman biz de onu Kurân’ın ayetleriyle tevfiik ederiz” cevabını veriyordu.¹⁴⁴

1.5. Birinci Vatikan Konsili ve Çatışmanın Keskinleşmesi

Bilim çevrelerinde yaşanan bu tartışmaların Papalık içinde de yansımalarının olmaması düşünülemez idi. Dışarıdan Kilise’ye yönelen saldırıların yanı sıra içeriden de liberal Katoliklerin modern-seküler toplumla daha olumlu ilişkiler kurma önerileri gelmeye başlayacaktır. Papa XVI. Gregory (1831-1846) döneminde başlayan eleştiriler karşısında, Papalığın en sert tepkisinin “modern Papalığın kurucusu” olarak isimlendirilen Papa IX. Pius (1846-1878)’dan geldiği görülüyor. IX. Pius 1864’de *Syllabus Errorum* (Hatalar Manzumesi) adında bir genelge yayınladı. Bu genelge Fransız İhtilali’nden beri neredeyse doksan yıldır hırpalanmakta olan Roma Kilisesinin Aydınlanma karşısındaki kesin tepkisi olarak görülebilir. Zamanın seksen önemli hatasını sıralayan Syllabus¹⁴⁵ ile, ifade özgürlüğü, dini hoşgörü, din-devlet ayrılığı gibi fikirlerin yanında “Papa’nın ilerleme, liberalizm ve modern medeniyetle uzlaşabileceği veya uzlaşmak zorunda olduğu” düşüncesi bir hata olarak nitelendirildi. Böylece tüm liberal ve modern fikirler -halk egemenliği, basın özgürlüğü, inanç ve ibadet hürriyeti- ile skolâstisizmden sapma gösteren her türlü düşünce mahkûm ediliyordu.¹⁴⁶

Bu genelge IX. Pius’un bu alandaki tek genelgesi de değildi. 1854’de de *Ineffabilis Deus* (Yanılmazlık Doktrini) adındaki bir genelge ile Kilise içindeki bazı tartışmaları bitirmeye de teşebbüs etmişti. Ancak IX. Pius’un en önemli başarısı Birinci Vatikan Konsili’ni (1869-1870) toplaması olmuştur. Bu konsil Kilisenin modern dünya karşısında geri adım atmasını bekleyenlere de çok sert bir cevap oldu. Konsilin sonunda IX. Pius; Papanın üstünlüğünü ve yanılmazlığını ilan etti. Bu meselenin konsilin toplantıları sırasında tartışılması ne kadar uzun sürmüş olursa olsun, içerideki muhalefet

¹⁴⁴ M. Fethullah GÜLEN, *Yaratılış Gerçeği ve Evrım*, Nil yayınları, İstanbul 2003, s.15.

¹⁴⁵ Syllabus’un tam metni için bkz; <http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9syll.htm> (21.07.2014)

¹⁴⁶ ÇOBAN, *Papalık*, s.176-177.

ne kadar kuvvetli olursa olsun Papanın bütün bu modernleşme hırpalamaları karşısında iki esas seçeneği vardı ve onun tercihi uzlaşma değil tepki yönünde oldu.¹⁴⁷

Yanılmazlık doktrinine en şiddetli tepkiler Amerika'dan geldi. *New York Times* gibi gazeteler bu doktrinin tehlikelerine dikkat çekerek aleyhinde kampanyalar başlattılar. Almanya'dan da sert tepkiler geldi. Avusturya, Papalıkla yaptığı 1855 Konkordatosunu geçersiz ilan etti. İsviçre ve İspanya'dan da tepkiler alan konsil doğal bir şekilde dağılmadı. İtalyan birliğini hedefleyen Garibaldi öncülüğündeki Risorgimento hareketi ve İtalyan birlikçileri Roma'ya girip¹⁴⁸ İtalya Krallığı'nı ilan ettikten sonra IX. Pius da Roma'yı ve diğer topraklarını kaybetmişken, çaresiz kalarak Vatikan'da mahpus olduğunu ilan etti.¹⁴⁹

IX. Pius'dan sonra XIII. Leo (1878-1903) zamanında, kiliseye karşı zaten var olan meydan okumalar daha açık ve cesur hale geldiler. Bilimdeki başarılar, pozitivistin menşe saplantısı yüzünden kutsal metinlerin ve hatta dinin kaynağının sorgulanması, tarihsel araştırmalar, Darwinizm ve Marksizm gibi ideolojiler kilisenin temelini sarsıyordu. Mesela Alman şarkiyatçı ve ilâhiyatçı Julius Wellhausen¹⁵⁰ gibileri kilisenin bugünkü dogmatik yapısının İsa'dan (as) değil, tarihsel gelişmelerden kaynaklandığını ve Tevrat'ın ilk beş kitabını Musa'nın (as) yazmış olamayacağını söylüyorlardı.¹⁵¹ Draper de; inançlı Hıristiyanlar olarak tanınan bazı yazarların eserlerinden nakille Tevrat'ın bu kısımlarının farklı kimseler tarafından yazılmış olduklarını, hatta Musa'nın (as) ölümünü anlatan kısımların Musa (as) tarafından yazılmadığının en büyük delilleri olduğunu ve sair hususları detaylı olarak tartışıyordu.¹⁵²

Almanya'da Adolf Harnack¹⁵³ ve Fransa'da Ernest Renan¹⁵⁴ gibileri ise, eserlerinde kilisenin çizdiği İsa (as) portresinden çok farklı bir İsa tasvir ediyorlardı. Onların

¹⁴⁷ ÇOBAN, *Papalık*, s.178-179.

¹⁴⁸ Fahir ARMAOĞLU, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım yayınevi, İstanbul 2010, s.434-435

¹⁴⁹ ÇOBAN, *Papalık*, s.181.

¹⁵⁰ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/639379/Julius-Wellhausen> (21.07.2014)

¹⁵¹ ÇOBAN, *Papalık*, s.183; Julius WELLHAUSEN, *History of Israel*, Chapter VIII,

<http://www.gutenberg.org/cache/epub/4732/pg4732.html> (21.07.2014)

¹⁵² Draper'in yararlandığı ve okunmasını tavsiye ettiği eserler; Humphrey Prideaux ve John William Colenso gibi İngiliz rahip ve ilâhiyatçıların eserleriydi. Bkz; DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.462-483.

¹⁵³ Alfred HARNACK, *What's Christianity*, Çev. Thomas Bailey Saunders, 2nd Edition, New York, 1902, s.32-40, s.156-157.

anlattığı İsa; on dokuzuncu yüzyılın liberal reformistlerine benzeyen birisiydi. Sadece kardeşlik temeline dayanan bir inanç sistemi tavsiye ediyordu. Bu ve benzeri iddialar Kutsal Kitap'ın “yanılmazlığı” ve “bozulmamışlığı” iddialarını temelsiz hale getiriyordu.¹⁵⁵

Papalığın demokratikleşmesini, maddi varlıklarından, siyasal gücünden, topraklarından ve Roma'yı tekrar istemekten vazgeçmesini, dogmatizmi terk etmesini, modern toplumla uzlaşmasını isteyen bu liberal eleştiriler karşısında Papalığın verdiği tepki XIII. Leo döneminde de IX. Pius dönemindeki kadar sert olmasa da devam etti. Çünkü bu dönem Papalık açısından öncekine göre daha sıkıntılı bir dönem idi. XIII. Leo'nun temel politikası; Onu gerçekçi olmaya zorlayan, modern dünyayla uzlaşma taraftarı görüntüsü veren bir muhafazakârlık idi. Çünkü kendisinin modernizme karşı çıkması IX. Pius'tan daha zordu.¹⁵⁶

1.6. John William Draper ve Çatışma Tezi

Birinci Vatikan Konsili'nin hemen ardından, henüz IX. Pius'un Papalığı döneminde J. W. Draper meşhur eserini yayımladı. Draper eserinde; Papalık ile bilimin mücadelesini anlatırken, bütün Papaların ve ruhban sınıfının modern bilimle iflâh olmaz bir şekilde çatışa geldiğini gösteriyor ve bu çatışma durumunun yakın bir gelecekte büyük bir krize neden olacağını iddia ediyordu.¹⁵⁷

Draper'in (1811-1882) bizzat içinde yaşadığı bu çalkantılı dönemde, bilim-Papalık çatışmasında bilimin tarafında olduğunu yukarıda bahsettiğimiz diğer eserlerinden de biliyoruz. Aslında bir kimyager ve foto-fizikçi olduğu halde, din ve bilim tarihine dair bir eser yazmaya teşebbüs etmesi dahi dikkate şayandı. Üstelik Draper; bu son eserine mutlak manada din ve bilimin çatıştığı iddiasını taşıyan bir başlık vererek modern bilime düşman gördüğü Katolik kilisesinin yanına diğer dinleri de ekliyordu. Böylece sadece Hıristiyanların değil diğer dinlerin mensuplarının da tepkilerini çekmeyi göze alıyordu. Yalnızca eserin yayım tarihine bakıldığında bile, Birinci Vatikan Konsili'ne

¹⁵⁴ Ernest RENAN, *Renan's Life of Jesus*, Çev. William G. Hutchison, Walter Scott Ltd, London 1898, s.52-57.

¹⁵⁵ ÇOBAN, *Papalık*, s.183.

¹⁵⁶ ÇOBAN, *Papalık*, s.184 vd.

¹⁵⁷ DRAPER, *History of the Conflict*, s.327 vd.

karşı bir tepki olduğu ve artık bilimin din karşısında kesin zaferini ilan etmeye çalıştığı anlaşılıyordu.

Gerçekten de 1870’te, yukarıda özetlendiği gibi, Papalığın dünyevi gücü sona ermiş, İtalyan birliği sağlanmış, Roma İtalya’nın başkenti olmuş ve Papalığın 1929 yılındaki Lateran Anlaşması’na kadar sürecek “tutsaklık” dönemi başlamıştı. Papalığın bu durumda bile gururundan ödün vermeyen tepkilerinin, pozitivist ve materyalistlerin öfkelerini çektiği anlaşılmaktadır. Draper’in eseri; siyasal gücünü kaybetmiş olan Papalığa son bir darbe olarak, manevî gücünü ve otoritesini de sonlandırmak amaçlı bir hücum olarak görülebilir. Nitekim Ahmet Midhat Efendi de, tercüme ve şerh ettiği sırada Draper’in, eserine “Katoliklik aleyhine yeni bir hücum” adını vermesinin daha isabetli bir adlandırma olacağını belirtmeden geçememiştir.¹⁵⁸

Bu konuda Ahmet Midhat gibi düşünen başkaları da vardı. Richard Dimery’e göre de; neredeyse tamamen Katolik kilisesine hücum eden bir kitap yazan Draper bu kitaba “Bilim Din Çatışması” gibi bir başlık seçmekle hatalı davranmıştı. Nitekim sonraları Andrew Dickson White’in da belirttiği gibi; Draper’in korktuğu ve hücum ettiği şey daha spesifik bir muhataptır. Oysa kendisinin hücum ettiği düşman daha genel bir kavram olarak dogmatik teoloji idi.¹⁵⁹

Draper’in eseri; anlatımı ve iddiaları sebebiyle popüler olarak, Amerika’da ve Avrupa’da çok satıldı. İlk on yılda İngiltere’de yirmiden fazla baskı yaptı ve birçok Avrupa diline çevrildi.¹⁶⁰ Draper; bilimin ve dinin asla uyuşamayacağını iddia etmişti ve Papalığın modern medeniyet karşısındaki tavrı da zaten bu tezini doğrulamakta idi. Ön sözünde belirttiği gibi; Ona göre bilim tarihi sadece izole edilmiş keşifler tarihi değildi. Bir tarafta insan zihninin genişleyen gücü ile diğer tarafta insanın geleneksel inançlarından ve menfaatlerinden gücünü alan tazyikin çatışmasının tarihi idi.¹⁶¹

¹⁵⁸ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.IV, s.333.

¹⁵⁹ Kız kardeşinin bir Katolikle kötü bir evlilik yapması ve Papalığın 1870’teki Yanılmazlık Doktrini’ni ilan etmesi gibi hususlar Draper’i oldukça endişelendirmiş olmalıydı. Bkz; Richard DIMERY, “A Critical Assessment Of The “Conflict Thesis”, s.3. <http://www.lastseminary.com/against-the-conflictthesis/A%20Critical%20Assessment%20of%20the%20Conflict%20Thesis.pdf> (31.07.2015)

¹⁶⁰ George F. BARKER, “Memoir of John William Draper”, *National Academy of Sciences*, April 1886, s.375. <http://www.nasonline.org/publications/biographical-memoirs/memoir-pdfs/draper-john.pdf> (13.07.2014)

¹⁶¹ DRAPER, *History of the Conflict*, s.vi.

Draper'in eseri, Papaların 1559 yılından beri yayınladıkları ve sürekli güncellenen yasaklı kitaplar listesine girmeyi başarmıştı.¹⁶²

Draper'in kitabı yayımlandığı sıralarda yine Amerika'da, Cornell Üniversitesi'nden Andrew Dickson White'ın (1832-1918) "The Warfare of Science" isimli konferansları ve aynı konuyla ilgili araştırmaları devam etmekteydi. Draper'in kitabıyla alâkalı olarak White; "gerçekten emek ürünü ve konuyu sonlandırıcı bir çalışma" yorumunu getirmiş ancak Draper ile kendisi arasında bazı farklar bulunduğu ve kendini çok zevk aldığı bu konuyu çalışmaktan alamadığı gibi gerekçelerle çalışmasına devam etme kararı almıştı. Çünkü Draper'e göre bilim-din çatışması vardı. Oysa White, kendi bakış açısından mücadelenin bilim ile dogmatik teoloji arasında olduğu düşüncesine sahipti.¹⁶³ Nitekim bu konudaki çalışmalarını ilk defa 1876'da, *Popular Science Monthly* adlı dergide iki makale şeklinde "The Warfare of Science" (Bilimin Savaşı) ismiyle yayımladı.¹⁶⁴ Bu çalışmasını geliştirip aynı adla 150 sayfalık bir kitap halinde 1888'de yayımladı.¹⁶⁵ Nihayet toplamda yirmi yıl boyunca kitabını genişleten White, 1896 yılında *History of the Warfare of Science with Theology in Christendom* (Bilimin Hıristiyanlık İlahiyatıyla Savaşımının Tarihi) adıyla okuyucularıyla buluşturdu.

Tahmin edileceği üzere; Draper ve White yoğun eleştirilere uğradılar. Birçok Hıristiyan yazar, mesnetsiz buldukları bu saldırılara karşı savunmaya geçtiler. Hıristiyanlığı savunurken, modern bilimi Hıristiyan Avrupa'nın doğurduğuna işaret ettiler ve bilime katkı sunan birçok insanın da inançlı Hıristiyanlar olduklarını vurguladılar.¹⁶⁶

James Joseph Walsh *Papalar ve Bilim* adlı eserinde; hem tıp alanında hem de mesela fiziğin elektrik alanlarında mühim orijinal çalışmalar ortaya koyan Galvani, Volta, Ohm, Ampere ve Coulomb gibi yüzyılın en büyük araştırmacılarının sadece kilise üyesi değil aynı zamanda mütedeyyin Katolikler olduklarını yazdı. Bilim tarihini azıcık

¹⁶² Bu liste hiçbir zaman bütün yasaklı kitapları içerecek kadar itinalı olmamıştır. 1966'da Papa VI.Paul tarafından; moral gücünün devam etmesiyle birlikte artık dinsel hatalarla ilgili gücünü kullanmayacağı ilan edilmiş ve ortadan kaldırılmıştır. Bkz; <http://www.britannica.com/topic/Index-Librorum-Prohibitorum> (12.01.2016)

¹⁶³ WHITE, *A History of the Warfare of Science*, s.4.

¹⁶⁴ WHITE, "The Warfare of Science", *Popular Science Monthly*, Vol.8, February 1876, s.385-409, March 1876, s.553-570.

¹⁶⁵ WHITE, *The Warfare of Science*, D. Appleton and Company, New York 1888.

¹⁶⁶ Frank M. TURNER, "Introduction", *When Science and Christianity Meet*, Ed. David C. Lidnberg-Ronald L. Numbers, The University of Chicago Press, 2003, s.1.

bilenlerin bile kilisenin deneysel metoda karşı olduğu şeklindeki yaygın ve yanlış izlenimin sonuçlarını görebileceğini, bu önyargının dayanaksız olduğunu söylemenin bile gereksiz olduğunu ifade etti.¹⁶⁷

Amerikalı rahip Charles Force Deems, Draper'in kitabının başlığına dikkat çekerek bilim ile dinin çatıştığı iddiasına Draper'in kendisinin inanıp inanmadığını sordu. Kilise ve din kavramlarının birbirine karıştırıldığını, bilimin kilise ve içindeki insanlarla çatışabileceğini ancak din ile çatışamayacağını öne sürdü. "Din ve kilise" ikilisini "su ve su kemeri" ikilisine benzeterek, birincileri Tanrı'nın yarattığını, ikincileri ise insanların yaptığını anlatarak, kilise içinde hatalı ve inançsız kimseler olabileceği gibi, kilise mensubu olmayıp Tanrı'ya inanan insanlar olduğunu yazdı. Draper'e bakılırsa, kitabının başlığından; çatışmanın "Tanrı'nın sözüne itaat etmenin sevgisi ile Tanrı'nın yarattığı her şey hakkındaki entelektüel çalışmalar" arasında gibi görüldüğünü, bunun ise imkânsız olduğunu söyledi. Eğer Papalık ile din aynı anlama gelen şeyler ise, Draper'in kitabı gösteriyordu ki; dünyanın bütün iyi insanları dinî inancı dünyadan söküp atmalıydılar. Ama aynı anlama gelmiyorlar ise -ki aynı anlama gelmiyorlardı- o zaman bu kitap çok incitici bir safsata üzerine bina edilmişti ve dehşetli şekilde muzır bir eser olmalıydı.¹⁶⁸

J.J. Walsh; White'ı, Galilei'nin başına gelenlerin önemini abartmakla ve olmayan bir çatışma durumunu var gibi kabul etmekle suçladı. Varsayılan çatışma tezinin baştan sona hatalı mefhumlar üzerine kurulmuş olduğunu yazdı. Roma Üniversitesi'nin dünyanın en iyi tıp okuluna sahip olageldiğini iddia ederek, Papaların özellikle tıp bilimine olan hizmetlerini anlattı. White'ın kitabının özellikle tıbbî gelişmeleri konu eden bazı bölümlerini neredeyse tamamen hayal ürünü olarak niteledi.¹⁶⁹

O dönem, Amerika'da Katolik inancını Materyalistlere karşı savunmasıyla ünlenen Orestes Brownson da Draper'in hücumuna sessiz kalamayanlardandı. Brownson *Catholic World* adlı dergide 1866'dan 1875'e kadar on beşten fazla makale yazmıştı. Dönemindeki birçokları gibi bilim ve din arasında bir uzaklaşma ve soğuma durumunun

¹⁶⁷ James Joseph WALSH, *The Popes and Science, The History of Papal Relations to Science During The Middle Ages and Down to Our Own Time*, Fordham University Press, New York 1908, s.281-282.

¹⁶⁸ Charles Force DEEMS, "Science and Religion", *Popular Science Monthly*, Vol.8, February 1876, s.446.

¹⁶⁹ WALSH, *The Popes and Science*, s.18-19.

arttığını fark etmiş; Thomas Huxley'in zevk alırcasına dini liderleri çatışmanın içine çekmek için kışkırttığı esnada, Draper'in de Katolik kilisesini bilim düşmanı olarak takdim etmeye çalıştığını görmüştü. Hâlbuki Brownson'a göre; kilise hiçbir zaman tabiat araştırmalarına ve pozitif bilimlerin geliştirilmesine karşı olmamıştı. Ona göre; kiliseye yapılan bu saldırılar kaba saba ve edepsizce idi. Materyalizm; savunulduğu gibi bir bilim de değildi, bilimsel niteliğe sahip de değildi. Brownson; ortada bir çatışma varsa bunun; faraziyeleriyle bilimsel olarak kanıtlanmış sonuçlarının arasını ayırmayı ihmal eden bilim adamları için söz konusu olacağını vurgulamıştı. Asıl problem bilim adamlarının gözlemsel ve deneysel olan bilimin meşru sınırlarını aşmaları idi.¹⁷⁰ Draper'in kitabını soğuk ve ürkütücü olarak niteleyenlerin yanında, aceleci, hatalarla dolu, dikkatsizce yazılmış ve ihtiyatlı şekilde okunması gereken bir eser şeklinde niteleyenler de olmuştu.¹⁷¹

Draper ve White, İslâmiyetin erken dönem bilim ve düşünce tarihini Hıristiyanlığa saldırmak için kullanmakla da eleştirilmişlerdir. Draper, İslâm'ın doğuşuna başlı başına bir bölüm ayırmış¹⁷² ancak onu Hıristiyanlığın bir başka varyansı¹⁷³ olarak göstermek istemişti. White ise bu kadarını bile çok görmüş, ondan yararlanmak için bazı anekdot kırıntılarından bahsetmekle yetinmişti. İslâm'ın böylesi bir tasavvuru da; ona ortaçağdaki esas hikâye olarak tartıştıkları çatışma tezini süsleyen bir dekor fonksiyonu gördürmüştü.¹⁷⁴

Bilim ile Hıristiyanlık veya Katolik kilisesi arasında kesin olarak bir çatışma durumunun varlığı iddiasında Draper ve White'in kaba birer hücum olarak nitelenen eserlerinden sonra, yirminci yüzyılın ilk yarısında, J.Y. Simpson'un *Landmarks in the*

¹⁷⁰ Patrick W. CAREY, *Orestes A. Brownson, American Religious Weathervane*, Wm B. Eerdmans Publishing, USA 2004, s.375-378.

¹⁷¹ Erkan YAVUZ, “Nizâ-ı İlm ü Din” *Kitabının Düşünce Tarihi Açısından Tasvir ve Tahlili*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s.22; Sema ERMİŞ, *Ahmed Midhat Efendi'nin Nizâ-ı İlm ü Din Adlı Eserinde Din-Bilim İlişkisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s.23.

¹⁷² Draper, kitabının üçüncü bölümüne “Tanrı'nın Birliği Hakkında Çatışma, Birinci Reform ya da Güney Reformu” adını vermiş ve burada İslâm'ın doğuşunu ve yayılmasını konu etmişti. Bkz; DRAPER, *History of the Conflict*, s.68-102.

¹⁷³ DRAPER, *History of the Conflict*, s.78-84.

¹⁷⁴ Harun KÜÇÜK, “Islam, Christianity and Conflict Thesis”, *Science and Religion - New Historical Perspectives*, Ed. Thomas Dixon - Geoffrey Cantor - Stephen Pumfrey, Cambridge University Press, 2010, s.113.

Struggle Between Science and Religion (1925) adlı eseri nispeten daha olgun bir eser olarak değerlendirilmiştir.¹⁷⁵

Draper ve White'ın kitapları yayımlandıkları dönemde her ne kadar çok satılmışlar ve çoğu olumsuz tepkilerle bilim ve ilâhiyat çevrelerinde popüler olmuşlar ise de, bilimsellik kılıfı altında Materyalist ve pozitivist düşüncenin dinsel inançlar ve dogmalar karşısında erken birer zafer ilanı olarak değerlendirilmişlerdir. Draper'in eseri daha çarpıcı ve çok satan bir kitap olmasına rağmen White'ın kitabı daha derin bir etki yapmış ve daha uzun süre önemini korumuştur. Bunda White'ın Cornell Üniversitesi'nin kurucu rektörü ve meslekten gelen yetkin bir tarihçi olmasının da payı vardı. Bu sayede Draper'den daha fazla saygı görüyordu. İki eser de Amerika ve İngiltere'de bilimsel natüralistler tarafından çok olumlu karşılanmıştı ve çatışma söylemi sağlam bir zemin bulmuştu. Ancak bilim ve din arasındaki ilişki hakkında; bir genellemeye gidilerek, çatışma tabirinin kullanılması vahim bir hata olarak görülmüştür. Çatışma söylemi; olgunlaşmamış bilim adamları ile onların kültürel gücünü ve entelektüel alanlarını ele geçirmeye çalışanlar arasındaki tarihsel olmadığı gibi faydalı da olmayan ve on dokuzuncu yüzyılın mevzi savaşlarını hatırlatan bir üst anlatı olarak değerlendirilmiştir.¹⁷⁶ Nitekim yirminci yüzyılın başlarından itibaren bu düşüncelerin ve Newton fiziğinin evreni anlama ve açıklamada yetersiz kaldığı görülecektir. Bugün bu iddialar; tarihçiler tarafından gerçekçi ve mantıklı bir batı bilimi tarihçesinin inşası için tamamen yetersiz bir entelektüel çerçeve olarak algılanmaktadır.¹⁷⁷

Kısaca özetlersek, Çatışma tezi; on dokuzuncu yüzyılın evrim tartışmaları arasında, Aydınlanmanın ışığında, aklın sonsuz bir inançla ve pozitivist bir başıboşlukla baş tacı edildiği bir dönemde popüler olmuştu. Başka bir deyişle; kaba materyalizmin zirve yaptığı bir dönemde, sekülerizmin zaferi olarak, Papalığın modern dünyaya verdiği sert tepkinin de tahrik etmesi üzerine Amerika'da ortaya atılmış, Avrupa'da da benimsenmiş ve Osmanlı aydınları ve toplumu üzerinde de yansımaları olmuştu. Şimdi bu yansımalara bakalım.

¹⁷⁵ Colin A. RUSSELL, "The Conflict of Science and Religion", *Science and Religion, A Historical Introduction*, Ed.Gary B. Ferngren, John Hopkins University Press, 2002, s.4.

¹⁷⁶ DIMERY, "A Critical Assessment..." s.3-4.

¹⁷⁷ Colin A. RUSSELL, "The Conflict of Science and Religion", s.7.

2.OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇATIŞMA TARTIŞMALARI

2.1.Tanzimat, Tercüme ve Garphlaşma

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren Fransız İhtilali'nin etkileri Osmanlı ülkesinde görülmeye başlamıştı. Osmanlı ülkesinde etkileri ilk görülen düşünceler milliyetçilik ve özgürlük olmuştu. Sırp ve Yunan İsyanları ile Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile yaşanan çok ciddi meseleler sonucu, devletin artık dağılma sancuları yaşadığı anlaşılmakta idi.¹⁷⁸

Bu dönemde devlet adamları dağılmayı durdurmak için Tanzimat'ı yürürlüğe koydular. Gerek II. Mahmud döneminde, gerekse Tanzimat döneminde yapılan askerî ve idarî reformun yanında eğitim alanında yapılan yenilikler¹⁷⁹ batılılaşmayı hızlandırdı. Batı medeniyetinin üstünlüğünün kabul edildiği bu dönem boyunca, Avrupalılar ile hızlanan iletişim ve etkileşim, özellikle yüzyılın ikinci yarısında gazetecilik faaliyetinin artmasıyla yeni bir aşamaya ulaştı. İlk defa 1860 Ekim'inde, Agâh Efendi ve Şinasi'nin çıkarmaya başladığı *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesiyle basın siyasal hayatta üzerine düşen görevi yapmaya başladı. Bu faaliyet; aynı yıl içinde bu gazetenin bir kapanma cezası alması ve sonrasında Şinasi'nin *Tasvîr-i Efkâr'a* geçmesiyle devam etti. Gazete; düşünce hayatında ve siyasal hayatta kısa süre içinde yönlendirici bir unsur olmuştu.¹⁸⁰ Şinasi'nin; edebî türlerden şiir ve tiyatro dallarındaki eserlerinin yanı sıra, *Tasvîr-i Efkâr'da* kullandığı açık ve veciz Türkçe gazete tiryakilerinin sayısını arttırmıştı.¹⁸¹

Bu dönemin devamı batı kaynaklı bazı ideolojilerin de ilk defa Osmanlı aydınları tarafından benimsendiği ve tercüme eserler yoluyla tanıtıldığı bir zaman dilimi oluyordu. Bilimsel olma iddiasındaki pozitivizmin ve materyalizmin Avrupa'daki temsilcilerinin eserleri de bu dönemde Osmanlıcaya tercüme ediliyordu. Bu düşüncelerin memlekete girişi doğrudan doğruya felsefî bir kanalla olmuyordu. Dönemin edebiyat akımları, yeni açılan okullara konulan müspet ilim dersleri, doğrudan Fransızca eğitim veren okullar, Avrupa'ya gönderilen talebeler ve eğitim kurumlarına

¹⁷⁸ ARMAOĞLU, a.g.e., s.292-294.

¹⁷⁹ İlber ORTAYLI, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s.185-189; Necdet HAYTA-Uğur ÜNAL, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2003, s.110-114.

¹⁸⁰ ORTAYLI, a.g.e., s.194-195.

¹⁸¹ Şerif MARDİN, *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.95.

gelen yabancı uzmanlar vasıtası ile pozitivist ve materyalist düşünme biçimleri memlekete giriyordu.¹⁸² Eğitimde ve bilimde sistemli bir modernleşme hareketinin temelleri II.Mahmut döneminde atılmıştı.¹⁸³

Tanzimat'ın ilk yıllarında, Âli Paşa'nın yardımıyla kurulan bir tercüme heyeti Batı kültürünü tanıtmak yolunda bazı eserleri tercüme etmişti. Heyette Ethem Pertev Paşa, Âli Paşa'nın oğlu Ali Fuad, Şekip Paşa'nın oğlu Ahmet Arifi beyler bulunuyordu. Bunların tercümelerinden başka, daha sonra gelen Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi bazıları da tarihî ve edebî alanda tercümeler yaptılar. Beşir Fuad gibileri ise Fransızca gramer ve tercüme kitaplarıyla batı edebiyatının kapısını aralamak için gençlere kıymetli aletler verdi.¹⁸⁴

Bu düşünceler; dolaylı yollardan etkilenen veya sistemli bir şekilde benimseyen fikir adamları ve mütercimler tarafından kamuoyuna tanıtılıyordu. Pozitivizmin etkisiyle ortaya çıkan edebiyat akımları olarak realizm ve natüralizm, dönemin edebiyatında önemli bir yer işgal ediyordu. Bu akımlardan etkilenerek tercüme işine girişenlerden ilk akla gelenler Münif Paşa, Şinasi, Yusuf Kâmil Paşa, Namık Kemal,¹⁸⁵ Hoca Tahsin (1811-1881)¹⁸⁶ gibi isimlerdir. Beşir Fuad'ın(ö.1887), edebiyatta realist ve natüralist fikirleriyle başta Ahmet Midhat olmak üzere birçok kimse üzerinde etkileri olmuştu. Dahası; felsefede de pozitivist ve materyalist görüşleriyle Abdullah Cevdet ve Baha Tevfik'i etkilemişti.¹⁸⁷ İkinci Meşrutiyet döneminde bu isimleri Kılıçzade Hakkı, Celâl

¹⁸² Murtaza **KORLAELÇİ**, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Kadim Yayınları, 3.Baskı, Ankara 2014, s.143.

¹⁸³ **İHSANOĞLU**, *a.g.e.*, s.224-228.

¹⁸⁴ Hilmi Ziya **ÜLKEN**, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.245-247.

¹⁸⁵ **KORLAELÇİ**, *a.g.e.*, s.144-145; Mehmet **AKGÜN**, "1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.40, S.1, Ankara 1999, s.476-478.

¹⁸⁶ Hoca Tahsin, Niyazi Berkes tarafından Büchner'den etkilenip materyalist olmakla itham edilmiştir. Bkz; Niyazi **BERKES**, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s.238-239. Oysa Ömer Faruk Akün tarafından bu ithamın haksız olduğu Şems'eddin Sami'den yapılan nakillerle ortaya konulmuştur. Bkz; Ömer Faruk **AKÜN**, "Hoca Tahsin" *DİA*, C.18, s.203. Hoca Tahsin; Şems'eddin Sami tarafından; bilim sevgisiyle dopdolu, hak ve hakikati her şeye tercih eden, İslâm'ı Hz. Muhammed'in(sav) saf hikmeti olarak benimseyen bir aydın ve açık görüşlü bir fikir adamı olarak tavsif ediliyor. İnancının ve bilim felsefesi hakkındaki görüşlerinin Kur'ân-ı Kerîm'in ayetlerine uygunluğu hususunda titizlik gösteren bir mümin olduğu yazılıyor. Bkz; **AKGÜN**, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Elis Yayınları, Ankara 2005, s.130-131.

¹⁸⁷ Orhan **OKAY**, *Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s.199.

Nuri gibi isimler takip etmiştir. Bunlar Pozitivizmi benimsemeye en uç sîmâlar olarak meşhur olmuşlardır.¹⁸⁸

1860'lardan başlayarak, Genç Osmanlılar denilen bir grup gazeteci ve aydın, dağılmaya çare olması için artık Avrupa ülkelerindeki gibi meşruti bir monarşi ve anayasa talebiyle iktidarın sınırlandırılması fikrini ortaya atıyorlar¹⁸⁹ bu fikirleri gazetelerinde tartışıyorlar, artık oluşumunu tamamlayıp gelişimine devam eden Osmanlı kamuoyuyla paylaşıyorlardı. Tam da bu dönemde, Batı'da İslâm ve ilerleme ile ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar, Osmanlılar arasında da yankı bulmaya başlayınca, Yeni Osmanlılar bu konuda daha savunmacı bir tavır içine giriyorlardı. Yeni Osmanlıların meşrutî idareyi İslâmî prensiplerle desteklemelerinin, hem Tanzimat reformlarına karşı verdikleri tepkilerle hem de batıdan İslâm'a yapılan sataşmalarla ilgili olduğu anlaşılıyordu.¹⁹⁰

Hem Abdülaziz hem de II. Abdülhamit döneminde, bunlardan gerek ideolojik gerekse siyasî içerikli muhalif yazıları engellenenler, gazete ve mecmuaları kapatılanlar ülke içinde başka yerlere sürgün edilmekten kurtulabilirler ise Avrupa şehirlerine veya Mısır'a kaçarak muhalif yazılarını oralarda yazmak yolunu seçebiliyorlardı.¹⁹¹ Devletin dağılmasını durdurma hedefine yönelik gibi görünen tartışmalar, ilerleyen yıllarda bu hedef için hangi siyaset tarzının tercih edilmesi gerektiği noktasında daha somut hâle gelecekti.¹⁹²

Osmanlı Devleti hükümetleriyle muhalefet tarzında bir ilişki içerisinde olan bu isimlerin yanında batılılaşmayı daha ılımlı ve muhafazakâr bir çerçevede benimseyen, dengeli yenilikçi olarak adlandırabileceğimiz devlet adamları, gazeteciler ve edipler de vardı. Ahmet Midhat Efendi, Ahmet Cevdet Paşa ve Münif Paşa gibi şahsiyetler bunlardandı.¹⁹³ Nitekim Ahmet Midhat'ın, *Dağarcık* mecmuasındaki önceki yazılarında materyalist etkilere rastlanılsa da kısa süre sonra bu düşünceler karşısında İslâmiyeti

¹⁸⁸ AKGÜN, *Materyalizmin...*, s.403.

¹⁸⁹ Tarık Zafer TUNAYA, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.57-59.

¹⁹⁰ MARDİN, *Türk Modernleşmesi*, s.13-14.

¹⁹¹ Bernard LEWIS, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Basımevi, 7.Baskı, Ankara 1998, s.151-172.

¹⁹² Bu tartışmanın en bilinen, konuyu özetleyen ve 1904'te kaleme alınan bir örneği için bkz; Yusuf AKÇURA, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Kilit Yayınları, İstanbul 2011.

¹⁹³ AKGÜN, "1839-1920 Yılları Arasında...", s.496.

ateizm ve materyalizm karşısında müdâfaaya başladığı görülmektedir. Hilmi Ziya Ülken; Ahmet Midhat'ın *Ben Neyim, Nizâ-ı İlm ü Dîn ve Schopenhauer'i Tenkîd* gibi eserleri dolayısıyla, ilk defa batının felsefe problemleri üzerinde de düşünölmeye başladığını ifade ediyor.¹⁹⁴ Çünkü bahsini ettiğimiz bu tercüme faaliyeti, yoğun biçimde pozitivist fikirleri ve eserleri tanıtarak yaydığı ölçüde tepki doğuruyordu.

Ancak bu tepkileri vermek için Avrupa ilim camiasından maddecilik karşıtı eserlerin yeteri kadar tercüme edilemediğı görölüyordu. Bunun yerine, çoğı maddecilik propagandası yapan eserlerin tercüme ve şerhi şeklinde, tenkitler ve reddiyeler kaleme alınıyordu.¹⁹⁵ Nitekim bu çalışmanın kapsamı içinde transkripsiyonunu yaptığımız eserinde Ahmet Midhat Efendi, Draper'in eserini tercüme ve şerh etmesinin (1896-1901) sebebi olarak da İslâm'a yapılan haksız saldırıları gösteriyordu.¹⁹⁶

Anlaşıldığı üzere, Tanzimat döneminin sonlarına doğru giderek artan bir tercüme faaliyeti ve bunun sonucu olarak önce edebî, sonra da felsefî bir tartışma ortamının oluştuğı söylenebilir. 1880'lerden itibaren materyalizm-din tartışmasının fikir adamları arasında başladığı ifade edilebilir. Ancak Osmanlı aydınları arasındaki çatışma tartışmalarını başlatan olay Ernest Renan'ın 1883 yılındaki konferansı ve iddiaları olmuştur.

2.2. Ernest Renan ve Mâni-i Terakkî Tartışmaları

Osmanlı aydınları arasındaki çatışma tartışmalarının seyrine bakılırsa, tartışmanın ilk olarak, Ernest Renan'ın İslâm aleyhinde sarf ettiği sözler dolayısıyla "İslâm mâni-i terakkî midir?" sorusu etrafında başladığı görölmektedir.

August Comte'un pozitvizminden oldukça etkilenmiş olan Fransız filozof ve yazar Ernest Renan (ö.1892) gençliğinde girdiğı papazlık okulundan ayrılmış ve özellikle erken Hıristiyanlık dönemine dair araştırmalarıyla tanınmıştı. Eserlerinde bilimin ve düşüncenin en büyük düşmanı olarak din kavramını gördüğünü açıkça ve defalarca

¹⁹⁴ ÜLKEN, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.147-148.

¹⁹⁵ BOLAY, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2008, s.59.

¹⁹⁶ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, Trc. ve Şrh. Ahmed Midhat Efendi, C. I, Tercümân-ı Hakikat Mat., Dersaadet 1313, s.10-12

yazan Renan, Avrupa’da din adamlarının ve Katoliklerin şiddetli hücumlarına uğramıştı. Renan, yirmi beş yaşında iken, 1849 yılında yazdığı *L’avenir de la Science* (Bilimin Geleceği) adlı eserinde, yüksek bir ilmin ancak tabiatüstü şeylere inanmanın dışında mümkün olacağını söylemekte idi. Ona göre; ilim ve insanlık sevgisi din olarak kendisine yetiyordu.¹⁹⁷

Eserleri arasında en meşhur ve Katoliklerden en şiddetli tepkileri almış olan 1863’te yayımlanan *La Vie de Jesus* (İsa’nın Hayatı) adlı eserinde Hz. İsa’yı bir Tanrı olarak değil ama Tanrının sevgisiyle dolu, büyük bir hümanist ve büyük bir hayırsever insan olarak tasvir ediyordu.¹⁹⁸ Avrupa’da sansasyona yol açan bu eseri dolayısıyla Renan; Hıristiyanlar tarafından dinsizlikle, Hz. İsa’yı ihbar eden Yahuda İskaryot’un soyundan gelmekle ve Rothschild ailesi tarafından desteklenmiş olmakla suçlanmıştı. Afaroz edilmiş, eseri de kilisenin yasakladığı kitaplar listesine alınmıştı. Renan, bu eseri dolayısıyla Yahudiler tarafından da Yahudiliği katı ve boğucu olarak tasvir ettiği gerekçesiyle saldırıya uğramıştı. Bu saldırılar sayesinde popüler olan eseri birkaç ay içinde altmış bin adet satmış ve on üç dile çevrilmişti.¹⁹⁹

Renan’ın eleştirileri tüm ilâhi dinler gibi İslâm’ı da hedef almakta idi. İslâm’ın Avrupa ilminin tesiri ile zayıflayacağını ve zaten mutaassıp Müslüman ülkelerin, Avrupa’ya tahsil için gelen genç öğrencilerinin tehlike oluşturacağından korkmaya başladıklarını iddia etmekte idi.²⁰⁰

Ancak; Renan’ın İslâm dini ile asıl çarpıcı teması ve Müslüman aydınlarımızın dikkatini çeken saldırısı bir konferansında söyledikleri dolayısıyla olmuştu. 1883 yılının Mart ayında Sorbon Üniversitesi’nde “L’Islamisme et la Science” (İslâm ve Bilim) adlı bir konferansta aynen şu sözleri sarf etmekte idi:

“Zamanımızda olup biten şeylerden az çok haberi olan herkes Müslüman ülkelerinin bugünkü geriliğini, İslâm’la idare edilen memleketlerin çöküşünü, kültürlerini ve terbiyelerini yalnız bu dinden alan ırkların fikir bakımından sıfır durumunda oluşlarını

¹⁹⁷ ADIVAR, *a.g.e.*, C.II, s.85.

¹⁹⁸ RENAN, *Renan’s Life of Jesus*, s.143.

¹⁹⁹ Susannah HESCHEL, *The Aryan Jesus: Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany*, Princeton University Press, 2008, s.34.

²⁰⁰ ADIVAR, *a.g.e.*, C.II, s.84.

açıkça görmektedir. Doğulu bir inananın kafasında demir bir halka vardır ve bu halka onun beynini bilime ve yeni bir şey öğrenmeye kapatır. Onu yeni bir fikre açılma konusunda aciz bırakır”.²⁰¹

Bundan sonra insanlığın zekâsı için İslâm’ın sadece zararlı olduğunu, insanlığa vurulan zincirlerin en ağırı olduğunu söylüyordu. Ona göre Müslümanlar başlangıçta bilimi batılılardan almışlardı ve bir süre muhafaza ettikten sonra tekrar gerçek sahiplerine iade etmişlerdi. İslâm adına gurur ve şeref duyacakları bir geçmişleri yoktu.²⁰² Ortaçağda İslâm bilime tolerans göstermişti ancak bunun sebebi ona karşı koyacak gücü olmamasıydı. Bilime karşı koyamadı, çünkü bilimle uyumsuzdu ve karşı koymak için yeterli donanımı yoktu.²⁰³

İslâm bilimi hakkındaki bu tür sataşma ve hakaretlere en ciddi ve sonlandırıcı şekilde cevap veren bilim tarihçisi, Fuat Sezgin olmuştur. Sezgin; İslâm biliminin daha miladî dokuzuncu asırdan başlayarak on altıncı asrın ortalarına kadar süren sekiz asırlık dönemde (kendisi bu döneme Yaratıcı Merhale adını veriyor) Avrupa uygarlığına birçok bilim dalında önderlik ettiğini ve Avrupa Rönesans’ını doğurduğunu belirtmiştir. Batı’da özellikle matematiksel coğrafya alanındaki eserlerin İslâm bilginlerinin eserlerinin çok az değişiklik geçirmiş kopyaları oldukları, yirminci asırda anlaşılmıştır. Bilimin insanlığın ortak tecrübesi olduğunu ifade eden Sezgin, on altıncı asırdan itibaren İslâm kültür dünyasının liderliği kaybedip bir yıpranma devresine girmesinin politik, jeopolitik ve iktisadi sebepleri olduğundan bahsetmiştir.²⁰⁴

Müslüman bilginlerin, matematik, astronomi, fizik, kimya ve coğrafya gibi dallarda bilime yaptıkları katkıları özetleyen Kettanî; matematiğin hemen bütün dallarının Müslüman bilim adamlarının çabalarına bağlandığını yazmıştır. Müslümanların en büyük keşiflerinden birisi sıfır rakamıdır. Cebir, El-Harezmi’nin (750-850) eseridir. Trigonometriyi inkişâf ettiren de kendisidir. Müslümanların ismi bilim dallarına isim olmuştur. Modern aritmetiğin temellerini El-Kindî (801-870) atmıştır. Optik dalında

²⁰¹ RENAN, “Islam and Science”, s.2,

https://www.mcgill.ca/islamicstudies/files/islamicstudies/renan_islamism_cversion.pdf (15.06.2015)

²⁰² Dücane CÜNDİOĞLU, “Ernest Renan ve “reddiyeler” Bağlamında İslâm-bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Divan İlmî Araştırmalar*, S.2, İstanbul 1996, s.5.

²⁰³ RENAN, “Islam and Science”, s.8-9.

²⁰⁴ Fuat SEZGİN, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.10-23 ve 44-55.

araştırmalar yapan ve analitik geometriyi keşfeden İbnül Heysem (965-1039) olmuştur. Modern kimyanın babası Câbir ibni Hayyan el-Kûfi (738-813) olmuştur.²⁰⁵

Sorbon Üniversitesi'nden Muhammed Arkoun da “Batı'nın Aydınlanma Çağı'nda kilisenin dogmalarıyla ve karanlığıyla başa çıkabilmek için Doğu'dan ve İslâm âleminde ne kadar çok yararlandığının herkesçe bilinen bir gerçek” olduğunu yazmıştır.²⁰⁶

Fuat Sezgin, İslâm topluluklarındaki geriliğin sebebinin bizzat din olarak görülmesini bir aşağılık kompleksine bağlayarak münakaşa konusu bile etmemiştir. Bunun yerine, çok takdir ve hürmet ettiği bir dostunun; 1938 öncesi Nazi Almanyası'ndan Amerika'ya göçmeyi başaran Yahudi kökenli büyük oryantalist Franz Rosenthal'ın bir sözünü nakletmeyi yeterli görmüştür. Ona göre;

“Eğer İslam dini başlangıcından itibaren ilmin rolünü dinin ve bütün insan hayatının itici gücü olarak öne sürmeseydi, belki de kapsamı hızla genişleyen çeviri faaliyetini temellendirmek için Müslümanlara tıp, kimya ve diğer bilimlerle tanışmayı çekici gösteren ne pratik faydacılık ne de teorik faydacılık kâfi gelirdi”²⁰⁷

Değerlendirmeleri din aleyhtarlığını aşarak İslâm düşmanlığına dönüşen Ernest Renan, bundan iki ay kadar sonra, Mayıs ayında, Yahudi Tetkikleri Derneği'ndeki bir toplantıda, Hıristiyanlığın medeniyetin ilerlemesine büyük ölçüde yardım ettiğini söylüyordu. Burada Yahudiliği de özü bakımından liberal olmakla tavsif edip övüyor, Yahudi düşmanlarının modern medeniyetin de düşmanları olduğunu iddia ediyordu.²⁰⁸

Görüldüğü gibi Renan; önceki eserlerinde tüm dinlere saldırmakta iken, söz konusu İslâm aleyhtarlığı olunca saldırmakta olduğu ve mensuplarından ağza alınmayacak hakaretlerle tepki almakta olduğu diğer dinleri savunmaya geçiyordu. Renan'ın buradaki tavrı; ilginç bir şekilde Draper'in tavrına benzemektedir. Draper de esasen; “Tanrı” yerine “tabiat kanunu” fikrini savunmakta, Katolik kilisesine ve mutlak manada

²⁰⁵ M. Ali **KETTANİ**, “İslam Bilimlerinin Geçmişine Toplu Bir Bakış”, *İslam ve Bilim Tartışmaları*, Haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2007, s.187-206.

²⁰⁶ Muhammed **ARKOUN**, “Batı-İslâm Kavgasının İç Yüzü: Korku ve Kördöğüşü”, *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s.279.

²⁰⁷ **SEZGİN**, *a.g.e.*, s.91.

²⁰⁸ **CÜNDİOĞLU**, *a.g.m.*, s.5.

din mefhumuna saldırmakta iken, kitabının İslâm ordularının Kudüs ve Suriye fetihlerini konu eden kısımlarındaki müteessif anlatım ve yorumlarıyla Hıristiyanlık taraftarlığını tercih ediveriyordu.²⁰⁹

Adıvar'a göre de; Renan'ın Sorbon'daki konferansı ciddiye alınacak ilmî bir kıymete sahip değildi. Kendi din okulundan kaçıp ilme ilticâ eden eski bir Hıristiyan bilim insanının nüfûzunun ve kuvvetinin yükseldiği bir asrın ikinci yarısında İslâm dinini müdâfaa etmesini beklemek yersiz olurdu. Üstelik İslâm dini ve memleketleri ile Arap bilimi hakkındaki sözleri hem bir bilim adamına yakışmayacak tarzda idi hem de bilgisizliğini gösteren hatalarla doluydu.²¹⁰ Yine de bu sataşma uzun sürecek bir tartışmanın fitilini ateşlemişti. Bu konferans; etkileri günümüze kadar sürecek olan bir ideolojik katılaşmayı ve savunma psikolojisini canlı tutacaktı.²¹¹

Renan'ın bu konferansı ve sataşmaları; İslâm dünyasında büyük tepkilere yol açtı. Ardı ardına reddiyelerle karşılandı. Bu şekilde başlayan tartışma, “İslâmiyet Müslüman ülkelerin ilerlemesine engel midir?” veya “İslâm mani-i terakkî midir?” soruları etrafında devam etti. Ziya Paşa'nın, 1870 yılında yazdığı *Terkîb-i Bend*'indeki “İslâm imiş devlete pâ-bend-i terakkî / Evvel yoğ idi işbu rivayet yeni çıktı” beytine uygun düşecek şekilde, İslâm'ın ilerlemeye geçmişte engel olmadığını ve ileride de olamayacağını göstermek; o dönem yazar ve düşünürlerinin başlıca vazifeleri arasında sayılmaya başlandı.

Renan'ın konferansı aynı yıl içinde Arap, Alman ve Rus dillerine, sonraki yıllarda da Türkçe, İngilizce ve Farsçaya çevrilmişti. Renan'a ilk ciddi tepki, yine bir Fransız olan Charles Mismar'den gelmiştir. Daha önce Osmanlı ülkesinde bulunmuş, Âlî ve Fuat Paşalarla dostane ilişkiler geliştirmiş ve bu yıllarının hatıralarını da neşretmiş olan Mismar, Renan'ı tenkit etmiş, onun İslâm'a ve Müslümanlara haksızlık yaptığını söylemiştir. Mismar'ın, sırf bu reddiye dolayısıyla ortaya çıkmış birisi olmadığı belirtilmelidir. Renan'a cevabından on üç yıl önce yazdığı *Soires de Constantinople* (İstanbul Akşamları)(1870) adlı eserinin üçüncü bölümü Renan'ın konferansı ile aynı

²⁰⁹ DRAPER, *History of the Conflict*, s.80-91.

²¹⁰ ADIVAR, *a.g.e.*, C.II, s.84.

²¹¹ İsmail KARA, *Din ile Modernleşme Arasında – Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s.127.

ismi; yani “İslâm ve Bilim” adını taşımakta olup Müslümanların bilime yaptığı katkıların kısa bir özetini içermekteydi.²¹² Daha sonra yazdığı hatıralarında, bu eserin İslâm’ın müstehak olduğu hukukunu ona iade edebilmek noktasında istediği neticeyi vermemiş olduğundan da hayıflanarak bahsediyordu. Mismar’ın; “Hıristiyanlar âlim olunca dinleriyle alakaları kesilir, Müslümanlar ise cahil olunca” diyecek kadar İslâm’ın ve Hıristiyanlığın ilim hakkındaki tavırlarına vâkıf olduğu görülmekteydi.²¹³

Renan’ın, Mismar’ın reddiyesini ciddiye almadığı anlaşılıyor. İddialarına karşı yapılan reddiyelerden cevap vermeye değer bulduğu tek reddiye konferansından iki ay sonra, o sırada Fransa’da bulunmakta olan Cemaleddin Afgani’den geldi. Afgani; Adıvar’a göre, bütün İslâm dünyasını gezerek Müslümanların neden “geri kaldığını” düşünmüş ve nihayet Müslümanların İslâm’ı kaybetmiş oldukları, onun yerine hurafelerin esiri oldukları sonucuna ulaşmış, müsbet ilimler ve tekniğin alınması ile İslâm’ın tekrar kuvvetleneceğine inanmış serbest fikirli ve aydın bir kişi idi.²¹⁴

Ancak; *Journal des Debats* gazetesinin 3 Mayıs ve 18 Mayıs 1883 tarihli nüshalarında, birincisi diğerine nazaran daha kısa olan iki farklı makale şeklinde çıkan bu Afgani reddiyesinin hem şekli hem de muhtevası tartışmalıdır. Bu yönleriyle reddiye; Afgani’nin şahsiyeti ve hedefleriyle alakalı bir tartışmanın da konusu haline gelmiş, taraftarları ve karşıtları arasındaki ihtilafın da zaman içerisinde artmasına yol açmıştır. Gazetenin, Afgani’nin ikinci makalesini takdim yazısında, Afgani’nin Renan’ın konferans metnini bir arkadaşının Arapçaya tercümesinden okuyarak, kendilerine Arapça bir mektup gönderdiği ve kendilerinin de bu mektubu “mümkün olduğu kadar sadakatle Fransızcaya tercüme ettirip” yayınladıkları yazmaktadır. Ancak bu tercümeleri kimin yaptığı hâlâ öğrenilememiştir. Afgani’nin makalesinin Arapça orijinalinin bir türlü bulunamamış olması ve bu iki tercümenin sıhhatleri noktasındaki tereddütler de giderilemediğinden Afgani-Renan ilişkisinin mahiyeti de tam olarak anlaşılammıştır.²¹⁵

²¹² CÜNDİOĞLU, a.g.m, s.28-29.

²¹³ Polat HAS, “Tarihte İlim Anlayışı”, *Sızıntı*, S.104, Eylül 1987.

<http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/tarihte-ilim-anlayisi.html> (04.11.2014)

²¹⁴ ADIVAR, a.g.e., C.II, s.145.

²¹⁵ Düccane Cündioğlu, İslâm-bilim tartışmalarına bibliyografik bir katkı olması amacıyla yazdığı geniş makalesinde, hem Renan’ın konferans metnini hem de Müslüman kalem erbâbı tarafından yazılan reddiyeler gibi Afgani’nin reddiyesini de, özellikle tercüme zamanları ve tercüme sıhhatleri açısından ayrıntılı bir tetkike tâbi tutmuştur. Bkz; CÜNDİOĞLU, a.g.m, s.30-37.

Afgani'nin, Arapça aslını görmeyen mümkün olmadığı birinci reddiyesinin içeriğine bakılacak olursa, bu metnin siyasi maksatlarla yazılmış olduğu görülmekteydi. Afgani; Renan'ın İslâm hakkındaki müsamahasızlık iddialarına “dinlerin hepsi müsamahasız değil mi?”, “neden İslâm cemiyeti de bir gün Hristiyanlar gibi zincirlerini kırıp şahlanmasın?”, “dinler hep birbirine benzer”, “din galip gelince felsefe, felsefe galip gelince din yok olacaktır”, “bu kavga hep devam edecektir” gibi sözlerle karşılık vermiştir.²¹⁶

Afgani; Renan'ın sözlerinin sağlam deliller ve tarihsel tanıklıklar üzerine bina edildiğini, Müslümanlara gerekli saygıyı gösterdiğini ve gayet medenice davrandığını söylüyordu. İngilizlerin Hindistan Müslümanlarına karşı izledikleri yasakçı ve saldırgan politikalarından bahsedilerek, bu politika ile Charles Mismar'ın tavrının karşılaştırıldığı makale, adeta Fransızları yüceltme ve İngilizleri yerme amacı taşıyordu. Cündioğlu'na göre bu metnin içerisinde, birkaç cümle ile de olsa Renan'ın konferansı hiç de hak etmediği biçimde övülmekte idi. Yıllar sonra Muhammed Hamidullah, bu reddiyelerde Afgani'ye ait olmasında şüphe bulunan bazı ifadeleri; metnin Renan tarafından tercüme ve tahrif edilmiş olma ihtimaline bağlamak suretiyle açıklamaya çalışmıştı.²¹⁷

Renan, ise Afgani'ye verdiği cevapta kısaca “Müslüman memleketleri kalkındıracak şey İslâm değil, İslâm'ın zaafa düşmesi olacaktır” demeye kadar vardı. Ona göre bu işin çözümü, Müslümanları geri bıraktıran İslâm'dan kurtulmaları, zihinlerine vurulmuş bu ağır zinciri koparıp atmaları idi. Onlara yapılacak en büyük hizmet bu idi. “Ben bütün Müslümanların cahil olduklarını ve öyle kalacaklarını söylemedim” diyordu. Ancak Afgani'nin reddiyesinin kendi iddialarını da desteklediğini söylüyordu. Bu iddialar şunlardı: “İslâm, mevcudiyetinin ilk yarısında Müslüman topraklarında bilim hareketinin meydana gelmesine engel olmadı. Ancak beş-altı yüzyıldan beri, kendi bağrında bilim hareketini boğdu ve bu onun felaketine sebep oldu”.²¹⁸

²¹⁶ Osman CİLACI, “Ernest Renan'a Karşı Türk-İslâm Dünyasında Reaksiyonlar”, *SDÜİFD*, S.2, s,183-184.

²¹⁷ CÜNDİOĞLU, a.g.m, s.30.

²¹⁸ CÜNDİOĞLU, a.g.m, s.6. CİLACI, a.g.m., s,187.

Afgani'nin, reddiyesinde bazı İslâm filozoflarının üslûbunu benimsemesi yanlış anlaşılmasına ve kendisinin küfürle itham edilmesine sebep olmuştu.²¹⁹ Afgani'nin; bu reddiyeyi yazmak suretiyle Renan'ın fikirlerini çürüttüğünü, sonrasında onu İslâmiyet konusunda bilgilendirerek eski düşüncelerinden vazgeçirdiğini ve onun saygısını kazandığını yazanlar da olmuştur.²²⁰

Renan'ın saldırılarına karşı en meşhur reddiyelerden birini de Namık Kemal, 1883 yılının sonlarında, Midilli'de sürgünde iken kaleme almıştı. Babası Mustafa Asım Efendi'ye ve damadı Menemenli Rıfat Bey'e yazdığı mektuplardan anlaşıldığına göre Namık Kemal; yanında yeteri kadar kaynak olmadığından yakınmış ve bazı kitaplar istemişti.²²¹ İsteddiği kitapların hepsi eline geçmese de, bir ibadet lezzeti duyarak, Renan'ı kendi yazdıkları, çelişkileri ve İslâm dünyası hakkındaki cehaleti dolayısıyla gönlünün istediği gibi tepelediğini ifade etmekte idi. Namık Kemal reddiyenin başlarında öncelikle İslâm hakkında yeterli derinliğe ulaşmamış Batılı yarı cahil oryantalistlerin “zevzeklikleri” karşısında İslâmiyet'i ve özünü müdâfaa etmişti. Sonra da Renan'ın aynı şekilde ithamlarına alaycı bir üslûp ile cevap yetiştirmeye çalışmıştı.²²²

Bunlardan başka Renan'a, Petersburg imamı Ataullah Bayezidof'un reddiyesinin ise diğerlerine nazaran daha vakarlı ve temkinli sayılabilecek bir metin olduğu belirtilmiştir. Ancak diğerleri kadar ehemmiyetli bulunmamıştır. Namık Kemal'in reddiyesinin daha ziyâde söz dalaşı şeklinde olup Renan'ın cehaleti ile alay eden bir tutum taşıdığı değerlendirilmiştir.²²³

Renan'ın bu konferansına arzu edilen seviyede cevap verilemeyişin sebepleri olarak bazı hususlar zikredilmiştir. Bunlar; o zaman henüz İslâm dünyasında yeterli fikrî bir uyanışın olmayışı, İslâm'ın ilk devirlerine ait kaynakların gerek Müslümanlarca gerekse

²¹⁹ Hayreddin **KARAMAN**, “EFGÂNÎ, Cemâleddin” *DİA.*, C.10, s.464-465.

²²⁰ Pervane **BAYRAM**, “Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afgani ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri”, *Journal of Qafkaz University*, Number 10, Volume I (2002), http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1030_346.pdf (07.11.2014)

²²¹ **CÜNDİOĞLU**, a.g.m, s.41.

²²² Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi: İslâmiyet ve Maarif*, Yay. Fuat Köprülü, Milli Kültür Yayınları, Ankara, 1962, s.12 vd. Hilmi **YAVUZ**, *İslâm'ın Zihin Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.202.

²²³ **ADIVAR**, a.g.e., C.II, s.85; **CÜNDİOĞLU**, a.g.m, s.70-86.

diğer ilim dünyasınca yeterince bilinmemesi ve o dönemde İslâm dünyasının hâlâ klasik metoddan kurtulamamış olması gibi hususlardır.²²⁴

Dolayısıyla bu mesele etrafında süren tartışmada ilerlemeye engel olan unsurların İslâm'ın kendisi olmadığını iddia edenler daima savunmada kalmışlardır. İkinci Meşrutiyet yıllarındaki savaşlar ve devletin hızla dağılmasının da etkisiyle dengeli-yenilikçiliği benimseyen İslâmcıların söylemleri, mâni-i terakki polemiğindeki savunma refleksinden ve batılılaşma-yenileşme-dağılmama üçgeni etrafında sancılı bir çabadan öteye gidememiştir.

Bundan sonra çatışma tartışmaları bağlamında bahsedeceğimiz eserler doğrudan doğruya Renan'a karşı yazılan reddiyeler olmayıp giderek İslâm-materyalizm mücadelesini konu alan eserler halini alacaktır. Çünkü artık sadece Renan değil -bir bakımdan- Renanlar vardır. On dokuzuncu yüzyılın kaba ve evrimci materyalizmini savunan başka birçok yabancı eserler de Batıcılığı benimsemiş yazarlarımız tarafından, üstelik de daha yoğun ve cesur olarak yapılan tercüme sayesinde Osmanlı kamuoyunda okunmaktadır.

Gazete ve diğer süreli yayınların sütunlarında gerçekleşen bu tartışmalarda Beşir Fuad (1852-1887) isminin kısa ömürlü fakat çarpıcı bir yeri vardır. Aslında edebî alanda yaptığı eleştirileriyle ve ondan daha meşhur olan intiharı ile hatırlanan Beşir Fuad, ilk Türk pozitivist ve natüralistidir. Kendisi İslâm aleyhine bir kelime dahi etmemiş ancak bazı yazılarında Avrupalı bir pozitivistmiş gibi dini zulüm için araç olarak kullandıkları ve ilmi boğdukları gerekçeleriyle papazlara saldırmıştır. Hatta Hıristiyan orta çağında İslâm'ın aydınlığından bahsettiği ifadeleri vardır.²²⁵

Aslında Beşir Fuad'ın; bu yönüyle çatışma tartışmalarına da girmediği, en azından İslâm-bilim veya mâni-i terakkî tartışmasında taraf olmadığı, bu sebeple de ilimizin dışında kalacağı zannedilebilir. Ancak onun bütün dinler karşısındaki tavrı; "ilgisizlik" olarak tanımlansa bile, materyalizm düşüncesini benimsemesi ve sonradan gelenleri

²²⁴ CİLACI, a.g.m., s.190-191.

²²⁵ OKAY, "Beşir Fuad", *DİA*, C.6, s. 6.

etkilemesi yönüyle bir ilktir.²²⁶ Öte yandan Beşir Fuad'ın yaşadığı dönem; İkinci Meşrutiyet dönemi kadar serbest bir ortam değildi. Felsefî fikirlerden çok edebî fikirler çarpışıyordu. O dönem Osmanlı toplumunda daha fazlasının da zaten beklenemeyeceği düşünülebilir. Dolayısıyla Beşir Fuad'ın ağırlıklı olarak edebiyat sahasında, şiir ve roman türlerinde, romantizmin karşısına natüralizmi dikmeye çalıştığı, o dönemde edebiyatı fennileştirmek şeklindeki moda uyarak, buna çalıştığını söylemek burada yeterlidir.²²⁷

Beşir Fuad'ın şahsiyeti, Ahmet Midhat ile tanışması ve intiharı; Ahmet Midhat'ın fikir mücadelesine yeni ve farklı bir boyut eklemiştir. Midhat Efendi *Beşir Fuad* adlı kitabını bu intihar olayından sonra yazmıştır.

2.3. Kaba Materyalistler ve İslâmcı Tepkiler

Kaba materyalizm (vülgermateryalizm) kavramı, Karl Marx'ın ve Marksistlerin kendi diyalektik materyalizmlerinden ayırmak için Büchner ve Haeckel materyalizmine verdikleri isimdir. Diğer bir deyişle; küçük burjuva materyalizmi anlamında kullandıkları bir kavramdır. Çünkü Büchner; karmaşık felsefe dilini reddederken seçkinler ve aydınlar için değil, eğitilmiş orta sınıflar için yazdığını söylemişti. O ve diğer vülgermateryalistler, özellikle de Haeckel, Avrupa'da bu tabaka içinde ciddi bir ilgi uyandırmışlardı. Materyalist dünya görüşünü basitleştirmişler, bilinci ve felsefenin bir bilim olarak geliştirilmesi ihtiyacını reddetmişler, doğa bilimlerinin başarılarını popülarize etmişlerdi.²²⁸ Ancak bu popülarizm, iddialarının yüksek bir düşünce sistemi haline gelmesine yetmemiştir.²²⁹ Buna rağmen, Osmanlı aydınlarını etkileyen materyalizm; işte bu vülgermateryalizm olmuş, Büchner ve Haeckel Avrupa'da olmadığı kadar abartılmış ve yüceltilmiştir.

Burada bir hususu belirtmeliyiz ki; İkinci Meşrutiyet döneminde, aydınlarımızın din kurumuna yaptıkları hücumların vasıfları -yukarıda bahsedildiği üzere- Batı'da, Papa

²²⁶ OKAY, "Beşir Fuad" *DİA*, C.6, s.6.

²²⁷ OKAY, *Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivist...*, s.79.

²²⁸ <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Vulgar+Materialism> (07.09.2015)

²²⁹ M. Şükrü HANIOĞLU, "Erken Cumhuriyet İdeolojisi ve Vülgermateryalizm", *Zaman*, 22 Kasım 2008, http://www.zaman.com.tr/yorum_yorum-msukru-hanioglu-erken-cumhuriyet-ideolojisi-ve-vulgermateryalizm-1_762884.html (03.08.2015)

XIII. Leo (1878-1903) döneminde, Katolik kilisesine daha açık ve cesur bir şekilde yapılan pozitivist ve deist karakterli saldırıları hatırlara getirmektedir.

Nitekim söz konusu dönemde; din ve ilerlemecilik tartışması halini alan mesele daha şiddetli bir hâl almış, Batıcılar, milliyetçiler ve İslâmcılar arasındaki en önemli tartışma konularından biri olarak temayüz etmişti. Batıcılığın en aşırı temsilcisi olan Abdullah Cevdet gerilemeyi Asyalı kafayla düşünme biçimi ve yozlaşmış geleneklerle açıklamıştı. O'na göre; “bizi yenen güç, görmek istemeyen gözlerimiz, düşünmek istemeyen kafalarımız idi. Bizi geride bıraktıran, bıraktırmaya devam edecek, gelecekte de geri bırakacak olan güç dünya işlerini hükmü altına alan din-devlet bileşimi sistemiydi”.²³⁰

İslâm ve ilerlemecilik tartışmalarına materyalist ve pozitivist ideolojiler tarafından katılan şahsiyetlere geçmeden önce bu fikirlerin tanıtılmasında yazıları ve çevirileri ile etkili olmuş bazı dergilerden bahsetmek gereklidir. Bunlardan ilki olan *Servet-i Fünûn* (1891-1942), daha ilk sayılarından itibaren Ernest Renan ve Emile Zola gibi pozitivist ve natüralistleri tanıtmakta, Hüseyin Ferh, Ahmet Şuayb ve Hüseyin Cahid gibi yazarlarının ele aldıkları konulara ve Fransızcadan yaptıkları tercümelere bakılırsa giderek pozitivistliği daha çok benimsemekteydiler.²³¹

Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nın (1908-1910) programı; kurucuları Ahmet Şuayb, Rıza Tevfik ve Mehmed Cavid'in imzalarıyla ilk sayısında açıklanmıştı. Bu da Comte ve Le Play'in eser ve fikirlerinin Türkiye'de tanıtılmasıydı. Dergi; ilk sayılardan itibaren Salih Zeki, eşi Halide Salih (sonra Halide Edip Adıvar), Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayb tarafından yazılan makalelerle Stuart Mill, Comte, Spencer ve Taine gibi pozitivistlerin sosyal ilimler, hürriyet ve siyaset gibi konulardaki fikirleri okurlarına tanıtmaya ve benimsetmeye çalışıyordu.²³²

İctimaiyat Mecmuası (1917) ise Ziya Gökalp ve Necmeddin Sadık tarafından yayınlanmıştır. Yayın maksadı olarak son zamanlarda sosyal ilimlerin önem kazandığından bahisle, sosyal müesseselerden hangisinin doğal hangisinin marazî

²³⁰ BERKES, *a.g.e.*, s.412

²³¹ KORLAELÇİ, *a.g.e.*, s.155-157.

²³² KORLAELÇİ, *a.g.e.*, s.158-159.

olduğunun anlaşılacak, gerekli olanların tadil ve ıslahının çarelerini aramak olduğu belirtilmişti. Bunun için ihtiyaç duyulan ilim de sosyoloji ilmiydi. İlk sayıdan itibaren Gökalp yazılarıyla, Necmeddin Sadık da çevirileriyle pozitivist Durkheim, Comte ve St. Simon'un fikirlerini konu etmişler, çevirilerde hiçbir ekleme ve yoruma yer vermemişlerdi.²³³

Abdullah Cevdet, (1869-1932) dinin; modernleşmenin ve toplumsal ilerlemenin önünde en büyük engel olduğunu vurgulamış, bundan dolayı da dinin bilime uygun hâle getirilmesi gerektiğini savunan reformistlerin tarafında olmuştur.²³⁴ İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra da İttihatçılar ile pek anlaşamayan ve Mısır'da kalmaya devam eden Abdullah Cevdet, Hollandalı şarkiyatçı Reinhardt Dozy'nin *Essai sur l'histoire de l'Islamisme* adlı kitabını *Tarih-i İslâmiyet* (1909) adıyla tercüme edip yayımladı. Kitap, Hz. Peygamber'in (sav) hayatını hastalıklı bir psikoloji ile açıklamaya çalışan yalan ve iftiralarla doluydu.²³⁵ Cevdet'in, özellikle "din kardeşlerine" ithaf ettiği bu tercümesinin önsözündeki ifadeleri ilginçtir. Cevdet; "İnanç ve duygulara ne ölçüde ters gelirse gelsin, Dozy'nin eserinde dile getirilen gerçeklerin hiçbir bağına bağlılığa düşülmeden kabul edilmesi gerektiğini" ileri sürmüştü, "müellifin bir gayri-müslim oluşunun fikirlerini itibardan düşürmeyeceğini, aslında böyle ilmi bir eser vermiş olan birinin Müslüman sayılması gerektiğini" iddia etmiştir.²³⁶

İslâm peygamberine ahlâksız bir saldırı, dini inançlara hoyrat bir tecavüz sayılan ve kendisinin din düşmanı olarak tanınmasına sebep olan tercüme aleyhine çoğu *Sebilürreşad* mecmuasında olmak üzere pek çok tenkit kaleme alınmıştır.²³⁷ Daha sonraları Mehmet Akif ve Ahmet Naim gibi İslâmcıların geliştirdikleri reformist anlayışın biraz da bu tartışmaların etkisinde gerçekleştiği iddia edilmiştir.²³⁸

Reformist anlayışla, modernist veya çağdaş İslâm anlayışı ifade edilmek istenmiştir. Renan gibi, Batıdan İslâm'a yapılan sataşmalara verilen cevapların birbirine uymayan

²³³ KORLAELÇİ, *a.g.e.*, s.160-161.

²³⁴ AKGÜN, *Materyalizmin...*, s.328-329; KOÇ, *a.g.m.*, s.81.

²³⁵ Hilmi YAVUZ, *İslâm'ın Zihin Tarihi*, s.188-189.

²³⁶ HANİOĞLU, "Abdullah Cevdet", *DİA*, C.1, s.91.

²³⁷ ÜLKEN, *Türkiye'de Çağdaş...*, s.356.

²³⁸ Necmettin DOĞAN, "Türk Düşüncesinde "Mani-i Terakki" Meselesi", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.17, İstanbul 2010 s.181.

tarafları vardı. Gerek bu noktada ortaya çıkan, gerekse önceden mevcut olan ihtilaflar, İslâm düşünürleri arasında başka bir tartışmayı başlattı. Bu tartışma Muhafazakâr İslâmcılar ile modernistlerin tartışmasıdır. Batılılaşmanın gereği, niteliği ve ölçüsü konularında anlayamayan Müslüman aydınlar on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden II.Meşrutiyet dönemine ve Cumhuriyet'e kadar fikirlerini yayın organlarında tartıştılar.

İsmail Kara'ya göre İslam modernizmi; İslam'ın tarihi tecrübesinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmamıştı. Bu hareket; daha ziyâde askeri yenilgilerin doğurduğu aşırı tedirgin bir ortamda, şartların dayatmasıyla, İslam aydınlarının bir çeşit bunalım devri içinde gerçekleşmiştir. Avrupa'nın bazı değerlerini; yeterince anlamadan, İslam'ın değerleri ile benzerlik ve uzlaşabilirlik ilişkileri kurarak meşrulaştırmaya çalışan, pratikliği, acil çözümleri öne çıkaran ve bu yüzden de sağlıklı olmayan bir hareketin adıdır. Mehmet Akif'i de modernleşme muhalifi bir İslâmcı olarak değil, modernleşmenin şartlı savunucusu olarak tanımlayan yazar; onun kaynaklara dönüş, hurafelerden arındırma, ictihad kapısının açılması, ilmiyenin ve medresenin tenkidi, geçmişin bağlayıcılığını red ve kısmî batılılaşma gibi konularda modernist bir kişilik olduğunu yazmıştır. Ancak Akif'le ilgili yapılan Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh etkisine dair vurguların abartılı, hatta yersiz olduğunu belirtmiştir.²³⁹

Reformist bir anlayış geliştirdiği ifade edilen Ahmet Naim ise, maddeciliğe karşı mücadele ettiği gibi eski usulle Arapça öğretimine de cephe almış bir mütefekkir ve mütercimdi. Modern felsefe terimlerine Türkçe karşılıklar bulmaya çalışmıştı. En çok kavram karşılığı teklif eden kişi olmuştu. Kavram üretme konusunda; kendi irfanımızın ve geleneğimizin hesaba katılmasına çalıştı. Türk dilinin istiklâlinin korunmasını, Türkçenin arındırılmasını ve üslûbun sadeleştirilmesini savundu. Kendisine “Arapçacı” denmesine rağmen yazılarında Türkçeyi ustalıkla kullandı. İslam'da Milliyetçiliğin savunulamayacağını, bunun dinen yasaklandığını yazdı.²⁴⁰

Tarih-i İslâmiyet'e en ciddi tenkit Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin (1865-1914) *Tarih-i İslâm* adlı hacimli eseridir. Ahmet Hilmi bu eseriyle, sadece Dozy'i eleştirmekle

²³⁹ KARA, *Din ile Modernleşme Arasında*, s.189-190, 195-196.

²⁴⁰ KARA, *Bir Felsefe Dili Kurmak – Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s.73-77, 399-400; İsmail Lütü ÇAKAN, “Babanzâde Ahmed Naim”, *DİA*, C.4, s.375.

kalmıyordu. Aynı zamanda; İslâm'ı ve İslâm tarihini merkeze alarak modern bir tarih usûlü ve tarih tenkidi ve buna bağlı olarak yeni bir din ve bilim tasavvuru geliştirmeye çalışmıştı. Dönemin tipik savunmacı birçok eserinden ayrılan bir eser yazmıştı. Bazen Dozy'nin değerlendirmelerine hak veren, bazen de cehalet ve dikkatsizlikle suçlayan Ahmet Hilmi'ye göre batılıların her sataşmasına cevap vermek hem imkânsız hem de yersizdi. Yapılması gereken daha ciddi bir üslûpla; benimsedikleri metodlarını tenkit ve reddetmek, sonra da hakikati ortaya koyacak eserler yazmaktı.²⁴¹

Abdullah Cevdet'in bu tercümesine karşı ilk ve en erken eleştiri olarak Manastırlı İsmail Hakkı'nın (1846-1912) *Hak ve Hakikat* (1911) adlı eseri zikredilmelidir.²⁴² Yine aynı savunma refleksiyle, ancak Cumhuriyet döneminde gelen önemli tepkilerden biri de İsmail Fennî'nin (1855-1946) *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk* (1928) adlı eseridir. İsmail Fennî'nin temel düşüncesi vahdet-i vücudun benimsenmesi ve materyalizmin reddedilmesine dayanıyordu.²⁴³ Bu eser; konu hakkında biraz daha geç ve dolayısıyla daha olgun bir tepki olarak görülmüştü.²⁴⁴

Bu dönemin diğer bir Batıcısı Kılıçzâde Hakkı (1872-1960) yazdığı kısa öykülerde söylemini, geleneksel değerlerin temsilcisi olan ulema ve modern değerleri temsil eden tıp öğrencileri arasındaki gericilik-ilericilik karşıtlığı içerisinde kodlamıştı.²⁴⁵ Kılıçzâde, Balkan Harbi'ndeki bozgun üzerine yazdığı ve ileride Batıcıların programı ve Atatürk inkılâplarının taslağı niteliğinde kabul edilen "Pek Uyanık Bir Uyku" başlıklı yazısıyla²⁴⁶ Abdullah Cevdet'in *İctihad* ailesine girmiş ve kendisine Kılıçzâde unvanı verilmişti. Bu mecmuada yazdığı yazılarında; çöküşün sebepleri olarak dervişlik, softalık ve batıl itikadları göstermişti. Nihayet 1914'te tüm makalelerini *İtikâdât-ı Bâtılaya İlân-ı Harb* adlı kitabında toplamıştı.²⁴⁷

İkinci Meşrutiyet'in serbest atmosferinde, Beşir Fuad'ın cesur takipçilerinden birisi de Bahâ Tevfik'tir. Daha çok genç yaşlarda, materyalist felsefeyi benimsediği anlaşılan

²⁴¹ KARA, *Din ile Modernleşme Arasında*, s.104-105.

²⁴² Salih Sabri YAVUZ, "Manastırlı İsmâil Hakkı", *DİA*, C.27, s.564.

²⁴³ BOLAY, "İsmail Fenni Ertuğrul" *DİA*, C.23, s.99-100.

²⁴⁴ HANİOĞLU, "Vülgermateryalizm".

²⁴⁵ DOĞAN, a.g.m., s.181.

²⁴⁶ Bernard Lewis bu makalenin çılginca ve fantezik bir rüya olduğunu, ancak on beş yıl sonra olacağını bundan daha yakın tahmin eden bir belge olmadığını yazmıştır. Bkz; LEWIS, a.g.e., s.235-236.

²⁴⁷ Celal PEKDOĞAN, "Kılıçzâde Hakkı", *DİA*, C.25, s.415.

Bahâ Tevfik (1884-1914), materyalizm anlayışını yayabilmek amacıyla cemiyette yerleşmiş inançlara ve geleneklere karşı adeta savaş açarak, pervasız yazıları ile birçok kimseye hücum etmiştir. Tanzimat'tan beri gelen fikir adamlarımız içinde doğru irfanından bu kadar uzak ve bütün dikkatini batıya çevirmiş biri daha gelmediği, hatta batıdan yaptığı tercümelerinde de arkadaşlarıyla beraber kasıtlı tahrifatlar yaptığı iddia edilmiştir.²⁴⁸

Ahlak anlayışındaki farklı düşünceleri ve töretanımazlık fikrini savunmasıyla tanınan ve sadece materyalizmi benimseyenleri filozof olarak gören²⁴⁹ Bahâ Tevfik'e göre insanlık en son anarşizme varacak ve orada ferdiyet bütün istiklalini kazanacaktır. Özellikle Ahmet Nebil ile birlikte tercüme ettiği Ernst Haeckel'in *Vahdet-i Mevcud* ve Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı kitapları pozitif ilimlerle uğraşan kimseler ve özellikle üniversite öğrencileri arasında yaygın bir şekilde okunmuş, önemli etkiler uyandırmıştır. Ancak vülgermateryalizm; Avrupa'da bilim adamları ve filozoflar tarafından eleştirildiği halde, onun Osmanlı versiyonu bu akımın tam anlaşılmadan yapılan bir popülarizasyonu olmuştur. Hanioglu bu durumu şöyle açıklıyor:

“Temelde vülgermateryalizm Osmanlı dünyasında dinin toplumun ilerlemesi önünde en büyük engeli oluşturduğunu savunan entelektüellere en basit reçeteyi sunuyordu. Kendini bilimciliğe, deneyciliğe ve tıp bilimlerindeki yeni buluşlara dayandıran bu akım, Osmanlı entelektüel çevrelerinde, ilginç bir şekilde eleştirdiği, ancak dine karşı kendisinininkine benzer tavır alan, diğer akımlar ve felsefelerle bağdaştırılıyordu”.²⁵⁰

Bahâ Tevfik'in yaymaya çalıştığı görüşlerle *Madde ve Kuvvet* adlı kitaba ilk tepki doğal olarak İslâmcı çevrelerden gelmiş, onun tanıtıp yaymaya çalıştığı “biyolojik materyalizm” (evrimci materyalizm) şiddetle tenkit edilmiştir.²⁵¹

Bahâ Tevfik'in, yakın arkadaşlarından olan Suphi Ethem; *Genç Kalemler* dergisinde “Antropoloji Dersleri” ve Memduh Süleyman; *Rûbap* dergisinde “Felsefe Dersleri” başlıkları altında maddeci fikirlerini yaymaya çalışmışlardı.²⁵² Bu gruba daha sonra

²⁴⁸ BOLAY, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci...*, s.61.

²⁴⁹ KOÇ, a.g.m., s.81.

²⁵⁰ HANIOĞLU, “Vülgermateryalizm”.

²⁵¹ Abdullah UÇMAN, “Bahâ Tevfik” *DİA*, C.4, s.453.

²⁵² BOLAY, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci...*, s.58.

Celâl Nuri de katılacaktır. Bunlardan Suphi Ethem daha ziyâde biyolojik evrimle ilgili yazılar yazıyor, Lamarck'ın ve Darwin'in fikirlerini tanıtırken kendi düşüncelerini de yer yer belirtiyor, dini fikirlerin insanları yanılttığını iddia ediyordu.²⁵³

Memduh Süleyman ise Edvard Von Hartman'dan *Darwinizm* isimli eseri tercüme etmiş, toplum hayatının da evrim yasasına bağlı olduğunu iddia etmiş, toplumumuzun Avrupalılaşmayı anlamadığından şikâyet etmiş, dinin; toplumun ve ferdin ilkel vehimlerinden ve korkularından doğup devam eden bir şey olduğunu savunmuştur.²⁵⁴

Büchner'in kaba maddeciliğine karşı ilk önemli reddiye İsmail Ferid'in *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn* (1896) adlı eseridir. Eser, Büchner'in -doğa bilimlerinin bulgularına dayandığını iddia etse de- bilimsel araştırmanın sınırları dışına taşan metafizik delillerini tartışarak çürütüyordu. Böylece; bilimsellik kılıfına bürünmüş olan kaba materyalizmin bilimsel olmadığını ispat ediyordu. Hatta bilimsel olan tek düşüncenin materyalizm olduğu anlayışının yerleştirilmeye çalışıldığı fikir dünyamızda İsmail Ferid'in eseri dikkate ve takdire değer bulunmuştur.²⁵⁵ Ancak Abdülhamit döneminin tek kapsamlı reddiyesi olan bu eser; içeriğinin zayıf olduğu²⁵⁶ ve yazarının Rönesans'tan bugüne kadar kaydedilen bilimsel gelişmelerin bazılarını yabancı kaldığı gibi gerekçelerle de eleştiriye uğramıştır.²⁵⁷

Dönemin bir diğer Batıcısı Celâl Nuri'dir (1877-1939). Celâl Nuri, İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminin yazar ve polemikçilerinden biridir. Abdullah Cevdet ile yakın arkadaş olduğu ve İctihad'da birlikte yazdıkları halde Balkan Felaketinden sonra çıkan bir tartışmada batılı devletlere karşı düşmanlık beslemeyi savunduğu için araları açıldı. Zaman zaman kendisiyle de çelişmesine rağmen, genelde Batıcıların yanında duran, dönemin İslâm anlayışını eleştiren, reform isteyen bir kişilikti. İslâmcıların tenkit ve hücumlarına uğramıştı. Fikirleri Cumhuriyet dönemi inkılâplarına etki etmiştir.²⁵⁸

²⁵³ AKGÜN, *Materyalizmin...*, s.230-253.

²⁵⁴ AKGÜN, *Materyalizmin...*, s.254-266.

²⁵⁵ AKGÜN, *Materyalizmin...*, s.345

²⁵⁶ HANİOĞLU, "Vülgermateryalizm".

²⁵⁷ İsmail Ferid; Dünya'nın Güneş'ten büyük olduğu, Dünya'nın senelik ve günlük devrinin olmadığı vb. hususları akli yollarla isbat etmeye çalışmaktaydı. Bkz; BOLAY, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci...*, s.59.

²⁵⁸ Recep DUymAZ, "Celâl Nuri İleri", *DİA*, C.7, s.243-245.

Tarih-i İstikbal adlı eserinin “Mesâil-i Fikriye” (1912) adlı birinci cildinde materyalizmi en açık şekliyle müdâfaa etmekte, İslâm ile materyalizmin, bilimsel olmaları nedeniyle uyuştuklarını iddia etmekte, Darwin’in evrim kuramını savunmaktadır. O da Büchner’in kitabından etkilenmiştir. Ona göre madde ve kuvvet ezeli ve ebedîdir. Hakikati bulmada fen ve bilimden başka yol yoktur. Bugün anlaşılamayan şeyler gelecekte bilimin ilerlemesiyle anlaşılacaktır. İslâm da fenlerin ilerlemesiyle ilerler. Çünkü İslâm müsbet ve maddî gerçeklerin dışında bir şeyi içermez.²⁵⁹

Filibeli Ahmet Hilmi’nin *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti* (1914) adlı kitabı; özelde Celâl Nuri’nin *Tarih-i İstikbâl* adlı eserine cevap olarak yazıldığı gibi, genel olarak da Haeckel ve Büchner materyalizmine karşı yapılan reddiyelerin başında geleni ve en ciddi olanıdır.²⁶⁰ İslâmcı ve dengeli yenilikçi olarak vasıflandırabileceğimiz Ahmet Hilmi dönemin bilimsel kabul edilen nazariyelerine karşı da en temkinli davranan şahsiyetlerden biridir. Ona göre nazariyelerin dayandığı hipotezler birer tahmin olup bilimsel araştırmaları yönlendirme işlevi görür. Araştırmalar bitmeyeceği için bilim hiçbir zaman son sözünü söylemiş olmayacaktır.²⁶¹

Ahmet Hilmi, yazılarında sürekli biçimde batı taklitçiliğine karşı çıkmış, özellikle Tanzimat’la başlayan modernleşme hareketinin geleneksel Osmanlı-İslâm kültür ve kurumlarıyla uyuşmasının şekli ve lüzumu üzerinde durmuştur. XIX. yüzyılın hâkim felsefesi olan maddeciliği reddetmiş, İslâm düşüncesiyle Batı felsefesi arasında zaman zaman uzlaşma yolları aramıştır.²⁶²

Ahmet Hilmi, Avrupa ile rekabet edebilmek ve modern dönemde hayatta kalabilmek için yeni bilgileri gerekli görüyor, buna karşılık Batı kültür ve medeniyetinin olduğu gibi alınmasına karşı çıkıyordu. “Osmanlı toplumunun gelenek ve değerlerine ters düşmeyen modernleşme” diye özetlenebilecek bu yaklaşıma göre tarihi dikkate almadan Avrupa’yı körü körüne taklit etmeye kalkışmak toplumu ya sosyal kanunlarla çatışıp başarısızlığa sürükler ya da kültürel kimliğini kaybettirip benliğinden ve dininden

²⁵⁹ AKGÜN, *Materyalizmin...*, s.282-299.

²⁶⁰ Hilmi YAVUZ, “Şehbenderzâde ve Materyalizm”, *Zaman*, 19 Mart 2014, http://www.zaman.com.tr/full-name/sehbenderzade-ve-materyalizm_2205730.html (02.08.2015)

²⁶¹ Mehmet Sait ÖZERVARLI, “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Fikirleri” *DİA*, C.38, s.426.

²⁶² UÇMAN, “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”, *DİA*, C.38, s.424.

uzaklaştırırdı. Bu sebeple yapılması gereken şey dini duygular ile ilmî prensipleri bağdaştırmak ve onları birbirine yardımcı kılmaktır.²⁶³

Ahmet Hilmi; Haeckel ve Büchner'i, metafiziği reddederken başka bir metafizik meydana getirmekle eleştirmektedir. Ona göre materyalistlerin madde ve kuvvetin sonsuzluğu ve kendiliğinden oluşması gibi tezleri gözlem ve deneyle elde edilemeyen bazı ön kabullerden ibaretti. Bazıları tarafından bilimsel gerçekler diye sunulmaya çalışılsa da materyalist nazariyeler Avrupa'da artık eskimiş fikirler diye görülmeye başlanmıştı.²⁶⁴

Hilmi Ziya Ülken de, bu tercüme faaliyetini yapanların otuz-kırk yıl önceki bir fikir hareketini o zaman (1908-1910) ayaktaymış gibi naklettiklerini, bunun büyük bir gaflet olduğunu ifade ediyor. Yapılan iş değerli olmakla birlikte, İslâm felsefesini iyi bilip, Avrupa felsefesini de öğreten bir fikrî çevrenin bulunmadığı, sağlam bir zihinsel altyapı ve hafızanın olmadığı bir yerde bu hareket büyük bir hataydı.²⁶⁵

Bahâ Tevfik'in tercümelerine yapılan itirazlardan bir diğeri de Harpûtizâde Mustafa Efendi'nin *Red ve İsbat* (1912) adlı kitabıdır. Bu kitap *Madde ve Kuvvet*'in birinci cildine yazılmış bir reddiyedir. Burada materyalizm reddedilirken dayanılan deliller daha çok Büchner'in çelişkileri olmuş, bu çelişkiler bazı İslâm âlimlerinin fikirleriyle desteklenmiştir.²⁶⁶

İsmail Fennî'nin (1855-1946) Dozy tercümesine karşı yazdığı yukarıda bahsedilen *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk* (1928) adlı eserinin yanı sıra, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* (1928) adlı eseri de bu defa Büchner'in kaba materyalizmine karşı kaleme alınan bir eserdir. İsmail Fennî Ertuğrul, ruhun maddeden bağımsız ve üstün olduğunu savunmuş,

²⁶³ ÖZERVARLI, a.g.m., s.425.

²⁶⁴ Bu tartışmaların sürdüğü sıralarda Ahmet Midhat; Sultan Abdülhamit'le nisbeten uyumlu olarak sürdürmekte olduğu aktif gazetecilik hayatını bitirmiş, 1908'den itibaren yazmayı bırakmıştı. Darülfünûn ve diğer bazı okullarda genel tarih, felsefe ve dinler tarihi dersleri veriyordu. Ayrıca Darüşşafaka'da gönüllü olarak öğretmenlik yapıyor, gece nöbetlerine kalıyordu. Bu gece nöbetlerinden birisinde 28 Aralık 1912'de vefat etmişti. Bkz; OKAY, "Ahmed Midhat Efendi", *DİA*, C.II, s.101.

²⁶⁵ ÜLKEN, *Türkiye'de Çağdaş...*, s.343.

²⁶⁶ AKGÜN, *Materyalizmin...*, s.357-371.

ruhçu ve maneviyatçı bir düşünceyi benimsemişti.²⁶⁷ Büchner'in eserinin “aklıselim sahibi bir Müslüman’a itikadını bozduracak derecede bir kuvveti hâiz bulunmadığını, bu hususta kendini tatmin eden bazı delilleri ve düşünceleri diğer Müslümanlara da faydalı olacağı ümidiyle yazmaya cesaret ettiğini” ifade etmişti.²⁶⁸

Dönemin İslâmcı ve ittihatçı siyaset adamlarından Said Halim Paşa da tartışmalara İslâm-ilerleme-batılılaşma boyutunda katılmıştır. Hatta *Buhranlarımız* ve diğer tüm eserlerinde sadece bu konunun etrafında gezinmiştir desek abartmış olmayız. İlk defa 1910 yılında yayınlanan küçük hacimli *Taassup* adlı eserinde; “bugünkü Hıristiyanlık Avrupa insanının manevî ihtiyaçlarını tatmin edemiyor diye insanlığın dinden uzaklaşması lüzumu olabilir mi?” diye sormuştur. Said Halim Paşa; “İnsanlık tarihinde böyle genellemelerin ve iddiaların dayanacağı hiçbir delil bulunamaz. Onların ilerlemelerine engel olan dinleri ve ruhban sınıfının saltanatı olduğundan bizim geri kalışımıza bakıp sebebi İslâm’dır deyiveriyorlar. Oysa bir milletin gerilemesi; genellikle uzun hadiselerin ve çeşitli âmillerin sonucunda ortaya çıkar” diyordu. Geriliğin sebebinin dine uymamız değil uymamamız olduğunu ifade ediyordu.²⁶⁹

1917 yılında yayınlanan *İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye* adlı eserinde ilerleyen bir millete dinin engel olmayacağını, Müslümanların dinlerinden istifade edemeyişlerinin bazı sebepleri olduğunu belirtiyor. Bu sebeplerin; İslâm öncesi hayatın tesirleri, dinin tefsîrinin yeni ihtiyaçlar için yapılmayışı, batıya karşı duyulan nefret ve kibirin oradaki gelişmeleri takip etmeyi engellemesi, aydınlarımızın halktan kopuk hatta halkımıza düşman olması gibi hususlar olduğunu açıklıyor. Müslümanların fert ve millet olarak vazifelerini bilmesi ve bunlara riayeti gerektiğini, en iyi Müslümanın en iyi insan olacağını, hakkı kazanmak için önce vazifenin yapılması gerektiği gibi hususlardan bahsederek tek kurtuluşun İslâm’da olduğunu vurguluyor.²⁷⁰

²⁶⁷ **BOLAY**, “İsmail Fenni...”, s.99. Daha geniş malumat için bkz; **BOLAY**, *Türkiye’de Ruhçu ve Maddecî...*, s.163-222.

²⁶⁸ İsmail Fenni **ERTUĞRUL**, *Materyalizmin İflâsı ve İslâm*, Sad. Abdülhalim Kılıçsoy, Sebil Yayınları, C.1, İstanbul 1996, s.11.

²⁶⁹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s.132, 138.

²⁷⁰ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s.153-179.

Malta sürgününde iken yazdığı ve Mehmet Akif tarafından tercüme edilerek 1922 yılında *Sebilürreşad*'da yayınlanan “İslâm'da Teşkilât-ı Siyasiye” adlı eserinde de gerilikten kurtulmanın çaresi olarak; milletimizin kendisinde bulunmayan ilim ve fenleri hiç vakit geçirmeden elde etmesine işaret ediyor. “Bu ilim ve fenler bugün Avrupa'dadır. O halde yapılacak şey bunları onlardan öğrenmektir. Bunlar; gerek unutmuş olduğumuz tecrübe metodu, gerekse hiç bilmediğimiz yeni bilgiler öğrenilmelidir” diyor. Bu esnada Aydınların batılılaşmasının tehlikelerinden bahsederek “Ancak bir noktaya dikkat edilmelidir ki; o da bu ilimler ile beraber Avrupa'nın İslâm'a az ya da çok aykırı olan taraflarını almaktan son derece sakınılmalıdır. Çünkü Avrupalılar henüz kendilerini tam olarak tatmin edecek olan değişmez ahlâkî ve sosyal esasları bulamamışlardır. Bugünkü ulaştıkları düzen geçicidir. Bu da kapitalist burjuva ahlâkının egemen olmasının ve iktisadî meselelerin sosyal meselelerden daha çok önemsenmesinin sonucudur” diyor.²⁷¹

Görüldüğü üzere çatışma tartışmaları Osmanlı aydınları arasında mâni-i terakkî polemiki ile başlamasına rağmen materyalist ve pozitivist fikirlerin İslâm'ı tamamen reddeden veya İslâm için reform talep eden saldırıları sebebiyle bir İslâm-materyalizm tartışmasına dönüşmüştü. Aynı sıralarda bu tartışmaya paralel bir şekilde İslâm dünyasının farklı ülkelerinde; bir de çağdaş İslâm düşüncesini veya İslâm modernizmini temsil eden reformcular ile muhafazakârların tartışması başlamıştır. Tartışmanın İkinci Meşrutiyet döneminde en şiddetli bir hâle ulaştığı, Cumhuriyet döneminin hemen başlarında ise sekülerizmin en azından Türkiye ölçeğinde siyasî zaferini Atatürk dönemi reformlarıyla kazandığı görülmekteydi.²⁷²

2.4. Çatışma Tezi ve Ahmet Midhat Efendi

2.4.1. Ahmet Midhat Efendi'nin Kişiliği ve Yazarlığı

Ahmet Midhat Efendi 1844'te İstanbul'da fakir bir ailede doğdu. Annesi bekâr çamaşırları dikiyor, babası Süleyman Efendi de bunları pazarda ve cami avlularında satarak geçiniyordu. Ahmet Midhat küçük yaşta iken bir aktarın yanında çıraklık etmişti.²⁷³ Sonra; babasının ölümü üzerine, Vidin eyaletinde bir kazânın mal müdürü

²⁷¹ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s.254-260.

²⁷² MARDİN, *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.35-36.

²⁷³ Kâmil YAZGIÇ, *Ahmet Mithat Efendi, Hayatı ve Hatıraları*, Tan Matbaası, 1940, s.5.

olan üvey ağabeyinin yanında ilk tahsiline devam etmiş, orta öğrenimini İstanbul ve Niş'te tamamlamış, Rusçuk ve Bağdat'taki memurluk yıllarında da kendini yetiştirmeye muvaffak olmuştu. Bu yıllarda Tuna Valisi olan Midhat Paşa'nın gözüne girmiş, Paşa'nın desteğini ve yardımını elde etmişti.²⁷⁴

On dokuz yaşında yazmaya başlayarak elli yıl boyunca her sahada, her konuda bildiği her şeyi yazmak için “Kırk beygir gücünde yazı makinesi” gibi hiç durmadan çalışan Ahmet Midhat Efendi, memleket çapında bir “Hâce-i Evvel” (ilk öğretmen) olarak tanınmayı hak etmiş müstesna bir kişiliktir. O kadar ki; 1873'te Rodos sürgünü olduğunda bile adeta sürgün için değil, şehrin imarı veya tenviri için gitmiş gibi hemen kolları sıvayıp Medrese-i Süleymaniye adını verdiği bir okul kurarak etrafına toplanan insanları eğitmeye başlamıştı.²⁷⁵ Sürgünden döndükten sonra da, Sultan Abdülhamit'in saltanatında, onun yönetim tarzıyla uyumlu bir yazar olduğu değerlendirilmelerine rağmen yayınları Sultan tarafından yakından izlenmişti.²⁷⁶ Nitekim *Kıssadan Hisse* adlı kitabı sakıncalı bulunarak yasaklanmıştı.²⁷⁷

Ahmet Midhat; Tanzimat dönemiyle hızlanan batılılaşmanın sosyal olumsuzlukları, batı ile temasın artması sonucu karşılaşılan yeni fikirler ve kamuoyunu oluşturan gazete faaliyeti bağlamında, daha entelektüel bir seviyeyi değil de geniş Osmanlı toplumunu hedef olarak tercih eden bir öğretmendir. Halkın okumaya alıştırılması, zararlı cereyanlara karşı korunması, kültürünün yükseltilmesi için böyle bir Hâce-i Evvel'e ihtiyaç vardı ve Ahmet Midhat bu rolü üstlenmişti.²⁷⁸

Böylesi bir ihtiyacın sonucunda yeryüzünde ne kadar mevzu, ne kadar bilim dalı varsa Ahmet Midhat hepsiyle meşgul olmaya çalışmıştı. Bunların sadece isimlerini kaydetmek onun kendini ne kadar çeşitli alana yaydığını göstermeye yeter: Gazete, roman, tercüme, tenkit, şiir, musiki,²⁷⁹ din, tarih, coğrafya, felsefe, âdâb-ı muaşeret, pedagoji, mitoloji, fizyoloji, biyoloji, ekonomi, astronomi, aritmetik, askerlik,

²⁷⁴ Ahmet **KABAKLI**, *Türk Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Vakfı yayınları, C.3, İstanbul 2002, s.106.

²⁷⁵ İbrahim **TÜZER**, “Merakıyla, Teşhisiyle, Teklifıyla Eskimeyen Bir Yazar: Ahmet Midhat Efendi”, *Türk Edebiyatı*, S.470, Aralık 2012, s.36.

²⁷⁶ BOA, MF. MKT, 372/41 (28 Cemaziyelevvel 1315) (M. 25 Ekim 1897)

²⁷⁷ BOA, MF. MKT, 660/23 (16 Cemaziyelahir 1320) (M. 20 Eylül 1902)

²⁷⁸ **OKAY**, “Bir Hâce-i Evvel'e İhtiyaç Vardı, Ahmet Midhat Bu Rolü Üstlendi”, *Türk Edebiyatı*, S.470, Aralık 2012, s.5.

²⁷⁹ Fazlı **ARSLAN**, *Başmuharririn Müsikîşinaslığı*, Yayınevi Yayınları, Ankara 2009, s.13-16.

hokkabazlık gibi konularda yazmıştı. Bu sayede Türk edebiyatının gerçek anlamda ilk popüler yazarı olmuştu.²⁸⁰

Ahmet Midhat'ın en büyük arzusu okuyan bir toplumun, sağlam bir ahlâka ve fikrî temele sahip, münevver bir gençliğin yetişmesiydi. Avrupa'nın bilimini, sanayiini ve çalışkanlığını övüyor, İslâm'dan gelen ahlâkî değerlerimizin ise korunması gerektiğini vurguluyordu.²⁸¹ 1908 öncesi dönemde Batı ile Doğu'yu, “madde” ile “ruh”u dengeli şekilde birleştirmeye çalışan tek Osmanlı oksidantalisti²⁸² idi.²⁸³

Cemil Meriç'e göre; “ilk hocam” dediği Ahmet Midhat Osmanlı'nın Diderot'su hatta Pierre Larousse'u idi. İslâm'ı yüceltmek uğrunda Hıristiyan dünyanın bütün haçlılarına meydan okuyan bir “âbide-i samimiyet”ti. Draper'in iddialarını, *Nizâ*'da tuzla buz etmişti. Sathîliğine sataşanlara karşı Ahmet Midhat bir düzine ilimde, üniversite hocalarına diz çöktürecek kadar birikim sahibiydi. Batı'yı tanıtırken “Doğulu kalan tek mustağrip” idi.²⁸⁴

Ahmet Midhat; genç yazarları teşvik ediyor, dilde sadeleşmeyi savunuyor, devlete ve dine itaatsizliği, yabancı özentisini, müsrifliği ve tembelliği eleştiriyordu. Kavgacı veya ihtilalci değildi, hizmet adamıydı. Romanlarında olayların arasına bilgiler sıkıştırır, sonra romanın akışını devam ettirirdi. Edebiyatta asıl konudan ayrılarak, konuyla alâkalı bazı başka hususlardan bahisle okuyucuyu bilgilendirme şeklindeki tavra istitrat adı verilmiştir. Ahmet Midhat'ın romanlarında sıkça kullandığı bir tavır olup

²⁸⁰ Mustafa **BAYDAR**, *Ahmet Mithat Efendi, Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Varlık Yayınları, İstanbul 1954, s. 8.

²⁸¹ **OKAY**, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Dergâh Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 2008, s.68-71.

²⁸² Bu kavram Batı medeniyetini doğru anlamaya çalışan kimseler için Garbiyatçı veya Müstağrip terimlerinin alternatifi olarak gösterilmiştir. Bir Oksidantalisti bir Garbiyatçıdan ayıran özelliği, batı medeniyetini yüzeysel olarak değil, sosyal, dinsel, siyasal ve sınıfsal yapısı gibi bileşenlerini derinlemesine incelemesidir. Ona hayranlık duyması ve kuru kuruya taklit etmesi değil, onu eleştirebilmesi, yorumlayabilmesi, Doğu irfanı için faydalı yönlerini keşfetmesi ve bunu kendi toplumuna gösterebilmesidir. Batı'nın ilerlemesini; sonuçlarıyla değil sebepleriyle görebilmesidir. Bkz; Hilmi **YAVUZ**, “Oksidantalizm Üzerine Notlar 1”, *Zaman*, 12 Eylül 2007, http://www.zaman.com.tr/yazarlar/hilmi-yavuz/oksidantalizm-uzerine-notlar-1_587363.html (05.08.2015); İbrahim Halil **ER**, “Oksidantalizm”, *Gazete Akademi*, 8 Kasım 2013, <http://www.gazeteakademi.com/yazar.asp?yaziID=4252> (05.08.2015)

²⁸³ Carter V. **FINDLEY**, *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*, Çev. Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.55-56.

²⁸⁴ Cemil **MERİÇ**, *Kültürden İrfana*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.279-281.

edebiyatımızda önemine ve gereğine binaen bir gelenek halini almıştı.²⁸⁵ Ahmet Midhat okuyucularına karşı hürmetli ve öğreticiydi. Bu babacan ve kibar tarzı sebebiyle eserleri rekor denecek kadar çok satmış, Kafkas ve Kazan Türkleri arasında bile okunmuştu.²⁸⁶

Türk dünyasından Hac için gelen aydınların ziyaretleri ve neticesinde onlarla kurduğu iletişim ve dostluklar da; oraların Müslümanları için faydalı olmaya dönüktü. Bu ziyaretler arasında, sonuçları bakımından en önemlilerinden biri Tatar aydını Fatih Kerimi ile olanıdır. Zamanla bir hoca-öğrenci dostluğuna dönüşen bu yakınlık ve mektuplaşmalar Ahmet Midhat'ın ölümüne kadar sürmüştür.²⁸⁷ O zamanlar Türk dünyasındaki, alfabe birliği dolayısıyla, O'nun ulaştığı okuyucu kitlesine hiçbir yazarımız ulaşamamıştı.²⁸⁸

Yazmak ve gazete basmak aynı zamanda Ahmet Midhat'ın geçim kaynağı idi. O, Findley'in ifadesiyle; "Osmanlı matbuat kapitalizminin" doğuşunun simgesiydi. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesindeki yazıların çoğunu kendi yazıyordu.²⁸⁹ Aynı isimli matbaasında, toplamda iki yüzü geçen sayıda eser, on binlerce nüsha gazete yayınladı. Gazete gibi günlük tüketilen bir ürün sayesinde, en azından insanların gün içinde okumaya ayırdıkları zamanı arttırmadaki başarısı; halkın içinden gelen birisi, halkın çocuğu ve halkla konuşan bir halk adamı olmasına bağlandı.²⁹⁰

Ahmet Midhat zaman zaman da bir bürokrat ve diplomat olarak ülkesine hizmet etti. 1889'da Stockholm'da yapılan Şarkiyatçılar Kongresi'ne Osmanlı Devleti'ni temsilen gönderildi.²⁹¹ Bu yolculuğunda gördüklerini ve yorumlarını kaleme aldığı kitabı; *Avrupa'da Bir Cevelân*'ın birer nüshası Sultan Abdülhamit Han tarafından İngiltere ve Amerika'daki kütüphanelere hediye edildi.²⁹² Ahmet Midhat Meclis-i Sıhhiye'de İkinci Reislik görevinde bulundu.²⁹³ İkinci Meşrutiyet döneminde yazmayı bırakan Ahmet

²⁸⁵ İsmail DURMUŞ, "İstirat", *DİA*, C.23, s.401.

²⁸⁶ Rızaeddin FAHREDDİN, "Ahmet Midhat ve Rusya Müslümanları", Çev. Ömer Küçükmehtetoğlu, *Türk Edebiyatı*, S.470, Aralık 2012, s.70-72.

²⁸⁷ Fazıl GÖKÇEK, *Küllerinden Doğan Anka - Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s.210-233.

²⁸⁸ KABAKLI, *Türk Edebiyatı*, s.107-109; ÜLKEN, *Türkiye'de Çağdaş...*, s.146.

²⁸⁹ FINDLEY, *a.g.e.*, s.7-8.

²⁹⁰ OKAY, "Bir Hâce-i Evvel'e...", s.9.

²⁹¹ BOA, MK. MKT, 107/79 (24 Recep 1306) (M. 26 Mart 1889)

²⁹² BOA, İ. DH, 1248/97831 (5 Rebiülevvel 1309) (M. 9 Ekim 1891)

²⁹³ BOA, MF. MKT, 263/36 (23 Zilkade 1312) (18 Mayıs 1895)

Midhat Darülfünûn hocalığı yaptığı sırada Berlin Darülfünûnu'nun yüzüncü kuruluş yılı münasebetiyle yapılacak olan toplantıya gönderildi.²⁹⁴

1912 yılında Darüşşafaka'da gönüllü öğretmenlik yaptığı ve gece nöbetinde olduğu bir sırada geçirdiği kalp krizi sonucunda vefât etti. Fatih Camii Mezarlığı'nda medfûndur.²⁹⁵

2.4.2. Ahmet Midhat Efendi ve Fikir Mücadelesi

Ahmet Midhat, 1873'teki Rodos sürgününden önce materyalizmi tanıma ve anlama çabasıyla da açıklanabilecek bazı yazılar yazmıştı. 1871-1872 yıllarında çıkardığı *Dağarcık* mecmuasındaki bazı yazılarında (“Duvardan Bir Sadâ”, “İnsan”, “Velâdet” ve “Dünyada İnsanın Zuhuru”), o zamana kadar alışılmamış bir tarzda ve cesaretle insanı evrimci ve natüralist bir bakış açısıyla açıklamaya çalışıyordu.²⁹⁶ “Duvardan Bir Sadâ” başlıklı yazısında Ahmet Midhat, odasının duvarındaki bir tuğlayı konuşturuyordu. Tuğla; hangi aşamalardan geçerek ve hangi zerrelere toplanarak bir insan olduğunu, bu dünyada kırk beş sene yaşayıp öldüğünü, sonra da zerrelerinin başka maddelerle de karışarak bir tuğla haline geldiğini anlatıyordu.²⁹⁷ Ahmet Midhat, bu tarzdaki yazılarıyla; bilimsel açıklamalar ile İslâm'ın esasları arasında bir çelişme olmadığını ispatlamaya çalışıyordu. Bu yıllarda genç Ahmet Midhat'ın Lamarck ve Darwin'den etkilenmiş olduğu anlaşılıyor. Rodos sürgününden dönüşünde ise fikirlerinde esaslı değişiklikler olmuştu. Namık Kemal gibi O da Avrupa ve Hıristiyanlık âlemine karşı İslâmiyet'i savunmaya başlamıştı. Olgun dönemlerinde ve ölümüne kadar, O'nun genel tavrı İslâmcılık ve spiritüalizmdi.²⁹⁸ Materyalizm ve pozitivistikten ise uzaklaşmış, artık onlarla mücadele dönemi başlamıştı.²⁹⁹

²⁹⁴ BOA, İ. MF, 15/47 (R. 30 Mart 1326) (M. 12 Nisan 1910)

²⁹⁵ TÜZER, a.g.m., s.36.

²⁹⁶ Emel KOÇ, “Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 2, Kasım 2009, s.79-80.

²⁹⁷ Ahmet Midhat, “Duvardan Bir Sadâ”, *Dağarcık*, Cüz V, İstanbul 1288, s.99-102.

²⁹⁸ Spiritüalizm veya Ruhçuluk; Varlığın nihai temelini ruhta bulan, gerçekten var olanın ruh veya öncelikle ilâhi ruh olduğunu öne süren varlık görüşüdür. Çoğu zaman idealizm ile özdeşleşmiş bir görüştür. Bedenin ve maddenin fani bir varlığa sahip olduğunu savunur. Bkz; CEVİZCİ, *Felsefe Sözlüğü*, s.376.

²⁹⁹ ÜLKEN, *Türkiye'de Çağdaş...*, s.147-153.

Ancak Ahmet Midhat'ın bu mücadeleyi yaparken, gerek romanlarında gerekse sair eserlerinde fanatik bir Müslüman tavrı takınmadığını, kitaplarındaki İslâm lehinde ve Hıristiyanlık aleyhindeki tavırlarının ise hep savunmacı bir karakter taşıdığını vurgulamalıyız.³⁰⁰

Vurgulanması gereken diğer bir nokta da; Ahmet Midhat'ın felsefi problemlerle alâkalı yazılarında hiçbir zaman etraflı, derinlikli ve sistemli bir düşünme tercihi ortaya koymamış olmasıdır. Ahmet Midhat her şey hakkında biraz biliyor ve öğrendiği şeylerden dönemin insanını bir hayat bilgisi öğretmeni gibi haberdar etmeye çalışıyordu.³⁰¹ O'nun batı kaynaklı felsefi sistemler veya doktrinler hakkındaki görüşleri çok yüzeysel idi. Genellikle birbiri ardına zikrettiği anarşizm, nihilizm, sosyalizm gibi görüşlerin hepsini din ve medeniyet disiplini karşısında birleşmiş görüyordu. Ahmet Midhat bu görüşleri, maddiyatçılık-maneviyatçılık veya ahlâkîlik-gayri ahlâkîlik açısından değerlendirmekteydi.³⁰²

Ahmet Midhat'ın fikir mücadelesini yaptığı yıllar, ağırlıklı olarak yukarıda açıklandığı üzere Renan'ın İslâm ülkeleri ve İslâm aleyhine ortaya attığı iftiralar üzerine birbiri ardınca reddiyeler kaleme alındığı sıralarda olmuştur. Bu da 1880'ler ve 1890'lı yıllardır. Yoksa Ahmet Midhat, daha sonraki, materyalizmi tam olarak benimseyen veya İslâm'da reform talep eden İkinci Meşrutiyet döneminin ateşli Batıcılarıyla, Abdullah Cevdet ve Bahâ Tevfik'lerle vs. kalem kavgasına girmiyordu. O dönemde Ahmet Midhat'ın dikkatini çeken şey, misyonerlik faaliyetleri ve İslâm'a doğrudan doğruya Batıdan yapılan saldırılardı. Bu saldırılar karşısında, bu dönemdeki fikir, cevap ve görüşlerini içeren eserlerini, konuyu daha açık olarak ortaya koymaya yardımcı olacağından neşir sırasına göre, miladi tarihleriyle birlikte vermeyi uygun bulduk:

Müdâfaa I-II (1300) - (M.1883)

Müdâfaa III (1302) - (M.1885)

Beşir Fuad (1304) - (M.1887)

Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdâfaa (1308) - (M.1891)

³⁰⁰ OKAY, *Batı Medeniyeti Karşısında...*, s.283.

³⁰¹ Sezai COŞKUN, "Midhat Efendi'nin 'Ben'lik Mücadelesi: Ben Neyim?", *Türk Edebiyatı*, S.470, Aralık 2012, s.51.

³⁰² OKAY, *Batı Medeniyeti Karşısında...*, s.318-321.

İstibşâr, Amerika'da Neşr-i İslâm Teşebbüsü (1310) - (M.1892)

Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye (1312) - (M.1894)

Nizâ-ı İlm ü Dîn I-II (1313) - (M.1895)

Nizâ-ı İlm ü Dîn III (1315) - (M.1897)

Nizâ-ı İlm ü Dîn IV (1318) - (M.1900)

Bahsi geçen saldırılar ve misyonerlik faaliyetleri karşısında Ahmet Midhat Efendi'nin İslâmiyet'i savunma noktasında ilk eseri; *Müdâfaa* (1883-1885) adlı üç cilde tamamladığı eserdir. Eserin iç kapağında, başlığının hemen altında “Ehl-i İslâmı nasrâniyete davet edenlere karşı kaleme alınmıştır” ibaresi yer almaktadır.³⁰³ Ahmet Midhat eserin hemen giriş kısmında, misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaşması karşısında Müslümanların aşırı müsamahakâr bir tavır ve uyuşukluk hali gösterdiklerini, bunun da misyonerleri şımartıp gençlerimizi bu zararlı propaganda karşısında savunmasız bıraktığından şikâyet ediyordu. Okurlarının hem Hıristiyanlık hem de İslâm hakkındaki bilgilerinin yetersizliğinden doğacak zararlı sonuçlardan muhafaza olunması için bu eseri yazdığını ifade ediyordu.³⁰⁴

Ahmet Midhat'ın dikkatini çeken ikinci husus ise batıdan gelen saldırılar idi. Avrupa'da Mösyö Renan gibilerinin iftiralarına ve hakaretlerine karşı bir müdâfaa olmak üzere eserin neşrine lüzum gördüğünü ifade ediyordu.³⁰⁵ Bundan sonra, Ahmet Midhat ilk üç bölüm boyunca İslâm ile Hıristiyanlık arasında cereyan edecek tartışmaların âdâbı ve kaidelerinin neler olması gerektiği hususunda görüşlerini aktardıktan sonra dördüncü bölümde meseleyi tahlil etmeye başlıyordu.³⁰⁶

Hıristiyanların; İslâm'ın kılıç kuvvetiyle, Hıristiyanlığın ise söz kuvvetiyle yayıldığını iddia edenlerine karşı, İslâm'ın en kuvvetli olduğu bir anda, Hz. Ömer (r.a.) devrinde bile Kudüs-i Şerîf'in fethinden sonra Hıristiyanlara verilen ahidnâmeyi misal gösteriyor ve “Bu ahdi biz korkumuzdan mı verdik? Öyle ise kimden korktuk” diye soruyordu.³⁰⁷

³⁰³ Ahmet Midhat, *Müdâfaa*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, C.I, İstanbul 1300.

³⁰⁴ Ahmet Midhat, *Müdâfaa*, C.1, s.3-5.

³⁰⁵ Ahmet Midhat, *Müdâfaa*, C.1, s.8.

³⁰⁶ Ahmet Midhat, *Müdâfaa*, C.1, s.80.

³⁰⁷ Ahmet Midhat, *Müdâfaa*, C.1, s.106-107.

Ahmet Midhat, Hıristiyanlığın neden ibaret olduğunu anlatmak amacıyla Hıristiyanlığın doğuşunda Filistin'in durumundan başlayarak; ilk dönemi olan havariler dönemi ve yayılışı anlatıyor. İlk Hıristiyanlar olan havariler hakkında (Petrus, Andreas, Yuhanna, Philip, Pavlus vd.) ayrı ayrı başlıklar altında bilgiler veriyordu.³⁰⁸ Hz. İsa (as)'nın hayatı hakkındaki delillerin tarihsel bir değeri olmadığını, İncillerin sonradan uydurulduğunu, birbirlerine zıt hükümleri olduğunu ve İncillerin telkin ettiği yaşam tarzı ile papazların yaşamı arasındaki zıtlıkları uzun uzun anlatıyordu.³⁰⁹

Ahmet Midhat; Pavlus ve Petrus gibi, İncillerin ayetlerine göre; imanı zayıf, haysiyetsiz, hain, hırsız, gibi sözlerle nitelenen insanlar üzerine kurulmuş olan Hıristiyanlık kilisesinin daha ilk zamanlarından başlayarak maddî ve dünyevi hırsların bir aracı haline geldiğini ortaya koyuyordu. Bu hususta özellikle dinin temeli kabul edilen iki havariden; Pavlus'un Petrus ile çekişmesi üzerinde duruyordu.³¹⁰

Eseri incelediğimizde gördük ki; Ahmet Midhat bir "Hıristiyanlık tarihi" yazmıştır. Çünkü eserin bütününe bakıldığında; Katolik kilisesinin İmparator Konstantin'den en kuvvetli dönemine, Engisizyondan Protestanlığın doğuşuna ve Amerika'nın keşfi sırasındaki gelişmelere gidildiğinde, semavî bir dinin papazların ve imparatorların elinde nasıl bir zulüm aracı, nasıl bir oyuncak haline geldiğinin anlatımı olduğu görülmektedir. Bu haliyle de misyonerlere verilecek en susturucu bir cevap olduğu anlaşılıyor. Kısacası Hıristiyanlık propagandasına karşı, "Neden Hıristiyan olunmamalı?" sorusu etrafında şekillenen tokat gibi bir eser olduğu anlaşılmaktadır.³¹¹

Aslında Ahmet Midhat'ın Hıristiyanlıkla ilgili ele aldığı konular kendisinden önce de birçok İslâm âlimi tarafından ele alınmış, ortaya konulan görüşlerle, tarihsel gerçeklikler ile ve İncillerdeki çelişkilerle, Hıristiyanlığın aslından ne derecelerde uzaklaştığı ortaya konulmuştu. Ancak Ahmet Midhat'ın da, kendi muhatabı olan yeni neslin o günkü

³⁰⁸ Ahmet Midhat, *Müdüfâa*, C.1, s.141-160.

³⁰⁹ Ahmet Midhat, *Müdüfâa*, C.1, s.160 vd.

³¹⁰ Ahmet Midhat, *Müdüfâa*, C.1, s.187 vd.

³¹¹ Ahmet Midhat eserinin son sayfalarında, değindiği konuları kısa tutmaya çalıştığını, eğer işin içindeki melanetleri ve reziletleri tam olarak ortaya koymak gerekse idi her bir başlığının birer cilt hacminde olacağını ifade ediyor. Bkz; Ahmet Midhat, *Müdüfâa*, C.1, s.612.

meselelere dikkatini çekmek için mevcut konuları kendine has bir üslup ile ele almayı ve birçok hususu tekrar etmeyi gerekli gördüğü anlaşılmaktadır.³¹²

Bu eser üzerine bazı tepkiler ve cevaplar gelmesi üzerine eser aslında tek cilt olarak yazıldığı halde ikinci ve üçüncü ciltlerin yazılması gerekmiştir. Bu tepkilerin bazıları, Rumca ve diğer dillerde, hatta Rum harfleriyle Türkçe neşredilen matbuatta görülmüş ve Ahmet Midhat tarafından “edepsiz hakaretler” olarak değerlendirilip bunlar cevap vermeye değer bulunmamıştır. Ancak Amerikan misyonerler cemiyeti başkanı Dwight’ın havarilerle ve özellikle Pavlus ve Petrus ile ilgili bazı hususlara itirazını ciddi ve âdâba uygun olarak değerlendiren Ahmet Midhat; Dwight’ın yazdıklarını önce gazetesinde yayınlamış, sonra da kendi cevaplarıyla birlikte *Müdâfaaya Mukabele, Mukabeleye Müdâfaa* adlı ikinci cilt olarak neşretmiştir. En son olarak da Chateaubriand’ın Hıristiyanlık hakkındaki iddialarını redde çalıştığı üçüncü cildi neşretmiştir.³¹³

İkisinin de Hıristiyanlık tarihiyle ilgili olması nedeniyle Ahmet Midhat; *Müdâfaa*’dan yaklaşık on beş yıl sonra yayınladığı *Nizâ-ı İlm ü Dîn* tercümesinin birçok yerinde Draper’e cevap yetiştirirken tafsilat için bu eserine bakılmasını okuyucularından istemiş olduğu da belirtilmelidir.³¹⁴

Ahmet Midhat’ın materyalizm düşüncesini eleştirdiği eserlerinden biri de 1887 yılında yazdığı *Beşir Fuad* adlı eseridir. Yukarıda; Beşir Fuad’ın şahsiyetinin, Ahmet Midhat ile tanışmasının ve intiharının, Ahmet Midhat’ın çatışma tartışmalarına katılmasına farklı bir boyut eklediğinden bahsetmiştik. Beşir Fuad’ın intiharından sonra yazdığı “Beşir Fuad” isimli makalesi de önce *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayınlanmış sonra da kitap olarak basımı yapılmıştır.

Eserin mukaddimesinde Ahmet Midhat; Fuad ile nasıl tanıştığını, onun nasıl biri olduğunu, intihar ediş şeklini, intiharından hemen önce kendine ve başka bazı taraflara yazdığı mektupları, Fuad hakkındaki eleştirilerini, materyalizmin reddiyle ilgili

³¹² Mustafa GÖREGEN, “Ahmet Mithat Efendi’nin Hıristiyanlıkla İlgili Görüşleri”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, Kars 2014, s.182.

³¹³ OKAY, *Batı Medeniyeti Karşısında...*, s.284; GÖREGEN, a.g.m., s.170.

³¹⁴ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Dîn*, C.I, s.151, 185, 194, 531, C.III, s.360, 425,

muhakemelerini ve bu faciadan alınacak ibretleri de yazıp neşrederken, hakikatten zerre kadar ayrılmayacağını da beyan ediyordu.³¹⁵

Ahmet Midhat üç seneye yakın bir zaman Beşir Fuad ile tanışmış ve görüşmüş, onun genç ancak geleceği parlak bir müellif ve yayıncı olacağını düşünmüş, yayıncılık ve yazı yazma konusunda bütün gençleri olduğu gibi onu da teşvik etmişti. Ahmet Midhat Beşir Fuad'ı çok severdi. Fuad da Ona çok hürmet gösterir, “üstad” diye hitap ederdi. Bu arada Midhat Efendi, Fuad'ın materyalist eğilimleri olduğunu anlamış ve bu fikirlerinden vazgeçirmek için bazı tavsiyelerde de bulunmuş ancak bu tavsiyelerinin Beşir Fuad tarafından edep sınırlarını ihlal etmeden reddedildiğini görmüştü.³¹⁶

Fransızca'yı mükemmelen, Almanca ve İngilizceyi de çok iyi bilen Beşir Fuad Batı edebiyatı noktasında okumadığı kitap kalmamakla müthiş bir seviyeye ulaşmıştı. Felsefe ile de meşgul olmuş ve helâkına sebep olan materyalist felsefeyi benimsemişti. Beri taraftan ise Arapça ve Farsçayı ortaokul seviyesinde görmüş, hadis, tefsir, kelim ve tasavvuf alanlarında hiç meşgul olmamıştı. Hatta kendi itiraf ettiği şekliyle Kur'ân-ı Kerîm'i bile Fransızca tercümesinden ve bizde tefsir adı verilen, Avrupa'da Kur'ân eleştirileri denilen şeyleri de yine batı dillerinden okumuştü.³¹⁷

Ahmet Midhat'a göre Beşir Fuad'ın intiharının sebebi; aslında yakalanmış olduğu materyalizm illeti idi.³¹⁸ Zavallı adam, sadece Batı felsefesi ve edebiyatıyla beslenmiş olup kendi doğu irfanından öylesine az istifade etmişti ki bu yönünü takviye etse idi, tam bir ideal Osmanlı münevveri olacaktı. Ahmet Midhat; “Hatta kendisinde maarifçe bir kıymet olmasaydı intiharına hiç ehemmiyet verilmez, sevgili okuyucularımız da meşgul edilmezdi” diyor. Ama böyle bir adamın intiharında ne hikmet olabileceğini düşünen pek çok kimseler olduğundan, işte hiçbir hikmet bulunmadığını göstermek için hemen kaleme sarılmıştı.³¹⁹

³¹⁵ Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, İstanbul 1304, s.4.

³¹⁶ Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, s.14-16.

³¹⁷ Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, s.27-28, 31-33.

³¹⁸ Ancak, son zamanlarındaki mektuplarından, annesinin psikolojik rahatsızlığından, özel hayatındaki bazı problemlerden ve dönemin matbuatında cereyan eden tartışmalardan anlaşıldığına göre bu sebep; ilk sebep olmakla beraber tek sebep değildir. Bkz; **OKAY**, *Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivist...*, s.74-82.

³¹⁹ Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, s.133.

Ahmet Midhat intihar olayıyla ilgili mektuplardan ve sair şeylerden sonra, altıncı bölümde materyalizmin tenkidine girişiyor. Materyalizmin; cihanda hakiki mevcut olarak sadece madde ve onun özelliklerinden başka bir şey bulunmayıp, bunların da ezeli ve ebedî oldukları ve o yüzden de yaratılmış olamayacakları ve bir yaratıcının da cihanda bulunamayacağı tarzında bâtıl bir kıyas üzerine mebni olduğunu yazıyor. Buna rağmen Beşir Fuad gibi çeşitli ilimlerden hissesi olan bir adamın bu gibi şeylere inanmasını hakikaten şaşırtıcı buluyor.³²⁰

Ahmet Midhat'a göre; gerçi Hıristiyanların tarif ettiği yaratıcılık ve ilahlık, Avrupa'da materyalistlerin reddine layık ve o şekilde bir inanca sahip olmaktansa hiç olmamak daha müstahak olabilir. Ancak Avrupa yeni felsefesinin doğurduğu tek düşünce materyalizm değildir ki. Aksine ilim adamlarından pek azı bunu benimsemektedir. Bu gibilerin dinlerinden uzaklaşarak başka şeylere bağlanmaları, Hıristiyanlığa karşı bir isyan olmasına rağmen; İslâmiyet açısından ise Allah'a(cc) layık olmadığı birtakım yanlış isnatlarda bulunmaktan kurtulmaları demektir.³²¹

Ahmet Midhat materyalizmin sözde bilimsel bir düşünce olduğu iddiasına karşı aksini iddia ediyor. Şimdiki halde bile bunların iddiaları bilim (fünûn) ile tam uyuşmamaktadır. Bilime henüz dayanamadıkları da bazı materyalistler tarafından itiraf edilmektedir. Ahmet Midhat; “bir şeyin (maddenin) başlangıç ve sonunun bilinemeyecek kadar uzak olması, o şeyin bir mahlûk olmadığını ispat edemez” diyor. Zaman ve boyut gibi şeylerin de başlangıç ve sonu bilinmemekte, her doğan için bir doğuran olması gerektiği kaidesinden dolayı, insan zihni ilk sebebe varamıyor ise bu; insan zihninin de sonradan yaratılmış bir mahlûk olduğunu gösterir. “Bu zihin ise Allah'ın(cc) verdiği kuvvet derecesinde düşünmeye muktedirdir, ondan ileriye geçemeyeceğini düşünmeli değil miyiz?” diye soruyor.³²²

Ahmet Midhat materyalistlerin en büyüklerinden Büchner gibilerinin, maddede gördükleri ezeliyet ve ebediyetten dolayı maddeyi yaratıcı kabul ettikleri bir anda, birazcık daha düşünüp de bu ezeliyet ve ebediyetin de bir yaratıcısı olabilmesi ihtimalini niçin araştırmadıklarını soruyor. İnsan zihninin bunu düşünmeye devam ettiği sırada ve

³²⁰ Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, s.135.

³²¹ Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, s.136.

³²² Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, s.138-139.

tam Allah Teâlâ'yı bulacağı anda, O'nun mahlûkunu bile, -sonsuzluk, ezeli ve ebediliğinden dolayı- düşünmekte şaşkınlık ve hayranlık içinde güçsüz kaldığını, o yüzden o Zât-ı Hakîkî'yi mümin olarak tefekkür edemediklerini söylüyor. Bundan dolayı da “bunlar acınacak adamlardır” diyor.³²³

Materyalistlerin bir yaratıcıyı inkârdan sonra, ruhun ölümsüzlüğü şöyle dursun, ruhun varlığını bile kabul etmeyip sonsuz Âhîret hayatını ağızlarına bile almadıklarını belirten Ahmet Midhat, “varlık yalnız bu maddî varlıktır” diyenlerin bu varlığı da beğenmediklerini söyleyerek sözü Schopenhauer'a getiriyor. Onun karamsar felsefesinden ve dünyayı bir elem ve ızdırap dünyası olarak gören düşüncesinden bahisle, “kendi kendilerine Ahiretten önce dünya hayatını bile cehenneme çevirmek gibi bir kötülük var mıdır?” diye soruyor.³²⁴

Materyalistlerin Auguste Comte ile birlikte, matematikten sonra en yüksek bilim olarak tabîiyâtı kabul ettiklerinden hareketle onlara “Tabiatta intihar diye bir şey var mıdır?” diye soran Ahmet Midhat bundan sonra Voltaire'in intihar ile alâkalı düşüncelerini sıralıyor. Hülâsa olarak; Beşir Fuad'ın kendi en beğendiği ve düşüncesini uydurduğu kimselerin bile Âhîret inancı ve umudu olmadığından bütün dikkatlerini ve enerjilerini bu dünya hayatına vermiş olmaları sebebiyle zavallı Fuad'ın bu son yaptığı işle mensubu olduğu düşünceye de uygun davranmayıp kendini heba ettiğini söylüyor.³²⁵

Eserinin sonunda “bu faciadan alınacak ibret” başlıklı bölümde Ahmet Midhat; “Allah Teâlâ insana bir akıl vermişse bunu aşikâr olan hakikatlerden sapması için vermemiştir. Çünkü böyle bir suiistimal akıl nimetini bile büyük bir ceza ediverir” diyor. “Dünyada acılar ve kederler de vardır ancak insana düşen hakkını ve vazifesini bilmek, onu almak için çalışmaktır. Geçici dünya hayatında Allah'ın(cc) Beşir Fuad'a verdiği mutluluk sebebi olacak şeyler bin kişiye dağıtılsa, hepsinin şükretmesi gerekirdi. Bu kadar ihsan-ı ilâhînin neticesi ne oldu? Bu facianın sorumlusu kimdir? Hiç şüphesiz o batıl felsefedir! Araştırdım ve gördüm ki ahmaklar takımından bile olsun bir kimse bu intiharı takdir

³²³ Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, s.141.

³²⁴ Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, s.144.

³²⁵ Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, s.145-150.

etmemiş, onaylamamıştır. Öyleyse vazifemize bakalım. Zihnimizi sahih olan düşüncelerin nuruyla aydınlatalım” diyerek bitiriyor.³²⁶

Ahmet Mithat Efendi'nin maddecilerin iddialarına karşı, insanda ruhun varlığını ve bekâsını savunduğu en çarpıcı eseri *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdâfaa* (1308) adlı hacim olarak kısa eseridir. Ahmet Midhat'ın bu eserindeki üslûbunun da; okuyucuları ve muarızlarıyla karşılıklı konuşma tarzında olduğunu belirtelim. Şimdi bu eserindeki görüşlerini özetlemeye çalışalım.

Eserine; Avrupa'da Maddiyûn denilen bir garip felsefenin ortaya çıkarak gittikçe yayılmakta olduğunu haber vermekle ve şiddetli bir uyarı yapmakla başlıyor. Bu felsefe erbâbının tabiiyyâtı da maneviyatı da körü körüne reddederek sırf maddeden ibaret bulunan mahiyetini ilmi noksan veya kusurlu olanlar ile hele cahillere kolayca öğrettiğinden bahsediyor. Böylece bunlara katılanlar öyle kolay çoğalıyorlar ki, bu felsefe; neticede insanlığı kendinden beklenen faziletlerden ayırarak adeta hayvanların seviyesine indiriyor ve erbabını, insana mahsus ilişkilerden soyutlayıp bütün yaratılmışlara ve hatta kendi nefesine bile düşman bir caniyeye dönüştürüyor. Çünkü analık, babalık, kardeşlik gibi insanlık ilişkilerinin kutsiyetten düşürmekle, evlilik müessesesini safça bir esaret haline koyup yasaklamakla ve insanın cinsî münasebetini hayvanlarınkinin seviyesine düşürmekle bu gibi yakınlık ve alakaları ortadan kaldırıyor. Bu durum genelleşirse Allah(cc) korusun insanlığın bir köpek sürüsüne döneceği ikazını yapıyor.³²⁷

Bundan sonra Ahmet Midhat bazı hususlarla ilgili *Müdâfaa* adlı eserinde ayrıntılı olarak değindiği Avrupa'da Hıristiyanlığın ne hale düştüğünden bahsedip, tabîyatçılardan Camille Flammarion ve Schopenhauer gibilerinin safsata ve mugâlatalarını âvamdan insanlar arasında nasıl bilimsel bir gerçekmiş gibi yaydıkları hususuna değiniyor.³²⁸

Maddiyûn felsefesini çok şiddetli bir şekilde aşağılayan Ahmet Midhat; “hayvanatta birer hiss-i hayvani var, vazife-i hayvaniye var, bir çift güvercin yavrularına yiyecek getirip uçmayı öğretmekle analık babalık ediyor. Bunlarda o da yok. Onlar çocuklarını

³²⁶ Ahmet Midhat, *Beşir Fuad*, s.151-154.

³²⁷ Ahmet Midhat, *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdâfaa*, İstanbul 1308, s.3-4.

³²⁸ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.6-8.

doğar doğmaz piçhaneye bırakıyorlar. Kanunen cezası idam olmasa belki de doğar doğmaz boğarlardı. Bunların kaidesi kendi türünden olan birisine ‘sen oradan defol ki yerini ben alayım’ demektir. Bunların hikmetinin esası budur: Nefsî... Nefsî...’³²⁹

Ahmet Midhat materyalistlerin madde ve kuvvetle ilgili iddialarını kendi ağızlarından özetledikten sonra; bunları ispat etmek için kendisine “Sen yoksun” demek suretiyle benliğini bile inkâr ettiklerini yazıyor. “Bunu kabul ettirince, artık Yüce Yaratıcı(cc)’nın da yokluğunu itiraf ettirebileceklerini hayal ediyorlar” diyor. Onlara göre Ahmet Midhat; deriden yapılmış bir torba içine doldurulmuş bir miktar et, yağ, kemik, su falandan ibaretmiş. Sadece o değil bütün insanlık böyle imiş. Her şey böyleymiş. Bunlara “ama benim duyularım var, görürüm, duyarım, dokunurum” diye itiraz ederseniz, hemen cevapları vardır: “O sayılanlar gözün, kulağın, derinin kuvvetleridir. Hepsi maddedir ve kuvvetleri de işte bu melekelerdir”. “Ama benim hislerim var, aklım ve ruhum var” dersiniz, “bunlar da aynıdır, beynin çeşitli kuvvetleridir” cevabını veriyorlar. “Ruh dediğiniz şey ise bu vücut makinesinin işlemesinden, hayat denilen şeyin bütün kuvvetlerinin zahirde tecelli etmesinden ibaret bir şeydir. Bu makine bozulunca melekeler ve kuvvetlerden bir şey kalmaz. Vücuttaki her madde de asıl unsuruna döner” demek suretiyle ölümü de açıklamış oluyorlar.³³⁰

Bundan sonra Ahmet Midhat ruhun varlığını ispatlamak için harekete geçiyor. Kendisine, bütün organlarıyla beraber vücudunun da her şeyin de, değişik şekillerdeki maddî bir cisimden ibaret olduğunu kabul ettirmeye çalışan maddiyyûna karşı, tabiiyyûnun her yedi yılda bir veya birkaç ayda bir insan bedeninin yenilediği hakkındaki görüşünü ortaya getiriyor. Buna göre sadece saç, tırnak ve derimiz değil, bütün hücrelerimiz ve kanımız bile sürekli olarak yenilenmekte, ölen hücreler ve yapılar atılırken, yiyip içtiklerimiz ise yenilerini oluşturmak için kullanılmaktadır. Bu görüşün maddecilerin hoşuna gitmeyeceğini, tartışmanın nerelere varacağını maddecilerin çok iyi bileceklerini ifade eden Ahmet Midhat, yokluğunu iddia eyledikleri ruhlarına en çok eziyet veren noktanın işte bu nokta olduğunu söylüyor. Burada Ahmet Midhat, maddî bedenindeki bütün değişim ve yenilenmeleri kabul edebileceğini, ancak tüm bu

³²⁹ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.10-11.

³³⁰ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.14-17.

değişikliklere rağmen içinde değişmeyen bir Ahmet Midhat olduğunu, onun da işte kendi ruhu olduğunu söyleyerek “Ben Neyim?” sorusunun cevabını vermiş oluyor.³³¹

Ancak materyalistler buna da itiraz ediyorlar: “Eğer ruh diye bir şey olsaydı ve değişmeyen bir varlığı bulunsaydı, vücudun maddesi değiştikçe, insanın bebeklik, çocukluk, gençlik ve diğer çağlarında, birbirinden farklı fizyolojik ve psikolojik haller göstermemesi gerekirdi, oysa insan hep aynı halde değildir”. Bu noktada meselenin oldukça nazikleştiğini söyleyen Ahmet Midhat bu hücumu karşı, iki şekilde müdâfaa edeceğini, bunlardan ilkinin psikoloji ve fizyolojiyi birbirine tatbik etmekle, ikincisinin de yalnız fizyoloji ile olacağını ifade ediyor.³³²

Ahmet Midhat birinci müdâfaasını yapmaya başlarken “Evet, ruh hep bir halde bulunur” diyerek izaha girişiyor. Allah Teâlâ(cc)’nın, Kur’ân-ı Kerîm’de ruhla ilgili ayetinden bahsederek³³³, insanların ruhu analiz edip anlamaktan aciz olarak yaratıldıklarını, ancak maddenin ise herkesin analiz edebileceği bir şekilde yaratıldığını söylüyor. Maddenin ruh için bir zarf olduğunu, ölüm gelip ruh cesetten ayrılınca işte maddenin öylece ortada kaldığını söyleyip şu soruyu soruyor: “Ruhun ölümsüz olduğunu düşününce, böyle sonsuz bir ömre nisbetle bir insanın ömrü nedir ki?”. Özetle şöyle fikir yürütüyor: “Benzetme yapılırsa birkaç bin senelik ömürde bir saniye gibidir. O yüzden ruhtaki değişimin miktarı, sonsuz ömrün içinde olan bir dünya hayatı misafirliğinde ne kadar dikkate alınabilir? Ruhun, fizyolojik ve psikolojik değişimlerden ayrı olarak varlığını anlamanın en kolay yolu, insanın çocukluk ve yaşlılık dönemine bakmaktır. Bu iki dönemde de ruh asıl sâfiyetine en yakın olduğu bir dönemdedir. Çünkü bu iki dönem arasındaki yıllar boyunca insan gâh öfkelenmiş, gâh hırslanmış ve değişik etkiler altında ruhunun sâfiyetine uymayacak yanlış tavırlar ve hallerde bulunmuştur. Ruh ise bu tavırların hep aleyhinde olmuştur. İşte pişmanlık kelimesi bu yüzden mânâlı bir kelime olarak vardır.³³⁴

³³¹ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.46-50.

³³² Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.56-60.

³³³ İsrâ Suresi, 85; “Ve Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki; “ruh Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir”.

³³⁴ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.64-70.

Ahmet Midhat, bu hususta birkaç örnek daha verdikten sonra ruhun hep bir halde olduğunun anlaşıldığını, değişimin ise fizyolojik melekelerde olduğunu, bu değişimin de vücudun maddesindeki değişimin sonucu olduğunu ifade ediyor.³³⁵

Bundan sonra, “biraz da kardeşlerimiz ve sevenlerimiz olan ehl-i iman ile iki çift söz edelim” diyen Ahmet Midhat; okuyucularının İslâm’a ve tasavvufa ait olan kavramlardan “nefs” ve “ruh” ile bunların kuvvetleri hakkındaki bilgilerini arttırmaya çalışıyor. Nefsi zayıflatıp ruhu rahatlatacak olan perhizden, riyazetten bahsediyor.³³⁶

Materyalistlerin yukarıdaki hücumuna Ahmet Midhat; ikinci olarak fizyoloji ile müdâfaa yapacağını belirtmişti. Şimdi buna girişecektir. Çünkü ona göre, ilk yaptığı müdâfaa kendisini galip yapar ancak materyalistler tarafından kabul edilemez. Bunun sebebi; delil olarak bazı mesâil-i rûhiyeden bahsetmiş olmasıdır. Onlar ise “biz zaten ruhun varlığını inkâr ediyoruz, sen bize ruhtan delil getiriyorsun” diyerek buna itiraz edeceklerdir.³³⁷

Böylece Ahmet Midhat sadece maddî bir delil üzerinde düşünmeye çalışır. İnsanda öyle bir şey bulunmalıdır ki varlığı vücudun teşekkülü sırasında değil sonradan olmalıdır. Bir kere var olduktan sonra da bütün maddî değişimlerimize rağmen dâim olmalıdır. Mesela bir çiçekbozuğu veya iyileşmiş bir yara izi gibi. Ancak bu misallerdeki gibi şekli değil, soyut bir şey bulunmalıdır ki ruh ile alakasını gösterince maddeciler ruhun varlığına teslim olsunlar.

Sonunda böyle bir delili bulur. Bu delil hafızadır. Hafızanın dimağdan (beyinden) ayrı olarak var olduğunu söyler ve bir diyalog kurar. Bu diyalogda öncelikle her şeyin ve hatta dimağın da değişmekte ve yenilenmekte olan bir maddî organ olduğunu maddecilere tekrar söyler. “O halde tüm vücudumuz gibi dimağımız da bir süre önceki dimağımız değildir değil mi?” diye sorar. “Evet” cevabını alınca da “Hafıza kuvvetinin varlığı ruhun varlığındandır” deyiverir. “Hafıza da dimağın bir melekesidir” diye itiraza

³³⁵ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.75.

³³⁶ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.76-83.

³³⁷ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.85.

yeltenen maddeciye karşı “hayır” der. “Eğer öyle olsaydı, bütün vücudumuz ve dimağımız değişip yenilenirken hafızamızın da değişmesi gerekirdi” der.³³⁸

Ahmet Midhat, bununla alâkalı birkaç misal vererek iddiasını destekler. İnsanın maddeten uyuduğu esnada hafızanın ve tabî ruhun uyumadığından bahseder. Gözler kapalı ancak ruh daha da uyanık, hafıza daha parlaktır. Uyku esnasındaki bazı halleri bunlara delil olarak belirtir. “Artık hafıza dimağdandır denilemez. Ruhun bağımsız olarak mevcudiyeti inkâr edilemez” der. Bu anda son olarak yapılabilecek bir itirazı da susturur. O itiraz da maddecilerin “öyle ise ruh ana rahmindeki şeyleri de hatırlamalı idi” ve “öyle ise ölüm yaklaştığı sırada, hafızanın ruhtan önce değil birlikte çıkıp gitmesi gerekirdi” şeklindedir. Bunların birincisini Ahmet Midhat “hafızanın bilgi edinme yolu dimağ ve duyulardır, bunların çalışmaya başlamasıyla hafıza oluşmaya başlar” diyerek kolayca susturur. İkinci itiraza ise; hafıza kaybının ruhun terkinden evvel olabileceğini ancak muhakkak olarak dimağ ve duyuların iflasından sonra olduğunu, can vermekte olan kişinin son sayıklamalarının bunu ispat ettiğini söylemekle iktifa eder.³³⁹

Ahmet Midhat, kendi varlığını, ruhunun varlığını ispatlamış ve artık rahatlamış olarak Allah(cc)’a hamd ü senâ ederken; “Varlığım Hâlıkımın varlığına şahittir” diyor. “Maddiyyûnun ise bir insan vücudundaki ruhu bulamadıkları ve kendi ruhlarını inkâra kalkıştıkları halde kâinat-ı kaplayan Âlemlerin Ruhuna akıl bile erdiremeyecekleri besbellidir” diyerek eserine son veriyor.³⁴⁰

Ahmet Midhat’ın materyalistlerle yaptığı mücadeleden sonra, *İstibşâr, Amerika’da Neşr-i İslâm Teşebbüsü* (1310) adlı kısa eseriyle yeniden misyonerlerin karşısına çıktığını görüyoruz. İstibşâr; müjde almak, müjdelenmek anlamındadır. Bu eserin de iç kapağında, kitap olarak basılmadan önce Tercüman-ı Hakikat gazetesinde derc olduğu ibaresi bulunmaktadır.

³³⁸ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.99-101.

³³⁹ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.106-110.

³⁴⁰ Ahmet Midhat, *Ben Neyim?*, s.111-112.

Eserinin başında “tedeyyün”³⁴¹ ve “temeddün”³⁴² kavramlarına Allah(cc)’ın iki büyük emri olmaları dolayısıyla dikkat çeken Ahmet Midhat bu iki kavramın birbiriyle çok yakından alâkalı olduğunu ve bunlardan ikisinin de, gerçekleşmesi için diğerine muhtaç olduğunu ifade ediyor. Nitekim Avrupa’da; bunlardan birincisine, yani dine hücum eden anarşistler, sosyalistler ve nihilistler aynı zamanda başkalarının haklarına riayetten nasibi olmayan, kanun-nizam dinlemeyen, kendi basit menfaatleri için dünyayı yakmaya hazır vahşi tiplerdir. Hâlbuki toplumun maddeten ilerlemesi medenileşmeyle, manen ve ahlâken ilerlemesi ise dinine bağlanmak ile mümkündür. Avrupa’da, Ernest Renan ve Leo Taxil gibilerin saldırılarına karşın, bu gerçeğin farkına varan meşhurlar da vardır. İngiltere’de Isaac Taylor ve Fransa’da Charles Lavigerie gibileri, dönemin mühim Katolik papaz ve piskoposlarından olup, Lavigerie; Fransız Katolik Misyonunun kurucusu, Kartaca ve Cezayir başpiskoposudur. Kuzey Afrika’da ve Araplar arasında misyonerlik faaliyetlerinin yürütmüştür.³⁴³ Ahmet Midhat; bu misyonerlik faaliyetlerinin yapılması için edilen gayretleri ve fedakârlıkları görünce bir Müslümanın “ah bizde olasıca gayret” demekten kendini alamayacağını söylüyor.³⁴⁴

Ancak bu misyonerlerin gittikleri yerlerde bu kadar gayretlerine rağmen bir türlü istedikleri neticeyi alamadıkları gibi, karşılıklarına çıkan başka bir gayretin tesiri altında kaldıklarını itiraf ettiklerini söylüyor. Bu gayret; Gayretullah’dır. Ahmet Midhat; önceki sene Protestan misyonerlerinin Londra’daki toplantısında, bahsi geçen Taylor’un bu konudaki başarılarının hiç derecesinde olduğunu itiraf ederek, Afrika ve Hindistan’daki İslâm’ın yayılışının ise şaşırtıcı olduğunu rakamlar vererek anlattığını ifade ediyor. Gerçekten de misyonerlerin para kuvvetiyle aldatarak, silah ve zor kuvvetiyle de korkutarak bir çeşit esaret olarak kendilerine bağladıkları insanların sayısı binlerle ifade edilirken, Müslüman olanların sayısı ise milyonlarla ifade edilmekte idi. Bu neticenin; hem Taylor’u hem de dinleyenlerini İslâm’ı yaymaya çalışan Müslümanlara hayran bıraktığını anlatıyor. Birçok misyonerlerin; saldırmak için araştırdıkları İslâm’ı biraz tanıyınca, saldırmamanın mümkün olmayıp, kabulünün gerektiğini teslim ettiklerini yazıyor.³⁴⁵

³⁴¹ Dine bağlı olma, dinine sınıksız bağlı kalma.

³⁴² Medenileşme, medeni olma.

³⁴³ http://www.dacb.org/stories/algeria/lavigerie_charles.html (12.01.2016)

³⁴⁴ Ahmet Midhat, *İstibşâr, Amerika’da Neşr-i İslâm Teşebbüsü*, Dersaadet 1310, s.3-5.

³⁴⁵ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.8-12.

Bundan sonra Ahmet Midhat başlarında bulunduğumuz hicri on dördüncü asrın, İslâm'ın yeniden güçlenip yükseleceği bir asır olacağını anlatıyor. Bunun sebebinin, Allah (cc)'in takdir etmesi ve Hz. Peygamber (sav)'in bir hadisinde haber verildiği üzere, “her asırda gelecek bir adam bereketiyle dinin yenilenip kuvvetleneceği” müjdesi olduğunu anlatıyor. Bu asrın sahibi olan kişinin de, Müslümanların iftiharını, Sultan Abdülhamit Han olduğunu, bundan zerre kadar şüphe duymadığını yazıyor. Eğitim, ekonomi, bayındırlık ve askerlik alanlarında yapılanlar sayesinde çok müreffeh ve mesut günlerin başladığı müjdesini veriyor. En parlak ve mukaddes işaretin ise Avrupa ve Amerika'da İslâm'ın yayılmaya başlaması olduğunu belirterek, İslâm'ın hiçbir devirde bu kadar münteşir olmadığını, Sultan'ın dünyada, sözünün ve elinin ulaşmadığı bir yer kalmadığını anlatıyor.³⁴⁶

Nihayet Ahmet Midhat; bütün bu ifadelere somut bir misal olarak Alexandır Russell Webb isminde bir Amerikalı konsolosluk memurunun³⁴⁷, Hindistan taraflarında İslâm ile tanışıp gitgide araştırmalarının ve muhabbetinin artarak İslâm ile müşerref olmasından bahsetmeye başlıyor. Ahmet Midhat, bu malumatı Amerika'da çıkan *Sun*³⁴⁸ isimli bir gazeteden alarak yazdığını belirtiyor. Gazeteye göre; isminin önüne İslâmi bir isim olarak da “Muhammed” ismini ekleyen bu diplomat, hıncır eti yemekten ve haram olan içeceklerden tövbe edip Müslümanlığını açıklamış ise de, henüz çatal-bıçakla yemek yemeyi bırakmamış ve diz çökmeye de alışmamış. Ancak yine de İslâm'ı Amerika'ya da sokmak için bazı teşebbüslerde bulunmaya başlamış.³⁴⁹

Gazetede, halen Amerika'ya dönmemiş olan Muhammed Webb'in, İslâm'ı Amerika'da yaymak için neler yapılabileceği hakkında bazı konferanslar verdiğiinden bahsedilirken, konuyla alakalı gazeteye göndermiş olduğu mektupları da yayınlanıyor. Ahmet Midhat,

³⁴⁶ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.18-20.

³⁴⁷ Filipinlerde Amerikan konsolosu iken araştırmaları neticesinde Müslüman olan Alexandır Webb, Ahmet Midhat'ın bu eseri yayınladığı 1892 yılında görevinden istifa etmiş ve Sultan II.Abdülhamit tarafından 1900 yılında New York konsolosu olarak tayin edilmiştir. Bkz; Abdullah AYMAZ, “Türkiye Tanıtımı” *Zaman*, 29 Mart 2010. http://www.zaman.com.tr/yazarlar/abdullah-aymaz/turkiye-tanitimi_966818.html (10.07.2015)

³⁴⁸ *The Sun*, 1833-1950 yılları arasında New York'ta çıkan bir gazeteydi. Şehrin diğer iki gazetesi olan *The New York Times* ve *New York Herald Tribune* gibi ciddi ve içlerinden en fazla politik muhafazakârlık çizgisinde olanıydı. “Penny press” bir gazete idi. Böylece herkesin alıp okuyabileceği kadar ucuza (1 cent) satılıyordu. Bkz; <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn83030272/> (12.01.2016)

³⁴⁹ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.24-26.

bunlardan bazı kısımları aktarıyor. Biz de yalnızca bu bölümün başında ifade edilenleri özet olarak buraya almayı uygun görüyoruz:

“İslâmiyet’i kabul ediş sebebimi soruyorlar. Bu ihtidâm birçok araştırmaların neticesinde oldu. İnsan fikrinin ihtiyaçları için en mükemmel ve tek yol İslâm olduğu için kabul ettim. İslâm, Hz. İsa(asm)’nın getirdiği dinden farklı bir din de değildir. Hz. Peygamberimiz(sav), Hz. İsa’dan hürmetle ve muhabbetle bahseder. Ancak, Hıristiyanlığın Konstantin’den beri asırlarca süren tahrif edilmiş halini reddeder. Her Müslümanın ömründe en az bir Hıristiyan öldürmezse cennete gidemeyeceğini soruyorlar. Bir de bugünkü medeniyetin terakkisini Hıristiyanlığa borçlu olduğunu söylüyorlar. Bunları kesinlikle inkâr ederim. Siz de İncil-i Şerîf ile “Sermon de la Montani”³⁵⁰ adlı kitabın hükümleriyle kurallarını bahsettiğiniz Hıristiyanlık ile karşılaştırırsanız hakikati görebilirsiniz. Bugünkü gelişmiş medeniyetin kurucuları, Hıristiyanlık zulümler ve vahşet içinde iken İspanya’ya gelen Müslümanlardır. Çok eşlilik konusunu her yerde soruyorlar. Evet, bazı şartlarına riayet edilirse çok eşliliği tasvip ediyorum. Kadınların haklarına riayet ve adalet gösterilmesi şartıyla İslâm buna izin vermiştir. Ancak yaygın ve yanlış bir algı var. Bütün Müslümanları “çok eşli, bir haremde yaşayan, canı sıkıldıkça çıkıp sokakta öldürmek için Hıristiyan arayan vahşiler” olarak görmek büyük bir hatadır. Kadınlara en çok değer veren din İslâm’dır. Avrupa ve Amerika toplumundaki vahşetin ve cinayetlerin derecesine bakın. Hatta kendi yaşayışımızı gözden geçirin. Gittiğiniz resmi davetleri, ziyafetleri ve onun sonunda sarhoş olan erkeklerin kadınlarınıza ve kızlarınıza nasıl davrandıklarına bakın. Bunların tek çaresi İslâm’ın kabul edilmesidir”.³⁵¹

Bundan sonra Ahmet Midhat; diğer eserlerinden de bilinen o kendine has üslubuyla, Muhammed Webb’in başka mektuplarına ve konferanslarına da yer vererek, söylenenlerle alâkalı düşüncelerini okuyucuya aktarıyor, zaman zaman konuyu biraz daha açıyor, farklı bilgiler veriyor. Bunu yaparken tabî ki; Avrupalı bazı kimselerle yaptığı muhâvereleri ve bunlara verdiği cevapları da zikrediyor.

Ahmet Midhat; *Sun* gazetesinden yaptığı alıntılarla Muhammed Webb’in İslâm’ı Amerika’da yaymak için girişeceği teşebbüsler hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermeye başlıyor. Muhammed Webb; Amerika’nın Şikago şehrinde bir cami ve mektep yaptırmak için Hindistan Müslümanlarından para toplamaktan, Şikago şehrinde

³⁵⁰ İsa (as); dağa çıkmış ve orada oturmuş, öğrencilerinin yanına gelmesi üzerine konuşmaya başlayarak, bazı nasihatlerde bulunmuştur. “Sermon on the Mount”(Dağdaki Vaiz): O’nun ahlâkî emirlerini içeren bu sözlerinin derlenmiş haline verilen isimdir. Bkz; Matta İncili; 5., 6. ve 7. bölümler.

³⁵¹ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.27-35.

yapılacak dünya sergisine³⁵² birçok Müslümanın da geleceğinden, burada birlikte yapılacak ibadetler ve Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin okunması gibi merasimler vesilesiyle batılılara İslâm'ın bir sunumunun yapılacağından bahsediyor. Nitekim Bombay, Haydarabat ve Lahor gibi şehirleri dolaşarak bir süre sonra New York'a gelen Muhammed Webb ilk konferansını kendisi gibi ihtida etmiş bir dostunun evinde, 1893 yılının Mart başlarında veriyor. Burada da; Sun gazetesinin muhabirinin bildirdiğine göre, Arap elbiseleri içinde birini görmeyi beklerken, siyah pantolonu, frakı, beyaz boyun bağı ve eldivenleri içindeki Webb'i gören Amerikalıların ve basın mensuplarının ümitlerinin boşa çıktığı yazılıyor.³⁵³

Sun gazetesi bu ilk konferansının tam metnini yayınlamamıştır. Yine de Ahmet Midhat; yayınlanan kısımlardan anlaşıldığına göre, Muhammed Webb'in bazı konularda ihtiyatlı olduğunu belirtiyor. Webb, yine İslâm inancının esaslarından bahsediyor. Kaza ve kader bahsinden, irade-i cüziyeden ve bununla yakından alakalı olan çalışmanın öneminden ve tevekkül denilen şeyin esasen İslâm'da nasıl olduğundan ve Batıdaki yanlış algılardan bahsediyor. Çok eşlilik yine en çok dikkat çeken husus oluyor. Bu konunun hassas bir konu olduğunu, günümüzde artık zaten pek mümkün olamayacağını, bundaki iyiliğin ve faydanın görülmesi için Müslüman erkeğin son derece âdil, tedbirli ve hakîmâne bir ahlâk düzeyinde olması gerektiğini anlatıyor.³⁵⁴

Webb; Müslümanların kanaatkâr olmalarından, şarap içmemelerinden, fuhşiyâtın neredeyse hiç olmadığından, ancak Hindistan taraflarında ise son zamanlarda İngilizlerin fuhşiyat karşısındaki müsamahaları dolayısıyla bunun Müslümanları da bozduğundan, kadınlara Amerikalılardan ve İngilizlerden daha fazla değer verdiklerinden, Kur'ân'da akla uymayan bir şey bulunamayacağından, oysa İncillerin malayani şeylerle dolu olduğundan bahsediyor. İslâm'ın; temizliğe ve nezafete verdiği önemden, batıl şeylere inanmaya zorlamadığından, herkesi eşit gördüğünden, ruhban sınıfının olmadığından, Allah'ın(cc) birliğini ve Rasûlünü(sav) tasdikten ibaret olduğundan bahsediyor. Ahmet Midhat ise, söz alarak, bahsi geçen bozulmanın yalnız

³⁵² Fuarın etkinlikleri çerçevesinde Birinci Dünya Dinleri Kongresi de 10-27 Eylül 1893 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu fuar ve kongre, ABD tarihinin en önemli tarihî ve kültürel olaylarındandı. Muhammed Webb de Dünya Dinleri Kongresi'nde İslâmiyet'i temsil etti ve büyük takdir toplayan iki önemli konuşma yaptı. Bkz; **AYMAZ**, a.g.m.

³⁵³ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.61-64.

³⁵⁴ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.66-68.

Hindistan'a mahsus olmayıp, altında batı medeniyetinin gizlenmiş olduğu şapkaların her nereye girerse orada İslâm'ın temizliğini az ya da çok alçalttığını ifade ediyor.³⁵⁵

Ahmet Midhat; Muhammed Webb Efendi'nin dokunduğu neredeyse bütün konuları ele alarak tekrar ediyor, genişletiyor, eklemeler yapıyor. Konferansında bahsettikleri üzerine Webb'e iki farklı cevap geliyor. Bunlardan birincisi Ermeni asıllı Amerikalı bir doktorun; Gabriyelyan'ın itirazdır. Bu itirazın tam metni *Sun* gazetesinde yayınlanmamıştır. Ahmet Midhat; yayımlandığı kadarıyla; Gabriyelyan'ın Hristiyanlığın İslâm'dan üstün olduğu, Hristiyanlığın İslâm gibi insanları çocuk yerine koyarak cehennem ile korkutup cennetteki zevkler ile hırslandırmadığı, hatta Hristiyanlığın şehvât-ı nefsanîyeye mukavemeti emrettiği gibi sözlerle Webb'e yaptığı itirazı da kitabına taşıyor. İkinci cevap ise bir istekten ibarettir. Şöyle ki: Webb; konferansının bir yerinde "Hristiyanların Hz. İsa'nın ömrünün on iki senesini nerede ve nasıl geçirdiğini bilmediklerini, oysa kendisinin bildiğini" ifade etmiş, ancak gerisini getirmemişti. Junkers gazetelerinden birinin genç bir muhabiri, Webb'den bu konuyla alakalı geniş bilgi rica etmişti. Bu itiraz ve isteklere Muhammed Webb'in cevap verip vermediği anlaşılıyor. Vermişse bile, *Sun* gazetesi bunu yayınlamadığı için Ahmet Midhat'ın kalemine davrandığı anlaşılıyor.³⁵⁶

Ahmet Midhat Gabriyelyan'ın itirazlarına Matta İncilinden ayetlerle ve Hristiyanlık tarihinden örneklerle cevap veriyor.³⁵⁷ Genç muhabire ise Webb'in bu sözleriyle alakalı bir rivayetten bahsederek cevap veriyor. Hindistan'da eskiden beri, Hz. İsa (as)'ya hem doğumu ve yaptıkları, hem de ismiyle benzerliği olan "Hindli Kristina" diye birinin varlığından bahsediyor. Bu kişi İsa (as)'dan otuz beş asır önce yaşamıştır. Anasından; hapiste olduğu halde babasız doğmuş, binlerce insanı diriltmiş, bir avuç pirinçle birçok insanı doyurmuş ve başka harikalar göstermiştir. Leo Jakolyo adlı, Sanskrit dilini mükemmel bilen bir şarkiyatçı tarafından bu rivayetlerin kaynağı olan Brahmanların kutsal kitabı nihayet okunabilmiş ve rivayet güçlenmiştir.³⁵⁸

³⁵⁵ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.69-80.

³⁵⁶ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.88 vd.

³⁵⁷ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.90-108.

³⁵⁸ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.109-123.

Bu rivayet ile Muhammed Webb'in ne ilgisi olabilir? İslâm ile şereflenmeden önce Webb; Hindistan'da yaygın Ahmediye hareketinin lideri Mirza Gulam Ahmet ile mektuplaşmıştır. Webb; bu tanışıklık dolayısıyla Gulam Ahmet'in İslâm itikadına uymayan bazı görüşlerinden etkilenmiş olmalıdır. Şöyle ki: Webb'in ihtidâsından on dört yıl sonra, 1902'de Mirza Gulam Ahmed'in İslâm itikadından oldukça uzaklaşmış olduğu görülüyor. Bu tarihten itibaren kendini Nebî ve Resûl ilan eden Gulam Ahmet'e göre; Hz. İsa çarınca gerilince ölmemiş, öldüğü zannedilerek mağara biçimindeki mezarında yaralarını 'Merhem-i İsa' denilen bir ilaçla iyileştirmiş ve İncili öğretmek için Keşmir'e gelmiştir. Hz. İsa; yüz yirmi yaşında burada vefat etmiştir. Bundan dolayı kıyamet öncesinde gelmesi beklenen Mesih, Hz. İsa değil, Hz. Muhammed'in ümmetinden yaratılış bakımından ona çok benzeyen birisi olacaktır. Müslümanların beklediği Mehdî de ayrı bir kişi olmayacak, Mesih'le aynı kişi olacaktır. Bu kişi de Mirza Gulam Ahmet'ten başkası değildir.³⁵⁹

Muhammed Webb'in yine konferansındaki kadınların örtünmesi ile alâkalı bazı sözlerinin de Ahmet Midhat tarafından izah edildiğini görüyoruz. Webb'i destekleyen Ahmet Midhat, gerçekten de bunun sadece İslâm'a mahsus bir ihtiyaç ve emir olmadığını, her zaman, her toplumda, her inançtan kadınların örtündüğü hususunu açıklamaya çalışıyor.³⁶⁰

Böylece Ahmet Midhat Muhammed Webb'in konferansı ile alâkalı sözlerini bitiriyor ve New York'taki başka faaliyetlerinden bahsediyor. Burada; *Muslim World* adında bir gazete neşrine başladığını, bir cami, bir toplantı salonu ve bir görüşme salonu yaptıklarını anlatıyor. Gazetenin isminin yanında Arap mimarisiyle yapılmış iki minareli bir cami resmi ve onun üstünde de ay ve yıldız olduğunu yazıyor. Gazetenin Japonya, Hindistan, Çin, Türkistan ve İran'da muhabirleri olduğundan bahsediyor. Kütüphanesindeki eserler ve sayıları hakkında bilgi veriyor. Bu eserlerin artmasının gereğinden bahsedip, İslâm'ın tanıtılması ve yayılması konusunda temennilerde bulunarak eserine son veriyor.³⁶¹

³⁵⁹ Celal EMANET, *Amerikalı Mühtedi: Muhammed Alexandır Russell Webb(1846-1916)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s.34.

³⁶⁰ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.124-132.

³⁶¹ Ahmet Midhat, *İstibşâr*, s.133-138.

Ahmet Midhat'ın bu dönemde konumuzla ilgili diğer bir eseri de *Beşâir*'dir. Ya da tam ismiyle *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* (1312). Beşâir; müjdeler anlamına gelir. Eserin yazılma sebebinin, İstanbul'da kendini ziyarete gelen, ismini açıklamadığı bir Katolik dostu ile yaptıkları birkaç saatlik ilmî bir sohbetin bu Katolik dost tarafından kitap halinde de basılmasının çok faydalı olacağını beyan etmesi ve bu hususu Ahmet Midhat Efendi'den ısrarla rica etmesi olduğunu öğreniyoruz.³⁶²

Bu muhâvere sırasında, Ahmet Midhat'a misafir olarak gelen Katolik kişi; Fatma Aliye Hanım'ın *Nisvân-ı İslâm* (İslâm Kadını) adlı eserini okuduğu sırada, Hz. Muhammed'in geleceğinin İncil'de müjdelenmiş olduğunu görünce bunun aslı olup olmadığını Ahmet Midhat'a soruyor. Zaten “manevi kızım” dediği Fatma Aliye'nin bu kitabını bizzat görmüş ve basımını yapmış olan Ahmet Midhat ile bu kişi arasında bir sohbet başlıyor. Ahmet Midhat; muhâverenin kitap olarak basılması için konuların biraz daha genişletilmesi ve bazı kitaplara tekrar bakması lüzumundan bahsediyor.

Beşâir de, Ahmet Midhat'ın diğer iki hacimli eseri *Müdâfaa* ve *Nizâ-ı İlm ü Dîn* gibi Hıristiyanlık tarihiyle alâkalı bir eserdir. Eserin başlarında Ahmet Midhat Avrupa'nın yeni fikirlerinin, Hıristiyanların birçok ahkâmını beğenmemek konusunda İslâm ile muvafakatı olduğunu belirtiyor. İncillerin artık bugünkü Avrupa insanını ikna etmeye gücü yetmediğini, oysa tahrif edilmemiş olan Kur'ân-ı Kerîm'in insanlığa yeni bir uyanış getireceğini ifade ediyor. Özellikle Hıristiyanlığın ilk asırları, havarilerin yaşamları ve İncillerin yazılmaları konularını Medhal-i Muhavere başlığı altında tartışıyor. Ancak Ahmet Midhat bu eserinde; Hz. Muhammed(sav)'in peygamberliğinin müjdelerini sadece İncillerde değil, ondan önceki kutsal kitaplarda ve İsrailoğullarının yazdıkları başka kitaplarda, hatta putperestlerin yazdıklarında da bulunabileceğini iddia ediyor.³⁶³

Tasnîf-i Beşâir başlığı altında “kurtarıcı” anlamına gelen “Jesu” kelimesinin kökenini inceleyen Ahmet Midhat, Yahudi tarihinden, Yahudilerin birkaç defa esaretten kurtulmalarından vs. bahsederek, kitabını iki bölüme ayırıyor. Bunlardan birincisi; Beşâir-i Tarihiye, ikincisi ise Beşâir-i Kitabiyedir. Birinci bölümün alt başlıkları olarak

³⁶² Ahmet Midhat, *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*, Dersaadet 1312, s.24-27.

³⁶³ Ahmet Midhat, *Beşâir*, s.134-135.

ise; Beşâir-i Sâbiye, Beşâir-i İsrailiye ve Beşâir-i Nasrâniye başlıklarını belirleyerek, bu başlıklar altında Hazret-i Peygamberin geleceğinin müjdelendiği anlatılara ve rivayetlere yer veriyor.³⁶⁴

Ahmet Midhat, Beşâir-i Kitabiye bölümünü ise iki alt başlıkta inceliyor ki bunlar da Beşâir-i Tevratiye ve Beşâir-i İnciliye'dir. Bu bölümlerde de; Eski Ahit ve Yeni Ahit'ten birçok ayetleri alıntılararak ve yorumlayarak bunların Hz. Peygamber'i (sav) müjdelediklerini belirtiyor.³⁶⁵

Hatime kısmında ise Hz. İsa (as)'ya ve Hz. Muhammed(sav)'e ilk iman edenlerin ne şekilde iman ettikleri karşılaştırılıyor. Bu ilk müminlerin peygamberlerine olan sadakatleri ve daha ilk zamanlarda, peygamberlerinin hayatı müddetince gösterdikleri gayretler ve ulaştıkları başarılar ile nüfusları karşılaştırılıp Hz. Muhammed(sav)'in ve ümmetinin üstünlüğü ispat ediliyor.³⁶⁶ Ahmet Midhat, *Nizâ'-ı İlm ü Dîn* adlı eserinin birçok yerinde, ayrıntılı bilgi isteyen okuyucularının bu malumatı *Beşâir*'de bulabileceklerini söyleyip bu eserin de okunmasını tavsiye etmektedir.³⁶⁷

³⁶⁴ Ahmet Midhat, *Beşâir*, s.190-215.

³⁶⁵ Ahmet Midhat, *Beşâir*, s.353 vd.

³⁶⁶ Ahmet Midhat, *Beşâir*, s.605.

³⁶⁷ DRAPER, *Nizâ'-ı İlm ü Din*, C.I, s.165, 326, 346; C.III, s.153, 472; C.IV, s.420.

İKİNCİ BÖLÜM
NİZÂ‘-I İLM Ü DİN’İN
TRANSKRİPSİYONU VE DEĞERLENDİRİLMESİ

1. TRANSKRİPSİYON

İHTÂR

Yukarıya birbirinin altına iki sernâme koyduk. Bunun birisi Draper’in “Les conflits de la science et la religion” diye kendi kitabına koyduğu sernâmenin tercüme’-i ‘ayniyesidir. Diğeri dahî o kitabı kısmen şerh ve kısmen intikâd yollu taraf-ı ‘âcizânemizden yazılan sözlere /3/ mahsûs bir sernâmedir. Bu halde şu kitap bir cild içinde iki kitap hükmünü almıştır. Şu kadar ki mebâhisi yekdiğerine mütedâhil iki kitap amma birisi yani Draper’in tercümesi küçük hurûf ile dizilmiş olduğundan yalnız o hurûf ile müretteb olan bendler müteselsilen okunurlar ise Draper’in kitabı müteselsilen görülmüş olur. Bizim mütâla‘ât-ı ‘âcizânemiz dahî büyük hurûf ile dizildiğinden o hurûf ile müretteb olan aksâm müteselsilen okunmuş olur ise ‘âid oldukları mesâ’il hakkındaki mütâla‘ât-ı ‘âcizânemiz dahî yekpâre olarak görülmüş olur. Bundan başka mesâ’ilin böyle mütedâhil olması ‘azîm ve mühim bir muhâvere teşkîl edeceğinden Draper’in her /4/ fikir ve mütâla‘asını müte‘âkib bizim fikir ve mütâla‘amızı görmek dahî mebâhisât-ı vâkı‘ada başkaca bir letâfet husûle getirir.

BİZİM MUKADDİMEMİZ

Kerîme'-i maneviyemiz Fatma Aliye Hanımefendi Hazretleri bir gün esnâ-yı mübâhasede bil-münâsebe: Draper'in ['İlim ve dîn arasında münâza'a] nâm eserini gördünüz mü? diye îrâd eyledikleri su'âle taraf-ı 'âcizânemizden cevâb-ı nefî almaları üzerine kitâb-ı mezkûru ihdâ ederek ba'de'l-mütâla'a /5/ hâsıl olacak mülâhazât-ı 'âcizânemizin dahî kendilerine teblîğini iltimâs eylediler.

Kitâb-ı mezkûru okuduk. Evvel be-evvel kârî'lerimize bu kitabın mü'ellifini tanıtmak lazım gelir. Amerika'nın New York şehrindeki dâru'l-ma'ârif muallimlerinden Draper ki işbu [Nizâ'-ı 'ilm ü dîn] kendi te'lîf-i yegânesi değildir. 'Ulûm-i tabî'ye ve târihiye vesâ'ireye dâ'ir daha bir hayli te'lîfât-ı mühimmesi olup hele [Avrupa'nın târih-i terakkiyât-ı fikriyesi] nâmıyla te'lîf eylediği eser bütün dünya tarafından o kadar ehemmiyetle telakki olunmuştur ki asıl mü'elîf fihi olan İngiliz lisânıyla Amerika ve İngiltere'de def'âtle basıldıktan mâ'adâ Fransız Alman İtalyan Rus ve hattâ Sırp lisânlarına dahî /6/ tercüme olunarak basılmıştır. Lakin meşgul olduğumuz işbu [Nizâ'-ı 'ilm ü dîn] nâm eseri ehemmiyetçe âsâr-ı sâ'iresine tefevvuk eylediği gibi başkalarının bu yolda yazmış oldukları âsâra dahî tefevvuk etmiştir. Zîrâ dîn aleyhinde pek çok kütüb-i hikemiye yazılmış ise de bunlar mü'elliflerinin iddi'â eyledikleri serbestî'-i efkâra taban tabana muhâlif olarak o kadar şiddetli bir ta'assub-ı hasmâne ile yazılmışlardır ki kendilerine cevap verebilmek merâm anlatmak kâbil olamayacağından öyle mekâbire'-i muta'assibâne ve muhâsama'-i münkirâne ile yazılan âsârın mü'elliflerini yalnız mütedeyyinler mu'tekidler değil mütefelsifler bile [mecnûn!...] diye mahkûm ederek eserlerine dahî [deli /7/ saçması!...] hükmünü verirler ve bu hükmü vermek ile hakîkaten isâbet etmiş olurlar. Vâkı'â [bârîka'-i hakikat müsâdeme'-i efkârdan çıkar] sözü ma'kûl bir söz ise de şiddetli bir ta'assub-ı münkirâne ile gözleri cihânı ve cihân içindeki hakâyıkı göremeyenlerin kulakları dahî kendi ma'kûlât-ı ma'kûselerinden başka söz işitmediğinden onlarla müsâdeme'-i efkâra imkân bulunamaz ki netîcesinden barîka'-i hakikat dahî lem'a nümâ-yı tecellî olabilsin. Hoş o yoldaki âsâr-ı rezîlânededen korkulmaz da! Çünkü i'tikâdlı olsun i'tikâdsız olsun yalnız efkârı dürüst olanların taglît-i efkârına hiç hizmet edemezler. Bunlardan zevk /8/ alabilmek için insanın efkârı zaten dûçâr-ı sadme'-i taglît olmuş bulunmalıdır. Hattâ kaviyyen ümîd olunur ki bunlar bile o yoldaki saçmaları olsa olsa mü'essirleri kendileriyle hemhâl oldukları için okuyabilip yoksa netîce'-i kırâ'atta ne anladıklarını ve hangi hakîkate vardıklarını düşünseler hiçbir şey anlayamamış ve hiçbir hakîkate

varamamış olduklarına kendileri dahî kanâ'at ederler. Amma Draper bunlara mikyas değildir. Bu adam hakîkaten pek 'âlim ve taharriyât ve tetebbu'ât-ı 'amîka ile ilim ve 'irfânî müzeyyen bir zâttır. Nizâ'-ı 'ilm ü dîn hususunda bir müdde'î sıfatıyla meydana çıkmış görünmüyor. Asıl sıfat-ı hakîkiyesi vâkı'â yine /9/ bir müdde'î sıfatı olmakla beraber o yoldaki müdde'îlerin efkâr-ı selîme erbâbı nezdindeki mahkûmiyetlerini bildiği için kendisini bir bî-taraf hakem sûretinde gösteriyor. Gûyâ ilim ile dîn kendi aralarındaki muhâlefetlerinden dolayı Draper'i hakem ittihâz ederek vereceği hükme kanâ'at eyleyeceklerini söylemişler de o dahî bunları muhâkemeye çıkmış. İki tarafı dahî söyletmiş. Ba'dehû kendi vereceği hükmü vermiş. Evet bu hüküm bi't-tabi' dînin aleyhinde ve 'ulûmun lehinde bulunuyor ise de esnâ-yı muhâkemede edyân ve 'ulûma o kadar mühim sözler söyletiyor ki bunları işitmek bu münâza'ayı görmek muhibb-i hikmet ve 'âşık-ı hakikat olanlar için pek /10/ ziyâde mûcib-i ehemmiyet olmakla beraber [dîn] kelimesinden kasd eylediği ma'nâ dahî Nasrâniyet ve onun da bilhassa Katolik mezhebi olduğundan işin bu cihetinden kâri'n-i İslâmiye için başkaca birçok menâfi' dahî tahakkuk eyliyor. Hattâ menâfi'-i mezkûre [Müdâfaa] sernâmesiyle yazmış olduğumuz üç cildde ta'kîb eylediğimiz mekâsıdı hakîkaten ikmâl edecek husûsâtıdır.

Bu münâza'a 'ale'l-ıtlâk [dîn] ile 'ulûm arasında cereyân eylediğinden İslâmiyet dahî bit-tabi' münâza'aya teşrîk ediliyor. Vâkı'â Draper pek çok husûsâta dîn-i İslâm'ı haklı bulup lehinde hükümler veriyor ise de bu hükümler menâfi'-i dîniyemize muvâfık /11/ olmakla beraber bazı cihetlerce hakikat-i kat'iyeye mutâbık olmadıkları için mücerred nef'imize uygun olmakla bizi aldatarak sevindiremiyorlar. Zaten bunların hubb-i İslâm ile söylenmeyip buğz-ı Nasrâniyetle söylenmiş olmaları dahî bizi ikaza kâfidir. Kezâlik Draper birçok yerlerde dîn-i İslâm'ın da aleyhine hükümler veriyor. Ancak bunlar dahî yalnız hakikat-i kat'iyeye değil sûret-i zâhireye bile muvâfık olmadıklarından bizi gücendirerek igzâb edemezler. Hem bunlar dahî cehlen değil iltizâmen öyle söylenmişlerdir. Biz ise bilakis şu kitap münâsebetiyle 'ulûma mukâbil İslâmiyet'in ne mevki' ve halde bulunduğunu meydana koyacak olur isek Nasrâniyet ile 'ulûm /12/ arasında nizâ' ve cidâl noktası denilen şeylerin İslâmiyet ile 'ulûm arasında bilakis nukât-ı mutâbakat ve muvâfakat oldukları görülerek Avrupa ve Amerika milel-i müterakkiye ve münevveresinin İslâmiyet'imiz hakkındaki nazarı daha ziyâde başkalaşacağını ümîd eyliyoruz. Hazır şu zamanlarda oralarca İslâmiyet lehinde bir büyük meyil ve teveccüh peydâ olarak hele birçok kimseler dîn-i mübîni kat'iyen kabûl

ve ‘alenen izhâr dahî eylemekte bulduklarından şu münâsebetle bu tenebbüh³⁶⁸ ve ihtidâ yolları umulur ki bir kat daha tevessü³⁶⁹ ederler.

Kitâb-ı mezkûrun tetkîk ve tenkîdini bir muhâvere sûretine koymak bizim için merâm anlamak ve merâm anlatmak husûsunda /13/ bir medâr-ı teshîl ‘add olundu. Draper’in eserlerinden lüzumu kadar sözleri bit-tercüme onları bir [söz] i‘tibâr eyledikten sonra tarafımızdan söylenecek sözler dahî bir [cevâb] teşkîl edeceklerinden bu sûrette yürütülecek mübâhasenin tab‘-ı kâri’ine kelâl³⁷⁰ dahî vermeyeceği ümîd olundu. Buracıkta şunu da ihtâr edelim ki: Draper’in sözleri meyânında pek çok mükerrerât vardır ve bazı sözleri dahî bizce bil-küllîye hâric ez-maksaddır. Bu mükerrerâtın tarafımızdan dahî tekrar olunmaması ve bu mâlâyâ‘nilerin tercümelerinin terk edilmesi bir tarîk-i ihtisâr ‘add olundu ise de muallim-i mûmâ ileyhın asıl merâmı asıl fikri asla tebdîl olunmayıp tercümânlık /14/ için lâ-büdd ve lâ-cerem olan sadâkatten ser-i mü inhirâf³⁷¹ edilmedi. Lüzumu dahî yoktur ki böyle bir hıyânete mecbûriyet görülsün. Eserin mütâla‘asında devam edildikçe görülecektir ki mûmâ ileyhın dîn aleyhinde burhândır diye îrâd eylediği şeylerin kâffesi İslâmiyet lehinde burhân olarak zuhûr edecektir. İnşâ‘allâhu Teâlâ ve hüve sâhibü’t-tevfik ni‘me’l-mevlâ ve ni‘me’r-refik. /15/

-----***-----

DRAPERİN MUKADDİMESİ

VE

MÜTÂLÂ‘ÂTIMIZ

Draper mukaddimesine şu sözle başlıyor. Diyor ki:

Avrupa ve Amerika ahâlisinden sunûf-ı münevverenin ahvâl-i fikriye ve zekâ’iyelerini bilenlere ma‘lûmdur ki sunûf-ı mezkûre ‘akâyid-i mü’essese’-i dîniyeden yevmen fe-yevmen tebâ‘ud etmektedirler. Bunların şu mubâ‘adet ve muhâlefetlerini bazı kimseler ta‘yîb ediyorlar ise de efvâc-ı mühimme’-i ahâli ‘akâyid-i dîniyeden inkıtâ‘ ve tebâ‘udlarını gizlice ve sâkitâne bir sûrette yine idâme etmektedirler. Bu hareket o kadar kavî /16/ ve o derecelerde gayr-i kâbil-i

³⁶⁸ Uyanış.

³⁶⁹ Genişleme, yayılma.

³⁷⁰ Bıkkınlık.

³⁷¹ Kıl kadar bile uzaklaşma.

mukâvemettir ki ne istihkâr ile ne cebir ile men'î mümkün değildir. İstihzâ tahkîr tazyîk her şey bu harekete karşı 'âciz olup şu tahavvülât-ı dîniyenin Avrupa ve Amerikaca te'sîrât-ı siyâsiyesinin dahî görüleceği zamanlar yaklaşmaktadır. Kenîse erbâbının nüfûz ve müdâhalâtı çoktan beri mecâlis-i düvelden ihrâc ve teb'îd olunmuşlardır. Bir vakitler dîn hevesâtına tâbi' kılınan şedâ'id-i 'askeriye çoktan beri hayâl hükmüne girerek bir zaman salîb takınmış olan şövalyelere müte'allik mermerler ba'demâ şiddet ve gayret-i mütâ'assîbânelerini kenîselerin mahzenleri içinde bir sûret-i sâkitânede muhâfaza edeceklerdir.

Biz diyoruz ki:

Evet bu sözler kâmilen doğrudurlar. Fakat bu mubâ'adet yalnız diyanet-i Nasrâniyeye mahsûs bir mubâ'adettir. Bu mubâ'adeti ta'yîb edenler dahî yalnız Nasrâniyeti kendi menâfi'-i dîniyelerinden ziyâde menâfi' ve ve iğrâz-ı dünyeviyelerine /17/ vesîle'-i husûl 'add etmiş olan bir sınıftan ibarettir. Ta'yîb ve hattâ cebr yolundaki mümâna'atların hiçbir fâ'idesi olamayacağı dahî Liverpool'da bir 'Abdullah Wilhelm'in ve New York'da bir Muhammed Webb'in zuhûru ve i'lâ-yı kelimetullâh edebilmiş olmalarıyla muhakkaktır. Netîce'-i siyâsiye dahî işte bu i'lâ-yı kelimedir ki zaman-ı hulûlü yaklaşmakta değil hulûl etmiştir bile! Bir vakitler şövalyelerin salîb takınması muvâfık-ı 'akıl ve hikmet olsa idi hâlâ devam eder idi. Bir cinnet-i mahza eseri olduğu için sonradan 'akıllarını başlarına alanlar ondan mücânebeti³⁷² vâcib gördüler.

Draper diyor ki:

'Ulûm ve medeniyet-i cedîde ile dîn arasında /18/ görmekte olduğumuz şu zıddiyet bunlar arasında bir münâza'a ve mücâdele'-i kadîmenin eser-i devamıdır ki nizâ'-ı mezkûr Hıristiyanlığın bir kuvvet-i siyâsiye olmak sûretini aldığı gündün bed'e' eylemiştir. O dakikadan beri 'ulûm ile dîn meydân-ı münâza'adadırlar. Düşünmeye isti'dâdı olan her sâhib-i fikir dahî bu münâza'aya iştirâk etmiştir. Târih-i 'ulûm yalnız keşfiyât-ı 'ilmiye hikâyelerinden ibaret kalmamalıdır. İki kuvvetin arasında husûle gelen muhâlefet ve münâza'anın dahî târihidir ki bu iki kuvvetin birisi zekâ-yı beşerin inbisâta³⁷³ olan isti'dâdı ve diğeri i'tikâd-ı kadîm ile menâfi'-i beşeriye tarafından isti'dâd-ı mezkûr üzerinde icrâ olunan tazyîktir. Bu iki kuvve'-i münâza'a arasında kendi nazariyât ve muhâkemât-ı mahsûsasını yürütmek hem de bî-tarafâne ve mütevâzî'âne ve fakat

³⁷² Sakınma, çekinme, insanlardan uzaklaşma.

³⁷³ Yayılma, genişleme.

hak-perestâne bir sûrette yürütmek her sâhib-i vicdân için lazımdır. Zîrâ Avrupa'nın asıl eski dini olan putperestlik hayâlât-ı esâtiriyesi günün birisinde kendi butlânı sıkletine dayanamayarak münhedim³⁷⁴ /19/ oluverince ne Roma İmparatorlarının ne Latin feylesoflarının kendi mu'âsırları olan halkın efkârına delâlet yolunda hiçbir şey yapabildikleri görülmemiştir. Mesâ'il-i dîniye vukû'âtın keyfine terk edilerek bu mesâ'il-i mühimme ise Roma'da birtakım tavâşiler³⁷⁵ ve esirler ile ya câhil veyahut deli papazların ellerine bırakılmıştır. İşte o zamandan beri peydâ olan şimdi zâ'il olmağa başladığından efkâr-ı beşeriye ba'demâ ayak atacağı yolu rûşen görmek için envâr-ı ma'ârifden istimdâd eylemektedir.

Biz diyoruz ki:

Hıristiyanlığın bir kuvve'-i siyâsiye hükmünü almağa başlaması [kaysere 'âid olanı kaysere veriniz] kâ'ide'-i esâsiye'-i Nasrâniyesi terk olduğu günden bede' etmiştir. Bu kâ'ide ile beraber Nasrâniyet sûret-i asliyesinde muhâfaza olursa idi kendisiyle 'ulûm ve medeniyet /20/ arasına o müdhiş mübâyenet hiç girmez idi. Evet! târih-i 'ulûm zekâ-yı beşerin inbisâta olan isti'dâdıyla isti'dâd-ı mezkûr üzerinde icrâ-yı tazyîk eyleyen kuvvet arasındaki mübâyenetten dahî bahs etmelidir. Amma târih-i 'ulûmun bu kısmı biz yani Müslümanlar için bir târih-i ecnebî hükmünde olup onu ancak o vecihle telakki edebiliriz. Zîrâ bizde bu iki kuvvet arasında muhâsamaya bedel ikincinin birinciye mu'âveneti görülmüştür ki bunu ileride Draper kendisi dahî îzâh ile i'tirâf ve teslîm edecektir. Avrupa'nın din-i kadîmi kendi butlânı sıkletine tahammül edemeyerek günün birisinde münhedim oluverdiği gibi Asya'nın din-i kadîmi dahî hakikat-i ezeliye'-i /21/ İslâmiye tazyîkine tahammül edemeyerek yıkılıverdi amma Roma'da mebâdi'-i Nasrâniyette olduğu gibi mesâ'il-i dîniye vukû'âtın tesadüfüne terk olunmadı. Tavâşî ve üserâ ve câhil yahut deli pişvâyân-ı dîn ellerine de bırakılmadı. Ahrâr-ı ricâl-i 'âkile ve 'âlîme eline düşüp efkâr-ı 'umûmiyeye öyle bir mecrâ-yı metîn ve dürüst küşâd edildi ki kıyâmete kadar ilk vüs'at ve metânetiyle meftûh ve ma'mûr kalacağına on üç asırlık bir tecrübe ile dahî yakîn hâsıl oldu. Draper [din] dedikçe ondan dahî İslâm kâd olunamayacağını daha böyle mebâdi'-i münâzarada nazar-ı ihtimâma 'arz etmelidir ki ileride netâyic-i maksûdenin istintâcî dahî kesb-i suhûlet eylemiş olsun. /22/ Draper diyor ki:

³⁷⁴ Yıkılmış, harabe olmuş.

³⁷⁵ Hadım ağası.

Bu meselede îrâd olunacak muhâkemeye fikr-i i'tidâl erbâbını davet etmemelidir. Çünkü onlar iki tarafın hangisi ile olsa i'tilâf hâsıl edebilirler. Bilakis iddi'âlarında müdâfa'alarında ifrâta tefrîte kadar varan erbâb-ı ta'assub ve 'inâdı davet ve onları muhâkeme etmelidir ki münâza'ayı asıl ihdâs edenler dahî onlardır. Bu nokta'-i nazara göre rum Ortodoksları erbâb-ı i'tidâlden ma'dûd olup 'ulûma o kadar muhâlefet etmediklerinden onları bahse katmayacağım. Ortodokslar 'ulûmu bilakis hüsn-i telakki ederek hakâyık-ı hikemiye hangi taraftan gelir ise gelsin hakâyık-ı mezkûreye ta'zîm etmişlerdir. Keşfiyât-ı 'ilmiye ictihâdât-ı kenîsâiyeye muhalif düştükçe ileride tabî'at-ı zamanın bu muhâlefeti nasıl halledeceğini görmek için Ortodoks kenîsesi sabır ve sükûn ile beklemiş ve ekseriyâ intizârı muhikk ve müsmir çıkmıştır. Katolik kenîsesi dahî böyle 'âkılâne hareket etse idi /23/ Avrupa medeniyeti için ne sa'âdet olur idi! Demek oluyor ki biz asıl Katolik kenîsesini mevki'-i muhâkemeye çıkacağız. Protestan kenîsesi hiçbir vakitte Katolik kenîsesinin nüfûzu derecesinde bir nüfûza mâlik olmamış bulunduğu gibi mübâhasâtını dahî sırf 'ulûm-i dîniye sûretinde ve onun hudûdu dâhilinde yürütüp hudûd-i mezkûrenin hâricine çıkmamıştır.

Biz diyoruz ki:

Tarafeynin yani dîn ile 'ulûmun en ifrâtcılarını davet etmek pek de doğru olamaz idi. Zîrâ bunlar pek çok insâfları hakları kendi muta'assıbâne 'inadlarına ve iğrâz-ı mahsûsalarına feda edebilirler. Hele Ortodoksları Katoliklerden ayırmak bil-küllîye hatadır. Bu iki mezhep /24/ hakîkatte birdir. Aralarında yalnız sekiz noktada muhâlefet var ise de onlar dahî vaftizde çocuğu bil-küllîye suya daldırmak ile sâde başına su serpmek ve yalnız ekmek ile komunyon yapmakla hem ekmek hem şarap ile yapmak cüz'iyâttan ibarettir. Esâs-ı i'tikâdda hiç farkları yoktur. Dîne taarruz ve ümûr-ı dîniyeye müdahale hususunda Ortodoksların 'aczi ise 'avâkıb-ı vukû'âta intizârdan değil Rum-i şarkî devleti hengâmında³⁷⁶ Roma papazlarının istiklâli derecesinde nâ'il-i istiklâliyet olmadıkları gibi fetihden sonra dahî Devlet-i 'Aliye'-i 'Osmâniye nüfûz-ı siyâsiyesine tâbi' kaldıklarındandır. Buralarını ileride lüzumu kadar tavzîh edeceğiz. /25/ Protestanları 'ulûma muvâfık göstermek bil-küllîye yanlıştır. Protestanlığın meydana çıkışı Katoliklikten bîzâr kalındığı için değil bilakis yine Katolikliğin gayretiyle vukû'a gelmiş olduğu dahî mahallinde ta'ayyün edecektir. Bizce Draper'in şu sözünde asıl cây-ı dikkat şudur ki: Draper Ortodoksluğu Protestanlığı meydân-ı

³⁷⁶ Zamanında.

münâza‘adan çıkararak nizâ‘ı yalnız Katoliklere hasr etmekle ‘ulûm ve dîn arasında bir muhâkeme yapmış olmuyor. Yalnız ‘ulûm ile Katoliklik arasında bir muhâkeme yapmış oluyor. Muhâkemeyi doğrudan doğruya bu sûrette yürütmüş olsa idi Ortodoksların Protestanların hâric ‘add olundukları bir münâza‘aya biz Müslümanların /26/ hiç de dâhil ‘add olunmayacağımız derkâr idi. Çünkü İslâmiyet ‘ulûma karşı kayıtsız bulunmakla dahî kalmayıp bilakis ‘ulûma dört el ile sarılmış ve terakkisine hizmet eylemiştir. Ancak mebâhisin ilerisinde görüleceği vecihle Draper muhâkemeyi ‘ulûm ile ‘ale’l-ıtlâk [din] arasında yürütmüş ve bizi dahî nizâ‘dan hissedâr eylemiştir. Ma‘mâfih şimdilik meydân-ı muhâsamaya yalnız Katolikliği davet etmesinde bir be’is görmeyelim. İşte muallim-i mûmâ ileyh tarafeyn-i muhâsımeinden birisi Katolik mezhebi olduğunu bu sûrette ta‘yîn eyledikten sonra taraf-ı diğeri dahî ta‘yîn için diyor ki:

Tarafeyn-i muhâsımeinin ikincisi olan ‘ulûma /27/ gelince: ‘Ulûm denilen şey kuvvâ-yı hükûmât ile asla birleşmemiş ve insanlara asla mûcib-i kin olacak vesâyada bulunmamış ve kendi nazariyâtını yürütmek için ne işkence ve ne ölüm cebirlerine varmamıştır. Amma Vatikan’da (yani Roma’da Papalık makamı olan dâ’irede) her şeyin cebrî olduğunu isbât için yalnız [Engisizyon] nâminı ihtâr etmek kâfidir.

Biz diyoruz ki:

Avrupaca ‘ulûmun hükûmât ile olan münasebeti hakkında Draper’in yukarıki fıkra beyân eylediği sûret dahî bizdeki sûrete benzemez. Bizde ‘ulûm ve funûn cümleden ziyâde hükûmetler sayesinde perveriş³⁷⁷ bulmuştur. Mülûk-i Emeviye ve Hulefâ-yı ‘Abbâsiyeden bede’ ile selâtın ve hulefâ-yı ‘Osmâniyeye kadar İslâm’dan hiçbir hükûmet görülmemiştir ki /28/ ‘ulûmu himâyet ve terakkiyâtına hizmet etmemiş olsun. Vaktiyle Yunanın ‘ulûmunu arabîye nakilden bede’ ile elyevm Avrupa’nın ‘ulûmunu Osmanlıcaya nakle kadar bütün hidemât-ı ‘ilmiye hep hükûmetler ve hükümdârlar sayesinde müyesser olmuş ve olmakta bulunmuştur. İşte bizim asıl arayacağımız şey dahî böyle hakâyık-ı mutlakaya tatbîk ve tevfiik kabul etmeyen mukayeselerle bizim genç Osmanlılarımızın fikirleri tağlît olunmamak meselesidir. Evet ‘ulûmun kimseye cebr etmediği doğrudur. Vatikan’da bir Engisizyon görülmüş ise memâlik-i İslâmiyenin hiçbir yerinde hiçbir zaman böyle bir şey görülmemiş olduğunu ihtâr kâfidir.

³⁷⁷ İlerleme, terakki.

(İfâde) İşte Draper'in mukaddimesinden /29/ ahzı bize lazım olan noktalar şunlardan ibarettir. Bunlardan mâ'adâ mukaddime de Draper deruhde eylediği muhâkemeyi şöyle müdekkikâne böyle bî- tarafâne yürüteceğini va'd eylemek gibi birtakım şeyler daha yazıyor ise de va'dlerinin sûret-i icrâsını karîben göreceğimizden onları burada tercüme ile beyhûde teksîr-i kelâma lüzum görülmemiştir.

-----***-----

BİRİNCİ BÂB 'İLMİN MEBÂDÎSİ

Draper eserinin birinci bâbını teşkil eden mebâhisi bâb-1 mezkûr sernâmesinin altında şu vecihle hülâsa eyliyor:

[Milad-1 İsa'dan dört asır mukaddem Yunanilerin ahvâl-i dîniyesi --- Yunanilerin Acemler ile vukû' /30/ bulan muhârebelerinde tabî'iyâtın tecelliyât-ı cedîdesine mukâbil gelerek birtakım yeni usûl-i dîniye dahî müşahede etmiş olmaları --- Makedonyalıların muhârebâtı hasebiyle görülen fa'âliyet-i askeriye ve sanâ'îye ve 'ilmiyenin İskenderiye muze'umunu tevli'd etmesiyle bu muze'umda 'ulûmun tecârüb ve tetebbu' ve muhâkemât-ı sahîha ile tetkîk kılınması --- İskenderiye muze'umunun mehd-i³⁷⁸ 'ulûm olması]

Mesâ'il-i mezkûreyi sırasıyla bast ve temhîde muallim Draper şu vecihle ibtidâr eyliyor. Diyor ki:

Bir dinin asırlarca müddet kendi mu'tekidleri için mûcib-i tesliyet³⁷⁹ olduktan sonra dûçâr-ı inkırâz ve inhidâm olduğunu görmek kadar heybetli ve mûcib-i te'essür hiçbir hâl olamaz. Hazreti İsa'nın velâdetinden dört yüz sene mukaddem Yunanistan kendi dîn-i kadîminin hudûd-ı asliyesini tecâvüze başlayarak bu vâdi'-i tecâvüzkârîde serî'an kat'-ı mesâfe etmekte idi. O zaman Yunanistan'da ahkâm-ı /31/ tabî'atı tetebbu' eden feylesoflar tabî'iyâtın 'ulüvv ve 'azametiyle buna mukâbil Olimpus dağı sükkânı olan ma'âbîd-i mahîlenin zillet ve meskenetleri arasındaki farka şaşmağa başlamışlar idi. Kezâlik o zaman Yunanistan'da ümûr ve ahvâl-i beşeriyenin intizâm-ı cereyânına dikkat eyleyen müverrihler gözleri önünde cereyân eyleyen vukû'ât ve inkılâbâtın hiçbirisi sebepsiz olmayıp her

³⁷⁸ Beşik, beslenme yeri.

³⁷⁹ Teselli, avutma.

vak'anın mutlakâ kendisinden evvelki vekâyî'den birisi üzerine ibtinâ eylediğini görerek sahâyif-i esâtir-i kadîmeyi dolduran hikâyât-ı mezkûrenin adeta hayâlât-ı kâzibeden ibaret olmaları ihtimâlâtını düşünmeye başlamışlar idi. Bir zamandan beri hatiflerin niçin ihtiyâr-ı sumt ü sükûn eylediklerini ma'bûd veyahut nîm-ma'bûd³⁸⁰ tanınan eşhâs-ı mahîlenin evvelki gibi icrâ-yı havâriktan niçin mu'attal kaldıklarını ve böyle fevk'at-tabî'a ahvâlin devr-i vukû'una ne zamandan beri hâtîme çektiğini soruşmakta idiler. Hatırların /32/ yetişemeyeceği kadar kadîm zamanlardan kalarak bazı mütedeyyin ve mu'tekid adamlar nezdinde sodkları gayr-i müştâbih hakâyıktır diye telakki edilen birtakım hikâyât ve esâtîr-i garîbe cezâyir-i bahr-i sefid ile memâlik-i mütecâviresini doldurmuşlar idi. Kâhinler sihirbazlar dîvler 'ifritler (ve yüzleri kadın vücûdları kuş şeklindeki) harpiller cadılar (ve başı insan vücûdu at şeklindeki) santorlar (ve yalnız alnı ortasında bir gözü olup cehennemde volkana mu'âvin olan zebâniler) memâlik-i mezkûrede yer tutmuş oldukları gibi semt-i ra'sımızda görülen kubbe'-i zerkâ dahî [Zeus] denilen gûyâ ma'bûd-ı a'zamın mahal-i ikâmeti olup merkûm Zeus o âlem-i 'ulvîde ikinci derecedeki ma'bûdlar ve gerek kendinin ve gerek bu ma'bûdîn-i mu'âvenenin zevceleri ve odalıkları birlikte olduğu halde ikâmetsâz oluyor ve dünya ümûrunu oradan ru'yetle bazı kimselere buğz ve bazılarına lütuf eyliyor diye i'tikâd olunur idi. 'Ârizalı sâhilleriyle dünyanın en güzel cezâyir-i müctemi'asını /33/ teşkîl eyleyen işbu Yunan kadîm mevki'i Yunanilere gemicilik zevkini verdiğinden gemileri bahr-i sefid ve siyahda cevelân ile birtakım keşfiyât-ı coğrafiyeye muvaffak oldular ve birtakım müsta'mereler te'sîs ve teşkîl eylediler ki bu seyahatleri esnasında esâtîr-i kadîme dîninin bazı mahallere isnâd eylediği 'acâyib-i fevk'at-tabî'iyeyi o mahallere vardıkları zaman göremeyince şaşdılar kaldılar. Zikr olunan 'acâyib-i fevk'at-tabî'iyeye bedel artık ahvâl-i tabî'iyeyi tetebbu'a alışıp taraf-ı semâda makarr-ı ma'bûdîn ve ma'bûdât olmağa sâlih Olympuslar bulunmadığını ve fezânın bu'd-ı mücerred ile ecrâm-ı semaviye mahalli olduğunu öğrendiler. O zamana kadar ma'bûdîn ve ma'bûdât-ı kadîmenin mahal-i ikâmeti zann olunan cihetin bu vecihle onlardan hâlî olduklarını görünce bizzat kendileri dahî mevhûm hükmünü aldılar. Lakin bu tahavvülât öyle muhâlefetsiz mukâvemetsiz öyle kopkolayca vücûda gelivermedi. Evvelâ ahâlinin pespâye ve ayaktakımı olanları ve bâhusus bunlar meyânında bir gayret-i

³⁸⁰ Yarı-ilah.

müferrita ile mütedeyyin ve muta'assıb /34/ bulunanlar şu hakâyık-ı cedîde'-i münkeşifeyi bir nev'i i'tikâdsızlık îmânsızlık olmak üzere telakkiye kalkıştılar. Hakâyık-ı mezkûreyi keşfe çalışanlar işbu muta'assıbın tarafından bil-ithâm bazılarının emvâli müsâdere ve bazılarının kendileri nefy ve hattâ katl edildiler. Zîrâ halk minel-kadîm pişvâyân-ı dînin i'tikâd ettirdikleri şeylere bunca asırlardan beri açıktan açığa kimsenin muhâlefet etmemiş olmasını i'tikâdât-ı mezkûrenin doğrulukları için burhân ittihâz ederek bu bâbdaki itmi'nânlarından bir türlü ayrılamıyorlar idi. Fakat öteki tarafın hakâyık-ı tab'îye üzerine mübtenî bulunan burhânları kâbil-i redd olamayacak sûrette ibrâz-ı kuvvet eyledikçe te'vîl yoluna gidilmek lüzumu meydana çıktı. Denildi ki o esâtîr-i kadîme ve hurâfât birtakım mecâzî şeyler olup akıl ve hikmete muvâfık olan nice esrâr ve hufâyâtı böyle sûret-i mecâziyede halka tefhîm için zikr olunan üstûreler tanzîm olunmuşlardır. Hukemânın keşfiyât-ı hakîkiyesiyle esâtîr-i dîniyenin arasını işbu /35/ te'vîlât-ı za'îfe ile bulmağa gayret eylediler. Çünkü bu te'lîf-i beyine muvaffak olamazlar ise esâtîr-i kadîmenin 'âdî masallar menzelesine tenezzül edeceğinden bihakkın korkulmağa başlamış idi. Lakin te'vîl ve te'lîf yolundaki bu gayretler dahî beyhûde kaldılar. 'Akîde'-i kadîme bir kere dûçâr-ı şüphe olduktan sonra te'vîlden te'vîle kevvetini gâ'ib ede ede nihâyet esâtîr ve hikâyât-ı mahîleden ibaret olmaları hükmünde karar kılındı.

Biz diyoruz ki:

Avrupa 'ukalâsından birisi [tarih denilen şey 'aynı vukû'âtın ezmine ve emkine'-i mütehâlifede tekerrürünü gösterir] demiştir ki fil-vâki' Kürre'-i Arz'ın kıta'ât-ı ma'lûmesi üzerinde ezmine'-i ma'lûmede hâdis olan vukû'ât ve bunların iktizâ eylediği tahavvülât-ı fikir ve nazar-ı hikmet önünde tetkîk edilecek /36/ olsa her birinin mâhiyetleri hemen sûret-i vâhidede oldukları görülür. Amma buradaki [hemen] kelimesine büyük bir ehemmiyet verilmelidir. Zîrâ o [hemen] bazı kere öyle müşâbihler arasını fâriktir ki zâhirde bu müşâbeheler onlar arasında bir takarrub bir ittihâd zann ettirdiği halde hakîkatte o müşâbihler yekdiğerinden uzaklaşa uzaklaşa adeta bil-küllîye mütebâ'id oldukları görülür. İmdi Yunanistan'da din-i kadîmin hakâyık-ı cedîdeye şöyle olmuş böyle vukû'a gelmiş diye Asya'da dahî tamamen böyle olmuş bulunduğunu kıyâs ve hükmedecek olur isek o kadar müdhiş bir hataya dûçâr olmuş oluruz ki o hatayı tashîh edebilmek bilâhere /37/ muhâlât derecesinde müşkilleştir. Asya'nın kısm-ı garbîsinde dahî minel-kadîm mu'tekidlerine tesliyet bahş olmuş bir dîn-i bâtılın dûçâr-ı

inkırâz olduğu görüldü. Lakin bu vak‘ayı Yunanistan tarafındaki vak‘aya kıyâs edebilmek için birçok mâni‘ler vardır. Evvelâ Yunanistan‘da dîn-i kadîm dört yüz seneden beri dûçâr-ı inkırâz olmakta bulunduğu halde Asya‘daki dîn-i kadîm hiçbir taraftan hedem ve tahrîb sadmâtına dûçâr olmayıp kemâl-i kuvvetle mer‘iyetini muhâfaza etmekte idi. Hem de bir tarafta Yahudiyet ve diğer tarafta Nasrâniyet o dîn-i kadîm-i Arap ve aceme nisbetle daha ziyâde hakâyıkı hâvî ve bilhassa sâbi‘îleri hakâyık-ı mezkûreyi kabule dâ‘î iken /38/ Arabın dîn-i kadîm-i câhiliyeti dûçâr-ı tezelzül olmadığı gibi acemin dîni bilakis Asya‘nın tekâmül kısm-ı vasatî ve şarkîsine kadar cihânı istîlâ etmiş bulunan ‘akâyid-i kadîmeyi kuvvetü‘z-zuhr ittihâz ederek Nasrâniyeti Yahudiyeti dahî tehdîd etmekte titretmekte idi. Sâniyen şu edyân-ı kadîme‘-i Asyâ‘iye nin inkırâzı Yunanistan‘daki kadar münâza‘ât-ı felsefiye‘-i safsatâkârâneye meydan dahî açmaksızın iki yıldırım ile birden urulmuşçasına mahvediliverdi. O iki yıldırımın birisi hakâyık-ı Kur‘âniye ve diğeri kuvve‘-i seyfiye oldu. ‘Akîde‘-i kadîme alışkınları inat edecek ve hakikat-i cedîde erbâbını müsâdere ve nefy ve katl eyleyecek ve nihâyette te‘vilât ile zamanlar kazanılacak /39/ gibi ahvâl şöyle dursun bu iki kuvvetin bil-ittihâd mahveyletiği dîn-i kadîm öyle bir mahv-ı sahîh ile mahvoldu gitti ki bilâhere zamanımızda müzehânelere sermaye olacak ma‘âbid-i masnû‘aları bile kalmadığı gibi edebiyât-ı İslâmiyeye esâs ittihâz edilecek esâtîri bile mahvoldu. Bugün o dîn-i kadîmi terk edenler yarın dîn-i cedîd-i hakkın tarsîn-i³⁸¹ esâsına hizmet için sâk-ı himmeti kemâl-i gayret-i mü‘minâne ve gâyet fedâkâri‘-i mu‘tekidâne ile teşmîr³⁸² eylediler. Mahv edilen dîn-i kadîmin gayreti ile din-i cedid erbâbına karşı muhâsama edebilecek kuvvet değil a din-i kadîme hasbice acıyacak bir koca karı bile kalmadı. Din-i kadîmin böyle bir hamlede mahvile yine o hamlede /40/ din-i cedidin vaz‘ ve te‘sîs edilmesinden nev‘-i beşer için bir büyük fâide hâsıl oldu ve o fâide ise Yunanistan‘daki din-i kadîmin imhâsı gayretiyle meydana konulan felsefiyâtın gide gide adeta safsata derecelerine vararak din-i esâtîrin mahmûmâne³⁸³ hezeyanlarına bile taş çıkaracak türrehât-ı³⁸⁴ mütefelsifâneye yol açılması gibi bir ‘ayıbın Asya‘da vukû‘a gelmesi kaziyesidir. Bunu Draper de inkâr edemiyor. İşte yukarıya derc olunan sözlerinin alt

³⁸¹ Sağlamaştırma.

³⁸² Sıvama, sıvanma.

³⁸³ Sayıklarcasına.

³⁸⁴ Saçma sapan sözler.

tarafında bunu da işrâb³⁸⁵ ediyor ise de kendi işine pek de gelmediği için gâyet kapalı gâyet muhtasar söylüyor. Diyor ki:

Din-i kadîm milli'î rehin inkırâz etmek için Yunanistan'da intikâdât-ı felsefiye intikâdât-ı /41/ 'ilmiyeye munzam olmuş idi. Halk beyninde peydâ olmağa başlamış olan i'tikâdsızlığı takviye edecek birçok burhânlar îrâd eyliyorlar idi. Türlü 'akâyidi mukayeseye çekerek bunlar meyânında tenâkuzlar gösteriyorlar diyorlar idi ki insan hakikat-i kat'iyeye vüsûl iktidârını hâ'iz değildir. İnsanın iyilikler fenalıklar hakkındaki fikri ve hükmü bile zamanlara mekânlara göre tahavvül ve tebeddül eder bu ise o hükümlerin tabâyi'-i eşyâya göre verilmemiş ve yalnız insanın aldığı terbiyeye göre verilmiş olmasından neş'et eyler. İyilik fenalık iki emr-i i'tibârî olup insanlar bunları kendi mekâsîdına göre isti'mâl eder. İşte bu türlü felsefiyât ile Atina'da efkâr-ı münevvere eshâbından olanlar bir dereceye geldiler ki fevka't-tabî'a olan şeylere inanmak değil a kendi ihtisâsât-ı mahsûsaları ile tabî'iyâta da inanmaz oldular. Hattâ bu 'âlemin bile fil-hakika vücûdu ve asıl ve esâsı olmayıp bir vehim ve hayalden ibaret olabileceğine ve kendi zâtlarının bile mahîliyetine kadar sevk-i zihin eylediler. /42/

Biz diyoruz ki:

İşte şu son sözler kemâl-i dikkat ve ehemmiyetle okunmalıdır. [Tarih-i 'ulûm] nâm eserimizde bast ve temhîd edilmiş olduğu üzere [sofist]ler gibi birtakım sunûf-ı hükemâ o zamanlar her şeyi kıyâsât-ı mantikiye ile isbat edecegiz diye Draper'in burada inzâr-ı kabule sevk ve tavsiye eylediği tettebbu' ve tetkîk-i tabî'iyâttan dahî o kadar tebâ'ud eylemişler idi ki tabî'atın da dûçâr-ı galat olabileceğine halkı inandırıp yalnız o dine âid mesâ'ilde değil hukûk ve medeniyet-i beşeriye ve 'ırz ve nâmûs-ı 'âmmeye dâ'ir mesâ'ilde dahî lâ'übâliliği elyevm sahâyif-i tevârihde okunur iken bile insanın hayâsından yüzünü /43/ kızartacak derecelere vardırırmışlar idi. Pisagoriler tashîh-i i'tikâd ve ahlâk hususunda o kadar şiddet gösterdikleri halde ahlâk-ı 'umûmiyeyi tashîh ve islâha yine muktedir olamıyorlar idi. Burada işin bu cihetini temhîd ve tafsîl sadedin hâricinde kalır. Yalnız şu kadarcık bir şey söyleyelim ki o zamanın Yunan sunuf-ı münevveresi şimdiki Avrupa'nın bazı sunuf-ı münevveresi gibi insanları kâffe'-i 'alâyıktan tecrîd ederek hiçbir kimsenin ne malına ne 'ırzına ne i'tibâr ve haysiyetine ne hukûk-ı beşeriyesine mâlik ve nâ'il olamaması lüzumuna kadar kanâ'at eylemişler idi. İşte bu haller Asya'da din-i kadîm-i cehâletin inkırâzıyla yerine yeni din-i hak /44/

³⁸⁵ Bir maksadı üstü kapalı anlatma.

geldiği zaman asla görülmemiştir. Bu ise hakikaten şâyeste'-i ehemmiyet ve şâyân-ı teşekkürdür. Zîrâ bir halkın 'akâyid-i dîniye ve ahlâk-ı siyasiyesine halel-târî olmasından ne büyük mazarrat-ı maddiye ve ma'neviye zuhûra geldiğini Draper dahî sözünün alt tarafında söylüyor ise de bu hakikat kendi maksadına hizmet edemeyeceği için hükmünü kuvvetten düşürmek üzere vekâyî'-i târihiyeden bazı mukaddemleri mu'ahhar ve mu'ahharları mukaddem tutarak bunları birbirine mezc sûretiyle söylüyor. Binâenaleyh yine onun yazdığı sözleri târihe daha muvâfık bir sıraya koyarak deriz ki:

Yunanilerin i'tikâd ve ahlâklarına bir kere böyle fesâd-târî olmağa başladıktan sonra kendilerinde /45/ artık hamiyet ve gayretten eser kalmadığından gerek Avrupa ve Asya kıtasında bulunan vilâyât ve gerek bahr-i sefidedeki cezâyir-i Yunaniye cümleten yekvücûd bir devlet teşkîl edemeyerek eczâ-yı perakende ve perişân sûretinde kalan bu yerler ve onların cerî ve zekî ahâlisi fesâdât-ı dâhiliyeye kapılarak yekdiğeri aleyhinde muhârebât ile iştigâl etmişlerdir. Öte tarafta dünyanın en büyük kısmına mâlik olduğu halde nizâm ve intizâm halinde bulunmadığından dolayı bilâhère İskender-i Kebîr'in bir avuç askerine mağlûb olmuş bulunan koskocaman 'Acem devleti Yunanilerin bu dinsizliklerini ve ondan mütevellid ahlâksızlıklarını görerek Asya-yı sağır üzerindeki vilâyetlerini zapt ve o zamana /46/ kadar bu vilâyetlerde husûle gelmiş olan terakkiyât-ı 'ilmiye ve hikemiyeyi mahv etmiş olduğu misillü Yunaniler para hatırı için bu düşmana 'arz-ı hulûs ve hattâ teklîf-i hizmetten dahî geri durmamışlardır. O kadar ki 'Acem ordularında Yunanlı efrâdın kesretinden kat'-ı nazar birçok zâbitler ve hattâ kumandanlar dahî bulunduğu gibi 'Acem donanmasında Yunanilerden tâ'ife ve zâbit ve hattâ amiraller bile var idi. Yunanilerin sâ'ir aksâmına nisbetle ahlâkları henüz o kadar bozulmamış olan Spartalılar ile Yunanistan'ın her tarafından oraya ilticâ eylemiş bulunan erbâb-ı hamiyet 'Acemler ile muhârebeye çıkışarak hakikaten geyret-i fevka'l-âde göstermişler ise de yine /47/ kendi içlerindeki sâ'ir Yunanilerden bazılarının hıyânetiyle mağlûb oldukları için Sparta kralı Agesilaus [otuz bin 'Acem tirendâzına³⁸⁶ mağlûb oldum] demiştir. Bu sözde 'Acem tirendâzlarından maksad 'Acem altınlarıdır. Zîrâ o zamanlar 'Acem altınları üzerinde bir tirendâz mazrûb³⁸⁷ idi. 'Acem şâhı bunlardan otuz bin tanesini Tibetli³⁸⁸ General Epaminondas'a irsâl ederek o dahî bazı rü'esâ ile rüşvet-i mezkûreyi paylaştığı için Spartalıların mağlûbiyetine işte bu hâ'inler

³⁸⁶ Okçu, ok atan asker.

³⁸⁷ Basılı, damgalı.

³⁸⁸ "Thebes"; Yunanistan.

sebepe olmuşlardır. Vak‘a’-i mezkûre milad-ı İsa’dan 363 sene mukaddem Mantinea nâm mahalde vukû‘a gelmiştir.

İşte muallim Draper’in takdîmli te’hîrli /48/ yazmasından dolayı dürüst bir hâle ifrâğı lazım gelen fıkra’-i târihiye bu olup bundan sonra muallim-i mûmâ ileyh Makedonyalıların dahî bu yoldaki teşebbüslerini hikâyeye başlayarak Makedonya kralı ve İskender-i Kebîr’in babası Philip’in evvel emirde kendisini ‘umûm Yunanilere serdâr intihâb ettirdiğini ve fakat tehyi’ât-ı³⁸⁹ harbiyesi esnasında maktûl olarak iş oğlu İskender’e kalıp o dahî gençliği ile beraber ‘umûm Yunanistan tarafından babası Philip makamına serdâr intihâb olduğunu ve İliylere ahâlisi muhâlefet etmekle evvel be-evvel onları terbiye ederek müte‘âkiben Tuna taraflarındaki kargaşalıkları bastırmağa gittiğinden esnâ-yı gaybûbetinde Tibet ahâlisi yine ‘Acemlerin /49/ ifsâdıyla ayaklandıklarından ‘avdetle onları da urup altı binini katl ve otuz binini esir diye fûruht ve Tibet’in kal‘asını ve şehrini tahrîb eylediğini hikâye ile nihâyet İskender’in milad-ı İsa’dan 334 sene mukaddem bir evvel-i baharda otuz dört bin piyade ve dört bin süvâri ile Anadolu’ya bil-mürûr Garanik ve İsos muhârebelerinde İranilerin yüz binler ile ta‘dâd olunan ordularını bozarak ve müte‘âkiben Mısır’ı dahî alarak encâm-ı kâr³⁹⁰ Arbela’da Darius’un en son ve en büyük ordusunu dahî bozunca artık bütün Asya-yı garbiyeye mâlik olmuş idiğünü bu kitab gibi ilim ve dîn nizâ‘ından bahs edecek bir kitapta hiç de lüzumu olmayan tafsîlât-ı /50/ askeriye ile hikâye eyliyor da nihâyet muhârebe’-i mezkûreden asıl matlûb olan netâyic-i hikemiyeyi dahî şu vecihle istintâc eyleyerek diyor ki:

Bu mu‘cizkârâne muhârebât için birkaç sahîfe doldurdum. Zîrâ esfâr-ı mezkûre Yunanilerin efkâr-ı askeriyesini tevsî‘ ederek bilâhere İskenderiye mekteplerinin küşâdını intâc etmiştir ki ‘ulûmun mehd-i sahîhi dahî işte bu mektepler olmuştur. ‘Ulûm-i şettâ hakkında ma‘lûmât-ı sahîhamızın mebd-i bu muhârebâtır diyebiliriz. Hakîm-i meşhûr Humbold pek doğru olarak ihtâr eylemiştir ki muhârebât-ı mezkûre esnasında Yunanilerin vardıkları yerlerde yeniden yeniye gördükleri büyük büyük şeyler efkâr-ı beşeriyenin tevessü‘üne hizmet eylemişlerdir. Gerek İskender’in askeri ve gerek ordu arkasından giden sâ‘ir

³⁸⁹ Hazırlanmalar.

³⁹⁰ İşin sonunda, en nihâyet.

birçok kimseler her hatvede³⁹¹ o zamana kadar bilmedikleri ve tahayyül ve intizâr bile etmedikleri şeylere /51/ müsâdif oluyorlar idi. Yunaniler ise milel-i sâ'ireden ziyâde zekî ve müdekkik adamlar olup gördükleri 'acâyib ve garâ'ibden ziyâdesiyle mütehassis oluyorlar idi. Bazı yerlerde sonu gelmez kum sahrâları ve bazı yerlerde tepeleri bulutlara karışmış dağlar görüp sahrâların sarayları ve dağların vâdileri ve dumanları hep bunların inzâr-ı dikkatlerini celb eyliyorlar idi. Bu memleketlere gelince kendilerini müzehhebü'l-ismâr hurmalıklar ve servistanlar ve temiz hindi ve hadaret-i dâime hâlindeki [miret]³⁹² ve [oleander] bostanları içinde buldular. Arbela'de Hindistan'dan gelme fillere karşı muhârebe etmişler idi. Bahr-i Hazar civarındaki ormanlarda 'azîm kaplanları ürkütüp çıkarmışlar idi. Başka yerlerde daha sâ'ir o kadar 'acîb hayvanları görmüşler idi ki yalnız şekillerinin garâbetiyle değil cüsselerinin 'azametiyle dahî Avrupa kıt'asında gördükleri hayvanlara benzemezler idi. Boynuzu burnunda rinoseru yani gergedan ve filler cesametinde hipopotam /52/ yani su aygırları ve deve ve Nil ve Ganj nehirlerinin timsahları gibi mahlûkât bunlara bir kat daha 'acîb ve garîb göründüler. Hele gûna gün 'ırlara mensûb ve türlü kıyâfetler ile mütelebbis adamlar dahî görmüşler idi ki bunlardan meselâ güneşte yanmış kavrulmuş zannolunan Suriyeliler ve siyah renkli zenciler ve zeytin renkli Farslar ve Afgâniler sunûf ve envâ'-i benî beşer hakkında hep nazar-ı dikkatlerini celb eylemişlerdir. Hikâye edilir ki İskender-i Kebîr bilâhere ölüm yatağına uzanmış iken bile amirallık hizmetinde kullandığı Nearchus'u yatağının yanına celb ederek Basra körfeziyle İndus yani Sind nehrinde gördüğü 'acâyibi hikâye ettirmiş ve bu hikâyeden pek büyük lezzet almıştır. Bahrin cezr ü medînî İskender kemâl-i istiğrâb³⁹³ ile istimâ' ve telakki ederek Hazar denizinde dahî keşfiyât icrâ ettirmek için gemiler yaptırmış idi. Zîrâ gerek Hazar denizinin ve gerek bahr-i siyahın daha öte taraflarda bir okyanus-ı 'azîmden müteşa'ib³⁹⁴ /53/ birer körfez olmaları ihtimâli vârid-i hâtır olmuştur. Zaten o zamana kadar bahr-i ahmer ile Basra körfezi dahî birer müstakil deniz zann olunur iken amiral Nearchus bunların 'ummândan müteşa'ib birer körfez olduklarını keşfetmiş idi. İskender-i Kebîr Afrika'yı cenûben dolaşıp Septe boğazından Akdeniz'e girmek için bir donanma

³⁹¹ Adım.

³⁹² Mersin ağacı.

³⁹³ Garip bulma, şaşırma.

³⁹⁴ Şubelenen, kollara ayrılan.

sevkinin bile arzu etmiş idi ki öyle bir seferi vaktiyle firâ'üne'-i mısriyenin icrâ ettirmiş oldukları mervîdir. Elhâsıl yalnız efrâd-ı 'asâkir değil bilhassa ordu ile beraber giden hukemâ ve 'ukalâ yeni fetholunan memâlikte kendi iştigâllerine lââyık bu misillü birçok şeylere tesâdüf etmişler idi. Callisthenes, Bâbil'de Keldânî erbâb-ı hey'etinin bin dokuz yüz üç senelik hesâbât-ı felekiyesini bularak Aristo'ya göndermiş idi. Hesâbât-ı mezkûre ateşte pişirilmiş tuğlalar üzerine tersîm edilmiş olduklarından oralarca zamanımızda icrâ olunan hafriyâta dahî bunlardan ele geçmesi kâbildir. Asur krallarının kütüphaneleri /54/ hep böyle kilden ma'mûl matbûh levhalardan ibaret idiler. Mısırlı müneccim Batlamyus Bâbil'de milad-ı İsa'dan 747 sene mukaddemine kadar husûf ve kûsûfa dâ'ir icrâ olunmuş bulunan bir hesaba mâlik idi. Hesâbât-ı felekiyede bu dereceye varabilmek için pek çok seneler kemâl-i metâ'ib ve mezâhim ile tetebbu'ât icrâ edilmiş olmak lazım gelir. Bâbil 'ulemâsı sene'-i medâriyeyi hakikat-i imtidâdından³⁹⁵ yalnız yigirmi beş saniye noksan olmak derecesinde hesap ve ta'yîn eylemişler idi. Sene'-i matla'iyeyi³⁹⁶ dahî yalnız iki dakikalık bir hata ile hesap ve ta'yîne muvaffak olmuşlar idi. Beher sene nukât-ı i'tidâliyedeki pek cüz'î te'hîri bile keşfederek husûf ve kûsûfun esbâbını bulmuşlar ve [Saros] tesmiye olunan alet ile bunların kable'l-vukû' zamanlarını ta'yîn eylemekte bulunmuşlar idi. Bu keyfiyet-i felekiyenin 6585 günde bir devir icrâ eden müddetini hesapta dahî yalnız on dokuz buçuk dakika hataları görülmüştür. Bu ahvâl Mezopotamya'da tetkîkât-ı felekiyenin ne kadar /55/ sabır ve metânet ve nasıl bir kudret ve mahâret ile icrâ olunmuş bulunduğu hakkında reddi gayr-i kâbil berâhindirler. Zîrâ gâyet nâkıs ve nâ-tamam alet-i rasadiye ile bu derece'-i mükemmeliyete vâsıl olabilmişlerdir. Bu eski râsıtlar kevâkib-i mevcûdenin bir de defterini tanzîm ederek muntakatü'l-bürûc dâ'iresini on ikiye taksîm etmişler ve geceyi gündüzü on ikişer saat olarak ta'yîn eylemişlerdir. Aristo'nun rivâyetine göre Kamer'in arkasında kevâkibin gaybûbetini pek çok vakit tetebbu' ederek meslek-i Şemsî hakkında dahî tasavvurât ve mütâla'ât-ı sahîhaya yol bulmuşlar ve o meslek hükmüne göre seyyarelerin mevki'lerini ta'yîn eylemişlerdir. [Kadransular] denilen Güneş saatlerini [klepsider] denilen su saatlerini ve usturlabı ve [ganumun] denilen duvarda Güneş saatini îcâd edenler bunlardır.

³⁹⁵ Gerçek uzunluğundan.

³⁹⁶ Yıldız yılı.

Bunların san‘at-ı tab‘ı bile tecrübe etmiş olduklarını ihtâr eylemek dahî fâ‘idesiz değildir. Yâdigâr-ı ‘ilmî ve siyâsilerini hatt-ı mîh ile birtakım üstuvânelere hakk ederler /56/ idi ki bu üstuvâneleri kilden ma‘mûl bir ince levha üzerinde gezdirince mahkûkât-ı mezkûrenin aynı o kil levhalara müntakil ve muntabı‘ olur idi. Mu‘ahharan bunların kütüphaneleri peyderpey keşfolundukça bu yolda tab‘ olunmuş biçok âsâr-ı târihiye ve edebiyeye zafer-yâb olabileceğimizi ümîd eylesiniz. Bunlar mebhas-i ru‘yeti³⁹⁷ dahî tanımamış değil idiler. Nimur nâm mahalde bulunmuş olan muhaddeb³⁹⁸ camları isbat ederler ki Bâbilliler büyültücü aletlere dahî mâlik idiler. ‘İlm-i hesapda eğerce Hindlilerin keşfetmiş oldukları sıfır işâret-i mühimmesine henüz vâkıf değil idiyseler de a‘dâdın kıymet-i izâfiyelerine vâkıf olmuşlar idi. O zamanlar tecrübe ve tetebbu‘ hususunda bil-küllüye ‘acemi olan Yunaniler için bu müşâhedât ne mühim müşâhedâttırlar! Fakat Yunanilerin terakkiyât-ı zihniyesine bunlardan daha ziyâde hizmet eden şey o fetholunan memâlikde gördükleri edyân hakkında peydâ eyledikleri ma‘lûmât olmuştur. Yunanistan’da cârî olan putperestlikten ‘Acemler dâima müteneffir idiler. Yunanistan’da /57/ memâlik fethyledikçe Yunanilerin ma‘bedlerini tahrîb ve ma‘bûdlarını tahkîr ederler idi. Bunlar şu mu‘âmelelerinden dolayı ma‘bûdların hışmına uğrayacaklardır diye Yunaniler tarafından edilen intizârlar boşa çıktıkça Yunanilerin dahî o ma‘bûdlar hakkındaki i‘timâdları azalmakta idi. Şimdi Asya fütûhâtı esnasında Yunaniler öğrenmeğe başladılar ki İranilerin dinleri fil-vâki‘ kendi dinlerinden daha metîn ve akıl ve hikmete daha muvâfık imiş. Eski milletlerin hemen kâffesinde olduğu gibi İran’da dahî dince birkaç tahavvülât vukû‘a gelmiş idi. Evvelâ Zerdüştün vahdet-i ilâhiye üzerine mebnî olan dînine tâbi‘ iken bilâhere tesniye üzerine mübtênî bir i‘tikâd peydâ ederek bir aralık dahî [Magianizm] yani [Maj] tabir olunan dîn ulularının kendi ellerinde bilâhere [sihir] tabir olunan yolda bir kuvvet-i fevka’t-tabî‘a mevcûd olmasından ibaret bulunan i‘tikâda düşmüşler idi. Sevki İskender ile Makedonyalıların vukû‘ bulan istîlâsı esnasında ise İran dini kâ’inâtın /58/ hâlikı muhâfızı hâkimi olmak üzere bir akl-ı evvel ve akl-ı küll bulunduğuna îmân ile mahz-ı hakikat-i sâfiye olduğu halde bu akl-ı küllün kâ’inât üzerinde icrâ-yı hüküm eylediği i‘tikâd olunur idi. Fakat bu ‘âlemde müşâhede eylediğimiz ahvâl-i hasene ve kabîhanın birtakım kuvvâ ve

³⁹⁷ Optik bilimi.

³⁹⁸ Dışbükey, mercek.

esbâb-ı mütehâlife netâyici oldukları gibi ‘Acemler dahî ilâh-ı vâhid-i zül-celâlden sonra biri nûr ve biri zulmetten mütevellid iki kuvvet daha i’tikâd ederler idi ki bunlar dahî kadîm ve müstakil ‘add olunurlar idi. Bu iki kuvvet minel-kadîm yekdiğeriyle cenk ve cidâlde olup ‘âlem-i kevn ü mekân bunların meydân-ı cidâli ve nev‘-i beşerin taba‘ındaki nik ve bed³⁹⁹ ahvâl ise bu muhârebeden maksûd-ı yegâneledir denilir idi. Bundan evvelki tesniye i’tikâdında hikâyeye olunur idi ki ruh-ı habîse cennet-i dünyayı tahrîb için bir yılan göndermiş. O cennet-i dünya ise rûh-ı tayyibenin masnû‘ ve mahlûku imiş. Bu rivâyet esîren Bâbil’e giden Yahudiler tarafından dahî hüsn-i telakki edilmiştir. Şu fenalık esâsının mevcûdiyeti /59/ ona mukâbil ortada bir de iyilik esâsı bulunmasından neş’et eylemiştir. Ziyâ mevcûd olduğu için zulmet dahî mevcûd olmak iktizâ eylediği gibi ra’ûf ve latîf ve rahîm bir ilâhın mahlûku olarak hükm-i ilâhiyesi tahtında mahkûm olan dünyada nasıl olup da fenalığın dahî mevcûd olabildiği işte bu sûrette ta‘akkul edilmiştir. Nûra isnâd olunan Ormuzd ve zulmete isnâd olunan Ahriman kendilerine mutî‘ mülklere müsteşarlara ordulara kumanda ederler imiş. İyi adamların dâima hakîkati aramaları ve safvet-i ahlâkı muhâfaza etmeleri ve sa’y u gayret-i hayır-endişânede bulunmaları lazım gelip bu halde o adamların şu hissiyât-ı fâniyeleri rehîn-i hitâm olunca başka bir ‘âlemde diğeri bir hâyâta nail olacaklarını ve binâenaleyh ba’s ba‘de’l-mevtin hakîkatini ve ruhun bekâsını i’tikâd etmesi icab eyler idi. Darius devletinin son zamanlarında Magianizm i’tikâdları Zerdüşün ‘akâyid-i kadîmesine gereği gibi tegallüb eylemiş idi. Magianizm esâsen ‘anâsır-ı erba‘a üzerine mübtenî bir dîn olup ‘anâsır-ı erba‘a /60/ meyânında ateş ise ma‘bûd-i ‘ale’l-a‘lânın en parlak vâsita’-i hâyât-bahşâsı ‘add olunur idi. Ma‘bedlerde değil fakat açık yerlerde rekz olunan mihrâblarda ebediyen gayr-i muntafî ateş yanar ve Şems-i tâli‘a bu mezhep erbâbı nezdinde en ziyâde şâyân-ı perestiş tecelliyât-ı ilâhiyeden ‘add olunur idi. Asya akvâmı nezdinde hükümdarlardan büyük hiçbir kimse yoktur. Göklerde dahî en büyük hükümdar Güneş ‘add olunur idi.

Biz diyoruz ki:

Muallim Draper’in buraya kadar tercüme olunan sözleri târih-i terakkiyat-ı ‘ulûmdan bir güzel sahîfedir. Fakat yalnız târih maksadıyla yazılmış ise pek muhtasar ve yalnız kendi muhâkemesi nokta’-i nazarından yazılmış ise bil-külliyen zâ’id olduğuna kâri’lerimiz

³⁹⁹ İyi ve kötü.

elbette dikkat buyurmuşlardır. Mûmâ ileyh kendi kâri'lerini adeta terakkiyat-ı 'ulûm târihine bil-küllîye gayr-i vâkîf 'addiyle /61/ bu sözleri onlar için yazmış oluyor ise o halde îzâhat ve tafsîlâtın bu derecesi gerçekten gayr-i kâfidir. Zîrâ biz dahî bir târih-i 'ulûm yazmaktayız ki onda bast ve beyân kılındığı üzere Bâbillilerden mukaddem dahî bir milletin 'ulûm-i felekiyede pek ileriye gitmiş olduğu ve mu'ahharan o milletin külliyen mensî⁴⁰⁰ hükmünü aldığı dahî erbâb-ı tetkîk nezdinde hükmolunmuştur. Fakat ileride binâ edeceği muhâkemât-ı sâ'ireye esâs olmak üzere Draper'in bu sözlerini tercümeyle lüzum gördük. Bundan sonra Draper İskender'in vefâtıyla mülkü generalleri beyninde taksîm olduğunu ve kıt'a'-i mısriyenin Batlamyuslara düşüp onlar ise Zülkarneyn'in binâ eylediği İskenderiye şehrini /62/ makarr-ı hükümet ittihâz ederek Bâbil esaretinden kurtardıkları birçok Yahudiler ile beraberlerinde bulunan birçok Yunanileri asıl yerli ahâli olan Mısırlılara katıp orada yeniden bir ahâli'-i muhtelita vücûda getirdiklerini ve en mâhir mi'mârların bu şehri 'âlî saraylar tiyatrolar medreseler ve sâ'ire ile tezyîn ederek hattâ İskender-i Kebîr'in na'ası dahî oraya nakil olduğu falanı tafsîl eyliyor ki bunlar târih-i terakkiyat-ı 'ulûma bile müte'allik olmadığından o yoldaki tafsîlât burada hep mâlâya'ni cümlesinden 'add olunmuştur. Nihâyet Draper bunca ma'mûriyet-i maddiyenin hiçbirisi kendisince dahî şâyân-ı i'tibâr olmadığını bil-i'tirâf asıl şâyeste'-i ehemmiyet olacak /63/ şey ancak İskenderiye mektebi olduğunu ve tahavvülât-ı ezmine ile ehrâm-ı mısriye⁴⁰¹ gubara tahavvül eyledikten sonra bile İskenderiye mektebinin ehemmiyeti unutulamayacağını bil-ihât mekteb-i mezkûru ve onun 'ulûma ettiği hizmeti ta'rîfe başlıyor da diyor ki:

İskenderiye muze'umunun binâ ve te'sisine Batlamyus Soter tarafından başlanıp oğlu Batlamyus Philadelphus dahî bu te'sîsde devam eylemiş idi. Zikrolunan dârü'l-ma'ârif İskenderiye şehrinin kibâr mahallesi olan Brukyon mahallesinde ve kral sarayının ittisâlinde yapılmış idi. Bina saf mermerden yapıp etrafında bir de meydan vücûda getirilmiş idi ki ahâli bu meydanda konuşarak gezinebilirler idi. Kütübhâne bilhassa Philadelphus nâmına mensûb olarak kitaplar türlü oymalar ile müzeyyen salonlarda bulunurlar ve bu salonlar had ve hesaba sığmaz heykelleri levhaları dahî ihtivâ ve onlar ile tezyîn ederler idi. /64/ Bilâhere kütüb-i mevcûdeyi istî'âba salonlar kifâyet etmediğinden [Serapis] ma'bedinde diğer bir kütüphane daha vücûda getirildi ki bu da Rakotis mahallesi yanında idi. Yalnız bu

⁴⁰⁰ Unutulmuş.

⁴⁰¹ Mısır piramitleri, firavun mezarları.

ikinci kütüphanede hemen üç yüz bin cild mevcûd olup bu kütüphaneye [muze'umun dahteri]⁴⁰² tesmiye olunur idi. Vâlidesi kızından daha zengin olup ikisinde yedi yüz bin cildden ziyâde kitap mevcûd idi(1)⁴⁰³. Binâenaleyh /65/ İskenderiye artık yalnız asrın pâyitahtı 'add olunmakla belki bütün cihânın merkez-i terakkiyat-ı fikriyesi 'add olunmak lazım gelmiş idi. Muhakkak olarak bilinmiştir ki orada şark ve garbın kuvvâ-yı zekâ'iyesi birleşmişlerdir. O zamanın Paris'i demek olan bu şehir birtakım isrâf ve sefâhetin de ocağı olmak hükmünü almıştır. Oradaki ma'îşet-i sefhâneye aldanıp alışan Yahudiler bile eski vatanlarını unuttular. Babalarının lisânını terk eylediler. Onun yerine Yunan lisânını kabul ettiler. Bu muze'umu te'sîs etmekten Batlamyus Soter ile Batlamyus Philadelphus'un üç maksadı var idi. Mekâsıd-ı mezkûre dahî evvelâ o zamana kadar benî beşer nezdinde iktisâb edilen dânişin⁴⁰⁴ cem' ve muhâfazası ve sâniyen bunların tezyîdi ve sâlisen /66/ ma'ârif-i mezkûrenin neşr ve ta'mîmi kaziyeleri idiler. Ma'ârif-i müktesebeyi cem' ve muhâfaza için hâfız-ı kütûbe bilâ-fark u temyîz ne kadar kitap ele geçer ise mebâyi'ası için emir verilmiş idi. Bazı kitapların eshâbı kitaplarından ayrılmak istemeyeceklerinden bunların istinsâhi için dahî muze'umda bir hey'et-i hattâtiye mevcûd idi. Mısır'a hâricden ne kadar kitap girer ise berây-i mu'âyene⁴⁰⁵ evvel be-evvel doğruca muze'uma götürülmek lazım gelir idi. Nüshası kütüphanede mevcûd olmayan kitaplardan ise derhal gâyet musahhîh bir nüshası bil-istinsâh sahibine verilip nüsha'-i asliye hıfz edilir idi. Meahâzâ bu bir müsadere değil idi. Nüsha'-i asliyenin kıymet-i mahsûsası olarak sâhibine lüzumu kadar dahî para verilir idi. Rivâyet ederler ki Batlamyus Euergetes Atina'da, Sophocles ve Euripides ve Aschylus'un âsârını İskenderiye'ye celbe muvaffak olup bunların eshâbına hatt-ı nefîs ile birer nüshalarından mâ'adâ on beş bin aded altın dahî vermiştir. /67/ Mûmâ ileyh Euergetes Suriye seferinden 'avdetinde Kambis ve sâ'ir Asyalı gâliblerin vaktiyle

⁴⁰² Müzenin kızı (daughter).

⁴⁰³ (1): İşbu yedi yüz bin cildi şöylece yazıveriyorlar amma bunların kâffesi başka başka âsâr mıdır? Yoksa yüzlercesi aynı eserin nüsha'-i mükerreresi midirler? Bunu tefrîk etmiyorlar. Yedi yüz bin kütüb-i müstakileyi vücûda getiren millet hangi millet imiş? Yunanistan ma'ârifin en ziyâde münteşir olduğu ve mü'elliflerinin kâffe'-i âsârı bize intikâl edememiş ise de âsâr-ı münteşiresinin isimleri kütüb-i sâ'ireden bilindiği cihetle bu mikdâr-ı 'azîmin 'aşri hattâ 'aşîr-i mu'aşşâri bile Yunanilere isnâd olunamaz. Mîlel-i sâ'ireye ise hiç isnâd olunamaz. Binâenaleyh biz kaviyyen zann ederiz ki o yedi yüz bin yalnız kütüb-i mevcûdenin 'adedi olabilip bazı kitapların yüzleri dahî geçen mükerrerâtı mikdâr-ı 'umûmiyi bu kadar çoğaltmıştır.(A.Midhat)

⁴⁰⁴ Bilgi, birikim.

⁴⁰⁵ İnceleme maksadıyla.

Mısır'dan alıp götürmüş oldukları âsârın kâffesini Akbatan gibi uzak yerlerden hangisinde buldu ise toplayıp kâmilin Mısır'a iade eylemiştir. Bunların eski yerlerine konulup bazıları dahî müze'umun servet-i mevcûdesine ilave olunmuşlardır. Kitaplardan bazıları yalnız istinsâh olunmayıp da tercüme dahî edilecek olurlar ise Batlamyus Philadelphus zamanında Septantların Tevrat tercümeleri hakkında olduğu gibi mütercimlere mebâliğ-i cesîme i'tâ olunur idi. Maksad-ı sâniye yani ma'ârif-i beşeriyenin tezyîdine gelince: bunun için dahî iltizâm olunan tedâbirin birisi müddet-i 'ömrünü ma'ârif-e hasredek birtakım zevâtı müze'uma me'mûr etmek kaziyesi olmuştur ki bunlar kralın mesârif-iyle müreffehen i'âşe olunurlar idi. Bazı kere kral bizzat gelip bunların yanında oturur idi. Buna dâ'ir birçok menâkıb rivâyet olunmuştur. Mebâdi'-i te'sîsâtında işbu /68/ 'ulemâ-yı müdâvime dört sınıfa munkasım idiler. Bu sınıflar dahî edebiyat riyâziyât hey'et ve tıp sınıfları idi. Bu esâsa mütefferri' olan 'ulûm ve fûnûnun her biri âid oldukları 'ulemâyâ terk ve tahsîs kılınmışlar idi. Her sınıfın riyâsetinde bir büyük me'mûr bulunarak o sınıfa âid ümûra bakar idi. 'Asrının en büyük 'âlimi sayılan Falarlı Demetriyus birçok seneler Atina valiliği gibi büyük bir mansabda bulunmuş olduğu halde ilk defa olmak üzere müze'um nezâretine ta'yîn olunmuştur. Hâfız-ı kütüb bu nâzırın ma'iyetinde olduğu gibi bu hâfız-ı kütüb dahî müktesebât-ı 'ilmiye ve âsâ-ı te'lîfiyesiyle isimleri ahlâfa yâdigâr kalacak zevâtan intihâb olunur idi. Eratosten ve Rodoslu Apollonius gibi. Müze'umun mülhakâtından olmak üzere bir de hayvânât ve nebâtât bağçesi var idi. İsimlerinden anlaşılacağı vecihle bu bağçeler hayvânât ve nebâtât hakkında erbâbının tetebbu'larını teshîl ederler idi. Bir de rasathâne var idi ki bir [müttehidü'l-merkez devâ'ir-i mütehâlifeden /69/ müteşekkil olup merkezinde Kürre'-i Arz mevzû' bulunan] armiller ile sâ'ir küreleri ve tesâvi'ü'l-leyl ü nehârı gösterir aletleri ve devâ'ir-i üstüvâ'iyeye ve mütevâzî cedvelleri velhâsıl isti'mâl olunan kâffe'-i âlât-ı rasadiyeyi hâvî idi. 'Alât-ı mezkûre derecâta munkasım olup hesapları dahî sittinî (2)⁴⁰⁶ usûlünde ru'yet olunurlar idi. Bu rasadhânenin döşeme tahtaları üzerinde İskenderiye nısf-ı nehâr dâ'iresi mürtesim idi. Yalnız zaman ile bir de harâreti dosdoğru ölçebilecek bir mîzân bulunmadığından dolayı sıkıntı çekilir idi. Stesibus'un îcâd-gerdesi olan klepsider yani su saati kendisinden

⁴⁰⁶ (2): Sittinî denilen usûl hâlâ bizim müneccimler nezdinde müsta'meldir ki vâhid-i kıyâsinin altmışa ve her kesrinin dahî kezâlik altmışa inkisâmı üzerine mübtenîdir. Bir saatin altmış dakikaya ve bir dakikanın altmış saniyeye inkisâmı usûl-i sittiniyenin hâlâ cârî olan bakiye'-i ma'rûfesidir. (A.Midhat)

beklenen /70/ hizmeti tamamıyla ifâ edemiyor idi. Bir çanak içinde yüzen idrometre dahî harâreti bi-hakkın ölçmeye kâfi değil idi. Âlet-i mezkûre harâretin derecâtını havanın sıklığı ile ölçmeye mahsûs olup Philadelphus evâhir-i hükûmetinde ölümden ziyâdesiyle havf eylediğinden vaktinin bir kısmını tûl-i 'ömre hizmet eder bir iksir bulmaya sarf eyledi. Bu münasebetle müze'umda bir de kimyâhâne te'sîs olundu. O zamanın zünûn-i bâtilasına ve bâhusûs Mısır hayâlâtına rağmen 'ulûm-i tıbbiye dâ'iresine bir de dârü't-teşrîh⁴⁰⁷ ilave olundu. Bu teşrîhhânedede yalnız na'aşlar değil hattâ canlı insanlar yani ölüme mahkûm olanlar dahî teşrîh olunurlar idi. Ma'ârif-i mevcûdeyi neşr ve ta'mîm husûsuna gelince 'umûmî dersler ve nutuklar ile ahâlîye fûrû'-i 'ulûmun kâffesi ta'lîm ve tadrîs olunur idi. Etrâf-ı memâlikten birçok talebe bir merkez-i ma'ârifeye koşup toplanırlar idi. 'Ale'd-devâm mevcûd olan talebenin mikdarı on dört binden aşağı olmadığı /71/ rivâyet olunur. Bilâhère Nasrâniyet âbâ'-i kenisyesinin en meşhurlarından birçoğu ve ezcümle İskenderiyeli Klemens ve Origen ve Atanasius bu mektebin şâkirdânındandırlar. İşbu İskenderiye Kütüphanesi Kayser-i Rûminin İskenderiye'yi muhâsarası esnasında yakılmıştır. Bu ziyâ'-i 'azîmi⁴⁰⁸ tazmîn için Mark Antuvan Kleopatra'ya Pergama kralı Eumenes tarafından te'sîs edilmiş olan kütüphaneyi ihdâ etmiştir. Bu Pergama Kütüphanesi dahî Batlamyuslar kütüphanesinin rakîbi idi. Şimdi şu müze'umda esâs hikmet ne olduğunu ve bu mektebin ma'ârif-i beşeriyeye neler zamm edebilmiş idüğünü hikâyeye sıra geldi. Zamanında [İskenderiye mekteb-i ilâhisi] tesmiye olunan bu te'sîs-i 'âlî mü'essesenin yâdı için evvelâ mü'essis müşârun ileyh Batlamyus Soter'in İskender-i Kebîr'in muhârebâtına dâ'ir kaleme almış olduğu târih-i askeriyi îrâd eyleriz ki bu eser mü'ellifinin kudret-i askeriyesine mahâret-i mülkiye ve kudret-i kalemîyenin dahî inzimâmını gösterir. Fakat ezmine ve a'sârın /72/ kuvve'-i muharribesi Batlamyus Soter'in şöhret-i şâyi'asını bize vüsûlden men' edememiş ise de eserini aynen vüsûlden men' etmiştir. Bu kitap eylevm külliyyen zâyî'dir. İskender ve Batlamyus ve Aristo arasında mevcûd olan münasebet-i kaviyye'-i dostâneye mebnî İskenderiye mektebinin esâs-i hikmeti Aristo olmuştur. Babası Philip İskender'in terbiyesini Aristo'ya havâle etmiş idi. Binâenaleyh İskender Asya seferinde iken Aristo'ya derdest-i te'lîf olan târih-i

⁴⁰⁷ Anatomi.

⁴⁰⁸ Büyük kayıp.

tabî'isini ikmâl için iktizâ eden parayı ve ma'lûmâtı irsâl eylemekte idi. Aristo'nun [meşâ'iyeye] nâmıyla ma'rûf olan hikmetinin esâsı cüz'iyâtta külliyâta ve külliyâttan dahî 'umûmiyâta ve kâ'inâta intikâl ve istidlâl noktası üzerine mebnî olduğundan ve istidlâl dahî ne kadar çok hakâyık keşfedilir ise o kadar kuvvet kesb edeceğinden bunun için henüz keşf edilmemiş bulunan hakâyığın dahî keşfine lüzum görülmekte idi. Bu halde her şeyin künh ve hakikatine vüsûl için birçok tecrübeler icrâsına /73/ ve tecrübelerden iktisâb olunacak netâyic üzerine icrâ-yı tetebbu'ât-ı 'amîkaya girişilmek lazım geliyor idi. Binâenaleyh bu işin bir tefekkür ve ta'akkul işi olup tahayyül ve tasavvur işi olmadığı bedîhi ve âşikârdır. Aristo'nun dahî birçok hataları olmuş ise de bunlar kendi usûl-i hikmetinin hataları olamazlar. Çünkü bu hataların menşe'i pişgâh-ı tecrübeye alınan şeylerin 'adem-i kifâyesinden neş'et eyler. Aristo tarafından istihsâl olunan netâyicin bazıları gâyet mühimdirler. Dikkat etmiş görmüş ki [hâyât] denilen şey 'âlem-i tabî'at içinde 'umûmiyet üzere nisâr edilmiştir. Bizim nazarıımızda tecellî eden sûret-i mütehâlife'-i zî-hayât derûnunda buldukları hıza göre tecellî ederler. Eğer bu hızlar tebeddül ederler ise o sûretler dahî tebeddül ederler. Hayât-ı 'uzviye bir silsile'-i gayr-i munkatî'adır. Nebâtâtın en 'âdi sınıfından başlayarak nev'-i beşere kadar gelir. Bu ikisinin arasında bulunan suver-i mütehâlife hiss olunmaz bir keyfiyet-i /74/ tahavvülât ile yekdiğerinde münderic olurlar. Bu sûrette tasvîr olunan usûl-i istidlâl gâyet kavî bir vâsîta'-i hikmettir. El-hâlet-i hâzihî 'ulûm-i cedîdenin bütün terakkiyatı bu sayede müyesser olmuştur. Zîrâ bu usûl eserden mü'essire doğru intikâl ve istidlâl yolunu göstererek ba'dehû mü'essirden esere ve hattâ eserin tafsîlâtına doğru in'itâf-ı nazarın yolunu gösterir. İskenderiye mektebinin kısm-ı 'ilmîsi Aristo gibi Atinalı bir büyük feylesofun esâs-ı hikmetini kabul etmiş olduğu halde mekteb-i mezkûrun kısm-ı ahlâk ve edebiyesi Zeno'nun usûlünü kabul etmiş idi ki bu Zeno Kıbrıslı olarak Finike'ye mensûb bulunmakla beraber Atina'da tûl-i müddet ikâmeti hasebiyle yine nev'ummâ Atinalı 'add olunur idi. Mûmâ ileyhın şâkirdânı [stoyisyen] nâmını almışlardır. Kendi usûl-i hikmet-i ahlâkiyesi kendisinden sonra çok zaman pâyidâr olmuştur. Yalnız birçok mu'teber Yunaniler için değil birçok 'ulemâ ve ricâl-i mülkiye generaller ve amiraller için bile bazen hiçbir medâr-ı tesliyet /75/ bulunmadığı buhranlı zamanlarda cümleyi mütesellî eden yalnız bu stoyisyenler hikmeti olmuştur. Zeno'nun maksadı insanların hatt-ı hareketlerini ta'yîn ederek

kendilerini tarîk-i fazîlete sevk etmek idi. Hüsn-i terbiye'-i beşeriyeyi her nev'î kemâlât-ı insaniyenin menba'ı 'add eyler idi. Zîrâ [iyi ne olduğunu bilsek mutlaka ona meyl ederiz] der idi. Hasenât hakkında ilk ma'lûmâtı almak için hüsn-i tab'ımıza re'y-i sâlimimize mürâcaat ederiz. Bu hususda Zeno'nun usûl-i hikmeti ile Aristo'nun usûl-i hikmeti arasında garâbet zâhirdir. Hevesât ve âmâl-i kabîhanın kâffesi ma'lûmâtımızın noksânından ileri gelir. Hükm-i kazâ ve kader mevcûdiyet-i cismâniyemizi meydân-ı husûle getirmiş ise de biz hevesâtımıza merâm anlatmaya ve zekî ve fâzıl olarak yaşamaya ve her türlü harekât ve sekenâtımızda akıl ve hikmete muvâfık hareket etmeyi yeniden öğrenmeye muhtacız. Asıl hâyâtımız manevî olup maddî olan hâyâta zevkten de kederden de kayıdsız bulunmalıyız. /76/ Hiçbir vakit unutmamalıyız ki biz cem'iyet-i beşeriyenin a'zâsındanız! Mahkûmlarından değil. Stoyisyenin birisi demiştir ki: [Bir hazineye mâliğim ki onu kimse elimden alamaz. Zîrâ ni'met-i mevdi kimse benden gasb edemez]. Tahattur etmeliyiz ki tabî'at kendi a'mâlinde 'umûmiyete meyl eder ve efrâdı bu 'umûmiyet maksadına fedâ eyler. Binâenaleyh bizim için kazâ ve kadere inkıyâddan ve fazîletin eczâ-yı lâzimesi olmak hasebiyle ma'lûmât-ı şettâyı ve 'adâlet ve i'tidâli öğrenmekten başka yapacak çalışacak bir şey yoktur. Biliriz ki etrafımızda her şey tebeddül ediyor. Ölüm hâyâta hâyât ölümüne halef selef oluyor. Herkesin her şeyin ölmekte bulunduğu bu dünyada ölümden istinkâf ve havf adeta akılsızlıktır. Bir nehr-i cârînin suları dâima tebeddül eylediği halde onun şekil ve sûret-i zâhiresi değişmediği gibi tabî'at dahî dâ'imîyyü'l-cereyân böyle bir nehirdir. Kâ'inât hey'et-i 'umûmiyesiyle nazar-ı tetebbu'a alınınca görülür ki gayr-i mütehavvildir. Fakat fezâ ile eczâ-yı ferdiye /77/ ve kuvvetten başka hiçbir şey dâimi değildir. 'Âlem-i tabî'atta yalnız sûr-i zâhire dâ'imîyyü't-tebeddül bir haldedir. Kezâlik tahattur etmeliyiz ki insanların kısm-ı a'zamı bir terbiye'-i gayr-i mükemmele aldıklarından asrımızın 'akâyid-i dîniyesini müte'essir eylemekten ictinâb etmeliyiz. Bizim için yalnız şunu bilmek kifâyet eder ki her ne kadar cihanda nâfiz bir kudret-i 'âliye var ise de bir zât bir şahıs-ı 'âlî yoktur. Göze görünmez bir kuvvet var ise de müteşekkel müteşahhas bir ilâh yoktur. Hele böyle bir şahıs temsîlinden sonra ona bir de sûret verilmek ve insanlarda olan hissiyât hevesâta onu da teşrîk eylemek akılsızlıktır. Bu halde tarîk-i vahiy ve ilhâm mesdûddur⁴⁰⁹. Tesadüfi denilen şeyler dahî birtakım esbâb-ı

⁴⁰⁹ Seddedilmiş, kapatılmış.

mü'essire'-i meçhûlenin eserleridir. Tesadüf bile bir kânuna tâbi'dir. Terbiye'-i tabî'iyât emrinde mürebbî'-i mahsûs yoktur. Zîrâ tabî'at birtakım kavânin-i gayr-i mümkineti'l-mukâvemeye tâbi'dir ki kâ'inâtı 'azîm bit otomat (hareketi gayr-i ihtiyârî bir makine) haline koyar. /78/ Dünyayı dolduran kuvve'-i hâyâtiye ise işte safvet-i derûn erbâbının ilâh dedikleri şeydir. Her şeyin dûçâr olduğu tahavvül ve ta'dîl bir kazâ ve kader muktezâsı gibi hâsıl olur. Denilebilir ki dünya kendi terakkiyat-ı vâkı'asında bir tohum halindedir ki tahavvülâtını bir sûret-i kat'îye ve mu'ayyenede icrâ edemez. İnsanın ruhu kâ'inât ve mevcûdâtın usûl-i mevcûdiyet-i 'umûmiyesine müteferri' olan hayât-ı 'umûmiyeden yani Allah'dan bir lem'adır. Harâret gibi bir vücûddan diğerine intikâl ve nihâyet yine hâyât-ı 'umûmiye cânibine rücû' ederek onun tarafından mass ve bel'⁴¹⁰ edilir. Bu halde anlaşılıyor ki bizi bekleyen şey ölüm ve mahv ü tebâh değildir. Belki hey'et-i 'umûmiyeye iltihâktır. Fakat yorgun insan uykuyu ümîd eylediği gibi dünyadan yorulmuş olan hakîm dahî râhat-ı mevti temennî ve davet eyler. Amma bu maddelere hakkında biz de hep gayr-i sahîh ve gayr-i mü'esses bir fikir vardır. Çünkü fikr-i beşer kendi mâhiyet-i mahsûsası hakkında hiçbir gûne ma'lûmât-ı sahîhaya /79/ dest-res⁴¹¹ olamaz. Taharrî'-i esbâb hakkındaki gayret-i hikmete fikr-i beşer münâfidir. Yalnız âsâr-ı zâhire'-i tekevvünâtı tetebbu' ile iktifâ edeceğiz. Hele hiç unutmayalım ki insan hiçbir vakitte ve hiçbir vecihle hakîkat-i mutlakaya vâsıl olamayacaktır. Mevcûdâtın esrârına nüfûz ve vukûf için mesâ'î'-i nev'-i beşerin netîcesi nihâyet her şeyin hakîkatini bilmeye muktedir olmadığımızı anlamaktan ibaret kalacaktır. Bil-farz hakîkate vâsıl olsak bile onun hakîkat olduğuna itmi'nânımız yine noksan kalır. O halde bize ne kalıyor? Tetebbu'âtın bizde hâsıl eylediği 'ulûm ile bir de fazîlet ve muhabbet ve hakîkate meyil ve hüsn-i îmân ve şu cihandaki mevcûdiyetimizin şerâ'itini kabule katlanmak ve ma'kûlâta muvâfik bir ma'îşet içinde yaşamak. Öyle değil mi? İskenderiye müze'umu her ne kadar esâsen hikmet-i meşâ'iyeyi tetebbu' maksadıyla te'sîs olunmuş idiyse de sâ'ir mesâlik-i hikmet dahî mekteb-i mezkûrdan bil-küllîye matrûd değil idiler. Terakkiyat-ı ahîresi esnasında hikmet-i Platon orada yalnız tadrîs /80/ edilmekle kalmadı. Nihâyet hikmet-i Aristo yerine de kâ'im olarak binâenaleyh hikmet-i mezkûre bilâhere Nasrâniyet üzerinde de 'azîm bir te'sîr bıraktı. Platon'un

⁴¹⁰ Emme ve yutma.

⁴¹¹ İsteğine ulaşan.

mezhebi meşâ'iyûnun ma'kûsu idi. Mebde'-i hareketini 'umûmiyâttan alarak cüz'iyâta doğru gelir idi. O hikmete göre mevcûdiyette bile bir zann ve i'tikâd meselesinden ibaret olup bu vecihle 'umûmiyâttan cüz'iyâta müferridâta tafsîlâta kadar intikâl eder idi. Aristo ise bilakis cüz'iyâttan bede' ile intikâlât-ı lazimeye girişerek o sûretle külliyâta vüsûl yolunu taharrî eylemekte idi. Demek oluyor ki Platon tahayyül ve tasavvura Aristo ise tefekkür ve ta'akkule bel bağlıyorlar idi. Platon bir fikr-i esâsî ve 'umûmîyi ondan müteferri' efkâra taksîm eyliyor idi. Aristo ise efkâr-ı cüz'iyâ'-i kesîreyi cem' ederek ondan bir fikr-i 'umûmî teşkîl eyliyor idi. Bundan dahî neş'et eyliyor idi ki bâdi'-i nazarda Platon'un usûl-i hikmeti insanın maksûdunu fil-hâl ve parlak bir sûrette hâsıl ediveriyor imiş gibi /81/ zann olunur ise de netîcede asılsız ve boş kalıyor idi. Aristo ise daha ağır hareket ediyor idi. Amma daha kuvvetli gidiyor idi. Âsâr-ı mevcûdeyi tettebbu' için bitmez tükenmez bir sa'y ile çalışmağa ve tettebbu'ât-ı vâkı'ada adeta can sıkacak derecelerde doğruluk ile tetkikât-ı 'amîkaya mecbur oluyor ve bu halde 'âkıbet isbat eyleyeceği şeyi lâyıkiyla isbat eyliyor idi. Platon'un hikmeti havada mu'allak gâyet süslü bir kasra benzeyip Aristo'nun hikmeti ise kaya üzerine kemâl-i sa'y ve gayretle te'sîs olunmuş bir binaya benzer. Bir şeyi yalnız hayalde tasvîr elbette akla mürâcaattan daha ziyâde hoş gider. İnkırâza takarrub eylediği son zamanlarda İskenderiye mektebi hakâyık-ı eşyayı tettebbu' için cidden zihin yormaktan ise yalnız tasavvur ve tahayyül gibi tenbelcesine bir sûreti tercih eyledi. Yeni Platoncular mekteplerinde birçok derviş-nihâd adamlar ve ilim ve hikmetini akçe ile satan feylesoflar ve muallimler cem' oldular ki Amonyus ve Sakas /82/ ve Plotin bunlardandır. Eski müze'umun o tünd ve 'abus⁴¹² mühendisleri yerini bunlar tuttular. Zamanımızda bizim yeni fizikçilerin ellerinde bunca netâyic-i mu'cizkârâne göstermiş olan usûl-i tetkik ve tahlîli ilk icrâ eden işbu İskenderiye mektebi olmuş idi. Hayâlâttan neş'et eden şeyleri kâmilen ve kendi usûlünü bit-tecrübe isbât-ı hakâyık maddesi üzerine bina etmiş idi. Bu usûl [tabî'atı yine tabî'at sahası üzerinde tettebbu' etmelidir] kâ'idesini kabul eylemiş idi. Arşimed'in sıklet hakkındaki taharriyatı ve Batlamyus'un mebbas-i ru'yete dâ'ir kitabı hikmet-i tecrübe üzerine mübtenî gibi görünüyorlar ise de eski mü'elliflerin rivâyâtıyla yine pek ziyâde mütenâkıs görünüyorlar. Laplasın rivâyetine göre İskenderiye mektebinin te'sîsinden evvel Yunaniler nezdinde

⁴¹² Ciddi ve asık suratlı.

mevcûd olan ‘ilm-i hey’etin bize gösterdiği tettebbu‘ ve tetkîk-i yegâne mîlâddan 432 sene evvel Meton ve Öktebunun icrâ etmiş oldukları kûsûf hesabından ibarettir. İlk defa olmak üzere mekteb-i mezkûrda zâviye /83/ ölçüleri için mahsûs âletler vâsıtasıyla icrâ-yı tettebbu‘ edildiğini ve müsellesât usûlüyle hesaplar yapıldığını görüyoruz. O zamanlar İskenderiye’de ‘ilm-i hey’et öyle bir şekil ve sûret aldı ki a‘sâr-ı âtiye bunu yalnız ikmâlden başka bir şey yapmadı. İskenderiye müze’umunun o zamana kadar vücûda getirilmiş olan ma‘lûmât-ı beşeriyeye neler zamm etmiş olduğunu ber vech-i müfredât ta‘dâd etmek bu kitabın plânı dâhilinde değildir. Yalnız mekteb-i mezkûrun keşfiyatı hakkında kâri’lerin bir fikir icmâli peydâ etmeleri kâfidir. Her madde hakkında bu yolda ma‘lûmât-ı lâzımeyi alabilmeleri için dahî benim [Avrupa’nın terakkiyat-ı fikriyesi târihi] nâm eserime mürâcaat etmelerini tavsiye eylerim.

Biz diyoruz ki:

İskenderiye müze’umunun o zamana kadar vücûda getirilmiş olan ma‘lûmât-ı beşeriyeye neler zamm etmiş olduğunu ber vech-i /84/ müfredât ta‘dâd etmek muallim Draper’in bu kitap için tertîb eylediği plânda dâhil olmaması pek musîbdir⁴¹³. Zîrâ asıl maksad-ı esâsîsi münâza‘a’-i ilim ve dinden ibaret bulunduğu halde Aristo ve Platon hikmetlerinin mâhiyetleri ve mukâyeseleri hakkındaki tafsîlât bile zâ’iddir. Evvelce dahî denildiği vecihle İskender-i Kebîr’in Asya esfârı hakkındaki tafsîlât bu kitaba değil bir târih-i askerîye âid olacağı gibi mesâlik-i hikemiyenin birbiriyle olan mukâyesâtı dahî hakikat-i halde bu kitaba değil bir târih-i ‘ulûma âid olacak mesâ’ildendir. Hattâ bu mülâhazaya mebnî Draper’in işbu tafsîlâtını dahî ihtisâra lüzum görmüş idiysek de şâyet muallimin dediklerini tamamıyla tercüme etmemeyi /85/ iltizâm edişimize ve bu dahî ketm-i hakâyık gayretinde bulunuşumuza haml olunmasın diye o hâtırımıza gelen ihtisârdan vazgeçip tamamıyla tercüme eyledik. O fikra’-i mufassala okunduğu zaman kâri’lerimiz bunun iki noktasına elbette dikkat etmişlerdir. Birisi bazı mesâlik-i felsefiye ve hattâ bazı edyânın tasavvurları vecihle kâ’inâtta bir ilâh-ı müteşahhas mevcûd olduğunu redd ile tenziye’-i bârîye gayret ettiği halde o Bârî Teâlâ tarafından bazı kullarına vahiy ve ilhâm-ı tarîkin mesdûdiyetini göstermesi ve ikincisi terbiye’-i tabî‘iyât emrinde bir mürebbî’-i mahsûsa lüzum görmeyip kâ’inâtı ‘azîm bir otomata benzetmesi kaziyeleridir. Hayât-ı ‘umûmiye’-i ‘âlemi makâm-ı ulûhiyete isnâd etmesi mevcûdiyet-i /86/ mutlakanın o makâmıdan zuhûru hasebiyle bizim hikmet-i

⁴¹³ İsabetli, doğru.

İslâmiyemize pek de mugâyir değil ise de ölümün fikdânını⁴¹⁴ beyân hususunda rûhun hayâtın cisimde cisme intikâlini tasvîb etmesi dahî mezheb-i tenâsühe benzer bir şeydir. Bereket versin ki lem‘a’-i hâyâtın yine kendi mişkâtına vüsûlunu beyân ederek her şeyin kendi aslına rücû‘u kâ‘idesini kabul eylemiş oluyor. Biz burada hikmet-i İslâmiyemize mugâyir olan şu noktaları yalnız bir ihtâr ile iktifâ edeceğiz. Bu bâbdaki mütâla‘ât-ı felsefiyenin reddine hemen müsâra‘at göstermeyeceğiz. Zaten mebâhisin ilerileri bu noktalar için matlûb olan reddi tabî‘atıyla ifa etmiş olacaktırlar. Hattâ burada bile /87/ o sözlerden evvel ve sonra gelen diğer mülâhazât dahî bu hataları redde kâfi değil midir? Draper fikr-i beşerin kendiliğini idrâk ve takdîrden ve nev‘-i beşerin hakâyık-ı eşyayı bilmekten ‘aczi pek güzel irâ‘e eyliyor. ‘İlim ve fikrimizde ‘aczin bu derecesiyle beraber turuk-ı vahiy ve ilhâmın insidâdını⁴¹⁵ ve kâ‘inâtın bir mürebbîden istiğnâsını ve bu hâyât-ı fâniyeden sonra ‘ayn-ı hâyât-ı câvîd demek olan rûhumuzun masdar ve mişkâtına rücû‘ edinceye kadar daha hangi ecsâma hulûlünü hükme kadar davranmak birer hakikat-i kat‘iye diye kabul olunabilecek şeylerden midir? Vâkı‘â biliriz ki burada Draper’in maksûdu olan vahiy ve ilhâm o yoldaki füyûzât-ı ilâhiyeyi kendi /88/ şahıslarına iğtisâben isnâd eyleyen erbâb-ı Nasrâniyetin [revelasyon] ve [inspirasyon] ta‘bîr eyledikleri hallerdir ki bunlarla bizim [vahiy] ve [ilhâm] ta‘bîr eylediğimiz füyûzât-ı subhâniye arasında küllî fark vardır. Binâenaleyh Draper füyûzât-ı mezkûrenin böyle bizcesini redd için şu mukaddemâtı bast ve temhîd etmeyip Katolik kilisesince olan sûretini redde madâr olmak için bu mukaddimeyi serd eylemiştir. Amma isimlerin müşâbehetinden fikirlere vehleten⁴¹⁶ bir teşvîş⁴¹⁷ gelmemek için ihtâr-ı keyfiyete mecbûruz. Rubûbiyet bahsi bile böyledir: Onu da kendisine mu‘ârız-ı mahsus ittihâz eylediği Katolikliğe karşı söylemiştir. Yoksa Kur‘ân-ı Kerîm‘de her şeyin hâyâtı /89/ rutûbet-i mâ‘ ile kâ‘im olduğu ve semâdan erzâk nüzûl ettiği tarzında bin tekevvünât-ı tabî‘iye muvâfık-ı ‘ulûm olarak tasvîr ve ihbâr edildiği ve tabî‘atın ise bizce [‘Âdetullâh] denilen şeyden ibaret bulunduğu elbette Draper’in dahî ma‘lûmu olmak lazım gelir iken o yolda böyle bir sözü ileriye sürmesi bizi redd için olamayacağı bedihi ve âşikârdır. Ne ise bunlar sırası geldikçe lüzumu vecihle hall olunacaklardır. Şimdiki halde biz sözü yine muallim Draper’e terk edeceğiz ki şu bâb-ı evvelde İskenderiye müze‘umunun ilk mehd-i ‘ulûm olduğunu isbat için îrâdına hazırlandığı sözleri kâmilten

⁴¹⁴ Yokluk.

⁴¹⁵ Tıkanma, kapanma, seddolanma.

⁴¹⁶ Birdenbire, ansızın.

⁴¹⁷ Karıştırma, yanılma.

söyleyip bitirsin. Vâkı'â /90/ bunlar meyânında dahî birçok mâlâya'nî ve hâric ez-maksûd şeyler var ise de muallimin sözlerini tahrîf etmemiş olmak için hepsini tercüme edeceğiz. İşte diyor ki:

Demincek demiş idik ki stoyisyenler hikmeti fikr-i beşerin hakikat-i mutlakaya vüsûlü imkânında iştibâh eylemektedir. Zeno bu şüpheyi beyan etmekte olduğu esnada Öklid kendi eser-i 'azîmini tehyî'e eyliyor idi ki insanın tenâkuzâtına bu eser meydan okumak için yapılmakta idi. Yigirmi iki asır mevcûdiyetten sonra dahî hâlâ bu eser doğruluğun ve îzâhın ve bir sûret-i sâbitede irâ'e'-i merâmın modeli olmak üzere yaşamaktadır. O büyük mühendis mahrûtiyât ve prizm gibi yalnız 'ulûm-i riyâziyenin şu'abât-ı sâ'iresi hakkında dahî beyân-ı ma'lûmât ile kalmış olmayıp müzikaca armoni yani ahenk mebhasıyla mebhas-i ru'yet hakkında dahî birtakım te'lîfât kendisine isnâd olunmaktadır. /91/ Mebhas-i ru'yetinde gözden tabâ'ud ve mer'iyâtı ihâta eden şu'â'ât-ı ru'yet kâ'idesini bast eyliyor. Arşimed'i dahî İskenderiye riyâziyûnu ve fizikiyûnu meyânına idhâl etmelidir. Bir hâdise nev'inden olarak Arşimed her ne kadar Sicilya'da yaşamış ise de bunun âsâr-ı riyâziyesi meyânında küre ve silindir hakkında iki kitap bulunuyor idi. Bunlarda da isbat eyliyor idi ki bir kürenin mesâha'-i cesîmesi üstüvâne mesâha'-i cesîmesinin sülûsânına müsâvîdir. Bu keşfine o kadar ehemmiyet veriyor idi ki şeklini mezarının üzerine hakk etmelerini vasiyet eylemiş idi. Terbî'-i dâ'ireden hutût-ı münhaniyeden dahî bahs eylemiştir. Bahsini mahrûtiyât ve küreviyât-ı nâkısaya kadar yürütmüştür. Siprayil mabhası ise hâlâ dahî kendi nâmına mensûbdur. Bu bâbda kendisine ilk fikri veren İskenderiyeli Konon nâm dostu olmuştur. Riyaziyûndan olmak haysiyetiyle iki bin sene müddet Avrupaca emsalsizlik şerefine nâ'il olmuş idi. Fizikçi olmak haysiyetiyle makine /92/ ve fenn-i cereyân-ı miyâhın esâsını koymuş ve ecsâmın sıklet-i izâfiyelerini ölçmenin yolunu bulmuş ve manivela ve ecsâm-ı sâbihanın tevâzünleri kânunlarını vaz' etmiş ve Nil sularını yükseğe kaldırmak için hâlâ kendi ismine mensûb olan vidayı tahayyül eylemiştir. Yakıcı aynaların îcâdını da kendisine isnâd ederler ki gûyâ Siraküs muhârebesinde Roma gemilerine o aynalar ile ateş vermiş imiş. Bir zamanlar İskenderiye hâfız-ı kütübü olan Eratosten dahî birçok âsâr-ı mühimmeye muvaffak olmuştur. Dâ'ire'-i inkılâb-ı Arz'ın meyelânını ta'yîn eden eseriyle cesâmet-i Arz'ı mesâha için iltizâm olunan sa'y ve gayretin derecesini irâ'e ve ta'yîn edebiliriz. Kıta'ât-ı Arz'ın teşekkülüyle yekdiğerine olan

münasebetlerini ve silsile-i cibâlin vaz'iyetlerini ve bulutların yeryüzüne olan te'sîrâtını ve sademât-ı berkâneye⁴¹⁸ ve bir zamanlar deniz ile mestûr olan yerlerin yükselip karaya tahavvülünü ve Gelibolu ve Cebel-i târik ve İstanbul boğazlarının teşekkülünü isbat gibi mesâ'il-i mühimme ile dahî işigal /93/ eylemiştir. Üç cild üzerine bir usûl-i 'avâlem te'lîf eylemiştir ki bu eser fizik ve matematik ve târih kısımlarına munkasım idiler. Bu eserde o zaman tanınmış olan bütün memâliğin haritasını dahî ilâve eyledi. [Teb krallarının menâkıbı] nâm eserinden bâkî kalan parçaların kadr u kıymeti henüz zamanımızda takdîr edilebildi. Şe'nât-ı kenîsâiyeye eblehâne bir taraftarlık seyyi'esiyle birçok asırlar bu kıymettâr eser kûşe'-i bî-kaydi ve nisyâna atılmış idi. İskenderiyeliler tarafından Arz'ın küriyeti hakkında îrâd olunan berâhîni⁴¹⁹ burada zikretmek faidesizdir. Kürre ve kutuplar ve mihver ve hatt-ı istivâ ve medâr-ı seretân ve cedi⁴²⁰ ve tesâvi'ül-leyl u nehâr noktaları ve tebeddülât-ı havâ'îye ve iklimiye vesâ'ireye dâ'ir İskenderiyelilerin ma'lûmâtı sahîhaları var idi. Hutût-ı münhaniye hakkında kat'-ı nâkıs ve kat'-ı mükâfî ta'bîrâtını ilk defa olmak üzere isti'mâl eden Apollonius'un Maksima ve Minimalarıyla mahrûtiyât hakkındaki kânunlarını yalnız ihtâr eylemek bu adamın fazl u kemâlini ihbâra /94/ kâfidir. Arsinelli ile Timorhari'nin tarassudât-ı hey'iyelerini dahî yalnız şöylece bir ihtârdan başka bir şey yapamam. Yine Timorhari'nin Epi kevkebi üzerinde icrâ eylediği tarassudâtın teshîli sayesinde ki Hipparchus i'tidâl-i rebî'î ve harîfinin takaddümleri esâsını tesis eylemiştir. Yine Hipparchus Kamer'in tehâlûf-i safahâtını ve mu'âdele'-i merkeziyeyi ta'yîn eylediği gibi kuvve'-i 'ani'l-merkeziye ve hâric 'ani'l-merkeziye kâ'idelerini bil-kabul harekât-ı dâ'ireviye vasıtasıyla ecrâm-ı semaviyenin harekât-ı mer'iyelerini ta'yîne medâr olan vesâ'it-i hendesiyeyi meydana koymuştur. Ecrâm-ı semaviyenin bir de kataloğunu yapmak 'azm eyledi ki bunda hatt-ı vâhid üzerinde mer'î olan kevakib yine hutût-ı mezkûre nisbetinde taksîm ve irâ'e olundular. Bu sûretle kataloğa derc olunan ecrâmın miktarı bin seksene vardı. Bununla beraber kubbe'-i amânın bir ta'rîf ve tasvîrini de yapmak ister idi. Hattâ yeryüzünün de böyle bir tasvîrini yapmıştır ki onda şehirlerin vesâ'irenin mevâki'ini 'arz ve tûl dereceleriyle /95/ göstermiştir. Cedâvil-i Şems ve Kamer'i en evvel o yapmıştır. Meahâzâ bu kadar parlak mühendis ve münecim ve fizikçilerin teşkîl eyledikleri

⁴¹⁸ Şimşek çakmaları.

⁴¹⁹ Deliller, bürhanlar.

⁴²⁰ Yengeç ve Oğlak dönenceleri.

alay meyânında Batlamyus daha ziyâde şa‘şa‘a ile parlamakta idi. Arapların [El-Mecesti] diye tercüme eyledikleri kitap ki ma‘rûf-i cihandır Batlamyus’un kudret-i ‘ilmiyesine burhândır. Bu eser bin beş yüz sene kemâl-i istiklâl ile hüküm sürüp yalnız meşhur Newton’un eseri onun bu hükûmet-i medîdesine hâtîme çekebilmiştir. Eser-i mezkûr Arz’ın kürevî ve merkez-i ‘âlem üzerinde sâbit olduğu kâ‘idesini vaz‘ eylemiş ve tesâvi’ül-leyl ü nehâr vesâ‘ireyi ölçüp hesap eylemek üzere birçok âlât ve edevât-ı hey‘iye ve hendesiye ta‘rîf eylemiş ve dâ‘ire’-i inkılâbın meylini istihrâc ve memâlikin derecât-ı ‘arûzunu ta‘yîn ve ekâlinin muhâlefet-i havâ‘iyesini tasvîr ve bir yevm-i Arzî ile yevm-i felekînin farkını irâ‘e ve tefhîm etmiş olduğu gibi mahrek-i Şems’in bir hâric ‘ani’l-merkez olması kâ‘idesinden kopuşarak harekât-ı Şemsiye /96/ kâ‘idesini tesis ve harekât-ı Kamer’i bil-hesâb safahâtını ve husûflarını irâ‘e eylemiştir. Zikrolunan El-Mecesti’den başka Batlamyus’un birtakım âsârı daha bulunup ez-cümle Şems ile Kamer’in Arz’a olan bu‘dunu mümkün mertebe ölçmeye gayret eylediği gibi Hipparchus’un keşfiyâtı üzerine dahî bahs ve tetkîkâta girişerek i‘tidâl-i reb‘î ve harîfinin takaddümlerinden yigirmi beş bin senede bir kere bir devir husûle geleceğini bulmuştur. Bin yigirmi iki kevkebin kataloğunu tanzîm ederek kehkeşânın neden ibaret olduğunu ve seyyârâtın harekâtını gâyet mâhir bir sûrette ta‘rîf eylemiştir. Hele bu ta‘rîf Batlamyus’a en büyük şeref veren mesâ‘ildendir. Bu bâbda ve bâhusûs Venüs seyyaresinin harekâtı hakkında kudemânın verdikleri ma‘lûmâtı ikmâl eyliyor. Bir de Stesibius dahî İskenderiye müze‘ununun meşâhirinden olup [ateş makinesi] nâmıyla tevârihde mervî olan îcâd bu zâtın eser-i muvaffakiyetidir. Şâkirdi Hero’nun iki silindir ilavesiyle ikmâl eylediği bu makine /97/ ilk vapur makinesi demektir. Hero’nun ikmâliyle bu makine bir de aksiyonlu makine sûretini almış demektir ki eolipile modeli üzerine inşâ olunmuştur. (Bu eolipile âlât-ı fizikiyeden bir âlettir ki kudemâ onunla buharın derece’-i kuvvetini gösterirler idi). Serapis salonlarının sükûtu Stesibius ve Apollonius’un îcâd-gerdesi olan su saatlerinin şemâtetleriyle ihlâl olundu ki bunlar zamanı damla damla ölçerler idi. Romalıların kalanderyeleri islâha ihtiyaç gösterecek derecelerde karışınca Sosigenes nâmında İskenderiyeli bir müneccim vasıtasıyla ve kayser-i rumun emriyle tashîh olundular. O zamana kadar Romalıların seneleri usûl-i Kameriye tâbi‘ iken müneccim mûmâ ileyh onu terk

ettirip 365 ve kûsür günden ibaret olan sene'-i Şemsiyeyi kabul ettirdi. İşte Jülyen yani târih-i kayser denilen kalandirye budur.

Biz diyoruz ki:

Draper'in İskenderiye müze'umunun /98/ ilk mehd-i ma'ârif olduğunu ta'rîf yolundaki tafsîlâtı burada hitâm bulmuştur. Maksûd-ı aslîye yabancılığundan dolayı bizim için lüzumundan fazla 'add edilmek ve bu kitaptan ziyâde bir târih-i 'ulûm kitabına derc olunmak lazım gelen işbu tafsîlâtı Draper bilakis pek azınsaya azınsaya yazmıştır. Yani bu kadarını da yazmaz ise hiçbir şey yazmamış denileceğinden havf ede ede bu tafsîlâtı vermiştir. Bundan maksadı Yunanistan'ın dîn-i kadîmi olan 'akâyid-i esâtiriyenin ne gibi ma'lûmât-ı sahîha'-i fenniye ile dûçâr-ı inkırâz olduğunu göstermektir ki işte bu kitaptan maksûd-ı esâsi olan bu netîceyi dahî ber vech-i âtî istintâc /99/ ediyor. Diyor ki:

Mısır'da hükûmet eden Makedonyalı krallar kendi teb'alarının hissiyât-ı dîniyelerine mukâbil şu yolda icrâ'atta bulduklarından dolayı ta'yîb edilmişlerdir. Vâkı'â Mısır dîn-i kadîmini hükümetin ihtiyâlât-ı siyasiyesi ve icrâat-ı mülkiyesi emrinde medâr-ı nüfûzu olmak menzelesine indirerek tahkîr etmişlerdir. Amma zikrolunan krallar fatîn ve zekî olan sınıf-ı ahâliye hikmet vermişlerdir. Hiç şüphe yoktur ki bu krallar şu politikayı Asya esfârında öğrenmişlerdir. Ol seferlerde ki onlar Yunanileri dünyanın birinci milleti 'add olunmak mertebesine terfî' eylemişler idi. Bu seferlerdeki aldıkları hikmet sayesinde Yunaniler âbâ ve ecdâdlarından kalan din-i esâtirînin masal menzelesine indiğini görmüşler ve eski şairlerin bahr-i sefid sevâhilini doldurmuş oldukları havârik-ı mu'cizkârâne menâkıbının hayâlâtta ibaret olduklarını anlamışlar idi. Olympus ilâh ve ilâheleri bayılıp onlar ile beraber Olympus'un kendisi yani semâ dahî /100/ eski hükmünden düşmüş idi. [Hades] denilen 'âlem-i erbâb artık korkulacak bir mahal hükmünde telakki olunmak şöyle dursun bunun mevki'i neresi olduğunu ta'yîn bile edemiyorlar idi. Eski ilah ve ilaheler o zamana kadar temekkün ediyorlar diye i'tikâd olundukları ormanlardan mağaralardan ve Anadolu enhârından çıkmışlar gitmişler idi. Erbâb-ı mahîle'-i mezkûreye inananlar bile bunların şu mahallerde fil-hakika mesken tutmuş bulduklarından bile şüphe etmeye başlamışlar idi. Vâkı'â genç Suriyeliler Adonisin mü'elleme'-i 'âşıkânesine hâlâ izhâr-ı te'llüm ediyorlar idiyse de bu te'llüm artık yalnız bir 'âdet-i kavmiye sûretinde vukû'a geliyor idi. İran tarafları birkaç defa tebdîl-i dîn etmiş idiler. Zerdüştün ihbârât-ı semâviyesine bedel 'akîde'-i tesniyeyi kabul

etmişler idi. Ondan sonra dahî bazı esbâb-ı cedîde'-i siyasiyeye mebnî Magianizmi kabul etmişler idi. Dağ başlarındaki ateş-gedelerde yanan ateşlere nice vakit perestiş eyledikten sonra Güneş'e /101/ tapınmağa başlamışlar idi. İskender'in zuhûru üzerine dahî fil-hâl Panteizme (yani her şey Hakk'dan ibarettir mezhebine) düştüler. Bir memleketin ma'bûdları buhran zamanında imdâda yetişmezler ise i'tibârlarını kaybetmeye yaklaşırlar. Kendi nâmlarına dikili taşlar ma'bedler rezk ve ikâme olunan muhterem Mısır ma'bûdları ekseriyâ gâliplerin kılıcı ile mağlûb edilmeye kendilerini terk etmişlerdir. Ehrâm-ı cesîme⁴²¹ ve Colossi ve Sphinx ile müzeyyen olan o memlekette erbâb-ı kadîme esnâmî⁴²² artık gerçekten ber-hayât zevât imişler hükmünü gösteremiyorlar idi. Bunlara artık inanılmıyor idi. Onların yerlerine başka ma'bûdlar istenilip Serapis Osiris'i rehîn inkırâz eyledi. İskenderiye sokaklarında ve dükkânlarında bin Yahudi var idi ki beytü'l-makdisin ve beytü'l-lahimin rabbini âdeta unutmuşlar idi. Esâtîr-i evvelîn ve avân-ı köhne ve a'sâr-ı 'adîdenin şehâdeti velhâsıl her şey kendi hükmünü kaybetmiş idi. Avrupa tarafının yani Yunanistan'ın /102/ hâtîrât-ı esâtîriyesi ve Asya'nın 'akâyid-i tenâsühiyesi ve Mısır'ın zünûn-ı kadîmesi hepsi bir baygınlık haline gelip i'tikâd denilen şeyin nasıl serî'û'z-zevâl bir hayâl olduğunu Batlamyuslar anlamış idi. Kezâlik bunların anlamış oldukları bir şey var ise o da bu 'akâyid ve hayâlât-ı kadîmeden daha kuvvetli bir başka şeyin var olmasından ibarettir. Zikr olunan hayâlât-ı kadîme bir kere munkariz olduktan sonra tabakât-ı Arz içinde medfûn kalan ecsâm-ı 'uzviye gibi bir daha 'avdet etmemek üzere bu dünyadan geçmiş olurlar. Hâlbuki bu serî'û'z-zevâl olan hayâlî 'âlemin verâsında bir de ezeli ve ebedî bir 'âlem-i hakîki vardır. Lakin medeniyetin henüz derece'-i ibtidâ'iyesinde yaşayân adamların bize bırakmış oldukları hurâfât-ı bî-esâs üzerine müesses kıyâsât ile o 'âlem-i hakîkiyi anlayabilmek kâbil olamayacağı gibi birtakım esrâr-ı 'acîbe ve hafâyâ-yı garîbe hayâlâtıyla dahî o 'âlem-i hakîkiyi tefekkür kâbil olamaz. Esrâr ve hakâyık-ı mezkûreyi 'ulûm-i hendesiye ve 'ulûm-i tabî'iyeye /103/ sormalıdır. Bu 'ilimler insanîyet 'âlemine lâ-yü'add ve lâ-yuhsâ⁴²³ füyûzât nisâr ederler ki füyûzât-ı mezkûrenin kıtmetleri 'âlî ve kendileri dâimi olurlar. Öklidin mu'âdelât-ı hendesiyesini redd edebilmekliğin kâbil olabileceği gün asla gelmeyecektir. Kezâlik o gün gelmeyecektir ki Eratostenin

⁴²¹ Mısır piramitleri.

⁴²² Putlar, heykeller.

⁴²³ Sayılamaz, pek çok, hesaba gelemmez.

keşf etmiş olduğu kürriyet-i Arz 'leyhine i'tirâz olunabilsin. İskenderiye Sirakusda hikmet-i tabî'iyeye binâen müyesser olan keşfiyât-ı 'azîmenin kûşe'-i nisyâna atılmasını bu cihan asla tecvîz edemeyecektir. Hipparchus ve Apollonius ve Batlamyus ve Arşimed isimleri dünya üstünde insanlar bâkî kaldıkça kemâl-i ta'zîm ile yâd olunacaktır. İmdi şu îzâhattân anlaşıldığına göre İskenderiye müze'umu 'ulûm-i cedîdenin beşiği olmuştur. Vâkı'â o müze'umun teşekkülünden evvel dahî Çin'de ve Mezopotamya'da tarassudât-ı hey'ie icrâ olunmuş idi. Hesap ve hendese dahî Hindistan'da gereği gibi muvaffakiyetle tetebbu' edilmiş idi. Lakin hiçbir tarafta bunların usûl-i /104/ tedvîni sahîh ve ciddi bir tavır almamış idi. Hiçbir tarafta tecârib-i fizikiyeye mübâşeret olunmamış idi. Hâlbuki 'ulûm-i cedîde hususunda elyevm olduğu gibi o zaman iskenderiyede dahî tabî'atı yalnız tetebbu' ile iktifâ olunmayıp belki tabî'atı istintâka⁴²⁴ kadar varılır idi ki işte bu hal İskenderiye mektebinin sıfat-ı mütemeyyizesidir.

Biz diyoruz ki:

Arayere birkaç söz katmak için verdiğimiz fâsılalardan kat'-ı nazar Draper'in İskenderiye müze'umu hakkında on bir sahîfeye doldurmuş olduğu ma'lûmâtı kâmilten tercüme eyledik ki bunları mütâla'a eden kâri'lerimiz eğer târih-i terakkiyat-ı 'ulûma dahî vâkıf iseler Draper'in sözlerini okudukça yer yer tevakkuflar ile kısım kısım bazı te'emmülât ve mülâhazâta bulunmuşlardır. Ezcümle dikkat etmişlerdir /105/ ki bundan evvel dahî beyân eylemiş olduğumuz vecihle zikr olunan müze'um hakkında verilen ma'lûmât [tarih] olmak nokta'-i nazarınca nâkıs ve 'ulûm ile edyân arasında [nizâ'] olmak nokta'-i nazarınca dahî bilakis fazladır. Hattâ İskenderiye mektebine mensûb olan 'âlimlerin muvaffak oldukları keşfiyâtı tafsîlen ta'dâd etmek bu kitabın plânında dâhil olmamak lazım olduğunu Draper'in kendisi dahî i'tirâf eylediği halde o tafsîlât külfetini yine ihtiyâr eylemiştir ki bundan merâmı gûyâ [işte İskenderiye mektebi terakkiyat-ı 'ulûma bu kadar hizmet eylediği için ebâtıl-ı kadîmeyi berbâd ederek onun yerine 'ulûma daha ziyâde muvâfık olabilecek bir din-i /106/ cedit vaz'ına mukaddime tehy'e eylemiş oldu] demek ise de bu merâmı zikr olunan tafsîlât-ı zâ'ide içinde zâyî' etmekte bulunduğu bizden ziyâde kendisi te'essüf etmelidir. Bu merâmlarda Draper'e muhâlefetimiz olmayıp bilakis muvâfakatımız olduğundan o merâmları o maksûdları birer birer gözden geçirerek kendi düşüncelerimizi dahî ilave etmek için deriz ki:

⁴²⁴ Sorgulamak, söyletmek.

İskenderiye müze'umunun terakkiyat-ı 'ulûma sebk eden hidemât-ı 'azîmesi ne kadar lisân-ı sitâyîşle hikâye edilse sezâdır. Hakîkaten ilk mehd-i 'ulûm bu müze'umdur. Amma bu hikâyeler hep târih kısmında kalıp asıl dîn ve ilim nizâ'ına meydan 'add olunamazlar. Zikr olunan mektebin tesisinde üç /107/ maksad olup birincisi o zamana kadar mevcûd olan ma'lûmât-ı beşeriyeyi cem' ve muhâfaza ve ikincisi bunları tevsî' ve üçüncüsü neşr ve ta'mîm imiş. İşbu mekâsıd-ı selâseye şöyle hizmetler ve o hizmetlerde böyle fedâkârlıklar edilmiş. Hepsi doğru! Fakat hepsi târih-i 'ulûma âid mebâhisden olup münâza'a'-i ilim ü dine ta'allukları yoktur. İskenderiye'deki 'âlimler edebiyat riyâziyât hey'et ve tabî'at diye dört sınıfa munkasım olmuşlardır. Bir hayvânât ve bir de nebâtât bağçesi ilave olunmuş. Bir rasadhâne bir dârü't-teşrîh bile yapılmış. Hep terakkiyat-ı 'ilmiye târihine âid mebâhis! Nihâyet 'ulûmda Aristo ve ahlâkiyâtta dahî Zeno hikmetleri /108/ esâs ittihâz olduğunu şerh ve tafsîle başlıyor ki işte nizâ'-ı 'ilm ü dine âid sözler dahî bunlar olmak lazım geliyor. Aristo'nun usûl-i hikmeti bir şey hakkında hayâlin gösterdiği sûrete ittibâ' edilmeyip aklın gösterdiği sûrete ittibâ' esâsı üzerine mebnî imiş. Akıl ise tecrübe ister imiş. Bu usûl-i hikmetce evvelâ cüz'iyâtı tecrübe ve tetkîkten işe başlayıp ondan mütehasıl netâyici külliyyâta doğru tevsî' etmeli imiş. Tecârib-i vâkı'â 'inde't-tatbîk burada dahî isâbet ve hakîkatini gösterir ise 'umûmiyyâta kadar teşkîl edilmeli imiş. Bizce [eserden mü'essire intikâl] denilen usûl-i hikmet ki hakîkaten akla dahî /109/ en muvâfık olan usûl ancak budur. Bunun ma'kûsu olan hikmet-i Eflâtuniyeden kat kat akvâdır⁴²⁵. Hattâ Draper'in dahî dediği gibi bu yolda da eğerçe hatadan selâmet bil-külliyeye kâbil değil ise de dûçâr olunacak hatalar usûlün hataları olmayıp belki i'tâ-yı hükme medâr ittihâz olunan tecrübelerin kifâyetsizliğinden mütevellid hatalar demek olarak o tecrübeler ikmâl edilecek olur ise hatalar dahî tashîh edilmiş olurlar.

Mekâsıdın bu cihetlerinde hep Draper ile beraberiz. Lakin tecrübe denilen şeyi o kadar ta'mîm ve tashîh kâbilidir diye hüküm olunabilir mi? Aristo'dan veyahut İskenderiye /110/ kütüphanesinden bu zamana değin iki bin bu kadar sene mürûr ederek Yunanilerden sonra Araplar Latinler ve onlardan sonra Avrupalılar dahî hep tecârib ve tettebbu'âta hasr-ı sinîn ü a'sâr etmiş oldukları halde tecâribin bugün istihsâl etmiş olduğu netâyic bile kâffe'-i hakâyıkı irâ'e ve ta'yîn mertebesine varmış mı ki tâ o zamanlar meşâ'iyûnun tecrübesi böyle bir derece'-i mükemmeliyete varmıştır diye farz olunabilsin. Buna Draper dahî imkân tasavvur edemeyerek Aristo'nun da birçok

⁴²⁵ Daha kuvvetli, en kuvvetli.

mesâ'ilde dûçâr-ı hata olmuş bulunduğunu ketm edemeyip i'tirâf eyliyor. Evet Aristo dahî bazı o kadar garip hatalara dûçâr olmuştur ki derece'-i garâbeti /111/ bugünkü mektep çocuklarını bile güldürür. Amma o muallim 'ale'l-a'lâ bu hatalardan dolayı istihfâf olunamaz. Yalnız şu denilir ki vâki'â Aristo'nun usûl-i hikmeti o zamanın 'akâyid-i esatiriyesini redde iptale mahva kifâyet edebilmiş ise de bu muvaffakiyet zikr olunan usûl-i hikmetteki kuvvet-i kâtı'adan neş'et eylemiş olmaktan ziyâde 'akâyid-i mezkûrenin zaten çürük ve batıl olmasından neş'et eylemiştir. [Filan mağarada bir peri var imiş de o mağaraya girenlere bir nağme'-i sehârâne okuyarak işitenleri o anda helâk eyler imiş] tarzındaki üstûre'-i⁴²⁶ kâzibeyi red ve iptal ve mahv için hikmet-i meşâ'iyenin kuvvet ve salâbetine ne hâcet? O mağarada /112/ birkaç gece beytûtel⁴²⁷ derecesindeki cesaret dahî kifâyet edebilir. Şimdi bizim kocakarı tandırnâmeleriyle hayâlât-ı esatiriye arasında pek büyük bir fark yoktur. Hâlbuki zamane gençleri o tandırnâmeler ahkâmını terk ve iptal için hikmet-i meşâ'iyeye ihtiyaç görmüyorlar. Meselâ çeharşanba karısı hakkında bunca üstûreler meydana almış olduğu halde nihâyet çeharşanba karısını hiçbir kimsenin ra'yel-'ayn gördüğü tahakkuk edememiş olmasını düşünmek bunun bir masal olduğunu hükme kifâyet eylemektedir. Ne hâcet İskenderiye mektebinden değil a Aristo'dan bile mukaddem esâtir-i Yunaniye hükümden düşmeye başlamış ve mu'tekidler birtakım erbâb-ı mahîle /113/ yortularını fil-vâki' onlara hüsn-i i'tikâdlarından dolayı değil belki 'iyy ü nûşe ve melâ'ib ü fahşa medâr oldukları için tutmakta bulunmuş idi. Hakîm Sokrates'in o i'tikâd-ı kadîm aleyhindeki efkâr-ı hikemiyesi değil midir ki bazı zaleme'-i muta'assıbîn tarafından katline kadar varılmağa sebep olmuştur? Meahâzâ İskenderiye mektebinde ma'ârifin terakkisi tenvîr-i efkâra hizmetle hayâlât ve hurâfât-ı kadîmenin foyası daha kolay daha mükemmel meydana çıkmıştır. Meselâ kudemâ-yı esatiriye nezdinde yağmur rüzgâr bereket kaht sevda ticâret falan hep birer ma'bûd ve ma'bûdeye isnâd olunurlar iken envâr-ı ma'ârifle biraz tenevvür eden gözler işbu tekevvünât-ı tabî'iyeye isnâd /114/ olunan ahkâm-ı hurâfiyeyi pek kolay reddedebilmişlerdir. Hiçbir vakit bulutsuz yağmur yağmadığını düşünmek derecesinde bir ma'rifet yağmur hususunda zevât-ı mahîle'-i ma'bûdenin hiçbirinin dahli olmadığını ve olamayacağını göstereceği gibi yağmurların yine denizlerden nehirlerden bit-tebehur bulut halini iktisâb ile rüzgârın önüne düşerek sevk olunduklarını ve tabakât-ı nesîmiyeden bir soğuk tabakaya gelince miyâh-ı

⁴²⁶ Söylenti, efsane.

⁴²⁷ Geceleme, gece kalma.

mütebahhirenin bit-tekâsûf yağmur sûretinde yere indiğini bilmek ve düşünmek bu keyfiyet-i tabî'iyenin birkaç ma'bûdun kudret-i mahsûsasıyla husule gelmesi hâtırasını mahv eder. Çünkü tecrübenin bu nokta üzerinde gösterdiği hakikat o kadar /115/ kat'îdir ki yağmurun işbu keyfiyet-i husulünü keşif sayesinde taktîr⁴²⁸ inbikleri dahî vücûda gelmiş ve inbik kazanından mâyi'in buhar haline getirilmesi denizlerden derelerden suyun dahî bu hale girmesi demek olup buharın borulardan geçmesi bulutların tayerânı ve buharın müberredler içinde tekâsüfî bulutların bir tabaka'-i bâridede tekâsûf eylemesi ve nihâyet emzikden mâyi'in akması dahî yağmur yağması demek olmuştur. Asıl ibadete lâayık olan ma'bûd-i hakîkinin nüzûl-i bârân⁴²⁹ için koymuş olduğu işbu kânun-i tabî'ata vukûf ile hurâfât-ı kadîmenin bu keyfiyete tevkîl eyledikleri ma'âbid-i kadîmeyi redd etmek ne kadar kolay ise sâ'ir hakâyık-ı tabî'iyeye /116/ ile hurâfât-ı hayâliyyeyi redd etmek dahî o kadar âsân olacağı bedihi ve aşikârdır. Lakin bakalım hikmet-i meşâ'iyeye o kânun-i tabî'atın vâzı'ına kadar keşfiyâtını ilerletip ta'mîm edebilmiş mi? Fizik hudûdu dâhilinde bu kadar kat'iyet gösteren hakikat metafizik hudûdu dâhiline girdiği zaman dahî o hakikat böyle kat'iyet sûretinde tecellî eyleyebilmiş mi! Heyhât!... İşte Aristo'nun hataları asıl bu tabî'iyâttan sonraya varıldığı zaman meydana çıkmış. Bunun için de İskenderiye mektebi işin bundan ilerisini Zeno'ya bırakmıştır. Çünkü mesele tabî'iyâtın hâricine çıkıp da mâverâ-yı tabî'iyâta varınca hikmet-i meşâ'iyenin sözleri /117/ dahî hurâfât-ı esatiriyenin bir başka türüsü olmak sûretinden kurtulamayacağı tahakkuk eylemiştir. Zeno o zamana kadar tabî'atı tetkîk eyleyen mesâlik-i hikemiyenin keşfine muvaffak olduğu hakâyıka binâ-yı fikir ederek diyebilmiş ki: [Kâ'inâta icrâ-yı hüküm eder bir kuvve'-i 'âliye ve gâlibe var ise de bir zât-ı 'âlî bir şahs-ı gâlib yoktur]. Müşârun ileyh bu sözünü îzâh dahî ederek [Göze görünmez bir kudret-i 'âliye var ise de bir ilâh-ı şahsî yoktur] diyor. Hattâ [Hele böyle bir ilâh-ı şahsî tahayyül ve temsîlinden sonra ona bir de sûret vermek ve insanlarda olan hissiyât ve hevesâtı ona da isnâd eylemek bil-küllüye akılsızlıktır] diyerek bundan da /118/ vahye ilhâma kadar ilerleyip bunların da imkânını inkâr ediyor. Draper bu sözleri niçin söylüyor? Şüphe yok ki ilim ile dinin münâza'asında 'ilmi gâlip dini mağlûb çıkarmak için söylüyor. Dîn insanı bir ilâh-ı kayyûm ve kahlâra davet etmiyor mu ya? Onun mevcûdiyetini irâdesini Zeno ağızından inkâr ettirmek istiyor. Lakin biz mütedeyyinler bu noktada bir te'emmül ederiz. Düşünürüz ki Zeno bu sözleri ne zaman

⁴²⁸ Damıtma.

⁴²⁹ Yağmurun inmesi.

ve kimlere karşı söylüyor? Eski Yunaniler zamanında göklerin ilâhlar makarı zann olduğu ve o ilahların adeta insanlar gibi hissiyât ve hevesâta ve her türlü emrâz-ı nefsâniye ve şehvâniyeye isti'dâdları i'tikâd edildiği ve cümlesinin zevceleri /119/ ma'sûkları bulunduğu kadar inanıldığı zamanlardaki adamlara karşı söylüyor. Bu adamlar i'tikâdât-ı garîbelerini tâ o ilah ve ilahelerin insanlar ile söyleştiklerine ve misafirleştiklerine ve hattâ çiftleştiklerine kadar vardırırlar idi. İşte ilhâm ve vahyi de bu sûrette olmasından dolayı reddediyor. Bu halde biz muvahhidîn ve münezzezhîn dahî Zeno ile beraberiz. Zaten o misillü ma'âbîd-i mahîleye inanmak kuvvetine hâlel gelmeğe başlamış olması üzerine yine delâlet-i 'ulûmla dahî mü'eyyed bulunan bu haklı sözlerine halkın inanması pek lazım pek tabî'îdir. Şu kadar ki Zeno o kuvvet-i 'âliye ta'yînen îzâh ve tasrîh edemiyor. Bugün biz hikmet-i İslâmiye /120/ yardımı ile anlayabiliriz ki bu kuvve'-i 'âliye ve gâlibeden maksadı Allahu vâhid ve zül-celâldir. Amma onun ta'yîn-i mâhiyeti emrinde 'aciz ve fütûr yalnız Zeno'nun yakasına sarılmak ile kalmıyor. O zamandan bu zamana gelinceye kadar bunca enbiyâ'-i 'izâmın irşâdâtı munzam olduğu halde dahî yine o kâdir kuddûs ve subhân olan zât-ı ecel ü a'lâ Hazretleri hakkında son söz [Mâ 'arefnâk!...⁴³⁰] olup kalır. Zeno hakîkten büyük bir hakîkate vâsıl olmuş. Zîrâ [bu meseleler hakkında bizde olan fikirler hep gayr-i sahîh hep gayr-i müessesdir. Çünkü fikr-i beşer kendi mâhiyet-i mahsusası hakkında bir gûne ma'lûmât-ı sahîhaya dest-res olamaz] diyor. Kendini /121/ bilmeyen fikr-i beşer kendi hâlîkını nasıl bilebilir? Bakınız ne güzel söylüyor. Diyor ki: [Biz tekevvünâtın yalnız âsâr-ı zâhiresini görüp tetebbu' edebiliriz. Müsebbib-i hafî ve hakîkisini göremeyiz bilemeyiz. Hiçbir vecihle unutmayalım ki insanoğlu hiçbir vakit hiçbir sûretle hakîkat-i mutlakaya vâsıl olamayacaktır]. Bu söz hakîkten ilâ kıyâmü's-sâ'a ferâmuş edilemeyecek ve mertebe'-i hakîkatten düşmeyecek bir sözdür. Zîrâ hakîkat-i ulûhiye değil a hergün gözlerimiz önündeki tahavvülât ve tekevvünâtın müstenid oldukları kavânin-i tabî'iyenin sahtindeki hakîkat-i mutlakaya bile hâlâ muttali' olamamış bulunduğumuz gibi daha ne zamana kadar muttali' /122/ olabileceğimiz dahî mu'ayyen değildir. [Rüzgâr] diyoruz da ne mâhiyet-i hakîkiyesini ne zaman ve semt-i hebûbunu hâlâ kat'iyen ta'yîn eyleyemiyoruz. Bu ise işte tabî'iyâttır ya tabî'iyâtın öte tarafında hattâ ma'kûlâtın dahî hâricinde olarak rüzgârın hâlîkının mâhiyetini ta'yîne hangi usûl-i hikmetin zehresi⁴³¹ vardır? Zeno o zât-ı ecel ü a'lâ hakkındaki cehlini [men 'arafe

⁴³⁰ "Biz Seni bilemedik!..."

⁴³¹ Cesaret, yiğitlik.

nefsehû] haddesinden geçirip ‘ayn-ı ma‘rifet haline koymuş bulunduğu içindir ki bu ma‘rifet cehl-i nefsîsinden kendi hikmet-i ahlâkiyesine bil-intikâl insanlara fazîlet ve intizâm-ı ma‘îşet ve hüsn-i mu‘âşeret ve kazâ ve kadere teslîmiyet esâsları üzerine mü’esses bir meslek ta‘yîn etmiş. Şerâyi‘-i sahîha’-i /123/ semaviyeye ne kadar takarrub eylemiş! Böyle bir yandan Aristo’nun hikmet-i tabî‘iyesi ve diğer taraftan Zeno’nun hikmet-i ahlâkiyesi yardımı ile diyânet-i kadîme’-i esâtiriye mahv edilmiş ise de şu dakikaya dikkat etmeli ki Zeno’nun şerâyi‘-i sahîhaya takarrubu ile beraber kabul eylediği şey mücerred bir [din-i hakîki] olmayıp bir meslek-i hükmîden bir mezheb-i zannîden ibaret kaldığı için füyûzât-ı sahîhası âsârını gösterememiş. Bu güzel güzel hakîkatlerin meydana çıkmasından nihâyet ne netîve hâsıl olmuş? Draper bunu da söylüyor. Söylüyor amma şöyle birtakım tafsîlât-ı gayr-i matlûbe meyânında birkaç kelimecik ile söyleyip tafsîlât-ı lâzime /124/ ve lâyikasını pek tir geçiyor. Kendi işine öylesi elverdiği için öyle söylüyor. Amma biz mütedeyyinler onun o kadarcık söylemesinden dahî işi anlayabiliriz. Kütüb-i sâ‘ire’-i târihiyeden dahî haber alıyoruz ki o zamanlar İskenderiye şimdiki Paris gibi bir şey olmuş. Ahalisini teşkil eden ne Rumların Rumluğu kalmış ne Yahudilerin Yahudiliği ne Kıptilerin Kıptiliği! Cümlesi gûyâ ümmet-i vâhîde olmuş amma îmânsız dinsiz ahlâksız edesiz bir hey’et-i müctemi‘a’-i sefihe ve müsriife olmuşlar kalmışlar. Edilen sefihlikleri bihakkin tasvîrden elyevm kalemler hayâ ediyorlar. İnsâf olunsun. Jüpiter ile Venüs vesâ‘ire arasındaki esâtîr-i ‘âşîkâneye inanan butlân-perest /125/ eskiler hakkında sefâhetin fezâhatın⁴³² bu derecesinden bahs olunmuyor. Onların saf-derûnluklarından bahsedilerek bu saf-derûnluklar dahî biçârelerin cehâletlerine hamâkatlarına belâhetlerine haml olunuyor. Cehâletin belâhetin mûcib olduğu fezâ‘il ile ‘ulûm ve ma‘rifetin ve hikmetin müstelzim olduğu fezâyih mukayese edilecek olsa insanın adeta ‘ulûmdan nefret ve cehâlete muhabbet edeceği geliyor. Amma sakın zann olunmasın ki Draper’in dûcâr-ı ta‘n ve teşnî‘i olan Katolik papazları gibi biz dahî esâsen ‘ulûm ve ma‘ârifin aleyhindeyiz! Hâşâ! Bu muhâkemâtın ilerisinde daha ne ‘acîb ve garîb şeyler görülecektir ki fikirler meyiller o zaman daha ziyâde vuzûh /126/ ile anlaşılacak ve inşaallâhu Teâlâ iki bin senedir bunca hikmetlerin halledemedikleri hakîkat-i kat‘iyeyi hikmet-i İslâmiyenin nasıl halleylediği görülecektir. Biz şimdiki halde Draper’in şu birinci bâbından İskenderiye mektebinin tahkîkât ve keşfiyât-ı ‘ilmiyesi o zaman mevcûd olan ‘akâyid-i esatiriye ve hurâfiyeyi mahva kifâyet edebilmiş olduğunu

⁴³² Edepsizlik, hayasızlık.

görmek ile iktifâ eyleyerek yoksa o zamandan sonra bu zamana doğru imtidâd eden ‘akâyide hiçbir te’sîri olamayacağını hatırımızda tutmalıyız. /127/

İKİNCİ BÂB

NASRÂNİYET VE TAHAVVÛLÂTI VE ‘ULÛM İLE MÛNÂSEBETİ

Draper ikinci bâbını teşkîl eden mebahisi bâb-ı mezkûrun sernâmesi altında şu vecihle hülâsa eyliyor:

[Roma cumhuriyetinin ahvâl-i dîniyesi --- Usûl-i İmparatorînin vahdet-i rubûbiyete yol açtığı --- Memâlik-i İmparatoriyede Hıristiyanlığın intişârı --- Hıristiyanlığın hükûmet-i mülkiyeyi istîlâ etmesinin putperestlik ile imtizâcı muktezî kılması --- Tertullian’ın kendi mezhep ve ‘amelini keyfiyet-i tasvîri --- /128/ Konstantin’in ta’lîsinden Hıristiyanlığın tedennîsi netîcesinin istihsâli --- Hıristiyanlığın İmparatorlar ve krallar ile ittifâkı --- ‘Ulûm ile gayr-i kâbiliyet-i muvâfakatı --- İskenderiye kütüphanesinin mahvı ve felsefenin mahkûmiyeti --- St. Augustin’in hikmetinin teşrîhi ve ‘umûmiyet üzere hikmet-i kenîsâiyenin beyânı --- Tevrat ve İncillerin hakâyık-ı mahza’-i ‘ilmiye sûretinde i’tibârı]

Draper’in birinci bâbı ilim ve dîn mücadelesinden asıl maksûd olan şey ikinci bâba girmek için bir medhal hükmünde idi. Onun için bâb-ı mezkûrda yalnız Yunanistan’da felsefenin zuhûru ebâtîl-i esatiriyeyi hükümden düşürmüş ve kendisince ‘ulûm ve fûnûna muvâfik ‘add olunan dinin şöylece bir tohumunu ekmiş olduğunu göstermek ile /129/ iktifâ etmiş idi. Biz dahî mukabelemizde yalnız o bâbın isti’dâdı derecesinde söz söylemiş idik. Şimdi Draper işbu ikinci bâbında da mekâsıd-ı asliyesini daha ziyâdece îzâha giriştiğinden kırâ’at ve mütâla‘asında kâri’lerimiz dahî dikkat ve ihtimâmlarını ona göre arttırmalıdır. İşte şu vecihle söze başlayıp diyor ki:

Ma’nâ-yı siyasiyesine göre Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu’nun ‘âleme ihdâ etmiş olduğu bir hediyyeden ibarettir. Roma’nın cumhuriyetten İmparatorluğa intikâli esnasında havza’-i bahr-i sefid sevâhilindeki memâlik-i müstakilenin kâffesi Roma’nın her nüfûzu bir merkezde cem‘ etmekten ibaret bulunan kâ’idesine itâ‘at eylemişler idi. Bu halde Roma’nın gâlibiyet-i fâtihânesi memâlik-i mezkûre için /130/ bir felaket sûretini almamış idi. Bilakis memâlik-i mezkûrenin öteden beri yekdiğeri aleyhinde îkâ’ından hâlî kalmadıkları

muhârebâta nihâyet vererek böyle sonu gelmez münâza'anın sulh-i 'umûmî maksadına îrâs eylediği hâle ve felâketi dahî ortadan kaldırmış idi. Yalnız fetih ve gâlibiyetin bir 'alâmet-i 'aleniye ve mer'iyesi olmak için değil belki yâdigâr-ı galebe ve medâr-ı iftihâr olmak için milel-i mağlûbenin minel-kadîm ma'bûd ittihâz eylemiş oldukları sanemler Roma'ya nakil olunmuş idi. Müstehziyâne bir müsâ'ade olmak üzere esnâm-ı mezkûrenin Roma'da dahî kendi mu'tekidleri tarafından mazhar-ı perestiş olmalarına müsâ'ade verilmiştir. İşbu sanemlerden her birinin 'an-asıl kendi memleketlerinde mazhar olageldikleri nüfûz ve i'tibâr-ı 'azîm Roma'ya dünyanın her tarafından getirilip cem' edilmiş olan esnâm-ı kesîre meyânında küçülüp bil-küllîye zâyî' olmak mertebesini bulmuştur. Evvelce dahî görmüş olduğumuz vecihle keşfiyât-ı coğrafiye ve intikâdât-ı felsefiye /131/ işbu 'akâyid-i kadîme'-i putperestâneyi zaten mütezil eylemişler idi. 'Akâyid-i mezkûre Roma'nın esnâm hakkında ittihâz eylediği şu tedbîr-i siyâsetkârâne ile bil-küllîye mehvedilmiş oldu. Roma'ya ilhâk olunan memâlikin eski kralları dahî ortadan kalkmış olduklarından memâlik-i mezkûrenin 'umûmu için bir İmparator- i yegânenin hükmü şâmil olmuş idi. Efkâr-ı siyasiye ile efkâr-ı dîniye arasında dâima mevcûd olan münasebet-i karîbeye nazaran eski kesret-i ilah yerine de bir ilah-ı yegâne kâ'im olmak tabî'î hükmünü almış idi. Der iken o ma'bûd-i yegâneye edilecek ta'abbûdü Roma'da bir aralık vefât eden İmparatorlar hakkında da icrâ etmeye başladılar. Müte'âkiben o perestiş-i mezkûre henüz ber-hâyât olan İmparatora dahî lâyük görür oldular. İmparatorları bu vecihle ma'bûd derecesine vardırırmek meselesinin efkâr-ı 'umûmiye üzerinde 'azîm bir tesiri görüldü. Yeniden yeniye ma'bûdlar teşkil ve ittihâz olundukça eskilerinin hükmü /132/ azalmağa ve nihâyet hiç kalmamağa ve encâm-ı kâr⁴³³ o 'atîk ve metrûk ma'budlar temeshur⁴³⁴ edilmeye başlandı. Şarktaki hulûliye mezhebi gibi garpta dahî insan evlâdından bazılarının böyle ilahlar derecesine îsâli meselesi eski Olympusların mesken-i ma'budîn olan Olympusları tarzında yeni Olympuslar peydâ etmiş hükmünü aldı. Yalnız şu fark ile ki Yunanilerin eski Olympusunda ma'bûdlar yeryüzüne inip insan şeklini alırlar ve insanlar ile amiziş⁴³⁵ ederler iken Romalıların bu yeni Olympusunda insanlar yerden göğe çıkarak ma'bûdlar meyânında yer tutar ve onlar ile amiziş eder diye i'tikâd olundular. Amma

⁴³³ İşin netîcesi, en sonunda.

⁴³⁴ Maskaralık.

⁴³⁵ Uyuşma, uysallık.

Roma'yı bu hale koyan şey Yunanistan'ın yine böyle olan hali değildir Dîn gayretini ve butlân üzerindeki ta'assubu çılgınlık derecesine vardırarak kaziyesidir ki dine hiçbir kimsenin yapamayacağı kadar büyük fenalıkları hep o gayret hep o ta'assub yapar. Bu meşreb-i cedidin adı ilah-ı vâhid mezhebi tesmiye olundu. Ancak halkın her sınıfı meslek-i mezkûre sülûk için /133/ müsâra'at göstermediler. Tâcirler avukatlar kendi san'atlarının dahî iktizâsınca ma'îşet-i sefihâneye daha ziyâde münhemik⁴³⁶ olduklarından ve karîhaları⁴³⁷ dahî daha ziyâde açık ve müsta'id bulunduğundan daha ziyâde sür'at ve suhûletle tahvîl-i mezheb ederek sâ'ir ahali ve bâhusûs köyler halkı ise 'akâyid-i kadîmelerini uzun uzadıya muhâfaza ettiler ve ancak pek çok zamanlar sonra tahvîl-i mezheb edebildiler.

Biz diyoruz ki:

Draper buraya kadar olan sözleri evvelce tercüme edilen birinci bâbın hülâsa'-i hükmüyle birleştirilerek nazar-ı te'emmül ve dikkate alındığı zaman görülür ki edyân-ı kadîme'-i esatiriyeyi hedem için dâima İskenderiye mektebi gibi bir menba'-ı ilim ve ma'rifetin tenvîr-i 'uyûn ve efkâr etmesine de ihtiyaç yok imiş. Evvelce biz dahî dedik ya! Hurâfât-ı /134/ mezkûrenin esâsı zaten bâtil olduğu cihetle işte böyle Romalıların beş on parça esnâmı bir ta'zîm-i müstehziyâne ile Roma şehrinde mevki'-i ta'abbüde koydurmalarından ibaret ve latîfe tarzında bir şey dahî hurâfât-ı mezkûreyi hedem ve tahrîbe kifâyet eyleyebiliyor imiş. Bu halde tahakkuk eyliyor ki Roma hudûdu dâhiline giren yerlerdeki edyân-ı kadîmenin hedemi hâricden bir kuvvete muhtâc olmaktan ziyâde –yine Draper'in dahî demiş olduğu vecihle- zaten kendi sıklet-i butlânına tahammül edemeyerek inhidâma isti'dâd peydâsıyla kendi kendisine bile münhedim oluveriyor imiş. Amma bir din-i kadîm velev ki hurâfât-ı esatiriyeden olsun mahv edilir /135/ ise bundan fâ'ide ve mazarratın ne türlü ve ne mikdarı husûle geleceğini düşünmek cümleden evvel lazım olan ahvâldendir. Bir halk kendi din-i kadîminden caydırılıp da o dinin yerine ondan daha hakk u savâb olacak bir dîn konulmaz ise bundan bin türlü vahâmetlerin zuhûra geleceğine şüphe bile etmemelidir. Bir diyânet-i kadîme'-i hurâfiye ve esatiriyenin lağvı mücerred asıl din-i Hakkı tesis maksad ve niyet-i hâlisasıyla olduğu halde terakkiyat-ı fikriye'-i beşeriyeye ne büyük hüsn-i hizmet eder ise aksi halinde ve daha belâsı din-i kadîmin yerine hiçbir şey koymamak üzere mahv

⁴³⁶ Bir işle çok uğraşan, üzerine çok düşen.

⁴³⁷ Zihin kuvveti, düşünme gücü.

edilir ise ne derecelerde vahâmet-i müdhişeye /136/ yol açılmış olacağını târih-i ‘umûmî bin emsâl ile isbat ve îzâh eylemektedir. Emsâl-i mezkûreden iktizâ edenleri sırası geldikçe bu kitapta dahî îrâd olunacaktır. Şimdiye kadar geçen ahvâlin gösterdiği emsâli tekrar tahattur için İskenderiye’de din-i kadîmin lağvından sonra ahlâk ve ahvâl-i ahâliye târi olan fesâda dâ’ir yine Draper’in bâb-ı evvelinde îrâd eylediği sözlere ircâ’-ı nazar eylemek ve Roma’da dahî İmparatorların ilahlar derecesine vardırıldığı hakkında burada muhtasaran haber verdiği şeyi zihinde büyültmek lazım gelir. [İmparatorları ilahlar derecesine yaptırmak] diye mücmelen⁴³⁸ söylenen sözden vehleten⁴³⁹ çıkarılı /137/ verecek hüküm kâfi değildir. Buna ilaveten düşünmelidir ki Roma İmparatorları ulûhiyet da‘vâsında eski Mısır fir‘avunlarından ve Asur nemrudlarından hiç de aşağı kalmazlar idi. Kendi heykellerini Jüpiter vesâ’ir ilahlar sûret ve kıyafetinde yaptırıp ma‘bedlerde esnâm ve evsân yerine koyarak halka secde ettirirler idi. Hattâ Büyük Konstantin Hıristiyanlığı kabul ederek putperestliği gûyâ hüdâ perestliğe tahvîl etmiş olduğu halde bile yine kendi heykeline perestîş edilmesi için halkı mecbur eylemiş idi. İşte böyle sûret-i gayr-i ma‘kûle ve gayr-i makbûlede tebeddül-i dinin İskenderiye’de mûcib olduğu fenalıkların daha ziyâdesi Roma’da dahî meydan /138/ aldığı Draper’in kendisi dahî velev ki bilâ-ihytiâr olsun i‘tirâf ederek diyor ki:

Roma İmparatorluğu siyaset ve askerlikçe ‘azamet ve şevketinin mertebe’-i gâyesine vâsıl olduğu zaman ahlâk ve ma‘neviyatça fesâdın dahî mertebe’-i gâyesine varmış idi. Epiküryenlerin meslek-i felsefesince fevka’l-hadd lâ’übâiliği ele alarak bu meslek iktizâsınca iddi‘â ederler idi ki hayât-ı beşer denilen şey dâimi bir bizim ‘ıyş u nûşeden bir meclis-i zevk u sefâdan ibaret olup fezâ’ilin o hâyât-ı beşere dühûlü ise olsa olsa biraz çeşnisini değiştirmek için tecvîz olunabilmeli ve ma‘îşet-i sefihâne bazen perhiz ve i‘tidâle lüzum görülecek olur ise bu da mahzâ ‘ıyş u nûş ve zevk u sefâyaya insanın kabiliyet ve tahammülü müddetini daha ziyâde temdîde yardım eylesin diye iltizâm olunmalıdır. Ziyafet salonları altın ve mücevherât ile parıl parıl parlayarak ve gilmân ve cevârî pek şa‘şa‘alı sûrette zer u zîvere müstağrak olarak kadınların /139/ aşufteliği ve a‘lâ hamamlar ve tiyatrolar eğlenceleri ve boğa dögüşleri temâşâları o zamanlar Romalıların en kibârâne hevesâtını teşkil ederler idi. Cihanı fethetmiş olan Romalılar artık zor ve kuvvetten başka hiçbir şeye perestîş etmez olmuşlar idi.

⁴³⁸ Kısaca.

⁴³⁹ Aniden.

Minel-kadîm insanların ticaret ve sanâyi' yolunda sa'y ve gayretle kazanmış oldukları şeylerin kâffesini o zor ve kuvvet ve onların isti'mâliyle peydâ olan cebir ve şiddet kendilerine kolayca hâsıl edivermekte idi. Emlâk ve emvâlîn müsadere ve mağlûblar üzerine tarh olunan ağır vergiler hep gâlibâne muhârebelerin semerâtı olup bu kuvvet ve cebrin timsâl-i zî-hâyâtı ise İmparatorlar idiler. Roma 'âlemlerinin debdebe ve şa'sa'a'-i zâhiriyesi Akdeniz havzasından şerâra baş intişâr olan bir fosfor parlaklığı olup fakat bir fikr-i hikmetle düşünenleri korkutacak kadar rezîlâne ve fesâd-perestâne bir 'âlem idi.

Biz diyoruz ki:

İşte Draper Roma'nın fesâd-ı /140/ ahvâlini şöyle birkaç kelime ile tasvîr etmektedir. Lakin târih bu madde hakkında sahîfeler bâblar doldurmaktadır. Onları okumalıdır. Meselâ yalnız kanarya dilinden bir ziyâfete şorba yetiştirilmek emrinde ne kadar kuş öldürüldüğü ve idâme'-i tezevvuk gayretiyle karınlar doyduktan sonra mukayyîler⁴⁴⁰ içilip ba'de'-istifrâğ tekrar tenâvül-i ta'âm edildiği tarzındaki sefâhetler görülmelidir ki Draper'in şu kısa sözünün asıl uzun hükmü anlaşılabilir. Meahâzâ bu muhâkemede Draper'in bir de noksanı vardır. O ise bu fesâdları gûyâ Romalıların siyasetçe askerlikçe şevket ve 'azametleri mertebe'-i gâyeye vâsıl olmasından dolayı /141/ vukû'a gelmiş zann etmesinden ibarettir. Askerlikçe siyasetçe bir milletin vâsıl-ı mertebe'-i aksâ olması ahlâkınca mûcib-i fesâd olmak lüzumu mutlak mıdır? târihte bunun hilâfına burhân ittihâz olunacak birçok misâller vardır. İşte ezcümle millet-i İslâmiyede bazı aksâmın edvâr-ı cihangîrânesi gibi. Bunlar Romalılarından daha ziyâde vâsî' memâlike nâ'il olmuş buldukları halde şu fesâd-ı ahlâk kendilerinde görülmemiştir. Garibdir ki iraniler gibi 'an-asıl bir din-i bâtıl-ı hurâfiye sâlik olan ve Roma'dan daha büyük memâlike mâlik bulunan milel-i kadîmede dahî fesâd-ı ahlâkın bu derecesi görülmemiştir. İnsan kuyûd-ı dîniyeden vâreste başıboş /142/ bir halde kalacak olur ise dûçâr olacağı fesad-ı ahlâk sebebiyle o hayvân-ı nâtıkın sâ'ir hayvân-ı sâfileden bile mahcûb kalması lazım gelecek bir menzele'-i menhûseye tenezzülü muhakkaktır. Bu hakîkat-i 'uzmâyı burada gönlümüzün arzusu derecesinde bast ve temhîd edemeyeceğiz. Bunun için ileride daha güzel daha münasip yerler gelecektir. Şimdi Draper burada sözün sırasını Hıristiyanlığın mebâdi'-i şüyû'u meselesine getirmiş olduğundan biz dahî onun tertîb eylediği sıraya ittibâ' mecburiyetindeyiz. İşte diyor ki:

⁴⁴⁰ Kay ettiren, kusturan.

Roma bu halde iken Asya'nın bir vilâyetinde yani Suriye'de vazî'u'l-hâl birkaç sade adam bir mu'âvenet-i mütekâbile ve bir dîn maksadıyla 'akd-i peyvend-i /143/ ittihâd eylemişler idi. Bunların mezhebi şol uhuvvet ihtisâsına muvâfık idi ki uhuvvet-i mezkûre Roma tarafından ülkelerin hep yekdiğeriyle hemhal olmalarından tevellüd eyleyen bir uhuvvet-i 'umûmiye demek idi. Bu dîn Hazreti İsa tarafından ta'lim olunan dîn idi. O zamanlar Yahudiler âbâ ve ecdâdlarından kendilerine intikâl eden bir rivâyet üzerine kendi aralarından bir kurtarıcı zuhûruyla şevket ve 'azamet-i kadîmelerini iade edeceğine muntazır idiler. Hazreti İsa'nın telâmizi⁴⁴¹ müşârun ileyhi müddet-i medîdeden beri bi'seti muntazar olan mesihdir diye telakki etmişler idi. Fakat Yahudi ehbâr ve 'ulemâsı Hazreti İsa'nın neşr eylediği dinin kendi menâfi'-i mahsusalarına mugayir olduğunu gördüklerinden müşârun ileyhi bir sâhib-i hurûc olmak üzere Romalı vali huzuruna ihzâr eylediler. Vali dahî 'ulemâ-yı merkûmeyi tatmîn için kendi rızâ-yı kalbi hilâfına olarak müşârun ileyhi berdâr ettirdi. Hazreti İsa'nın neşr eylediği uhuvvet ve şefkat kâ'ideleri bu vak'a'-i dil-sûz-i /144/ salîbden sonra dahî ber-devâm oldular. Şâkirdânı dağılmayıp birleştiler. Komünizm yani cema'at dâhilinde iştirâk-i mâl ve mu'âvenet-i mütekâbile esası üzerine bir cemâ'at 'akd eylediler. Herkes malını ve müktesebâtını mevki'-i iştirâke koyar idi. Eytâm ve erâmil-i muzahhar himâye olurlar idi. Fakir hastalar bakılır idi. Bu sûretle yani bir cemâ'at-i kaviye ve muktedire teşekkül eyledi ki adına [kenîse] denildi [yeni] idi. Zîrâ ezmine'-i kadîmede hiç böyle bir şey mevcûd değil idi. [Kavî] idi. Zîrâ hususî kenîseler evvel emirde müreferrik ve münferit iken menfa'at-i mahsûsa'-i müştereke maksadıyla birleşmekte te'ehhur etmediler. İşte bu intizâm ve tensîk iledir ki Hıristiyanlığı bir gâlibiyet-i siyâsiye kazanmıştır. Evvelce dahî demiş olduğumuz vecihle romlıların gâlibiyet-i askeriyesi vâkı'â 'umûmen bir sulh ve âsâyiş hâsıl etmiş idiye de milel-i mağlûbe meyânında hep bir halelli olmaktan mütevellid bir uhuvvet-i maneviye peydâ eylemiş idi. Binâenaleyh Roma memâlikinin her tarafına bu yeni hikmet-i Nasrâniyenin intişarı için her tarafta isti'dâd /145/ mevcûd demek idi. Bu sebebe mebnî Suriye'de hâsıl olan Nasrâniyet az zaman zarfında Anadolu'ya Kıbrıs Yunanistan'a İtalya'ya hattâ Gol ve Britanya-yı kebîre kadar münteşir oldu. Def'a'-i vâhidede her tarafa doğru intişar eden misyonerler Nasrâniyetin sirâyetini tesrî' eylediler. Eski felsefelerin

⁴⁴¹ Talebeler, çıraklar.

hiçbirisi böyle bir sûret-i serî'ada intişâr ve te'âlî edememiş idi. Bazı ahval-i siyasiye bu yeni dinin hudûdunu tahdîd eyledi. Hudûd-ı mezkûre Roma İmparatorluğu hudûdundan ibaret oldu. Ol Roma hududu ki Hazreti İsa'nın salîbi dâhilinde vukû'a geldiği muhâlefet kabul edemeyen Kudüs-i şerîfte tilmizi Petrosun dahî vefâtı vukû'a gelmiş olması kabul edilmeyerek Petrosun vefâtı o Roma'da vukû'a geldiği iddi'â olunmaktadır. İşte asıl merkez-i Nasrâniyet Kudüs iken Petrusun isnâd-ı vefâtıyla Roma şehri Nasrâniyetin dahî merkezi oldu. Birçok mukaddes yâdigârlardan kat'-ı nazar merkez-i Nasrâniyet mutlaka Kudüs-i şerîf olacağına yedi /146/ dağ üzerinde mebnî olan Roma'nın merkez olması daha nâfi' görülmüş idi.

Biz diyoruz ki:

Şurada bir lahzacık için Draper'in sözünü kesiyoruz. Yalnız şunu ihtâr etmek için Nasrâniyetteki din-i sahîh rengi işte şu sûret-i ibtidâ'iyesinden ibaret olup onu ise Draper bir lisân-ı ta'rîz ile değil bir lisân-ı takdîr ile tasvîr eyliyor. Ol Draper ki bu kitabı esasen edyânın aleyhinde olmak için yazmıştır! kâri'lerimiz bu hurdelere bu dakikalara dikkatten gâfil olmamalıdır ki mûmâ ileyh dini redd ile 'ulûmu iltizâm gayretinde iken hakîkat-i halde din-i hakîkiyi nasıl kabul edip yalnız dîn nâmına irtikâb edilen /147/ sû'-i isti'mâlâtı redd eylemekte bulunduğu görünsün. İşte sözü yine kendisine terk ediyoruz. Hep Nasrâniyetin mebâdîsini beyânda devam eyliyor. Diyor ki:

Birçok seneler Hıristiyanlık şu üç sûrette görünmüştür: Evvelâ Hakk Teâlâ'nın ta'zîmi sâniyen ahlâkın tahâreti sâlisen ihvân-ı dinin birbirine şefkati! Hıristiyanlık şu sadeliği halinde kuvvetsiz ve zayıf olduğu müddet zarfında kendisine peydâ eylemiş olduğu tarafdârânı hakîkaten îmânlarında kanaat haliyle peydâ eyliyor idi. Mu'tekidlerinin nüfûsuyla kendi nüfûzu arttıkça birtakım âmâl-i siyasiyeye dahî dûçâr olmaya başlayıp hükümet içinde bir hükümet daha teşkîline ve devlet içinde bir devlet daha te'sîsine kıyâm eyledi. İşte kendi terakkiyâtının netîce'-i mantikiyesi bundan ibaret oldu. Roma İmparatorları bu yeni usûl-i diyânetin kendi hükümet-i İmparatoriyeleri usûlüyle kâbil-i tevfiik olmadığını /148/ görerek Hıristiyanlığı men' ve mahva kıyâm eylediler. Bunun için de kendi kudret-i askeriyeleri muktezâsınca hareket ettiler. O muktezâ ise husûl-i intizâm için cebir ve şiddetten başka kuvvet ve vasita tanınamaktan ibarettir. Miladın 302 senesinden 303 senesi mevsim-i şitasına kadar Hıristiyan olan efrâd-ı askeriye Roma ma'bûdları için minel-kadîm mevzû' olan ibadet-i 'aleniyyeye iştirâkten

i'râz eylediler. Bu itaatsizlik o kadar çabuk tevessü' eyledi ve mesele derhal o derecelerde ehemmiyet peydâ etti ki İmparator Diyokletiyen buna ne yolda çare bulunmak lazım geleceğini müzâkere için bir meclis-i meşveret teşkîl eyledi. O zaman Diyokletiyenin karısı ile kızı dahî Hıristiyan oldukları düşünülür ise işin derece'-i ehemmiyet ve vahâmeti anlaşılmiş olur. Diyokletiyen gâyet mâhir ve siyâsiyâtça nazariyât-ı 'âliye sahibi bir adam idi. Anladı ki fırka'-i cedîde'-i Nasrâniyeye muhâlefet bir vâcibe'-i zimmet-i hükümettir. Meahâzâ kan dökülmemesini emr /149/ eyledi. Lakin galeyân-ı ahaliyi men'e nasıl imkân bulunabilecek? Nikomdi (İzmit) şehri toprağa kadar hedem ve mahv edildi. Bunun intikamı olarak Konstantiniyede ebniye'-i 'âliye ihrâk ve evâmir-i hükümet parça parça mezk ve tahkîr edildi. Ordulardaki Hıristiyan zabıtlar tard olundular. Taraf taraf katliamlar vukû'a geldi. Ahvâl o kadar gayr-i kâbil-i mukâvemet bir sûret peydâ eyledi ki bizzat imparator bile i'tisâfât-ı vâkı'ayı artık men' edemiyor oldu. İşte bu vakâyi' ile yeni dîn erbâbının ne kadar kuvvetli bir cemâ'at olduğu ve kendi haklarında edilen tecâvüzât-ı putperestânededen bilme'yûse artık o makhûriyete tahammül edemeyecekleri anlaşıldı. 305'de Diyokletiyenin hükümetten ferâğından sonra makâm-ı İmparatori için mevcûd olan rûkebâsı meyânında Konstantin bu politikadan hâsıl edeceği menâfî'i anlayarak Nasranîlerin başına geçti. Bu hal kendisine ülkelerin her tarafında fedâyı câna bile hazır birçok erkek ve kadınları taraftar ederek orduda /150/ dahî bir sadâkat-i gayr-i kâbil-i tezelzül sahibi birçok taraftar peydâ ettirmiş oldu. Miliviyen köprüsü yanında bir muhârebe'-i kat'iyede nâ'il olduğu galebe dahî bu hesâbında olan doğruluğu isbat eyledi. Makismenin ve mezbûreyi mûte'âkiben Lisinyusun vefâtı Kostaninin önünden bütün mevânî'i kaldırmış oldu. Nihâyet Konstantin ilk Hıristiyan imparator olmak üzere kayasire sandalyesi üzerine oturdu.

Biz diyoruz ki:

İşte Draper Hıristiyanlığın asıl mebâdi'-i şüyû'unu yukarıya tercüme edilen iki parçada görüldüğü üzere yazıyor. Buna [mebâdi'-i şüyû'] ta'bir olunmasına kâri'lerimiz şaşmamalıdır. Vâkı'â hikâye miladın dördüncü asrı mebâdisine kadar gelerek Hıristiyanlığın ilk te'essüsü üzerinden /151/ üç asır geçmiş ve Roma'da hâsıl olan Nasrâniyet ancak bu müddet zarfında putperestliğe böyle galebe edecek dereceleri bulmuş ise de bu şüyû' herhalde [mebâdi'-i şüyû']dur. Asıl tafsîlini merak edenler

[Müdâfaa]larımıza mürâcaatla görebilirler ki üçyüz sene zarfında Hıristiyanlığın Roma memâlikinde nâ'il olabildiği şüyû' ve intişâr İslâmiyet'in elli sene zarfında Asya ve Afrika'da mazhar olduğu şüyû' ve intişâra nisbeten hiç menzelesinde olduktan fazla bu şüyû' ve intişâr doğrudan doğruya Hıristiyanlık nâmına da değil idi. Birçok zamanlar Romalılar nezdinde Hıristiyanlık tamamıyla Yahudilik demek olarak o vecihle telakki /152/ olunup fakat Yahudiler bin-nisbe serbest oldukları halde Hıristiyanlar kendi nazarlarında kendilerini Yahudi dahî 'addetmedikleri cihetle asıl mâhiyet-i hakîkiyelerini ortaya koyamıyorlar idi. Nev'ummâ takıyye ediyorlar idi. Zîrâ Roma putperestlerinin 'umûmî ve resmî âyinlerine zâhiren iştirâk ederek ilahların ve İmparatorların putlarına secde dahî ediyorlar idi. Bunların şu ta'abbüdden dahî i'râz ile kendilerinin başka bir din-i müstakil eshâbı olduklarını meydana koymaları işte Draper'in dahî yazdığı vecihle dördüncü asır mebâdisinde vukû'a gelmiştir. Katolik ve Protestan misyonerlerinin İslâm hakkında yazmış oldukları kitaplarda İslâm'ın sür'at-i /153/ intişârı kılıç sayesinde vukû'a geldiğini dermiyân etmeye mukâbil Nasrâniyetin kılıç sayesinde değil va'az ve nasihat ile i'lân-ı hakikat sayesinde intişâr eylemiş olduğunu yazmaları hakâyık-ı târihiyeye ne kadar muvâfik düşebileceğini işte Konstantin zamanına kadar vukû'a gelen intişârın hakîkaten bir mebâdi'-i intişâr olması kaziyesi isbat eyler. Zîrâ Hıristiyanlığın asıl devr-i intişâr ve te'essüsü bundan sonra gelmiş olacak ve onda dahî mahzâ kuvvet-i süyûf ile neşredilebildiği görülecektir. Hattâ işin daha garibi olmak üzere Hıristiyanlığın sadelik ve sükûn halinde safvet-i asliyesini muhâfaza ederek tamam devr-i sahîh-i şüyû' ve intişârından ve hengâm-ı şevket ve hâkimiyete /154/ girdiği anda safvet-i ibtidâ'iyesini gâ'ib ederek her cihetle tebeddül eylediği dahî görülecektir. Vâkı'â bizce asıl mekâsıd-ı esâsiyeden olan şu keyfiyetler Draper'in mekâsıd-ı esâsiyesi cümlesine dâhil olamadığı cihetle buralarını mûmâ ileyh pek muhtasar geçiyor ise de asıl tafsîlâtı tevârih-i 'umûmiyede mevcûd olduğundan biz Draper'in ifâdât-ı muhtasarasıyla dahî kanâ'at ederek işte nevbet-i kelâmı kendisine veriyoruz. Diyor ki:

Ba'demâ fırka'-i gâlibeye kim girer ise mücerred mesânid-i 'âliyyeye geçmek kuvvet ve menfa'at-i maddiyeye nâ'il olmak tama'ıyla girmeye başlamış idi. Kuyûd-ı dîniyeye mukâbil pek bî-kayıd ve bî-mübâlât olan birçok erbâb-ı sefâhet Hıristiyanlığın pek gayretli taraftarları ve müdâfi'leri görünmeye başladılar. Kalben ve fikren henüz putperest oldukları cihetle Hıristiyanlığı /155/ dahî putperestliğe benzetmeye gayret eyliyorlar idi. Bizzat İmparator Konstantin dahî

bunlardan farklı olmadığı cihetle bu tahrîfe mûmâna'at yolunda hiçbir şey yapmamıştır. Bâhusûs kendisi dahî kilisenin evamir ve nevâhîsine asla ittibâ' etmiyor idi. Mütemâdiyen cürüm ve cinâyetle geçen ömrünün sonlarında biraz kuyûd-ı dîniyeye ri'âyet eder oldu ki bu halde 337 sene'-i miladiyesinde vefâtı vukû'a geldi.

Biz diyoruz ki:

Draper'in Konstantin hakkında yazdığı şu sözlerin ne kadar muhtasar ne kadar kifâyetsiz olduklarına kâri'lerimiz elbet dikkat buyururlar. Kilisenin zevât-ı mu'azzeze derecesine vardırıldığı Konstantin'in kendi akraba ve ta'allukâtını bile idâm ve Nasrâniyeti kabulden sonra dahî heykeline secde için halkı icbâr ve ulûhiyet-i mesîh /156/ meselesi gibi mesâ'il-i esâsiyede papazların kısım-ı ağleb ve a'zamını kendi emrine itâ'atte muztar eylemek derecesindeki seyyi'âtı ve bu yoldaki hunrizâne şedâ'idi tevârih-i 'umûmiyede musarrahan ve mufassalan mezkûr olmasa idi Draper'in bu sözlerindeki kifâyetsizlik bütün bütün tahakkuk eyler idi. Meahâzâ maksûdumuz ne Nasrâniyeti müdâfa'a ne de ona ta'arruz olmayıp bir sûret-i 'umûmiye ve mutlakada dîn nâmına nizâ'ı tetkîkten ibaret bulunduğu için Draper'in yazdığı şeyleri sırasıyla tercümede devam eyleyeceğiz. Diyor ki:

Bilâhere 'ulûm ile Nasrâniyet arasındaki menâzi' fihâyı vücûda getirmiş olan ta'dîlât ve tahrîfât-ı kenîsâiyeyi nazarımızda güzelce ta'yîn edebilmek için bir mukâyese icrâsına medâr /157/ olmak üzere Nasrâniyetin devr-i safvetindeki halini meydana koymalıyız. Bahtımıza bunu da Tertullian'ın [Medâyih-i Nasrâniye]sinde bulabiliriz ki nâm-ı diğeri dahî [Romalıların ithâmâtına karşı Hıristiyanların müdâfa'ası]dır. Severus nâm imparator Hıristiyanlara birtakım i'tisâfâtı revâ gördüğü zaman bu eser Roma'da yazılmıştır. Tertullian bu eseri bizzat İmparatora takdîm etmeyip belki cerâyim-i gûna gün ile ithâm olunan Hıristiyanları muhâkemeye ve hükme me'mûr olan hâkimlere takdîm eylemiştir. Binâenaleyh eser-i mezkûr gâyet ciddi ve şâyân-ı ehemmiyet âsâr-ı târihiyeden olup şu meseleye dâ'ir matlûb olan îzâhatın kâffesini hâvîdir. O zamanki Hıristiyanların esâs-ı îmâniyesini mübeyyin olarak Roma pâyitahtında bütün dünyanın yüzüne karşı meydana konulmuştur. Hattâ tâ'ife'-i kasîsinin ateş-feşân bir la'netnâme'-i hadîdâne ve gazûbânesi hükmünde dahî olmayıp gâyet edîbâne yazılmış şâyeste'-i hürmet bir nüsha'-i târihiyedir. Tahmînen miladın 300 senesinde yazılmış olduğu için Hıristiyanlığın ilk asırları /158/ içinde yazılmış

olan âsârın enâfisinden ‘add olunur. Bunda Tertullian bahse gâyet mâhirâne bir sûrette girişerek hâkimlere diyor ki:

[Hıristiyanlık yeryüzünde pek yabancıdır. Kendi cây-ı muhtası olmayan bir yerde kendisine düşmanlar bulması şâyân-ı ta‘accüb dahî değildir. Yalnız kendini de söyletmeksizin bir hüküm verilmemesini ve Roma hâkimlerinin kendisine dahî hakk-ı müdâfa‘a vermesini talep ediyor. Hıristiyanlık ümîd ediyor ki kavânîn-i İmparatoriyenin bir şa‘şa‘a’-i adalet kazanmasını müdde‘î aleyhin istimâ‘ına hâcet görülmeksizin verilen hükümler ile değil belki müdde‘î aleyhi dahî söyleterek tahkîkât ve tetkîkât-ı lâzîmenin icrâsından sonra verilecek hükümler ile hâsıl olacaktır. Bilmediğimiz bir şey aleyhinde kin ve garaz bağlamak ‘âdilâne bir şey değildir. Roma mehâkimi kâl ve kîli değil ef‘âli muhâkeme etmelidir. Hâlbuki kabahatleri yalnız Hıristiyan nâmını hâ‘iz olmalarından ibaret bulunan adamların dahî mahkûm edildikleri görülmüştür.] /159/

Bundan sonra Tertullian Hıristiyanlığın menşe’ ve keyfiyetini ve insanlar üzerindeki te’sîrâtını beyâna girişerek bu dinin dünyada en muhterem kütüb-i ibrâniye üzerine mü’esses olduğunu da ba‘de’l-ihfâr hâkimlere diyor ki:

[Hazreti Musa’nın kitapları ki Hakk Teâlâ Yahudilerin bütün ahkâm-ı dîniyesini bir hazine içine koyar gibi bu kitaplara koymuştur ve binâenaleyh Hıristiyan dinini dahî onlara derc eylemiş demektir. Bu kitaplar sizin en eski salnâmelerinizden daha eski olup sizin en kadîm âsâr-ı ‘umûmiyenizden daha kadîm ve hattâ hükümetinizden ve birçok şehirlerinizden kasabalarınızdan velhâsıl târih ve esâtir olmak üzere tanıdığımız şeylerin kâffesinden daha kadîmdir. ‘Ulûmun vesâ’ir güzel şeylerin hâfızı olan hurûf ve hattın îcâdından bile daha kadîmdir. Bundan ziyâdesini bile söylemeye cesaret alırım ki o dîn sizin ilahlarınızın dininden sizin ma‘bedlerinizden hâtiflerinizden mezbuhlarınızdan bile daha kadîmdir. Bu kitapların vâzı‘ı yani Hazreti Musa /160/ Truva muhâsarasından bin ve Homer’dan yedi yüz seneden ziyâde evvel gelmiştir. Vakit hakîkatin müttefikidir ‘âkıl olan adamlar muhakkak olan ve asırlar tarafından tasdîk kılınan şeylerden başka hiçbir şeye îmân etmezler. Bu kitapların en başlıca medâr-ı sıdk-ı hâkimiyetleri bunları daima taht-ı ihtirâmda muhâfaza ettiregelmiş olan ‘atfîklikleridir. Philadelphus nâmıyla ma‘rûf olup Batalmanın en ‘âlimi olan hükümdar-ı kâmil Fallerli Demetriyus’un nasihatıyla bu mukaddes kitapları istinsâh ettirdi. Bu nüsha elyevm kendi kütüphanesinde mevcuttur. Bu kitapların

eser-i vahy-i rabbânî oldukları şununla isbât olunur ki zamanımızda her ne olup bitmekte ise kütüb-i mezkûrede kable'l-vukû' cümlesi haber verilmiştir. Bunlarda münderic olan ahbârât kable'l-vukû' o zamanlardan bu zamanlara kadar insanların nazar-ı şahâdetlerinden eylemişlerdir. Bir ihbâr-ı kable'l-vukû'un fil-hakîka vukû'a gelmesi o haberin sıdkına burhân değil midir? Vukû'ât-ı sâlifenin bir ihbâr-ı kable'l-vukû'u tasdik etmiş /161/ olduğunu gördüğümüzde vukû'ât-ı âtiye ve müstakbeleye dâ'ir olanlarına dahî inandığımızın dolayı şâyân-ı ta'yîb görülüyor muyuz? Kable'l-vukû' haber verilmiş olduğu halde fil-hakîka vukû'a gelmiş olan şeylere inandığımız gibi yine kable'l-vukû' ihbâr olunmuş bulunduğu halde henüz vukû'a gelmemiş olan şeylere dahî inanırız. Zîrâ vukû'a gelmiş olanlar da gelecek olanlar da hep Allah'ın kitaplarında yazılıdır. İmdi bu mukaddes kitaplarda bize ihbâr ediyorlar ki bir Allah'dan başka Allah yoktur. O Allah bu dünyayı hiçten yaratmıştır. O Allah bir ilâh-ı hafîdir. Lakin lâ-yunkatı' âsâr-ı mahlûkası içinde zâhirdir. Kendi hakikatini ancak yine kendisi bilir. Lâ-yetenâhîlik Onu hem nazarımızdan setr hem de bize irâ'e eyler. İnsanlara 'amellerine göre mükâfât yâ mucâzât eyler. Ölülerini diriltecek ve onlara şekli-i ibtidâ'îlerini ahz eylemelerini emr edecektir. Ba'dehû onları ya saâdet-i ebediye cennetine veyahut 'ukûbet-i /162/ ebediye cehennemine sevk edecektir. Cevf-i Arz'daki ateşler cehennemdirler. Minel-kadîm Allah-u Teâlâ dünyaya peygamberler vâ'izler göndermiştir. Bunlar Yahudi idiler. Âsâr-ı vahy-i ilâhîyi Yahudilere teblîğ ederek Yahudiler dahî âsâr-ı mezkûreyi kitaplarında muhâfaza eylediler. Evvelce dahî dediğimiz vecihle işte bu vahiyler üzerinedir ki Nasrâniyet te'essüs etmiştir. Sûret ve tarz-ı ibâdetde Nasrâniyetin her ne kadar biraz farkı var ise de! Bir adama perestîş ederek İbranilerin ilâhını unuttuk diye bizi ta'n⁴⁴² ediyorlar. Hayır! Hazreti İsa'yı ta'zîmimiz Allah'a olan ta'zîmimizin aynıdır. Eski patriklerin (yani peygamberlerin) ehemmiyetlerini daha güzel anlamak için düşünmelidir ki Yahudiler yegâne millet-i müntahabe'-i ilâhiye idiler. Hakk Teâlâ o peygamberlere kendi ağzıyla kelâm söylemekle dahî lütuf eylemiş ve onları müntehâ-yı 'azamete terfî' etmiş idi. Fakat Yahudiler hıyânet denâ'etini kabul eylediler. Allah'a ibadeti bırakıp ebâtıla /163/ ibadet ettiler. Hakk Teâlâ onlara haber verdi ki bir millet-i uhrâyı intihâb ederek Yahudileri arz-ı mukaddeseden çıkaracaktır. Elyevm onlar bütün dünya yüzünde müteferrik ve perişandırlar. Her

⁴⁴² Kötülemek.

tarafıta serseri geziyorlar. Artık vatan-ı aslıleri havasını teneffüs edemiyorlar. Artık ilahları yoktur. Hakk Teâlâ'nın ettiği tehdîd yerini buldu. Her milletten kendisine daha sâdık evlâd intihâb eyledi. Peygamber ile i'lân etmiş idi ki bunlar kendi milletidir ve bunlardan bir Mesih doğarak yeni bir şerî'at vaz' edecektir. Bu Mesih Hazreti İsa'dan başka kimse değildir. Bir nur diğer nurdan alevlendiği gibi ulûhiyet dahî ulûhiyetten çıkar. Eb ve ibn-i ilâh⁴⁴³ vâhiddirler. Ziyâ her nereden gelir ise gelsin ziyâdır. Kütüb-i ilâhiye ibnullâhın iki türlü cülûsunu beyân ederler. Birincisi beliyeye içinde ve ikincisi 'azamet içinde vukû' bulmuştur. Yahudiler bunların cümlesini kendi peygamberleri vasıtasıyla haber almışlardır. Fakat günahlarından /164/ dolayı bunlar o kadar dūçâr-ı 'amiyy olmuşlardır ki Hazreti İsa'nın yeryüzüne geldiğine inanamayarak hâlâ beyhûde yere onu beklemektedirler. Zannetiler ki Hazreti İsa'nın icrâ ettiği mucizeler sihir işidirler. Şerî'atın pişvâları ve papazların re'isi Hazreti İsa'nın hasûdleri idiler. Platin⁴⁴⁴ nezdinde onu ithâm eylediler. Salıbe çekildi ve (hâşâ) salıb üzerinde can verip defin olundu ve üç gün sonra dirildi. Kırk gün şâkirdleriyle beraber oturup ba'dehû bir sehâba râkiben göđe çıktı. Bu vak'a Romulusun ve sâ'ir Roma prenslerinin 'urûcundan daha doğru ve daha gerçek bir vak'adır. O prensler dahî göđe çıkmışlar ise bu bâbda insanların şahâdetlerinden başka hiç şahâdet-i semâviye yoktur.]

Biz diyoruz ki:

Tertullian'ın bu sözleri meyânında Hazreti Mesih'in Tevratlardaki mübeşşeriyeti ile /165/ Hazreti Muhammed'in (asm) mübeşşeriyetini birbirine katmakta bulunmasına dikkat olunmaz ise zihinler dūçâr-ı hata olurlar. Zîrâ Yahudilerin yerine başka bir milleti intihâb edeceğine dâ'ir Tevrat'ta verdiği haberler Rasûlullâh Efendimiz Hazretleri hakkında bir tebşîrdir ki bu hakikat [Beşâ'ir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye] nâmıyla tarafımızdan yazılan ve elyevm basılmakta bulunan kitapta 'arîz ve 'amîk bahs ü isbât edilmiştir. Bir de daha Tertullian zamanında yani miladın 300 senesinde Hazreti İsa'nın (asm) nübüvvet-i celîlesi tahrîf olunarak mertebe'-i ulûhiyete çıkarılmağa başlamış olduğu da Tertullian'ın sözlerinden anlaşılacaktır. Lakin zann olunmasın ki o zamanlar bu i'tikâd /166/ 'umûmiyet halinde idi. Hayır! Pek husûsî idi. Zîrâ bilâhere İznik meclis-i 'umûmîsinde iki bin beş yüz kadar rehâbinden

⁴⁴³ Baba ve Oğul.

⁴⁴⁴ Pontius Pilatus; Hz.İsa'yı yargılamakten yargılamadan çekilen Roma valisi.

ancak dört yüz kadarı rubûbiyet-i Mesih re'inde bulunup iki bin yüz kadarı yalnız nübüvvetine kâ'il idiler. Meahâzâ meselenin bu cihetinde bu kitapca o kadar ehemmiyet yoktur. Düşünmelidir ki Tertullian kendisi dahî makâlesinin mebâdisinde bir ilâhdan başka Allah olmadığını esâs-ı îman olarak te'sîs eylemiştir. Bu makâleyi yazması ise o zamanlar Nasârâ aleyhinde rivâyet olunan cinâyetleri redd içindir. Müftereyât-ı mezkûrenin bir kısmı Nasârânın meymenetsizliklerinden dolayı vebâlar harîklar filanlar vukû'a geldiği tarzında eblehâne şeyler /167/ olduğundan Tertullian dahî tamam bu zemîne mukaddime olmak üzere yukarıya tercüme olunan tafsîlâtı yazdıktan sonra asıl maksûda şürû' eyliyor. Draper onun bakiye'-i iş'ârını dahî kâri'lerine teblîğ için diyor ki:

Bundan sonra Tertullian şeyâtînin menşe'lerini ve tabî'atlarını hikâyeye girişerek kendi prensleri olan Satanın emri altında hastalıkları ve muhâlefât-ı havâ'iyeyi ve vebâları ve yere ekilen tohumların mahvını ikâ' eyledikleri gibi insanlara kanlı kurbanlar 'arzını da onlar ihsâs ve iknâ' etmekte olduklarından bahisle diyor ki:

[Bu kanlı kurbanlardan garezleri o kurbanların kanlarından kendileri de ta'ayyüş etmektir. Şeyâtîni merkûme kuşlar kadar hafiftirler. Kuşlar gibi bunlar dahî yeryüzünde neler olduğunu kâmilten bilirler. Havada uçup yaşadıklarından göklerde olanları dahî bilirler. Bazı mu'cizât-ı kâzibe ile /168/ insanları aldatmaları dahî bundan ötürüdür. Yalandan hâtifleri de bu sûretle söyletirler. Perseus üzerine icrâ olunan muhârebe müntec-i muzafferiyet olduktan sonra bu muzafferiyetin karîb olduğunu Roma'ya ihbâr edenler dahî bunlardır. Bunlar hastalıkları iyi etmek iddiâsında olup çünkü bunlar evvelâ bir insana müstevlî olarak onun vücûdunu hastalık ile doldurduktan sonra bazı mu'âlecât⁴⁴⁵ ile o hastalıkları yine kendileri izâle ederler de insanlar dahî bu hastalıkları tabî'î ve tedavisini dahî ciddi zann eylerler]

İşte Tertullian Hıristiyanlara iftirâ edilen şeyleri böyle şeytanlara tahmîl ile reddeyledikten sonra bir de Hıristiyanlardan Roma hükümet-i İmparatoriyesinin asla havf etmemesi lüzumunu dahî isbata başlayarak diyor ki:

[Her ne kadar Hıristiyanlar İmparatorun ulûhiyetini tasdîk etmeyip inkâr ederler ise de yine İmparatorun şân-ı 'azameti için duâ ederler. Zîrâ /169/ bilirler ki Roma İmparatorluğu'nun 'azameti devam eyledikçe cihânı tehdîd eden fitne ve fesâd teskîn edilir. Çünkü Hıristiyanlık cihanın şûriş ve fesâdını istemez. Hıristiyanlar

⁴⁴⁵ Tedaviler, ilaç kullanmalar.

cemaat olarak yalnız bir cemaatten başka cemaat tanımazlar ki o da cumhûr-i nasrâniyettir. Bu cemaat bütün dünyayı şâmildir. Nasârâ yalnız bir cisim teşkîl ederek yalnız bir ilahtan başkasına tapılmazlar. Asıl bahtiyarlık olmak üzere dahî saadet-i ebediye'-i uhreviyeyi beklerler. Yalnız imparator yalnız hâkimler için değil sulh-i 'umûmî için dahî duâ ederler. İmanlarını takviye için kütüb-i mukaddeseyi okurlar ve fikirlerini makâm-ı ulûhiyete yükseltip bu sûretle i'timâdlarını takviye ederler. Birbirini emr-i dînîde teşvîk için toplanırlar. Günahkârlardan ayrılırlar. İçtimâlarına riyâset için Despotları vardır ki bunlar kendi teba'alarının ârâ-yı 'umûmiyesiyle intihâb olunurlar. Her mâhın nihâyetinde herkes kendi sadakasını serbest olarak verir. Bu /170/ sûretle verilen paralar sadakât-ı dîniyedirlere. Yemeğe içmeye sarf olunmazlar. Belki fakîrlere beslemeye cenazelerini gömmeye yetimleri i'âşeye ve gençliklerini mü'minlere hizmet yolunda sarf etmiş olan ihtiyârların mu'âvenetine ve servet ve sâmânlarını harp gibi harîk gibi beliyeler ile gâ'ib edenlerin imdâdına ve 'ameliyât-ı şâkka için madenlerde işlemeye mahkûmen nefy veyahut mücerred Hıristiyan olduklarından dolayı hapsedilenlere sarf olunurlar. Hıristiyanların müşterek olmadığı yalnız bir şey vardır ki o da kadınlarından ibarettir. Yarın ölecekler imiş gibi hiç şenlik şetâret sevmezler. Hiç ölmeyecekler imiş gibi metîn binalar yapmazlar. Onlarca hâyâtta maksad masumiyet adâlet sabır 'iffet ve i'tidâl-i ma'îşettir].

Kendi zamanında akâyid-i Nasrâniyenin bu sûret-i âlicenâbânede bast ve temhîdi üzerine Tertullian muhâtabı olan hâkimlere bir haber-i 'azîm dahî vermekten ihtirâz etmiyor. Bu haberi ['azîm] /171/ diye tavsîf eyleriz. Zîrâ karîben vukû'a gelecek olan hâli ihbâr demektir. Diyor ki:

[Şu halde biz henüz yeni doğmuşuz demektir. Fakat daha şimdiden dünyayı sizin müntehâ-yı hudûdunuza kadar doldurmuşuzdur. Şehirler kal'alar adalar vilâyetler ve ictimâ'ât-ı ahâli ve Roma'nın varoşları saraylar senatolar 'umûmî meydanlar ve bilhassa ordular nasârâ ile mâlâmâldır. Size yalnız ma'bedlerinizi bırakmışız (yani yalnız oralarda Hıristiyan yoktur) istemiş olsak hangi muhârebeyi göze aldıramayız? Eğer dinimiz men' etmese ve öldürmekten ise ölmek müreccah olduğunu bildirmese ne çabuk silâh altına girebilir idik].

Biz diyoruz ki:

Yukarıki fıkralar okunur iken daima hatırdâ tutulmalıdır ki Tertullian bu sözlerinin her cümlesini hep Roma devletinin Hıristiyanlar hakkında ihtirâz eylediği noktalara /172/

cevap olmak üzere yazmıştır. Zîrâ Romalılar Hıristiyanlar hakkında icrâ eyledikleri tetkîkât netîcesinde zannetmişler idi ki Hıristiyanlar İmparatorun resmine ta'abbüd etmemek ile asıl hükümet-i İmparatoriyeyi kabul etmek istemezler. Tahsîl-i sadakâtın maksatları dahî bilâhere bunları putperestler aleyhinde teşebbüsât hususunda sarf etmektir diye zannederler idi. Hâsılı Hıristiyanları hükümet-i hâzıraya muhâlif ve bugün yarın putperestlik aleyhine bir fesâd çıkarmağa mahyâdır zanneyledikleri için Tertullian işte bu zanları iptâl maksadıyla bu sözleri yazmış ve fakat müsekkinâne bir lisân ile yazmayıp ahrârâne olduğunu /173/ isbât için dahî en sonunda Nasârâ istemiş olsalar şöyle de yapabilirler diye ihâfe⁴⁴⁶ cihetine bile gitmiştir. Draper'in Tertullian'dan ettiği iktibâsât dahî bu fıkrada hitâm bulmuştur. Bundan sonra Draper Tertullian'ın tasvîr eylediği mebâdi'-i Nasrâniye ile ondan sonra yani Konstantin zamanından bede' ile peydâ eylediği sûreti dahî muvâzeneye girişerek diyor ki:

Tertullian'ın şu mâhirâne yazılmış olan eserinde Hıristiyanlığın putperestler tarafından henüz taht-ı i'tisâfda tutularak ancak kendi mevcûdiyetini muhâfaza gayretinde bulunduğu zamanlardaki hâlini görüyoruz. Bundan sonra dahî Nasrâniyetin mevki'-i iktidâr ve şevkete geldiği zaman peydâ eylemiş olduğu hâl ve sûreti göreceğiz. İmparator Severus zamanındaki Nasrâniyet ile İmparator Konstantin /174/ zamanında meydân-ı intişâra çıkmış olan birçok mezâhib Severus zamanında bil-külliyen meçhûl idi. Diyânet-i Nasrâniyenin putperestlik ile karışmasına iki sebep yardım etmiştir. Birincisi hânedân-ı hükümranînin nazariyât-ı siyâsiyesi ve ikincisi dahî yeni dînin intişâr ve şüyû'unu te'mîn için iltizâm eylediği tedâbîr-i esâsiyesidir. Evvelâ birinci sebebi bast edelim: Vâkı'â fırka'-i Nasrâniye Roma'ya yeni bir imparator ik'âd⁴⁴⁷ edecek kadar kuvvet peydâ eylemiş ise de asıl düşmanı olan putperestliği mahv u munkariz edecek derecelerde kudreti henüz hâ'iz değil idi. Binâenaleyh iki dîn arasındaki mebd'e'-i muhâsama yekdiğerinin usûlünü birbirine katmak sûretinde görüldü. Bu hususta Hıristiyanlık Müslümanlığa benzeyemedi. Müslümanlık kendi düşmanı olan sâbi'iyeti külliyyen mahvederek kendi kavâ'idini bilâ-ihtilât mevki'-i mer'iyete koymuştur.

Biz diyoruz ki:

⁴⁴⁶ Korkutma.

⁴⁴⁷ Tahta oturtma.

Draper'in sözünü burada keserek /175/ İslâmiyet'in mebâdi'-i te'essüsü ve sâbi'iyet ile kat'-ı münâsebeti hakkında burada birkaç söz söylemeye mecburuz. Zîrâ daha ileride bu sözleri söylemek için daha münasip fırsatlar gelmeyecektir. O sözler şunlardır ki: Avrupa erbâb-ı tetkîkenden hem de hakâyık-ı İslâmiye hakkındaki ma'lûmatları yine Draper'den pek de ileriye varamayan erbâb-ı tetkîkden bazıları İslâmiyet'in mebâdisi ve sâbi'iyet ile olan münasebeti hakkında Draper'in bu mülâhazası gibi mülâhazada bulunmuyorlar. Bunun bil-küllîye hilâfında bir mülâhazaya dûçâr oluyorlar. Onlar za'm ediyorlar ki Rasûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve selem Efendimiz Hazretleri putperestliği bil-küllîye iptâl ve mahvetmediler. Belki tavâf-ı /176/ beyt-i şerîf ve zebh-i karâbîn ve kesret-i zevcât ve kadınların hukukça erkeğin nısfı 'addolunması ve bir kabilenin diğerini urarak emvâlini iğtinâ mak? helâl bilinmesi gibi birçok kavâ'id-i 'arab-ı câhilenin bazılarını aynen bazılarını ta'dîlen İslâm'a idhâl eylemiştir. Bu za'mın butlânını meydana çıkarmak için sâbi'î mezheb-i kadîmini iyice tetkîk etmelidir. Tahattur eylemelidir ki sâbi'îlikte hacc-ı beytullâhın bulunmaması kurban zebh edilmemesi vesâ'ir bu yolda birçok şeylerin mevcûd olmaması lazım gelir idi. Zîrâ bunların kâffesi dîn-i İbrâhim-i hanîf mukteziyâtından olup mukteziyât-ı sâbi'iyeye esâsen muhâlifdir. Sâbi'iyet ilâh-ı vâhid ü zül-celâli kabul etmez ki ona bir beyt-i /177/ manevî tasavvur edebilsin. Onlar Ka'be'-i mükerreremeyi Beytullah olarak değil Frenklerin [tampıl] ta'bîr eyledikleri vecihle beytü'l-esnâm olmak üzere telakkî ederler idi. Ecrâm-ı semaviyenin belli başlılarını birer ilâh i'tikâdıyla onlar nâmına yapılmış birer seng-pâreyi haşeb-pâreyi dahî esnâm-ı ma'bûde ittihâz ederler idi. Hazreti İbrahim'in Hicaz taraflarına 'azîmeti kütüb-i İsrâiliyede nasılsa ihmâl olunmuş veyahut 'an-asıl münderic iken sonra tahrîfât ve tahrîbât esnasında gâib edilmiş olduğundan Avrupalılar bile müşârun ileyhin Hicaz'a giderek Beytullah'ı bina eylemiş olduğuna vukûf hâsıl etmemişler ve binâenaleyh Beytullah'ı 'arab-ı câhile tarafından yapılmış bir ma'bed diye telakkî eylemişlerdir. Ancak /178/ hatalarının mebde'i dahî bu zehâb olmuştur. Mısır-ı kadîmde Yunanda Suriye'de Roma'da İran'da filanda olduğu gibi 'Arapda [ma'bed] fikri peydâ olmamış idi. Ednâ mülâhaza ile ma'lûm olur ki ma'bed inşâsı fikri mukîm ve mütemeddin ahâlîde bulunabilip seyyâr ahâlîde kendileri için bile ikâmetgâh inşâsı fikri olamaz ki ma'bed inşâsı fikri olabilsin. Olsa idi Mekke'-i Mükerreme 'Arabın yegâne şehri kasabası olmayıp daha birtakım şehirler kasabalar dahî bulunduğu ve ez-cümle Medine-'i Münevvere Mekke'den bile büyük ve zirâat ve ma'mûriyete sâlih olduğundan oralarda da birer Beytullah yapılması lazım gelir idi.

Hâlbuki Mekke'den mâ'adâ yerlerde /179/ 'Arabın esnâmı şurada burada ve bazen dağlar üzerinde yollar kenarında bulunup öyle ma'bed itlâkına sezâ mekânları yok idi. Mekke'de Ka'be'-i şerîfenin mevcûdiyeti şerîfî ve her sene oraya binlerce ahâlî toplanarak vukû'a gelen ticaret menfa'ati bazı 'Arapları dûçâr-ı hased eyleyerek Beytullah'ı kendi memleketlerine nakletmek veyahut onun gibi bir Beytullah dahî kendi memleketlerinde vücûda getirmek emelleri dahî peydâ olmuş idiyse de muvaffakiyet mümkün olamamış idi. Bu neden idi? Çünkü beyt-i şerîfî Hazreti İbrahim bina ederek tavâf ve Hacc dahî Nebî zi-şân müşârun ileyhden kalmış ve Kureyş ise Onun evlâd ve ahfâd ve ahlâfî bulunmuş olduğundan /180/ bu şeref Mekke ve Kureyşe münhasır idi. Bilâhere 'Arabın beyt-i şerîf etrâfına esnâm cem' etmeleri hâdis⁴⁴⁸ olup o hudûse mebnî bi'set-i peygamberîde onlar izâle edilmişlerdir. İmdi Rasûlullâh Efendimiz Hazretlerinin 'âdât-ı kadîme'-i 'Arapdan ibkâ buyurmuş oldukları zannolunan şeylerin kâffesi vâcibât ve sünen-i İbrahimiye ve İsmailiye olduklarına asla şüphe etmemeli ve binâenaleyh Draper burada demelidir ki Hazreti Muhammed asıl dîn-i İbrahimden 'Arab-ı câhile nezdinde mevcûd kalmış olanları gerek şerî'at-ı cedîdesi mu'cibince ta'dîlen ve gerek hakikat-i kadîmesi mu'cibince aynen ibkâ ederek bunlardan mâ'adâ 'Arab-ı câhilenin sonradan kendi /181/ zünûn-ı bâtılâ ve hurâfât-ı vâhiyelerinden⁴⁴⁹ îcâd ve îkâ' eylemiş oldukları ebâtılı kâmilen mahvetmiş ve işte İslâmiyet'i böyle bir sûret-i sâfiye ve hâlisada vaz' ve te'sîs eylemiştir. Şu îzâhâtı i'tâdan sonra sözü yine Draper'e terk ediyoruz ki o dahî Hıristiyanlığın devr-i şevketindeki tebeddülâtı hikâyede yukarıki sözünün alt tarafını îrâd eyliyor. Diyor ki:

Konstantin kendi harekât ve mu'âmelâtıyla dâima gösteriyor idi ki kendisi milletin yalnız bir kısm-ı gâlibinin hükümdâr-ı mâbe'l-iftihârı olmak ile iktifâ edemeyip belki bütün milletin bîtaraf bir hükümdâr-ı 'umûmîsi olmak istiyor. Bunun için bir tarafta Hıristiyanlara kilise bina ettirdiği halde diğer tarafta dahî gerek ta'mîren gerek müceddeden sanemhâneler dahî ihyâ eyliyor idi. Gâh papazların nesâyihına /182/ kulak veriyor gâh putperestler rü'esâ-yı dîniyesinin nesâyihına asgâ eyliyor idi. Vâkı'â meşhur İznik Konsilini davet ve teşkîl etmiş ise de o sırada rekz olunan [fortun] sanemine dahî ta'zîmât-ı lâzîmeyi îfâ eylemiştir. Bir yanda Hıristiyan vaftizini kabul etmiş olduğu halde diğer taraftan kendisine 'alâmet-i ulûhiyet olarak darp edilen madalyayı da kabul ve tasdîk

⁴⁴⁸ Sonradan olan şey, hudûse.

⁴⁴⁹ Saçma hurafeler.

eylemiştir. Şehr-i Konstantiniyede bir büyük mermer sütun üzerine vaz' edilen kendi heykeli Apollon ma'bûdunun sûret ve kıyafetinde tasnî' edilmiş idi. Yalnız çehresi kendi çehresine benzer idi. Bir de kafasına tac gibi bir şey konulmuş idi ki bu tacın çivi gibi sivri sivri olan şu'â'ları Hıristiyanlara göre Hazreti İsa'nın çarmıha mihlanmış olduğu çivilerin yâdigârı ve putperestlere göre dahî Şems'in iş'ası diye te'vîl olunuyor idi. Putperest fırkasına emniyet vermek için kendi sarayındaki putperestlik usûl ve 'âdâtının /183/ devamına a'mâz ile müsaade eyliyor idi. Bu ahvâl ve 'âdâtı iltizâm eden rü'esâdan bazıları kendi familyası a'zâsından idiler].

Biz diyoruz ki:

Draper diyanet-i Nasrâniyenin putperestlik ile karışmasına iki sebebin yardım eylediğini haber verdikten sonra birincisi olan hânedân-ı hükümrânînin nazariyât-ı siyâsiyesi bahsini buraya kadar îzâh eylemiştir. Bundan sonra ikincisi olan ve yeni dînin intişâr ve şüyû'unu te'mîn için iltizâm eylediği tedâbîrden ibaret bulunan sebebi dahî şu sûretle bast ve temhîde girişerek diyor ki:

İkinci cihetin bast ve temhîdine gelince: Münhasıran ümûr-ı beşer ile meşgul bir adam olmak va binâenaleyh husûsât-ı dîniyeye pek de ehemmiyet /184/ vermemekte bulunmak hasebiyle imparator düşündü ki gerek hükûmet ve gerek fark-ı münâza'a ve bâhusûs bizzat kendi menâfî'i için en muvâfık olan sûret Hıristiyan ve putperest ahâlinin mümkün mertebe yekdiğerine mezcile cism-i vâhid teşkîl etmelerinden ibarettir. Görüldüğüne nazaran İmparatora en sâdık olan Hıristiyanlar buna asla muhâlif çıkmadılar. İhtimâl ki yeni dîn eski dine karışır ise daha çabuk ve daha 'umûmî bir sûrette münteşir olarak nihâyet hakikat galebe edip ebâtıl mahvolacaktır diye düşündüler. İmparatorun vâlidesi Helen bu hususda saray kadınlarının da mu'âvenetiyle memzûciyet-i matlûbenin husûlüne gayret eyledi. Arzusunun husûlü için Kudüs-i Şerîfde bir mağarada medfûnen mahfûz olan asıl salîb-i İsa ile müşârun ileyh ile birlikte asılmış bulunan iki hırsızın salîblerini ve yaftalarını ve çivilerini bulup çıkardılar. Bunlardan hangisi Hazreti İsa'nın olduğunu bir mu'cize ile tahkîk ve isbat eylediler. İşte emanetlere /185/ ta'abbüd 'âdeti bunun üzerine peydâ oldu. Eski Yunanilerin bu yoldaki ta'abbüdâtı tekrar ihyâ edilmiş oldu. O zamanlar Matapontum'da Truva atını i'mâlde kullanılmış olan âlât ve edevât halkın nazargâh-ı ziyaretine 'arz olunduğu ve Heroneya'da dahî Pelop'un 'asâsı ve Phaselis'de Aschylus'un mızrağı ve

Nicomedia'da Agamemnon'un kılıcı gösterildiği gibi! Kezâlik feağotlara gelen ziyaretçilere Calydonian domuzunun ikâmetgâhını gösterdikleri ve birçok memleketler Truvanın küçük paladyumuna mâlikiyet ile müftehir oldukları gibi! Bazı yerlerde Minerva'nın heykelleri bulunarak mızrağını salladığı ve bazı resimler bulunup bunların bazen kızardığı ve e'izze resimleri bulunarak terledikleri ve hadsiz hesapsız havârıka mâlik yerler bulunup hastalara şifa verdikleri gibi!

Biz diyoruz ki:

Müdâfaalarımızın birinci cildinde büyük Konstantin'in Nasrâniyeti kabulüne Nasârânın /186/ verdikleri ma'ânî'-i mu'tekidânenin o yoldaki ahbâr-ı târihiye ile 'adem-i muvâfakatine dâ'ir serd eylediğimiz mütâla'ât üzerine eser-i mezkûra itirâz eden ve dersa'âdet Protestan misyonerlerinin reisi bulunan Mister Diwight cenapları redd yollu birtakım mütâla'ât serd eylemişler idi de onları ve cevaplarını dahî Müdâfaamızın ikinci cildine derc etmiş idik. Bunları mütâla'a buyurmuş olan kâri'lerimiz Konstantin'in kabul-i Nasrâniyeti hakkında şurada Draper'in dahî yazmakta olduğu sözleri okur iken hiç şüphe yoktur ki zaten âşinâ oldukları bir meseleden bahsedilmekte bulunduğunu tahattur buyururlar. Kezâlik dikkat ederek görürler ki Draper /187/ burada dahî sözü pek muhtasar söylüyor. Hem muhtasar hem de ustalıkla bir ihtiyâtkârlıkla söylüyor. Zîrâ bütün bütün muhtasar olmakla beraber bütün bütün de efkârını âşikâre söylemek lazım gelse idi Konstantin'in Hıristiyanlıktaki hakikat-i asliye'-i semaviyeyi takdîren tanassur etmiş olmasından ziyâde kendisine muhalif olan putperest fırkasına karşı Nasârânın kuvvetinden istifâde için tanassur etmiş görüldüğünü ve fakat husamâsına galebe edip de İmparatorluk sandalyesine ku'üd eyledikten sonra putperest takımının dahî 'adâvet ve husûmette şiddetlerini teskîne medâr olmak için yine onları da himâyede devam eylediğini söyler idi. Çünkü /188/ Konstantin dîn-i Hazreti Mesih'i sıdk-ı kabul ile kabul eylemiş olsa idi eski putperest Yunanilerin merâsim ve 'adât ve 'akâyidini bu vecihle dîn-i Mesih'e katmağa asla rıza göstermeyerek onları iptâl-i sahîh ile mahveyler idi. Meahâzâ Draper velev ki yine böyle kapalıdan olsun bu bâbda daha birtakım hakâyık-ı târihiye dahî îrâd eyliyor. Diyor ki:

Seneler geçtikçe Tertullian'ın tarif eylediği dîn bil-külliyeye başka bir dine tahavvül eyliyor idi. Vâkı'â bu dîn-i cedîd Nasrâniyet-i sahîha ve asliyeden daha süslü daha zînetli ise de sadelik ve safvet cihetinden Nasrâniyet-i sahîha derecesinde değildir. Zîrâ Yunanilerin esâtîr-i kadîmesiyle karışmağa başlamıştır. Olympus yeniden

teşekkül ediyor idi. Yalnız ma'bûd ve ma'bûdelerin isimleri değişiyor /189/ idi. Emr-i hükümette nüfuzları en ziyâde mü'essir olan eyaletler kendi esâtîr-i kadîmelerini dîn-i cedîde aynen idhâl ettiler. Ekânîm-i selâse usûlünü Mısır-ı kadîm esâtîrine muvâfık bulmağa başladılar. Isis ibadeti yeni bir sûrette avdet eyledikten fazla hilâl-i Kamer üzerinde ayaküstü durmak vaz'iyetinde bulunan resmini bile kabul ettiler. Ma'bûd-ı merkûmun meşhur olan resmi iki kolları arasında Orus nâm tıfil ma'bûdzâdesini de tutuyor sûretinde tersîn olunmuş idi. Bu resim Hazreti Meryem ve İsa-yı Nevzâd nâmlarıyla yapılan o latîf resim levhaları vesâtatıyla zamanımıza kadar intikâl etmiştir. Eski esâtîrin yeni nâmlar ile bu sûretle avdeti herkesi memnun ve bahtiyar eyliyor idi. Efes'te ahâli'-i şehre meclis-i rehâbînin Hazreti Meryem'e [Mader-i yezdân] nâmını vermiş olduğu i'lân edildiği zaman ahâli gözleri sevinç yaşlarıyla memlû olduğu halde teşekküren papazların dizlerini oyduklar. Ahâlinin bu hâli tamamıyla ma'bûde dayanan bu mertebe'-i /190/ refi'ayı vermiş olan âbâ ve ecdâdlarının hâlidir. Dine henüz yeni girmiş olanları hoşnut etmekle beraber yeniden daha birçoklarını da celbe medâr olmak için onların eski i'tikâdlarını ve merâsimini kabule olan bu inhimâk diğer taraftan tedbîr-i mezkûrdan maksad-ı aslî ne olduğunu keşfedecek derecelerde zekâveti ve dîn-i sahîh-i Mesih'e îman ve muhabbeti olanları mırıldatmaktan hâlî kalmadı. Faustus Augustin'e dedi ki [Siz Nasrânîlerin cemâ'atle ta'âm edişini putperestlerin zebh ettikleri karâbîni ekl edişlerine benzettiniz. Onların esnâmı yerine dahî Nasrâniyetin şühedâsını koydunuz. Onlar putlara nasıl hürmet ediyorlar idiye siz de şühedâ ve e'izzeye o hürmeti ediyorsunuz. Ölülerin ruhlarını şaraplar ziyafetler ile teskîn ve tatmîn ediyorsunuz. Putperestlerin büyük bayramlarını Nasrâniyet bayramı olarak icrâ ediyorsunuz. Onların takvîmlerini kabul ettiniz onların ahlâk ve 'âdetlerine gelince bunların cümlesini tamamen kabul ve icrâ ediyorsunuz. Yalnız cemâ'atlerinin /191/ ismi ayrı olmaktan başka sizi onlardan tefrîk edecek hiçbir şey yoktur]. Vâkı'â putperstlik ahvâl ve merasimi Nasrâniyetin her cihetine girmiş idi. Düşünlerde bile Venüs'ün ilâhîlerini tegannî ediyorlar idi. Şurada bir dakika tavakkuf edelim de bu tahavvülâtın Nasrâniyeti 'an-karîbü'z-zamân ne kadar tağyîr edeceğini daha şimdiden düşünüp söyleyelim. Eski putperstlik üzerine halkın nazar-ı rağbetini celb edecek ne kadar şa'sa'alı alâyiş var ise cümlesi kabul olundu. 'An-cemâ'atin alaylar tertîbiyle ibâdet gûna cevelânlar! Mükellef papaz

libâsları! Mükellef tâclar asâlar! Ma‘bedlerde şümû‘ ve kanâdîl îkâdî⁴⁵⁰! Kilise derûnlarını altın ve gümüş vazolar ve sâ‘ir evânî⁴⁵¹ ile doldurmak! Şühedâ mezarları üzerine kiliseler binası! Yapılan binaları eski Romalılar âdeti vecihle ma‘bûdlara ihdâ için takdîs eylemek! Gûyâ her birinin emanetleri buldukça e‘izze ve şühedâ nâmına yortular teşkîliyle aynıyle putperestlerde olduğu gibi her /192/ yortuda ‘iyş ü nûşlar zevkler safâlar bayramlar icrâsı! Perhizin şeytanı tarda ve gazab-ı ilâhîyi teskîne medâr olacağıının i‘tikâdî! Me‘mûrîn-i rûhânîye için en büyük mümtâziyet olmak üzere bekârlığın kabulü. Kubûr-i e‘izzeyi ve bâhusus Kudüs-i Şerîfde kabr-i Mesih’i ziyaret âdeti! Mesâvi-yi şeyâtîne karşı ilâc-ı yegâne olmak üzere Kudüs-i Şerîf’den yüklerce toprak getirip ‘âlî bahâlar ile fûrûhtu. Okunmuş suların fezâ’ilinin mübâlağa ile i‘lânı! Putperestlerin yaptıkları gibi e‘izze yadigârlarını ve resimlerini kiliselere koyup bunlara âdeta secde etmek sûretinde icrâ-yı perestîş! Bazı mahal ve mekânın havârik ile memlû olduğunun i‘tikâdî! Ervâh-ı mes‘ûdenin yeryüzünde ve bilhassa mezarlar etrafında gezindikleri cihetle ervâh-ı mezkûreden isti‘dâdın ma‘kûliyeti! Kiliseleri ve bunlardaki mihrâbları ve mu‘tekiflerin rûbâlarını bin türlü envâ‘a munkasîmân teksîr eylemek! Tasfiye’-i Meryem yortusunun îcâdî ki bunlar Luperkal denilen ve pan /193/ ma‘bûduna mahsus olan yortunun Nasrâniyet tarafından ilgâsı üzerine mahzûn kalanları teskîn ve tesrîr için îcâd olduğuna şüphe etmemelidir. Esnâma ve gûyâ salîb-i sahîh parçalarına birtakım kemiklere çivilere ve [relik]⁴⁵² denilen sâ‘ir yadigârlara ibadet-i hakîkiye ile ibadet ki bunun [fetişizm] (yani Sûdânîlerin akâyidi) den başka ne ma‘nâları vardır? Bu reliklerin sıhhat ve hakikatlerine iki vecihle kanaat olunur idi. Evvelâ hey‘et-i kenîsâiyenin emri sâniyen bunlar yüzünden havârik zuhûru! E‘izzenin elbisesine mezarlarının topraklarına kadar secde eylediler. Kudüs’ten St. Mark’ın St. Jak’ın vesâ‘ir zevâtın kadîdlerini çıkarıp getirdiler. Eski putperestler zamanında bir adamın ulûhiyetine kâil olduğu gibi bu defa dahî kenîsenin kânunizasyonu yani ta‘zîz ve takdîsi bunun yerine kâim olup eskiden her şeye mü‘ekkil bir ma‘bûd olduğu gibi bu kere dahî e‘izze ve kuddisânın her biri bir şeyin hâmîsi oldu. Der iken kenîsenin bir parça /194/ ekmek ve bir yudum şarabı ulûhiyet-i ezeliyenin lahm ü demi sûretine tahvîl etmesi sırası geldi. Zaman geçtikçe Hristiyanlığı putperestlik haline bil-küllîye

⁴⁵⁰ Yakma, yakılma.

⁴⁵¹ Kapkacaklar, kaplar.

⁴⁵² Dinî bir hatıra, din adamından kalan eşya, yadigâr.

tahvîle başladılar. Hazreti Mesih'i salîbe rabt eden çiviler nâmına yortular bayramlar teşkîl olundu. Vücûduna havâle edilen mızrak nâmına başına konulan dikenler nâmına yortular yapıldı. Reliklerden bazılarının aynı birkaç manastırda bulunarak bunlardan birden ziyâdesi mutlaka gerçek olamayacağı âşikâr iken hiç kimse bunu düşünmeye cesaret bulamaz idi.

Biz diyoruz ki:

Draper'in bu sözleri kenîse târihlerinde dahî münderic olan haberlere tamamıyla muvâfıktır. Bunlar Müdâfaalarımızda da mufassalan îrâd olunmuşlardır. Lakin evvelce dahî ihtâr etmiş olduğumuz vecihle kârî'lerimiz düşünmelidirler ki mücâdele'-i 'ilm ü dîn hususunda /195/ Draper'in ilim lehinde ve dîn aleyhinde hüküm vermesinin sebebi hakikat-i dîniyeye muhâlefeti kaziyesi olmayıp bilâhere şunun bunun usûl ve merâsim-i dîniyedendir diye birtakım lüzumsuz ve ehemmiyetsiz şeyleri dine katmış olmalarına muhâlefet yüzünden o hükümü vermektedir. Bu bâbda hakâyık-ı asliye'-i dîniyeye riâyetkâr olan mu'tekidler mütediyyinler dahî kendisiyle beraberdirler. Zîrâ Draper'in asıl mu'teriz aleyhi olan ğalât-ı Katolikân bile her türlü ibadet ve perestişe lâyük Hakk 'azze ve celle Hazretlerinden başka kimse olmadığını ikrâr ederler. Yalnız şâyân-ı ta'zîm gördükleri husûsâta hürmeten ta'zîmât ve tekrîmâtı bu vecihle ta'mîmde bulunurlar. Bunun ise /196/ usûl ve esâs-ı dîne hiçbir ta'alluk-i küllîsi olamaz. İşte Draper yine bu vâdiden hâric olmamak üzere diyor ki:

Hıristiyanlığın bu sûretle tebeddülüne dâ'ir Despot Newton'un söylediği sözleri kemâl-i istifâde ile istimâ' eylesiniz. Âsârının birisinde diyor ki: [Melâ'ike ve e'izzeyi şâyân-ı perestiş za'mıyla onlara edilen ibadet bil-vücûh eski putperestlerin şeyâtîne ettikleri ibadetin aynı değil midir?] Bir başka yerde dahî diyor ki: [Hıristiyanların bazı insanları istiğâse ile davetleri tabak-ı putperestlerin daveti gibidir. Bunu yeni dînin vâzî'ları dahî pekâlâ bilirler idi. Yalnız esasları bir olmakla da kalmayıp hattâ ibadetlerinin tafsîlâtı dahî birbirinin aynıdır. Mihrablarda yanan buhurlar tütsüler tuz ile mahlût su dahî putperestler âdetinin aynıdır ki ma'bedlere girilir ma'bedlerden çıkılır iken cema'atların üzerine serperler idi. /197/ Ulûhiyetleri i'tikâd olunan sanemlerin resimlerin önünde güpe gündüz mum yakmak ve bir hârika sûretiyle vukû' bulan halâslar tedaviler üzerine nezren götürülen hediyeleri ma'bedlere asmak ve fazîletli emvâtı ilâhlar mertebesine vâdirmek için edilen kânunizasyonlar ve eskiden nîm-ma'bûd 'addolunan kahramanlar hakkında olduğu gibi birtakım e'izzeyi hâmî tanımak ve

kabirlerdeki emvâtı ma‘bûd ittihâz etmek sûretler sanemler önünde diz çöküp rükû‘ ve sücûda varmak putlara mu‘cizeler isnâd etmek ma‘âbidde küçük mihrablar kürsüler peydâsıyla bunlara ve yollara ve meydanlara ve dağ başlarına heykeller koymak relikleri sanemleri alây ile gezdirmek ve bu alâylerde güpegündüz mumlar yakıp müzikalar çalarak ilâhiler okumak ve papazların tepe saçlarını bir resm-i âyîn-i mahsûs ile kestirmek ve erkek kadın rehâbînin izdivâcdan imtinâ‘ ile beraber ‘aff⁴⁵³ kalmaları için ta‘ahhüd etmeleri taht-ı mecburiyete konulmak gibi şeyler ‘an-asıl putperestlikte dâhil oldukları halde sonradan dine dahî /198/ girmişlerdir. Bâhusûs minel-kadîm Jüpitere vesâ‘ir ma‘bûdlara nisbet edilmiş olan aynı heykeller elyevm Hazreti Meryem’e ve e‘izze’-i sâ‘ireye tahsîs kılınmışlardır. Aynı ibadetler aynı kânunlar dahî ‘akîde’-i cedîdeye idhâl edilmişlerdir. Bunlara aynı kerâmetler aynı hârikalar isnâd olunurlar. El-hâsıl eski putperestlik tamamıyla papizm olmuş ve papizm dahî paganizm planı üzerine aynen kurulmuştur. Öyle bir sûrette ki putperestlik ile Hıristiyanlık arasında yalnız [müşâbehet vardır] denilemeyip yekdiğerinin aynıdır vesselâm].

Biz diyoruz ki:

Draper’in Despot Newton’dan nakil eylediği sözler burada hitâm buldu. Bunlara ilâveten kendisinin söylediği sözleri de tercüme devamdan evvel şunu da ilâve edeceğiz hattâ şâ‘ibe’-i tekerrürden bile ihtirâz etmeksizin ihtâr eyleyeceğiz ki Draper’in /199/ bu yoldaki idâre’-i kelâm etmesi Nasrâniyete karşı bir ta‘arruz olmayıp târihen ve ‘umûmen ma‘lûm olan ahvâli şu nizâ‘-ı ‘ilm ü dîn meselesinde sadece bir ihtârdan ibaret olduğu gibi bunları buraya bizim tercüme etmeliğimiz dahî bir maksad-ı müdâfa‘akârâneye mübtenî değildir. Burada maksadımız bil-küllüye başka bir şeydir. O da netâyic-i ‘ulûmdan mütevellid olan hikmeti gûyâ kendilerine dîn ve mezheb ittihâz eyledikleri iddiâsında bulunan mütefelsifine karşı kendi gençlerimizin fikr-i hikmetlerine delâlet maksadından ibarettir. Mütefelsifîn-i merkûmenin ‘ale’l-ıtlâk dîn nâmına gösterdikleri husûmetin menâzil ve merâtibini bilmeksizin anlamaksızın gençlerimiz dahî en büyük /200/ ni‘met-i ilâhiye olmak üzere nâil buldukları hikmet-i sahîhayı takdîr edemeyerek bir nazar-ı lâübâliyâne ile yollarını gâib etmesinler diye ihtârı vecîbeden ‘addeyleriz. Perestişkârân-ı ‘ulûm ve hikmetin reddeyledikleri dinin neden ibaret olduğunu Draper bu sûrette tasvîr eyledikten sonra bir kere onu görüp bir

⁴⁵³ Temiz, iffetli.

de kendi usûl-i hikmet-i dñiyemizde bu misillü şeylerin matlûb ve mültezim olmadıklarını düşünmek irşâdımız için kâfîdir. Şimdiki halde bunu düşüneceğimiz gibi ileride hukemâ-yı merkûmenin ‘ulûm ve fûnûna muvâfık mezheb olmak üzere ta‘yîn ve irâ‘e edecekleri şeyin dahî işte hikmet-i İslâmiyemizden ibaret /201/ kalacağını bi-‘inâyetehû Teâlâ meydân-ı sübûta koyacak olur isek o zaman elsine’-i Avrupaiye hikmet-i cedîde’-i ‘ilmiyeyi tahsîl eden gençlerimiz hakîm olmak için İslâmiyetten tebâ‘ud icab etmek şöyle dursun bilakis hikmet-i cedîde ve hakîkiye ile hakîm olmak mahzâ İslâmiyette tekemmül ile müyesser olacağını görüp anlarlar da dinlerine ona göre muhabbet ederler. Bu netîce’-i mes‘ûdeye vüsûlümüzü ‘inâyet-i sübhâniyeden ricâ ile Despot Newton’dan iktibâs eylediği sözlerden sonra Draper’in ifâdâtını tercümeyle dahî mübâşeret eyliyoruz. Diyor ki:

İşte Despot Newton böyle diyor. Fakat Konstantin zamanına gelince her ne kadar ahâlinin eski âdât-ı putperestâneye riâyet etmelerine müsaade /202/ verilmiş ve hattâ bu âdetlerin devâm-ı icrâsı arzu bile edilmiş ise de Hıristiyan fırkası gâlib ve nâfiz olup Konstantin kendi kuvve’-i hükümetiyle Hıristiyanlara mu‘âvenet ve onları te‘yîd ve takviye etmekten hâlî kalmaz idi. İznik Konsilinde ulûhiyet-i Mesihîye tarafdârânına dahî böyle mu‘âvenet eyledi. Hattâ Arius hakkında o kadar dehşetli davrandı ki her kim bu mülhidin bir kitabına mâlik olup da onu kendi ihtiyârıyla yakmaz ise elinde bulunduğu zaman idam olunacağını dahî i‘lân eyledi. Bilâhere imparator genç Theodosius tarafından Despot Nasturyus dahî yine bu sûretle Mısır’a nefyedildi. Putperestlik dahî kendi taraftarları dostları olarak dâhil-i memlekette birçok kadîm patrisyen familyaları var idi. Eski meslek-i hikemiye sâlikleri dahî bunlar ile taraftar idiler. Hattâ hasımları olan Nasranîlere istihkâr ile bakarak ‘ulûm ve fûnûnun ‘akl-ı beşeri bir sûret-i serbestânede isti‘mâlden başka bir şey ile hâsıl olamayacağı iddiâsını iltizâm ederler idi. Nasranîler ise /203/ bilakis kâffe’-i ‘ulûmun Tevrat ve İncillerde bulunup binâenaleyh ancak ehâdîs-i kenîsâiye ile ta‘lîm olunabileceğini iddiâ ediyorlar idi. Kütüb-i mukaddesede Hakk Teâlâ bize aksâ-yı hakâyıkı beyân etmek ile kalmayıp belki bize bildirmek istediği sâ‘ir şeylerin dahî kâffesini bildirmiş olduğu iddiâsında bulunurlar idi. Demek oluyor ki kütüb-i mukaddese insana lazım olan ma‘lûmatın kâffesini şâmilidir diye i‘tikâd ediliyor idi. İşte kenîsenin bu iddiâsı hükümet-i İmparatoriye tarafından dahî müzaheret-i maddiye ile te‘yîd edildiğinden kenîse ümûr-ı akliye kendisinden başka hiçbir kimsenin

müdâhalesini çekemiyor idi. İşte ‘ulûmun [‘ulûm-i mukaddese] ve [‘ulûm-i akliye] diye ikiye inkısâmı bu vecihle vukû‘a gelmiştir. İşte iki fırka’-i mütehâlîfe dahî ilk defa olmak üzere bu vecihle meydân-ı mübârezeye çıkmıştır. Birisi delil olarak akıl ve fikri ve diğeri dahî yalnız papazların iddiâ eyledikleri sünûhât-ı lâ-yühtiyâneyi ittihâz etmişler idi. Putperestlik kendi feylesoflarının ‘ulûmuna mürâcaat /204/ eder Nasrâniyet dahî [âbâ’-i kenîsâiye] denilen ‘âlimlerinin sünûhâtına ilticâ eyler idi. İmdi kenîse her ‘ulûm ve fûnûna âid mebâhisde yalnız kendisini hakem görmek tavrını takındı. Mesâ’il-i ‘ulûma dâ’ir her neye ne yolda karar verir ise onu cebren mer’î tutmak için hükümetin âhenin pençesine güvenir idi. Bu sûretle müstakbelde oynayacağı oyunları kendisine müyesser edecek bir yola girmiş idi. Bin seneden ziyâde bir zaman Avrupa’da mâni’-i terakki olmak sûretini aldı gitti. Hıristiyanlığın bil-küllîye vaz’iyet-i asliyesinden çıkarak ‘anasıl bir dîn iken ba‘demâ bir meslek-i siyâsî sûretini alması tamam Konstantin zamanında vukû‘a gelip her ne kadar min-cihetin bu meslek yine eski putperestlik demek olmuş ise de diğeri cihetten esâtîr-i Yunaniyeyi mertebe’-i gâyesine kadar ikmâl etmiş oldu. Bir kâ‘ide’-i külliye’-i tabî‘iyedir ki iki cisim müsâdeme eyledikleri zaman ikisinin de şekil ve vaz’iyetleri değişir. Hıristiyanlık putperestlik /205/ ile ta‘dîl olunduğu gibi putperestlik dahî Hıristiyanlık ile ta‘dîl olundu.

Biz diyoruz ki:

İşte ilim ile dinin asıl mebde’-i mücâdelesini Draper bu fıkroda gösteriyor. Dediği sözler kâri’lerimiz tarafından ehemmiyet-i lâıykasıyla ve bir dikkat-i lâzıme ile okunmuşlar ise görülmüştür ki Nasrâniyet ‘ulûm-i riyâziye ve tabî‘iye ve akliye gibi şeyleri dahî ihtivâ iddiâsına kalkıştığı için sûret-i mutlakada dîn olmak sıfatından hâricce çıkmıştır da ‘ulûm dahî onun için meydân-ı muhâlefete atılmıştır. Lakin buna mukâbil ‘ulûm sûret-i mutlakada ‘ulûm olmaklık hudûdunun hâricine çıkmasa ve dîne ta‘arruz etmese idi mesele böyle bin sene devam edecek bir mücâdele’-i /206/ müdhişe sûretini alamaz idi. Evet ‘ulûm dahî kendi hudûd-i tabî‘iyesinin hâricine çıkmaktadır. Bunu şu kendi zamanımızda dahî görüyoruz. Zîrâ bugünkü günde dahî mücâdele’-i ‘ulûm ve dîn devam eylemekte bulunmuştur. Hem de en büyük şiddetini asıl bu zaman almıştır. ‘Ulûmun dahî kendi hudûd-ı mahsûsası hâricine çıkmış olması şu vecihledir ki: ‘İlim ‘ale’l-a‘lâ itlâk olunan ‘ulûm-i riyâziye iki kısm-ı ‘azîme bil-inkısâm birisi a‘dâddan ve diğeri eb‘âddan bahse muhtass olduğu ve sıhhat ve sübûtta ‘ulûm-i riyâziyeye sâni olan

‘ulûm-i tabî‘iye dahî iki kısma bil-inkısâm birisi ecsâmın havâss-ı zâhiresi ve diğeri terakkiyât-ı /207/ tabî‘iyesiyle iştigâle münhasır bulunduğu halde erbâb-ı ‘ulûm bu hudûd-i tabî‘iyenin hâricine çıkarak [metafizik] nâmıyla tasavvurât-ı zihniyeye varmışlardır. İşte tecâvüz-i hudûd dahî budur. Vâkı‘â tasavvurât-ı zihniye emrinde dahî ma‘lûmât-ı riyâziye ve tabî‘iyenin büyük yardımı olacağı derkâr ise de mesâ‘il-i tasavvuriye hiçbir vakitte mesâ‘il-i riyâziye gibi kat‘iyet peydâ edemez. Bir şeyi [şöyledir] diye [bilmek] başkadır bir şeyi [şöyle olmalıdır] diye [düşünmek] dahî başkadır. Bunun birincisine [‘ilim] ve ikincisine dahî [i‘tikâd] demişlerdir. İ‘tikâdiyâtta ‘ilmiyât kadar kat‘iyet olsa idi bu inkısâma hâcet olmaz idi. /208/ O halde bu mücadelede dahî lüzum görülmez idi. İ‘tikâdiyâtın ‘ilmiyât ile birleşmesinde kat‘iyet şöyle dursun kendi hudûdu dâhilinde tavahhidi dahî kat‘iyet peydâ edemez. [İki kere iki dört eder] ve [iki nokta arasında akser-i tarîk hatt-ı müstakîmdir] ve [demir kendi hacmine müsâvî sudan ağırdır] ve [su iki gazdan müterekkib ve mümtezicdir] denildiği zaman bu dört sözün ilk ikisine hiçbir kimse muhâlefet edemez son ikisine de el-hâlet-i hâzihî muhâlefet olunamaz. Tâ ki bir tetkîk ve tahlîl-i cedîd maddeten bu sözlerin hatasını isbât ede! Amma metafizik ‘âlemine geçilip de meselâ [Hayır ve şer tecellî’-i vâhid eseri midir? Tecellîteyn eseri mi?] su‘âlîne iki ihtimalin /209/ hangisine göre cevap verilecek olsa o cevap da itirâzdan masûn olamaz. Hem de her itirâz yine esâsen metafiziğe müstenid berâhîn ile ta‘lîl dahî edilebilir. Bu halde muhâsibler mühendisler fizikçiler ve kimyacılar arasında muhâlefet olamaz iken metafizikçiler arasında bin türlü muhâlefetler olur. Binâenaleyh hakîkaten ‘âşık-ı hakîkat olan adam felâsifenin edyâna edyânın felâsifeye muhâlefeti meselesinden dolayı üzülmez. Düşünür ki ihtilâf yalnız zaten muhalif olmak şânlarından bulunan bu iki fırkaya münhasır değildir. Bunların her biri arasında da ihtilâf vardır. Edyân-ı mütehâlif olduğu gibi dîn-i vâhîde tâbî‘ olanlar dahî mütehâliftirler. Hikmet-i mütehâlif /210/ olduğu gibi hikmet-i vâhîdeye tâbî‘ olanlar dahî mütehâliftirler. Ezcümle Sokrates’in hikmet-i ilâhiyesi Aristo ve Platon mekteblerince dûcâr-ı tahallûf olduğu gibi hikmet-i Platoniye dahî eski ve yeni Platoniler mekteblerince mütehâliftirler. Bu tehâlûflerin sebebi ise riyâzî ve fizikî olmayıp metafizikî olmasından yani ‘ilmî ve fennî olmayıp tasavvurî ve i‘tikâdî bulunmasındandır. İleride bu mesele’-i nâzike liyâkat ve ehemmiyetine mütenâsiben bast ve temhîd kılınacaktır. Burada ise şu kadarcık ihtârımız üzerine asıl şunu da ilave ederek diyeceğiz ki Draper yukarıki fıkrasında kasd-ı aslîsini biraz daha tavzîh eylemiş olarak asıl itirâz olunacak şey dîn-i Nasrâniyet bile /211/ olmadığını ve belki sonradan

işin içine birtakım âmâl ve mekâsıd-ı siyâsiye ile beraber ‘ulûma muhâlefet maksadının dahî katılmış bulunmasına itirâz eylediğini göstermiş oluyor. Amma dîn aleyhinde böyle bir ta‘arruzda bulunabilmek için İncilleri müsâ‘id dahî görüyor. Zîrâ fil-vâki‘ İncillerde yalnız ‘ulûm-i dünyeviye ile değil ümûr-ı dîniye ile dahî iştigâle müsâade yoktur. Bu ‘adem-i müsâadeyi kenîse erbâbı su’-i isti‘mâl ederek Draper’in daha ileriye doğru şerh ve îzâh eyleyeceği vecihle kendi tecvîz-gerdesi olan şeylerden mâ‘adâ ‘ulûm ve ma‘ârifi kat‘iyen mahva kadar yürütmüşlerdir. Lakin bu ta‘arruz bir [dîn] değildir. Bir politikadır. /212/ Nasıl ki yalnız İnciller bile [dîn-i mahz] veyahut [mahz-ı dîn] değildirler. Onlardan başka dahî kütüb-i semaviye vardır. Ezcümle en sonrakisi en mükemmel olan Kur’ân ki ‘ulûm ile iştigâli men‘ şöyle dursun yeri sırası geldiği zaman ta‘yînen tasrîh edileceği vecihle emr eylemektedir. Hâlbuki Kur’ân dahî ratb u yâbis her şeyi câmi‘dir. Amma bu câmi‘iyetten maksad bir [ansiklopedi] olması tahayyülüne kadar varılacak olur ise bu safderûnluğa gülmek îcâb eder. Ratb u yâbis her şeyin [prensib]ini yani rûhunu fikrini câmi‘ demektir. O prensipler üzerine bil-ibtinâ ehl-i İslâm ‘ulûm-i mezkûre ile iştigâle me‘mûrdur. /213/ Bu iştigâl ‘ulûm-i mezkûrenin bast ve temhîdi sûretiyle olacağı âşikârdır. Yoksa haddizâtında o kitâb-ı ilâhînin kendisi bile bast ve temhîd lüzumundan vâreste değildir ki buna erbâbının ıstılâhınca [tefsîr] ve [te’vîl] derler. İmdi bundan evvel dahî bir nebzecek demiş olduğumuz vecihle ezkiyâ-yı şebân-ı İslâmiyemize ihtâr ederiz ki Avrupaca ‘ulûm ve hikemiyâta istinâden ‘ale’l-ıtlâk dîn nâmına edilen ta‘arruzlardan dîn-i İslâm masûndur. Zîrâ ta‘arruzların nelerden ibaret oldukları tahlîl edildikçe o ta‘arruzların İslâm’a vâki olamayacakları kendi kendisine tavazzuh eylemektedir. Meseleyi gençlerimiz kendi zekâvet ve fetânet-i ‘âlimâne ve hakîmâneleriyle /214/ ‘arîz ve ‘amîk tettebbu‘ ve tetkîk etmeyince velev ki Draperlerin olsun her kimin olur ise olsun tesvîlâtına⁴⁵⁴ kapılıverecek olurlar ise tahkîken değil taklîden bir feylesof olmuş olurlar. Taklîd ise ne usûl-i dînde ne usûl-i hikmette tahkîk kadar makbûl değildir.

Bu fikradan sonra Draper Arius nâm Despotun ulûhiyet-i mesîh iddiasına nasıl muhâlefet eylediğini ve İznik konsilinin nasıl kurulduğunu ve mesele’-i ulûhiyete ne yolda karar verildiğini ve Hıristiyanlığın putperestliğe karşı kuvve’-i cebriye ve seyfiye ile nasıl muhâfaza ve müdafaa edildiğini hikâyeye girişiyor ki bunların kâffesi Müdafaaalarımız /215/ cildleriyle kâri’în-i İslâmiyenin ma‘lûmları olup fakat bu sırada

⁴⁵⁴ Kötü bir şeyi güzel ve süslü göstermek.

başlıca iki fıkra îrâd eyliyor ki onlar her zaman için bilinmesi lazım gelen şeyler olduğundan ber vech-i âtî tercüme olunuyorlar. Draper diyor ki:

İskenderiye Despotluğu kürsüsünde Theophilus bulunuyor idi. Minel-kadîm Osiris ma'bedi olan bir mahal taraf-ı hükümetten Hıristiyanlara terk olunarak orada bir kenîse inşâsı için yer kazılır iken eski putperestlik âyininin fâhişâne bir halini musavvir mahkûk bir mermer mermer çıkararak Theophilus bunu halkın nazargâh-ı temâşâsına 'arz ile halk tarafından da istihzâlara başlanmış idi. Putperestler Nasârâya bu derecelere kadar hak ve salâhiyet verilmesinden dolayı fena halde müteessir oldular. Nasrânîler üzerine hücum eylediler. İki taraftan epeyce adam mecrûh ve maktûl düştüler. Bunun üzerine imparator putperestlere karşı asker çekti. Putperestler /216/ Serapyon mahallesine tahassun eylediler. Theophilus ise imparatorun emriyle mahalle'-i mezkûreyi hedem ve tahrîbe başlayarak o meşhur İskenderiye kütüphanesi kayser-i rum tahrîbâtından kurtulmuş olduğu halde bu defa Nasârâ tahrîbâtından kurtulamayarak vîrân ve mahvedildi.

Biz diyoruz ki:

İşte fikranın birisi budur. Ma'lûmdur ki mü'ellifin-i Nasârâdan bazıları İskenderiye kütüphanesinin hedem ve mahvını feth-i Mısır esnasında ehl-i İslâm'a atfen kitaplar yazmışlar ve böyle mü'essesât-ı 'ilmiyeyi tahrîb etmeyi tecvîzinden dolayı İslâm aleyhinde fena fena sözler söylemişlerdir. Bu sözler mücerred garazdan dolayı ise söyleyenlerin ne derecelerde ma'yûb tutulmaları lazım geleceği tafsilden müstağnîdir. Yok /217/ buna dâ'ir kütüb-i 'atîka'-i Nasârâda mevcûd olan kuyûdu görmeksizin bilmeksizin yazılıvermiş ise böyle cehil üzerine bir diyânet-i hakîkiye ve millet-i mütemeddine aleyhine hükümler i'tâ edilivermek dahî memdûhiyyet sayılamaz. İkinci fikrayı da Draper ber vech-i âtî îrâd eyliyor. Diyor ki:

Ba'dehû Theophilus'un sandalye'-i Despotisine yeğeni St. Cyril oturmuş idi. İskenderiye Hıristiyanlarının onu intihâbı gâyet fesîh ve belîğ hutabâdan olmasından nâşî idi. Hazreti Meryem'e dahî perestîş âyini vaz' edenlerin ve sâliha'-i müşârun ileyhâ Hazretlerini de ma'bûdiyet mertebesine vardiyanların da birisi bu St. Cyril'dir. Fakat mûmâ ileyhin Nasârâ üzerindeki nüfuzu Hypatia nâmında bir feylesof kadın tarafından kesrediliyor idi. Bu Hypatia meşhur Theon'un kızı olup 'ulûm-i riyâziyede yektâ bir muallime idi. Yalnız Aristo ve Platon /218/ mesâlik-i hikmetlerini şerh ile kalmayıp Apollonius ve sâ'ir

mühendislerin âsârını dahî şerh eylemekte idi. Mektebinin kapısı önünde hergün gâyet süslü arabalar silsilebend intizâm olurlar idi. Zîrâ bunların ashâbı olup İskenderiye'nin en kibar en zeki ahâlisi demek olan zâtlar muallime'-i mûmâ ileyhânın dersinde hâzır bulunurlar idi. Muallime'-i mûmâ ileyhâ bir mesele üzerine beyân-ı efkâr ediyor idi ki minel-kadîm insanların merakını mûcib olageldiği gibi ilâ-nihâye dahî mûcib-i merak olagideceği derkâr bulunduğu halde ne şimdiye kadar katiyen hallolunmuş ne de bundan sonra katiyen hallolunacaktır. O mesele ise [Ben neyim? Nereye gidiyorum? Neleri biliyorum?] meselesidir. Hypatia ile St. Cyril yani hikmet ile dîn birlikte hüsn-i imtizâc edebilirler mi? Bunun 'adem-i imkânını en evvel Siril hallederek o ihtisâs mûcibince harekete kıyâm eyledi. Pespâyegân ahâliyi tahrîk ederek tamam muallime'-i mûmâ ileyhâ mektebe gider /219/ iken biçârenin üzerine hücum eylediler. Muhâcimler meyânında birçok papazlar dahî var idi. Kadıncağızı elbisesinden üryân edip kilise içine sokarak orada öldürdükten sonra cesedini dahî parça parça eylediler. Bu müdhiş cinâyetten dolayı Siril istintâk⁴⁵⁵ değil isticvâb bile olunmadı. İşte böyle kütüphanenin tahrîbi ve bir muallimenin idamıyla o koca Batlamyusların cem' eylemiş oldukları hikmet ve 'ulûm İskenderiye'den mahvedildi. Hattâ büyük kütüphanenin hemşiresi addolunan küçük kütüphane dahî mahvedildi. Ba'demâ kimse ta'fîm-i 'ulûm ve tadrîs-i hikemiyât edemez oldu. Çünkü buna her kim cesaret alacak olsa hali Hypatia'nın haline benzeyeceği derkâr idi. Bundan sonra fikr-i beşerin 'adem-i serbestîsi mahdûdiyeti devri hulûl etmiş oldu. Herkes kenîsenin düşündüğü gibi düşünmeye mecbur olmak lazım geldi. Bu zaman târihi dahî milad-ı İsa'nın 414 senesi idi ki Atina'da bile Yunan /220/ 'ulûm ve hikemiyâtı tadrîsten men' olundu. Hakîkat günün birisinde İmparator Jüstinyen'in emriyle bütün mektepler tatil edilerek tadrîs-i 'ulûm men' edildi.

Biz diyoruz ki:

Muallime Hypatia'yı bu sûretle idam ettiren St. Cyril'in gayret-i müferrita'-i Nasrâniyesi bundan da ibaret değildir. Din-i Hazreti İsa'yı sâfiyet-i asliyesi üzere muhâfaza gayretinde bulunan meşhur Nasturyus'u dahî akıllara hayret verecek bir entrika ile mahveylemiştir ki ileride üçüncü bâbın birinci fıkrasında Draper tarafından hikâye ve tafsîl edilecektir. O hikâyeyi yine mahal-i mezkûre terk edelim de Draper'in burada söylediği kadar söz ile bil-iktifâ fakat bir dikkat-i hakîmâne ile düşünelim ki:

⁴⁵⁵ Sorgulanmak.

/221/ Evet! Semavi ve hakiki dinler âsâr-ı vahy-i rabbânîdirler. ‘Ulûm-i ta‘lîmiye ve tecribiye dahî akıl ve fetânetin mahsûl-i semerâtıdır. Lakin vahy-i ilâhi nedir? Kimlere mahsûstur? Buraları hikmet-i mukaddese’-i İslâmiyenin ta‘yîni vecihle ta‘yîn olunmaksızın uluorta muhâkemâta girişilecek olur ise nokta’-i hakikat bulunamaz. İnde’l-İslâm ta‘yîn olunmuştur ki vahy-i ilâhi peygamberân-ı zîşânın ayîne’-i kulûb-i münevveresine pertev-efzâ olan tecelliyât-ı hakâyıktır. Cenâb-ı pîr hikmet-i zamîr Mevlana-yı Rûmî kaddesallâhu sırrahü’s-sâmî kitab-ı mesnevî’-i ma‘nevîde bunu:

Vahiy çe bûd keften ezrâz derûn

Keftâr hakikat nisârıyla beyân buyurmuşlardır. /222/

İşbu feyz-i ilâhi bil-küllîye hâss⁴⁵⁶ olmayıp yine ilim ve kudret-i ilâhiyeile onda ‘umûmiyet dahî vardır. Karıncanın arının dahî mazhar-ı vahy-i ilâhi oldukları Kur’ân-ı Kerîm’de ihbâr buyurulmuştur. Fakat inde’l-hakika vahiy kulûb-i münevvere’-i enbiyâyı kirâma vukû‘ bulan tecelliyât-ı rabbâniyeye tahsîsen tabir olunup evliyâyı kirâmın mazhar oldukları tecelliyât ve sünûhâta [ilhâm] tabir edilmiştir. Bu halde âsâr-ı vahyin muvâfık-ı hikmet olmasına nasıl iştibâh⁴⁵⁷ edilebilir ki akıl-ı beşer vara vara ancak o dereceye varabilir denilmek dahî nâkıs kalır. Hakikat-i mahza olabilse olabilse ancak ondan ibaret olabilmek iktizâ eder. Bu yoldaki âsâr-ı /223/ vahyin ise ‘ulûm ile müstedell⁴⁵⁸ bulunan hakâyıka mübâyeneti nasıl vârid-i hâtır olabilir? Amma başka bir dîn var imiş de o dinde beşeriyet dâ’iresi dâhilinden hârice çıkamamak şânlarından olan birtakım kimselerin hatırlarına ne gelir ise ‘ayn-ı hakikattir diye kabul olunmak îcâb eder imiş! İki ikinin beş veyahut üç edeceğine hükmetse dahî inanmak îcâb eyler imiş. Bu sûrette zünûn ve evhâm-ı şahsiye ile hakikat-i vahy-i rabbânî arasındaki farkı takdîr edemeyenlere diyeceğimiz ne olabilir? Draper diyor ki [ilim ise akıl ve fetânetin mahsûl-i semerâtıdır] pekâlâ! İtirazımız yoktur. Fakat cevher-i akıl hangi mişkât-ı küllî ve ezelîden muktebestir? /224/ İnsanın ilk mektebi ilim ve irfânı olan [velekad ‘alimnâ] evcegâh-ı ‘âlîsinden değil mi? Akıl ve hikmet dahî bir inâyet-i rabbâniye olduğunu Kur’ân-ı Kerîm [Her kime akıl ve hikmet verilmiş ise hayr-ı kesîr verilmiş demektir] manâsındaki kavîl-i şerîf ile te’yîd eyliyor. Akıl ve fikir ve fetâneti emrâz ve vesâvis ve evhâmdan masûn ve sâfi bulundurmuş olur isek asıl muhabbet ve vahiy ve ilhâm-ı rabbânîyi bulmuş oluruz. Ma‘lûmdur ki nübüvvet ve velâyet için aklın tamamisi şerâ’it-i esâsiyedendir. Akıl ve iz‘ân irfân-ı ilâhî ile tezeyyün eyler ise onun

⁴⁵⁶ Husûsî, özel.

⁴⁵⁷ Şüphelenmek, şüphe etmek.

⁴⁵⁸ Delil ile isbat edilmiş.

ta‘akkulâtını dahî hakâyık-ı ezeliyeye muvâfik buluruz. ‘Ulûmun bunca keşfiyâtı fil-hakika neden ibarettirler? Esrâr-ı hilkat-i ilâhiyeye /225/ hufâyâ-yı hikmet-i rabbaniyeye yakîn hâsıl etmekten ibaret değil mi? Hikmet-i İslâmiye nazarında bunların merdûdiyeti lüzumuna kanaat edebilecek ferd-i vâhid gelmemiştir. Amma Avrupaca bazı ukalâ-yı cedîdede emsâli görüldüğü vecihle emrâz-ı nefsâniye ve evhâm-ı şeytâniyeyi akl-ı selîm zannedip de onun tevehhümât ve tevesvüsâtını hakâyık-ı dâniyeye bile müreccah kat‘iyâttan addedecek olur isek gerçekten yolumuzu gâib ederiz. Bu iki türlü aklın mahsûlünü ve onların insan üzerinde derkâr olan te’sîrât-ı sevkiyesini muvâzeneye medâr olmak için şu mîzânı ‘arz edelim ki: İşte size bir mişrah!⁴⁵⁹ İnsanın vücûdunu teşrîhe girişmiş. /226/ A‘zâ-yı vücûdun teşekkülât-ı mekanikiyesini ba‘de’t-ta‘yîn vezâ’ifini ta‘yîn eylemiş. Ondan dahî havâs-ı rûhiyesine bil-intikâl düşünmüş ki insan denilen şey lahm ü şahmdan⁴⁶⁰ ‘izâm ü a‘şâbdan⁴⁶¹ yapılmış bir makinedir. O makinenin harekâtı hâyât denilen şeyi ve bozulması memât denilen keyfiyeti ikâ eyliyor. Bu teşekkül âbâdan ecdâda tâ ezele kadar gittiği gibi evlâddan ahfâda tâ ebede kadar da gidecektir. Bunda öyle [ilâh] ittihâz olunacak bir sâni‘in sun‘u yoktur. Şimdi şu mişrah olanca akıl ve fikrini önündeki makinenin çarhlarına dolaştırmış bir zavallıdan başka nedir? Düşünmelidir ki bu makine bir cism-i mürekkeb ve müteharrik olup ecsâmıda asıl /227/ olan ise sükûndur. Mahreksiz hareket muhaldir. İnsanda taharrük ikiye munkasım olup birisi hareket-i ihtiyâriye ve diğeri hareket-i gayr-i ihtiyâriyedir. Bu iki türlü hareket yekdiğeriyle mütedâhil ve mütedâric olup hattâ hareket-i ihtiyâriye bile gayr-i ihtiyâriyeye tâbi‘dir. Binâenaleyh bu kadar dakîk bir makinenin hilkat-i tevârüse vâbeste olmak ‘adîmü’l-ihimâl olup bir sâni‘a ihtiyâc ve iftikârı derkârdır. Lakin yine o makinenin cümle’-i kâbiliyâtından olan akıl ancak bu ihtiyâc ve iftikârı tefehhüm ve ta‘akkule muktedir olabilip sâni‘in ta‘yîn-i mâhiyeti emrinde yine o sâni‘in masnû‘-i yed-i kudreti olmaklığı mücib-i ‘aczdır. İşte bu da bir mişrahıdır. Bu mişrah hakikat-i dâniyeyi /228/ inkâr şöyle dursun [teşrîh görmeyen hak tanıyamaz] demiştir. İmdi biz deriz ki mücadele hakikat-i dâniye (ile) hakikat-i ‘ilmiye arasında değildir. O iki hakikat şey’-i vâhiddir. Her ikisi mişkât-ı vâhiden pertev-endâz olmuş nûr-i yegânedir. Asıl cidâl dini sû’-i tefsîre uğratanlar ile ‘ulûmu sû’-i isti‘mâle uğratanlar arasındadır. Bunlar varsınlar mücadeleyi nereye kadar isterler ise oraya kadar götürsünler.

⁴⁵⁹ Kesecek alet.

⁴⁶⁰ Et ve eklemeler.

⁴⁶¹ Kemikler ve sinirler.

Biz Draper'i yalnız tettebbu'ât-ı beşeriye netâyici olan 'ulûma hasr-ı nazar-ı ehemmiyet ederek dîn sûretinde tecelli eden âsâr-ı vahy-i ilâhîyi nazar-ı bî-kaydî ile telakki eylesinden dolayı gazûbâne bir sûrette mu'âheze etmeyiz. Onun /229/ ehemmiyet ve makbûliyetten iskât eylediği vahye Avrupalılar ıstılâhında [revelasyon] derler ki onu tarif yolunda verilen îzâhaya nazaran öyle bir şey İslâm'da mevcûd olmak şöyle dursun mütasavver bile değildir. Revelasyon adeta doğrudan doğruya semt-i semâvâtta işaretler münkeşif olmak gibi bir şey olup hattâ ona isnâd olunan feyz dahî bütün Nasrâniyet kenîsesine şamil imiş. Lâ-yuhtîlik dahî bundan dolayı imiş. Bizde ise 'ulemâ-yı kirâm hazerâtının istihrâc-ı ahkâmına [ictihâd] denilir ki sûret-i ta'bîrinden dahî müstebân olacağı vecihle taharrî'-i hakikat emrinde sarf-ı mâ-hasal iktidâr etmeyi müstelzimdir. Amma ictihâd dahî lâ-yuhtî /230/ değildir. Zîrâ müctehid dahî hata eder. Fakat müctehid hata bile etse niyeti taharrî'-i hakikat olduğu için mükâfâten yine müsâb⁴⁶² olur. İctihâd muvâfık-ı hakikat olduğu sûrette ise bu sevabın on misliyle mükâfâtlanır. Buna mukâbil âbâ'-i kenîsâiyenin lâ-yuhtîliği hükmolunup Hâlbuki hatadan selametlerini isbat edecek hiçbir burhân ma'kûl gösterilemez. Kendileri peygamber değildirler. Onlar değil a ashâb-ı enâcîl bile peygamberândan değildirler. İncilleri Hazreti Mesih'in takrîr ve imlâsıyla yazmamışlardır. Kendiliklerinden yazmışlardır. Vâkî'â kenîse bunları rasûllerden addederek İncilleri revelasyonlar ile yazdıklarını hükmeder /231/ ise de bu hüküm nasıl doğru olabilir ki. İnciller pek çok bahislerde yekdiğeriyle mütenâkızdırlar. Hakk ise birden ziyâde olamayacağından ahkâm-ı mütenâkızanın herhangisine hakk denilecek olur ise diğerlerinin butlânı tabî'îdir. Ya âsâr-ı vahiyde böyle bir şey olur mu? İşte Draper buralarını düşünerek ve eline kuvvet ve kudret geçer geçmez Nasrâniyetin 'ulûmu mahva yürüdüğünü görerek bit-tabî' dinden i'râz ve 'ulûma inhimak eylemektedir. Yoksa din-i İslâm taraf-ı ilâhiden lisân-ı peygamber ile Draper'e:

[Biz insanı nâtıkîyet kudretiyle mümtâz ve 'âkıl yarattık. Ona mebâdi'-i 'ulûmu ta'lim için ta'allüm istidâdını dahî verdik. /232/ Bu kâ'inâtta yed-i hilkatten ne çıkmış ise bir kânun-ı muntazama tebe'iyetle yaratılmıştır ki o kânunun vâzı'ı ve binâenaleyh mükevvenâtın asıl hâlıkı biziz. Dağlar irtifâ'larıyla sahrâlar deryâlar vüs'atleriyle inzâr-ı hayretinizi celb etmiyorlar mı? Onlar dahî hep âsâr-ı sun' ve kudret-i ilâhiyemizdirler. Rüzgârların vezânını yağmurların nüzûlünü ve bunların feyziyle otların inbâtını lâ-yetegayyer kânun-ı hikmete rabt eden hep biz 'azîmü's-şânız. Bir damla nutfeyi pıhtı ve

⁴⁶² Sevab alan, karşılığını gören.

suver-i sâ'ireden geçirerek insan haline koyup onu envâr-ı irfân ile tenvîr eyleyen hep biziz. Üzerinde sakin olduğunuz arz-ı seyyâre dahî daha nice yüz bin danesi gözlerinizin önünde /233/ duran 'avâlemnin en küçüklerinden birisidir. Bunlardan istediğimizi yürütüp istediğimizi durdurtmağa muktedir olduğumuzu çeşm-i hikmet ve dîde'-i irfânınıza göstermek için kimini sâbit kimini seyyâr kıldık. Her tecelli bizden olduğunu göstermek için bazılarını münîr ve bazılarını müstenîr eyledik. Bu hilkatlerden merâmımız kendi âsâr-ı kudretimizi ibrâz ile tanıtmaktır. Bu irfânın dahî beyne'l-mahlûkât cümleden ziyâde insanda husûlünü isteriz. Zîrâ ekmele-i mahlûkâtımız nev'-i beşer olup onun 'azamet ve iclâl-i rabbanîmizi ikrâran takdîren ta'abbüdü akdem-i metâlibimizdendir. Ey insan! Rabbini tanımak için Rabbinin mahlûkunu tetebbu' et. Herşeyi tefehhus kıl. Hattâ yeryüzünde /234/ gezip ebnâ-yı nev'inizden mukaddemâ gelmiş ve sizden ziyâde kuvvet ve kudret peydâ eylemiş bulunanların 'âkıbetlerini de gör. Hep bu tahavvülât irâde'-i subhâniyem ile olmuştur. Sen dahî yed-i ihtiyâr ve irademdesin. Nazar-ı hikmetini aç!]

Diyecek olsa Draper'in bu sözleri 'ulûma ve fûnûna mugayir bularak reddetmesi kâbil midir? İşte İslâm budur. 'Ulûmu reddetmek men' eylemek mahz-ı hikmet olan bu dinin kârı değildir. Bir hey'i bir mühendis bir tabîb bir feylesof bir târih-i tabî'î erbâbı velhâsıl 'ulûma müntesib olan bir adam âsâr-ı kudret-i ilâhiyeyi elbette bir câhilden a'lâ takdîr edebilir. Öyle ise onun îmânındaki /235/ kemâl dahî elbette bir câhilden ziyâde olur. Kitab-ı ilâhinin koyduğu esâsa muhâlefete erbâb-ı 'ulûmun lüzumu bile yoktur. Zât-ı risâlet-penâh bile [Ben de sizin gibi bir âdemim. Yalnız füyûzât ve vahy-i ilâhi ile mütefeyyizim. Rabbimin bana ta'lîm eylediğinden ve benim de size tebliğ ettiğimden başka bir şey bilmem. Siz ümûr-ı dünyada a'lemsiniz] demiş ve emr-i dinin hudûdunu kat'iyen ta'yîn eyleyip onun hâricine çıkmamıştır. İslâm'da Allahü vâhid ü zül-celâlden başka hâkim yoktur. Cenâb-ı risâlet-penâh bile emir ve nehy-i ilâhiyesâ'ir efrâd-ı ümmet gibi ve hattâ daha ziyâde mükemmelen tâbî'dir. Ashâb-ı kirâmı ve 'ulemâ ve sulehâ-yı ümmet kâmilen bu esere tâbî'dirler. Emr-i dinde /236/ hiçbir kimsenin hiçbir kimseden istisnâsı yoktur. Herkes müsâvât-ı kâmile ve kat'iyeye nâildir. Bu kâ'ide'-i müsâvâtın yalnız bir müstesnâsı vardır ki o dahî [Bilenler ve bilmeyenler müsâvî olurlar mı?] hükm-i şerîfini mübeyyin olan âyet-i kerîmede beyân olunduğu vecihle 'ulûmun ve 'ulemânın lehinde bir istisnâdır. İşte asıl sebep ve hikmeti budur ki İslâm'da bir adam ne kadar ilim ve ne derecelerde hikmet peydâ eder ise dince kuvveti dahî o nisbette artar. Edyân ve mezâhib-i sâ'ire bunun hilâfınadır. Bu sözleri Draper için söylemeyip

asıl genç mütefenninlerimiz için söylüyoruz ki mücâdele'-i 'ilm ü dîn emrinde Draper'in îrâd eylemekte /237/ bulunduğu hakâyıkı daha başka bir nazar-ı hikmetle okuyup istifâde'-i sahîhalarını te'mîn eylesinler diye! İşte nevbet-i kelâmı yine Draper'e terk eyliyoruz. Diyor ki:

Roma İmparatorluğu'nun eyâlât-ı şarkiyesinde bu ahvâl vukû'a gelmekte bulunduğu esnada ahvâl-i mezkûreyi husûle getirmiş olan zekâvet ve fetânet-i beşeriye garb tarafında tekrar yakzâne⁴⁶³ geliyor idi. Pelagius nâmını alan Britanyalı bir papaz Avrupa-yı garbî ile Afrika'nın şimâl taraflarını cevelân ederek öteden beri 'inde'n-Nasârâ şöhret bulagelmiş olduğu vecihle dünyada insanlar için cezâ-yı memât Hazreti Adem'in zellesi mes'ûliyetinden mütevellid olmadığını ve evlâd-ı Adem'in hilkat-i tabî'iyesi cihetiyle fânî ve müsta'id-i mevt olduğunu ve Hazreti Adem'in dûçar-ı zelle olmamış bile olsa yine vefât edeceğinin derkâr bulunduğunu ve zellesinden yalnız kendisinin mes'ûl olup 'inde'n-Nasârâ i'tikâd /238/ olunduğu vecihle bu mes'ûliyetin evlâd-ı Adem'e intikâl etmeyeceğini halka ilân ederek papaz Pelagius bu mukaddemâttan terakkiyât-ı zihniye ve 'akâyid-i dîniyece netâyic-i mühimme dahî istintâc eyliyor idi. Pelagius Roma'da mülâyemetle telakki olundu. Kartaca'ya vardıkta St. Augustin'in hıyânetiyle hükümete jurnal edildi. Diospolis şehrinde bir sinod meclisi ictimâ' ederek Pelagius'a husamâsının isnâd eyledikleri rafz ve ilhâdın vâki olmadığını tahkîk ile Pelagius'un berâ'etini hükmeyletti. Fakat dava o zaman Roma Despotu denilen papa Birinci Innocent'e arz olundukda Pelagius rafz ve ilhâd ile mahkûm edildi. Bu esnada Innocent vefât ederek yerine gelen papa Zozin bu davayı iâdeten bi'r-ru'ye Pelagius'un iddiâları ortodoksiye yani mezheb-i esâsî'-i Nasrâniye muvâfık olduğunu hükmetti. Bu yoldaki tenakuzlar zamanımızda papanın lâ-yuhtîliği davalarına itirâz edenler tarafından daima ihtâr ve tekrar olunmaktadırlar. İşler bu dereceyi bulmuş iken bir de Kartaca'nın /239/ hîlekar papazları Kont Valer vasıtasıyla İmparator'dan Pelagius'un rafzı ve gerek kendisinin ve gerek tarafdârânının nefyile mallarının müsaderesi hakkında bir emirnâme istihsâl eylediler. Hazreti Âdem'den evvel dahî bu 'âlem-i fânide mevtin mevcûdiyetini iddiâ eylemek hükümetçe bir cinâyet-i siyasiye sûretini almış oldu. İmdi bu karar-ı garîbin bu hükme-i 'acîbin ibtinâ eylediği kavâ'idi tettebbu' eylemek bit-tabî' gâyetle nâfi'dir. Bu mesele sırf bir mesele'-i hükmiye

⁴⁶³ Uyanık.

olduğundan ümîd olunabilir idi ki bu bâbda lazım gelen delâ'il ve berâhîn ma'kûlâtta tabî'iyâttan ahz olunsun. Heyhât! Müzâkereye mülâhazât ve delâ'il-i dîniyeden başka bir şey kabul olunmadı. Beyne'l-kariîn erbâb-ı dikkatten olanlar dikkat ederler ki Tertullian tarafından serd olunan kavâ'id-i esâsiye'-i Nasârâ meyânında zelle'i Adem'den ve insanın fesâd-ı ahlâkından kazâ ve kaderden 'afv-ı ilâhiden izâle'-i cürümden aslâ bahs olunmamıştır. Tertullian tarafından edilen tasvîr mûcibince Hıristiyanlığın şekil ve sûreti /240/ meyânında fedâ-yı Mesih ile nev'-i beşerin mes'ûliyet-i zelleden halâsı fıkrası aslâ mevcûd olmayıp bu mesele Tertullian'dan iki asır sonra ihdâs olunmuştur. Bu mesele'-i mühimmeye dâ'ir aldığımız ma'lûmâtı Kartacalı St. Augustin'den almışızdır. Zelle'-i Adem'den evvel dünyada ölüm var mı idi? Ve ölüm zelle'-i vâki'anın cezası mı idi? Bu meseleyi hüküm için Pelagius'un mesleğini hakâyık-ı kavânîn-i tabî'iyeye ile aslâ tatbîk ve mukayese etmediler. Yalnız St. Augustin'in ta'lîmât-ı dîniyesiyle mukayese eylediler. Netîce dahî bundan intizâr olunabilecek sûrette oldu. Hükümet-i kenîsâiyenin ortodoksiye muvâfık olduğunu hükmeyletiği ta'lîmât-ı dîniye ve 'ulûm-i cedîdenin kâbil-i redd ve inkâr olmayan keşfiyâtıyla mahvedilmişlerdir. Dünya yüzünde adamların intişârından pek çok zaman mukaddem milyonlarca envâ'in milyonlarca efrâdı yaşamışlar vefât etmişlerdir. Elyevm mevcûd olan ecsâm-ı zî-hayât vaktiyle dünyada ittihâz-ı sekenî eden hadsiz hesapsız familyaların bakiye'-i lâ-şey'idirler. Pelagius /241/ aleyhindeki mübâhaseden mühim bir hüküm teferru' eyledi. Tevratlar Hıristiyanlık dininin esâsı oldular. Bu kitapların zelle'-i Adem'e ve Hazreti Adem'in o zelle mes'ûliyetinden 'afvına dâ'ir verdiği ma'lûmâtın dîniyât nokta'-i nazarından eğer bir ehemmiyet-i mahsûsası var ise ona denilecek olmayıp fakat o münasebetle bu kitabın mevâdd-ı 'ilmiye husûsunda dahî hüccet-i kat'îye burhân-ı kat'î olmasına da karar verildi. 'İlm-i hey'et tabakâtü'l-arz coğrafya 'ilm-i ahvâl-i beşer 'ilm-i şe'n ü havâdis velhâsıl bütün 'ulûm-i beşer hep bu kitaba tevfiik-i ahkâm etmeye mecbûr edildi.

Biz diyoruz ki:

Zelle'-i Hazreti Adem meselesine Nasârânın ne nazarla baktıkları kari'in nezdinde muvazzahan ma'lûm olmaz ise Draper'in bu sözlerindeki ehemmiyet lâyıkıyla takdîr edilemez. Hazreti Adem'in hilkatı ve Cennet-i A'lâya idhâli /242/ ve orada agvâ-yı şeytan ile zât-ı nübüvvet-simâtlarından zelle'-i ma'lûmenin sudûru ve bundan nebî

müşârun ileyhın te'essür ve istiğfârı ve Cenâb-ı Hakkın kendisini 'afv ü safhı hakkında Tevratın verdği haberler bu bâbdaki ahbâr-ı Kur'âniyeye dahî gereği gibi muvâfık iken ve Tertullian zamanına kadar ahbâr-ı mezkûre ilk sadelik halindeki hakâyıkı muhâfaza eylediği halde bilâhere Nasârâ hilkatı Adem'e kadar ömürleri ebedi iken zelle'-i Adem'den sonra hâyâtlara fanilik 'ârız olduğunu ve bu ise zellenin cezası idüğünü ve o zellenin mes'ûliyeti evlâd-ı Adem'e dahî intikâl ederek bu mes'ûliyetin bi'set'-i Mesih'e kadar devam eylediğini ve nihâyet Hazreti Mesih'in salıbe fedâsıyla nev'-i beşerin /243/ mes'ûliyet-i mezkûreden kurtarıldığını i'tikâda başlamışlardır. Papas Pelagius'un işbu i'tikâdât-ı munzamayı redd yolunda söylediği sözlerin hakâyık-ı Kur'âniyeden de ba'îd olmamasına nazaran onun zamanına kadar hakâyık-ı mezkûreyi müsbet kitapların dahî mevcûdiyeti tahakkuk eyler. Demek oluyor ki hakâyık-ı mezkûreyi şâmil olan kitaplar ondan sonra bil-küllüye ortadan kaldırılmışlardır. Vâkı'â şu papaz Pelagius meselesinin bizce haddizâtında hiçbir ehemmiyet-i ciddiyesi yoktur. Bu bâbdaki ehemmiyet olsa olsa St. Augustin'in iştihârına⁴⁶⁴ sebep olduğu için vâkı olabilir. Bu St. Augustin Nasârânın âbâ'-i kenîsâiyesi meyânında en büyüğü sayılıp yazdığı âsârında /244/ Hıristiyanlığı vaz'iyet-i asliyesinden çıkarmaya pek büyük hizmet etmiştir. Hattâ kâffe'-i 'ulûmu kütüb-i mukaddesede bularak ondan mâ'adâ 'ulûm aramamak lüzumuna Nasârâyı ikna eden dahî kendisi olmuştur. Hâlbuki 'ulûmdan olmak üzere kendi kitaplarına yazdığı şeyler esâtir-i İsrâiliyeden ibaret olup onları şerh ve tefsîr yolunda verdiği tafsîlâtın birçoğu okuyanları adeta dûçâr-ı istiğrâb⁴⁶⁵ eyleyecek saçmalardan ibarettir. İşte St. Augustin'in de bu mâhiyetini meydana koymak için Draper biraz tafsîlât i'tâsına giriyor. Diyor ki:

Augustin'in usûl-i hikmet-i dîniyesi 'ulûm ile dini taban tabana zıt ve mu'ânid bir hale koymuş /245/ olduğundan Hıristiyanlıkça büyük tanınan bu adamın esâs-ı hikmetinden bazılarını mücmelen ve muhtasaran nazar-ı imtihândan geçirmek fâ'idesiz değildir. Bunun için dahî Tevratın ilk ebvâbı hakkındaki tedkîkât ve taksîrâtını nazar-ı tedkîke alacağız ki [konfesyonlar] yani itiraflar serlevhasıyla meşhur olan eserinin on birinci ve on ikinci ve on üçüncü kitaplarındadır. Bu kitaplarda mûmâ ileyh mülâhazât-ı hikemiye serd eyliyor. Evvelemerde kütüb-i semaviye ma'ânîsinin kendisine küşâd ve 'ayân edilmesi için Cenab-ı Hakk'a dua eyliyor. Kütüb-i semaviyenin fâ'idesiz hiçbir şeyi tazammun etmediği kabul ile

⁴⁶⁴ Meşhur olma, tanınma.

⁴⁶⁵ Garip bulma, şaşkınlık yaşama.

beraber ondaki kelime ve cümle ve kelâmların ma‘âni’-i kesîre’-i mütehâlifesi olduğunu da ilave eyliyor. Şu kâ’inâtın mevcûdiyeti bir hâlıkın vücûduna delâlet ve şehâdet eder. Buna kimsenin diyeceği yoktur. Fakat mesele bundan ibaret kalmıyor. Augustin meseleyi yükselterek göklerin ve yerin ne zaman ne nasıl halk olduklarına da girişiyor. Dünya kendi kendisine /246/ yaratılmadığını ve hiçden dahî halk olunmadığını dermiyân ile Augustin Cenab-ı Hakk’a hitâben [Sen emrettin ve kâffe’-i halâ’ik dahî yaratıldılar] diyor. Fakat mesele burada dahî bitmiyor. Müşkilât asıl bundan sonra başlıyor. St. Augustin dikkat eyliyor ki emr-i hilkat hakkında dehân-ı⁴⁶⁶ ma‘nevî’-i ulûhiyetten çıkan sözlerin heceleri yekdiğerini ta‘kîben sâdır oluyorlar. O heceler ise ‘ale’l-infirâd birer [şey]dirler. Şey olmak haysiyetiyle mahlûk olup bu halde dahî yerin ve göklerin hilkatinden mukaddem o şeylerin mahlûkiyetleri lazım geliyor. Hâlbuki St. Augustin yerin ve göklerin hilkatinden mukaddem hiçbir mahlûk bulunmadığını hükmeyleyor. Kelâmın birer mebde’i ve muntehâsı bulunduğuna nazaran mahlûkiyeti sâbit ise de Augustin bu müşkilâtı izâle için [Hakk Teâlâ’nın kelâmı dahî kadîmdir] diyor. Bunu isbât için dahî hecelerin ta‘âkibi onların ta‘âkibini müstelzim olacağını redd ile kelâm-ı ilâhînin ân-ı vâhidde sudûrunu dermiyân eyliyor. Bu halde /247/ Augustin sifr-i Tevratın evvelindeki [ibtidâda] kelimesinin manâsını şerh hususunda uzun uzadıya te’vîlât-ı tasavvufiyeye girişerek kâri’lerinin hayretinden istifade için dahî [Ey Rabbim Senin âsâr-ı sun‘ u kudretin ne derecelerde şâyeste’-i veleh ve hayrettir. Ey Rabbim sen o âsârı hep kemâl-i hikmetinle meydana koydun] diyor da [işte bu hikmet-i rabbaniye dahî her şeyin ibtidâsı olup ve her şeyin bu hikmetten ibaret bulunan ibtidâsında Cenab-ı Hakk yeri ve gökleri yaratmıştır] netîcesini dahî istintâc eyliyor. Ancak âsâr-ı sun‘ u kudret-i ilâhiyeye hayret vâkı‘â tabâyi‘ ve ezhâna mûris-letâfet ve ‘ubudiyet ise de hilkat gibi ‘ulûma pek ziyâde ta‘alluku bulunan bir meselede yalnız bu güzel sözler kifâyet edemeyeceğini düşünerek kendisine bir münâzır ve mu‘teriz farzıyla [eğer o mu‘teriz yer ile gökleri halk etmezden evvel Cenab-ı Hakkın ne ile meşgul olduğunu su’âl ederse! Zîrâ eğer Cenab-ı Hakk kâ’inatı yaratmaya başlamış ise bu başlayıştan anlaşılıyor ki /248/ ezel denilen ‘âlemde dahî zaman var imiş. Ezeliyet ‘âleminde ise ta‘âkib-i vakit olamaz. Ezmine’-i selâse yoktur. Her şey zaman-ı halden ibarettir] dedirtiyor. İşte Augustin mu‘terizin itirâzını bu sûretle serd

⁴⁶⁶ Ağız, fem.

eyledikten sonra buna dahî mantıkân cevap vermeye mübaşeret eyliyor. Zaten mûmâ ileyhin ‘ilm-i mantıkdaki mahâreti asıl esbâb-ı iştihârından birisidir. Cevâben diyor ki: [Bu mu‘terize cevap olarak o halde Hakk Teâlâ’nın esrâr-ı hilkatine vukûf gayret-i mütecessisânesinde bulunan mülhidleri ta‘zîb için zulümât-ı cehennemi tehyi’e ile meşgul olduğunu dermiyân etmeyeceğim. Diyeceğim ki o ibtidâdan mukaddem Hakk Teâlâ hiçbir şey yapmıyor idi. Zîrâ hilkatten evvel hiçbir mahlûk mevcûd olamaz. Zaman dahî bir mahlûk olduğundan o dahî kable’l-hilka mevcûd olamaz. Zaten zaman denilen şey nedir? Mâzî-yi mefkûd yani şey’-i lâ-yüzekkerdir. Müstakbel henüz hâsıl ve vâsıl olmamıştır. Ya zaman-ı hâlin ne olduğunu kim ta‘yîn edebilecek? Mâzî ve müstakbel /249/ gibi iki şey’i mefkûdun arasını fârik diğer bir şey’-i mefkûd olmaktan başka zaman-ı hâle kim ne manâ verebilecek? Uzun zaman kısa zaman yoktur. Çünkü mâzî de müstakbel de yoktur. Bunların mevcûdiyetleri rûha ve akla münhasır olup başka sûretle mevcûdiyetleri mütahakkık olmayan şeylerdendir]. İşte bu sözler St. Augustin’in sözlere dir. Şîve’-i ifadesi ise eski Yunanistan’ın seyyâr şu‘arâsı tarafından münâcât ve medâyih yolunda ma‘âbîd-i kadîmeye hitâben îrâd olunan iş‘ârın şîve’-i ifadesi gibidir. Âsâr-ı mezkûre okunur iken insan kâbuslu bir uykuda hayâlât görüyorum zanneder. İşte bunun için mûmâ ileyhin on birinci kitabından bir parçayı aynen tercümeğe gayret eyliyoruz.

Biz diyoruz ki:

Draper’in St. Augustin’den bazı parçaların tercümesine lüzum görmeyeceğiz. Çünkü kâbil-i tercüme şeyler değildir. Düşünmelidir ki /250/ bunların asıl muharrer fihi olan Yunancası dahî Yunaniler nezdinde bile hakkıyla anlaşılabilmekten ba‘îd olacak bir sûret-i iglâktadır. Zaten her millet nezdinde St. Augustinler nâdir değildirler. Cümlesinin sözleri dahî bu sûret-i muğlakada olur. Kâbil-i ta‘bîr olmayan yalnız dil ü cân ile hâl ü irfân ile bilinmek lüzumu kendi erbâbı tarafından dahî dermiyân ve itirâf edilen şeyleri ta‘bîre sığdırmaya çalışmak ne müşkil şeydir? Ondan sonra bunları İngiliz veya Fransız lisânı gibi dar lisânlara tercümeğe uğraşmak işi bir kat daha bozmak demek olup üçüncü derecede olarak bir de onlardan Osmanlıcaya tercüme edilmeye kalkışılır ise /251/ iş bütün bütün çığrından çıkmış olur. Meahâzâ bu bâbda kâri’lerimize mümkün mertebe bir fikir vermeye çalışacağız. Amma ondan evvel işin şu cihetini dermiyâna lüzum görmekteyiz ki:

Yukarıya derc olunan şeylerden dahî kâri'lerimizin anlamış olacakları vecihle St. Augustin'in iştigâl eylediği mevâdd hilkat-i kâ'inata aid şeylerdir ki bunlar bir hakikat-i kadîme olmak üzere tâ diyanet-i celfle'-i İslâmiyemize kadar gelmişlerdir. Mütakellimîn-i kirâm hazerâtı dahî bunlarla iştigâl eylemişlerdir. Lakin İslâm'ın iştigâliyle İslâm'dan gayrısının iştigâlleri arasında fark-ı 'azîm vardır. Nasrâniyette bu yoldaki icthâdâta dâ'ir âbâ'-i kenîsâiye tarafından söylenen sözlere harf /252/ be harf îmân etmeyenler tekfîr olunurlar. Bu halde Hıristiyanlık akayid-i esâsiyesini muhâfazaya medâr olmak için 'ulûm-i riyâziye ve tabî'iyenin tedvîni kat'iyen men' edilmiş ve işte dîn ile 'ilmin mücadelesi dahî bu sûretle tekevvin eylemiştir. İslâm'da ise hal böyle değildir. Matlab-ı esâsî bu cihânın bazı maddiyûn tarafından zannedildiği ve bir hakikat-i kat'iyeye olmak üzere herkese dahî inandırmaya gayret olunduğu vecihle minel-ezel kendi kendisine mütehallik ve müteşekkil olmayıp bir Sâni' Teâlâ ve tekaddes Hazretlerinin eser-i sun' ve kudreti olduğuna ve ezeliyet ve ebediyet ise asıl olup sâni'-i a'zamin şânı bulunup onun mahlûkunda bu ezeliyet ve ebediyet bulunamamak /253/ lazım geleceğine ve binâenaleyh kâ'inâtın hâdis idüğüne îmandan ibarettir. Bu matlûb-i esâsiye maddiyûnun i'tirâzât-ı vâkı'asında hak kazanabilmeleri şöyle dursun gülünç olmak derecelerinde merdûdiyetleri 'ulemâ-yı İslâm tarafından meydân-ı vuzûha konulmuştur. İmâm Gazâlî ve İbni Rüşd bu muvaffakiyetleriyle temeyyüz eylemişlerdir ki eserleri üstâdımız Hoca Musa Efendi Hazretleri tarafından bit-tercüme başkaca neşr olunmak üzeredir. Amma bu hudûs kâ'inâtın vecih ve keyfiyeti hakkındaki mücâdelât-ı 'ilmiyedendir. Hattâ o mücâdelât-ı 'ilmiyede bulunabilmek için Nasrâniyetin redd ve men' eylediği 'ulûm-i riyâziye ve tabî'iyenin /254/ bizde bilakis tadrîs ve tederrüsü her zaman medâris programlarında dâhil bulunmuştur. Binâenaleyh dîn ile ilim arasında Draper'in bu sûretle esâsını teşkîl eylediği cidâl bizim din-i İslâm ile ilim arasında esâsen yoktur. Fezânın mahdûdiyet ve gayr-i mahdûdiyeti hilkatın hudûs ve kıdemi gibi mesâ'il emrinde kuyûd-i dîniyeden mücerred olan felâsife arasında dahî zaten ittihâd-ı efkâr bulunmayıp birçok mesâlik-i hikmet erbâbı birbirleriyle mütehâlif olduklarından hikmet-i İslâmiye erbâbının dahî bunlara muhâlefeti emsalsizlik ile câlib-i nazar-ı istiğrâb bir hal olamaz. Bâhusûs ki 'ulemâ-yı İslâm [Bu böyledir. Zîrâ Tevrat'ta böyle denilmiştir] diye Tevrate isnâd olunan /255/ rivâyât ile istişhâd değil yine 'ulûm-i riyâziye ve tabî'iyeden istişhâd ile bu meselede ityân-ı⁴⁶⁷ efkâr eylemektedirler. Evet Tevratın sifr-i tekvînü'l-mahlûkâtındaki

⁴⁶⁷ Delil getirmek.

tafsîlât ve ta'yînât Kur'ân-ı Kerîm'de yoktur. Yalnız Hakk Teâlâ Hazretlerinin emri-i hilkatî def'a-i vâhidede itmâm etmeyip hilkatî altı günde bil-itmâm ba'dehû 'arş üzerine müstevlî olduğu ihbâr buyurulmaktadır. Buradaki gün kelimesinden matlûb olan eyyâm bizim saydığımız eyyâm gibi olmadığı dahî Kur'ân-ı Kerîm'de [Sizin Rabbiniz 'inde bir gün yine sizin saydığınız senelerden bin sene gibidir] me'âlindeki âyet-i kerîme ile beyân buyuruluyor. [Kâ'inât] nâm târihimizin mukaddimesinde işbu hilkatî 'âlem /256/ ve intişâr-ı benî Âdem hakkında 'ulûm ile kitab-ı semâvî arasındaki mübâyenetin sûret-i imkân-ı hâlini bundan yigirmi beş sene evvel göstermiş idik. O mukaddimeyi bugün yazmış olsak bit-tabî' daha mükemmel yazabilir isek de yigirmi beş sene evvelki hâli dahî kâfidir. Amma Tevrat'ta birinci gün falan ve filan şeyler ikinci gün falanlar halk olduğuna ve her günkü mahlûkâtın inde'l-hâlık şöyle beğenildiğine böyle tasdik olduğuna dâ'ir verilen tafsîlâtın hiçbirisi Kur'ân-ı Kerîm'de mevcûd olmayıp vâkı'â bunlardan bazıları kütüb-i İslâmiyeye nakil olunmuşlar ise de menkûlât-ı mezkûrenin hiçbirisinde Kur'ânlık kuvveti zerre kadar bile tasavvur olunamaz. /257/ Onlara itirâz eden 'ulemâ-yı İslâmiye dahî pek çoktur. Elhâsıl Kur'ân-ı Kerîm'de hilkate altı nevbet altı hamle ta'yîn edilmesi hilkatî hamle'-i vâhidede vukû'a gelmeyip sûret-i tadrîciyede vukû'a geldiğini göstermek içindir ki bu sûret-i tadrîciye emrinde maddiyûn dahî muhâlif değil muvâfik ve müttefiktir. Şimdi gelelim Draper'in Augustin'den numûne olarak tercüme eylediği parçalara, işte bunun mebâdisinden bir mikdârını dahî biz tercüme etmeye çalışıyoruz. Şöyle ki:

[Ey benim Rabbim! Senin kütüb-i mukaddesen bana [ibtidâda Allah göğü ve yeri yarattı ve yer göze görünmez ve şekilsiz idi ve zulûmât uçurumu örtüyor idi ve bunlar vakt ü zaman içinde yaratılmamışlardır] dedikleri zaman ben bunları /258/ anlayabilir miyim Rabbim! Ben bunları nasıl anlayabilirim ki semâ-yı semâvât sebebiyle ve o semâ'-i fikrî ve rûhânî sebebiyle ki orada ruh her şeyi bilir amma bir sûret-i gayr-i mükemmelede değil karışık bir sûrette de değil bir ayîne içinde görünüş değil kemâliyle vâzihan yüzyüze bir görünüş. Hattâ müte'âkiben değil cümlesi birden görünüş ve bu Arz'ın fikdân-ı şekli ve 'adem-i mer'iyeti sebebiyle ve ezminenin 'adem-i ta'âkibi sebebiyle velhâsıl bu iki sebep ile ki birisi göktür amma semâlar semâsı olan göktür ve diğeri ki yerdir amma göze görünmez ve şekilsiz bir yerdir işte bu iki şey sebebiyle kütüb-i mukaddesenin ibtidâda Hakk Teâlâ gökleri ve yeri yarattı] diye söylediği şeyi ta'yîn-i vakit etmeksizin dahî ben anlıyorum. Zîrâ müte'âkiben kütüb-i mukaddese Senin yarattığın Arz'ın hangi

Arz ve Senin yevm-i sâñide yarattığın hem de zamanın mevcûdiyetinden mukaddem yarattığın semânın hangi semâ olduğunu haber veriyorlar.] /259/

Biz diyoruz ki:

İşte tercüme'-i 'ayniye bundan ibaret olup bunun tercümesi nasıl anlaşılmas bir ibâre ise Fransızca ve İngilizcesi dahî öyle anlaşılmas yani mezâyâ⁴⁶⁸ çıkarılmaz bir ibaredir. Draper'in te'mînine göre Latincesi ve Yunancası dahî öyle imişler. Meahâza Augustin'in kendisi bu sözleri pek anlaşılır sözler olmak üzere telakki eyliyor. Diyor ki:

[Kelâm-ı ilâhinin derinliği şâyân-ı hayret bir derinliktir. İşte bak manâsı önümüzde açık olup küçükleri bile onları anlamağa davet eyliyor. Fakat ey benim Rabbim bu derinlik ne veleh ve şâyân-ı hayret bir derinliktir! O bir uçurumdur ki oraya göz ancak kemâl-i havf /260/ ve dehşetle ta'ammuk⁴⁶⁹ ediyor. Ölçüye hesâba sığmaz bir güzellik? Aşkdan mütehassıl bir lerziş!⁴⁷⁰ Senin düşmanların dûçâr-ı kin ve gazabımdır yâ Rab! Lütfen onları iki yüzlü kılıcın ile öldür ki ba'demâ senin kelâmının düşmanı olmasınlar. Zîrâ kendi kendiliklerine helâk olmalarını isterim. Tâ ki senin için yaşasınlar.]

Biz diyoruz ki:

İşte Augustin'in en ziyâde kâbil-i tefehhüm olan sözlerinden birisi dahî bu parçadır ki tenâkuzât-ı sarîhasından manâ çıkarabilecek olanlar şâyeste'-i tebrîk görülürler. Bundan sonra Draper Augustin'in on üçüncü kitabından teslîsin yani ekânim-i selâsenin mebâdi'-i hilkatten beri Tevrat haberleriyle dahî mevcûdiyetleri musaddak ve muhakkak olduğu hakkındaki te'vîlât ve tefsîrâtını /261/ intikâda başlayıp fakat anlaşılmaslık hâli Augustin'in bu sözlerinde o kadar gâliptir ki ekânim-i selâsenin vâhiden ibaret ve uknûm⁴⁷¹-i vâhidin üçe munkasım olduğu hakkında âbâ'-i kenîsâiyenin söyledikleri sözler zaten hüsn-i kâbûl-i 'ukûle sığar şeylerden olmamak hasebiyle [anlamadığımız halde dahî inanınız îmân ediniz] emrini i'tâyâ hey'et-i kenîsâiye mecbur olmuş iken bunu Tevratlar ile dahî isbat edeceğim diye ma'ânî'-i Tevratıyeyi enine boyuna çekip uzatmağa çalışmaktan husûle gelen tağayyürât ve tağşîşât işte bil-küllüye saçmalık haline ifrâğ etmiş bırakmıştır. Bunları tercümeğe çalışmak hakîkaten beyhûde yere izâ'a'-i evkât⁴⁷² etmekten başka /262/ hüküm götüremez. Kezâlik St. Augustin'in şekl-i arza ve şekl-i semâyâ verdiği hükümlere ve

⁴⁶⁸ Meziyetler.

⁴⁶⁹ Derinleşme, meselenin iç yüzüne vâkıf olma.

⁴⁷⁰ Titreme, titreyiş.

⁴⁷¹ Asıl.

⁴⁷² Zaman israfı.

kevakibin ve Şems ve Kamer'in harekâtı ve husûf ve kûsûfun ve gece ve gündüzün vukû'u ve nebâtât ve hayvânâtın neşv ü nemâsı ve Âdemin ve ba'dehû Havvanın hilkati ve ebnâ-yı Âdemin intişârı ve tufan-ı Nûh'un vukû'u ve evlâd-ı Nûh'un ahvâli ve Arz'ın şekl-i kürevîde olduğu hakkındaki hükmün tezyîfen⁴⁷³ ve terzîlen redd ve iptali gibi 'ulûm-i riyâziye ve tabî'ye ve coğrafîye ve kozmoğrafyaya âid olan rivâyâtı egerçe mümkün et-tercûme şeylerden ise de bunlar zaten serpintileri bize kadar intikâl eylemiş olan zunûn ve rivâyât-ı kedîmeden olmasıyla kâri'lerimiz nazarında ma'lûmu i'lâm /263/ ediyor gibi görünmemek için tercümelerinden sarf-ı nazar eyledik. Yalnız Augustin'in açtığı vâdiye sülûkda yekdiğeriyle müsâbaka eden âbâ'-i kenîsâiyeden Lactantius ile Venerable Bede nâm papazlardan Draper'in nakil eylediği iki fıkrayı garâbet-i mahsûsalarından nâşî tercümeğe şâyeste bulduk. Lactantius Arz'ın küreviyeti 'akîde'-i mülhidânesini redd için diyor ki:

[İşbu Arz eğer küre şeklinde ise semt-i muhâlifimizde bulunan insanları ayakları yukarıda tepeleri aşağıda gezinmelerine ve ekinlerin ve ağaçların tepe aşağı tenebbüt etmelerine inanabilecek kadar ahmak adamlar bulunabilirler mi? Böyle bir zann-ı 'acîbde bulunanlara [o halde yeryüzünde bulunan eşya nasıl olup da cevfe doğru düşüp gitmiyorlar?] diye soracak olsanız bir tekerleğin şu'â'ları daima merkeze müteveccih oldukları /264/ gibi ecsâm-ı sakîlenin dahî merkez-i arza müteveccih oldukları ve fakat bulutlar dumanlar alevler gibi ecsâm-ı hafîfenin her taraftan semaya doğru temâyül eyledikleri cevabını verirler. Böyle bir hata-yı fâhişe dûçâr olduktan sonra o cinnette sebât ile hata-yı vâkı'alarını ondan efhaş bir hata ile isbata çalışanlara ne demeli?]

Biz diyoruz ki:

Semt-i kademimizde bulunanlar hakkında şu sözler dahî Augustin'in sözleridir:

[Dünyanın öteki yüzünde adam bulunabilmek muhaldir. Zîrâ kütüb-i semaviyede evlâd-ı Âdemden bahsolunduğu sırada o dünyanın öteki yüzünde bulunan adamlardan bahsetmiyor. Bir de kıyamete yakın Hazreti İsa yeryüzüne iner iken Onun nüzûlünü dünyanın öteki yüzünde bulunan adamlar göremeyeceklerinden bu hâlin sıhhatine ihtimâl verilemez.] /265/

Bede dahî diyor ki:

⁴⁷³ Küçük düşürmek sûretiyle.

[Mahall-i kevâkib olan gökler harâret-i Şems ile o kadar sıcaktırlar ki eğer miyâh-ı müncemideden⁴⁷⁴ ibaret tabakât ile harâretleri ta'dîl edilmese alevnenip yanarlar. En alçak göğe [firmamen] denilir. Sebebi de başımız üstünde bulunan sular ile ayaklarımız altında bulunan suları fârûk olmasıdır. Felekdeki sular 'âlem-i melâ'ik olan eflâk-i 'âliyeden daha alçak ve bu 'âlem-i cismânînin mevcûdâtından daha yüksek olup bazı âbâ'-i kenîsâiyenin zannına göre ikinci bir tufan daha yapmak için mahfûz imişler. Amma hakîkate daha karîb olan diğere bir zanna göre kevâkib-i sâbitenin harâretlerini ta'dîl için mahfûz imişler.]

Biz diyoruz ki:

İşte bu numûnelerden akvâl-i mezkûrenin /266/ diğere dahî istidlâl olunabilirler. Şimdi sözü yine Draper'e terk edelim ki dîn ile ilim arasında bu sûrette vukû'a gelmeye başlayan cidâl hakkındaki nazariyâtını da söylesin. Diyor ki:

St. Augustin'in yazdığı şeylere Nasrâniyet 'âleminde on beş asırlık bir zaman zarfında pek büyük ehemmiyet verildiğini nazar-ı dikkate alarak bu adam hakkında tavr-ı ta'zîmden başka bir sûretle söz söylemeyeceğim. Fil-hakika başka türlü söz söylemeye lüzum dahî yoktur. Ondan iktibâs ile yazdığım fıkralar kendi intikâdlarını kendileri hâvîdirler. 'İlim ile dîn arasındaki muhâlefeti îcâd ve îkâ'a bu zât kadar kimse çalışmamıştır. Tevratları ebnâ-yı beşeri tarîk-i fazîlete sevkden ibaret olan mevzû'iyet-i asliyesinden çıkarıp hakâyık-ı 'ilmiyeyi hâvî olmak gibi yine kendileri için tehlikeli bir yola sokmuştur. Bu halde 'ulûm /267/ ile iştigâle onları mâni' göstererek pereştîşkârân-ı hakâyık-ı 'ilmiyenin inzâr-ı husûmetini onlar aleyhine celb eylemiştir. Şu misâl kendisi tarafından bir kere îrâd olunduktan sonra diğere âbâ'-i kenîsâiye dahî o misâle imtisâl eylemişlerdir. Binâenaleyh Yunan-ı kadîm hukemâsının âsârı tekfîren tahtı'eten reddolunup İskenderiye Muze'umunun keşfiyât-ı 'azîmesi kûşe'-i meskenet ve nisyâna atılmıştır ki onu setreden zallâm-ı cehâlet altından bazı kere şa'sa'a-nisâr olan bevârik-i hakikat derhal kudret-i kenîsâiye ile mahvedilir olmuştur. Kenîsenin ['ilim] nâmıyla kabul ettiği şey yalnız münzel min 'indillâh olmak lazım gelip onun için hiçbir terakki ve tekemmül mutasavver olamaz imiş. Binâenaleyh kenîse her nev'î tetebbu'âtı keşfiyâtı beyhûde olmak üzere hükmeyledi. Hattâ taharriyât-ı mezkûreyi Hakk Teâlâ Hazretlerinin nev'-i beşere ifşâ etmek istemediği esrâra mukâbil tecessüsât-ı kabîhadan 'add ile günah bile saydı. Ya

⁴⁷⁴ Donmuş su kütleleri.

âbâ'-i kenîsâiyenin münzel min 'indillâh olmak ve nev'-i /268/ beşere müyesser olabilecek 'ulûmun müntehâsı bulunmak üzere kabul ve hüküm eylediği şeyler neden ibarettirler?

Biz diyoruz ki:

İşte Draper hilkat-i 'âleme ve tekevünât-ı tabî'iyeye dâ'ir minel-kadîm milletten millete intikâl ile zamanımıza kadar gelmiş ve herkes kendi hayaline bil-ittibâ' şerh ve te'vîl ede ede hakîkaten akıllara da netâyic-i 'ulûma da bil-küllîye muhâlefetine hizmet edilmiş olan şeyleri asıl burada sayıp dökmüştür ki bunları aynen tercüme gerek 'ulûma ve gerek edyâna ne hizmet ne husûmet addolunamayıp düzce zevzekliğe hamlolunacağından Draper'in kendisini dahî böyle bir nazar-ı ta'accübe hedef olmaktan kurtarmak için tercümelerinden sarf-ı nazar kılınmıştır. Vâkı'â Draper'in netâyic-i 'ilmiyeden /269/ olmak derecesinde bir kuvvetle İslâm'dan mâ'adâ edyân erbâbı nezdinde meydan almış bulunan zünûn-ı mezkûreyi bir tavr-ı ciddiyetle kitabına derc eylemiş bulunması kendisince ma'zûr görülebilir ise de bizce o gibi rivâyete zerre kadar ciddiyet isnâdı yalnız 'ulûma değil din-i İslâm'a dahî iftirâ hükmünü alır. Bizim için sûret-i kat'iyede harf be harf inanıp îmân getirilmek mecburi olan Kitâb-ı Kerîm-i Yegâne Kur'ân-ı 'azîmü's-şândır. Ona mürâcaatla bi-hakkın tetkîk edilir ise görülür ki mebdâi'-i hilkate ve tekevünât-ı tabî'iyeye dâ'ir Kur'ân-ı 'azîmü's-şânda dahî birtakım esâs-ı hakîkiye îrâd ve ihbâr olunmuş ise de onların kısm-ı a'zam ve ağlebi esâs-ı fenniyeye /270/ mugâyeret şöyle dursun muvâfakat-i tâmme ile muvâfık bulduklarını Avrupa mütetebbi'în-i hukemâsı dahî i'tirâf etmektedirler. Hattâ Draper'in kendisi de mütetebbi'în-i mezkûrenin birisi olduğu ileride görülecektir. Amma yine mevâdd-ı mezkûre göre Tevratlarda daha ziyâde muvazzah olarak münderic bulunmakla beraber zikrolunan îzâhât-ı zâ'ide 'ulûm-i hâzıra ile kâbil-i tevfiik değil imişler. Bundan bize ne? Şimdiki Tevratlardaki bu misillü îzâhâtın 'an-asıl şerh ve tefsîr iken bilâhere mütüne⁴⁷⁵ karıştırılmış olmaları hakkında müdekkikînin zanlarını ihtâr ile beraber kütüb-i kadîmenin muharrefiyetleri hakkındaki iddia-yı kadîmini elyevm Avrupa müdekkik ve müşteşriklerine dahî kabul ettirmiş /271/ olan İslâm'ın bundan mes'ûl olamayacağı bedihi ve aşikârdır. Hattâ mevâdd-ı esasiye ve sahîha'-i mezkûreyi şerh ve tefsîr yolunda bizim kitaplarımıza yazılmış olan şeylerin makbûliyet-i kat'iyeleri dahî İslâmca mecburi değildir. Kat'iyen mü'miniyet ancak Kelâmullâha mahsûs olup ondan gayrısı hep kendi kâ'llerinin kavlidir ki hakâyık-ı 'ilmiyeye ve tabâyi'-i mesâlih ve mesâ'ile ve

⁴⁷⁵ Metinlere.

bir de bizce ahbâr ve ahkâm-ı sarîha'-i Kur'âniyeye derece'-i mutâbakat ve mukârenetlerine göre şâyeste'-i kabul olarak ve illâ başka türlü hiç bir meziyetleri olamaz. Çünkü bizde lâ-yuhtîlik hakkı hiçbir kimse için tanınmamıştır. Şerâ'it-i lâzîme'-i 'ilmiyeyi hâ'iz olanlar meyânında her mesele meydân-ı münâzara /272/ ve ictihâda konulmuştur. Binâen 'alâ-zâlik işbu münâzaraların ne gibi me'hazlardan almışlar ise almış olsunlar îrâd eyledikleri şeyler zamanlarına göre 'ulûma mutâbık olup da zamanımıza göre bu mutâbakat mevcûd değil ise onlar üzerinde tekrar icrâ-yı münâzaraya İslâm'ın hakkı vardır. Yalnız hakkı değil bu mücâhede her Müslim-i muktedirin vazifesidir de! Amma 'ulûmun netâyicidir dediğimiz şey 'ulûm-i sâbite ve muhakkakanın netâyic-i kat'iyesi olup yoksa bu hükmün min-cihetin 'ulûmdan birisine temâs ve ta'alluku olmasından dolayı ['ilmî!...] sıfatını iğtisâb eylemiş bulunan ve vehmiyâta kadar varılamamak lüzûmunu genç ve mütefennin Müslümanlara ihtârda gaflet edemeyeceğiz. Ma'lûmdur ki /273/ 'ilimler henüz mütetâbi'an müterakkîdirler. Beyne'l-'ulûm muhakkakiyet-i kat'iyeye yalnız 'ulûm-i riyâziye hakkında müsellemler olup ondan sonra bir dereceye kadar doğruluk dahî 'ulûm-i tabî'iyeye hakkında müsellemdir. Onlardan mâ'adâ 'ilimler ve hattâ 'ulûm-i tabî'iyenin birçok cihetleri bile keşfiyât-ı rûzmerre ile müterakkîdirler. [Müterakkî] demek [mütekemmil] demektir. Tekemmül ise kemâl-i kat'înin henüz noksanı demektir. Bir şey kat'iyen mertebe'-i kemâline varmış ise o şey için artık tekemmül ve terakkî kâbil olamaz. Kur'ân-ı 'azîmü's-şândaki hakâyık-ı 'ilmiyenin birtakımını şimdiye kadar 'ulûm-i mevcûdeye muvâfık bulamıyorlar idi. Meselâ lahm-ı hınzırın ekliyle hamrın şürbü memnû'iyetlerinin hikmetini 'ulûm-i /274/ mevcûdeye tatbîk edemiyorlar idi. Terişyenler ile mikropların keşfi üzerine bu memnû'iyetteki hikmeti anladılar. Bizce dinen memnû' bulunan bu ekil ve şürbü onlar dahî 'ilmen ve fennen memnû' tutmağa başladılar. İşte hâlâ dahî Kur'ân-ı Kerîm'de 'ulûm-i müterakkiye ve mütekemmile'-i hâzıraya bâdi'-i nazarda tamâmen tevfiik kabul edemeyen bazı mesâ'il görülecek olur ise bu 'adem-i muvâfakate bakıp da sâ'ir binlerce hakâyık-ı gayr-i kâbil-i ta'arruzu hâvî olan hikmet-i dîniyesini feda etmeye hangi 'âlim-i Müslim hangi hakîm-i mü'min razı olabilir? İşte bizim genç ihvân-ı dinimizin nazar-ı hikmet ve hakîkatlerine asıl arz etmek istediğimiz mesele'-i 'uzmâ bundan ibarettir ki /275/ şu eserin ilerilerine doğru bu hakâyıkı daha ziyâde takviye ve te'yîd eyleyecek mesâ'il dahî nâdir kalmayacaktır.

BÂB-I SÂLİS
VAHDÂNİYET-İ İLÂHİYE MESLEĞİNCE NİZÂ‘
BİRİNCİ REFORM YAHUT CENÛB REFORMU

Draper işbu üçüncü bâbın muhteviyâtını ber vech-i âtî hülâsa eyliyor:

Mısır Hıristiyanlarının ibadet-i Meryem’i Nasrâniyete idhâlde ısrarları --- Bu bâbda İstanbul patriği Nasturyus’un muhâlefetine tesadüfleri --- İmparator nezdindeki nüfuzları hasebiyle Nasturyus’un nefyi ve taraftarlarının dağıtılması muvaffakiyetini ihrâz etmeleri --- Cenûb reformunun mukaddemâtı --- /276/ Bunun te’sîrât-ı maneviyesi --- ‘Arabistan reformu --- Muhammed’in(asm) Nasturiler ile telâkîsi --- İbadet-i Meryem âyinini ve teslîsi ve vahdâniyet-i ilâhiyeye mugâyir gelen sâ’ir her şeyi reddederek mezheb-i nastûriyi tevsî’i --- Arabistan’da kuvve’-i cebriye ile putperestliği mahvetmesi ve Roma İmparatorluğu ile dahî muhârebeye tedârik görmesi --- Hulefâsının Suriye ve Mısır ve Anadolu ve Afrika-yı şimâlî ve İspanya’yı fethederek Fransa’ya doğru istîlâsı --- Bu reformların netîcesi olarak Roma’nın kısm-ı küllîsinde vahdâniyet mesleğinin intişârı --- Tetebbu‘ât-ı ‘ilmiyenin mazhar-ı rağbet olması ve Hıristiyanlığın İskenderiye Kartaca ve Kudüs gibi şöhret-i târihiyeye mâlik en mühim merâkizinin elden çıkması.

Draper’in işbu mevâdd-ı mündereceyi nasıl bast ve temhîd eylediğine girişmezden mukaddem bu meyânda isti’mâl olunan [reform] /277/ kelimesinin manâsını îzâh etmeliyiz. Lügatce bu kelime [tekrar teşekkül] manâsınadır. Mütercimlerimiz ekseriyâ [ıslâh] diye tercüme ediyorlar ise de asıl hükmü an-asıl sâlih ve hüsn iken mürûr-i zaman ile birtakım tahrîfâta uğramış bulunan şeyi o tahrîfât ve tagayyürâttan kurtarıp hâl ve sûret-i ibtidâ’iyesine ircâ‘ sûretiyle ıslâh demektir. Buna [tecdîden ıslâh] desek daha münasip olur. En meşhur misâli Luther ve Zivengal⁴⁷⁶ tarafından Katolik mezhebi üzerine Protestanlığın neşriyle vukû‘a getirilen reformdur. Zîrâ bunların davası yeni bir şey yapmak demek olmayıp Nasrâniyeti enâcîl-i mevcûdeden anlaşılın şekil ve sûret-i ibtidâ’iyesine /278/ ircâ‘dan ibaret idi.

[Reform] kelimesini bu sûrette ta’yîn eyledikten sonra yukarıdaki mevâdd-ı mündereceyi bast ve temhîd için sözü Draper’e terk ediyoruz. İşte diyor ki:

⁴⁷⁶ Ulrich Zwingli; Protestan reformunun liderlerinden, İsviçreli papaz.

Bizans İmparatorluğu'nun politikası Nasrâniyete putperestlik kıyafetleri giydirmiş ve bu sûretle onun devletin bütün teba'a'-i putperestânı meyânında neşr ve ta'mîm etmiş idi. Bu halde putperest ve Nasârâ fark-ı mütehâlifesi birbirine mezc olunmuş oldular. Hıristiyanlık putperestliği ta'dîl eylemiş ve bu din-i cedîd ve memzûc bütün Roma vilâyetlerini istîlâ etmiş idi. Bu intişâr-ı 'azîm Hıristiyanlara kudret ve servet peydâ ettirdi. Vâridât-ı 'umûmiyenin bir büyük kısmı artık kenîse hazinesine gider oldu. Bu gibi ahvâlde daima görüle geldiği üzere birçok kimseler papazlık tarîkine girerek gayret-i dîniye nikâbı altında şeref ve menfaat aramaya /279/ başladılar. Bundan mukaddem kayasire idaresi devirlerinde Roma fütühâtı mertebe'-i gâyesini bulmuş idi. Orada hükümet-i İmparatoriye kat'iyen teşekkül etmiş idi. Artık fetih ve zaptı kâbil yer kalmadığından askerlik 'âleminin şanlı günleri ve tama'kârâne muhârebeler ve düşman vilâyetlerini yağma devirleri geçmiş idi. Erbâb-ı hırs ve tama'a başka şeyler tecellî ediyor idi. Bunlar için başka bir yol açılmış idi. O da papazlık mesleği idi ki îsâl eylediği menâfi' mukaddemâ askerlik mesleğinin te'mîn eylediği menâfi'e kıyâsen hiç de istihkâr olunacak sûret ve derecede değil idi. Bu asrın kenîse ve hattâ siyasi târihi üç büyük belde'-i merkeziyenin Despotları arasındaki mücadele üzerine mü'essestir. Bu üç belde'-i merkeziye dahî İstanbul ve İskenderiye ve Romadır. Asıl nokta'-i menâzı' fihâ mücerred tefevvuk ve takaddüm kavgasından ibaret idi. İstanbul hükümet-i İmparatoriye makarı olduğu için diğerlerine tefevvuk iddiasında /280/ bulunup Roma ise birtakım yadigâr ve havâtır-ı târihiye ile meşhûn olduğundan o şerefte istinâd ile tefevvuk iddia eyliyor idi. İskenderiye dahî mevki'inin ehemmiyet-i ticariye ve edebiyesini ileri sürerek takaddüm davasını serd eyliyor idi. Lakin İstanbul patriği hükümet-i İmparatoriyenin pek yakından gözü önünde ve sık sık âsârı da görüldüğü üzere İmparatorların hemen eli altında bulunduğu davada göstereceği şiddet kendisi için bir tehlike sayılabilir idi. Roma ve İskenderiye Despotları ise merkez-i İmparatoriye uzaklıklarından dolayı daha ziyâde emniyet ve selamet içinde idiler.

Biz diyoruz ki:

Sırf bir hâtıra'-i târihiyeden ibaret olan şu fikraya şuncağızı dahî ilave etmelidir ki: İstanbul patriğinin şu za'af-ı manevîsi yalnız Nasrâniyetin edvâr-ı ibtidâ'iyesine mahsûs kalmamıştır. İstanbul /281/ patrikleri tâ feth-i Osmânîye gelinceye kadar hep İmparatorlar tarafından nasb ve 'azledilir bir sâhib-i mansab olmaktan ileriye

geçememişlerdir. Politikaca zuhûr eden bazı buhrânlar esnasında iştirâk ve ta'allukları nisbetinde olarak patrikler dahî dũcâr-ı 'ukûbât olmaktan müstesnâ kalamamışlardır. Bu hâl [baz-ampir] yani devlet-i şarkıye'-i rûmiye târihinin her cihetinde kemâl-i vuzûh ile görülmektedir. Rum erbâb-ı kaleminden sâhib-i insâf bir zâtın demiş olduğu vecihle ba'de'l-fetih Rum patrikhânesinin selâtîn-i 'izâm-i Osmâniye taraflarından gördükleri 'inâyet ve hürmet ve idare'-i rûhâniyece nail oldukları istiklâl ve kudret Rum-i şarkî zamanındaki /282/ ahvâle asla mikyas olamayacak derece'-i mükemmelededir. Roma'daki patriğin hali ise bunun bil-külliyeye ma'kûsu olmak üzere sahâyif-i târihi işgâl eylemiştir. Şarkda patrikler İmparatorların erbâb-ı mansabından ibaret buldukları halde garpda patrik nâmını [papa] nâmına tahvîl eden rü'esâ-yı rûhâniye hükümet-i cismâniyece hattâ siyâsiyât-ı düveliyece her şeyce nüfûz ve müdâhalelerini arttıra arttıra hükümdarların fevkine çıkmışlar ve krallar kralı İmparatorlar İmparatoru ehemmiyetini ihrâz eylemişlerdir. Yani zürefâ-yı Nasârâdan bir zâtın demiş olduğu vecihle taraf-ı Hazreti Mesih'den [Kaysere aid olanı kaysere terk ve i'tâ /283/ ediniz] emriyle me'mur oldukları halde yalnız kaysere aid olan hükümet-i cismâniyeyi değil hattâ kayserliği hem de kayserler kayserliğini dahî kendi hükümet-i maneviye ve rûhâniyelerine zamm ve ilave etmişlerdir. Avrupaca her zaman ve bilhassa ezmine'-i mütevessitada görülen o müdhiş buhranların sebeb-i asliyesi de işte bu hâl olmuştur. İskenderiye patriğine gelince onun ehemmiyeti o mevki'e Draper'in isnâd eylediği ehemmiyet-i ticariye ve edebiye ile beraber pek serî'uz-zevâl olmuştur. Zîrâ aradan birçok asır kadar zaman mürûr eyledikten sonra Mısır'ın İslâm tarafından istîlâsıyla târih-i Nasrâniyetin o kısmına hâtıme çekilmiştir. /284/ Şu îzâhat-ı târihiyeyi ilave etmesek meselenin bu ciheti kârî'n-i Osmâniye nezdinde kapalı ve nâkıs kalır idi. Bundan sonra sözün sırasını kesmeksizin yine Draper'i söyletiyoruz. Diyor ki:

İşbu bilâd-ı selâse'-i merkezîyeden cihet-i şarkıyeye aid münâza'ât-ı dîniye 'ale'l-'umûm zât ve sıfât-ı ilâhiyemeselesi üzerine cereyân edip garbın münâza'âtı ise insan ve onun ta'allukâtı meselesi üzerine cereyân eyliyor idi. Bu ahvâl Hıristiyanlığın Asya ve Avrupa'da gördüğü tahavvülât üzerinde pek büyük bir te'sîr hâsıl eyledi. Bahseylediğimiz asırda İmparatorluğun eyâlât-ı şarkıyesi manevi bir fetret halini gösteriyorlar idi. Ekânim-i selâse ve zât-ı ulûhiyet ve İbniyetin menşe' ve mevridi ve Rûhü'l-Kudüsün mâhiyeti ve Hazreti Meryem'in müdâhalesi hakkında münâza'ât-ı şedîde husûle gelip gâh bir ve gâh diğer fırkanın gâlibâne velveleleri birçok /285/ havârik-ı i'câzkârâne ile beraber birçok

da irâka'-i hûn-i mazlûmîne karışmakta idiler. Firkalardan hiçbirisi kendi muhalifi olan firkanın re'yini akl-ı selim nokta'-i nazarından tetkîk ile mülâhazaya takarrub bile edemiyor idi. Fakat bütün firkalar yalnız şu noktada müttefik idiler ki putperestlik zamanındaki ma'bûdların sahteliği onların mahvlarında görülen suhûlet ile tahakkuk eylemiştir. Kenîse erbâbı kemâl-i gurur ve iftihâr ile diyorlar idi ki bu ma'bûdlar nekbet ve musibetleri gününde kendilerini müdafaadan izhâr-ı 'aciz eylemişlerdir. Avrupa'nın cenûb taraflarındaki milletler hep kesret-i ilâh efkârına mütemâyil idiler. Benî Sam cinsinden olan ahali nezdinde ise her zaman vahdaniyet-i ilâhiyefikri galip idi. Yeni müelliflerden birisinin inzâr-ı dikkate tavsiye etmiş olduğu vecihle ihtimal ki bu hal arızalı arazinin ve dağlardan vadilerden adalardan çaylardan göllerden müteşekkil ve menâzırca mütehâlif yerlerin ilâh hususunda dahî ahalisinde /286/ bir fikr-i tenevvü' ve tehâlûf hâsıl etmesine mukâbil hadsiz nihâyetsiz bir kum çölünün bir okyanusun insanda bir vahdet-i ilâh fikri hâsıl etmesinden neş'et eylemiştir.

Biz diyoruz ki:

Şurada bir lahzacık Draper'in sözünü kesip tarafımızdan bir iki söz söylemeye mecburuz. İnsanlarda vahdet veyahut kesret-i ilah fikrini o insanların yaşadıkları arazinin hâsıl etmiş olacağını inzâr-ı dikkate tavsiye eyleyen yeni mü'ellifin kim olduğunu muallim Draper tasrîh eylemiş olsa idi pek isâbet etmiş olur idi. Zîrâ asıl inzâr-ı dikkat erbâbının istiğrâbından kendisini kurtarmış olur idi. Sam bin Nûh'a mensûb olan Keldânî Süryani ehl-i Filistin /287/ Arap vesâ'ire akvâmının meskenlerini hadsiz nihâyetsiz çöllerden ibaret zannetmek o müellifin birinci hatasıdır. Şimâlen Dicle vadisi ve cenûben Umman ile mahdûd olan ve nesl-i Sam muvattanı bulunan kıtada vâkı'â birkaç çöl var ise de bunlar Asya-yı 'ulyâ ve Avrupa-yı şarkî çöllere nisbetle bir avuç kumdan ibaret kalırlar. Dicle vadisi ve Suriye ve Filistin ve cibâl-i yemen gibi bu kıtanın aksâm-ı cibâliyesindeki ihtilâf-ı menâzır acaba Avrupa-yı cenûbî memâlikinden az mıdır? Bir memleketin tabî'at-ı mevki'isinden ahalisinin ulûhiyet hakkındaki fikir ve isti'dâdına te'sîr olmak dahî o müellifin ikinci hatasıdır. Hindistan ile Himalayanın cihet-i /288/ şarkiyesi kadar enhârı cibâli cezâyiri gölleri filanları çok ve menâzır mütehâlif yerler olmasın. Orada işbu tabî'at-ı mevki'iyeye ahaliye Romalılar Yunaniler derecesinde kesret-i ilah fikrini vermemiştir. Avrupa'nın mütehâlifü'l-menâzır yerlerininin tabî'at-ı mevki'iyeleri kendi ahalisine kesret-i ilah fikrini vereceği sahîh olsa idi el-hâlet-i hâzihî bu hükmün devamı lazım gelir idi. Kavânin-i tabî'iyenin

lâ-yetegayyer olduğu bil'umûm mesâlik-i hukemâca tasdîk olunmuştur. Binâenaleyh şimdi dahî oralarca kesret-i ilah fikri cârî ve berdevâm olmalı idi. Hâlbuki kesret-i ilah değil a ilâh-ı vâhîde kanâat bile oralarca mensî hükmüne girip bil-küllîye fikr-i /289/ inkâr ta'ammüm mertebesini bulmuştur. Nesl-i Samın vahdaniyet-i ilâhiyefkârında devamı daima peygamberân-ı zî-şân ve onların vereseşi olan 'ulemâ-yı a'lâm tarafından Draper'in yukarıda tasvîr eylediği vecihle hüküm ve nüfûz ve servet ve sâ mân-ı garaz ve tama'ıyla değil rızâen-lillâh halka ta'lîminden gaflet edilmeyen hakâyıka halkın dahî sem' ve itibâr ve kabulü havâleden geri kalmamalarının semere'-i celîlesidir. Tab'-ı insanîde vahdet-i ilâhiyefikrinin akdem olması umûr-ı tabî'iyedendir. İnsan bir şeyin evvel be-evvel vâhidini zihnine koyar da ondan sonra kesreti ihtimâlâtına sevk-i efkâr eyler. [Bir] demeksizin [üç beş yigirmi beş....] diye sayı saymış /290/ bir millet tasavvur olunabilir ise evvel be-evvel vahdaniyet-i ilâhiyeden başlamayarak kesret-i ilah evhâmına düşmüş millet dahî vardır denilebilir. İnsanlardaki ilk fikr-i ulûhiyet tevhid üzerine mi teksîr üzerine mi mübtenî bulunduğunu hall ve hükümde târih 'âcizdir. Zîrâ bu mesele mesâ'il-i kable't-târihiyedendir. Bu fikirler insanlar meyânında peydâ olup çoğaldıktan eskidikten yerlerine yenileri zuhûr edip onlar dahî eskidikten velhâsıl nice tahavvülât ve tebeddülât vukû'undan pek çok sonraları bile târih henüz doğmamış idi. Bizim bu tarafların i'tikâdınca târihin babası Herodot değil midir ya? O ise bin-nisbe daha dünkü bir Yunanlıdır. /291/ Draper bundan evvel kendisi diyor idi ki Herodot zamanında Yunanistan'da din-i esatir inkırâza yüz tutmuş idi. Din-i esatirin ise en eski en kadîm bir dîn olabileceğini iddiaya kimse cesaret edemez. Esatir-i Yunaniyenin tevehhüm ve tahayyül ettirdiği ma'bûdların saraylarında altından gümüşten murassa' eşya ve evânisi var imiş. Aralarında ma'âşukât cereyan ederek onun mukteziyâtından olan edebiyat mürevvec imiş. Bunlarla yeryüzünde hükümet süren hükümdârân arasında hemen sihriyete karîb bir sûrette münasebetler var imiş. Yani sözün kısası medeniyet-i beşeriye hemen hemen mertebe'-i kemâlde imiş. Bu mertebe'-i medeniye ile Losi Fikye gibi birtakım /292/ müelliflerin [ompirimatif] yani ibtidâ'î adamlar sernâmesi altında gösterdikleri beşeriyet arasında ne büyük fark vardır. Amma târihin halledemediği bu meseleyi tetebbu'ât-ı rac'îye pekâlâ halledebilir. Yukarıdaki hılmiz(?) gibi ki nazar-ı beşerde her şeyin mebde'i mutlaka vâhid olup teksîrât-ı ahîre o vâhid üzerine nasıl mütezâyid olmuş ise ulûhiyette dahî asıl olan vahdaniyet olup kesret onun üzerine munzam olmuştur. Ne hâcet her milletin mitolojisinde Jüpiter gibi bir ma'bûd-i a'zam ve akdem mevcûd olarak ma'âbîd-i sâ'irenin mütecezzi ve mütehallik oldukları

meydana konulmaktadır. Binâenaleyh tabâyi'-i mevki'iyenin /293/ fikr-i ulûhiyet üzerine te'sîri olabileceğini Draper gibi bir fâzılın tahayyül etmesi değil a başka birinin bu bâbdaki hayalini kitabına nakletmesi bile şâyeste'-i te'essüftür. İşte yine sözü Draper'e terk ediyoruz ki yukarıda bıraktığımız yerden başlatıyoruz. Diyor ki:

Birtakım esbâb ve mütâla'ât-ı siyasiye Hıristiyanlığın putperestlik ile karışmasına ve bir cism-i muhtelit vücûda getirmesine ve bu sûretle aralarındaki rekabetin azalmasına müsait görünmek için İmparatorları mecbur eylemiş idi. Hıristiyanlardan ayak takımı ile hovarda-mizâc olanlarının cenneti eski putperestliğin Olympus'undan başka bir şey olmadı. Bu Olympus'dan eski ma'bûdlar tard olunmuşlar ve bir büyük beyaz taht üzerine ekanim-i selasenin Ebi oturmuş ve sağ tarafına İbn ve vâlidesi Meryem altınlara ve kıymetli zînetlere müstağrak oldukları /294/ halde ku'ûd eylemiş ve sol tarafına ruhü'l-kudüs yerleşmiş. Ellerinde aragnon ile alay alay ferîştegân bu tahtın etrafını ihâta etmişler. Arka tarafta gâyet vâsi' bir feza içinde sofralar kurulmuş ki bahtiyârân-ı Nasârâ burada bir ziyafet-i ebediyeye davet olunmuşlar. Akayid-i sâde ve efkâr-ı besîta erbâbı bu şeylerin tafsîlâtını istemeye davranmamışlar ve bu ziyafet-i câvidde insanın canı nasıl sıkılmayacağını düşünmemişler ise de efkâr-ı münevvere erbâbı için iş bu derecede kalmamıştır. Yakında göreceğimiz vecihle kenîsenin en 'âlî merâtibinde birtakım zevât var idi ki böyle cismânî ve şehvânî olan hayâlâtı reddederler idi. Heryerde hâzır ve nâzır olan Allah zül-celâl hakkında böyle materyalistlere lâyük olan istinâdâtı kabul edemezler idi. Hıristiyanlığın her noktası üzerinde icrâ olunan paganizasyon ameliyatı (yani putperestleştirmek ameliyatı) esnasında her papaz kendi hudûd-i idaresi dâhilinde minel-kadîm cârî /295/ olagelen efkâr ve zanniyâtı kabul ettirmeye çalışmakta kendisini menfaatli görüyor idi. İşte bu sûretle Mısırliler çoktan kendi ekanim-i selaselerini Nasrâniyet kenîsesine kabul ettirmiş oldukları gibi ahîren ibadet-i Meryem'i dahî İzis ibadeti makamına kâ'im etmek gayretine kıyâm eylemişlerdir.

Biz diyoruz ki:

Draper velev ki Nasrâniyete hasren olsun cennet hakkındaki mütalaât-ı münkirânesini burada pek kısa geçmiştir. Biz dahî yalnız buraya mahsûs olmak üzere pek kısacık olarak deriz ki ahvâl-i cennete dâ'ir kütüb-i ilâhiyede verilen haberlerin o kelimelerde maksûdumuz olan ma'âni'-i dünyeviyeye mutabakatı doğru değildir. Daha zaman-ı sa'âdet-iktirân cenâb-ı risâlet-penâhide ilk tefsîr-i /296/ Kur'ân'a damen dermiyân-

himmet olmuş bulunan Hazreti İbni Abbas razıyallâhu anhümânın dediği vecihle ni‘am ve lezâ‘iz-i cennâtı ta‘bîr için îrâd olunan kelimelerin dünyaca medlûlleri olan şeyleri cennette aynıyla dünyadaki halleriyle bir halde bulacak değiliz. Bunlar yalnız isim cihetiyle dünyadakilere müşâbihtirler. Mâhiyet-i hakîkiyece müşâbeheleri yoktur. Var olmaları lazım gelse ni‘am-ı ebediye’-i cennâtın ni‘am-ı muvakkate’-i dünyadan farkları olmaması lazım gelir. İnsana meçhûl olan bir şeyi tarif için ma‘lûmu olan şeyleri misâl olarak îrâd eylemek her lisânın husûsiyât-ı ahvâlindedir. Meselâ pek tatlı olup keyfiyet-i zevki meçhûlümüz olan bir şeyin tatlılığını tefhîm için /297/ [şeker gibi] hattâ edât-ı teşbîhi dahî hazf ile [şeker] deriz. İşte cennet lezâ‘izi ve safâsı dahî ta‘bîrât-ı dünyeviye ile bu yolda tabir edilmiş olduğundan Draper ve emsâlinin o câvîd ziyafetlerde ber-huzûr ve mevcûdiyet-i ebediye hâzır bulunmaklığın can sıkıp sıkmayacağını düşünmeleri beyhûde izâ‘a’-i evkâttır. Yine nevbet-i kelâm kendisine geçiyor. Diyor ki:

Der iken Antakya Despotu Nasturyus hükemâdan Teodor de Mopsist’in nazariyât-ı felsefîyesini kabul etmiş olduğundan 427 sene’-i miladiyesinde imparator tarafından İstanbul patrikliğine davet olunmuş idi. Nasturyus ahâd-ı nâsın zât-ı ulûhiyete insan şekli isnâd etmeleri esâsını reddederek buna adeta şân-ı celîl-i ulûhiyet hakkında /298/ istihkâr ve binâenaleyh küfür nazarıyla bakar idi. Kendisi Hakk Teâlâ Hazretleri hakkında öyle bir esâs-ı i‘tikâd ve îmâna tâbi‘ idi ki bu nazariyece tecelliyât-ı ilâhiye bütün kâ’inâtı doldurmuş olup binâenaleyh ahvâl-i insaniyeye müşâbehetten bil-küllîye münezzehtir. Bu zât Aristo mezhebine ziyâdesiyle meyyâl olup Aristo hikmetini kendisinin [ortodoksi] tabir eylediği mezheb-i Nasrâniyet ile tatbîk etmeye uğraşıyor idi. İmdi Nasturyus ile İskenderiye patriği St. Cyril arasında bir münâza‘a peydâ oldu.

Biz diyoruz ki:

Şuracıkta yalnız bir ihtâr ile iktifâ edelim ki bu İskenderiye patriği St. Cyril bundan evvel dahî Hypatia nâm hakîmenin dürûs-i hikmetinden dolayı ismi sebki etmiş olan St. Cyril’dır. İşte Draper /299/ bu zâtın bir hareket-i ‘acîbesini daha ber vech-i âtî hikâyeye eyliyor:

Siril Nasrâniyete birçok putperestlik usûlünü katan fırkanın reisi olup Nasturyus ise kenîsenin hikmet-perver olan fırkası riyâsetinde bulunuyor idi. Hazreti Meryem’i Ümmüllâh olmak üzere bit-ta‘yîn ona mahsus bir ta‘abbüd usûlünü te’sîs ettirmek ‘azm ü cezminde idi. Nasturyus dahî bunu men‘ ettirmek ‘azm-i

kat'iyesine düştüğünden Konstantiniye başkilisesinde îrâd eylediği bir nutukda kadîm ve kayyûm ve 'alâ külli şey'in kadîr olan Allahu vâhid zül-celâlin kâffe'-i sıfâtını temyîn(?) ederek: [Böyle bir zât-ı ecell ü a'lâ bir vâlideye müftekir olur mu?] dedi.

Biz diyoruz ki:

Fırsatı fevt etmeyerek ihtâr edelim ki Nasturyus [Lem yelid ve lem yûled ve lem /300/ yekün lehû küfüven ehad] hakikat-i kadîmesini îrâd eylemiş demektir. İşte yine Draper söylüyor:

Sâ'ir va'azlarında ve kitaplarında dahî Nasturyus isbat eyledi ki Hazreti Meryem'e [Ümmüllâh] tesmiye olunmamalıdır. Belki Hazreti İsa'nın sıfat-ı insaniyesi hasebiyle validesi tesmiye olunmalıdır.

İhtar edelim ki:

Kur'ân-ı 'azîmü'-ş-şânda Mesih müşârun ileyh Hazretlerine [İsa İbni Meryem] tesmiye olunduğu gibi. Yine Draper söylüyor.

Hazreti İsa'nın insaniyeti ile ulûhiyeti birbirinden o kadar farklıdır ki bu fark bir ma'bed ile orada perestîş edilen Allah'ın farkları gibidir.

Biz diyoruz ki:

Esâsı 'ulûm üzerine mü'esses ve binâenaleyh 'ukûlün hüsn-i kabulüne mazhariyeti /301/ muhakkak olmak üzere dermiyân edilen hikmet nazarında Rasûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretlerine İslâm'ın nazarıyla Ruh'-i Hudâ İsa İbni Meryem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretlerine Nasârânın nazarı arasında şu fark-ı 'azîm vardır ki Nasârânın Hazreti Mesih'e isnâd eyledikleri rubûbiyetin vech-i keyfiyetinden kat'-ı nazar fakat müşârun ileyh Hazretlerini her biri bir vecih ve sûret ile ma'bûd ittihazında firâk-ı Nasârânın kâffesi ittifâk etmişlerdir. Hazreti Rasûl-i Ekrem ise 'inde'l-İslâm ve hasbü'-ş-şer' ma'bûd değil 'abddir. Hakk-ı nübüvvet-penâhîlerinde İslâm'ın şehâdeti [Eşhedü enne Muhammeden 'abduhû ve Rasûlüh]dür. İmdi 'abd ile ma'bûd arasında ne /302/ fark var ise iki peygamber-i zî-şân hakkında iki ümmetin nazarı arasında dahî o fark vardır. Şân-ı celîl-i ulûhiyet için [vahdehû lâ şerîke lehû velâ nezîra leh] esâs-ı îmânında gerek müteşerri' gerek mütefelsif 'âmme'-i zevi'l-'ukûl müttefikler. İşte bu şân-ı esâsiye nazariyât-ı Nasrâniye muvâfık düşmediği için hukemâ nazariyât-ı mezkûreyi hakâyık-ı 'ilmiyeden muktebes olan hikmete muvâfık bulamayarak münâza'aya kıyâm eylemişlerdir. Hakk-ı Rasûlüllâhda bizim 'abdiyet ve risâletten ibaret bulunan i'tikâdımız ise hiçbir cihetten

hikmet-i mezkûreye mugâyir düşemez. Hazreti Rasûl-i Hudâ kendisine vahyolunan evâmir ve nevâhi'-i ilâhiyeyi ümmete teblîğden başka bir /303/ memuriyeti hâ'iz olmayıp tabliğât-ı mezkûreye îmân ve ahkâmına ittibâ' ile zât-ı risâlet-penâhîleri dahî memurdurlar. Hattâ nevâfil gibi bazı ibadetler ümmete farz-ı 'ayn olmadıkları halde kendilerine farz-ı 'ayn olmasına nazaran Cenâb-ı Kâdir-i zül-celâle 'ubûdiyet hususunda cümleye mukaddem ve cümleyi sâbiktirlar. İşte fikir ve nazarları ma'ârif-i şettâ ile tenevvür eden gençlerimiz bu fark-ı 'azîmi dahî nazar-ı dikkat ve himmete alarak ilim ile dîn arasında Draper'in serd eylediği münâza'âtın din-i İslâm'a hiçbir ta'alluku olmadığını ve olamayacağını hükmetmelidirler. Draper sözünde devam ediyor. Diyor ki:

İskenderiye papazları taraflarından edilen /304/ tahrîkât üzerine İstanbul papazları dahî gayret-i ümmüllâh ile silahlandılar. Mûnâza'a bir dereceye geldi ki imparator Efes şehrinde bir konsil yani meclis-i 'umûmî'-i rehâbîn cem'ine mecbur oldu. Bu esnada St. Cyril İmparatorun baş tavaşisine birçok altından ibaret bir hediye takdîmiyle İmparatorun hemşîresinin teveccühünü kazanmış idi. [Asmândaki bâkir-i mukaddes yeryüzünde hemşîresi olan bâkir-i mukaddesi kendisine müttefik ittihâz etmiş] oldu. Siril konsile erkekten kadından ve fakat bu iki nev'in en ayaktakımı sınıfından bir cemm-i gafir ile birlikte gitti. Meclisin riyâsetini kendi yed-i iğtisâbına alarak henüz Suriye papazları gelmeksizin İmparatorun emirnâmesini okudu. Galebe'-i kâmileyi ihrâz için yalnız bir gün kifâyet eyledi. Biçâre Nasturyus tarafından i'tilâf için edilen teklîfâtı kâmilen reddederek Nasturyus'un kaleme almış olduğu ifâdenâmenin okunmasını bile men' ile onu istimâ'sız olarak reddetti. /305/ Ondan sonra Suriyeli papazlar yetişip gelerek karar-ı vâki aleyhinde protesto için ictimâ' eylediler ise de Siril'in işâretine tâbî olan ayaktakımı marifetiyle St. Jan kilisesi derûnunda bile bir kanlı arbede çıkarak saray-ı İmparatori tarafından artık terk olunmuş bulunan Nasturyus biraz sonra Mısır'ın hücrâ⁴⁷⁷ bir mahalline nefy olundu. Düşmanları ise bütün müddet-i ömründe her mümkün olan vesâit ile biçareyi rahatsız ederek vefâtından sonra dahî gûyâ onun irtikâb-ı küfür eden lisânını kurtlar yediğini ve menfâsının ateşin çöllerinden ölüm vasıtasıyla çıkması bir halâs olmayıp belki cehennemden daha ateşin çöllerine girmek için olduğunu ilâna kadar vardılar.

Biz diyoruz ki:

⁴⁷⁷ Doğrusu "ücrâ" dir. Uçta ve kenarda olan, uzak. (Frs.)

İhtara hâcet var mı? Şu fikra'-i sahîha'-i târihiyeyi okurlar iken kâri'lerimiz elbette düşünüyorlar idi ki böyle /306/ bir hal değil a buna uzaktan uzağa benzetilebilecek bir hal dahî İslâm'da vukû'a gelmiş olmak şöyle dursun hiçbir kimsenin hayal ve hatırından bile geçmemiştir. Mütakellimîn ve e'imme hazerâtının münâzaraları ictihâdları ne kadar ahrârâne olduğunu burada tezkâran olsun tekrara lüzum yoktur. Zaman-ı Abbasiyede pek cüz'î bazı ihtilâfât-ı ictihâdiyeye hükümetin pek hafif ve pek muvakkat müdahale'-i gayr-i müsmere ve beyhûdesinden mâ'adâ hükümât-ı İslâmiyenin hiçbirisi 'ulemâ-yı a'lâm hazerâtının hikmet-i dîniyece ictihâdâtına kat'iyen müdahale etmemişlerdir. İşte bu keyfiyet dahî bir fikr-i hikmetle pişgâh-ı te'emmüle alınır ise görülür ki /307/ Draper'in bihakkın bast ve temhîd eylediği şu nizâ' dahî din-i İslâm'a aid mevâddan değildir. Yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Fakat Nasturyus'un mağlûbiyet ve menkûbiyet-i şahsiyesi kendi mezhebini mahvedemedi. Gerek kendisi ve gerek tarafdarân ve ahlâfı Matta incilinin birinci bâbının son âyetiyle yine o incilin on üçüncü bâbının elli beşinci ve elli altıncı âyetleri üzerine istinâden meleketü's-semâvâtın yani Hazreti Meryem'in kenise tarafından isnad olunan evsâfına inanmayıp kat'iyen muhâlefet eylediler. Bunların meslek-i hikemiyesi biraz sonra fi'len dahî temhîd ve îzâh olundu. Reisleri olan Nasturyus Afrika'nın bir çölünde dûçar-ı ızdırâb olmakta bulunduğu halde Nasturilerden birçoğu Fırat kenarlarına kadar hicretle Keldânî kilisesini te'sîs eylediler. Edes mektebi bunların himayesi sayesinde te'sîs olundu. Nizib'deki mekteplerinden öyle müntehibler /308/ yetişti ki Nasturi mezhebini Suriye ve Arabistan ve Hindistan ve Tataristan ve Çin ve Mısır'a kadar neşreylediler.

Biz diyoruz ki:

Nasturilerin bu intişârda medeniyet ve insaniyete ettikleri hizmet pek büyüktür. Hattâ vahşet ve bedâvet-i kadîmeden henüz san'at-ı kitâbete muktedir olabilecek kadar kurtulamamış bulunan bazı akvâm-ı şarkiyeye hurûf-i hece tertîb eyleyerek onları okuryazar akvâm-ı mütemeddine derecesine vardiırmağa kadar hizmet eylemişlerdir ki tavâ'if-i etrâkın bir kısmı dahî bunlardandır. Evet! Uygur hurûfu Nasturiler tarafından teşkîl edilerek Timurlenk zamanına kadar Türklerin kitâbet-i milliyesi olmak ehemmiyetini muhâfaza /309/ eylemiştir. Fakat zikrolunan memâlik-i vâsi'aya Nasrâniyetin Nasturilik sûretindeki intişârı bir intişâr-ı 'umûmî olmayıp elyevm Katolik ve Protestan misyonerlerinin Çin ve Hindistan'daki intişârları gibi serpmeye bir şey olduğundan rum tarafına karîb olan yerlerde Katolik ve Ortodoks mezhepleri yine

galebe eylemiş buldukları gibi memâlik-i şarkiyede dahî kadîm putperestlik ve bilâhere İslâmiyet tagallüb ederek Nasturiliğin eseri kalmamıştır. Yine Draper diyor ki:

Nasturiler Aristo mezhebini kabul ederek bu büyük Yunan mualliminin âsârını süryâni ve fârisî lisânlarına tercüme eylediler. Latin hükemâsından Pilinin âsârı gibi bin-nisbe daha yeni âsârı da tercüme ettiler. Yahudiler ile bil-ittihâd Cundisabur /310/ mekteb-i tıbbiyesini te'sîs ederek kendi misyonerleri Nasrâniyetin Nasturi mezhebini Asya'nın o kadar büyük bir kıtasına neşreylediler ki oralarda bulunan mezhepdaşları miktarca Avrupa'nın Yunan ve Latin diye ikiye munkasım olan kenîsesi teba'asının da miktarını geçtiler. Arabistan'da bile bir Despotları bulunduğu şâyân-ı dikkattir.

Biz diyoruz ki:

Draper bazı kere târihen mukaddem olanları te'hîr ve mu'ahhar olanları takdîm gibi karışıklıklarda bulunmaktadır. Bu hâl 'an-cehl olamaz. Çünkü Draper'e isnâd-ı cehl etmeye hiçbir lisân varamaz. Bundan meramı ufak ufak davaları o küçük küçük tahrîfât-ı târihiye ile kazanarak nihâyet büyük davalar emrinde dahî kâri'lerini adeta aldatabilmektir. Asya'da Nasârâ-yı /311/ Nasturiyenin miktarı beri taraflarda Katolik ve Ortodoksların mecmû'undan ziyâde olmak nasıl tasavvur olunabilir ki bundan mukaddem Tertullian'ın beyânnamesini tercüme ve derc eylediği sırada şehirlerin kalelerin adaların vilâyetlerin ve cemâ'at-i ahaliyenin ve Roma varoşlarının ve saray-ı İmparatorînin ve senatonun ve 'umûmî meydanların ve bâhusûs orduların Nasârâ ile dolmuş bulunduğu hakkındaki müftehirâne sözleri kendisi îrâd eyliyor idi. Hâlbuki Tertullian'ın bu beyânnamesi âsâr-ı Nasrâniyenin en eskisi olup tahminen miladın 300 senesinde yazılmış idi. Nasturyus'un İstanbul Despotluğuna davetini dahî 427 sene'-i miladiyesiyle tevrîh eylemiş /312/ idi. Bu halde Nasturilerin terakkiyatı 500 sene'-i miladiyesine doğru vukû'a gelmiş olmak lazım gelip Tertullian'ın her tarafı Hıristiyan ile doldurmasından iki yüz sene sonra Nasturilerin mikdarca Nasârâ-yı sâ'ireyi geçmiş olduklarına erbâb-ı dikkati inandırabilmek müşküldür. Eğer Asya'nın oralarında Nasrâniyet o kadar çoğalmış olsa idi beri taraflarda olduğu gibi oralarda dahî iş hükümetçe bir resmiyet peydâ ederek vukû'ât-ı 'azîmeye meydan açar idi. Hâlbuki oralarca öyle bir ses hiç işitilmemiştir. Bu ihtârı yazmaktan maksadımız kim olur ise olsun bir maksad tervîci için yazı yazarların /313/ kalemlerinden çıkan her söze 'ayn-ı hakîkattir nazarıyla bakılıvermemesini gençlerimize ihtârdır. Bu gibi âsâr-ı mühimme

târihin delâletiyle beraber okunmaz ise bazı ma'lûmât-ı sathîye ve kulûb-i za'îfe eshâbını idlâl etmesi de muhtemeldir. Sözü yine Draper'e terk ediyoruz. Diyor ki:

İstanbul ile İskenderiye arasındaki münâza'a Asya'yı öyle bir fırka ile doldurmuş idi ki bunlar yalnız Avrupa Hıristiyanlarına değil kendileri hakkında bunca i'tisâfâtı reva gören İmparatorlara dahî kin ve garazla memlû idiler. Bu kin ve garazdan dahî dince bir tahavvül-i 'azîm zuhûra geldi ki bütün dünyayı müteessir eyledi. Netâyic-i mukteziyesi hâlen dahî bâkî ve mevcûddur. Tahavvül-i mezkûru evvelâ [Asya'da Hıristiyanlığın acemler tarafından kahr u tedmîri⁴⁷⁸] ve sâniyen [Araplar tarafından icrâ olunan son /314/ reform] diye iki kısma taksîm eder isek işin anlaşılmasını daha ziyâde teshîl etmiş oluruz.

Biz diyoruz ki:

Bâb-ı sâlisden buraya kadar Draper'in asıl maksadı Nasturiliğin fark-ı sâ'ire'-i Nasârâdan sûret-i temeyyüzünü göstermek olup bundan sonra Asyaca Nasrâniyetin acemler tarafından harben ve Araplar tarafından dînen mahvına yüründüğünü hikâye edecektir. Ancak mezheb-i Nasturinin Asya taraflarında derece'-i intişârını büyük göstermek Draper için bir maksad-ı mahsûs bir menfa'at-i mahsûsa olup bu maksad ve bu menfa'at ise bilâhere İslâmiyet'in aleyhinde hükümler çıkarmak için tertîb edilmiş ve bu uğurda hakâyık-ı târihiyenin /315/ az çok tahrîfine kadar gidilmiş olduğundan hakâyık-ı mezkûreyi târihen meydana çıkarmak için birkaç söz daha söylemeye mecburuz. Nasturileri Asya ve Mısır taraflarında Nasârâ-yı sâ'ireden ziyâde çoğaltmaktan Draper'in maksadı bilâhere İslâmiyet'in dahî ta'lîmât-ı Nasturiye semeresi olduğu hakkında Nasârâca ve Avrupaca mevcûd olan zann-ı za'îfi kuvvetlendirmektir. İleride görüleceği vecihle Draper hattâ İslâmiyet'in daha mebsût⁴⁷⁹ daha vâsi' bir Nasturiyetten ibaret bulunduğuna kadar temâyül eylemektedir. Lakin böyle bir maksad-ı za'îf uğrunda hakâyık-ı târihiyeyi feda etmesine hiçbir müverrih rıza gösteremez. Bu mesele içindeki hataları /316/ meydana çıkarmak için evvelâ düşünmelidir ki Nasturi mezhebi Roma hududu dâhilinde münteşir olamamıştır. Zîrâ hükümet-i İmparatoriye onu resmen redd ve inkâr eylemiş olduğundan dâhil-i memâlikde nerede bir cemiyet-i Nasturiye baş gösterecek olsa sâ'ir ahali'-i Nasrâniye kıyametler koparacağından hükümetin dahî derhal kuvve'-i cebriye ile mûmâna'ata müsâra'at göstereceği derkârdır. Suriye papazları esâsen Nasturyus taraftarı olmakla

⁴⁷⁸ Yok etmek.

⁴⁷⁹ Açılmış, yayılmış, açıklanmış.

beraber mûmâ ileyhın nefyinden sonra evvelâ cebren yine ortodoksi dâhiline girmişler ve bilâhere peyderpey o mezhebe almışlardır ki daha sonraları oralara İslâm geldiği zaman Nasrâniyetin Nasturi /317/ değil Ortodoks mezhebini bulmuştur. Mısır'da ise mezheb-i Nasturinin şüyû' ve ta'ammüm derecesinde intişârı tahayyüle bile sığamaz. Çünkü Mısır işte tamam Nasturyus'un en büyük düşmanı olan St. Cyril'in patrik bulunduğu yerdir. Arabistan'da yani Hicaz ve Yemen taraflarında Nasrâniyet pek mahdûd bir sûrette münteşir olup fakat onun da mezheb-i Nasturi olmasından ziyâde Ortodoks mezhebi olması maznûndur. Zîrâ Kur'ân-ı Kerîm'de teslisin ve Hazreti Meryem'e bir imra'e'-i sâliha olmaktan başka beşeriyet fevkinde isnâd olunan ahvâlin reddine dâ'ir mevcûd olan âyât-ı kerîme şu reddolunan şeyin akâyid-i ortodoksiyeden ibaret /318/ bulunduğunu gösterir. Hele Hicaz tarafındaki Nasrânîlerin Varaka bin Nevfel gibi pek ma'dûd bazı kimselerden ibaret buldukları pek aşikârdır. Zîrâ seyr-i nebeviye meyânında kefere'-i kureyş ve yehûd-i Medine ve hayâbire ile birçok mu'âmeleler mevcûd bulunduğu halde Nasârâ ile hemen hiçbir mu'âmele mezkûr değildir. Arabistan'ın şark cihetlerinde Nocrânîler gibi bazı 'aşâyirin Nasrânî oldukları ve irtihâl-i nebevîden sonra oralara gönderilen asker-i İslâm'ın bunlarla mu'âmele ve münasebet peydâ eyledikleri vâki'dir amma Arap ve acem nev'inden olan ahaliye nisbetle bunlar yine şey'-i kalîl hükmünde idiler. Çünkü başlı başlarına en küçük bir iş bile göremediklerinden /319/ zuhûr-i İslâm'a kadar acemlere temelluk⁴⁸⁰ mecburiyetinde bulunmuşlar ve oralara asker-i İslâm'ın vüsûlünü müte'âkib İslâm ile birleşmişlerdir. İnan'a gelince orada putperestlik kemâl-i şa'sa'a ve kuvvetle hükümfermâ olarak Nasrâniyetin hasm-ı cânı olduğu ve aşağıda Draper'in dahî beyân edeceği üzere Nasrâniyeti Anadolu üzerinden bile mahva selseyf gayret eylemiş bulunduğu halde velev ki sûret-i Nasturiyede olsun Nasrâniyetin kendi memleketinde intişârına nasıl müsaade verebilir? Ma'lûmdur ki Efes konsili 428 senesinden bir hayli sonra olup İnan şahı Hüsrev'in vefâtı ise 628 senesi olup binâenaleyh [Elif Lâm Mîm Ğulibeti'r-rûm ...ilah...] âyet-i kerîmesiyle ihbâr /320/ edilen muhârebe bu târihten evveldir. Hâlbuki Nasrâniyetin mebâdisinden Konstantin zamanına değin ne kadar ağır terakki eylediğine nazaran memâlik-i şarkiye gibi kendisine bil-külliyeye muhalif olan yerlerde şu iki târih arasında görülen bir buçuk asırlık bir müddet zarfında Nasturiliğin Nasârâ-yı sâ'ire miktarından ziyâde cemaat peydâ edebilmiş olması hiçbir vecihle zihinlere sığamaz. İşin doğrusu evvel dahî demiş olduğumuz vecihle Nasturi papazları fil-vâki' Asyaca pek

⁴⁸⁰ Yaltaklanmak.

uzak yerlere kadar varmışlar ve mülâki oldukları ahalinin terbiye ve ta‘lîmleri için pek büyük hizmet etmişler ise de bu intişâr şimdiki misyonerlerin intişârı gibi bir /321/ sûrette vukû‘a gelip yoksa efrâd-ı ahali meyânında Nasrâniyet beri taraflardaki Nasârânın miktarından ziyâde tahmîn olunabilecek bir sûrette münteşir olamamıştır. Bu îzâhât-ı târihiyeyi gördükten sonra yine Draper’i dinleyelim. Diyor ki:

Asya’da Hıristiyanlığın acemler tarafından mahvı meselesine gelince: 590 sene’-i miladiyesinde şark hânedân-ı hükümrânileri meyânında kesîru’l-vukû‘ olan kargaşalıkların birisiyle İran veliahdı olan Hüsrev rum-i şarkîde bir melce’ aramaya mecbur edildi. İmparator Moris’in⁴⁸¹ mu‘âvenetini iltimâs eyledi. Bu mu‘âvenet kendisinden derîğ olunmayarak kısa ve gâlibâne bir muhârebe netîcesinde Hüsrev âbâ ve ecdâdının sandalyesi üzerine ik‘âd edildi. Fakat bu muhârebenin o bahtiyârâne galebesi Moris’in kendisini kurtaramadı. Ümerâ-yı askeriyeden Fokas nâm kimsenin teşvîkiyle rum /322/ ordusunda bir kıyâm zuhûr ederek Moris’in heykelleri yıkıldı. Moris sığınmış olduğu bir manastırdan cebren kaldırılıp evvelâ beş nefer oğlu kendi gözleri önünde katledilerek ba‘dehû kendisi de idam olundu. Zevcesi İmparatoriçe Ayasofya kenîsesinden hârice çıkarılarak işkenceye konuldu ve müte‘âkiben üç kızı ile beraber idam edildi. İşte bu sûret-i vahşiyânede katledilen familyanın esdikâ-yı dostânı gayr-i kâbil-i tarif şedâ’id ile takip olundular. Bazılarının gözlerine mil çekildi. Bazılarının dilleri koparıldı. Diğer birtakımının dahî elleri ayakları kesildi. Bir kısmı da deynekler ile dövülerek ba‘dehû idam olundular. Bu haber Roma’ya vâsıl olduğu zaman papa bulunan Greguvar mezâlîm-i mezkûreyi memnuniyetle telakki ederek düşmanları aleyhine Fokas’ın kolu daha ziyâde kuvvetli olması için Cenâb-ı Hakk’a dua eyledi. Bu hizmet-i duâ gûyânesine mukâbil Fokas tarafından dahî Greguvara [‘umûmî Despot] unvânı verildi. /323/

Şuracıkta ihtâr ediverelim ki:

İşbu a‘sâr-ı evveliyede Roma Despotu şimdiki gibi ‘umûm ‘âlem-i Nasrâniyet üzerinde hükmü şâmil bir hükümdâr-ı rûhânî değil idi. İskenderiye Despotu Mısır’ın ve İstanbul Despotu bu tarafın re’is-i rûhânîsi oldukları gibi Roma Despotu dahî o tarafların re’is-i rûhânîsi idi. Hattâ işbu a‘sâr-ı evveliyede her kenîse ve manastırın papazı kendi dâ’iresi dâhilinde rûhâniyeten müstakil olup kenîseler ve papazlar meyânında bir uhuvvet-i dîniye mevcûd idi. Yoksa birisi diğerinin âmiri ve merkezdeki Despotun dahî cümlenin

⁴⁸¹ Mavrikios (ö.602)

rûhânî hükümdarı olması pek çok sonralar vukû'a gelmiş /324/ bedâyi'dendir. İşte yine Draper sözünün sırasını kesmeksizin diyor ki:

Roma Despotu'nun bu vecihle hareketine sebep Moris'in İran ile olan münasebet-i dostânesinden dolayı Magianizm mesleğine sülûk ile müttehem olduğu kaziyesi olmak kaviyyen maznûndur. İstanbul ahalisi Moris'e sokaklarda lanet okuyarak kendisinin [Marsiyonit] olduğunu ilân ediyorlar idi ki [Marsiyonit] demek İran Majları gibi birisi fâ'il-i hayr ve diğeri fâ'il-i şer iki kuvve'-i hâkime'-i rubûbiyeye îmân edenler demektir. İran şahı Hüsrev kendi dostunun bu vecihle katlini haber alınca bil-küllüye başka bir ihtisâsda bulundu. Fokas Moris ile çocuklarının başlarını Hüsrev'e göndermiş idi. İran şahı bu temâşâdan kemâl-i nefretle başını çevirdi ve kendine iyilik ve mu'âvenet eden zâtın intikamını silah-bedest olarak almaya kaviyyen azm ü cezm eyledi. İmparatorluğun birinci ümerâyı askeriyesinden olup Afrika /325/ ekzarhı yani kumandanı olan Herakliyas dahî Moris ve ailesinin katli haberini kemâl-i te'essürle telakki eylemiş idi. İmparatorluk haftasının Fokas gibi şahsı müstekreh bir santoryunun omuzları üzerinde bırakmamaya katiyen karar vermiş idi. Vâkı'â Fokas pek alçak boylu ve biçimsiz bir adam idi. Kalın kaşları alnı ortasında yekdiğeriyle mülâsık olup saçları kırmızı sakalı köse yanakları renksiz ve birçok yara nişânlarıyla lekeli idi. Edebiyattan kavânînden cehl-i tâmmı olup maharet-i askeriyesi bile yok idi. Sâ'ir insanlara bir tefevvuku var ise o da yalnız şehvet-perestlik ve sarhoşluktaki tefevvuku idi. Herakliyas evvelâ vergi i'tâsından i'râz sûretiyle Fokas'a itaatsizlik gösterdi. Fakat kendisi pek yaşlı ve hastalıklı bir adam olduğundan Fokas'a silah-bedest olarak mukâvemet işini yine kendisi gibi Herakliyas tesmiye olunan oğluna havâle eyledi.

Şuracıkta ihtâr edelim ki: /326/

Bu genç Herakliyas 'an 610 ilâ 641 milâd İmparatorluk etmiş zâttır ki Rasûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretlerinin nâme'-i risâlet-penâhîlerine mürsel ileyh olmuştur. Mürâselenin tafsîli siyer-i şerîf kitaplarında mufassal olduğu gibi bizim [Beşâ'ir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediye] nâm eser-i ahîrimizde dahî mezkûrdur. Draper yine sözünde devam ediyor. Diyor ki:

Genç Herakliyas serî' ve bahtiyârâne bir sefer ile az vakit zarfında İstanbul önüne kadar gelerek şanları sebatsızlıktan ibaret bulunan papaz takımı ile senato ve ahali dahî onun tarafına döndüler. Gâsıb ve kâtil Fokas ikâmetgâhında tevkîf ve

katledildi. Fakat İstanbul'da vukû'a gelen bu tebeddül İran şahını azminden alıkoymadı. Majlar kendisine Rumların hareketine bilâ-iştirâk /327/ münferiden hareket etmesini nasihat eylemişler idi. Rumları birtakım zünûn-ı bâtıla ile ithâm eylemişler idi ki zünûn-ı mezkûrenin adalet ve hakîkate mugâyir olduğunu hükmeylemişler idi. Binâenaleyh Hüsrev ordusuyla Fıratı mürûr eyledi. Bu ordu Suriye'deki mezâhib-i mütehâlife erbâbı tarafından memnuniyetle istikbâl olundu. Taraf taraf ahali İraniler lehinde kıyâm eyliyorlar idi. Antakyalılar kayser-i ruma ve Şamlılar Hüsrev'e taraftar oldular. Kudüs-i şerîf hücûm ile zabt olundu. Kabr-i Hazreti İsa ile Konstantin ve validesinin inşa ettirmiş oldukları kiliseler gubara tahvîl olundular⁴⁸². Salîb-i İsa yâdigâr-ı zafer olarak İran'a gönderildi. Kiliselerin hazineleri yağma edildi. Zünûn-ı ahalinin şâyân-ı perestîş gördükleri relikler rüzgâra atıldı. Mısır dahî istila ve zabt ile mülk-i İrana ilhâk olundu. İskenderiye patriği necâtı firarda bulup Kıbrıs'a kaçtı. Afrika sevâhili Trablusgarb'a kadar zabt /328/ olundu. Anadolu dahî şimâlen istila kılınıp on sene müddet acem orduları İstanbul boğazı sahilinde ordu kurarak oturdular. Mûcib-i ye's ve fûtûr olan bu ahvâl üzerine Herakliyus sulhu istid'â eyledi. Şâh-ı şedîd-i İran [İstanbul İmparatoru tâ kendi rabb-i maslûbunun dinini terk ile Güneşe perestîş etmeyince sulhu kabul edemem] dedi. Birçok müzâkereden sonra nihâyet şerâ'it-i sulhu kabul ederek şark İmparatorluğu bin talan altın ve bin talan gümüş ve bin kat ipek elbise'-i fâhire ve bin re's cins at ve bin nefer bâkir kız fidye'-i necât mukâbilinde nâ'il-i sulh olabildi. Meahâzâ Herakliyus İran'a yalnız muvakkaten mağlûb ve tâbî' kaldı. Yalnız işlerini yoluna koymak için bu musâlahayı kabul eyledi. Bilâhere İran aleyhine taarruzun dahî yolunu buldu. Bu hususta bulduğu yol ve vesâ'it Roma'nın en şanlı günlerine lâyıktır. Her ne kadar Roma devleti silahının nâmusunu tekrar i'lâ eyledi ve kaybettiği /329/ memâliği tekrar aldı ise de yalnız bir kaybı oldu ki onu tekrar istirdâd edemedi. O ise halkın Nasrâniyete olan eski irtibât ve i'tikâdlarının muhtell olması kaziyesi olup bu ziyân bir daha tamir kabul etmez sûrette idi. Nazar-ı 'âlemde Magianizm Hıristiyanlığı tahkîr etmiş oldu. 'İnde'n-Nasârâ en ziyâde muteber olan şeyler aleyhindeki muameleye bundan başka manâ verilemez idi. Bir vakitler Mısır'da Suriye'de Anadolu'da bundan daha az mühim zamanlarda daha ehemmiyetsiz şeyler için birçok harikalar gösterdikleri halkın zihnine ilkâ edilen bu şeyler böyle en mühim bir mağlubiyet

⁴⁸² Yakılıp kül edildiler.

zamanında hiçbir harika gösterememiş oldular. Bunlar aleyhinde acemlerin bunca hakaret-i münkirâneleri cezasız kaldığını şark ahalisi görünce dûçâr-ı hayret oldular. Acemlerin ettiklerine göre Güneş ceryanını değiştirmeli yer ecvâfını açmalı ve Hıristiyanlığın manevi kılıcı kendi dehşetli şimşeklerini çakıp düşman-ı gâlibi Sennakerib'in hâline koymalı idi. Bunların hiçbirisi olmadı. /330/ Halk bu gibi havârıka muntazır iken onları göremeyince hayretten ye'se düşüp o ye's dahî 'akîdece şüpheyi tevlîd eyledi.

Biz diyoruz ki:

Şu fıkrada îzâh olunacak iki madde vardır. Birisi Rumun İrana ba'de'l-mağlûbe galebesidir ki: [Elif Lâm Mîm Ğulibeti'r-rûm ...ilah...] âyet-i kerîmesinde biz'-i sinînden⁴⁸³ sonra Rumun yine İran'a galebe edeceği kable'l-vukû' edilen ihbârın sıdkı sâbit olmasıdır. 'İnde'n-nasârâ ve'l-yehûd mu'cizâtın en parlağı ihbâr-ı kable'l-vukû' olup bu âyet-i kerîme ise öyle îmâ ve îhâm ve temsîl ve işaret sûretiyle değil açıktan açığa sûret-i kat'iyede bir ihbâr-ı kable'l-vukû'dur. İzah olunacak şeylerin ikincisi Draper'in /331/ kendi kâri'leri nezdinde ma'lûmiyetinden nâşî yalnız ismini zikrelediği Sennakerib'dir. Bu zât Asuriye kralı olup târihte [Sargon] diye de tesmiye olunmuştur. Miladdan yedi asır mukaddem ordusuyla Kudüs-i Şerîf'e hücum eylemiş idiyse de ordusu tâ'ûn ile kırıldığından ric'at-ı kahkariyeye mecbur olmuş idi. Draper Hüsrev'in dahî böyle olması lazım gelir iken olmadığını makâm-ı ta'rîzde îrâd eyliyor. Kaldı ki gerek Rumların acemlere mağlubiyetini ve gerek ba'de'l-mağlubiye galibiyetini Draper'in sûret-i hikâyesi bir 'adâvet-i Nasrâniye ile vukû'a gelmiş gâyet hasmâne bir tarzdadır. Bu 'adâvet bu husûmet Draper'i o kadar kendiliğinden /332/ çıkarmış ki iltizâm eylediği mübâlağa'-i müfrite ile hakâyık-ı târihiyenin bil-küllüye hâricine kadar çıktığından bile haberdâr olamamıştır. Onun sûret-i iş'âr ve ifadesine göre acemler girdikleri yerlerde Hıristiyanlığı mahvetmişler. Kendisi dahî bunu [tahrîb] kelimesiyle tabir eylemiyor mu idi? Lakin sahâyif-i târihiyeye bakılacak olur ise acemlerin Hıristiyanlığı bir sûret-i şedîde ve hattâ bî-edebânede tahkîrden başka bir şey yapmadıkları görülür. Evvelâ Fırat'ı geçen acem ordusunun fark-ı mütehâlife'-i Nasârâ tarafından hüsn-i istikbâl olduğunu ve yer yer ahalinin İraniler lehinde kıyâmlar eylediklerini kendisi de yazıyor idi. Böyle orduyu hüsn-i istikbâlde bulunan ahali /333/ mahv u tahrîb edilir mi? Edildiğine dâ'ir târihte haber dahî yoktur. Sâniyen sekiz on sene zarfında Rumların acemlere tekrar galebe ederek taht-ı istilalarında bulunan yerleri

⁴⁸³ Birkaç sene.

tekrar istirdâd eylediklerini dahî yazıyor idi. Bu hakikat târihce dahî böyledir. Kur'ân-ı Kerîm ile de musaddaktır. Eğer acemlerin girdiği yerlerde Hıristiyanlık tahrîb ve mahvedilmiş ise İranilere galebe eden bu kuvvet nereden peydâ olmuş? Sâlisen bu iki muhârebenin üzerinden pek çok geçmeksizin ehl-i İslâm dahî işbu memâlik-i rûmiyeye hücum ile büyük büyük muhârebeler vukû'a gelmiştir. Yermük ve Ecnadeyn ve Şam ve Antakya ve İskenderiye muhârebelerinde Araplar karşılarında yüz binlerle /334/ ta'dâd olunur rum orduları bulmuşlardır. Üsküdar'a kadar gelen ve Trablusgarb'a kadar giden acemler tarafından mahvedilen Nasrâniyet bu kuvvâ-yı cesîmeyi nereden bulmuş? Sözü'n doğrusu Kur'ân-ı Kerîm'de dahî beyân olduğu vecihle Rumlar İrana ba'de'l-mağlubiye galebe etmişler ve acemler müddet-i gâlibiyetlerinde mu'azzezât-ı Nasrâniyeyi tahkîrde bulunup mağlûben ric'atlarından sonra ise Nasrâniyet yine eski hal ve sûretine ric'at eylemiştir. Amma halkın relikler ve sâ'ire hakkındaki hüsn-i zann ve i'tikâdının muhtell olması bahsine gelince: o zamanlar bunlar hakkındaki i'tikâdın kuvveti acaba ondan beş altı asır sonraki dereceye varmış mı idi ki o i'tikâdın inhilâlîne Draper /335/ bu derecelerde ehemmiyet vermekte haklı görülebilsin? Kendisi henüz Nasturilerin miktarca Nasârâ-yı sâ'ireden ziyâde olduklarını söyleyip durur ve mu'tekadât-ı mezkûre asıl Ortodokslarda görülüp Nasturiler ise bunlara edilen ibadetten müteneffir bulunur iken o bâbdaki i'tikâdın inhilâlînden bahsetmek hakikaten 'acîb ve garîbdir. Zamanca mu'ahhar olanları takaddüm ve mukaddem olanları te'hîr meselesini Draper gâfilleri avlamak için kendisine bir vâsita ve medâr ittihâz eylemiş ise de böyle erbâb-ı mütâla'ayı aldatarak edilecek istifadeden bir hayr ve menfaat bekleyemez. Şu mebâhisde Nasârâ aleyhinde hiçbir fikr-i rekabet ve husûmete tâbi' olmadığımızdan /336/ mûmâ ileyhin bu yoldaki iğfâlâtı Nasrâniyet aleyhine olsa bile hud'asının⁴⁸⁴ mâhiyetini meydana koyarız. Nerede kaldı ki İslâmiyete müte'allik iğfâlâtına kapılabilelim. İşte İslâmiyet hakkındaki sözlerini dahî söylüyor. Diyor ki:

İran vak'ası egerçe bir vak'a'-i müdhişe idiyse de bu vak'a asıl hikâyesine mübâşeret eylediğimiz vak'a'-i âtiye'-i 'azîmeye bir mukaddeme mesâbesinde kaldı. Bu vak'a'-i 'azîme ise cenûbun Hıristiyanlık aleyhine kıyâmı vak'asıdır. Bu vak'a Asya ve Afrika ve Avrupa'dan memâlik-i Nasrâniyenin onda dokuzunun elden çıkmasına sebep oldu.

Biz diyoruz ki:

⁴⁸⁴ Hile, oyun, aldatma.

Daha ibtidâsında Draper'in sözünü kesmeye mecburiyetimizden dolayı müte'essif /337/ isek de ne çare ihtâra mecburuz ki İslâm'ın zuhûrunu Hıristiyanlık aleyhine kıyâmdan ibaret görmesi Draper için en 'acîb ve garib ru'yetlerdendir. Kur'ân-ı Kerîmin her lisâna edilmiş bulunan o nâkıs tercümeleri bile isbat eder ki hikmet-i İslâmiyenin doğrudan doğruya hedef-i ta'arruzu arab-ı câhilenin iltizâm etmiş olduğu küfr-i sâbi'idir⁴⁸⁵. Acemlerin Magianizmi ikinci derecede kalır. Yahûd ve Nasârâ gibi ehl-i kitab ile İslâmiyet arasındaki münasebet bunlara kıyâs bile kabul etmez. İslâm'ın onlarla olan mücadelesi bid'at-i tahrîfiyeden neş'et eyleyen bir mücadeledir. Feth-i bilâd maddesi ise sırf siyasi olup memâlik-i /338/ Hıristiyaniyenin onda dokuzu elden çıkmış ise bundan yalnız İmparatorluk ziyân edip Nasrâniyet hiçbir şey kaybetmemiştir. Hattâ Kudüs-i Şerîf ve sâ'ir mu'azzezât ve mü'essesât-ı Nasrâniye İranilerden gördükleri hakareti de görmeksizin himâye'-i şer'îye sayesinde emîn ve mahfûz kalmışlardır. Buraları hatırdâ bulunsun da Draper'in bu bâbdaki kelâmı ona göre okunsun. İşte diyor ki:

Tarih-i miladın 581 senesi mevsim-i sayfında⁴⁸⁶ bir Arap kervanı Şam'ın cenûb tarafında Arabistan hudûdu üzerinde kâ'in Busra kasabasına vâsıl oldu. Bu kervan Mekke'den geliyor idi. Arabistan'ın zengin mahsûlâtıyla mahmûl⁴⁸⁷ idi. Kervanın reisi olan Ebu Talib nâmındaki zât-ı /339/ mu'teber ve onun yeğeni olan on iki yaşındaki bir tıfil-ı mu'teber kasaba'-i mezkûrede kâ'in Nasturi manastırı tarafından misafir-perverâne bir sûrette kabul olundular. Papaslar derhal öğrendiler ki bu genç misafirlerinin ismi Halibi yahut Muhammed'dir ve Arapların mukaddes ma'bedi olan Ka'be muhafızının dahî yeğenidir. Bu papazlardan Bahira nâmında birisi Muhammed'i (aleyhisselâm) içinde doğmuş olduğu putperestlikten ayırıp Nasturiliğe idhâl için elinden geleni dirîğ etmedi. Bu tıfil nevcivân zekâ-yı hâriku'l-'âdeden mâ'adâ ta'allüme dahî 'azîm bir heves sahibi idi. Bâhusûs edyâna dâ'ir husûsâtın ta'allümüne Muhammed'in (aleyhisselâm) memleketi olan Mekke'de halkın en ziyâde perestiş eylediği şey bir siyah hicr-i semavi idi ki Ka'bede mahfûz olup onun etrafında ikinci derecede olmak üzere üç yüz altmış esnâm-ı sâ'ire daha mevcûd idi. Yani o zamanın hesabınca senenin üç yüz altmış gününe mütenâzır bir 'aded! Evvelce dahî beyân olduğu vecihle /340/ o zamanlar Hıristiyanlık kenîsesi 'acîb bir hâl-i fetrette olup bu dahî papazların nüfûz-i harîsâneleriyle su'-i ahlâklarından neş'et eylemiş

⁴⁸⁵ İtaatten ayrılma, yoldan sapma.

⁴⁸⁶ Yaz mevsimi.

⁴⁸⁷ Yüklenmiş.

idi. Vesâ'it-i gûna gün ile birtakım konsiller kurmuşlar ve maksadlarını gizli olarak yürütmüşler idi. Ortada birçok ahvâl-i cebriye ve ihtilâfât-ı ma'yûbe'-i ahlâkiye gizlenmekte idi. Garp tarafında Despotluk makamları servet ve sâmana ve kudret ve nüfûza o kadar tama' göstermekte idiler ki bir Despot intihâbı ekseriya beyne'l-halk kanlı münâza'alara kadar sebep oluyor idi. Şarkta şehri Konstantiniye'nin politikası mesâ'il-i kenîsâiyece birtakım fırkalar ve rahneler teşkil etmiş ve birtakım rafz ve ilhâd meslekleri teşekkülüne meydan açmış idi. Bu münâza'alar meyânında yalnız Arius tarafdarânıyla Bazilidyenleri Karpokratyenleri Kolliridyenleri Otişenleri Niyostikleri Jakobitleri Marsiyonitleri Maryonitleri Nasturyenleri Sabilliyenleri Valentinyenleri zıkr ve tefekkür eylemek kifâyet eder. Maryonitler ekanim-i /341/ selasenin baba ve oğul ve Meryem'den ibaret bulunduğunu i'tikâd ederler idi. Kolliridyenler Hazreti Meryem'e adeta zât-ı ulûhiyet gibi ta'abbüd ederek kurban makamında börekler tatlılar takdîm ederler idi. Nasturiler ise evvelce görmüş olduğumuz vecihle bir ümmullâh olabilmek ihtimalini inkâr ederek 'ulûm-i Yunaniyenin de vârisleri olmakla iftihâr eylerler idi. İ'tikâdiyât hususunda zikrolunan fırkalar birbirleriyle sulh kabul etmez düşman olup yalnız bir nokta var idi ki o nokta üzerinde kâffesi müttehid idiler. O nokta ise yekdiğerine karşı kin ve 'adâvet-i şedîde noktası idi. 'Ummân-ı hindîden Suriye çöllerine kadar mümted olan Arabistan bir memleket-i müstakile olup bu mesleklerin tâli'leri diğerk gün inkırâza makrûn oldukca Arabistan bunları bakiye'-i erbâbına melce' gösterir idi. Bu hal çok vakitten beri devam eyliyor idi. Romalıların Kudüs-i şerîfi zaptından sonra Arabistan'a pek çok Yahudiler dahî hicret etmiş idiler. St. Paul /342/ Hıristiyanlığı bil-kabul havarilere iltihâkdan sonra Galatyalılara olan mektubunda diyor ki: Kendisi dahî bir aralık Arabistan taraflarına çekilmiştir. İmdi Arabistan çöllerini Hıristiyan zâhidleri tarafından meskûn olup bu zâhidler Arapların başlıca aşiretlerinden birisi meyânında pek çok adamları Hıristiyan etmiş ve şuraya buraya kiliseler bina eylemiş idiler.

Şimdilik yalnız şunu ihtâr edelim ki:

Burada Draper'in tanassurlarından bahsetmek istediği Arap aşireti ya Gassaniler olacaktır ya Necraniler. Bunlardan başka Araptan öyle cemâ'atlice bir sûrette kabul-i Nasrâniyet etmiş aşiret tahattur edemiyoruz. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Habeşistan'ın Nasturi olan Hıristiyanları /343/ dahî Arabistan'ın yemen kıtasına mâlik idiler.

Biz deriz ki:

Habeşistan filvâki' Nasrânî idi. Fakat Yemen kıtasını zabt etmek ile Nasrâniyeti oraya idhâl etmiş olmadılar. Bu bir işgal-i askerî idi. Nasıl ki bir aralık dahî İranilerin yed-i zabtına geçmiş ise de ahali olan Araplar hep kendi cahiliyet-i kadîmelerini muhâfazada devam eylemişlerdir. Yine Draper sözünde devam ediyor. Diyor ki:

Busra manastırında rahip Bahira Muhammed'i (aleyhisselâm) ta'lim eyledi. Nasturi mezhebini kendisine öğretti. Nasturilerin dahî nasıl dûcâr-ı zulüm ve i'tisâf edildiklerini o nevcivan Arap Bahira'dan öğrendi. Şark kilisesinin putperestlik ile mahlût⁴⁸⁸ olan mezhebine 'adâveti dahî orada Bahira'dan öğrenip bilâhere Hazreti İsa'dan /344/ [ibnullâh] diye değil [İbni Meryem] diye bahsetmeye alıştı. Ba'demâ o parlak mesleğinde bu alışkanlığı asla kaybetmedi. Ta'lîmsiz ve fakat fa'âl olan zihni yalnız efkâr-ı dîniye ile değil belki muallimlerinin (yani Busra rahiplerinin) efkâr-ı felsefiyeleriyle dahî 'amîkan müte'essir oldu. Çünkü bu papazlar Aristo'nun 'ulûmuna vâkıf olmak ile de iftîhâr ediyorlar idi. Sonraki haller gösterdi ki şu husûsât-ı mezhebiye Muhammed'in (aleyhisselam) zihninde ne kadar yer tutmuştur ve harekâtı dahî gösterdi ki o papazlar hakkında ne derecelerde teveccühü vardır. Bütün ömrünü o papazların mezhebini bit-tevsî' neşre sarf eyledi ve o mezheb bir defa yerleştikten sonra kendi ahlâfı o papazların mezheb-i 'ilmîsini dahî şedîden istishâb ve himâye eylediler. Aristo'dan gelen efkârın kâffesini iltizâm ve tervîc ettiler. Muhammed (aleyhisselam) büyüdükte Suriye'ye başka seferler daha icrâ eyledi. Zannolunmağa müsaade vardır ki bu fırsatlarda dahî Busra manastırı ile onun misafir /345/ perver rahipleri unutulmadılar. Müşârun ileyhın bu memleket hakkında bir gizli ta'zîmi var idi. Hatice (razıyallâhu 'anhâ) nâmında bir zengin ermile⁴⁸⁹ Suriye ile olan ticaretinin idaresini Muhammed'e (aleyhisselam) emniyet etmiş idi. Onun zekâsından iffetinden ve ihtimal ki 'uluvv-i ahlâk-ı şahsiyesinden dahî pek mahzûz⁴⁹⁰ oldu. Kendi efkâr ve âmâlini müşârun ileyhe açmasını bir cariyeye havale etti ve müşârun ileyhânın mu'ammer olduğu yigirmi dört sene zarfında Muhammed (aleyhisselam) onun sâdik zevci oldu.

⁴⁸⁸ Karıştırılmış, katılmış.

⁴⁸⁹ Dul, erkeği olmayan kadın.

⁴⁹⁰ Memnun, hoşnut.

Şurada bir miktar tavakkufla diyelim ki:

Draper'in Rasûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretlerinin mebâdi'-i zuhûru hakkındaki şu sözleri ne hakk-ı müşârun ileyhe ne de İslâmiyet hakkında bir ta'rîz olmak üzere söylenmemiştir. Belki tarafgirâne bir sûrette söylenmiştir. Bununla beraber /346/ hakâyık-ı târihiyeye ne derecelerde mugâyir olduğu kâri'lerimizin nazar-ı dikkatlerinden tebâ'ud edemez. Hâl-i tufûliyetlerinde Busra'ya 'azimetle rahip Bahira ile mülâkatları meselesi [Beşâ'ir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediye] nâm eserimizde ber-tafsîl-i tetkîk ve muhâkeme edilmiştir. Onu mütâla'a edenler Draper'in buradaki sözlerine karşı gülümsemekten kendilerini men' edemezler. Burada dahî şu kadcığını ihtâr edelim ki: O zaman Hazreti Rasûlullâh henüz on iki yaşında bir neveside olduğundan ve o zamana kadar Nasturiliğe filanlığa dâ'ir kendisinde bir şibh-i heves bile istişmâm olunmamış bulunduğundan yüzlerce adam ve bâhusus Ebu Talib gibi bir reis-i /347/ kavim mevcûd iken Busra rahiplerinin böyle bir çocuğu ta'lîme ihtiyac görmeleri hakîkaten istiğrâb olunacak mevâddandır. Müddet-i mülâkât yalnız bir yemek yiyecek kadar devam ettiği halde o müddet zarfında bir tıfıla ne ta'lîm olunabilir? İkinci mülâkât dahî Hazreti Rasûlullâh'ın henüz yigirmi dört yaşında buldukları zaman yine ticaret kârbanıyla vukû'a gelmiş ve mu'âmele'-i ahz u i'tâ biter bitmez 'avdet edilmiş idi. Ümmî bir kavmin gencine şu müddet zarfında hakâyık-ı Nasrâniye ile sonradan idhâl olunan bedâyi' ve bunlar arasındaki doğruluk eğrilik ve mekteb-i Aristo'nun 'ulûm ve hikemiyâtı nasıl ta'lîm olunabilir? Zikrolunan mülâkâtlardan tab'-i risâletpenâha /348/ zerre kadar te'sîr gelmiş olsa idi Mekke'-i Mükerrremeye 'avdetlerini müteakib kendilerinde ona mütenasib ahvâl ve etvâr görülmeli idi. Hâlbuki bu ikinci mülakat ile ilk 'alâ'im-i nübüvvetin zuhûru arasından on altı sene daha mürûr ederek Hazreti Rasûlullâh'da ne öyle bir iddia ne öyle bir hal ve tavır kimse tarafından müşâhede olunmamıştır. Hazreti İsa'nın sinîn-i hâyâtından on iki senelik ahvâli mechûl kaldığı gibi eğer Hazreti Muhammed aleyhisselam dahî mebâdi'-i 'alâ'im-i nübüvete kadar az çok bir zaman zarfında kavminin nazar-ı müşâhedesinden gaybûbet eylemiş bulursa idi o müddet-i gaybûbette bir taraftan ta'lîm olunduğu vârid-i /349/ hâtır olabilir idi. Elhâsıl Beşâ'irde işin bu cihetleri 'arîz ve 'amîk tetkîk ve tahkîk edildiğinden onu okuyanlarda hiçbir şüphe kalmaz. Hikmet-i Aristo bahsine gelince: Hazreti Rasûlullâh'a buna dâ'ir hiçbir fikir îkâ' edilmemiştir. Kur'ân-ı 'azîmü's-şânda Aristo'ya Platon'a falana dâ'ir ima ve işaret bile yoktur. Lokman ve Zülkarneyn mezkûr olup sûret-i tezkâr ise 'ulemâ-yı İslâm'ı bunların nübüvvet ve velâyetlerinde

müştebih⁴⁹¹ bırakacak bir yoldadır. Bilâhere İslâm'ın 'ulûm ve hikmet-i Aristo'yu tetkik etmesi dahî hulefâ-yı Rasûlullâh tarafından vâki olmuş bir şey değildir. Hulefâ-yı Emeviye zamanında bile bu hikmet ve bu 'ulûm 'inde'l-İslâm meçhûlât-ı katiyeden /350/ idi. Tâ hulefâ-yı Abbasiye zamanında mücerred hikmet-i İslâmiyenin 'ulûm ile iştigâle mâni' olmaması ve bilakis o iştigâli emretmesi sayesinde 'ulemâ-yı İslâm 'ulûm ve hikem-i Yunaniyeyi pişgâh-ı tetkîke çıkmışlardır. Amma iştigâlleri bunlara da münhasır kalmamıştır. Bu tetebbu'u Keldânîlere İranilere Hindîlere kadar ta'mîm ederek [el-hikmetü zâletü'l-mü'mini ehazehâ eyne vecedehâ]⁴⁹² hükmüne ittibâ' etmişlerdir. Biz bahsin bu cihetini dahî [Tarih-i 'Ulûm] nâm eserimizde ber-tafsîl şerh ve îzâh eylemişizdir. Draper'in mebâdi'-i İslâmiyet'i bu sûrette tasvîre başlaması ona dince Nasturilik ve 'ulûm ve hikmetçe dahî Aristoîlik hükmü vermek içindir. /351/ Rasûlullâh Efendimiz'de âsâr-ı bâhiresi veleh-efzâ-yı 'ukûl olacak derecede tecelli eylemiş bulunan 'ulûm-i evvelîn ve âhirînin nasıl bir levh-i mahfûz-i ilâhiden muktebes olduğunu bilememekte Draper ma'zûr olmakla beraber bunu böyle yazışı mahzâ kendi iddialarını yürütmek içindir. Nasıl ki iş ileriye doğru peyderpey tavazzuh edecektir. Kemâl-i sabır ve metânetle mûmâ ileyhın güftârını okumalıdır. İşte yukarıda kesilen sözün mâba'dini de îrâd ediyor. Diyor ki:

Kesret-i zevcâtın mücâz olduğu bir memlekette bir rakîbe îkâ'ıyla Hatice'tü'l-Kübrâ'yı asla bîzâr etmedi. Birçok seneler sonra artık kuvvet ve kudret-i hükümetinin mertebe'-i 'uzmâsına vâsıl /352/ olunca Arabistan'ın en güzel kadınlarından birisi olan Ayşe (razıyallâhu anhâ) birgün Muhammed'e (aleyhisselâm) Hatice'tü'l-Kübrâ'dan dolayı [O ihtiyar değil mi? Hakk Teâlâ senin için beni ondan lâyük bir zevce etmemiş midir?] deyince Muhammed (aleyhisselâm) nâmuskârâne bir şükrân-ı ni'metle [Hayır! Hatice'den a'lâ kadın gelmemiştir. İnsanlar bana buğz ederler iken Hatice bana îmân etmiştir. Fakir olduğum ve bütün insanlar tarafından dûçâr-ı i'tisâf edildiğim zaman o bana gelmiştir] cevabını vermiştir.

Biz diyoruz ki:

Amerikalılar gibi bir halk meyânında İngiliz lisânı gibi bir lisân ile söylenmiş olan şu sözler Hazreti Rasûlullâh hakkında hâşâ ta'arruz ve istihfâf yollu söylenmeyip bilakis ta'zîm ve tahsîn yolunda söylenmiştir. Fakat biz bu yoldaki ifâdâta me'yûs olmadığımız

⁴⁹¹ Şüphelenen.

⁴⁹² "Hikmet mü'minin yitik malıdır, onu nerede bulursa alır".

/353/ için bize gereği gibi ‘acîb görünürler. Meahâzâ biz muallim Draper’in ta‘zîminde tekrîminde de değiliz. Lehimizde olsun aleyhimizde olsun söylediği sözlerin hakâyık-ı târihiyeye muvafakat ve ‘adem-i muvafakatına bakarız. Bu nokta’-i nazardan Hazreti Ayşe ile Hazreti Rasûlullâh arasında vukû‘unu haber verdiği şeyleri adeta şâyeste’-i istiğrâb buluruz. Hazreti Hatice’nin ne zaman vefât eylediğini ve Hazreti Ayşe’nin ne zaman şeref-zevciyet-i risâletpenâhîye nâil olduğunu derpîş edip de hîn-i nikâhında dokuz yaşında bulunan bir kızı Hazreti Rasûlullâha ondan senelerce evvel yani hâl-i sabâvetinde teklîf-i izdivâc eylemiş bir kadın diye telakki ederek şu sözleri yazmak /354/ Draper için mûcib-i hande⁴⁹³ olmağa kâfîdir. Rasûlullâh Efendimiz Hazretlerine söylettiği sözlere nazaran Hazreti Hatice ile hîn-i izdivâclarına kadar insanlar tarafından dûçâr-ı i’tisâf edilmekte buldukları anlaşılıyor. Hâlbuki bu izdivâc zuhûr-i nübüvvetten on altı sene mukaddem vukû‘a geldiğinden o zamanlar Kureyşin hakk-ı peygamberîde hiçbir ezâ ve cefâsı yok idi. Kezâlik onun ifadesine göre Rasûlullâh Efendimizin kemâl-i kudret ve kuvvet-i risâletleri zamanına Hazreti Hatice’nin yetişmiş oldukları anlaşılıyor. Bu ise bil-küllîye ba‘îddir. Hazreti Haticetü’l-Kübrâ şevket ve gâlibiyet-i İslâm devrinin hulûlünden /355/ evvel irtihâl-i dâr-ı bekâ eylemişler idi. Hele Hazreti Ayşe’nin izdivâcı meselesi bil-küllîye sıhatten ba‘îddir. Kable’l-izdivâc Hazreti Rasûlullâh ile aralarında böyle bir münasebet vukû‘u şöyle dursun leyle’-i zifâfa kadar Hazreti Ayşe hakîkat-i halden haberdâr bile olmayıp bu tebşîre o gece vâlideleri tarafından nail oldukları siyer-i şerîfede musarrahtır. Bunlar bilindikten sonra Draper’in bakiye’-i kelâmı dahî huzûr-ı bâl⁴⁹⁴ ile okunabilir. İşte diyor ki:

Haticetü’l-Kübrâ ile izdivâcı ona refâh ve yesârın kâffe’-i menâfi‘ini hâsıl eyledi. Ve te’emmülât-ı dîniyeden ibaret olan zevkine koyulmaya dahî müsait oldu. O aralık Hatice’nin yeğeni olan Varaka Yahudi iken Hıristiyan olmuş ve Tevrat’ı /356/ Arapçaya tercüme etmiş idi. O Varaka ile ettiği muhâverelerde Muhammed (aleyhisselâm) putperestlik aleyhindeki şiddetini ikmâl eyledi. Çölde sâkin olan Nasârâ zahidleri gibi Muhammed (aleyhisselâm) dahî cebel-i hira mağaralarından birisine çekildi ki Mekke’ye birkaç saatlik mesafesi olup kendi kendisine te’emmül ve ibadete koyulmak için bu ‘uzlete muhtâc idi. Bu ‘uzletgâhda Allahu Kadîm ve Kâdirin veleh-efzâ-yı ‘ukûl olan sıfat ve ‘azametini düşünerek o zaman Hıristiyanların îmân eyledikleri nübüvvet ve rubûbiyet-i İsa ve Meryem gibi

⁴⁹³ Gülme, gülüş.

⁴⁹⁴ Gönül huzuru.

şeylere inanıp da vâdi'-i dalâle sapmamış sayılmak kâbil olabilip olamayacağını düşünüyor idi. Mağarası içinde bu te'emmülât ve mütâla'ât netîcesinde şu nokta üzerinde karar kıldı ki: Etrafı ihâta eden kâffe'-i münâza'ât-ı dîniyenin kâffe'-i mezâhibin öte tarafında 'uyûn-i hakîkate apâşikâre bir şey görünüyor. Bu ise vahdâniyet-i ilâhiyeden ibarettir. Bir hurma ağacının sâkına dayanarak bu madde hakkında efkârını akrabasına ve dostlarına /357/ şerh eyledi ve onlara bildirdi ki insan bütün ömrünü bu hakikat-i kübrâyı i'lân ve i'lâya hasr etmelidir. Vaazlarında bin defa tekrar eyledi ki [Ben bir vâ'iz-i 'umûmîden başka bir şey değilim. Ben vahdâniyet-i ilâhiyeyi va'z ederim]. Kendi risâletini kendisi dahî işte böyle anlıyor idi. Vefâtına kadar parmağında halka şeklinde bir hâtem⁴⁹⁵ taşıdı ki onun üzerinde [Allah'ın Rasûlü Muhammed] yazılı idi.

Biz diyoruz ki:

Burada bir mikdar tevekküfa mecburuz. Zîrâ bundan sonra mühim bir mesele gelecek ki onunla iştigâl bizi işbu Busra ve Bahira meselesine tekrar ircâ'-i nazardan men' eyleyecektir. Vâkı'â bu mesele hakkında Draper'in sözleri meyânına bundan evvel dahî birkaç söz kattık ise de onlar asıl sadeden /358/ hârice çıkmaksızın Draper'in sözleri arasına derc ü demci lâ-büdd velâ-cerem olan şeyler idi. Hâlbuki bu meseleyi biraz da 'umûmiyet üzere nazar-ı te'emmüle almayacak olur isek Draper'in bu efkârındaki sehâfet⁴⁹⁶ tamamıyla meydana çıkamaz. Muallim-i mûmâ ileyhî sûret-i ifadesinden papaz Bahira'nın Suriye ve Anadolu ve Mısır taraflarında Nasrâniyetin dûçâr olduğu tahrîfâtan müte'ezzi olarak Nasrâniyet-i sahîha demek olan Nasturiliği Arabistan'da neşretmek ve ba'dehû o sûretle teceddüd eyleyen din-i hakkı Nasârâ-yı sâ'ire üzerine teslî⁴⁹⁷ eylemek emelinde bulunduğu ve işte bu emel ve arzu üzerine henüz tıfıl nevcivân halinde bulunan Hazreti Rasûlullâh /359/ ile görüştüğü ve yalnız bir mülâkatta!... kendilerine arab-ı câhile dinin butlânını Nasrâniyet-i sahîhanın hakkıyetini ve St. Augustin ve St. Cyril gibi âbâ'-i kenîsâiyenin tahrîfâtını Arius ve Nasturyus gibi zevâtın mesleklerindeki ve sâ'ir bunun gibi her biri zevât-ı reşîde meyânında aylarca ve hattâ yıllarca müzâkerât ve te'emmülâtan sonra etrâfiyla anlaşılabilir husûsâtı hep o mülâkât-ı yegânede anlatıvermiş oluyor. Bunların hiçbirisi târih-i sahîh-i Muhammedî demek olan siyer-i şerîfeye muvâfık şeyler değil a. Fakat bakalım târih-i 'adî ile dahî mutâbakat kabul edebilecek şeylerden midir. Draper'in böyle /360/ bir emele

⁴⁹⁵ Mühür.

⁴⁹⁶ Bozukluk, zayıflık.

⁴⁹⁷ Havale etmek.

düşebilmesi için Arabistan taraflarında Nasrâniyet ve Nasturiyet denilen şeylerin meçhûlâtta bulunması ve binâenaleyh bu bâbdaki hakâyıkın oraya yeniden idhâline ihtiyaç olması lazım gelir. Hâlbuki o zamana kadar Arabistan'da Nasrâniyetin ve bâhusûs onun da Nasturilik mezhebinin münteşir olduğunu ve çöllerde savma'a-nişin zühhâd-ı Nasârâ bulunduğunu târih-i 'âdiden bil-iktibâs kendisi de yazıyor idi. Bu ifadede hakikat-i târihiyenin biraz daha öte tarafına bile geçerek oralarda Nasârânın mikdarını beri taraflarda mesâlik-i mütehâlifeye sâlik Nasârâ mikdarından daha ziyâde bile gösteriyor idi. İmdi Nasrâniyet berrü'l-Arabda onun /361/ dediği kadar münteşir imiş ise oralarını vesâtat-ı Muhammediye ile tekrar ikaz ve irşâda rahip Bahira'nın lüzum görmesi nasıl kâbil olabilir? Bir farz-ı ba'îd ile bu lüzumun görülmüş olması farz edilse bile yüzlerce kervan ahâlisi meyânında bir tıfil nev-civanı tercîhe sebep ne olabilir? Kendi ifadesine göre Kâbe muhafızının yani beyne'l-arap en eşref olan zâtın yeğeni bir tıfil şerîf ve mu'teber olması sebep oluyor imiş. Hâlbuki asıl Kabe muhafızı olan o zât-ı mu'teber yani Ebu Talib dahî o kervanda bulunuyor iken Bahira için onun bırakıp da on iki yaşındaki bir sabîyi tercîh lazım gelir mi idi? İşte Draper'in nazariyâtının /362/ hangi ciheti mîzân-ı tetkîk ve tahkîkde sencide⁴⁹⁸ edilse bunların târih-i 'âdiye tatbîken dahî ma'kûl olamadıkları görülür. Hakikat-i hal [Beşâ'ir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediye]de ber-tafsîl beyân olunduğu vecihle bi'set-i Rasûlullâh hakkındaki beşâ'ir-i Tevratîye ve incîliye Bahira'ya ma'lûm olduğu ve o sahib-i sa'âdetin 'alâyimini dahî o tıfil sa'âdet-mend⁴⁹⁹ üzerinde müctemi' gördüğü için ta'lîm maksadıyla değil teşerrûf maksadıyla bu mülâkatın vukû'a gelmiş bulunmasından ibaret ise de Draper'in bu hakîkate yanaşabilmesi kâbil değildir. Bahira'da Arabistan'ın bu sûrette irşâdı maksadı mevcûd olsa idi o emr-i 'azîmi bir sabîye havale değil a büyüklerine dahî /363/ bırakmayıp cânib-i Hicaz'a bizzat gitmeli ve teşebbüsât-ı lâzîmeye kendisi ibtidâr etmeli idi. Oraya ilk gidecek kendisi olmayacak idi ya? Orada kendisini yapıyınız bulmayacak idi ya? Şimâl tarafından inen bunca zâhidîn-i Nasârâdan mâ'adâ Varaka bin Nevfel gibi bit-tanassur kütüb-i semaviyeyi Arapçaya tercüme eden zevât dahî bulacak idi. Amma şu sözlerden maksadımız Bahira'yı mu'âhezeder zannolunmasın. Biz yalnız Draper'i intikâd eyliyoruz. Bahira yaptığı işi bilerek yapmış idi. Hoş Draper dahî yazdığı şeyi bilmeyerek yazıyor değil a? O kadar hakâyıka vâkîf olan bir muallim şu mülâkat emrindeki hakâyıka da vâkîfdır amma /364/

⁴⁹⁸ Ölçülmüş, tartılmış.

⁴⁹⁹ Mutluluk bulmuş, saadetli.

İslâmiyet’i Nasturiliğin taraf-ı eşref-i Muhammedî’den tevsî‘ edilmiş bir sûretinden ibaret olduğunu göstermek için daha mebâdîde kâri’lerinin ezhânını taglît maksadıyla şu mukaddemât-ı tahrîfiyeyi serd eyliyor. Draper hakîkten cin fikirli bir adam imiş. Siyer-i şerîfe ve tevârih-i sahîhadan aldığı bir tohum hakîkati kâri’lerinin vâhimesinde öyle bir sûrette inbât eyliyor ki ona aşıladığı tahrîfât ve tağyîrât ile ondan hiç muntazar olmayan bir meyveyi ismâr ediyor. Bu hünerinin en ‘acîb ve garîb numûnesi putperestlik aleyhindeki nefret-i Muhammediyeyi sûret-i irâ’esidir. Onun hikâyesine bakılır ise bu nefreti tab‘-i tabnâk-ı Muhammedîde Bahira hâsıl eylemiş /365/ imiş. Halbûki sefid ve siyahı tefrîke başlayalıdan beri Hazreti Rasûlullâh’ın esnâmdan müteneffir oldukları ehl-i siyer nezdinde muhakkak olup hattâ Bahira kendilerine putlar nâmına and verdiği zaman zât-ı risâlet-penâhın bu nâmlara and vermekten tufûliyet halleriyle beraber ibâ⁵⁰⁰ etmiş oldukları da musarrahât-ı siyerdendir. Binâenaleyh ibadet-i esnâmdan kendilerini Bahira tenfir etmemiştir. O mülakatta zât-ı risâlet-simât cenâb-ı Ahmedîyi esnâmdan zaten müteneffir bulmuştur. Bu gibi hurdeler zâhir-i hâlde lâ-şey kabîlinden görünürler ise de birçoğu bir yere toplandığı zaman selâmet-i fikriyeyi gereği gibi ihlâl edebilecek bir mecmû‘ hâsıl edebileceklerinden /366/ gerçekten muhakkik müdekkik mu‘ammik olan bir Müslim-i tâm işbu hurdecikleri dahî gafletle telakki etmemelidir. Draper’in şu mukaddemât-ı mesrûdesinde Hazreti Rasûl-i Ekrem için [Şöyle düşündü böyle karar verdi. Kararımı akraba ve dostânına şu vecihle telkîn eyledi] yolundaki ifâdâtında dahî nazar vardır. O ise hakîkat-i risâlet-i Ahmediyeyi vahy-i ilâhiye‘atfetmeyip de kendi şahsına tahsîs eylemek şâ’ibesinden dolayıdır ki ehl-i İslâm’ın bunu asla kabul edemeyeceği derkârdır. Vâkı‘â lisân-ı Kur’ân ile dahî beyân buyurulduğu vecihle zât-ı nübüvvet-simâtları dahî bizim gibi bir beşerdir. Amma [yûhâ ileyye] imtiyâz-ı rabbâniyesiyle mümtâz bir beşerdir. Evet! Zaman-ı /367/ sa‘âdet-iktirân-ı risâlette keferê’-i Kureyş ve Yehud ve Nasârâ dahî şimdi Draper’in dediği gibi demişler yani davet-i Muhammediyenin min-‘indillâh olmayıp min-‘indehû olduğuna zehâb ile hattâ bu nokta’-i nazardan uyuşmağa da rıza göstermişler idi. Fakat birçok havârık ve mu‘cizât-ı mukni‘a⁵⁰¹ görüldükten sonra o şüpheler zâ’il olmuşlar idi. Hem bu mu‘cizeler öyle Draper aklında olanların kabul edemeyecekleri yolda şeyler de değil idi. [Beşâ’ir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediye]mizde derece’-i vuzûh ve makbûliyetleri beyân olunan mu‘cizât-ı Kur’âniye ve sâ’ire ki Draper dahî o zaman mevcûd olsa idi

⁵⁰⁰ Çekinmek, tiksirmek.

⁵⁰¹ İnandırıcı, ikna edici.

bunları mutlaka kabul eder idi. O zaman mevcûd olmağa da ne hâcet! Sevdâ-yı /368/ hakikat ve feyz-i ilâhi kendisini bu zamandan o zamana nakil ve ircâ‘ eylese de îmân-ı kâmil eshâbı olan muhakkikîn-i İslâm gibi hakikaten o zamanda bulunuyormuşa dönse o mu‘cizât-ı hakîkiyeye yine inanacağı derkârdır. Zîrâ Draper’i vahy-i ilâhinin bil-küllüye münkiri de zannetmeyiniz. Dedik a? Tahrîfâtını gâyet üstâdâne yürütmekte bu adam pek mâhirdir. Bakınız vahiy meselesini de ne yolda tetkik eyliyor. Vukû‘ları zamanında kimse tarafından iştibâh edilemediği gibi bin üç yüz seneden beri muhakkikîn-i İslâmiyenin kâffesi tarafından da re’yü’l-‘ayn görülmüş gibi telakki bil-kabul edilen füyûzât-ı vahy-i rabbâniyi bakınız ne ‘acîb ve garîb bir yolda te’vîl eyliyor. Bi-tevfikihî /369/ Teâlâ İslâm’ın bu meselede dahî Draper’in hîle’-i üstâdânesi foyasını meydana koymaktan ‘aczi yoktur. Hele evvelâ onu bir dinleyelim de icabına sonra bakarız. Diyor ki:

Tabîbler tarafından pekâlâ tanınmış bir hal vardır ki uzun uzadıya oruç tutarak buna biraz da faaliyet-i zihniye karışacak olur ise insanda sayıklamak nev‘inden birtakım sözler hâsıl edeceği kaziyesidir. İhtimâl hiçbir dîn peydâ olmamıştır ki dürüş mesleğine hasr-ı fikir etmiş sıdk ve itmi’nân-ı tâm sahibi ve ahvâl-i fevka’t-tabî‘iye ‘alâyimini gösterir adamlar tarafından te’sîs edilmiş olmasın. Bu yoldaki ahvâl-i fevka’t-tabî‘iye ‘alâyimi onların teşebbüsâtını fevka’l-beşer ve ilâhi bir yolda olmak üzere insanlara kabul ettirmiştir. Araplara hakâyık-ı dîniyeyi neşreden bu zâtı dahî birtakım esvât-ı⁵⁰² ‘acîbe ve garîbe teşvîk ederek kendi ‘azm ü cezminde kendisinin dahî gittikçe daha /370/ ziyâde kuvvetlenmesini mûcib oluyor idi. Gözleri önünden birtakım eşkâl-i ‘acîbe mürûr eyliyor idi. Uzaktan uzağa çalınan çan sadâlarına müşâbih olarak kulaklarına sadâlar geliyor idi. Bir gece rüyasında Cebraîl vasıtasıyla Mekke’den Kudüs-i şerîfe naklolundu. Oradan dahî yedi göğün altısı üzerine kadar götürüldü. Yedinciye gelince Cibrîl daha ileriye geçmeye cesaret alamadı ve Allahu ‘azîmü’ş-şânın arşı etrafında bulunan dehşetli bulutu Rasûl-i Hudâ kendisi yalnız geçti ve Yedullâhın kendi omuzları üzerine temasını hissedince kalbinde bir ihtizâz hâsıl oldu.

Biz diyoruz ki:

Draper’in bu sözlerindeki garâbete karşı birdenbire kendimizi bir hande’-i istiğrâba kaptırırvererek izâ‘a’-i vakit etmeyelim. Muallim-i mûmâ ileyh bu sözleri bir tavr-ı

⁵⁰² Sesler.

müstehziyâne /371/ ile söylemiyor. Daha ileride görüleceği vecihle Rasûlullâh Efendimiz Hazretlerinin büyüklüğünü ciddiyetini hattâ ümûr-i me'mûre'-i nebeviyesinde sıdkını dahî itiraf ediyor. Burada ise şu sözleri kendi aklınca gûyâ vahiy ve mi'râc keyfiyetlerini te'vîle medâr olmak üzere îrâd ediyor. Bizce handeden istihfâfdan ne faide hâsıl olur? Biz meseleyi ciddiyet nokta'-i nazarından telakki eyleyelim de ona göre muhâkememizi îrâd eyleyelim. Vâkı'â 'ulûm-i tıbbiye meyânında fizyoloji psikoloji ve bunların dahî yardımıyla vücûda gelmiş antropoloji gibi insanın ahvâl-i 'uzviye ve rûhiyesinden bâ'is 'ilimlerde insanlar için ahvâl-i 'âdiyeye mugâyir birtakım haller /372/ gösteriliyor. Ahvâl-i mezkûreden bazıları masrû'ların⁵⁰³ halleridir ki hafazanallâh o hâle dûçâr oldukları zaman birtakım harekât ve nüfûhâtta bulunurlar. O biçare hastaların bu hallerindeki akvâl ve ahvâlleri ihtiyârlarının fevkinde ve hâricindedir. Diğer birtakım kimseler daha gösterilir ki masrû' olmadıkları halde de kendilerinden fevka'l-ihtiyâr işler ve sayıklamak nev'inden sözler sâdır oluyor. Ekseriyâ kadınlarda görülen bu ahvâl [isteri] yani [ihtinâk-ı rahm] denilen hastalığın mukteziyâtıdır ki tetkîkât-ı ahîreye göre maraz-ı mezkûrun rahme de ta'alluku olmayıp cümle'-i asabiyeye müte'allik bir keyfiyet olduğuna yakîn hâsıl ediliyor. Zîrâ bu /373/ hastalık bazen sâhib-i rahm olmayan erkeklerde de bulunuyor. Kezâlik birtakım kimselerde sar'a ve ihtinâk olmadığı halde de bazı ahvâl-i dimâğiyeden nâşî yine böyle 'âdet fevkinde hareketler ve sözler müşâhede olunuyor. Lakin kemâl-i ehemmiyetle dikkat etmelidir ki gerek bunların ve gerek ahvâl-i sâ'irelerinden dolayı sûret-i 'âdiye ve tabî'ye'-i beşeriyeye nisbetle bir hal diğer günde bulunanların ne hareketlerinde ne sözlerinde intizâm görülemez. Hattâ hilkatçe sıhhat ve selâmet-i vücûdca hiçbir noksanı bulunmadığı halde envâ'i müskirâttan birisiyle kendisini gâ'ib edinceye kadar sarhoş olanlarda dahî böyle gayr-i ihtiyârî hareketler sözler nâdirâttan olmayıp lakin o sözlerde /374/ o hareketlerde dahî intizâm yoktur. Bunlar bazen hep bir sözü vird-i zebân⁵⁰⁴ edinerek tekrar tekrar hep onu îrâd eyerler. Bazen dahî bâbdan mihrâba mihrâbdan bâba atlarcasına cümleleri yekdiğeriyle tenâsübden 'ârî mecmû'u bî-mana ve bî-meal saçmalar îrâd eyerler. Şimdi bir kere ahvâl-i tabî'ye ve 'âdiye'-i beşeriyesinden bu vecihle hurûc etmiş olan adamları göz önüne getirmeli ve müte'âkiben enbiyâ'-i zîşân salevâtullâhi aleyhim ecma'în efendilerimiz hazerâtının kütüb-i semaviye ve târihiye ile

⁵⁰³ Sârâ hastası, sârâlı.

⁵⁰⁴ Dilde tesbih, sık sık söylenen söz.

mazbût olan hallerini sencîde'-i⁵⁰⁵ mîzân tetkîk eylemeli de evvelâ iki sınıfın ahvâl-i şahsiyelerini mukâyeseye girişmeli. Draper'in [dürüş ve mesleğine hasr-ı fikir etmiş sıdk ve itmi'nân-ı /375/ tâm sahibi ve ahvâl-i fevka't-tabî' iye 'alâyimini gösterir] diye tarife giriştiği mü'esseseyn-i edyân yani enbiyâ'-i zîşân hazerâtının acaba hangisinde bu dürüşlük böyle nokta'-i vâhideye hasr-ı fikir etmiş ef'âl ve akvâl-i gayr-i ihtiyâriye halleri görülmüştür? Hazreti İbrahim İshak Yakup Yusuf Davud Süleyman İsa Muhammed salevâtullâhi aleyhim ecme'în efendilerimizin mazbût olan ahvâl-i şerîfeleri hilm ve merhamet tevâzu' ve ünsiyet şecâ'at ve şehâmet gibi yalnız insanlıkca bile ma'lûm olan kemâlâtı câmi' olup henüz te'ehhül⁵⁰⁶ buyurmamış Hazreti İsa'dan mâ'adâ cümlesi zevcât ve evlâd eshâbı olmakla ahali'-i beytiyece hoş-güzerânlıkları ümmetlerine numûne'-i /376/ imtisâl olmuştur. Bilhassa Rasûl-i Ekrem sallallâhu Teâlâ aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretleri gâyet beşûş besîm latîf bir ekmel-i mahlûkât olup hasbe'l-iktizâzât risâlet-penâhîlerinde hal-i gadap pek nâdir olarak görülmüş ve o halde bile insaf ve merhamet muktezâ-yı gadaplarını ta'dîl eylemiştir ki keyfiyet kütüb-i siyerde mufassalan meşrûhdur. Vâkı'â bunlar da sıdk ve itmi'nân-ı müselleme-cihandır. Zîrâ füyûzât-ı Rahmâniyeye doğrudan doğruya zât-ı şerîfleri mazhar olup ondan bize in'ikâs⁵⁰⁷ eden kısmî bir cüz'ü olmak tabî'îdir. Şerî'at ve hikmetlerinin hakkıyetlerine kendileri kadar vâkıf bir kimse bulunabilir mi ki onlara îmânca sıdk ve itmi'nânlarının derecesi /377/ dahî bir kimseye nasîb olabilsin. Zevât-ı risâlet-simât müşârun ileyhimin güftârlarına gelince: Bunca tahrîfât ve tağyîrâta dûçâr olmalarından sonra dahî elyevm ellerimizde bulunan nesh-i Tevriyeye ve inciliyede görüldüğü vecihle enbiyâ'-i zîşân müşârun ileyhimiz sözleri öyle masrû' ve isterik ve sâ'ir ahvâl-i âdiye ve tabî'iyesinde bulunmayan sakatların manâsız hikemsiz saçma sapan sözlerine mikyas olabilmek şöyle dursun her biri birer ümmet-i 'azîmeye asırlarca şerî'at olmuş kavânîn-i muntazama sûretinde mü'essesdirler ki eğer bu sözleri dahî tefevvühât-ı mahmûmâned⁵⁰⁸ 'addedecek olur isek artık diğer hangi sözleri insan-ı kâmil sözü 'add /378/ edeceğimizde mütehayyir⁵⁰⁹ kalırız. Muallim Draper cesaretimizin bu derecesini afvetsin amma elyevm derece'-i muharrefiyetleri ehl-i tahkîki işgâl eden kütüb-i mezkûrenin şu elimizde bulunan bakiye'-i tahrîbâtı bile muallim-i mûmâ ileyhin sözleri meyânında şimdiye kadar ihtârından hâlf kalmadığımız gibi bundan böyle dahî yeri

⁵⁰⁵ Ölçülmüş, tartılmış.

⁵⁰⁶ Evlenme.

⁵⁰⁷ Aksetme, yansıma.

⁵⁰⁸ Delice saçmalamalar, hummalı sözler.

⁵⁰⁹ Şaşırılmış, hayrette kalmış.

geldikçe ihtârından hâlî kalmayacağız. Tenâkuzât derecesinde mütenâkız ve taglîtât derecesinde mugallit değildirler. Hele bilhassa havâce'-i 'âlem ve vâkıf-ı hakâyık hüküm-tilmîz medrese'-i 'ilm-i ledün Rasûl-i zîşân sallallâhu aleyhi vesellem Efendimiz Hazretlerinin âsâr-ı vahy-i ilâhi olarak zebân-derefsân risâletleri vâsıtasıyla hamden sümme hamden bize teblîğ ve tebşîr /379/ buyurulan Kur'ân-ı 'azîmü's-şânın 'ulûm-i evvelîn ve âhirîn rûh ve esâslarını hâvî bir kenz-i⁵¹⁰ hikmet ve hakîkat olduğu meydanda durup durur iken bunu bir hasta adamın akvâl-i gayr-i ihtiyâriyesine benzetmek Draper gibi bir muallim-i pür-ma'rifetin şânı olabilmek bizce kat'iyen merdûd olup biz bundan dolayı kendini değil kendisine bu sûretle idâre'-i kelâm ettirmeyi iltizâm eyleyen garazını tel'în eyleriz. Yoksa bir müsteşrik-i 'azîmin demiş olduğu vecihle edebiyat-ı kadîme'-i garbiyenin elsine'-i garbiyeye tercümelere asıllarındaki parlaklığa nisbetle pek solgun kalmasına nazaran gûyâ Kur'ân tercümelere olmak haysiyetiyle ne derecelerde solgun ve baygın kalması lazım geleceği /380/ muhtâc-ı te'emmül bulunan tercümelerinden esâs hikmet-i Kur'âniyenin metânetini gören Avrupalı müdekkikler dûçâr-ı veleh ve hayret olmakta buldukları gibi Draper'in dahî bunların birisi olduğuna şüphemiz yoktur. Nasıl şüphemiz olabilir ki Rasûlullâh Efendimiz Hazretleri hakkında ileride görülecek takdîrât-ı ta'zîmkârânesiyle Draper'in burada söylediği şu sözler taban tabana zıddırlar. Kur'ân-ı Kerîm bin Draper bir yere gelse tırnak takmak derecesinde kâbiliyet-i ta'arruzdan masûn olarak şu tarafta kalsın doğrudan doğruya âsâr-ı vahy-i ilâhi olmamakla beraber dolayısından yine ona karîb bir kuvvette pür-hikmet ve hakîkat olan ehâdis-i /381/ sahîha bile kendilerinin kâ'ili olan cenâb-ı risâlet-me'âbın nasıl bir hazine'-i ilim ve 'irfân olduklarını düşmanları nazarında bile isbata kâfidirler. Kemâl-i saadetle velâdetleri gününden kemâl-i 'inâyetle bi'setleri gününe kadar kırk yıl müddet zarfında birgün bile ehl-i beytinin akraba ve ta'allukâtının ahbâb ve a'vânının nazarlarından gaybûbet etmemiş bulunan ol zât-ı risâlet-simât bilhassa bi'setlerinden irtihallerine kadar yigirmi üç sene müddet eshâb ve ümmetinin merdümek-i çeşmi⁵¹¹ olmak mertebesinde mahfûz inzâr-ı sadâkatleri olmuşlardır. Acaba hangi kimse ne zaman nerede ol Habîb-i Hudâ'dan hastalık haliyle ahvâl ve akvâl-i gayr-i ihtiyâriye görmüşlerdir? Cebel-i Hiradaki /382/ 'uzlet-güzînlükleri mücerred râhat-ı hâl ve safâ-yı bâl ile ol Hudâvend-i müte'âla perestiş için olup yoksa yiyecekten içecekten zahîresi bittikçe ve ehl-i beyt-i nübüvvetlerini görmek istedikçe gelerek üns

⁵¹⁰ Hazine.

⁵¹¹ Gözbebeği.

ve ülfet ve musâhabet ve mu‘âşeretlerinde her zamanki kemâl-i letâfetleri müşâhedesiyle hîşânı⁵¹² karîrü’l-‘ayn⁵¹³ olurlar idi. Ahvâl-i vahiy mukteziyâtından olarak yalnız ilk günü hâne’-i saadetlerine gelip [Beni örtünüz beni örtünüz] diye vücûd-i mübareklerini örttürmüşler idi ki kemâl-i sâfiyet ve ma‘sumiyet ve sıdk-ı risâletlerinden nâşî taraf-ı rabbanîden nail oldukları mertebe’-i a‘lâ-yı nübüvveti bir keyifsizlik sandıkları için bu hal vâki olmuş idi. Bilâhere /383/ [Yâ Eyyühel müddesir. Kum fe enzir. Ve Rabbeke fekebbir. Ve siyâbeke fetahhir. Verrucze fehcur. Velâ temnün testeksir. Ve lirabbike fesbir] fermân-ı ilâhisi şeref-sâdır olunca o hal dahî def‘a’-i yegâneye mahsus olmak ve bir daha tekrar etmemek üzere geçmiştir. Ondan sonra ise Hazreti Rasûl-i Ekrem’in ‘alenen serd-i hakâyika başlaması gerek elfâz ve güftârındaki fesâhat ve belâgat ve gerek manâsındaki hikmet ve hakikat ile kadirşinâsân ve kıymet-subhân-ı şerîfân ve vazî‘ânı kendisine öyle bir hablü’l-metîn îmân ile bağlamıştır ki kendi zamanında ve bâhusus mebâdi’-i nübüvvetinde mü‘miniyetin bu derecesi enbiyâ-yı zîşân hazerâtından hiçbirisine nasîb olamamıştır. Biz bu derece’-i mü‘miniyeti /384/ [Beşâ’ir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediye]de senedât-ı lâzimesiyle isbat ve îzâh eylemişizdir. İşin daha ilerisine ne hâcet? Hazret-i Rasûl-i Ekremde görülen fevka’l-beşeriye hali bir hastalık eseridir diye hükmetmek ol Nebî zîşân-ı hakâyık-ı beyânın ta‘lîm ve güftârına îmân edenleri dahî techîl ve tahmîk derecesine varır ki târihe az çok vâkıf olanlar için işte asıl şâyân-ı istiğrâb dahî bu keyfiyet olur. Ehl-i Mekke meyânında Hazreti Rasûlullâh ile mu‘ânedede ısrar ve temerrüd edenler Ebu Cehil ve Ebu Leheb ve Ebu Süfyan gibi birkaç rü’esâdan ibaret olup bilâhere onların bazıları da hakkıyet-i risâlet-i Muhammediyeyi tasdîk etmişlerdir. Onlardan mâ‘adâ gerek /385/ şerîf ve gerek vazî⁵¹⁴ Mekke ahâlisinden ne mikdarı ne kadar müddet zarfında ne derecelerde kavî ve metîn bir sûrette îmân eylemiş oldukları târihte musarrah bulunup zevât-ı müşârun ileyhim rızvânullâhi aleyhim hazerâtının her biri de öyle ‘ukûl-i kâsıra ve efkâr-ı mahdûde erbâbından olmayıp zaten beyne’l-beşer ‘ukûl-i kâmile ve ru’yet ve fetânet-i şahsiye eshâbı bulunmalarından fazla bir de envâr-ı hikmet-i İslâmiye ile ba‘de’t-tenevvür her birinin bir medeniyet-i cedîde te’sisine muktedir zevât-ı hikmet-simâttan oldukları da yaptıkları işlerle sabit olmuştur. Huccetü’l-vedâda yalnız hüccâcının miktarı yüz yigirmi bine varan ezkiyâ-yı Arap acaba Draper derecesinde kudret-i /386/ temyîziyeden mahrum mu imişler ki bir hasta

⁵¹² Akraları, soysopu.

⁵¹³ Gözü aydın, memnun.

⁵¹⁴ Bayağı, avamdan.

adamın tefevvuhât-ı gayr-i ihtiyâriyesine kapılıp da mezheb-i kadîmlerini mahvederek o zâtın uğrunda mallarını canlarını feda derecesinde salâbet-i îmân göstermişler? Böyle bir mesele'-i nâzikede emr-i te'emmülâtta üşenmek câ'iz değildir. Biraz daha düşünelim. Gûnâ gün putperestlik tarzında zuhûra gelen edyân-ı kadîmede halkı aldatmak için derûnları kof putlar içine papazlar girip oradan halka söz söyleyerek bu sözleri de esnâm-ı mezkûrenin söylediklerine halkı inandırmaya çalıştıkları ve buna benzer daha bin türlü hîlelere hud'alara mürâcaat eyledikleri târihen ma'lûmdur. Hâlbuki Draper işbu edyân-ı kadîme'-i bâtılda bile /387/ birçok hakîkatler buluyor idi. Onları 'ulûma daha ziyâde muvâfık görüyor idi. Diyânet-i Nasrâniye 'ulûmu men' ve hedem eylediği için şiddetle darılıp binâenaleyh edyân-ı bâtıla'-i kadîmeyi Nasrâniyete tercih eyliyor idi. Bu yolda bir mezheb-i kadîm Arabistan'da dahî mevcûd idi. Ondan fazla Medine'nin şimâl ve şimâl-i şarkî taraflarında birçok ahali'-i Yahudiye bulunup Draper'in rivâyetine göre Hicazın her tarafında birçok da Nasârâ münteşir idi. Şimdi şu ahvâl-i mevcûde üzerine ortaya çıkıp serd-i hakîkat ederek bunların cümlesini mahv ve yerine yeni bir din-i hakîki ikâme eylemiş olan zât-ı risâlet-simâtı harekât ve tekavvülât-ı⁵¹⁵ gayr-i ihtiyâriyeye dûçâr bir hasta /388/ 'addede bilmek için bütün o ahaliyi ya çocuk ya ahmak velhâsıl bir hastaya ittibâ'a müsta'id şeyler 'addetmek lazım gelir ki buna hiçbir kimse ihtimal veremez. İbtidâ-yı vahiyde vâkı'â uzaktan gelen bir nakus sadâsı gibi sem'-i hümayûn-i risâlet-penâhîye bazı sadâlar geldiği siyer-i şerîfede dahî mezkûr ise de bunu hastalık haline hamlden ziyâde ağaçlardan taşlardan sadâlar gelmek sûretindeki havârik-ı mütevâtireye hamletmek evlâ olmaz mı? Vahyin âsâr-ı ibtidâ'iyesi meyânında asıl rü'yâ-yı sâdikaya 'ulemâ-yı İslâm akla daha mülâyimdir diye kanaat eylemişlerdir. Amma o rü'yâlar Draper'in dediği gibi Mekke'den Kudüs-i şerîfe yani Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya /389/ kadar İsrâ-yı ilâhi kaziyesinden ibaret olmayıp ahvâl-i hâliye ve istikbâliye ve ahkâm-ı dîniye ve dünyeviyeye dâ'ir birçok hakâyıkın vâsıtâ'-i inkişâfî olan rü'yâlar ki bunların sıhhat-i vukû'unda iştibâha dahî mahal yoktur. Antropoloji yani 'ilm-i ahvâl-i beşerde bu imkânın tabî'iyât-ı ümûrdan bulunduğunu kabul ettirecek tafsîlât mevcûd olup bizim [Nevm ve hâlât-ı nevm] nâm eserimizde hakâyık-ı mezkûrenin birçoğu münderec olduğu gibi [İlhâmât ve taglîtât] nâm eserimiz dahî bu mesele'-i 'acîbeyi tavsî'e yardım eyleyebilir. Ne hâcet cismâniyeti 'iş ü 'işret ve irtikâb-ı envâ'-i fezâhat ile muhtell olarak te'sîrât-ı muhribesi rûhâniyâta da intikâl eylemiş olan /390/ adamlardan mâ'adâ i'tidâl-i mizâc ve selâmet-i tab' ve

⁵¹⁵ Yalan sözler.

sâfiyet-i kalb eshâbından ‘âdî adamlarda bile inkişâf-ı müstakbele açıktan açığa delâlet eyleyecek rü’yâlar vâki olduğu halde peygamberân-ı zîşân hazerâtının ‘âyine’-i musaffâ-yı kulûbuna daha pek çok hakâyıkın daha ziyâde vuzûh ile aks-endâz-ı hebût olabileceğini hiçbir akıl muhâlâtan ‘addemez. Düşünmelidir ki tecelliyât-ı ilâhiyeyalnız peygamberân-ı zîşân hazerâtına vâki olmak ile dahî kalmıyor. Tab‘ındaki kabiliyete göre adeta herkese müyesser oluyor. Lakin tabâyi‘in merâtibindeki mükemmeliyete göre yalnız bizim tabirlerimizce isimleri değişiyor. Enbiyâ‘-i kirâma olan tecelliyât-ı subhâniyeye [vahiy] denildiği gibi /391/ kulûb-i sâfiyeleri telakki‘-i füyûzât emrinde kulûb-i sâ‘ireden daha müsta‘id ve binâenaleyh daha mümtâz olan evliyâ-yı kirâma füyûzât-ı ilâhiyenin tecellisine dahî [ilhâm] deniliyor. İşte biz vahyi böyle anlarız. Bu vahiy ile Draper’in [revelasyon] dediği şey arasında müşâbehet bile yoktur. Biz hattâ mütehassis bir şâ‘irin bile bu ihsân-ı ilâhiden hissemend olduğunu hükmederiz. Ona müyesser olan feyz-i ilâhiyedahî [sünûh]⁵¹⁶ deriz. Hukemânın kâşiflerin mücidlerin velhâsıl kâffe‘-i nâsın dahî ‘alâ kadr-i merâtibihim hisseleri bulunup her hisseyi âid olduğu zevâta göre bir başka tabir ile tevsîm eyleriz. Ne hâcet Kur‘ân-ı ‘azîmü‘ş-şânda arının /392/ karıncanın bile mazhar-ı vahy-i rabbani oldukları beyân buyuruluyor. Bu meselede bizim gibi ehl-i îmân ile Draper gibi felâsife arasında yalnız şu fark vardır ki onlar işbu tecelliyât-ı ilâhiyeyi kendi nefislerine isnâd ile tabir edecekleri zaman [aklıma şöyle geldi] veyahut [hatırıma şöyle geldi] derler de [geldi] fi‘linin mef‘ûl-i minhini hiç hesaba katmayıp nereden geldiğini düşünmezler bile. Ehl-i îmân ise ömürün inâyet-i ilâhiyeden ibaret olduğunu i‘tikâd ederler. Vahiy ilhâm sünûh ihtisâs ta‘akkul tahattur hep âsâr-ı inâyet-i ilâhiyeolup sunûf-i ‘âdiye‘-i halk üzerinde bazen âsâr-ı veleh-bahşâsı müşâhede olunan bu tecelliyât-ı ilâhiyenin peygamberân-ı zîşân /393/ hazerâtında dahî nev‘-i beşeri aklın hakîkatin doğru bulunduğu tarîk-i müstakîme sevk emrinde lazım gelen hükmünü meydana koyacak sûrette tecellisi neden istib‘âd⁵¹⁷ olunsun? Amerika hünerverân erbâb-ı ‘ulûmundan Edison’un muhtera‘ât-ı⁵¹⁸ elektrikiyesi şimdiye kadar kimseye müyesser olmamıştır. Ezcümle îcâd eylediği fonograf o kadar i‘câzkârâne bir sûrettedir ki Draper’in Nasrâniyete tercîh eylediği putperestlik zamanında kâhinlerin eline geçmiş olsa idi o sandıktan zuhûr eden sadâyı halka a‘lâ-yı ‘illiyînden geliyor diye göstererek ‘âlemi kimbilir nasıl aldatırlar idi. Acaba muhtera‘ât-ı mezkûreyi Edison’un kendi beşeriyet-i ‘âdiyesi mi buldu?

⁵¹⁶ Çok düşünmeden akla ve kalbe gelen mânâ.

⁵¹⁷ Uzak görme, yakıştırmama, ihtimal vermeme.

⁵¹⁸ Yeni îcâd edilmiş şeyler.

Beşeriyet-i ‘âdiyede /394/ bu iktidâr bulunsa idi âsâr-ı mezkûreyi herkes vücûda getirebilmeli idi. Biz i’tikâd ederiz ki bu kudretler ve kuvvetler hep bahşîde’-i⁵¹⁹ ilâhidirler. İslâm’da dahî bunca ‘ulemâ hukemâ keşşâfîn muhterî’în gelmişler. Herkim neye muvaffak olmuş ise hep [hâzâ min fazlî] teslîmiyet-i mü’minânesinden ayrılmamışlardır. Fikirler bu sûret-i hakîkiyede perveriş bulurlar ise peygamberân-ı zîşân hazerâtı için vahy-i ilâhîyi istib‘âd şöyle dursun bunu adeta hakâyık-ı tabî‘iyeden ‘addederler. Bu terbiye’-i fikriyeye nail olamayanlar ise insan üzerinde gördükleri o tecelliyâtı neye hamledeceklerini bilemeyerek şaşırıp kalırlar. Amma zuhûr ve vürûd-i vahiy /395/ meselesini hakîkati vecihle anlamaya muktedir olmayan efkâr-ı mahdûde erbâbına medâr-ı tafhîm olmak için îcâd edilen temsilleri rivâyetleri harf be harf sahîh olmak üzere kabule hiçbir mecburiyet yoktur. O rivâyetler meydanda bulunmakla beraber Celâleddîn Rûmî kuddise sirrahû’s-sâmî Hazretleri gibi bir pîr-i rûşen-zamîr

Pes mahalli vahyi kereded kûş-i cân

Vahyi çe bûd guften ez has nihân.

Beytiyle bu tecellî’-i rûhânîyi tasvîr buyurmuşlardır. Kûş-i cânı has nihânı anlamak iktidârından mahrum olanlar için suhûlet-i tefehhüme medâr olarak îcâd olunan temsilleri rivâyetleri ‘adem-i kabulde erbâb-ı irfân her zaman muhtârdırlar. /396/ ‘İnde’l-İslâm hakîkat-i kat‘iye’-i mahza ancak Kur’ân-ı Kerîm olup ondan mâ‘adâsı ise ihbâr veyahut ictihâd hükmündedir. Bunların sıhhat ve ‘adem-i sıhhatlerine ve ihtimâlât-ı tabî‘iyyeye muvâfakat ve ‘adem-i muvâfakatlarına dâ’ir bahse girişmek her Müslümanın hakkı ve vazifesidir. Bizde kenîse vesâ’ire gibi bir nâma istinâden hiçbir hey’et-i rûhâniye vücûd bulmuş olmak değil tasavvur bile edilmemiştir ki insanlar o hey’etin düşündüğünden başka türlü düşünmemek ve onların düşüncelerine ‘ale’l-‘ımyâ tâbi’ olmak mecburiyeti altına alınsınlar. Bizde îmân-ı tahkîkî herkesin aklı yettiği kadar kendi te’emmülât ve tefekkürât-ı mahsûsası netîcesinde hâsıl olur. Yani Müslümanlar /397/ Hakk Teâlâ Hazretlerinin masnû‘-i dest-i kudret-i rabbaniyesi olan her şeyi düşünerek onlardan hâlîkî ‘azamet ve vahdâniyetini kendi kendilerine tefekkür ve tezekküre çalışacaklardır. Kur’ân-ı Kerîmin bin yerinde bu te’emmül ile me’murdurlar. Mezâhib-i erba‘aya ittibâ‘ımızdan bizi Katoliklerin Roma kenîsesine tâbi‘iyetleri gibi bir tebe‘iyet altında zannetmemelidir. İman ve i’tikâd hususunda

⁵¹⁹ Verilmiş, bağışlanmış.

mezheb-i mahsûs yoktur. Daha çocukluğumuzda [i'tikâdda mezhebim Ehl-i Sünnet vel-Cemâ'attir] diye öğrenmişizdir. Yani sünnet-i Rasûlullâha ittibâ' eyleyen cemâ'at-i müslimîn vahdâniyet-i ilâhiyeyi ve nübüvvet ve risâlet-i Muhammediyeyi nasıl te'emmülât-ı mahsûsalarıyla hak bulup kabul etmişler /398/ ise bütün Müslümanlar dahî öylece hak bulup kabul etmişlerdir. Yalnız 'amel cihetinden mezâhib-i erba'anın birisine tâbî' olarak ['amelde mezhebim imam filandır] deriz. Vâkı'â bu bile bir tahkîk olmayıp bir taklîddir. Amma cevâz-ı şer'î tahtında bir taklîddir. Ahkâm-ı dîniye ve kavânin-i İslâmiyeyi tettebbu' ve ta'ammike herkesin 'ilmi iktidârı kifâyet edemeyeceğinden insan e'imme hazerâtından hangisini isterse 'ameldeki ictihâdına tâbî' olur. İşte Müslümanların ve Müslümanlığın şu hakâyık-ı ahvâlini bilenler için vahy-i ilâhi gibi husûsâtta 'avâm takımının tefehhümlerine medâr-ı suhûlet olmak üzere temsîl yüzünden dermiyân edilen rivâyâtı [İşte İslâmiyet /399/ bundan ibaret imiş. Bunun daha ilerisi yok imiş. Bunlar ise pek sade pek bayağı rivâyetlerden ibarettirler] diye mahkûm edivermek kâbil olamayıp a'mâk-ı hakâyika doğru ta'ammikde ise cümlesini Draper gibi felâsifenin ta'arruzâtından masûn hakâyık-ı kat'iyeden bulmak tabî'idir. Mekke'den Kudüse ve oradan eflâka intikâl yani Mi'râc meselesinde dahî Draper hakâyık-ı İslâmiyeden hayli tebâ'ud ediyor. Kur'ân-ı Kerîm'de [Subhânellezî esrâ bi 'abdihi leylan mine'l-mescidi'l-Harâmi ile'l-mescidi'l-Aksâ] âyet-i kerîmesinin ihbâr eylediği mesele vardır ki mesele'-i mezkûre beyne'l-İslâm devrâ devre zemîn olmuştur. Bu âyet-i kerîmeye /400/ müteferri⁵²⁰ olan âsâr-ı ihbâriyeden bil-istidlâl bazıları bu intikâlin cismen ve bazıları rûhâniyeten veyahut ru'yâ'en vukû'a geldiğine zâhib olmuşlardır. Şurası muhakkaktır ki Hazreti Rasûl-i Ekrem hiçbir vakit Kudüs-i Şerîf'e gitmemiş oldukları halde bu intikâlin vukû'unda şüphe edenler tarafından [Kudüs'ün falan yeri nasıldır?] tarzında vukû' bulan su'allerin kâffesine dosdoğru cevaplar vermişlerdir. Sanki Kudüs-i Şerîf o anda pişgâh-ı risâlet-penâhîlerinde imişçesine bir müşâhede'-i zâhirenin tarifi tarzında tarif etmişlerdir. Binâenaleyh bu intikâle cismen vâki olmak imkânını veremeyenler rûhâniyeten veyahut ru'yâ'en olsun vukû'u imkânını bir türlü /401/ inkâr edememişlerdir. Dinliler de inkâr edememişlerdir dinsizler de! Dinliler zaten inkâr edemezler. Zîrâ sâdîku'l-va'di'l-emîn olan Rasûl-i Ekrem'in ru'yâ-yı sâdikasına o kadar emniyetleri vardır ki onların vahy-i ilâhi olduklarına bilâ-şüphe îmân etmişlerdir. Dinsizler dahî inkâr edemezler. Zîrâ ru'yâ husûsunda derecesi bundan çok aşağı olmakla beraber yine buna benzer haller sâ'ir ebnâ-yı beşerde dahî görülmektedir.

⁵²⁰ Dallanan, bir kökten ayrılan.

Amma seyr-i eflâka gelince buna dâ'ir Kur'ân-ı Kerîm'de nasûs-ı sarîha yoktur. Bazı î mâ ve işaretler bulunup birtakım âsâr-ı ihbâriye dahî onlara munzam olduğu için mesele o cihete kadar tevsî' edilmiştir. Likâ-yı⁵²¹ ilâhi ile mülâkî olmak /402/ için mutlaka seyr-i eflâka lüzum görülecek olur ise eflâkın makarr-ı ilâhi olması lazım gelip hâlbuki ehl-i İslâm Hakk sübhânehû ve Teâlâ Hazretlerinin mekândan münezzeh olduğuna kâ'ildir. Gerek bunu ve gerek bir şeyin müşâhid ve mer'î olabilmesi için mahdûd ve müteşekkil olması lazım gelip buna mukâbil dahî Allahu zül-celâlin gayr-i mahdûdiyeti ve gayr-i müteşekkiliyeti meselesini nazar-ı dikkat ve hikmete alan hakâyık-endişân ehl-i İslâm kazîye'-i mi'râcın rûhâniyetine meyletmişlerdir. Mutasavvıfın-i kirâm ki adeta kâffesi bu fikirdedir onlar arşın kürsün vahyin ve vâsita'-i vahy-i ilâhi olan Cibrîlin velhâsıl a'lâ-yı 'illiyyîne müte'allik husûsâtın kâffesinin ma'ânî'-i bâtîniye ve /403/ tasavvufiyesini murâd edinerek benî beşer üzerindeki ledünniyât-ı ilâhiyeye tatbîken bunları o kadar güzel tefsîr ve te'vîl ederler ki akla fehme mülâyemet-i tâmmelerinden nâşî hüsn-i kabullerine tabâyi'-i selîme erbâbının kâffesi mecburiyet hissederler. Amma İslâm yalnız bu fırka'-i mutasavvıfa ve ehl-i bâtından ibaret değildir. Bir büyük kısmı dahî ehl-i zâhirdir. Onlar bir şey muhal-i aklî ile muhal olmayıp da bâhusûs kudret-i samdâniye ve 'âdet-i ilâhiyenin ta'alluk eylediği husûsâtın ibaret bulunur ise o şey 'ukûl-i 'âdiyenin eremeyeceği kadar nezâket hâlinde bulursa dahî kabulünü elzem 'addederler. Bunlar ehl-i şerî'attırlar. Onlar nezdinde mi'râc-ı şerîf cismânîdir. Rasûlullâh /404/ Efendimiz Hazretleri cemâl-i bâ-kemâl-i sermedîsine minel ezel ilel-ebed 'âşık olduğu Rabb-i zül-celâli ra'ye'l-'ayn görmüştür. Bu i'tikâdlarına muhâlefet edenlere bir de latîf cevapları vardır. Derler ki [Bir şeye niçin inandığı için bir kimseyi mu'âhezeye kimsenin hakkı olamaz. Başkalarının inandıkları şeylere sizin inanmamakta ne kadar salâhiyetiniz var ise sizin inanmayacağınız şeylere başkalarının inanmaktaki salâhiyetleri o kadardır. Siz onları yalnız akıl ermez şeylere inanıyorlar diye mu'âheze eder iseniz onlar dahî sizi hiçbir imtinâ'-i aklî ile muhal olmayan şeylere inanmıyor diye mu'âheze ederler]. Herhalde mi'râc meselesi İslâm'da nukât-ı mu'ayyene'-i /405/ îmâniyeden değildir. Mescid-i Haram'dan mescid-i Akşa'ya kadar olan İsrâ meselesini demiyoruz. O mesele nass-ı kâtı' ile haber verildiği için mesâ'il-i îmâniyedendir. Ondan sonra seyr-i asmân meselesi öyle kat'î ve sarîh sûrette min-tarafillâh haber verilmediği için mesâ'il-i îmâniyeden 'addolunamayarak hattâ beyne'l-mütekellimîn bir nokta'-i muhtelif fihâ olmuştur. Bir taraftan erbâb-ı

⁵²¹ Kavuşmak, görüşmek.

tasavvufun buna verdiği ma‘âni’-i bâtiniye ve diğer taraftan mukâbillerinin i‘tâ eylediği ma‘âni’-i zâhiriye meyânında bir de menkıbe’-i mevlid-i şerîf sahibi Süleyman Efendi merhûm Hazretlerinin

Bî-hurûf u lafz u savt ol pâdişâh
Mustafâya söyledi bî-iştibâh. /406/

Suretindeki ihbârı vardır ki kelâmı hurûfsuz lafızsız savtsız olduğu halde mezmû‘-i cenâb-ı risâlet-penâhî olan Hazreti Rabbü’l-‘âlemîni ol ‘âşik-ı ezeli ve ebedinin müşâhedesi dahî yine bu yolda olmak lazım geleceği pek kolaylıkla istidlâl olunur. Netîce’-i kelâm Hazreti Rasûl-i Ekrem’in mi‘râc-ı şerîfini Draper’in Romalılar zamanında bazı İmparatorların ba‘de’l-vefât hâşâ ‘âlem-i melekûta çıktıkları hakkındaki rivâyetine benzetmesi kâbil olamadığı gibi ‘urûc-i Hazreti İsa’ya teşbîh etmek dahî kâbil olamaz. Remz-i aşinâyân zürefâ-yı İslâm tecelligâh-ı vahy-i ilâhi olan kalb-i Ahmedî’nin zaten Hazreti Bârî’de huzûru müsellemin mü’minîn olmak lazım gelir iken bu /407/ huzûrun daha ziyâde ‘ayân beyân bir sûret almasından ibaret bulunan mi‘râc-ı sahîh-i peygamberiye akıl erdiremeyenlerin olsa olsa idrâksizliklerine kâni’ olurlar. Evvel dediğimiz gibi bir daha tekrar edelim ki Draper bu mesâ’ili bir fikr-i tezyîf ile dermiyân etmiyor. Bilakis Rasûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem Efendimiz Hazretlerinin ‘ulüvv-i kadr ve menziletleri hakkındaki takdîrâtı pek büyüktür. Bakınız ne diyor. Diyor ki:

Vazîfe-i nübüvvetin icrâsı hususunda mebâdi’-i emirde Hazreti Muhammed hilâfgîrânı tarafından pek çok mukâvemet ve mu‘ânedeye tesadüf ederek binâenaleyh muvaffakiyâtı dahî o nisbette ağır ve az idi. Kefere’-i Kureys tarafından Mekke’yi terk ile Medine’ye hicrete mecbûr edildiği zaman altı senelik mesâ’î /408/ netîcesinde henüz bin beş yüz kadar âdem İslâmiyet’i kabul eylemiş idi. Medine birçok Yahudileri ve Nasturileri dahî hâvî olan şehri cesîmdir. Ba‘de’l-hicre üç küçük çarhada mazhar-ı muvaffakiyet olunca bilâhère Bedir Uhud ve Ahzab muhârebeleri gibi büyük muhârebâtın vukû’uyla anladı ki kefereye karşı berâhîn-i iknâ’iyenin en kâtı’ı kılıçtır. Fesâhat ve belâgat-i şarkiyenin yardımıyla [El-Cennetü taht-ı zilâli’s-süyûf]⁵²² gibi teşvîkâtla bit-teşvîk

⁵²² “Cennet kılıçların gölgesi altındadır”.

İslâm'ı hüsn-i ta'biye⁵²³ eylediğinden icrâ olunan birtakım harekât-ı askeriye netîcesinde hilâfgîrâmî kâmilen ve külliyyen mağlûb eylediler. Arabın putperestliği mahvedilip vahdaniyet-i ilâhiye îmânî ilân olundu ve Nübüvvet-i Muhammediye 'umûmiyetle kabul olundu. Bu zât-ı şerîfin sûret-güzâr hâyâtına gelince: Mertebe'-i gâye'-i muzafferiyete varmış olduğu bir zamanda ömrünün dahî hitâma takarrubunu hissedince söylediği sözlere nasb-ı sem'-i dikkat edelim. Vahdâniyet-i ilâhiyeîmânına kat'iyen bağlanmış olarak son /409/ haccı îfâ için yüz on dört bin hüccâc ile Medine'den Mekke'ye gitti. Develer çiçekler ile donanmış ve akmişe'-i gûna gün ile tezyîn edilmiş idi. Belde'-i Mükerreremeye takarrub edince a'lâ-yı savt ederek: [İşte Allah'ım Sana vazîfe'-i 'ubûdiyeti îfâya geldim. Ey benim Rabbim! Hiçbir şey Sana şebîh ve nazîr olamaz. İbadete müstahak ancak Sensin. Sultân-ı yegâne Sensin. Senin saltanatına hiçbir kimse müşterek olamaz] dedi. Ba'dehû kurbanlık develeri zebh eyledi. Bu 'âdet-i kadîme'-i hac ve umreyi nâmaz kadar mukaddes 'addedererek nâmazın makbûliyeti hakkında her ne delil ve bürhân îrâd eyliyor ise diğerrinin makbûliyeti hakkında da aynı o edille ve berâhîni îrâd eyliyor idi. Kâbede bâlâ-yı minberden halka dedi ki: [Ey nâs! Ben sizin gibi bir adam olmaktan başka bir şey değilim]. Tahattur olunur ki bir diğerr defasında yanına tevâzu'-i miskinâne ile takarrub eden bir adama [Ne korkuyorsun? Ben bir padişah ve hükümdar değilim. Güneşte /410/ kurutulmuş et yiyen bir imra'e'-i Arabın doğurduğu çocuğum] demiş idi. Nihâyet Medine'ye gelip orada vefât etti. Ümmetine ettiği vedâda dedi ki: [Herşey Allah'ın iradesiyle olur. Allah'ın her iradesinin günü saati evvelden ta'yîn olmuştur. İnsan onu ne te'hîr ne de takdîm edemez. Ben beni gönderene rücû' ediyorum. Size son vasiyetim birbirinizi sevmeniz ve hukûk-i yekdiğere riâyetle birbirinize mu'âvenet etmenizdir. Yekdiğerrinizi îmâna sîdka takvâyâ tahrîs ediniz. Ben sizin içinizde yaşadım yine sizin içinizde ölüyorum]. Sekerât-ı mevtin son dakikalarında başı Ayşe'nin dizine dayanmış olduğu halde aralıkta bir parmaklarını soğuk suya batırıp yüzüne sürüyor idi. Gözlerini göğre dikerek son nefesini aldığı zaman kısık bir sadâ ile: [Rabbim! Emrin yerini bulsun. İstîğfârımı kabul et. Sana rücû' ediyorum] dedi. Ey böyle bir zât hakkında ta'zîmsiz tekrîmsiz bir söz /411/ söyleyebilir miyiz? Şerî'at-i İslâmiyesi elyevm nev'-i beşerin bir sülüsü meyânında münteşir ve mer'îdir.

⁵²³ Askere kumanda etme, sevk ve yerleştirme.

Biz diyoruz ki:

İşte Draper'in hakk-ı Rasûlullâh'daki takdîrâtı bu sûrettedir. Dine müte'allik hususata tavr-ı ta'zîm ile takarrub bile etmek istemeyen bir Draper kaleminden şu sözlerin dökülmesi adeta mu'cizât-ı Ahmediyeden 'addolunmaya şâyândır. Hoş Avrupa 'ukalâ ve hukemâsından sâ'ir birçok kimselerde dahî hakk-ı müstehakk-ı cenâb-ı risâlet-penâhîde bu yolda takdîrât sâdir olmuştur. Lord Staffort gibi bazıları takdîrin daha ilerisine giderek risâlet-i Ahmediyeye hakîkaten îmân dahî eylemişlerdir. Nihâyet Liverpool'da Abdullah Quilliam /412/ ve New York'da Muhammed Rusel Web efendilerle onlara teb'an daha birçok kimseler bu îmânlarını izhâr ve ilâna kadar vardıkları gibi Avrupa'dan Hindistan'a gidip gûyâ ehl-i İslâm'ı tansîra çalışan misyonerler ile sâ'ir Avrupalı mu'teberândan birçokları dahî peyderpey İslâm'ı kabule koyulmuşlardır. Meahâzâ Draper'in zât-ı risâlet-simât-ı Muhammedî hakkındaki âsâr-ı ta'zîmine teşekkür borcumuzdur. Vâkı'â tercüme'-i hâl-i Rasûlullâha dâ'ir söylediği sözler içinde siyer-i sahîha'-i nebeviyeye muvâfık düşmeyen bazı cihetler dahî var ise de 'adem-i muvâfakat yalnız sûret-i ifadede olup hükmen siyer-i sahîhadan yine pek de ba'îd değildir. Lakin işin bu sûreti bizce o kadar mevâdd-ı /413/ mu'tenâdan dahî değildir. Bizce asıl maksad gerek muallim-i mûmâ ileyhın ve gerek sâ'ir o efkârda bulunanların asıl diyanet-i İslâmiye hakkındaki intikâdlarını görmek ve muhâkeme eylemek olduğundan yine şu üçüncü bâbda bahsin o cihetine dahî intikâl için sözü Draper'e terk eyliyoruz. İşte diyor ki:

Kendi memleketinin eski putperestliği ile alâkasını zaten kesmiş olan Muhammed (asm) kendi çocukluğunda iken ta'lîm edilmiş olan Nasturi mezhebinin dahî iptal ve mahvı esbâbını tehyie etmiş idi. Çünkü bu mezheb dahî akıl ve ihtisâs-ı beşere mugâyir idi. Vâkı'â Kur'ânın mebâdîsinde Cenâb-ı Hakkın Musa ve İsa'ya inzâl eylediği şeylere de inandığını söylemiş ve ikisinin de isimlerini ta'zîm ile yâd etmiş ise de asıl nasb-ı nefis-i ihtimâm ettiği şey Cenâb-ı Kâdir-i Kayyûmu ta'zîm ve tekrîmden /414/ ibaret kalmıştır. Hazreti İsa'nın ulûhiyetinden ve Hazreti Meryem'e ümmüllâh nâmıyla perestîşden ve tesâvîre ibadetten kemâl-i nefretle bahsederek bunlar kendi nazarında pest⁵²⁴ bir putperestlikden ibaret görülmektedirler. Teslisi bir sûret-i kat'iyede reddeyiyor. Zîrâ bu i'tikâdı ayrı ayrı üç Allah'a inanmak diye talakkîden başka sûretle anlamak kâbil olamayacağını gösteriyor. Onun asıl ilk efkârı Nasrâniyetce bir reform icrâ etmek idi.

⁵²⁴ Alçak, aşağı.

Memleketinde putperestliği mahvetmekle beraber Nasrâniyet içinde türeyen mezâhib-i bâtilayı dahî islâh eylemek idi. Yeni bir dîn vaz'ına hevesi İstanbul'da onun aleyhine tertîb edilmiş bir iftirâ bir bühtândır. Mu'ahharan Roma'da Luther'i nasıl nefretle telakki ediyorlar idiyse o zaman İstanbul'da Hazreti Muhammed'i (asm) dahî öyle talakki ediyorlar idi. Allâhu vâhid ve zül-Celâle îmân-ı tâmmı az çok tagyîr eden müdâhalât ve müşârekâtı her ne kadar kemâl-i nefretle reddediyor idiyse de serd eylediği sıfât-ı zatiye /415/ ve subûtiye [antropomorfik] usûlünden yine pek de hârice çıkamıyor idi. Kur'ân'ın tasvîr eylediği Hudâ dahî cisim ve akıl cihetiyle bir insan gibidir demeye müsaade var ise öyledir. Fakat mu'ahharan Hazreti Muhammed'in ahlâfı bu yanlış fikirlerden vazgeçip daha 'âlî efkâra vâsıl oldular.

Biz diyoruz ki:

Draper'in bu fıkırdaki [antropomorfik] dediği şey Cenâb-ı Hakk'a hâşâ sûret-i beşer isnâd edilmesi usûlünden ibarettir ki bu usûlün asıl tamamı ba'de't-tahrîf Nasrâniyette görülmüştür. Hakk Teâlâ'yı insan sûretinde hem de aksakallı bir ihtiyar insan sûretinde tasavvur ve öyle tasvîr etmişlerdir. Din-i İslâm'da ise böyle bir tasavvur kat'an mevcûd olmadığı cihetle tasvîr dahî vücûda /416/ gelememiştir. Draper'in böyle bir şeyi İslâm'a iftirası acaba bu bâbdaki ahkâm-ı Kur'âniyeyi anlayamamasından mıdır? Zîrâ hulefâ ve ahlâf-ı Muhammediyenin bu fikirden vazgeçerek daha 'âlî bir fikir ve mütâlaaya vâsıl olduklarını beyân etmesi kat'an vâki olmayıp İslâm'dan hiçbir fırkanın ahkâm-ı celîle'-i Kur'âniyeden asla tebâ'ud etmemiş oldukları muhakkakât-ı kat'iyedendir. Allahu zül-celâl subhâniyetle mütenezzih olarak şerîk ve nazîr ve misâli bulunmadığı Kur'ân-ı Kerîmin bin yerinde mükerrer iken ilâh-ı Kur'âna misâl-i beşerin isnâdı Draper'in dahî hatırına gelmemeli idi. Biz zannetmek istiyoruz ki bu meselede Draper'i taglît eden şey [yedullâh] ve [beytullâh] ve [istivâ 'ale'l-'arş] /417/ ve [lâ yestahyî en yadribe meselen] gibi âyât-ı kerîmeyi anlayamaması kaziyesidir. Vâkı'â müteşâbihâtın olan şeylerin sûret-i kat'iyede gayr-i kâbiliyet-i tefehhümünden dolayı harkes ma'zûrdur. Lakin bunun için mantıkan bedî'an beyânen kâ'ideler konulmuştur. Bir kelâmın manâ-yı hakîkiyesi maksûd olmak müte'azzir ise mevcûd olan karâ'inden bil-intikâl manâ-yı mecâzîsi kasdolunmak yolu her lisânca turuk-i tabî'iyedendir. Enâcîl-i mevcûdede baba ve oğul gibi ta'bîrâtın manâ-yı hakîki kasdolunamayacağı ve binâenaleyh manâ-yı mecâzînin kasdı lazım geleceği mantıkiyyûn-i Nasârâ meyânında düşünülse idi o müdhiş hatalara dûçâr olunmaz idi. Fakat Draper'in şikâyeti vecihle Hıristiyanlık /418/

kenîsesi her ‘ulûmu reddeylediği gibi mantığı da nazar-ı i‘tibâra almamış olduğundan sırf zâhirî ve hakîki manâyı murâd ile dûçâr-ı hata olmuştur. Hamdolsun İslâm bu gibi hatalardan masûn kalmıştır. Ma‘âni’-i hakîkiye müte‘azzir olduğu yerlerde ma‘âni’-i mecâziye kasdolunarak zihinlerden vehimler izâle edilmiştir. İhtimal ki Draper bu hakâyika kadar sevk-i vukûf edemediği için Kur‘ân-ı ‘azîmü’ş-şâna işbu [antropomorfik] iftirasını etmiştir. Mesele bundan ziyâde tafsîle değerli olmadığı için sözü yine Draper’e terk ediyoruz. Diyor ki:

İslâmiyet’in mebâdîsi hakkında beyân eylediğimiz şu mütâla‘ât bu bâbda erbâb-ı salâhiyetten olanlar /419/ tarafından çoktan kabul olunmuştur. Sir William John bu meselede mü‘ellif Lok ile müttefikten buluyor ki Hristiyanlık ile İslâmiyet arasında nokta’-i yegâne’-i i‘tilâf Hazreti İsa’yı ibnullâh ‘addiyle Cenâb-ı Hakk’a müsâvî tanımaktır. Hakk Teâlâ hakkında Müslümanların i‘tikâdı ve mütâla‘âtı Nasârâdan pek çok daha ‘âlidir. İtalya hukemâsının efkârı dahî böyle idi. Meşhur Dante Hazreti Muhammed’e adeta bir şizmatik (yani Nasârâ-yı mu‘tezileden) olmak nazarıyla bakar idi. İslâmiyete dahî Arius mezhebinin bir şu‘besi diye hüküm verir idi. İngiltere’de Vateli Müslümanlığa sûret-i asliyesinden çıkmış bir Hristiyanlık nazarıyla bakar idi. [Nasturiliğin bir şâhı⁵²⁵] der idi. Birkaç muhârebede Rumları mağlûb eyledikten ve Asya ve Afrika’ya münteşir olmaya başladıktan sonra muzafferiyât-ı vâkı‘asından dolayı kuvvet-i kalbini arttırarak ilk hudûdunu tecâvüz eyledi ve yeni ve müteferrid bir dîn olmak üzere kendisini ortaya koydu i‘tikâdında idi. /420/

Biz diyoruz ki:

Bu mesele’-i nâzike hususunda Draper’in 1740 sene’-i miladiyesinde vefât etmiş Lok ve 1321 sene’-i miladiyesinde vefât eylemiş Dante gibi zevâtın fikir almaya kendisini muhtâc görmesi va bâhusûs müdde‘âsını serd için kendini bunlara muhtâc göstermesi şâyân-ı te’essüfdür. Avrupa’da İslâmiyet ancak şimdilerde bir parça anlaşılmaya başlanmış iken bile gerek ‘amden ve gerek min-gayr-i ta‘ammüd görülen hataları cümlemize hayret vermektedir. Bundan evvelkilerin gerek ‘amden ve gerek min-gayr-i ta‘ammüd neşreyledikleri yanlışlıklara kapılmak hakîkaten mûcib-i te’ellüm olmaz mı? Burada [‘amden ve min-gayr-i ta‘ammüd] sözlerini tekrar edişimiz /421/ maksadsız değildir. Nasrâniyet ‘âlemi İslâmiyet aleyhine aldatmak için birçok iftiralar neşredildiğini gördüğümüz gibi her neden ise İslâmiyete dost olanların dahî min-gayr-i

⁵²⁵ Dal, budak.

ta‘ammüd birçok hilâf şeylere kapıldıklarını görmüşüzdür. Draper bu eski müsteşriklerin İslâmiyet hakkındaki hatalarını yeni müsteşriklerin âsârıyla tashîh edebilir iken o külfeti ihtiyâr etmemesi ta‘ammüden mi min-gayr-i ta‘ammüd mü vukû‘a geldiğini bilemeyiz. Hakîkat şudur ki İslâmiyet ile Nasrâniyet arasındaki ihtilâf yalnız übüvvet ve bünüvvet meselelerinden de ibaret değildir. Bu ihtilâf mesâ’il-i muhtelifenin üssi’l-esâsıdır. Yoksa nukât-ı ihtilâfiye daha pek çoktur. Ezcümle İslâm’da /422/ ruhbâniyet yok Nasrâniyette ise vardır. İslâm’da kul ile Rabbi arasına kimse giremediği halde Nasrâniyette koca bir hükümet-i kenîsâiye girmiştir. İslâm’da ‘ulûm-i şettâ ile iştigâl adeta ibadet derecesinde mültezim olup hükümet-i kenîsâiye ise bunu kat’iyen men’ etmiştir. Daha birçok mesâ’il-i muhtelif fihâ vardır ki zâhir-i hâlde pek ehemmiyetsiz görünürler ise de hakîkatte ‘inde’l-İslâm serbestî’-i efkârı muhâfazaya medâr olduğu halde ‘inde’n-Nasârâ mahdûniyet-i efkârı mûcib olarak muhâfaza edildiğinden iki dini birbirine kıyâs etmeye mâni’ olur. Ne hâcet Protestanlık ile Katolik mezhepleri arasında işte o übüvvet ve bünüvvet meselesince hiç /423/ bir fark olmadığı halde bu iki mezhebe yekdiğerinin aynıdır denilebilir mi? İslâmiyet ile Protestanlık ve bilhassa Katoliklik arasındaki nukât ve muhâlefet bundan pek çok ziyâdedir. Dikkat olunmalıdır ki bu fıkrada Hakk Teâlâ hakkında [Müslümanların i‘tikâdâtı mütâla‘âtı Nasârâdan pek çok daha ‘âlidir] sözü bundan evvelki [antropomorfik] sözüyle mütenâkızdır. Kur’ân-ı Kerîm Hakk Teâlâ’ya beşeriyet sûret ve sûreti isnâd eyliyor ise ‘ulviyet bunun neresinde kalır? Hele Rasûl-i Ekrem Efendimizi şizmatik ‘addelemek yalnız Draper için değil a Dante için bile hata-yı fâhişdir. Şizmatik olmak için evvelce Nasrânî olmak hattâ Roma kenîsesini tanımış /424/ bulunmak ve ba‘dehû ondan rücû‘ eylemek lazım gelir. İslâmiyet değil a Protestanlık bile şizmatik sayılamaz. Vaktiyle Roma’yı tanımış evvelâ Ortodoks mezhebi bilâhere Roma’dan ayrıldığı için şizmatik diye hükümlenmiş ve zamanımızda da İslav unsuru rum patrikhânesinden ayrıldığı için onlara patrikhâne nezdinde şizmatik denilmiştir. Hâlbuki mezâhib-i mezkûre’-i Nasrâniyenin kâffesi yine yekdiğerinin aynı demektir. İslâmiyet’i Arius mezhebine benzetmek şizmatik ‘addelemeye nisbetle pek ehven kalır. Filvâki‘ Draper übüvvet ve bünüvvet meselesini ve bilhassa Hazreti Mesih’in rubûbiyetini reddeyiyor idi. Amma bizce Ariusa mesned olan /425/ şey yalnız bundan ibarettir. Ariusun nukât-ı sâ’ire’-i îmâniyesini dahî bilmeliyiz ki İslâm’a değilse bile Nasrâniyet-i hakîkiyeye derece’-i takarrubunu hükmedebilelim. İngiliz Vatelinin Müslümanlığa sûret-i asliyesinden çıkmış bir Hıristiyanlık ve Nasturiliğin bir şâhı nazarıyla bakması adeta mûcib-i hande’-

i mevâddandır. Acaba Nasturilik Hıristiyanlığın sûret-i sahîhası mıdır? Hattâ mezâhib-i sâ'iresine sûret-i sahîha denilebilecek mi? Bunlar hâlâ eyâdi'-i itibarda bulunan İncillerin koyduğu Nasrâniyet midir? Meselenin bu cihetini [Müdâfaa] nâm eserimiz halleder. Birkaç muhârebede Rumları mağlûb eyledikten ve Asya ve Afrika'ya münteşir olmağa başladıktan sonra /426/ Hazreti Rasûlullâh'ın kuvvet-i kalbini arttırarak İslâmiyet'i yeni ve müteferrid bir dîn sûretine ifrâğı târih ile tevfiik kabul eder rivâyâtta değildir. Hazreti Rasûl-i Ekrem Nasârâ ile hiçbir muhârebe etmedi. Bir kere 'azîmet buyurmuşlar idi. Telâkî'-i siffin vâki olmaksızın 'avdet buyuruldu. İkinci hazırlıkta irtihâl-i risâlet-penâhî vukû'a gelerek hazırlanan orduyu Hazreti Ebu Bekir sevk eyledi. İslâm'ın Asya ve Afrika'ya münteşir olduğunu Rasûl-i Ekrem Efendimiz görmediler. Hele [Elyevme ekmeltü leküm dîneküm]⁵²⁶ fermanından sonra dine bir nokta daha konulmadı. Hamden sümme şükran İslâm kendi hakâyık-ı dîniyesini bildiğinden Draper ve emsâlinin bu yoldaki /427/ tahrîfât-ı târihiyesi İslâm'ı taglît edemez ise de Avrupaca hakâyık-cûyânı gereği gibi taglît edebileceğine karşı te'essüfden başka elimizden bir şey gelemmez. İşte sözü yine Draper'e terk ediyoruz. Diyor ki:

Hazreti Muhammed'in ömrü hemen tamamıyla kendi memleketini fetih ile onu din-i İslâm'a idhâl etmek maksadına sarf olundu. Yalnız ömrünün nihâyetlerinde Suriye ile İran'ı dahî tehdîd edecek kadar kendisinde kuvvet gördü.

Hemen ihtâr edelim ki işte yukarıki hatasını Draper kendi kendisine tashîh ediyor.

Ahir ömründe kendi hükümetinin kime intikâl edeceği hakkında hiçbir vasiyet icrâ etmediğinden ba'd-i vefâta kendisine bir Halife ta'yîni meselesi müşkülâtsiz hallolunamadı. Nihâyet /428/ Hazreti Ayşe'nin babası Hazreti Ebu Bekir intihâb olunarak birinci Halife olmak üzere ilân edildi. İslâmiyet'in sûret-i te'essüs ve intişârıyla Nasrâniyetin ta'ammümü arasında 'azîm bir fark vardır. Hıristiyanlık hiçbir vakitte Roma devletinin putperestliğini mahvedecek kudret ve kuvveti peydâ etmemiş idi. Binâenaleyh o putperestliği dahî kendisine katmaktan başka bir şey yapamadı. Putperestliğin köhne kavâ'id-i kadîmesi Hıristiyanlığın efkâr-ı cedîdesiyle tecdîden ihyâ edilmiş oldu. Bundan evvel bahseylediğimiz Nasrâniyetin putperestleştirilmesi maddesi dahî işte bundan dolayı vukû'a geldi. Fakat Arabistan'da Hazreti Muhammed putları tamamıyla kesr ve mahveyledi. Kendisiyle ahlâfi tarafından te'sîs olunan dinde elyevm putperestliğin hiçbir eseri bulunamaz. Vaktiyle Kâbe etrafına dizilmiş olan sanemler elyevm külliyyen

⁵²⁶ Maide Suresi; 3: "Bugün sizin için dininizi kemâle erdirdim".

mensi⁵²⁷ hükmüne girmişlerdir. İlan olunan tavhîd-i Bârî i'tikâdına hiçbir şey karıştırılmamıştır. Muvaffakiyât-ı askeriye /429/ dahî efkâr-ı 'âmmeye yeni dini hüsn-i kabul ettirmeye güzel hizmet eyledi. Zîrâ bir dîn 'umûmen kabul olunmuş olduğu halde artık onun sûret ve keyfiyeti ne olduğuna ehemmiyet verilir mi?

Biz diyoruz ki:

Rasûlullâh Efendimiz Hazretlerine hilâfeten bir emîri'l-mü'minîn intihâb ve ona 'umûmen ehl-i İslâm'ın bi'at ve itaat etmesi meselesinden Avrupalılar bahseyledikleri zaman öyle bir sûrette bahsederler ki gûyâ Hazreti Rasûlullâh bir hükümdâr imişler de bilâ-veled vefât ederek tâc ve taht-ı hükümetinin kime intikâl etmesi lazım geleceğini ve hattâ bir vasiyet ile ta'yîn buyurmadıklarından bu mîrâsa kimlerin kondurulacakları hususunda ümmete hayret gelerek intihâb-ı Halife münâzarası dahî ondan /430/ dolayı zuhûra gelmiş zannederler. Amma bundan dolayı Avrupalıları ta'yîbe pek de hakkımız yoktur. Zîrâ o zaman Medine'de bile bu zann bazı zevât nezdinde gereği gibi meydan alarak şâh-ı velâyet Ali kerremallâhu veche ve razıyallâhu 'anh Efendimiz Hazretleri kendileri gibi ehl-i beyt-i Rasûl'den bir zât var iken makâm-ı hilâfete başkasının intihâbı lazım gelmeyeceği zannına düşmüş ve bu zann bazı taraftarları cânibinden dahî kabul ve tasdîk edilmiş idi. Vâkı'â o zaman Hazreti Ömer ve sâ'ir vâkıf-ı dakâyık-ı hilâfet olan zevât taraflarından bu zannın muvâfık-ı hakikat olmadığı meydana konularak Hazreti sultân-ı velâyete dahî kanâ'at-i kâmile gelmiş ve Hazreti Ebu Bekir'e /431/ ez-dil ü can itaat-i kâmile ile itaat ederek hattâ sıdk-ı muhabbet-derûnu dahî asla tebeddül ve tagayyür etmemiş ve bu ise Halife'-i müşârun ileyhın erbâb-ı irtidâd ile bizzat muhârebeye gitmeye kalkışmasında Hazreti Ali'nin [Ya Emîri'l-mü'minîn eğer bu muhârebede sana bir hal olur ise İslâm'ın hali neye müncer olur? Billâhi sen bizzat cenge gitmeyip merkez-i hilâfette sâbit olmalısın. Bu hizmet bizim gibi ümerâ-yı İslâm'a ta'alluk eder] diye men' eylemiş bulunmasıyla mertebe'-i tahakkuka varmıştır. Lakin ondan sonra memâlik-i vâsi'a'-i İslâmiye üzerinde hükümetler tetâbu⁵²⁸ ve ta'addüd⁵²⁹ eylediği ve bâhusûs hükümler hanedanların bazısı bazısına tefevvuk dâ'iesine kalkıştığı zaman /432/ bu mesele ümmet meyânında daha ziyâde büyüyerek 'aleviye ve fâtımiye ve 'abbâsiye vesâ'ire vesâ'ire gibi taraftarlar gûyâ hilâfetin hâşâ Hazreti Ebu Bekir Ömer ve Osman taraflarından iğtisâbı iftira ve hükmüne kadar varmışlardır. Hâlbuki Rasûl-i Ekrem Efendimiz bir hükümdar değil bir peygamber-i

⁵²⁷ Unutulmuş, hatırdan çıkmış.

⁵²⁸ Aralıksız, ardı ardına gelme.

⁵²⁹ Çoğalma, birden fazla olma.

zîşân idiler. Hattâ Mekke fethi esnasında asker-i İslâm fevc fevc geçerler iken Ebu Süfyan Hazreti Abbasa [Muhammed devleti ne kadar şevket peydâ eylemiş?] dediği zaman Hazreti Abbasın [Bu bir devlet değildir. Nübüvvet ve risâlettir] diye ettiği tashîh dahî bu hakîkati mü'eyyid bulunmuştur. Hazreti Rasûl-i Ekrem bir peygamber-i zîşân hem de hâtemü'n-nebiyyîn ve nebî-i âhir zamandır. Nübüvvet ise /433/ hükümet ve saltanat gibi bir zâta âbâ ve ecdâdından intikâl edemez. Binâenaleyh evlâd ve ahfâdına da müntakîl olamaz. Rasûlullâh Efendimiz Hazretlerine dahî o nübüvvet o risâlet hiçbir taraftan irsen intikâl etmemiş idi ki kendi verese'-i ehl-i beytine dahî irsen intikâl edebilsin. Nübüvvet ve risâlet hem de hâtemü'l-enbiyâ olmak şartıyla yalnız kendilerine taraf-ı ilâhiden taveccih buyurulup halkın kabul ve îmânı dahî onun intişâr ve ta'ammümü esbâbını ikmâl eylemiş idi. Zât-ı sa'âdetlerinden sonra bir peygamber daha gelmeyecek ki o cihetten kendilerine bir vâris aranabilsin. Yalnız ahkâm-ı şerî'atı infâz cihetinden bir emîrin lüzumuna gelince: Bunda dahî esas-ı /434/ hikmet-i İslâmiyeye mürâca'attan başka yol olabilir mi? O emâret ve imâmet-i İslâmiye dahî nübüvvet ve risâlet gibi evvelâ taraf-ı Bârîden taveccih ve sâniyen halk tarafından kabul ve tasdik edilmiş olmak lazım gelir. Vâkı'â emâret ve imâmetin taraf-ı Bârîden maddeten taveccihine imkân yoktur. Bu imtiyâz enbiyâ-yı zîşâna mahsûsdur. Egerçe evliyâ-yı kirâma taraf-ı Bârîden mertebe'-i velâyet ihsân buyurulur ise de evliyânın dince şerî'atca hiçbir hükmü hükümeti olamaz. Emr-i velâyet kendileri ile Allah arasında bir keyfiyet-i ma'neviyedir ki halk aaglebâ⁵³⁰ ondan agâh bile olamaz. Bu halde elde ikinci cihet kalır ki o da ümmetin kabul ve ittibâ'dır. Bunun için ahkâm-ı şer'iyeye o kadar metîn /435/ ve müstahkemdir ki onu Avrupa'nın tevârüs-i kânunlarına benzetmeye bile ihtimal yoktur. Binâenaleyh Hazreti Ebu Bekir ve ahlâfı halkın bi'at ve kabulüyle makâm-ı hilâfete gelmişlerdir. Fazla olarak Rasûlullâh Efendimiz Hazretleri kendilerinden sonra imâmet-i İslâmiyeye Hazreti Ebu Bekir'in geçmesi lüzumunu hastalıkları zamanında bizzat Onun arkasında nâmaz kılmış olmak gibi birçok ahvâl ile göstermişlerdir. 'Ulemâ-yı ehl-i sünnet vel-cemâ'at bu hakîkati bildikleri cihetle hulefâ-yı râşidîn rızvânullâhi aleyhim ecma'in hazerâtına 'alâ merâtibihim hürmet ve ri'âyet ederler. Bunlara gasb-ı hilâfet iftirasını edenler ise mezâhib-i ehl-i sünnetin hâricinde birtakım fırkalar olup /436/ iddi'âlarında muhikk olmadıkları da ahkâm-ı şer'iyeye vâkıf olanlar nezdinde cüz'î muhâkeme ile tahakkuk ve tebeyyün eyler. Bir dîn sûret-i 'umûmiyede kabul ve tasdik olunduktan sonra artık onun vecih ve keyfiyeti ne olduğuna ehemmiyet

⁵³⁰ Çoğu kere, ekseriye.

verilmeyeceği hakkında Draper'in serdeylediği mütâla'a dahî yanlıştır. [Böyle bulduk böyle gideriz] i'tizârı⁵³¹ İslâm'dan başka edyânda bulunur ise de o i'tizâr İslâm'da yoktur. Mütেকellimîn ve müctehidîn ve e'imme ve 'ulemâ hazerâtının âsârını görenler bu hakîkate vâkıfdırlar. İslâm daima mücâhede ile memurdur. 'Ulemâ-yı kiram hakâyık-ı dîniyeyi daima taharrî ve halka tefehhüm ile muvazzafdır. Selâtîn-i 'izâm hazerâtı huzurlarında vukû' bulan dersleri /437/ bilenler için tafsîle hâcet olmadığı vecihle her meselede ne kadar itirâz mümkün ise serd ediyorlar ve onların cevapları da i'tâ olunarak şüpheler ref' ve izâle kılınır. Bu sebebe mebnîdir ki İslâm'da ne kadar taharriyât-ı 'amîkaya girişilir ise erbâbının i'tikâdı o nisbette kuvvet bulup bu hususda Müslümanlık edyân-ı sâ'ireye benzemez. Edyân-ı sâ'ire [çok karıştırma altından çapanoğlu çıkar] kayd-ı ihtirâzisi ile bağılıdırlar. İşte bu nukât-ı nâzike üzerine ehl-i İslâm'ın inzâr-ı dikkat ve hikmeti celb olunduktan sonra bilâ-havfin velâ-ihtirâzin sözü Draper'e terk ediyoruz. Diyor ki:

İslâmiyet'in ahâd-ı nâs tarafından riâyet /438/ olunan usûl ve kavânini hakkında burada hiçbir şey demeyeceğim. Bunu öğrenmeyi merak eden kâri'lerim [Avrupa'nın terakkiyât-ı fikriyesi târihi] nâm eserimin on dördüncü bâbına mürâcaat edebilirler. Burada yalnız bir ihtâr kifâyet eder ki İslâm'ın gökleri yedi kattır. O ise usûl-i şarkiyece techîz olunmuş bir saraydır ki derûnî huzûzât-ı shehvâniye ile mâlâmâldır. Oralarda kara gözlü cariyelerden müstefreşelerden başka bir şey görülmez. Putperestlik ile mezc edilmiş olan Hıristiyanlıkta sûret-i ilâhiye belki bundan daha ziyâde 'azametlidir. Lakin cühelâ-yı nâsın zihinlerinden Hakk Teâlâ Hazretlerinin bir sûret-i âdemiyyede olması hayalini silip mahvetmeye imkân yoktur. Cühelâ-yı nâsın ma'budu olsa olsa ancak fevka'l-'âde cesîm bir adam olabilir. İnsaniyetin bir heykel-i 'azîmi ki uzaktan Alp dağlarına teveccüh ederek kendi gölgesini yer mikyâs-ı 'azîminde gören adamın gözü önündeki hayali gibi!... /439/

Biz diyoruz ki:

Şu garip sözler üzerine Draper'in silsile'-i kelâmını bir daha kesmeye mecbur olduk. Draper Müslümanların gökleri ile cennetlerini birbirine katar ise bunu ehemmiyetsizlik ile geçebilir miyiz? Hiç olmaz ise göklerin yedi kat ve cennetlerin sekiz olması gibi bir fark olsun biçâre adamcağızı ikaz edememiş. Draper İslâmiyet'i bu sûrette anlamış olur ise vâkı'â 'ulûm ile İslâmiyet arasında 'azîm bir nizâ' bulabilir. Lakin İslâm hakkında

⁵³¹ Kusurunu bilerek af dilemek.

onun hülyâsıyla hakikat-i İslâmiye arasındaki fark meydana çıkar ise hukemâdandır felâsifedendir diye genç ve mütefennin Müslümanlarımızın Draper ve emsâline ‘ale’l-‘ımıyâ /440/ kapılıvermelerinin ihtimali önüne de sed çekmiş oluruz. Bu fıkrada Draper’in gök ile Cenneti ikisi bir gibi göstermesi bizim İslâmiyet nokta’-i nazarımızca ‘azîm bir hata ise de sâ’ir birçok hataları gibi bu hataya dahî kendisini dûçâr eden şey yine Hıristiyanlıktır. Zîrâ Hıristiyanlıkta semâ ve cennet şey’-i vâhiddirler. Cenâb-ı Hakk’a semâda mekân ta’yîn ederek ervâh-ı tayyibenin dahî vücûdlardan hurûcundan sonra semâya bil-‘urûc Hakk Teâlâ Hazretlerinin yanında bir mevki’-i mu‘ayyenede ilelebed bâkî kalacaklarını yani o semânın ervâh için cennet olacağını i’tikâd ederler de Draper dahî Müslümanların cennetini böyle yedi kat semâdan ibaret zann /441/ eylemiştir. Bizim sekiz cennetin yedi semâdan ibaret olmadıklarını bilse ve ez-cümle [Ve sâri’û ilel-mağfiratin min Rabbiküm ve cennetin ‘arzuha’-s-semâvâtü vel-arz] ⁵³² âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere cennet-i İslâmiyenin ‘arzi semâvât ve Arz’ın ‘arzına müsâvî olduğunu görerek böyle mesâhası bile yere göğe benzemediğini fark etse idi elbette bu hatâ-yı fâhişe dûçâr olmaz idi. Bir de Nasârâ ve onlara ittibâ‘an hukemâ [Müslümanların cenneti bir huzûzât-ı nefsâniye hânesidir] diye kopkolayca ta’yîb ve istiğrab ediverirler. Hattâ onlar cennetlerin yalnız huzûzât-ı şehvâniyeyi mutma’in etmek için halk olundukları hülyâsıyla kadınların cennete /442/ girmeyeceklerini de İslâm’a isnâd eyerler ki bu isnâdda kendilerini Yahudilik taglît etmiştir diye zannedebiliriz. Zîrâ Yahudilikte kadınlar ibadetle mükellef olmadıkları gibi ibadetle kazanılacak olan cennet ile dahî mükâfât olunmazlar. Şu nev‘-i nisvânın ⁵³³ cennete girmeyeceği hakkındaki hataları sarâhaten fâhiş olduğu cihetle onu redd için hiçbir gûne tafsîl ve tavzîhe lüzum bile görmeyiz. Çünkü hataların bu kadar bâhirleri için dahî tafsîlât verecek olur isek onların kesretine mebnî birçok cildler doldurmaya mecbur oluruz. Cennetin bir huzûzât-ı şehvâniye mahalli olması bahsine gelince: Vâkı‘â Kur’ân-ı Kerîmin birçok âyetlerinin yalnız /443/ ma‘âni’-i zâhiresine nazaran cennette türlü meyveler türlü şaraplar huriler gılmanlar velhâsıl enfüsün iştiâ edeceği her şeyler mevcûd olacak ise de [Nahnü ma‘âşera’l-enbiyâ’i emirnâ... ..menâzilehüm ve in nükellimünnâse...] hadîs-i şerîflerinde ta’yîn buyurulan meslek-i irfân-ı İslâm nazar-ı ihtimâmdan devredilebilir mi? Hakk Teâlâ Hazretlerinin kullarına in‘âm ve ihsânı [Rahman] ve [Rahîm] sıfât-ı ilâhiyesinin muktezâ-yı şânıdır. Sıfât-ı Rahman bu ‘âlem-i

⁵³² Al-i İmran Suresi; 133: “Rabbinizin bağışına ve genişliği göklerle yer arası kadar olan, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış bulunan cennete koşun”.

⁵³³ Kadınlar.

kevn-i mekânda mü'min olsun kâfir olsun bil-cümle 'ibâd-ı ilâhisine ihsânı mebzûl⁵³⁴ olduğunu gösterir. Mümedd-i /444/ hâyât olarak aldığımız bir yudum nefesden maddî manevî en büyük tezevvukât telezzüzâtımıza varıncaya kadar her şey nimet ve ihsân-ı ilâhidir. Ni'am-i ilâhiyeyalnız bu 'âlem-i dünyaya mahsûs ve münhasır kalıp da 'avâlem-i sâ'irede yoktur diye kimin elinde bir senedi vardır? Va'd-i sâdık-ı ilâhi ile biz ehl-i İslâm i'tikâd ve ümid eyleriz ki 'âlem-i ahirette dahî ni'am-i ilâhiyevardır. Hem 'âlem-i ahiret 'âlem-i dünyaya kıyas kabul edemeyecek kadar evsa' ve a'zam olduğu gibi oradaki ni'am-i ilâhiye dahî dünya nimetlerine kıyas edilemeyecek kadar a'zam ve ekmeldir. Bunları inkâr için felâsifenin kendi evhâm-ı münkirânesinden mâ'adâ senedleri yoktur. Bizim tasdîkimiz ise kavlı-i mücerredimiz /445/ ile değildir. Semâviyetine inandığımız kitâbullâh üzerinedir. [Akıl erecek şey değil] derler ise bu hilkat-i evlâ-yı dünyeviye dahî akıl erecek şey değildir. Ezcümle aklımız kendisine yani keyfiyet-i ta'allukumuza da eremez. Eremediği için inkârda hak kazanılamaz. Elhâsıl ahiret ve onun nimetleri dünyadan a'zamdır. Hem oradaki nimetlerin in'âm ve ihsânı Hakk Teâlâ Hazretlerinin [Rahîm] sıfatıyla mütecellîdir. Yani 'ibâdından kendi intihâb ettiklerine o nimetleri bezl edecektir. Ey şimdi bir mülâhaza edelim. Dünyada bilâ-istisnâ herkese bezl ettiği nimetler ne ise ahirette kendi müntahablarına tahsîs edeceği nimetler dahî onların aynı mı /446/ olmalı? İşte yalnız şu mütâla'a ve mülâhaza ni'am-i ahiretin ni'am-i dünyadan başka türlü olduğunu ifhâma⁵³⁵ kâfidir. Sûre'-i Bakarada [Vebeşşirillezîne âmenû ve 'amilü's-sâlihâti enne lehüm cennâtin tecrî min tahtiha'l-enhâr. Küllemâ ruzigû minhâ min semeratin rizgan gâlû hâzallezî ruzignâ min kablü ve ütûbihî müteşâbihen velehüm fihâ ezvâcün mutahheratün vehüm fihâ hâlidûn]⁵³⁶ âyet-i kerîmesinin tefsîrinde müfessirîn-i kirâm hazerâtının îrâd buyurdıkları ve bizim dahî yazmakta bulunduğumuz bir tefsîr-i şerîfde cem' ve muhâkeme edildiği üzere 'asr-ı sa'âdet-i nebeviyede Kur'ân-ı Kerîm'i ilk tefsîr etmiş olan İbni 'amm-i Rasûl İbni Abbas Hazretleri ol havâce'-i kâ'inât aleyhi efdalü't-tahiyât Efendimiz Hazretlerinden /447/ bit-ta'allüm buyururlar ki ni'am-i cennet yalnız isim cihetiyle ni'am-i dünyaya müşâbihtirler. Yoksa mâhiyet ve keyfiyet cihetiyle bütün bütün başkadırlar. Nâsın

⁵³⁴ Bol, çok sarfedilen.

⁵³⁵ Delil getirip galip gelmek, ikna etmek, susturmak.

⁵³⁶ Bakara Suresi; 25: "İman edip sâlih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilişinde, "Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!" diyecekler. Hâlbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır".

‘ukûlü mertebesince tefhîm-i merâm dâ’ib-i⁵³⁷ Kur’ân olduğu için o sûrette ihbâr ve va’d buyurulmuştur. Vâkı’â öyle de olmak da lazım gelmez mi ya? Eğer ni’am-i uhreviye ni’am-i dünyeviye’nin aynı olsalar dünyada lezâ’iz-i ekliye ve şürbiye ve shevâniyeye feseke⁵³⁸ bile istedikleri kadar nâ’il olabildiklerinden bunların adeta nâ’il-i cennet olmuş bulunmaları lazım gelir idi de ahrette sulehânın nâ’il olacakları cennetlerin hiç hükümleri kalmaz idi. Fakat dünyaca nâ’il olunan nimetlerin dahî mâhiyetlerini güzelce bir düşünmeliyiz. Yalnız ekl ve şürb /448/ ve istîfâ-yı hazz-ı shevâni nimet-i kâfiye midir? Altın leğeni olup da içine kan kusan için o altın leğen nimet midir? Me’kûlât ve meşrubât-ı nefiseye nâ’il olduğu halde ızdırâb-ı mideye dûçâr olanlar için bunlar nimet midirler? Bir mahbûbe’-i dilârâyı derâğûş edip de onun iffet ve sadâkatinden müştebih olanlar için o da bir nimet midir? Bir zarîfin demiş olduğu vecihle dünyada [emel]ler [elem]lerden ve [lezzet]ler [zillet]lerden maktûbdurlar. Bu zevkler bu safâlara hep nisbî şeylerdir. Bil-küllîye yoklukları insan için mûcib-i hüsrân ve çoklukları müstelzim-i buhrân olur. ‘Âlem-i ahret bir ‘âlem-i bekâ ve sermedî olduğuna göre bu gibi ahvâl-i /449/ hasîseden müberrâ ve daha mükemmeli olmak tab’an ve ‘aklen ve mantiken dahî lazım gelmez mi? Hem dünyadaki nimetler içinde bulduğumuz lezzetler bizi birtakım vezâ’if-i tabî’iyenin îfâsına teşvîk ve sevk içindir ki o kadarcık lezzetler olmasa o vazîfeler hakîkaten görülemez. Külli yevmin vücûdumuzun istihlâk eylediği kuvvâ tecdîd olunmak için dışlerimiz altında birçok şeyleri öğütmeye macburuz. Onlardan o tezevvuk husûle gelmese o angaryayı kim çeker? İdâme’-i nesil için nelere mecburuz nelere! Bir ‘uzv-i mahsûsun bir tezevvuk-i serî’u’z-zevâli olmasa ğâ’ile’-i ‘âileye kim tahammül eder? Bu husustaki hafî hikmetler nâzik hakikatler nazar-ı itibara alınır ise dünya /450/ nimetlerine insanın adeta [nikmet]⁵³⁹ diyeceği gelir. Ni’am-i ahretin işbu ni’am-i dünyaya benzememesi zarûriyât-ı hakîkiyedir. Meselâ dünyada lezâ’iz-i shevâniyeden hikmet-i hafîye’-i ilâhiyetenâsül olup ahrette ise ervâhın kâffesi vücûd tarîkiyla bu ‘âlem-i hestîye⁵⁴⁰ gelip ‘âlem-i ‘ukbâya mürûr eylemiş olacaklarından tenâsüle ihtiyaç kalmamıştır ki o huriler ile olacak sohbet dahî dünyadaki huzûzât-ı shevâniyeye muvâfık düşebilsin. [Amor] kelimesi Fransız lisânında muhabbet ve ‘aşk ve sevdâ ve garam manâlarına delâlet ettikten sonra bir de şehvet ve cimâ’ manâsına delâlet eder. Hâlbuki Hakk Teâlâ

⁵³⁷ Âdet ve usûlünde devam eden.

⁵³⁸ Fâsıklar, günahkârlar.

⁵³⁹ Şiddetli ceza.

⁵⁴⁰ Var olma, varlık.

Hazretlerine [amor etmek] dahî fezâ'il-i diyânet-i Nasrâniyedendir. /451/ Bu halde o amora [cimâ'] manâsı vermek inde'n-Nasârâ ne kadar garip düşer ise cennet hurileri ile edilecek sohbeta aynıyle dünya cimâ'ı manâsını vermek dahî 'ârifân-ı ehl-i İslâm nezdinde o kadar garip düşer. Kur'ân-ı Kerîm'de işbu huriler [kâsırâtü't-tarf] yani gözlerinin kuyrukları bile taraf-ı ricâle yani hiçbir ihtisâs-ı hevâ-perestîye bakmaktan kâsır ve [lem yetmişünne insün kablehüm velâ cân] yani eshâbından evvel onlara insden cinden hiçbir kimse el sürmemiştir diye ta'rîf olunmuş ise de bunlarla dünya cimâ'ı gibi cimâ' edileceğine dâ'ir Kur'ân-ı Kerîm'de sarâhat değil îmâ bile yoktur. 'Ârifân-ı ehl-i İslâm'dan kat'-ı nazar İslâm'dan 'ukûl-i /452/ kâsıra erbâbına bile bu hurilerin dünya nisvânına ve onlarla edilecek sohbetin dünya cimâ'ına benzemediğini anlatmaya medâr olmak üzere vâ'iz efendiler işbu hurilerle edilecek sohbetin dünya cimâ'ındaki lezzeti yetmiş yıl temdîd⁵⁴¹ etmiş kadar olacağı tarzında temsiller yaparlar. Temsîlât-ı mezkûre o zevklerin o safâların sırf manevi ve rûhânî şeyler olacağını 'ukûl-i kâsıra erbâbına anlatmak yolu olmadığından bunların dünyevi zevk ve safâlara mikyas olamayacağını anlatmak için hiç olmaz ise bu sûret-i temsîl bulunmuştur. Nasârânın semâvâtta ibaret bulunan cennetlerindeki 'ömr-i câvîd ne sûretle geçeceğini tasvîr etmiyorlar ki cennet-i İslâmiye /453/ ile mukâyese edelim. O halde Cemâlullâha hayran hayran nîkrân olmakdan başka safâ mutasavver olamayıp bizce dahî cennât-ı 'âliyâtta gâye'-i ihsân-ı ilâhi o cemâl-i bâ-kemâl ile teşerrûf olacağı va'd ve tebşîr buyurulmaktadır. İmdi Cemâlullâh ile teşerrüfden ervâhımızın iktisâb edeceği hazz-ı 'azîmi tefhîme medâr olmak için dünyaca et'ime⁵⁴² ve eşribe'-i lezîze ve muhabbet-i nisvân gibi en büyük telezzüzât ve tezevvukâtta 'addelediğimiz şeylerin yalnız ismen müşâbihleri ve hakîkten onlara pek çok fâ'ikleri cennet-i a'lâda bulunduğu bahisle bu mukaddemât-ı ihsân-ı ilâhiyebir de Cemâlullâh ile teşerrûf nimetinin inzimâmını dermiyân eylemek ta'rîf ve tebşîri /454/ tevsî' değil midir? Amma Hakk Teâlâ Hazretlerine Alp dağlarına akseden gölgeler gibi cesâmetinden kat'-ı nazar herhalde bir insan şekil ve sûreti isnâd olunması bahsine gelince: Kur'ân-ı 'azîmü's-şân zât-ı ecell ü a'lâ Hazretlerini [Sizi vâlidenizin karnında bir tohum nutfeden teşkîl edip ba'dehû muzga ve 'alaka gibi eşkâl-i suverden geçirdikten sonra vücûd-ı insan sûretinde dahî bu 'âleme ba's eden ve bu 'âlemde öldürüp 'âlem-i 'ukbâda yine diriltecek olan Kâdir-i Kayyûm'dur. Arz'ı semâyı ve bunlarda olan kâffe'-i mahlûkâtı da O yaratmıştır.

⁵⁴¹ Uzatmak.

⁵⁴² Yemekler.

Gökden bârân-ı feyz-i neşâyı o yağdırır. Yerden otları o bitirir. Kâffe'-i halâyıkın rızkına O kefildir. Zât-ı /455/ ecell ü a'lâsı semâvâtın nûrudur. Her feyiz her tecellî ondandır. Hayr ve şer fâ'ide ve zarar hep Onun âsâr-ı takdîridir. Şân-ı a'lâsı vahdaniyet olup kendisini bir kimse doğurmadığı gibi kendisi dahî hiçbir kimseyi doğurmamıştır. Zevce ve veled ittihâzından müstağnîdir. Hiçbir kimse Ona şerîk olamaz. Onun şebihî ve nazîri misâli küfüvü yoktur. O her şeyden münezzeh velhâsıl eşkâl ve suverden hâtırlara her ne hutûr eylese Cenâb-ı Allah onun gayrı bir sübhândır. Kâ'inatın hâlikı olup her kâ'in her mahlûk nezdinde husûsiyet ve 'umûmiyetle ma'rûf olduğu halde Onu hakk-ı ma'rifetle hiçbir kimse tanıyamamıştır] gibi hep /456/ ta'rifât-ı tenezzühiye ile ta'rif ederek bu hikmet-i Kur'âniyeye istinâden mütekellimîn-i ehl-i İslâm Hakk Teâlâ Hazretlerini şöyle mi ola böyle mi ola diye düşünmeyi dahî bid'at ve büyük günah saymışlardır. Kâ'inât mahlûk olmak hasebiyle bir hâlikın vücûdunu vâcib görmek hakikat-endiş olan felâsife nezdinde dahî müsellemdir. İşte hukemâ-yı İslâmiye ibadete lâayık olan Allah zül-celâli o vücûd-ı vâcib ve muktezâ olan zât-ı ecell ü a'lâ olmak üzere bit-ta'yîn bunu da [Vâcibü'l-Vücûd] diye ta'bîr buyurmuşlardır. Hakk Teâlâ Hazretlerini insan şekil ve sûretine benzetmek değil a hiçbir şeye teşbîh edememek İslâmiyet'in üssi'l-esâsı /457/ bulunduğu halde diyânet-i İslâmiyeye [antropomorfizm] isnâdı hakikaten istiğrâb olunacak iftirâlardandır. İşbu müdâfa'ât-ı meşrû'adan sonra sözü yine Draper'e bırakıyoruz. İslâm hakkında bu kısım adamların en şiddetli itirâzâtı ne kadar bayağı şeylerden ibaret bulunduğu görülmek için ifâdât-ı vâkı'anın hiçbir cihetini ta'dîl etmiyoruz. İşte diyor ki:

Hazreti Ebu Bekir taht-ı hilâfet üzerine oturur oturmaz atıyyü'l-tercûme beyânnâmeyi neşreyledi: [Bismillâhirrahmânirrahîm. Ebu Bekir tarafından mü'minîn-i hâlisîne selâm. Allah'ın lütuf ve merhameti sizin üzerinize olsun. Hamd Allah'a mahsûsdur. Peygamberi Muhammed (asm) nâmına ol Allah'a nidâ ederim. Bu i'lân size şunu ihtâr içindir ki: Asker-i İslâm'ı Suriye'ye gönderip o memleketleri /458/ müşriklerin ellerinden almak niyetindeyim. Bilmelisiniz ki dîn için cenk etmek Allah'a itaat ve ibadettir]. Birinci müsâdemede Arap serdarı Hâlid yakından tazyîk olunarak ellerini göğse kaldırdı ve dedi ki: [Allah'ım bu herifler putperestler gibi ibadet ederek senden başka ma'bûdlara 'arz-ı perestîş eyliyorlar. Bize mu'âvin ol. Bunu Rasûlün Muhammed (asm) nâmına senden niyâz eyliyoruz]. Araplar Suriye'de bir gayret-i vahşiyâne ile hareket eylediler. Düşmanlarının dini bunları nefret ve husûmetle dolduruyor idi. Bunlar [ebedî ve

ezelî ve Kuddûs ve Kayyûm olan Allahu ‘azîmü’ş-şânın bir oğul tevlîd eylediğini tefevvühle⁵⁴³ putperestâne küfür edenlerin kâffesinin beynini ezerim] diyorlar idi. Kudüs-i Şerîf’i ahz ve tesellüm eylemiş olan Hazreti Ömer İmparator Herakliyus’a yazdığı nâmeye [Bismillâhirrahmânirrahîm. Allah’a hamdolsun ki bu dünya ve gelecek ahretin sahibidir. Ne zevcesi ve ne oğlu yoktur] sözleriyle başlamış idi. Araplar Hıristiyanlara [müşrik] /459/ unvânını verirler idi. Zîrâ baba oğul rûhu’l-kudüs ve Meryem’e müsâvaten îmân ve perestîş ederler. Ordularına bizzat kumanda etmek Halifenin planında dâhil değil idi. Bu kumandayı lafzan Ebu Ubeyde’ye verdi ise de hakikat-i halde yine Hâlid kumanda ediyor idi. Askerin ‘azimetinden evvel icrâ eylediği geçit resminde Halife asker-i İslâm’a adalet ve şefkate ve ahde vefâ hususunda kusur etmemelerini ve musâhabât-ı beyhûde ile vakit geçirmemelerini ve şarap içmemelerini ve sâ’ât-i mu’ayyenesinde nâmaz kılmalarını ve memleketlerinde cenk etmeye gittiği ahaliye lütuf ile mu’âmele edip fakat papazları hakkında asla müsâ’adeli davranmamalarını nasihat eyledi.

Biz diyoruz ki:

Şu hülâsa’-i târihiyede Draper’in hakâyık-ı târihiyeden ne kadar tebâ‘ud eylediğine dikkat ediliyor ya! Ne Hazreti Ebu Bekir’in /460/ beyânnâmesi ne Hazreti Hâlid’in duası sıhhat-i târihiyeye mukârin olmadığı gibi ahali haklarında müşfik davranmaları askere ihtâr edildiği halde papazlar hakkında asla müsâ‘ade gösterilmemesinin de ilave olunması bilhassa hakâyık-ı târihiyenin ma‘kûsudur. Savma‘alarında⁵⁴⁴ oturup harbe karışmayan ve vazîfe’-i asliyelerinden olduğu üzere ibadetten ayrılmayan papazlara ve kenîselerin emvâline arazisine asla ta‘arruz etmemek şerî‘at-ı İslâmiyenin ahkâm-ı kat‘iyesindedir. Kütüb-i fikhiyede bunlara ‘arîz ve ‘amîk musarrâh olup hele İmam Muhammed rahimehullâhın siyer-i kebîri hemen münhasıran işbu hukûk-ı harbiyeye dâ‘ir olduğu gibi Feridun Beğ münşe’âtında mûnderic olan emannâmeler /461/ beyânnâmeler dahî bu bâbda Draper aleyhine berâhîn-i kâtı‘adandırılar. Bu meselede cüz’î îzâhata girişmek çâr-nâçâr tafsîlât-ı külliye i‘tâsını icab eyleyeceğinden ve ismini haber verdiğimiz âsâr ise Türkçe ve matbû‘ bulunduğundan merak edenlerin onlara mürâcaatlarını tavsiye ile iktifâ eyler ve sözü yine Draper’e bırakırız. Diyor ki:

⁵⁴³ Söyleme, ağza alma, münasebetsiz söz söyleme.

⁵⁴⁴ İbadet yerleri.

Jorden nehrinin şark tarafında Busra kasabası vardır ki orada Muhammed (asm) Nasturiler ile mülâkî olmuş idi. Bu dahî Romalıların o taraflarda birçok emsâlini inşâ etmiş oldukları kal'alardan birisi idi. Araplar bu kal'a pişgâhında ordu kurmuşlar idi. Kal'anın 'asâkir-i muhâfazası çok idi. Burclar barular mu'cizât-ı bâhiresi müşâhid haçlar ile ve her biri bir 'azîze nezrolunmuş bayraklar ile mâlâmâl idiler. Şu halde /462/ kal'anın uzun uzadıya mukâvemeti me'mûl iken Romanus nâmındaki muhâfızı hıyânet ederek muhâsırîne kapıyı gizlice açiverdi. Bu mu'âmele Suriye Hıristiyanlarının ne kadar denâ'et-i tabi'a dûçâr olmuş bulduklarını bize irâ'e eyler. Düşmana teslîm eylediği ahaliye îrâd eylediği bir nutukda Romanus dedi ki: [Sizin cem'iyetinizi dünya ve ahrette terk ediyorum. Mesih-i maslûb ile ona îmân eden herkese meydan okuyorum. Allah'ı sahip ve İslâm'ı dîn ve Mekke'yi kible ve Müslümanları karındaş ittihâz eyliyorum. Hazreti Muhammed'i dahî Rasûlullâh olarak kabul eyliyorum ki bizi tarîk-i hidâyete sevk ve müte'addid ilahlara ibadet eyleyenlere rağmen din-i hakkı ikâme için taraf-ı rabbânîden ba's buyurulmuştur]. İran hücumundan beri Anadolu Suriye ve hattâ Kudüs-i şerîf bile Araplara 'arz-ı teslîmiyete müsta'id ve mehyâ birtakım hâinler tarafından iskân olunmuşlar idi. Romanus dahî diğer binlerce kesân gibi hareket eylemiş demek idi. /463/ Acemlerin galebesinden beri Hazreti Mesih'e îmân etmemeye başlayanlar zümresinden idi. Suriye'nin merkezi olan Dimeşk-i Şam Busra'nın ancak doksan mil⁵⁴⁵ kadar şimâl tarafındadır. Arap ordusu bilâ-te'hîr bu şehir üzerine de yürüdü. Ahali'-i şehir ya Müslüman olmak veya haraç vermek veyahut cenge hazır olmak sûretlerinden ibaret bulunan üç teklîfden birisini kabulde muhtâr bırakıldılar. Bu müdhiş haberi aldığı zaman İmparator Herakliyus Şam'ın yüz elli mil kadar cihet-i şimâliyesinde kâ'in Antakya şehrindeki sarayında idi. Derhal altmış bin⁵⁴⁶ kişilik bir orduyu Şam'a gönderdi. Araplar Şam'dan muhâsarayı kaldırmaya mecbur oldular. Jaradin sahrasında bir cenk oldu. Romalılar mağlûb ve perişan edildiler. Hâlid İmparatorluğun kara kuşlu bayrağını hâmil olduğu halde Şam'a geldi ve yetmiş gün devam eden yeni bir muhâsaradan sonra şehir teslîm oldu. Bu vukû'ât hakkında Arap müverrihlerini okuyacak olur isek emin /464/ olabiliriz ki Arap ordusu henüz bir muta'assıblar derneğinden başka bir şey değil idi. Arapların bir

⁵⁴⁵ İngilizce eserde yetmiş mil.

⁵⁴⁶ İngilizce eserde yetmiş bin.

kısmı çırçıplak cenk ediyorlar idi. Ekseriya yalnız bir cenkci düşman ordusuna doğru ilerleyip yekeyek ve maktûliyete kadar cenk etmek üzere bir cengâver talep eder idi. Bundan başka bazen kadınlar bile cenge iştirâk ederler idi ki bunların muhârebâtına dâ'ir gâyet latîf fıkralara tesadüf olunur. Arap ordusu Şam'dan cebel-i Lübnanın karlı tepeleri ve Orontes⁵⁴⁷ nehrinin mecrâsı delâletiyle şimâle doğru yürüdü. Suriye vadisinin merkezi olan Ba'albek şehrini ve onun garp tarafındaki çölün başlıca kasabâtından olan Hums beldesini esnâ-yı râhide zapt ediverdi. Araplara mukâvemeti tecrübe için Herakliyus yüz kırk bin kişilik bir ordu cem' eyledi. Yermük'de bir muhârebe oldu. Arapların sol cenâhı geriye püskürtüldü. Fakat kaçan Araplar kadınların teşvikiyle tekrar cenk meydanına geldiler. O günkü gün Romalıların /465/ mağlubiyet-i kâmileleriyle akşama vâsıl oldu. Kırk bin adam esir edildi ve birçokları katlolundu. İşte bu vecihle bütün memleket gâliplere açılmış oldu. Araplar Jordan nehrinin şark tarafına doğru ilerlediler. Bedîhi idi ki Anadolu'ya hücum etmezden evvel Arapların arka tarafında kalan Kudüs-i şerîf şehr-i mühim ve müstahkemini de almak lazım gelir. Evvelâ Kudüs'e mi yoksa Sezara şehrine mi hücum edilmek lazım geleceği hususunda Arap generalleri dûcâr-ı ihtilâf oldular. Keyfiyeti Halifeye sordular. O ise Kudüs-i Şerîf'in fethindeki menfaat-i maneviyeyi Sezara'nın fethindeki menfaat-i askeriyeye tercîh ederek şehr-i mukaddesi muhâsara etmelerini ve her ne bahâya olur ise olsun onu zapt etmelerini cevâben bildirdi. Ahalisi vaktiyle acemler tarafından edilen i'tisâfâtı ve kabr-i İsa'ya revâ görülen hakârâtı tahattur ederek şedîden mukâvemet hazırladılar. Fakat dört ay muhâsaradan sonra /466/ patrik Sofronyus kal'anın duvarları üzerinde göründü ve şerâ'it-i teslîmin 'akdini istedi. Şam'ın teslîmi emrinde Arap generalleri meyânında ihtilâf vâki olmuş idi. Bundan dolayı firar eden ahali katl-i 'âm edilmiş idi. Binâenaleyh Sofronyus dedi ki Kudüs'ün teslîmi bizzat Halifenin huzurunda olmalıdır. Bunun için Hazreti Ömer Medine'den geldi. Bir kızıl deveye binmiş idi ki üzerinde bir çuval buğday bir çuval hurma bir mathara ve bir kırba var idi. Müslümanların Halife'-i gâlibi at üzerinde olduğu halde şehr-i mukaddese girdi ki iki tarafında patrikler dahî var idi. Kiblegâh-ı Nasrâniyet gürültüsüzce hakaretsizce bir sûrette Müslümanlara teslîm olundu. Hazreti Süleyman'ın ma'bedi yerinde bir câmi' inşâsını

⁵⁴⁷ Asi nehri.

emreyledikten sonra Halife yine Medine'ye peygamberin kabri yanına 'avdet eyledi.

Biz diyoruz ki: /467/

Fütûh-i Şam'a dâ'ir Draper'in serdeylediği ma'lûmât-ı târihiyenin ihtisârından dolayı kendisine bir şey diyemeyiz. Mutlaka diyecek olur isek kaşki bu kadarını olsun dermiyân etmese idi deriz. Zîrâ böyle dîn ve ilim nizâ'ı meselesinde şu yoldaki mebâhis-i askeriyyeye lüzum yoktur. Amma kendisi İskender-i kebîrin fütûhâtı gibi fütûh-i İslâm'ı da hikâyeye lüzum görmüş olur ise o bâbda bizim söylemekliğimiz lazım gelen sözleri de irada sebebiyet göstermiş olur. Serdeylediği hülâsa'-i târihiyenin hangi noktaları târih-i sahîhe ne derecelerde karîb veya ba'îd olduğunu kâri'lerimiz daha Draper'in fıkrasını okur iken anlayıp nazarlarında ta'yîn /468/ eylemişlerdir. Bunlardan bazılarını biz dahî ber vech-i âtî muhâkeme edeceğiz.

Birisi İslâmiyet'i bilâ-mukâvemet kabul ve ona hizmet edenleri Draper'in [hâin] diye tabir etmesidir. Ma'lûmdur ki İslâm'ın sür'at-i intişârındaki asıl sebep ve hikmeti bihakkın taharrî etmeyenler her vak'a için akıllarına gelen birer püşte mütâla'ayı serdediverirler ki bunların mecmû'u bir araya gelince târih ve hikmet-i İslâmiyyeye mugâyir ve nefsü'l-emre⁵⁴⁸ muhâlif bir cümle'-i garîbe teşkîl eder. Meselâ bunlar gâh İslâmiyet'in mutlaka ve mahzâ kılıç sayesinde münteşir olduğunu dermiyân ederler ki bu sözleri sahîh olsa idi seyf-i İslâm'ın fetheylediği /469/ yerlerde hiçbir Hıristiyan mevcûd kalamamalı idi. Nefsü'l-emir ise bunun hilâfını gösterir. Gâh dahî İslâm'ı kılıçsız olarak ez-dil ü cân kabul edenlerin hıyânetlerini hükmederler ki bu dahî sahîh olsa idi eski dinlerine hıyânet edenlerin alçaklık ile kabul eyledikleri yeni dinlerine dahî hain ve münâfik olmaları lazım gelir idi. Hâlbuki bu da nefsü'l-emre mugâyirdir. Zîrâ fütûh-i Şam esnasında din-i İslâm'ı kabul eyleyenlerin bilâhere İslâm uğrunda canlarını feda eyledikleri dahî görülmüştür. Ebul Fidâ vesâ'ir fütûh-i Şam'ı yazan müverrihlere mürâcaat bunun için kâfîdir. Böyle mütenâkız hükümlerin kâri'îni irşâd edemeyecekleri /470/ Draper gibi taharrî'-i hakâyık davasında bulunanların ma'lûmları olmak lazım gelir iken onları da bu tenâkuza müşterek görmek mûcib-i te'essüf olmaz mı? Diğer münasebetler üzerine Draper kendisi dermiyân eylemiş idi ki putperestler kendi dinlerindeki butlâna vâkıf olarak günün birinde dinlerinin o butlân sıkletine tahammül edemeyip paldır küldür yıkıldığını görmüşler ve yalnız menâfi'-i maddiyelerine mutâbakatından dolayı putperestliğin bakiyesini muhâfaza eylemekte bulunmuşlar iken

⁵⁴⁸ Hakîkatin kendisi.

bir kuvve'-i cebriye ile Nasrâniyet meydana çıkınca kendi putperestlikleri 'âdât ve merâsiminden birçoğunu beraber götürmek üzere Nasrâniyete girip /471/ bu halde Nasrâniyetin dahî vaz'iyet-i asliyesinden çıkmasına mebnî birçok mezâhib-i mütehâlife meydan almış ve onlardan hükümetin resmî politikasına muvâfık olmayanları memâlik-i ba'îdeye tebâ'uda mecbur edilmiştir. İmdi her biri bir veya birkaç cihetten hakikat-i asliye ve kadîmeye muhâlif olan işbu mezâhib ve mesâlik-i mütehâlife ve mütezâdde içine hakâyık ve kuvvet'-i maddiye ve maneviyesiyle İslâmiyet giriverince halkın ez-dil ü cân İslâmiyet'i kabul eylemiş olması tevâhid-i mezâhib-i mütezâddenin en kat'î çaresi olmak üzere Draper nezdinde dahî makbûl düşmesi lazım gelmez mi? Buna hiç şüphe yoktur. Evvelâ Draper'in o tezâd ve tehalûf hakkında evvelce /472/ göstermiş olduğu te'essüflerin de yalan olması lazım gelir. Hakikat! Düşündükçe derece'-i garâbet artıyor. Din-i hakkı cebren kabul edenlere bu mecburiyetten ve tav'an kabul edenlere bu mutâva'attan ve hiçbir sûretle kabul etmeyenlere bu inaddan dolayı zebân-ı ta'rîzi itâle⁵⁴⁹ edecek olur isek insan için kendisini ta'rîzden kurtarabilmeye hangi vâsita kalır? Romanusun tav'an kabul-i İslâm'ını hıyânete hamleden Draper İran hücumundan beri Anadolu Suriye ve hattâ Kudüs-i şerîf bile Araplara 'arz-ı teslimiyete müsta'id ve mehyâ hainlere mesken olduğunu hükmelediği zaman hiç tahattur etmiyor ki ahali'-i merkûme /473/ hıyânet derecesinde denâ'etle ittisâf etmiş alçaklardan ibaret bulunsalar idi Nise⁵⁵⁰ konsilinde rengi görülmüş olan Bizans siyasetine bir tavr-ı riyâkârâne ile olsun ittibâ' edivererek onun zımnındaki menâfi'e nâ'il oluverirler idi. Onlar ise kendi nazariyât-ı i'tikâdiyelerini muhâfaza için her türlü mesâ'ie katlanmışlardır. Eğer hikmet-i İslâmiye bunların nazariyât-ı i'tikâdiyesindeki hatayı bihakkın tashîh ile aradıkları tarîk-i müstakîm hidâyeti irâ'eye kâfi olmasa idi onu da kabul etmezler idi. 'Adem-i kabullerinden dolayı katli-i 'âm müsâdere'-i emvâl ve istirkâf-ı⁵⁵¹ nüfûs gibi belâlara dûçâr edilecek değiller idi ya? /474/ Kabul etmeyenler yalnız şerâ'it-i şer'iyesi dâ'iresinde cizyeye tâbi'iyetle kiliselerini dinlerini lisânlarını 'âdetlerini muhâfaza edebildikleri gibi onlar dahî muhâfaza edebilirler idi. [Cizye] dediğimiz şey ise cüz'î bir vergiden ibarettir ki onun birkaç katını zaten eski hükümetlerine veriyorlar idi. Şu ahvâle nazaran İslâm'ı kabul eylemiş olan Suriyelilerin bu kabulleri ez-dil ü cân bir hüsn-i kabul olduğuna ve binâenaleyh bunları hıyânetle ithâm pek haksız düşeceğine şüphe bile edilemez.

⁵⁴⁹ Sözü uzatmak.

⁵⁵⁰ İznik.

⁵⁵¹ Köle edinme.

Arap ordusunun çırılçıplak birtakım muta‘assıblar derneğinden ibaret bulunduğunu istihfâf etmek Draper gibi bir müdekkik-i /475/ müte‘ammikden intizâr olunabilecek hükümlerden değil idi. Bunlara [muta‘assıb] diyebilmek için o lügatın hükmünü tedkik eylemek lazım gelir. Birtakım lügatlar vardır ki oun Fransızca ve İngilizcesiyle Türkçesi ve Arapçası arasında manâca en büyük farklar görülür. Bizce [muta‘assıb] asabiyet-i dîniyede tekellûf manâsına müsta‘mel olduğu halde onlarca [fanatik] hemen hemen [din delisi] gibi bir manâda isti‘mâl olunur. Ordu-yı İslâm ise [şerî‘at] dediğimiz kânun-ı ilâhî dâ’iresinde olarak zamanının en muntazam ordusu olduğuna yalnız Kudüs-i şerîfin istîlâsında hiçbir i‘tisâf ve Nasrâniyet aleyhinde hiçbir hakaret îkâ edilmemiş /476/ olduğunu iraddan başka burhân istemez asıl fanatikler derneği olan bir ordu görmek ister misiniz? Birkaç asır sonra yine Kudüs-i şerîfi İslâm’dan istirdâda gelen ehl-i salîb ordusuna bakınız. Bütün Avrupa’nın en büyük hükümdârânı ve kibâr ve asilzâdegânı taraflarından sevk olunduğu halde Kudüs-i şerîfe girdikleri zaman taş taş üzerinde kalmamış ve i‘tisâf ile dökülen dimâ’-i mazlûmîn seller teşkîl eylemiştir. Bu i‘tisâf Nasrâniyet tarafından İslâmiyet gibi yabancı bir dîn aleyhine vâki olmuş denilir ise feth-i İslâm’da Nasrâniyet dahî İslâmiyet’in yabancı ve hattâ Draper’in bile i‘tikâd ve iddiâsına göre Nasrâniyeti mahva çıkmış /477/ bir düşmanı imiş. O halde Müslüman ordusu bir muta‘assıblar derneği olsa idi Kudüsde Hıristiyanlığın Müslümanlığa ettiği işleri asıl Müslümanlığın Hıristiyanlığa etmesi lazım gelmez mi idi? Hazır Nasrâniyetin kıblesini ele geçirmiş iken bil-küllüye mahvına kadar yürünmesi icab eylemez mi idi? Haydi farz edelim ki henüz Hıristiyanlığın sâ’ir kuvvetlerinden korkulsun da hîn-i fetihde bir politika olmak üzere bu tahrîbe girişilmesin. Ya Suriye üzerinde Hıristiyanlığın bütün kuvve’-i harbiyesi mahvedilerek İmparator Herakliyus’un dahî me’yûsen ağlaya ağlaya Suriye’den çıkıp gitmesinden sonra bu tahrîb-i küllî için ne mâni‘ kalmış idi? İşte yalnız şu /478/ mütâla‘a kifâyet eder ki ordu-yı İslâm’a bir [muta‘assıblar derneği] diyenlerin sözleri sahîh olmadığı gibi İslâmiyet’in kılıç kuvvetiyle Nasrâniyeti mahva çıktığını iddiâ edenlerin sözleri de sahîh değildir. Ne hâcet? Draper [muta‘assıb] diye tabir eylediği Müslüman ordularıyla bu sözün mefhûm-i muhâlifinden mütemeddin oldukları anlaşılacak lazım gelen Hıristiyan orduları Kudüs-i şerîfden mâ‘adâ yerlerde de görülmüşlerdir. Henüz ilk ‘asr-ı hicret nihâyetleriyle ikinci ‘asr-ı hicret mebâdisinde İspanyolların [kurtarıcılar] diye hüsn-i istikbâl eyledikleri ve önlerine düşüp Fransa’nın memâlik-i cenûbiye ve vasatiyesine kadar /479/ götördükleri ordular dahî hep o [muta‘assıblar derneği] cümlesinden idiler amma girdikleri

mahallerin ahali'-i Hıristiyanıyesi kendi Hıristiyan hükümetlerinin mesâvi⁵⁵² ve mezâliminden 'âtıfet ve re'fet-i⁵⁵³ halâskârânelerine ilticâ ederler idi. Buna mukâbil şövalyeler asilzâdeler prensler hükümdarlar sevkıyla bir Nasârâ ordusu dahî feth-i Osmâniden evvelce İstanbul'a girmiş idi. [İstanbul!...] ki Draper'in karîben ta'dâd edeceği vecihle Kudüs-i şerîf Roma ve Kartaca gibi Nasrâniyetin merâkiz-i erba'asından birisi 'addolunuyor idi. Ehl-i salîb bu fetihde dahî gurur ve neşve'-i gâlibâne ile Ortodoksların kiliselerini haçlarını /480/ dinlerini tahkîr ederek Ayasofyanın bile gûna gün rezâ'il ile kudsiyet-i Nasrâniyesini ihlâl eyledikleri için bir müddet kapılarını kapamağa kadar mecburiyet elvermiş idi. Acaba rum Ortodoksluğu dahî İslâmiyet gibi Nasrâniyetin yabancı düşmanı mı 'addolunuyor idi? Bu su'âle verilecek cevap Draper'i bit-tabî' bizâr eyler. Sözü doğru medeniyeti mürüvveti nizâmı intizâmı giyinip kuşanmakta aramamalıdır. Terbiye ve medeniyet insanların şahıslarındadır. Bunu Fransızların [labi nefe palum] yani [insanı insan eden revbâ değildir] mesel-i meşhurları da isbat eder ki bizde dahî buna mukâbil [cins at çöl altında da /481/ bellidir] sözü dahî vardır.

Muhârebâta tek başına meydana çıkarak er talep etmek meselesine gelince: Bu 'âdetin şarkda medeniyet kadar kadîm olduğunu ve hattâ bazı mertebesi Avrupa'ya dahî sirâyet etmiş bulunduğunu Draper bilmez değildir a? Ez-cümle Rasyinin bir trajedyası Roma'da iki fırka'-i muhâribe arasında tarafeynden çıkan yalnız üçer kahramanın mübârezeleri esâsı üzerine mebnîdir. Rum-i şarkî devleti min-cihetin Avrupalı olmak hasebiyle bu âdeti Avrupa'ya karşı pek o kadar mer'î tutmamış ise de Asya'ya karşı mer'iyetini muhâfaza eylemiştir. Hele Suriye Rumları 'an-asıl Arap olduklarından onlar dahî Araplardan yekeyek /482/ muhârebe etmek üzere mübâreze meydanında er talep eylemişlerdir. Bu hakîki düelloya nazaran İslâm ordusuna [muta'assıblar derneği] tavsîfi nasıl lâıyk görülebilir? Yekeyek er talep edenleri ta'assub ile ithâm ve ta'yîb eyleyen Draper ya bir subaşında çamaşır yıkamakta bulunan mahdurât-ı⁵⁵⁴ İslâmiye üzerine hücum eden dilâverân-ı Nasârâyı nasıl bir tabir ile tavsîf etmelidir. Bu çirkin ve ayıp işi Draper'in [bazen kadınlar bile cenge iştirâk ederler idi ki bunların muharebâtına dair gâyet latîf fıkralara tesadüf olunur] sözleriyle geçiştirmesi o alçaklıkları irtikâbdan daha ayıp sayılır ise istiğrâb olunmamalıdır. Fıkra pek meşhur ise de sırası /483/ geldiği için biz dahî ihtâr edelim: Suriye muhârebâtı esnasında on onbeş mahdure'-i İslâmiye bir

⁵⁵² Kötü haller, fenalıklar.

⁵⁵³ Merhamet.

⁵⁵⁴ Örtülü kadınlar, kapalı kızlar.

subaşında çamaşır yıkar iken ol mikdar Hıristiyan süvarileri çıkagelip yanlarında erkek bulunmayan mahdurât-ı müşârun ileyhinden istifâ-yı huzûz-i shevâniye emeline düşerler. Böyle bir ta'arruz asker-i İslâm tarafından nisvân-ı Nasârâ hakkında vukû'a getirilmiş olsa idi Draper'e varıncaya kadar aklâm-ı Nasârâ erbâbı kim bilir ne derecelerde ta'yîbât ve tel'înât ile yazarlar idi. Mahdurât-ı müşârun ileyhın bâdi'-i emirde hiç telaş göstermeyip bilakis güler yüzle bil-mukâbele tamam çadır sırıklarına ve yakılmak üzere cem' edilen odunlara kadar /484/ ellerini îsâl eder etmez o erbâb-ı hırs ve aze öyle bir hüsn-i mukâbelede bulunurlar ki yarıdan ziyâdesinin kafaları patlayıp lâşeleri yere serildiğini görünce diğerleri huzûzâtı da nefsâniyeti de unutup kafaları kolları kırık olduğu halde çıkasica canlarını güç hal ile semt-i selâmete îsâl edebilirler. İşte Draper'in [gâyet latîf fıkralar] dediği ahvâlin birisi budur ki mütemeddin ve dindar bir milletin muntazam orduları için bundan ayıp hiçbir şey olamaz. O çırılçıplak muta'assıblar derneği denilen asker-i İslâm'a medâr-ı ta'yîb olmak üzere buna benzer hiçbir vak'a târih-i askerîde bulunamaz. /485/

Bir de muallim Draper Halife'-i seyyidü'l-murselîn Ömer el-Fâruk razıyallâhu 'anh Efendimiz Hazretlerinin Kudüs-i Şerîf'e vürûdlarını hikâyeye sırasında [Hazreti Süleyman'ın ma'bedi yerinde bir câmi' inşâsını emreyledikten sonra yine Medine'ye 'avdet eyledi] sözleriyle iktifâda dahî târih-i İslâm aleyhinde bir hıyânet-i sahîhada bulunuyor. O esnada Hazreti Emîr'il-mü'minîn'in selâmet-i Nasrâniyeyi te'mîn için hâlâ kütüb-i İslâmiyede sûretleri münderic bulunan emannâmeleri ve Nasârâyâ ihsân buyurdıkları bunca müsâ'adâtı niçin sukût ile geçiştiriyorlar? Bunları şerh ederler ise İslâm'ın hikmet-i medeniyesi ve Nasrâniyet hakkındaki /486/ eltâf-ı himâyetkârânesi falanı meydana çıkar da o Halife'-i zî-şânın ordusuna [çırılçıplak muta'assıblar derneği] demesindeki haksızlığı tebeyyün eder diye mi? Fakat ne kadar ihtiyatlı davransa faidesi yoktur. Zîrâ Avrupa müsteşrikleri şimdiye kadar Avrupa'nın inzâr-ı hakkâniyetinden mestûr tutulmuş olan bu hakikatleri meydana koymağa başlamışlardır. Bundan böyle biz ehl-i İslâm dahî onlara mu'âvin yetiyeceğiz. târihimize hikmet-i dîniyemize âid hakâyıkı bütün cihânın inzâr-ı nasfet ve adaletine 'arz ile şimdiye kadar pâ-mâl edilegelen hukukumuzu dava eyleyeceğiz.

İşte sözü yine Draper'e terk /487/ ediyoruz ki fütûh-i Şam hakkındaki hülâsa'-i târihiyesinin bakiyesini de itmâm eylesin. Diyor ki:

Herakliyus âşikâre görmüş idi ki Hıristiyanlık üzerine çullanan inkırâz yine Hıristiyanlığın kendi içindeki tefrika ve tahâlûfden dolaydır. Binâenaleyh bir

tarafından kılıç ile a'dâya mukavemete çalıştığı halde diğer taraftan Hıristiyanlık içindeki mesâ'il-i muhtelifeyi dahî hall ü fasla⁵⁵⁵ gayret eyliyor idi. Bu gayretle monotelit (yani vahdet-i irâdet) mezhebini 'umûma kabul ettirmeye çalıştı. Fakat artık iş işden geçmiş idi. Halep ve Antakya dahî eyâdi'-i İslâm'a düşmüş ve artık Arapların Anadolu'ya dahî yayılmalarına hiçbir mâni' kalmamış idi. Bizzat Herakliyus bile kendi selâmet-i şahsiyesini firarda aramağa mecbur oldu. Yedi yüz sene mukaddem Pompelerin kuvve'-i eslihasıyla Roma devletine /488/ ilhâk edilen Suriye kıtası Hıristiyanlığın mehdi olan ve kendi yâdigarlarının en kıymetlilerine mahfaza bulunan o vilâyet-i 'azîme o bizzat Herakliyus'un acemleri tard ederek tasallutlarından tahlîsa muvaffak olduğu Suriye artık Nasrâniyet için ebediyen gayb olmuş idi. Birtakım alçak hainler onun inkırâzı esbâbını teshîl etmişler idi. Hikâye ederler ki Herakliyus kendisini İstanbul'a götürecektir olan gemiye bindiği zaman uzaklaşdıkça uzaktan uzağa nazar-ı temâşâsından gaybûbet etmekte bulunan cibâl-i Lübnana bir nazar-ı tahassür⁵⁵⁶ 'atfederek ağlaya ağlaya [Elveda Suriye! Ebediyen elveda!] dedi.

Biz diyoruz ki:

Dikkat buyuruluyor ya? Draper hani ya şu Hıristiyanlığın 'ulûma husûmetinden dolayı azr-ı şiddet ve lisân-ı husumetle Nasrâniyeti mu'âheze eden Draper şu Suriye fütûhu /489/ netîcesine nasıl sûzişli⁵⁵⁷ bir kalem ile hâtîme çekiyor? O Draper ki bu kitabı dahî Hıristiyanlığın mahvını ve onun yerine gûyâ 'ulûm üzerine mebnî bulunan ve esâsı ise sırf dinsizlikten ibaret olan mezâhib-i felâsifenin va'z ve te'sîsini teshîl için yazmıştır. Böyle olduğu halde bile Suriye'nin Hıristiyanlar elinden çıkarak İslâm eline düşmüş bulunduğundan dolayı ne kadar hayıflandığına dikkat etmelidir de bir de düşünmelidir ki işte bu sûziş kendisine şimdiye kadar gayret-i Nasrâniye ile yazılmış olan kitapları okumaktan gelmiştir. Fil-vâki' müverrihîn-i Nasârâ işbu Suriye fütûh-ı İslâmiyesini o kadar sûzişli bir sûrette yazmışlardır ki /490/ okuyanların yürekleri kabarmamak kâbil değildir. O sûzişin derecesini arttırmak için İslâm'ın habbe kadar kusurunu kubbelendirmek ve kendilerinin kubbe kadar kusurlarını habbelendirmek derecesindeki mübâlağât ve tahrîfiyât-ı târihiyeden dahî geri kalmamışlardır. Ehl-i salîb muhârebât-ı şedîdesini temdîde yardım eden dahî hep o aklâm-ı ateşefşân değil midirler? Bunu böylece bildikten sonra bir de düşünmelidir ki işte Draper esasen ve hakîkaten İslâm'ın

⁵⁵⁵ Bir meseleyi çözüp olumlu şekilde bitirme.

⁵⁵⁶ Hasret, üzüntü.

⁵⁵⁷ Yürek yanması, büyük acı.

düşmanı olmadığı halde onun bile aralıkda bir kere İslâm aleyhinde böylece sözler kaçırması hep o ateşin kalemleriyle yazılmış olan kitapları okumasının seyyi'esidir.
/491/

Şimdi biraz da Herakliyus'un vahdet-i irâdet mezhebini te'sis için sarf eylediği gayret hakkındaki mülâhazâtımızı serd edelim: Bu vahdet-i irâdet mezhebi dediğimiz şey Nasârânın [monotelizm] dedikleri mezhebidir ki Hazreti İsa'da biri insaniyetten ve diğeri (hâşâ) ulûhiyetten ibaret olarak başka başka iki tabî'at var ise de irâdet cihetinden yalnız bir irâdete mâlik olarak onun dahî meşîyyet-i⁵⁵⁸ rabbaniyeden ibaret bulunduğu kanâ'at mezhebidir. Amma o 'asırda mezâhib-i Nasrâniyenin ne kadar kesret bulmuş olduğu bilinmelidir ki bu monotelizm mezhebi hakkında târih-i Nasrâniyetin serd eylediği mülâhazât dahî takdîr olunabilsin. Kâffe'-i /492/ mezâhib-i Nasârâyı burada birer birer ta'dâda girişmek can sıkırmak derecesinde tafsîli mûcib olur. Yalnız şunu demekle iktifâ edelim ki: O zamanlar Hazreti İsa'nın (hâşâ) 'ayn-ı ilah olup kıdemde bekâda irâdetle kudrette her şeyde ekânim-i sâ'ireden hiçbir farkı olmadığı ve yalnız isim cihetinden bir farkı bulunduğu sûretinden ibaret bulunan Katolik i'tikâdı henüz ta'ammüm etmemiş olduğundan ve Hazreti Mesih'deki nübüvvetle kanâ'at edilemeyerek onu bir kere rubûbiyet mertebesine çıkarmak davası meydan alınca artık nübüvvet sıfatı bütün bütün unutulduğundan erbâb-ı ictihâd sayılan papazların bazıları asıl Allah başka ve İsa başka ise de İsa rahm-i /493/ mâderde iken rubûbiyetin kendisine bir daha ayrılmamak sûretinde nüfûz eylediğini ve bazıları ise ikisi başka başka şeyler olmayıp şey'-i vâhiden ibaret bulunduğunu yani Cenâb-ı rabbü'l-'âlemîn'in (hâşâ) rahim tarîkiyle bu dünyaya dahî gelerek İsa tesmiye olduğunu ve birtakımı Mesih müşârun ileyhin min-cihetin adeta insan olarak insana mahsûs irâdetleri bulunduğu gibi min-cihetin dahî hâşâ Allah olarak o sıfata mahsûs irâdete mâlik idüğünü i'tikâd eylemiş ve sâ'ir birçokları da böyle birbirini nâkız i'tikâdlara düşerek bunların her biri kendilerine birçok taraftar peydâ eylemiş idiler. İşte böyle yüzlerce mezâhib meyânında İmparator Herakliyus gûyâ /494/ akıl ve hikmete en ziyâde yakın ve ihtimâl-i kabule karîn olmak üzere monotelit mezhebini tercîh eylemiş idi ki bu mezhebe göre Hazreti İsa'da vâkı'â birisi âdemiyet ve diğeri rubûbiyet olmak üzere başka başka iki tabî'at var ise de irâdet cihetiyle yalnız irâdet-i vâhide sahibi olarak o irâdetin dahî sarf-ı ilâhi olduğundan her ne söylemiş ise doğrudan doğruya tabî'at-ı uluhiyesiyle söylemiş i'tikâd olunuyor idi. Binâenaleyh Herakliyus bütün mezâhib-i muhtelifenin bu mezheb

⁵⁵⁸ İrade, dileme, murâd, istek.

üzerinde ictimâ' edebileceklerini tahmin ederek mezheb-i mezkûru ileriye sürmüş ise de bunda dahî aklın kestirebileceği bir bedâhet bir kat'iyet görülemediğinden /495/ arzusu vecihle Hıristiyanları keşmekeşden yine kurtaramamış ve binâenaleyh yine Suriye'de İslâm'ın seyl-i istîlâsı önüne dahî sed çekememiştir. İmdi Draper bu ahvâli nazar-ı dikkat ve hikmete alarav Nasârâdan tav'an kabûl-i İslâm edenleri [Aferin! Hakikat-i vâzîha meydana çıktığı gibi Nasrâniyetin akıl ermez hikemiyât-ı bid'at-perestânesini terk ile o hakikat-i ezeliye ve ebediyeyi kabule müsâra'ât etmişler] diye tahsîn edeceğine bilakis bu hakikat-perestânı [hâin] ve [alçak] gibi ta'bîrât-ı tahkîriyeye lâyük görmüştür ki buna hakikaten ta'accüb edilir. Draper'in şu yoldaki nazarayiyâtı muvâfık-ı hâl ve maslahat olsa /496/ idi insanın akıl ve fehmine sığmayan birtakım hikemiyât-ı muğlaka ve mec'ûleye karşı hıyânet etmeyeceğim diye hakkı kabul etmemekte inat ve ısrar göstermesi makbûl ve müstahsen olmak lazım gelir idi. Bu halde de Draper'in kendisince Katoliklikden ehven görülen Protestanlığı meydana çıkaranların ve onu ilk kabul edenlerin dahî kâffesi hain ve alçak olmak lazım geleceğinden mâ'adâ Nasrâniyetin 'ulûm ile tevfiik kabul etmeyen ahvâlini terk ile 'ulûm ve ondan mütevellid hikemiyâta ittibâ' hususunda Draper'in teşvîkâtına kapılanların da Hıristiyanlığa karşı hain ve alçak olmaları lazım gelir idi. Acaba Draper bu istintâcât-ı mantikiyeye râzî /497/ olabilecek midir?

Hakikat-i mahzanın neden ibaret bulunduğunu bir daha hülâsa edelim. Hakk Teâlâ Hazreti İsa'yı nübüvvetle ba's buyurdu. Ba'sdeki hikmet ise Yahudilerin ihlâl etmiş oldukları şer'at-ı İbrahimiye ve Müseviyeyi ikmâlden ibaret idi. Bunu İncil dahî böylece haber verdiği gibi İncilden evvelki kütüb-i semaviye dahî işin böyle olacağını haber verdiklerinden Nasârâ dahî bunu böylece kabul etmeye mecburdurlar. Bunun böyle olacağı ve cümleyi ıslâh için nihâyet bir Nebî Ahmed ba's buyurulacağı dahî hem Tevrat'ta hem İncil'de haber verilmiş iken Nasârâ inad ile ne o bozukluğu ve ne de /498/ bi'set-i Ahmediyeyi kabul ve tasdîk etmemişlerdir. Amma iş bunların kabûlüne de muhtaç değildir. İrâde'-i ilâhiyeherhalde yerini bulacağından Arabistan'ın kumları içinden çıkan ve Draper'in lisân-ı istihfâf ile beyân eylediği vecihle en çoğu çırılçıplak ve sopalarıyla cenk eden muta'assıblar dernekleri Roma-yı şarkî devleti gibi seksen yüz milyon teb'ası olup az bir zaman içinde birkaç kere ikişer üçer yüz bin askeri mukâvemet ve mümâna'at meydanına sevk eylemiş bulunan devlet dahî tâb-âver-i mukâvemet olamayarak taraf taraf kelimetullâh i'lâ kılınmıştır. Bir kere bunu dostlarımızdan bir Katolik papazına haniya şu kendisiyle muhâveremiz /499/ [Beşâ'ir]

nâm eserimizi meydana çıkarmış olan Katolik papazına dahî söylemiş idik de bize bir cevâb-ı aklî olmak üzere [Öyle ise İslâm bütün cihâna münteşir olmalı idi. İrâde'-i ilâhiye bu sûretle yerini bulmalı idi] demiş idi. Ona cevâben dahî demiş idik ki: İrâde'-i ilâhiye yerini buldu ya! İslâm bütün cihâna münteşir oldu ya! Nerelere intişâr eylediğini saymaya lüzum var mı? Yalnız Kürre'-i Arz üzerinde nerelere intişâr etmediğini söyleyelim. Avrupa'dan yalnız Almanya ve Fransa'nın şimâl taraflarıyla İngiltere'ye intişâr etmemiş idi. O zamanlar Rusyanın şimâl taraflarıyla İsveç Norveç adeta boş ve pek az vahşiler tarafından meskûn yerler /500/ idiler. Asya'dan Hindistanın cenûb taraflarıyla Çin'in şark taraflarına intişâr etmedi. O zamanlar Amerika ve Avusturalya ma'lûm değil idi. İşte bunlardan başka bütün cihâna münteşir oldu. Bu kadar münteşir olduktan sonra ise artık saytı cihâmı tutmuş olduğundan henüz dâhil olmamış bulunduğu yerler için dahî duhûlünü ümîde hiçbir mâni' tasavvur olunamaz. Afrika-yı vasatîyi nasıl suhûlet ve sür'atle istîlâ etmekte olduğuna ve Hindistan ve Çin'de nasıl terakkî eylemekte olduğuna nazaran Avrupa ve Amerika'da dahî henüz pek mukaadimesinde bulunan şüyû'un netâyic-i serî'asından kat'-ı ümid eylemeye hiçbir lüzum yoktur. /501/

Şu îzâhatı i'tâdan sonra sözü yine Draper'e bırakıyoruz. İslâm'ın istîlâsı hakkında yapmakta olduğu hülâsa-i târihiyenin bakiyesini de îrâd eyliyor. Diyor ki:

Arapların fütûhât-ı sâ'iresi hakkında sözü uzatmak beyhûdedir. Tir ve Trablusun nasıl teslîm olunduklarını ve ilk Arap donanmasının Lübnan'daki ormanlardan nasıl inşa olunarak Fenikeli gemiciler ile nasıl techîz edildiklerini ve bu donanmanın Roma donanmasını Marmara denizine doğru nasıl sürüp tazyîk ettiğini ve Kıbrıs ve Rodos ve sâ'ir cezâyir-i bahr-i sefidin nasıl talan edildiklerini ve 'acâyib-i seb'a'-i 'âlemden⁵⁵⁹ olan Rodos heykelinin bakırları bir Yahudiye fûruht olunarak enkâz-ı nahhâsiyesiyle dokuz yüz deve yükletildiğini ve hulefâ ordularının bahr-i siyâh kenarına kadar nasıl ilerleyerek ve İstanbul önüne gelerek ordu kurduklarını tafsîl etmeyeceğiz. Çünkü bunların kâffesi Kudüs-i şerîfin sükût ve zabtına /502/ nisbetle hiç menzelesinde kalırlar. Kudüs-i şerîfin sükûtu! Bu kible'-i Nasrâniyetin kaybı demektir. O zamanın inzâr ve efkâr-ı 'umûmiyesi mukâbilinde bu hal iki dinin nezd-i ilâhide imtihan ve tecrübesi diye telakki olunmuş idi. Cenab-ı Hakk İslâm'ın din-i hakk olduğunu bu tecrübe ile cihâna gösterdi denilmiş idi. Bu muhârebenin netîcesinde İslâm'a mükâfât olarak kible'-i

⁵⁵⁹ Dünyanın yedi acayibi.

Nasrâniyet i'tâ olundu. Bir aralık ehl-i salîbin muvaffakiyet-i mevkutesinden kat'ı nazar işte binlercesine mürûr eylediği halde Kudüs hâlâ İslâm elindedir. Bizans müverrihlerinin Asya'da izmihlâl-i Nasrâniyet hakkında hiçbir şey yazmamalarının sebebi işte bu vecihle anlaşılacağı gibi Asya'da Mesih'in doğmuş büyümüş vefât etmiş olduğu asıl kible Müslümanlar elinde iken gûyâ Petrus'un etmiş olduğu seyahatten dolayı Roma'ya papaların bir kudsiyet vererek onu kible'-i Nasrâniyet 'addetmiş olmalarındaki sebep ve hikmet dahî şimdi anlaşılıyor. Gerek Bizans gerek Roma müverrihleri kendi şân-ı /503/ Nasrâniyetlerine muvâfık düşmeyen şeyleri halka ifşâ etmediklerinden ve yalnız te'vîli kâbil olan şeyleri me'at-te'vîl gösterip te'vîli kâbil olmayanları bil-külliyeye meskût 'anhâ bıraktıklarından işte bu kible'-i Nasrâniyetin Araplar eline düşmüş bulunması dahî gayr-i kâbil-i te'vîl ahvâl-i ma'kûsedan olarak kâle alınmamış ve Romalılar ise kible'-i Nasrâniyeti İtalya'ya nakletmiş olmak bir te'vîli mümkün olacağı zannıyla bu te'vîle mürâcaat etmişlerdir. Arapların sâ'ir fütûhâtını Kudüs-i şerîf istîlâsı hakkında vermiş olduğum tafsîlât derecesinde hikâye etmeyeceğim. Her ne kadar fütûhât-ı mezkûrenin netîcesi İskender'in ve hattâ Romalıların ülkesinden daha vâsi' bir İmparatorluk teşekkülünü müstelzim olmuş ise de bu bahsi tatvîl etmek bu eserin planında dâhil değildir. Meahâzâ az söz ile denilebilir ki o zamanlar majlar mezhebi Hıristiyanlık tarafından urulan darbeye dahî mikyas olamayacak sûrette bir darbe yemiştir. İranın netîce'-i hâli Kâdisiye muhârebesinde ta'ayyün eyledi. İran /504/ şahlarının eslihası bayrakları her şeyleri Arapların eline düştü. Nihâvend galebesini Müslümanların [feth'il-fütûh] tabir etmeleri haksız değildir. Bir taraftan Hazar denizinin sevâhili boyuna doğru ilerleyip diğer taraftan dahî Persepolise (yani istahra) kadar Dicle sevâhiline tâbi' olup gittiler. İran şahı firardan başka bir şey ile kurtulamadı. İskenderin ziyâfet-i gâlibânesini görmüş olan sütunlu ve heykelli salonu Araplara bırakarak tuzlu sahraya doğru kaçtı ki bu salon o zamandan beri hâl-i harâbîye dûçâr olmuştur. Bir Arap kolordusu firâri'-i müşârun ileyhi Ceyhun nehrinden öteye kadar takip eyledi ve orada biçâre firari kabâ'il-i Türkiye tarafından katlolundu. Oğlu ise Çin'e kadar kaçıp orada Çin İmparatorunun generallerinden birisi oldu. Ceyhun'un öte tarafında bulunan memleket tamamıyla Arap istîlâsı altına girip yılda bin altın haraca kesildi. Çin İmparatoru Medine halîfesinin dostluğunu /505/

ve ittifâkını talep eylediği zaman peygamberin sancağı İndus nehri kenarlarında temevvüc eyliyor idi.

Biz diyoruz ki:

Asya içerilerine doğru fütûh-ı İslâmiyeyi hikâye eylediği sırada Draper'in hiçbir eser-i te'ellüm göstermediğine ve Asyalıları hıyânet ve denâ'etle ithâm eylemediğine dikkat lazımdır. Muallim-i mûmâ ileyhın te'essürleri hep İslâm'ın Nasrâniyet üzerine ettiği galebelerden dolayı husûle geliyor. Hem de kendisi din-i Nasârâ-yı kabul etmediği ve onu bir kat daha düşürmek için bu kitabı yazdığı halde yine bu derecelerde müte'essir oluyor. Fütûhât-ı İslâmiyenin yalnız böyle mebâdisini bir sûret-i muharribânede göstermekle /506/ iktifâ dahî Draper'in haksızlıkları cümlesine ilave edilse sezâdır. Kendisi bihakkın bî-taraf ve hakkâniyet-perver olsa idi bu istîlâyı ve onun zımnındaki tahrîbi bilâhere tamir maksadıyla bir hâneyi hedem ve termîm için bir köhne elbiseyi hark etmeye teşbîh eder idi. Bu bâbda:

Ân ki dâned duht ev dâned derîd
Her çerâ befuruht nikuter hırîd
Hanerâ viran kuned zîr u zeber
Pes biksâ'at kuned ma'mûr ter.

Diyen cenâb-ı Mevlânâya peyrev⁵⁶⁰ olur idi. İslâm'ın girip yıktığı yerler o köhne büyût-ı küfür ve zulmet idiler ki onları ba'de't-tahrîb /507/ yerlerine büyût-ı ma'mûre'-i müzeyyene ve münevvere inşa etmiştir. Târihte bunu dahî görmek için düşünmelidir ki bâdi'-i emirde darb-ı şimşir ile girdiği yerlerde İslâmiyet bir nihâyet iki kuşak sonra ahalinin kâlû belâdan beri tab' u zamîrinde din-i aslî ve kadîm olmak derecesinde birleşip kalmış ve oralaradan zuhûr eden 'ulemâ-yı a'lâm hükümet-i İslâmiyeyi tevsî' eyledikçe eyleyip din-i İslâm aleyhine ve ondan kurtulmak için hiçbir hareket zuhûra gelmemiştir. Arabın gayrı akvâm-ı İslâmiyenin hem de lisân-ı Arap ile 'ulûm-i dîniye ve ma'ârif-i 'umûmiyeye ne derecelerde hizmet eylemiş oldukları [Târih-i 'ulûm] nâm eserimizde görülecektir ki Draper gibi /508/ 'ulûm-perest ve ma'ârif-perver olanların bu hâle kemâl-i şükrân ile hayran kalmamaları kâbil değildir. Ne ise sözü yine Draper'e terk ediyoruz. Fütûh-ı İslâmiyenin Afrika'ya âid olan kısmını da hikâye eyliyor. Hem

⁵⁶⁰ Ardı sıra giden, izinden giden.

fütûhun o ciheti de Nasrâniyete müte'allik olduğu için âsâr-ı te'ellümünü göstererek diyor ki:

Suriye muhârebâtı esnasında en ziyâde temeyyüz etmiş olan ümerâ-yı askeriye meyânında Amr nâmında birisi (Amr bin el-‘Âs razıyallâhu ‘anh Hazretleri olacak) bulunuyor idi ki ileride birgün Mısır fâtihi olacak idi. Zîrâ hulefâ yalnız şimâl ve şark taraflarındaki galebât ve fütûhât ile kâni‘ olamadıklarından bilâhere gözlerini garb tarafına da çevirerek Afrika'nın da fethini arzu ediyorlar idi. Ahali'-i mahalliye'nin hıyânet ve denâ'etleri bu defa /509/ dahî imdâdlarına yetiştirdi. Mısırlılar Arap ordusunu kendilerini yakobi kilisesinden kurtarmaya gelmiş halâskâr bir dost ordusu olarak hüsn-i kabûl eylediler. Hazreti İsa'yı ‘ayn-ı ilah ‘addeden monofizistler kendi reisleri bulunan Mukansıs vasıtasıyla beyân eylediler ki ne bu dünyada ne öteki dünyada artık Rumlar ile alâkalarını muhâfaza etmek istemiyorlar ve Bizansı zâlim ‘addederek ondan ilelebed nefret ve mübâ‘adete onun sebep olduğu konsiller kararlarından dahî yaka silkiyorlar. Hemen Halifeye haraç vermeye ve ordu-yı İslâm'ın geçmesi için yolları ve köprüleri tamire ve onların istîlâsını teshîl için olanca kuvvetleriyle mu‘âvenete müsâra‘at eylediler. Firavnlara eski pâyitahtlarından birisi olan menfis şehri derhal ‘arz-ı teslîmiyet eyledi. İskenderiye dahî taht-ı muhâsaraya alındı. Muhâsaradan masûn ve serbest kalan deniz ciheti İskenderiye mahsûrlarına lâ-yunkatı‘ imdâd yetiştirmek için Herakliyus'a kolaylık gösteriyor idi. /510/ Diğer taraftan Hazreti Ömer dahî İskenderiye'yi muhâsara eden askere Suriye'de iyi cenkçilenmiş olan askeri dahî ilave eyledi. Araplar tarafından birçok hücumlar ve Rumlar tarafından dahî birçok hurûclar yapıldı. Hattâ bir aralık bizzat Amr mahsûrlar tarafından esir bile edildi ise de diğer bir esirin hilesiyle yine kaçmak tarîkini buldu. Yigirmi beş bin adamın kanı bahâsına oturan on dört ay muhâsaradan sonra İskenderiye dahî Arapların eline düştü. Amr Halifeye yazdığı mektubda hâkime'-i garb olan İskenderiye şehrinin ma‘mûriyet ve servetini [dört bin saray dört bin hamam dört bin tiyatro ve esir ticareti için dört bin dükkan ve envâ‘i zahâyir ticareti için diğer on iki bin mağaza ve haraç veren kırk bin Yahudi ahalisi....] diye ta‘rîf eyliyor idi. İşte Nasrâniyetin ikinci kürsüsü dahî bu vecihle sükût eyledi. Atanasın Ariusun Siril'in vatanı olan İskenderiye! Ekânim-i selâse mezhebini ve Meryem'e perestiş ayinini bütün Nasrâniyete kabul ettirmiş olan İskenderiye /511/ dahî Kudüs'ün dūçâr olduğu hale dūçâr oldu. Bu haber-i

musîbeti Herakliyus İstanbul kürsüsünde ahz ederek o kadar müte'essif oldu ki kendi 'ahd-i hükümeti Hıristiyanlığın tahrîbiyle tahkîr edilmiş olduğuna kanaat ederek ancak bir ay daha mu'ammer olup vefât eyledi. İskenderiye'nin elde bulunması Katolik mezhebi için lazım olmaktan ziyâde İstanbul'un levâzım-ı ekliyesi için lazım idi. Mısır İstanbul'un anbarı idi. Binâenaleyh onu Araplardan istirdâd için iki defa hareket olundu. Amr dahî iki defa rum donanma ve asâkir ve firesiyle uğraşmaya macbur oldu. Daima açık kalan deniz yoluyla bu hücumların tecdîd ve tekerrürünü ne kadar kolay olacağını görüp buna yalnız bir çare buluyor idiyse de o da pek müdhiş idi. Amr dedi ki: [Allah'a kasem ederim ki eğer bir üçüncü dafa dahî İskenderiye'ye hücum edilecek olur ise bu şehre duhûlü o kadar kolay bir hâle koyarım ki ancak bir kahbezen hânesine dahî o kadar kolaylıkla /512/ girilebilsin]. Hâlbuki üçüncü hücumu dahî beklemedi. İskenderiye kal'a ve istihkâmını kal' u kam⁵⁶¹ ederek nokta'-i mezkûrenin bütün ehemmiyet-i askeriyesini kâmilen mahveyledi.

Biz diyoruz ki:

İşte Draper Mısır'ın istîlâsını dahî böyle sûzişli bir sûrette hikâye ediyor. Gûyâ 'ulûma muhâlefetinden nâşî izhâr-ı husûmet eylemekte bulunduğu Hıristiyanlık gayreti tâ dünyanın muntehâ-yı garbında bulunan bir Draper'de henüz âsârını bu sûrette gösterir ise ne 'ulûma ne sanâyi'e ne medeniyete ne sa'âdet-i 'umûmiyeye zerre kadar muhâlefeti olmak şöyle dursun bunların cümlesini câmi' ve muktezâ olan din-i İslâm dâhilinde iktisâb-ı 'ulûm ile efkâr-ı hikmetlerini tevsî' ve tenvîr eyleyen /513/ gençlerimizin bundan ne büyük ibret almaları lazım geleceği cây-ı mülâhazadır⁵⁶². Şu satırları yazar iken Draper düşünmemiş ki koca Mısır ahalisi [Biz sizin evlâd ü 'iyâl ve ma'bûdunuzu istemeyiz. Konsil diye topladığımız yüzlerce papazların hışm ve hükümetinden korkarak din-i sahîhe akıl ve hikmete mugâyir verdikleri ahkâmı kabul etmeyiz] dava-yı muhikinde bulunan bir halkın Roma mazlûmiyetinden kurtulup himâye'-i İslâmiyeye girmesi medeniyetce ve onun mukteziyâtından bulunan 'ulûm ve sanâyi'-i terakkiyâtca ne güzel bir devr-i medîdin infitâhına mukaddime olmuştur. Bu hakikat-i kübrâyı hiç nazar-ı dikkate almamış. Beğenmediği Nasrâniyet gayretine mağlûb olmuş. /514/ Hâlbuki Draper gibi mahzâ akıl ve hikmetin mukteziyâtını cebir ve

⁵⁶¹ Sökmek ve zaptetmek.

⁵⁶² Düşünülecek nokta, önemli husus.

ikrâha galebe ettirmek için it'âb-ı kalem⁵⁶³ eder bir hâkim-i bî-taraf olmak iddiâsında bulunan zât-ı biçâre Mısır ahalisini böyle hıyânet ve denâ'etle mahkûm eder ise muta'assıbîn-i Nasârânın şiddeti daha ne derecelere vardırıdıkları kıyâs olunmak lazım gelir.

İslâm'a âid husûsâtta Draper'in sözlerinden hiçbir şeyi terk etmediğimizi kâri'lerimize ihtâra hâcet var mıdır? Var ise ihtâr edelim ki hiçbir şeyi terk etmeyip cümlesini yazıyoruz. Binâenaleyh işte sözü yine kendisine bıraktık ki garbe doğru fütûh-ı İslâm'ı hikâyede devam /515/ eyliyor. Diyor ki:

Hulefâ yalnız Mısır'ın fethiyle dahî iktifâ efkârında değil idiler. Hazreti Osman bütün sevâhil-i Afrika'nın da memâlik-i İslâmiyeye ilhâkı emelinde idi. Abdullah menfîsden kırk bin asker ile hareket ederek berka çölünü geçti ve Trablusgarb önüne gelip onu taht-ı muhâsaraya aldı. Lakin ordusunda tâ'ûn zuhûr eylediğinden tekrar Mısır'a 'avdete mecbur oldu. Bunun üzerine yigirmi sene kadar mütâreke vâki oldu. Ondan sonra Ukbe Nil vadisinden muhît-i atlâsî sâhiline kadar yol açıp gitti. Kanarya adaları karşısına ve İspanya cihetine geldiği zaman atını denize sokup [Ey Allahu müte'âl! Eğer hareketime şu deniz mâni' olmasa idi garbın memâlik-i mechûlesine kadar gidip vahdâniyet-i ilâhiyeni i'lân ile senden başka bir ma'bûda perestîş eden milel-i 'âsiyeyi dard-ı şimşir ile tahrîb eder idim] dedi. Arapların bu istîlâsı hep turuk-i berriye ile vâki olmuş /516/ idi. Zîrâ Bizans İmparatorluğu henüz Akdeniz'e mâlik olup sevâhildeki şehir ve kasabaları muhâfaza eyliyor idi. Nihâyet Halife'-i emeviye Abdülmelik bilâd-ı Afrikiyenin en mühimi olup Afrika-yı şimâlînin merkezi 'addolunan Kartaca şehrinin zabtını 'azm ü cezm eyledi. Cenerali olan Hasan Kartaca'yı hücum ile zabteyledi ise de İstanbul'dan imdâd gönderildiği gibi Got tâ'ifesi ve Sicilyalılar dahî müte'âkiben imdâda geldiklerinden Araplar ric'ate mecbur oldular. Lakin bu ric'at çok zaman için değil idi. Çend mâh sonra Hasan tekrar gelip Kartaca'yı aldı ve ihrâk bi'n-nâr eyledi. Nasrâniyetin kürsüleri 'addolunan beş belde'-i şehîrenin üçü yani Kudüs ve İskenderiye ve Kartaca bu sûretle gâ'ib oldular. İstanbul'un sükûtu dahî vakit merhûnuna bırakılmış bir iş idi. İstanbul'dan sonra da yalnız Roma kalacak idi. târih-i Nasrâniyette Kartaca büyük bir mevki' tutmuştur. Bilâhere Roma'nın mezhebi olan Katolik mezhebini Avrupa'ya ihdâ eden /517/ Kartaca olup mezheb-i mezkûrun en büyük papazları oradan zuhûr etmiştir. St.

⁵⁶³ Kalem yoran, kalem oynatan.

Augustin'in vatanı da orasıdır. Müslümanlığın dünyayı istîlâsı kadar serî' ve vâsî' bir istilanın hiçbir dine nasîb olduğu görülmemiştir. Daha şu zamanda Altay dağlarından okyanus-i atlasıye ve Asya-yı vasatîden Afrika-yı garbîye kadar müstevlî olmuş demek idi. Mûte'âkiben Halife Velid Avrupa kıtasının fethini tecrübe için teb'asına müsâ'ade verdi. Müsâ'ade Endülüs fethinden başladı. Başka yerlerde olduğu gibi Endülüs'de dahî Arapların kumandanı Musa ihtilâf-ı mezâhib-i Nasârâdan dolayı birçok hainleri kendisine mu'în ve müttefik buldu. Toled Despotu ile Gotların generali olan kont julyen memleketi Araplara teslim ettiler. Kaseris nâm mahalde cengin en ziyâde kızıştığı bir zamanda bu iki adamın delâletiyle Hıristiyan ordusunun bir kısmı Araplar tarafına geçip onlarla birleşti. Cenk meydanından firara mecbur olan İspanya kralı Araplar /518/ tarafından takip olunup Guvadalkuvir nehrinde boğuldu. Musa'nın kâ'immâkâmı Târik bilâ-ifâte'-i vakit Toled üzerine yürüyüp ba'dehû şimâle doğru sürdü. Musa geldiği zaman İspanya şibh-i cezîresi taht-ı itâ'ata alınmış ve Gotların ordusu Pirene dağlarının öte tarafına sürülmüş idi. Musa işbu İspanya fethini tasnim-gerdesi olan fütûhâtın mukaddimesi 'adederek İtalya'ya doğru yol açıp Allahu vâhid ve zül-celâlin vahdâniyetini Roma'da Vatikan sarayında i'lâ ve i'lân edeceğini meydana koydu. Oradan dahî İstanbul'a geçecek ve rum-i şarkî devletinin ve Hıristiyanlığın târih-i mevcûdiyelerine hâtîme çektikten sonra Asya'ya 'avdetle Şam'a gidip kılıcını Halifenin tahtı pişgâhına koyacak idi. Fakat bu tasnimât vukû'a gelemedi. Musa kendi kâ'immakâmı Târik'in muvaffakiyâtını kıskanarak hakkında mu'âmele'-i gayr-i lâykada bulunmakla Târik'in merkez-i hilâfette bulunan dostları keyfiyeti Halifeye 'arz eylediklerinden Şam'dan gelen /519/ bir memur Musa'yı ordugâhında taht-ı tevkîfe aldı. Huzûr-ı Halifeye götürdü. Halife Musa'yı celd⁵⁶⁴ darbıyla cezalandırarak Musa dahî esef ve 'ârından vefât eyledi. Lakin Araplar rü'esâ-yı sâ'ire kumandasıyla Fransa'nın fethini tecrübe eylediler. İlk muhârebede Garon nehri mansablarından Luvar nehrine kadar Fransa-yı cenûbîyi istila ettiler. Ba'dehû serdar Abdurrahman kuvve'-i mevcûdesini iki kola ayırıp birisiyle bizzat Ron nehri vadisini geçti ve Arl kasabası önüne gelip taht-ı muhâsaraya aldı. mevki'-i mezkûru müdâfa'a için ilerlemiş olan diğer bir Hıristiyan kolordusu mahvedildi. Arapların ikinci kolu dahî Dordon vadisini geçerek diğer bir Hıristiyan kolordusunu perişan etti ki firarilerin ihbârına göre maktûllerin 'adedini

⁵⁶⁴ Kamçı.

ancak cenâb-ı Hakk bilebilir idi. Fransa-yı vasatî dahî kâmilen istila edildi. Ehl-i İslâm Luvar nehri sahiline kadar geldiler. Kiliselerin manastırların hazineleri müsâdere /520/ olundu. O zamana kadar birçok havârik-ı beyhûde göstermiş olan e'izze'-i kenîsâiye şu ihtiyaç ve iktizâ noktasında âsâr-ı 'aczden başka bir şey gösteremediler.

Şuracıkda bir dakika tevakkufla kâri'lerimizin nazar-ı hikmetlerine şunu 'arz eyliyoruz ki:

Draper Arapların Luvar nehrine kadar sûret-i istilalarını adeta Cengizîlerin istilasî gibi bir yolda haber vermek ile târihe bir hıyânet-i sarîhada bulunuyor. Zîrâ bu vukû'âtı böyle yazması cehlinden olmadığı bedihi ve aşikârdır. Meşhur Viardo gibi Arapların fezâ'il-i İslâmiyesini inkâr etmeyerek vukû'âtı doğru yazan ve muhâkemâtını da ona göre yürüten müverrihîn ve hukemâyı beğenmiyor ise bâri gayret-i Nasrâniyesi en dindar /521/ Katoliklerin dahî müsellemi bulunan Sezar Kanto'yu olsun niçin tahattur etmiyor? Afrika-yı şimâlînin bahr-i sefid sevâhili henüz Nasârâ elinde iken çöl tarîkiyle Septeye gelerek oradan dahî İspanyayı fetih ve Luvara kadar Fransayı istila eden Arap ordusu acaba milyonlarla mı ta'dâd olunuyor idi ki önlerinde hiçbir kavim tâbaver-i mukâvemet olamadı? Zerrece efkâr-ı askeriyesi olanlar için tafsîle hâcet yoktur ki ordu-yı İslâm milyonlarla ta'dâd olursa bile bu hareket-i serî'aya imkân yoktur. Meğerki vardıkları yerlerin ahali kendilerini hüsn-i istikbâl edeler. Bu hüsn-i kabûl vâki dahî olmuştur. Tevârih-i 'umûmiyede /522/ verilen tafsîlât mûcib-i hayret olduğu üzere o zamanlar İspanya ve Fransa ve İtalya ve sâ'irede her biri [menim diğer niset] davasıyla halk-ı 'âlemin malını canını ırzını kendileri için mübah 'addeden senyörlerin ateş-cevr ve i'tisâfiyla cayır cayır yanan ahali kurtarıcı bir kuvvete öteden beri muhtaç olmalarıyla fevc fevc ordu-yı İslâm'ı bil-istikbâl muhârebât-ı vâkı'ada çarhahîlik⁵⁶⁵ vazîfesini de deruhde ederler ve bu uğurda fedâ-yı cana kadar varırlar idi. Yalnız şu noktaya dikkat kifâyet eder ki ordu-yı İslâm nerelerde muhârebe etmiş ise hep kuvve'-i resmiye'-i askeriye ile muhârebe etmiştir. Hiçbir yerde ahali'-i mahalliyeinin asker-i /523/ İslâm'a karşı isyanı hıyâneti görülmemiştir. Bu ise hiçbir yerde asker-i İslâm'ın ahali'-i mahalliyeeye ta'arruz ve husûmeti olmayıp bilakis onların mallarını canlarını ırzlarını dinlerini himâye ve muhâfaza etmelerinin mükâfât-ı lâyıkasıdır. Sözümüz iyi anlaşılın. İgtinâmı⁵⁶⁶ inkâr etmiyoruz. Amma igtinâm o zamanlar hükümet makamına

⁵⁶⁵ Ordunun ilerisinde bulunan askerler.

⁵⁶⁶ Yağma etmek, ganimet sûretiyle almak.

kaim olan derebeğleriyle Despotlara âid emvâle münhasır kalmıştır. Ahad-ı nâsın habbesine bile ta'arruz edilmemiştir. Bu hal zaten şer'-i şerîfin muktezıyâtındandır. Eğer ahaliye ta'arruz edilerek husûmetleri celbedilmiş olsa idi iki kolordunun Septeden binlerce millik mesâfeye kadar ilerleyebilmeleri nasıl kâbil olur /524/ idi? Mesâfelerin şu büyüklüğünü Draper dahî nazar-ı dikkate alıyor. Bakınız İslâm'ın Avrupa'daki esfârının bakiyesini nasıl hikâye ediyor. Diyor ki:

İstilâdaki terakkiyi nihâyet Şarl Martel durdurdu. Miladın 732 senesinde Tur ile Puvatya arasında bir büyük muhârebe vukû'a geldi ki yedi gün devam etti. Abdurrahman maktûl düşüp Araplar ric'ate mecbur oldular. Biraz sonra Pirene dağlarını tekrar aşp geriye çekilmeye icbâr edildiler. İmdi Luvar nehri Avrupa-yı garbîden Müslümanların hudûd-i istilasını tahdîd eyler. İngiliz müverrihi Jibon⁵⁶⁷ bu vukû'ât-ı hezîmeyi hikâyesinde şu mütâla'ayı serd ediyor ki: [Cebelitârik noktasından Luvar nehrine kadar Müslümanlar bin mil mümted bir hareket-i gâlibâne icrâ eylemişler idi. Yine bu kadar bir hareket daha etseler idi ya bir cihetten Lehistan hudûduna veyahut diğerk cihetten İskoçya dağlarına /525/ varacaklar idi]. Müslümanların işbu terakkiyât-ı askeriyesine ve bahr-i sefid derûnunda geriden Sicilyanın fethine ve hattâ Roma üzerine hücumlarına dâ'ir ilave'-i efkâra ihtiyâcım yoktur. Yalnız şuna dikkat olunmalıdır ki İtalya'nın cenûb cihetlerinde Müslümanların zuhûru Avrupa'nın terakkiyât-ı fikriyesi ve zihniyesi için büyük bir te'sîr hâsıl eylemiştir.

Biz diyoruz ki:

Draper'in bu te'sîri îzâh için bir kelimecik bile ilave etmemesi şâyân-ı dikkattir. Amma o îzâh etmese dahî târih-i 'umûmî itiraf eyliyor ki o zamana kadar Avrupa akvâmı medeniyet 'ulûm ve sanâyi' gibi tecemmülâtından bil-küllîye mahrum iken bu bâbda ilk dersi Müslümanlardan almışlardır. Bilâhere ümerâ-yı İslâmiye saraylarına genç /526/ zâdegânı gönderip hüsn-i terbiye'-i İslâmiyeye alıştırdıkları gibi mekteplerine şâkirdler ve fabrikalarına çıraklar göndererek 'ulûm ve sanâyi'-i İslâmiyeyi tahsîl ettirmişlerdir. Hattâ Araplar ekseriyetle hafifü'l-lihye olup yanakları kıldan hemen 'ârî ve lihyeleri yalnız çeneleri üzerinde zâhir olduğundan Avrupalılar kendilerini Araplara benzetmek için yanaklarını kazıtıp yalnız çeneden sakal bırakmak derecesinde taklîde kadar varmışlardır. Nasılsa İslâm'ın bu derecelere kadar varan fezâ'ilini îzâh eylemek Draper'in planında dâhil değildir. Amma Müslümanların şiddetini ve haşyetini isbata

⁵⁶⁷ Gibbon.

medâr olacak husûsâtta muallim cenapları dakika fevt etmez. Bir numûnesi /527/ daha ber vech-i âtî görülecektir. Diyor ki:

[Arapların Roma'ya hücumu] dedik! Bu hücumun sûret-i vukû'u kadar muhakkirâne bir hal acaba hiçbir zaman vukû'a gelmiş midir? 846 sene'-i miladiyesinde Araplardan bir küçük kol Tiber nehrinden yukarıya doğru çıktı ve Roma şehri önünde görüldü. Cebren girmeye kâfi miktarda olmadığından yalnız varoşları tahkîr ve yağma ve St. Pierre ve St. Paul mezarlarını istihkâr eyledi. Roma istila edilse idi bile te'sîrât-ı müdhîşesi bundan ziyâde olamaz idi. St. Pierre kenîsesindeki gümüş mihrab kaldırılıp Afrika'ya gönderildi. Dikkat etmeli St. Pierre mihrabı! Roma Nasrâniyetinin tırâzî⁵⁶⁸.

Biz diyoruz ki:

Puvatya muhârebesi 732 senesinde olduğuna göre Arapların Roma üzerine hücumu bundan yüz yigirmi altı sene sonra /528/ vukû'a gelmiştir. Draper ise bunu öyle bir sûrette hikâye ediyor ki okuyanlar Roma hücumunun dahî gûyâ yine puvatya muhârebesi zamanlarında vukû'a geldiğine zâhib olabilirler. İşte târihçe mukaddem olan şeyleri te'hîr ve mu'ahhar olan şeyleri takdîm hünerinden mâ'adâ bizim muallim Draper'in böyle birbirine uzak olan şeyleri takrîb ve yakın olan şeyleri teb'îd hüneri dahî var idi. Meahâzâ yine ziyânı yok. Fakat Draper burada bir sual îrâd ediyor. [Bu hücumdan daha muhakkir bir hal hiçbir zaman vukû'a gelmiş midir?] diye soruyor idi. Bu suâlê cevap verelim. Bundan daha muhakkirâne bir hal şu hücumdan altı yüz sene sonra vukû'a /529/ gelmiştir. Hem yine Roma aleyhinde vukû'a gelmiştir. Hem Müslümanlar tarafından değil yine Hıristiyanlar tarafından îkâ' edilmiştir. Şöyle ki: On altıncı 'asr-ı miladın rub'-ı evveli içinde yani Avusturya ve Almanya ve İspanya vesâ'ire ile Amerika kıt'a'-i cedîdesinden mutasarrıf olduğu olduğu memâlik o zamanki cihân-ı ma'lûmun hemen sülüsüne müsâvî olan İmparator Şarlken ile Fransa kiralı birinci Fransuva'nın o ma'hûd muhârebât-ı rekâbetkârâneleri esnasında vukû'a gelmiştir. Emperyaller yani İmparator bayrağına tâbî' olan askerler Roma'ya girdikleri zaman vukû'a gelmiştir ki vâkı'â bunların bir miktarı Lutheryen yani meşhur Luther tarafından o zaman yeni neşrolunan /530/ Protestanlık mezhebine girmiş olan kimseler idiye de en çoğu yine Katolik idiler. Roma'daki papa bu muhârebede Fransızlar tarafına meyyâl olduğu için galip olan emperyaller intikama kendilerini haklı gördüler. Kiliseleri kâmilten soymak bunların ehven i'tisâfâtı idi. 'Âlemin secde ettikleri tesâvir-i

⁵⁶⁸ Simgesi, süsü.

e'izzeyi türlü maskaralıklar ile tahrîb ettiler. Kiliselerde birtakım fâhişeler ile mecâlis-i nûşa nûş 'akdeyleyerek Nasrâniyetce en mukaddes 'addolunan gününÿâ(?) için mahfûz şaraplar ile ur patlasın çal oynasın 'âlemleri yaptılar. [Vâz-i sâkire] yani akdâh-ı mukaddese denilen altın gümüş kâseler aşufte sâkîler elinde /531/ ve sarhoşlar ağzında devrân eyledi. Papaya varıncaya kadar en muteber papazlar bu kepazeliklerin bu rezaletlerin derecesini arttırmak için hovardaca hora tepmeye mecbur edildiler. Hattâ Katolik mezhebini tamamıyla tahkîr için [komunyon] denilen ve [Müdâfaa]larımızı okuyanlar nezdinde ehemmiyetleri ma'lûm olup hülâsa Nasrâniyetçe en mukaddes 'addolunan nan ve hamr-ı mu'azzezi papaya varıncaya kadar papazlar yediyle merkeplere kadar verdirdiler. Tahattur etmelidir ki bu nan [lahm-ı ilâhi] ve bu hamr [dem-i ilâhi] olmak derecesinde 'inde'n-Nasârâ mu'azzez ve mukaddestir. Mu'teberân-ı ahali kiliselerin sütunlarına zincirlerle bağılı oldukları halde biçârelerin gözleri önünde zevcelerine /532/ ef'âl-i şenî'a icrâ ettiler. Muallim Draper bunları bilmez değildir. İnkâr dahî edemez. Fakat nûr-i îmân ve fezâ'il-i İslâm ile münevver ve müzeyyen olan kari'în-i müslimemiz dini ayrı düşmanlar tarafından bile bir millet-i mağlûbe ma'âbidine ve mukaddesât-ı dîniyesine hakaretin bu derecesini zihinlerine sığdıramayacaklarından belki mübâlağa ediyoruz zannına düşerler diye te'mîn ve ihtâr edelim ki şu saydığımız şeyler içinde harf-i vâhid mübâlağa bulunmak şöyle dursun hakikat-i halden eksik bile yazmaktayız. İnanmazlar ise Katolik müverrihi Sezar Kanto'nun on sekiz cildten ibaret bulunan târih-i nefis-i 'umûmisinin on dördüncü cildinin 185 numrolu sahîfesine /533/ mürâca'at buyursunlar. Ehl-i İslâm Nasârânın Kudüs-i Şerîf İskenderiye Kartaca Roma İstanbul'dan ibaret bulunan beş kürsüsünden dördünü zabt ve birine yani Roma'ya şöyle bir hücum etmiş olduğu halde bâlâda hülâsaten haber verdiğimiz tahkîrâta benzemek değil takarrub bile etmek derecesinde tahkîrâta girişmiş olsalar idi erbâb-ı aklâm-ı Nasârâ kimbilir neler yazarlar idi. Heryerde diyânet-i Nasârâya hürmet ve himâyeden başka hareketimiz görülmemiş olduğu halde bu şiddetler ibdâ' edilir ise bihakkın dûçâr-ı mu'âhezeleri olmaklığımız lazım gelse işin ne derecelere varacağı hakikaten mülâhazaya muhtaç kalır. Araplar St. Pierre'in gümüş /534/ mihrâbını kaldırıp götürmüşler imiş! Bu sözü Draper gibi serbest fikirli tâlib-i hakikat bir adamdan işittiğimize ta'accüb değil hattâ te'essüf ederiz. Havâri'-i Mesih Petrus gümüş mihrâbı nereden bulmuş? İhvân-ı Nasârâya sarf olunmak üzere sattığı hânenin akçesini tamamen getirmedüğinden dolayı iki Nasrânîyi yüreğine indirip öldürecek kadar mu'âheze eden Petrus'un eline öyle bir gümüş mihrâb geçse idi onun

bedelini fukarâ-yı Nasârâya taksîm ve sarf eyler idi. Roma kilisesindeki mihrâb ise St. Pierre'in yani Petrus'un değil papanın idi. O zaman papa oraların hükümdâr-ı cismânisi idi. Demek oluyor ki mihrâb /535/ dahî beylik malı idi. Arap ordusu gibi bir fırka'-i muhâcemenin beyliğe âid olan malı bâhusus böyle lüzumsuz olarak bir yere kümelendirilmiş olan gümüşü zapt etmesi bugünkü bile günde kavânîn-i askeriye ahkâm-ı câriye ve mer'îyesindedir. Fakat şimdi biz dahî Draper'e bir suâl sorarız. Şu emperyalilerin Roma'da icrâ etmiş oldukları i'tisâfât-ı muhakkirâneye şebih bir hareket hiçbir zaman İslâm'dan sūdûr etmiş midir? Hâtû burhâneküm inküntüm sâdıkîn⁵⁶⁹.

Sözü yine Draper'e terk ediyoruz. Diyor ki:

İstanbul Araplar tarafından birkaç kere tazyîk olunmuş idi. Onun da sükûtu muhakkak /536/ idi. Fakat vakt-i merhûnuna kalmış idi. Roma ise doğrudan doğruya bu hakaret ve bâhusus kendi hakkında vukû'u mümkün olabilen hakaretlerin en zâlimânesi olan bu hakarete dûçâr olmuş idi. Anadolu'nun muhterem kiliseleri tahrîb edilmiş idi. Ba'demâ hiçbir Hıristiyan ruhsat-ı mahsûsayı hâ'iz olmadığı halde Kudüs-i şerîfe giremiyor idi. Tamam Ma'bed-i Süleymanın arsası üzerinde Mescid-i Ömer yükselmiş idi. İskenderiye'de enkâz-ı tahrîbiye meyânında mescid-i rahman Arap kumandanının artık katliamdan usanarak a'dâ-yı mağlûbe bakiyesinin canları bağışlanmak için emir verdiği yerde bina olunmuş idi. Kartaca'da ise ateş-i harîk ile kararmış taşlardan başka bir şey görülüyor idi. İşte böyle cihânın hiçbir yerde misli görülmeyen en kuvvetli bir devlet-i dîniye birdenbire meydana çıkıvermiş idi. Bu devlet bahr-i muhît-i atlasiden sûr-i Çin'e kadar mümted idi. Yalnız 'arzan henüz vüs'atini ikmâl edemeyip bir gün gelecek /537/ idi ki Kayâserenin ahlâfını tard ile Yunanistan'ın da sahibi olarak bütün Avrupa'yı tehdîd eylesin ve diğer cihetten kendi ahkâmını hatt-ı istivâya kadar memâlik-i hâreye dahî îsâl etsin!

Biz diyoruz ki:

Draper'in şu sözleri yürek yangınlığından münba'is sözlerdir ki ciddiyet nazarıyla telakki olunmağa bile değerleri yoktur. Çünkü şâ'ibe'-i mübâlağadan değil kizb ü dürûğdan⁵⁷⁰ dahî 'ârî değildir. Anadolu'nun muhterem kiliseleri tahrîb edilse idi Anadolu'da Hıristiyanlıktan eser mi kalır idi? Hâlbuki biraz sonra Kudüs-i şerîfe doğru ilerleyen ehl-i salîb orduları Anadolu'da Suriye'de pek ma'mûr kiliseler bulmuşlar ve

⁵⁶⁹ Bakara; 111: "Eğer doğru söyleyenler iseniz delilinizi getirin".

⁵⁷⁰ Yalan dolandan.

derûnlarında ibadet etmişlerdir. Binâenaleyh /538/ Draper'in bir yandan dinsizlik iddi'asında bulunduğu halde diğer cihetten gayret-i Nasrâniye ile böyle ilzâm-ı dürûğ derecesindeki ibare'-i hiddetine mukâbeleyi lüzumsuz 'addederiz. Nevbet-i kelâmı yine kendisine bırakıyoruz. Diyor ki:

Meahâzâ İslâmiyet henüz mertebe'-i kemâline kadar inbisâtını ikmâl etmemiş iken dahî hulefânın kuvvet ve şevketi mertebe'-i kemâli bulmuş idi. Avrupa'yı İslâm'ın tekâmül istilasından kurtaran şey Şarl Martel'in kılıcı değil belki devlet-i vâsi'a'-i İslâmiye içinde zuhûra gelmiş olan karışıklıklar Avrupa'yı kurtarmıştır. Devlet-i Emeviye Suriye'de 'âlemin makbûlü idiyse de başka yerlerde gâsıb-ı hilâfet nazarıyla telakki olunuyor idi. Onlara mukâbil Alevîler Abbasiler hanedan-ı nübüvvet'e dahî garâbetleri hasebiyle dininin ve devletinin vârisi olmağa daha müstehak görülüyorlar idi. Üç fırka hilâfet iddi'âsına kıyâm ederek nice şedâ'id ve i'tisâfa kadar vardılar. Birisi /539/ benî Ümmiye ki bayrakları beyaz ve diğeri Fâtîmiye ki bayrakları yeşil ve üçüncüsü Abbasiye ki bayrakları kırmızı⁵⁷¹ olup işbu Abbasiye fırkası Hazreti Muhammed'in 'ammi olan Abbas'a kadar müntehâ idi. Bu münâza'âtın netîcesinde devlet-i İslâmiye üçe munkasım olup Bağdat ve Mısır ve Kordov hilâfetleri meydana çıktı. Vukû'ât-ı mezkûre on ikinci 'asr-ı miladi ahvâlinden olup artık devlet-i İslâmiyede siyaset-i vâhide câri olamadığından Nasrâniyet kurtuldu amma kenîsenin zannettirdiği gibi bir imdâd-ı fevka't-tabî'ye ile değil rü'esâ-yı İslâmiyenin muhâlefetleri sayesinde kurtuldu. Araplar kendi münâza'a'-i dâhiliyeleriyle meşgul olduklarından Avrupa'yı tamamıyla unuttular. Müverrih-i meşhur Okley muvâfık-ı hakikat olarak diyor ki: [Araplarda hiçbir general ve serdar yok idi ki Avrupa'nın kuvvâ-yı müctemi'ası tarafından dûçâr-ı hücum olunmağı mücib-i 'âr 'addetmesin. Eğer Yunanilerin bu küstah müstevlîleri redd için ne sebebe mebnî daha ziyâde gayret /540/ göstermedikleri suâl edilecek olur ise Yunanilerin tabi'atlarını bilen adamlar için Amr'ın İskenderiye'de ve Muaviye'nin Şam'da bulunduğu cevabını vermek kâfidir]. Bunların muhakkirâne olan gurur ve 'azametlerinden bir misâl îrâd edelim. İmparator Nikeforos tarafından Halife Harun Reşid'e gönderilen tehdîd-âmiz bir mektuba cevâben Harun: [Bismillâhirrahmânirrahîm. Emîri'l-mü'minîn Harun Reşid tarafından Romalı kelbe. Ey kahbe oğlu mektubunu okudum.

⁵⁷¹ İngilizce eserde siyah.

Cevabımı anlamazsın. Belki onu gözlerin ile göreceksin] sözlerini yazdı. Asıl cevap biraz daha sonra Firijya sahralarında hurûf-i hûnîn ve ateşîn ile yazıldı.

Biz diyoruz ki:

Bu yolda kelimât-ı muhakkirâne isti'mâline dâ'ir biz târih-i İslâm'da numûne göremiyoruz. Harun Reşid'den evvel Muaviye dahî şark İmparatoru tarafından böyle bir tehdîde /541/ dûçâr olmuş idi. Sıffin vakâyi'i esnasındaki Muaviye ile Hazreti Ali arasındaki muhâlefetten istifâdeye çalışan İmparator birtakım tekâlîf-i 'anîfeye kalkışmış idi. Muaviye yazdığı mektubda [Sahibim (yani dostum) Ali ile bir mütâreke 'akd ederek İslâm'ın kuvvâ-yı mecmû'asıyla gelir isem memleketini pâmâl ederim] yollu idâre'-i kelâm eylemiş idi. Meahâzâ muhâberâtın şiddetinde mülâyemetinde bir ehemmiyet yoktur. Hakikat-i hâle bakalım. Draper ise hakikat-i hâli şöyle muhâkeme ediyor. Diyor ki:

Bir millet gaib ettiği eyaletleri tekrar istirdâd edebilir. Düşman-ı gâlibe verdiği tazmînât-ı harbiyeden ve hattâ gaib eylediği servetten sonra da /542/ yaşayabilir. Fakat muhârebenin her fenalığından sonra karılarını dahî gaib eder ise bir daha kendisini toplayamaz. Ebu Ubeyde Hazreti Ömer'e Antakya'nın zabtı haberini gönderdiği zaman Halife düşmanın karılarını alıp askerlerine tevzî' etmediği için tatlıca bir sûrette Ebu Ubeyde'yi tekdîr eylemiş idi. [Neferleri bırakınız ki Suriye'de te'ehhül etsinler ve ne kadar isterler ise üserâdan cevârî dahî istifrâş etsinler] demiş idi. Bu hal fetholunan memâlikden iğtinâm edilen kadınların istifrâşı üzerine mübtenî kesret-i zevcât kânunudur ki İslâm'ın girdiği yerlerde yerleşip kalmasını intâc eylemiştir. Bu ictimâ'lardan tevellüd eden çocuklar fetih-zâdeler oldukları için ıftihâr ederler idi. Bu politikanın hüsn-i netâyicini isbat için Afrika-yı şimâlîde görülen halden daha vâzih hiçbir hal olamaz. Yeni hal istilayı takviye emrinde ta'addüd-i zevcâtın orada gösterdiği kuvvet câlib-i inzâr-ı hayrettir. Fetihden iki kuşak geçtikten sonra /543/ Halifeye 'arz olundu ki oralardan artık haraç talep olunmamalıdır. Zîrâ oralarda tevellüd eden evlâdın kâffesi Müslüman olup cümlesi de Arap lisânıyla mütekellimdir.

Biz diyoruz ki:

Draper te'hîr-i mukaddem ve takdîm-i mu'ahhar ve teb'îd-i ekârib ve takrîb-i ebâ'id sâye'-i mâhiresine bir de hakâyık-ı târihiyenin tahrîfî mahâretini zammediyor. İslâm'ın girdiği bir yerde yerleşip kalmasını intâc eden şey ahalinin İslâm'ı kabul etmesi kazıyesi olduğu doğru ise de İslâmiyet'in bu sûretle intişar ve ta'ammümüne vasita olan şey

istifrâş-ı cevârî kazıyesi olması yanlıştır. Bunu böyle zannetmek için şer‘-i şerîfîn istirkâk⁵⁷² hakkındaki ahkâmını bilmemek /544/ ve ordu-yu İslâm nerelere girer ise bütün ahalisinin istirkâkı câiz olduğunu zannetmek lazım gelir. Bu ise böyle değildir. İstifrâşı helal olan kedimînin hîn-i harbde istirkâkı lazım gelir. Yoksa cizyeyi kabulden sonra ahali’-i gayr-i müslimenin dahî malı canı ırzı aynıyle ahali’-i İslâmiye gibi sâye’-i şerî‘atta mahfûz olduğundan irtirkâk-ı nüfûs kabul olunamaz. Draper’in sûret-i iş‘ârından bu kabiliyet anlaşılıyor ki işte asıl yanlışlık buradadır. Eğer bu sûret doğru olmak lazım gelse idi İslâm’ın girdiği yerlerden Nasrâniyetin mahv u izâlesi için iki kuşaklık zaman beklemeğe de ne hâcet yalnız kadınları /545/ değil erkekleri dahî taht-ı rakabete alarak ve yine muallim cenaplarının evvelce demiş olduğu vecihle kiliseleri dahî yıkılarak Nasrâniyet mahvediliverir idi. Hâlbuki böyle bir şey olmadığı memâlik-i İslâmiyede Nasrâniyetin mahfûziyet ve bekâsıyla sabittir. Biz ahalinin kabûl-i İslâm’ından dolayı haraç denilen verginin miktarı azalması me‘mûrîn-i mülkiyece bir mesele olduğunu târih-i İslâm’da gördük ise de bunu mağrib taraflarında görmedik. Şark taraflarında ve İran ve Türkistan cihetlerinde gördük. Oralarda halkın fevc fevc kabûl-i İslâm’a müsâra‘atlarından dolayı vâridât-ı devletten haraç denilen kısmın adeta tükendiği valiler tarafından /546/ makâm-ı hilâfete ‘arz olunmuştu. Şimdi burada bir mesele daha kendi kendisine yüz göstermektedir. Denilebilir ki ahali’-i mağlûbenin din-i İslâm’ı kabulleri acaba haraçdan kurtulmak için midir? Ahkâm-ı şer‘iyyeyi ve ahkâm-ı mezkûrenin o zaman umûr-i resmîyeye sûret-i tatbîki hakkındaki ma‘lûmât-ı târihiyyeyi bilenler bu suâle tasdik cevabı veremezler. Nefy ile cevap verirler. Zîrâ ahali’-i gayr-i Müslime haraç denilen vergi ile mükellef oldukları halde ahali’-i Müslime hiçbir vergi ile mükellef değil idi diye zannedemezler. Bilirler ki ahali’-i İslâmiye dahî zekat denilen vergi ile mükellef idiler. Hattâ zekâtı i‘tâdan istinkâf /547/ edenler üzerine cenk edilmeye kadar hükm-i şerî‘at lâhık olduğu Hazreti Ebu Bekir es-Sıddîk razıyallâhu ‘anh Efendimizin zekat malından bir keçinin bile tahsîli için cenge kadar göze aldıklarını beyân buyurmalarıyla müstedeldir. Fakat zekat sûret-i mâliyede bir tekellûf-i resmî olmakla beraber ‘an-asıl mefrûzü’l-edâ bir de ibadet olduğu için tabir-i mezkûr İslâm’a hasrolunmuş ve haraç ise himâye’-i şer‘iyyeye nâ‘iliyet için bir bedel olmak sûretiyle ahali’-i gayr-i müslimenin vergisi o sûretle tabir olunmuştur. İslâm’da ise zekattan mâ‘adâ bir de kan vergisiyle mükellefiyet var idi. Hizmet-i askeriye yalnız İslâm’a farz olup teba‘a’-i gayr-i müslimeye farz /548/ olmadığı içi bu hizmetten mu‘âf

⁵⁷² Savaşta esir ve köle edinme.

tutulur idi. İşte târihen ve resmen tahakkuk ediyor ki ahalinin İslâm'ı kabul etmeleri haraçdan kurtulmak için değil idi. Kabûl-i İslâm eyleyen ahali meyânında ikinci kuşakda 'ulemâ-yı a'lâm yetişmek derecesinde İslâmiyet'in kuvvet bulmasından dahî istidlâl olunacağı vecihle bunlar ancak kendi diyânet-i kadîmelerinin butlânını hakikat-i İslâmiye mukâbilinde daha bâhir ve aşikar olarak görüp anladıklarından bir hakikat-ı bâhireyi kabule can atmışlardır.

Sözü yine Draper'e terk eyliyoruz. Üçüncü bâbının fıkra'-i hâtimesini ber vech-i âtî îrâd eyliyor. Diyor ki: /549/

Mü'essisleri tarafından kabâ'ile teblîğ olunan İslâmiyet antropomorfik sûretinde bir dindir. Allah gâyet kavî ve Kâdir bir insandır. Gök cennettir. Zeki olanlar az vakit zarfında bu kaba akâyidi tebdîl edip onların yerine daha doğru ve hikmete daha muvâfik akayid koymuşlardır. Onların bu yeni fikirleri bilâhere Vatikan konsilinin ortodoksiye muvâfik olmak üzere ilân eylediği i'tikâda da muvâfik düşmüştür. Meselâ İmam Gazalî diyor ki: [Nev'-i beşer kendi ruhunu tanımak ile Hakk Teâlâ'yı tanımağa muktedir olamaz. Sıfât-ı ilâhiye sıfât-ı beşeriye ile ta'rîf edilemez. Hakk Teâlâ'nın hükümet ve ahkâm-ı hükümeti hiçbir şeye kıyâs olunamayıp aslâ kâbil-i tefehhüm dahî değildir].

Biz diyoruz ki:

İşte muallim Draper cenapları İslâmiyet'i anlaya anlaya ancak bu kadar anlayabilmiştir. İmam Gazalî'ye su'-i tefehhümden /550/ dolayı bu iftirayı eden bir zâta İslâmiyet'i neden ibaret bulunduğunu anlatmağa kalkışacak olur isek söz o kadar uzanır gider ki hakikaten bu eserin tahammülü hâricine çıkar. Antropomorfik maddesi hakkında bundan evvel îrâd eylediğimiz reddler kâfi olup eserin ilerisinde daha sâ'ir birtakım îzâhat bu meseleyi tevsî' eyleyeceğinden burada biz dahî üçüncü bâba hâtime çekmekteyiz.

İKİNCİ CİLD
DÖRDÜNCÜ BÂB
CENÛBDA ‘ULÛMUN TECEDDÜDÜ

Muallim Draper işbu dördüncü bâbın mevâdd-ı muhteviyesini ber vech-i âtî hülâsa eyliyor:

Yahudiler ile Nasturilerin nüfuzları âsârıyla Arapların ‘ulûmu tettebbu‘a sevk olunmaları --- İnsanların mevki‘i hakkındaki fikir ve i‘tikadlarını ta‘dîl ve teşekkül-i ‘âlem hakkında efkâr-ı sahihe peydâ etmeleri --- Arz’ın cesâmetini bilmesâha şeklini dahî ta‘yîn eylemeleri --- Hulefânın büyük kütüphâneler te’sîsiyle ‘ulûm ve edebiyatı /3/ himâye ve rasadhâneler küşâdında bulunmaları --- Arapların ‘ulûm-i riyâziyeyi bit-tevsî‘ ‘ilm-i cebiri îcâd ve hendese ve müsellesâtı ikmâle muvaffakiyetleri --- ‘Ulûm-i riyâziye ve heyiyeye dâ’ir Yunanilerin kitaplarını cem‘ ile tercüme ve Aristo’nun usûl-i istidlâlini kabul eylemeleri --- Birçok maktepler küşâdıyla Nasturilerin mu‘âvenetlerinden bil-istifâde bir tedrîs-i ‘umûmî usûlünü koymaları --- Hesapta Arap usûl-i ta‘dâd ve terkîmini⁵⁷³ bulmaları --- Bir usûl-i felekiye te’sîsiyle ecrâm-ı semaviyeye isimler tesmiye etmeleri --- Yeni ‘ilm-i hey’et ile yeni kimya ve fiziğin esâsını vaz‘ ederek sanâyi‘ ve usûl-i zirâ‘atte büyük büyük ikmâlâta muvaffakiyetleri.

Draper hülâsasını bu sûretle kayd eylediği mevâddın bast ve temhîdine dahî mübâşeretle diyor ki:

Halife Hazreti Ali der idi ki: [Benim ömr-i tavîlimin müddet-i cereyânında daima dikkat /4/ eyledim ki insanlar pederlerine benzemekten ziyâde içinde yaşadıkları zamana benzemektedirler]. Damad-ı Muhammedînin ‘amîka’-i hükmü olan şu mütâlâ‘ası tamamıyla doğrudur. Zîrâ bir adamın eşkâl-i maddiyesi ve sûret-i çehresi her ne kadar hangi âbâ ve ecdâddan geldiğini gösterebilir ise de ahvâl-i zekâ’iyesini bit-teşkîl efkârının mecrâsını ta‘yîn eyleyen şey içinde yaşadığı hal ve mahaldir.

Şuracığa ileveten deriz ki:

Bizim netîce’-i tettebbu‘umuza göre bâb-ı medînetü’l-ilm olan Cenâb-ı Murtazâ kerremallâhu vechenin sözü Draper’in îrâd eylediği sûretten daha vâsi‘ ve daha ‘amîkdir. Bizim bildiğimize göre Hazreti Şâh-ı Velâyet [Evlâdınızı kendi

⁵⁷³ Sayı sayma ve rakamlama.

zamanınızdan gayrı bir zaman için ta'lim ediniz. Zîrâ onlar sizin zamanınızdan gayrı bir zamanda yaşamak için halk /5/ olunmuşlardır] manâsına olan [‘Allimû evlâdeküm li-zamâni gayr-i zamâniküm... ilah..] buyurmuşlardır. Vâkı‘â şu düstûr-i hikmet dahî Draper’in müşârun ileyh Hazretlerine isnâd eylediği fikre müstenid ve ona mütenâsib ise de hikmetin yalnız o derecesi bir haberden ibaret kalıp o hakîkatten istifâdenin yolu gösterilmemiş olur. İkinci sûrette ise tarîk-i istifade dahî ta’yîn edilmiş bulunur. Yani mademki insanlar pederlerinin geçirdikleri zamanlar gibi zamanlarda yaşamayıp o zamanların başka bir türlü yani daha ziyâde müterakkîsi olmak lazım gelen zamanlarda yaşayacaklardır. O ezmine’-i müstakbeleğe lââyık ve mütenâsib adamlar /6/ olmaları için çocukları dahî pederlerin kendi zamanlarındaki terbiyeye göre değil müstakbelde muhtac olacakları terbiyeye göre ta'lim eylemek lüzûmunu göstermektedir.

Silsile’-i sıhhatini bozmaksızın işte yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Halife Hazreti Ömer’in serdarı Amr Mısır’ı fethederek Devlet-i Arabiyeye ilhâk ettiği zaman İskenderiye’de [John] yahut sûret-i arabiyesi olan [yahya] nâmında bir rum gramerci buldu ki [filoponus] yani [muhibb-i mesâ‘î] lakabıyla mülakkab idi. Aralarında husule gelen dostluğa istinâden hasebü’l-muhârebe ve hasebü’t-ta‘assub mahvedilmiş olan büyük kütüphâne muhteviyâtından bakâyaya olarak zamanın muhâfaza edebilmiş olduğu bazı şeylerin kendisine ihdâsını ricâ eyledi. Amr bu bâbda Halifenin emrini isti‘lâm /7/ eyledikde Halife cevaben [Âsâr-ı mezkûre eğer Kur’âna muvâfık iseler faidesizdirler. Eğer muvâfık değiller ise fena demektirler. İmdi her halde bunlar mahvedilmelidirler] emrini göndermiş olduğundan bakiye’i âsâr-ı mezkûreyi İskenderiye hamamlarına taksîm ederek altı ay sonra bunlardan hiçbir şey kalmamıştır. Her ne kadar şu fikranın sıhhatine itirâz olunmuş ise de Hazreti Ömer’in emri fil-hakika vermiş olduğuna şüphe edilemez. Müşârun ileyh ümmî bir zât idi. Etrafında bulunan zevât dahî birtakım muta‘assıb ve câhil zevât idiler. Hazreti Ömer’in bu hareketi Hazreti Ali’nin fikr-i hikmetini tasvîb ve te’yîd eyler. Zannetmemelidir ki John’un heveslendiği kitaplar Batlamyuslar ile Pergama kralı Eumenes’in cem‘ eylediği kitaplardır. Batlamyus Philadelphus’un cem‘-i kütübe başladığı zamandan bu zamana kadar bin seneye karîb bir vakit geçmiş idi. Kayser-i rum bunun yarıdan ziyâdesini yakmış idi. İskenderiye patrikleri ise bakiyesinin şuraya buraya dağılmasına /8/ müsaade vermekle dahî kalmayıp bunların mahvına onlar dahî yardım eylemişler idi.

Orosius sûret-i muhakkakada haber veriyor ki St. Cyril'in amcası Theophilus'un İskenderiye kütüphânesini mahv için imparatorundan istihsâl-i müsaade eylesinden yigirmi sene sonra kütüphânenin rafları bomboş kaldığını kendisi bizzat görmüştür. Kütüb-i mezkûre bu yoldaki şedâ'ide dûçâr olmamış bile bulunsa idi altı asır zarfında eyâdi'-i mütâli'indeki⁵⁷⁴ isti'mâl ve küçük kazalar ve güve nev'inden kurtlar bunların mikdarını mûcib-i te'essüf olacak kadar azaltabilirler idi. Lakabından dahî istidlâl olunabileceği vecihle kendisine o vecihle iş açmaktan John memnun kalabilir idiye de bir buçuk milyon cild ile uğraşmak kendi kuvvetinin fevkine çıkacağı gibi Batlamyuslar Kayserler tarafından ihtiyâr edilebilmiş olan böyle bir masraf dahî 'âdî bir gramercinin kesesi için ağır düşer idi. Bu kitapların yakılabilmesi için haber verilen müddet bizim hesabımıza esâs /9/ ittihâz olunmamalıdır. Papirüs yaprakları ve kâğıt pek ziyâde kâbil-i işti'âl ve müsta'id-i ihtirâk mevâddandır. Fakat terşeler fena ve güç yanarlar ve yazı yazmaktan başka bir işe gelmezler. Binâenaleyh yakacak başka şeyleri oldukça İskenderiye hamamlarında müstahdem üserânın bu kitapları yakmak istemeyecekleri derkârdır. Kütüb-i mezkûrenin kısım-ı a'zamı dahî terşeler üzerinde yazılmış idiler. Trablus kütüphânesini ehl-i salîbin yaktığı ne kadar sahîh ise İskenderiye kütüphânesinin ihrâkını Hazreti Ömer'in emretmiş olması dahî o kadar sahîhdır. Trablus kütüphânesinin muhteviyâtını üç milyona kadar vardırmaq bir hükm-i hayâlîdir. Bu emr-i tahrîb iki taraf için dahî bir mesele'-i dîniyeden ibarettir. Trablusda ehl-i salîbin ilk girdikleri salonda yalnız nesh-i Kur'âniye cem' edilmiş bulunduğundan ehl-i salîb diğer salonlar muhteviyâtını Kur'ândan ibarettir zannıyla cümlesine ateş vermişlerdir. Bu iki vak'anın sûret-i hikâyesinde sıhhat az ve mübâlağa çoktur. Lakin ta'aassub denilen şey /10/ bu yolda birçok emsâl göstermiştir. İspanyollar dahî Meksika'da âsâr-ı kadîme'-i hiyeroglifiyeyi yakmadılar mı? Ta'mîri gayr-i kâbil bir ziyân! Kardinal Ximenes dahî Gırnata'da sekiz bin cild elyazması Arap kitabını meydanda ihrâk bin-nâr etmedi mi? Âsâr-ı mezkûrenin en çoğu musannıfın-ı mezkûrenin terâcim-i âsârı idiler.

Biz diyoruz ki:

Draper'in şu fıkrası ne kadar ustalıkla yazılmış olduğu kâri'lerimizin dikkat-i mahsûsalarına ve hattâ fikrayı bir daha okumalarına lâyıktır. Bu fıkroda Draper tahrîb-i

⁵⁷⁴ Kitapları okuyup mütalaa edenlerin ellerinde.

kütüb emr-i fâci'ine mukâbil hem İslâm'ı hem Hıristiyanlığı ihzâr ederek evvel be-evvel şenâ'atte İslâm'ı takdîm eyledikten ve bu sûretle bir gayret-i Nasrâniye eseri gösterdikten /11/ sonra 'ulûma mukâbil Nasrâniyetin de merdûdiyeti kendisince mültezim olduğundan bu şenâ'atte Nasrâniyeti dahî İslâm'a terdîf eylemiştir. İkinci kırâ'atlarında kari'în-i kirâmın meseleyi ne yolda muhâkeme eylemek lüzumu emrinde zihinlerine delâlet için ihtâr etmeliyiz ki: Gramerci John'un kendisine ihdâ ettirmek istediği kitapların hangi bakâyadan olduklarını ta'rîf zımında Draper'in [hasebü'l-muhârebe ve hasebü't-ta'assub mahvedilmiş olan büyük kütüphâne muhteviyâtından bakâya] demesinde ibhâm içinde bir ihâm vardır. Bunu böyle gören kâri'ler o muhârebenin İslâm muhârebesi ve o ta'assubun İslâm ta'assubu olduğunu zannederler. Bunu böyle zannettirmek Draper'in de /12/ maksûdudur amma bu bâbda kendisine bir istîzâh-ı vâki olacak olsa maksûdu öyle olmadığını ve bu muhârebe ve ta'assubun İslâm'dan mukaddem Nasrâniyet tarafından ikâ' edildiğini söyler. Hattâ sözlerinin alt tarafından bu maksûdun kendi kendisine tavazzuh eyleyeceğini de ilâve'-i mekâl eder. Öyle ya! Sözlerinin alt tarafında diyor ki gramerci John kitapları istediği zaman bunlar hakkında edilecek mu'âmeleyi makâm-ı hilâfetten istîzân etmeksizin Amr bin el-'Âs ta'yîn edememiş. Bu istîzâna John'un talebiyle lüzum görülmüş olamaz ya? Mademki ordu-yı İslâm'ın kumandanı kitaplar hakkında edilecek mu'âmeleyi ta'yîne kendisini me'zûn görmemiş /13/ hasebü'l-muhârebe ve hasebü't-ta'assub kütüphâne'-i kebîrin mahvını dahî kendi kendisine tecvîz etmiş olamaz. Kezâlik Draper diyor ki taraf-ı hilâfetten alınan emir üzerine bu kitaplar altı ay müddet İskenderiye hamamlarında ihrâk edilegitmişler. Eğer şu ihrâk edilen miktar hasebü'l-muhârebe ve hasebü't-ta'assub mahvedilenlerin bakiyesi olmak lazım gelse acaba kable't-tahrîb zikrolunan kitapların miktarı daha ne kadar imiş? Düşünmeli ki Draper İskenderiye'yi Amr bin el-'Âs'a [dört bin saray dört bin hamam dört bin tiyatro... ilah] diye tavsîf ettiriyor idi. Bu dört bin sarayın dahî hamamları bulunup bulunmadığı ve li-eceli'l-ihrâk /14/ onlara da kitaplar gönderilip gönderilmediği bir tarafa bırakılsın da yalnız şu dört bin hamamda altı ay müddet külhanları kızdıran kitapların miktarı bir tahayyül edilsin. Altı ay zarfında 180 gün vardır. Her hamam külhanına günde birer kitap atılsa yedi yüz yigirmi bin kitap eder. İskenderiye Kütüphânesi miktarı mübâlağanın nihâyet derecesinde ancak bir buçuk milyona vardırıılıyor. Binâenaleyh inde'l-hesâb beher külhana iki kitap bile düşmüyor. İki kitap ile hamam kızar mı? Eğer derûnlarında odun yanan külhanlara iki kitap atılmış denilecek olur ise bunların papirüs veyahut terşe olmalarından /15/ dolayı

kolayca yanmağa isti'dâd ve 'adem-i isti'dâdları Draper'i düşündürmeli midir? Fakat muallim cenaplarınca maksad kâri'lerine hakîkati bulmak yolunu göstermek değildir ki intikâdâtını o yolda yürütsün. Maksadı yalnız kâri'lerinin ezhânına hayret vermek olduğu için maksadını bu yolda yürütüyor. Elhâsıl dört bin hamam külhanında altı ay müddet yanagiden kitaplar İslâm muhârebesi esnasında mahvedilenlerin bakiyesi olamayacağı gibi Draper'in bundan maksûdu da bu değildir. Maksûd-i hakîkiyesine hizmet için bu yolda bir mahâret-i kalemiye ibrâz eylemiştir. Lakin mızrak gibi dosdoğru olan hakikat entrika çuvalına sığamaz. Draper bir daha /16/ teşvîş-i efkâra medâr olmak için Batlamyuslar Eumenesler tarafından cem' edilen kitaplar olmadığını da söylüyor. Onların kimler tarafından mahvedildiklerini haber verdikten sonra öyle bir tahrîbe uğramamış olsalar bile altı yüz sene müddet isti'mâl ile ve kurtların ve güvelerin hücumuyla mahvolmuş bulunacaklarını söylüyor. Pekâlâ, amma ilk İskenderiye kütüphâne'-i kebîri o sûrette mahvedildikten sonra Araplara yaktırdığı bir buçuk milyon cildin kimler tarafından ve ne sûrette tedârik olduğunu niçin haber vermiyor? Bir buçuk milyon bu! Dile kolay. Şimdiki fabrikaların matbaaların kâğıt fiyatını tab' ve temsîl ücretini hemen hiçe indirmiş /17/ olduğu bir zamanda bile bir buçuk milyon kütüb-i matbaayı cem' edebilmek hemen ol miktar lirayı sarfa mevkûf olup bu ise olur olmaz düvel-i mu'azzama muktedirinin bile kolay kolay göze aldirabilecekleri ve muvaffak dahî olacakları işlerden değildir. O zamanlar terşenin ve kalem ile istinsâh-ı kütübün ne bahâya mâl olabileceğini düşünenler böyle bir buçuk milyon cildin on kat daha pahalı oturacağını ve öyle bir muvaffakiyet-i 'azîmenin ise târihde mühim bir bâb ve fevkalâde bir mebhas teşkîl eyleyeceğini bilâ-tevakkuf hükmederler. Binâenaleyh tekrar sorarız ki Draper'in İslâm'a yaktırdığı kitapları Batlamyuslardan Eumeneslerden /18/ sonra kimler celb ve cem' etmişlerdir? 'Ulûm ve ma'ârifeye derece'-i husumetlerini ta'dâd ve tavsîf edip edip de bitiremediği Nasrâniyet kenîsesi ve onun politikasından kendisini kurtaramayan ve binâenaleyh asıl hâl ve şânı kütüb-i 'ilmiyenin tahrîb ve mahvını istilzâm eden şark İmparatorluğu mu bu milyonlarca kitapları cem' eylemiştir. Bunu böye mutlaka Draper dahî düşünmüş olduğu için bu vak'anın sûret-i hikâyesinde sıhhat az ve mübâlağa çok olduğunu itiraf ediyor. Suhhat az değil hiçtir. Mübâlağanın kesretinden killetinden sarf-ı nazar işin içinde kizb-i mahz bulunduğu tabî'at-ı maslahatla tahakkuk eyliyor. /19/

İşin daha garibi kitapların tahrîbi emrini vermiş olmasından dolayı Hazreti Ömer'in ümmî ve etrafında bulunanların muta'assıb ve câhil olmalarını îrâd eylesidir. Bu

sözün inde'l-İslâm hiçbir su'-i te'sîri olamaz. Zîrâ Müslümanlar Hazreti Fâruk'un ilim ve irfânı pek çok ve ârâ-yı sâ'ibesinin bilâhere âyât-ı Kur'âniye ile dahî tasdîk olunmak mertebesinde bulunduğunu ve etrafında bulunan eshâb-ı kirâmın [Eshâbî ken-nücûmi bi-eyyihim ifteyüm ihtedeytüm]⁵⁷⁵ medîha'-i nebeviyesine mazhar bulduklarını bilirler. Binâenaleyh bu iftiranın su'-i te'sîri olsa olsa şu hakîkate vâkıf olmayan Avrupalılara olabilir ise de mişkât-ı envâr-ı İslâmiye etrafında /20/ bulunarak ondan iktibâs lema'ât eyleyen zevât-ı kirâmın dünyâ yüzünde yeni bir hikmet yeni bir medeniyet zuhûruna hizmet eylemiş zevât olduklarını eserleriyle takdîr ederler de yine Draper'in yalanını meydana çıkarırlar. Allah Allah! Ne cesûrâne tenâkuzdur ki Hazreti Fâruk'un etrafında bulunanları cehâlet ve ta'assubla tavsîf eden Draper Hazreti Ali'nin düstûr-ı hikmetini şâyeste'-i takdîr ve tahsîn buluyor. Acaba meclis-i halîfe'-i seyyidü'l-kevneyn erbâbı meyânında Hazreti Ali dahî dâhil değil mi idi? Acaba sâ'ir tabakât-ı eshâb meyânında [Bu ümmetin efkâhı falandır] gibi bir zât-ı imtiyâz ile mümtâz zevât-ı kirâmı Draper haber almamış mı? Acaba /21/ takdîr ve tahsîne sezâ gördüğü Hazreti Ali'nin Hazreti Fâruk'a hîn-i bi'atında müşârun ileyhi kendi nefs-i 'aliyyâsına takdîm ve tercîh eylediğini düşünmemiş mi? Bunları kendisi bilmiyor ve düşünmemiş ise herkesi de kendi gibi sanmak büyük bir safderûnluk eseridir. İşin hangi ciheti düşünülse kâffe'-i kâffe'-i ihtimâlât yalnız şunu gösterebilir ki: İskenderiye fethinde bir miktar kütüb-i Yunaniye bulunarak onu da bir garmerci Yahya istemiş olmak muhtemeldir. Bu kitaplara yalnız [bir miktar] demeye mecburuz. Zîrâ o meşhur İskender kütüphâne'-i kebirinin İslâm'dan evvel mahv u nâ-bedîd olmuş bulunduğu bundan mukaddem bâb-ı evvelde sâbit olduğundan /22/ fazla şimdi Draper'in itirâfâtıyla dahî sâbittir. Nasrâniyetin devr-i kuvvet ve şevketi olan dördüncü 'asırdan altıncı 'asra kadar İskenderiye'de bir buçuk milyonluk değil a onun 'işrîne'-i mu'sârına müsâvî bir kütüphâne teşkîl olduğuna dâ'ir târihte hiçbir îmâ bile yoktur. O birkaç kütüb hakkında edilecek mu'âmeleyi de ehl-i îmânın kumandanı makâm-ı hilâfetten istîzân eylemiş. Oradan şeref-vârid olan emir öyle bir câhilin bir muta'assıbın emrine değil bilakis bir 'âkılın bir hakîmin vereceği emre mümâsildir, âsâr-ı mezkûre eğer Kur'âna muvâfık ise faidesiz ve değil ise muzır olacağı hikmetine mebnî yakılması emrolunmuştur. /23/ Draper biraz düşünse idi bunların kütüb-i muzırradan olduklarını pekâlâ anlar idi. Zîrâ bunlar kütüb-i 'ilmiyeden olamayacaklardır. Nasrâniyetin kütüb-i 'ilmiyeye 'adâvetlerinden dolayı cümlesi mahvedilmiştir. Draper'in dahî dediği vecihle

⁵⁷⁵ "Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız hidâyeti bulursunuz".

daha o zamanlar Orosius kitap raflarını bomboş gördüğünü itiraf ediyor. Bu halde gramerci John'un istediği kitaplar kilisenin tecvîz ve tervîh eylediği kütüb-i dîniye olacaklardır. Onlar ise Kur'ân-ı Kerîm'e muvâfık olmak şöyle dursun hakâyık-ı inciliyeye bile muvâfık olamamak tabî'îdir. Şu yazdığı kitabın mevzû'una nazaran işbu kütüb-i dîniyeye 'adâvette Draper'in Hazreti /24/ Ömer'den ziyâde şedîd olması iktizâ eder. Çünkü 'ulûm-i riyâziye ve tabî'iyenin hilâfını iltizâm ile fikr-i benî beşeri 'asırlarca müddet terakkiden men' eylemiş bulunan bir hey'et-i mezhebiyeye şu kitapda göstermekte bulunduğu husûmet ve 'adâvet muallim-i mûmâ ileyhın medâr-ı yegâne'-i iftihârıdır. Hazreti Ömer ise elbette İskenderiye'deki kitapların Kur'ân-ı Kerîme muvâfakatından ziyâde 'adem-i muvâfakatını bildiği ve İslâm ise yalnız sahn-ı Ka'be'-i Mükerrmeyi dolduran esnâmın mahvına değil ekânim-i selase'-i i'tikâdînin dahî hilâfına gelmiş bulunduğu hikmetine mebnî kütüb-i mezkûrenin mahvı gûnâ gün tırâzları meyânında [Kefânâ Kitâbullâh] tırâziyla kadr-i 'âlîleri bir kat /25/ daha i'tilâ eyleyen Cenâb-ı Fâruk'un hikmet ve siyasetine tamamıyla muvâfık düşeceği aşıkardır. Şimdi yalnız şunu sorarız ki İskenderiye'de bulunan kitapların mahvı şöyle bir nokta'-i nazardan olduğu halde Trablus'da Gırnata'da Nasârânın kütüb-i İslâmiyeyi mahvları acaba hangi nokta'-i nazardandır? Evet! Draper buna [cehâlet ve ta'assub nokta'-i nazarındandır] demeye hâzır ve amadedir. Çünkü onun maksadı dinler aleyhine isnâd-ı cehl ve ta'assubdan ibarettir. Hangi dîn olur ise olsun! Haklı olsun haksız olsun ne olursa olsun! Fakat biz deriz ki Nasârânın tahrîb-i kütüb gayretinde bulunmaları onların yerine başka hiç /26/ bir türlüşünü koymamak üzere idi. İslâm'ın tahrîbi ise onların yerine daha a'lâlarını vaz' ve ikâme eylemek üzere idi. Nasıl ki öyle oldu. İşte işin bu cihetini Draper dahî inkâr edemeyerek diyor ki:

İskender-i kebîrin fars-ı kadîm cihetlerindeki muhârebâtı netîcesinde Yunanilerin 'ulûm ve sanâyi'e olan isti'dâd-ı mahsusalarının ne derecelerde müteşevvik ve mütebessit olduğunu görerek ondan sonra 'ulûm ve sanâyi' kadrini takdîr eden bir milletin muhârebâtı netîcesinde riyâziyât ve tabî'iyât gibi 'ulûm-i sâfiye ve muhakkakanın dahî Batlamyuslar idaresi altında ne derecelerde terakki eylediğini müşâhede etmiş idik. Arapların muhârebâtında dahî buna mûmâsil bir netîce hâsıl oldu. Mısır fâtihi Amr ile gramerci John arasındaki dostluk efkâr-ı Arabın terakkiyât-ı serbestâne cihetine meylini gösterir. Eski putperestlikten kurtulup vahdâniyet-i ilâhiye dinine girer girmez /27/ Amr tettebbu'ât-ı hikemiye ve edebiye isti'dâdını peydâ eylemiş idi. Onun üzerine icrâ-yı nüfûz ile hatt-ı

hareketini iki kuvvet ta'yîn ettirdi ki birisi Suriye'deki Nasturiler ve diğeri Mısır'daki Nasrânîlerdir⁵⁷⁶. Geçen bâbda Nasturyus ile şâkirdânının dûçâr oldukları i'tisâfâtı hikâye eylemiş idim. Bunlar fedâ-yı can halinde dahî vahdâniyet-i ilâhiyeye şehâdet eylemişler idi. İlah ve ilaheler makarî bir Olympus bir gök ve hudeyni inkâr ile [gökler melikesi bir Meryem 'akîdesi bizden ba'îddir] derler idi. Bu tevâfuk-ı i'tikâd onların Araplarla ta'allukunu teshîl eylemiş idi. Araplar Nasturiler hakkında yalnız hürmetle kalmayıp bazı menâsıb-ı resmiye dahî tevcîh eylediler. Hazreti Muhammed bunlar hakkında fenalık edilmesini kendi eshâbından kat'iyen men' eylemiş idi. Onların papaz olan Yesuiabbas gerek Hazreti Muhammed ve gerek Hazreti Ömer ile müte'addid mu'âhedeler 'akdeylediği gibi daha sonra Halife Harun Reşid dahî bil-cümle mekâtib-i 'umûmiyeyi Yahyâ Masine⁵⁷⁷ nâmında /28/ bir Nasturinin nezâretine tevdi' eylemiş idi. Yahudilerin nüfûzu dahî Nasturilerin nüfûzuna munzam oldu. Nasrâniyet putperestliği de ihâtaya meyl edince Yahudiler kabûl-i Nasrâniyetten munkatî' oldular. Hele teslîs 'akîdesi Hıristiyanlığı istila edince bu inkıtâ' daha ziyâde kuvvet buldu. Suriye ve Mısır şehir ve kasabalarının bir sınıf ahalişi Yahudi olup yalnız İskenderiye'de Amr'ın fethi esnasında haraç-güzâr Yahudiler kırk bin idiler. Asırlarca devam eden tazyîkâ ve i'tisâfât Yahudileri tevhid i'tikâdında takviyeden ve Bâbil taraflarında kendilerine karışmış olan putperestlik aleyhine kinlerini tezyîdden başka bir netîce göstermemiş idi. Bunlar Nasturiler ile bil-ittifâk Yunan ve Latin kitaplarından birçoğunu Süryani lisânına tercüme eylediler ki ba'dehû Süryaniden Arabîye tercüme olunmuşlardır. Nasturiler kibâr-ı İslâm'ın evlâdını bu sûretle terbiye ettikleri esnada Yahudiler dahî tabâbet san'atıyla kibâr-ı İslâm'a sokulmuşlar idi. Bu takarrub Arapların /29/ ta'assub-i vahşiyânesini bit-ta'dîl evzâ' ve harekâtlarını tatlılandırırdı ve zihin ve fikirlerini yükseltti. Araplar Roma-yı şarkî eyaletlerini fetih için ne kadar serî' hareket eylediler ise 'ulûm ve hikmet âfâkını istila için de o sür'ati gösterdiler. Onlar İslâm'ın ayak takımı sınıfına mahsûs olan hayâlâtı terk ile hakâyık-ı 'ilmiye ve hikemiyeyi tercîh eylediler.

Burada bir mikdar Draper'in sözünü keserek şu hakîkati dermiyan etmeye mecburuz ki:

⁵⁷⁶ İngilizce eserde "Mısır'daki Yahudiler".

⁵⁷⁷ İngilizce eserde "John Masue".

Draper'in gerek bu sözü ve gerek efkâr-ı hikemiye'-i İslâmiyeye dâ'ir bunu ta'kîben söyleyeceği sözler târih ve hikmet-i İslâmiyeye ne tamamı tamamına muvâfık ve ne de bil-küllîye mugâyir olmayıp sûret-i ifadesinden Draper'in bunları o sûrette anlamış olmasından /30/ ziyâde kâri'lerine o sûrette anlatmak gayretinde bulunduğu müstebân olmaktadır. Binâenaleyh Draper'in bu yoldaki sözlerini intikâdımız bit-tabî' tekzîb yollu olamaz. Çünkü yalan söylememiştir. Tasdîk yollu da olamaz. Çünkü doğru da söylememiştir. Olsa olsa işin dosdoğrusunu söylemek yollu bir intikâd olabilir ki kâri'lerimizin bu kırâ'attan bekledikleri istifâde'-i sahîhayı te'mîn edecek sûret dahî bu olabilir.

İstila-yı Arabî istila-yı İskendere benzetmek 'ulûm ve hikmet ve medeniyete hizmet netîcesine göre doğrudur. Amma vahdâniyet-i ilâhiye gibi din-i hakkı neşir netîcesine nazaran /31/ doğru değildir. Zîrâ İskender Suriye'de Mısır'da Bâbil'de İran'da her nereye girdi ise kendisini oranın hikmetine tevfiik eyledi. Meselâ Mısır'da minel-kadîm ferâ'ineye [ibnullâh] lakabı verdiklerinden Mısır pişvâyân-ı dini bu unvânı İskendere de takdîm ile o dahî kabul eyledi. İslâm ise nereye girdi ise oraların hikmetini kendi hikmetine celb ve kalb eyledi. Amr bin el-Âs ile gramerci Yahya arasında Draper'in hikâye eylediği münâsebet-i muvâfakatkârâne bizce muvazzah değildir. Ona dâ'ir ma'lûmât-ı zâ'idemiz yoktur. Fakat Yahudiyet ve Nasrâniyetten İslâm'ı kabul edenler ile İslâm arasındaki muvafakat daha başka bir sûrette doğrudur. /32/ İslâmiyet'in Yahudî ve Nasârâ nâmına ta'yîn eylediği müsâ'adât doğrudan doğruya zât-ı Hazreti Peygamberî tarafından Nasturilik nâmına ta'yîn olunmamıştır. Doğrudan doğruya Hazreti Kur'ân tarafından bir sûret-i mutlakada ehl-i kitâba ihsân olunmuştur ki sûret ve derecesi birçok âyât-ı kerîme ile herkese ma'lûm olduğundan tafsîline hâcet yoktur. Ancak Yehud ve Nasârâ 'ulemasından İslâm hakkında vukû'a gelen hizmeti ihtâr emrinde Draper 'asr-ı risâlet-penâhîden birdenbire Harun Reşid'e kadar sıçrayıvermekte büyük bir eser-i isti'câl gösteriyor. Bu iki zaman arasında cereyân eylemiş bulunan bir buçuk asır kadar /33/ müddet zarfında Yehud ve Nasârâdan pek çok zevât-ı kirâm kabûl-i İslâmiyetle Kur'ân-ı Kerîm'de Tevrat ve incile isnâd olunan ahvâl ve ahkâmın yine o iki kitâb-ı semâvî nokta'î nazarından tefsîr ve şerh ve îzâhları emrinde büyük hizmetleri sebk eylemiştir. Lakin İslâm'da Yahudiyet ve Nasrâniyet ilim ve hikmetlerinden hiçbir şey yok iken bilâhere onları bunlar getirmişlerdir diye zannetmek doğru olamaz. Zîrâ bunların İslâm'a iltihâkından evvel Kur'ân-ı 'azîmü's-şân bunlara İslâm'ın hakâyık-ı esâsiyesi kendileriyle müşterek olduğunu bildirmiş ve ahkâm-ı

mezkûreyi ta'yîn ve ta'dâd eder âyât-ı kesîre dahî göstermiştir. Binâenaleyh işbu mühtedîler /34/ Kur'ân-ı Kerîm'de var olan bir şeyin varlığı keyfiyet ve sûretini îzâh ve bast ve temhîd hizmetinde bulunmuşlardır.

Millet-i şerîfe'-i Arabın ba'de'l-İslâm ta'assub-i vahşiyânesini bit-ta'dîl evzâ'-ı harekâtlarını tatlılandırıran ve zihin ve fikirlerini yükselttiren şey Yehud ve Nasârâ ile ihtilât kazıyesi olduğunu hüküm hususunda Draper hakikat-i târihiyeden biraz daha ziyâdece tebâ'ud eylemektedir. Düşünse kendisi dahî tahattur edebilir ki kable'l-İslâm havâli'-i hicâziyede bulunan müşrikler Yahudiler Nasranîler arasında terbiye'-i medeniyece hiçbir fark yok idi. Arap lisânı cümlesi meyânında 'umûmen tekellüm edilerek ondan mâ'adâ Yahudiler /35/ İbrani ve Nasturiler Süryani lisânlarıyla dahî mütekellim idiyeler de cümlesi elsine'-i benî Sâm'dan bulunan bu lisânlar arasındaki bu münasebet şimdiki fârisî ve kürdî lisânlarının münasebet ve müşâbeheleri derecesinde idi. Bunlar arasında yalnız i'tikâd cihetiyle bir fark bulunup o ise müşrikînin lat ve uzza ve menat ve hübel gibi ma'bûdîn-i mahalliyesine Yehud ve Nasârânın inanmamalarıyla Yahudilerin yahovasına müşrikîn ve Nasârânın inanmamalarından ve Nasârânın ekânim-i selasesine dahî Arap ve sâbi'înin i'tikâd etmemelerinden ibaret idi. Amma kemâl-i ehemmiyetle düşünülecek ahvâldendir ki yekdiğerinin ma'bûdlarına inanmamak meselesi bunlar arasında hiçbir cenk ve cidâli /36/ mûcib olmuyor idi. Târihte buna dâ'ir hiçbir îmâ bile yoktur. Acaba şu hüsn-i mu'âşeret neden neş'et eyliyor idi? 'Âkîde'-i sâbi'iyeye tâbi' olan 'aşâyir ve 'urbân yekdiğeriyle gazveler ederek birbirinin nehb-i⁵⁷⁸ emvâlini mübah 'addeyledikleri halde Mekke ve Medine ve Hayber şehir ve kasabât ve kurâsında mütemekkin veyahut bunlar arasında hayme-nişîn olan sâbi'î ve Yahudi ve Nasrânîler i'tikâdca dahî mütehâlif oldukları halde niçin mütehârib değil idiler? Şüphe yok ki ma'îşetce ahlâkca 'âdetce hâsılı medeniyetce yekdiğerinin aynı oldukları için! Hakikat-i hal bundan ibaret iken Yahudilerin Nasturilerin Müslüman olan Araplardan vahşeti izâle eylediklerini /37/ zannetmek Draper için hata olup hele bunu kâri'lerine zannettirmek hatadan fazla bir de hiyânete hamlolunur. Bundan dolayı kendisine hem dâl hem mudîll denilir. Böyle mühim vadilerde icâle'-i efkâr için insanda ma'lûmât-ı vâsi'a bulunmalıdır. İşin her ciheti hakîmâne ve hak-cûyâne düşünülüp bî-arafâne ve hakikat-gûyâne yazılmalıdır. Kur'ân-ı 'azîmü's-şân kemâl-i dikkat ve im'ân ile okunur ise Yehud ve Nasârâ hakkında zaten fikren ve i'tikâden müşterek dostlara söz söyleniyor ve hattâ arab-ı kâfireye karşı

⁵⁷⁸ Yağmalama, çapulculuk.

tefhîm-i merâm için onların da şehâdetleri isteniyor sûretinde lisân-ı hikmet kullanıldığı görülür. Buna mukâbil bir de [‘arab] /38/ ile [a‘râb] arasının fark olduğuna dikkat olunur. [El-a‘râbü eşeddü küfran ve nifâkan]⁵⁷⁹ âyet-i kerîmesi dahî delâlet eyleyeceği vecihle a‘râbın küfr-i inadından lisân-ı Kur’ân ile dahî şikâyet edildiğine kemâl-i dikkat ve ehemmiyetle bakılır. Bir de bu iki tabirin hükmü taharrî edilerek görülür ki [‘arab] ya kasabât ve kurâda mütemekkin veya bunlar arasında hayme-nişîn ve her halde usûl-i ma‘îşetlerine nazaran mütemeddin bulunan ahali olup [a‘râb] ise çöllerde bedâvet-i sahîha ‘âleminde yaşayân halktır. Bunların vücûdları su görmez saçları sakalları tırnakları kesilmez adeta ‘indlerinde setr-i ‘avret bile bilinmez bir /39/ halde iken zînet diyânet ve medeniyetle tezeyyünleri mahzâ İslâmiyet sâyesinde müyesser olmuştur. Minel-kadîm tâbi‘ oldukları sâbi‘iyet bunları temeddün edememiş olduğu gibi bir hayli asırlardan beri oralara münteşir olan Yahudiyet ve Nasrâniyet dahî temeddün edememişlerdir. Kabûl-i İslâm için rü’esâsı nezd-i risâlet-penâha geldikçe saç sakala sakal saça karışmak sûretiyle insanlık halinden çıkmış olan o bedevîlere taraf-ı risâlet-penahdan saçlarının traş edilmesi ve sakallarının bir tutamdan ziyâdesinin kat‘ olunması tenbîhâtından başlanarak levâzım-ı tahâret ve nezâfetin teferru‘ât-ı îmâniyeden olduğu nasihat buyrulur ve hattâ zât-ı akdes-i Ahmedîlerini misâl /40/ gösterip [Bakınız bakınız ben de öyle yapıyorum] yollu teşvîkât ile ser ve dest-i sa‘âdetleri irâ’e olunur idi. İşte Arabın bedâvet ve vahşet-i muktezâsından olan bu hallerini ıslâh eden mahzâ İslâmiyet iken onu Yahudilere Nasranîlere isnâd etmek Draper gibi bir müdekkike lâyük görülemez.

Roma-yı şarkî vilâyetlerini istilada Arapların gösterdikleri sür‘at gibi bir sür‘atle âfâk-ı ‘ulûm ve hikmeti de istilalarını Draper pek kolay dermiyân ediveriyor. Araplar hep o Araplar iken kable’l-İslâm bu maddî ve manevî istilalara serî’an değil â batîen olsun niçin muvaffak /41/ olamamışlar? O Nasturiler o Yahudiler onları bu istilaya niçin delâlet etmemişler? Medeniyet-i cedîdeyi vaz‘ için hasâ’il-i askeriye taraf-ı celfî-i subhâniden bâ-Kur’ân nasıl ta‘lîm buyurulmuş ise ‘ulûm ve ma‘ârifin kadr u kıymeti nef‘ u ehemmiyeti ve hattâ üssi’l-esâsı dahî öylece ta‘lîm buyurulmuştur da ehl-i İslâm mülket-i maddiyeyi te’sîslerini müte’âkib mülket-i maneviye olan ma‘ârifte dahî müsâra‘at eylemişlerdir. Cihâd mefrûzât-ı İslâmiyeden olduğu gibi ‘ulûm dahî mefrûzât-ı İslâmiyedendir.

⁵⁷⁹ Tevbe Suresi; 97: “Bedeviler inkâr ve nifâk bakımından daha ileridirler”.

Hele İslâm'ın 'ulûmda terakkisine mütenâsiben ayak takımı sınıfına mahsus olan hayâlâtı terk ile hakâyık-ı 'ilmiye ve hikemiyeyi tercih /42/ eylediklerine dâ'ir Draper'in söylediği söz adeta müstecelb-i tebessüm olmaktadır. İslâm'ın kabul eylediği hakâyık-ı 'ilmiye ve hikemiye füyûzât-ı Kur'âniyeden başka hiçbir şey değildir. İslâm'da hiçbir düstûr-ı hikmet yoktur ki doğrudan doğruya hikmet-i Kur'âniyeye müstenid olmasın. Ayak takımı sınıfına mahsus olan hayâlât hangi hayâlât olabilir? Hayâlât-ı sâbi'ye ise onu İslâm son noktasına kadar mahvetmiştir. Gâ'ibi Allah'dan başka kimsenin bilemeyeceği ve husûf ve kûsûf âyât-ı ilâhiyeden olup ne bir kimsenin velâdetine ve ne de vefâtına delâlet eyleyemeyeceği ve sihir ve kehânetin ba'demâ iptâl ve tahrîm edildiği gibi ahkâm ile /43/ zunûn-ı bâtilâ'-i câhiliyeyi tamamıyla mahvetmiştir. Sadr-ı İslâm'da inde'l-İslâm ayak takımı ve onların hayâlâtı gibi şeyler nasıl tasavvur ve tahayyül olunabilir ki cümlesi müsâvât-ı kâmile ve hakîkiye ile müsâvî bulunan ehl-i İslâm asıl mişkât-ı envâr-ı hikmet olan şu'le'-i nübüvvetin yanında ve yakınında bulduklarından o nûr ile cümlesi mütenevvir idiler. Draper'in tahayyül eylediği ayak takımı ve ve onların zunûn-ı bâtilâ ve onların hayâlât-ı 'âtılası tâ altıncı yedinci 'asr-ı hicrîde bahr-i atlasdan Çin'e ve münce mid-i şimâlden okyanus-i cenûbiye kadar İslâmiyet'in cihâna münteşir olduğu esnada dün bir 'akîde'-i bâtilaya tâbi' iken bugün dâ'ire'-i İslâm'a girmiş olan halkın beraber /44/ getirmiş oldukları zunûn-ı bâtiladır. Gerek zamanın gerek mekânın o kısmı mişkât-ı envâr-ı nübüvvetten pek ba'îd ve binâenaleyh bu halkın tenevvürü pek zayıf olduğu için yakalarını o hayâlât-ı bâtiladan kurtaramamışlardır. Meahâzâ biraz zaman sonra onlar meyânında dahî 'ulûm ve hikemiyât-ı İslâmiyeyi ta'allûm ile tenvîr-i fikir ve nazar eyleyen 'ulemâ zunûn-ı bâtilâ'-i mezkûreden kendilerini kurtardıkları gibi hamşehrilerini dahî tarîk-i hidâyet-i İslâmiyeye irşâda başlamışlardır.

İşte bu hakâyık-ı ahvâl-i sahîha böylece ma'lûm olur ise Draper'in inde'l-İslâm terakkiyât-ı 'ilmiyeye dâ'ir irâd eylediği husûsât-ı sâ'ireyi de kâri'lerimiz okudukça /45/ kendi kendilerine tenkîd ederek yürütürler. İşte diyor ki:

Putperestliğin taht-ı istilasında bulunan bir yerde Arapların kılıcı Allahu vâhidin izzet ve celâli intikamını almış idi. Kur'ânın muhtevî olduğu kaza ve kader 'akîdesi bu netîcenin istintâcına ziyâdesiyle yardım etmiş idi. [Hiçbir kimse ölümünü takdîm ve te'hîre muktedir olamaz. Zaman ve mekân-ı mevtimizi daha ezelde cenab-ı Hakk ta'yîn eylemiştir] 'akîdesi 'akâyid-i Kur'âniyeden olduğu gibi Arap dahî bir mecâz bir kinâye olan lisânıyla der ki: [İnsan hükm-i kaza ve

kaderden firâr edemez. Kaza ve kaderin atları gece yürürler. Uykuda ol cenkde ol melekü'l-mevt seni bulabilir]. Hazreti Ali: İnsanın ömrü yalnız meşiyet-i ilâhiyede olduğuna itmi'nânım vardır] demiş. Asıl en doğru Müslümanlar irade'-i ilâhiyeye teslîmiyette bulunanlardır. Kaza ve kaderin hükmüyle irade'-i cüz'iyenin hükmünü [Bize resim verilmiştir. /46/ Onun renklerini biz koyarız] sözüyle tefrîk ederler. Kezâlik derler ki: [Kuvvâ-yı tabî'ata sahib olmak istiyor idiysek onlara mukâvemet ve muhâlefeti tecrübe etmeyip kuvvâ-yı mezkûrenin bazılarını diğer bazılarına mukâbil getirerek bir tevâzün hâsıl etmeliyiz]. İşte bu direşt 'akîde kendi sahiplerini büyük büyük işler yapmağa tehyi'e eyler idi. Ye's ve nevmîdiyi sabır ve tahammüle tebdîl ederek mevti de istihkâr ettirir idi. Bir Arap darb-ı meseli vardır ki [ye's hürdür ve ümid hür değildir] me'âlindedir. Fakat cenk ve cidâl 'âlemi göstermiştir ki tabâbet evcâ'ı teskîn ve cerrahlık yaraları tedavi ederek bu iki sanat sâyesinde hâyâtı tehlikede bulunanlar tekrar hâyâta i'âde olunabilirler. Yahudi tabîbler Kur'ân-ı Kerîm'in emreylediği kaza ve kader 'akîdesi aleyhine maddî bir itirâz ehemmiyetini aldılar. O 'akîde'-i şedîde yavaş yavaş ta'dîl olunup beşeriyet halinde irade'-i cüz'iyenin dahî bir hükmü olduğu ve insanın bazı harekât-ı ihtiyâriye ile kendi /47/ nasîbini bir dereceye kadar kendisi ta'yîn edebileceği kabul edilmeye başlandı. Bu halde Hıristiyan olan milletler ile Müslüman olan milletler arasında olan tezâd pek bedihi idi. Hıristiyanlar lâ-yunkatı' müdâhale'-i ilâhiyeyi i'tikâd edip cihanın bir kânun-ı mu'ayyen ile idare olunduğunu düşünmezler idi. Ahvâl-i 'âdiye ve tabî'iyenin cereyânını birtakım dualarla ibadetlerle tahvîl ve tebdîl edebiliriz i'tikâdında bulunup eğer bunun için ettikleri dua kabul edilmeyecek olur ise o halde Hazreti Meryem'e veyahut zevât-ı 'azîzeden birisine ve nihâyet reliklere tevessül ile nâ'il-i merâm olabileceklerini umarlar idi. Bil-farz kendi ettiği dua hiçbir vecihle kabul edilmeyecek olur ise papazlara veyahut mu'azzeziyetleri ma'lûm olan zevâta mürâcaat ederek bunlara nezir ve sadaka ile dahî temşiyet-i âmâl ümidinde idiler. Elhâsıl Nasârâ 'alel-'umûm cihanın bir kuvve'-i fevk'al-beşeriyeye ile herc ü merc edilebileceğine kâni' idiler. İslâm ise tedbîr ile takdîrin /48/ mümteni'u't-tagyîr olduğuna bir safvet-i mü'minâne ile kanâ'at ederek daima irade'-i ilâhiyeye gerden-dâde'-i⁵⁸⁰ itâ'at olurlar. Bir Hıristiyan dua ettiği zaman husûlünü arzu eylediği şeyi kemâl-i söz ve güdâz ile talep eder. Bir Müslüman dua ettiği zaman

⁵⁸⁰ Boynu bağlı, itaatli, boyun eğmiş.

ise taraf-ı ilâhiden nâ'il olduğu şeye mü'minâne bir sûrette teşekkürde bulunur. Gerek İslâm gerek Hıristiyan her ikisi hindlilerin tefekkürât-ı mütehayyirâneleri yerine kendi dualarını ikâme ederler. Bir Hıristiyanın i'tikâdına göre cihanın terakkîsi birçok zuhûrât-ı mütehâlîfe'-i gayr-i müterakkibenin vukû'larıyla mücib-i ta'accüb olmalarından ibaret olup bir Müslümana göre bu hal birtakım mü'essirlerin te'sîrâtı esbâbıyla vukû'a gelmektedir. Bir cismin hareketi daima ondan mukaddem diğer bir cismin hareketi muktezâsıdır. Efkâr ve mütâla'ât dahî böyle kendilerinden evvel mütehassıl olan diğer efkâr ve mütâla'âtın netâyicidirler. Vukû'ât-ı târihiyenin her biri kendisinden evvel bir başka vak'a'-i târihiyenin netîce'-i hâsılasıdır. İnsanın kendi bir işi bile /49/ ondan evvelki bir işinin netîce'-i icabıdır. Târih-i nev'-i beşerde hiçbir şey yoktur ki vukû'undan evvel esbâb-ı mücibesi tarafından tahyi'e edilmiş olmasın. Bunlar hep vukû'ât-ı sâbıkanın men'-i husûlü gayr-i kâbil mukteziyât-ı mantıkasıdır. Kaza ve kader denilen şey bir altın zincirdir ki her vak'a onun bir halkası demektir. Bu halka minel-ezel kendi makâmına mu'ayyendir. Biz bu dünyaya bilâ-ihdiyâr gelip bilâ-irâdetin ondan çıkıyoruz. Bu halde şu 'âlemde hiçbir şey yapmaktığımız lazım gelmeyip kollarımızı kavuşturarak ahvâl-i vukû'âta muntazır olmalıyız lazım gelir.

Biz diyoruz ki:

Draper şu sözlerin kâffesini gûyâ hikmet-i İslâmiyeyi tasvîr yolunda söylüyor. Müslümanların nazarına bunlar pek garîb görünürler. O kadar ki Draper'in birer cümle'-i 'atfiye sûretinde söylediği bu sözleri /50/ hülâsa'-i hikmet-i İslâmiye olmak üzere söylediğini biz ihtâr etmemiş olsa idik öyle olduklarını kâri'lerimiz mutlaka anlayamazlar idi. Bu hikmetler içinde [Ve en leyse lil-insânî illâ mâ se'â]⁵⁸¹ ve [femen ya'mel miskâle zerratin hayran yerah ve men ya'mel miskâle zerratin şerran yerah]⁵⁸² gibi insanın hayır ve şerri kendi mahsûl-i sa'yından başka bir şey intizârında bulunmaması ve bununla beraber kendi mesâ'isinin müsmiriyeti hep eltâf-ı ilâhiyeden olup gayrette kusur etmedikten sonra Allah'a mütevekkil olması lazım geleceği nasılsa unutulmuştur ki bir hikmet bir adalet gibi iki kefeli bir mîzân ile tartılmak lazım geldiği halde Draper yalnız teslîmiyet kefesini /51/ bil-irâ'e sa'y ve gayret kefesini unutmuş demektir. Yine kendisi diyor ki:

⁵⁸¹ Necm Suresi; 39: "İnsan için ancak çalıştığı vardır".

⁵⁸² Zilzal Suresi; 7-8: "Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse onun cezasını görecektir".

Ma'îşet-i şahsiye hususunda şu efkâr ve 'akâyid hâsıl olduğu gibi 'âlemin teşekkülât-ı mekanikiyesi emrinde dahî Kur'ân birtakım sûretler beyân eylemiştir. Beyânât-ı Kur'âniyeye nazaran bu dünya düz ve murabba'uş-şekil bir yer olup etrafında birtakım dağlar yükselir ki bu dağlar arzı göklere ta'lik için revâbit hizmetini görürler ve gökleri istihmâl eden direkler dahî bunlar olurlar. Gök dediğimiz bu 'azîm kubbenin yırtıksız kırıksız olarak inşasıyla semt-i ra'sımızda şa'sa'a-nisâr-ı teşekkül olduğunu görerek kudret-i ilâhiyeye hayran kalmalıyız. Birinci kat semâ-yı arzînin üstünde yedi kat gökler daha bulunup bunların en üst katında gâyet iri mikyasda bir insan şekil ve sûretinde olduğu halde cenâb-ı Hakk tahtının üzerinde oturmakta ve Âsûriyenin eski kralları gibi ayakları altında kanatlı boğalar dahî yatmaktadır. /52/

Biz diyoruz ki:

Draper'in rivâyetine göre şu ma'lûmât dahî ihbârât-ı Kur'âniyeden imiş. Gülmeyiniz. Kur'ân-ı 'azîmü's-şânda böyle şeyler olmadığını ve ondaki haberlerin buna müşâbih bile bulunmadığını ve doğrusu neden ibaret olduğunu îrâd ile bunları redd ve iptâle bile lüzum görmüyoruz. Mekândan münezzeheyeti yine Kur'ân ile sabit olan Hakk sübhânehû ve Teâlâ Hazretleri hakkında bu sûretle ta'yîn-i mekân İslâm'dan başkalarının hayâlâtıdır. Draper bunu Kur'âna isnâd edebildikten sonra aklınca bu bâbda İslâm'ı Kur'ândan ayırıyor da diyor ki:

Bu yoldaki fikirler İslâmiyete de mahsûs /53/ olmayıp insanın ilk terakkiyât-ı zihniyesi merâtibinde daima husûle gelen şeylerdir. Efkar-ı mezkûre envâr-ı ma'ârifle tenevvür eden Müslümanlar nezdinde daha fennî ve daha doğru diğer birtakım fikirlerle tebdîl olundular. Fakat bu tebeddül Hıristiyan memleketlerinde olduğu gibi daima taraf-ı ilâhiyeden vahiy olunan şeyleri muhâfaza gayretinde bulunanların mukâvemetlerine rağmen vukû'a gelir. Bunun gibi Halife Me'mun Arz'ın küriyetini öğrendiği zaman Arz'ın bir derecelik mesafesindeki inhinâyı mesâha etmelerini kendi mühendislerine emreyledi. Müslümanların en meşhur 'ulemasından olan Sâkî'eddîn Halifenin bu emrindeki vebâli ortaya koyarak ehl-i îmânın i'tikâdını ihlâl ve fikirlerini tevehhümât-ı felsefiye ile idlâl edecek olan bu teşebbüsün cezasına Me'munun dūçâr olacağını ilân eyledi. Me'mun emrinde ısrar ile bahr-i ahmer kenarında ve sını'ar çölünde bir usturlab vasıtasıyla kutb-i arzînin ufukdan bir derece irtifâ'ını mesâha eylediler. Bu derecenin mebd'e'i ile müntehâsı /54/ mâbeynini ölçerek iki yüz bin zirâ'-ı hâşimî olduğunu gördüler.

Ba'dehû kavis-i mezkûr üzerine teşekkül edecek bir kürenin muhîtinini hesâb edip yigirmi dört bin İngiliz mili olmak netîcesini istihsâl eylediler ki hakîkatten pek de uzak değildir. Lakin kürriyet-i Arz böyle yalnız bir mesâha ile kat'iyen tahakkuk edemeyeceğinden halife'-i müşârun ileyh Kûfe taraflarında ikinci bir mesâhayı daha emreyledi. Mühendisler bir noktadan iki kısma ayrılıp bir kısmı şimâle ve bir kısmı cenûba doğru birer derecelik birer kavis ölçtüler. Bu sûretle iki derecelik bir kavis ölçülmüş oldu. Eğer bunların vâhid-i kıyâsîsi olan zirâ' [zirâ'-ı sultânî] denilen ölçü ise o zaman bir derecenin tûlü bir sülüs mile kadar takrîben doğru ölçülebildi. Mesâhât-ı mezkûre netîcesinde Halife dahî Arz'ın kürriyetine kanâ'at eyledi. Dikkate şâyân bir şeydir ki Arapların ta'assubu pek çabuk mündefi' olarak tetebbu'ât-ı fenniyyeye girişmelerini men' edemedi. Bâdi'-i emirde Kur'ân edebiyat ve 'ulûmun /55/ terakkisine îkâ'-ı sedd-i mümâna'at eylemiş idi. Hazreti Muhammed kendi kitabını kütüb-i mümkinenin en büyüğü olmak üzere meydana koyarak bunu nübüvvet ve risâletinin en büyük burhânı olmak üzere îrâd eylemiş idi. Fakat vefâtından yigirmi sene sonra Suriye ve Mısır ve Anadolu'da icrâ olunan tecrübeler câlib-i inzâr ve efkâr olup Halife Hazreti Ali her nev'i âsâr-ı edebiyenin tetebbu'unu teşvîke başlamış idi. Hükümet-i emeviyenin mü'essisi olup 661 sene'-i miladiyesinde hükümet eyleyen Hazreti Muaviye hilafeti sûret-i asliye'-i intihâbiyesinden sûret-i irsiyyeye tahvîl ve merkezini de Medine'den Şam'a tebdîl ederek orada esbâb-ı dârât ve saltanatı sarayına idhâl etmiş idi. Bu zât o şiddetli ta'assubu bit-ta'dîl edebiyatın muhibbi ve hâmîsi olmak üzere meydana çıktı. Halife'-i sâni Hazreti Ömer'i ziyarete gelmiş olan bir 'acem satrapı Medine'de müşârun ileyhi mescidin nerdibanları üzerinde dilenciler meyânında uyur bulmuş idi. Hâlbuki Muaviye nezdine sefâretle gelen /56/ ecnebîler Arap tarz-ı mimâriyesinde ve çiçeklerle ve fuvaralarla müzeyyen bağçelerle ihâta olunmuş bir saraya idhâl edildiler. Hazreti Muhammed'in irtihâlinden bir asırdan az zaman sonra başlıca âsâr-ı Yunaniye Arap lisânına naklolundular. İlliyyad ve Odise gibi manzûmeler yalnız 'ulemanın kırâ'atlarına mahsus olmak üzere Süryani lisânına tercüme olundular. Zîrâ bunların hâvî oldukları menâkib-i esâtiriye kari'n-i İslâmiye için biraz tehlikeli göründü. 'An 753 ilâ 775 Halife Mansur merkez-i hilafeti Bağdat'a naklettirdi ki onu bir şehir-i 'âlî haline koymuş idi. 'İlm-i hey'eti tahsîl için pek çok zaman sarf edip bir hukuk bir de tabâbet mektebi te'sîs eyledi. Hafidi Harun er-Reşid 786 sene'-i miladiyesinde onun

eserini bil-ihyâ bütün memâlik-i İslâmiyede câmi'ler yanına birer de mekteb yapılmasını emreyledi. Lakin 'an 813 ilâ 832 Halife el-Me'mun 'ulûm-i İslâmiyeyi derecât-ı terakkînin kusvâsına vardırıp şehir-i Bağdat'ı 'ulûm ve ma'ârifin /57/ dahî merkezi haline koymak için oraya birçok 'ulemâ celb ve orada birçok kitaplar cem' eyledi. 'Ulûm ve ma'ârif için bu zevk bu gayret devlet-i İslâmiyenin inşikâkât-ı⁵⁸³ dâhiliye ile üç kısma munkasım olduğu zaman dahî devam eyledi. Asya'da Abbasiler Mısır'da Fatımiler İspanya'da Emeviler yalnız hükümetce rekâbet ve müsâbakada kalmayıp 'ulûm ve ma'ârifce dahî rekabet ve müsâbakaya çıktılar. Edebiyat hususunda Araplar zihne keskinlik veren her şeyi severler idi. Bilâhere bütün milel ve akvâmın yetiştirmiş oldukları şâirlerin mecmû'undan ziyâde şuarânın kendilerinden yetişmiş olmasıyla iftihar eylediler. 'Ulûmda dahî her millete tefevvuk ettiler ise de bu tefevvuk Yunanistan'ın Avrupa kısmından aldıkları usûl-i ma'ârif semeresi olmayıp İskenderiye'de bulunan Yunanilerden aldıkları usûl sâyesinde müyesser oldu. Mücâdele'-i beyhûdenin faidesi olmayıp asıl faide tettebbu'ât-ı 'amîka ile ilim ve irfân cem'inde olduğunu anladılar. Zaten /58/ tecrübe ile iştigâl onların muktezâ-yı isti'dâdıdır. Hesap ile hendeseyi mantığın miftâhı 'addettiler. Makine ve fen cereyân-ı miyâh ve fenn-i menâzır hakkında yazdıkları kitaplarda görülüyor ki her meselenin mahzâ tecrübe ve bazı âlât-ı fenniye vasıtasıyla isbâtına muvaffak olmuşlardır. İşte Arapları kimyanın mûcidi eden ve taktîr tahlîl tahlît ve tasfih için bunca âletler îcâd ettiren ve onları ehl-i hey'ete tanıttiran ve Güneş saati ve usturlab gibi âletler peydâ ettiren kimyada kullanmak için hassas teraziler ve doğru dirhemler ve Bağdad ve Kordo ve Semerkand rasadhânelerinde görüldüğü vecihle teshîl-i hesap cetvelleri yaptıran ve hendesede o kadar terakkilerini mûcib olup müsellesâtı ve 'ilm-i cebiri îcâd ettiren ve usûl-i hindiye'-i ta'dâd ve terkîmi kabule lüzum gösteren şey hep bu tecrübe ve tettebbu'â kâ'idesidir. Yani Platon'un mü'essirden esere intikâlden ibaret bulunan kâ'idesini iltizâm etmeyip Aristo'nun tettebbu'-i âsâr ile ondan mü'essire intikâl /59/ kâ'idesini kabulleri sâyesinde o muvaffakiyât-ı 'azîmeye mazhar olmuşlardır.

Biz diyoruz ki:

Yalnız mukaddimede birkaç cümlesinden mâ'adâ Draper'in inde'l-İslâm terakkiyât-ı 'ilmiye ile iştigâle dâ'ir olan diğer sözleri doğrudur. Kuyûd-i sahîha'-i târihiyeye harf be

⁵⁸³ Ayrılmalar, parçalanmalar.

harf muvâfakatini kendisi de iddiâ edemez ise de muhâlefet dahî bir sûret-i mühimmede değildir. Amma envâr-ı ma'ârifle tenevvür eden Müslümanların ahkâm-ı Kur'âniyeden daha fennî ve daha doğru diğer birtakım fikirlere tebeddül eyledikleri kazıyesi doğru değildir. Kur'ân-ı 'azîmü's-şânın üssi'l-esâs hikmeti ûlum-i sahîha üzerine müstenid bulunup bazen tamamı /60/ tamamına muvâfık düşmeyen noktalara ise yanlışlık ahkâm-ı Kur'âniyede değil 'ulûmun henüz o derece'-i sıhate varamamasındadır. Nasıl ki sadr-ı İslâm'da görülen mübâyetlerin birçoğu zamanımıza doğru husûle gelen keşfiyât-ı fenniye ile muvâfakate tebeddül eylemişlerdir. Taraf-ı ilâhiden vahyolunan şeyleri muhâfaza gayretinde bulunanların mukâvemetlerine rağmen gayreti İslâm'dan hiçbir fırkada görülmemiştir. Avrupalıların [antiklarikal] dedikleri fırka gibi bir fırka beyne'l-İslâm görülmemiştir. Zîrâ ahkâm-ı Kur'âniyeyi tefsîrde müfessirlik şerâ'itini câmi' olan herkes serbesttir. Her müfessir dahî ahkâm-ı mezkûreyi kendi mertebe'-i irfânına göre tefsîr ederler. Müfessirlik /61/ şerâ'itini câmi' olmaktan maksad kitâb-ı ilâhiyi hod be hod tefsîrden ehil ve erbâb olmayanları men'dir. Zîrâ Yahudiyet ve Nasrâniyetin dûçar olduğu tahrîfât esbâbının birisi kitâb-ı ilâhiyi böyle herkesin kendi re'yiyle tefsîr etmesi kazıyesi olduğundan 'ulemâ-yı İslâm evvel be-evvel ahkâm-ı Kur'âniyeyi anlamağa medâr olacak 'ulûm-i şerîfede yed-i tûlâ⁵⁸⁴ peydâ etmeyince re'y-i hodiyle tefsîr-i Kur'âna cesaret edecek olanları men'de hikmet bulmuşlardır. Amma şerâ'it-i mezkûreyi câmi' olduktan sonra herkes kendi 'ilmine irfânına göre bir âyet-i kerîmeyi tefsîr edebilir. Meselâ [seb'a semâvât] meselesini hey'et ve kozmoğrafyaya vâkıf olmayanlar /62/ soğan katmerleri gibi birbiri üzerine mevzû' ve hark ve iltiyâm kabul etmez kubbeler olmak üzere tefsîr eyledikleri gibi hey'et ve kozmoğrafyaya vâkıf olanlar bundan maksad eflâk-i seyyârât-i seb'a olduğunu hükmeyledikleri halde ne ilk müfessirlere rağmen etmiş ve ne de hakâyık-ı Kur'âniyeden hârice çıkmış olmazlar. Mutasavvıfa ise hey'et ve kozmoğrafyaya vâkıf oldukları halde semavat-ı seb'adan maksad Yunan-i kadîm zamanından beri gelmekte bulunan gayr-i kâbil-i hark ve iltiyâm kubbe'-i seb'a olmayacakları gibi seyyârât-ı seb'a felekleri dahî olmayıp belki bunların terbiye'-i maneviyece ahvâl-i kalbiyeden ibaret bulduklarına kanâ'at ederler ki onlar 'arş /63/ ve kürsü dahî dahî kalb-i insanide bularak kâ'inât nezdinde ma'rûf olduğu halde hakk-ı ma'rifeti ehlinden başkasına ma'lûm olamayan cenâb-ı vâcibü'l-vücûdun dahî kalb-i insanda aranması lazım geleceği ta'lîmine tâbi' olurlar da ne kubbe'-i seb'a ne de eflâk-i seb'a kâ'illerine yine rağmen etmiş olmazlar ve hakâyık-ı maneviye'-i

⁵⁸⁴ Uzun el, tam yetkin, ihtisas, uzmanlaşma.

Kur'âniyeden tebâ'ud şöyle dursun belki hakikat-şinâsân-ı ledünniyât nezdinde asıl hakâyık-ı Kur'âniyeye bunlar vâsıl olmuş görülürler. Amma bu derin ve ince bahislere İslâm'dan bile pek çoklarının vukûfu olmadığı halde bir Amerikalı profesörün bunlara 'adem-i vukûfundan dolayı ma'zûriyeti daima teslîm olunur. Binâenaleyh nevbet-i /64/ kelâm yine kendisine verilir. İşte diyor ki:

İmdi evvelce haber verdiğim büyük kütüphâneleri teşkîl için kemâl-i gayretle kitap cem'ine başlandı. Rivâyete göre Halife Memun Bağdat'a yüz deve yükü yazma kitap celb eyledi. Rum-i Şarkî İmparatoru Üçüncü Michael ile akdeylediği mu'âhedenin şerâ'itinden birisi de İstanbul kütüphânelerinden birisini Halifeye vermek idi. Bu kütüphâne de birçok hazâ'in-i 'ilmiye meyânında Batlamyus'un riyâziye'-i felekiyeye dâ'ir olan kitabı da bulundu ki Memun onu fil-hâli arabîye tercüme ettirip [el-macesti] tesmiye olundu. Bilâhere kitap koleksiyonlarına o derecelerde ehemmiyet verildi ki Kahirede bir kütüphâne de cem' olunan yüz bin cild kitap hep bir kıt'ada yazılıp bir şekil ve sûrette teclîd edilmişler idi. Bunlardan altı bin beş yüz cildi yalnız 'ilm-i tıb ve 'ilm-i hey'ete dâ'ir idiler. Mısır'da mukîm talebe'-i /65/ 'ulûma bunlardan i'âre eylemek nizâme'-i câ'iz idi. Orada iki kıt'a dahî küre var idi ki birisi som gümüşten ve diğeri pirinçten idi. Rivâyete göre birincisi Batlamyus tarafından inşa edilip [koron] denilen meskûkât nev'inden üç bin altına mâlolmuş idi. Biraz sonra İspanya'da hulefanın kütüphânesinde altı yüz bin kitap cem' olunarak yalnız kataloğu (defteri) kırk dört cild teşkîl eylemiş idi. Bundan mâ'adâ Endülüs'de diğere yetmiş kütüphâne'-i 'umûmî ile birçok dahî hususi kütüphâneler var idi. Rivâyete göre Buhara Şahı tarafından davet olunan bir 'âlim davete icâbetten i'tizâr ederek sebebi olmak üzere dahî kitaplarını nakil için dört yüz deveye muhtac olduğunu bildirdi. Her kütüphâne de istinsâh ve tercüme için bir dâ'ire'-i mahsûsa var idi. Etıbbâ-yı Nasturiyeden Hunyan Bağdat'da kitap istinsâh ve tercümesi için bir dâ'ire açarak 850 sene'-i miladiyesinde Aristo ve Platon /66/ ve İpokrat ve Galyenin âsârını tercüme ve fûruht ettirir idi. Mütûn cihetine gelince mebâhis-i mu'ayyeneye dâ'ir metinler te'lîfi medâris muallimlerinin âdeti idi. Her Halifenin bir târih-nüvisi var idi. Hayâlât-ı edebiyeye Arapların derece'-i isti'dâdını dahî elf leyle gibi Romanlar ve hikâyeler gösterir. Târih fıkıh siyâsiyât hikmet terâcim-i ahvâl ve at ve deve terbiyesi gibi mebâhisin kâffesinden bahsolunur idi. Emr-i te'lîf bil-küllüye serbest olup yalnız neden sonra sâde kütüb-i dîniyenin neşri için

müsaade'-i mahsusa istihsâli lüzumu meydana çıktı. Coğrafya ve istatistik ve tıp ve târih ve elsiné'-i ecnebiyeye dâ'ir te'lifât-ı nâfi'a gittikçe çoğalıyor idi. Muhammed Ebu Abdullah nâm mü'ellifin bir de ansiklopedik kâmûsu var idi. Kitapların kâğıtları lekesiz gâyet beyaz olmak ve rengârenk mürekkepler bir sûret-i latîfede kullanılmak serlevhalar tezhîb edilmek kitâbeler tezyîn olunmak merâkında Araplar pek ileriye gittiler. Devlet-i İslâmiye her tarafta mektepler /67/ medreseler te'sîs etti. Moğolistan'da Tataristan'da Marakeş'de Fas'da İspanya'da mekâtib ve medâris te'sîs olundu. Vüs'atçe Roma İmparatorluğu'nu geçen bu devletin Semerkand gibi bir ucunda bir rasathâne ve İspanya gibi diğer ucunda Jirald gibi diğer bir rasathane var idi. 'Ulûma edilen himâye hakkında müverrih Jibold⁵⁸⁵ diyor ki: [Ümerâ hulefaya rekabet edercesine ma'ârifi teşvîk ederek Semerkand ve Buhara'dan Fas ve Kordo'ya kadar 'ulûm zevkini neşreylemişlerdir. Selâtından birinin veziri Bağdat'da bir medrese inşası için iki yüz bin altın koron sarf edip senevî on beş bin dinar îrâd getirecek evkâf dahî ta'yîn eyledi. Orada fukarâ evlâdından şehzâdegâna varıncaya kadar daima altı bin talebe bil-ictimâ' ni'met-i 'ulûmdan mütena'im olurlar idi. Fukarâ-yı talebeye i'âne olunup muallimîne müstevfâ maaşlar verilir idi. Her memlekette kütüb-i edebiyenin istinsâhı hem edibânın ihtiyacına hem de zenginlerin tefâhürüne hizmet eyler idi]. /68/ Mekâtibin idaresi serbesti'-i efkâr muktezâsınca bilâ-fark Nasturilere Yahudilere de havale olunur idi. Bir 'âlimin hangi dinde ve hangi memleketli olduğu düşünülmeyip yalnız mertebe'-i irfânına bakılır idi. Halife Memun [Cenab-ı Hakkın en müntahab ve en nâfi' hademesi ömürlerini kuvvâ-yı tabî'iyelerinin tevsî'ine sarf edenler yani envâr-ı 'ulûmu erbâb ve talebesine işrâk ettirenlerdir. Eğer bunlar olmasa cihan zulümât cehâlet ve vahşete müstağrak olur idi] der idi. Mısır mekteb-i tıbbiyesinin irâ'e eylediği misâl üzerine diğer mekteb dahî şâkirdânın şiddetli imtihanlara tâbî' tutulması usûlünü kabul eylediler. Bilâhere icrâ-yı tabâbetleri bu imtihana vâbeste kılındı. Avrupa'da bu yoldaki mekâtib-i tıbbiyenin birincisi İtalya'da Salerno şehrinde yine Arapların tesis eylediği mektebtir. Birinci rasathane olmak üzere İspanya'da Sevil şehrindeki rasathaneyi dahî Araplar tesis ettiler. Bu terakkiyât-ı 'azîme'-i 'ilmiyenin her cihetini hikâye edecek olsak bu /69/ kitabın hudûdu hâricine çıkarız. 'Ulûm-i 'atîke pek ziyâde tevsî' olundular. Bu sûretle 'ulûm-i cedîde tevellüd eylediler.

⁵⁸⁵ Gibbon.

Hindlilerin hesabda usûl-i terkîmleri Avrupa'ya idhâl olundu. Bu usûl fikri-beşerin ne güzel îcâdıdır ki a'dâd-ı bî-nihâyeyi yalnız on işaretle terkîm ettirebilir. Bunların her birinde hakîki ve izafî olmak üzere iki kıymet bulunup her türlü mu'âdelât-ı⁵⁸⁶ hesabiyeyi halde büyük sühûlet gösterir. A'dâd-ı meçhule üzerinde icrâ-yı 'amel eden veyahut mekâdîr-i hesâbiye ve hendesiye arasındaki nisbetleri araştıran 'ilm-i cebiri Diyokantın⁵⁸⁷ hapsetmiş olduğu dâ'ireden çıkarıp bir 'ilm-i müstakil sûretinde teşkîl eyleyen Araplardır. Muhammed bin Musa ikinci ve Ömer bin İbrahim üçüncü derece mu'âdelelerinin halli yollarını küşâd eylediler. Müsellesâta⁵⁸⁸ bugünkü hal ve sûreti veren yani onu bir fenn-i müstakil eden dahî Araplardır. Sâlifü'z-zikr Musa müsellesât-ı küreviye hakkında bir kitap te'lîf eyledi. El-Bağdadî dahî 'ilm-i mesâha'-i arazî /70/ hakkında o kadar mükemmel bir eser meydana koydu ki çok kimseler bunu 'an-asıl Öklid'in te'lîfi olarak gaib olmuş bulunan bir eserin kopyası zannettiler. 'İlm-i hey'ete gelince ecrâm-ı mer'iyenin yalnız katalogunu değil haritasını dahî yapıp birinci derecedeki ecrâma birer isim tesmiye ettiler ki hâlâ dahî Kürre'-i semâlarımız üzerinde o isimler görülmektedir. Evvelce söylediğimiz vecihle Arz'ın bir derece'-i takavüsünü ölçerek cesâmet-i Kürre'-i arzı buldular. Kürre'-i Kamer ve Kürre'-i Şems'in harekâtını sıhhatle gösterir cedâvil neşrederek sene'-i Şemsiyenin mikdarını ve nukât-ı i'tidâliyyeyi ta'yîn eylediler. El-Batenyus nâm mü'ellifin ['İlm-i ecrâm-ı semâviye] nâm eserini hey'î'- meşhur Laplas hürmetle yâd ediyor. Laplas 1000 sene'i miladiyesinde Mısır Halifesi olan Hakemin müneccimi İbni Yunus nâmında bir ehl-i hey'etin eserinden bazı parçaları îrâd eyliyor ki bunlar husûflara kûsûflara nukât-ı i'tidâliyyeye vesâ'ireye dâ'ir El-Mansur zamanından beri icrâ edilen rasadâtı hâvî olup Kürre'-i semânın /71/ tahavvülâtı hakkında erbâb-ı hey'etin efkârını ziyâdesiyle tenvîr eylemektedir. Arap ehl-i hey'eti âlât-ı rasadiyyeyi dahî tashîh ve ikmâle gayret ettiler. Evkâtı ölçmek için türlü saatler klepsidarlar⁵⁸⁹ îcâd edip bu bâbda ilk pandül⁵⁹⁰ isti'mâl edenler kendileri oldular. 'Ulûm-i tercübiyede kimyayı keşfettiler. Asid sülfirik ve asid nitrik ve alkol gibi birtakım mevâdd-ı kimyeviye onlar tarafından ihtirâ' olundular. Bu 'ilmi tıbbâ dahî tatbîk ile fenn-i ispençariden ilk kitabı Araplar te'lîf edip edeviye'-i

⁵⁸⁶ Eşitlikler, denklemler.

⁵⁸⁷ Diophantus.

⁵⁸⁸ Trigonometri.

⁵⁸⁹ Su saati.

⁵⁹⁰ Sarkaç.

ma'deniye terkîbâtını da onlar buldular. Mekanik 'ilminde ecsâmın sükûtu kânunlarını ta'yîn eyledikleri gibi cazibeyi dahî tanımaya takarrub eylediler. Bu 'ilmin kuvvâ ve harekât-ı kuvvâdan bâhis olan dinamik kısmında dahî maharet kazandılar. 'İlm-i ahvâl-i miyâhda sıklet-i izâfîye cedvelleri tanzîm ederek hangi cisimlerin suya batıp hangilerinin yüzdükleri hakkında kitaplar yazdılar. Bahs-i ru'yette⁵⁹¹ Yunanilerin kâ'idesini bir aks eylediler ki iş'a'-i ru'yet gözden ecsâm-ı /72/ mer'iyeye doğru gitmeyip ecsâm-ı mer'iyeden göze doğru geldiğini isbat eylediler. Ziyânın in'ikâs ve inhılâli 'acîbesine dahî vâkıf idiler. Hava-yı nesîmden mürûr eden şu'â'ların hutût-ı münhaniye tersîm eylediklerini El-Hazen keşfedip Şems ile Kamer'in henüz ufk-i şarkî üzerine çıkmaksızın ve ufk-i garbîden battıktan sonra bile gözlerimize gözükdüklerini isbat eyledi. 'Ulûm ile işbu iştigâl-i 'azîmin te'sîrât-ı hasenesi o zamanlar sanayi' üzerinde de görüldü. Suların saky-ı arazi emrinde hüsn-i icrâsı ve gübrelerin tarlalara hüsn-i taksîmi ve hayvan besilenmesi ve nizâmât-ı zirâ'atın ıslâhı pirinç ve şeker ve kahve zer'inin te'sîsi gibi husûsâtta şu terakkiyât-ı 'ilmiyeden büyük istifade edildi. Kurtuba ve Marakeş'de envâ'i kâğıt i'mâl olup deriler debâğat edildi. Madenler eritilip 'ameliyât-ı madeniye ikmâl olundu. Vel-hâsıl bıçakçılık /73/ ve migrascılık sanatındaki terakkiyâtıyla Tulid (talitale) şöhret kesbeyledi. Araplar şiir ve müzikanın dahî pek ziyâde muhibbi olduklarından zihne güşâyiş veren bu eğlenceleri de terakki ettirdiler. Avrupalılara satranç oyununu öğreten ve Romanlar zevkini izâka eden Araplardır. Edebiyat-ı hikemiye gibi daha dürüş bir vadiden de zevk alırlar idi. İkbâl ve 'azamet-i beşeriyenin 'adem-i sebâtına ve i'tikâdsızlığın netâyic-i vahîmesine ve servet ü sâ mân sevdasına ve 'âlemin mebbe' ve me'âdına dâ'ir pek hakîmâne eserler peydâ ettiler. Bazı 'âlî ve 'amîk mütâla'a'-i felsefiye vardır ki Avrupa ve Amerikalıların tabî'atlarına sânih olmuş zannolunur iken bunlar Arap âsârında görülerek ta'accüb olunur. Ezcümle [evolüsyon] yani tekâmül kâ'idesi böyledir ki zû-hâyât olan mahlûkâtın nasıl tadrîcî istikmâl-i hilkat eylemekte buldukları asrımız keşfiyâtından zannolunur iken bunların Arap mekteblerinde tadrîs olunduğunu görmüşüzdür. Hattâ onlar kânun-ı tekâmülü gayr-i 'uzvî mahlûkâta ve madeniyâta kadar da /74/ ta'mîm ederler idi. Kibrît-i ahmer dedikleri şey ecsâm-ı madeniyenin teşekkülât-ı tadrîciyesinden ibaret görülür idi. El-Hazeni diyor ki: [Fırka'-i câhile altının bit-

⁵⁹¹ Optik.

tedrîc husûle gelmiş bir cism-i madenî olduğunu ‘ulemâdan işittikleri zaman zannetmişlerdir ki altın diğer ecsâm-ı madeniye merâtibinden geçerek o mükemmeliyeti bulmuş yani altın evvelâ kurşun ba‘dehû kalay ve pirinç ve gümüş merâtibinden geçerek nihâyet altın olmuştur. Bunlar bilmiyorlar idi ki hukemânın şu sözü insanlar hakkında dahî olduğu vecihle onlar bugünkü buldukları hale terakkiyât-ı tederîciye ile gelip yoksa tebdîl sûret-i tarîkiyle gelmemişlerdir. Kezâlik insan dahî öküz ve ba‘dehû eşek ve at ve maymun merâtibini geçerek insanlık mertebesine gelmiş olmayıp belki sûret-i ibtidâ’iye’-i insaniyesi tekâmül kâ‘idesiyle mertebe’-i hâzırasını bulmuştur].

Biz diyoruz ki:

Draper’in dördüncü bâbı burada /75/ resîde’-i hadd-i hitâm olmuştur. Ehl-i İslâm’ın terakkiyât-ı ‘ilmiyeye sebmeden hizmeti hakkında Draper’in îrâd eylediği hülâsa’-i târihiyeye ilave edecek çok sözüümüz yoktur. Biz şu eser ile beraber bir yandan dahî bir târih-i ‘ulûm yazmakta bulunduğumuzdan buna dâ’ir iradı lazım gelen tafsîlât için kâri’lerimizi oraya ircâ‘ eyleyeceğiz. Burada yalnız şunu ihtâr edeceğiz ki Draper terakkiyât-ı ‘ilmiyeye edilen bu hidemât-ı ‘azîmeyi münhasıran Araplara isnâd etmekle epeyce bir hatada bulunuyor. Kürd ve Türk ve acem unsurlarının bu hizmetlerdeki iştirâk-i ‘azîmini kâle bile almıyor. Hâlbuki nisbet edilecek olur ise ‘ulemâ-yı İslâm’ın asıl Arap kısmı garb cihetini tenvîr /76/ ederek şark cihetinde ise ‘ulemânın ekseriyeti Arabın gayrı olan akvâm-ı müslimeden zuhûr eylemiştir. Fakat Arap lisânını bütün ehl-i İslâm ilim lisânı olmak üzere kabul eylediklerinden herkes mü’ellefâtını Arapça yazmıştır. Her Arapça yazanı Arap ‘addetmek kâbil olabilir mi? Nasıl ki Avrupa’da dahî her Latince yazanı İtalyan ‘addetmek kâbil olamaz.

Draper’in İslâm’da ‘ulûmun terakkiyâtına dâ’ir vukû‘ bulan itirâfâtı esnasında bu terakkiyâtın hep İslâmiyet sâyesinde müyesser olduğu hakîkati hatırlıktan bile geçmiyor idi ya! Çünkü onun i‘tikâdınca Müslümanlar hikmet-i esâsiye’-i Kur’âniyeden tebâ‘ud sûretiyle /77/ terakkiyât-ı ‘ilmiyeye ibtidâr eylemişlerdir. Hattâ âsâr-ı vahyi himâyede bulunanlara rağmen bu tarîk-i terakkîye girmişlerdir. Heyhât! Eğer öyle olmak lazım gelse idi şu‘bât-ı ulûmda terakki eden Avrupalılar nasıl dinden ve îmândan çıkıyorlar ise İslâm’dan dahî merâtib-i ‘ulûmdan o mertebeleri bulanların hâşâ ve kellâ dinden ve îmândan çıkmaları lazım gelir idi. Hamden sümme şükran ‘ulûm-i şettâdan hangisine dâ’ir olur ise olsun kütüphâne’-i İslâm’da hiçbir eser bulunmaz ki besmele ve hamdele ve salvele ve tarzıyesiz başlanmış olsun. ‘Ulemâ ve hukemâ-yı İslâmiyenin kâffesi

tetkîkât ve keşfiyât-ı ‘ilmiye ve hikemiyelerinin nihâyetinde istihsâl eyledikleri netfice’-i hakîkati kuvvet /78/ ve kudret-i ilâhiye için bir mîzân ‘addiyle ‘azamet-i ilâhiyeyi o mîzân ile ölçerek daha büyük gittikçe büyük görünce cümlesi [Sübhâne men tehayyera fî sun‘ihil-‘ukûl]⁵⁹² hâtimesiyle eserlerini resîde’-i miskîn hitâm ederler. Rahimehümullâhi Teâlâ ve razî ‘anhüm! /79/

BEŞİNCİ BÂB RUH HAKKINDA NİZÂ‘. İNTİŞÂR VE İRTİCÂ‘ ‘AKÎDESİ

Draper işbu bâb-ı hâmisin mevâdd-ı mündericesini ber vech-i âtî hülâsa eyliyor:

Ruh hakkında Avrupalıların tasavvuru --- Ruh vücûdun şekil ve sûretine benzer --
- Bu bâbda şarkiyûnun mütâla‘ât-ı hikemiyesi --- Veda ve Budi dinlerinin intişar ve irticâ‘ mesleğini ihtivâları --- Aristo’nun bu mesleği mudâfa‘asıyla İskenderiye mektebi muallimlerinin ve bilâhere Yahudilerin ve Arapların bu yolda Aristo’ya iktifâları --- Bunun Orijen âsârında da mevcûdiyeti --- Bu ‘akîdenin kuvvâdaki /80/ ta‘allukât ve onun muhâfazası kâ‘idesiyle münasebeti --- Vücûd ve ruhun aslı ile muhtass lehi arasında mukayese --- Tabî‘at-ı beşeriyeyi fizyoloji’-i tatbikiye üzerine te’sîs etmek lüzumu --- Meslek-i İbni Rüşd’ün bu yoldaki bazı keyfiyât üzerine bil-ibtinâ İspanya ve Sicilya tarîkleriyle Avrupa’ya dühûlü --- Meslek-i İbni Rüşd aleyhinde şedâ‘id-i mümâna‘atkârânenin târihi --- İslâm’ın meslek-i İbni Rüşd’e muhâlefet ve münâza‘ası --- Yahudi havralarının mübâyenet ve muhâlefetleri --- Meslek-i İbni Rüşd’ün tahrîbi için Papalık makamının teşebbüsâtı --- İspanya’da Engisizyonun te’sîsi --- İ’tisâfât-ı müdhişe ve onların netâyici --- Yahudilerin ve Arapların tardı --- Avrupa’da meslek-i İbni Rüşd’ün tahrîbi --- Son Vatikan konsilinin karâr-ı kat‘îsi.

Draper mevâdd-ı mezkûrenin bast ve temhîdine bil-ibtidâr diyor ki:

Yunanistan-ı kadîm ile Roma putperestleri /81/ insanın ruhu şekl-i cismânisine benzer ve tahavvülât-ı cismâniyesiyle tahavvül eder ve onunla mütebassıt olur diye i’tikâd ederler idi. Cehennemlere inmek müsâ‘adesine nâ’iliyetleri mu‘tekad olan kahramanlar orada eski dostlarını tanımakta zahmet çekmemişler. Bunlar yalnız şekil ve sîmâlarını değil iktisâsını i’tiyâd eyledikleri revbâlarını bile muhâfaza eylemekte imişler. Hâyât-ı ahret hakkındaki i’tikâdları daha kuvvetli

⁵⁹² İşlerinde akılları hayrette bırakan O Zât’ı tesbîh ederim.

olan ve günahkârlarla sevapkârların makarını apaşıkare görüyorlar i'tikâdında bulunan Hıristiyanlar bu fikri kabul ve bast ve temhîd eylediler. Şüphe etmezler idi ki 'âlem-i ahrette dostlarına görüşecekler ve yeryüzünde olduğu gibi onlarla konuşacaklardır. Bu bir ümidir ki insanlar için ızdırâbın en elimi olup mütâla'a'-i mevt ile hâsıl olan ızdırâbı def' eder idi. Ruhların bu dünyadan gidişleriyle yevm-i kıyâmette haşirleri arasındaki zaman zarfında ervâhın ne olacakları hakkındaki i'tikâd müte'addid ve muhtelif idi. Bazıları ruhların /82/ mezarlar etrafında devrânını ve diğer bazıları gayr-i müteselli bir halde havada tayerânını i'tikâd ederler idi. İ'tikâd-ı avama göre St. Pierre cennetlerin miftâhdârı olup istediği adamları idhâl ve istemediklerini tard eyler idi. Fakat onun bu salâhiyetine itirâz edenler dahî bulunup kıyamet ve haşirden evvel St. Pierre böyle bir şey yapamaz derler idi. Papa büyük Greguvar'dan sonra 'umûmen [purgator] i'tikadları kabul olundu ve bu sûretle ruhlara muvakkat bir melce' verilmiş oldu.

İhtar edelim ki:

[Purgator] denilen şey cennet ile cehennem arasında bir yer olmak üzere i'tikâd edilir. Amma purgator bizim [a'râf] dediğimiz makamın aynı değildir. A'râfin mahal-i ceza olmasına dâ'ir haber yoktur. Belki cenâb-ı Sa'dînin (Cevrânı behiştirâ du zah /83/ bud a'râf. Ez duzahyân pes ki a'râf behiştet) beytinde görüldüğü vecihle bizim a'râf bir dâr-ı mükâfât ise de ondaki esbâb-ı tene'im cennetteki ni'am-ı ilâhiyeye nisbetle pek dîn⁵⁹³ kaldığından mübâdeleye razı olmayacakları tabî'î bulunan ehl-i cennet nazarında cehennem 'addolunmak derecesinde dündür. Fakat cehennem gibi dârü'l-'azâb dahî olmadığı cihetle ni'metlerinin mahdûdiyetiyle beraber ehl-i nâra cennet gibi görünür. Büyük Greguvar'a yani milad-ı İsa'nın beşinci 'asrı nihâyetine kadar inde'n-Nasârâ mevcûd olmadığı halde ondan sonra varlığı i'tikâd edilmiş bulunan purgator ise adeta bir nev'-i cehennemdir. Amma manâ-yı lügaviyesi [mahal-i tasfiye]⁵⁹⁴ demek /84/ olduğundan dahî anlaşılacağı vecihle muhalled⁵⁹⁵ fin-nâr kalacak keferenin ilelebed ta'zîb edilecekleri (anfer) yani asıl cehennem olmayıp erbâb-ı sağâ'irin o günahlardan tasaffî ve tecrîd edinceye kadar tevkîf olunacakları bir yerdir ki oradan çıktıktan sonra yine cennete dâhil olacakları i'tikâd olunur. Bir adam ne kadar dindâr olsa ve âdet-i Nasârâca günahlarını ne kadar sık ihrâc ettirse herhalde bazı küçük günahları yine bâkî kalacağından bunların da purgatorda izâlesi ezhân-ı Nasârâyâ muvâfık geldiği gibi

⁵⁹³ Aşağı, alçak, aşağılık.

⁵⁹⁴ Saflaştırma mahalli, temizleme yeri.

⁵⁹⁵ Ebedî, daimi.

ervâhın mezarlar etrafında yahut havada kıyamete kadar uçuşup kalmalarına nazaran orada ‘âkıbet-i hallerine muntazıran ikâmetleri /85/ elbette ‘ukûle daha mülâyim gelir. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Ervâh-ı emvâtın hâyâtta olanlar nezdine ‘avdetle mesken-i kadîmleri etrafında dolaşmaları Avrupa’nın her memleketinde ve her zaman yalnız cühelâyı değil ‘ukalâyı dahî istila eylemiş bir i’tikâd idi. Kışın uzun gecelerinde ocak başında ervâhın kendilerini gösterdikleri ve canlılar tarafından görüldükleri hakkındaki hikâyeler müstemi‘lere latîf bir korku verirler. Eski zamanda Romalıların [lar] dedikleri birtakım ervâh-ı Tayyibe var idi ki bunlar salâh-ı hâl ile ömür geçiren adamların ruhları i’tikâd olunurlar idi. Bir de [luten] ve [larva] dedikleri ervâh-ı habîse var idi ki erbâb-ı fiskın ruhları sayılırlar idi. Şu iki sınıf ervâh arasında bir de [man] denilen ruhlar olup bunlar iyiliği fenalığı şüpheli olan şeyler idi. Bu misillü husûsâtta insanların şehâdet ve rivâyetleri /86/ makbûl olabilir ise en eski zamanlara kadar varan birçok rivâyetler ile ervâh-ı emvâtın mezarlar ve harab hisarlar etrafında ve hâlî ve sâkit yerlerde ay ışığında müctemi‘ oldukları hikâye olunabilir. Avrupa milletleri nezdinde bu i’tikâd ‘umûmen kabul olunmasına mukâbil Asya’da da bunun başka türlü münteşir idi. Yalnız ahad-ı nas indinde değil zekâ ve irfan eshabı nezdinde de münteşir olmuşlar idi. Miladın altıncı asrında Nasrâniyet kenîsesi bu i’tikâdları mahva kıyâm eyledi ise de pek cüz’î ve pek nâkıs olarak muvaffak olabildi. Bunlar zamanımızda bir sûret-i sâkitânede Avrupa’ya dahî bil-intişâr o kadar meydan aldılar ki papa [Sillabus] nâm i’tikâdnâmesinde bunları sarâhat-i beyâna lüzum görüp bilâhere Vatikan konsili dahî bunların vehâmetini görerek birinci kararnâmesinde [Her kim ervâha hakikat-i ulûhiyetten münteşir der ise veyahut her kim hakikat-i ulûhiyet zâhirde tecelliyâtı ve inbisâtâtı ile eşyaya mütehavvil olur /87/ i’tikâdında bulunur ise o kimseye lanet] hükmünü verdi. Bu kadar mühim bir karara mukâbil bu bâbdaki mütâla‘âtın târihiyle sûret-i keyfiyetini göz önüne getirmek nâfi‘ ‘addolunur.

Biz deriz ki:

Draper’in bu bâbdaki temhîdâtını tercümeyle başlamazdan evvel şurası muhtâc-ı îzâhdır ki yukarıda [sillabus] dediği şey Latincesi [hülâsa] demek olan bir kelime olup hükmü ise ‘akâyid-i Nasrâniyeye muhalif görülen bazı şeyleri ta’dâd ve Katolik kilisesi tarafından reddolunan bazı teklîfâtı tebyîn eder bir i’tikâdnâmedir. Bu i’tikâdnâme Papalık tarafından sâdır olmuş ve papalar ise lâ-yuhtî yani ictihâdâtında hatadan masûn

olmak üzere i'tikâd edilmiş /88/ bulunmak hasebiyle zaten sûret-i kat'iyede mer'îyyü'l-ahkâm olmak iktizâ eder iken bir de Vatikan konsilinde rehâbin tarafından tasdik edilmiş olması bunu Katolik mezhebine mukarrerât-ı kat'iyeden olmak mertebesine isâl eylemiştir. Vatikan konsili 1869 sene'-i miladiyesinde 'akdedilmiş olmak hasebiyle Katoliklerce 'umûmî meclislerin en sonu demektir. Hattâ papa bulunan zâtın sehiv ve hatadan masûniyeti meselesi o zamana kadar müttefekun fih olmayıp papazlardan bazıları tarafından mu'teriz iken papanın lâ-yuhtîliğine dahî bu konsilde karar verilmiştir. Bundan sonra sözü yine Draper'e bırakıyoruz ki o dahî temhîdât-ı târihiyesini ber vech-i âtî yürütüyor: /89/

Hakîkat-i ulûhiyet hakkındaki fikirler ruhun mâhiyeti hakkındaki fikirleri teşkîl eylemiştir. Asya'nın garb taraflarında bulunan ahali'-i kadîme ulûhiyet hakkında öyle bir i'tikâd peydâ etmişler idi ki bu fikre göre ulûhiyet öyle zâtiyetten şahsiyetten 'ârî idi. Bunun mukteziyâtından olarak ruh hakkında dahî ulûhiyetten intişar ve ona irticâ' 'akîdesi kabul olunmuş idi. Binâenaleyh veda hikmet-i dîniyesi ilah olmak üzere bütün kâ'inâtı şâmil ve mevcûdâtın kâffesine nâfiz bir ruh i'tikâd ederek onun üzerine ibtinâ eylemiştir. Hikmet-i mezkûre der ki: [İlah-ı vâhidden başka ilah yoktur. O ise ruh-i 'âliyetü'l-a'lâdır. Onun mâhiyet-i tabî'iyesi ruh-i beşerin mâhiyetinin aynıdır]. Veda kitapları ile Manu 'akîde'-i dîniyesi tasdik ederler ki ruh kâ'inatın her tarafına münteşir olan madde'-i zekâ'îye ve akliyenin bir tecellisi olup bu sûrette yine aslına irticâ'ı muktezîdir. Ona vücûd-i maddîden mücerred nazarıyla bakıp zâhirde nazar-ı hayretimize /90/ küşâde bulunan mükevvenât-ı tabî'iyeye dahî kâffe'-i ahenk ve hüsniyetle beraber Hakk Teâlâ'nın zıll-i kudreti nazarıyla bakarlar. Veda mezhebi bilâhere Budi mezhebi olduğu zaman bu hikmet bir kuvve'-i 'âliye tasavvuruna müyeddel olup fakat kuvvetten ibaret i'tikâd olunan ulûhiyete ne kadar 'âlî olur ise olsun bir zâtiyet ve şahsiyet isnâd olunmamıştır. İşbu mezheb-i Budi o zamandan beri nev'-i beşerin bir büyük kısmı üzerinde icrâ-yı hüküm eylediği gibi hâlâ dahî hükmü cârîdir. Ulûhiyet-i mahza olmak üzere tanıdığı o kuvvete mezheb-i Budi ecsâm-ı maddiyeye dahî hâyât veren odur nazarıyla bakar. İntişar ve irticâ' kâ'idelerini dahî kabul eder. Bu hikmet nazarında ziyâpâş-ı işti'âl olan bir şem' insanın timsâl-i tâmidir. O şem' bir cism-i maddî olup onda tecelli eden kuvvet dahî bir eser-i tekâmüldür. Ruhun halini bundan su'âl edecek olsak o bize sorar ki şem' söndükten sonra 'alev ne oluyor? Ve şem' teşekkül etmezden evvel balmumunun

mâhiyeti neden ibaret idi? /91/ Meahâzâ müddet-i hâyâtımızda bizim tevehhüm eylediğimiz şahsiyetimizin vicdanımızın hîn-i mevtte fil-hâl mahvolacağını i'tikâd etmez. Bu mahv ü in'idâmın bit-tedrîc husule geleceğini i'tikâd eder. İşte kendi mezheb-i tenâsühünü dahî bu tedrîc esası üzerine bina eyler. Fakat nihâyet-i emirde ruhun muhît-i kâ'inât olan akıl ve zeka-yı evvele rücû'una kâ'ildir ki bu halde ruhun nirvanaya yani nisyân-ı ebedîye ve hattâ artık maddiyetten hızdan hattâ zaman ile mevkûtiyetten 'ârî olan bir mensiyet-i ebediyeye vüsûlü nazarıyla bakar. Bu hal sönmüş olan alevin bulunduğu hal demektir. O hal ki biz tevellüdden mukaddem orada idik. Bu halde muntazır ve ümidvâr olabileceğimiz netîce şundan ibaret olur: Muhît-i kâ'inat olan kudrete irtica' ki sa'âdet-i 'âliye ve safâ-yı ebedî dahî ondan ibarettir.

Biz diyoruz ki:

[Herkesin maksûdu bir amma rivâyet /92/ muhtelif] mısra'-ı meşhurunu tahattur edecek bir yer var ise o da burasıdır. Tefhîm-i merâm için isti'mâl edilen tabirâtın her lisânda birbirine uymaması arada büyük büyük ihtilaflar vukû'una sebep olduğu pek çok defalar pek çok mebâhisde görülmüştür. Bu gibi mebâhisde isti'mâl olunan tabirâttan maksad ne idüğü şerh edilecek olur ise ondan evvel yekdiğerine mütegâyir ve mütehâlif gibi görünen menâzırların mütevâfik zuhûr edivermeleri bile müsteb'idâttan değildir. Şu mebhasde şimdilik Draper'in tarafımızdan [intişar] ve [irticâ'] kelimeleriyle tabir olunan iki sözünü biraz îzâh edeceğiz. Bizim intişar tabir ettiğimiz şey Draper'in /93/ [emanasyon] sûretinde kullandığı kelimedir. Bu kelime Latince bir edat ile bir de fi'ilden müştakdır ki Arapça harf be harf tercümesi [inteşer minh]dir. Bu halde emanasyon kelimesine mukâbil [intişar] kelimesini kullandık. Kelimenin hükmüne gelince: Bir menba'dan bir şeyin intişarı ve etrafa doğru tebâ'udu demektir. Meselâ ma'lûm olan râyiha'-i Tayyibe [miskden intişar ediyor] dediğimiz zaman anlarız ki misk bir menba' bir mahal-i intişar olup etrafi istila eyleyen o güzel koku bu menba'dan intişar eylemiştir. Lakin bu ma'nâ bu hüküm meselenin maddiyâta tatbîkine göredir. Hâlbuki işin bir de cihet-i maneviyesi vardır. Meselâ Frenkler [katle mahkûm olan /94/ bir adamı ölümden afv ü itlâk hak ve salâhiyeti ancak hükümdar tarafından tecellî edebilir] derler ki buradaki [tecellî] kelimesi dahî emanasyon kelimesinin bir ma'nâsı bir hükmüdür. Vâkı'â böyle yerde bizim isti'mâl ettiğimiz intişar kelimesi me'nûs⁵⁹⁶ olduğumuz isti'mâl pek de uymayıp ona bedel [zuhûr] gibi bir kelime isti'mâl

⁵⁹⁶ Alışılmış, yaygın.

olunabilir ise de Draper'in mahal-i isti'mâline göre intişar kelimesini isti'mâlimiz bu kadar olsun gayr-i me'nûs görülmez. Zîrâ Draper'in merâmı 'âlemde kâffe'-i ecsâm-ı zî-hayât üzerine ta'ammüm eden hâyâtın doğrudan doğruya taraf-ı ulûhiyetten vârid ve münteşir olduğunu beyândır. [İrticâ'] kelimesine gelince: Bu da Draper'in kullandığı /95/ [absorpsiyon] kelimesine mukâbildir. Ma'nâ-yı lügaviyesi imtisâs⁵⁹⁷ ve daha doğrusu ibtilâ' yani bel' etmek yutmak demek ise de bu bâbda [ibtilâ'] kelimesini kullanmak irticâ'dan daha az me'nûs olur. Meselâ toprak üzerine dökülen suyu toprağın içmesine [absorpsiyon] denildiği gibi insan ve hayvânâtın zehâ'ir ile tağdîsine dahî [absorpsiyon] denilir ki bu ma'nâlara göre imtisâs ve ibtilâ' kelimelerinin isti'mâli müsteb'ad olmayabilir ise de taraf-ı ulûhiyetten kâ'inâta münteşir oluyor denilen hâyâtın o münteşir olduğu ecsâm-ı zî-hayâtın vefâtlarından sonra yine mûred-i asliyesine varıp kavuşmasına dahî Draper [absorpsiyon] tabir ediyor ise de bu /96/ ma'nâyı bizim imtisâs ve ibtilâ' kelimeleriyle edâ etmeğimiz belki müsteb'ad görülüp ona mukâbil [irticâ'] tabirimiz daha münasib bulunur. Zaten her şeyin aslına bu vecihle vüsûlü hikmet-i İslâmiyemizce dahî [rücû'] kelimesiyle tabir olunmuştur. Fakat burada Draper hâyâtın kâ'inâtı istilasını ve ba'dehû yine taraf-ı ulûhiyete vüsûlünü bir fi'l-i lâzım sûretinde tabir etmeyip bir fi'l-i müte'addî sûretinde tabir eylediğinden biz dahî hiç olmaz ise o fi'l-i müte'addînin eserinin hâricde husûlünü göstermiş olmak için sîga'-i mutâva'atı tercîh ederek [intişar] ve [irticâ'] kelimelerini kabul eyledik. Burada vereceğimiz îzâhat şundan ibarettir. Henüz hikmet-i hindiyenin /97/ intikâdına lüzum görmüyorsunuz. Bahisde biraz daha ilerlesin ve fikirler biraz anlaşılmağa başlasın da biz dahî diyeceğimizi diyelim. İşte Draper arasını kesmeksizin sözünde devam ediyor. Diyor ki:

Asya-yı garbînin işbu hikmet-i esâsiyesini Avrupa'ya ilk defa olmak üzere tanıttıran Aristodur. Hattâ daha ileride göreceğimiz vecihle bu esâs-ı hikmetin mûcidi Aristo olduğu bile zannolunmuş idi. İskenderiye mektebinin son senelerinde hikmet-i mezkûre efkâr-ı 'umûmiye üzerinde büyük bir tesir hâsıl etmiş idi. Roma İmparatoru Kaligula zamanında yaşayân hakîm Yahudi Filon kendi hikmetini işbu intişar kaidesi üzerine bina eylemiş idi. Plotin dahî işbu intişar kaide'-i esâsiyesini yalnız nev'-i beşere şâyeste'-i tatbîk olmak üzere kabul etmekle kalmayıp bunu Nasârânın kaide'-i teslîsini muvazzih ve müşerrih olmak üzere dahî kabul /98/ eylemiş idi. Onun teşbîhince iş'a'-i Şems'den bir şu'â' nasıl

⁵⁹⁷ Emme, emerek çekme.

ki o cirm-i semaviden münteşir oluyor ve harâret dahî nasıl ki o şu'â'-i Şems'in dokunduğu ecsâmdan intişar eyliyor ise yine bu vecihle ibn ebden ve rûhu'l-kudüs dahî ibnden münteşir oluyor. Bu kâ'ideden kopuşarak Plotin müte'abbüdîn-i Nasârâyâ ta'lim ediyor idi ki müte'abbüdîn-i merkûme kendilerinde vücûd-i dindârâne hâsıl etmek için cebr-i nefis etmelidirler. Bu vecd-i ruh-i kâ'inât olan cenâb-ı hakka irticâ'ın tezevvuku imiş. O hâlet-i vecde ruh-i beşer kendi hüviyetine vâkif olamayarak gâşy olur imiş. Porphyry dahî kâ'ide'-i irticâ'ı [vüsûl ilallâh] tabiriyle bu vecihle ta'rîf eder idi. Porphyry bir Suriyeli idi ki Roma'da bir mekteb te'sîs ederek Hıristiyanlığın aleyhine te'lîfâtta bulunur idi. Âbâ'-i kenîsâiyeden Eusebius ve St. Jerome, Porphyry'in bir eserinde îrâd eylediği bu yoldaki teklîfâtı redd ve cerha kıyâm eylediler. Fakat İmparator Theodosius teklîfât-ı mezkûreyi daha /99/ mü'essir bir sûrette reddeylemiştir. Çünkü Porphyryin kâffe'-i âsârını ateşte yakmıştır. Porphyry seksenaltı senelik bir ömür zarfında hâlet-i vecde yalnız bir defacık nâ'il olabildiği için kendisinde gördüğü liyâkatsizliğe beyân-ı te'essüf eder idi. Hâlbuki kendi muallimi olan Plotin altmış senelik bir ömür zarfında bu ni'mete altı defa nâ'il olmuş. Proklus dahî intişâr kâ'ide'-i esâsiyesi üzerine mükemmel bir hikmet-i dîniye te'sîs eylemiş ve bunda irticâ'ın ne vecihle vukû' bulduğunu tebyîn ve tefhîme girişerek fakat hîn-i mevte ruhun fil-hâl aslına irticâ' mı eylediği veyahut daha bir zaman kendi hüviyetini muhâfazadan sonra ruh-i kâ'inata tedrîcen mi rücû' ettiği meselesini halde dûçâr-ı hayret olmuştur.

Draper bu fıkroda îrâd eylediği esâmîden bazıları hakkında biraz îzâhat vermiş ise de biz dahî îzâhat-ı mezkûreyi şu /100/ kadarcık tevsî'e lüzum gördük ki: Yahudi Filon Hazreti İsa'dan yigirmi sene mukaddem İskenderiye'de doğmuştur. Demek oluyor ki iki üç asır sonra Nasrâniyetin dûçâr olduğu tebeddülât zamanına yetişmeyip belki Hazreti İsa'yı enbiyâ'-i benî israilden bir nebî zîşân olmak üzere dahî haber alamamıştır. Museviyeti o zamanlar İskenderiye'de münteşir olan Platon hikmet-i ilâhiyesiyle tezyîne çalışmış bir hakîm demektir. Plotin ise Mısır'da Likopolis kasabasında doğmuş bir Yunanidir. İskenderiye mekteb-i meşhurunda ikmâl-i tahsilden sonra miladın üçüncü asrı evâsıtında Roma'ya giderek bir hikmet-i mahsusa ta'limine başlamıştır. Bu hikmetin esâsı emr-i ulûhiyette /101/ te'emmülât-ı 'amîka ile insan kendisinde bir hâlet-i vecd hâsıl edecek olur ise ruhunu ruh-i kâ'inât olan Hakk sübhânehû ve Teâlâ Hazretlerine vâsıl etmiş olacağından ibarettir. Plotin 280 sene'-i miladiyesinde vefât

eylemiş ise de târih-i mezkûrda Nasrâniyet henüz Yahudilikten başka ve müstakil bir dîn olmak üzere tanınmamış ve Hristiyanlar dinlerini henüz gizli olarak icrâ eylemekte bulunmuş olduklarından Plotin dahî Hristiyanlıkca tahavvülât ve tebeddülât devrine yetişmemiştir. Târih bu zâtı da Platon'un hikmet-i ilâhiyesine mensûb bir hakîm-i ilâhi olmak üzere telakki eder. Porphyrye gelince: Draper'in dahî dediği vecihle kendisi Suriyeli ve Plotinin /102/ şâkirdi olup Roma'da Plotin meslek-i hikmetini tadrîs eder idi. Bu zât miladın 305 târihinde vefât eylemiştir. Hâlbuki Draper'in haber verdiği Eusebius kayseriye Despotu olarak 338 ve St. Jerome 420 sene'-i miladiyelerinde vefat eylemiş oldukları gibi İmparator Theodosius dahî 395 senesinde vefat eylediklerinden şu târihlere nazaran kopkolay hüküm olunabilir ki Porphyryin düşmanları onun kendi zamanında müctemi' olarak o hikmet-i intişâriyeyi redd ve cerhe ve ref' ve mahva yürümemişlerdir. Belki bu hikmet Plotin zamanından yani birçok senelerden beri Roma'da tadrîs olunarak kimse tarafından reddine lüzum görülmediği ve o mektebe devam eden şâkirdân /103/ taraflarından mazhar-ı kabul dahî olunduğu halde bilâhere âbâ'-i kenîsâiye Nasrâniyeti ikmâl kasdıyla eski putperestlik tarzında tahrîfe kalkıştıkları zaman Plotin ve Porphyry esâs-ı hikmetlerini kendi maksadlarına mugâyir gördükleri için redd ve cerhine kalkışmışlar ve büyük kostantin zamanından beri İmparatorlar Nasrâniyeti kabul ederek hattâ emr-i tahrîfde âbâ'-i kenîsâiyyeye yardım eyledikleri için Porphyryin âsârı İmparator Theodosius tarafından yakılmışlardır. Şu îzâhat ve mukâyesât-ı târihiye serd edilmez ise Draper'in sözleri Nasrâniyetin târih-i terakki ve intişârına vâkıf olmayan kâri'lerimiz tarafından anlaşılabilir. Meahâzâ dikkat edilmelidir ki biz bu meselede /104/ henüz muhâkemâta girişmiyoruz. Yalnız lüzum görüldükçe Draper'in sözlerini îzâh eyliyoruz. İşte yukarıda bıraktığı sözün arasını kesmeksizin yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Bu hikmet İskenderiye Rumlarından Araplara intikâl eyledi. Araplar Mısır'ın büyük pâyitahtı olan İskenderiye'nin fethinden biraz sonra Mısır ahali'-i sâfilesinin minel-kadîm Hakk Teâlâ'ya isnad edegeldikleri şekil ve sûret-i beşeriye ve ruh-i insana isnad edegeldikleri sûrete ilişmeyip ahali'-i merkûmeyi bu i'tikâdlarında serbest bıraktılar. Fakat Mısır'da Araplık bit-tedrîc ilerleyerek 'ulûm ve ma'ârifeye muvâfık bir sûret almağa başlayınca Mısır'da dahî intişâr ve irticâ' kânun-i hikmeti meydan almağa başladı. Yahudilerin gösterdikleri misâl dahî İslâm'ın ayaktakımı olan efrâdı nezdinde bu mesele'-i mühimmeye dâ'ir mevcûd olan fikir ve mütâla'âtı terk ve tashîhe pek çok yardım eyledi. Hakk /105/

Teâlâ'ya beşeriyet gibi bir sûret isnadı arab-ı câhile nezdinde dahî mevcûd idi. Harîm-i Ka'bede perdeler arkasında kâ'id olan esnâmı yani erbâb-ı kadîmeyi terk ederek Cenâb-ı Rabbü'l-'âlemîn hakkında bütün kâ'inâta münteşir bir akl-ı evvel ve bî-intihâ olmak i'tikâdını tercihe başladılar. İbtidâsı olan bir şeyin intihâsı olmamak nasıl mümkün olabileceğini bir türlü zihinlerine sığdıramadıklarından ruh-i beşerin ne ibtidâsı ve ne intihâsı mahdûd olmamak üzere iki cihetten dahî câvîd⁵⁹⁸ olduğunu kabul eylediler. Arapların târih-i terakkiyâtında görülüyor ki Araplar ile Yahudiler bu tarîk-i terakkide daima at başı beraber giderler idi. Suriye'de Mısır'da İspanya'da terakkiyat-ı siyasiyeleri dahî böyledir. Avrupa-yı garbî milletleri efkâr-ı hikmeti Araplardan alarak bundan dolayı onların minnettârı olmuşlardır ki bu efkâr-ı hikemiye bir zaman sonra [Averoizm] yani meslek-i İbni Rüşd olmuştur. İbni Rüşd'ün meslek-i hikemiyesi demek İslâmiyet'in hikmete tatbîki demektir. Avrupa /106/ Nasrâniyet 'âlemince rafz u ilhâd sayılan bu hikmetin mü'essisi İbni Rüşddür zannıyla ona ibrâz-ı husûmet etmişler ise de hakikat-i hal şudur ki İbni Rüşd bu hikmetin mürettib ve râvîsinden başka bir şey değildir. İbni Rüşd'ün mesleği âsârı 'âlem-i Nasrâniyete iki tarîkden girip münteşir olmuştur. Evvelâ İspanya'dan Fransa'nın eyâlât-ı cenûbiyesi tarîkiyle İtalya-yı şimâlîye geçip güzergâhında birtakım meslek-i rafz u ilhâd âsârı bırakmıştır. Sâniyen Sicilya'dan Napoli'ye ve oradan Frederick-i sâni himâyesiyle İtalya-yı cenûbîye mürûr etmiştir.

İhtar edelim ki:

Bu fıkralarda Draper'in [Araplar] ve [Araplık] dediği şeyler kâmilen Müslümanlar ve Müslümanlıktır. Vâkı'â Avrupalıların isti'mâlince Arap ile Müslüman ve Araplık ile Müslümanlık müterâdif görülüyorsa da bizcesi öyle /107/ değildir. Târihce uzakları yaklaştırıp yakınları uzaklaştırmaktan ibaret bulunan Draper mesleği ma'lûmât-ı târihiyesi kuvvetli olmayan kâri'leri aldatabilir. İbni Rüşd'ün vefâtı Avrupa tevârih-i 'umûmiyesine miladın 1198 senesi olmak üzere kaydedilmiş ve bizce dahî İbni Rüşd altıncı asr-ı hicrî nihâyetinin ricâlinden 'addolunmuştur. Bu asırda ise İmam Gazalî gibi birçok Müslüman 'ulemâları meydan almışlardır ki bunların lisânları Arapça ve dinleri İslâmiyet ise de mensûbiyet-i kavmiyeleri Araplıktan bil-küllîye başkadır. Avrupa Arapça yazan her Müslümanı Arap 'adettmiş ise de 'âlem-i İslâmiyet'i âsâr-ı 'ilmiye ve hikemiyeleriyle mâlâmâl eden meşâhîr-i İslâm'ın bin-nisbe /108/ mikdâr-ı kalîli Arap

⁵⁹⁸ Ebedî, daimî.

ve mikdâr-ı kesîri Türk ve Acem ve Kürddür. [Tarih-i ‘ulûm] sernâmesiyle derdest-i te’lif bulunan eserimizde bi-‘inâyetihî Teâlâ bu hakâyık muvazzahan ortaya konulacağı gibi Türklerin İslâmiyete kılıçları derecesinde kalemleriyle dahî ettikleri hidemâtı taharrîye koyulmuş olan bazı ihvânımız daha şimdiden bu hakâyıkı meydân-ı sübûta koymakta bulunmuşlardır. Bir de muallim Draper İbni Rüşd hakkında rafz u ilhâd sözlerini her îrâd eyledikçe bu rafz u ilhâdın ‘inde’n-Nasârâ hükmedilmiş bir şey olduğunu hatırdan çıkarmamalıdır. Zîrâ Nasârâca kenîsenin vaz‘ ettiği ahkâma zerre kadar muhâlefet rafz u ilhâd ‘addolunmaktadır. Bu muhâlefetlerin esâsını İbni Rüşd vaz‘ /109/ etmiş zannolunduğu cihetle olanca hışım ve gadaplarını dahî ona havale ederler. İşte sözü yine Draper’e havale ediyoruz. Yukarıki sözün arasını kesmeksizin diyor ki:

Avrupa’nın bu terakkiyât-ı fikriye istilasına dûçâr olmazdan çok vakit evvel orada istiştirâkın (şarka âid ahvâli şimdiki müsteşriklerin taharrîleri gibi taharrîlerin) âsâr-ı perakendesini var idi. Miladın 800 senesi ricâlinden olan John Erijeni misal olarak îrâd ederim ki Aristo’nun meslek-i hikmetini tadrîs eyliyor idi. Kendi Maskat-ı re’sine⁵⁹⁹ (yani İngiltere’ye) sıla’-i rahme giderek ilim ile dini barıştırmak ümidine düştü. Zaten o zaman Müslüman medreselerinde ‘ulûm ve hikmet tederrüs ve tahsîl etmekte bulunan Hıristiyan papazları dahî böyle bir müsâlaha teklîfide idiler. John Erijen İngiliz idi. Kral Şarl Loşuve takdîm eylediği bir mektupda Anastas dünyanın bir ucundan /110/ (yani İngiltere’den) gelen ve gençliği esnasında kâmil insanlar ile musâhabe nimetinden mahrum bulunan bir barbarın efkâr-ı hikemiyesini kendisi için yabancı olan bir lisân ile (Latince ile) bu kadar muvazzah sûrette beyân edebilmesine istiğrâb eyliyor idi. Evvelce dahî dediğimiz vecihle bu beyânat ve îzâhattân maksadı dîn ile hikmeti mezc etmek olup fakat hey’et-i kenîsâiyenin teftîş ve mu’âyenesine dûçâr olarak âsârından birçoğu ateşe yakılmıştır. Bunların en mühimi [De Divizyone Naturae] nâm eseridir. Erijenin hikmeti şevâs üzerine müessesdir ki: Zî-hâyât olan her şey ondan evvel mevcûd olan diğer bir şey’-i zî-hâyâtan tevellüd eder. Nazarımızda müşâhid olan şu kâ’inât bir ‘âlem-i zî-hâyâttır. Binâenaleyh bit-tabî‘ kendisinden evvel mevcûd olan bir zât-ı zî-hâyâtan mütehasıldır ki o zât dahî Hakk cell ü a’lâ Hazretleridir. Her şeyin menba‘ ve menşe’i Hüdâ müte’âldir. Her şey onun hıfz u sıyânet-i samdâniyesiyle mahfûz ve masûndur. Gördüğümüz şeylerin her biri

⁵⁹⁹ İnsanın doğduğu yer, memleket.

/111/ değil illâ o taraf-ı subhânîden mütecellî olan bir kuvvet ile kendi şekli mevcûdiyetini muhâfaza eyleyebilir. Eğer o kuvvet geri alınacak olsa her şey mahv u mün‘adim olur. İşte bu sûretle Erijen i‘tikâd ediyor idi ki Hakk Teâlâ ‘âlem içinde daima hâzır ve kayyûm olup ‘âlemi hıfz u sıyânet eyler. Bu sûretle hakîm-i mûmâ ileyh Yunan-i kadîm üss-i ‘akîdesine takarrub etmiş olur ki Yunaniler ulûhiyeti kâ’inâtın ruhu olmak üzere telakki ederler idi. Öyle ise efrâddan bir ferdin hâyâtı hâyât-ı ‘umûmînin bir cüz’ü demek oluyor.

İhtar edelim ki:

Buraya kadar Draper’in mesrûdâtı üzerine henüz bir gûna muhâkemeye girişmedik. Hâlâ da muhâkeme hususunda isti‘câlimiz yoktur. Yalnız kâri’lerimize şuncağızı ihtâr eyleriz ki Avrupalı hukemâ lisânından Hakk sübhânehû ve Teâlâ /112/ Hazretlerine ircâ‘an [kuvvet] ve [ruh] gibi tabirler işitildikçe mâlâyanî ma‘nâlara kadar zinhar sevk-i zihin etmemelidirler. Bilâhere görülecektir ki ‘ulemâ ve meşâyih-i İslâmiyemiz dahî bu yolda birtakım tabirât isti‘mâl eylemişlerdir. Bu tabirler Avrupalıların tabirlerine lafzan müşâbih düşmemekle beraber ma‘nen bil-küllîye ba‘îd dahî değildirler. Ezcümle şurada Draper’in Erijene isnâd ve esâsını Yunan-i kadîme kadar îsâl eylediği şey bizim mutasavvıfîn hazerâtı nezdinde zebânzed⁶⁰⁰ olan [Lâ mevcûd illâ hû]⁶⁰¹ hükmü demektir. Hele Draper mesrûdâtında biraz ileriye gitsin de mesâ’ilin kendi kendisine nasıl tavazzuh edeceği ve tavazzuh edemeyen yerlerin taraf-ı ‘âcizânemizden nasıl /113/ tavzîh olunacağı dahî görülsün. İşte yine silsile’-i kelâmı bozmaksızın diyor ki:

Her şeyi muhâfaza ve sıyânet eden kuvvet ortadan çekilip çıkacak olursa her şey ol menba‘-i aslîye yani Hâlik Teâlâ’ya kadar rücû‘ edecek ve o menba‘ tarafından mütebelli‘ olacaktır. Nazar-ı müşâhedede bulunan tabî‘at büsbütün ahiri’l-emir yine bir akl-ı mücerred yine bir hâyât-ı mutlak olup kalacaktır. Mahlûkâtın ölümü demek hâl-i aslîlerine rücû‘un mukaddimesi demektir. Meselâ hava içinde peydâ olan sadânın bir zaman yine ihtizâz-ı hava ile devamından sonra mübeddel-i sükût olarak artık işitilmez olması gibi. Bu sadânın ne olduğunu kimse bilemez söyleyemez. Miktarı gayr-i mu‘ayyen olan bir zaman zarfında behemehâl vukû‘a gelecek olan bu irticâ‘ ve ibtilâ‘ emrinde her mevcûdiyet Hakk’dan ibaret olup mevcûdlar mün‘adim olduktan sonra mevcûd-i câvîd-i yegâne Hakk Teâlâ’dan ibaret kalacaktır. Ben Hakk Teâlâ’yı her mevcûdun mûridi olmak üzere kabul

⁶⁰⁰ Darb-ı mesel, alışılmış söz.

⁶⁰¹ “Hiçbirşey yoktur, ancak O (Allah) vardır”.

etmişim. /114/ Şimdiye kadar neler mevcûd olmuş ve bu ‘âlem-i vücûddan giderek gayr-i mevcûd hükmünü almış ise cümlesi Hakk Teâlâ’nın kendi varlığından varlık peydâ etmişlerdir. Tabî‘at-ı ‘umûmiye’-i ‘âleme nazaran dört usûl tasavvur edilmektedir. Bunun ikisi tecelliyât-ı ilâhiyedir ki biri ezeliyet ve diğeri ebediyettir. Ve diğeri ikisi tecelliyât-ı tabî‘iye ve halkiye demektir ki biri eser ve diğeri sebebdir. Amma her halde Hakk Teâlâ’dan başka hiçbir kadîm yoktur.

Haber vermeliyiz ki:

Draper bu ahkâmı kendi hülâsa’-i hikmeti olmak üzere söylemiyor. Erijenin hikmeti üssleri olmak üzere söylüyor. Hattâ her üssü bir mu‘terize⁶⁰² içine alarak öyle yazıyor.

Bundan aşağısını dahî mu‘terizesiz olarak diyor ki:

İmdi ruh-i beşerin ruh-i kâ’inâta akl-ı /115/ evvele rücû‘unu Erijen [vüsûl ilallâh] tabiriyle kaydeyor. Bu netîce’-i irticâ‘ ve ibtilâ‘da ahvâl-i mâziyeyi yâd ve tahattur yoktur. Ruh-i evvel hâl-i ibtidâ‘iye ‘avdet eyliyor ki bir cisme vaz‘ olunmazdan evvel işte o halde idi. İmdi istihsâl eylediği bu netîceden dolayı Erijen bit-tabî‘ Nasrâniyet kilisesinin hoşuna gitmemiştir.

Biz deriz ki:

Birtakım mukaddemât-ı ma‘kûleden dolaştırdığı davayı bir netîce’-i bâtluya îsâl eylediği için yalnız hey’et-i kenîsenin değil dîn sahibi olan hey’etlerin cümlesinin hoşuna gidemez. Lakin Erijen sözlerinin netîcesine ruhlar için ahvâl-i maziyeyi yâd ve tahattur kâbil olamayacağını hükmedivermiş olmakla bu dava sâbit dahî olmuş ‘addolunabilir mi? /116/ Bunun netîcesinde Erijen haşr-i cismâniyi de haşr-i rûhânîyi de inkâr edivermiş oluyor. Draper ise Erijen ile İbni Rüşd’ü emr-i hikmette müşterek ‘addeyiyor idi. İleride sırası geldikçe muvazzahan gösterileceği vecihle İbni Rüşd münkir-i haşr değildir. Haşrı mu‘tekiddir. O halde de inkâr-ı haşırdan dolayı Nasrâniyet kenîsesinin rafaza ve mülâhadeden’addeylediği feylesofları İbni Rüşd’e mensûb kılmak hatadır. Avrupa erbâb-ı kalemi falanca fikir ve ‘akîdeyi filanca adama isnâd ediveriyorlar ise de evvel be-evvel o fikrin o müsned-i ileyhde fil-hakika mevcûdiyeti isbat olunmalıdır. Ondan sonra muhâkemeye çıkılmalıdır. Draper bu isnâdâtı /117/ emrinde Avrupalılar tarafından dûçâr-ı mu‘âheze olmayacağından emindir. Zîrâ Avrupalılar İbni Rüşd’ü doğrudan doğruya okumamışlardır ki haşrı kabul veya inkâr gibi mesâ’il-i nâzikede Draper misillü bir sâhib-i kalemin ettiği isnâdâtın sıhhat ve

⁶⁰² Parantez.

‘adem-i sıhhatini muhâkeme eyleyebilsinler. Bu muhâkeme bizim kari’în-i osmâniyemizin bile cümlesi için kolay işlerden değildir. Bu misillü umûrda kişi noksanını bilmek ‘ayn-ı irfân olduğundan ve o noksana dûçâr olanların birisi dahî kendimiz bulunduğumuzdan mesele’-i haşr gibi nukât-ı nâzikede evvel be-evvel İbni Rüşd’ün kendi mesleğini görmeye mecbur olduk. Bunun için dahî İmam Gazalî’nin hikmet-i ‘ulûm ile hikmet-i İslâmiye arasında /118/ bulabildiği tehâlûfe İbni Rüşd’ün ne yolda mukâbele eylediğini hâvî olan [Tehâfütü’l-felâsife] nâm kitaba mürâcaat eyledik ki bunlardan mâ‘adâ hocazâdenin risâlesini dahî hâvî ise de onun gidişi ihtiyacımızdan gayrı bir gidiş olduğu için onu lüzumun hâricinde bulduk. Amma Gazalî ile İbni Rüşd’ün tehâfütlerinde bizi maksûdumuza îsâl için bir de delîle muhtac idik. Gerek hikmet-i ‘ulûm ve gerek hikmet-i dinin bu kadar yüksek tabakâtında yalnız kendi kanatlarımızla tayerân ve cevelâna dahî emniyet edemedik. Bıdâ‘a’-i ‘ilmiye ve hikemiyesinden hemîşe⁶⁰³ müntefi‘ ve mütemetti‘ olageldiğimiz üstâd-ı fâzıl Hoca Musa Efendi Hazretlerinin mu‘âvenet-i muallimânelerine ‘arz-ı iftikâr⁶⁰⁴ /119/ eyledik. Şu mesâ’ilde muallim Draper’in iştigâl eylediği nukâtı birer birer bit-ta‘yîn bunlar hakkında hikmet-i İslâmiyenin ahkâmı ve bir taraftan imam Gazalî ve diğer cihetten İbni Rüşd hazerâtının efkârı neden ibaret olduğunu tehâfütlerinden icmâl buyurmaları ricasını bir iftikâr-ı tilmizâne⁶⁰⁵ ile ‘arz eyledik. Mes’ûlümüz kemâliyle is‘âf ve ihtiyacımız tamamıyla istihsâl buyuruldu. İşte o tetebbu‘-i sahîh üzerine deriz ki İbni Rüşd Avrupa’nın kendi hakkındaki isnâdâtından beri’ü’z-zimmedir. Nasrâniyet kilisesini Erijen hoşnud edememiş ise İbni Rüşd o mes’ûliyeteye müşterek olamaz. Bu dava ileriye doğru birçok münasebetler ile sabit olacaktır. Biz sözü yine Draper’e verelim de /120/ mesrûdâtında devam eylesin. İşte diyor ki:

Nev‘-i beşer ilk defa olmak üzere kıdem ve bekâ denilen şeyi ve kudret-i hâlikanın zevâlden münezzehiyeti kazıye’-i mühimmesini Hindistan’da anlamıştır. Bu hal şimdilerde bizim kuvvânın muhâfazası ve beyne’l-kuvvâ ta‘alluk dediğimiz şey hakkında az çok farklı bir fikir îmâ eylemektedir. Kâ’inâtın devamına müte‘allik olan mütâla‘ât bu fikri te’yîd eyler. Zirâ sahîh ve aşikârdır ki kuvvâ denilen şey artıp eksilecek olsa intizâm-ı ‘âlem munkatı‘ olur. Binâenaleyh ‘umûmî ve mu‘ayyen ve lâ-yetegayyer ve kayyûm bir kuvvetin kabul olunması lazım gelip bu dahî muvâfik-ı ‘ulûm bir kazıyedir. Daima görmekte

⁶⁰³ Daima, her zaman.

⁶⁰⁴ Yoksulluğunu, ihtiyacını açığa vurmaktır.

⁶⁰⁵ Talebe gibi, talebeye yakışır sûrette.

bulduğumuz tebeddülât ve tahavvülât bu kuvvetin taksîmindeki derecâtan başka hiçbir şeyden neş'et eyleyemez. Fakat ruh denilen şey bir hâssa'-i fa'âle olmak üzere telakki edilmek lazım geldiğinden o halde 'âlem-i ervâhdan bir ruhu işbu 'âlem-i vücûda davet eylemek demek ondan evvel 'âlem-i vücûdda mevcûd olan kuvvâya /121/ bir kuvve'-i cedîde daha ilave eylemek demek olur. Eğer dünyaya her gelen efrâd için bu hal vâki ise ve ba'demâ dünyaya gelecek her ferd için dahî bu halin vâki olması lazım gelecek ise kuvvâ-yı mezkûrenin miktarı lâ-yunkatı' artagidecek demek olur. Bundan mâ'adâ Hakk Teâlâ'nın hevesât-ı insaniyeye hizmetkâr imiş gibi her defasında bir cenîne nefh için bir ruh yaratmağa mecburiyetini düşünmek mütedeyyin ve mu'tekidleri muhâlefete mecbur eyleyecek bir şey hükmünü alır. İnsanı ceset ve ruh denilen ve birbirinden farklı olan iki halden mürekkep olmak üzere bit-telakki vücûdun zâhiren müşâhid olunan ta'allukâtı ruhun zâhiren müşâhid olmayan ve bir karanlıkta kalan ta'allukâtını dahî tenvîr ve îzâha hizmet eyleyebilir. Hâlbuki vücûdun eczâ-yı müteşekkilesi madde'-i 'umûmiye'-i mevcûdeden alınmış ve ba'de'l-memât bu eczânın yine o cümleye 'avdet etmekte bulunmuş olduğu görülüyor. Vücûdun her devirde gösterdiği âsâr-ı tahavvülât arasında tabî'at-ı ruhun dahî mebd'e' ve me'âdına /122/ dâ'ir hiçbir esrâr irâ'e eyleyebilir mi? Burada bir dakika tavakkuf edelim de mü'ellifin-i İslâmiyenin en büyüklerinden olan bir zâtın sözünü dinleyelim. Diyor ki: [Hakk sübhânehû ve Teâlâ Hazretleri ruh-i beşeri kendi envâr-ı ilâhiyesinin bir katresinden halk eyledi. Bu ruh yine ona rücû' edecektir. Ruh dahî cisim ile beraber vefât ediyor tarzındaki faraziyât-ı beyhûde ile aldanmayınız. Doğduğunuz zamandaki şekliniz ile şimdiki şekliniz birbirinin aynı değildir. Öyle ise vücûdunuz vefat ediyor diye sizin kendi enaniyetinizin de vefat etmesi lazım gelmez. Siz bu 'âleme bir yabancı gibi girdiniz ve bu 'âlemdeki ikametiniz bir misafirin ikameti gibidir. Bu hayat bir ızdırâbın evcâ' ve âlâmına karşı melce' ve penâhımız Hakk Teâlâdır. Rahat-ı ebediyeyi ve elemsiz bir safâyı kedersiz bir sevinci sakatsız bir kuvveti ve şebbihâtan 'ârî ve berî bir 'ilm-i hakîkiyi velhâsıl bu hâyâtın safâsını nûrunu 'azametini ve tahassul eylediğimiz menba' ve mebd'e'i /123/ hep zât-ı ecell ü a'lâda bulacağız]. İşte Arap feylesofu Gazalî böyle söylüyor. (1010 sene'-i milâd)

Biz diyoruz ki:

Bu sözlerin Gazalî'den sûret-i iktibâsını ta'yîn ve takdîr edemedik. Mürâcaat eylediğimiz zevât-ı kirâm dahî ihyâ-yı 'ulûm ve sâ'ir âsâr-ı Gazalî'de bu sözlere tesadüflerini tahattur eyleyemediler. Meahâzâ sözlerin hülâsa'-i hükmü hikmet-i İslâmiyeye mugayir değildir. Bu yolda sözler 'ulemâ ve meşâyih-i İslâmiyenin pek çokları tarafından söylenmiştir. Ezcümle Celâleddin Rumi kuddise sirrahû's-sâmî Efendimiz Hazretleri tarafından mesnevî'-i manevîlerinde bu esâsa binâen birçok hakâyık serdolanmıştır ki bahsin burasında lüzum-i 'âcilini görmediğimiz /124/ cihetle serdetmedik. Lüzumu görüldüğü zaman iradı hususunda gaflet etmeyeceğimiz derkârdır. Yine Draper sözünde devam ediyor. Diyor ki:

Bir taşta eczâ-yı ferdiye'-i maddiye sabit bir tevâzün halini almıştır. Binâenaleyh daima o halde kalabilir. Fakat bir hayvan hakikat-i halde bir şekil ve sûrettir ki bir maddeler akıntısı onun derûnundan lâ-yunkatı' cereyân eder. Kendine muktezâ olan şeyi ahz u imtisâs ve fazla olanı redd ü ihrâc eder. Bu halde o vücûd bir nehre bir şelaleye bir aleve benzer. Bir zaman gelir ki evvelce kendi vücûdunu teşkîl etmekte bulunan zerrât kâmilin dağılmışlardır. Bu halde hâricden mevâdd-ı cedîdeyi ahz etmeyince o vücûd daha ziyâde devam edemez. Herhalde zaman içinde onun bir müddet-i mu'ayyenesi vardır. O müddetin inkızâsında tükenmesi muktezâdır. Psikoloji mesele'-i 'azîmesinde eğer yalnız keyfiyet-i vâhidenin tetebbu'una /125/ hasr-ı iştigâl edecek olur isek bir netîce'-i fenniyyeye vâsıl olamayız. Nazarımıza vâsıl olan keyfiyâtın kâffesinin fevkine çıkmalıyız. Nev'-i beşerin psikolojisi envâ'-i sâ'irenin psikolojilerini mukâbele ve mukâyese etmeyince hallolunamaz. Descartes'ın yaptığı gibi hayvânâtın canları dahî insanların canları gibi olup olmadığını ve hayvanların dahî aynı cinsin a'zâ-yı gayr-i mükemmelesi bulunup bulunmadığını soruşturmalıyız. İnsanın zekasını taharrî eylediğimiz gibi karıncada âsârını müşâhede eylediğimiz zekayı dahî taharrî etmeliyiz. Böyle cins-i hayvanın her nev'inin psikolojilerini birbiriyle mukâbele ve mukâyese etmeyecek olur isek nev'-i beşerin psikolojisi ile iştigâlimizin derecesi neden ibaret kalır? Meşhur Brodi bu meseleyi 'arîz ve 'amîk tetebbu' ve tetkîk eyledikten sonra hükmediyor ki hayvânâtta görülen zekâ yine zekâ-yı beşer cinsindedir. Her kim bir kelbin husûsiyât-ı ahvâlini tetebbu' etmiş ise bilir ki bu hayvan nik ü bedî⁶⁰⁶ fârik olup ettiği kabahatlerin /126/ derece'-i vehâmetini de takdîr eder. Ehlî ve hâne-gî olan birçok hayvânât ta'akkul ve

⁶⁰⁶ İyi ve kötü.

tefekür melekelerine mâlik olduklarını âsârıyla gösterirler. Maksudlarına vüsûl için vesâ'it-i münâsibe isti'mâl eylerler. Fil ve maymun yaptıkları işi kasden ve ta'ammüden yaptıklarına dâ'ir emsâl çoktur. Zannolunmamalıdır ki bu zekâvet yalnız zâhirî bir şey olup insanlarla birlikte yaşadıklarından dolayı onları taklîd sûretiyle husûle gelir. Hayır! Aynı hâlât vahşet halinde yaşayân hayvanlarda da görülür. Bazı nevi'lerin ahlâk ve isti'dâdı efrâda göre tahavvül eder. Köpek kediden daha ziyâde zeki olmakla kalmaz. Belki ahvâl-i ictimâ'ie ve ahlâkça bazı bazı hasâ'ili vardır ki kedide yoktur. Köpek kendi sahibinin zâtını ve kedi ise hânesini sever.

Biz diyoruz ki:

Muallim Draper bu bahisde kari'înin inzâr-ı dikkatini hayvânâtın hâyât ve zekâsı cihetine /127/ celb etmekle insanların gururunu biraz ta'dîl etmek istiyor. Bundan asıl maksadı da feyz-i rabbânî insanlara mahsûs ve münhasır olmadığını ve hayvânât-ı sâ'irenin de 'alâ kader-i derecâtim o feyze müşterek bulunduğunu isbat eylemektir. Bunu da isbat ettikten sonra kendi nazarında dîn denilen şeyin her türlü füyûzât-ı maneviyeyi yalnız insanlara hasr eylemekte bulunmasını mu'teriz aleyh bir kazıye olmak üzere isbat eylemiş olacaktır. İşin bu cihetleri aşağıya doğru vereceği tafsilât-ı mükemmile'-i fenniye de görülecektir. Lakin biz o tafsilâtı tercümeyle girişmezden evvel kâri'lerimizin nazar-ı dikkatlerine 'arz eyleyeceğiz ki: Muallim Draper'in bu inceden inceye itirazâtı hikmet-i hakîkiye'-i İslâmiye aleyhine vâki olamaz. /128/ İslâm'dan mâ'adâ bazı 'akâyide bu itirazât vâki olabilir ise bir şey denilemez. Hikmet-i İslâmiye ise bu misillü dekâyik-i 'ilmiyenin dahî fevkindedir. Çünkü Kur'ân-ı 'azîmü's-şân kendi mü'minlerini sahâyif-i tabî'at üzerinde görülecek hakâyıkın tetebbu'uyla iştigâlden men' etmeyip bilakis o iştigâli emreder. Hem de ne güzel ne dakîk âyât-ı kerîme ile emreder. Bir mahalde gösterir ki arılarda o hayret-efzâ-yı 'ukûl-i müdekkikîn olan intizâm hüner ve ma'rifet hep eser-i vahy-i ilâhidir. Diğer bir mahalde gösterir ki karıncalar dahî bu füyûzât-ı vahy-i ilâhiye mazhardır. Hele bir yerde haber verir ki yeryüzünde gezen devâb ile gökyüzünde uçan tuyûrun her nev'î bizim gibi birer ümmettir. İşte /129/ muallim Draper'in yukarıki sözleriyle haber verdiği ve aşağıya derc olunacak sözleriyle tafsil ve tavzih eyleyeceği dekâyik-i 'ilmiye ve fenniye hep hakâyik-ı Kur'âniye meyânında dâhildir. Kâri'lerimiz bu hakîkati derhâtır ederek muallimin tafsilât ve îzâhat-ı âtiyesini o nazarla okumalıdır. Diyor ki:

Dü Bova Raymon nazar-ı dikkate çarpan şu mülâhazayı serd ediyor: [Tabî'iyâtı tetebbu' ile iştilal edenler o hurde beyni madde'-i 'asabiyyeyi bir nazar-ı ta'zîm ve hayretle telakki ederler ki nokta'-i 'asabiye'-i mezkûre karıncanın ruhu demek olan ve kendi fa'âliyetinin intizâmının icrâatının cesaretinin merkezi bulunan dimağını teşkîl eyler. Hâric ez-dâ'ire'-i ta'dâd tenâsül ve tevârüs tarîkiyle karıncanın isti'dâdı şu şimdi gördüğümüz dereceye vâsıl olmuştur]. Yine bu maddeye dâ'ir Huberin /130/ söylemiş olduğu sözleri mütâla'adan ne büyük hikmet istihrâc edebiliriz. İşte hakîm-i mûmâ ileyh dahî diyor ki: [Karıncanın 'ameliyâtına dikkatle nazar ederseniz onun her 'amelinden sonra başlayacağı diğer 'ameli daha başlamazdan evvel anlayıp hükmedebilirsiniz]. Demek oluyor ki bu karınca a'mâl-i fikir ediyor. Her şeyi bizim gördüğümüz nazar-ı hikmetle görüyor. Hîle ve hud'adan 'ârî ve berî ve her sözü gerçek olan hakîm-i mûmâ ileyh Huber îrâd eylediği birçok hikâyât-ı latîfe ve sahîha meyânında ezcümle diyor ki: [Birgün müfettiş olan bir karınca rufekâsının icrâ eyledikleri 'ameliyâtı teftîş ediyor idi. Besbelli 'amele'-i merkûme yapmakta oldukları yuvanın tavanını teşkîl eyleyecek olan kemeri duvarların irtifâ'-ı matlûbe vüsûlünden evvel başlamış olmalıdırlar ki müfettişin yarı yapılmış kemeri yıktırıp duvarları irtifâ'-ı matlûbe îsâl ettirdikten sonra evvelki kemerin enkâzı ile yeniden bir kemer yaptıрмаğa başladığını ra'ye'l-'ayn /131/ gördüm]. Şu fikra üzerine hiç şüphe kalmaz ki şu böcekler yalnız otomat (yani derûnlarına konulan makine ile zî-hâyât vücûduların harekâtı) gibi kımıldayan şeyler tarzında hareket etmeyip hevâheş ve irade melekesine dahî mâliktirler. Refîklerinden ayrılarak bu müfârakat üzerinden birçok aylar mürûr eyledikten sonra dahî lede'l-tesâdüf eski arkadaşlarını tanırlar ve tekrar görüşüklerinden dolayı 'alâ'im-i beşâset irâ'e ederler. Karanlık yuvalar derûnundaki ikâmet ve ma'îşete mütevâfik bir lisân ancak bunların işârât-ı karniyeleri olabilir.

İhtar ederiz ki:

Karıncaların cem'iyetle ta'ayyüşlerine dâ'ir târih-i tabî'inin hikâyeye eylediği havârik bizim dahî en ziyâde nazar-ı hayretimizi celb eyleyen mebâhisdendir. Hattâ bunlardan iktibâsâtımızı kariîn-i kirâmımıza dahî bid-def'ât ihdâ eylemişizdir. Her nerede bir intizâm görülür /132/ ise orada bir kaide ve nizâm bir kumandan bulunmak zarûrîdir. O kumandanın o kaide ahkâmını muhâfaza edebilmesi dahî efrâd-ı cem'iyet arasında tefhîm ve tefehhüme vâbestedir. Demek oluyor ki karıncalar dahî kendi aralarında

mükâleme ederler. Evet! Bundan yigirmi iki yigirmi üç sene mukaddem [Kırk Anbar] nâm mecmu‘amızda münderic bir makâlede dahî bast ve temhîd edilmiş olduğu vecihle elimizde [hurde-şinev]⁶⁰⁷ tesmiye edilmek lazım gelen bir âlet bulunsa da göze görünmeyen ecsâm-ı sağırayı hurdebîn⁶⁰⁸ ile görebildiğimiz gibi kulağa değmeyen esvât-ı sağırayı dahî o hurde-şinev ile işitebilecek olsak karıncaların da sâhib-i savt olduklarına hiç şüphemiz /133/ kalmaz idi, (garibtir ki yigirmi üç sene evvel zihnimize vâki olan bu tasavvur mu‘ahharan erbâb-ı fen tarafından mevki‘-i fi‘le konulmağa dahî başlamıştır. Esvât-ı hafifeyi iştebilmek için bir âlet ihtirâ‘ olunup [mikrofon] tesmiye edilmiştir ki harfîyen tercümesi de [hurdeşinev]dir. Lakin henüz derece-i kuvveti karınca ve sinek makûlesi haşerât-ı sağıranın sadâlarını işittirecek derecede değildir. Ümid olunabilir ki terakkiyât-ı zamâniye bunu da mertebe‘-i imkâna îsâl eylesin). İşte görülüyor ki buraya kadar muallim Draper ile fikrimiz müttefiktir. Fakat karıncaların bir zaman ayrılmış oldukları refiklerini gördükleri zaman izhâr-ı ‘alâ‘im-i beşâşetleri hakkında /134/ Draper ile ittihâd hususunda tereddüd eyleriz. Bu söz Huberin sözü olmayıp Draper’in kendi sözüdür. Draper gibi bazı müdde‘âları isbat için tabî‘iyâtta bu sûrette irad-ı emsâl eyleyenlerin lüzumuna göre gâh ifrâta gâh tefrîte vardıkları dahî nezdimizde mücerrebdir. Bu ‘alâyim-i beşâşetten merâm karıncaların ön ayaklarıyla birbirini lems etmelerinden ibaret ise bu hal onlarda ekseriyâ ve hemen de ‘ale‘d-devâm görülmektedir. Hattâ Buffon vesâ‘ir tabî‘iyyûn karıncalar meyânında te‘âtî‘-i efkârın işte bu sûrette vâki olduğunu haber verirler. Amma buna derûndaki sevince delâlet eyleyen ‘alâyim-i beşâşet ma‘nâsı vermek gereği gibi ba‘îd görülür. İki arkadaş oldukları halde /135/ bir hayli zaman yekdiğerinden mehcûr olan iki köpeğin hîn-i muvâsale ve mülâkatta kemâl-i şevk ve şetâretle birbirine veyahut böyle bir mülâkatta bir köpeğin efendisine gösterdiği ‘alâyim-i memnûniyete kıyâsen onun milyonda hattâ milyarda birini bile karıncalarda görebilmek iddi‘âsına pek büyük cesaret ister. Vâkı‘â bu eserin asıl mevzû‘u olan nizâ‘-i ‘ilm ü dîn meselesine kıyâsen şu bahsin hemen hiçbir ehemmiyeti görülemez ise de fennîdir tabî‘îdir diye nazar-ı hüsn-i kabûlümüze sunulan her garîbeyi kabule can atıvermemek derecesinde bir ihtiyât için şu ihtâra lüzum gördük. Yine nevbet-i kelâmı Draper’e bırakıyoruz. İşte sözünün arasını kesmeksizin /136/ diyor ki:

⁶⁰⁷ Küçük sesleri duyan.

⁶⁰⁸ Küçük cisimleri gören, mikroskop.

Hâl-i uzlette yaşayân böcekler çocuklarını kendileri yetiştirebilecek kadar tûl-i hayâta nâ'il değildirler. Fakat cemâ'atle yaşayan böcekler daha ziyâde tûl-i ömür ile mu'ammer olduklarından yavrularının ta'lim ve terbiyesi emrinde muhibbâne bir meleke'-i ahlâkiye âsârını da gösterirler. İşlerinde cezm ü sebât ile mütehallik olan bu mini mini mahlûkât günde on altı on sekiz saat çalışırlar. Suret-i 'umûmiyede insanlar ise bir düziye iştigâlât-ı zihniyeye dört ve nihâyet beş saatten ziyâde mütehammil olamazlar.

İhtar edelim ki:

Evvelki ifrâta mukâbil bu da Draper'in bir tefrîtidir. Bizde İbni Sina ve Suyûtî ve İmam Gazalî ve Muhyiddin Arabî ve Avrupa'da Voltaire ve Aleksandır Duma gibi birçok mü'elliflerin kendi mesleklerince âsâr-ı te'lîfiyesini hesap edenler onları o zâtların ömrüne hemen de /137/ sığıştıramayacak kesrette bulurlar. Bugün Avrupa ve Amerika'da iştigâlât-ı zihniyede bulunanların günde mütemâdiyen on on iki saat çalıştıkları gibi bizim İstanbul'da bile matbû'ât-ı mevkûte'-i yevmiye ile iştigâl edenler meyânında o kadar çalışanların nâdir olmadıkları görülmektedir. Hem insan yalnız iştigâlât-ı zihniye ile mütehallik ve meftûr bir hayvan mıdır? En çok uyku sekiz saat devam edebilip yigirmi dört saatin bâkî on altısı insanlar için hep saat-i iştigâl demektir. Başka yapacak işi olmayanlar türlü oyunlar ile imâte'-i evkât ederler ki bu da 'amel bu da iştigâl değil midir? Haniya anlatmak istiyoruz ki Draper'in şu eseri gibi âsâr mütâla'a olunur iken insan /138/ bu derecelere kadar hurde-endîş davranmalıdır. Zîrâ kendilerince bazı mekâsıdı yürütmeye sâ'î olan bu efendiler bir nev'-i avukattırlar. Bazı mukaddemât-ı cüz'iyede efkâr-ı kari'îni peyderpey aldata aldata netâyice gelince külliyyât mertebesinde kendilerini aldatmak dahî kolaylaşmış olur. İşte yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Aynı eserler aynı sebepleri irâ'e ederler. Aynı 'amelîyyât aynı 'uzuvları istikmâl eylerler. Bu kıkrâmı okuyan ve bilhassa iştigâl eylediğimiz o i'câznümâ⁶⁰⁹ hayvancıkların 'âdet ve ahlâkını tettebbu' eylemiş olan kâri'lerimden ricâ ederim ki [Avrupa'nın târih-i terekkiyât-ı fikriyesi] nâm eserimin ondokuzuncu bâbına mürâcaat eylesinler. Orada peru ahali'-i vahşiyesinin usûl-i ictimâ'iyeleri tasvîrât ve tafsîlâtını bulacaklardır. İhtimâl ki o zaman karıncaların /139/ şerâ'it-i ictimâ'ie ve münferiden mu'âmelât-ı şahsiyeleriyle bir dereceye kadar medenîleşmiş demek olan zikr olunan peru ahali'-i asliyesinin şerâ'it-i ictimâ'ie

⁶⁰⁹ Mucize gösterir derecede, aciz bırakacak kadar.

ve münferiden mu‘âmelât-ı şahsiyeleri arasındaki müşâbeheti görürler. Bir taraftan hurde beyni ‘addolunacak bir hayvancık ile diğer taraftan koskocaman bir adam arasındaki bu tenâsüb görülünce kâri’lerim benim ile beraber kanâ‘atten tebâ‘ud etmezler ki insan kısmı birgün olup da kendisinin ne olduğunu el-hâlet-i hâzihî nazar-ı istisgâr⁶¹⁰ ile gördüğü arı ve yaban arısı ve karınca ve sâ’ir bu makûle hayvânâtın ahvâlini tetebbu‘ ile anlayabilecektir.

Biz diyoruz ki:

Ona şüphe yok! Hem yalnız kendi mertebe’-i insaniyesini değil kendisi gibi bunca mahlûkât-ı sâ’ireyi dahî yaratmış olan Sâni‘ Teâlâ ve tekaddes Hazretlerinin eser-i kudret /140/ ve mertebe’-i mahâret-i hâlıkîye ve rabbâniyesini de insanoğlu bu tetebbu‘ât netîcesinde öğrenecektir. Bu sebep ve hikmete mebnîdir ki bunca âyât-ı kerîme ve ehâdis-i şerîfe ve kelâm-ı kibâr ile ehl-i İslâm’ın inzâr-ı hikmeti tetkik-i tabî‘iyât cihetine davet ve celb edilmiştir. Draper diyor ki:

Hakîm Descartes’ın böcekleri bir otomat olarak telakki etmesi ihtiyatsız kabul olunamaz. Böcekler de karınlarından geçen kordon-i ‘asabî ile madde’-i dimâğiyeleri yegâne vâsita’-i ihtisâs oldukça vâkı‘â otomattırlar. Havâs-ı hamsın ihtisâsından ibaret bulunan te’essürâtı muhâfaza eyleyen şey hucerât-ı ‘asabiyedir. Madde’-i dimâğîye dahî bu hucerât maddesinden müteşekkil olmağla hucerât-ı mezkûreyi te’sîrât-ı ihtisâsiyeyi kayd edecek bir defter gibi telakki eylemek mümkündür. Hattâ cümle’-i ‘asabiyenin îfâ-yı vezâ’ifi emrinde vakt ü zamanı bir medâr olarak işin içine kattıran şey dahî /141/ bunlardır. Bunların ‘adem-i vücûduyla birdenbire ‘amel sûretine tahavvül eden bir te’sîr-i mümted olur ve imtidâdı halinde gerek eski ve gerek yeni te’essürât-ı kesîrenin tenâsübüyle istihsâl edilecek netîceye mu‘âvenet eyler. Mütefekkir olan bir ferдин vehleten peydâ ediverdiği fikir bir hayâl-i bî-esâsdan ibarettir. ‘Âkılâne olan her bir hareket ondan evvel yine bir sûret-i ‘âkılânede vukû‘a gelmiş bulunan diğer bir hareketten müteşâ‘ib ve muktezîdir. Onun husûlü o husûle vâsita olacak olan esbâb hasebiyledir. İki aynı sûretle müteşekkil olan ve her ikisi yekdiğerine tamamıyla müteşâbih bir mekânda tecelli eyleyen iki fikrin inbisâtı da birbirinin aynı olup her ikisi aynı netîce’-i tefekkürü irâ’e ederler. [Akıl için tarîk birdir] darb-ı meselini îrâd eylediğimiz zaman işte bu ittihâd-ı te’essür ve tefekkürü kâsd ve irade eylemiş oluyoruz. Binâenaleyh bu darb-ı mesel gâyet mânidardır. Bir fikrin

⁶¹⁰ Küçümsemek, küçük görmek.

husûlünde iki nev'-i sebep vardır. Birisi evvelce husûle gelmiş olan te'essürâta müte'allik ahvâl-i 'uzviye /142/ ve ikincisi bazı şerâ'it-i tabî'ye ile yine o ahvâl-i 'uzviyenin tekâbül ve tahassulu kaziyeleridir. Böceklerin cismini muhît olan 'asabların hâricden vukû' bulan ihtisâsâtı dimağlarında müctemi' olurlar. Meselâ ru'yet istişâm⁶¹¹ ve istimâ' melekelerine hizmet eyleyen a'sâbın ahvâl-i hâriciyeden vukû' bulan ihtisâsâtı dimağında toplanırlar. O halde bu ihtisâsât-ı müctemi'a o böceği otomatik menzelesinden çıkartır. Herhalde merkez-i a'sâbın harekâtı merâtib-i hayvâniyenin hangi mertebesinde olur ise olsun kimyevî bir şart-ı esâsiye tâbi'dir. O şart ise [tahmız] denilen şeydir. Hattâ insanlarda bile dimâ'-i şerâyîniye a'sâba vüsûlden bir an tevakkuf etse vesâ'it-i 'asabiye kendi kudretlerini gaib ederler. Tevakkuf değil fakat o kan yalnız azalsa ona mukâbil ve mütenâsib olarak vesâ'it-i 'asabiye kudretleri dahî azalır. Oralara vârid olan kan bilakis artsa yani [protoksid dazot] koklandığı zamanki hal gibi bir hâle gelse o kudret mütezâyid olur. İşte dûçâr-ı ta'b olmuş /143/ bulunan kuvvâyı tecdîd için râhat ve uykuya ihtiyaç bundandır. Eşbâh-ı⁶¹² hâriciyeyi ihtisâsımıza iki fikr-i esâsî bit-tabî' iltihâk eder. Bunun birincisi zaman ve ikincisi fezâ olup bu iki şey üzerine mübtenî bulunan fikirler için dahî cümle'-i 'asabiyede a'zâ-yı mahsusa mevcûddur. Hem de mebâdi'-i teşekkülât-ı cismâniyemizden beri mevcûddur. Fikr-i fezâyâ hizmet edecek 'uzuv gözdür. Fikr-i zamana hizmet edecek 'uzuv dahî kulaktır. Bu 'uzuvlarla gerek gerek zaman ve gerek fezânın tahassüsü ve takdîrâtı o kadar mükemmel bir derecede mümkün olur ki bu imkânı meselâ kuvve'-i lâmiseye hizmet edecek a'zâ için tasavvur ve tahayyül edemeyiz. Te'essürât-ı dimâğiye husule gelen eserlerin (izlerin) ne olabildiklerini anlamak emrinde bazı pek sâde tecrübeler vardır. Meselâ yeni bir usturanın sathı gibi mücellâ ve soğuk bir sath-ı madenî üzerine meselâ mektup yapıştırarak pul gibi bir cisim tatbîk olursa da ba'dehû o sath-ı mücellâ-yı madenî üzerine hohlansa sath-ı mezkûr üzerinde duman gibi /144/ bir ter hâsıl olur. Ba'dehû pul kaldırılrsa ve nefesden mütehasıl olan o kaşr-ı rakîk kuruyuncaya kadar terk edilse bu sath-ı mücellâ üzerinde o mektup pulunun eserinden hiçbir 'alâmet görülemez. Ne kadar dikkatle bakılır ise bakılsın ona delâlet eyleyecek hiçbirşey bulunamaz. Fakat bu sath-ı mücellâ üzerine tekrar hohlancak olsa mektup pulunun işgâl etmiş olduğu

⁶¹¹ Koklama.

⁶¹² Şahıslar, cisimler, vücutlar.

yerde bırakmış bulunduğu iz yine meydana çıkar. Ba‘demâ bu sath-ı mücellâ kaç defa kurutulup hohlanacak olur ise her defa’-i tekerrüründe pulun izi aşikâr olur. Hattâ bu ustura paslanmak gibi âfâttan mahfûz olacak bir yerde aylarca müddet hıfz olunarak ba‘dehû çıkarılıp hohlanır ise mektup pulunun izi yine zâhir olur. Bu tecrübe gösterir ki zâhir-i halde pek zayıf olan te’essürât ne kadar müddet mahfûz kalabilir. Fakat çelik gibi bir madde’-i gayr-i ‘uzviye üzerinde hal böyle olur ise mücerred işbu hıfz-ı te’essürât hizmeti için halk edilmiş bulunan madde’-i dimâğiye gibi bir madde’-i ‘uzviye üzerinde /145/ mahfûziyet-i te’essürâtın derecesi nerelere kadar varmak lazım gelir? Bir duvar üzerine bir gölge düşmez ki orada devamlı bir eser bırakmasın. Onu dahî tekrar meydana çıkarmak için vesâ‘it isti‘mâli mümkün olabilse idi ustura üzerindeki pul izi gibi duvar üzerindeki gölge izini dahî meydana çıkarabilir idik. Fotoğrafya ‘ameliyâtı bu bâbda bize bir misâl olabilmektedir. Ahbâbımızın tasvîrleri ve latîf sahraların manzaraları gözlerimizin sath-ı mütehasisinden saklı olabilirler. Amma bunlar o satıh üzerinde mevcûd ve buna mahsûs olan te’sîrâtın taht-ı nüfûzunda tekrar görünmeye müsta‘iddirler. Şurada gümüşten yahut billurdan bir fotoğrafya sathı üzerinde bir sûret mevcûddur ki bizim hünerimiz onu meydana çıkarıncaya kadar gayr-i mer‘îdir. Hiçbir nazar-ı mütecessis dâhil olmadığını zanneylediğimiz yani ağıyârın inzâr-ı müşâhedesinden berî ve mahfûz bildiğimiz odalarımızın duvarlarında bütün harekâtımızın eserleri bütün evzâ‘ ve etvârımızın bil-cümle harekât /146/ ve sekenâtımızın sûretleri mevcûddur. Sabahları uykudan uyandığımız zamanlarda olduğu gibi gözlerimiz bir müddet kapalı kaldıktan sonra açıldığı zaman ecrâm-ı semaviye gibi müşa‘şa‘ bir cisim üzerine kemâl-i dikkatle nasb-ı nazar edecek ve badehû göz kapaklarımızı kapayacak olsak şu kapalılıktan husûle gelen zulmet içinde o şey’-i müşa‘şa‘-ı mer’înin hayâli gözümüzün önünde kendisini gösterir. Amma bu hayâl evhâmdan ma‘dûd olacak hayâlâtın değildir. Emin olmalıyız ki bu bir hakîkattir. Hattâ o cisme gözü açık olarak baktığımız zaman dikkat edemediğimiz bazı cihetlerini de böyle gözü kapalı müşâhede görebiliriz. Böyle bir nazar dantelâlı bir pencere perdesi veyahut bir ağaç hakkında vâki olur ise gözümüzü kapadığımız zaman hâsıl olan timsâlden onların resimlerini bile yapabiliriz. Sonra yavaş yavaş bu timsâl solmağa başlar ve bir iki dakika zarfında bil-küllîye gaib olur. Kapalı gözümüze görünmekte olduğu müddet fezâ içinde mu‘allak bir halde müsta‘id-i temevvüc gibi bir sûrette görünüp /147/ onu daha

musarrah görebilmek için gözbebeklerimizi kımıldatacak olsak fil-hâl zâ'il olurlar. İşte gözümüzün perdesi önünde bu şeklin devamı isbat ediyor ki hâricden 'asab-ı ru'yet üzerine vukû' bulan nüfûzlar mutlaka müsta'id-i intikâl olmayıp belki fotoğrafya safhaları üzerinde görülen zuhûr ve devam ve zevâl-i eşkâle benzemektedir. Fotoğrafya objektifine tâ Meksika şehrinde 'aksettirilmiş olan birtakım menâzır-ı sahrâ'iyenin camları New York'a kadar getirilerek bu seyahat-i medîdeden sonra (fotoğrafyacılar ıstılâhınca) developpe edildiğini görmüşümdür. Meksika'daki sahrâları dağları görmüş demek olan bu fotoğrafya camı gördüğü şeylerin hiçbirisini unutmamış. Dağların eşkâlini muhâfaza eyledikten mâ'adâ haydutların yaktığı bir ateşten husûle gelen dumanın gölgesini bile muhâfaza etmiş. Havâss-ı hamsı vâsıtâ'-i husûl olan a'zânın istihsâl ve dimağa nakil ettiği te'essürât böyle gözbebeğinde müşâhedâtın 'aksi muhâfaza /148/ olduğundan daha ziyâde müddet dimağda mahfûz kalırlar mı? Acaba kuvve'-i hâfıza denilen şey bu mudur? Acaba kuvve'-i hâfıza denilen şey havâs-ı hams vâsıtasıyla dimağa nakil ve nakş edilen sûretleri fikr-i beşerin temâşâ eylemesinden mi ibarettir? İhtimâl ki gerek hayy ve gerek müteveffâ müte'allikâtımızla nazar-ı temâşâmızdan geçmiş olan sahrâlar ve hâzır bulunduğumuz tiyatro oyunları [mikroğrafik] resimler gibi dimağımızda münakkaştırlar. Acaba orada devam eden bekâ bulan bu sûretler bir kitabın hurûfu gibi acaba bizde bir fikir ikaz edecek sâde işaret midirler? Yoksa mikroskop vâsıtasıyla lemha'-i basarda derûnlarında koca bir 'âile a'zâsının tesâvîr-i müctemi'asını iğne gözü kadar küçük bir delikten görebildiğimiz mikroğrafler gibi ve hattâ onlardan hâtır ve hayâlimize sığamayacak kadar daha küçük tesâvîr-i hakîkiye midirler? Göz perdesi üzerine muntabı' olan sûretler gündüzün aydınlığında görülemezler. İhtisâsât-ı vâkı'amızın 'uzv-i mahsûsunda yani dimağda muntabı' olan sûretler /149/ havâs-ı hamsemize mü'ekkel olan 'uzuvların kemâliyle meşgul ve dimağa yeni ihtisâsât nakliyle meşgul buldukları müddetçe nazar-ı dikkatimizi asla celb etmezler. Fakat bu vesâ'it-i havâs-ı hams yoruldukları zaman veyahut bizim kendimiz birtakım teheyycâta veya mütenevvimâne mütâla'âta dûçâr olduğumuz vakitlerde velhâsıl uykuya vardığımız hengâmlarda safha'-i dimağımızda mütenevveş ve mahfûz olan sûretler daha kuvvetli olarak kendi kendilerini hâtırımıza ihtâr ederler. Hummalar te'sîriyle sayıklandığı zamanlar ve bâhusus mevtin takarrubu dakika'-i 'uzmâsında gözümüze görünen hayâlâtın sebebi işte

bunlardır. Ömrümüzün havâb⁶¹³ ile memlû olan bir sülûs müddeti zarfında eşyâ-yı hâriciyenin cümle'-i 'asabiyemize te'sîrinden masûn ve vâreste kalıyoruz. Kuvve'-i bâsıra ve sâmi'amız ve sâ'ir havâssımız hep hâl-i istirahatte bulunuyorlar. Fakat asla uyumak şânından olmayan fikrimiz kendi a'mâk-ı esrârı dibinden zihnimizin cem' etmiş olduğu sûretleri temâşâ edip duruyor. Çünkü bu sûretler dimağa bir daha silinmemek /150/ üzere muntabı' olmuşlardır. O halde fikrimiz bunları tekrar tasavvurla ruyâ dediğimiz temâşâgâhı vücûda getirmektedir.

Biz diyoruz ki:

Bu fikra'-i medîde ve mufassalede Draper fizyolojiyi psikolojiye katarak ve bundan daha garip olmak üzere ikisi içine kimyâ-yı sanâ'iyeyi de mezc ederek öyle bir sûrette idâre'-i efkâr eyliyor ki bilâhere ruhun bekâsını inkâr için aklınca bir güzel mukaddime tehyi'e eylemiş oluyor. Evet! Daha aşağılarda görüleceği vecihle muallim-i mûmâ ileyh ba'de'l-memât ruhun ahvâl-i mâziyeyi hissedemeyeceği netîcesini istintâc eyleyecektir ki bundan mukaddem dahî bazı felâsifenin o yolda istintâc eylemiş oldukları netîceyi şöylece /151/ bir ihtâr edivermiş idi. Zannolunmasın ki Draper'in bu tafsîlât meyânında îrâd eylediği şeyler sırf ekâzibdirler. Hayır! Hepsi doğrudurlar. Amma her biri doğrudan doğruya ta'alluk eylediği mebhas-i feni nokta'-i nazarından doğrudur. Mesela zekâ-yı hayvânâta dâ'ir söylediği sözler 'ilm-i hayvânât nokta'-i nazarından doğru olup havâs-ı hamsemize hizmet eyleyen 'uzuvlara dâ'ir söylediği sözler psikoloji nokta'-i nazarınca doğrudurlar. Kezâlik fotoğrafya sanatında tecelli eden tekevvünât-ı kimyeviye hakkındaki sözler dahî doğrudurlar. Amma bunların yekdiğerine mezcinden intizâr eylediği netîceyi istihsâl için giriştiği kıyâsât ve muhâkemât 'ulûm-i mezkûrede /152/ mahâret-i kâfiyesi olmayan ezkiyâ-yı kâri'îni tamamıyla aldatacak kadar şeytanet-kârânedirler. Hattâ Draper bu bâbdaki şeytanetine kâri'lerinden olur olmaz kimselerin akıl erdiremeyeceklerine o kadar emin olmuş ki serd eylediği sahîfeler dolusu hakâyık-ı fenniye meyânına fûnûn 'âlemince henüz hâtır ve hayâlden bile geçmeyen birtakım tevehhümâtı dahî gûyâ diğerk hakâyık-ı fenniyeden imişler gibi sokuşturuvermiştir. Odamızın duvarlarına isâbet eden gölgelerimizin o oda içindeki harekât ve sekenâtımızın izleri olmak üzere duvarlarda sâbit kalacağını ve bu hal fotoğrafya camlarına eşkâlin isâbeti gibi bir şey olup işin yalnız bu gölgeleri de fotoğrafya camlarını develope eder gibi develope etmeye muhtâc kalacağını ve bunun yolu bulunsa

⁶¹³ Uykular.

mücellâ çelik /153/ sathı üzerindeki mektup pulunun bıraktığı izler nasıl meydana çıkarılıyor ise duvarlardaki gölgemizin izleri dahî o vecihle meydana çıkarılabileceğini kemâl-i cür'etle hükmediveriyor. Hâlbuki gölgelerimizin duvarlara intibâ'ı ve bunların bir zaman gelip de developé edilebilmeleri imkânı henüz fûnûnun hayâlhânesinin yanibaşından bile geçmeyip böyle bir tevehhüm ancak Draper'in kendi vehminde vücûd bulmaktadır. Bu tevehhümât cenab-ı muallim için ne büyük eser-i cür'et ise mahsûsâtın dimağa intikâşını fotoğrafya intikâşâtına kıyâs eylemek dahî o kadar büyük bir cür'ettir. Fotoğrafya intikâşâtı kolodyunlu bir safha üzerine eşbâhın gölgeleriyle beraber ziyâ'-i Şems'in /154/ dahî isâbetinden mütehasıl bir tekevvün-i fizikî ve kimyevîdir ki derecâtı bir lisede tekmîl-i tahsîl eden şâkirdânın kâffesi nezdinde ma'lûmdur. Binâenaleyh intikâşât-ı dimâğiyyeyi işbu intikâşât-ı fotoğrafyaya benzetmek muhal olduğunu o lisede fizyoloji ve psikoloji tahsîl eylemiş bulunan şâkirdân hükmetmekte tereddüd eylemezler. İki intikâşın birbirine benzer olduğunu kâri'lerinin hayâline güzelce yerleştirebilmek için mikroğrafi meselesini meydana çıkarmak Draper için hakîkaten en büyük ustalıklardandır. Mikroğrafi ma'lûm a? Haniya bir bastonun sap tarafında veyahut bir kurşunkaleminin kemiği veya bir yüzük üzerinde iğne deliği kadar küçük /155/ bir deliğe bir gözünüzün bebeğini tatbîk edip de baktığınız zaman içinde koca bir levha gösterir bir fotoğrafya resmi görürsünüz. İşte bunlara [mikroğrafi] derler. Draper dimâğımıza intikâş eden milyonlarca mahsûsâtı oraya sığdırabilmek için her bir mahsûsu bir mikroğrafi kadar küçültüyor da kuvve'-i hâfıza denilen şeyin dahî acaba fikrimizin nevm gibi bazı hallerde bunları temâşâsından mı ibaret olduğunu su'âl ediyor. Bu su'âlleri birkaç gûne tekrar etmesi pek latîf değil midir? Mutlaka ettiği mukâyesâtın 'adem-i münâsebet-i fenniyelerini kendisi dahî görüp şüphelendiği için işi bu su'âllere bozuyor. Hattâ sözlerinin pek çok cihetinde tavzîhât /156/ ve tasrîhâtdan kaçamak göstererek işi aglâklara⁶¹⁴ ta'kîdlere⁶¹⁵ de boğuyor. Fakat düşünmelidir ki dimağımızda müntekîş olan her mahsûs hakîkaten bir mikroğrafi ve hattâ ondan daha pek çok küçük bile olsa mikdarları milyonlara milyarlara vardığı zaman bunların mecmû'u yine büyücek ve 'inde'-liktizâ göz ile ve hiç olmaz ise hurdebîn ile görülebilecek bir mikdara bâliğ olur. Öyle ya bu mikroğrafler nukât-ı hendesiye gibi ismi var cismi yok mevhumâttan değillerdir ki milyarca mikdarları bir araya gelse yine bir varlık teşkil edemesinler. Bunlar maddeten mevcûd cisimlerdir. Gâyeti cesâmet-i

⁶¹⁴ Kapalı, anlaşılmasız şeyler.

⁶¹⁵ İbareyi anlaşılmasız şekle koyma.

tabî'iyenin binde on binde yüz binde veyahut milyonda bir /157/ nisbetinde küçülmüş demektirler. Binâenaleyh hangi nisbette küçülmüşler ise ol miktar 'adedi bir yere gelse cesâmet-i tabî'iyesine müsâvî bir varlık teşkil edebilirler. Amma erbâb-ı teşrihden hiçbirisi teşrih eylediği dimağlarda böyle bir eser bulamamıştır. İşte Draper'in bu mukâyesâtındaki mahâret-i şeytanetkârânesini meydana çıkarmağa yalnız bu mütâla'a kâfîdir. Ya intikâşât-ı dimağıyeyi göz bebeğine te'sîr eden cism-i müşa'sa'ı gözler kapandıktan sonra dahî birkaç dakikalık bir zamana kadar görebilmekte olduğumuza teşbîh etmesine ne diyelim? Bu gibi teşbîhât-ı 'ulûm ve fûnûnun ahenk-i 'umûmisinden gâfil bulunan ve mebâhis-i 'ilmiyede lüzumu derecesinde ta'ammik edemeyen erbâb-ı /158/ sathiyâtı iğfâl için cür'etkârâne bir sûrette göze aldırılmış irtikâblardandır. Vâsita'-i ru'yet olan 'asabın dimâğa nakil ettiği şey doğrudan doğruya hâricdeki eşbâh-ı mer'ie midirler? Heyhât! Bir adamın gözleri içine bakacak olur iseniz orada kendi sûretinizi görürsünüz. İşte o adamın dimağı sizi değil gözünün perdelerine mün'akis olan sûretinizi görmektedir. Eşbâhın kâffesi için kânun-i ru'yet böyledir. Fakat yalnız müşa'sa' şeylere değil şa'sa'asız şeylere dahî bir müddet kemâl-i dikkatle baktıktan sonra gözlerinizin kapaklarını yavaşça kapayacak olur iseniz dimağınız o şeyi birkaç dakika müddet hâlâ görmekte /159/ devam eder. Amma bunun için göz bebeğinizin o şeyi gördüğü zamanki vaz'iyet ve istikâmeti asla tebeddül etmemelidir. Gözleriniz cüz'ice kımıldanacak olur ise o şey dimağınızın kudret-i bâsırası önünden derhal gaib olur gider. Çünkü kudret-i dimağıyenizin göz kapaklarınız kapandıktan sonra dahî görmekte devam eylediği şey bebeklerin önündeki perdeye mün'akis ve muvakkaten muntabı' olan timsâldir. Gözünüz kımıldandığı anda bebekler evvelce o timsâllere mukâbil olan vaz'iyetlerini gaib etmiş olacaklarından o timsâlleri de göremezler. Mahsûsât denilen şey dimağa muntabı' olsalar idi vücûdumuzdan bir kısmı daima mütehâlik ve onların yerine aksâm-ı cedîde /160/ mütehassıl olmak hasebiyle bir zaman zarfında vücûdlarımız tamamıyla değiştiğinden ve bugünkü vücûdlarımız bundan bir vakit evvelki vücûdlarımız olmayıp yeniden mahlûk vücûdlar idüğünden vücûdların işbu tebeddülât ve tahavvülâtı esnasında muntabı'ât-ı dimağıye dahî zâ'il olup gitmeli idiler. Hâlbuki onlar kuvve'-i hâfızada mahfûz kalıyorlar. Niçin? Dimağa değil cana muntabı'dırlar da onun için. Biz bu meseleyi [Ben neyim?] nâm eserimizde mufassalan yazmışızdır. Merak edenler oraya müraca'at buyururlar. İşte sözü yine Draper'e bırakıyoruz. Mâhiyetini ortaya koyduğumuz mukaddemât-ı şeytanet-kârânedan sonra

onlara intâc ettireceği netîceyi okumak hususunda Müslüman kâri'lerimiz /161/ için bi-
'inâyet-i Teâlâ hiçbir tehlike tasavvur edemeyiz. Diyor ki:

Demek oluyor ki tabî'at insan makinesinin içine birtakım melekât koymuştur ki bunlar intibâ'ât tarîkiyle insana lâ-yemûtluk fikrini ve hâyât-ı müstakbel ümîdini ilkâ ederler. Havâb-ı gaflet içinde evkât-güzâr olan vahşi dahî dimağı derununda birtakım sahralar eşkâli görür ki oralarda evvelce bazı zevk-i safâ veyahut elem ve keder görmüştür. Bu elvâh-ı zihniyeden bunların kendisine karargâh olan yerlerden mâ'adâ müstakbelen vâsıl olacağı yerler olmak netîcesinden başka ne netîce istintâc eyleyebilir. O vahşiye bazı kere ruyâsında bir vakit muhabbet veya husumet etmiş olduğu zevâtın eşkâli de görünür. Bu ruyâlar kendisine zevât-ı merkûmenin el-hâlet-i hâzihî mevcûdiyetlerini yani ölüm ile mahv olmadıklarını tefhîm eder inandırır. Bunca terakkiyât ile incelmış olan bizim ma'îşet-i mütemeddinemizde bizim üzerimizde dahî te'sîrâtını gösteren bu gibi hayâlâtta henüz /162/ kendimizi kurtaramamışızdır. Hayâlât-ı mezkûreden mertebe'-i temeddünleri bizim derecemize varamamış olan âbâ ve ecdâdımız ne gibi netâyic istintâc etmekte idiyseler biz dahî hâlâ o netâyici istintâc eyliyoruz. Bizim terakkiyât-ı maddiye ve maneviyemiz teşekkülât-ı 'uzviyemizin bu gibi te'sîrâtından henüz bizi kurtaramamışlardır. Tekemmülât-ı maddiyemiz bizi henüz sakatlıklardan ve hastalıklardan kurtaramamış olduğu gibi!

Burada Draper'in sözünü keserek şunu ilave etmek istiyoruz ki:

Muallim-i mûmâ ileyhî zann ettirdiğine göre ruyâlarımızda gördüğümüz zevât hâl-i hâyâtlarındaki mevcûdiyetleri üzere henüz mevcûddurlar da biz dahî onların o mevcûdiyetlerini görüyoruz. Vâkı'â cenab-ı muallim safderunluğun bu derecesini doğrudan doğruya bize isnâd etmeyip vahşilere /163/ isnâd eyliyor ise de tahsîl ve ta'allüm yani dâ'ire'-i medeniyette terakki ve takaddüm ile beraber yine âbâ ve ecdâdımızı haniya şu hal-i vahşet veya bedâvette yaşayân eslâfımızı geçememiş olmaklığımızı hükmetmesine nazaran biz dahî onlar meyânına idhâl ediliyoruz. Bu halde ben muallim cenaplarına dersem ki: [Babam vefat edeli kırkbeş kırkyedi sene oldu. Ahîren babamı ruyâda gördüm. Her zaman arkasında gördüğüm kürk kaplı abası yine arkasında idi. Hâlbuki pederim öldüğü zaman bu aba ile defn olunmadığımı ve o abanın terekede satılıp kim bilir kimler tarafından daha ne kadar müddet giyildikten sonra parçalanıp çürüdüğünü pekâlâ biliyorum. Ruyâmda gördüğüm /164/ babam ba'de'l-vefât dahî mahv olmamış bulunduğundan hasebü'l-İslâmiye emin olduğum

babam olmak lazım gelir ise arkasındaki aba dahî acaba kendi abası mıdır? Ba‘de’l-vefat terekesinden bunu yine kendisi satın alarak ‘âlem-i misâlde de telebbüs ediyor mu?...] Acaba muallim Draper bu su’âlime ne cevap verir idi? Fakat vereceği cevap herhalde pek tuhaf olur idi. Değil mi? Latîfe bir taraf muallim cenapları dîn hakkındaki husumetini yürütmek için kârî’lerini mutlaka aldatmağa muhtac olduğundan bu gayret ile vukû‘ât-ı târihiyenin mukaddemlerini te’hîr ve mu’ahharlarını takdîm etmesi ve ‘ulûm ve sanâyi’i birbirine katması el vermiyor imiş gibi şimdi de terakkiyât-ı medeniyei hâl-i bedâvet /165/ ve vahşete ircâ‘ eylemek ve tenevvürât-ı zihniyemizce henüz vahşilerden farkımız olmadığını hükmetmek gibi garâbetlere kadar da varıyor. Amma kendisi fil-hakika kat‘iyen bu fikir ve i’tikâdda bulunduğu için böyle söylüyor değildir. Hayır hayır! Terakkiyât-ı medeniyenin bu derecelerde faidesizliğine kim kanâ‘at edebilir ki muallim Draper gibi külliyet ve şümûl derecesinde bîdâ‘a’-i ‘ilmiyesi âsârıyla kâbil-i inkâr olamayan bir adam kanâ‘at edebilsin? Öyle olmak lazım gelse kendisine: [O halde niçin okuyoruz? Terakkiyât-ı zekâ‘iyemize yardımı olamayacak olan bu güç tetebbu‘ât uğrunda neden ömür sarf ediyoruz? Hem ne kadar çalışsak âbâ ve ecdâdımız olan ehl-i bedâvetin zihin /166/ vardırıdıkları dereceden öteye geçemeyecek isek sizin dahî bu hükümde dâhil bulunmanız lazım gelir. O halde sefid ve siyahı fark etmeye başladığımız zamandan beri peydâ ve takviye eylediğimiz iki cihan için nokta’-i ümîd edindiğimiz ‘akâyid-i dîniyemize niçin ta‘arruz ediyorsunuz? Bizinkisi hayâl ise sizinkisi de tevehhümden ibaret kalır] diye bir su’âl teveccüh eder de muallim Draper bu itirâza müdâfa‘adan hakîkaten ‘âciz kalır. Lakin böyle bir itirâzda isti‘câl edilmemelidir. Çünkü bir iki sahîfe aşağıda cenab-ı muallim gayret-i terakki-perestâne ile kendisini latîf bir tenâkuza dûçâr ederek buradaki şu sözlerini kendisi redd eylemektedir. Nevbet-i kelâm yine /167/ kendisine geçiyor. Diyor ki:

Bu bâbda insanların cümlesi müsâvîdirler. Vahşî medenî cümlemiz bir mekanizmayı hâmiliz ki müddet-i hâyâtımızda vukû‘a gelen en mühim ihtisâsâtımızın yâdigâr ve sûretini o mekanizma bize gösteriyor. Bu mekanizmanın harekete gelmesi için bir dakikalık râhat-ı havâb veyahut hâlet-i hamûyeden başka bir şey lazım değildir. Zîrâ o dakikada havâs-ı hamsemizin fa‘âliyeti mu‘attal olup eşyâ-yı hâriciyeinin de tab‘ımıza te’sîri kalmaz ve tab‘ımız onun bize göstereceği şeyleri hüsn-i telakkiye müsta‘id ve hâzır bulunur. Hiçbir kimse bu mekanizmadan müstesnâ değildir. En mağrûr insanlar onun vereceği haberleri kabule mecburdurlar. Nasıl ki en ‘âcizler dahî kendilerine vereceği

teselliyetleri ahz ve kabul ederler. Şahs-ı mütefekkir tarafından fevrî ve tabî'ıyyü'l-husûl her bir hareket-i mu'ârazadan masûn olarak olarak ve kendi te'sîrât-ı tabî'iyesini husûle getirmek için el-hâlet-i hâzihî hiçbir gûna te'sîrât-ı hâriciyeye lüzum kalmayarak tab'-ı beşerde daima hâzır /168/ ve mevcûd bulunduğundan insan nereye hatve-cünbân-ı 'azîmet olsa bu mekanizma mazinin tesâvîr ve eşkâlinden müstakbelin hakâyık-ı mübremesi bedâhetini bir tarz-ı hayret-bahşâda istihsâl eder ve kendi kuvvetini bize en ziyâde gayr-i sahîh görünen bir menba'dan ahz ile cümlemizi haberimiz bile olmaksızın artık meydanda vücûdları kalmamış olan şeylerin tevehhüm ve hayâlâtı vasıtasıyla lâ-yemûtluğa inanmak cânibine kadar sevk eder.

Biz deriz ki:

Dikkat buyuruluyor ya ne kadar burumadan bir safсата ile mazi-yi müstakbele bit-tahvîl aklınca lâ-yemûtluk ümidini mahv ediveriyor. Evet! Şimdi de cenab-ı muallim maziye müstakbele şöyle hissettirmeksizin tahvîl maharetini gösteriyor. Haniya mahsûsâtımızın mücellâ ustura üzerindeki mektup pulu lekesi veyahut evzâ' ve harekâtımızın /169/ duvara isâbet eden gölgesi veya fotğrafya camına eşbâhın in'ikâsı gibi bir sûretle dimağımıza intikâlinden bahsediyor idi. Kuvve'-i hâfıza denilen şey dahî zihnimizin bu menkûşâtı görmesinden mi ibaret bulunduğunu soruyor idi. Ruyânın da bundan ibaret olduğunu hükmeyleyor idi. Bu müşâhedâtın kâffesi maziye âid şeylerdir. Draper'in iddiaları müsellemler olmak lazımlı gelse insan kısmı ruyâsında ahvâl-i maziyesinden başka hiçbir şey görmemelidir. Burada ise tamamıyla anlaşılabilmek için lâ-büdd velâ-cerem olan vuzûh ve sarâhatten 'ârî bir idâre'-i kelâm safсата-encâm ile o maziden müstakbele intikâl ediveriyor. Öyle ya insan ruyâsında /170/ müstakbeli de görüyor. Tabir-i ruyâ gerek vahşi ve gerek mütemeddin 'umûm insanlar nezdinde şâyî'dir. Hiç şüphe etmeyiniz ki Draper'in kendisi dahî bazı ahvâl-i müstakbeleyi ruyâsında görmüş ve gördüğü şeyler yorduğu gibi çıkmıştır. Bu halde ruya dimağın bir mikroğrafi mecmû'u olmasından ibaret değildir. Neden ibaret olduğu fûnûnun delâleti derecesinde aklımızın erebildiği kadar [Nevm ve hâlât-ı nevm] nâm eserimizde gösterilmiştir. Bundan evvel dahî beyân etmiş olduğumuz vecihle 'ulûmu-i cedîdeye pek güzel intisâb etmekte bulunan zeki gençlerimiz o tenevvürât-ı zihniyeleriyle hakâyık-ı dîniyelerini daha vâzıh görmeğe mukâbil işte burada Draper'in sahîfelerinde numûneleri /171/ görülen safساتar gibi tefelsüfâta kapılarak bunlardan bir netîce'-i vâziha ve sarîha ümîd

ediyorlar ise hakikaten müte'essif kalacağımızı tekrar eyleriz. Nevbet-i kelamı yine Draper'e verdik. Diyor ki:

Böcekler otomatlardan şu cihetle farklıdır ki böcekler ihtisâs-ı sâbıklarının yani defter-i hâfızalarında mukayyed te'essürât-ı vâkı'alarının taht-ı nüfûz ve te'sîrinde bulunurlar. Merâtib-i hayvâniyeden daha 'âlî bir dereceye vâsıl olmuş bulunanlarda kuyûd-ı mezkûre gittikçe tekemmül edip kuvve'-i hâfızaları dahî mertebe'-i mükemmeliyete varırlar. Artık eşbâh-ı hariciye ile onların madde'-i dimağıye üzerinde muntabı' olan sûretleri arasında bir müşâbehet bulunmağa da lüzum kalmaz. Bir telgraf kalemi tarafından size i'tâ olunan tahrîrât-ı telgrafiyeyi teşkîl eyleyen kelimelerin telgraf makinesinden çıkan işârâta veyahut bir kitabı vücûda getiren hurûf ve kelimâtın onlardan müstefâd olan şeylere müşâbih olması /172/ lazım gelmeyeceği gibi mahsûsâtını muhâfazaya mahsûs 'uzvu olmayan bir hayvan bir 'âdî otomat 'addolunmalıdır. Onda kuvve'-i hâfıza bulunmaz. Böyle bir 'uzuv ise uzun uzadıya ve gâyet batıyyü'l-husûl tekâmülât ile teşekkül edebilir ve ilk ahvâl-i ibtidâ'iyesinden bin-nisbe bir tekemmüle kadar isti'dâdât-ı zekâ'iyeye birçok derecât-ı inbisâtiyeye dûçâr olur. Nev'-i beşerde mahsûsâtın mütehasıl te'essürâtı kayd edecek olan 'uzuv mükemmeldir. İnsan hâtıralarıyla ve mazinin kendi tab'ı üzerindeki nüfûzuyla sevk olunur. Nasıl ki hâl-i hâzırda te'essürâtıyla dahî sevk olunmaktadır. Demek oluyor ki tecrübe sahibidir. Her şeye akıl ve fikir ile karar verir. Bir ferd-i zî-hâyât kendi merkez-i cümle'-i 'asabiyesinde (yani dimağında) müctemi' olan te'essürât ve tahassüsâtından mütehasıl ma'lûmâtını diğer bir ferd-i zî-hâyâta teblîğ ve ihbâr edecek vesâ'ite mâlik olunca o nev'in tekemmülâtı tarîkinde bir büyük hutve atılmış demektir. İşte cemâ'atle ma'îşet bu noktadan bede' /173/ ederek bu ma'îşet ma'âyîş-i münferidenin tevessü'ünden inbisât ve tezâyüdünden ibarettir. Teşekkülât-ı 'uzviyeleri diğerlerinden 'âlî ve mükemmel olan böceklerde bu vâsita'-i teblîğ ancak işârât-ı karniye olabilir. Nev'-i beşerde ise o vâsita nutuktur. Beşeriyet kendi evâ'ilinde vesâtat-ı teblîgiyenin yalnız bu nutuk derecesine mâlik idi. Bir adamın ma'lûmâtı diğerine yalnız şifâhen nakl olunabilir idi. Bir 'asrın ahvâl ve efkârı 'asr-ı âtiye intikâl edebilip o 'asrın ahvâl ve efkârı üzerinde de te'sîrâtını gösterebilir idi. Lakin bu sûretle vukû'a gelen tevârüs ve teselsül-i rivâyâtın da bir haddi vardır. Nutka kâdir olmak cemâ'atle ma'îşeti yalnız mümkün kılar. Ondan öteye geçemez. Binâenaleyh bu vâsita'-i teblîğın terakkiyâtını nazar-ı müstefidâne

ile görürüz. Yazının îcâdı mahsûsât-ı mukayyedenin hem müddetini temdîd ve hem de hudûdunu tevsîf eylemiştir. O zamana kadar yalnız şahs-ı vâhidin dimağında müstahzar ve mukayyed olan ma'lûmât bütün cemâ'ate neşr olunabildiği /174/ gibi ilâ nihâye mahfûziyet ve masûniyeti de bu vasıta ile te'mîn olunmuştur. Binâenaleyh yazı medeniyeti dahî mümkün kılmıştır. Yazısız veyahut vukûf ve ma'lûmâtı idâme edecek başka bir vasıtasız medeniyet mevcûd olamaz. İşte bu psikolojik noktadan matba'acılık sanatının îcâdındaki ma'nâ-yı sahîhi keşfedebiliriz. Bu sanat yazıcılığın inbisât ve tevsîf-i demektir ki efkâr-ı beşeriye birbirine mezc ve tevfiik ederek ve onların ziyâ'dan masûniyetini taht-ı te'mîne alarak medeniyeti terakkiye ve binâenaleyh akvâm-ı beşeriye tevhîde hizmet eyler. Tahassûsât ve te'essürât-ı 'asabiye ve onların defter-i dimağda intibâ'ına dâ'ir burada söylemiş olduğumuz şeyler bir hûlasadan ibarettirler ki tafsilâtı 1856 senesinde neşr olunan [Psikoloji'-i nev'-i beşer] nâm eserimde mevcûddur. Binâenaleyh kâri'lerimi bu eserin ru'yet-i mün'akiseden ve tabir-i aharla ru'yet-i dimağıyeden bahseden birinci kitabın on dördüncü bâbı ile husûsât-ı sâ'ire için dahî ikinci kitabın sekizinci bâbına ircâ' eylerim. /175/

Burada yalnız şunu ihtâr ederiz ki:

Bir iki sahîfe evvel terakkiyât-ı fikriye ve nazariyenin insanı hâl-i vahşetten ileriye geçiremeyeceğini dermiyân eden Draper işte bu sözleriyle o hükmünü bil-külliyeye geri almak derecesinde tenâkuz eyliyor. Burası ma'lûm olsun da yine sözün arasını kesmeksizin sözde yine kendisi devam eylesin. Diyor ki:

Fen nokta'-i nazarınca psikoloji'-i nev'-i beşere vüsûlün tarîk-i yegânesi psikoloji'-i mütekâbildir. (Yani bil-cümle hayvânâtın ahval-i psikolojiyelerini yekdiğerine mukayese tarîkidir.) Bu uzun ve mûta'ib bir yoldur. Fakat insanı hakikat-i matlûbeye îsâl eyler. İmdi kâ'inat içinde bir mevcûdiyet-i vâsi'a'-i maddiye bulunduğu gibi bir de mevcûdiyet-i vâsi'a'-i rûhâniye mevcûd mudur? Bir büyük Alman şairinin demiş olduğu vecihle taş derûnunda uyuyan bir /176/ ruh hayvan derûnunda ruya görüp insan derununda uyanık bulunur imiş. Bu gerçek midir? Vücûd bir şeyden muktebes ve müteşekkil olduğu gibi ruh dahî bir gayr-i şeyden mi teşekkül eder? Bunların her ikisi geldikleri yere aynı vecih ve sûretle mi 'avdet ederler? Eğer böyle ise nev'-i beşerin mevcûdiyetini te'vîl ve tefsîr ile fikir ve i'tikâdımızı hakâyık-ı fenniye ve kendi derunumuzun ihtisâsına ve kâ'inâtın bekâ ve 'adem-i tahavvülü meselesine tevfiik eyleyebiliriz. Bu

gâmıza’-i⁶¹⁶ rûhâniyeye Araplar milel-i şarkiyenin gösterdikleri misâle imtisâlen [‘akl-ı küll] nâmını vermişlerdir. Bir katre su ‘an-asıl bahr-i okyanusa mensûb olarak buhar kâ’idesiyle ondan ayrılıp yağmur sûretinde yine ona rücû‘ eylediği gibi ruh-i insanînin dahî o akl-ı küllden muktebes olarak yine ona rücû‘ eylediğini i’tikâd ederler idi. İşte intişar ve irticâ‘ ve ibtilâ‘ mezâhib-i ‘azîme ve kuyesi Araplar meyânında bu sûretle vücûd bulmuştur. Bu akl-ı küll Hakk sübhânehû ve Teâlâdır. Yine bu fikrin yine böyle /177/ bir sûrette ve hem de bir sûret-i hâkimânede Sakya Moni⁶¹⁷ tarafından bast ve temhîd olunarak Budi usûl-i vâsi‘âe’-i hikmeti meyânına idhâl olduğunu görmüşüzdür. İbni Rüşd tarafından dahî diğer bir sûrette fakat yine buna müsâvî bir kudrette olarak Araplara irâ’e edilmiştir. Haber vermeliyiz ki Avrupalılar bu esâs-ı hikmetin vâzî‘ı İbni Rüşd’dür zannederler. Zîrâ ondan evvelki ahvâli o zamanlar tanımamışlar idi. Amma Müslümanlar bu noktada yanılmamışlardır. Aristo’nun hikmetini şerh eden bir şârihde bu hakîkati görerek onu İskenderiye mektebiyle o asrın sâ’ir mekâtib-i hikmetinde dahî bulmuşlardır. Mösyö Ernest Renan’ın [Meslek-i İbni Rüşd hakkında tetkîkât-ı târihiye] nâm eserinden ber vech-i âtî hülâsa edeceğimiz fikirât Arapların bu bâbdaki mütâla‘âtı o mesele’-i kadîmeye ne kadar yaklaştığını gösterecektir.

Biz diyoruz ki:

Draper’in bu tafsîlâtını tercümeyle başlamazdan evvel haber verelim ki: gerek İbni /178/ Rüşd ve gerek sâ’ir e‘âzım-i şarkiyeden Avrupa’ya intikâl eylemiş bulunan âsârın sûret-i intikâlleri gâyet meşkûktur. Bir lisândan diğer lisâna gerek elfâzı ve gerek efkârı harf be harf aynen ve tamamen nakil ve tercüme edebilmek ne kadar güç olduğunu san‘at-ı tercüme ile meşgul olanlar bilirler. Bu müşkilât zamanımızda bize vâki olduğu halde birkaç asır mukaddem bu yoldaki müşkilâtın ne derecelerde olacağını düşünmek lazımdır. Bizler ki yine Avrupalıların tehyi’e eyledikleri vesâ’it sayesinde onların lisânlarını mükemmelen öğrenebiliyoruz. O zamanlar onlar için elsine’-i şarkiyeyi mükemmelen öğrenebilmek vesâ’iti de mefkûd idi. Hem bu tercümeleler doğrudan doğruya Arapçadan /179/ Fransızcaya veyahut İngilizceye nakilden ibaret değildirlere. İlk mütercim ve nâkilleri Yahudiler olup İspanyol ve İtalyan lisânları tarîkiyle nihâyet lisân-ı hukemâ olan Latinceye ve ondan sonra Alman Fransız İngiliz lisânları gibi

⁶¹⁶ Derin mesele, ince mesele.

⁶¹⁷ Chakia Mouni(MÖ 563-483); Budizmin kurucusu.

elsine'-i sâ'ireye nakil olunmuşlardır. Düşünmelidir ki İbrani ve Arap ve acem lisânları gibi Avrupa elsinesinin bil-küllüye yabancıları olan lisânlar değil a eski Yunan ve Latin lisânları gibi elsine'-i cedîde'-i mezkûrenin vâlidleri sayılan lisânlardan bile yeni lisânlara harfî harfine tercüme müte'azzir⁶¹⁸ oluyor. Bunun için Yunan ve Latin kudemâsının ilk tercümelemleri bilâhere beğenilmeyerek yeniden yeniye tercümeler ile ıslâha mecburiyet görülmüş ve hâlâ dahî görülmekte bulunmuştur. /180/ Hâlâ dahî bu tercümelere Avrupa erbâb-ı 'ulûm ve hikmeti tamamıyla emniyet edemediklerinden kudemânın âsârını yine kendi lisânlarıyla okuyup görmek için Latin ve Yunan lisânlarını mükemmelen tahsîle mecburiyet hissediyorlar. Elyevm 'inde'l-müsteşrikîn bu mecburiyet İbrani ve Arap ve acem ve Türk ve Hind ve Çin lisânları gibi elsine'-i şarkiye hakkında dahî vâki'dir. Zîrâ böyle gavâmız-ı⁶¹⁹ dîniye ve hikemiyeye müte'allik mebâhisde tercümece cüz'î bir tahrîf ma'nâca küllî mugâyeretlere müstelzim olacağı gibi bu mebâhisle iştigâl edenlerin birtakımları dahî bu yoldaki tahrîfâtı kasden yapmaktadırlar. Yalnız tahrîfâtta değil. Bazı kudemâ-yı ecnebiyeye hiç söylemedikleri şeyi isnâda /181/ kadar bile varmaktadırlar. Başkalarına kadar sevk-i zihne ne hâcet? Draper'in bile bu yoldaki hünerlerini aralıkda bir kâri'lerimize ihtâr eyliyoruz. Binâenaleyh şarka isnâd olunan mebâhisi mütâla'ada kâri'lerimiz daha ziyâde ihtiyatlı davranmalıdırlar ki aldanmasınlar. İşte nevbet-i kelâmı yine Draper'e veriyoruz. Diyor ki:

Bu usûl-i hikmetin faraziyâtına göre insan vefat eder. Fakat kendi meleke'-i akliyesinin yani ruhunun artık bu 'âlemde mevcûdiyet-i müstakile mu'ayyinesi yoktur. Belki o meleke'-i akliye akl-ı küle 'avdet eder ve o akl-ı küll tarafından ibtilâ' edilir. (Yani evvelce muktebes olmuş bulunduğu mişkât-ı ezeliye râci' ve vâsıl olur.) Akl-ı küll dediğimiz zât-ı ulûhiyet mahlûk değildir. Mütegayyir ve zâ'îl ve müte'essir dahî değildir. Ne ibtidâsı ne intihâsı yoktur. Ervâh-ı /182/ mahlûkâtta âsârı görülen tekâmüle dahî muhtâc değildir. Maddeden bil-küllüye ayrıdır. (Bir hîzda tahayyüze⁶²⁰ muhtac değil yani mekândan münezzehtir.) Tabir câ'iz ise kendisi sebeb-i tekevün-i cihândır. İşte o akl-ı küllün işbu münezzehiyet-i mutlakası İbni Rüşd meslek-i hikmetinin esâsı olup diyanet-i İslâmiyenin üssi'l-esâs-ı îmânı olan [vahdâniyet-i ilâhiye] kazıyesine de muvâfıktır. Mahlûkun ervâh-ı münferidesi o ruh-i fa'âlden o akl-ı külden münteşir olup zamân-ı

⁶¹⁸ Özür, hatalı.

⁶¹⁹ Anlaşılması zor hakikatler.

⁶²⁰ Yer tutmak, yer almak.

irticâ'ına kadar [ruh-i insan] tabir eylediğimiz hal üzere devam eder. Bir ma'nâya göre bu ruh müsta'id-i zevâldir. Yani cismin helâkıyla ondan ayrılır. Diğer bir ma'nâya göre kâbil-i zevâl değildir. Zirâ ba'de'l-memât rûh-i akdeme akl-ı küle rücû' eder. Bütün nev'-i beşerin ervâhı o muktebes minhâya rücû' eder ki her mahlûktaki hayat zaten ondan ibarettir. Bu hayat eşhâsa efrâda âid bir hayat değildir. Bu hayat tabî'ata âittir. İnsanın muntehâ-yı hâli ise akl-ı küle akl-ı 'ale'l-a'lâyâ vüsûlden ibarettir. /183/ Ruhun sa'âdet-i ebediyesi dahî bundan ibarettir. Bizce maksad râhat-ı mes'ûde'-i ebediyedir. İbni Rüşd düşünüyor idi ki ruh-i câvidin efrâddan akl-ı küle intikâli memâtı müte'âkiben vukû' bulmaktadır. Amma mezheb-i Budî erbâbı i'tikâd ediyorlar idi ki insanın hüviyet-i şahsiyesi nirvanaya yani gayr-i mahlûk olan akl-ı küle vüsûlünden evvel bir zaman daha devam ederek tadrîcen muntafi olur.

Biz diyoruz ki:

İbni Rüşd'e dâ'ir son fikraya gelinceye kadar Draper'in îrâd eylediği sözlerde İslâmiyete ve binâenaleyh İbni Rüşd'e mugayir bir isnad bulunmayıp hükmen doğrudurlar. Fakat ervâhın asıla rücû'u müddeti müteakiben def'aten vukû' bulacağı kaziyesinde nazar vardır. İbni Rüşd'ün efkâr-ı hikemiyesinde bazı noktalarca hukemâ-yı sâ'ire'-i İslâmiyeye 'adem-i muvâfakat /184/ bulunmakla beraber şüphe yok ki kendisi Müslümandır. Hattâ o nukât-ı muhtelif fihâdan dolayı kendisini mu'âheze etmek isteyenlere tehâfütünde şiddetle müdâfa'a ederek ihtilâfât-ı mezkûrenin esâs-ı îmâna müte'aallik şeyler olmadığını ve hikmet-i İslâmiyeye mugayir bulunmadığını ve bu bâbda kendisini tahtı'e edenlerin hukemâ-yı tabî'ye tarafından ta'yîn ve halledilen nukât-ı mezkûreyi anlayamamış idüğünü meydân-ı iddiâya koymuştur. İşte görülüyor ki İbni Rüşd kendi hikmetinde hikmet-i İslâmiyeye muhâlefet ve mugâyeretten ba'iddir. Hâlbuki memâtı müteâkiben ervâhın def'aten vâsıl ilallâh olmaları hikmet-i İslâmiye ile tevfiik kabul edemez. Hîn-i memât ile vuslat arasında birtakım merâtib daha /185/ vardır ki onların birisi de haşrdır. Evvelce dahî bil-münâsebe demiş olduğumuz vecihle İbni Rüşd haşrı da münkir değildir. Yalnız haşrın cismâniyet ve rûhâniyeti emrinde 'ulemâ-yı sâ'ire'-i İslâmiye ile aralarında münâzara vardır. İmam Gazalî ile kendi tehâfütlerinde bu münâzara temhîd olunmuştur. 'Ulemâ-yı sâ'ire haşrı cismâniyete tahsîs eyledikleri halde İbni Rüşd bir mutlakiyet sûretinde telakki ediyor ki bu mutlakiyette haşrın cismânîsi de rûhânîsi de dâhildir. Zaten haşrın sûret-i rûhâniyesini nazar-ı ihtimâma almak hususunda İbni Rüşd beyne'l-İslâm ferîd ve yalnız da değildir. Binâenaleyh

burada Draper İbni Rüşd hakkında isnâd-ı mâ lem-yekün hükmüyle mahkûmdur. Sözünde devam /186/ eyliyor. Diyor ki:

Usûl-i cihan hususunda hikmet hiçbir vakitte iki faraziyeden başka bir şey teklîf etmemiştir. Bunların birincisine göre bir şahs-ı müte‘ayyin sûretinde bir hüdâ olup mevcûdiyeti başkalarının mevcûdiyetinden ayrı ve gayrıdır. Ruh-i beşer onun tarafından halk olunup enâ’iyet-i mahsusası sûretini aldığı andan itibaren lâ-yemût ve bâkîdir. Faraziyelerin ikincisine göre şahsiyet-i mu‘ayyineden münezze bir akl-ı küll bir ilah vardır. Ruh-i insan ondan sâdır olup yine ona rücû‘ eder. Mahlûkâtın menşe’-i asliyeleri hususunda dahî birbirine mütehâlif iki zann vardır. Birincisine göre mahlûkât hiçden var edilmiştir. İkincisine göre bunlar daha evvelce mevcûd olan birer sûretten mütekeemmildirler. Hilkat usûl-i hikmeti bu zanların birincisinden ve tekâmül usûl-i hikmeti dahî ikincisinden tevellüd eylemiştir.

Biz diyoruz ki:

Fil-vâki‘ beyne’l-hukemâ mevcûd olan /187/ o bitmez tükenmez ihtilâfâtı bir asıla ircâ‘ lazım gelir ise birbirine benzeyen veyahut tevfiik kabul eyleyen zünûnu tevhîd ede nihâyet bir mertebeye varılır ki orada hiç tevfiik kabul etmez gibi görülen asılların Draper tarafından bâlâda beyân olunan kazâyâ-yı erba‘aya kadar varıp orada kaldığı görülür. Lakin biraz ciddîce düşünelim bakalım acaba bu kazâyâ-yı erba‘a dahî hakîkaten asl-ı vâhîde ircâ‘ edilemeyecek bir şey midir? Vâkı‘â İslâm’dan mâ‘adâ edyâna ve hikmet-i İslâmiyeden mâ‘adâ hikmetlere göre bu yolda karşımıza bir imtinâ⁶²¹ duvarı çekilir. Hele hikmet-i Nasrâniye için bu meselede hükm-i sâ’ire ile i’tilâfa asla imkân tasavvur edilemez. Zîrâ ulûhiyeti /188/ insanlığa mezc ve insanlığı ulûhiyete teşrîk maksadlarıyla beraber bu mekâsîd-ı hikemiye bir nokta’-i i’tilâf üzerinde sığışamazlar. Bunu gören ve hakâyık-ı hikemiye’-i İslâmiye cihetinde mütâla‘ât-ı ‘amîkaya henüz girişmeyip zamanlarını Avrupa hikemiyâtıyla iştigâle hasreylemiş olan gençlerimiz [İşte dîn ile ilim bu nokta üzerindeki nizâ‘larına bir nihâyet veremezler. İslâmiyet dahî bir dîn değil midir? Binâenaleyh o da ‘ulûm ile tevfiik kabul eyleyemez] diye kendi kendilerini dûçâr-ı dalâl eyliyorlar. Biz zannediyoruz ki bir fikir ve nazar-ı muhît ile bir akvâl-i hukemâyâ bir hikmet-i İslâmiyeye bakılacak olur ise şu mebhasde bir nokta’-i i’tilâf bulunabilmek kâbildir. O nokta esâs-ı /189/ hikmet-i İslâmiyeden asla ba‘îd olmadığı gibi mesâlik-i sâ’ire erbâbı

⁶²¹ İzin vermeme, istememe, uygun görmeme.

dahî bu noktaya gelmekle kendilerini meslek-i mahsusalarından hârice çıkmış ‘addedemezler. Hele şu meseleye hikmet-i İslâmiye nokta’-i nazarından bir bakalım: İlk iki faraziyenin birincisine göre hüdâ-yı müte‘âl bir şahs-ı müte‘ayyin sûretinde imiş. Bundan mukaddemki bâblarda Draper Kur’ânın antropomorfizm esâsı üzerine binâ-yı hikmet eylediği hakkındaki zannını dermiyân eyliyor idi de tarafımızdan redd yollu birkaç söz söylenmiş idi. İşte burada [şahs-ı müte‘ayyin] dediği şey o antropomorfizm usûlünün tahayyül eylediği zât-ı hüdâ olacaktır ki insan gibi eli ayağı gözü kulağı /190/ bulunan bir şahıs demektir. Vâkı‘â Kur’ân-ı Kerîm’de [yedullâhi fevka eydîhim] tarzında Hakk Teâlâ’ya bazı cevârih ve a‘zâ hükmüne dâ’ir âyetler var ise de bunlar müteşâbihâtta olup ‘ulemâdan hiçbirisi bunların ma‘âni’-i hakîkiyesi matlûb olduğuna yanaşamamıştır. Vâkı‘â Hakk Subhânehû ve Teâlâ Hazretlerine ilim gibi basar gibi semi‘ gibi birtakım sıfatlar dahî hükmolunmuş ise de bu sıfatların bizim dahî muttasıf olduğumuz sıfât-ı mümâsileyeye teşebbühlerine asla cevâz verilmemişlerdir. Zîrâ semi‘ ve basar vesâ’ire hep mahlûkât-ı ilâhiyeden olup sıfat-ı kat’iye’-i münezzehiyetle muttasıf olan Sâni‘ Teâlâ ve Tekaddes Hazretlerinin kendi mahlûkâtıyla ittisâfî hiçbir müslimin hatırına bile /191/ gelemez. Zaten böyle suver-i mu‘ayyine ile mutasavver ve müteşahhas bir hüdâ olsa olsa o yolda yapılan sûretlere ta‘zîm ve ta‘abbüde bulunanlara lâyıq olabilecek bir tasavvur olabilip muhâkemât-ı feylesofânelerini ‘ulûm-i ri’yâziye ve tabî‘iye üzerine yürüten hükemânın yanaşamadıkları i‘tikâd dahî işte bu i‘tikâddır ki hükemâ-yı mûmâ ileyhim bu bâbda İslâm ile müttefiktirler. Mâhiyetine akıllar ermemek şân-ı ulûhiyetinden olan ol subhânı bu tasavvurdan tebri’e ve tenzîh eyleyince hilkatî öyle bir hâlîka isnad olunan insanın emr-i hilkatinde erbâb-ı ‘ulûm ve hikmetle husûl-i i‘tilâfımız daha ziyâde kolaylaşmış olur. Ancak bundan evvel ulûhiyet hakkındaki nazariye’-i sâniyeye dahî bir lahza’-i dikkat ve te’emmül /192/ ‘atfetmeliyiz. O nazariyenin mâhiyeti neden ibaret idi? Akl-ı küll rûh-i ‘âlem rûh-i fa‘âl gibi ta‘bîrâtta kat’-ı nazar edelim. Hakk Teâlâ Hazretlerinin binbir ismi var. Bir ol mikdar dahî ta‘bîrât-ı hikemiye isti‘mâlinde ne be’is görülür? Fakat asıl şu söze nasb-ı nazar edelim ki [şahsiyet-i mu‘ayyineden münezzeh] diyor. Yani mahlûkâtın kâffesinde görülen suver-i müteşahhasadan hiçbirisi kendisinde bulunmayıp o gibi teşahhusât-ı maddiye ve mu‘ayyineden bil-küllîye münezzeh bulunan bir subhân! Zaten bizim ile beraber yerde devâbın havada tuyûrun ve ‘avâlem-i ‘illînîde melâ’ikenin velhâsıl kâffe’-i mahlûkâtın tesbîh ve tenzîh ve tezkîr ve tehlîl eyledikleri vâcibü’l-vücûd bu değil midir? Onun /193/ tesbîhinde bütün kâ’inâtın lisânı [subhâneke ‘ammâ yasîfûn]

zemzeme'-i müte'abbidânesiyle ol zât-ı ecel ü a'lâya şahsiyet isnad eyleyen gâfilîn ve dâllîni reddetmekte ve onlardan ayrılıp taraf-ı subhâna bağlanmaktadır. İşte kâffe'-i kâ'inâtın hâlıkı bu Sâni' Teâlâ ve tekaddes olduğu gibi insan ve cismâniyet ve rûhâniyetinden ibaret bulunan maddi ve manevi iki mevcûdiyeti dahî onun eser-i kudret-i celîlesidir. İnsanı ne sûrette halk eylediğini kitâb-ı kerîminde iki cümle ile bir sûret-i kâfiyede ihbâr buyuruyorlar. [Âdemi topraktan ve ona ruh nefh eyledim] diyorlar. Bir başka yerde yine bu nefh-i ruhu [Ona kendi ruhumdan nefh eyledim] sûretinde îzâh buyuruyorlar. /194/ Bu ta'rîfin içinde insanın cismâniyeti de dâhildir ve rûhâniyeti de. Cismâniyeten topraktan hilkatî işte hukemânın tekâmül dedikleri kânunun aynıdır. Zaten bu kânun-i tekâmül dahî maddiyâta mahsus değil midir? Ruha gelince onu ruhiyet-i ilâhiyesinden nefh u bahş buyurmuşlardır. Bu dahî faraziye'-i sâniyedeki irticâ' kânununa tamamıyla muvâfık ve lisân-ı hakikat-beyâm Kur'ân ile dahî [Ve ileyhi türce'ün] fermânıyla mü'eyyedir. Mahlûkâtın hiçten var edilmesiyle bir de evvelce mevcûd olan birer sûretten tekâmülleri kazıyesine gelince! Kâ'ide'-i tekâmül hikmet-i maddiye erbâbının kâ'idelerinden ibaret olup onlar cevherin arza ve Arz'ın cevhere nisbeti gayr-i münfik ve kadîm ve bâkî bir nisbet olup hâlıkîyetin dahî bu nisbet /195/ içinde münderic bulunduğuna kanâ'at ederler. Bu faraziye hilkatîn vukû'undan sonrası için hakîkaten akla mülâyimdir. Çünkü aklımız dahî hilkatîn cümle'-i bedâyi'inden ma'dûd bir mahlûk olup o akl-ı mahlûka en mülâyim sûret bundan ibarettir. Sıfırdan yine yokluktan başka bir şey tarh ve yine bundan başka bir şey ona zamm olunamaz. Amma bu mebhasda mahlûk ve varlık ve madde dediğimiz şey meydanda vücûdlarını gördüğümüz taş toprak nebât hayvan gibi ecsâmdan mı ibarettirler? Bu meseleye maddiyyûn dahî [evet] cevabını veremezler. Zirâ onlar gerek basit zannolunsunlar gerek mürekkeb varlığın ba'de't-tekâmül peydâ eylemiş bulunduğu heyûlâdır. Asl-ı varlığın vecih ve keyfiyeti bir mevcûdiyet-i mutlakadır. /196/ O mevcûdiyet-i mutlakının başını da hikmet-i İslâmiye evvel kadîm bilâ-ibtidâ [lâ mevcûd illâ hû] halkasına bağlamıştır ki bu hükmün hâ'iz olduğu kuvveti gören maddiyyûnun da hikmet-i İslâmiyeye serfurû-bürde'-i inkıyâd olmaması tekâbir ve mu'ânededen başka bir şeyden neş'et eyleyemez. [Herkesin maksûdu bir amma rivâyet muhtelif] mısra'ını tahattur edecek yer asıl burasıdır. Fakat bu sözü söyleyecek lisân dahî yalnız hikmet-i İslâmiye lisânıdır. Akıllara hayret verecek olan bu câmi'iyet yalnız ona mahsustur. Hikmet-i İslâmiyeden başka hiçbir nokta bulunamaz ki nizâ'-i 'şlm ü dinin nokta'-i i'tilâfi olabilsin. Mebâhisimizin ilerilerine doğru bu hakikat inşâallâhu Teâlâ daha ziyâde /197/ tavazzuh

ve tahakkuk eyleyecektir. Nevbet-i kelamı yine Draper'e bırakıyoruz. Yine o söylüyor. Diyor ki:

İmdi Araplar nezdinde felsefe bâlâdaki yolların ikincisini tercih eylemiş idi ki Çinliler Hindliler vesâ'ir şarklılar nezdinde dahî o yolu tercih etmiştir. O hikmetin esâsı madde ve kuvvetin lâ-yetegayyerliği üzerine mübtenîdir. Vücûd-i beşerin maddeden ahz eylediği 'anâsırın ictimâ'ıyla ba'de'l-vefât 'anâsır-ı mezkûrenin yine asl-ı maddîsine rücû' etmesi kazıyesiyle ruhun akl-ı külden bil-intişâr ba'dehû yine ona rücû' eylemesi arasında o hikmet bir müşâbehet görmüştür. İmdi intişâr ve irticâ meslek-i hikemiyesinin hâl ve şânını buraya kadar derece'-i kâfiyede beyân eyledikten sonra sıra bunun târihini dahî hikâyeye gelmiştir. Bu hikmet Avrupa'ya Endülüs Arapları tarafından idhâl edilmiştir. Bütün cem'iyât-ı medeniyeye intişâr için bu hikmetin peydâ olduğu ocak /198/ İspanya olduğu gibi yine o İspanya'dadır ki hikmet-i mezkûre o kadar mûcib-i te'essüf olacak bir sûrette mahvolup gitmiştir.

Biz diyoruz ki:

Hikmet-i İslâmiyenin mebâdîsi Çinlerde Hindlerde velhâsıl kâffe'-i şarkiyûn nezdinde dönüp dolaştıktan sonra İslâmiyet 'âlemine girmiş olması bizim vakarımıza asla dokunmaz. Eğer hikmet-i İslâmiyemiz hikmet-i hıristiyâniye gibi olsa idi böyle bir hüküm Müslümanları bîzâr eder idi. Zîrâ Nasrâniyette ne kadar hikmet ve ne türlü feyiz var ise hepsi ona mahsus olup ondan evvel başka yerlerde bunlardan hiçbirşey mevcûd olmadığı davası vardır. Yani Nasrâniyet füyûzât-ı maneviyeye mebd'e' olmak /199/ davasında bulunup İslâm ise hitâm olmak dava-yı muhikindedir. Burada [hikmet] dediğimiz şey [men yü'tel-hikmete fekad ütiye hayran kesîrâ] âyet-i kerîmesinin tebşîr eylediği mûcib-i necât-ı 'âlem olan hakîkattir ki Hakk Subhânehû ve Teâlâ Hazretleri o dersi insana vesâ'it-i enbiyâ ile vermiştir. Havâce'-i 'âlem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz ise enbiyâ-yı zîşânın sonudur. Zât-ı risâlet-simatlarından evvel yüzbinlerce enbiyâ gelmişler geçmişlerdir. Cümlesi de aynı hikmet ve sünnet-i ilâhiyeyi teblîğ buyurmuşlardır. [Velen tecide lisünettallâhi tebdîlâ] düstûr-i ilâhisi işte bu cihetten bu hakikat-i 'uzmâyı mü'eyyiddir. 'Akîde'-i İslâmiyemize göre Ebul-beşer peygamberân-ı zîşânın /200/ birincisi olup zamân-ı tufana kadar ahlâf-ı kirâmı hep Hindistan taraflarında câlis-i taht-ı nübüvvet ve risâlet olmuşlardır. Târih cihetinden 'ilmimiz Hindistan'a kadar vardığı için böyle i'tikâd ediyoruz. Vâsita'-i rusûl-i kirâm ile hakâyık-ı ilâhiyenin Çin'e Fars'a Sibiryaya Japonya'ya kadar bütün memâlik-i

şarkiyeyi tenvîr etmiş bulunması dahî hikmet ve kudret-i ilâhiyenin hâricinde ‘addolunamaz ya? Asıl cây-ı ehemmiyet bu hallerin üssi’l-esâs hikmet-i İslâmiyeye mugayir bulunmaması kaziyesinden ibarettir. Müsteşrikînin sekizinci kongresine me’mûren Stockholm ve Kristiyanya şehirlerinde bulunduğum esnada bu meseleye dâ’ir beyne’l-müşteşrikîn tekevvün eden müzâkere’-i mühimmeye iştirâk eylemiş /201/ idim. Suret-i hal [Avrupa’da bir cevelân] sernâmeli seyahatnâmede tafsîlen hikâye olunmuştur. Oraya mürâca‘at buyurula. Yine Draper diyor ki:

İspanya hulefâsı ma‘îşet-i şarkiyenin şânı olan şa‘şa‘a’-i dârât içinde evkât-güzâr idiler. ‘Âlî saraylara latîf bağçelere mâlik olup bunlar bir ma‘îşet-i bahtiyârâne teşkîli için lazım gelen esbâb-ı hasene ile mâlâmâl idiler. Bu asırlarda İspanya’nın Arap merâkiz-i medeniyesi olan şehirlerinde hükmü görülen zarâfet kibarlık ve hüsn-i tabî‘atın emsâli şimdiki Avrupa’nın hiçbir yerinde henüz görülememektedir. Sokaklara muntazam kaldırımlar ferş olunmuş ve geceler sokaklar tenvîr edilmekte bulunmuş idi. Oymalar kakmalar ile müzeyyen ve nefis kalayçalar ile mefrûş olan hâneler mevsim-i şitâda yanmış kömür ateşiyle teshîn⁶²² edildikleri gibi mevsim-i sayfde dahî yeraltından geçirilen bacalar vâsıtasıyla /202/ serinlendirilen havalarla tebrîd edilirler idi ki bu mecrâ’-i havaiye içine sepet doluları çiçekler dahî konulduğu için oralardan geçip derûn-i hâneye giren hava revâyah-i Tayyibe ile mu‘teber olduğu halde girer idi. Bu hanelerde güzel hamamlar zengin kütüphâneler mükellef ta‘âm salonları ve su havuzları dahî var idi. Şehir ve sahrâlar bayramlar ve ziyafetler ile mâlâmâl olup mandolin ve lut⁶²³ denilen sazlar nağmâtına tatbîk hutuvâtla rakslar edilir idi. Amma Arapların şimâl taraflarındaki komşularının gece ziyafetlerinde görüldüğü vecihle kendilerini oburluğa sarhoşluğa kaptırmayıp ziyafetlerini kana‘atkârlık ile tezyîn ederler idi. Bunların dininde şürb-i hamr memnû‘dur. Endülüsün o latîf mehtaplarında Araplar cennet gibi bağçeleri içinde gezinip limon ve portakal ağaçlarından müteşekkil ormanların tenhâlikları dâhilinde ya bir râvînin naklettiği hikâyâtı dinleyerek veyahut bir mebhas-i hikmet üzerine söyleşerek eğlenirler idi. Bu hâyâtın evcâ‘ ve âlâmı hakkında /203/ birbirine tesliyetler vererek eğer bu hâyât-ı ‘âlem elemsiz kedersiz olsa hâyât-ı bâkiye’-i ahreti unutturuz derler ve her günkü metâ‘ibe mukâbil ahrette râhat-ı ebediye ümidiyle mütesellî olurlar idi.

⁶²² Isıtmak.

⁶²³ Telli çalgı, ud.

İkinci asırda melik ikinci Hakem güzel Endülüs'ü bir dünya cenneti derecesinde tezyîn eylemiş idi. Hristiyanlar Yahudiler Müslümanlar orada yekdiğerinden havf ve endişeleri olmadığı halde telâkî ve mu'âşeret ederler idi. Orada bilâhere bize kadar vâsıl olmuş bulunan birçok meşâhîr meyânında Jerber dahî var idi ki biraz sonra St. Pierre kürsüsü üzerine oturmağa (papa olmağa) nâmzed idi. Pierre Le Venerable ve sâ'ir birçok papazlar dahî hep bu Endülüs'de idiler. Mûmâ ileyh Pierre Le Venerable diyor ki: 'İlm-i hey'et tahsîli için İngiltere'ye kadar memâlik-i ba'ideden Endülüs'e gelmiş birçok zevâtı görmüş ve mu'ârefe peydâ eylemiştir. 'İlim tahsîliyle meşgul olan adamlar hangi memlekette gelmiş olurlar ise olsunlar ve hangi dîn ve mezhebe mensûb bulunurlar ise /204/ bulunsunlar cümlesi mazhar-ı hüsn-i kabûl olurlar idi. Melikin sarayında gerçekten bir kitap fabrikası var idi. Birçok müstensih hattâtlar mücellidler müzehhebler işlerler idi. Afrika'nın ve Asya'nın her büyük şehrinde acenta sıfatıyla birer adam bulunup Endülüs'de mevcûd olmayan kütüb-i nâdireyi mübâya'aya memur idiler. Melikin kendi kütüphânesi mükemmelen mücellid ve müzehheb dört yüz bin cildi hâvî idi. Asya'da Afrika'da İspanya'da bütün hükûmât-ı İslâmiye nezdinde sunûf-i 'âdiye erbâbı olan ahad-ı nâs 'ulûm aleyhine muta'assibâne bir husumet tutarlar idi. Kendilerini mü'min-i hâs 'addeden en mütedeyyin kimseler Abbasilerden El-Memun'un ahvâl-i uhreviyesi hakkında müştebih idiler. Zîrâ bu zât yalnız millet-i İslâmiye meyânına Aristo ve sâ'ir hukemâ-yı Yunaniye kitaplarını bil-idhâl efkâr-ı İslâmiyeyi teşvîş⁶²⁴ etmekle kalmayıp Arz'ın küreviyetini ve kutr-ı Arz'ın mesâhaya kâbiliyetini iddi'â ile pek büyük günahkâr olduğunu da hükmederler idi. Bu adamlar kesret-i mikdârlarıyla /205/ bir kuvvet-i cesîme'-i siyasiye teşkîl etmişler idi. Abbasilerden El-Mansur bu fırkayı iltizâm edecek olur ise erbâbının kuvvetinden istifâde edebilir ümidiyle Hakemin kütüphânesinden 'ulûm-i hikemiyeye âid kitapları kaldırıp meydân-ı 'umûmîde yaktırdı. Veyahut çeşmeler hazinelerine attırdı. Merkez-i idarede yine bu sûrette peydâ olan bir karışıklık üzerine İbni Rüşd ihtiyarlık halinde İspanya'dan tard olunmuştur ki bilâhere 1198 sene'-i miladiyesinde vefât eylemiştir. Mütedeyyin takımı hukemâ fırkasına galebe etmiştir.

Biz diyoruz ki:

⁶²⁴ Bulandırma, karmakarışık edip karıştırma.

Draper'in şu fikra'-i târihiyesinde kısım-ı evvel ile kısım-ı sâninin yekdiğerine ne kadar ma'kûsen mütenâsib mübâlağât ile mâlâmâl olduğuna dikkat buyuruluyor mu? İslâm'ın terakkiyât-ı 'ilmiyeye ettiği hizmeti o kadar /206/ parlak bir lisân-ı medh ve sitâyişle hikâye eyledikten sonra imhâ-yı ilim emrindeki teşebbüsâtı dahî öyle bir lisân ile yazıyor ki okuyan adamın ondan sonra artık 'inde'l-İslâm ne 'âlim ne Müslüman kalmamış olduğuna inanacağı geliyor. Hâlbuki İbni Rüşd evvelce dahî denildiği vecihle a'sâr-ı hicretin altıncısı evâhîrine mensûb bir adam olup 'asr-ı mezkûrdan zamanımıza kadar Fahreddin Râzî, Celâleddin Rûmî, Seyyid Şerîf Cürcânî, Ali Kuşçu, Suyûtî, Taşköprülü gibi nice 'ulemâ ve hukemâ gelmişler geçmişlerdir ki mensub oldukları kavmiyet-i Acemiye Arabiye ve Türkiye ve Osmâniyeden kat'-ı nazarla 'ulûm-i İslâmiye ve tabî'iyeden her biri mensub olduğu fende /207/ hidemât-ı 'azîmesiyle müşâr-ü bil-benân⁶²⁵ olmuşlardır. Diyâr-ı mağribde İbni Rüşd'ün vefatı ve bir maksad-ı siyasiye ile 'ulûm aleyhinde bir hükümdarın tedâbîr-i mümâna'atkârânesi memâlik-i İslâmiyeyi nasıl dūçâr-ı cehl edebilir ki ondan sonra Şarkda rasathanelere kimyahanelere varıncaya kadar mebâni'-i 'ilmiye revâç bularak tarîk-i terakkîde eser-i eslâfa ittibâ'dan geri kalınmamıştır. [Tarih-i 'ulûm] sernamesiyle derdest-i te'lîf bulunan eserimizde bu hakâyık muvazzahan gösterilecek ve bil-cümle mülûk ve selâfîn-i İslâmiye herhangi zaman meşâgil-i harbiyeden aman bulmuşlar ise hiçbir vakitte huzurlarından tebâ'ud etmeyen 'ulemâ haklarında envâ'i taltîfât-ı teşvîkiyelerinin semeresi olmak üzere meydân-ı /208/ ma'ârif tevsî' edilmiştir. Elbette bu hakîkati Draper dahî bilmez değildir. Bu adamın 'ilmi pek muhît olduğu hakkındaki itirâfımızı tekrar ederiz. Fakat kendisi 'ulûmun ve ehl-i 'ulûmun ta'assub-i edyâna her tarafta ve hemîşe mağlûb edildiğini göstermekle aradığı netâyici bulmağa sâ'idir. İslâm'da İslâmiyetleri gereği gibi meşkûk olan Tatar müstevlîlerinden mâ'adâ hiçbir hükümdar tarafından tahrîb-i binâ-yı ma'ârif cür'et bizce ma'lûm ve musaddak değildir ya. Bil-farz bir yerde bir zât tarafından böyle bir mu'âmele'-i muta'assıbânenin revâ görülmüş olmasına ihtimal verebilelim. Fakat bunda dahî îrâd eyleyecek mülâhazâtımız vardır. Şöyle ki: Nasrâniyet 'âleminde imhâ-yı /209/ 'ulûma dinen ve siyaseten lüzum görülerek îcâbât-ı elîmesi icrâ olunduktan sonra on on iki 'asır müddet 'ulûm denilen şey taht-ı makhûriyette kalagitmiştir. Bize gelince işte Draper'in kendi tarafından dahî itiraf olduğu vecihle o gayret-i tahrîb dinen ve siyaseten vukû'a gelmeyip belki ayaktakımından ma'dûd olan bir firkaya kendisini hoş göstermeye mecbur olacak

⁶²⁵ Parmakla gösterilen.

derecelerde siyaset-i za'îfe sahibi bir zât tarafından îkâ' edilmekle kalınmıştır. Bizde 'ulûmun terakkiden memnû'iyeti esbâbını başka cihetlerde aramalıdır. Sâ'ir yerlerde dahî beyân etmiş olduğumuz vecihle evvelâ İspanya'da gayret-i Nasrâniye 'ulûm-i İslâmiyeyi mahvetmiştir ki bunu Draper dahî /210/ mu'terif olup fakat o gayretin âsâr-ı tahrîbiyesi Sicilya ve Mayorka ve Minorka cezâyiriyle Afrika-yı şimâlîye kadar ta'ammüm eylediğini ihbârda gaflet göstermektedir. Şark cihetinden Tatarlar dahî turan ve iranı ve irak ve şamı Nasârânın endülüsü koydukları hâle ifrâğ etmişlerdir. Bir aralık ehl-i salîb dahî Suriye taraflarında bu tahrîbâtı itmâm etmişlerdir. İşte memâlik-i İslâmiye ilim cihetinden böyle tahrîbâta uğradığı gibi siyaseten dahî nice gavâ' ile dûçâr olduğu için terakkiyat-ı 'ilmiye evvelki hızından kalıp ondan sonra da o terakki gayreti Avrupa'ya intikâl eylediğinden 'ulûm-i şarkiye zamanımızda 'ulûm-i garbiyeden tekemmül ihtiyacına dûçâr olmuştur. Bu hakâyıkı gördükten sonra /211/ Draper'in bakiye'-i hikâyâtını da istimâ' eyleriz. Diyor ki:

Meahâzâ İbni Rüşd mezhebi bir sûret-i sâkitânede İtalya ve Almanya ve İngiltere'de yol alır idi. Fransisken tarîk-i ruhbânîsi erbâbıyla Paris dârulmuallimîni tarafından mazhar-ı hüsn-i telakki olup efkâr-ı münevvere eshâbından birçokları o mesleği kabul eylemişler idi. Lakin Fransiskenlerin rakîb-i dâimleri olan Dominikenler mezheb-i mezkûr aleyhine na'rezen-⁶²⁶ teşvîk olmağa başladılar. [İbni Rüşd mesleği ulûhiyetteki kâ'ide'-i teşahhusu hedem ediyor. Cebrîlik mezhebine yol açıyor ve efrâddaki zekânın merâtib-i muhtelifesiyle kâbiliyet-i terakkilerini anlaşılmasız bir hâle koyuyor] diye neşriyâta bulunuyorlar idi. Bütün kâ'inât içinde yalnız bir akıl ve irâde'-i fâ'âliyenin ferman-fermâ olması e'izze'-i Nasârânın kudretlerini imha ederek tarîk-i salâhı müsâvâten herkese açacağı için İbni Rüşd mesleği bunların işlerine gelmiyor idi. Diyorlar idi ki: [Nasıl nasıl? St. Pierre'in mukaddes /212/ ruhuyla hain Yahuda'nın mücrim ruhu arasında ruh olmak haysiyetiyle fark yok mudur? Ruh olmak mâhiyetince bunlar müsâvî midirler? Hem o İbni Rüşd kendi meslek-i münkirânesiyle emr-i hilkatî kudret-i ilâhiyeyi vahiy ve ilhâmı ekanim-i selaseyi te'sîr-i üd'iyeyi filanı da kâmilen inkâr ediyor. Ba's-i ba'de'l-mevti ve hâyât-ı câvidi bile inkâr ediyor] diye sonu gelmez yaygaralara girişiyorlar idi. O zamanlar beyne'l-akvâm en ziyâde efkâr-ı münevvere erbâbından sayılan Yahudiler meyânında dahî meslek-i İbni Rüşd münteşir idi. Yahudilerin en büyük

⁶²⁶ Nara atan, yüksek sesle bağırın.

mü'ellifi olan Memonides bu meslek-i hikmeti tamamıyla kabul eylemiş ve te'sîs eylediği mekteb meslek-i mezkûru her tarafa doğru neşreylemekte bulunmuş idi. Yahudiliğin ortodoksisi demek olan 'âdî Yahudiler bu meslek aleyhine kıyâm eylediler. Evvelce ahbâr ve 'ulemâ-yı yehûdun şahı ve hakîm-i a'zamı ve mağrib-i zemînin fahrı ve maşrık-ı zemînin envâr-ı 'ilmiyesi ve yalnız Hazreti Musa'da mâ'adâ cümlelerin efdal ve eşrefi 'addetmekte buldukları Memonides /213/ ba'demâ Hazreti İbrahim'in dinini ve hilkat-i kâ'inâtı inkâr etmiş bir kâfir olmak ve maddenin kıdem ve bekâsına kanâ'at etmek ve binâenaleyh münkir-i ulûhiyet fazîhasına⁶²⁷ cesaret eylemiş bulunmak ile ithâm edildi. Hakk Teâlâ'nın sıfât-ı asliyesini selb etmiş ve ulûhiyet-i subhaniyeyi boş ve lâ-şey menzelesine indirmiş ve edilen duâlara havâle'-i sem' kabul etmez ve dünyanın tasarruf ve hükümetine karışmaz vesâ'ire vesâ'ire diye âdeta vücûd-i bâriyi inkâra kalkışmış olduğunu i'lân eylediler. Monpeliye ve Barselona ve Toledo havraları Memonides'in kitaplarını ateşe yaktılar.

İhtar edelim ki:

Yahudi Memonides eğer meslek-i İbni Rüşd'e işbu küfriyâtı dahî idhâl eylemiş ise dûçâr edilmiş olduğu bu hakarete liyâkat ve istihkâkı inkâr olunamaz. Lakin İbni Rüşd mesleğinde bu gibi küfriyât mevcûd /214/ değildir. Olsa idi tehâfütlerde buralara dâ'ir mebâhisât dahî bulunmak lazım gelir idi. Meahâzâ bir feylesofun meslek-i hikmeti bir zamanın ahvâl-i 'umûmiyesine muvâfık düşmeyip de men'ine lüzum görülecek olur ise biçâre feylesof yalnız serd eylemiş olduğu mütâla'ât-ı hikemiyesinden dolayı mu'âteb olmakla kalmaz. Söylememiş ve hâtır ve hayalinden bile geçmemiş olan şeyler için dahî mu'âteb olur. Husamâsı onun kaleminden çıkan şeylere bil-külliyeye ma'ânî'-i ma'kûse vermek ve onun merâmıyla taban tabana zıd ve muhalif düşecek sûrette te'vîl eylemekle dahî kalmaz. Belki [Falan vakit şöyle bir şey söylemiş idi. Falan ve filan dahî /215/ işitmişlerdir] tarzındaki isnâdât bile onun kaleminden çıkmışcasına sem'-i kabul ile telakki edilir. Her milletin târihinde bu yolda bin emsâl vardır. Hattâ san'at-ı tab'ın icâdından mukaddem bazı meşâhîrin kitaplarına sonradan husamâ kalemıyla birtakım şeyler yazılarak ve bunlar o zâta isnad olunarak mu'âheze edildikleri bile görülmüştür. Meahâzâ tekrar ederiz ki Yahudilerin Memonides'e isnad eyledikleri şeyler meslek-i İbni Rüşd olmak şöyle dursun mu'ahharan efkâr-ı müşevvîşe erbâbının bin türlü ebâtîl-i gayr-i mü'essese ve gayr-i müsebbite ile tahrîbâtından kat'-ı nazar olunursa asıl

⁶²⁷ Alçaklık, edepsizlik.

materyalizm mesleğine bile tevâfuk eylemez. Sözde yine Draper devam /216/ eyliyor. Diyor ki:

Ferdinand ve İzabeli'n esliha'-i gâlibesi İspanya'da Arap hükümetini rehîn-i inkırâz eder etmez Papalık makamı o zamanın hayâlâtınca Avrupa'da Hıristiyanlığın kökünü kam⁶²⁸ ve kal⁶²⁹ edecek olan meslek-i İbni Rüşd'ü mahv u ibtâl için tedâbîr-i şedîdeye mürâca'at eyledi. Dördüncü Innocent zamanına yani 1243 sene'-i miladiyesine kadar rafz u ilhâda müte'allik cinâyât için Despotlar meclisinden başka mahkeme yok idi. Romen ittihâdı nokta'-i nazarınca o târihte te'sîs olunan Engizisyon mahkemesi mehâkim-i mahalliye makamlarına kâ'im ve 'umûmî bir papa mahkeme'-i mahsûsası oldu. Her memleketin Despotu bu mahkeme'-i papa'iyeden hoşnûd kalamayıp bunu kendi hukuk ve menâfi'-i mahsûsalarına mugâyir buldular. Engizisyon mahkemeleri İtalya'da İspanya'da Almanya'da ve Fransa'nın eyâlât-ı cenûbiyesinde küşâd edildiler. Fransa'nın cihât-ı cenûbiyesinde ilk tecrübeler ile Engizisyon isbat eyledi ki rafz u ilhâdı mahva hakîkten muktedir /217/ olacaktır. Binâenaleyh Engizisyonu İspanya'da aragon eyâletlerine de bil-idhâl oradan Yahudiliğin imhâsını onun dest-i kudretine ihâle ettiler. Mukaddemleri oralarda Vizigotlar hâkim iken Yahudiler gâyet müterakkî ve ma'mûr idiler. Fakat Vizigotlar Aryanizm mezheb-i muvahhidâne'-i Nasrâniyesini terk ederek Ortodoks mezheb-i teslîsini kabul eyledikleri zaman Yahudiler mezâlîm-i şedideye dûçâr edilmeye başladılar. Bunlar aleyhinde insaniyetin tecvîz edemeyeceği hükümler sâdır oldu. Cümlesi Hıristiyanların esiridir diye i'lân olundu. Binâenaleyh oraya Araplar geldikleri zaman Yahudilerin galebe'-i İslâmiyeye bütün kuvvetleriyle mu'âvenet etmeleri şâyân-ı ta'accüb değildir. Araplar gibi Yahudiler dahî şarka ve nesl-i Hazreti İbrahim'e mensûb idiler. Onlar gibi Yahudiler dahî muvahhid olup zaten kendilerini Vizigotların mezâlîmine dûçâr eden şey dahî hakîkatten bu tevhîdden ibaret idi. Arapların müddet-i hükümetinde Yahudiler pek büyük hürmet gördüler. Bunların en çoğu meşâ'ıyyûn hikmetine sâlik /218/ idiler. O hikmeti tadrîs için birçok mekâtib te'sîs eylemişler idi. Bunlar gayret-i ticâretle dünyayı dönüp dolaşıyorlar idi. Tabâbet hemen onlara mahsus idi. Bütün kurûn-i vustâ müddetinde Avrupa'nın tabîpleriyle sarrafları Yahudiler idi. İnzâr-ı tetebbu'ları sâ'ir

⁶²⁸ Kahretmek, zelil etmek.

⁶²⁹ Kökünden koparmak.

adamlardan ‘âlî olup ‘ulûm-i riyâziye ve hey’iyede dahî cümleye galebe etmişler idi. Alfonsun cedâvelini tanzîm eden bilâhere Vasko Dö Gama’nın seyahat-ı keşfiyesi esbâbını tehyi’e eyleyen bunlardır. Edebiyat-ı hafifede dahî mümtaz olup onuncu ‘asr-ı miladdan on altıncı ‘asr-ı milada kadar Avrupa’da kimse bunlara rekâbet edemez idi. Sarraflık ve tabîplik ve hattâ bazı kere vergi ve umûr-i maliye memuriyetiyle prenslerin devâ’ir-i hükümetinde bulunuyorlar idi. Navar hükümet-i Nasrâniyesi esâfil-i nâsı bunlar aleyhine tahrîk eyledi. Mezâlimden kurtulmak için birtakımı ca’lî olarak Hıristiyanlığı kabul ederek bunların da birçoğu sonra yine âbâ ve ecdâdı dinlerine dönmüşlerdir. Kastil hükümeti nezdinde /219/ bulunan papa vekili orada dahî Engisizyonun tesisini talep için ahaliyi teşvîk eyledi. Fukara olan Yahudiler paskalya esnasında salib-i İsa’ya muhtara olmak için Hıristiyan çocuklarını boğazlıyorlar diye ithâm olundular. Zenginleri ise meslek-i İbni Rüşd’e sâlik diye mahkûm edildiler. Kendi günah çıkarıcısı olan ve dominiken papazlarından bulunan Torquemada nâm rahibin ilkâsıyla Kraliçe İzabella Kastil’de dahî Engisizyonun tesisi için bir emir isdârını papadan rica eyledi. 1478 senesinde bu emir sâdır olup 1481 senesinde dahî Engisizyon mahkemesi tesis edildi. İlk sene’-i icrâatında endülüsde iki bin mahkûm ateşe yakıldı. Bundan mâ’adâ evvelce vefat etmiş olan canilerden dahî binlerce naaşlar kemikler mezarlarından çıkarılıp ateşe atıldı. On yedi bin kimse ya haps-i ebede veyahut mallarının müsaderesine mahkûm oldular. Binâenaleyh [kaçan kaçana] bir dehşet cihânı bürüdü. Artık Kastil ve Leon vilâyetleri /220/ Engisizyonunun baş hâkimi sıfatını alan Torquemada bu yeni mesleğini şa’sa’alandırmak için hâtır ve hayalden geçemeyecek işkenceler icâdına başladı. İmzasız evrâk-ı ithâmiye kabul olunuyor idi. Maznûnları müttehimleri kendi aleyhlerinde şehâdet edenler ile muvâceheye lüzum görülmüyorlar idi. Çünkü tâkat-güdâz⁶³⁰ işkenceler ile ikrâr-ı cürüm ettirmek daha kolay idi. Bu işkenceler mazlûmların sadâsı işitilemeyecek olan mahzenler derûnunda icrâ olunuyor idi. Gûyâ bir eser-i merhamet olmak üzere bir işkence tekrar edilmeyip fakat ‘adem-i kifâyesi hükmolunarak ertesi sabaha kadar te’hîr ediliyor idi. Mahkûmların aileleri dûçâr-ı sefâlet oluyorlar idi. Engisizyon târihini yazan Filorand diyor ki Torquemada ve avanesi on sekiz sene zarfında on bin iki yüz yigirmi adamı diri diri ateşe yakmış ve altı bin sekiz yüz altmış adamın dahî sûretlerini veya

⁶³⁰ Takat bırakmayan.

kemiklerini yakıp bunlardan mâ'adâ doksan yedi bin üç yüz yigirmi bir adamı dahî /221/ mücâzât-ı şettâyâ dûçâr eylemişlerdir. Bu zâlim Torquemada İbrani lisânıyla yazılmış olan Tevratları nerede var ise buldurup yakmış ve Salamankoda Yahudilik efkârı üzerine mebnîdir diye altı bin cild kütüb-i edebiyeyi dahî ihrâk eylemiştir. Bunlar içinde edebiyat-ı şarkiyeye dâ'ir pek çok kitaplar vardı. Kemâl-i istikrâh ile haber alıyoruz ki o zamanlar Papalık makamı ahaliden Engisizyon mezâlimine dûçâr olmak istemeyenlere 'afv-nâmeler satarak kendisine cesm bir vâridât teşkîl eylemiş idi. Meahâzâ bunca mezâlim asıl matlûb olan netîceyi yine intâc edemedi. Yahudilerden Araplardan Hristiyanlığı kabul edenler pek az idi. Binâenaleyh Torquemada Yahudilerin İspanya'dan tard ve ihrâcını talep eyledi. 1492 sene'-i miladiyesi Martının otuzu târihiyle bu tard ve ihrâc emri imza olundu. Vaftiz edilmemiş olan Yahudiler zengin olsun fakir olsun kadın erkek hangi hangi yaşta bulunur ise bulunsun mâh-ı Temmuzdan evvel İspanya'yı terk ile hicret emrini /222/ aldılar. 'Avdet edecek olurlar ise idam olunacaklar idi. Mâmeleklerini⁶³¹ satıp fakat bedelini ya İspanyol malına veyahut poliçelerine tahvîl ile götürebilecekler yani altın ve gümüş olarak hârice çıkaramayacaklar idi. İşte böyle memleketlerinden vehleten tard olundukları için mâmeleklerini de satamamışlar idi. Zîrâ çarşılar pazarlar satılık eşya ile mâli⁶³² olduğu halde alıcı yok idi. Zîrâ mâh-ı Temmuzdan sonra İspanyollar bu emvâle bād-i hevâya⁶³³ mâlik olmağa muntazır idiler. Mev'ûd olan zaman geldikde Yahudiler kâfile kâfile feryad ve figanlarını köklere çıkardıkları halde papazlar bunlar aleyhinde ahali'-i Nasrâniyeyi teşvîk için 'alenen va'azlar ediyorlar idi. Gariptir ki bu temâşâ-yı fâci' İspanyolları da ağlatıyor idi. Lakin Torquemada Yahudilere mu'âvenetten İspanyolları kat'iyen men' eylemiş idi. Matrûdların bazıları İtalya'ya ve diğer bazıları Afrika'ya doğru gittiler. Napoli'ye bahren gittiklerinden gemilerdeki izdihamdan peydâ olan hummayı /223/ beraber götürdüler. Bu hastalık Napoli şehrinde yigirmi bin nüfûsun helâkına sebep oldu. Hattâ hastalık oradan İtalya'nın sâ'ir taraflarına ve bir cihetten memâlik-i Osmâniye ve diğer cihetten İngiltere'ye kadar müstevlî oldu. Zaten daha seyahat-i bahriye esnasında kadın erkek binlerce Yahudi vefat etmişler idi. Bu vefayâtın en büyük mûcibi ise deniz üstünde susuz kalmaları idi.

⁶³¹ Ellerinde bulunan her şey, ne varsa hepsi.

⁶³² Dolu.

⁶³³ Bedavaya.

İhtar edelim ki:

Bazı erbâb-ı kalemimizin cümle'-i âsâr-ı kalemiyelerinden olan [Engizisyon esrârı] Draper'in burada hûlasatü'l-hûlasasını yazdığı mezâlimin tafsilât-ı sahîhasını hâvî bulunmakla kâri'lerimize mütâla'asını tavsiye eyleriz. Şu dahî ihtâr olunur ki memâlikimizde el-hâlet-i hâzihî İspanyol lisânıyla mütekellim bulunan Yahudiler işte hep bu tard ve teb'îd esnasında /224/ zir-cenâh-ı saltanat-ı seniyyeye ilticâ etmişler ve hüsn-i kabul ve himâye'-i müşfikâneye nail olmuşlardır. Fakat İspanya'da Engizisyon mezâlimi yalnız Yahudileri perişan etmekle kalmamıştır. Araplar hakkındaki mu'âmelât-ı i'tisâfiyeyi dahî Draper ber vech-i âtî hikâye eyliyor. Diyor ki:

İspanya Yahudileri aleyhinde iltizâm olunan işbu tedâbîr-i imhâ'îye gibi bir tedbîr dahî Araplar aleyhine icrâ olunmaya başladı. 1502 sene'-i miladiyesi Şubatında Sevil'de bir emir neşrolundu ki Hakk Teâlâ'nın düşmanları olan Arapları Kastil ahalisinin nazar-ı şiddetine havâle ederek bunlardan henüz Hıristiyanlık vaftizini kabul etmemiş olanlarını Nisan evâhirinden evvel memleketinden çıkmağa mecbur eyliyor idi. Yahudiler gibi bunlar dahî mâmeleklerini satabilecekler ise de bedelini altın ve gümüş olarak götüremeyecekler idi. Bundan mâ'adâ Arapların memâlik-i sâ'ire'-i İslâmiyeye hicretleri dahî men' olunup /225/ bu memnû'iyete itâ'at etmeyenler için ölüm cezası ta'yîn kılınmış idi. İşte görülüyor ki bunların hali Yahudilerden beter idi. Zîrâ Yahudiler nereye isterler ise gitmeye me'zûn idiler. İspanyolların i'tisâfât-ı vahşiyesi o derecelerde idi ki Hıristiyanlığı kabul etmemek emrindeki sebatlarından nâşî Arapları 'umûmen idam eylemek kendi hükümetlerinin hakkı olduğunu i'tikâd ederler idi. Kendi zaman-ı kuvvet ve hükümetlerinde Arapların Hıristiyanlara bahşeyledikleri müsâ'adât ile bu mu'âmelât-ı zulmiye ne nankörâne bir mu'âmeledir? Mazlûmlarına verdikleri va'adleri îfâya mecbur olduklarını bile zannetmezler idi. Gırnata şehri Arapların hukuk-ı dîniye ve siyasiyesine ta'arruz edilmemek şartıyla teslim olunmuş iken kardinal Ximenes'in teşvikiyle bu şarta riâyet olunmayıp Müslümanlar sekiz asırdan beri sâkin oldukları memleketten tard ve teb'îd edildiler. Endülüs'de Müslümanlık Yahudilik Hıristiyanlık gibi üç dinin beraberce mevcûdiyeti Müslümanlığın felsefesi demek olan meslek-i İbni /226/ Rüşd'ün terakkisini teshîl eylemiş idi. Vaktiyle Roma'da kudemânın ma'bûdları olan putların cem'iyle bunların hiçbirisine mu'tekidler tarafından evvelki kadar ta'assubla i'tikâd edilmemekten ibaret bulunan hâl Endülüs'de dahî vukû'a gelmiş idi. İbni Rüşd'ün

kendisi bile evvelâ Müslüman ba'dehû Hıristiyan ondan sonra da Yahudi ve nihâyet dinsiz olmuş diye ithâm edilmiş idi. [De Tribus Impostoribus] nâm kitâb-ı inkârın mü'ellifi İbni Rüşd olduğu bile zannedilmiş idi. Kurûn-i vustâ esnasında rafz u ilhâda dâ'ir iki kitap şöhret almıştır. Birisi bu [De Tribus Impostoribus] ve diğeri [İncil-i bâkî] nâm kitaptır. De Tribus Impostoribus, Gerbert nâm papa ile kral İkinci Frederick ve İbni Rüşd'den ibaret olmak üzere üç zâta başka başka isnad edilmiştir. Fakat Dominikenler bilhassa İbni Rüşd'ün hasmı olduklarından onun hakkındaki isnâdâtı kabule hazır idiler. Hele İbni Rüşd'ün nân-ı mukaddesten dolayı Nasrâniyet aleyhindeki mu'âhezâtını bir türlü 'afv /227/ edemiyorlar idi. İbni Rüşd'ün mü'ellifâtı on üçüncü 'asr-ı milad mebadisinde Michael Scot tercümesiyle Avrupa'ya münteşir olmuş ise de ondan pek çok zaman evvel dahî gerek Avrupa gerek Asya âsâr-ı edebiyesi hakîm-i mûmâ ileyhın efkâr ve mütâla'âtıyla dolmuş idi. John Erijen'in bunları nasıl iktibâs eylediğini görmüşüzdür. Araplar dahî hikemiyât ile iştigâle başladıkları zamandan beri efkâr ve mütâla'ât-ı mezkûreyi kemâl-i rağbetle kabul etmişlerdir. Üç hilâfet-i İslâmiye merkezlerinde İbni Rüşd'ün efkârı cârî idi. İnsanların terakkiyât-ı zihniyelerinin mahsûlât-ı cedîdesinden olmayıp hakîm Aristo'ya isnâd olunmuş efkâr ve mütâla'âtın bulunmasıyla en 'âlim adamlara kadar vâsıl olmuşlar idi. Bu fikirleri bu mütâla'aları Robert Grostete ve Roger Bacon ve daha sonraları Spinoza gibi mü'elliflerin âsârında da buluyoruz. Bunların mücidi İbni Rüşd değildir. İbni Rüşd hikemiyât-ı mezkûreyi daha ziyâde tasrîhden başka bir şey yapmamıştır. Fakat on üçüncü 'asr-ı /228/ milad Yahudileri nezdinde Aristo bil-küllüye unutulmuş bunlar tamamıyla İbni Rüşd'e tahsîsen isnad olunmuşlardır. Hıristiyanlık 'âleminde intişar kâ'ide'-i hikemiyesinin tarafdârânı o kadar çok idi ki 1255 senesinde papa Dördüncü Aleksandır buna müdahaleye mecbur oldu. Onun emriyle Büyük Alber [vahdet-i rûhiye] aleyhine kendi kitabını yazdı. Bunda ruhun mâhiyet ve menşe'inden bahse girişerek insanın hâyâtından evvel bir ruh-i muktebesin kendi hüviyet-i mahsusasını tenvîr etmesi ve mevtinden sonra dahî bekâsı bir hatâ-yı müstekreh olduğunu isbâta çalıştı. Fakat İbni Rüşd'ün en büyük düşmanı Thomas Aquinas oldu. Vahdet-i ruhiye ve inkâr-ı hâlık ve hilkat emrindeki rafz u ilhâdları asıl bu zât hedem ve tahrîb eyledi. Onun muzafferiyâtı yalnız Dominikenler tarafından değil Floransa ve Piza sanâyi'-i nefisesi erbâbı

tarafından da alkışlandı. Thomas Hıristiyanların bir Müslümandan eşna⁶³⁴ olan İbni Rüşd gibi bir mülhidin telâmîz-i⁶³⁵ hikmeti olmasını bir türlü hazmedemiyor idi. St. Thomas'ın /229/ tarîkdâşı olan bu şöhretli Dominiken kendi rakipleri olan Fransiskanların de İbni Rüşd'e meyletmelerinden ve meşhur Dante'nin de bunlara muhibb bulunmasından dolayı hiddet ve gadabına nihâyet olmayıp Danteyi dahî tehlikeli bir meslek-i hikemiyenin vâzı'ı olmak üzere ithâm eyledi. [Bütün dinler yanlıştır. Her ne kadar cümlesi insanlar için nâfi' olabilir ise de!] kâ'idesinin vâzı'ı kendisidir diye i'lân olundu. Âsârı mahvedilmek ve bunları mütâla'adan Hıristiyanlar men' olunmak için Viyana konsilinde bir karar i'tâsına bile çalışıldı. Engizisyonun işkenceleriyle Dominikenler bütün Avrupa'yı titrettiler. 'Asrın dince mübâlâtsizliğini kâmilen bu Arap feylesofuna isnad eyliyorlar idi. Meahâzâ İbni Rüşd'ün hâlâ muktedir tarafdârları var idi. İtalya'nın şimâl tarafları ile Paris'de Fransiskanlar onun esâs-ı hikmetini muhâfaza eylediklerinden bu mebâhiseler ile bütün Nasrâniyet 'âlemi sarsılıyor idi.

Biz diyoruz ki: /230/

Draper'in şu tafsilâtı okunduktan sonra tarafımızdan îzâha hâcet bile kalmaksızın hakikat-i hâl anlaşılabilir ise de bu tafsilât içinde tarafımızdan da îzâha muhtac bir iki nokta vardır. Onun birincisi İspanya'da Arapların dûçâr edilmiş buldukları i'tisâfâtır ki Avrupa için Viardo gibi müverrihlerin ve bizim bu taraflar için târih-i Endülüs gibi âsârın verdikleri tafsilât kâfi ve vâfi olmakla o cihetten sözü uzatmağa lüzum görmüyoruz. Bizce asıl şâyân-ı ehemmiyet olan nokta İbni Rüşd'ün hikmetindeki te'sîr ile onun İslâm nazarında sûret-i telakkisidir. Bu te'sîrin neden ibaret olduğu da Draper'in tafsilâtından anlaşılabilir. /231/ Yani o zaman beyne'n-nasârâ efkâr-ı münevvere eshâbı Hazreti İsa 'alâ nebiyyinâ ve aleyhisselâm Efendimize isnad olunan Nasrâniyet-i sahîhanın nasıl aslına benzeyemeyecek derecelerde dûçâr-ı tahrîf edildiğine ve İseviyet-i sahîhanın dahî İslâmiyette dâhil bulunduğuna vâkıf olarak Nasrâniyeti hemen terk derecesinde gevşetmişler de Dominikenlerde ve onların mahreki olan Papalık tarafdârânında bu gayret onun üzerine hâsıl olmuş. Sözü biraz daha açığı şimdiki Avrupa'nın ahvâl-i Nasrâniyesi o zamanlar peydâ olmağa başlamış. Ma'lûm a şimdilerde Avrupaca Hıristiyanlığın kuvveti ne kadar azalmıştır. Eğer şimdi bir Engizisyon yapılsa idi binlerce on /232/ binlerce değil yüzbinlerce milyonlarca rafz u

⁶³⁴ Daha şeni, çok çirkin ve fena.

⁶³⁵ Talebeler, çıkarlar.

ilhâd erbâbının ateşlere yakılması lazım gelir idi. Amma o devirler bir daha ‘avdet etmemek üzere a‘mâk-ı mâzîde nesyen mensiyya⁶³⁶ hükmüne gitmişlerdir. İbni Rüşd’e ne kadar butlân isnad olunuyor ise kâffesi Hristiyanlık ve onun da Dominikenlik nokta’i nazarından butlândır. Yoksa işte görülüp duruyor ki Nasârâdan sâ’ir birçokları ve hattâ Fransisken papazları bile meslek-i İbni Rüşd’ü kabul etmişlerdir. İslâm’a gelince: İbni Rüşd’ün ne kendisi ne mesleği taraf-ı İslâm’dan dûçâr-ı i‘tisâf olmamıştır. Kendisi Marakeş’de kemâl-i râhat ve îmânca kuvvet ile ‘azimetdâr-ı ahret olup âsârı da beyne’l-İslâm münteşir /233/ olmuştur. Vâkı‘â tehâfütlerde görüldüğü vecihle bazı noktalarca İmam Gazalî’nin itirâzâtına dûçâr olmuş ise de hamden sümme şükran İslâm’da mübâhese ve münâzara meydanı serbesttir. Bu yoldaki münâzara yalnız İbni Rüşd hakkında vâki değildir. Mesâlik-i İslâmiye erbâbı meyânında daha ne kadar dakîk ve ‘amîk mübâhaseler cereyân etmiştir. Hattâ Mu‘tezile ile edilen mübâhasât bundan daha pek çok şedîd ve medîddir. Bu İbni Rüşd meselesi dahî isbat eder ki ‘ulûmun nizâ‘ı İslâm’a karşı olamayıp ‘ulûma muhalif kimler ise onlara karşıdır. Bu bâbı resîde’-i hadd-i hitâm etmek için Draper diyor ki:

İşte İspanya’dan bütün Avrupa’ya münteşir /234/ olan meslek-i İbni Rüşd’ün hülâsa’-i târihiyesi budur. İkinci Frederick sayesinde Sicilya’ya dahî münteşir olmuş idi. Bu hükümdâr meslek-i mezkûru tamamen kabul etmiş idi. [Sicilya Mesâ’ili] nâm kitabında kâ’inâtın hudûs ve kıdemi ve ruhun mâhiyeti hakkında istîzâhâta girişerek bu bâbda ucûbe’i şâfiyeyi yine İbni Sabin nâmında bir Müslümandan almış olduğunu itiraf eyliyor idi. Lakin bu bâbda papaya karşı açtığı mübâhasede mağlûb oldu. Fakat meslek-i İbni Rüşd İtalya-yı şimâlîde birçok vakit daha devam eyledi. Venedikte o kadar moda hükmünü almış idi ki kibâr-ı ahali ondan başka meslek-i felsefe tanımazlar idi. Nihâyet kenîse bir tedbîr-i kat’î ittihâz eyledi. 1512 senesinde Lateranda müctemi‘ olan konsil bu mesleği tercîh edenlerin sarâhaten küfrünü hüküm eyledi. Bundan mukaddem gördüğümüz vecihle son Vatikan konsili de onlara lanet okudu. Unutmayalım ki bu kadar tedâbîr-i zecriyeden /235/ sonra dahî İbni Rüşd meslek-i hikmeti el-hâlet-i hâzihî nev‘-i beşerin kısm-ı küllîsi nezdinde merğûb ve makbûldür.

Biz dahî işbu beşinci bâbı resîde’-i hüsn-i hitâm eylemek için yalnız şu sözü tekrar edeceğiz. El-hakku ye‘lû velâ yü‘lâ aleyh⁶³⁷. /236/

⁶³⁶ Tamamen unutulmuş.

⁶³⁷ Hakk yücedir, O’ndan yüce hiçbir şey yoktur.

BEŞİNCİ BÂBA TARAFIMIZDAN ZEYL 'ULÛM VE İSLÂM

Biz bu bâbın mevâdd-ı mündericesini ber vech-i âtî tertîb etmekteyiz.

Bu bâbı küşâdın lüzumu --- Ezeliyet-i 'âleme dâ'ir münâzara --- Ebediyet-i 'âleme dâ'ir münâzara --- Felâsifenin [Allah fâ'il ve sâni'-i 'âlemdir] kavillerindeki telbîslerine dâ'ir münâzara --- Felâsifenin 'âlem için bir sâni' isbâtından 'aczlerine dâ'ir münâzara --- Felâsifenin me'âd-ı cismânîyi inkârlarına dâ'ir münâzara --- Hâtîme. /237/

İşbu mevâdd-ı mündericeyi ber vech-i âtî bast ve temhîde besmele-keş-i ibtidâr oluyoruz. Draper'in [Nizâ'-ı 'ilm ü Din] tesmiye eylediği kitaptan buraya kadar tercüme ve intikâd eylemiş olduğumuz beş bâbdan kârî'în-i kiramımıza tamamen ve sarâhaten ma'lûm olmuştur ki muallim-i mûmâ ileyh dîn denilen şeyin 'ulûm ile tevfiği kâbil olmadığına kanaat ederek bu imtina'ı dahî göstermek için şu kitabı yazmıştır. Biz ise mûmâ ileyh'in bu sözü belki dîn-i İslâm'dan mâ'adâ edyân hakkında sahîh olabilir ise de din-i İslâm'ın 'ulûma muhâlefeti şöyle dursun 'ulûm-u riyâziye ve tabi'iyeye ve sâ'ireden istintâç olunacak hikmet-i hakîkiye din-i İslâm'ın dahî esas-ı metînesinin üssü olduğunu /238/ bedâhетен gördüğümüz cihetle işte bu gördüğümüzü göstermek için dahî Draper'i intikâd eylemekteyiz. Fakat gördüğümüz şeyleri kime göstermek azmindeyiz? Draper'e mi? Avrupa'ya mı? Keşke gösterebilsek, keşke onlar dahî hakikat-perestâne bir nazarla bu hikmetleri görebilseler! Bu hal bizim hakkımızda da onlar hakkında da hayırlı olurdu. Biz aleyhimizdeki iftiraldan kurtulup hidâyetimizin tetkikiyle müstefid olur idik. Onlar dahî dalâlet-i hallerinden kurtulup mazhar-ı hidâyet olmak ile müstefid olurlar idi. Meahâzâ bu da mümkündür. Gün olur ki şu yazdığımız satırlar onların dahî manzurları olur. Fakat biz şimdiki halde gördüğümüz hakâyıkı kendi /239/ gençlerimize göstermek gayretindeyiz. Ol gençlerimize ki sâye-i maârifvâye-i cenâb-ı hilafet-penâhîde 'ulûm-i şettâyı iktisâb eylemektedirler. İşbu iktisabât-ı 'ilmiyelerinden devletimiz, milletimiz güzel güzel hizmetler beklemektedirler. Devletimizin beklediği hizmetler o gençlerin hidemât-ı dünyeviyeleri olup nâil oldukları nimetlerin îfâ-yı şükür ve mahmideti için bu hizmetlerden geri kalmayacakları hamiyet ve sadakatları muktezâsından olduğu gibi millet-i İslâmiyece kendilerinden ümîd ve intizar olunan hizmet iktisâb-gerdeleri olan 'ulûm-i şettânın İslâmiyet tarafından nazar-ı husumetle görülmesi şöyle dursun belki emir ve teşvîk dahî edilmekte bulunduğunu görerek

Avrupa ve Amerika /240/ ahâlisinin ‘ulûm aleyhinde husumetlerinden dolayı kendi mezhepleriyle mücadeleleri bizim için vâki olamayacağını anladıktan sonra ‘ulûm-i cedîdenin bir kat daha tazeleyip tezyin eyledikleri hikmet ve hakikat-ı kadîmeyi hikemiyâtı İslâmiyeye bit-tatbîk onun revnak-ı kadîme ve müsellemesini arttırmalarından ibarettir. Gayret-i dîniye ve hamiyet-i İslâmiyelerinden işte bu hizmeti ma‘neviyeyi dahî bekleriz. Hem de inâyet-i Rabbaniyeden kat’iyyen ümîdvârız ki bu intizârımız dahî boşa çıkmayacaktır.

Şimdiye kadar sebk eden tafsîlâtta genç kârielerimizin dahî elbette malumları olmuştur ki İslâmiyet içinde pek büyük hakâyık bulunduğunu ve hakâyık-ı mezkûrenin ‘ulûm-i şettâya /241/ tevâfuk eylediğini Draper dahî inkâr edemiyor. Fakat ale’l-ittlak [din] denilen şeyin ‘ulûma tevâfukunu bir türlü gönlü istemediğinden ve daha doğrusu asıl hizmet eylediği agrâza bu tevâfuku mülayim bulamadığından gâh Kur’ân-ı ‘azimüş-şân Hakk Sübhanehü ve Teâlâ Hazretleri hakkında antropomorfizm kaidesi üzerine müesses bulunduğu halde bilâhere ulemâ-yı İslâmiye’nin ‘ulûma muvâfık hakâyık ile hikemiyât-ı İslâmiye’yi tezyin eylediklerini ve gâh bu muvâffakiyyette cümleye tefevvuk eylemiş olan İbni Rüşd’ün dahî din-i İslâm tarafından makhûr edilerek ba‘demâ memâlik-i İslâmiye’nin zulmet-i cehl ile dolduğunu beyân eylemek gibi bin türlü iftiralar ile İslâm /242/ aleyhindeki ‘adâvetini dahî meydana koymaktadır. Yani Draper hiçbir dinin esası ‘ulûma müstenid olmak şöyle dursun hiçbir dinin ‘ulûmu tecvîz edebilmesi dahî mümkün olamayacağını genç mütefenninlere taze fikirli feylesoflara isbât ederek insanîyet ve medenîyet ise ancak ‘ulûm ile müterakki ve müstefiz olacağından bu terakki ve tefeyyuza mâni olan dinden rû-gerdân⁶³⁸ olmaları lüzumunu isbâta çalışmaktadır. Biz dahî mahzâ muallim-i mûma ileyhın bu haksız ve ziyanlı sâniyasını gençlerimize gösterip gerek Draper’in ve gerek o akılda olan sâ’ir hukemânın tahlîl eyledikleri ‘ulûmdan muktebes ve ‘ulûma muvâfık bir din-i ma‘kûlün mahza İslâmiyet’ten ibaret olabileceğini gençlerimizin nazar-ı /243/ hikmetlerinde isbât gayretiyle çalışmaktayız.

Düşünelim ki dîn ile ilim arasındaki nukat-ı münâza‘un fihâ nelerden ibaret olabilir? ‘İlmin [iki nokta arasındaki akser tarik hatt-ı müstakimdir] sözü münâza‘un fih olabilir mi? Din denilen şey hendese mektebi midir? Kezâlik [Kudemâ-yı erbâb-ı hey’et Kürre-i Arz’ın merkez-i ‘âlem olduğunu zannederek hesaplarını ona göre yürütmüşler ise de müteahhirîn Kürre-i arzdan bir milyon dört yüz bin kere büyük olan Şems durur iken

⁶³⁸ Yüz çevirme

Arz'ın merkez olarak Cümle'-i Şemsiyeyi teşkîl eyleyen ecrâmı cezb edemeyeceğinden Şems'i merkez ittihâzıyla hesaplarını ona göre yürütmüşlerdir] sözü münâza'un fih olabilir mi? Din denilen /244/ şey kozmografya veyahut hey'et medresesi midir? Vâkıâ bazı zevâtın bazı hikemiyyât-ı bâtılayı red için meseleyi bu mekteplere, bu medreselere kadar düşürdükleri görülmüş ise de hikmetçe ebâtıl-ı sarîhayı red için 'ulûmca hakâyıktan 'addolunmak mertebesini bulmuş olan mukarrerât-ı kat'ıyyeyi redde kalkışmaktan biz bir fâide ümîd edememekten fazla cihet cihet mazarrâtlar dahî görürüz. Ne hâcet? Bir kere eslâfımızın gittikleri yola bakacak olursak ve gâye-i dîn için 'ulûmun redd ve inkârını St. Augustin ve emsâli gibi âbâ-i kenîsaiyede buluruz. İmam Gazalî ve İbni Rüşd gibi hukemâ ve ulema-yı İslâmîyeyi ise redd-i 'ulûmda değil belki hakâyık-ı 'ilmiye ile hakâyık-ı dîniyeyi /245/ mukâyese ve tatbik ve muhâkemede görürüz. Dinin 'ulûma ve 'ulûmun dine meydan okuyabilecekleri nukât ise isbât-ı vacib hudûs veya ezeliyet-i 'âlem fena veyahut ebediyet-i 'âlem ve mebde' ve meâd gibi noktalardan ibaret olabilir. Vâkıâ derince düşünülecek olur ise bu noktaların 'ulûm-u hikemiyyeye hemen hiç de taalluku görülemez. Çünkü bunlar ne 'ulûm-ı riyâziye ve ne de 'ulûm-ı tabî'iyeden değildirler. Belki hukemânın dahî [metafizik] tabir ettikleri vech ile maverâü't-tabâ'adırlar ki onlar üzerine yürütülecek mübâhasatta hiçbir kimsenin berahîn-i riyâziye ve tabiiyye gibi kat'î burhânı olamayıp gâyet-i iddialar herkesin kendi itikâdlarından ibaret kalır. Evet! Bunlar /246/ 'ulûmdan ziyâde dine ait noktalardır. Çünkü dîn denilen şey aynen [bilgi] değildir. [İnanmak] tır. Bilmek ve inanmak meselelerine lisân-ı hikmet-i dîniyede [ilim ve îmân] denilmiştir. Bit-tetebbu' bilinebilecek şeylerin kâffesi Avrupalıların [siyans] dedikleri ve bizim mütefenninlerimizin [ulûm ve funûn] tabir eyledikleri hudûd dâhilinde mahdûd olup bunların ötesi artık bilinebilecek şeylerden olmadıklarını felasife dahî itiraf eylemektedirler. Bilinebilecek şeyler olmadıktan sonra itikâd olunabilecek şeylerden addolunacakları derkârdır. Nasıl ki [Ellezîne yû'minûne bil-ğaybi]⁶³⁹ âyet-i kerîmesinin tefsîrinde müfessirîn-i izâmın dahî beyân buyurdıkları vecihle îmân denilen /247/ şey gâibi kabûl-i bil-yakîndir. Mevcûd ve müşâhed olan şey hakkında îmân değil ilim vaki' olur. [Ben îmân ederim ki su cârî ve ateş hârdır] demek abestir. Zîrâ bunlar müşâhedattan ve binâenaleyh malumâtıdır. [Ben îmân ederim ki Hakk sübhanehü ve teâlâ Hazretleri vardır. Mekândan, zamandan, serikten, nazirden münezzehtir] denilir ise işte bu söz sahîh olur. Çünkü bunlar mer'ıyyâtıtan, müşâhedattan değildirler ki 'ilm-i âdî

⁶³⁹ Bakara Suresi; 3: "Onlar gayba inanırlar".

bunlara lâhik olabilsin. Bunlar vahy-i ilâhî ve talim-i enbiya ile inanılır şeyler olduğundan bunlar hakkında ancak îmân lâhik olabilir. O lühûk-ı îmâna da hukemâ ve felâsife iştirâk edemezler. Çünkü onların istinat eyledikleri ‘ulûm-ı riyaziyye ve tabiiyye ve sâ’irede /248/ bunlar dâhil değildirler.

Meahâzâ her ciheti ayn-ı hakikat ve o hakâyıkın tahakkuku mahz-ı mucize ve ayn-ı hikmet olan diyanet-i celîle-i İslâmiye’de gayba sûret-i îmân dahî öyle bir hakikati bâhire üzerine tesis edilmiştir ki ‘ulûm ve funûn ile tenevvür eden zihinler dahî zikrolunan umur-ı gaibeyi düşünce düşünce İslâmiyet’in irâe eylediği sûretlerden daha doğrusunu ve daha mülayimini bulabilmekten aciz kalırlar. İşte bu hikmete mebnidir ki mütekellimin-i kirâm, ulema-yı a’lâm ve hukemâ-yı tîz-efhâm hazerâtı kâffe-i ‘ulûmu İslâmiyet dâ’iresi dâhiline alarak îmâna müteferri’ umuru zikrolunan ‘ulûm ve funûna da tatbikten ihtiraz etmemişlerdir. Müşârun ileyhim efendilerimiz hazeratının /249/ felâsife ile bu yoldaki mübâhasât ve münâzaratı görülecek olsa kendileriyle felâsife aynı mektebin şârikleri imişler de aralarında refikânâ ve şerikânâ bir münâzara cereyân eylemiş zannolunur. Bundan mukaddem Draper’in numunesini bize gösterdiği vecihle St. Augustin ve sâ’ir âbâ-i Nasrâniyenin münâzaraları bizimkilere kat’a kıyas kabul etmez.

Ama burada [felâsife] dediğimiz şeyi zenâdika ve dehriyûn ve mülhidûn gibi namlarla yâd olunan eşkıyadır zannetmemeli. Onlar bir sûret-i mutlakada erbâb-ı inkârdandırlar. İnkâr için burhânları sorulacak olsa burhân-ı makul îrâdından izhâr-ı acz ederler. Bilâ burhân /250/ ve sûret-i mutlakadaki inkârları kendilerine de kanaat-ı bahş olmaz. İnsanı hayvânât-ı âdiye menzilesine indirmek bile bunların gâyet-i hikmeti olmayıp hattâ nebâtat menzilesine indirmekle dahî iktifâ edemezler. Taş toprak gibi mevâdd-ı câmide menzilesine kadar indirirler. Binaenaleyh eşkıya-yı merkûme maneviyat cihetine hiç de yanaşamazlar. Onlar için ırz, namus, muhabbet-i zev’il-kurbâ, hubb-i vatan, gayret-i milliyye ve diniyye ve ihvet-i beyne’l-beşer gibi umur-ı mukaddese adeta safderûnluk eseri addolunur. Bunlar [eşkıya] tabirinin hâvî olabildiği maânînin kâffesine göre hakikaten eşkıyadandırlar. Kudemâ nezdinde bunların miktarı pek az idi. Adeta üç beş muhtellü’ş-şu’ûr /251/ heriflerden ibaret idi. Mesâlik-i bâtıla-i hikemiyeleri cumhur-ı hukemâ nezdinde kat’iyyen merdûd idi. Nâsdan bunlara uyanlar dahî kendileri gibi kalîlü’l-miktâr olup onlar dahî hey’et-i mecmuâ-i beşeriye nezdinde müstenfer ve müstekreh idiler. Şimdilerde Avrupa’nın bazı yerlerinde miktarları biraz çoğalmış ise de müstenferiyyet ve müstekrehiyyet-i kadîme onlar hakkında dahî vaki’dir. Her hükümet

tarafından ve namus ve haysiyet sahibi her insan-ı kâmil cânibinden dûçar-ı makhûriyyet olurlar. İşte bu hazeleyi [felâsife] ve [hukemâ] unvanlarına bi-hakkın isbât-ı liyakat eylemiş bulunan zevât-ı muhtermeden ayırmak lazım gelir ki felasife ve hukemâ-yı mûmâ ileyhimin kâffesi hakikatperest adamlardan olup /252/ gerek aralarında ve gerek ulema-yı edyân ile vuku' bulan münâzaraları ise bâlâde ta'dad olunan umûr-ı mukaddeseyi ukûl-u nâsa daha vâzih ve daha kat'i bir sûrette kabul ettirmek maksad-ı salâh-ı cûyânesine mübtenidir. Vâkıâ, bunlar diyânet-i Nasrâniye'ye hemen hiç de takarrub edemezler. Zîrâ kendileri 'ulûm ve funûn meydanında ve bunların envârıyla münevver olan zihn ve fikirleriyle mübarezeye çıkmış kahramanân-i hikmet olup abâ-i Nasrâniye ise makulât-ı 'ilmiyeyi esasından red ve kendi zanlarının lâ yuhtıyâne hakâyıktan ibaret bulduklarını iddia eylediklerinden hukemâ ve felâsifenin bunlarla münâzarası kânun-ı münâzaraya sığamaz ki münâzara kâbil olabilsin. Amma ulema-yı İslâmiye gelince 'ulûm-ı /253/ şettâ bunların dahî meyâdîn-i bahs ü cidâli olduğundan felasife ile bu cihetten aralarında ittihâd-ı nazar vardır. O halde münâzara ona mahsus olan kânun mûcibince mümkündür.

İmdi biz bu bâbımızda şu münâzaranın numunesini kârilerimize göstereceğiz. Dîn ile 'ulûmun asıl nukât-ı münâza'un fihâsı bu bâbımızın sernâmesinde tayin eylediğimiz şeyler olduğu için [Ulûm ve İslâm] unvanını da bu bâba münasip görmüşüzdür. Bu bâbımızı Draper'in beşinci bâbına zeyl edişimizin de sebab-i mahsûsu vardır. Şöyle ki: beşinci bâbın nihâyetlerinde Draper İbni Rüşd'ün kıymet-i hikmetini 'ulûma tamamıyla muvâfık bulmak ve Avrupa hikemiyât-ı cedîdesine bile esas olduğunu göstermek /254/ derecelerine varıp müteakiben İbni Rüşd'ü dahî İslâm tarafından makhûr göstermiştir. Genç kâri'lerimiz görür görmez [Na işte, dîn değil mi; 'ulûm ile barışamaz vesselâm. Demek oluyor ki İbni Rüşd'ün meslek-i hikmeti muvâfık-ı İslâm olmadığı için taraf-ı İslâm'dan reddolunduğu gibi Nasrâniyete de muvâfık olmadığı için taraf-ı Nasârâdan yani Papalık tarafından dahî tahkiren reddolunmuştur] deyivereceklerdir. Hâlbuki bu hükmü verivermezden evvel İbni Rüşd ile 'ulema-yı İslâm'dan kim arasında hangi noktalar üzerinde nasıl bir münâzara vukûa gelmiştir ve o noktalar üzerine kimler ne gibi sözler söylemiştir, İbni Rüşd'ü tahti'ede icmâ var mıdır? İcmâ olmadığı /255/ sûrette yalnız bir zatın hükmünü umûmiyet ve mutlakıyet sûretiyle İslâm'a atıf câiz midir? Buralarını görüp anlamaksızın böyle bir hükmü vermek gençlerimizin zekâ ve irfanlarına çesban mıdır? Ya gençlerimiz bu tafsîlât ve izâhâtı nereden alacaklar? Avrupa elsinesiyle yazılmış kitaplardan maksûda zaferyâb olamayacakları bedihî ve

âşikârdır. Bunlar meyânında en ziyâde sahib-i vukûf zannolunan Ernest Renan bile İbni Rüşd'e isnâd ve iftira edilen şeyleri hakâyık-ı hikem-i Rüşdiyeden tefrîk edememiştir. Gençlerimiz bu bâbda muhtaç oldukları şeyleri şu meydân-ı münâzaranın iki kahramanı olan İmam Gazalî ile İbni Rüşd'ün kendilerinden alacaklardır. Evet! /256/ Tehâfütlerden ki bundan evvel dahî kemâl-i hiss-i minnetdârî ile müteşekkiren itiraf eylediğimiz vecihle üstadımız Hoca Musa Efendi Hazretleri Arapça mütekellim bulunan bu iki hakîm-i zü-fünûn ile kâri'lerimiz arasında ber vech-i âtî tercümanlık edeceklerdir: Draper'in İbni Rüşd meslek-i hikmeti olmak üzere îrâd eylediği şeyleri kâmilten gördükten sonra Hoca Musa Efendi Hazretleri buyuruyorlar ki:

Tehâfütten anlaşıldığına göre İbni Rüşd'ün mesleği bir İslâmiyet-i hakîmânedir. İbni Rüşd bu mesleği kendisi îcâd etmiş olmayıp evvel gelenlerin akvâl-i hakîmânesine bil-ittiba' meslek-i mezkûru meydana koymuştur. /257/ İbni Rüşd Aristo'nun ismini yâd ve meslek-i hikmetinden bahsetmektedir ve ettiği bahisleri de Aristo'ya itirâz sûretiyle değil kabul sûretiyle îrâd eylemektedir. İbni Rüşd hukemâ-yı hakîkiye-i Yahûd ve Nasârâdan dahî bahsediyor. Hakîkat denilen şey taaddüt edemeyip vahitten ibaret bulunmak zaruri olmakla Nasrâniyet ve Yahûdiyetin hakâyıkından bâhis olan hukemâyı Nasârâ ve Yahûdu dahî reddetmiyor. Felsefe-i hakîkiyeyi din-i İslâm'a ve bil-cümle edyân-ı sahîhaya muvâfık görüyor. Bunu da Yahûd ve Nasârâ hukemâsının akvâliyle isbât eyliyor. Draper'in kendisine isnâd eylediği vecihle İbni Rüşd [Her cism-i zî-hayât kendisinden mukaddem gelmiş olan diğer bir zî-hâyâttan tevellüt eder. Bu 'âlem-i maddî dahî /258/ bir zî-hayâttır. Binâenaleyh bi't-tab' diğer bir zî-hâyâttan tevellüt eylemiştir ki O da Allah'tır. Her şeyin menba' ve mevridi Odur. Her şeyi muhâfaza eden O'dur. Meşhûdatımızın kâffesi kendi şekillerini bir kuvvetle muhâfaza ederler ki o kuvvet dahî Allah'tan gelir. O kuvvet iptal edilse o cisimlerin dahî mahvlarını muktezî olur. İmdi ulûhiyet sûret-i dâimede tabiiyyât içinde hâzır ve kayyum olup 'âlem-i tabiatı tutar. Yani nev'un-mâ ruh-i kâ'inattır] sözlerini aynen söylememiş ise de bu sözlerin bazılarına hükmen karîb sözler söylemiştir. Hattâ [Mahlûkâtın ölümü asıllarına ric'atin mukaddimesidir] sözünü de aynen değil ise de hükmü buna yakın sözleri söylemiştir. Fakat /259/ [Havâ-yı nesîmî içinde bit-tedric mahvolan sadâ bir müddet tanîn-endâz olmakta devam ile ondan sonra mahvolur. Ondandır sadânın ne olduğunu, nereye gittiğini kimse bilemez. Mevcûdât bu sadâ gibi birer birer gidecekler. Allah her şey makamına yalnız kendi bâki kalacak] sözlerini veyahut bu mealde bir şey söylediğine ve söyleyebileceğine dâ'ir Tehâfüt'ünde bir işaret yoktur. Bana kalırsa İbni Rüşd bu sözü

söylemez. Çünkü İbni Rüşd ‘âlemin ebediyet ve ezeliyetine kâil olduğundan [Mevcûdât mahvolup Allah her şey makamına yalnız kendi baki kalacak] sözü onun kail olduğu esas ile mütenâkızdır. İbni Rüşd’ün meslek-i hikmeti asıl İmam Gazalî ile olan /260/ münâzaralarından anlaşılır. Bu münâzarâtın Draper tarafından katmerleri kaldırılan mebâhise taalluk edenlerini işte ber vech-i âti icmâl ediyorum:

EZELİYET-İ ‘ÂLEME DÂ’İR MÜNÂZARA

Hoca Musa Efendi Hazretleri tarz-ı ifadeyi bu eserin tavr-ı ‘umûmiyesine tevfiik etmek için gerek İmam Gazalî’den ve gerek İbni Rüşd’den aldığı fıkraları bir muhâvere sûretine koymuştur. Hem de ne güzel bir tertip ki evvelâ İmam Gazalî’nin nukât-ı matlûbe hakkında akvâl-i hukemâyı nasıl hülâsa ve beyân eylediğini gösterdiğinden ve o akvâl-ı hukemâ aleyhine İmam-ı müşârun ileyhine ne yolda müdâfaatta bulunduğunu ityan eyledikten sonra nihâyet İbni Rüşd’ün dahî İmam /261/ Gazalî’ye nasıl mukabele eylediğini beyân buyuruyorlar ki bu halde nukât-ı mezkûreye dâ’ir herkesin ifadesi dinlenmiş ve itikadı anlaşılmiş oluyor. İşte evvel be-evvel ezeliyet-i ‘âleme dâ’ir felâsifenin sözlerini cem etmek için nevbet-i kelâm İmam Gazalî’ye veriliyor. İmam-ı müşârun ileyh Hazretleri diyor ki:

Bil-cümle felâsife indinde bu ‘âlem kadîmdir. Ve bilâ-vasıta bir hâdisin kadîmden sudûru mümkün değildir. Felâsife bu sözlerini birçok deliller ile isbâta kıyâm etmişlerdir. Biz burada o delillerin üçünü zikr ve iptal ile iktifâ edeceğiz. Birinci delilleri şudur:

[Bir hâdisin bila-vasıta kadîmden sudûru muhaldir. Zirâ farz edelim ki bir kadîm vardır /262/ ve bu kadîmden ezel-i âzâlde ‘âlem sudûr etmemiştir. İmdi ‘âlemin ezelde o kadîmden sudûr etmemesi ne içindir? Ezelde ‘âlemin vücûdunu ‘ademine tercih edecek bir müreccih bulunmayıp ‘âlem imkân-ı sırf üzere kaldığı içindir değil mi? Pekala bundan sonra ‘âlem hâdis oldukda muahharan ‘âlemin işbu hudûsü iki sûretten hâlî olamaz. Ya bir müreccih bulunur yahut bulunmaz. Eğer müreccih bulunmaz ise ‘âlem kemâ fi’s-sâbık imkân-ı sırf üzere kalır. Eğer bulunur ise o müreccihi ihdâs eden kimdir? Ve o müreccih niçin muahharan hâdis oldu da evvelce hâdis olmadı? Eğer [bu müreccihi icâd eden falan şeydir] denilir ise o zaman şey-i mezkûre nakl-i kelâm olunur. /263/ Müreccihin hudûsunda îrâd olunan su‘âl dahî o şeyde bâkî kalır. İmdi ahvâl-i kadîm böyle müteşâbih oldukda ya ondan bir şey sudûr etmez veyahut ale’d-devâm

sudûr eder. Bunun tavzîhi şöyledir ki: Bu ‘âlem mademki hâdistir, hâdis olduğu zamandan daha evvel niçin hâdis olmamıştır? Evvelce ‘âlemin hâdis olmasını Hakk Teâlâ’nın îcâd ve ihdâstan ‘aczone ve o halde de hudûsun istihâlesine haml mümkün değildir. Zîrâ bu haml-i kadîmin ‘aczen kudrete ve ‘âlemin de istihâleden imkâna inkılâbını müeddî olur ki bunların her ikisi de muhaldir. Buna [âlemin hâdis olduğu zamandan evvel bir garaz yok idi ki sonra o garaz mevcûd oldu da garazın mevcûdiyetiyle bu ‘âlem dahî meydana /264/ geldi] tarzında bir cevap verilemediği gibi [âlemin biraz daha evvel hâdis olması evvelce aletin fıkânına mebnî idi] tarzında dahî bir cevap verilemez. Belki bu bâbta tahayyüle garîb olan şöyle bir cevap verilmektir: [Bu ‘âlemin hâdis olduğu zamandan evvel Cenab-ı Hakk ‘âlemin vücûdunu irade etmedi de onun için ‘âlem de evvelce hâdis olmadı.] Vâkıâ bu söz biraz hayâle garîbirdir. Fakat bundan da Hakk Teâlâ Hazretlerinin iradesi hâdis olmak lazım gelir. Hâlbuki Cenab-ı Hakk mahall-i havâdis olmadığından iradenin hudûsu Zât-ı Bârî’de muhaldir. İradenin âhar bir mahalde hudûsu ise Hakk Teâlâ’yı mürîd kılmaz. Yani farz edelim ki muahharan ‘âlemin hudûsuna taalluk eden /265/ irade Hakk Teâlâ’da hâdis olmamış da başka bir mahalde hâdis olmuş. Vâkı’â bu takdirce Cenab-ı Hakk’ın mahall-i havâdis olması lazım gelmez ise de o irade kendisinde bulunmadığından ve irade olmayınca ona mürîd namı verilemeyeceğinden bu farza göre de Cenab-ı Hakk’ın muahharan bu ‘âlemin hudûsunu irade etmiş olması tahakkuk etmez. Şimdi biz ‘âlemin mahal ve zaman-ı hudûsundaki nazariyâtımızı terk edelim de asl-ı hudûs-ı ‘âlemdeki eskâli beyân edelim: ‘âlem nereden hâdis oldu? Niçin hâdis olduğu zamandan daha evvel hâdis olmadı da muahharan hâdis oldu? Evvelce alet veya kudret veyahut tabiat (yani ‘âlemin ma bihi’l-kemâli olan kuvvet) yok idi de onun /266/ için mi? Pekâlâ! Fakat şimdi sual ederiz ki: Bunlar yani alet veya kudret veya garaz veyahut tabiat evvelce niçin mevcûd olmadı da muahharan mevcûd oldu? Ve bu tebeddül sebebiyle ‘âlem de hâdis oldu? Buna cevaben: [Muahharen bir irade hâdis olduğu için ‘âlem bu irade ile sâha-i zuhûra geldi] denilecek olur ise bu da batıl ve müşkildir. Zîrâ o muahharan hâdis olan irade diğer bir iradeye muhtaç olur. Eğer ikinci irade dahî üçüncüye ve üçüncü dördüncüye ve helümme cerran ilâ gayri’n-nihaye iradeler birbirine tevakkuf ederek gider ise tesellül lazım gelir. Bu ise batıldır ve eğer gitmez ise o halde de kudretsiz veyahut /267/ aletsiz veyahut garazsız veya tabiatsız olarak hâdisin kadîmden zuhûru muhal olduğuna dâ’ir söylenen söz bi-aynihî avdet eder. Hülâsa ‘âlem hâdis olduğuna göre her ne türlü tercih

olunur ise olunsun muhal baş gösterir. ‘Âlemin hudûsu muhal olunca kıdemi sabit olur ki matlup da budur].

İşte İmam Gazalî felasifenin birinci delillerini bu sûrette icmâl eyledikten sonra kendi müdafaasını dahî ber vech-i âtî serdediyor. Diyor ki:

Felasifenin birinci delilleri işte bu hülâsadan ibaret olup bunların kıdem-i ‘âleme dâ’ir serd eyledikleri edillenin en kuvvetlisi de budur. Bu ise ber vech-i âtî iki vecih ile /268/ mecruhtur. Vech-i evvel: Ey felasife siz [bu ‘âlem hâdisdir ve hudûsu da irade-i kadîme iledir. İrade-i kadîme bu ‘âlemin hâdis olduğu vakitte ‘âlemin vücûduna ve hudûsuna ta’alluk etmiş ve bu ta’alluk sebebiyle ‘âlem de meydana gelmiştir. Vücûd başladığı güne kadar ise ‘âlemin ‘ademi müstemir olmuştur. Ondan evvel vücûd-ı ‘âlem murad-ı ilâhi olmadığı yani irade-i kadîmenin hudûs-ı ‘âleme taalluk etmediği için ‘âlem hâdis olmayıp ondan sonra irade-i kadîme hudûs-ı ‘âleme taalluk ederek ‘âlem dahî bu taalluk sebebiyle hâdis olmuştur] diyenlerin kavillerini niçin inkâr ediyorsunuz? Bunu itikâdтан men eden ve bunu muhal ‘addettiren şey nedir? Yani bu ‘âlem hâdistir ve bu hudûsu da irade-i ezeliye /269/ iledir. Fakat bu irade-i ezeliye ‘âlemin ezeli âzâlde değil belki hâdis olduğu vakitte hudûsuna taalluk etmiştir ve bu taalluk sebebiyle de ‘âlem o vakit meydana gelmiştir. Amma siz diyorsunuz ki [Bu takdirce irade-i Hakk’ın hâdis olması lazım gelir]. Hayır! Lazım gelmez. Ol vakit lazım gelir idi ki irade de ve o iradenin Ta’alluku da ‘âlemin hâdis olduğu vakitte mevcûd olsa idi. Hâlbuki biz öyle demiyoruz. Biz iradenin kadîm olup yalnız taallukunun hudûsuna kâil oluyoruz. Bundan da Cenab-ı Hakk’ın mahall-i havâdis olması ve iradelerin ilâ gayri’n-nihâye teselsül etmesi lazım gelmez. Bundan yalnız taallukun hudûsu lazım gelir ki bu taalluk da bir emr-i itibârî olduğundan hiç /270/ bir muhali müstelzim olmaz. Vech-i sâni: Ey felâsife! Hasımlarınızın [Kıdem-i ‘âlem muhaldir. Zîrâ kıdem-i ‘âlem felek için nihâyetsiz deverâtı isbâta müeddîdir. Hâlbuki deverât-ı feleğin sūdüsü, rub’u, nisfı vardır. Çünkü felek-i Şemsî bir senede felek-i Zuhâl de otuz senede devrediyor. Bu halde devre-i Zuhâl devre-i Şems’in sülüs-i aşrı yani otuzda biri ve devre-i Müşterî de iki sülüsü oluyor. Çünkü Müşterî on iki senede devrediyor. Sonra deverât-ı Zuhâlin nihâyeti olmadığı gibi deverât-ı Şems’in de nihâyeti yoktur. Hâlbuki deverat-ı Zuhâl deverât-ı Şems’in sülüs-i aşrı idi. Belki de Şems’in şarktan garba olan deverât-ı yevmiyesinin nihâyeti olmadığı gibi deverât-ı /271/ felek-i sevâbitin de nihâyeti yoktur. Hâlbuki felek-i sevâbit otuz altı bin senede bir kere devrediyor. Gayri mütenâhî olan şeylerin böyle birbirinden zâid ve nâkıs olması ise muhâldir] diye söyledikleri sözü siz niçin

inkâr ediyorsunuz? Eğer bir kâil çıkıp da [Bunun istihâlesi bedîhîdir] veyahut [Bu deverât çift midir tek midir?] veyahut [hem çift hem tek midir?] [çift de değil tek de değil midir?] diyecek olursa ne cevap verirsiniz? Eğer [hem çifttir hem de tektir] yahut [çift de değildir tek de değildir] diyecek olur iseniz bunun butlânı âşikârdır. Eğer [çifttir ve çift de bir ziyâdesiyle tek olur] tarzında cevap /272/ verecek olur iseniz bu halde nihâyeti olmayan bir şeyin vâhit ziyâdesiyle tek olması nasıl mümkün olur? Ve o vâhit nereye ilave edilir? Ve eğer [tektir, tek de bir ziyâdesiyle çift olur] dersiniz deminki suâl aynen vârit olur.

İşte hudûs ve kıdem-i ‘âlem meselesinde felasifeye mukâbil İmam Gazalî’nin Tehâfütünde îrâd eylediği müdafaa dahî şundan ibaret olup İbni Rüşd ise kendi Tehâfütünde İmam Gazalî’ye cevaben diyor ki:

Gazalî’nin felâsife ağzından nakl ve hikâye eylediği delil bir delil-i cedelf olup berâhîn-i kat’iyye mertebesinde değildir. Zîrâ bu delilin mukaddimesi mukaddime-i ‘âmedir. Yani /273/ ‘umûma karşı söylenen bir sözdür. Hâlbuki berâhîn’in mukaddimâtı umûr-ı hakîkiye-i mütenasibe olmak lazımdır. Bunun beyânı şudur ki [el-mümkin] lafzı bil-istirâk mümkün-i ekserî ve mümkün-i ekallî ve mümkün-i tesâvîye itlâk olunur.[1]⁶⁴⁰ Ve bunlarda da müreccihe ihtiyaç ala’s-seviye olmaz. Çünkü mümkün-i ekserînin kendi kendine tercih ederek mâhiyetinden hâriç bir merci’e ihtiyaç olmadığı zannolunur. Mümkün-i tesâvî ise bunun hilafıdır. Bir de imkândan bazısı fâilde ve bazısı da münfâ’ilde olur. Fâ’ilde olan imkân imkân-ı fiil olup /274/ münfa’ilde olan imkân da imkân-ı kabûldür. Hâlbuki bunlardan da müreccihe ihtiyacın zuhûru ala’s-seviye değildir. Çünkü münfâ’ildeki imkânın haricinde bir müreccihe ihtiyacı meşhurdur. Nasıl ki umûr-ı sınıyede bu ihtiyaç hissene dahî idrak olunur. Vâkiâ umûr-ı tabiiyyenin ekserisinde hâriçten bir müessire, bir müreccihe ihtiyaç bulunmadığında şek edilir. Çünkü umûr-ı tabiiyyenin mebde’-i tagayyürü kendilerinden olduğu zannolunur. Bunun içindir ki biz onlardan birçoğunda müteharriki muharrik sanırız. Her müteharrik için bir muharrik olduğunu ve tabiiyyât meyânında kendi kendisine hareket eder bir şey bulunmadığını bilâ delil bilmeyiz. Çünkü bunlardan hepsi beyân ve isbâta muhtaçtır. /275/ Kezâlik fâildeki imkân da böyledir. Tesir-i fâilin kuvveden fiile çıkması için hâriçten bir müreccihe muhtaç olmadığı zannolunur. Zîrâ fâilin ‘adem-i tesirden tesire intikâl etmesi ekseriya bir mugayyire muhtaç olan tagyirden ibaret değil gibi görülür.

⁶⁴⁰ [1] [Mümkün] hakikat ve mâhiyeti ne vücûdunu ne de ‘ademini iktizâ etmeyip bunlardan her ikisinde de hariçten bir müreccihe muhtaç olan şeydir. (Ahmet Midhat)

Kezâlik bir mugayire muhtaç olan tagayyür dahî birkaç kısma ayrılır. Bunlardan bazısı cevherde, bazısı keyfiyette, bazısı miktarda, bazısı da mekânda bulunur. Kadîm de bu imkân ve tagayyür gibi iki kısma ayrılır ki birisi kadîm bizzat diğeri dahî kadîm bilgayrdır. Tegayyürâtan bazısı bazı kavim indinde kadîmde bulunmak câizdir. Kerrâmiye indinde irade-i hâdisenin Cenab Hak'da ve kudemâ indinde kevn ü fesâdın madde üzerinde[1]⁶⁴¹ /276/ bulunması gibi. Kezâlik fâil de iki kısımdır ki birisi irade ile birisi tabiat ile icrâ-yı tesir eder. Fiil-i mümkün bunlardan sudûru keyfiyetinde dahî müsâvât yoktur. Bunların hepsi mesâil-i kesîre-i azîme olup kendilerinden ayrı ayrı bahis olunmaga ihtiyaç vardır. Mesele-i vâhideyi mesâil-i kesîre yerinde ityân ise safsatâilere mahsustur. Çünkü bu mebâdiden birisinde galat etmek mevcûdâtan bahiste galat-ı azîme sebeptir.

İmam Gazalî'nin hükemâya karşı verdiği cevaplara gelince: Bu cevaplardan vech-i evvel /277/ bir safсата-i mahzdir. Zîrâ fâil muhtar oldukta yani bir fiili irade ve ihtiyar ile yaptıkta mef'ûlün tesiri fâ'ilin tesirinden ve kezalik fâ'ilin tesir üzerine azminden mu'ahhar olması câiz olduğuna kâiliyet Gazalî'ye mümkün olmadığı için fiilin ve mef'ûlün irade-i fâilden ta'ahhuru câiz olduğuna kail olmuştur. Vâkıa mefulün irade-i fâilden teahhuru câiz ise de fâ'ilin o mefulü icâdından ve onun üzerinde tesirinden ve fâ'il mürîdin onu icâdta azim ve kastından taahhuru câiz değildir. Bu halde hudûs-ı 'âlemi tercih eden müreccihin muahharan mevcûdiyetine dâ'ir îrâd olunan eşkâl irade-i kadîm olduğu ve hudûs-ı 'âlem bu iradenin taallukuyla hâdis bulunduğu sûrette de /278/ bâkidir. Binâenaleyh Gazalî'ye iki şeyin birisini telakkî bil-kabul eylemek vaciptir: 'Âlem hâdis olduğu takdirce ya [Fâ'ilin fiili fâ'ilde hariçten bir tagayyür icâb eder] diyecek veyahut [tagayyürâtan bazısı hariçten bir mugayyire ihtiyaçsız olarak mugayirin bizzat kendisinden neşet eyler] tarafına gidecek. Eğer şikk-ı evveli ihtiyar eder ise fâ'il için hariçten bir mugayyir olmak lazım gelir ve eğer şikk-ı sâniyi kabul eyler ise kadîmin bir nev-i tegayyür ile mütagayyer olması iktiza eder. Hâlbuki bunların ikisi de inde'l-Gazalî batıldır. Vech-i sâniye gelince: Vâkıa zaman-ı vâhidin iki tarafında edvâr-ı kesîre sahibi olan iki hareket tasavvur olunur ve badehû zamanın da /279/ iki tarafında bu hareketlerden her biri için bir hadd-i mahsûr tevehhüm edilir ise Gazalî'nin bu itirâzı vâridir. Zîrâ bir cümleyi diğeri cümleye nisbet eylemek o cümlelerin eczâlarının da birbirine nisbetini icâb eder. Meselâ devre-i Zuhâl otuz sene

⁶⁴¹ [1] Maddeden bir sûretin zevâline [fesâd] ve onun yerine diğeri bir sûretin husûlüne de [kevn] denir. (Ahmet Midhat)

denilen müddette deverât-ı Şems'in yine o müddet zarfında sülüs-i asrı oldukça bu matlup hâsıl olur. Zîrâ deverât-ı Şems'den bir cümle deverât-ı Zuhâl'den bir cümleye zaman-ı mahdutta nisbet olundukta bundan devre-i ûlânın cüzleri de devre-i sâniyenin cüzlerine nisbet olunmak lazım gelir. Amma şu iki hareket beyninde bil-kuvve oldukları için yani ikisinin de mebde'î bulunmadığı cihetle nisbet mümkün olmaz ise birincisinin /280/ eczâsını ikincisinin eczâsına nisbet lazım gelmez. Nasıl ki bunu felâsife delilleriyle isbât etmişlerdir. İmdi vaktâ ki kudemâ meselâ hareket-i Şems'in mebde' ve nihâyeti olmadığını farz ettiler ve hareket-i Zuhâl'in de böyle olduğuna kâil oldular, artık bu ikisi arasında nisbet aramak mümkün olmadı. Binâenaleyh devre-i Şems'e ne devre-i Zuhâl ne de devre-i Müşterî ve ne de sâ'irlerinin devreleri nisbet olunamaz ki bundan hepsi de nâmütenâhî oldukları halde bazılarının bazılarında zâid ve nâkıs olması ve kimisinin çift ve kimisinin tek bulunması lazım gelsin. Devre-i felekten hiçbir devre yoktur ki ondan evvel dahî nihâyeti olmayan deverât bulunmasın. Bu kaziye inde'l-felâsife /281/ sahîh ve mu'terefun bih bir meseledir. [Hareket-i mütekaddime hareket-i müteahhirenin vücûda gelmesinin şartı ise her ne zaman hareketten birisi bulunur ise ondan evvel nihâyetsiz esbâbın da bulunması lazımdır] zannolunmasın. Çünkü hukemâdan hiçbir kimse kefer-i Dehriyye gibi nihâyetsiz esbâbın vücûduna kail değildir. Zîrâ bundan sebebsiz bir müsebbibin ve muharriksiz bir müteahhikin vücûdu lazım gelir. Bu ise felâsife-i hakîkiye indinde bâtıldır. Binâenaleyh burhân-ı kâtî' onları bu kâ'inatta hüküm-fermâ olan bir muharrik-i ezeli bulunduğuna ve bu muharrik-i ezelinin mevcûdiyeti için ne ibtidâ ve ne de intihâ olmadığını ve 'âlemin bu muharrik-i ezelinin vücûdundan müteahhir olmaması vâcib olduğunu /282/ itikada mecbur etmiş ve bu cihetle o muharrik-i ezelinin fiili için bir mebde' olmamak katiyet hükmünü almıştır. Zîrâ eğer onun fiilinin mebdei olur ise o fiil vâcib olmayıp derece-i imkânda kalır ve bu halde kendisi de mebde-i evvel ve 'illet-i ûlâ olmamak lazım gelir. Emir böyle olunca onun ef'âlinden hiçbirisi diğerinin vücûduna, varlığına şart olmamak icâb eder. Çünkü ef'âlinden hiçbir fiil yoktur ki bizzat fâil olsun. Fâil ancak kendisidir. Bazı fiilin bazı fiilden evvel olması ise bizzat değil bi'larazdır. Bunun için hukemâ bil-araz nihâyeti olmayan şeyin vücûdunu câiz gördüler de bizzat nihâyeti olmayan şeyin vücûdunu câiz /283/ görmediler. Belki [mümkinâtta her nev' için kıdem emr-i zarûri olup mebde-i evvel ve ezelinin vücûduna tabidir.] dediler. Fakat bu hüküm harekât-ı mütetâbia veya muttasıla misli şeylerde cârî olmayıp belki kendilerinden mukaddemin müteahhire sebep olduğu şeylerde câridir. İnsan gibi ki onu kendi gibi bir insan tevlît eder ve bu

insan-ı müvellidin vücûdunun evveli olmayan bir fâil-i ezeliye kadar terakki ve tenâhîsi vâcib olur. Öyle ise bir insanın diğer insandan ve o diğerin de başka bir insandan ve helümme cerran kevn ve husûlü kevn bil-araz olup kevn bizzât değildir.(Yani her insan-ı müvellid tevlît eylediği insanın vâsita-i mevcûdiyeti olup yoksa ‘illet-i /284/ müstakillesi değildir.) Elhâsıl vücûdunun evveli olmayan fâ’ilin bilâ âlet yapmış olduğu fiiller için intihâ olmadığı gibi âlet ile yapmış olduğu fiiller için de intihâ yoktur. Vaktâ ki mütekellimin-i kiram hukemânın böyle bil-araz olan şeyleri bizzat itikâd eder olduklarını zannettiler, bunun vücûdunu inkâr ile hukemânın kavillerini halletmiş olmayıp kendi delillerinin zaruri ve bedfih olduğu tevehhüm eylemiş oldular. Hâlbuki bu mesele felâsifenin kelâmından pek kolay anlaşılıyor. Zîrâ onların reisleri olan Aristo [Eğer bir hareketin hareketi olsa idi yani bir hareket diğer hareketi icâd etse idi hiçbir hareket bulunmaz idi. /285/ Kezâlik bir unsur diğer unsuru ihdâs eylese idi hiç unsur bulunmaz idi] sözünü tasrih etmiştir. Zîrâ böyle nihâyeti olmayan şeyler mebde’ değildir. Muntehâ dahî değildir. Bunun için mükevvenattan hiçbir şeye [su şey münkazî oldu] denilemez. Çünkü her münkazî olduğu zannolunan şey bir başka sûrette tecelli etmiştir. Başka bir sûrette tecelli etmeyen şey ise münkazî değildir. Bu hüküm mebde’ ve nihâyetin bir emr-i nisbî olmasından da bellidir. Bunun için müstakbelde deverât-ı felegin nihâyeti olmayacağına kâil olan kimseye mebdei yani deverât-ı felegin iptidâsı olduğunu da inkâr etmek lazım gelmiştir. Zîrâ mebdei olan şeyin /286/ muntehâsı da olmak lazımdır. Mademki deverât-ı mezkûrenin muntehâsı yoktur öyle ise mebdei de yoktur. Evvel ve âhir kelimelerinde de söz böyledir. Evveli olan bir şeyin âhiri de olur. Evveli olmayan bir şeyin âhiri de olmaz. Âhiri olmayan bir şeyin eczâsından bir cüz’ hakikat ve nefsü’l-emirde münkazî de olmaz. Kezâlik o şeyin eczâsından hiçbir cüz’ün mebdei de bulunamaz. İşte bunun içindir ki [Falan şey münkazî oldu] denilemez. Elhâsıl hukemâ indinde ‘âlemin kıdemi itikâd olunup bunun da manâsı [fiil-i ilâhînin evveli de yoktur âhiri de yoktur] meselesinden ibarettir. Yalnız mütekellimîn bu manâyı anlamayıp kadîme [kendisi için /287/ ‘illet olmayan şey] manâsını verdiklerinden o manâyı mugâyerette bulunmamış olmak için kıdem-i ‘âlemi de inkâr etmişlerdir. İşte İbni Rüşd’ün İmam Gazalî’ye mukabelesi dahî burada hitâm buldu. Fakat hatırdan çıkarmamalıdır ki İmam Gazalî felâsifenin ezeliyet-i ‘âleme dâ’ir olan delillerinin buraya kadar yalnız birincisi üzerine bina-i muhâkeme eylemiş idi de İbni Rüşd’ün mukabelesi dahî yalnız o birinci delil üzerine vaki’ olmaktadır. Ba’demâ İmam Gazalî

felâsifenin ikinci delillerini dahî bil-icmâl ondan sonra kendi müdafaasını da îrâd eyleyecektir. İmdi İmam-ı müşârun ileyh diyor ki: /288/

Felâsifenin ezeliyet-i ‘âleme dâ’ir olan ikinci delilleri dahî şudur:

[Âlem hâdis olduğu takdirce Cenab-ı Hakk’ın ‘âlem üzerine takaddümü hareket-i yedin hareket-i miftâh üzerine ve bir sahsın kendi zilli üzerine takaddümü misillü ya ‘illetin ma‘lûle takaddümü nev‘inden takaddüm bil-illiyedir veyahut bir zamanda zuhûra gelen bir hâdisenin ondan sonraki zamanda zuhûra gelen bir hâdiseye takaddümü nev’inden takaddüm bi’z-zamandır. Eğer Hakk Teâlâ’nın ‘âlem üzerine takaddümü takaddüm bil-‘illiyeye ise takaddüm bil-‘illiyede mütekaddim ile müteahhirin zamanda müsâvî olmaları lâzım geldiğinden ya ikisi de hâdis olur veyahut ikisi de kadîm olur. Mademki Hakk Teâlâ’nın şânı /289/ ezeliyettir. Bu halde ikisinin de hâdis olmak ihtimali olduğu cihetle ‘âlemin de ezeli olduğu ta‘ayyün eder. Bunların birisi ezeli diğeri gayri-ezeli olmak muhaldir. Çünkü bu takdirce beyinlerindeki takaddümün takaddüm biz-zaman olması lazım gelir. Biz ise onu takaddüm bil-‘illiyeye farz etmiş idik. Eğer Hakk Teâlâ’nın ‘âlem üzerine takaddümü takaddüm biz-zaman olmak lazım gelse zaman dahî ‘âlemden olduğu cihetle ‘âlem ve zaman ma’dûm iken Hakk Teâlâ’nın bir zaman içinde bulunması ve o halde kable’z-zaman bir zaman olması lazım gelir. Kable’z-zaman bir zaman olmak içtimâ-i nakîzeyn olduğundan bil-bedâhe muhaldir. Zamanın hudûsü muhal olunca kıdemi sabit olur ve zaman kadîm oldukça hareketin de kadîm /290/ olması îcâb eder. Çünkü zaman miktar-ı harekettir. Hareket kadîm olunca müteharrikin de kıdemi sabit olur. Zîrâ müteharrikin hareketiyle zaman devam ediyor.]

İşte hukemânın ikinci delillerini dahî bu sûrette icmâl eyledikten sonra İmam Gazâlî müdâfaaya dahî şu vecihle başlayarak diyor ki:

Zaman hâdis ve mahlûktur. Kendisinden evvel asla zaman yoktur. [Allahu Teâlâ ‘âlem ve zaman üzerine mütekaddimdir] kavlimizden muradımız [‘Âlem yok iken Allahu Teâlâ var idi. Sonra ‘âlem dahî Allahu Teâlâ ile var oldu] demektir. [Âlem yok iken Allahu Teâlâ var idi] kavlimizden mefhûm olan şey ise ezelde zât-ı /291/ Bârinin varlığıyla beraber ‘âlemin ‘ademini ihbâr olup [sonra ‘âlem dahî vücûd-ı Bâri ile beraber var oldu] kavlimizden müstefâd olan şey dahî ancak zât-ı Bâri ile ‘âlemin vücûdda içtima ettiklerini ihbârdır. Hakk Teâlâ’nın ‘âlem üzerine takaddümünden maksudumuz dahî Hakk Teâlâ yalnız olduğu halde vücûd ile teferrüt etmiş olduğunu ifadedir. ‘âlem şahs-ı vâhid gibidir. Mesela biz [İsa yok iken Allah vardı. Sonra İsa dahî vücûd-ı Bâri ile beraber var oldu] der isek bu cümle İsa’nın yokluğuyla beraber Hakk

Teâlâ'nın varlığını ve muahharan varlıkta ikisinin de içtimamının ifade eder. Üçüncü bir şey daha farz etmek îcâb etmez. Vâkı'â vehim /292/ üçüncü bir şeyin daha farzından kendisini geri alamaz ise de galatât-ı evhâma iltifat ve itibar yoktur.

İşte İmam Gazalî'nin ikinci delile mukabelesi dahî şundan ibarettir ki dikkat edilecek olsa felâsife ile aralarında o kadar büyük mesafe bulunmadığı dahî görülür. İbni Rüşd ise bu dikkati daha başka bir sûrette ediyor. Diyor ki:

Gazalî'nin bu sözü dahî mugâlatadır. Zîrâ burhân kâim oldu ki bu 'âlemde iki vücûd vardır. Birisi tabiat-ı harekette yani hareketin kendisindedir ki bu vücûd zamandan asla ayrılmaz. Diğeri tabiat ve mâhiyet-i harekette değildir ki bu vücûd dahî ezeli /293/ olup zaman ile tavsîf olunmaz. Tabiat-ı harekette olan vücûd his ve akıl ile anlaşılabilir bir şeydir. Amma tabiat-ı harekette olmayan vücûd hissien malum olamayıp mâhazâ [Her müteharrikin bir muharriki ve her mefulün bir fâili vardır. Esbâb muharrike ilâ gayri'n-nihaye gitmez. Behemehal gayri-müteharrik bir sebebe muntehî olur] kaziyelerini itiraf eden 'ukalâ nezdinde bu türlü vücûdun dahî mevcûdiyetine burhân kâim olduğu gibi tabiat-ı harekette olan vücûdun zamandan münfekk olmadığına ve tabiat-ı harekette olmayan vücûda da zaman lâhık olmayacağına dahî burhân kâim olmuştur. Emr böyle olunca bu iki vücûddan birinin diğere takaddümü yani zaman kendisine lâhık /294/ olmayan vücûdun dâima zamana mukârin bulunan vücûda takaddümü bir takaddüm-i zamânî de değildir bir takaddüm-i illî de değildir. Bunun için mevcûd gayri müteharrikin mevcûd müteharrike takaddümünü iki mevcûd müteharrikten birisinin âhirihi takaddümüne tesbîh edenler hata etmişlerdir. Zîrâ müteharrik cinsinden olan her iki mevcûd arasında [şunun birincisi ikincisiyle zamanen müteahhirdir] diye terdid olunmak sadık ise de mevcûd gayri müteharrik ile mevcûd müteharrik arasında bu terdid sadık değildir. Vâkı'â müteahhirin hukemâ-yı İslâmiyeden bazıları terdid-i mezkûru mevcûd gayri müteharrik ile mevcûd müteharrik arasında dahî muteber tutmak mesleğine sulûk /295/ ettiler ise de onların bu sulûkları meslek-i kudemâyı lâyıkıyla anlamadıkları ve bilmedikleri içindir. Bu halde zikrolunan iki vücûddan birisinin diğere takaddümü takaddüm bil-vücûddur. Bu takaddüm bil-vücûd envai takaddümden bir nev' olup o da muteber olmayan ve kendisinde zaman hükmünü icrâ edemeyen bir vücûdun zaman içinde muteber olan diğere bir vücûda takaddümünden ibarettir. Binâenaleyh hukemâca [bu iki vücûd beraberdır veyahut bunlardan birisi âhirihi zamanen takaddüm etmiştir] sözü sadık değildir. Öyle ise İmam Gazalî'nin hukemâ-yı mûmâ ileyhim ağzından ['âlem hâdis olduğu takdirce Cenab-ı Hakk'ın 'âlem

üzerine takaddümü ya takaddüm bil-‘illiyyedir veyahut takaddüm biz-zâmandır] diye isnâd eylediği söz /296/ dahî bir iftiradır.

İbni Rüşd’ün İmam Gazalî’ye mukabelesi dahî burada hitâm buldu. Dikkat edilir ise görülür ki hukemâ ile İmam Gazalî’nin nokta-i muhtelif fihâları birbirine ne kadar yakın ise İbni Rüşd’ün İmam Gazalî’ye mukabelesi dahî o kadar yakın bir noktadandır. Amma hukemânın sözlerini mütekelliminin veyahut İmam Gazalî’nin anlamadıklarına dâ’ir İbni Rüşd tarafından beyân olunan mütalaada nazar vardır. Biz anlayamamak cihetine kanaat edemeyiz. ‘İlim ve fehimde onlar derecesinde bulunan zevât-ı âliyenin bir maksadı anlayamamaları nasıl kâbil olur? Biz demek isteriz ki hakâyık-ı şer’iyye nokta-i nazarından davayı o vecihle tasvîr /297/ etmek ve o sûretle musavver olan davayı reddeylemek için böyle yapmışlardır. Yani ezeliyet davası o vecihle tasvîr olunursa hikmet-i İslâmiye nokta-i nazarından ne sûrette mukabele edileceğini göstermek için böyle yapmışlardır. Bundan da maksatları hakikat-i ser’iyyeyi muhâfazadır ki o da kıdem ve bekâ ve muhâlefetün li’l-havadis gibi şeylerin sıfâtullahdan olmalarından dolayı bunları asıl Hakk-ı Bârî’de isbât eylemek lüzumudur. Yoksa dava İbni Rüşd’ün tasvîr eylediği gibi olsa yani hukemâ-yı hakikiyenin asıl tasavvurları ortaya konulsa İmam Gazalî tarafından müdafaaya hiç lüzum görülmez idi. Amma o halde de İmam müsâr ileyhin işbu müdafaaları vesilesiyle meydân-ı /298/ bahis ve münâzaraya konulan dakâyıka vukûf ve vusûlümüzün yolu kapanmış olur idi. Ba‘demâ İmam Gazalî felasifenin üçüncü delillerini de ber vech-i âtî serdediyor. Diyor ki:

Hukemânın ezeliyet-i ‘âleme dâ’ir üçüncü delilleri dahî şudur ki:

[Her hâdis bir madde ile mesbuktur. Zîrâ hiçbir hâdis maddeden müstagnî değildir. Binâenaleyh madde hâdis olmayıp hâdis olan şey o madde üzerine cârî olan sûretler ve arazlar ve keyfiyetlerdir. Bunun tevdîhi şudur ki: Her hâdis hudûsünden evvel ya mümkün’il-vücûd veya mümteni’il-vücûd veyahut vâcibü’l-vücûddur. Mümteni’il-vücûd olamaz. Zîrâ zatında mümteni’ olan bir şey asla bulunamaz. /299/ Vâcibu’l-vücûd da olamaz. Çünkü vâcibü’l-vücûd asla fânî olmaz ve hiçbir vecihle tagayyür kabul etmez. Bu halde sabit oldu ki bir hâdis hudûsünden evvel mümkün’il-vücûddur. İmdi hâdis kable’l-hudûs mümkün’il-vücûd olunca [imkân] denilen vasfın kable’l-hudûs onun hakkında sabit olduğu tahakkuk eyler. Hâlbuki o halde hâdis henüz mevcûd olmadığından bu imkân vasfının mahalli bil-âhirihi o hâdisi vücûda getirecek olan mahal olmak lazım gelir. Çünkü imkân bir vasf-ı izâfî ve nisbî olduğu cihetle binefse kâim olamayacağından nisbet olunacak bir mahal iktizâ edip o mahal ise maddeden

başka bir şey değildir. Hâlbuki o vasf-ı imkân ile /300/ ittisâf eden maddenin diğer bir maddesi daha olamayacağından maddenin hâdis olması mümkün görülemez. Zîrâ eğer madde hâdis olsa idi garîben beyân olduğu üzere her hâdisin imkânı dahî kendi vücûdu üzerine sâbık olmakla bu halde maddenin imkânı bi-nefsihi kâim olarak başka bir şeye muzâf olmaz idi. Hâlbuki imkân bir vasf-ı izâfî olmakla onun bi-nefsihi kâim olması mümkün olamaz. İmdi maddenin hudûsu muhal olunca kıdemi sabit olur ki matlûb dahî bu idi.

Felâsifenin üçüncü delilinin icmâli dahî burada tamam oldu. İmam Gazalî buna da müdafa'aten diyor ki:

Felâsifenin zikrettikleri imkân /301/ hükm-i akla râcî' olur. Bir şey ki akıl onun vücûd ve 'ademini câiz görür biz ona [mümkün] tesmiye ederiz ve bir şey ki akıl onun vücûdunu tecvîz edemez ona da [mümteni'] deriz ve bir şey ki akıl onun 'ademini câiz göremez ona da [vâcibu'l-vücûd] unvânını veririz. Bunlar birtakım kazâya-yı akliye olup bir mevcûda muhtaç değildirler ki hattâ onun vasfı olsunlar. Yani imkân ve imtinâ ve vücûb denilen şeyler avâriz-i zihniyeden olup avâriz-i hariciyeden değildirler ki hâriçte kâim olacak bir mahal iktizâ etsinler de kendileri de o mevcûdun vasfı olsunlar. Bu halde hâdisin hudûsundan evvel bir madde olup o hâdisin imkânının kable'l-hudûs o madde ile /302/ kâim olması lazım gelmez ki maddenin kıdemi sabit olsun.

İmam Gazalî'nin müdafaası dahî burada hitâm buldu. Buna da İbni Rüşd ber vech-i âtî mukabele eyliyor:

İmkânın bir madde-i mevcûdu iktiza etmesi bir emr-i zarûrîdir. Zîrâ ma'kulât-ı sâdıka nefsin hâricinde bir emr-i mevcûd iktiza eder. Çünkü sâdik [hariçte olduğu üzere nefste de mevcûd olan şeydir] diye tarif olunmuştur. Binâenaleyh [Falan şey kable'l-hudûs mümkündür] dediğimizde o şeyin hudûsundan evvel imkân vasfı ile muttasıf olan bir şeyin hariçte mevcûd olması lazım gelir ki o da maddedir. /303/ Güya bunu [içtimâ-i nakîzeyn mümtenidir] gibi kaziyelere kıyas edip çünkü burada imtina ile muttasıf bir mevcûd-ı hâricî olmak lazım geldiği gibi [âlem kable'l-hudûs mümkündür] kaziyesinde de hâriçte imkân ile muttasıf bir şey mevcûd olmak lazım gelmez diye istidlâl eylemek safsata-i mahzdır. Zîrâ imtina dahî imkân gibi hariçte bir mevzu iktiza eder. Bu ise bedîhî ve beyyindir. Çünkü [mümteni] denilen şey [mümkün] denilen şeyin zıddı ve mukâbili olup ezdâd-ı mütekâbile ise hariçte mevcûd bir mevzu ve mahal iktiza ederler. Zîrâ zıddân mahall-i vâhitte cihet-i vahideden içtimâ edemeyen iki şeye denir. Bu halde imkân hâriçte bir mevzu iktiza ettiği gibi /304/ bunu imtina da iktiza eder. Çünkü imtina

denilen şey bir mevzuu muktezi olan imkânın selb ve izâlesinden ibarettir. İmdi bunların hepsi hattı zatında bedîhî olmakla Gazalî'nin muğâlatalarına itibar yoktur. İşte 'âlemin ezeliyetine dâ'ir felâsife ve İmam Gazalî ve İbni Rüşd arasındaki münâzara burada tamam oldu. Ezeliyet-i 'âlemden bahsi müteakip ebediyet-i 'âlem dahî zihne tevârud etmemek mümkün değildir. Binâenaleyh ezeliyet meselesine müteakiben ebediyet meselesi hakkındaki münâzaranın dahî ber vech-i âtî icmaline lüzum görüldü.

EBEDİYET-İ 'ÂLEME DÂİR MÜNÂZARA

Hazreti İmam Gazalî evvelâ ebediyet-i 'âlem /305/ meselesini felâsife tarafından ber vech-i âtî tasvîr ediyor. Diyor ki:

Felasife ebediyet-i 'âlemi isbât husûsunda ezeliyet-i 'âlem hakkındaki delillerinden başka iki delile daha temessük ettiler. Ezeliyet-i 'âleme dâ'ir olan delillerini bâlâda zikr ve iptal ettigimiz cihetle burada onların tekrarından bit-tabî' sarf-ı nazarla ebediyet-i 'âleme müte'allik olan diğer iki delillerini ber vech-i âtî zikir ve iptâl edeceğiz. Birinci delilleri şudur:

[Kalinus dedi ki: Mesela Şems kâbil-i in'ıdâm olsa idi müddet-i medideden beri onda zübûl yani tenakuz ve tagayyür zuhûr eder idi. Hâlbuki binlerce seneden beri icrâ olunan rasatlar /306/ onun ne miktarına ne de revnak ve şa'sa'asına asla hâlel târî olmadığına delâlet etmektedir. Mademki Şemste bu tûl-i müddet zarfında zübûl bulunmadı bu hal onun asla fâsid olmayacağına delâlet eyledi. Kalinus'un hülâsa-i delili şudur ki: [Mesela eğer Şems fesâdı kabul eder olsa idi tûl-i müddetten beri onda zübûl bulunmak ve müşâhede olunmak lazım gelir idi. Bu lüzum ise bâtıldır.] Yani şimdiye kadar onda zübûl bulunmamış ve müşâhede olunmamıştır. Öyle ise melzûm da bâtıldır. Yani Şems'in fâsid olacağı da muhaldir.

Bu delili İmam Gazalî ber vech-i âtî redd eyliyor:

Bu delil iki vecihle bâtıldır. Vech-i /307/ evvel: Felâsifenin kıyas-ı istisnâ-i şart-i muttasıl dedikleri şu kıyas burada matlûb-i gayri müstelzim ve gayri münteçtir. Zîrâ [Eğer Şems fesâdı kabul eder olsa idi] mukaddimesindeki fesadı ya zübûlun fesadı ile takyîd veyahut zübûldan başka bir tarîk-ı fesâd olamayacağını beyân etmelidir ki [onda zübûl bulunmak ve müşâhede olunmak lazım gelir idi] mukaddimesi de doğru olabilsin. Meahâzâ zübûlden başka bir şey ile Şems'in fâsid olamayacağı da müselleme değildir. Çünkü zübûl vücûh-ı fesâdın yalnız birisidir. Binâenaleyh bir şey hâl-i kemâlinde iken

bagteten fâsîd oluvermesi hiç de ba‘îd değildir. Vech-i sâni: Teslim edelim ki Kalinus’un kavli kayd-ı mezkûr ile /308/ takyîd olunmuş olsun ve zübûlden başka bir tarîk-i fesâd bulunmasın. Fakat Kalinus zübûlün Şems’e ârız olmadığını nereden bildi? Eğer [rasatlardan bildim] diyecek olur ise bu muhaldir. Zîrâ rasatlar Şems’in miktârını ancak bit-takrîb bildirebilirler. Felâsifenin kavillerine göre Şems Kürre-i Arz’ın yüz yetmiş misli[1]⁶⁴² olduğundan Şemsten meselâ dağlar kadar eksilse bile ‘inde’l-his tebeyyün edemez. Binâenaleyh câiz ki şimdiye /309/ kadar Şemsten mekâdir-i azîme noksan olsun da his o noksanı idrâk edemesin. Şunu bir misâl ile îzâh edelim: ‘İnde’l-felâsife yakut ile zeheb ‘anâsırdan mürekkep ve kâbil-i fesâddır. İmdi bir parça yakut bir mahalle vaz’ olursa da orada yüz sene dursa bu müddet zarfında o yakuta ârız olan noksanı his ve idrâk edemeyiz. târih-i rasattan beri Şems’e ârız olan noksan dahî Şems’e nisbet nasıl ise yüz sene zarfında mezkûr yakuta ârız olan noksan dahî yakuta nisbetle öyledir.

Yine felâsifenin ebediyet-i ‘âlem hakkındaki ikinci delillerini dahî İmam Gazalî şu vecihle hülâsa ve tasvir ediyor: /310/

Felâsife dediler ki: [Bu ‘âlem cevâhir ve a‘râzdan mürekkeptir. Hâlbuki cevâhirin ‘ademi mûcib bir sebep-i ma‘kûl yoktur. Zîrâ ‘âlem mevcûd olduktan sonra onun ‘ademe gitmesi olsa olsa irade-i kadîme ile olabilir. İrade-i kadîme ile ‘âlemin ‘ademe gitmesi ise muhaldir. Zîrâ Cenab-ı Hakk evvela ‘âlemin ‘ademi irade etmeyip belki vücûdunu irade etmiş iken muahharan onun ‘ademi irade eder ise kendisinin bir halden diğeri bir hâle tagayyür etmesi lazım gelir. Bu ise Hakk-ı Bârî’de muhal olduğundan ‘âlemin ‘ademi dahî muhaldir].

İmam Gazalî felâsifenin işbu ikinci delillerine dahî ber vech-i âtî müdafaada /311/ bulunuyor:

Ben sizin bu delillerinize uzun uzadıya cevap vermeye kıyâm etmeyeceğim. Bunlara muhtasaran bir cevap vereceğim. Siz [İcâd ve idâm irade-i kâdir iledir] diyenlerin sözlerini niçin inkâr ve reddediyorsunuz? Cenab-ı Hakk bir şeyin vücûdunu irade ettikde onu icâd ve bir şeyin ‘ademi irade buyurdukta onu da idâm eder. Cenab-ı Hakkın kemâl üzere kâdir olmasının manâsı dahî budur. Zîrâ bu vecihle icâd ve idâm kudrette kemâl cümlesindedir. Siz [Cenab-ı Hakk muahharan ‘âlemin ‘ademi irade eder ise kendisinin bir halden diğeri hâle tagayyür etmesi lazım gelir] diyorsunuz. Hayır!

⁶⁴² [1] Şimdiki rasatlara göre küre-i Şems küre-i arzdan bir milyon dört yüz bin kere büyük olduğunu farz ettirmektedirler. Râsîdîn-i cedîde Şems’in zübûlüne kâil olup hattâ ne kadar bin sene sonra kâmilan yanlış olarak söneceği hakkında da birtakım hesâbât-ı farâziyeye girişirler. (Ahmet Mîdhât)

Lazım gelmez. Çünkü bu /312/ irade ile Cenab-ı Hakkın kendi değil fiili yani iradesinin taalluk ettiği şey tagayyür eder. Bundan da bir muhal lazım gelmez. Eğer siz [Fâ'ilden bir fiilin sudûru lazımdır. 'âlem ma'dum oldukda Cenab-ı Haktan sudûr eden şey nedir?] der iseniz biz de deriz ki o halde ondan sudûr eden 'adem-i müteceddittir. Yani 'âlem ma'dum oldukda değil iken Hakk Teâlâ onun 'ademini vücûduna tercih eder ki bu da bir fiildir.

Felâsife ile İmam Gazalî arasında ebediyet-i 'âleme dâ'ir sebk eden şu münâzara üzerine İbni Rüşd dahî diyor ki:

Gazalî'nin Kalinus tarafından nakil ve hikâye eylediği delil vâkı'â Gazalî'nin dediği /313/ gibi mecruhtur. Fakat Kalinus'un bu delili bir delil-i tahkîkî değil bir delil-i iknâîdir. Meahâzâ Gazalî'nin bu delile îrâd eylediği iki vech dahî merduktur. Şöyle ki: Eğer Şems zübûlü kâbil olsa idi târih-i rasattan beri ondan tahallul eden eczâ dahî Şems'in gâyet büyüklüğünden nâsî inde'l-his Şems'e bir noksan îrâs etmiş olsa bile eczâ-yı mezkûre taraf-ı Şemsten görülebilecek bazı ecrâmın hudûsuna sebep olur idi. Çünkü Şems'in zübûlü demek ondan birtakım eczânın tahallül ve infisâli demek olmakla Şems kâbil-i zübûl olduğu takdirce ondan tahallül eden eczânın kâffesi havli-Şemste birbirine iltihak ve ittisal ederek orada bir /314/ cisim bir kere daha teşkîl eder ve bu sebeble 'âlemin ya eczâsında veyahut keyfiyetinde bir nev-i tagayyür husule gelir idi. Hâlbuki bunların birisi vâki olmadı. Felâsifenin ikinci delillerine Gazalî'nin îrâd eylediği cevaba gelince: Bu da safsatadır. Zîrâ felâsife bir fâ'il bir şeyi ifsât ettikde yani sûret-i mahsûsesini izâle eyledikde hîn-i ifsâta o şeyin 'ademini inkâr etmediler. Fakat fiil-i ifsâdın o şeyin 'ademine taalluk ettigine kâil olmadılar. Belki onlar [fiil-i ifsât şey-i mezkûrun bil-fiil mevcûdiyetten bil-kuvve mevcûdiyete nakline taalluk eder ve 'ademin vukû ve hudûsu da bu taalluka tâbi olur] dediler. Bu halde 'adem denilen şey fâ'ile /315/ nisbet olunur ise de bir mevcûdda fâ'ilin tesirini müteakip 'ademin vukûa gelmesiyle o fâilin o 'ademi evvelen ve bizzat yapmış olması lazım gelmez. Zîrâ fâilin fiili yani tesiri 'ademe evvelen ve bizzât değil belki sâniyen ve bil-'araz taalluk eder ve bu da mef'ulü bir vücûddan diğer vücûda yani bir sûretten diğer sûrete nakl ile olur ve bu fiili müteakiben dahî 'adem denilen şey husûle gelir. Nârın havaya inkılâbı gibi ki nâr havaya münkalib oldukda bu fiil-i inkılâbı müteakiben nâra 'adem lâhık olur. Felâsifeye göre vücûd ve 'ademde dahî iş böyledir. Yani bir maddeden bir şeyin 'ademi demek o şeye mahsus olan sûretin ondan zevâli demek olup bir şeyin vücûdu /316/ demek dahî zâil olan sûretin yerine diğer bir sûretin o maddede husûlü demektir. İmdi

Bârî Teâlâ'nın fiili evvelen ve bizzat husûle ve sâniyen ve bil-araz dahî 'adem ve zevâle ta'alluk eder. Bu halde İmam Gazalî'nin [âlem ma'dum oldukda Hakk Teâlâ'dan sudûr eden şey 'adem-i müteceddidir] demesi safsatadan başka bir şey değildir.

İşte İbni Rüşd'ün İmam Gazalî'ye mukâbelesi dahî burada tamam oldu. Terakkiyat-ı 'ilmiyenin bugün peydâ eylediği nokta-i nazardan bu münâzaraya bakılır ise görülür ki sözü bu kadar uzatmaya sebep olan şey felâsifenin intihâb etmiş olduğu misâlin uygunsuzluğudur. Şemste akıllara hayret verecek bir devam-ı /317/ vücûd olduğundan bunu fenâ bulmaz zannetmişler. Hâlbuki hilkatteki kudret-i ilâhiyeye nisbetle Şems ile zerrenin ne farkı vardır? Bundan mukaddem tahşiyemizde⁶⁴³ dahî beyân eylediğimiz vecihle şimdiki rasatlar Şems'in arzdan yüz yetmiş kere değil bir milyon dört yüz bin kere büyük olduğunu farz ettiriyorlar da ehl-i rasat bunun bile fânî olduğunu itiraf ile hattâ zaman-ı fenâsını tayin için birtakım hesaplara bile girişiyorlar. [Küllü men aleyhâ fân ve yebkâ vechü rabbike zül-celâli vel-ikrâm]⁶⁴⁴ hakikat-i ezeliyesi ve ebediyesine hakikiyyûn-ı felâsife müttefikân ser-fürû-bürde-i kanaat olmuşlardır. İbni Rüşd'ün mukabelesinde dahî bir dereceye kadar izâh olunduğu üzere İmam Gazalî ile /318/ felâsife arasındaki asıl nokta-i ihtilaf fenânın bizce taakkul edilebileceği sûretinde değildir. Felâsife dahî fenâ-yı 'âleme kâildir. İhtilâf yalnız keyfiyetindedir. Hâlbuki hudûs ve kıdem bahsi evvelce nasıl halledilmiş idiye bekâ ve fenâ meselesinin halli dahî tamamıyla onun naziridir. Nasıl ki hilkatte de asıl takaddüm irade-i ilâhiyede olup hilkat dahî onu takip eylemiş ise fenâda takaddüm dahî irade-i ilâhiyeye vâbeste olup ba'de'l-fenâ yine irade-i Bâkîdir ki hükm-i âyet-i kerîmeden maksûd olan vechü Rabbike zü'l-celâl-i ve'l-ikrâm dahî işte bu irade olmak gerektir. Elhâsıl evvelce dahî dediğimiz vecihle kâ'inâtın bir fâil-i kâdir iradesiyle yapılıp yine onun iradesiyle yıkılacağında /319/ beyne'l-felâsife ve'l-imam ittifâk bedîhî ve âşikârdır. Bunların keyfiyeti husûsundaki ihtilaf ise mutâlîfn için tevsi'-i efkâra hizmet edecek mebâhis-i nâfiadandır diye telâkki edilmelidir. Aradaki bu muhâlefeti inzâr-ı kârînde tasvir için 'ulûm-ı riyâziye ve tabîyenin ittifakından mütevellid olan fenn-i hey'eti ihtâr ederiz. Kudemânın Kürre-i arzı merkez-i 'âlem ittihâzından ibaret bulunan mesleği ile müteahhirînin Kürre-i Şems'i merkez-i 'âlem ittihâz etmelerinden ibaret bulunan meslekleri arasındaki muhâlefeti düşünecek olur isek İmam Gazalî ile felâsife arasındaki muhâlefeti cüz'üllezi lâ yetecezzâ derecesinde la şey kabîlinden görürüz.

⁶⁴³ Derkenar, dipnot.

⁶⁴⁴ Rahman Suresi; 26-27; "Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır. Ancak azamet ve ikrâm sahibi Rabbinin zâtı bâkî kalacaktır".

Zîrâ ‘ilm-i hey’ette mütekaddimîn ile müteahhirîn biri /320/ birine taban tabana zıttır. Birisi Arz sabit Şems mütehavvil olduğuna ve diğeri Şems sabit ve Arz mütaharrîk olduğuna kâildir. Lâkin ahvâl-i felekiyeyi tarassut emrinde bu muhâlefet-i ‘azîmenin bir sû-i te’sîri görülebilmis midir? Görülebilir mi? Yalnız hesâbâtın tahvilinden başka ne te’siri olabilir? Târihin zulmet-i cehlinde müstağrak olacak kadar kadîm bir zamandan çend asır olana degin ‘ilm-i hey’et usûl-i kadîme vecihle bil-vad’ terakkî ettirile gelmiştir. Kırk elli asırdan beri icrâ edilegelen hesâbâtta müteahhirîn adeta hiçbir yanlışlık bulamamışlardır. Cüzî yanlışlıklar ise mütekaddimînin kullandıkları aletler müteahhirînin aletlerine nisbetle kaba saba /321/ şeyler olmalarından neş’et etmiştir. Yoksa bir husûfu bir kûsûfu hesap eylemekte mütekaddîmin dahî müteahhirîn kadar isâbet eylemişler ve beyne’s-sevâbite mevcûd olan mesâfat-ı zâviyeyiyeyi mütekaddimînin mesâhalarında müteahhirîn tarafından zerre kadar yanlışlık bulunamadığı gibi gerek bizim Kürre-i arzımızın sinîn-i Şemsiye ve Kameriyesini teşkîl eyleyen hareket-i muharrîkîye ve gerek seyيارât-ı sâ’irenin deverâtı hesaplarında dahî hiçbir yanlışlık bulamamışlardır. Demek oluyor ki ihtilaf asıl maksudda olmayıp o maksuda vusûlün usulündedir. Bu nisbet aynıyle felâsife ile İmam Gazalî arasında da vardır. Lakin evvelce kendi tarafından da beyân olunduğu vecihle o felâsifeden maksûd /322/ zenadîka ve dehrîyye gibi kefere-i mu’ânîdîn değil felâsife-i hakîkiyedir.

FELÂSİFE’NİN [ALLAH SÂNÎ’-İ ‘ÂLEMDİR] KAVİLLERİNDEKİ TELBÎSİ

Buraya kadar sebk eden münâzarâta dikkat buyurulmuş ise görülmüş anlaşılmıştır ki beyne’l-felâsife Dehrilerden yani vücûd-ı Bârî’yi bil-küllîyye inkâr eden kefere-i dâlle ve müdalleden maadâ hiçbir fırka Hakk Teâlâ Hazretlerinin varlığını kudretini inkâr etmek şöyle dursun hilkât-i kâ’inâtı dahî o Sübhân-ı Müte‘âle isnâd etmekten geri durmadılar. Yalnız eser-i sun‘-ı ilâhî olan bu hilkatin kadîm veya hâdis olmak ile fânî veyahut bâkî olması arasında /323/ münâzarâta giriştiler. Hattâ kıdem ve bekâ isbât olunduğu halde bile bundan kâ’inatın bir Sâni‘den müstagnî addolunacağı havfi bulunamaz. Çünkü miktarları pek az olan muânîdîn münkirînden başka beyne’l-felâsife bu iddia kimsede yoktur. Dehriyyûna gelince onlara ‘âlemin hudûs ve fenâsı isbât olursa bile dava-yı bâtıllarından rucû etmezler. Onların şanı mükâbire ve muânîdîdir. Kânûn-ı münâzaraya riâyetleri olmayıp onların kânun-ı münâzarası sofizm yani safsata-i mantıkîyedir. Meahâzâ İmam Gazalî akvâl-i felâsifede bazı telbîsler gördüm zannında

bulduğundan nümûnesi bundan mukaddem ki mebâhiste görülen dikkat-i müvessikâfânesiyle müsâr ileyhin bu telbis hakkında dahî îrâd eylediği tetebbuâtı /324/ ber vech-i âtî görmeye ve göstermeye lüzum gördük. Diyor ki:

Dehriyeden başka felâsife ittifak ettiler ki Allahu Teâlâ sâni ve fâ'il-i 'âlemdir ve bu 'âlem onun fiili ve sun'udur. Meahâzâ felâsife indinde bu 'âlemin fiil-i ilâhî ve sun'-ı Sübhânı olması ber vech-i âtî vücûh-ı selâse ile mümkün değildir. Vech-i Evvel: Fâ'ilin muhtar ve mürîd olması lazımdır. Allahu Teâlâ ise onlarca mürîd değildir. Belki de asla sıfatı yoktur. Ondan her ne ki sudûr etmiş ise harâretin ateşten ziyânın Şemsten sudûru gibi bilâ ihtiyâr ve lâ irade sudûr etmiştir. Bunun tavnîhi şöyledir ki: Fâ'il 'ilm ve ihtiyar ve irade ile kendisinden fiil sudûr eden /325/ şeydir. Hâlbuki inde'l-felâsife bu 'âlemin Allah'tan sudûru ma'lûlün 'illetten sudûru gibi olup sahlara zill ve Şems'e nur nasıl lazım gelmiş ise Allah'a da 'âlem öyle lazım gelmiştir. Burası malum oldukda deriz ki: [Sirâc ziyayı ve sahlâ dahî gölgeyi yapar] diyen bir adam şübhe yok ki bir mecaz söylemiş ve bu mecazda hadden aşırı tevessü' etmiştir. Yani sebebiyette sirâc ile Şems'i fâ'ile teşbih ederek onlara [fâ'il] namını vermiştir. Çünkü bir şey mücerred sebebiyet ile hakîkaten fâ'il ve sâni' unvanlarını alamaz. Belki bil-ihtiyar ve bil-irade kendisinden bir fiil vaki' ve sâdir olur ise o zaman fâ'il ve sâni' unvanlarını alır. Hattâ bir kimse /326/ [duvar fâ'il değildir. Taş fâ'il değildir. Cemâd fâ'il değildir. Çünkü fiil hayvâna mahsustur] der ise inkâr ve reddolunamaz. Ve bu âdem şu kavlinde kâzib olmaz. Hâlbuki felâsife indinde taşın ve duvarın dahî fiilleri vardır ki o da sıkletleriyle merkeze doğru meyil ve onu talep etmeleridir. Kezâlik bunlarca ateşin de fiili vardır ki o da teshîndir. İmdi mademki eşyâyı mezkûreye hakîkaten fâ'il ve sâni' unvanlarını vermek muhaldir bu halde Hakk Teâlâ'ya dahî Fâ'il-i 'âlem ve Sâni-i 'âlem unvanlarını vermek muhal olmak lazım gelir. Öyle ise felâsifenin [Allahu Teâlâ fâ'il ve sâni-i 'âlemdir] sözleri telbîsten başka bir şey değildir. Vech-i sâni: Allah kadîm olup fiil ise hâdis olduğundan /327/ ve hilkat-ı 'âlemde onlarca kîdem olduğundan onlara göre 'âlemin fiil-i ilâhî olması bâtıldır. Şöyle ki: Felâsife usulünce fiil için ihdâs şarttır. Binâenaleyh onlarca bir şey ihdâs olunmadıkça ona fiil denilmez. Hâlbuki inde'l-felâsife 'âlem kadîm olduğu cihetle onu ihdâs mümkün değildir. Kadîmi ihdâs hâsılı tahsil olup bu da bil-bedâhe batıldır. İhdâs-ı 'âlem batıl olunca 'âlemin fiil-i ilâhî olması da batıl olur. Vech-i sâlis: Felâsifeye göre vâhidden ancak vahid sudûr eder. Mebde-i evvel ise onlarca min külli vücûh-i vâhit olup 'âlem eşyâ-yı muhtelifeden müterekkip olduğundan onlara göre 'âlemin fiil-i ilâhî olması mümkün ve mutasavver değildir. İmdi bu iki /328/

vecihle dahî sabit oldu ki felâsifenin [âlem fiil-i ilâhi ve sun‘-i Sübhânîdir.] demeleri dahî telbîsten yani itikâd-ı bâtıllarını setirden başka bir şey değildir.

İşte İmam Gazalî'nin felâsifeye hüküm eylediği telbîsin vücûh-ı selâsesi bundan ibarettir. İbni Rüşd kendi Tehâfüt'ünde Hazret İmam'ın bu sözlerine dahî mukâbele eyliyor. Diyor ki:

Vech-i evvele cevab: Gazalî'nin [Fâ'ilin muhtar ve merîd olması lazımdır] kavli ne hattı zâtında ma'ruf ve ne de fâil-i 'âlem hakkında mu'terif bih değildir. Meğer ki üzerine burhân kâim ola veyahut şâhidin hükmünü gâibe nakl-i sahîh ola. Zîrâ biz eşyâ-yı müessireyi /329/ iki sınıf görüyoruz. Birinci sınıf yalnız bir eser yapıyor. O da bizzat husule geliyor. Mesela ateş ancak harâreti ve buz dahî ancak bürudeti yapıyor. Felâsife dahî bunlara [bi't-tab fâ'il] namını veriyorlar. İkinci sınıf birtakım eşyâdır ki bunlar dahî bir vakit bir şeyi ve diğer vakit o şeyin zıddını yapıyorlar. Bunlar mürîd ve muhtar olup eşyâda tesirleri ancak ilim ve irade reviyet ile hâsıl olur. Fâ'il-i 'âlem olan Hakk Sübhanehü ve Teâlâ Hazretleri bu gibi tesirlerden münezzehtir. Zîrâ irade ve ihtiyar denilen şeyler infîâlât ve tagayyurât cümlesinden olup Hakk Sübhanehü ve Teâlâ ise infîâl ve tagayyürden biridir. Kezâlik Hakk Teâlâ fiil-i tabîden daha ziyâde münezzehtir. Zîrâ bir /330/ şeyin fiil-i tabîsi o şeyin cevherinde yani zatında bi'z-zarûra ve bil-ıztırâr hâsıl olup zaruret ve ıztırâr ise Hak-ı Bârî'de bil-bedâhe muhaldir. Bir de fiil-i tabîyenin fâ'ilden sudûru an 'ilmin yani bilerek değildir. Hâlbuki fiil-i Hakkın kendisinden sudûru an 'ilmin olduğu müberhen ve müsebbettir. Hülâsa Cenab-ı Hakkın cihet-i fâiliyeti yani her şeyi nasıl ve ne ile yaptığı kimsenin malumu değildir. Çünkü iradesinin piskâh-ı müşahedemizde olan şeylerde nazîri yoktur. Bu halde fâ'il lafzının mefhum ve manâsı [Ancak bir şeyi irade ve ihtiyar ve reviyet ile yapandır] demek ve bu tarifi fâ'il-i sâhit ve fâil-i gâibe şâmil kılmak nasıl olabilir? Felâsife bu tarifin her ikisine de /331/ mutarriden şümûlüne kail olmadıkları kail olmadıkları için infîâlât kabîlinden bulunan irade ve ihtiyar ile hâsıl olan fiili fâil-i evvelden yani Hakk Teâlâ'dan nefyetmek kendilerine lazım gelmiştir. Bu ise bi't-tab' ve bi'n-nefs beyyin ve bedîhidir. Binâenaleyh fiil-i mezkûru Allah'a isnâd eden asıl telbiste bulunmuştur. Felâsife ise telbiste bulunmamıştır. Çünkü mülebbis hakkı değil galatı kast ve irade eden kimsedir. Hakk'da hata eden kimse mülebbis değildir. Malumdur ki felâsife taleb-i hak sadedindedirler. Binâenaleyh mülebbis olamazlar. [Allahu Teâlâ irade-i beşere benzemez bir irade ile mürîddir] diyen kimse ile [Allahu Teâlâ 'ilm-i beşere benzemez bir irade ile 'âlimdir] diyen kimse /332/ arasında asla fark yoktur. Cenabı Hakk'ın nasıl

bildiği idrakimizin fevkinde olduğu gibi nasıl irade eylediği de idrakimizin fevkindedir. Vech-i sâniye verilecek cevaba gelince: Vâkıâ ‘âlem bi-zatihi kadîm ve gayri müteharrik olmak itibariyle mevcûd olsa idi kendisi için fâ’il bulunmak lazım gelir idi. Amma eğer hudûs daima içinde kadîm manâsına olarak mevcûd olur ise yani hudûsun ne ibtidâsı ne de intihâsı bulunmaz ise ‘âlem Hakk Teâlâ’nın îcâd ve ihdas-gerdesi olmak îcâb eder. Çünkü hudûs-ı daimîyi ifade ve îtâ eden şey hudûs-ı münkatîi ifade ve îtâ eden şeyden ziyâde [muhtdis] ve [mûcid] namına lâıyk ve münasıptır. Bu cihetle ‘âleme [hudûs] /333/ vasfını vermek kıdem vasfını vermekten daha münasip ise de hükmen ‘âlemi [bir şeyden ba‘de’l-‘adem bir zamanda hâdis] manâsından hıfz ve sıyânet için onu [kadîm] ile tabir etmişlerdir. Vech-i sâlise gelince: [vâhidden ancak vâhid sudûr eder] kaidesi felâsifenin mültezem ve müsellemi olur ise Vâkıâ buna cevap vermek pek müşkildir. Fakat müteahhirin-i felâsife-i İslâmiyeden başkaları böyle hiçbir kaide söylememişlerdir.

İbni Rüşd’ün İmam Gazalî’ye mukabelesi dahî burada tamam oldu. Biz bu meseleden olsa olsa bu münasebetle dahî tevsi-i efkâra hizmet edecek sözler söylenmiş diye memnun olabiliriz. Yoksa Hazret İmam Gazalî’nin mebd’i-keîâmında [Dehriyeden başka /334/ felâsife ittifak ettiler ki Allahu Teâlâ sâni ve fâil-i ‘âlemdir ve bu ‘âlem onun eser-i fiil ve sun’idir] cümlelerini gördükten sonra isbât-ı telbîs için îrâd eylediği izâhâtı taaccüple telakki eyleriz. Çünkü izâhât-ı mezkûrenin hiçbir ciheti felâsife-i hakîkiye sözleri olmayıp kâmilten Dehriye sözleridir. Hazret İmam bu sözleri Dehriyeye karşı müdafaa olmak üzere îrâd ve badehû reddeylemiş olsalar idi becâ görülebilirdi. Amma bunları ekvâl-i felâsifedir diye redde kalkışmak başkalarının kusurlarıyla o kusurlara hiç taalluku olmayanları muâheze kabîlinden addolunur. Felâsife ateşin kuvve-i teshîniyesine ve buzun kuvve-i tebrîdiyesine bir [fiil] ve bunların o /335/ kuvvetler âsârını irâe etmelerine [fâiliyet] manâsı vermeleri bizce görülmüş, işitilmiş şeylerden değildir. Belki Dehriyenin şimdi materyalist denilen müteceddideleri bil-âhirihi inkâr-ı mahze kadar varmak için cihanda madde ve kuvvetten başka mevcûd tasavvur edememekte ve hâlk ve tekvîni dahî maddedeki kuvvete isnâd edivermektedirler. Hukemâ-yı hakîkiyeye gelince bunlar Hakk Teâlâ’yı fâ’il ve sâni-i kâ’inat addetmek için telbîse mürâcaat şöyle dursun hattâ kâ’inatta irade-i sahîha ile fâ’il olarak Cenab-ı Hak’tan başkasını tasavvur edememek derecesine kadar da varıyorlar. Tasavvurun bu derecesini ifrattan tefrite intikâle hamletmelidir. Zîrâ [irade] /336/ denilen şey bizde görülen istek ise o irade dahî mahlûk-ı ilâhîdir. Hakk Sübhanehü

ve Teâlâ Hazretlerinin kendi mahlûkuyla ittisâfî müsteb'addir. Burasını İbni Rüşd 'ilm ve sem' ve basar gibi sıfatı temsilen pek müdekkikâne bir sûrette işaret eylemiştir. Hakk Teâlâ'nın 'ilmi, sem'i, basarı bizde olan 'ilme, sem'e, basara mukayyes olamayacağı gibi onda olan irade dahî bizde olan iradeye mukayyes olamaz. O bir irade-i külliye'dir ki bizim mütakellimîn-i kiram hazerâtının ondan bir cüz'ü insan için isbât edebilmeleri bile ne derecelerde müşkülât-ı bâdî olduğu asıl burada tahattur edilmelidir. Bizim irademiz irade-i ilâhiyeye mukayyes olmak lazım gelse idi Kaderiye mezhebi sahîh /337/ görülmek icâb ederdi. Fakat bizde dahî herhalde mahlûk-ı ilâhî olmak üzere bir irade-i cüz'iyye isbât olunmuştur ki hattâ Cebriye mezhebi tamamıyla sıhhatini isbât edemesin diye. Eimme-i ehl-i sünnet derece-i nezâketi muhtâc-ı tafsîl olmayan şu cebr-i mutlak ve kader-i mutlak arasını bulmak için beyne'l-cebr vel-kader tarîk-i evsatını tercih ile isâbet buyurmuşlardır. Yoksa felâsife hilkati bir Sâni'-i ezeli ve ebedîye isnâd ile beraber bu 'akide-i sâlimelerini telbîse neden mecbur olsunlar? Bu telbis bir havf ve ihtirazdan iktiza etmelidir. Onlar ise şerâyi'i semaviyeden hiçbirisine tabi olmadıkları halde mücerred akıl ve hikmetlerini hüsn-i isti'mal ile bu hakâyika vâsıl olmaktadır. Bu halde /338/ kendilerine telbîs isnadı hakîkaten bir isnâd-ı mâ-lem yekün olur. Bunu da mesâlik- i felâsifeye vukûfu olan herkes böyle hükmeder. Hakk Sübhânehû ve Teâlâ Hazretlerindeki fâiliyeti gayrı-ihtiyarîdir diyebilmek için felâsifenin irade ve ihtiyar dahî mahlûk olduğunu kabul etmeleri lazım gelir. Onlar ise her mevcûdun mahlûk olduğuna bil-ittifak kâil olmuşlardır. Yalnız Dehriyedir ki bu bâbda felâsifeye muhâlefet etmekte ve felâsife dahî onlara karşı İmam Gazalî ve bâhusûs İbni Rüşd gibi müdâfaa göstermektedirler. Evvelce dahî dediğimiz vecihle Hazret İmam'ın en büyük korktuğu şey 'âlemin bir Sâni'den istignâsı vesilesiyle inkâr-ı vâcibe kadar varılmak meselesi olup /339/ hakîkiyyûn-ı felâsife bundan bâdî olmakla beraber Hazret İmam bu tehlikeyi bir vecihle nazar-ı ihtimam önünden uzak tutamıyor. Hattâ aşağıdaki bâbı mahzâ bu fikr-i ihtiyat ile küşâd ediyor.

FELÂSİFENİN 'ÂLEM İÇİN BİR SÂNÎ' İSBÂTINDAN 'ACZLERİ

İmam Gazalî bu meseleyi ber vech-i âtî serdederek diyor ki:

Nâs üç fırkadır. Birincisi ehl-i Hak, ikincisi Dehriye ve üçüncüsü dahî felâsifedir. Ehl-i Hak 'âlemin hâdis olduğunu ve her hâdis için bir muhdis lazım ve lâ-büd bulunduğunu bildikleri için [âlem hâdistir /340/ ve onu ihdâs eden de Allah'tır] dediler. Binâenaleyh

Sânî-i ‘âleme kâil olmakta bunların mezhebi makuldür. Dehriye ise [âlem olduğu hal üzere kadîmdir] deyip ‘âlem için sâni isbât etmedikleri cihetle her ne kadar bu mezheplerinin butlânına delil delâlet ediyor ise de onların şu sözleri dahî kâbil-i tefehhüm bir sözdür. Amma felâsifeye gelince bu bâbda onlar bir hâl-i keşmekeşte kalmışlardır. Zîrâ onlar [âlem kadîmdir] dedikten sonra bir de [‘âlem için bir sâni vardır] demişlerdir ki bu iki sözün birbirine mütenakız oldukları derkâr olmakla bu mezheplerini iptale hacet bile yoktur. Amma felâsife diyecek ki: [Biz ‘âlem için bir sâni vardır] dediğimizde o /341/ sâni den maksat terzi gibi çulha gibi dürger gibi bir fâil-i muhtar değil belki bir ‘illettir ki biz ona [mebde-i evvel] tesmiye etmişizdir. O da kendi vücûduna hariçten bir ‘illet olmayıp kendisi gayrın vücûduna ‘illet ve sebep olan şeydir. Kendisine [Sânî-i ‘âlem] tesmiye edişimiz dahî şu te’vîl iledir. Kendi vücûduna hariçten bir ‘illet olmayan ‘illetin sübûtuna ise ber vech-i âtî burhân kâimdir: ‘âlemde mevcûd olan eşyânın ya ‘ileti vardır veyahut yoktur. Eğer ‘ileti varsa o ‘illete nakl-i kelâm ederiz. O ‘illetin de ya ‘ileti vardır veyahut yoktur. Eğer varsa ona dahî nakl-i kelâm olunur ve helümme cerrâ gider. İmdi bu silsile-i ‘ilel ya ilâ gayri’n-nihâye teselsül eder /342/ veya bir ‘illete müntehâ olur ki artık onun bir daha ‘ileti olmaz. Silsile-i ‘ilelin ilâ gayri’n-nihaye gitmesi berâhîn-i adîde ile bâtil olduğundan bu ihtimal dahî batıl olmakla ihtimal-i sâni yani silsile-i ilelin kendisi için başka bir ‘illet olmayan ‘illete müntehâ olması taayyün eder ki biz bu ‘illete mebde-i evvel ve sâni-i ‘âlem tesmiye eyleriz. Yok, eğer bu ‘âlemin ‘ileti olmayıp ‘âlem kendi kendisine mevcûd olmuş ise mebde-i evvel yine zahir ve sabit olur. Zîrâ bizim mebde-i evvelden maksadımız bilâ ‘illet mevcûd olan şey olup bu ise şu takdirce bi’z-zarûre sâbittir. Evet mebde-i evvel semâvât olamaz. Çünkü semâvât müteaddit olmakla tevhit delili onu men eder. Binâenaleyh bunun butlânı mebde-i /343/ evvel hakkındaki nazar ve istidlâl ile malum olur. Mebde-i evvel sema-yı vâhit veyahut cism-i vâhit veyahut Şems dahî olamaz. Zîrâ bunların hepsi cisimdir. Cisim ise sûret ve heyûlâdan mürekkep olup mebde-i evvel ise mürekkep olmak câiz değildir. Bu da nazar-ı sâni ile minni teselsülün butlânını isbât eden istidlâl ile malum olmaktadır. Çünkü bu sûrette mebde-i evvel gayrihi muhtaç olacağından o halde o muhtaç ileyh olan şeye nakl-i kelâm olunur ve bu kadarıyla icrâ edilen delil burada dahî aynen icrâ olunarak mebde-i evvelin cisim olamayacağı sabit olur] Elhâsıl asıl maksat kendi varlığı için bir ‘illete muhtaç olmayan ve mevcûdu isbât olup bu da ber vechi bâlâ /344/ sâbittir. İhtilâf ancak onun sıfatındadır ki bizim mebde-i evvel tesmiye ettiğimiz şey dahî odur].

İmam Gazalî şu mesrûdatı felâsifeye isnâd eyledikten sonra cevaba dahî âğaz ederek diyor ki:

Felâsifenin bu sözlerine iki vecihle cevap verilir. Vech-i evvel: Ey felâsife sizin mezhebinizce bu ‘âlem kadîm olup ‘illeti olmamak lazım gelir. Vâkıa siz [Ecsâm-ı ‘âlemin ‘illeti olmamak nazar-ı sâni ile bâtıldır] diyorsunuz amma sizin bu sözünüzü de bu meseleden sonra tevhit ve nefy-i sıfât meselelerinde iptal edeceğiz. Vech-i sâni: Mevcûdatın ilâ gayri’n-nihaye ‘illetleri olmak sûretini farz /345/ ve takdirde sizin için hiçbir mâni yoktur. Vâkı’â siz [ilâ gayri’n-nihâye ‘illetlerin teselsülü muhaldır] diyorsunuz amma bu söz sizce doğru değildir. Çünkü siz vasıta ile olsun vasıtasız olsun umûr-ı gayr-i mütenahiyenin vukû’unu itiraf eylediniz. Binâenaleyh bunun zarureten batıl olduğunu davaya sizin için yol yoktur. Evet, siz umûr-ı gayri mütenahiyenin vukû’unu itirâf ettiniz. Zîrâ siz evveli olmayan havâdisin vukû’unu tecvîz ederek [silsile-i kâ’inatın evveli yoktur] dediniz. İmdi sizce nihâyetsiz şeylerin mevcûdatı câiz oldukda ilâ gayri’n-nihâye o şeylerden bazısının bazısına ‘illet olması neden câiz olmasın? Eğer siz havadis-i maziyenin /346/ el’ân mevcûd olmadığını za’m ederek [ma’dûm ne tenâhî ve ne de ‘adem-i tenâhî ile mevsûf olmaz] der iseniz biz de sizi bunlardan iftirak eden yani mevtin vürûduyla bedenlerden ayrılıp giden nüfus-ı beşeriye ile ilzam ederiz. Çünkü sizce bu nüfus hem mevcûd hem de gayri mütenahidir. Zîrâ size göre evvel insan olmadığı ve mine’l-ezel bunlardan iftirâk eden nüfûs dahî bâki kaldığı cihetle nüfûs müfâraka-ı mevcûda na-mütenahidir. İmdi mademki bunların mevcûdiyetleriyle beraber ‘adem-i tenâhîlerine kâil oluyorsanız silsile-i kâ’inatın ilâ gayri’n-nihâye biribirine ‘illet olmalarına kâil olmanız için bir mâni yoktur. Bu halde ey felâsife sizin ‘âlem için bir sâni’ isbâtından âciz /347/ olduğunuz şübheden âridir. İşte İmam Gazalî’nin müdâfaası dahî burada hitâm buldu.

İbni Rüşd bu işin içindeki tedâhül ve aglâkı def için diyor ki:

İsbât-ı Sâni’ meselesinde mezhep-i felâsife ehl-i hak ve Dehriye mezheplerinin ikisinden daha ziyâde vazih ve makuldür. Çünkü fâ’il iki kısımdır. Birincisi evvel fâ’ildir ki kendisinden bir meful sudûr eder ve bu mefulün tamamı-i vücûdu hâsıl oldukda artık fâ’ilden müstagnî olur. Dürger gibi ki bir haneyi binâ ettikte hanenin vücûdu dürgerden sâdır olup dürger fiili o haneye hîn-i husûlünde taalluk eder ve hane /348/ hâsıl oldukta hıfz ve himayesi için dürgerden müstagnî olur. İkincisi evvel fâ’ildir ki kendisinden bir fiil sudur eder ve o fiil bir mefule taalluk eyler ki eğer taalluk etmemiş olsa o meful vücûd-pezîr olmaz ve o meful vücûd-pezîr olduktan sonra da o

fâ'ilden müstagnî olamaz. Binâenaleyh fâ'ilin fiili mefulün vücûduna müsâvî olmak yani o fiilin 'ademine mef'ûlün 'ademi ve vücûduna mefulün vücûdu lazım gelmek bu nev'i fâ'ile mahsustur ve fâiliyette bu fâ'il evvelki fâ'ilden eşref ve âlâdır. Zîrâ birinci fâ'il mefulünü yalnız îcâd ederek hıfzını başkasının himayesine terk eylediği halde bu ikinci fâ'il kendi mefulünü hem îcâd hem de hıfz /349/ ediyor. Bu fâ'il ise muharrik-i evveldir ki bunun hareket-i nev'iyeye ve bu hareket vasıtasıyla husule gelen eşyâ ile cârî olan hali garîben zikrolunduğu vecihledir. Yani muharrik-i evvel hem hareket-i nev'iyeyi ve bu hareket vasıtasıyla birtakım eşyâyı halk ve îcâd eder ve hem de onları hıfz ve himaye eyler. Felâsife hareketin behemehâl bir fâ'ilin fiili olup 'âlemin vücûdu da ancak hareketle tamam olduğunu itikâd eylediklerinden bunlar [hareketin fâ'ili kim ise 'âlemin de fâ'ili odur. Eğer bu fâ'il kendisini bir lahzacık fiil tahrikinden geri alsa bütün 'âlem bâtıl olur] dediler. Hattâ şöyle bir kıyasta yaptılar: 'âlem bir şeydir ki vücûdu fiil-i âhire yani tahrike tabidir. Her fiil /350/ için de bir fâ'il lazımdır. Binâenaleyh 'âlem için de bir fâ'il lazımdır. Vâkiâ bunlar [kadîmin fiili kadîm olmak vaciptir] itikadında bulundular ise de bundan maksatları [bu 'âlem kendi fiilinin ne evveli ne de âhiri olmayan bir fâ'il-i ezelden sudûr etmiştir] demektir. Yoksa [âlem bizâtilhî mevcûd-u kadîm] demek değildir. Nasıl ki 'âlemi za'mlarınca kable'l-hudûs 'adem ile vâsfedenler hesaplarına öyle geldi ve öyle zannettiler.

İbni Rüşd'ün mukabelesi dahî burada tamam oldu. Biz tavzîh-i mesele için âcizane şöyle demek istiyoruz ki: Bu 'âlem-i kevn ve fesatta gördüğümüz fâillerin eser-i fâiliyeti meydana çıkabilmek için mutlaka hareket /351/ muktezidir. Bilâ hareket bir fiil ve binâenaleyh o fiili vücûda götüren bir fâil tasavvur olunamaz. Hattâ ecsâm-ı şekîlenin merkez-i arza doğru meyelânını dahî bir fiil ve binâenaleyh ecsâm-ı mezkûreyi fâil addedenlerin itikâdı bile bu esastan tebâud eyleyemez. Zîrâ o cismin merkeze doğru âsâr-ı meylini göstermesine mevzû fihî olan mekânın salâbet ve sıkleti mânidir. O mâni bir taraf olsa o cisim dahî merkeze doğru hareketiyle o müstâit olduğu fâiliyeti gösterir idi. İmdi fâiliyyetin tahrikten ibaret olduğunu nazar-ı zâhir ile görenler zannettiler ki o fiil o hareket ile doğrudan doğruya o fâ'ilden sâdir oluyor. Hayır! Bu hareket ve fâiliyeti /352/ bir makina temâşâsına tatbik edelim de bakınız: Herkesin her gün görmekte olduğu bir matbaa makinesine bakıldığı zaman denilir ki şu siyah yuvarlaklar mürekkebi ezip kalıp üzerine sürüyorlar. Şu demir dişler kâğıdın bir tarafından çekip onu silindir üzerine tefrîş eyliyorlar. O silindir bu kâğıdı kalıp üzerine temas ettirerek kalıptaki harfler kâğıda muntabı' oluyorlar. Velhâsıl falan alet şu işi ve falanca parça bu

işî görüyorlar. Evet! Fiil ve fâiliyyet hareketten ibaret olduğuna göre bu söz doğrudur. Lakin bir de o makinenin manivelasına el koymuş olan çeviriciyi düşünür isek evvelki hareketlerin fiillerin ve fâiliyyetlerin hükmü /353/ kalmaz. Demek oluyor ki bu makine kaç türlü fiiller vasıtasıyla kaç nev‘i iş görüyor ise cümlesinin fâil-i hakikiyyesi o hareketleri ibdâ’ eyleyen ameledir. Meahâzâ bu gibi mesâil-i mühimmede bu gibi tavzihât birer misâldir. Misâl ise mümessel leh hakkında fikir ve nazarı tenvîr edebilir ise de bu kıyas ve tatbîk ile iştigal edenler misâl ile mümessel leh arasındaki nisbet-i sahîhayı daima göz önünde tutamazlar ise o misâl ile vâsıl-ı hakikat olmak şöyle dursun bilakis hakîkatten tebâud havfi bile vardır. Bundan evvel dahî tahşiyelerimizde bunu ihtâr etmiş idik. Şimdi meramı bir kat daha tavzîh eyliyoruz. Mesnevi-i maneviyyenin cild-i sâlisinde Musa ve Firavun münâkaşâtında /354/ [Nist misl-i ân misâlest in suhan. Kâsır-ı ezma‘nî’-i nev harf-i kuhen] beyt-i şerîfinin şerhinde Hazreti Şârih İsmail Ankaravî’nin ihtâr buyurdıkları vecihle bir şeyin misâli o şeyin misli olamaz. [Arslan gibi bir adam gördüm] denildiği zaman gördüğümüz adam ile şecaat ve kuvvette arslan arasında bir müşabehet bulunur ise de bu adam arslanın ve arslan bu adamın misli olamaz. [Meselü nûrihî ke-mişkâtin fihâ misbâh]⁶⁴⁵ âyet-i kerîmesinde mimin sânin fethayla misâl manâsına olarak îrâd buyurulan misli mimin kesre ve sânin sükûnuyla okumak câiz olamayacağı derkârdır. Nûr-i Hudâ mişkattaki nur-i misbâha temsil olunmakla nur-ı misbâhın Nur-i Hudâ’ya yalnız misâl /355/ olması lazım gelip misil olması lazım gelmez. Hakk Teâlâ’nın ne zatına ne sıfatına bu ‘âlem-i kevn ve fesatta hiçbir şey kesr-i mim ve sükûn-i sâ ile misl ve mesîl olabilmek hukemânın bil-ittifak reddeyledikleri bir şey olduğu gibi Hazreti Kur’ân’ın dahî [Leyse ke-mislihî şey’ün]⁶⁴⁶ burhânıyla katiyen reddelediği şeydir. Âcizane ihtâr eylediğimiz şu dakîkaya ne kadar ehemmiyet verilir ise lâyıktır. Zîrâ kefer-i Dehriyyun ve mâddiyyun hukemâ-yı hakîkiye ve eimme-i diniyyeden ayrılıp dûçâr-ı butlân ve hazelân oldukları nokta işte asıl bu noktadır. Zât ve sıfat-ı ilâhiye için ‘âlem-i kevn ve fesâddan îrâd olunan misâlleri kesr-i mim ve sükûn-i sâ ile misl ve mesîl manâsına aldıkları için [fâ’il /356/ şöyle olur fâ’ile şöyle olmak lazım gelir ve hâkezâ ve hâkezâ...] diye dûçâr-ı hata ve dalalet olmuşlardır. Hafazanallah! İmdi şu izâhât-ı âcizâne üzerine İbni Rüşd’ün İmam Gazalî’ye mukabelesi bir daha okunur ise İbni Rüşd’ün [Muharrîk-i Evvel] tabir

⁶⁴⁵ Nur Suresi; 35: “Onun nurunun temsili şudur: Duvarında bir hücre, içinde bir kandil, kandil de bir cam fânus içinde...”

⁶⁴⁶ Şûrâ Suresi; 11: “Onun benzeri hiçbir şey yoktur”.

eylediği fâ'il-i hakîkiyenin manâ-yı sahîhi vâzihan anlaşılacak zihinlerdeki şükûk ve şübühât kâmilen zâil olur gider.

FELÂSİFENİN ME'ÂD-I CİSMANÎYİ İNKÂRLARI

Evvelce dahî bil-münasebe îrâd eylemiş olduğumuz vecihle Ebu Hâmid İmam Gazalî Hazretleri'nin asıl korktuğu şey hilkât-ı 'âlemin kıdem veya hudûsu ve bu halde bir fâile ihtiyaç /357/ ve 'adem-i ihtiyaç gibi mesâilden nihâyet ve mebde' ve meâdı dahî inkâra bir yol açmak kazıyesidir. İşte bu havf ve ihtiraz ile felâsifeye hakîkatte kâil olmadıkları şeyleri dahî isnâd ederek müdafaaya lüzum görmektedir. Ona mukâbil İbni Rüşd'ün verdiği izâhâtta görülmektedir ki felâsife mebde'i münkir olmadıkları gibi meâdı dahî münkir değildirler. Dehriyeden mâ'adâsı ki asıl hukemâ-yı hakîkiyenin akâyid-i esasta edyân-ı sâ'ire ile beraber olup yalnız fûrûun tafsîlâtında yani mutekit olan seyin vech ve keyfiyeti emrinde aralarında münâzara vardır. Münâzaranın o türlü dini vâhidin eimme ve ulemâsı meyânında bile vâkidir. Nasrâniyetin beşinci ve altıncı asrına kadar /358/ âbâ-i kenîsâiye meyânındaki ihtilâfât-ı şedîde Draper tarafından ebvâb-ı sâbıkada beyân edilmiş olduğu gibi bizim mütekellimîn ve eimme-i kirâmımızın münâzarâtı dahî malumdur. Binâenaleyh buraya kadar tertip olunan mebâhisten sonra nevbet-i bahs ve kelâm-ı meâd cihetine intikâl edildiğinden Hazret İmam işte onu da ber vech-i âtî îrâd ediyor. Diyor ki:

Felâsife ervâhın ebedâne redd ü ircâıyla haşr-ı ecsâdı ve cismanî olarak nâr-ı cehennemi ve naîm-i cenânı ve huriîyn ve sâ'ire gibi insanlara vaat olunan niam-ı ahreti inkâr edip [bunlar âvam nâsa mertebe ve derece cihetiyle cismâniyeden daha âla olan sevap ve ıkâb-ı ruhanîyi tefhîm için bi-tarîk'it-temsîl /359/ söylenmiş sözlerdir] dediler. Onların bu sözleri bil-cümle Müslümanların itikâdlarına muhalif olmakla evvelâ kendilerinin umûr-ı âhirete dâ'ir itikâdlarını tefhim yolunda bir mukaddime îrâd edelim de ba'dehü o cümleden itikâd-ı İslâm'a muhalif olan şeyleri beyân ve onlardan i'raz eyleyelim. Felâsife dediler ki:

[Nefs-i insânî ba'de'l-mevt ya vasf ihâta etmez bir lezzet içinde veyahut tarif kabul eylemez bir elem içinde beka-yı sermedî ile bâkidir. Sonra bu elem bazen muhalled olur bazen de olmaz. Belki tûl-i müddet sonra münkazî ve zâil olur. İnsanlar merâtib ve lezzât-i dünyeviyede lâ yuadd ve lâ yuhsâ tefâvütler ile mütefâvit oldukları gibi derecât-ı âlâm ve lezzât-i /360/ rûhâniye ile de lâ yuadd ve lâ yuhsâ mütehâlif ve mütefâvittirler.

Lezzet-i sermediye nüfûs-ı kâmile-i zekiyye ve elem-i sermedî dahî nüfûs-ı nâkısa-i mülevvese erbâbına mahsus olup elem-i münkazî ise nüfus-ı kâmile-i mülevvese içindir. Binâenaleyh saadet-i mutlakaya ancak kemâl ve tezkiye-i nefis ve taharet-i ruh ile nâil olunur. ‘İlim ve kemâlât ve tezkiye dahî amel ile hâsıl olur. ‘ilme ihtiyacın vechi şudur ki: Kuvve-i sehvâniyenin lezzeti istihâ olunan şeye nâiliyette ve kuvve-i basariyenin lezzeti de suver-i cemîleye nazar eylemekte olduğu gibi kuvve-i akliyenin gızâ ve lezzeti dahî makulâtı idraktedir. Kuvay-ı sâ’ire dahî böyledir. Nefsi makulata itlâ’dan men eden şey de beden ve havas-ı beden /361/ ile şevâğil-i nefsâniye ve şehvât-ı hayvâniyedir. Binâenaleyh nüfûs-ı câhilenin hakkı lezâiz-i akliyye ve nefsiyyeyi fevt ile müteallim olmak ise de beden ve ahvâli-i beden ile istigâl-i lezzet-i akliyyeyi fevt ettigini kendisine unutturur da uyusmus bir uzuv harâret ve bürûdet elemi hissedemediği gibi bu nüfûs-ı câhile dahî lezzet-i akliyeden mahrumiyet elemi hissedemez. Lakin bu nefis hîn-i memâta kadar böyle hal-i noksâniyede kalır. Yani o zamana kadar makulâtan hiçbir şey iktisâb edememiş bulunur ise uzuv-ı mezkûrdan uyuşukluk zâil oldukda harâret ve bürûdet elemi hissettiği gibi bu nefis dahî bedenden iftirâk eyledikte işte o zaman lezâiz-i akliyeden mahrumiyet elemi hisseder. /362/ Bir hastanın safrası gâlip oldukda vücûduna nâfi’ olan helviyyât-ı nefiseyi ekilden istikrah eylediği ve kendi hakkında esbâb-ı hâyâtın etemmi olan agziyyeye istah ve meyletmediği gibi beden ile mesguliyet ve şehvât ile ünsiyet ile beraber makulâtı idrak eden nefis dahî o makulât ile hasbe’t-tıbbâ’ lâyük olduğu mertebe ve derecede telezzüz edemeyip pek noksan ve pek dîn mertebede telezzüz eyler. Kezâlik bir mârîze leziz taamlar arz olundukda dûçar olduğu maraz kendisini idrâk-ı lezzetten men ettiği bir zamanda marazın zevâliyle mârîz birdenbire lezzet-i azîmeyi idrâk eylediği veyahut bir mahbûbeye meftûn olan bir âşığın uykuya /363/ vardığı veya bayıldığı bir sırada maşûkası gelip onun başını kucağına alsa ve bir müddet kucağında tutsa âşık bundan bî-haber olduğu için asla lezzet-yâb olmadığı halde uyandıktan bahtiyar başının âğûş-i diler-bâde bulunduğunu görmesiyle lezzet-i visâli defaten idrak eylediği gibi ‘ulûm ile tekemmül etmiş olan nüfus-ı kâmile dahî bedenlerine taallukları zamanında zikrolunan ‘ulûmdan çendân lezzet-yâb olmadıkları halde mevt-i tabii ile kisve-i bedenden tecerrüt eylediklerinde lezzât-ı azîme-i sermediyeyi his ve idrâk eylerler. Bu lezâiz-i akliyye-i rûhâniyeye nisbetle lezâiz-i suveriye-i cismâniye pek hakîr olmakla insanlara o lezâiz-i rûhâniyeyi hakkıyla tefhîm ve tarif /364/ mümkün olamaz. Ancak bu lezzât-ı hâyât-ı dünya da insanların müşahede eyledikleri bir takım misâller ile temsil olunur. Nasıl ki bir sabiye veyahut bir

innîne lezzet-i cimâyı tefhim etmek istediğimizde lezzet-i mezkûreyi sabi hakkında kendisince elezz-i eşyâ olan lu'b ile innîn hakkında da fevkâlâde açlık zamanında elezz-i et'ameyi ekl ile temsil ederiz. Hâlbuki bu temsil ile gerek sabi gerek innîn lezzât-ı cimâyı lâyıkiyla anlayamazlar. Çünkü bu lezzet ancak onu tezevvuk ile idrak olunur. İşte lezâiz-i rûhâniye dahî bunun gibi olup bin türlü eşyâ ile temsil olursa yine hakkıyla anlaşılabilir. Belki bu lezzet dahî ancak 'âlem-i Ruhanî'ye bil-intikâl bihakkın idrâk edilebilir. /365/ Lezzet-i akliyenin lezzet-i cismâniyeden eşref olduğuna iki şey delâlet eder. Birincisi şudur ki: Hâl-i melâike hâl-i sibâ' ve hâl-i hanâzîrdan alâ ve eşreftir. Hâlbuki melâike için cimâ ve ekl gibi lezzet-i hissiye yoktur. Onlar için ancak kemâl ve cemallerini suur ve onunla tezevvuk lezzeti vardır. İkincisi şudur ki: İnsan dahî bazen lezzet-i akliye lezzet-i hissiyeye tercih eder. Düşmanına galebe edeceğini akli keserek kendisinde buna bir iktidar his eyler ise derhal medâr-ı taayyüs ve esbâb-ı tezevvücü tahsilden sarf-ı nazar ederek o galebe lezzetiyle lezzet-yâb olmanın çaresine bakar. Hattâ bazen satranc ve tavla oyunlarında galebe lezzetiyle gündüz akşama /366/ gece sabaha kadar yemegi içmeği terk eyler de elem-i cû'i hissedemez olur. Kezâlik insan mesela maşukası tarafından mühim bir iş ile mükellef ve meşgul olduğu bir sırada kendisine bir mansıb veya riyaset arz olundukta o işi terk ederek akran ve emsâline izhâr-ı mefharet için o mansıb ve riyaseti istihsale bezl-i mukadderet eyler. Hattâ bazı şeci'ler kıyamete kadar ibkânın nâm için ölümü göze alarak bir cemm-i gafıra hücum eder ki bunların hepsi lezzet-i akliyenin lezzet-i hissiyeden efdal olduğuna delâlet ederler. Bir de lezzet-i akliye-i uhreviye lezzet-i dünyeviye-i hissiyeden efdal olmasa idi Resul-ü Ekrem sallallahü aleyhi vesellem bir hadis-i kudsîsinde [ü'iddet li 'ibâdî's-sâlihîne /367/ mâ lâ 'aynün ra'et ve lâ üzünün semi'at velâ hatarin 'alâ kalbin beşer]⁶⁴⁷ buyurmaz idi. Bunun içindir ki Cenab-ı Hakk dahî Kuran-ı Kerim'de [Felâ ta'lemü nefsün mâ uhfiye lehüm min gurrati e'yünin]⁶⁴⁸ buyurdu. 'İlm-i nâfia ihtiyacın vechi zikrolunan şey olup 'ulûm-ı akliye mahzada 'ilm-i nâfi' cümlesindedir. 'Ulûm-ı akliye Allah'ı ve sıfâtını ve melâikesini ve keyfiyet-i vücûd-ı eşyâyı bilmek olup bundan mâadâsı eğer marifetullaha vesile ise 'ilm-i nâfi' ve değil ise sanayi' kabilindedir. Amel ve ibadete ihtiyaç dahî tezkiye-i nefis içindir. Çünkü nefis beden ile meşgul olduğu vakitte hakâyık-ı eşyâyı idrakten mahrum olup bu mahrumiyet ise nefsin bedende intiba'ı için değil /368/ belki beden ile iştigali ve shevât-ı bedene inhimâkı ve

⁶⁴⁷ "Onlara hazırladığımı ne bir göz görmüş ne bir kulak işitmiştir, hiçbir beşer kalbine de hutûr etmemiştir".

⁶⁴⁸ Secde Suresi; 17: "Hiç kimse onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez".

mukteziyâtına iştiyakı içindir ve bu iştigâl ve bu inhimâk nefsin birer hey'et-i redîesi ve birer sıfat-ı kabîhası olup nefsin tûl-ı müddet ittîbâ-ı şehvâtın muvâzabeti ve mahsûsat-ı mütelezzize ile ünsiyyete mülâzemeti sebebiyle nefiste takarrür ve temekkün ederler ve bedene mevt ârız oldukta bu sıfat-ı kabîha ve hey'et-i redîe nefiste bâki kalıp nefse iki vecihle ezâ ve cefâ etmeğe başlarlar. Birincisi o nefsi melâikeye ittisal ve umûr-ı cemile-i ilâhiye'ye itlâ' lezzet-i hâssasından men ederler. Vâkı'â sıfat-ı mezkûre nefsi mevttten evvel dahî bu lezzet-i hassadan men' ediyorlar ise de nefis o zaman beden ile beraber bulunduğundan alâyık-ı /369/ beden ile bil-iştigal bu memnuiyet ve mahrumiyet elemi hissedemiyor idi. Şimdi ise kendisiyle beraber beden yok ki nefis onun alâyıkıyla iştigâl etsin de kable'l-mevt olduğu gibi şimdi dahî elem-i mezkûru hissedemesin. İkincisi nefis bu sıfat-ı kabîha ile hîn-i ittisâfında bedenden iftirak etmekte dünya ve esbâbına ve lezzât ve şehvâtına hırs ve meyl kendisinde bakî kalır. Bu lezzâta vusule âlet ise beden idi. Hâlbuki nefis ondan da mahrum kalmış olduğundan ba'de'l-mevt bu nefsin hali taht-ı nikâhında bulunan kadına fevkalâde muhabbeti ve bir riyaset ve mansıb ile me'lûfiyyeti ve evlat ve emvâl-i kesîreye de nâiliyeti ve bunlar ile mefhareti olduğu halde zevce-i /370/ mahubesi katl olunmuş ve kendisi riyâsetten azledilmiş ve düşmanları tarafından evlâd ve cevâriyesi esir ve emvâli âhz olunmuş velhâsıl servet ve haşmeti bil-külliyeye zâil olup kendisi nâ-kabil-i tarif bir elem-i mahrumiyet ve bir kasvet-i mağlubiyet içinde kalmış adamın haline bakarız. İmdi bu adam evvelce haşmet ve nimet içinde perverde iken bunlardan bil-külliyeye mahrum ve 'âdâsına mağlub olduğu için nasıl müteellim ve müteezzi olur ise dünyada şehvât-ı nefsânîye ve lezzât-ı cismânîye ile ömür süren bir nefis dahî bedenden ba'de'l iftirâk hem şehvât ve lezzât-ı mezkûreden ve hem de onları tahsile medâr olan bedenden mahrum kaldığı için öylece müteellim ve müteezzi /371/ olur. Meahâzâ bu zikrettiğimiz şey mücerred bir temsildir. Çünkü nefsin bu mahrumiyeti mezkûr adamın mahrumiyetine de mukayyes değildir. Zîrâ bu adam henüz hayatta olduğundan zâyi eylediği saadetin bir misline daha nâil olmak ümidindedir. Çünkü ikbal ve edbâr-ı dünya yekdiğerini takib etmektedir. Hâlbuki bedenin fikdânıyla nefsin dünyaya müteallik her emel ve arzusu münkatı' olmuştur. Dünyada iken bu sıfat-ı redîeden tahallus ise ancak nefsin hevâdan imtinâ ve lezzet-i dünyadan i'raz ve takvaya cidden ikbali ile hâsıldır. Ta ki umûr-ı dünyadan kat-ı alâka ederek umûr-ı âhiret münasebâtını istihkâm eylesin de vefat ettiği zaman zindandan tahlîs-i can ile bil-cümle metâlibine /372/ nâil olan kimse gibi olsun ki insan için mevud olan cennet dahî budur. Fakat

zarûret-i dünyeviye insanı daima sıfat-ı mezkûreye cezb ettiği için nefsin onlara olan alakasını taklîl mümkün ise de bunları nefisten bil-külliyeye selb ve izale mümkün değildir. Bunun içindir ki Cenab-ı Hakk dahî [Ve in minküm illâ vâridühâ kâne ‘alâ rabbike hatmen makziyyâ]⁶⁴⁹ buyurmuştur. Amma insan dünyada iken meh-mâ-emken lezzet-i hissiyeye olan meyl-i tabiisini taklîl eder ise inde’l-mevt muttali’ olduğu umûr-ı ilâhîye ile azîm-i telezzüz ederek lezzet-i hissiyeden mahrumiyet elemi ni çendân hissetmez ve bu mahrumiyet kendisinde o kadar müstedd olmaz ki makûle nefsin hali dahî /373/ kendi memleketinde mühim bir şeye mâlik olmadığı halde diğer bir mahale muhâceratle orada mansıb-ı âlî ve mülk-i müteâlîye nâil olan kimsenin haline benzer. Bu adam memleketinden hîn-i hurûcunda iftirâk-ı ehl ve iyâl ve terk-i memleket elemiyle biraz müteellim olur ise de hicret ettiği yerde nâil olduğu mülk ve mansıb ile bil-ibtihâc kendisinden bu iftirâk-ı ehl ü iyâl ve bu terk-i diyar elemi bil-külliyeye zâil olduğu gibi nefs-i zekîye sahibi de dünyadan âhirete hîn-i intikâlde lezâiz-i cismâniyeden bil-külliyeye mahrum kaldığı cihetle biraz mütessir ve müteellim olur ise de bedenden tecerrüdünü müteâkip dünyada iken hatır ve hayaline bile gelmemiş olan lezzât-ı rûhâniyeyi bi’t-tezevvük lezzet-i hissiyeden iftirak elemi ondan /374/ bütün bütün zâil olur gider. Bu sıfat-ı reddiye’eyi selbede şer‘de varid olduğu üzere mâ’-i fâtir yani ılık su gibi her iki taraf-ı mukâbil beyinde hâl-i vüstâ ihtiyarıyla hâsıldır. Binâenaleyh ne imsak-ı malda mübâlağa ederek hırs ve tama’ı istihkâm etmeli ve ne de infakta hadd-i tecâvüz edip mübezzir olmalı. Kezâlik ne her şeyden imtina edip cebîn olmalı ve ne de her şeye inhimak ile mütehevvir bulunmalı. Belki cûd ve seceati talep etmeli ki cûd-ı buhl ile tebzîr ve seceat dahî cebîn ile tehevvir arasında bir hâl-i vasattır. El-hâsıl insan kâffe-i ahlâkında işte böyle olmalıdır. Bu ‘ilm-i ahlâk gâyet uzun bir ilim olup şeriat ise onu tafsîlen beyân etmiştir. /375/ Binâenaleyh tehzîb-i ahlâka kânun-ı şeriate mürâatten başka bir yol yoktur. Öyle ise insan hevâ-yı nefesine ittibâ’ etmemeli. Eğer hevâ-yı nefesine ittibâ’ eder ise onu kendisine ilah ittihâz etmiş olur. Belki şer‘a ittibâ edip onu her şeye takdim etmeli ve ancak onunla tehzîb-i ahlâk eylemeli. Kim ki gerek ‘ilimde ve gerek ahlâkta bu fazîlinden ayrılır ise bilâ şek hâliktir. Bunun içindir ki Cenab-ı Hakk dahî [Kad efleha men zekkâhâ ve kad hâbe men dessâhâ]⁶⁵⁰ buyurmuştur ve kim ki fazilet-i ‘ilmiye ile fazilet-i ‘ameliye beynini cem eder ise o da ârif ve âbiddir.

⁶⁴⁹ Meryem Suresi; 71: “Sizden cehenneme varmayacak hiç kimse yoktur. Rabbin için bu kesin olarak hükme bağlanmış bir iştir”.

⁶⁵⁰ Şems Suresi; 9-10: “Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere gömüp kirlüten kimse de ziyâna uğramıştır”.

Saîd-i mutlak dahî ancak odur. Fazilet-i ‘ilmiyesi olup da fazilet-i ameliyesi olmayan kimse de âlim-i fâsık /376/ olup muazzeb olacaktır. Şu kadar ki onun nefsi ilim ile tekemmül etmiş bulunduğundan azabı devam etmeyecektir. Şöyle ki: Avâız bedene yani dünyada me’lûf olduğu lezzât-ı cismâniyeye meyl ve arzu ona ârız olup esbâb-ı müncîyye yani o lezzâta sebep-i vuslat olan âlet-i bedeniye dahî teceddüt etmeyeceğinden birçok zamanlar muazzeb olduktan sonra nihâyet şeref-i ilim sayesinde necât bulacaktır. Fazilet-i ameliyesi olup da fazilet-i ‘ilmiyesi olmayan kimseye gelince bu da azaptan selâmet ve elemden necât bulur ise de dünyada iken ilim ile tekemmül etmemiş olduğundan seâdan kâmileden hazzı yoktur. Elhâsıl [Men mâte fekad kâmete kıyâmetehû]⁶⁵¹ hadis-i şerîfi mantığınca /377/ vefat eden adamın kıyameti kopmuş olup her nefis bedenden ba’de’l-iftirak fazilet-i ameliye ve ‘ilmiyesi nisbetinde mükâfat olunacak ve onlardan mahrumiyeti derecesinde dahî mücâzât edilecektir ki bu da birtakım tahassürattan ibaret olup nefsin cehennemi dahî bundan ibarettir. Umûr-ı âhirete dâ’ir ser’de vârid olan sûretlerden maksût ise niam ve âlâm-ı âhireti temsilidir. Yani efhâm-ı nâs bu lezzât ve ukûbâtı idrakten aciz oldukları için nâsın anlayabileceği şeyler ile temsil olunmuş ve sonra da niam-ı ahiretin nâsa vasf olunan şeyler fevkinde idüğü dahî zikir ve ihtâr buyrulmuştur. İşte hukemânın mezhebi bundan ibarettir.] /378/ İmam Gazalî’nin mezheb-i hukemâyı tasvir ve icmâli burada hitâm buldu. Suret-i hâle dikkat edilir ise görülür ki burada Hazret-i İmam münkirîn-i dehriyenin akaid ve akvâlini hukemânın itikâdlarına ve sözlerine katmayıp maksûdu doğru tasvir etmiştir. Yani hukemânın bir sûret-i mutlakada haşr-ı âhireti ve hayır ve şer amellerin mükâfat ve cezasını kabul ettiklerini gösterip yalnız bunların keyfiyetleri husûsunda hukemâ-yı mumâ ileyhimin ahkâm-ı tâhire-i ser’iyyeden ne cihetle tebâud eylediklerini de îzâh için demiştir ki:

Hukemânın ahvâl-i âhirete dâ’ir zikir eyledikleri şeylerin ekserisi muhâlif-i şer’-i şerîf değildir. Zîrâ biz dahî âhirette bu /379/ lezzât-ı hissiyeden daha ‘azîm ve daha ‘âlî envâ’-i lezzât bulunacağını ve bedenden ba’de’l-müfâraka nefsin bâkî kalacağını inkâr etmeyiz. Şu kadar ki biz [nefsin bedenden ba’de’l-müfâraka bekâsını şeri’at ile bildik] deriz. Çünkü şeri’at me’âdın vukû’a geleceğini haber verip me’âd ise ancak bekâ-yı nefis ile mümkün olabilir. Binâenaleyh biz felâsifenin [nefsin bedenden ba’de’l-müfâraka bekâsı mücerred akıl ile malumdur] davalarını inkâr ederiz. Felâsifenin Kur’an’da vasf olunduğu üzere haşr-ı ecsâdı ve cennette lezzât ve cehennemde âlâm-ı

⁶⁵¹ “Kim ölmüşse onun kıyameti kopmuştur”.

cismâniyi ve cennet ve cehennem vücdularını inkâr etmeleri de şer‘e muhalıftır. Binâenaleyh biz bu meselelerde dahî felâsifenin akvâlini red ve inkâr ederiz./380/ Zîrâ saâdet-i rûhâniye ile saâdet-i cismâniyenin kezâlik şekâvet-i rûhâniye ile şekâvet-i cismâniyenin beynini cem‘de bir mâni yoktur. Cenab-ı Hakk’ın Kur’an’da [Felâ ta‘lemü nefsün mâ uhfiye lehüm min gurrati e‘yünin]⁶⁵² ve hadis-i kutsîde [ü‘iddet li ‘ibâdî’s-sâlihîne mâ lâ ‘aynün ra’et ilah...] kavilleri ise lezâizin kâffesini bilmeyenler hakkındadır. Bir de âhirette lezâiz-i rûhâniyenin bulunması lezâiz-i cismâniyenin vücdunu nefye delâlet etmez. Çünkü bu iki emrin beynini cem‘ mümkündür. Binâenaleyh bunu ‘alâ vefki’ş-şer‘ tasdîk etmek vaciptir. Eğer [Cenab-ı Hakkın zâtına ve sıfatına dâ’ir âyât-i müteşâbihât bi-tarîkı’t-temsîl şeref-vârid oldukları gibi umûr-ı âhirete müteallik âyetler dahî bi-tarîkı’t-temsîl şeref-vârid olmuştur] /381/ denilir ise cevâbında deriz ki bu ikisinin beynini müsâvî tutmak tahakkümdür. Bunlar iki vecihle yekdiğerinden ayrılmıştır. Vech-i evvel: Zâtullaha ve sıfâtullaha dâ’ir vârid olan âyât-ı müteşâbihât isti‘ârede ‘âdet-i Arap üzere te’vîle muhtemel olup cennet ve nârı vasfa ve ahvâl-i âhireti tafsîle dâ’ir vârid olan âyet ise böyle değildir. Bunlar bir dereceye bâliğ olmuştur ki onları te’vîle ihtimal yoktur. Binâenaleyh bu bâbda ancak maslahat-ı halk ve menfaat-i nâs için hakkın nakîzını bi’t-tahyîl yani doğruya münâkız olan şeyi hayal-i nâsa bil-ilkâ kelâmı telbîse haml etmek ihtimali kalmıştır ki bu da mansıb-ı nübüvvetin kendisinden tekaddüs ve tenezzüh edeceği şeylerdendir. /382/ Vech-i sâni: Mekânın, cihetin, sûretin, yed ve ayn gibi uzvun kezâlik bir mekândan diğerk mekâna intikâlin ve bir şey üzere istikrarın Hakk-ı Bârî’de muhal olduğuna edille-i akliye delâlet ettiği cihetle bunların Hakk Teâlâ’da bulunmasına dâ’ir şeref-vârid olan âyetleri te’vîl eylemek vâcib olmuştur. Amma va‘ad ve ihbâr olunan umûr-ı âhîret kudret-i ilâhiye’de muhal olmadığından onlara dâ’ir şeref-vürûd eden nusûs-ı Kur’aniye ve ehâdis-i nebeviyeyi zâhirleri üzere icrâ ve ibkâ vâciptir. Eğer felâsife [edille-i akliye sıfat ve ahvâl-i mezkûrenin Hakk-ı Bârî’de muhal olduğuna delâlet ettiği gibi haşr-ı ecsâdın dahî muhal olduğuna delâlet etmiştir. Binâenaleyh haşr-ı ecsâda dâ’ir olan âyetleri de /383/ te’vîl lazımdır] derler ise biz de onlardan haşr-ı ecsâdın muhal olduğuna delâlet eden edille-i akliyelerini izhar etmelerini talep ederiz. Felâsifenin bu matlabı isbâtta iki meslekleri vardır. Meslek-i evvel şudur ki: Ervâhın ebdâna rucûunu takdir ve farz eylemek aksâm-ı sâliseden hariç olmaz. Birinci kısım [insan bedenden ibarettir. Bazı mütekelliminin zâhib olduğu gibi hâyât dahî bir araz olup beden ile kâimdir. Bizzat

⁶⁵² Secde Suresi; 17: “Hiç kimse onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez”.

kâim ve cisimde müdebbir nefsin vücûdu yoktur. Mevtin manâsı dahî hâyâtın inkitâi demek olup inkitâ-ı hâyât ile de hem hâyât hem de beden madum olur. Meâdın manâsı da Hakk Teâlâ'nın o madum olan beden ve hâyâtı iade etmesinden /384/ ibarettir] sûretindedir. İkinci kısım [nefs mevcûd ve bizzat kâimdir. Binâenaleyh nefis ba'de'l-mevt bâkî olup zaman-ı haşrda beden-i evvele rücû edecek ve bu da eczâ-yı bedenin biaynihi cem'iyle olacaktır] tarzındadır. Üçüncü kısım ise [nefs ba'de'l-mevt bâkî kalıp hîn-i haşrda beden-i evvel olsun başkası olsun bir bedene redd ü ircâ olunacaktır. Çünkü insan madde ile değil ancak nefis ile insan olduğundan maddeye itibar yoktur] tarzındadır. İmdi ervâhın ebdâna rucûunu takdir ve farz eylemek işbu aksâm-ı sâliseden başka bir sûret ile mümkün olmayıp hâlbuki aksâm-ı mezkûrenin hepsi de bâtıldır. Kısım-ı evvelin butlânı /385/ zâhirdir. Zîrâ beden ve hâyât madum olduktan sonra bil-farz ve't-takdir bunlar ihdas ve îcâd olunsalar bile bu ihdas ve îcâd onların aynılarını yani tamamı tamamına evvelki hüviyetlerini tekrar olmayıp belki misillerini îcâddır. Amma [Türâb beden-i fânî olmaz. Binâenaleyh hâyât ona iade olunur.] denirse biz de deriz ki [Haydi farz edelim ki bedenden hâsıl olan türâba hâyât iade olunsun. Fakat bu takdirde bir müddet kendisinden hâyât münkatî' olduktan sonra türâb beden-i hayy olarak avdet etmiş olur. Yoksa madum olan beden hâyâtıyla beraber bi-aynihi avdet etmiş olmaz ve bu cihetle ona meâd-i cismânî nâmı dahî verilemez. Çünkü /386/ insan madde ve eczâ-yı türâbiyesiyle değil belki nefsiyle insandır. İnsanın tagazzîsi sebebiyle ekser eczâsı tebeddül ettiği halde insan tebeddül etmeyip evvel ömründen âhir ömrüne kadar bâkidir. Binâenaleyh ruh veyahut hayat ma'dum oldukda bedenden hâsıl olan türâba îade olunan ruh ve hayat evvelki ruh ve hayatın aynı olmayıp belki mislidir. Bunu bir de şöyle îzâh edelim: Cenab-ı Hakk beden-i şecerden veyahut beden-i feresten veya beden-i nebâttan hâsıl olmuş bulunan türâbda bir hâyât-ı insânî halk ve îcâd buyurdukda bu halk ve îcâd insanın hilkat-i ibtidâiyesi olduğu gibi beden-i insandan hâsıl olmuş türâbda da bir hâyât-ı insânî halk ve îcâd buyurduğu /387/ takdirce bu îcâd dahî insanın hilkat-i ibtidâiyesi olur. Öyle ise meâd denilen şey vücûd-ı ibtidâi ile mevcûddan ve o da sıfat-ı hayata ric'at ve intikâl eyleyen türâbdan ibaret olmakla ma'dumun bi-aynihi avdet ve ric'ati inde'l-akl muhal-i kat'i hükmünü alır. Tekrar edelim ki insan bedeniyle insan değildir. Zîrâ bazen beden-i feres insana gıda olur ve ondan da nutfе halk olunur. Bu nutfeden de insan hâsıl olur. Hâlbuki buna [feres insana munkalip oldu] denilemez. Çünkü feres dahî sûretiyle ferestir. Maddesiyle değil. O sûret-i feres ise ma'dum olup maddeden başka bir şey kalmamıştır. İmdi feres

maddesiyle değil ancak sûretiyle feres olduğu gibi insan /388/ da maddesiyle değil ancak nefsiyle insandır. İmdi şu beyânımızdan sabit oldu ki birinci kısımda tasvir olduğu vecihle meâd-ı cismâni o manâ-yı zahiresiyle bâtıldır. İkinci kısma gelince: Bu da bâtıldır. Zîrâ beden-i meyyit bil-inhilâl türâba ve suya ve buhara ve havaya tahavvül ederek kâ'inatın havası ve buharı ve mâi ile imtizaç eyler. Bir halde ki onu bunlardan istihlas gâyet baîd olur. Eğer kudret-i ilâhiyeye i'timâden bu istihlas farz edilir ve câiz görülür ise bu halde de şöyle bir eşkâl baş gösterir: Siz meâd-ı cismâniyi zaman-ı haşırda eczâ-yı beden bi-'aynihi cem'iyile nefsin dahî o bedene redd ü ircâyıla tasvir ve takdir ediyorsunuz. Zaman-ı haşırda /389/ cem' olunacak eczâ hangi eczâdır? Eğer bu eczâdan maksat yalnız zaman-ı mevttte bedende mevcûd olan eczâ ise eli, ayağı, burunu, falanı kesik olduğu halde vefat eden kimselerin yine öyle kesik olduğu halde iâde olunmaları lazım gelir. Bu ise müstakbehtir. Ba-husûs ehl-i cennet hakkında bu hâl asla lâyük değildir. Yok eğer bu eczâdan maksat ömrün evvelinden âhirine kadar bedenden infikâk eden eczâ ise bu eczâyı iâde iki vecihle muhaldir. Vech-i evvel: Bazı beldelede âdet-i câriye hükmünde olduğu ve diğer bazılarında kaht ü galâ zamanında ekseriya vukua geldiği üzere bir insan diğer insanın lahmi ile tagazzî eyledikde bunların /390/ ikisini de haşır müteazzir olur. Zîrâ madde-i vâhitte me'kûlün bedeni olduğu gibi bi't-tegazzî ekilin dahî bedeni oldu. İki nefsi beden-i vâhide redd ü ircâ ise mümkün olamaz. Vech-i sâni: Bu takdirce cüz-i vâhid hem bedene hem kalbe hem de ayağa iâde olunmak lazım gelir. Zîrâ sınaat-i tıbbiye ile sabit olduğu üzere eczâ-yı uzviyyenin bazısı diğer bazısının fazla ve maddesini tagazzî eder. Mesela ciğer eczâ ve mevâd-ı kalbiyeyi tagazzî ediyor. Sâ'ir uzuvlar da bu halde devam eyliyor. Bu halde azânın cümlesine madde olmuş birtakım eczâ-yı mâine farz ederiz. İmdi bu eczâ hangi uzva iâde olunacak. Bir de bu ikinci kısımdan şöyle bir muhal daha lazım /391/ geliyor. Eğer bu arz-ı mamurenin ahvâl-i zâhiresini bi-hakkın teemmül ve tettebbu' eder iseniz görür ve bilirsiniz ki nihâyetsiz devirlerden beri bu arz-ı mamure müdeffin-i emvât-ı benî Âdem olmuştur. Binâenaleyh kendisine defnolunan mevtalar türâba ve bu türâp da kendisinde icrâ edilen ziraat ve sâ'ire vasıtasıyla hubûbat ve fevâkihe ve bunlar dahî agziye-i hayvânât olmak sûretiyle lühûma munkalip olmuş ve bu lühûm da insanlar tarafından ekl olunarak bedenlerine avdet eylemiştir. Öyle ise mevâd-ı meşhûde ve mevcûdanın ekserisi beden-i insan olup türâba ve türâb dahî nebâta ve nebâtta lühûme ve lühûm da hayvana ve hayvan dahî insana tahavvül etmektedir. İş bu merkezde olunca /392/ bil-cümle eczâ-yı beden cem' olunarak nefsin ona iâde olunması nasıl mümkün

olur? Üçüncü kısma gelince: Bu da iki vecihle muhaldir. Vech-i evvel: Felek-i Kamer'in âlet tarafında yani bizim bu 'âlem-i dünyamızda kevn ve fesâdı kâbil olan mevâd âdeta mütenâhî ve mahdûd olup bunlardan iftirâk eden nüfûs-ı beşer ise gayri-mütenâhidir. Binâenaleyh mevâd-ı mezkûre nüfûs-ı beşere tekrar kifâyet etmez. Vech-i sâni: Tûrâb hep o tûrâb halinde iken nefis-i insanî ona taalluk ve onda tedbîr eyleyemez. Belki nutfenin imtizâcına müsâbih bir imtizâç ile anâsırın imtizâç etmesi lâzımdır. Hele odun ve demir gibi şeyler bu tedbiri ve taalluku asla kabul etmeyeceklerinden bedeni demir veyahut odundan /393/ teşekkül etmiş bir insanın iade olunması mümkün olamaz. Çünkü bir şey ancak âzâ-yı bedeniyesi lahme izâma ahlâta münkasım olduğu vakit insan olabilir. Bir de beden ve mizaç kabul-i nefse müstaîd oldukça mebâdî-i vâhibeden yani Feyyaz-ı mutlak tarafından hudûs-ı nefse müstahak olur. Yani bir beden kendisine nefsin taallukunu kabule müsteîd oldukça Cenâb-ı Feyyaz-ı Ezelî'den yeniden bir nefis ihdâs olunup o bedene taalluk eder. Binâenaleyh meâdın vukuu takdirinde birisi nefis-i hâdise ve diğeri nefis-i sâbika olmak üzere bir bedene iki nefsin tevârut ve taalluk etmesi lazım gelir. Bu ise bâtıldır. Eğer [nefs bir bedenden ba'de'l-iftirâk kendisini kabule müstaîd olan bir tedbir ile iştigale /394/ rucû edeceğinden ve o bedende zaman-ı haşırda ihdâs olunan bedenden ibaret bulunacağından kabûl-i nefse müsteîd olan bu bedenin hudusuyla yeniden bir nefsin hudûsu lazım gelmez] denir ise biz de cevâben deriz ki: Bu ayn-ı tenâsüh demek olup tenâsühün butlânına delâlet eden delâil ve berâhîn bu mezhebin de butlânına delâlet eyler.

Elbette dikkat olunmuştur ki Hazreti İmam Gazalî felâsifenin evvelce serd eyledikleri mülâhazata kendi tarafından müdafaaya başlamaya müteakip bahs-i haşır-ı cismanîye dâ'ir olan âyet-i kerîmeyi de te'vîle mecburiyet hâsıl olmak için ecsâdın haşırî imtinâ-ı akli ile mümtenî' olmasını isbât eylemek lazım geleceği /395/ kaziyesine vâsıl olmakla Hazret İmam felâsifenin bu bâbdaki sözlerini de cem'e lüzum görmüş ve işte bu lüzum üzerine bâlâdaki tafsîlâtı serd eylemiştir. Tafsîlât-ı mezkûre üzerine olan müdafaasını dahî ber vech-i âtî îrâd eyliyor. Diyor ki:

Biz ervâhın ebdâna rucû' ve avdetlerinin üçüncü kısımda tasvir olunduğu gibi vâki olacağını ihtiyar ve tercih ederiz. Yani [nüfûs bi-zâtihâ kâim cevâhirdir ve bu nüfûs ba'de'l-mevt bâkî olup zaman-ı haşırda alâ'l-ıtlâk bedenlere redd ü ircâ olunacaktır] deriz. Zîrâ nüfûsun bi-zâtihâ kâim cevâhir olmaları ve ba'de'l-mevt bâkî kalmaları ser'a muhalif olmayıp belki buna [fî sebîlillâh /396/ katl olunanları emvât zannetmeyiniz. Belki onlar ber-hâyât olup Rablerinin indinde merzûk oluyorlar] mealindeki âyet-i

Kur'âniye ve yine bu meale garîp nice ehâdis-i nebeviye ve ervâhın sadakât ve hayrâtı ve suâl-i münkir ve nekiri tefehhüm ve idrake müteallik şeref-vârid olan ihbâr-ı seniyye delâlet etmiştir. Birçok âyet dahî ba'de'l-mevt ba's ve nüsûrun ve haşr-ı ecsâdın vukûa geleceğini sarâhaten nâtıktır. Bu haşr-ı ecsâd ise nefsin bir bedene redd ü ircâyıla mümkündür. Amma o beden ister bu beden olsun ister diğer bir beden maddesinden teşkîl etmiş bulunsun ve hattâ ister ise yeniden îcâd olunan bir maddeden husûle gelsin. Çünkü felâsifenin dahî itiraf /397/ ettikleri vecihle insan ancak nefsiyle insandır. Bedeniyle değil. Lezzet ve ukûbat ise nefse ait bir keyfiyettir. Eczâ-yı beden ömrün evvelinden âhirine kadar bid-defâat tebeddül ve tagayyür eylediği halde nefis asla değişmediğinden bedene asla itibar yoktur. Haşr-ı cismanî nefsin nasıl olur ise olsun bir bedene redd ü ircâyıla mümkün olunca her mümkün makdûr-ı ilâhî olduğundan bu da makdûr-ı ilâhîdir. Amma siz ey felâsife [nüfûs gayri-mütenâhî olup mevâd ise mütenâhî olduğundan mevâd mevcûda, nüfûs-ı beşere kifâyet etmez. Binâenaleyh haşr-ı cismânî de mümkün olamaz] demek istiyorsunuz. Vâkı'â nüfûs gayri-mütenâhîye olur ise sizin bu sözünüz doğrudur. Fakat nüfûsun /398/ gayri-mütenâhî olması muhaldir. Çünkü nüfûsun 'adem-i tenâhîsi kıdem-i 'âleme ve ale'd-devam taâkib-ı edvâra mebnî olup biz ise hudûs-ı 'âlem meselesinde onu iptal eylemişizdir. Kıdem-i 'âlemi itikâd etmeyenlere göre bedenden ayrılan nüfûs dahî mahdût ve mütenâhî olmakla mevâd-ı mevcûdeden ekser değildir. Ekser olduğu teslim olursa bile Allahu Teâlâ yeniden madde ihtirâma kâdirdir. Bunu inkâr ise Allahu Teâlâ'nın ihdâs ve îcâda kudretini inkârdır. Bir de siz bu sûretle haşrın vukûuna tenâsüh nâmını vererek [tenâsühün butlânına delâlet eyleyen edille ve berâhîn bunun dahî butlânına delâlet eder] diyorsunuz. Esmâda nizâ yoktur. Şer'de vâki olan bir şeyi velev ki /399/ o şey tenâsüh olsun tasdîk vâciptir. Biz bu 'âlemde tenâsühün vukû'unu inkâr ediyoruz. Yoksa ba'si inkâr etmiyoruz. Amma ona tenâsüh tesmiye olunacak imiş varsın olsun. Bir de siz [bir beden ve mizaç kabul-i nefse müsteîd oldukta mebâdî-i vâhibeden hudûs nefse müstehak olur] diyorsunuz. Sizin bu sözünüz hudûs-ı nefsin bil-irade değil bi't-tab' olduğuna râcî' olup biz ise hudûs-ı 'âlem meselesinde onu dahî iptal eylemişizdir. Meahâzâ bu suâle [âlemde mevcûd bir nefis bulunmaz ise beden ve mizaç işte o zaman mebâdî-i vâhibeden hudûs nefse müstehak olur. Amma eğer 'âlemde mevcûd bir nefis bulunur ise beden ve mizaç mebâdî-i /400/ vâhibeden yeniden bir nefsin hudûsuna müstehak olmaz] diye bir cevap dahî verilir ki bu cevap sizin mezhebinize dahî muvâfıktır. [Ne için bu nüfûs-ı mevcûde kable'l-ba's ve'n-nüsûr erhâmdaki emzâca ve ebdân-ı müsteîdeye taalluk etmiyor da hîn-ı haşrda bu

‘âlemdeki emzâca ve ebdâna taalluk ediyor?]] diye bir sual îrâd olunur ise buna da şu yolda bir cevap verilir: Nüfûs-ı müfârakanın başka türlü bir istidat iktizâ edeceği ve bu istidatın esbâbı da ancak haşırda tamam olacağı me’mûldür de onun için! Zîrâ nefsi-kâmile-i müfârakanın bir bedene taalluku için şart olan istidat ile ibtidâen hâdis olan ve bir müddet tedbir-i bedenden bil-istifade /401/ tekemmül etmemiş bulunan nefsin bir bedene taalluku için şart olan istidat arasında fark bulunmak hiç de baîd değildir. Hakk Teâlâ bu surûtu ve esbâbını ve bunların huzûr ve vücûd-ı evkâtını herkesten daha ziyâde bilir. İmdi tasvir olunduğu vecihle meâd mümkün olup şer‘de dahî vârid olduğundan onu tasdîk vacip olur.

Haşır-ı ecsâda dâ’ir olan âyetlerin te’vîlini felâsifenin taht-ı mecburiyette tutmaları için İmam Gazalî’nin evvelce bunlara isnâd eylemiş olduğu iki meslekten buraya kadar yalnız meslek-i evvel hakkındaki münâzarât serd olunmuştur. Meslek-i sâniye başlamazdan evvel şunu ihtâra lüzum görüyoruz ki mebâdî-i /402/ Nasrâniyet’te St. Augustin’in ve St. Cyril gibi âbâ-i kenîsaiyenin kürriyet-i arzı red için îrâd eylemiş oldukları müdâfaât elbette kârîlerimizin hatırlarında bulunacağından bir onların ne kadar câhilâne ve fûnûn aleyhinde hasîmâne olduklarını düşünmeli ve bir de burada ulemâ-yı İslâmiyenin hukemâ ile yürüttükleri münâzarâtın bir münâzara-ı sahîha-ı ‘ilmiyeye ne derecelerde muvâfık olduklarını nazar-ı dikkate almalı da [nizâ‘-ı ‘ilm ü din] denildiği zaman münâzaa-i sahîhanın İslâm’dan mâ-adâ edyân ile ‘ulûm arasında mümkün olabilip hâlbuki İslâm ile ‘ulûm arasında nizâ değil belki meslek-i vâhîde sâlik olan iki ‘âlemin münâzara-i sahîha-i ‘ilmiyesi gibi bir münâzara mevcûd /403/ olduğunu ona göre hükmetmeli. Meâd hakkında dahî İmam Gazalî’nin esâse-i hukemâya muhâlefeti olmayıp yalnız bazı ihtirâziyye-i ser’iyeye mebnî furûan onlarla münâzara etmekte bulunduğunu ihtâra lüzum bile yoktur. Zîrâ Hazret-i İmam kendisi itiraf ediyor ki haşır için nüfûs-ı beşeriyeye bir müteallik itibar olunsun da o müteallik gerek şimdiki bedenlerin aynî ve gerek misli veyahut bil-külliyeye gayri olsun. Tagarrub bir kere bu sûrette hâsıl olduktan sonra men’-ı münâzara olunacak nokta-ı i’tilâf kendi kendisine meydana çıkar. Ba’de mâ hukemânın meslek-i sânisini İmam Gazalî’nin ne sûrette bast ve temhîd eylediğine nakl-ü kelâm edelim. Diyor ki: /404/

Haşır-ı ecsâdın istihâlesine dâ’ir hukemânın sulûk ettikleri iki mesleğin ikincisi dahî ber vech-i âtîdir:

[Bir hadîdi yeniden insanın telebbüs edebileceği sevb-i mensûca kalb etmek makdûr ve mümkün değildir. Belki hadîdi o hale getirmek için eczâsını kendisine ârız olan

birtakım esbâb vasıtasıyla anâsîra kalb etmek ve ba'dehü bu anâsîrı da cem' ederek etvâr-ı hilkâte kutn sûretine getirinceye kadar devrettirmek ve ondan sonra da kutnu da iplik sûretine ve ba'dehü o ipliği hey'et-i mahsûsa üzere olan nesc-i intizâm ma'lumuna koymak lazımdır. Binâenaleyh tertîb-i mezkûr üzere şu etvârda tahavvülsüz takallübsüz olarak /405/ hadîdin pamuktan ma'mul bir revbâya kalbi mümkündür denilir ise bu söz muhal addolunur. Burası ma'lum oldukta deriz ki ey haşr-ı ecsâda kâil olanlar! Siz diyorsunuz ki zaman-ı haşrda insanın nefsi bir bedene avdet edecek ve bu sûretle insan ba's ve haşr olunacak. Eğer bu insan-ı mahsûrun bedeni tasta ve yahut yakut ve inciden veya türâb-ı hâlisten ise bedeni bunlardan birisi olan şey insan olmaz. Çünkü bir şey ancak izâm ve urûk ve lühûm ve a'sab ve elyâf ve ahlâtta mürekkebe ve şekl-i mahsûsu üzere müteşekkil olmak sûretiyle insan olabilir. Zîrâ eczâ-yı müfrede eczâ-yı mürekkebeye takaddüm eyler. Binâenaleyh azâ olmadıkça beden ve izâm /406/ ve lühûm ve urûk bulunmadıkça azâ ve ahlât-ı erbaa olmadıkça şu agziyeden mütehasıl mevâd ve mevâdı mezkûre olmadıkça ahlât-ı erbaa ve hayvânât ve nebâtât bulunmadıkça azâ ve anâsîr bulunmadıkça hayvânât ve nebâtât dahî hâsıl olmaz. Öyle ise bu zikr olunan şeyler bulunmadıkça beden-i insan dahî bulunamaz. İş bu merkezde iken [kün] hitâbıyla türâbın insana inkılâbı nasıl olabilir?]

İmam Gazalî işbu meslek-i sâniye dahî ber vech-i âtî cevap veriyor:

Beden-i insanın lahm ve sâ'ireden tereküb ederek insan olabilmesi için biz şu beyân olunan etvârda terakkî ve takallub lâ budd ve lâzım olduğunu teslim eylediğimiz gibi bir hadîdin /407/ sevb-i mensûc olabilmesi için etvâr-ı mezkûrede tekallub ve terakkînin lüzumunu dahî teslim ederiz. Zîrâ bedîhîdir ki türâb türâb olduğu halde beden-i insan olamadığı gibi hadîd dahî hadîd olduğu halde sevb-i mensûc olamaz. Lâkin biz [bu terakkîyât ve takallubât etvâr-ı kesîrede olduğu gibi bir anda dahî olabilir] deriz. Meahâzâ bize yalnız ba'sin vukû'a geleceği bildirildi. Amma bir zaman-ı tavîde mi yoksa bir anda mı burası beyân olunmadı. Binâenaleyh bunda münâza'a yoktur. Belki münâza'a zikr olunan etvârda terakkî-yi mücerred kudret-i Bârî ile mi yoksa esbâbdan bir sebep ile mi hâsıl olduğu meselesindedir. 'İndimizde bunun ikisi de mümkündür. /408/ Çünkü tabî'iyâtın mesele-i ûlâsında icrâ-yı âdâta dâ'ir kelâm eylediği isnâda zikr eylediğimiz vecihle vücûdda yek-diğerini taâkib eden şeylerin bu emr-i taâkibleri bi-tarîki't-telâzim olmayıp belki onlarda hark-ı âdet câizdir. Binâenaleyh vücûdda yek-diğerini taâkib eden şeyler esbâb-ı zâhiresiz dahî hâsıl olabilirler. Farz edelim ki bunlar ancak esbâb-ı zâhire ile hâsıl olurlar. Lâkin sebebin sebep-i ma'lum olması şart değildir.

Belki hazâin-i makdûrâtında nice acâyip ve garâip vardır ki biz onlara muttalî olamamışızdır. Fakat sehvetten başka bir vücûd ve sebep olamayacağını zannedenler o acâyip ve garâibi inkâr ederler. Nasıl ki bir tâife sihir /409/ ve tılsımâtı ve mu'cizât ve kerâmeti de inkâr ediveriyorlar. Hâlbuki bunlar bizim muttalî olmadığımız birtakım esbâb-ı garîbe ile sabittirler. Hattâ mıknatıs ve mıknatısın hadîdi cezb edişini bilmeyen bir insana mıknatısın bu hâssası hikâye olundukda derhal onu inkâr ederek [hadîdi cezb etmek ancak onu ip gibi bir şey ile bağlayıp çekmek sûretiyle mümkün olabilir] der. Çünkü 'inde'l-hiss müşâhede olunan cezb bundan ibarettir. Fakat sonra bu insan fi'ili cezb kuvve-i mıknatısıyye ile dahî husûle geldiğini müşâhede edince ona taaccüb eder ve o zaman acâyip kuvveti ihâtadan aciz va kâsir olduğunu itiraf eyler. İşte bunun /410/ gibi ba's ve nüşûru inkâr eden bir mülhîde kabrinden ba's olunup 'acâyib-i sun'i- ilâhiyi görünce bu hâle taaccüb ve inkâr-ı sâbıkına şedîden nedâmet eder. Fakat hayfâ ki bu nedâmet artık kendisine fâide vermez. İşte o zaman [Hâzâllezî küntüm bihî tükezzibûn]⁶⁵³ hitâb-ı izzetiyle tevbîh⁶⁵⁴ olunur. Bu meseleyi bir de şöyle temsil ve îzâh edelim: Bir insan farz ediniz ki âkil ve zeki olduğu halde nutfenin madde-i insan olduğunu bilmiyor. İmdi bu insana [eczâsı müteşâbih ve mütemâsil olan yani mâhiyet cihetiyle yek-diğerinden zerre kadar farkı olmayan şu nutfeyi gördün mü? Nutfenin işte bu eczâ-yı müteşâbihesi rahmi mâderde lahm ve sahm ve izâm ve a'sâb ve urûk /411/ gibi birtakım azâ-ı muhtelifeye münkasım olarak ondan mizaçta birbirine muhâlif yedi tabakadan mürekkebe göz ve birbirlerine mücâvir oldukları halde rehâvet ve salâbette mütefâvit lisân ve esnân velhâsıl fitratta mevcûd daha nice bedâyi' husûle gelir] denilse şübhe yok ki bu adamın şu sözleri inkâr etmesi mülhidlerin ba'si inkârlarından daha şedîd olur. Fakat ba'dehû keyfiyet-i hilkat-i insâniyeyi öğrendikde şu sözlerin kâffesini tasdîk ve sun'î- ilâhîye taaccüb ederek hayran kalır. İşte bunun gibi mülhidlerde kabirlerden ba's olunup kudrette merkûz olan acâyip ve garâibi gördüklerinde haşrın şeriatte beyân buyurulduğu vecihle vukûunu tasdîk edip bu /412/ hâl-i garâbet-i istimâle hayran olup bundan dolayı tarifi nâ-kâbil bir derecede hüsranda kalırlar. Öyle ise ba'si inkâr eden mülhidler esbâb-ı vücûdun hiss ve müşâhede olunan şeylere inhisârı kat'iyen ma'lum olmadığını bihakkın teemmül ve tefekkür etmelidirler. Çünkü ihyâ-yı ebdân husûsunda o münkirlerin müşâhede ettikleri tarîktan başka bir tarîk daha bulunmak bâîd değildir. Hattâ bütün zî-ruhlar fevt olup zaman-ı haşr dahî takarrûp

⁶⁵³ Mutaffifin Suresi; 17: "Yalanlamakta olduğunuz işte budur".

⁶⁵⁴ Azarlama, levme etme.

ettikde nutfeye müsâbih bir yağmur nâzil olacağı ve bunun üzerine haşr-ı ecsâd vukûa geleceği hakkında da bir haber vârit olmuştur. Câiz ki bizim muttalî olmadığımız böyle bir sebep daha olsun da ecsâdın inbiâsını ve nüfûs-ı mahşûreyi kabule /413/ isti'dadını icâb eylesin. Bunu inkâr için istib'âd-ı mücerreden başka ne senet vardır? Hülâsâ ber vech-i âtî aksâm-ı selâseyi vaz'da inde'l-akıl bir bu'd yoktur. Kısm-ı evvel: 'âlem yok iken Allahu Teâlâ'nın mevcûd olup ba'dehû bu 'âlemi yaratmış olması. Kısm-ı sâni: Cenâb-ı Hakk'ın ileride bir ikinci nizâm-ı cedîd üzere 'âlemi inşâ ve icâd buyurması. Kısm-ı sâlis: Bundan sonra dahî 'âlemi bil-külliyeye ma'dum kılıp yalnız kendisinin bâkî kalması. Çünkü sevap ve ikâb ve cennet ve nârın ebediyetine dâ'ir nusûs-ı şer'îye vârid olmasa idi bu üçüncü kısım dahî mümkün idi. Meâd-ı cismanî iki mesele üzerine mübtenîdir. Onlardan birisi 'âlemin hudûsu ve bir hâdisin kadîmden cevâz-ı /414/ husûlü olup diğeri de ya bilâ-esbâb veyahut esbâb-ı gayri mu'tâde ile müsebbibâtı halk ve icâd meselesidir ki biz onların ikisini de muvazzahan beyân eyledik.

Me'âd bahsinde İmam Gazalî'nin gerek felâsife tarafından ve gerek kendi cânibinden îrâd eylediği şeyler burada hitâm buldular. Bu bâbda İbni Rüşd dahî ber vech-i âtî mukâbelede bulunuyor. Diyor ki:

Nefs-i insanî mebâhisden fârik olduktan sonra İmam Gazalî felâsifenin haşr-ı ecsâdı inkâr eder olduklarını za'ma başladı ise de haşr-ı ecsâd meselesi lâ-ekall bin seneden beri münteşir olduğu ve 'ulûm ve felsefeleri bize intikâl eden felâsifenin /415/ müddetleri de bin seneden daha az bulunmadığı halde mezheplerinden bahs olunan bu felâsifeden hiçbirisinin haşr-ı ecsâdı inkâr eder oldukları görülmedi. Zeburdan ve Benî İsrâile mensup olan suhuf-ı kesîreden tebeyyün ettiği ve İncil'de de sâbit olduğu ve İsa aleyhisselamdan dahî bi't-tevâtür nakl olunduğu vecihle en evvel haşr-ı ecsâda kâil olanlar Musa aleyhisselamdan sonra gelen enbiyâ-yı Benî İsrâil olup Sâbiîler dahî buna kâil olmuşlardır. Ebu Muhammed Harem demiştir ki bu Sâbiîyye şer'âtı akdem-i şerâyi'dir. Felâsifenin şerâyi'i ta'zîm ve herkesten ziyâde ahkâmına riâyet etmiş oldukları kendi hâl ve şanlarından ber vech-i âtî tezâhür eder. Şöyle ki: Mücerred insan /416/ olmak itibariyle insanın bekâ-yı vücûduna ve saâdet-i hâssaya bulûg ve vusûlüne medâr-ı yegâne ve sebep-i müstakil olan tedbîr-i nâs ve salâh-ı muâs emr-i mihnî şerâyi'in her şeyden ziyâde hıfz ve ta'lim eder olduğu inde'l-felâsife ma'lumdur. Zîrâ onlar bilirler ki insanın fezâil-i ahlâkiyye ve fezâil-i nazariye ve sanâyi'-i 'ilmiyyeyi tahsîlinde şerâyi'a temessük etmesi emr-i zarûrîdir. Zîrâ hâyât-ı insan yalnız dünyada sanâyi'-i 'ilmiye ile ve hem dünyada ve hem âhirette ancak fezâil-i nazariye ile ve bu iki

hâyâtta ancak fezâil-i ahlâkiye ile ve fezâil-i ahlâkiye dahî mahzâ mârifetullah ile ve mârifetullah ise mücerred ibâdet ve tâat-ı şer'iyeyye temessük ve umûr-ı âhireti tezekkür ve muharremâttan tecennüb ile mümkün /417/ olabilir. Elhâsıl onlar biliyorlar ki amele müteallik olan bil-cümle ahkâm ve şerâyi' medeniyetin husûl ve vücûdunda lâzım ve lâ budd olduğu ve zarûret hükmünü aldığı gibi itikada müteallik olan ahkâm-ı şerâyi' vâzân-ı cümle saâdet ve ukûbât-ı âhirete kâil olmak dahî medeniyetin husûl ve bekâsında zarûret ve kat'iyet hükmünü almıştır. Şerâyi'in hepsi zât-ı mebde'i ve ef'âlinde az çok ihtilâf edip mârifetullahta ve mârifet-i sıfat ve ef'âlde ittifak ettikleri gibi meâdın da keyfiyetinde az çok ihtilâf edip fakat ba'de'l-mevt vücûd-ı uhrevî emrinde ittifak etmişlerdir. Binâenaleyh bil-cümle şerâyi' saadet-i âhirete îsâl edecek ef'âlde yani bu makûle ef'âlin /418/ vücûdunda ittifak edip şu kadar ki bu ef'âli takdîr ve ta'yin husûsunda ihtilaf eylemişlerdir. Hülâsa felâsife kat'iyen bilirler ki şerâyi' bir tarîk-i müşterek yani herkesin anlayabileceği bir üslûb-ı dil-pesend ile kâffe-i nâsı cânib-i hikmete ve taraf-ı saâdete sevk ettiği ve bununla beraber hem hukemânın meslek-i mahsûsuna tenbîh ve işaret ve hem de tarîkat-i müşterekesini ta'lim ve beyâna kasr-ı inâyet buyurduğu ve felsefe ise yalnız taallüm-i hikmete liyâkat ve ehliyeti olan meslek-i saâdeti ta'lim ve tavzîh husûsuna haşr-ı himmet eylediği için şerâyi'a temessük cümleye vâciptir. Çünkü sınıf-ı hâssın vücûdu ve tahsîl-i saadeti ancak sınıf-ı âmme-i müşâreket ile tamam olabileceğinden bu sınıf-ı /419/ hâssın vücûd ve hâyâtı ve tahsîl-i saâdeti için ta'lîm-i umûmi demek olan şerâyi'in lüzûmu zarûret ve kat'iyet hükmünü almıştır. Ta'lim-i umûmiyenin bu sınıf-ı hassa hâl-i sabâvet ve zaman-ı tufûliyetinde lüzûm ve vücûbunda kimsenin şek ve şübhesi yoktur. Sınıf-ı mezkûr meslek-i mahsûsuna nakl ve terakkî ettiği zaman ise zihnini meşgul eden bazı nukât-ı ser'iyeyi istihfâf ve istihzâ etmeyip onları bir hüsn-i te'vîl ile te'vîl etmek ve bundan maksûd olan şey sınıf-ı hâssı değil umûm-ı nâssı ta'lim olduğunu bilmek ve eğer nukât-ı mezkûrede şekkinin tasrîh veyahut onları Enbiyâ-ı İzâm Hazerâtının beyânlarına münâkız ve yollarından hâriç bir te'vîl ile te'vîl eyler ise bi't-tekfîr mensûb /420/ olduğu millette küfrün cezâsı ne ise o cezâ ile mücâzât kendisine vâcip olduğunu ve bununla beraber şerâyi'-hakîkiyenin hepsi de hak ise de zamanında bulunan şerâyi'in efdalini ihtiyâr eylemek ve bu efdalin gayri efdali nâsîh olduğunu itikâd etmek sınıf-ı mezkûr için lâ budd ve lâzımdır. Felâsifenin şerâyi'i herkesten ziyâde ta'zîm ettikleri ve ber vech-i ma'rûz onu kabul etmek kendilerine vâcip olduğunu bildikleri içindir ki İskenderiye'de ta'lîm-i 'ulûm ve fûnûn ile iştigâl eden hukemâ kendilerine şeriat-i

İslâmiye vâsıl oldukda derhal bil-kabul-i İslâm oldular. Benî İsrâil nezdinde mevcûd olup Süleyman aleyhisselâma nisbet olunan kitaplardan zâhir olduğu üzere /421/ benî İsrâilde dahî pek çok hukemâ bulunduğunda şübhe yoktur. Daha doğrusu erbâb-ı vahy olan enbiyâ hep hakîmdirler. Bunun içindir ki [Her nebî hakîmdir. Her hakîm nebî değildir] kaziyesi esdak-ı kazâyâdandır. Vâkıâ her hakîm nebî değildir. Lâkin [El-‘ulemâ’i veresetü’l-enbiyâ]⁶⁵⁵ hadisine mâ-sadak olan zevât ancak hukemâdır. Hendese gibi sanâyi’i-burhâniyenin mebâdisinde [masâdırât] ve [usûl-i mevzûa] oldukda vahy ve akıldan ahz olunan şerâyi’in mebâdisinde dahî bunların bulunması evveliyetle sâbittir. Vahiy ile olan her şerîate akıl karışıp hattâ zâhiri akla mugâyir olan cihetlerini ahsen sûretle te’vîl dahî etmiş ise de bu ‘âlemde yalnız /422/ akıl ile bir şerîat olabileceğini kimse teslim etmemiştir. Zîrâ sırf akıl ile olan şeriat hem akıl hem de vahy ile olan şeriaten pek nâkıstır. Binâenaleyh bil-cümle hukemâ [mebâdî-i ameliyenin yani a’ mâle müteallik olan şeylerin enbiyâyâ taklîden ahiz olunması vaciptir] diye itikâd etmişlerdir. Çünkü ‘amelin burhân-ı vücûduna a’ mâl-i ser’iyyeden hâsıl olan fezâilin vücûdundan başka bir yol yoktur. Yani fezâil-i mezkûre o a’ malin vâcip olduğuna burhân kavîm olup ondan başka burhân yoktur. İmdi bundan tebeyyün etti ki bil-cümle hukemâ şerâyi’de bu re’yi yani enbiyâyâ taklîd re’yini kabul etmişler ve mebâdî-i zarûriyyede hukemâ nezdinde memdûh ve makbul /423/ olan şey de umûm-ı nâsı a’ mâl-ı fâzılâya en ziyâde teşvîk ve tergîp eyleyen şeydir demişlerdir. Tâ ki bu a’ mâl-ı fâzıla üzere neş’et eyleyenler ondan gayri a’ mâl üzere neş’et eyleyenlerden fazîlet cihetiyle etemm olsunlar. Şeraîtimizde olan salât gibi ki bizim bu salâtımız Cenab-ı Hakk’ın buyurduğu vecihle şerâyi’-i sâ’iredeki salâtlardan daha ziyâde insanı fuhsiyyâtta ve münkirâtta nehy ve men’ eder. Bu da tahâret ve evkât ve a’ dâd ve evrâd ve ezkâr ve sâ’ire gibi salâtımızda şart kılınan ve fezâil-i ahlâka baslıca medâr olan şeyler sebebiyle hâsıldır. Kezâlik meâd hakkında beyân olunan i’tikât dahî böyle olup şerâyi’-i-sâ’irede ona dâ’ir olan i’tikattan daha ziyâde insanları /424/ a’ mâl-i sâlihaya sevk ve teşvik eyler. Bunun içindir ki meâdı umûr-ı cismâniye ile temsil umûr-ı rûhâniye ile temsilden efdaldır. Nitekim Cenab-ı Hakk Kur’ân-ı Kerîminde [Meselü’l-cennetilletî vü’ide’l-müttekûne tecrî min tahtiha’l-enhâr]⁶⁵⁶ buyurdu ve Rasûl-i Ekrem de bir hadis-i şerîfinde [Fîhâ mâ-lâ ‘aynün ra’et velâ üzünün semî’at]⁶⁵⁷ ve İbni Abbas dahî [dünyada ni’am-ı âhiretten

⁶⁵⁵ “Âlimler nebîlerin vârisleridir”.

⁶⁵⁶ Rad Suresi; 35: “Allah’a karşı gelmekten sakınanlara va‘dolunan cennetin durumu şudur: Onun içinden ırmaklar akar”.

⁶⁵⁷ “Orada gözün görmediği kulağın işitmediği şeyler vardır”.

isimlerden başka bir şey yoktur] dedi. İmdi bunların hepsi de o vücûdun bir neş'e-i uhrâ olup bu vücûddan efdal olduğuna ve o tavrın bir tavr-ı âhar olup bu tavırdan a'lâ bulunduğu delâlet eder. Suver-i cemâdiyenin bir tavırdan diğer bir tavra münkalib ola ola nihâyet her birinin bir sûret-i müdrike olduğunu idrâk ve iz'ân /425/ eden bir âkile bu neş'e-i uhrâyı inkâr etmek lâyük olamaz. Bunda şek edip o neş'e-i uhrâyı inkâr edenler şerâyi' ve fezâili iptal etmek isteyen eşkıyadır ki onlar da lezzet-i hissiye ile tena'um ve tezevvükten başka insan için hiçbir gâyet olmadığını re'y ve i'tikât eden zenâdikadandır. Hâlbuki gerek ashâb-ı şerâitin ve gerek erbâb-ı hikmetin cümlesi onları katl eder olduklarında kimse şek ve şübhe etmez. Gazalî'nin bu zenâdikaya mukâbele ve müdâfaada söylediği sözler pek güzeldir. Bunlara karşı şöyle bir müdâfaa daha lâzımdır: [Nefs bâkî değildir. Rûz-ı haşrda iâde olunacak şeyler ise bu dünyadaki ruh ve beden aynı değil mislidir. Zîrâ ma'dum bi-aynihi iâde olunamaz /426/ ve bunun için nefsin bir araz olduğunu söyleyen ve iâde olunacak nefis ve cismin de ma'dum olan nefis ve cismin aynı olacağını i'tikâd eyleyen mütekellimînin mezhepleri üzere meâda kâil olmak sahîh olmaz. Çünkü ba'de'l-'adem mevcûd olan şey vâhid bi'n-nev'dir. Vâhid bil-'aded değildir.

Haşr-ı ecsâd yani me'âd meselesi hakkında İbni Rüşd'ün mukâbelesi de burada tamam oldu. Şu tafsîlâtı im'ân⁶⁵⁸ ile mütâlâ buyurmuş olan kâhilerimiz elbette düşünmüşlerdir ki hukemâ haşr-ı ecsâdı bir sûret-i mutlaka-i esâsiyede kabul eylemiş olduktan sonra tarafeyn meyânında sözün bu derecelere kadar uzatılmasına hâcet dahî yok idi. /427/ Bâhusûs ki İmam Gazalî bir araz olan nefse mâ bihî'l-kıyâm olacak bir beden her ne sûretle olur ise olsun kabulüyle iktifâ eyledikten sonra hükemaya daha ziyâde ısrar için lüzum dahî kalmamalıdır. Fakat hukemânın haşr meselesine cismiyyeti idhâl etmek istememelerinin bir başka sebep-i kavîsi bulunduğu gibi Hazret-i İmam Gazalî bir beden bir cesed kabul ettirmeyi ısrarda dahî diğer bazı esbâb-ı ser'iyeye istinâd eylemektedir. Hukemânın istinâd eyledikleri sebep şudur ki: Edyân-ı semâviyenin gayri edyân-ı kadîmede emvâtın bu dünyadan mezara götürdükleri ecsâdın aynıyle haşr olunacakları mu'tekîd olduğu gibi Museviyet ve İseviyete sâlik olan bazı akvâm /428/ nezdinde bu itikada pek şebîh itikâdlar peydâ olduğundan ve hattâ İslâm'da bile bazı efhâm-ı zayîfe erbâbı emr-i ba'se hemen aynıyle bu manâyı vermeye takarrup eylediğinden hukemâ fi'l-vâkı' bir meâd bir âhiret ve onda haşr ve neşr-i nüfûs kaziyeye-i bâhiresini inkâr edememekle beraber ruhumuzun terk eylediği kalıbın aynına avdetini farz ve takdirde

⁶⁵⁸ Fazla dikkat ve ihtimam, bir şeyde çok ileri gitmek.

nükâd-ı ‘ilmiye ve fenniyece birçok mahzurlar bularak mücerred o mahâzîri def’ için haşrın rûhâniyetini cismâniyetine tercihte bulunmuşlardır. Hazret-i İmam Gazalî hukemânın gördükleri mahzurlardan birçoğunu onların hülâsa-i akâyidini hikâyeye eylediği sırada yazmış ve bunların fennen ne kadar nazik ve mühim şeyler olduklarına elbette kârilerimiz dahî /429/ dikkat buyurmuştur. Vâkıâ İmam Gazalî bu mahâzîri def’ için birçok edille ve berâhîn îrâd eylemiş ise de bunların hukemâyâ sükûtı sahîha ilcâ edebileceklerinde nazar vardır. Mesela İmam Gazalî [va’d ve ihbâr olunan umûr-ı âhiret kudret-i ilâhiyede muhâl olmadığından] diye haşr-ı cismâniye dâ’ir olan âyet-i kerîmenin te’vîlden istignâsını isbat eylediği halde hukemâ [Kudret-i ilâhiyemesesi başka ve taharrî-i hakikat meselesi yine başkadır. Kudret-i ilâhiyemüsellem-i cihândır. Kudretin taalluk edemeyeceği hiçbir şey olamaz. Asıl mesele bizim kudret-i akliyemiz meselesidir. Der-miyân olunan bir sûret kudret-i akliyemize garîp olmaz ise îmân-ı hakîkî ile îmânımız /430/ mümkün olabilir mi?] diyecek olur iseler hüsn-i mukâbele için daha başka delâil-i kaviyyeye ihtiyaç mess eyler. Mâhâzâ tekrar ederiz ki İmam Gazalî’nin nüfûs-ı âhiret için her nasıl olursa olsun birer beden mevcûdiyetiyle iktifâ etmesi hukemâyı ısrardan düşürecek bir nokta-i i’tilâf olabilmektedir. Mesela hukemâ [nâr-ı cehennem yakıcı ve oraya ilkâ olunacak ecsâd-ı beşer yanıcı oldukları halde cehennemde muhallediyet nasıl kâbil olabilir? Oraya atılan cesedler yanarlar mahvolurlar giderler. Muhallediyetin imkânı için ya o cesedler bu cesedlerden veyahut o nâr bildiğimiz nârdan başka türlü bir şey olmak lazım gelir] diyebilirler. Hele cesedlerin bu cesedlerden daha /431/ başka türlü olabileceğini [Küllemâ nezicet cülûdühüm beddelnâhüm cülûden ğayrahâ]⁶⁵⁹ âyet-i kerîmesini îrâd ile isbât ederler. Zîrâ ateşe atılan bir vücûdun derisi pişip yandıktan sonra yerine bir başka derinin bedel olması bu dünyadaki ecsâd için tasavvur olunur şeylerden değildir. Bu dünyadaki ecsâdımız değil cehennemde hattâ cennetteki muhallediyet için bile müsteîd değildir. İşbu cesed-i dünyeviyemiz yine tagazziyyât-ı dünyeviye ile ancak bir zaman-ı mahdûd için dâim olabilip hâyâtın daha ziyâdesine mütehammil olamayacağı inde’l-etıbbâ müttefekun fihdır. Meğerki bazı müfessirîn-i kirâmın dedikleri vecihle igtizâ ve inhilâl cihetinden cennetteki ecsâd bir tevâzün hâsıl edeler de muhallediyete /432/ mütehammil olalar. İşte bu dahî ebdân ve ecsâd-ı uhreviyenin ebdân ve ecsâd-ı dünyeviyeden mutlaka daha başka bir tabiatla olmalarını iktizâ ettirir. Bu haller ise tamamen değil ise de zımmen ve kısmen yine bir te’vîl sayılamazlar mı? Ve illâ Hazret-i

⁶⁵⁹ Nisa Suresi; 56: “Derileri yanıp döküldükçe onların derilerini yenileyeceğiz”.

İmam [nüfûs-ı müfârakanın başka türlü bir isti'dât iktizâ edeceği ve bu istidadın esbâbı da ancak haşırda tamam olacağı me'müldür] sözlerini ve bâhusûs [bu haşır-ı ecsâd nefsin bir bedene redd ü ircâyıyla mümkündür. Amma o beden ister bu beden-i evvel olsun ister diğer bir beden maddesinden teşkîl etmiş bulunsun ve ister ise yeniden îcâd olunan bir maddeden zuhûra gelsin] sözlerini ne cesaretle söyleyebilir idi? Hazret-i İmam /433/ ebdân-ı âhiretin ebdân-ı dünyanın aynı olması zarûri görülemeyeceğini bu vecihle kabul eyledikten sonra hukemâ ile aralarında hemen hiçbir muhâlefet kalmamış demek olur. Amma bizim burada icrâ eylediğimiz şu mukâyese yalnız hukemâ ve İmam Gazalî ile İbni Rüşd'ün münâzaraları arasındaki nukâd-ı nazarın yek-diğerine garâbetini göstermek içindir. Yoksa bizim kendi itikadımız bunların hiçbirisine iştirâk cihetinde değildir. Bizim kendi itikadımız şudur ki: Kâffe-i 'ulûmun yardımıyla beraber biz hilkat ve neş'et-i ulâmız esrârını bile akıllarımıza tamamıyla sığdıramıyoruz. Nerede kaldı ki neş'et-i uhrâmız esrârını aklımıza sığdırabilelim! Bu iki ucun ikisi de /434/ hudûd-ı 'ulûmun haricindedir. Sâ'ir birçok münasebetler ile şu meslek-i mahsûsamızı kârilerimize haber vermişizdir ki hudûd-ı 'ulûm dâhilinde bulunan şeyleri [bilmek] insan için mümkündür. Hudûd-ı 'ulûmun haricindeki şeyleri bilmek mümkün olmayıp onlara vahy-i ilâhî ve ta'lîm-i enbiyâ ile [inanmak] lâzımdır. Hazret-i Allahu zü'l-Celâl Kur'an-ı Azîmü's-San'da nes'et-i uhrâmızın nes'et-i ulâlimizden daha güç olmadığını ve hilkat-i ulâya kudretini akıllardan hâriç âsâr ile isbât eylemiş bulunan Evvel Sâni'i-Hakikî'nin hilkat-ı uhrâyâ dahî muktedir bulunduğunu Kur'an-ı Kerim'in mevazî'î-müteaddidesinde beyân buyurmuş oldukları gibi bu beyânât ile kanâat-i mü'minânede bulunamayıp /435/ [Men yühyi'l-'izâme ve hiye ramîm]⁶⁶⁰ su'âlîni îrâd edenlere dahî [Yuhyîhellezî enşe'ehâ evvele merratin ve hüve biküllî halkın 'alîm]⁶⁶¹ cevab-ı bâsavâbını da i'tâ buyurmuşlardır. Mesele 'ilme ait olmayıp îmâna ait olduğuna göre bizim için şu beyânât-ı ilâhiyete'yid-i îmâna kâfidir. Biz bunun haricindeki muânedeyi hem cehl ve hem mükâbereden ibaret görürüz. 'İlimimizin lâhık olmadığı bir mesele hakkında cehlen mükâbereyi de mesleğimizden hariç tutarız.

HÂTİME

Hudûs ve kıdem ve fenâ ve bekâ-yı 'âlem ve bir sâni'e ihtiyaç veyahut ondan istignâ ve mebd'e ve meâd ve haşır-ı ecsâd mesâil-i mühimmesinde /436/ İmam Gazalî hukemâ

⁶⁶⁰ Yasin Suresi; 78: "Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?"

⁶⁶¹ Yasin Suresi; 79: "Onları ilk defa var eden diriltecektir. O her yaratılmışı hakkıyla bilendir".

hakkında mümkün olabilen istibâhâtı kâmilen serd ve mukâbele ve müdâfaasını dahî îrâd eyledikten sonra kendi indinde bu nükât-ı nazardan felâsifenin tekfiri mümkün olabilip olamayacağına dahî nakl-i kelâm ile diyor ki:

Eğer bir kâil çıkıp da [siz felâsifenin mezhebini tafsîl eylediniz. Acaba siz onların küfürlerine ve bu mezheplerini itikâd edenlerin vücûb-ı katline cezmen hüküm verebilir misiniz?] der ise biz de deriz ki: Üç mesele de felâsifeyi tekfir etmek lâzımdır. Birincisi kıdem-i ‘âleme kâil olmaları ve [cevâhirin hepsi kadîmdir] demeleri ve ikincisi insanlardan sudûr eden havâdis-i cüz’iyeye /437/ Cenâb-ı Hakk’ın ‘ilmi muhît değildir sözleri ve üçüncüsü ecsâdın ba’s ve haşrını inkâr eylemeleri kaziyeleridir. Bu üç mesele hiçbir vecihle İslâm’a muvâfık ve mülâyim gelmez. Binâenaleyh bu mesâili itikâd eden kimse bilhassa haşr-ı ecsâd hakkındaki haberler için [Enbiyâ bu sözleri li-maslahatin avâm-ı nâsa temsil tarîkıyla söylemişlerdir] diye kizb-i enbiyâyı itikâd eden kimse gibidir. Bu söz küfr-i sarîh olup Müslümanlardan bir fırka bu itikâdda bulunmamıştır. Amma zikr olunan üç meselenin mâadâsında ve ez-cümle sıfat-ı ilâhîye’de tasarrufları ve onda tevhîd-i itikâd etmeleri gibi meselelerde felâsifenin mezhebi Mutezile mezhebine garîptir. Kezâlik felâsifenin telâzim-i /438/ esbâb-ı tabîyyeye dâ’ir olan mezhepleri de Mutezile’nin [tevlîd] meselesinde sarâhaten zikr ettikleri şeydir. Elhâsıl mesâil-i selâse-i mezkûreden başka felâsifeden nakl ve hikâye eylediğimiz şeylerin her birini İslâm’dan bir fırka nutk etmiş ve kabul eylemiştir. Binâenaleyh furuk-ı İslâm’dan ehl-i bid’ati tekfir edenler zikr olunan usûl-i selâsenin gayri meselelerde felâsifeyi tekfir ederler. Fakat biz sadeden çıkmayalım diye ehl-i bid’ati tekfir ve onlardan sudûr eden şeyleri tashîh ve ‘adem-i tashîh tafsîlâtına kadar girişmeyi münâsîp görmedik. Vallahü’l muvaffaku lis-savâb.

İbni Rüşd dahî İmam Gazalî’ye mukâbeleten diyor ki: /439/

Gazalî felâsifeyi üç meselede tekfir etti. Birincisi meâd meselesidir ki biz felâsifenin bu meseleye dâ’ir olan re’ylerini yani bu mesele onlarca mesâil-i nazariyeden olduğunu söyledik. İkincisi felâsifenin [Allah cüz’iyyâtı bilmez] dedikleri meseledir ki biz bu kavlin de ekvâl-i felâsifeden olmadığını mebhâs-ı mahsûsunda söyledik. Üçüncüsü felâsifenin kıdem-i ‘âleme kâil olmaları meselesidir ki biz onların bu [kıdem-i ‘âlem] sözünden maksatları ne olduğunu ve onların bu sözden kasdettikleri manâ-yı mütekellimînin kasdettikleri ve onun üzerine felâsifeyi tekfir eyledikleri manâdan başka bir şey olduğunu dahî îzâh ettik. İmam Gazalî Tehâfüt’ünde [Müslümanlardan /440/ hiç kimse haşr-ı ruhânîye kâil olmadı] dedi. Hâlbuki başka eserinde dahî Sûfiyenin haşr-ı

ruhânîye kâil olduklarını söyledi. Demek oldu ki haşr-ı cismanîye kâil olmayıp haşr-ı ruhânîye kâil olanlar bil-icmâ' tekfir olunmadılar. Bu halde Gazalî'nin felâsifeyi haşr-ı ruhânîye kâil oldukları için tekfir etmesi ve Müslümanlardan hiçbir fırkanın haşr-ı ruhânîye kâil olmadığını söylemesi nasıl câiz olur? Bu söz kendisi için bir tenâkuz demek değil midir? Bu bahse dâ'ir olan sözlerimi burada kesmek ve söylediğim sözlerden dolayı vâkî olan hata ve isyanımdan istiğfar etmek tarafını re'y ve iltizâm ettim. /441/ Vallahi'l-azîm eğer ehliyet ile beraber bir talep-i hak zarûreti ve ehil olmayan kimsenin böyle mesâ'il-i muğlakaya cür'eti olmasa idi bu bâbda harf-i vâhit bile tekellüm etmez idim. Umarım ki Cenab-ı Hakk özüümü kabul hatalarımı fazl-ı keremiyle setr eyler. Çünkü kusurları af ve hataları setr edecek Ondan başka bir Rab daha yoktur.

İbni Rüşd'ün hâtimesi dahî şundan ibarettir. Biz dahî âcizâne deriz ki: Eğer maksûd felâsifeyi tekfirden ibaret ise bu maksûda vusûl yolunu bu kadar dolaştırıp uzatmak ne lazım idi. Felâsife enbiyâ-i zî-şandan hiçbirisine îmânlarını ikrâr etmediler ki hattâ tekfirlerine lüzum görülsün. Yalnız felâsife-i /442/ İslâmiye hasbü's-şer' Havâce-i 'âlem sallallâhu teâlâ aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretlerine îmân eyledikleri gibi onun getirdiği Kur'an-ı Azîmü's-Şân ahkâmınca enbiyâ ve rusûl-i sâlifeye dahî îmân eylediklerinden felâsifeyi teşkil eden 'ulûma şer'î-şerîf ile tetâbuku derecesinde nazar-ı hüsn-i kabul havale ederek muhâlefet vukûunda ihtirâzı levâzim-ı imâniyeden add ederler. Hamden sümme şükran buraya kadar verilmiş olan tafsîlâtta bile mertebeye tahakkuka varmış olduğu vecihle 'ulûm-ı riyâziye ve tabîiyye gibi ciddi olan dâniş-i beşer yani birtakım evhâm ve zanniyyât-ı indiyeden mâadâ hakâyık-ı 'ilmiye ahkâm-ı Kur'aniyye'ye mugâyir olmak şöyle dursun bilakis tavsîye-i [ve allimnâ] ile tavsîye ve emir dahî edildiklerinden /443/ beyne'l-İslâm felâsife-i sahîha ve hakîkiyenin vücûdu kâbidir. İbni Rüşd bunların en a'lâlarından birisi olduğu gibi Mu'tezile, Mutasavvıfa-i Kirâmiye gibi furûk-ı İslâmiye dahî birer fırka-i felsefiye addolunur. Hoş ale'l-ıtlâk felsefenin ale'l-ıtlâk İslâmiyet'e adem-i muvâfakatı noktalarını işte İmam Gazalî üçten ibaret görüp öyle göstermiş ve hâlbuki bu üç noktada dahî felâsifeye asla kasdetmedikleri bazı manâları isnâd etmedikçe tekfirin yolunu bulamamıştır. Meselâ [cevâhirin hepsi kadîmdir] sözünden felâsifenin maksûdu hilkât-i cevâhir evvel bâbtaki irade-i ezeliyyeyi müteâkiptir demek olduğu halde Gazalî bu sözden kasıtları hâlıkdan istiğnâdır hükmüyle /444/ onları tekfire yürümüştür. Hele [havâdis-i cüz'ıyyeye Cenâb-ı Hakkın 'ilmi muhît değildir] sözü hakîkiyyûn-ı felâsifeye iftira-yı mahzdir. Onlar

bilakis Cebergilli mesleğine sâlik oldukları için tahti'e edilmelidirler. 'İlm-i ilâhî'nin 'adem-i ihâtasına zâhip olan Dehriye ise havâdisin cüz'ıyyesine de külliyesine de 'ilm-i ilâhî'nin lâhık olduğu iddia-yı bâtılında bulunurlar. Onlarca 'âlemin hilkatı ve bu hilkatteki intizam bir tesadüf nev'inden olup harâret-i Şems'in türâb-ı râtıbe isâbeti halinde o toprak derûnundaki tohumların tenebbüt etmemesi kâbil olamadığı gibi bu 'âlemin tekevünü dahî o yolda bir îcâb ve iktizâ-yı tabiattan ibaret bulunup hiçbir kimsenin eser-i sun'ı ve muhât-ı 'ilmi /445/ değildir. Bu ise pek kuru bir davadan ibaret olup isbâtı için hiçbir burhân ikame edilemeyen laklakıyyât-ı indiyedendir. Hele haşr-ı cismanî ve ruhânî emrinde enbiyâ-yı zî-şânın haşr-ı ecsâdı temsîl tarîkıyla söylediklerini dermiyândan tekzîb-i enbiyâyâ intikâl etmek İmam Gazalî için mûcib-i teessüf bir tecâvüzdür. Gerek âyet-i kerîme ve gerek ehâdis-i nebeviyede tarîk-i temsîl bil-küllüyye mesdûd mudur ki felâsifenin bu meselede temsîl zannına düşmeleri tekzîbe haml edilmek derecesinde müsteb'id görülsün. [İnnellâhe lâ yestehyî en yadribe meselen mâ be'ûdaten femâ fevkahâ]⁶⁶² şehâdet-i ilâhîyesi bu meselede felâsifenin imdadına yetişecek berâhîn-i Kur'aniyedendir. Burada dahî tekrar /446/ ediyoruz ki şu izâhâtı vermekten maksûdumuz felâsife ve İmam Gazalî ve İbni Rüşd arasındaki münâzarayı tavzîh olup kendi mesleğimizi serd ve ityân değildir. Meslek-i mahsûsamız 'ulûmun hudud-ı mahsûsası dâ'iresinde bilinebilecek şeyleri bilmek ve o hududun hâricinde inanılması lazım gelen şeylere îmân etmek olduğunu haber verdik. İbni Rüşd hâtıme-i kelâmında ve [ehil olmayan kimsenin böyle mesâil-i muğlakaya cür'eti olmasa idi ve bu bâbda harf-i vâhit bile tekellüm etmez idim] sözleriyle Hazret-i İmam Gazalî hakkında bir kinâyede bulunur. Hücetü'l-İslâm Hazretleri hakkında böyle bir kinâyeyi biz asla tasvip edemeyiz. Hazret-i İmam'ın kendi /447/ zamanındaki 'ulûma 'ilm-i şâmil ve muhît olduğu âsârı kesîresiyle meydandadır. Evvelce dahî birkaç yerde ihtâr etmiş olduğumuz vecihle Ebû Hamid Hazretleri akâyid-i felâsifeyi gâyet ince bir elekten elemek ve mümkün olabilen dikkati sarf eylemek sûretiyle şâyeste-i ihtirâz olabilecek noktaları bundan ibaret olup o vecihle göstermiştir. Amma felâsifeden bir fırkanın kelâm ve itikâdını diğer fırkanın kelâm ve itikâdına karıştırmak meselesine gelince bu tahlîl-i mesâ'il yalnız İmam Gazalî'de görülmüş şeylerden değildir. Daha pek çok büyük adamlarda da görülmüştür. Bunun sebebi ise Yunanlılardan beri şarkiyyûna intikâl eden gelen felsefiyyâtı bilmemeleri kaziyesi değildir. /448/ Belki o felsefiyyâtın târih-i teessüs ve terakkî ve intikâlâtı bizim şarkiyyûn nezdinde muntazîmân ve

⁶⁶² Allah bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez".

muvazzıhan mazbût olmamasıdır. Mesela Aristo [mekânîk selest] yani mihânikiyyet-i eflâk meselesinde dûcâr-ı hata olmuş denilirse bu söz doğru değildir. Vâkıâ meselenin bugünkü sûretine kıyâsen Aristo muhattîdir. Amma kendi zamanına kıyâsen muhattî olmak şöyle dursun belki hatâyâ-yı kadîmeyi musahhîh olduğu muhakkaktır. Bu cihazlardan İbni Rüşd sâ'ir ulemâ-yı şarkıyyeye fâiktir. Çünkü Endülüs ricâlinde olup Yahûd ve Nasârâdan kütüb-i kadîme-i Yunaniye ve Latiniyeye vukûf hâsıl ederek târihi 'ulûm ve felsefeyi daha doğru olarak öğrenmiştir. Ulemâ-yı sâ'ire ise /449/ [felsefe] denildiği zaman onu meslek-i vâhitten ibaret zannetmişlerdir. Şerâyi'-mevcûdeye tâbi' olduğu halde 'ulûm ile iştigal eden erbâb-ı kiyâsetin mebde' gibi meâd gibi mesâil hakkında söyledikleri sözleri hep mezhep-i vâhit ricâlinin ekvâlidir gibi telakkî eylemişlerdir. Bu ise hata-yı fâhiştir. Zîrâ felsefe denilen şey mesâlik-i adîdeye münkasım olup bunlar arasındaki ihtilâfât o kadar büyüktür ki Gazalî ile felâsife arasında mevcûdiyetini yine Gazalî'nin gösterdiği mübâyetler mesâlik-i felâsife muhâlefetlerine kıyâsen hiç mertebesindedirler. Hem felsefe-i felâsifeyi şerîat-i Ahmediye ve hikmet-i İslâmiye derecesinde mükemmeldir davasına kim cür'et edebilmiştir? /450/ Elbette felâsifenin hikmet-i İslâmiyeye kıyâsen birçok noksanları olacaktır. Taraf-ı Hazret-i Kur'an'dan ve cânib-i Nebî Zî-şândan ihbâr buyurulduğu vecihle biz yani İslâm [Âhirûn-ı sâbıkûn] olmakla müşerrefiz. Vürûd cihetiyle cümleden âhir ve tekemmül cihetiyle cümleye sâbıkız. Hikmet-i İslâmiyemiz felsefe-i felâsifeye değil o şerâyi'-kadîmeye dahî fâiktir. Ekmel geldikte kâmil sâkıt olmak kavâid-i tabîyeden olmasıyla hikmet ve şerîatımız şerâyi'-i sâlifeyi dahî nâsih olduğu gibi hikmet-i salifeyi dahî nâsih olmak zarûrîdir. Onlardan hangi şeyler hikmet ve şerî'atımıza muvâfık ise bâkî ve değil ise zâ'il ve mensûhtur. Meahâzâ târihi 'ulûm ve felsefe intizâm matlûbu derecesinde pîşgâh-ı /451/ tettebbu' ve tetkîke çekilir ise felsefeden olsun şerâyi'den olsun mütekaddimînin terbiye-i nev'i beşer husûsunda hidemât-ı azîmesi mertebe-i tahakkuka vararak hakikat-perestânî kendilerine müntedâr etmemek kabil değildir. Düşünmelidir ki eşref ve ekmel-i halâyık olan nev'i beşer ne hâlıkını ne onun mahlûkunu tanımayarak behmiyet-i âdiye menzilesine hazelân içinde serkerdân iken onların fikir ve nazarını hacet şecer ma'kulesi maâbid-i maznûne ve muhayyileden hâlık-ı kâ'inat olan Hakk Sübhânehü ve Teâlâ cânib-i maneviyesine celb ve i'lâ eyleyen felâsife olmuşlardır. Onlardan Lokman gibi bazılarının nübüvvet veya velâyetlerinde beyne'l-ulemâ ihtilâf olduğu nazar-ı dikkat ve ehemmiyete alınmalıdır. Aristo gibi Felâtun gibi Pisagor /452/ gibi hikmet-i ilâhiyenin rüesâ-yı mezâhibi Hâlık

Teâlâ ve Tekaddes Hazretlerini te'emmülât-ı hikemiyeleriyle ilk düşünüp şâkirdlerine ta'lîm dahî eylemişlerdir. Hem o zamanlarki arz-ı Filistin'de Cenâb-ı Kelîmullah bunca mu'cizât-ı bâhire ile Benî İsrâîli tarîk-i hakka bil-irşâd, onlar ise altın buzağıya tapınmak ve ondan sonra gelen enbiyâ-yı Benî İsrâîl'e türlü ezâ ve cefâlar eylemek ile meşgul iken Akdeniz'in memâlik-i şimâliyesinde felâsife tenzîh ve tesbîh-i ilâhi dersini ta'lîm etmekte bulunmuşlar idi. Bunca hidemât-ı mühimmeye mukâbil muallimîn-i müşârun ileyhimden bin beş yüz iki bin sene sonra gelen ve hikmet-i İslâmiye sayesinde gözleri ve beyinleri tenevvür eyleyen müdekkikîn-i İslâmiye bunlar hakkında /453/ bula bula hem de maksûdları olmayan ma'ânîyi isnâd ede ede üç dört hata bulabilmişler ise çok mudur? Hukemâ-yı müşârun ileyhim şu dershâne-i hikmet-i İslâmiyeye yetişmek nimetine nâil olsalar idi acaba bu hatalarında ısrar ederler miydi? Biz Cenab-ı Murtazânın (Kerremallâhü veche ve radiyallâhu anh) [Men 'allemeni harfen fekad seyveranî 'abden] hikmet-i celîlesine bil-ittibâ nev'î beşere harf-i vâhid değil hurûf-i bi-'add ta'lîm eylemiş bulunan o hakikat-perestân hukemâya daima serfürû-bürde-i ceyb-i şükran olmayı zimmet-i kadirşinâsiye müterettib bir borç 'addeyleyler.

'Afallâhü 'an seyyiâtinâ ve 'an seyyiâtihim ve eslihanallâh âmin.

ÜÇÜNCÜ CİLD

ALTINCI BÂB

TABÎ'AT-I 'ÂLEME DAİR NİZÂ'

Draper işbu altıncı bâbın mebâhisini ber vech-i âtî hülâsa eyliyor:

Hey'et-i 'âleme dâ'ir Tevratın verdiği haberler --- Arz'ın düz bir satıh olduğu --- Cennet ve Cehennemın mevki'lerinin tayîni --- Ma'lûmât-ı fenniye ile Arz'ın kürriyeti --- Cesâmet-i Arz'ın tayîni --- Cümle-i Şemsiye'de⁶⁶³ Arz'ın mevki'iyle cümle-i mezkûrenin ecrâm-ı sâ'iresiyle münasebeti --- Üç seyâhat-ı 'azîme --- Kristof Kolomb, Vasko de Gama, ve Macellan --- Devr-i Arz /3/ seyâhat-i bahriyesi --- Bir derecenin mesâhası ve hareket-i rakkâs ile kürriyet-i Arz'ın tayîni --- Kopernik'in Keşfiyâtı --- Teleskopun îcâdı --- Galile'nin Engisizyon mahkemesine celbi ve ihzârı --- Mûmâ ileyhin mahkûmiyeti --- Kenîseye galebe -- - Cümle-i Şemsiye'nin cesâmetini mesâhaya sa'y ve gayret --- Zührenin mürûruyla kutr-ı Şems'in⁶⁶⁴ tayîni --- Kurre-i Arz'ın ve onun üzerinde insanın

⁶⁶³ Güneş Sistemi.

⁶⁶⁴ Güneş'in çapı.

küçüklüğü --- Hey'et-i 'âlemin büyüklüğü hakkında bir fikir --- Sevâbitenin ihtilâf menâzırı --- Kesret-i 'avâlemi Bruno'nun isbat edişi --- Mûmâ ileyhin Engisizyon tarafından idamı.

Draper mevâdd-ı mezkûrenin bast ve temhîdine mübâşeretle diyor ki:

Şimdi mesâil-i mühimme-i felsefiyenin üçüncüsü yani tabî'at-ı âlem hakkında ilim ile dîn arasında zuhûr eden nizâ'dan malûmât vereceğim. Esrâr-ı tabî'atı intifâda girişmeksizin yalnız sathîce atf olunan bir nazar bize zan ettirir ki /4/ dünyamız bir düz yerdir. Gökler dahî kubbe gibi Arz'ın üzerini örtmekte ve bir Kürre-i hava üst tarafta bulunan suları alt tarafta bulunan sulardan tefrîk ederek Şems Kamer ve kevâkib-i sâ'ire dahî şarktan garba doğru Arz-ı gayr-i müteharrikenin etrafında aheste aheste hareket eylemekte ve kendi küçüklükleriyle Arz'dan daha ufak bir ruşey'-i nâçiz olduklarını irâ'e eylemektedir. İnsanın etrafında bulunan mahlûkâtın hiç birisi ehemmiyet ve şerefce insana müsâvî görülemediğinden bu hâle nazarla her şeyin istifâde-i beşer için halk olduğunu yani Güneş'in gündüzleri ve ayın dahî geceleri insanı tenvîr için yaratıldığını zannetmeye müsaade verildiği itikat olunmuştur. Edyân-ı mevcûdenin yekdiğeriyle mukayesesi 'ilmi bize gösteriyor ki terakkiyât-ı zihniyemiz edvârından bazılarında tabiat-ı âlem hakkındaki fikir ve malumâtımız bundan ibaret idi. Vâkı'â medeniyetin mebâdi-i subh-ı inşirâkında dünyanın her tarafında her milletin /5/ itikadı bu idi. Bu itikadlar 'ulûma göre münkasım olup coğrafyaya ait olan ciheti Kürre-i Arz'ın merkez-i âlem olmasından ibaret bulunduğu gibi 'ilm-i ahvâl-i beşerce itikat dahî hilkat-i kâ'inatdan maksat aslı ve esası insan olmak haysiyetiyle insan mekasıd-ı hilkatın gâyetidir⁶⁶⁵ diye gösterilir idi. Bu fikirler bu itikatlar öyle alel 'ımıyâ⁶⁶⁶ ve lâkaydâne bir sûretle gelivermiş şeyler olmayıp Cenab-ı Hakk'ın aralık aralık beşeriyete atfen inâyet buyurduğu ilhâmât-ı esâsî üzerine müesses bulunan akâyid-i kenîsâiyenin mebnây-ı hikmeti dahî bunlardan ibaret idi. Hep bu ilhâmâta bil-ibtinâ cümle-i akayide zamm ve ilave olunuyor idi ki [gök] dediğimiz mütebeddil kubbe üzerinde [cennet] denilen ebediyen münevver bir saadet-i dâime mahalli vardır. Orası karargâh-ı ilâhî olup melâike ve me'mûl edildiğine göre ba'del-memât insanlar dahî orada ictima'

⁶⁶⁵ Nihâyet, uç, son.

⁶⁶⁶ Görmeyerek, düşünmeyerek.

ederler. Kezâlik yerin altında dahî ebediyen muzlim⁶⁶⁷ ve ebediyen cây-ı azâb-ı elim olan bir yer bulunup /6/ bu dahî fena insanların karargâhıdır. İşte görülüyor ki nazar-ı müşâhedemizden mestur olan maneviyat âlemi şu gözümüz önünde görünen âlem-i sûrî ve zahirî içinde bulunuyor diye itikat olunuyor idi. Bina-yı âleme dâ'ir olan bu itikatlar üzerine bir hayli edyanın esası vaz' olunmuştur. Binâenaleyh birçok menâfi'-i maddiye dahî bu itikatların muhâfazasına merbût kalıp menâfi'-i mezkûre ise akayid-i mezkûreyi muhâfaza emrinde katl-i nüfûs derecesinde cinâyâtı göze aldirtmiş ve Arz'ın semânın tayîn mevkîi meselesiyle beynel mahlûkât insanın cümleye tefevvuku meselesine dokunmak müsaadesini kimseye verdirmemiştir. Fakat bu yoldaki efkâr ve itikâdâta itirâz edilmesi kâbil-i men' değil idi. İnsan bu meseleye dâ'ir düşünmek kudretini peydâ eder etmez Arz'ın musattah bir meydan olduğu hakkındaki te'mînâta itirâzdan geri duramadılar. Kimse şüphe edemez ki bugün gördüğümüz Güneş dün görmekte olduğumuz Güneş'in aynıdır. /7/ Şems'in her sabah ufk-ı şarkîye avdeti bizi düşünmeye icbâr eder ki Şems gece dünyanın öte tarafında mestûr idi. Bu ise cihet-i mezkûrede ebediyen zulümâtın hükümferma olduğu hakkındaki itikad ile itilâf eyliyemez. Binâenaleyh Arz'ın kürriyeti hayali az çok vuzûh ile insanın zihnine geliverir. Arz semt-i kademimize doğru ilâ gayr en-nihaye uzanıp gidemez. Zîrâ bedihidir ki Güneş o ciheti yarıp geçemez. Yer altında büyük bir çatlak veyahut delik gibi bir şey bulunup oradan geçemeyeceği muhakkakâtandır. Zîrâ her gün ufk-ı şarkî üzerinde başka bir noktadan tulû' etmektedir. Bâhusus ki ecrâm-ı sâ'ire dahî taht'el-Arz mütehâlif istikametler ile müteharrikdirler. Binâenaleyh semt-i kademimizde dahî semt-i ra'sımız gibi bir feza mevcûdiyetini kabul etmek lazımdır. Sonradan anlaşılan bu hal ile ilhâm-ı ilâhiden olmak üzere kitab-ı Tevratıyeye yazılan haberlerin beynini telif edebilmek için Kozma /8/ İndikoplustun [Topoğrafya-yı Nasranî] nâm eserinde beyân eylediği meslek gibi bazı mesâlik icâd olunmuştur. Biz bunlardan evvelce bahs eyledik. Kozma farz eyliyor idi ki düz olan Arz'ın şimal tarafında azîm bir dağ bulunup akşam gurûb zamanı geldikde Şems onun arka tarafına çekilir de gece dahî bu sûretle hâsıl olur. Gâyet eski bir zamanda husûf ve kûsûf⁶⁶⁸ kavâidi keşf olunmuş idi. Husûf-ı Kamer gösteriyor idi ki Arz'ın gölgesi daima müdevvirdir. Bu noktadan kürriyet-i

⁶⁶⁷ Karanlık.

⁶⁶⁸ Ay ve Güneş tutulmaları.

Arz'ı istintâca kadar olan mesafe bir hatveden⁶⁶⁹ ibarettir. Her vaziyetinde bir müdevvir gölge bırakan bir cisim mutlaka küre olmalıdır. Bugün cümlemize bedihi ve aşikâr olan esbâb-ı sâ'ire dahî bu netîce-i hükmü takviye eylemişler.

Ehemmiyet-i 'ilmiyeden 'ârî ise de hiç olmaz ise bir latife olmak için şuracığa ilave eyleriz ki: /9/

Arz'ın küriyeti elyevm umûm nev'-i beşer nezdinde muhakkakât-ı katiyyeden olmak üzere kabul edilmiş olmakla beraber hâlâ bazı kimseler bunun hilafını iddiâ etmektedirler. [Ben Neyim?] sernâmeli eserimin 100 numaralı sahifesinde artık bedâhet derecesine varmış olan bir şeyi tekrar isbata çalışmak lüzûmsuzluğunu tabir ve temsîl için böyle bir şeyi isbata çalışmak küriyet-i Arz'ı yeniden isbata çalışmak derecesinde abes olacağını dermiyândan biraz vakit sonra İngiltere'de bir şahs-ı acîbin vefatını gazetelerde okumuş idik ki bu şahıs Arz'ın küriyetini bir vecihle zihnine sığdıramamakta imiş. Bütün ömrünü bu hakîkati red ve ibtâl mesâisiyle emrâr /10/ eylemiş. Kendisi erbâb-ı servet ve haysiyetten olup yanında her kim [küre-i Arz] der ise hiddetlenip onu şedîden tekdîr eyler imiş. Tesadüf-i garîbe bakmalı ki şimdi şu satırları yazar iken dahî matbûât-ı Osmâniyemiz sahâyıfında Arz'ın küriyeti aleyhinde bir bahis mevcûddur. İsmail Ferid Bey namında bir zât Arz'ın küriyeti hakîkatini red ile matbûât-ı Osmâniyeye makaleler derc ettirmektedir. Fakat bedihidir ki ne İngiltere'deki meraklının ve ne de Memâlik-i Osmâniyedeki med'aynın elyevm bedâhet derecesine varmış bulunan bu hakîkati redde çalışmalarından hiçbir netîce muntazar değildir. Sözü yine Draper'e terk ediyoruz. Diyor ki:

Meahâzâ şekl-i Arz tanındıktan sonra /11/ dahî ecrâm-ı sâ'ire üzerindeki tefevvukuna halel getirilmemiştir. Zâhir-i halde ecrâm-ı sâ'irenin kâffesinden pek çok ziyâde büyük görüldüğünden onu yalnız merkez-i âlem olmak üzere tasavvur edilmekle kalınmayıp tekâmül âlemin ancak Arz'dan ibaret olduğunu tahayyüle kadar varılmak tabîi idi. Arz'a nisbetle ecrâm-ı sâ'ire hiç menzelesinde 'addolunuyor idi. Arz'ın küriyeti sabit olmasından tevellüd eyleyen netâyic eğerçe efkâr-ı kenîsâiyeyi ziyâdesiyle müteessir eylemiş idiyse de Arz'ın mesâhasından tevellüd edecek olan netâyice nisbetle kaziyenin bu cihetindeki ehemmiyet pek az idi. Sath-ı Arz'dan bir derecelik mesafeyi mesâha eyledikten sonra tekâmül hacm-i Arz'ı ölçmek dahî kâbil olacağını anlayabilmek için hendesenin yalnız mebâdisini bilmek kifâyet eyler. Pek eski zamanlarda bu sûret-i

⁶⁶⁹ Adım.

mesâhaya muvaffakiyet hâsıl olmuş bulunması muhtemeldir. Fakat mesâhanın netîcesi nisyân içinde ğâib olmuştur. Siyen ile İskenderiye arasında bu mesâhayı Eratosten /12/ tekrar eyledi. Bu [Siyen] Mısır'a tâbi' bir memleket olup medâr-ı seretânın⁶⁷⁰ altında farz olunur idi. Hâlbuki Siyen ile İskenderiye aynı nısf'ün-nehâr altında bulunmadıklarından aralarındaki mesafe dahî [mesâha] değil ancak tahmin olunmuştur. Ondan iki asır sonra Pozidonyus böyle bir ameliyatı İskenderiye ile Rodos arasında tekrar eyledi. Kanopus nâm kevkeb Rodos'tan bakıldığı zaman tamâm hatt-ı ufuk üzerinde görünerek İskenderiye'den bakıldığı zaman ise yedi buçuk derece yükselir idi. Bu defa dahî iki nokta arasındaki mesafe ancak tahmin edilip mesâha edilememiştir. Zîrâ iki noktanın arası denizdir. Nihâyet Halife Me'mun'un birisi bahr-i ahmer kenarında ve diğeri Mezopotamya'nın Kûfe nevâhisinde iki mesâhaya nasıl muvaffak olduğunu hikâye eylemiş idik. İşbu tarassudâtın netîcesi kutr-ı Arz'ın yediden sekiz bin mile kadar cesâmeti olduğunu göstermiştir. Cesâmet-i Arz'ın böyle tahmînî olarak /13/ tayîni kâ'inât içinde Kürre-i Arz'ın hâiz olduğu ehemmiyeti ve kadr ve itibar ve haysiyeti taklîle ve hattâ bi'l-küllîye bile mahva meyl etmekle kenîse erbâbınca bu mesâhaların bu hükümlerin netâyic-i tesiri büyük oldu. Üçüncü asır miladi evâhiri ricalinden ve İskenderiye mektebi mensuplarından Sisamlı Aristark'ın tedkîkâtı bu hâle yardım eyledi. Şems'in ve Kamer'in mesafe ve cesâmetlerine dâ'ir yazdığı kitapda bu meselenin halli için mürâcaat eylediği usûlü tarif eder ki bu usûl nâ-tamam ise de pek dakîkdir. Mûmâ ileyhden bir hayli asır mukaddem Pisagor tarafından bir usûl getirilmiş idi. Bu usûle göre Şems 'âlemin merkezinde bulunarak seyyârât-ı sâ'ire bir muharrik-i müstedîre tebe'iyeten onun etrafında dönmek lazım geliyor idi. Merâtib-i takarrubları dahî evvelâ Utarid⁶⁷¹ ba'dehû Zühre⁶⁷² sâlisen Arz⁶⁷³ râbi'an Merih⁶⁷⁴ hâmisen Müşteri⁶⁷⁵ ve sâdisen Zuhâl⁶⁷⁶ olmak iktiza ediyor idi. Bunların her biri Şems etrafında seyr ve hareket etmekle beraber kendi mihverleri⁶⁷⁷ /14/ üzerinde de birer hareket-i yevmiye icrâ ediyorlar diye tasavvur olunuyor idi. Siseronun kavlince Nisetas dikkat etmiş ki

⁶⁷⁰ Yengeç Dönencesi.

⁶⁷¹ Merkür.

⁶⁷² Venüs.

⁶⁷³ Yerküre.

⁶⁷⁴ Mars.

⁶⁷⁵ Jüpiter.

⁶⁷⁶ Satürn.

⁶⁷⁷ Eksen.

Kürre-i Arz kendi mihverî üzerinde dönüyor diye kabul edilecek olsa ecrâm-ı sâ'irenin hayret-bahşâ olan sürat-i seyr ve hareketlerinin mucib olduğu müşkilâtâ mahal kalmayacaktır. Zan olunur ki Aristark'ın İskenderiye kütüphanesinde bulunan âsârı kayser-i rum zamanında ikâ' edilen harîk esnasında zayi olmuşlardır. Mûmâ ileyhî âsârından bize vâsıl olan eser-i yegânesi Şems ve Kamer'in cesâmet ve ba'idlerine dâ'ir olduğunu haber verdiğim eserdir. Aristark meslek-i Pisagoriyi kabul eylemiş idi. Zîrâ Şems'in akıllara hayret veren bu'udunu tanıdığı gibi bu bu'uddan cesâmetinin dahî hayret-bahş-i 'ukûl olacağını istihrâc eylemiş idi. Şems'in merkez-i âlem ittihâzından ibaret bulunan bu usûl Kürre-i Arz'ın mertebe-i azimetini tenzîl ederek ba'demâ ona altı seyyârenin⁶⁷⁸ birisi olmakdan ibaret bulunan bir mertebe tayîn eyliyor idi. Fakat Aristark'ın /15/ 'ilm-i hey'ete ettiği hizmet bundan ibaret değildir. Zîrâ Arz'ın hareketi ecrâmın göze görünen mevâki'ini his olunabilecek kadar tebdîl edemediğine dikkat ederek ecrâm-ı mezkûrenin bize Güneşden daha pek çok ziyâde uzak olduklarını da istidlâl eylemiştir. Binâenaleyh Laplas'ın dediği gibi cihanın vüs'at-ı 'azîmesi hakkında beyn'el-kudemâ en doğru bir fikir peydâ eden Aristark olmuştur. Görmüşdür ki mesâfât-ı ecrâma kıyas edilecek olur ise Arz'ın kâ'inâta nisbeti bir nokta menzilesine inip kezalik görmüşdür ki semt-i ra'sımızda fezâ-yı bî-nihâye ile ecrâmdan başka bir şey yoktur. Fakat mevâki'-i seyyârât hakkında Aristark'ın efkârı kudemâ tarafından kabul olunmadı. Batlamyus'un [Sentaks] nâm kitabında beyân eylediği usûl 'ind'el-'umûm tercih olundu. O zamanlar fizik yani hikmet-i tabî'iyeye henüz terakki etmemiş idi. Batlamyus'un meslek-i Pisagoriye ettiği itirâzların birisi de şu idi ki eğer Arz müteharrik olsa havâ-yi nesîmî⁶⁷⁹ ile ecrâm-ı hafîfeyi arka /16/ tarafına doğru bırakıp kendisi geçer gider. Binâenaleyh Batlamyus Arz'ı muharrik seyyârâtın merkezine koyup sırasıyla Kamer Utarid Zühre Şems Merih Müşteri ve Zuhali onun etrafında döndürdü. Satürnün mahrekinden⁶⁸⁰ sonra ecrâm-ı sabite felekinin mevcûd olduğunu hükmeyleti. Birisi şarkdan garba ve diğeri şimalden cenûba doğru mütevâli olan diğeri iki küre-i mütebellire'-i sulbeye⁶⁸¹ gelinceye kadar bunlar yalnız Evdoksus nâm hakîmin hayalinden ibaret olup bunlar ile Batlamyus asla iştigâl etmedi. İşte görülüyor ki

⁶⁷⁸ Gezegen

⁶⁷⁹ Havaküre, Atmosfer.

⁶⁸⁰ Yörünge, yol.

⁶⁸¹ Taşküre.

Batlamyus'un usûlü Arz'ın merkez-i âlem ittihâzından ibaret bir usûl idi. Âlem içinde öteden beri hâiz olduğu ehemmiyeti yine Arz'a terk ederek binâenaleyh ne Hıristiyan ve ne de Müslüman pişvâyân-ı⁶⁸² dîninin itirâzlarına uğramadı. Mûmâ ileyhın şöhet-i azîmesi ve mihânikiyet-i eflâk hakkındaki o büyük kitabında gösterdiği maharet sayesinde kendi mesleği ikinci asr-ı miladdan onbeşinci asr-ı milada kadar bin dört /17/ yüz seneye karîb devam eyledi. Bu müddet-i azîmenin en büyük kısmı Hıristiyanlar nezdinde mâhiyet-i ilâhiyenin tayîni gibi mesâ'il ve hükümet-i kenîsâiyeye nâ'iliyet gibi münâza'ât ile israf edildi. Âbâ-'i kenîsâiyenin hükümleri ve bütün hakâyık-ı 'ilmiyenin Tevrat'ta mûnderic olduğu hakkında halkın hüsn-i itimâd ve itikadı teharriyât-ı fenniye erbâbını me'yûs eylediler. Bazen 'ilm-i hey'ete dâ'ir bir meseleye cüz'ice ehemmiyet verilecek olur ise o mesele St. Augustin veyahut Laktanis gibi papazlardan birinin bir sözüyle hal edilivererek âsâr-ı felekiyeyi tedkîke lüzûm bile görülmez idi. 'Ulûm-u kenîsâiyenin 'ulûm-u 'âdiyeye rüchânı o kadar büyük idi ki Hıristiyanlık bin beş yüz sene devam eylemiş olduğu halde Hıristiyanlar meyânında bir tanecik olsun ehl-i hey'et yetişmemiştir. Bu hususda Müslümanlar daha iyi hareket eylemişlerdir. Onların tedkîkât-ı 'ilmiye ile iştigâle başlamaları 638 sene-yi miladiyesinde İskenderiye'nin fethiyle yani Hazret-i /18/ Peygamberin vefatından altı sene sonra bede' ederek iki asırdan az bir zaman zarfında Yunan kadîm hukemâsının kitaplarıyla ünsiyet peydâ eylemişler ve âsâr-ı mezkûrenin kadrini takdîre muvaffak olmuşlardır. Evvelce dediğimiz vecihle Me'mun Halife İmparator Üçüncü Michael ile akd eylediği muâhede iktizâsınca Batlamyus'un Sentaksından bir nüshaya nâil olmuş idi. Bu nüshayı fi'l-hâl Arapçaya tercüme ederek tercüme'-i mezkûre Arap müneccimleri için düstûr'ul-'amel hükmünü almış idi. Bu esasdan hareket ederek birçok mesâil-i mühimmeyi hal eylemişler idi. Kutr-ı Arz'ı ölçmüşler ve nücûm-u mer'iyenin katalogunu yapıp birinci cesâmette bulunanlarına isimler dahî tesmiye eylemişler idi ki elyevm yapılan Kürre-i semâlarda hâlâ bu isimler muhâfaza edilmektedir. Sene-i Şemsiyenin müddetini tayîn ve inkisâr-ı ziyâ usûlünü keşif ve rakkaslı saati icâd ve ecrâm-ı semâviye ezvânın intikâli mikyâsını ikmâl ve şu'â'ât-ı ziyâiyenin havâ-yı nesîm içindeki inhâlarını tefehhüm ve Şems ve Kamer'in henüz /19/ ufuk tahtında iken fevk'al-ufuk tulu' eylemiş gibi görünmelerinin esbâbını beyân ve Kürre-i Arz'ın

⁶⁸² İleir gelenler, reisler.

sahnını bit-tahmîn tahmînen elli sekiz bin metre kadar olduğunu ityân eylemişler idi. El-hâsıl akşam ve sabahın ve alaca karanlıklarının esbâb-ı fizikiyyesini ve ecrâm-ı semâviye ziyalarının sûret-i cereyanını tayîn ederek Avrupa'da ilk rasathaneyi bunlar bina etmişler ve tarassudât-ı vâkı'alarının en çoğunda o kadar isâbet göstermişlerdir ki yeni riyâziyûnun en mahirleri onların hesâbâtını kabul etmişlerdir. Laplas [Meslek-i 'âlem] nâm kitabında Battânî'nin muharrik-i Arz'da olan hurûc 'ani'l-merkez taklîlâtı hakkındaki gayr-i kâbil-i itirâz berâhînini îrâd eylemekte ve ibn-i Yûnusun dahî mintakat'ül-burûcun meyelânı hakkındaki mübâhasıyle Zuhâl ve Müşterînin 'adem-i tesâvîleri meselesine dâ'ir olan mübâhasını nakl etmektedir. 'Âlemin ve tabîat-ı 'âlemin hâl-i mesâili emrinde Müslüman müneccimlerinin ettikleri hizmetin yalnız bir kısmı hem de pek küçük kısmı bunlardır. Bu müddet zarfında /20/ Hıristiyanlığın müstağrak olduğu zulmet öyle bir zulmet-i kesîfe ve düçâr olduğu cehalet öyle bir cehalet-i ğalîza idi ki işbu mesâil-i 'ilmiye Nasrâniyetin umûrunda bile olmuyor idi. Bu müddet zarfında Nasrâniyetin itina ve ihtimamı kiliselerde tesavire edilecek ibadet ile a'zâ-yı kenîsâiyenin füyûzâtına ve bunlar yediyle zuhûra gelen havârik ve kerâmâta ve hastalar üzerinde muvaffak oldukları mu'cizkârâne tedavilere münhasır kalıyor idi.

Şuracığa ilave edelim ki:

Vâkı'â bilâhare ve bâhusus seksen yüz seneden beri kenîse erbâbı dahî 'ulûm-i riyâziye ve tabî'iyye ile iştigâle başlayarak bunlar hakkındaki malumâtlarını pek ziyâde ileriye getirmiş iseler de gerek tedâvi'-i emrâz ve gerek sâ'ir havârik-perestlik yolundaki gayretleri dahî elden bırakamamışlardır. /21/ Binlerce senelerden beri o yolda terbiye eylemekte buldukları ahâlinin ilcâatına itba' ile bu tarîki dahî tevsî' eylemektedirler. Bunun birçok netâyici olup onların en parlaklarından birisi ise Fransa'nın garb cihetinde yigirmi otuz seneden beri yıldan yıla ehemmiyeti artmakta bulunan [Nord Suyu] nâm menba'dır. Bu suyun oraya mahsûs olan bir tasvîr-i Meryem füyûzâtıyla anadan doğma körlerin gözlerini açtığı ve anadan doğma dilsizlere de kudret-i kelâm verdiği ve menzûlleri miskinleri tedavi eylediği vel-hâsıl hatır ve hayale gelen ve gelmeyen kâffe-i emrâza fil-hâl şifa verdiği havâdisi bütün Avrupa ve Amerika'yı doldurmuş /22/ olduğundan senevî üç dört yüz bin ziyaretçi buraya gelmekte ve bu sûretle hâsıl olan milyonlarca frank dahî Roma'ya gitmektedir. Vâkı'â gidenler meyânında yüz binde bin nisbetinde olsun a'mâların gözleri sağırkların kulakları dilsizlerin dilleri açılmakta ve

sâ'ir merîzlar şifa bulmakda olup hâlbuki Avrupa'nın dinsiz takımı bu gibi ahvâle imkân tasavvur edemediklerinden bu havârıkın hîlesini keşif ve isbat yolunda kitaplar yazmaktadırlar. Kenîse erbâbı bir zamandan beri 'ulûm-u riyâziye ve tabî'yyeye koyulmuş olmakla beraber bunlar aleyhindeki husûmetleri dahî henüz ber-devâm olup 'ulûm-u mezkûreyi tahsilleri onlar hakkındaki kabul-kârâne hüsn-i /23/ itikatlarından değil belki kendi hikmet-i kenîsaiyelerini 'ulûm-u mezkûreye karşı müdâfaa maksat ve gayret-i nasrâniyesi üzerinedir. Bu gayretin âsârı aralıkda bir kere pek tuhaf bir sûrette meydana çıkmaktadır. En sonraki tuhaflık dahî meşhur [Revü de Dümond] nâm mecmû'anın sahibi Mösyö Bruntiyer tarafından geçen sene [ulûmun iflâsı] sernâmesiyle mecmû'a-yı mezkûreye derc olunan makaledir. Bu âdem haddizâtında gâyet muktedir bir sâhib-i kalem olup bir aralık Roma'ya giderek haşmetli Papa Hazretlerinin huzuruna çıkmış ve ziyaret sebebiyle akâyid-i nasrâniyesini tecdîd eylemiş idi. Yazdığı makale'-i mufasssalede ['ulûm] denilen şeyin hakâyık-ı matlûbeden /24/ binde birini bile öğretmekten aciz bulunduğunu beyân ile bunlara edilecek rağbete füyûzât-ı kenîsaiyenin feda edilmemesi lazım geleceği iddiasında bulunmuştur. Böyle bir iddiaya bütün Avrupa şaşmış ve [Katolik kilisesi doğrudan doğruya kendi nâmına söyleyemediği sözleri böyle kiliseden hâric zevâta söyletmek ile bir şey kazanamaz] diye yüzlerce makaleler ile zikrolunan iddiaya mukabele olunmuş ise de matlûbu yalnız böyle bir iddiayı ortaya koymak olduğundan ona karşı edilen mukabeleler erbâb-ı kenîseyi me'yûs eyliyememiştir. Bundan sonra sözü yine Draper'e havale eyliyoruz. Diyor ki:

Nasrâniyet 'âleminin bu kayıtsızlığı on beşinci /25/ asr-ı milâdinin nihâyetine kadar devam eyledi. Hattâ o zaman bile 'ulûma doğru bir cehd ve gayret mukaddimesi görülmüyor idi. 'Ulûm ile iştigâle lüzûm gösteren esbâb taharriyât-ı 'ilmiye merakından başka şeyler idi. Ortada bir rekâbet-i ticâriye meselesi bulunup Kristof Kolomb ve Vaskö de Gama ve bâhusus Ferdinand Macellan gibi üç gemici kürriyet-i Arz'ı katiyen mertebe-i tahakkuka îsâl edebildiler. Avrupa-yı garbî milletlerinden Asya-yı şarkî ticaretini yed-i inhisârlarına almış olanlar için bu ticaret öteden beri servet-i 'azîme iktisâbına medâr ola gelmiş idi. Ezmine-i mütevessitada bu ticaretin inhisârı İtalya-yı 'ulyâ⁶⁸³ elinde bulunup mürâselât-ı ticâriye iki yoldan icrâ olunur idi. Birisi şimal cihetinden bahr-i siyah ve bahr-i hazar yolu olup ondan öte taraf için dahî karavanlar vesâtatına mürâcaat ediliyor

⁶⁸³ Kuzey İtalya.

idi. Diğeri cenûb cihetinden Suriye ve Mısır ve bahr-i Arap lîmânları tarîki idi. Şimal yolunun merkez-i ibtidâisi Cenova ve cenûb /26/ yolunun da Venedik şehri idi. Muhârebât-ı Salîbiyye esnasında Venedik gemicileri nakliyât-ı askeriye ile zaten servet-i ‘azîme kazanmışlar idi. Venedikliler Mısır ve Suriye hükûmât-ı İslâmiyesiyle husn-ü münasebetlerini muhâfaza eylediklerinden İskenderiye ve Şam’da birer konsolos ikâme etmelerine müsaade olunuyor ve gerçi bir takım mesâil-i siyasiye bu memleketlerde hâdisât-ı mühimme îkâ’ından hâlî değil ise de umûr-ı ticariye yine revaçda bulunuyor idi. Fakat şimal tarîki yani Cenovalıların tarîk-i ticareti Türk ve Tatar akvâmının oraları istilasıyla kapanmış idi. Bu halde şark tarafında Cenova ticareti yalnız tedennî ile kalmadı bil-külliye mahvolmağa takarrub eyledi. Ufk-u mer’înin pişgâh-ı inzârda resmeylediği dâ’ire ve bu dâ’irenin denize gömülürcesine tebâ’üd-ü mer’îsi ve gömülerek engine doğru açıldıkça bit-tedrîc alçalarak tekne ve direklerinin gaybûbeti küriyet-i Arz’ı kabule bahriyûnu zaten takrîb eylemekte idi. Felâsife-i kadîme ile Arap müneccimlerinin âsâr-ı kalemiyesi dahî bu fikri /27/ bütün Avrupa’da yaymakda idiyse de fikr-i mezkûr papaz takımı tarafından husûmetle telakkî edilmekte idi. Cenova ticareti mahva takarrub eylediği zaman bazı meşhur gemicilerinin aklına geldi ki eğer dünya yuvarlak ise kendi memleketleri ticaretini tekrar canlandırmak yine mümkün olacaktır. Zîrâ Septe boğazından çıkan bir gemi Atlantik denizini önüne katarak gide gide mutlaka Hindistana vâsıl olacaktır. Bu ise ticaret için bir menfa‘at-ı ‘azîme husûle getirecektir. Çünkü ecsâm-ı sakîle-i ticâriyeyi seyâhat-ı berriye mesârif-i kesîresine dûçâr olmaksızın gemilere yükletip bahren götürmek mümkün olacaktır. Bu fikrin tama‘landırmakta⁶⁸⁴ bulunduğu gemicilerin birisi de Kristof Kolomb idi. Kristof Kolomb kendisi hikâye ediyor ki kendi nazar-ı dikkatini bu cihete celb eden şey İbni Rüşd’ün te’lîfâtı olmuştur. Fakat dostları meyânında Toskanelli nâmında bir Floransalı var imiş ki ‘ilm-i hey’eti tamamıyla tahsîl ederek küriyet-i /28/ Arz taraftarı olduğunu açıktan açığa beyân eyler imiş. Kristof Kolomb Cenova’da pek az teşvîkât görmüş. Emelini mevkî-i icrâya koymak için prenslerin mu’âvenetini birkaç sene istirhamda bulunmuş. Lakin bu teşebbüste mugâyir-i diyanet olan şeyler İspanya papazları tarafından dermiyân olunarak Salamankada ‘akd olunan bir konsil teşebbüs-ü mezkûrun aleyhine bir hüküm vermiştir. Kristof Kolomb’un teşebbüsü Hıristiyanlığa mugâyir olduğunu

⁶⁸⁴ Hırslandırmak, doymazlaştırmak.

âbâ'-i kenîsâiye âsârıyla isbata lüzûm görülmüş idi. St. Krisostom St. Augustin St. Jerome St. Greguvar St. Bazil St. Ambroz gibi âbâ'-i kenîsâiyenin âsârından bazı sözlere mürâcaat edilmiş idi. Hattâ a'mâl-i rasul ve İncil ve Tevratlara varıncaya kadar mürâcaat edilmiş idi. Âhir'ul-emr Kraliçe İzabel nâil-i teşvîk olarak ve Palosda ticaret servetiyle mesyûr olan Pinzon familyasından bazıları da bu maksada iltihâk eylediklerinden 1492 senesi Ağustosunun üçüncü /29/ günü Palos lîmânından üç küçük gemi ile Kristof Kolomb bâd-i bankîşâ-yı 'azîmet oldu. Kral Ferdinand tarafından Tataristan ka'ânına yazılmış bir mektup ile bir harita-i coğrafya ve bir de küre-i mestahayı hâmil idi ki bunlar Toskanelli'de bulunan bir harita ve küre-i mestaha üzerine yapılmışlar idi. 1492 teşrîn-i evvelinin on birinci gecesi nisf'ul-leylden biraz evvel gemisinin baş tarafından bir ziyâ görüldü ki epeyce uzak olmakla beraber bu ziyâ müteharrik idi. Üç gemiden birisi iki saat sonra bir top atarak karaya vüsûlü ilân eyledi. O sabah Güneş doğar iken Kristof Kolomb yenedünyaya ayak basdı. Avrupa'ya avdetinde herkes kâni oldu ki Kristof Kolomb'un vâsıl olduğu yer Asya kıtasıdır. Bu halde şu seyahat Kristof Kolomb'un kürriyet-i Arz esası üzerine müessis ve mübtenî bulunan usûl-ü kozmoğrafyasını tasdîk ettirmiş oldu. Kolomb vardığı yerin Asya olduğuna tamamıyla /30/ kâni olup mezara dahî bu itikat ile gitti. Fakat ba'demâ az vakit zarfında icrâ edilen birçok seyahatlar Amerika'nın etraf-ı sevâhilini tayîn eylediler. Balboa nâm kapudânın icrâ eylediği seyahatten sonra cenûb denizi denilen bahr-i ekber bulununca hakikat anlaşılıp Toskanelli ve Kolomb'un hataları tahakkuk eyledi. Zîrâ bunlar itikad ediyorlar idi ki garb cihetinden Avrupa ile Asya arasındaki mesafe İtalya ile Gine körfezi arasındaki mesafeden ziyâde değildir. Kristof Kolomb ise bu seyahati def'âtle icrâ eylemiş idi. Birinci seyahatinde bir akşamüzeri Asor adaları meyânında Corvo adasının iki buçuk derece şark tarafında bulunur iken Kolomb dikkat eyledi ki pusulasının ibresi biraz garb tarafına doğru münharif olmaktadır. Gemisi ilerledikçe bu inhirâf⁶⁸⁵ artmakta olup hâlbuki işbu inhirâfları ilk gören kendisi de değil idi. Fakat inhirâf-ı mezkûrun munkatı' olduğu noktayı ilk bulan kendisi /31/ oldu. Avdetinde aynı acîbe tekrar vâki oldu ise de bir sûret-i ma'kûsede vâki oldu. Garb tarafına doğru olan inhirâf azala azala bâlâda beyân olunan nısf-ı nehâr altına geldikde orada ibre doğruca şimâli gösterdi. Kolomb bundan istintâc eyledi ki inhirâf vaki' olmayan

⁶⁸⁵ Sapma, oynama, dönme.

hat bir hatt-ı sâbit-i coğrâfi olup bu da nisf-ı Kürre-i şarkiye ile nisf-ı Kürre-i garbiye arasında bir haddir. Papa altıncı Aleksandır 1493 senesi Mayısında imza eylediği bul (Papaların Emr-i ‘Umûmîsi) ba’demâ bu hattın İspanyol ve Portekiz memâliki arasında ebediyen hatt-ı fâsıl olmasını emr ederek bu bâbda hükûmeteyn arasında öteden beri mevcûd olan münakaşaya bu sûretle hitâm verdi. Daha sonraları görüldü ki bu hat şark tarafına doğru tebdîl-i makâm ediyor. 1662 senesinde Londra dâ’ire-i nisf-ı nehârını tayîn eden hat bu hat idi. Papanın bulu mûcibince Portekiz memâliki bu hattın şark tarafı olup o sîrâda Portekiz hükûmeti Mısırlı bazı /32/ Yahudilerden haber aldı ki Afrika sevâhilini dolaşmak ve onun müntehâ cenûbunda vâki burnu dolaşıp öte tarafa geçmek mümkündür. Vaskö de Gama’nın kumandası altına verilen üç gemi 1497 senesi Temmuzunun dokuzuncu günü yola çıkıp sene-i mezkûre teşrîn-i sânisinin yigirminci günü burnu dolaşarak 1498 senesi Mayısının on dokuzuncu günü de Hindistan sevâhilinde kâ’in Kaliküt lîmânına vâsıl oldular. Papa tarafından verilmiş olan bul muktezâsınca şarka doğru vukû’ bulan işbu seyahatte keşfolunan memâlik Portekizlerin olmak lazım geldiğinden hind ticareti onların oldu. Ümit Burnu’na kadar Vaskö de Gama’nın seyahati hemân doğruca cenûba doğru vukû’ bulmuş idi. O esnada görüldü ki kutub yıldızı gittikçe alçalmakta olup hatt-ı istivâyı geçtikden sonra bil-külliyeye görülmez oldu. Yine bu esnada cenûb tarafından başka bir takım kevâkib görülmeye başladı ki bunların bir takımı gâyet güzel sevâbit cemiyetleri teşkîl eyliyorlar /33/ idi. Bunlar nisf-ı Kürre-i cenûbî kevâkibi idiler. Bu hallerin hepsi de kürriyet-i Arz’ı isbata yardım eyliyorlar idi.

Şurada Draper’in sözünü biraz keserek tarafımızdan şu sözü dermiyâna lüzûm görüyoruz ki:

Keşfiyât-ı coğrafiye târihine dâ’ir olarak profesör Draper’in burada i’tâ eylediği tafsilâta [nizâ’-ı ‘ilm ü dîn] den ibaret bulunan bir mesele-i esasiyede lüzûm görülmeyebilir. Hattâ bu ‘adem-i lüzûm hatırımıza geldiği zaman bundan mukaddem İskender-i kebîrin fütûhâtı gibi bir târih-i askerîye lâyük olan tafsilâtını tayy etmiş olmağımız dahî birlikte hatırımıza gelerek bu tafsilâtı da tayy etmek lazım gelip gelmeyeceğini düşünmüş idik. /34/ Ne kadar olsa hep terakkiyât-ı ‘ilmiyyeye ait husûsâtın olmasıyla beraber bilâhare keşfiyât-ı mezkûrenin kenîse erbâbı tarafından nasıl bir nazar-ı husûmetle telakkî olunduğunu muvâzeneye dahî medâr olacağı için Draper’in bu sözlerini kat’ etmeyerek sırasıyla tercüme eylemek lüzûmunu teslim eyledik. İmdi

kârîlerimize ihtâr eyleriz ki: Keşfiyât-ı coğrafiyeye dâ'ir bu tafsîlâtı okudukça keşfiyât-ı mezkûrenin her biri gayret-i Nasrâniye erbâbının ciğergâhına hançer sokulmuşcasına te'sîrât-ı maneviyeyi mucib olduğunu dahî düşünerek o vecihle okumalıdır. Zîrâ bu keşifler işte semt-i kademimizde neler bulunduğunu meydana koymak demektir. Semt-i kademimiz dahî /35/ bizim üzerinde bulunduğumuz nısf-ı Kürre gibi bir dünya olduğu mertebe-i tahakkuka varınca zulmet-i ezeliye ve ebediye ile muzlim olan cehennem o semtte bulunduğu hakkındaki akâyid-i Nasrâniye nasıl bâkî kalabilir? Binâenaleyh gayret-i fevkalâde-i nasrâniye erbâbı işbu keşfiyât yolunda atılan her hatveyi kendi akâyid-i kadîmeleri aleyhinde birer burhân-ı tekzîb olarak telakkî eyledikçe hiddetlerinden ne yapacaklarını bilemiyorlar idi. İşbu altıncı bâbın mebd'e'inden beri Draper'in terakkiyât-i 'ilmiyeye dâ'ir verdiği haberlerin İslâm'a ne yolda tesir eylediğini veyahut etmesi lazım geleceğini daha ileride söz sırası geldiği zaman îrâd edeceğiz. Şimdiki halde silsile-i hikâyeyi bozmamak /36/ için yine Draper'i söyletmekte devam edeceğiz. İşte diyor ki:

İşbu keşfiyâttan husûle gelen netâyic-i tabî'iyye Papalık makamını bir mevki'-i müşkile dûçâr eylemiş idi. Şimdiye kadar tevârüs tarîkiyle gelen hikâyât ve Papalık makamının menâfi'ini te'mîn eyleyen siyaset dünyanın bir düz meydan olmasından başka herhangi bir sûreti kabûle müsait olamıyor idi. Zîrâ şekl-i Arz'ı Tevratlar o vecihle haber vermişler idi. Diğer taraftan ise vukû'ât ile mertebe-i tahakkuka vâsıl olan şeyi külliyyen inkâra da mecal bulunamıyor idi. Menâfi'-i ticâriye Cenovalıların ve Venediklilerin elinden çıkıp İspanyolların ve Portekizlerin ellerine girmiş idi. Bahr-i sefid ehemmiyet-i ticariyesini kaybederek bu ehemmiyet Atlantik'e intikâl eylemiş idi. Avrupa'nın hali değişmiş idi. Fakat İspanya devleti kendi rakibi olan Portugalın iktisâb eylediği menâfi'a bilâ-iterâz rıza gösteremedi. Ferdinand Macellan nâmında bir adamın /37/ ifâdâtına havâle-i sem'-i i'tibâr eyledi ki bu adam elyevm Amerika kıtası denilen kıtanın bir tarafından bir boğaz ve sâ'ir bir geçit bulunup ta garb tarîkiyle Hindistan'a vüsûl bulunabilse Papanın bulu hükmünce İspanyanın dahî Hindistan ticaretine iştirâk edebileceğini dermiyân eyliyor idi. 1519 sene-i miladiyesi Ağustosunun onuncu günü Macellan kumandasıyla Sevil'den beş sefine bu maksat ile yola çıktı. Macellan kemâl-i cesaretle Amerika-yı cenûbîye doğru yol verdi ki o cihetten bahr-i ekber-i cenûbîye doğru bir yol bulabileceğini ümit eyliyor idi. Hatt-ı istivâ altına geldikleri zaman rüzgârın külliyyen inkitâ'ı sebebiyle tamam yetmiş gün

gayr-i müteharrik bir halde kalmışlar idi. Gemiciler asla rüzgâr esmeyecek olan bir belalı yere çatıp buradan bir daha kurtulamayacakları vehmiyle itaatsizliğe başlamışlar ise de ne lîmânlık ne fırtına ne de maiyeti halkının itaatsizliği Macellan'ın cesaretini kesr edemedi. Bir seneden ziyâde seyr u sefer /38/ ve icrâyı taharrîden sonra el-ân kendi nâmıyla yâd olunan boğazı buldu. Rufekâsından Pigafetti nâm İtalyalının hikâyesine göre o zamanlar cenûb denizi denilen bahr-i muhît-i ekberin henüz kendilerine derecesi meçhûl olan mehâlikiyle uğraşarak 'avn-i ilâhîye nâil olduğundan dolayı Macellan sevincinden gözyaşları nisâr eylemiştir. Dûcâr-ı kaht olarak kimi armasındaki deri parçalarını yemek ve kokmuş suları içmeye mecbur olduğu ve uskurbud hastalığından ve kahttan tayfalarının ölmekte bulunduğunu gördüğü halde kürriyet-i Arz hakkındaki itikadına hâlel getirmek şanından olmayan bu cesur adam mütemadiyen şimâl-i garbîye doğru gemilerine yol vererek dört ay kadar bir zaman zarfında kara görmeksizin kendi hesabınca bahr-i muhît-i ekber üzerinde on iki bin mil mesafe kat' eyledi. Hatt-ı istivâyı tekrar geçip kutup yıldızını tekrar gördü. Nihâyet Maryan yahut Ladrones denilen adalara vâsıl oldu ki orada Sumatra /39/ taraflarından gelmiş bir takım serserilere tesadüf ederek bir rivâyete göre orada vahşiler ve diğer bir rivâyete göre yine kendi adamları tarafından katl olundu. O zaman mu'âvini bulunan Sebastian del-Kano kumandayı ele alıp Ümit Burnu'na doğru yola revân oldu ve bir sefâlet-i 'uzmâ içinde mezkûr burnu dönerek dördüncü defa olarak hatt-ı istivâyı geçtikten sonra 1522 senesi Eylülünün yedinci günü yani üç seneden ziyâde bir sayahatten sonra Seville kurbunda kâ'in St. Lukar lîmânına râkib olduğu Santa Victoria sefinesi demir bıraktı. Bahriyûn târihinde en uzun seyahat olmak üzere mukayyed olan seyahat-i bahriyeyi bu sefîne-i meşhûre icrâ etmiştir. İlk devr-i Arz seyahati bu gemiye müyesser olmuştur. Santa Victoria gemisi daima garb tarafına giderek mebde'-i 'azîmeti olan lîmâna 'avdet eylemiştir ki bu halde kenîse erbâbının şekl-i Arz hakkında o zamana kadar müdafaasında ısrar eyledikleri 'akîdeyi külliyyen hedem ve harâb eylemiştir. /40/ Macellan'ın seyahatinden dört sene sonra 'âlem-i nasrâniyette kutr-ı Arz'ın mesâhası teşebbüsü ilk defa olarak göze aldırıldı. Bu teşebbüs Fernel nâmında bir Fransızda görüldü ki mûmâ ileyh Paris'de kutup yıldızının irtifâ'ını güzelce tarassud ve tayîn eyledikten sonra şimâle doğru yürüyerek kevkeb-i mezkûrun irtifâ'ı tamam bir derece artmış olduğu bir noktaya kadar vardı.

Ba'dehû bu iki nokta arasındaki mesafeyi râkib olduğu arabanın bir tekerleğinin icrâ eylediği devirler vasıtasıyla ölçerek Arz'ın dâ'ire'-i mahîtası tahmînen yigirmi dört bin dört yüz seksen İtalya mili olduğunu istihrâc eyledi. Ondan sonra birkaç memlekette yeniden yeniye mesâhalar icrâ olundu. Hollanda'da Snellius ve İngiltere'de Norwood ve Fransa'da Picard dahî bu yolda mesâhalar icrâ eylediler. Picard'ın planı yeryüzünde iki nokta meyânını bir takım müsellesâta ba'de't-taksîm nısf-ı nehâr dâ'iresinin bir derecelik miktarını bu sûretle mümkün mertebe doğru /41/ olarak ölçmek ve ba'dehû onu semâdan tayîn edeceği derecât-ı 'arûza tatbîk eylemek idi. İntihâb eylediği noktalar Paris civârında kâ'in Malvoisine ile Amiens civârında kâ'in Sourdon noktaları oldu. İki noktanın 'arz dereceleri arasındaki fark Kasiyupa⁶⁸⁶ cemiyet-i sevâbitesinin α işaretli kevkebinin semt-i ra'sdan miktar-ı bu'duyla tayîn olundu. Picard'ın bu teşebbüsünde şâyân-ı dikkat iki şey vardır ki birisi ilk defa olmak üzere bu teşebbüste teleskop isti'mâl olunması ve ikincisi karîben göreceğimiz vecihle bu teşebbüsün bilâhare Newton tarafından meydana konulan câzibe'-i 'umûmiye meselesini dahî te'yîd eylemesidir. O zamanlar dinamik kavâ'idi artık meydân-ı bedâhete koymuş idi ki Arz kendi mihverî üzerinde bir hareket-i devriye icrâ ederek binâenaleyh Arz'ın şekli tam Kürre olamaz. Belki iki kutupları basık olarak şîbh-i Kürre şeklinde olabilir. Bundan dahî istintâc olunuyor idi ki bir derecelik mesafe hatt-ı istivâda kutuplardan ziyâde olur. Fransa /42/ 'ulûm akademiyası muhtelif istikametlere doğru mesâhaları uzatarak bu sûretle istihsâl olunacak netâyic üzerine o zamana kadar mevcûd olanlardan daha muntazam bir Fransa haritası tanzîmini 'azm ü cezm eyledi. Lâkin bu iş uzandıkça uzanarak Dunkirk'den hudûd-u cenûbiyeye kadar matlûb olan mesâhalar 1718 senesinden evvel itmâm edilemediler. İşbu mesâhalar üzerine bir münâkaşa-yı 'ilmiye daha zuhûr eyledi. Bazıları bundan şekl-i Arz'ın kutupları sivri bir şîbh-i Kürre olduğunu ve bazıları ise kutupları basık bir şîbh-i Kürre bulunduğunu iddiaya başladılar. İlk iddiaya göre Arz bir limona ve ikinciye göre bir portakala benzemek lazım geliyor idi. Bu meseleyi fasl u hal için Fransa hükümeti birisi hatt-ı istivâ altında ve diğeri kutb-u şîmâle mümkün mertebe yakın bir yerde nısf-ı nehâr dâ'ireleri mesâhası için iki hey'et-i 'ilmiye memur eyledi. Birincisi Peru ve ikincisi İsveç'in Lapland vilâyetine gittiler. İkisi de müşkilât-ı 'azîmeye uğradılar. /43/ Fakat Lapland'a gidenler daha

⁶⁸⁶ Cassiopeia, Kraliçe takım yıldızı.

evvel işlerini bitirip Peru'ya gidenler ise dokuz sene kadar çalıştılar. Bu sûretle hâsıl olan netîce isbât eyledi ki kutuplar basıktırlar. O zamandan beri bu yolda ve gâyet müdekkikâne bir sûrette tecrübeler tekrar ve tekessür eylemişlerdir. Bâhusus İngilizlerin İngiltere ve Hindistan'da ve Fransızların Metre usûlünü kabulleri esnasında icrâ ettikleri mesâhalar meşhurdurlar. Fransız mesâhalarına Delambre ve Mechain memur olarak Dunkirk ile Barselona arasında icrâ olunup ba'dehû Biot ve Arago taraflarından bu mesâha Minorka karîbinde vâki Formentera adasına kadar temdîd olunmuştur ki bu halde dokuz buçuk derecelik bir mesâha icrâ edilmiş demektir. Böyle doğrudan doğruya mesâha usûlünden mâ'adâ şekli-i Arz tûlleri müsâvî ve dünyanın muhtelif 'arz derecelerinde kâ'in noktalarına mevzû' rakkasların icrâ eyledikleri harekât ile dahî tayîn olunabilmektedir. İşbu rakkasların harekâtı dahî Arz'ın şibh-i Kürre olduğunu isbat eyler ise de /44/ mesâha ile bulunabilen miktardan ziyâde şekli-i Arz'a bir basıklık tasavvur ettirir. Zîrâ hatt-i istivâya takarrub ettikçe rakkasların hareketi azalmaktadır. Bundan istidlâl olunur ki hatt-ı istivâda bulunduğu zaman rakkas kutupta bulunduğu zamandan ziyâde merkez-i Arz'dan ba'iddir. İtimada en ziyâde şayân olan mesâhalara göre nisf-ı kutr-ı Arz ber-vech-i âtîdir:

6378332 Hatt-ı istivâda nisf-ı kutr-ı Arz

6356558 Kutupta nisf-ı kutr-ı Arz

21675 Bu iki miktar arasındaki fark

İşbu mekâdir metre olup kutupların hatt-ı istivâya nisbetle basıklığı şu yigirmi bir bin bu kadar metre nisbetinde demektir.

Şu bahse ilâveten deriz ki:

Bir dâ'ire'i muhîtadan⁶⁸⁷ bir mikdârı yani birkaç derecelik kavis ma'lûm olduktan sonra ona kıyâsen o dâ'irenin tamamını teşkîl /45/ edebilmek 'ilm-i hendesenin tamamıyla kolaylaştırmış olduğu muvaffakiyetlerdendir. Bir çocuğa yarım simit verilse tam simitin şeklini o yarım simitin delâletiyle tersîm edebileceği derkârdır. Biraz daha dikkatlice bir adama bir rub' ve hattâ bir sümün simit verilse onun delâletiyle dahî tam simitin şeklini bulabilir. Fransızların Dunkirk'den Formentera'ya kadar ölçtükleri kavis dâ'ire-i 'arzın hemen aşrı demek olduğu halde hendese yardımıyla bundan devr-i Arz'ı istihrâc edebilmek o kadar doğru bir hesaptır ki bunun doğruluğuna kanaat edememek hakîkaten mümkün değildir diye tasavvur olunmalıdır. Hâlbuki o zamanlar şekli-i Arz'ın isbatına

⁶⁸⁷ Dâ'irenin çevresi.

erbâb-ı ‘ulûm bir taraftan bu /46/ vecihle himmet ve gayret etmekte iken diğerk taraftan a‘dâ-yı ‘ulûm dahî bu keşifler aleyhine neşr-i efkârdan geri durmuyorlar idi. Yalnız o zamanlar mı ya? Zamanımızda dahî kürriyet-i Arz’ın inkâr ve iptaline gayret olduğunu bundan evvel beyân eylemiş idik. Hâlbuki elyevm bu meseleyi şu vecihle tasavvur etmek lazım gelir ki: Kürre-i Arz üzerinde dâ’iren mâ dâr bir seyahati ilk defa icrâ eden Santa Victoria sefinesi olduğu halde ondan sonra yüzlerce seyyahlar işbu devr-i Arz seyahatini icrâ eylemiş olduktan fazla elyevm kutuplardan mâ‘adâ bil-cümle denizler üzerinde vapur sefâ’ini kumpanyaları o kadar muntazam olarak seyr-u sefâyin ettirmektedirler ki her /47/ gün her saat Arz üzerinde seyahat-i devriye icrâ ediliyor demektir. Mesela İngilizlerin birçok vapur kumpanyaları bulunup bunlardan bir takımları İngiltere ile Hindistan ve Japonya’ya doğru şarkan seyr-i sefâyin ile meşgul oldukları halde bir takımları dahî Amerika’ya doğru garben seyr-i sefâyin ile meşgul oluyorlar. Amerika’nın Atlantik denizi sahilinden bahr-i muhît-i ekber sahiline kadar mümted⁶⁸⁸ olan kısm-ı berrîsi üzerinde boylu boyuna şimendüferler icrâ-yı seyr u sefer ederek bahr-i muhît-i ekber üzerinde yani Amerika ile Japonya ve Çin arasında dahî bu milletlere mensûb olan kumpanyalar seyr u sefer eyliyorlar. İşbu vesâ’it-i nakliye elyevm devr-i dünya seyahatini o /48/ kadar teshîl⁶⁸⁹ ve tesrî⁶⁹⁰ eylemişlerdir ki meşhur Romancı Jul Vernin seksen günde devr-i dünya seyahatini mümkün göstermekte bulunan romanına bir romancı hayâli nazarıyla bakmak şöyle dursun bugünkü sürat ve suhûlete⁶⁹¹ nisbetle o hikâyeyi pek güç ve buti bir seyahat olmak üzere telakkî eylemek lazım gelir. Zirâ bugün ellibeş günde devr-i Arz seyahatı taht-ı imkânda bulunuyor ki bizim hayalimizde yer tutan seyahatlere nisbetle İstanbul’dan Basra’ya kadar bir seyahat zamanına müsâvîdir. Demek oluyor ki bugünkü gün için kürriyet-i Arz’ı zihne sığdıramamak fi‘len ve maddeten bedîhî ve aşikâr olan bir şeyi anlayamamaktır. Bâhusus ki bu devr-i Arz seyahatini şarkdan /49/ garba doğru icrâ edenler Şems’in bir devr-i mer’iyesinin mümâsilini kendileri de icrâ etmiş olduklarından mebde’-i ‘azîmetlerine ‘avdet eyledikleri zaman o gün orada mesela Cuma ‘addolunuyor ise kendi hesabıyla Perşembe ‘addolunmak lazım geleceğini ve bil-‘akis seyahati garbdan şarka icrâ eylemiş olsa o günün kendi hesabınca Cuma ertesi olmak lazım geldiği görülüyor ki bu ‘acîbe kürriyet-i Arz’dan mâ‘adâ hareket-i yevmiyesini dahî bedâhet

⁶⁸⁸ Uzanan, yayılan.

⁶⁸⁹ Kolaylaştırma.

⁶⁹⁰ Hızlandırma.

⁶⁹¹ Kolaylık

mertebesine vardiıyor. Yalnız kutbeynden mâ'adâ sath-ı Arz coğrafya 'ilmine o kadar mükemmel bir sûrette malum olmuştur ki haritalar ve bilhassa deniz haritaları sath-ı Arz'ın adeta fotoğrafya ile alınmış resmi /50/ hükmüne girmişlerdir. Bu haritalar daima Arz'ın küriyeti esası üzerine tersîm olunurlar. O kadar doğru tersîm olunurlar ki bihâr-ı 'azîmede iki noktanın arası şu kadar mil olarak gösterilmesi üzerine saatte şu kadar mil kat' eyleyen bir vapur muhâlefet-i hava gibi bir mâni'a-i maddiyyeye tesadüf etmez ise evvelce tahmin edilen saatte mahall-i maksûda vâsıl olabilir. Eğer haritalar küriyet-i Arz esası üzerine tersîm edilmeyecek olsalar idi sath-ı Arz'ın inhinâsı⁶⁹² bu doğruluğa mâni olur idi. Bugünkü günde tedkîkât-ı coğrafiye ile iştigal edenler şöyle dursun esfâr-ı bahriye⁶⁹³ gemicilerinden dahî hiç birisi bulunamaz ki Arz'ın küriyeti /51/ hakîkatine karşı söylenecek olan sözlere kulak verebilsin. Şimalden cenûba doğru inhinâ-yı Arz'ın teşkîl ettiği nısf dâ'ireyi bu gemiciler daima görürler. Zîrâ kutba yakın mahallerde semt-i ra'slarına yakın gördükleri kevkeb-i kutbîyi kendileri hatt-ı istivâya doğru tekarrub ettikçe derece derece ufka tenezzül ediyor gördükleri gibi tam hatt-ı istivâ üzerinde buldukları zaman kevkeb-i mezkûru dahî ufk-ı şimâli üzerinde görürler. Hatt-ı mezkûru geçince kevkebi dahî ufuk altına ufûl etmiş görüp ondan sonra kutb-i cenûbî üzerindeki kevâkibi ufk-ı cenûbî üzerinde görmeye başlarlar. Cenûba doğru inildikçe bu kevkebler dahî yükselir. /52/ Kutb-ı cenûbîye gereği gibi takarrub olundukda kevâkibi mezkûre dahî semt-i ra'sa takarrub eder. Gemilerde mütemadiyen rasat icrâsı kavâ'id-i bahriye muktezîyâtından olmakla bu sûretle gemiciler şimalden cenûba doğru nısf-ı dâ'ireyi daima ölçüyorlar demektir. Şarkdan garba ve yahut garbdan şarka doğru mümted olan nısf dâ'ireler bundan daha bedîhi olarak mütemadiyen ölçülmektedir. Zîrâ gemilerde bozulmaktan masun müteaddid koronometre saatler vardır. Bir gemi mesela İzmir lîmânından hareket eylediği zaman vakt-i zuhûrda on ikiyi göstermek üzere tûl saatlerini ayar eyler. Garba doğru gittikçe saatlerin geri kaldığını müşâhede eyler. Sebte boğazından dışarıya /53/ çıkarak dâ'ire-i Arz'ın bir rub'una müsâvî noktaya vardığı zaman yani İzmirden garba doğru 5400 mil tebâ'ud eylediği vakit saatleri tamam altı saat geri kalır. Ondan sonra yine yolunda devam edecek olsa saatlerin bit-tedrîc yine ilerlediğini görür. Öyle bir sûrette ki tamam İzmirin semt-i kademeine vardığı zaman saati yine vakt-i zuhûrda on ikiyi irâ'e etmek üzere düzelmiş bulunur. Oradan dahî garba doğru seyr u seferinde devam edecek olsa üç rub' dâ'ire-i arzı yürümüş

⁶⁹² Eğiklik, eğrilik.

⁶⁹³ Deniz seferleri.

bulunduğu noktada saati yine altı saat geri kalıp nihâyet İzmire ‘avdet ve muvâsaletinde tekrar düzelmiş bulur. İşte bu dahî hem şu istikametce de Arz’ın inhinâsını /54/ ve hem hareket-i yevmiyesini isbat eyler. İnhinâsını isbatı şu vecihledir ki mesela tesâvi’-i leyl u nehâr mevsiminde İzmir’den 5400 mil garb cihetinde bulunduğu vakit Güneş doğar iken kendi saati on ikiyi irâ’e eyler ki bu ayar İzmirde vakt-i zuhûrda yapılmış olduğundan o anda İzmirde yine vakt-i zuhûr demektir. Kendi bulunduğu noktanın semt-i ra’sına nisbetle İzmirin semt-i ra’sı arasında işte doksan derecelik bir zâviye ap âşikâre görülmektedir. Bunun ile hatt-ı istivâda bulunan geminin kevkib-i kutbîyi görmesi arasında hiçbir fark yoktur. Meahâzâ kâri’lerimizin nazar-ı dikkat ve ehemmiyetlerini asıl şu nokta üzerine celb eyleriz ki şu mesele hakkında bu yolda /55/ idâre-i efkâr eylemek telgrafların henüz şimdiki kadar ta‘ammüm etmemiş oldukları zamanlara lâyük görülebilecek bir sûret-i mubâhasedir. Bugün dünyanın hemen her tarafına doğru hutût-ı telgrafya mümted olduğundan bu yoldaki tetkîkât için hiçbir külfet kalmamıştır. Şimâlden cenûba doğru derecât-ı ‘arûzu muayyen olan memleketlere bir telgraf çekilip kevkib-i kutbîyi ufuktan kaç derece yüksek görmekte buldukları su’âl edilecek olsa alınacak cevaplar bir sefînenin aylarca müddet seyr u seferle istintâc edeceği netîce’-i tarassudiyeye muvâfık çıkacağı gibi şarkdan garba doğru tûl dereceleri muayyen olan memleketlere [saat kaçtır?] diye bit-telgraf sorulacak /56/ su’âle alınacak cevaplar dahî kezalik bir sefînenin aylarca müddet zarfında hâsıl edeceği netîceye müsâvî çıkar. İşte sabit oluyor ki şu kürriyet-i Arz meselesi elyevm bedâhet-i kat‘iye mertebesini bulmuştur. Buna muhâlefet edenlerin beyinlerindeki teşevvüşe acımdan başka elden bir şey gelmez. Sözü yine Draper’e terk ediyoruz. Diyor ki:

İşte Arz’ın şekil ve cesâmetine müte‘allik olan münâkaşâtın netîcesi buna müncer oldu. Bu münakaşa devam eylediği müddet zarfında diğere bir muhâlefet daha meydan aldı ki onun muktezayâtı bundan daha büyük ve daha ciddi idi. Bu ise Şems ve sevâbit-i sâ’ireye kıyâsen Arz’ın mevki‘ini tayîn eylemek meselesi idi. Prusyalı Kopernik 1507 sene-i milâdiyesine doğru [Ecrâm-ı semâviyenin harekâtı] nâm eserini ikmâl eylemiş idi. /57/ Gençliği esnasında İtalya’ya giderek zamanını tetebbu‘ât-ı hey’iyeye hasreylemiş ve Roma’da ‘ulûm-u riyâziye tadrîs etmiş idi. Pisagor usûliyle Batlamyus usûlü arasında icrâ eylediği tetebbu‘ât-ı ‘amîka Pisagor mesleğini tercih etmeye kendisini mecbur ederek kitabında dahî o mesleği takviye eyleyecek delâ’il yazmış idi. Fakat bu meslek kilise erbâbının mesleğine muhalif düşeceğini ve binâenaleyh Papalık makamının şedâ’idi kendi aleyhine

teveccüh eyleyeceğini düşünerek hazm ve ihtiyât altında söz söylemiş idi. Cür'et eylediği şey Arz'ı müteharrik farz ederek bu sûretle ecrâm-ı felekiyenin harekâtı esbâbını put-perestlerin sûret-i isbatlarından daha güzel bir sûrette beyân edebilip edemeyeceğini bir tecrübe maksadıyla bu cür'ette bulunduğunu ve bu ise kendine mahsus bir cür'et olmayıp bir farz u misal olmak üzere başkalarına dahî verilmiş olan müsaadeden istifade demek olacağını dermiyân etmiş idi. Hattâ kitabın /58/ mukaddimesi Papa üçüncü Pole bir takdim sûretinde yazılmış idi. Bununla beraber şu cür'etin netâyicinden korktuğu için tamam otuz altı sene-i müddet Kopernik bu eserini tab' ve neşr edememiştir. Kendisinin dahî Pisagor gibi hareket etmesi yani meslek-i hey'iyesini yalnız tadrîsât-ı şifâhiye ile neşr eylemesi daha münasip olacağını düşünüyor idi. Nihâyet ahir ömründe yani 1543 sene-i milâdiyesinde kardinal Şombergin teşvik ve ricasıyla kitabını bastırmaya cür'et aldı. Kendisi ölüm yatağına uzanmış olduğu halde kitabının bir nüshasını yetiştirip eline vermeye muvaffak oldular. Vâkı'â biçârenin evvelce ettiği tahmin doğru çıktı. Engizisyon Kopernik'i rafz ve ilhâd ile mahkûm eyledi. Buna dâ'ir yazılan i'lamda Kopernik'in meslek-i hey'iyesi [ahkâm-ı Tevrata tamamıyla mugâyir olan Pisagorun yanlış mesleğidir] diye tabir ve tarif olundu. Erbâb-ı hey'et ise bihakkın te'min ederler ki Kopernik'in kitabı bu /59/ 'ilmi tamamıyla tebdîl ve tahvîl eyledi. Şems'in merkez-i 'âlem olduğunu itirâz kâbil olamayacak bir sûret-i muayyenede isbat eyledi. Nücûm-u sâbitenin mesafeleri hâric ez-'akıl olacak derecelerde bulunup Arz'ın ise fezâ içinde bir noktadan ibaret bulunduğunu gösterdi. Câzibeyi Güneşe Kamere ve ecrâm-ı semâviyeye nisbet eylemekte Kopernik Newton'a takaddüm ederek fakat ecrâmın muharrikleri dâ'ire olması ihtimalinde dûçâr-ı hata oldu. Merih seyyâresi üzerinde icrâ olunan tarassudât ve onun mütehâlif kutrları hakkında vukû' bulan tetkîkât Kopernigin bu hükmüne yol açmış idi. Kenîse hey'eti Kopernik usûlü ahkâm-ı Tevrata mugâyir olduğunu i'lân ettiği zaman mutlaka bu usûlün ahkâm-ı Nasrâniye üzerinde mûcib olacağı te'sîrâtı düşündüğü için bu hükmü vermiş idi. Arz'ın kâ'inât içinde hâ'iz olduğu ehemmiyetten tecrîd edilip de ona müsâvî ve hattâ ondan daha büyük ecrâm-ı semâviye bulunduğu kabul edilecek /60/ olur ise Arz'ın diyânet nazarında hâ'iz olduğu hukûku inkâr olunacak diye tasavvur edildi. Gökte görülen nücûm-u sâbitenin her biri bir Şems olup da her birinin seyyâreleri ve nazargâh-i ilâhîde bizim gibi mes'ûl ahalisi bulunacak olur ise bizim ahvâl-i insaniyemiz neye

müncer olacak diye düşünöldü. İnsaniyet o zelle-‘i kadîme mes’ûliyetinden ibnullâhın fedâsıyla halâs olabilmış iken ecrâm-ı sâ’irenin sekencesi bu nokta-‘i nazardan ne olduğu tahayyöl edildi. Acaba onlarda zelle vâki olmadı mı? Acaba onlarda dahî bir kurtarıcı gelmedi mi? İşte tahayyölât bu derecelere kadar vardırıldı.

Biz diyoruz ki:

O zamanlar [istişrâk] denilen şey henüz başlamamış idi. Yani elyevm [müsteşrikîn] denilen erbâb-ı tetkîkin elsine-i şarkiyeyi öğrenip mahkûkât ve kitab-ı kadîme üzerinde icrâ eyledikleri tetkîkâta o zamanlar /61/ henüz ibtidâr olunmamış idi. Hattâ o zamanlar Avrupa’da kitab-ı mukaddesenin Latincesinden ve şark tarafında Rumcasından başka nüshaları bulunmayıp Latinler Rumların ve Rumlar Latinlerin eelrinde bulunan nüshalar ile kendi nüshaları arasında bile icrâ-yı mukâyeseye muktedir değil idiler. Arap Hıristiyanları ellerine nüsha-yı arabiye mevcûd idiye de bunlara dahî ne Latinler ne Rumlar vâkıf olamıyorlar idi. İlk defa olarak kitab-ı mukaddeseyi matbaacılığın mücidi olan Gütenberg tab‘ eylemiş olduğundan kitab-ı mukaddesenin nüshaları dahî nâdir idi. Kenîselerden manastırlardan ve bir de bazı kebâ’irden mâ‘adâ halk elinde bu nüshalar münteşir değil /62/ idi. Veleve ki münteşir olsunlar Avrupa’da [halk] denilen adamlar Latince bilmediklerinden kendilerine okunan Latince şeyleri asla anlamaksızın dinlerler idi. Beri taraflarda Rumlar dahî Alanika lisânıyla yazılmış olan kitab-ı mukaddesenin kırâ’atını istima‘ eyledikleri halde manâsını fehm etmezler idi. Hele kitab-ı Tevratıye nüshaları Yahudiler elinde mevcûd olup bunların en makbûlü İbrânî lisânıyla muharrer olanlar idiye de Nasârâ Yahudiliğe o kadar nazar-ı hakaretle bakmakta idi ki bunların asıl ehl-i Tevrat oldukları dahî hatırlarından geçmiyor idi. Neden sonra Protestanlığın şüyû‘uyla kitab-ı Nasrâniye ve Yahudiye her lisnana tercüme olunmaya başladı. Mahzâ bu sayede /63/ halk dahî matbaaların ucuz ucuz çıkardıkları kitaplara nâil olmaya başladı ki Protestanlığın intişârına medâr olmak için bir takım mu‘âvenet cemiyetleri işbu tercüme ve tab‘ mesârifini deruhde eylediklerinden kitaplar dahî o zamana kadar satılan kitaplar pahasına kıyas kabul edemeyecek derecelerde ucuz satılıyorlar idi. Şu izâhât-ı mütekaddimeyi i‘tâdan maksadımız şudur ki: Erbâb-ı kenîsenin gûyâ harf be harf tatbîk ve icrâ-yı ahkâmını deruhde eylediği kitaplar hakkında elyevm mevcûd bulunan i‘tikâdât tâ kitab-ı mezkûrenin bu sûretle intişarından sonra baş göstermiştir. Hem de birçok zamanlar sonra! Yani Tevratların ve İncillerin bütün lisânlara tercüme olunması /64/ gayretiyle İnciliyyûnun bütün lisânları öğrenmeye mecburiyet gördükleri

zamandan sonra baş göstermiştir. Bu zamanlar işte devr-i istiştirâkın hulûlü zamanları olup o zamana kadar hemân mensiyyet-i külliye⁶⁹⁴ derecesinde unutulmuş gâib olmuş bulunan lisânlar bile yeniden ihyâ derecesinde tecdîd edilmeye başlanmıştır. İmdi müsteşrikler de bu sûretle peydâ olan kudret üzerine gerek Tevratların gerek İncillerin ‘arîz ve ‘amîk tetkîkât ve tenkîdâtına girişildikte o kadar ‘acîbe meydana çıkmıştır ki şimdi insan kenîse erbâbının hâl ve şanları bu intikâdâtan⁶⁹⁵ tahakkuk eyleyen kitaplara ve daha garibi onlar üzerinde icrâ edilen yanlış tefsîrât ve te’vîlâta bil-istinâd hakâyık-ı kat‘iye-‘i /65/ ‘ilmiyeye musırrâne ve mu‘annidâne itirâz edebilmiş olmalarına bi-hakkın istiğrâb eyler. Bu intikâdâtın netîcesini biz ehl-i İslâm’a ilk defa olmak üzere haber veren zât-ı merhûm ve mağfûr lehû rahmetullâh Hindî’dir. Ondan sonra İslâm’dan sâ’ir ehl-i tetkîk dahî intikâdât-ı mezkûre ile iştigâl eylemişdirler. Lakin her halde bu tetkîkât ve intikâdât re’sen bizim tarafımızdan icrâ olunmayıp yine Avrupa ve Amerika erbâb-ı tetkîkinin delâletlerine ittibâ’ olunmuştur. Vel-hâsıl netîce-i tetkîkâtta görülmüştür ki asıl Hazret-i Musa’ya mensûb olan asıl Tevrat sahîh ‘addolunmak lazım gelen kitaptan elyevm eser böyle kalmayıp şimdiki halde Tevrat denilen şey ‘asran ba‘de ‘asrin /66/ o nüsha-‘i asliyeden tahrîfât-ı külliye ile iktibâs edilmiş ve bir zamanın şerh ve tefsîrleri mu’ahharan nüsha-‘i asliyeye katılmış ve bir bâbının şîve-‘i ifâdesi diğerine benzemez vel-hâsıl öyle külliyyet ve kat‘iyyet üzere i’timâda şâyân görülmez şeylerden ibarettir. Hattâ bunlar bile nüsha-‘i ibrâniyesi nüsha-‘i yunâniyesinden ve bunlar nüsha-‘i latiniyesinden farklı şeyler olup bu farklar ise tercümeden tercüme vukû‘a gelen hatalar netîcesidir. Bilâhare Latin ve Yunan lisânlarından mâ‘adâ lisânlara tercüme edilen nüshalar dahî biri birinden farklı oldukları gibi yalnız bir lisâna tercüme olunan nüshanın birkaç zamanda tab‘ edenleri de birbirinden mütefâvittir⁶⁹⁶. Demek isteriz ki kenîse erbâbı keşfiyât-ı hey’iye /67/ ve coğrafiyeyi ahkâm-ı Tevrat muhalif gördükleri zaman bari Tevrat dedikleri şey yedimizdeki mahfûziyetiyle bihakkın müftehir olduğumuz Kur’ân-ı Kerîm gibi aslına mutabakat-ı kat‘iyesi zerre kadar şüphe götüremeyecek bir kitap olsa idi zikr olunan kenîse erbâbı inat ve ısrarlarında ma‘zûr görülebilirler idi. Fakat elde böyle bir kuvvet bulunmadığı halde bu ma‘zûriyyet dahî kendileri için doğru görülemez tabi’îdir. Bunları asıl dilgîr⁶⁹⁷ eden şey keşfiyât-ı hey’iye ve coğrafiyenin kendi hakâyık-ı dîniyelerine değil mahzâ mekâsıt ve iğrâz-ı

⁶⁹⁴ Tamamen unutulma.

⁶⁹⁵ Tenkitler.

⁶⁹⁶ Farklı.

⁶⁹⁷ Gücenmiş, kırgın.

dünyeviyelerine mugâyir bulunduğu hakkında Draper'in verdiği hükümler pek doğrudurlar. Zîrâ her nasıl bir istidlâl ile olur ise olsun /68/ Cehennemi yerin altında ve Cenneti göktedir diye Tevrat'tan istidlâl eyleyen erbâb-ı kenîse beğendikleri adamı Cennet ile mübeccel ve beğenmediklerini Cehennem ile mu'azzeb etmek hak ve salâhiyetini ne Tevratlardan ve ne de İncillerden hiçbir sûret-i istidlâl ile istidlâl edememiş buldukları halde kendi hak ve vazîfeleri dâhiline idhâl eylemişler idi. Yerin altı olmadığı ve semânın ise ecrâm-ı felekiyenin seyahatları mahalli idüğü keşfiyât-ı cedîde ile mertebe-'i tahakkuka vardişılınca onların iddiaları vecihle Kürre-'i Arz kendi hukûk-u pür-şerefenden tecrîd edilmiş olmayıp belki erbâb-ı kenîse iddia eyledikleri nâ-bi-muhal? bir salâhiyetten tecrîd edilmiş olacaktıdır. İşte mücerred bu /69/ havf⁶⁹⁸ ve telâşa mübtenîdir ki biçâre Kopernik vefatından sonra dahî rafz ve ilhâda nisbetle mahkûm edilmiştir. Hoş mahkûm olan yalnız Kopernik'den de ibaret değildir â! Erbâb-ı kenîse hakâyık-ı 'ilmîyeye karşı musırrâne cenkden mu'annidâne mücadelede hiçbir vakit hâlf kalmamıştır. Terakkiyât-ı 'ilmîyeyi men' için hiçbir fırsattan istifâdesini gâ'ib eylememiştir. Draper'in kitabının mebâdisinden buraya kadar bu hakîkati isbat eyleyecek bin hâl görüldüğü gibi daha bir ol kadarı dahî kitabının bundan sonrasında görülecektir. Biz nevbet-i kelâmı yine Draper'e bırakıyoruz. Diyor ki:

1608 senesinde Hollandalı Lippershey /70/ keşfeyleti ki 'adesi's-şekil iki cam bir vaz'iyet-i mahsûsa ile vaz' ve tertîb olunarak şu'â-'i nazar bu iki camdan emrâr etmek sûretiyle eşyâ-yı ba'îdeye bakılacak olur ise eşyâ-yı mezkûre daha büyük ve binâenaleyh daha yakın görülmektedir. Bu keşif üzerine teleskop dahî bulunmuş oldu. Bundan bir sene sonra 'ulûm ve bilhassa riyâziyât hakkında yazdığı âsâr ile meşhur olan Floransalı Galile tafsîlâtını bilmeksizin yalnız bu keyfiyet-i 'acîbeyi haber alarak o yolda bir alet yapıp kullandı. Alet-i mezkûreyi peyderpey ikmâl ile eşyâ-yı ba'idenin kutrunu otuz defa büyültebilecek bir dereceye kadar vardırıdı. İşte bu alet ile Kamer'i tarassuda başladığı zaman gördü ki Arz gibi Kamer'de dahî dağlar vadiler ovalar bulunup bu dağlar vadilere ve ovalara gölge salmaktadır. Kudemâ demişler idi ki semânın şimal cihetinde kâ'in ve elyevm altı kevkebden müteşekkil olan Pileyad cemiyet-i sevâbitesinin min'el-kadîm /71/ yedi kevkebi var idiyse de bunların birisi bir sûret-i 'acîbede gâ'ib olmuştur. Galile teleskobu bu cemiyet tarafına tahvîl eyledikte yek nazarda görür ki cemiyet-i mezkûre dahîlinde yedi değil kırk kadar kevkeb vardır. Ba'demâ

⁶⁹⁸ Korku.

dürbününü hangi tarafa çevirdi ise çıplak göz ile görmek kâbil olmayan birçok ecrâm görmüştür. 1610 sene-‘i milâdiyesi kânun-ı sânîsinin yedinci gecesi Müşteri seyyâresinin civarında üç küçük yıldız görmüş idi. Birkaç gün sonra bunların bir de dördüncüsünü gördü. Biraz sonra tahakkuk eyledi ki bunlar bir mahrek-i mahsûsa teb‘an seyyâre-i mezkûre etrafında dönmektedirler. Artık bunun üzerine kemâl-i memnuniyetle hükmeyletti ki bunlar Kopernik meslek-i hey’iyesinin küçük bir timsâl-i maddiyesidirler. Bu keşif ilân olunduğu zaman bütün cihanın nazar-ı hayretini celb eyledi. Erbâb-ı kenîse dahî bu keşfin netîcesi nereye müncer olacağını yani kâ’inâtın ne maksat üzerine halk buyurulmuş olduğu hakkında kendileri tarafından ‘âleme inandırmaya çalışılan /72/ mekâsıdın zîr u zebir olacağını derhal keşifde te’hir etmedi. Göze görünmeyen milyarlarca ecrâm-ı semâviyenin hilkatinde mücerred geceyi tenvîrden başka bir hikmet-i rabbâniye olduğu muhakkakâtandır.

Buraya şu hakîkati ilave etmeye lüzûm görmekteyiz ki:

Draper Güneş’in gündüzleri ve ay ve ecrâm-ı sâ’irenin geceleri dünyayı tenvîr için yaratıldığı ahbâr-ı Tevratiyeye pek büyük bir ehemmiyet veriyor. Zîrâ bu yoldaki ahbâr-ı Tevratiye Arz’ın merkez-i ‘âlem olduğu hakkındaki meslek-i hey’iye takviye eyledikten mâ‘adâ ecrâm-ı semâviyenin mahzâ bu dünya hatırı için yaratılmış olacağını da gösteriyor ki hakâyık-ı hey’iye nazaran bu dünya derûn-ı fezâda bir nokta olup hattâ Şems /73/ tarafından meclûb bir seyyâre-‘i sağîra iken bütün kâ’inâtın bu dünya için yaratılmış olmasını lâyük bulamıyor. Bu fikir ve nazar maddiyyûn-ı hukemânın en büyük sermâye-‘i itirâzıdır. Bunlardan bazılarıyla sebk eden menâzırâtımızda bu itirâzı İslâmiyete dahî tatbîk eyledikleri görülmüş işitilmiştir. Vâkı‘â buna yakın ahkâm bizim Kur’ân-ı Kerîm’imizde dahî mevcûd ise de sûret-i mevcûdiyet bizim maddiyyûna [Şems ve Kamer’i bizim dünyamızın feneri olmak üzere yaratılmış itikadını hakâyık-ı fenniye ile tevfiik edemezsiniz] demek cür’etini verdiremeyecek bir sûrettir. Kur’ân-ı Kerîm’de yalnız bu değil bulutların bize yağmur yağdırmak hayvânâtın tayyibleri sütlerinden etlerinden yenilip /74/ içilmek ve ağaçlar bize meyve yetiştirmek vel-hâsıl kâffe-‘i tabâyi‘ bize hizmet etmek için yaratıldıkları hakkında dahî ‘âyât-ı celîle vardır. Amma bunlar hakîkati görecek gözü hakîkati işitecek kulağı hakîkati düşünecek beyni olanlar içindir. Kim bilmez ki arılar balı bizim için yapmayıp kendi tegazzî ve tezevvukları için yapıyorlar? Kim bilmez ki sığırlar koyunlar keçiler bizim kasap dükkânlarını tezyîn matbahlarımızı techîz etmek için çiftleşmeyip kendi nesillerini

idâme için çiftleşiyorlar? Hakk sübhânehû ve te‘âlâ Hazretlerinin hakkımızdaki bu nice ni‘am-ı lâ-tahsâsını tezekkâr ile bize minnet koyması ve bizi mecbûr-ı şükrân etmesi bu halâyıktan ettiğimiz istifade /75/ nokta-i nazarındandır. Beşeriyet-i maddiyece mecbûl olduğumuz acz-i tâm eşref-i ‘avâtıf-ı ilâhiye olan ‘akıl ile bir kudret-i tâmmeye tahavvül eylemiş de bütün kâ’inâttan istifade eyliyoruz. ‘Ânâsırı bile kendimize hizmetkâr etmişiz. Denizler bize en ehven turuk-u mürâsele olmuş. Sular makinelerimizi çeviriyorlar. Rüzgâr gemilerimizi sevk ediyor. Hattâ şimdiye kadar bizden nihân ve dâ’ire-i vukûfumuzdan hâriç bulunan kuvve-‘i elektrikiye bile emrimize muti‘ bir hizmetkâr edinmişiz. Kitab-ı sahîha-‘i ilâhiye insanların mertebe-‘i iz‘ânına göre beyân-ı ahkâm eyler. Denilebilir ki inzâl-i kitap zamanında kuvve-‘i elektrikiye beyn’el-beşer ma’rûf olsa idi [biz sizin için seyyâle-‘i elektrikiye /76/ dahî halk eyledik, tâ ki bir anda çâr-aktâr⁶⁹⁹ dünya ile muhâbere edesiniz ve tramvaylarınızı ve sâ’ir birçok makinelerinizi bu kuvvetle tahrîk eyleyesiniz] me‘âlindeki ahkâm dahî emsâl-i sâ’iresi meyânına idhâl olunur idi. Tekrar ederiz ki kitab-ı semâviyenin bu yoldaki imtinânları⁷⁰⁰ ihsân-girde’i ilâhî olan aklımız delâletiyle halâyıktan cihet-i istifademizi bil-ihtâr bize o sâni‘i a‘zamı bildirmek sevdirmek ve âsâr-ı kudret-i sanâ‘iyesinden dolayı şükür ettirmek içindir. Edyâna husûmeti gûyâ medeniyetlerini tezyîn eyleyecek olan materyalistlerin bu yoldaki itirâzları mücerred bir laf perdazlıktan ibaret bulunduğunu anlamak için dikkat etmelidir ki bunlar kütüb-i /77/ semâviyeden dillerine dolayacakları şeyleri aradıkları zaman bulabildikleri noktaları şerh ve tefsîr eyleyecek âyât-ı sâ’ire aramazlar ya işbu âyât-ı sâ’irenin mevcûdiyetini bilecek kadar kitab-ı semâviyeye vukûf ve malûmâtları olmadığı için aramazlar veyahut erbâb-ı vukûf ve malûmâtta iseler ğarazen aramazlar. Bu hususta ve hele Kur’ân-ı ‘azîm’üş-şâna zebândırazlık edenlerin halleri pek tuhaftır. Halâyıkın kâffesi nev-‘i beşerin intifâ‘ ve temettu‘una hizmet eyledikleri hakkındaki âyât-ı kerîmeye nasb-ı nazar-ı ta‘arruz eyledikleri halde ya görmezler veyahut göstermezler ki âyât-ı sâ’ire-‘i Kur’âniye bu mekâsıdı müfessirdir. Mesela ecrâm-ı semâviyenin gâh asmânı tezyîn eyledikleri ve gâh /78/ tenvîr-i cihân için hizmet ettikleri beyân buyurulduktan sonra diğer âyât-ı kerîmede bunların kâffesi bahr-i bî-payân felekte sâbih⁷⁰¹ oldukları da beyân buyurulur. Bu beyâna dahî [bunlar felek denizinde yüzmekten başka bir şey için yaratılmamıştır] diye itirâz olunabilir mi? İtiraz bu derecelere kadar vardırılabilecek olur ise büsbütün zevzeklik

⁶⁹⁹ Her taraf, her yön.

⁷⁰⁰ İyiliği başa kakma.

⁷⁰¹ Yüzen, hareket eden.

hükümünü alır. Kezâlik mahsûlât-ı ‘uzviye’-i hayvâniye ve nebâtiye nef’imiz⁷⁰² için yaratıldığı beyân buyurulduktan sonra yerde gezen devâbdan ve semâda uçan tayrdan hiçbirisi yoktur ki bizim gibi ümmet ‘addolunmasın hükmünde bulunan âyât-ı müfessire’-i sâ’ire dahî ya bunların nazar-ı hikmetlerini celb etmez veyahut ettikleri /79/ halde onlar tarafından cümle’-i menâzıraya katılmaz. Elhâsıl mahlûkât-ı ilâhiye her bir nokta-i nazardan bir başka tenbîh-i fikr-i hikmet eylemekte olup amma bu hâle mukâbil ehl-i kitaptan bazı farklar kitab-ı semâviyenin lisân-ı hikmetini anlamayarak hikmet-i ilâhiye ile tevfiik kabul edemeyecek ma’nâlar vermekte ve bâhusus o yanlış ma’nâları kendi iğrâz ve menâfî-‘i mahsûsalarına hizmetkâr eylemekte iseler bundan dolayı hikmet-i ilâhiye değil mahzâ o hataların eshâbı mu’âhaze edilmek lazım gelir. Draper’in kitab-ı semâviye nâmlarına tertîb eylediği itirâzdan Kur’ân-ı Kerîmin dahî hissemend olacağı zannına doğru bir zehâb imkânına mukâbil şu ihtârı etmek bizim için lazım idi. /80/ Ettik. Bundan sonra sözü yine Draper’e terk eyliyoruz. Diyor ki:

O zamanlar Kopernik’in mesleğine itirâz edilerek denilmiş idi ki: Utarid ve Zühre seyyâreleri eğer fil-vâki‘ Güneş etrafında ve mahrek-i Arz’ın dahîlinde bulunan bir mahrek üzerinden seyr ve hareket eyliyorlar ise safahât-ı Kamer gibi bunlarda dahî hilalden başlayarak mehâka kadar safahalar görülmek lazım gelip hele o kadar cesîm ve parlak görülen Zühre üzerinde bu safahâtın mutlaka müşâhede olunması lazım gelir idi. Bu itirâzın kuvvet ve metânetini Kopernik dahî tasdik ederek cevap vermeye kalkışmış ise de beyhûde yere dūçâr-ı zahmet olmuş idi. Galile ise kendi teleskobunu seyyâre-i mezkûreye tatbîk eyledikde fil-hakîka safahât-ı mezkûrenin mevcûdiyetini görmüştür. Kopernik’den mukaddem seyyârelerin ziyâsı kendi ziyalarıdır diye ‘alel-‘umûm itikad olunuyor idi. Fakat Zührenin safahâtı isbat eylemiştir ki seyyâreler ancak Şems’den /81/ müntekal ziya ile leme‘ân olmaktadır. Aristo zan ediyordu ki ecrâm-ı semâviye ile Arz’ın farkı ecrâm-ı semâviyenin gayr-i kâbil-i tagayyür olmasıdır. Galile Kamer içinde dahî Arz’ın dağları gibi dağlar vadiler bulunduğunu ve Şems’in derûnunda lekeler bulunup Kürre-i mezkûre müte‘azzimâne bir sükûn ve istirahatte değil belki o dahî kendi mihveri üzerinde dâ’ir olduğunu isbât eyleyince Aristo’nun bu zannı dahî münderis oldu. Yeniden yeniye görülen kevâkib zaten bunların adem-i tagayyürleri hakkındaki fikre karşı şübühât-ı ciddiye hâsıl eylemişler idi. Gerek bu keşfiyât ve gerek sâ’ir birçok emsâl-i müşe‘‘âsesi Kopernik mesleğinin

⁷⁰² Fayda, menfaat.

sihhatini te'yîd eyleyerek erbâb-ı kenîse meyânında büyük bir telaşı mucib oldu. Cehaletle müştehir olan 'âdî papazlar bu hakâyıka sadece [yalandır] derler ve bununla iktifâ ederler idi.

Fırsatı fevt etmeyerek şuracıkta ihtâr edelim ki: /82/

Tekmîl ezmine-i mütevassita⁷⁰³ zarfında ve hattâ kurûn-ı cedîdenin evâ'ilinde bile Avrupa'da papaz takımının en büyük kısmı cehâletle müştehir idiler. 'Ulûm-ı 'âliyye ve hattâ pişvâları oldukları nasrâniyetin hakâyık-ı hikmetine vukûf şöyle dursun nisfi kadarının 'âdî okumak ve yazmak iktidarından bile mahrum buldukları kenîselerde okumağa memur oldukları duaları ağızdan ezberleyip derûn-ı kenîsede gözleri önüne kitap açarlar ise de sahîfelerine bakmağa hâcet kalmaksızın ezberden okudukları tevârihde münderictir. Amma bu hâl küçük rütbede bulunan papazlara mahsûs zan olunmasın. Bu cehalet ekseriya büyük rütbedeki papazlarda görülür /83/ idi. Zîrâ papazlık mesleğinde büyük rütbeleri ihrâz edebilmek için asilzâdegândan olmak lazım gelir idi. Baron kont dük gibi asilzâdegânın [ene]leri yani ilk oğulları pederleri makamına namzed ve vâris olup [kade]leri yani küçük oğulları bu hakk-ı verâsetten mahrum bulunmakla ya hizmet-i askeriyyeye girerler veyahut papazlık tarîkine sülûk ederler idi. O zamanlar ise Avrupa asilzâdegânı 'ulûm-u 'âliyye değil â 'âdi okuyup yazmayı bile istihkâr ve istihzâ ederek erkeklik şâni ve erkeğe yakışık alan şey attan silahdan zırhdan ibarettir itikad ve iddiasında bulunurlar idi. Hattâ ehl-i salîb orduları bir defasında Konstantiniyeyi feth /84/ ettikten sonra Avrupalı cengâverler kendi kılıç kayışlarına divit veyahut tomar edilmiş kâğıtlar takarak Rumların silahları bunlardan ibaret olmak üzere istihzâ ederler idi. Ma'ârif-i beşeriyeden nasibleri bundan ibaret bulunan Avrupa asilzâdegânından memûriyet-i rûhâniyyeye nâil olanlar asâletleri hasebiyle derhal büyük rütbelere geçerler idiyse de yine asâletleri hasebiyle cehâlet-i tâmme bunların şîârı olduğundan işte hâl ve şânları bâlâda beyân olunan cühelâ-yı ruhâbin takımını asıl bunlar teşkîl ederler idi. Bunlardan arşavaklık ve kardinallık merâtibi gibi ruteb-i kenîsâiyenin en bâlâlarına vâsıl olanları pek çoktur. Papalık makamına bile vâsıl /85/ olanları mervîdir. Meahâzâ papazlar meyânında bir takımları dahî ma'ârifeye pek ziyâde ehemmiyet vererek bundan evvel dahî beyân olunduğu vecihle tamâmen hüsn-ü kabûl niyetine mebnî olmasa bile hiç olmazsa 'ulûma karşı olsun bihakkın mücadele edebilmek için ta'lîm ve tefennün eylemişlerdir. İşte nevbet-i kelâmı yine Draper'e bırakıyoruz. Diyor ki:

⁷⁰³ Orta zamanlar, Ortaçağ.

Bazıları ise eşbâh-ı Arziye için teleskoplara mürâcaat lüzûmuna kanaat ederler ise de ecrâm-ı semâviyeye gelince fikirlerini değıştirirler idi. Bir takımı dahî derler idi ki bu ihtirâ‘ Aristo’nun [bir kuyunun içine girilip onun dibinden bakılacak olur ise gündüzleri dahî ecrâm-ı semâviyeyi görmek kâbidir] diye koymuş olduğu esas üzerine mübtenî bir tatbîkden ibarettir. Meahâzâ cümlesi ‘inde Galile bir sahtekâr bir mülhid /86/ bir münkir-i ulûhiyet bir kâfir-i ğalîz olmak üzere ithâm edilmiştir. Bunun üzerine Galile kendini müdafaa için Abbe Castelli nâm râhib-i mu‘tebere bir ‘arîza takdîm eyledi. Bu ‘arîzada diyor idi ki Tevratlar İnciller nev‘-i beşere ‘ulûm-u riyâziye ve tabî‘ye kitabı olmak üzere inâyet buyurulmamışlardır. Belki hikmet-i ahlâkiyeye delâlet etmek üzere inzâl buyurulmuşlardır. Fakat bu ‘arîzası biçâre Galile’nin işini daha ziyâde sarpa sardırdı. Mukaddes ‘addolunan Engizisyonun huzuruna ihsâr edildi. [Tevrata taban tabana muhalif olmak üzere Arz Güneş’in etrafında dönüyor iddiasında bulundu] diye ithâm edildi. Eğer bu rafz ve ilhâddan tövbe ve istiğfâr etmeyecek olur ise prangaya atılacağı kendisine bildirildi. Ba‘demâ Kopernik’in meslek-i hey’iyesini müdafaa etmeyeceği ve ona dâ’ir kitap neşr etmeyeceği taahhüt ettirildi. Galile bu teklîflere rıza gösterdi. Zîrâ biliyor idi ki hakîkat denilen şeyi isbat için fedâkârân kanına ihtiyaç yoktur. /87/ Bunun üzerine hey’et-i kenîse on altı sene kadar rahat ve huzur içinde zaman geçirdi. Fakat ondan sonra Galile [Usûl-i ‘ilim] hakkındaki kitabının neşrini göze aldırdı. Bu kitap Kopernik’in mesleğini vâzıhan şerh ve isbat eyliyor idi. Tekrar Engizisyon huzuruna getirildi. Yeniden rafz ve ilhâd ile ithâm edilip dizüstü çökerek ve ellerini Tevrat üzerine koyarak Arz’ın Güneş etrafında seyr u hareketi iddiasına kendi lisânıyla lanet okumaya mahkûm edildi. Asrının en meşhur ‘âlimi ve en mu‘teber adamı olan Galile için gerçekliğine kanâ‘at eylediği bir şeyi ölüm korkusuyla böylece inkâr ve o şeye lanet etmek ne ‘acîb bir temâşâ idi. Ba‘dehû onu hapishaneye götürüp ömrünün son on senesi zarfında türlü işkencelere dûçâr eylediler. Öldüğü zaman kabristan gibi muzahir takdîs olmuş bir yere defnine cevâz göstermediler. Böyle cebr ve şiddet üzerine mübtenî bulunan meslek-i ‘ilmiyenin yanlışlığını başka türlü /88/ isbâta hâcet var mıdır? O zamanlar Engizisyonun muhâfaza eylediği fikirler bütün nev‘-i beşer için hande’-i isti‘râbı mûcib olmuş idi. Zamanın en büyük riyâziyûnundan bulunan bir zât işbu Galile meselesini yâd ederek diyor ki: Menâzi‘ fih olan şu mesele nev‘-i beşer için menfaat-i ‘azîmeyi hâiz bir meseledir.

Hem de mahzâ Kürremizin kâ'inât içindeki mevkiinden dolayı menfaat-i 'azîmeyi mûcibdir. Eğer Arz merkez-i 'âlem olup ecrâm-ı sâ'ire onun etrafında deverân etmekte bulursa insan kendisini en büyük bir mertebeye şimdiden vâsıl olmuş diye hükmeder. Fakat Arz etrâf-ı Şems'de döner bir seyyâreden başka bir şey olmamak üzere tasavvur ediliyor ise o zaman insan eflâkın o vüs'at-i hayret-efzâsına karşı hayran olur kalır. Öyle bir vüs'at ki ona mukâbil bizim göreceğimiz değil a 'âlem-i Şems'i bile o vüs'ate nisbetle bir nokta hükmünde kalır.

Biz diyoruz ki:

İşbu terakkiyât-ı 'ilmiyeyi hikmet-i İslâmiyenin /89/ ne nazarla telakkî eyleyeceğini biz daha ileride sırası geldiği zaman söyleyeceğiz. Fakat burada Draper'in ismini tasrîh etmeksizin yalnız [zamanın en büyük riyâziyûnundan bulunan] diye tavsîf eylediği zâta söylettiği sözü hikmet-i İslâmiyenin bir cihetine pek muvâfık bulduğumuzdan buna dâ'ir birkaç söz söylemek istedik. Profesör Draper'in anlatışına göre erbâb-ı kenîse teşrîfât-ı ecrâm-ı semâviyece Arz'ın mertebesini pek ziyâde büyütmeye pek büyük ehemmiyet veriyorlar. Eğer Hakk Te'âlâ Hazretlerinin eser-i sun'-u rabbâniyesi olan 'avâlemin en büyük en bâlâsı bu dünya olmak lazım gelir ise hâşâ sümme hâşâ sun'-ı rabbâniyede bir büyük noksan bulunmak lazım geliyor. /90/ O noksan ise ehl-i dünyanın ve hattâ bizzat dünyanın kendisinin dahî fânî olmasından ibarettir. 'Âlem-i tecrübe ve terbiye olan bu dünyada hayât-ı beşerin fânî olması bundan sonraki 'avâlemde bir hayât-ı câvîd ile tekâbül eder de fenâ-yı dünya o bekâ-yı ahiretle tevâzün hâsıl eyler. Bu hâl hikmet-i İslâmiyenin bir iktizâ-yı ma'kûl ve makbûlüdür. Hattâ dünyaya bu isim ile tesmiye olunmak 'avâlem-i sâ'irenin ednâsı olduğunu beyân için idüğü dahî kitab-ı tasavvufa derc olunmuştur. 'Âlem-i ahirette dâr'üs-sefâ-yı sâlihîn olan Cennât-ı 'âliyâtın işbu vüs'at-i dünyeviye ile kıyâs bile kabul edemeyecek olan vüs'ati hakkındaki ehâdis-i şerîfe ve temsîlât-ı kibâr dahî şu içinde bulunduğumuz 'âlem-i /91/ sûrînin 'avâlem-i uhrâya nisbetle pek küçük bir 'âlem-i nâçiz olduğunu gösterir. Buna dâ'ir mesnevî-i şerîfede o kadar ebyât-ı latîfe vardır ki burada îrâd ve tezkârı mûcib-i tafsîl olmakla beraber zaten kâri'n-i İslâmiyemizin pek çokları nezdinde malum dahî olmasıyla tekrar i'lâmını zâi'd görmekteyiz. Haniya demek isteriz ki kenîse erbâbının keşfiyât-ı hey'iyeye karşı gösterdikleri husûmet-i şedîdeden maksat dünyanın itibarını gâib ettirmemek ise hakâyık-ı şenâsân ehl-i İslâm nezdinde bu 'âlem-i sefiliyenin zaten bir ehemmiyet-i 'azîmesi yoktur. Gençlerimiz meyânında fikr-i hikmete sâlik olanlar düşünmelidirler ki hemen kâffe-i mukâyesât-ı 'ilmiyede İslâmiyet edyân-ı sâ'ireye

benzemediği /92/ ve edyân-ı sâ'ire hakâyık-ı 'ilmiyeden korkmakta ma'zûr olsalar bile İslâmiyet'in bu hakâyıktan zerre kadar havf ve endişesi olmadığı gibi işte bu meselede bu mukâyesede dahî hikmet-i İslâmiye edyân-ı sâ'ireye benzemeyip onlardan bil-külliyeye başka ve nazariyât-ı 'ilmiyeye daha karîb ve mütevâfıktır. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Kopernik meselesinin galebesi teleskopun îcâdı zamanından bede' eyledi. Teleskop îcâdından biraz sonra Avrupa'da hiçbir ehl-i hey'et kalmadı ki Şems'in merkez-i 'âlem olması lüzûmunu onun muktezayâtından olan hareket-i mihveriye ve mahrekiyesiyle beraber kabul ve tasdîk etmesin. Eğer bu bâbda yeni bir burhân-ı kat'î lazım idiyse onu da Bradelleynin nücûm-u sâbitenin harekât-ı mer'iyesi hakkındaki keşfinde buldular. Bu hareket-i zâhiriye kısmen ziyânın tebdîl-i mevki' /93/ etmesinden ve kısmen dahî Arz'ın hareketine tâbi' bulunmasından neş'et eylemektedir. Bradelleynin bu keşfindeki ehemmiyet tesâvi'-i leyl u nehâr noktalarının esbâb-ı te'hirini keşifdeki ehemmiyete müsâvîdir. Romerin ziyânın hareket-i müterakkiyesi hakkındaki keşfi egerçe Fontel tarafından hataya hamledilip Kassini tarafından dahî bil-külliyeye red edilmiş ise de nihâyet yine 'umûmen kabul olunmuştur. Hâlbuki bu keşif bilâhare meslek-i Şems ib'âdının ve daha doğrusu Arz'dan Güneşe kadar olan ba'dın mesâhasına medâr olmuştur. Kopernik zamanında bu mesafe beş milyon milden ziyâde değildir diye farz olunuyor ve birçok zevât bu tahmîni bile mübâlağaya haml eyliyor idi. Hâlbuki Tişobrahenin tarassudât-ı mütetâbi'asına göre Kepler buldu ki bu miktâr hakîkkatin mâ-dûnundadır. Kepler emyâl-i mezkûrenin miktârını lâ-ekal on beş milyona vardırdı. Hâlbuki 1670 sene'-i mîladiyesinde Kasini bu miktarı dahî hakîkatten ba'îd bulup emyâlin adedini seksen beş milyona kadar iblâğ eyledi. 1769 /94/ sene-i mîladiyesi Haziranının üçüncü günü Zühre seyyâresinin Şems önünden mürûr edeceği evvelden bil-hesâb ilân olunup şu Arz ile Şems arasındaki mesafenin mesâhası meselesince bu mürûrun ehemmiyeti dahî takdîr olunmuş idi. Bu bâbda bil-cümle hükümetlerin mu'avenetleri ehl-i tarassutun imdadına yetişti. Avrupa'da elli mahalde şu mürûrun tarassutu için mevki'ler tehyi'e edildiği gibi Asya'da altı ve Amerika'da dahî on yedi mahal-li tarassut tahyi'e edildi. Kapudan Kuk dahî o meşhur seyahatini bu maksat ile icrâ eylemiştir. O gün Güneş bulutsuz bir ufuktan yükseldi ve bütün gün gökyüzü berrak bir halde bulundu. Kuk mevki'i tarassutunda Zührenin Şems önünden

mürûru sabahın alafranga saat dokuz buçuğundan akşamın alafranga saat üç buçuğuna kadar altı saat devam eyledi. Her nevi tarassudât dahî rahat rahat icrâ olundu. Fakat mütahâlif istasyonlarda icrâ edilen tarassudât netâyici üzerine mübâhaseye girildiğinde netâyic-i /95/ mezkûrenin arzu olunduğu kadar mütevâfik çıkmadıkları ve Arz'dan Şems'e kadar olan bu'dun seksen sekiz milyondan yüz dokuz milyona kadar mekâdir-i muhtelife gösterdiği görüldü. Binâenaleyh riyâziye'-i meşhur Enke 1822 ve 1824 senelerinde bu hesâbatı tekrar tetkik eyleyerek şu netîceye vâsıl olup dedi ki: Güneş'in ihtilâf-ı manzar-ı⁷⁰⁴ ufkiyesi yani bir insan gözü Şems'de bulunub da oradan Arz'a bakılmak üzere Arz'ın nısf-ı kutrunu ihâta edecek zâviye'-i ru'yet sekiz saniye ve saniyenin binde beş yüz yetmiş altı kısmına müsâvî bir zâviye olup bu ise Arz'dan Şems'e kadar olan mesafeyi 95274000 mil olmak üzere tayîn ettirir. Ondan sonra tarassudât-ı vâkı'a Hansen tarafından ele alınıp o ise ba'd-i mezkûru 91659000 mil olmak üzere tayîn eyledi. Biraz daha sonra Luverriye bu mesâfeyi 91759000 mil olarak tayîn edip Ari ile Ston bir başka yoldan mesafe-yi mezkûreyi 91400000 mil olmak /96/ üzere hesap eylediler. Bilâhare yalnız olarak icrâ eylediği 'ameliyât netîcesinde 91730000 rakamını buldu. Velhâsıl Fukold ile Fizu 91400000 rakamına karar kıldılar. Fakat bu netîceyi Venüsün Şems önünden mürûru tarassudâtına binâ etmediler. Başka bir yola sâlik oldular. Tecârüb-i fizikiye ile ziya-yı Şems'in süratini tayîn etmişler idi. İşte 1874 senesinde bir daha Zühre Şems'in önünden mürûr edinceye kadar Arz'dan Şems'e olan mesafe doksan iki milyon milden biraz noksanca idiğine karar verilmiş idi. Bu mesafe bir kere tanındıktan sonra Cümle'-i Şemsiye'nin cesameti pek suhûlet ve sıhhatle tayîn olunur. Bu bâbda bir fikr-i mahsûs vermek için malum ve maruf olan seyyarelerin en uzağı bulunan Neptünün Şems'e mesafesi beyn'el-Arz veş-Şems mevcûd olan mesafenin otuz misli olduğunu ihtâr eylemek kifâyet eder.

İhtâr edelim ki:

Arz'dan Şems'e kadar olan mesafenin /97/ bil-mesâha tayîn miktarındaki ihtilâfât öyle şunun bunun kendi hayalinden söyleyiverdikleri sözler arasındaki ihtilâfâta benzetilebilmek hayal ve hatırdan bile geçmez. Bu sözlerin her birisi bir-riyâze icrâ edilmiş bir ölçüye ve bir-riyâze yürütülmüş bir hesaba müstenittir. Amma denilecek ki bu halde riyâziyûn meyânında ihtilaf olmamalı idi. Zîrâ iki kere ikinin dört edeceği

⁷⁰⁴ Iraklık açısı.

bütün riyâziyûn nezdinde bilâ ihtilaf müsellemler olduğu gibi hendese ve hesap üzerine mübteni bulunan bu meselede dahî riyâziyûnun müttefik olmaları lazım gelir idi. Bu sözler tamamıyla doğrudurlar. Fakat bilmeli ve düşünölmelidir ki bu meselede menşeyi ihtilâf ‘ulûm-i riyâziyenin kavâidi değildir. /98/ Belki kavâidin mahall-i tatbikatı ittihâz edilecek olan mekâdir-i esasiyedir. Bu bâbda bir misal olarak îrâd edelim ki bir dirheme müsâvî olan bir sıklet [maddeten] sıklet olacağı gibi dirhem bin cüz’ünde bir cüz’üne müsâvî olan sıklet dahî maddeten mevcûd bir sıklettir. Fakat mevcûd olan mîzânlar ile dirhem binde birini tartabilmek tam dirhemi tartmak kadar kolay olabilir mi? Tam dirhemi tarttığınız zaman [bunda ne eksik ne ziyâde yoktur. Tam dirhemdir] diyebilir iseniz dirhem binde birini tarttığınız zaman bu sözü söyleyebilir misiniz? O kadar kalîl bir sıkleti dosdoğru tartabilecek terazi ne kadar hassas olmalıdır? İmdi /99/ Arz’dan Şems’in ihtilaf-ı manzar zaviyesi denildiği zaman bu zaviyenin ne kadar küçük bir zaviye olduğunu şöylece dil ile söylemek kolay görölebilir ise de onu fi’len maddeten resm etmek bile ne müşkil işlerden olduğunu düşünmelidir. Amma şu vecihle düşünmelidir ki bir dâ’ire üç yüz altmış kısma bit-taksîm her kısmı teşkîl eden kavise bir [derece] denilmiştir. Bu derecenin tekavvüsü o kadar azdır ki göz ile fark olunması muhal denilemese bile pek müşkil olduğuna şüphe edilmemelidir. Birkaç metre kutrunda gâyet muntazam bir halka yapılsa da onun üç yüz altmış kısmından bir kısmı nazar-ı takdîrinize ‘arz edilse bundaki tekavvüsü pek büyük müşkilât /100/ ile tayîn edebilirsiniz. Bu kutta’-i dâ’ireyi adeta müstakîm zanneylersiniz. Hâlbuki işbu bir tek derece altmış cüz’e taksîm olunacak ve onun her birisine dakika denilecek de badehû o dakikaların her biri dahî altmışa taksîm olunub onunda her cüz’üne [saniye] denilecek. Bu halde bir saniye derecenin 3600 cüz’ünden bir cüz’ü olacak. İmdi [sekiz buçuk saniyelik bir zâviye] demek onun kâ’idesine bir derecenin 3600 cüz’ünden sekiz buçuğuna müsâvî bir kavis resmedilebilecek olan zaviye demek olur ki bunu böyle söylemek pek kolay olduğu halde kalem ile resmedebilmek böyle müşkilât-ı ‘azîmeden ‘addolunur. Zîrâ kıyas edilecek olur ise bu iş /101/ dirhem binde birini değil beş on binde birini tartmağa çalışmak kabîlinden ‘addolunur. Buna zamîmeten⁷⁰⁵ şu dahî düşünölmelidir ki zaviye’-i mezkûre hesab-ı vâhid ile ile dahî hesap olunmamıştır. İki hesabın mecmû’udur. Demek oluyor ki behri dört saniye ve bir rubu’dan iki zaviye tarassut edilmiştir de onların mecmû’u Şems’in ihtilâf-ı manzar zaviyesi olmak üzere hükmedilmiştir. Bunu ölçebilmek için âlât-ı hendesiye akıllara hayret verecek

⁷⁰⁵ Ek olarak.

derecelerde inceltirilip tashîh ve ikmâl olunmuştur. Fakat bununla beraber gerek râsıtların kullandıkları aletlerin arasındaki zerre kadar tefâvütler ve gerek aletlerin hîn-i isti'mallerinde kendileri tarafından edilen zerre kadar hatalar /102/ hesabın yekûnünde şu büyük büyük ihtilâfâtı mucib olmuştur. Küçük hatanın böyle büyük netîceleri göstermesine misal olarak esliha'-i mükemmele'-i cedîde ile atılan nişanları ihtâr eyeriz. Meselâ mavzer gibi iki büyük metreden nişan uran bir tüfenk atıldığı zaman nişancı bir nokta kadar hatt-ı matlûb-u müstekîmden inhirâf edecek olsa bu inhirâfın peydâ edeceği zaviye nişangâhta birkaç metre açılır. Sâlifü'z-zikr sekiz buçuk saniyelik zaviyeyi ölçmek esnasında dahî en küçük bir hata böyle büyük büyük netâyici intâc eyler. Bizim gibi işbu 'ulûm-u 'âliyenin müstahsalesine pek güç akıl erdirebilecek olanlara tarîk-i eslem bu mesâhât ve hesâbâta girişen /103/ e'âzım-ı erbâb-ı iktidarın netîce-i muvaffakiyâtına emniyet eylemektir. Bu acimiz ile beraber onlara emniyet edemeyecek olur isek gülünç olmaz mıyız? Evet onlar dahî lâ-yuhtî değildirler. Sehiy ve hatadan masun olamazlar. Zaten onlar işte birbiriyle münâzır ve münâkıştırlar. Gösterdikleri netâyicten bir mütevassıt netîcetü'l-netâyic bizim için kâfi ve vâfi 'addolunur. Nevbet-i kelâmı yine Draper'e terk ediyoruz. Tetkîkât-ı felekiyenin daha ne derecelere kadar vardırıldığını uzun uzadıya hikâye eyliyor. Fezâ içinde her biri kudret-i kâmile'-i ilâhiyenin birer burhân-ı bâhiri olan ecrâmın akıllar ermekten izhâr-ı acz edecek kadar artan cesametlerine nisbetle Kürre-i Arz'ımızın bir nokta-i /104/ mevhûme mesâbesinde kalacağını güzelce anlatmak istiyor. Varsın anlatsın. Amma bundan erbâb-ı kenîse fena halde bîzâr oluyorlar imiş bize ne? Biz düşünürüz ki mahlûkâtına had ve nihâyet olmayan ol Hâlik-i a'zam-ü Cillet-'uzmete Hazretlerinin kudret ve kuvveti herhalde mahlûkâtını muhîttir. Mahlûkâtın ne kadar büyüdüğünü görür isek ondan kudret-i ilâhiyenin dahî o nisbette büyüdüğüne intikâl eyeriz de Hakk te'âlâ Hazretlerinin ceberut⁷⁰⁶ ve kibriyâsına mukâbil ona göre vâlih ve hayran kalırız. İşte diyor ki:

Bu rakamlar kâ'inât içinde her ne var ise hep insan için halkedilmiş bulunduğu hakkındaki hükmü ehemmiyet-i lâyikasına ircâ' eyleyebilir. Şems'den bakıldığı zaman Arz hemen de göze görülemeyecek /105/ bir lâ-şey yani ceve atılmış bir zerre'-i ğabardan ibaret bulunup yine o Şems'in azvâ'i⁷⁰⁷ ile izâ'e⁷⁰⁸ edilir. Bu halde Arz'ın küçüklüğü nisbetini kâri'imiz tasavvur etmek ister ise şu sahîfeyi

⁷⁰⁶ Allah'ın büyüklüğü.

⁷⁰⁷ Işıklar, aydınlıklar.

⁷⁰⁸ Ziya verme, aydınlatma.

gözlerinden birkaç kadem mesafeye kadar teb'îd eylesin. Badehû onun noktalarından birisine baksın ve düşünsün ki işte o nokta Güneş'ten bakıldığı zaman görülen cism-i Arz'dan yüzlerce daha büyüktür. İmdi görmek kâbil olmayan bu zerrenin ehemmiyeti neden ibaret olabilir? Kâ'inât içinde onu bil-küllüye hafz etseler bile hey'et-i kâ'inâta bir tebeddül görülmez. Ya bu küçük çabur yığıntısı üzerinde binlerce milyon miktarı mütehaşşit bulunan insanın ne ehemmiyeti vardır? Binlerce milyonu gelmiş geçmiş olduğu halde belki bir milyon kadarı şu mürûrlarından bir eser bırakabileceklerdir. İnsan ve onun safâ ve kederleri nedir?

Biz deriz ki:

Profesör Draper'in tasavvur-ı kâri'in /106/ pişgâhında dünyayı ve onun üzerindeki insanları bu kadar küçültmekten maksadı kitab-ı Tevratiyeden bil-istidlâl erbâb-ı kenîsenin bütün kâ'inât bu dünya için ve bu dünya dahî insan için yaratıldığı hakkında musırrâne takviye eyledikleri esâsı hedem ve tahrîb için olacağı muhtâc-ı tekrar değildir. Meselenin bu noktası hakkında nazariye'-i İslâmiyenin neden ibaret bulunduğunu yani halâyık-ı insan için yaratılmıştır demekten maksat insanın bunlardan birer birer cihet-i istifadesini göstermek olup bununla beraber nazar-ı İslâm'da bu dünya ekmel ve eşref halâyık olmadığını ve 'avâlem-i uhrânın bu dünyadan büyük ve mükemmel ve bâhusûs bekâ gibi hasâ'il ile hem de eşref idüğünü /107/ beyân eylemiş idik. Burada maksadımız ise Draper'in birçok yerlerde sûret ve derecesini göstermekte bulunduğu mahâret ebleh feribânesinden birisi dahî burada görüldüğünü ihtâr eylemektir. Ecrâm-ı semayiyeye nisbetle dünyayı küçülttükçe dünyanın dünyanın ehemmiyeti dahî o nisbette küçüleceğine kanmak ezkiyâ-yı⁷⁰⁹ kâri'in için bile bir safderûnluğa haml olunabilir. Ya bunları şöyle bir safsata ile kandırdım zannında bulunmak Draper gibi bir adam için neye haml olunmak icab eder? Evet Kürre-i Arz'ımız ecrâm-ı sâ'ireden bazılarına nisbetle bir zerre hükmünde kalır. O küre üzerinde insan dahî kürenin zerresi hükmünü alır. Hâlbuki o zerrenin zerresine üçüncü derecede /108/ bir cüz'-ü sağır olmak üzere inâyet buyurulmuş olan dimağa sâni'-i Teâlâ ve tekaddes Hazretleri öyle bir kuvvet ve kudret vermiştir ki o kâ'inât-ı gayr-i mahdûdeyi ân-ı vâhidde cevelân ve ihâta eyler. Şeyler küçüldükçe ehemmiyetleri azalacağı zannına hakâyık-ı 'ilmiye mu'terizdir. Şeyler büyüdükçe ehemmiyetleri

⁷⁰⁹ Keskin fikirliler, anlayışı kuvvetli olanlar.

artacağı gibi küçüldükçe dahî ehemmiyetleri artar. İnsana nisbetle bir zebâb⁷¹⁰ Arz'a nisbetle insan ve Şems'e nisbetle Arz gibidir. Hâlbuki kudret-i hâlikâne nokta'-i nazarından bir zebâbın bir Şems'den ne farkı vardır? İşbu mahlûkâtın bizim ahz edeceğimiz manâ bir veleh⁷¹¹ ve hayretten ibaret değil midir. Me'ânî-yi halâyıkın netîce-i mü'dâsı bu veleh ve hayretten başka hiçbir şey olamaz. Zîrâ halâyık-ı mezkûreye /109/ 'atf-ı nazar-ı hikmet edilip de netîcede bu veleh ve hayrete vâsıl olmayan insan bir nevi bakar kör hükmünde kalıp baktığı şeyi görmemiş ve en hafif olmak üzere gördüğü şeyi anlamamış olur. Evet hilkat nokta'-i nazarından bir zebâb ile bir Şems'in farkları yoktur. İkisinin de netîce'-i mâ'ili sahib-i fikr u nazara mucib-i hayret olmaktır. Zîrâ bir zebâb tetkik edildiği zaman onda bir takım a'zâ ve cevârih görülür ki onların dahî derununda kanâtât ve enbûbât ve mefâsıl bulunarak bunların derunundan dahî türlü mâyi'ât cereyan eylemektedir. Lakin Şems Allah'ın ekber-i mahlûkâtı olmayıp ondan daha büyüklere bulunarak derece'-i cesametleri kâbiliyet-i mesâhadan hâriç olduğu /110/ gibi zebâb dahî Allah'ın aşgar-ı mahlûkâtı değildir. Mikroplar gibi onların daha küçükleri vardır ki bunların da küçüklükleri derecesi kâbiliyet-i mesâhanın fevkindedir. Hakikat şudur ki kudret-i ilâhiyeye ne mebbe' ne muntehâ cihetinden hudût tayîn olunamaz. Bu hikmet-i İslâmiye piş-i nazar-ı ehemmiyette bulunarak Draper'in şu fikralarını okumalıdır ki zihin şaşmasın. İslâmiyet ile edyân-ı sâ'irenin fark-ı 'azîmini gösteren nukât-ı sağîra ve dakika dahî işte bunlardır. Ba'demâ sözü yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Kopernik meslek-i hey'iyesi meydana çıktığı zaman onun aleyhinde îrâd olunan berâhiyenin birisi dahî Danimarkalı münecim-i şehîr Tişo Brahenin îrâd /111/ eylemiş olduğu burhândır. Bu burhân mukaddema Pisagorun merkezîyet-i Şems mesleği aleyhine Aristarkın îrâd eylemiş olduğu burhân gibidir. Burhân-ı mezkûr eğer Arz Şems etrafında dönüyor ise nücûm-u sâbitenin mevâki'-i mer'iyesinde tebeddülât görülmesi lüzûmundan ibarettir. Dünyamız bazen kendi mahrekinin mihver-i kebîrine müsâvî bir mesafe kadar semanın bazı cihetine yaklaşır bazı cihetinden tebâ'ud eyler. Yani bir zaman bulunduğu noktadan altı ay sonra o mihver-i kebîr kadar uzak düşer. Bu halde sevâbitenin vaziyetlerinde bir tebeddül görülmek lazımdır. Bir zaman birbirine daha yakın ve bir zaman birbirinden daha uzak görünmeleri icab eyler. Bu bâbda 'ilm-i hey'et ıstılâhınca şöyle tabir edelim

⁷¹⁰ Sinek.

⁷¹¹ Şaşkınlık.

ki nücum-u sâbitenin birer ihtilâf-ı manzar-ı seneviyesi olmak muktezâ görülür. Bir kevkebin ihtilâf-ı manzarı demek iki hattın teşkil eylediği bir zaviyedir ki hattın mezkûrundan birisi kevkeb-i mezkûrdan Şems'e ve diğeri kevkeb-i mezkûrdan Arz'a doğru mümtedir. /112/

İhtâr edelim ki:

Burada Draper'in ihtilâf-ı manzarı tarif edişi keyfiyet-i mezkûre hakkında başkaları tarafından edilen ta'rîfâta tevâfuk etmiyor. Boyyenin kâmûs-u 'ulûmunda ve sâ'ir birçok kitab-ı 'ilmiyede tarif olunduğu üzere ihtilâf-ı manzar zaviyesi iki hattın teşekkül eyler ki birisi cirm-i matlûb-u semâvîden merkez-i Arz'a ve diğeri râsıtın gözüne doğru mümtedir. Arz'ın Şems'den bu'du hakkında bundan mukaddem beyân eylediğimiz vecihle İsmail Ferid bey tarafından edilen itirâza rasathane-i 'âmire müdürü Salih Zeki beyefendi bîrâderimizin Sabah gazetesi vasıtasıyla yazdığı mukâbelâtta ihtilâf-ı manzar o kadar /113/ vâzih bir sûrette tarif edilmiştir ki onu burada kâri'lerimize dahî ihtâra lüzûm görmekteyiz. Bâb-ı seraskerîdeki Harîk kulesinden kız kulesine bakıldığı zaman onu Üsküdar iskelesi mukâbilinde görürüz. Badehû Galata kulesinden bakacak olsak Kız kulesini harem iskelesi istikametinde müşâhede eyleriz. İmdi Kız kulesinden birisi Bâb-ı Seraskerideki ve diğeri Beyoğlundaki Yangın kulelerine doğru temdîd edilecek iki hattın resmeyleyecekleri zaviyeler işte Kız kulesinin ihtilâf-ı manzar zaviyeleridir. Ecrâm-ı semâviyeden birisiyle aramızdaki ihtilâf manzarı zaviyesine gelince: Bunun için dahî müneccim-i meşhûr Lalandın tayîn eylemiş olduğu Kamer ihtilâf-ı manzar /114/ zaviyelerini ihtâr eyleriz ki bu zaviyeler Laland Berlin'de bulunarak bir refkini Ümit Burnu'na gönderip aynı zamanda Kamer'in dâ'ire-i nısf-ı nehârdan mürûru esnasında tayîn eyledikleri iki hatt-ı ru'yetten teşekkül eylemiştir. Bu halde denilebilir ki o gece Kamer'den Ümit Burnu'na ve yine Kamer'den Berlin'e doğru çekilmiş olan iki hat arasında müteşekkil zaviye işte Kamer'in ihtilâf-ı manzar zaviyesidir. Ecrâm-ı semâviye bizden ne kadar ba'îd ise onların ihtilâf-ı manzar zaviyeleri dahî o kadar küçülür sevâbiteden bazılarının bize gayr-i kâbil-i mesâha olacak kadar uzak bulduklarını hükmettiren şey dahî işbu ihtilâf-ı manzar zaviyelerinin hemen hiçe müsâvî denilecek /115/ derecedeki azlıklarıdır. Bu keyfiyeti aşağıya doğru Draper dahî dermiyân edecektir. Binâenaleyh nevbet-i kelâmı yine kendisine bırakıyoruz. Diyor ki:

O zamanlar Arz ile Şems arasındaki mesafe hususunda ziyâdesiyle yanıılıyorlar idi. Şimdi olduğu gibi o zaman dahî bu mesafenin doksan milyon milden yahut otuz yedi milyon fersahdan ziyâde olduğu malum olsa idi bu burhânın ehemmiyeti

artar idi. Tişo Braheye cevap verildi ki mademki bir cisim tebâ'ud eyledikçe onun ihtilâf-ı manzar zaviyesi küçülüyor bir sabite bizden o kadar ba'îd bulunabilir ki ihtilâf-ı manzar zaviyesi dahî hemen fark olunamayacak kadar küçülüyor. Bu cevap hakîkaten doğru bulundu. Sevâbitenin ihtilâf-ı manzar zaviyelerinin tanınması zaviye ölçmeye mahsûs olan âlât-ı hendesiyenin ikmâline mütevakkıf idi. /116/

İhtâr edelim ki:

Kudema zaviye ölçmek için rub'-u dâ'ire veyahut nısf-ı dâ'ire gibi minkaleler⁷¹² istimâl ederler idi. Bu minkaleler ne kadar küçük olurlar ise merkezlerinde birleşecek olan hutût-ı müstakîmenin birbirine takarrüpleri o kadar artacağından bunlar ile icrâ olunacak zaviye mesâhalarının yanlışı dahî o kadar çok olmak tabi'î idi. Buna karşı bir çare olmak üzere minkaleleri büyüttürler idi. Nısf-ı kutru beş on metre olmak derecesinde 'azîm ve cesîm minkaleler inşa edilmiş buldukları dahî târih-i 'ulûm tarafından haber verilmektedir. Bu kadar cesim olan minkalelerin muhîtları üzerinde zaviyeler o nisbette açılacaklarından /117/ küçük minkaleler ile dûçâr oldukları hatalar biraz tashîh edilebilmiş olur idiyse de işin ehemmiyet-i 'azîmesine nazaran tashîhin bu derecesi dahî bit-tabî' kifâyet eyliyemez idi. Bundan mukaddem bir fikramızda dahî îzâh eylemiş olduğumuz vecihle bu iş bir dirhemden birkaç bin cüz'ünden bir cüz'ünü tartabilmek derecesinde nazik olduğundan o sıkleti tartabilmek için ne kadar dakîk ve hassâs bir terazi lazım ise bir zaviyenin derece ve dakikalarını değil ise de saniyelerini ve onun a'şârını ölçebilmek için o nisbette dakîk ve hassâs aletlere ihtiyaç var idi. İşte Draper'in [sevâbitenin ihtilâf-ı manzar zaviyelerinin tanınması /118/ zaviye ölçmeye mahsus olan âlât-ı hendesiyenin ikmâline mütevakkıf idi] dediği zaman murâd eylediği mükemmeliyet bu mükemmeliyettir. Hakîkat âlât-ı mezkûre bazıları müte'addid dürbünler ile mücehhez ve dürbün camlarının sümütü⁷¹³ kıllar ile muayyen olmak derecesinde o kadar tekâmül ve itmâm edilmiştir ki bir zaviyenin saniyelerini dahî bunlar ile fark etmek taht-ı imkâna girmiştir. Amma bu sözün hükmünü zihinlere lââyık-ı vecihle kabul ettirebilmelidir. Zîrâ bu söz yalnız hükmen ve hayâlen değil maddeten ve fi'len dahî kılı kırk yarmaktır. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Semânın nısf-ı küre-i cenûbiyesinde kâ'in Centauri cemiyet-i sevâbitesinin α harfi Yunanisiyle müsemmâ bulunan parlak ve güzel kevkebi beyn'es-sevâbite bize

⁷¹² Yarım dâ'ire şeklinde geometri aleti.

⁷¹³ Açıklıklar, açılar.

/119/ en yakın olmak üzere mütesavver olup Henderson ve Maclear nâm müneccimler tarafından 1832 ve 1833 senelerinde Ümit Burnu'nda rasat edilmiştir. Bu rasattan istintâc olduğuna göre kevkeb-i mezkûr bize Güneş'in bu'dundan iki yüz otuz bin defa daha uzaktadır. Eğer kutru-ı Şems mahrek-i Arz kadar büyük olsa yani kutrunun tûlü yüz seksen milyon mil derecesinde bulunsa bu halde Centauri'den görüldüğü zaman feza içinde bir nokta gibi görülür idi. Garbında bulunan bir refikiyle beraber bu kevkeb seksen bir sene zarfında kendi merkezi olan Şems etrafında bir devir icrâ eder bu ise düşündürür ki refikiyle beraber bu kevkebin mecmû'u hacm-i Şems'den küçüktür. Cygni nâm cemiyet-i sevâbitenin altmış birinci kevkebi altıncı mertebedeki kevkebden birisidir. Bessel nâm müneccim 1838 senesinde bunun ihtilâf-ı manzar zaviyesini bulmuştur. Bu zaviye bir saniyenin tahminen sülüsüne müsâvîdir. Binâenaleyh kevkeb-i mezkûrun Arz'dan bu'du ba'd-i Şems'den beşyüz /120/ bin defadan daha ziyâde olmak lazım gelir. Onun dahî bir refiki bulunup kendi merkezleri olan Şems etrafında beş yüz yigirmi senede bir devir ederler. Hâlbuki bunların mecmû'-u sıkletleri bizim Şems'in sülüsüne müsâvîdir. Zannetmek lazım geliyor ki nısf-i küre-i şimalimizin en parlak yıldızı olan Sirius, Centauri'deki α dan altı defa ziyâde bir bu'd ile Arz'dan ba'iddir. Muhtemel olan kutru on iki milyon mil olup ziyası dahî Şems'den iki yüz defa daha ziyâdedir. Fakat teleskop ile dahî bakıldığı zaman göz ile fark olunabilecek kadar kutru bulunmayıp gözleri kamaştırarak kadar muzî bir zerre gibi görünür. Demek oluyor ki kevakib yalnız cesamet-i zahiriye ve mer'iyelerince birbirinden farklı olmak ile kalmayıp cesamet-i hakîkiyelerince dahî birbirinden farklıdır. [Spektroskop] denilen ve ecrâm-ı semâviyelerin ziyalarını bit-tahlîl müterekkip oldukları elvândan ecrâm-ı mezkûrenin mevâd-dı tabî'iyе'-i müteşekkilelerini keşfe hizmet eyleyen aletin dahî /121/ gösterdiği vecihle ecrâm-ı semâviye teşekkülât-ı tabî'iyelerince dahî birbirinden farklıdır. Bu alet ecrâmın bize îsâl ettikleri iş'a'-i ziyâ'iyenin kâbiliyet-i inkisârları husûsundaki tebeddülât ile ecrâm-ı mezkûrenin hâyâtlarını dahî bize keşf ediyor. Her ne kadar sevâbitenin bize en yakını bile 'azîm bir ba'idde bulunuyor ise de bu mesafe fezâ-yı gayr-i mahdûd derûnuna doğru atılabilecek hutuvâtın⁷¹⁴ yalnız birincisidir. Diğer bazı kevakib vardır ki ziyaları bize vâsıl olabilmek için binlerce ve ihtimal ki milyonlarca seneler mürûr

⁷¹⁴ Adımlar.

eylemiştir. Bizim usûl-i Şems'imizin hudûdu bile teleskoplarımızın kudreti hâricinde iken şümûs-u sâ'ire'-i cümleleri hakkında ne diyebiliriz? Fezâ-yı gayr-i mütenâhî içinde dünyalar cihânlar toz taneleri gibi serpilmişlerdir. Âlât-ı rasadiye olmayınca göz ile görünmeleri kâbil olamayan milyarlarca ecrâm-ı âzîme'-i semâviyenin kenîse erbâbı tarafından kendilerine isnâd olunan vazifeden yani yeryüzünde insanı tenvîr eylemekten başka vazifeleri /122/ yok mudur? Onların hayret-fezâ-yı 'ukûl olan cesametleri göstermiyor mu ki ecrâm-ı mezkûre merâkiz-i kuvvâ oldukları gibi hem de merâkiz-i harekât olarak diğerk Cümle'-i Şemsiye'ye merkez olacak şümûsdurlar? Bu hakâyık henüz tamamıyla tahakkuk etmemiş olduğu ve bir takım zunûndan ibaret bulunduğu bir zamanda Giordano Bruno namında bir İtalyalı feza ile 'avâlemin 'adem-i tenâhiyesine dâ'ir bir kitap yazmıştır. Bu zat Kopernik'in vefatından beş sene sonra doğmuştur. Kendisi [Konversasyon dö merkridi de sandır] nâm kitabın dahî müellifidir ki bu kitap Kopernik meslek-i hey'iyesini müdafaa eyler. Kezâlik [Kozavnik de totşoz] yani her şeyin sebebi yegânesi nâm kitabın dahî müellifidir. [Akspulizyon de lâyet teriyom mefanet] nâm eseri dahî ilave etmelidir ki 1584 senesinde yazılmıştır. Atide gelecek müneccimlerin istifadesi için 1572 senesinde Kasiyupa cemiyet-i sevâbitesinde içinde birden bire zuhûr edivererek ziyasını ecrâm-ı sâ'ireye /123/ tefevvuk edecek derecelerde arttırmış bulunan kevkeb-i cedîd hakkında icrâ edilen tarassudâtın kâffesini tahrîr ve cem' eylemiş idi. Bu kevkeb-i cedîdi gündüz dahî ap âşikâre ve tamamıyla görmek mümkün idi. Zührenin en parlak zamanındaki parlaklığı derecesine birden bire vâsıl olmuş idi. Sene-i mezkûre Martı zarfında birinci derecedeki kevâkib gibi görünüp ziyasının rengi birkaç defa tebeddül eyledikten sonra nihâyet 1574 senesi Martında bil-küllüye ğâ'ib olmuştur. 1604 senesinde yani râsıt-ı meşhûr Kepler zamanında Serpanter cemiyet-i sevâbitesinde içinde birden bire zuhûr ediveren kevkeb dahî evvelâ Zühreden daha parlak olarak birkaç ay görüldükten ve ziyasının rengi dahî erguvânîden sarıya ve sarıdan kırmızıya tahavvül ettikten sonra müntafi olmuştur.

İhtâr edelim ki:

Bütün bu tafsîlâtı îrâd etmekten /124/ Draper'in maksadı ahvâl-i cûya hakkında kâri'inin ma'lûmâtını bit-tevsî' vüs'at ve 'uzmeti akıllarımızdan hâriç olan bu ahvâle kenîse erbâbının isnâd eylemiş oldukları vezâ'ifin doğru olamayacağını anlatmaktır. Vâkıa şu sahîfeler üzerinde söz biraz uzanıyor gibi görünüyor ise de bilmelidir ki

Draper'in verdiği bu ma'lûmât mebâhis-i sâ'ire hakkındaki tafsîlât-ı beyhûdesine miyas değildir. Burada sözü adeta hülâsatü'l-hülâsa olarak söylüyor. Zîrâ Camille Flammarion gibi asıl erbâb-ı salâhiyet bu keyfiyât-i 'acîbe ve garîbe hakkında o kadar tafsîlâta girişmektedirler ki yastık kadar ciltler doldururlar. İşbu ahvâl-i 'ulviye hakkında kâri'lerin bir fikr-i mahsûs peydâ /125/ etmeleri şu cihetten dahî lazımdır ki Draper malumatı vardıkçe zunûn-ı kenîseyi o nisbette teb'îd eylediği halde hakâyık-ı İslâmiyeye dahî o nisbette takarrub eylemektedir. Zîrâ 'avâlem-i 'ulviyenin 'ukûl-i beşerden hâriç olan işbu vüs'atı hikmet-i İslâmiye pişvâlarının daima nazar-ı hikmet ve hayretlerini celb edegelmiş olup ez-cümle pir rûşen zamîr Celâleddîn Rûmî Hazretleri:

Ahteranend ez verâ-yı ahterân
 Ke-ihitirak u Nûhs nübud-enderan
 Sayeran der-asmanhay-ı diger
 Gayr-in heft asman müştehir
 Rasihan der-tab envar huda
 Ni bihim peyveste ni ez hem cüda⁷¹⁵ /126/

Ebyât-ı şerîfesini îrâd buyurmuşlardır. Fevk'us-semâvât diğer semâlar tasavvuru gösterir ki hikmet-i İslâmiye erbâbı bu meseleyi Draper'den daha ziyâde tevsîf etmektedirler. Zîrâ Draper'in bahs etmekte olduğu olduğu vüsatler herhalde maddeten mevcûd olan şeyler olup cenâb-ı pîrin kast eylediği vüsatler ise o 'avâlem-i maddiyenin mâverâsı olan 'avâlem-i maneviyedir. Bu tasavvur-u mutasavvifânede Hazret-i pîr yalnız da değildir. Ondan mukaddem Hazret-i Hakîm Senâyî [Asmanhast der-vilâyet-i can, Kar-ferma-yı asman-ı cihan]⁷¹⁶ beytiyle bu manâya işaret buyurduğu gibi cenâb-ı pîrden sonra dahî lisân-ı hikmet-i İslâmiye bu manâda pek çok hakikatler söylemiştir. Bu ihtârdan /127/ maksadımız Draper'in tafsîlâtı erbâb-ı kenîsâiyeyi ürkütebilse bile hikmet-i İslâmiye erbâbını asla ürkütemeyeceğini bir daha göstermektir. Sözü yine kendisine bırakıyoruz. Diyor ki:

Hakîm-i şehîr Bruno evvela papazlık mesleğine idhâl edilmiş idi. Dominikenler nezdine girmiş idi. Mebhas-ı ulûhiyet hakkında kenîsenin anlamaksızın îmân

⁷¹⁵ Onlar öyle yıldızlardır ki, yıldızların ötesinde başka yıldızlardır. Onlarda ihtirak (birtakım yıldızların Güneşle bir burçta toplanması) ve uğursuzluk yoktur. Meşhur yedi göğün dışında başka göklerde seyretmektedirler. Allah'ın nurunun ışığında rûsuh bulmuşlardır. Onunla ne aynıdırlar ne de ondan gayrıdırlar.

⁷¹⁶ Can vilâyetinde göklerdir, Cihan göğünün iş buyuranı (âmiri).

edilmesini emr eylediği bir takım esrâr ve hufâyâyâ akıl erdiremeyerek bunlar aleyhindeki mülâhazâtını dahî setr edemediğinden nizâmât-ı kenisâiyenin tayîn eylediği cezalara dahî dûçâr olmuş idi. Bunun üzerine gâh İsviçre'ye gâh Fransa'ya gâh İngiltere'ye gâh Almanya'ya ilticâyâ mecbur oldu ise de Engizisyonun pençesi her yerde kendisini takip eylediğinden biçâre nihâyet yine İtalya'ya avdet eylemiş ve Venedik'te tevkîf olunarak altı sene müddet Pulumb hapishanesinde kitapsız kâğıtsız refiksiz olarak haps /128/ edilmiştir. İngiltere'de bulunduğu müddet 'avâlemin kesret-i bî-nihayesi hakkında konferanslar yaparak îrâd-ı mekâl eylediği gibi en mühim âsârını dahî İtalyan lisânıyla yazmış idi. Kendi aleyhinde zaten mevcûd bulunan şiddet-i nazariyeyi kendine zulüm edenlerin i'tisâfât ve ekâzibini aleyhindeki sözleriyle ve her tarafta dindârâne riyâkârlık altında mestûr gördüğü i'tikâdsızlıktan şikâyet ve kendisi 'akâyid-i sahîha'-i dîniye aleyhinde bulunmayıp belki riyâkârâne bir sûrette mü'min görünenlerin yani ne ahlâkiyâta ne mesâ'il-i îmâniyeye tevfiik kabul etmeyen bir ta'assubun aleyhinde bulunduğunu i'lân ile bir kat daha şiddetlendirmiş idi. [Akşam musâhabâtı] nâm kitabında hakîm-i mûmâ ileyh şu nokta üzerinde ısrar ederek göstermiş idi ki kitab-ı mukaddese ta'lîm-i fûnûna mahsûs ders kitapları değildir. Belki hikmet-i dîniye ve ahlâkiye kitapları olup fizik ve hey'ete 'âid mesâ'ilde bunlar sâhib-i hüküm 'add olunamazlar. Bâhusus teşekkül-i Arz'a /129/ dâ'ir verdiği haberleri yani Arz'ın bir düz ova olarak bir takım sütunlar üzerinde mevzû' bulunduğu ve onun üzerinde bir gök mevzû' olup onun da kendi mâ fevkindeki 'âlem için üzerinde gezilecek bir nev'î döşeme idüğüne dâ'ir verdiği haberleri red etmeliyiz. Bil'akis düşünmeli ki kâ'inât hadsiz nihâyetsiz olup bir takım ecrâm-ı muzî'e⁷¹⁷ ile memlûdur⁷¹⁸. Hattâ bir takım da ecrâm-ı gayr-i muzî'e ile memlû olup bunların bir takımı ise bir nev'î ahali tarafından meskûndurlar. Arz'ın etrafında ecrâm-ı semâviyeden başka bir şey yoktur. İşte Bruno'yu şu yoldaki mütâla'ât şu netîceye îsâl eylemiş idi ki İbni Rüşd'ün mülâhazâtı sahîhe en karîb olan mülâhazâttır. Yani cihânı ihyâ ve inâre eden bir 'akl-ı evvel bir 'akl-ı küllî bulunup şu âsâr-ı meşhûde onun eser-i îcâd ve ihyâsıdır. Her şeyi makamında tutan kuvvet o kuvvettir. Bu kuvvet bulunmayacak olsa her şey fenâ-pezîr olmak muhakkaktır. İşte bu 'akl-ı küll bu 'akl-ı evvel bu kudret-i /130/

⁷¹⁷ Işık veren.

⁷¹⁸ Doldurulmuş, dolu.

‘azîme bu kuvvet-i mahza minel-ezel ilel-‘ebed mevcûd olup her şey onun hükmüne râm olmakla [Allah] nâm-ı celîliyle tebcîl olunan ma‘bûd-u mutlak dahî odur. Onun eser-i kudreti yalnız zevât-ı hayât olan mahlûkâtta değil câmedâtta⁷¹⁹ dahî görülür. Câmedâtın bile kâffesi o kudret-i ilâhiye ile bit-te‘azzû kabûl-i hayâta dâimâ hâzır bulunur. İmdi hakikat-i halde mevcûd olan ve vücûd kendisinden ibaret bulunan ancak müessir-i hakîkî yani Allah’dır.

Buraya dahî ilave etmeliyiz ki:

Kitab-ı semâviyenin tedrîs-i fûnûn kitapları olmadıkları hakkında Bruno lisânından Draper’in îrâd eylediği sözler pek doğrudurlar. Nev‘-i beşer müfredât-i ‘ilmiyeyi kitab-ı semâviyeden öğrenmeye mecbur ve buna münhasır olmak lazım gelir ise hiçbir şey öğrenememiş olacağına şüphe etmemelidir. Meahâzâ /131/ kütüb-i semâviye yalnız hikmet-i dîniye ve ahlâkiyeyi hâvî bulunmakla da kalamaz ve kalmamalıdır. Vâkı‘â kitab-ı semâviyeden [enâcîl] ‘unvânı altında müctemi‘ bulunanları ahlâkiyâtta başka bir şeyi hâvî değil iseler de erbâbı nezdinde kâffe’-i tafsîlden âzâde bulunduğu vecihle İncillerde [dîn] ve [şerî‘at] denilen bir sûret-i külliyyenin yalnız bir cüz’ünü ve mesela bir kitâb-ı ‘umûmînin yalnız bir bâbını teşkîl ederler. Bizce meşhûr olduğu üzere dîn ve millet ikisi bir şey olduğu gibi ‘umûmiyet üzere edilecek bir mubâhasede tahakkuk eyler ki dîn-i hakîkî ve medeniyet-i hakîkiye dahî bir şey demektir. Bunların ikisi dahî nev‘-i beşeri dünya ve ‘ukbâda mes‘ûd edecek tarîk-i yegânedir. [Dünyada] /132/ denilmekten maddiyât ve [‘ukbâda] denilmekten dahî ma‘neviyât maksûddur. Gerek dîn gerek medeniyet nev‘-i beşerin sa‘âdet-i maddiye ve maneviyesini te’mîn noktasında müttehiddirler. Hikmet-i ahlâkiye ciheti işte maneviyat kısmı olup hikmet-i maddiye ciheti dahî kâffe’-i ‘ulûm ve sanâyi‘e varıncaya kadar şümûl ve ihâtasını gösteren bir şeydir. Yalnız İncillerden mâ‘adâ insaniyetin mebâdisinden Hâtemü’l-Enbiyâ Efendimiz Hazretlerine gelinceye kadar erbâbı taraflarından semâviyetleri mu‘tekad bulunan kitapların kâffesi zikr olunan cihet-i maneviye gibi cihet ve daha doğrusu cihât-ı maddiyyeyi de hâvîdirler. Hurâfât-ı Yunaniye ve keldâniye ve îrâniye ve hindiyeye varıncaya kadar hep böyledir. Yani bu hikmetlerin /133/ esâsı hilkat-i ‘âlem ve intişâr-ı benî-Âdemden bede’ ile ulûhiyet ve beşeriyet arasındaki münasebet-i maneviyyeyi tayîn için marifet-i kâ’inâta ait hususata dahî nev‘-i beşerin nazar-ı dikkati celb oluna gelmiştir. Bununla beraber müsellemdir ki bu kitapların ‘ulûma ait mündericâtı emr-i tedrîs ve ta‘allümün onlara münhasır kalmasını istilzâm eyleyecek vüsatte olamaz.

⁷¹⁹ Cansız varlıklar.

Fakat bununla beraber yine müsellemdir ki bunlarda ‘ulûma ta‘alluku derkâr olan noktalar hakkındaki beyânât hakâyık-ı ‘ilmiyeden ba‘îd olmamak dahî lazım gelir. Bir söz efkâr-ı ‘ilmiyeden bir fikir üzerine mübtenî bulunduğu zaman o ‘ilmin hakâyıkına muvâfık olarak mübtenî bulunmalıdır ki hattâ o söze dahî [‘ilmî] denilebilsin. Ve illâ bu sıfat ile tavsîf /134/ edilebilmek ehemmiyetinden te‘arrî ve tecerrud eyler. Bu nokta’-i nazardan mukayese ve muhâkemeye girildiği zaman tahakkuk eyler ki elyevm Kur’ân-ı Kerîm’den mâ‘adâ [Kitâb-ı İlâhî] itlâkına şâyân hiçbir kitap yoktur. Her meselede meydana çıkan muharrefiyet meselesi bu meselede dahî meydana çıkar. Yani bizce dahî semâviyetleri mu‘tekad bulunan İncil ve Tevrat gibi kitab-ı semâviyenin sûret-i asliyeleri dahî hakâyık-ı ‘ilmiyeye muvâfık değil idiler diye bir da‘vâda bulunmaya asla haddimiz ve hakkımız olamaz. Zaten bunların sûret-i asliyelerini görmedik tetkik etmedik ki her ne sûretle olur ise olsun bir hüküm verebilelim. Suret-i asliye’-i hakîkiyelerinin bit-tabî‘ mükemmeliyetlerini i‘tikâda ahkâm-ı Kur’âniye ile mecbûruz. /135/ Fakat bu misillü mebâhis-i ‘âliyeyi hüsn-ü telakkî ve tefehhüm insanların ‘ilimden nasibleriyle mütenâsib olmak tabî‘îdir. İnsan ise bilmediği anlamadığı şeyleri kendi hayalinden uydurmak ile mecbûldür. Binâenaleyh müsteşrikîn-i kirâmdan pek çoklarının zanneyledikleri vecihle Kitâb-ı Tevratiyede hilkat-i ‘âlem gibi mesâ’il-i ğâmizaya⁷²⁰ dâ’ir serd edilen kat‘î sözler bir zamanlar insanların kendi töhmetinden ibaret olup tefsîr ve şerh yollu yazılmışlar iken bir zaman sonra metne karıştırılıp o kitaplara mâl edilmiş olmak pek muhtemeldir. Zîrâ ‘ulûmun târih-i terakkiyâtıyla tatbik edilecek olur ise görülür ki bu sözler ‘ulûmun o zamanlarda vâsıl olmuş bulunduğu mertebe’-i terakkiye ve bu /136/ mertebenin müyesser kıldığı hakâyıka bile muvâfık değildir. Kur’ân-ı ‘azîmü’ş-şânda hakâyık-ı ‘ilmiye ile tevfik kabul edemeyecek hiçbir fikir hiçbir söz bulunmadığı halde nezd-i İslâm’da bile hakâyık-ı mezkûreye mukâbil bir takım hayallerin işe karışmış olduğu görülmüyor mu? Bereket versin ki Kitâb-ı Kerîm’in bir noktası bile tahrîf edilemiyerek sıhhat-i ibtidâ’iyesi muhâfaza edilmiştir. Bereket versin ki bu hurâfât ve hayâlâtın İslâm meyânına nerelerden gelip girdikleri ap âşikâre görülmektedir. Bunlar bize Nasârâ ve Yahûd tarafından gelmiştirler. Hattâ kimlerin getirdikleri bile ma‘lumdur. Getirenler Nasârâ ve Yahûddan gerek ez-dil ü cân⁷²¹ ve gerek bazı mekâsıd-ı husûsiyeye mebnî /137/ kabûl-i İslâm eylemiş olan zevâttır. İşin bu cihetindeki garâbet o kadar tuhafdır ki İslâmiyet’i yalnız hayâlât ve

⁷²⁰ Anlaşılması zor, anlaşılmaz.

⁷²¹ Can ve gönülden.

hurâfât-ı mezkûreye inanmış bulunanların zanlarından ibaret ‘add eylemek lazım gelse bu husûsda zanniyât-ı nasrâniye ve Yahûdiye ile hemen hiç fark kalmaz. O zaman Draper’in bu bâbda düzüp saydığı i’tirâzâtın kâffesi İslâm hakkında da vâki olmak iktizâ eder. Hem de öyle bir vukû‘ ki müdâfaası dahî mertebe’-i imtinâ‘a varır. Lakin hayâlât ve hurâfât-ı mezkûrenin hakâyık-ı İslâmiyeye bil-külliyeye ba‘îd oldukları bedîhiyât-ı kat‘iyedendir. Birkaç sahîfe evvel Draper kendisi diyor idi ki Müslümanlar intikâl-i Hazret-i Nebî’den beş altı sene sonra yani İskenderiye’nin /138/ fethinden bede’ ile ‘ulûm-u riyâziye ve tabî‘iye ile iştigâle başlamışlardır. Eğer Kur’ân-ı Kerîm Yahûd ve Nasârâdan bit-tevârüs o zamanlar cihâmı doldurmuş bulunan esâtiri tamamıyla kabul ve tasdik eylemiş olup da onlardan başka tetkîkâta mâni‘ bulunsa idi ehl-i İslâm o iştigâlât-ı ‘ilmiyeye cesaret alabilir miydi? Bu hareket muhalif-i Kur’ân görülmez miydi? Hazreti Ömer gibi şedîdü’l-batş bir halife böyle bir iştigâle müsaade gösterir miydi? Draper’in bundan evvel kendisi hikâye eylediği vecihle âbâ’-i kenîsâiyenin Yunanilerden beri müntekal olagelen ‘ulûm-u riyâziye ve tabî‘iyeyi imhâ hususunda gösterdikleri şiddet-i ğalîzaya müşâbih bir şiddeti e’imme’-i İslâm rahmetullâhi aleyhim /139/ ecme‘în efendilerimiz hazerâtı dahî göstermezler miydi? Bu hallerin hiç birisi İslâm’da vâki olmayıp da bil-‘akis Müslümanların ilim ve hikmet Çin gibi diyâr-ı küfürde dahî olsa ehl-i İslâm’ın emvâl-i zâyî‘asından olmak sûretiyle ahz ve istirdâdına kendilerini gerçekten me’mûr ve mecbûr görmek derecelerinde çalışmış olurlar ve bu mesâ‘îleri dahî kuru bir iştigâlden ibaret olmayıp iştigâlât-ı müsmireden⁷²² olduğunu Yunanilerden aldıkları her ‘ilmi külliyet derecesinde tevsî‘ ve bazılarını yeniden te’sîs etmiş olmalarını irâ’e ile isbatta bulunurlar ise buna ne ma’nâ verilir? Ne ma’nâ verileceğini beyân hususunda tafsîlâta ihtiyaç yoktur. Hakikat-ı /140/ hâl şudur ki Kur’ân-ı Kerîm’de rutb ve yabis hiçbir emrin hâriçte kalmaması derecesinde bir mütemmimiyet ve mükemmeliyet ile mecmu‘ bulunan ahkâm-ı şerîfenin kâffesi hüküm ve hakâyık-ı ‘ilmiye üzerine mübtenei bulunduğundan bu mebnâları irâ’e ve îzâh eyleyen ‘ilimler ehl-i İslâm’a yabancı gözükmemişlerdir de onun için ehl-i İslâm dahî meyâdîn-i ‘ulûm ve fûnûna kendi semend-i efkârlarının icâlesine sâlih birer yer olmak nazarıyla bakarak bu iştigâlâta girişmişlerdir. Hikmet-i târihiye nokta’-i nazarından peydâ eylediğimiz şu noktaya ciddîce bir sûrette itirâz asla mümkünâtan olmayıp mümteni‘ât-ı kat‘iyedendir. Bu bâbda söylenebilecek şeyin en kutlusu hey’et-i ‘âleme dâ’ir kütüb-i Tevratiyede /141/ mûnderic bulunan akvâlden bazılarının Kur’ân-ı Kerîm’e dahî geçmiş

⁷²² Hayır veren, fayda veren.

bulunması nazar-ı za‘îfinden ibaret kalır. Hâlbuki üstâd-ı mükerrem ve muhteremimiz Musa Kâzım Efendi Hazretlerinin okyanus-u hikmet-i Kur’âniye demek olan ‘ilm-i tefsîrdeki ta‘ammükâtı⁷²³ netîcesinde ele geçirdiği dürer-i⁷²⁴ hakîkatten biz şâkirdânına dahî emr-i nisârından hisse’-i ‘âcizânemize isâbet edebilen mikdâriyle ‘arz ve ihtâr eyleriz ki kitab-ı Tevratiyeden o yoldaki ahbârın Kur’ân-ı Kerîm’de dahî îrâdı kasas nev‘indedir. Kasas-ı mezkûre dâimâ ‘âid ve müteallik oldukları kavme hitâb ve onların kendi mahfûzâtını yâd ve tezkâr nev‘indedir. Vakı‘â [şerî‘atü min kablînâ şerî‘ate lenâ en egtes velem yünker] yani [bizden /142/ evvelkilerin şeriatları eğer Kur’ân-ı Kerîm’de hikâye buyurulup da inkâr dahî edilmez ise o şeriat bizim için dahî şeriatdır] asl-ı fikhîsi müsellemler ise de bundaki hükm-ü mahsûs [şerî‘at] lafzına bakarak bedâheten görülmektedir. Burada maksûd olan şey şeriat yani ahkâm yani kânundur. Ahbâr değil. Ahbâr ise hemen her yerde [iz] ve [izâ] ile masdar olmasından dahî müstebân ve müstefâd olacağı üzere mahzâ milletin arasındaki münasebeti yâd ve tezkâr ile ehl-i kitâbı hakâyık-ı Kur’âniye emrinde dahî ilzâm ve iknâ‘ maksadıyla îrâddan ibarettir. Bunların inkâr olunmamasından bizce dahî o sûretle mu‘tekad olmaları lazım gelmez. Bu ‘adem-i /143/ lüzûm dahî o kadar bedîhi ve âşikardır ki Kur’ân-ı Kerîm’de ahbâr-ı mezkûreden bazıları menkûl bulunmakla beraber onlara ‘ilmen ve fennen taban tabana mu‘âriz ve ‘ilme ve fenne tamamıyla muvâfık olarak ‘ayât-ı celîle’-i sâ‘ire dahî îrâd buyurulmuştur. ‘Azîz ve ‘Alîm olan Cenâb-ı Sâni‘-i Mutlakın Şems’e bir müstekar takdîr ederek Şems’in o müstekarda cereyân-ı deverân etmesi ve Kamere dahî safha’-i ûlasına medâr-ı rücû‘ olacak menâzil takdîr buyurması ve ecrâm-ı semâviyenin ‘umûmuna ‘â’id olmak üzere cümlesinin okyanus-u felekde sabâhat eder şeyler olması ve bir manâ-yı fennîsine göre semânın duhândan⁷²⁵ (eşîr) ibaret bulunması ve ‘âlemin altı günde yaratıldığı ihbâr buyurulduğu zaman o günlerin her biri /144/ bizim saydığımız senelerin binlercesine müsâvî bulunması gibi yüzlerce âyât-ı kerîme daha îrâd buyurulmuştur ki eğer evvelki kasas bizce kâfi olmak lazım gelse bunların münezzel olmaması îcâb eder idi. Hâlbuki evvelkiler kasas ve bunlar doğrudan doğruya bize beyân-ı ilâhîdiler. İşte esâs-ı ‘ulûm üzerine mübteni bulunan bu ve daha bunun gibi birçok ahkâm-ı Kur’âniye delâlet etmesiyle ehl-i İslâm ‘ulûm ile iştiğali farîzadan olmak üzere telakkî eylemiştir. ‘Ulemâya o kadar evsâf-ı medhiye lâyıık görülmüştür ki

⁷²³ Derinleşme, uzmanlaşma.

⁷²⁴ Büyük inci taneleri.

⁷²⁵ Duman.

müellifin kaleminden akan mürekkebe katarâtı⁷²⁶ bir şehîdin yarasından akan hûn-ı mübârek-i şehâdeti katarâtı ile mukayese edilmiştir. Demek oluyor ki [cihâd] denildiği zaman /145/ yalnız manâ-yı askerîsiyle değil manâ-yı ‘ilmiyesiyle dahî ehl-i İslâm onu kendine vazife edinmiştir. Hattâ doğrudan doğruya ‘ulûm-u İslâm’a taalluku bulunan ilim ile iştigal edenlere bu kelimeden muktebes olarak [müctehîd] ‘unvân-ı celîli verilmiştir. İslâm’ın ‘ulûm ile mebâdi’-i iştigali bu sûrette olduğu gibi bu iştigallerin müntehâları dahî ne mertebeye vâsıl olmuş bulunduğunu Profesör Draper yukardaki sözünün nihâyetinde kendisi söylüyor idi. [İşte Bruno’yu şu yoldaki mütâla‘ât şu netîceye îsâl eylemiş idi ki İbni Rüşd’ün mülâhazâtı sıhhat ve hakîkate en karîb olan mülâhazâttır] diye söze başlayarak meslek-i İbni Rüşd’ün hülâsatü’l-hülâsası olmak /146/ üzere beş on satır yazmıştır. Amma serî‘an ihtârında te’hîr etmeyelim ki Draper’in velev ki Bruno’ya isnâden olsun meslek-i İbni Rüşd’dür diye yazdığı o satırları tamamı tamamına öyledir diye kabul etmek kâri’în-i İslâmiyemiz için mûcib-i hata olur. Avrupalılar İbni Rüşd’e kendi meslek-i mahsusu haricinde ve hattâ birçok cihetlerden o meslek-i mahsûsa muhalif şeyler dahî katmışlardır. Bu sebebe mebnîdir ki İmam Gazâlî ile İbni Rüşd arasındaki münâzarayı ikisinin dahî tehâfütlerinden bil-hülâsa bir bâb-ı müstakil teşkîl ederek bundan evvelki beşinci bâba zeyl ve ilave eylemiş idik. Şimdi burada diyeceğimiz söz şudur ki İbni Rüşd’ün meslek-i hikmeti mebâni’i ‘ulûma muğâyir olmadığını /147/ işte Draper ve Bruno itiraf eyliyorlar. Yalnız bunlar değil â? Renan ve Kuzn ve Kunt velhâsıl Şopenhaur ve Böhner’e varıncaya kadar tabî‘iyyûndan maddiyyûndan hakîkiyûna münkirûna varıncaya kadar cümlesi de bu itirafta bulunuyorlar. İbni Rüşd’ün hikmeti ise hikmet-i İslâmiye olduğu nezd-i İslâm’da inkâr edilmeyip yalnız iki noktada Gazâlî o mesleği tahti’e⁷²⁷ eylemiş bulunduğu halde İbni Rüşd tehâfütünde onlara dahî cevap vermiş ve kalben ve vicdânen îmân-ı hakîkî sahibi bir Müslüman olduğunu isbata muvaffak olmuştur. Bu iki noktayı dahî bundan evvelki bâb-ı hâmise ilavemizde şerh ve îzâh eylemişizdir. İmdi istintâc edelim ki ‘ulûmun yeniden yeniye meydana koymuş bulunduğu /148/ hakâyıktan kenîse erbâbı kendi hikmetlerinin indirâsını⁷²⁸ görerek ne kadar telaş eylemek lazım ise etmekte muhtâr ve hattâ ma‘zûrdurlar. İslâm ise üssü’l-esâsı ‘ulûm-u riyâziye ve tabî‘iye üzerine mübtenî bulunan hakâyık ne kadar münkeşif olur ise kendi hikmeti o kadar kuvvet bulacağından

⁷²⁶ Damlalar.

⁷²⁷ Yanlışını çıkarma.

⁷²⁸ Kökten yıkılma, adı sanı kalmama.

hiçbir telaş ve endişeye dūçâr olmak şöyle dursun bilakis itmi'nânını tezyîd ve takviye eyler. Ba'demâ kelâmı yine Draper'e terk ediyoruz. Diyor ki:

İmdi Bruno'ya bir müellif-i hakîm nokta'-i nazarından İbni Rüşd ile Spinoza arasında vasıta diye bakılabilir. Spinoza iddia ediyor idi ki 'âlem ile ulûhiyet hükm-ü vâhidedir. Hâdisâtın kâffesi lâ yetegayyer bir kânuna tâbi' olarak men' ve izâlesi gayr-i kâbil bir muktezâ-yı mübrem sûretinde tecellî eder. /149/ Hakk Teâlâ dahî kâ'inâtı doldurmuş olan kudretiyle mukâvemet-i gayr-i kâbil ve lâ-yetegayyer bir sûrette âsâr-ı kudret gösterir. Hükûmet-i kenîsâiyenin talebi üzerine Bruno Venedik'den Roma'ya nakl olunarak Engisizyon hapishanesine atıldı. Öyle 'âdî bir rafz ve ilhâd ile de değil. Dîn aleyhine doğruya benzemez şeyler yazıp bâhusus kesret-i 'avâlemi ta'lîme çalışmasından dolayı rafz ve ilhâdın eşna'ıyla⁷²⁹ ithâm olunmuş idi. Bu kesret-i 'avâlem mesleği dahî [Tevratlara muhalif ve vahy-i ilâhîye müstenid bulunan dîn-i hakka mugâyir ve bâhusus zelle'-i Âdemden nev'î beşere intikâl eden hâssa'-i mes'ûliyetin ref' ve 'afvı esâs-ı hıristiyâniyesine muzır] diye tavsîf olunmuş idi. İki sene haptiden sonra ithâmına karar verilerek afazozlu olduğu halde hâkimlerin huzûruna götürülüp o zamana kadar söylediği şeyleri geriye alması yani kendi kendisini tekzîb eylemesi teklîf olundu ise de Bruno kabul etmedi. Binâenaleyh [kanı akıtılmaksızın mümkün /150/ mertebe muvâfık-ı merhamet olacak bir sûretle cezalandırılması] kaydıyla cellâtlara teslim olundu. Bu kayd daima ateşe yakılacak olan mahkûmlar hakkında istimâl olunur bir kayd idi. Bruno ise bu hâkimler kendi vücûdunu mahv edebilseler de meslek-i hikmetini mahv edemeyeceklerini ve bu meslek-i hikmetin insanlar meyânında yaşayacağını bildiğinden hâkimlerine dedi ki [siz aleyhimde bu hükmü verdiğiniz zaman benim onu istimâ'im halinde havfımdan ziyâde korkmakta bulunduğunuz muhtemeldir]. Giordano Bruno mîlâdın 1600 senesi Şubatının on altıncı günü Roma'da ihrâk bin-nâr⁷³⁰ edilmiştir.

Yalnız şunu demek kifâyet eder ki:

Böyle bir hâl İslâmiyet 'âleminde asla vukû'a gelmemiştir. Yine Draper söylüyor:

Efkâr-ı hükmiyesinden dolayı kâh bir tarafın ve kâh taraf-ı âharın iltizâmıyla bu yolda 'avâkib-i şedîdeye⁷³¹ /151/ dūçâr olmuş bulunan lâ-yü'add ve lâ-yuhsâ⁷³²

⁷²⁹ Pek şeni'si, pek kötüsü.

⁷³⁰ Ateşte yakmak.

⁷³¹ Şiddetli neticelere.

⁷³² Sayılamaz, pek çok, hesaba gelemmez.

mağdûrînin çekdikleri ezâları cefâları bilâ fûtûr tahattur etmek mümkündür. Fakat bu adamların kâffesinde son dakikalarında bir ümîd var idi. O da bu hayattan hayât-ı uhrâya her ne kadar müdhiş bir tarîkden gidiyorlar ise de her halde bu intikâl bir ye'sden bir sevince ve i'tisâfât-ı beşeriyeden merhamet-i ilâhiyeye intikâl demek olduğuna kat'iyen inanmak ümidi idi. Vâdi'-i holnaktaki seyahati esnasında o mağdûr îmân ediyor idi ki göze görünmez bir el onu yediyor gâyet dost bir delîl ona delâlet ediyor ve bu i'tisâfâtın âlâmına⁷³³ mukâbil ona teselliler veriyor. Vâ esefâ ki Bruno'ya gelince iş böyle değildir. Bruno'da böyle bir ümid dahî yok idi. Uğrunda fedâ-yı cân eylediği meslek-i hikmeti netîcesinde bu ümid dahî mefkûd⁷³⁴ idi. Kendisini böyle bil-küllîye yalnız bulan bir adamın bir karanlık odada hâkimleri karşısında iltizâm eylediği metânette büyüklük yok mudur. Orada ne müdde'î-i /152/ umûmî var ne şuhûd ne avukat. Yalnız [mahkeme'-i mukaddese] diye tavsîf olunan hey'et-i hâkimîn a'zâsı var ki etrafında bir zulmet-i müdhişe içinde koşuşup geziniyorlar. Onların ayakları altında bir mahzen içinde de 'azâb-ı mü'ekkelleri ve ta'zîb edevâtı var. Cihân içinde avâlem-i kesîre var dediği için adamcağızın rafz ve ilhâdına hükmedilmiş. Bu hatasını itiraf etmesi teklîf olunuyor. O diyor ki doğru olmak üzere inandığım şeyi inkâr edemem. İhtimal ki o şeyin doğruluğuna hâkimleri de kanaat ediyorlar. Bu ne merdâne bir metanet ve lâ-yetegayyer bir sebât ve inandığı şeyden zerre kadar ayrılmamak derecesinde bir irtibât Bruno tarafında görüldükten sonra bir de ondan on beş asır mukaddem kâhin-i kebîr Kayfîn⁷³⁵ kavvasları salonunda ocak başında horoz öttüğü zaman Hristos'un⁷³⁶ Petrus'a baktığına dâ'ir Luka incilinin yigirmi ikinci bâbının 61 numrolu âyetine bir nazar etmeli de iki hâlin arasındaki farkı düşünmeli. /153/ Meahâzâ hükümet-i kenîsâiyenin Bruno hakkında verdiği hüküm yine o Petrus denilen taş üzerine bina edilmiş bulunan kenîse nâmına verilmiştir.

Biz deriz ki:

Draper'in bu sözü gâyet mühim bir sözdür. Hıristiyanlık ile Müslümanlık arasında ehemmiyeti kâbil-i tayîn ve tarif olamıyacak derecelerde icrâsı lazım olan bir mukayesenin mizânı dahî bu sözdür. Biz bu mukayese'-i mühimmeyi [beşâ'ir-i sıdk-ı

⁷³³ Elemlerine.

⁷³⁴ Kaybolmuş, olmayan.

⁷³⁵ Caiaphas.

⁷³⁶ Hz. İsa(as.)

nübüvvet-i Muhammediye] nâm eserimizin [mü'miniyet] bâbında şerh ve tafsîl eylemişizdir. İncillerde Ashâb-ı 'Îsâ'nın bir su'ûbet⁷³⁷ ve müşkilâtta o nebî-yi zî-şânı inkâr derecelerine kadar hikâye edilen sebatsızlıkları metânetsizlikleriyle bir de Uhud ve Hendek gibi ma'ârikde⁷³⁸ Ashâb-ı Rasûlullah'ın fedâ-yı /154/ ser ü cân derecelerindeki metanetlerinin mukâyesesi her zaman lazım olduğu gibi işte şu nizâ'-ı 'ilm ü dîn meselesinin bu noktasına dahî ziyâdesiyle lazımdır. Muallim Draper işbu altıncı bâbını dahî şu sözüyle hîn-i hitâm ederek diyor ki:

Kenîsenin bu cinâyet-i cesîmesinin kısâsı olmak üzere ihtimal ki Roma'da St. Peter kilisesi ortasında Bruno'nun heykeli i'lâ olunacağı gün dahî yaklaşmaktadır.

Biz deriz ki:

Biz bu bâbda profesör Draper'in tahmînine iştirâkden ziyâde hakîm Mister Karlayl'ın tahminine iştirak etmekteyiz. Fâzıl-ı hikmet-perver birâderimiz Mahmûd Es'ad Efendi Hazretleri Karlayl'ın İslâmiyet hakkındaki mütâla'âtı /155/ [şerî'at-ı İslâmiye] ünvanıyla ahîren neşrine muvaffak oldukları eser-i nefisde tercüme ve îrâd olduktan mâ'adâ her biri bir ders-i hikmet itlâkına şâyân olan birçok makâlât-ı mahsûsa ile dahî mebhâsı tevsi' ve şerh ve îzâh buyurmuşlardır. Eser-i mezkûrun mütâla'asından hâsıl olan fikir ile gönlümüz tahmin etmek ister ki St. Pierre gibi ma'âbed-i cesime içine menâbir-i hutbânın⁷³⁹ vaz' olunacağı gün yaklaşmakta bulunsun. Bu tahmin Profesör Draper'in tahmini kadar hâl-i mahâlle ta'lik 'addolunamaz. Zîrâ Bruno gibi hükemâ kadir-şinâsân nev'-i beşer nezdinde ehemmiyetlerini arttıra arttıra ne mertebeye vardırabilecekler idiyse bugün vardırırmışlardır. Draper İbni Rüşd'ün Spinoza'ya /156/ intikâline Bruno'nun vesâtat eylemiş olduğunu ne güzel söylüyor idi. İbni Rüşd'ü Spinoza'ya tebliğ ve nakil demek hükmen hikmet-i İslâmiyeyi Avrupa'ya nakil ile müsâvîdir. Mademki Bruno dahî gerek bilerek gerek bilmeyerek Avrupa'da hikmet-i İslâmiye nâdîlerindendir bir zaman gelip de St. Pierre mabedi derûnunda kendi heykelini görmekten ziyâde nidâ eylediği hikmetin minber-i hitâbetini görmekten rûhu elbette daha ziyâde şâd olur.

Draper'in sözleri arasında iktiza eyledikce bazı îzâhat ve ihtâratta bulunmuş idik. Şimdi muallim-i mûmâ ileyhın altıncı bâbın resîde'-i hitâm olması üzerine bu meselenin /157/ 'umûmiyeti hakkında birkaç söz söyleyeceğiz.

⁷³⁷ Güçlük, zorluk.

⁷³⁸ Savaş meydanları.

⁷³⁹ Hutbe minberleri.

Draper'in sözlerini bilâ noksan tamamıyla tercüme eylemiş bulunduğumuzdan sûret-i ifadesine dikkat olunur ise anlaşılır ki kenîse erbâbı maârif-i beşeriyeye dâ'ir kitab-ı Tevratıyede her ne görmüşler ise insan için mümkün olabilecek ilim bundan ibarettir ve 'ilmin bu derecesi de kâfidir zannına düşerek onlar ile tevfiği kabul edemeyecek olan hangi hakikat baş gösterecek olur ise hemen başını ezip mahvetmeye yürümüşlerdir. Mülâhazât-ı mesrûdemiz meyânında dahî demiş olduğumuz vecihle ellerindeki Tevratlar nesh-i asliye ve hakikiye olsalar idi böyle bir gayrette belki mazûr /158/ görülebilirler idi. Amma yine hiçbir vecihle isâbet etmiş olamazlar idi. Zîrâ Kitâb-ı Hakîkî'-yi İlâhînin te'vîl ve tefsîrini Hakk Teâlâ Hazretlerinden başka kimsenin bilemeyeceği muhakkak olmakla beraber 'âlemde mertebe'-i rûsûha varmış olanlar o Kitâb-ı Kerîm'in münzel min 'indillâh olduğunu asla şüphe edemeyeceklerinden tefsîr ve te'vîli lazım gelen yerlerde 'ilimlerinin yettiği ve akıllarının erdiği kadarını bil-icrâ bil-küllîye akıllarının ermediği müteşâbihâtı dahî [müteşâbihât] sınıfına ayırarak onlar hakkında te'vîlât-ı beyhûdeden ictinâb ederler. Bu kaide Nasârâ nezdinde dahî mevcûd olsa idi 'ulûma karşı hiç de bu müşkil nizâ'a kıyâm etmezler idi. Hele ellerindeki /159/ nüshalar nesh-i sahîha olmadıkları için onların zahiri olan hükümlerini muhâfazada bu derecelere kadar şiddet göstermiş olmaları hakikaten istiğrâb olunacak mevâddandır. Bu meselenin hikmet-i İslâmiyeye tatbikine gelince: Kur'ân-ı Azîmü's-şân Tevrat'tan bazı şeyleri nâkil olmakla beraber hakâyık-ı 'ilmiyeyi tetkîk ve tefehhusdan İslâm'ı men' etmek şöyle dursun o yolda sevk ve icbâr bile etmektedir. Yeryüzünde gezerek 'avâkıb-ı evvelîni görmek ve evvelînin bizlerden daha kavî olduklarını müşâhede eylemek hakkındaki âyât-ı kerîmenin coğrafya ve târih ile iştigâli emretmesinden bede' ile arıların bir şifalı macun yaptıklarına nazar-ı hikmetimizi celb ile tabâbet ve Arz'ın /160/ hazâ'in-i günâ-günü hâvî olduğunu ihbâr ve demirin kuvvet ve kudreti hâiz olarak halk edildiğini işaret ile tabakâtü'l-Arz ve ma'deniyât velhâsıl ecrâm-ı semâviyenin denizde gemiler yüzdüğü gibi semada yüzdüklerini beyân ile 'ilm-i hey'et bizlere tavsiye buyurulmaktadır. Yalnız bu 'ilimlere de mahsus değil â sivrisinekten develere kadar meseller darbı ve hilkatleri hakkında nazar-ı hikmetimizin celbi ile târih-i tabî'i dahî tavsiye olunduğu gibi maârif-i beşeriyenin her ciheti de böyle bir sûrette tavsiye olunmaktadır. Hele [Bilenler bilmeyenlerle müsâvî olur mu?] âyet-i celîle gibi âyât ile 'ulûmun 'ulüvv-i kadr ve semû kıymeti beyân edilmiştir ki bu kadr-i hakâyıka mukâbil /161/ bulunan millet-i İslâmiyenin 'ulûma yabancı ve bâhusûs düşman olup kalması mümkünâtan değildir. İşte bu sebebe mebnî zuhûrlarını müte'âkib ehl-i İslâm 'ulûm ile

ve ‘ulûmun tatbikatı demek olan sanâyi’ ile iştigâle başlayıp keşfiyât-ı ‘ilmiyenin kâffesinde Avrupalılara tekaddüm eylemişlerdir. Fas ve Endülüs Arapları gemiciliği pek ileriye götürmüşlerdir. Onlar zamanına kadar kudemâ-yı mellâhân⁷⁴⁰ karadan pek de ayrılamazlar ve karayı gözlerinden ğâ’ib ederek büyük enginlere doğru uzun uzadıya uzayamazlar iken semût-u kevâkibden tarik-i bahriyeyi bulup enginlere doğru açılmak /162/ cesareti en evvel Müslümanlarda görülmüştür. [El-Mağrûrîn] denilen ve o kadar maharet ve cesaret-i bahriyelerinden dolayı gururda bile haklı görülen Müslüman gemicileri Atlantik denizlerinde cenûben ve garben ve şimâlen o kadar cevelânlar icrâ eylemişlerdir ki bunların Amerika sevâhiline kadar vardıkları hakkında bile rivâyetler mevcuttur. İslâmiyet bu mesâ’î-yi ‘ilmiyenin hiç birisine mâni olmak şöyle dursun bunların kâffesini emretmiştir. Keşfiyât-ı ‘ilmiyesinden dolayı hiçbir Müslümanın Bruno’nun haline konulduğu yoktur. Yalnız mezâhib-i maneviyelerinden dolayı iki üç kişinin dûçâr-ı ta’zîr edilmiş oldukları tevârih-i İslâmiyede münderic ise de bunlar /163/ mesâ’il-i ‘ilmiye ve fenniyyeden dolayı değil efkâr-ı tasavvufiyelerinden dolayı dûçâr-ı ta’zîr olmuşlardır. Bu ta’zîr dahî Engisizyon ahvâli gibi olmayıp hattâ bir bakıma o biçâreler dahî aġrâz-ı şahsiyeye feda olmuşlardır. Zîrâ İslâm’ın hey’et-i umûmiyesi bunları tahattâ’ şöyle dursun bilakis bunların velâyetlerine kâ’il olarak kabirleri üzerinde türbeler inşâ edilmiş ve onların şehâdetlerinden sonra dahî meslek-i tasavvufîleri fî’len ve ‘alenen ve maddeten devam etmiştir. Binâenaleyh nizâ’-ı ‘ilm ü dînin bu ciheti olsa olsa sırf Hristiyanlığa ait bir cihet olup İslâmiyet bu cihetten bil-küllüye hâriç ve binâenaleyh itirâzâtın bu türlüünden tamamıyla masûndur. /164/

YEDİNCİ BÂB

ARZIN ÖMRÜ HAKKINDAKİ İHTİLÂFÂT

Draper bu bâbın muhteviyâtını ber vech-i âtî hülâsa eyliyor:

Tevratın rivâyeti --- Arz yalnız altı bin seneden beri mevcûd olup altı günde halk edildiği --- Esnân-ı enbiyâdan muktebes hesâb-ı şe’n --- Tevratın rivâyât-ı muhtelifesinden a’dâd-ı sinince zuhûra gelen müşkilât --- Tûfân Hikâyesi --- Arz’ın benî beşer tarafından yeniden meskûniyeti --- Bâbil Kulesi --- İhtilâf-ı elsine --- Lisân-ı ibtidâ’i --- /165/ Müşteri sabitesi kutuplarının basıklığı hakkında Kassini’nin keşfi --- Arz kutuplarının basıklığı hakkında Newton’un keşfi --- Bu

⁷⁴⁰ Gemiciler, kaptanlar.

iki keşifden şu basıklıkların bir sebep-i mihânikîden neş'et eylediklerinin anlaşılması --- İlm-i tabakâtü'l-Arz'ın suhûr-ı munzadayı keşif ile Newton ve Kassini'nin hükümlerini te'yîd etmesi --- Bu halde ğâyet medîd edvâr-ı jeolojikiye kabûlüne lüzum görünmesi --- Hilkat mesleğinin terkiyle tekâmül mesleğinin kabûlü --- İnsanın kıdemine dâ'ir keşfiyât --- Zamanın ve fezânın mikyaslarının 'adem-i tenâhîsi --- Ömr-i dünyaya ait olan mübâhasenin ne kadar i'tidâl ile yürütüldüğü.

Draper mündericât-ı mezkûreyi ber vech-i âtî tafsîl ve îzâh eyliyor:

Kâ'inâtın cihât-ı sâ'iresine nisbetle Arz'ın mevkî'-i mahsûsu bir münâza'a'-i şedîde ve medîde netîcesinde tayîn olundu. Kenîse hey'eti bu bâbda /166/ ğalebeyi kendi nazariyesine kazandırmak için ölüme varıncaya kadar her gûna vesâ'iti icrâ eyledi ise de bunlar hep beyhûde çıktılar. Kopernik mesleğinin hakîkatindeki bedâhet gayr-i kâbil-i mukâvemet idi. Nihâyetü'l-emr Şems'in merkez-i âlem olup onun harekâtını tanzîm eylediği ve Arz ise Şems'in etrafında döner seyyarelerden hem de en küçüklerinden birisi olduğu sûret-i katiyede kabul olunmuş idi. Kûrre-i Arz'ın ömrü meselesi meydana çıkıp da o bâbdaki münâza'âtın zuhûrundan haberdâr olduğu zaman kenîse evvelki mu'âmelesinden daha ihtiyâtkârâne bir tavır aldı. Zîrâ kendisine intikâl eden rivâyât-ı müteselsile bir defa daha tehlikeye konuluyor demek idiye de bu yüzden o kadar tehlikeli bir sûrette dûçâr-ı muhâceme olmadığı itikad eyliyor idi. 'Âlem içinde Arz'ın takaddüm ve tefevvukunu kaldırmak kenîsece esâs-ı vahyi münderis eylemek nazarıyla telakkî edildiği halde hilkatın târih-i vukû'una dâ'ir mübâhaseye girişmek /167/ bir dereceye kadar tecvîz olunabilir idi. Fakat biraz sonra bu derece tecâvüz edildi. Bu mesele dahî merkezîyet-i 'âlem meselesinden daha az tehlikeli olmadı. Menşe'-i hilkat-i 'âlem hakkında [Time] nâm eserinde [Sen ve ben tahattür etmeliyiz ki biz insandan başka bir şey değiliz. Esâtir-i evveliyenin bize verdiği haberleri hüsn-ü telakkî ederek daha ziyâdesini merak etmemek bize lâyıktır] diyen Eflatun'un mütâlaasına tarafgirlik etmek mümkün değil idi. St. Augustin'den beri mesâ'il-i 'ilmiye ve fenniyenin kâffesinde Tevratlar hüccet-i kâtı'a ittihâz olunmak yolunu tutup erbâb-ı kenîse bu bâbda Tevratlardan öyle bir takım netâyic istintâc eylemişler idi ki bunlar terakkîyât-ı 'ilmiye şehrhâhı üzerinde gayr-i kâbil-i iktihâm mevânî' teşkîl eyliyorlar idi.

İhtâr edelim ki:

İşbu yedinci bâbın medhali olmak üzere bu meseleye dâ'ir Draper'in söylediği /168/ şu sözler bundan evvelki bâblarda söylediği sözlere kıyâsen gâyet mutedil görülürler. Zîrâ bundan evvelki bâblarda sarâhat-ı lâzimesiyle isbat eylemiş idi ki St. Augustin ve onun gayret-i Hıristiyanîyesine iştirâk eyliyen sâ'ir kenîsâiye şehrâh-ı terakkî üzerinde velev ki gayr-i kâbil-i iktihâm olsun mevânî' ikâ'ıyla kalmamışlar idi. 'Ulûm için öyle bir terakki yolu hiç yok idi. Çünkü 'ulûm dahî sûret-i külliyyede mahv edilmiş olduğundan vücûdu kalmamış idi ki yolu tasavvur olunabilsin. Profesör cenapları bu mukaddimeyi serd ile asıl maksûdu olan mukâyeseye bundan sonra mübâşeret eyliyor. Diyor ki: /169/

Tevratların bu mesele hakkındaki hâvî oldukları malumattan yalnız birkaç tanesini ihtâr edeceğiz ki bunların sûret ve keyfiyetine nazaran iş pek kolay anlaşılabilir. Mesela diyor ki: Emr-i hikat altı gün devam ederek yedinci günü dahî Hâlik Teâlâ Hazretlerinin istirahatı teşkîl eylemiştir. Bundan dahî istidlâl olunmuş idi ki Hakk Teâlâ Hazretlerinin her bir günü bin seneye müsâvî olduğundan hâyât-ı 'âlem altı bin sene devam edecek ve bu altı bin sene hep metâ'ib⁷⁴¹ ve elâm ile geçip ondan sonraki bin sene zarfında istirahat mümkün olacaktır. Şu hale nazaran 'alel-'umûm kabul olunuyor idi ki Hazreti İsa tevellüd eylediği zaman dünyanın ömrü dört bin senelik idi. Fakat takvim hususunda Avrupa o kadar takayyüdsüzlük gösteriyor idi ki milad-ı İsa'dan 527 sene mürûr edinceye kadar henüz mebdî'-i takvimini tayîn etmemiş idi. Diyonisyus Exiguus yahut Küçük /170/ Denis namında bir Romalı papazdır ki takvîm-i cedîdi te'sîs ederek hâlâ bütün Avrupa o takvimi isti'mal eylemektedir.

Biz diyoruz ki:

Emr-i hilkatın altı günde hitâm bulmuş olduğu kavî-î şerîfi Kur'ân'a muvâfıktır. Fakat bunun manâsı ahbâr-ı Tevratîyeden Yahûd ve nasârâya ve bir aralık bazı müfessirîn-i kirâma dahî intikâl etmiş olan manâya muvâfık değildir. Hele yedinci günün istirahat günü olduğu ve bu günde Hakk Teâlâ Hazretlerinin dinlendiği meselesi hükm-ü Kur'âna mugâyirdir. Çünkü böyle bir zan Hakk sübhânehû ve Teâlâ'nın [Kayyûm] sıfatıyla tevâfuk edemez. Sûre-i Bakara'da Âyet'el-kürsîde [Allâhü lâ ilâhe illâ hû. El-Hayy'ül-Kayyûm. Lâ te'huzühû sinetün velâ nevm] hüccet-i Kur'âniyesi /171/ bu istirahat zannını külliyyen iptal eylemiştir. Kendisini nevm⁷⁴² ve sine⁷⁴³ ahz etmek

⁷⁴¹ Yorgunluklar.

⁷⁴² Uyku.

⁷⁴³ Uykulama.

şanından olmayan bir Kâdir-i Kayyûm'u istirahatata muhtâc edecek ta'abbın⁷⁴⁴ ahzını tasavvur etmek hikmet-i Kur'âniye ile tevfiik kabul edebilecek zanlardan olamaz. Emr-i hilkatın altı günde vukû'u hakkındaki ahbâr-ı Tevratiyenin Kur'ân-ı Kerîm'deki [fi sitteti eyyâmin]⁷⁴⁵ kavli-i şerîfini manâ-yı hakîkî ve 'ilmiyesi ile tefsîr edemeyeceği mertebe'-i vuzûha çıkar ki Tevrat'ta birinci günde Hakk Teâlâ'nın gökleri ve yeri ve ziyayı yaratıp badehû ziyayı zulmetten bit-tefrîk ziyaya [gündüz] ve zulmete [gece] tesmiye eylediği ve ikinci günde feleki yaratıp yukardaki suları aşağıdaki sulardan /172/ ayırdığı ve üçüncü günü aşağıdaki suları bir yere cem' ile [deniz] tesmiye eylediği hikâye edildikten sonta tâ dördüncü gün Şems'i Kamer'i ve kevâkib-i sâ'ireyi yarattığı beyân olunuyor. Şems'in hilkatından evvelki üç güne [gün] itlâkına nasıl yol bulduğu ve Şems ve Kamer ve nücûm-u sâ'ire halk olunmazdan üç gün evvel yani daha ilk günü ziya ve zulmetin halkı demek ne demek olacağı düşünülür düşünülmez böyle münasebetsiz şeylerin hakâyık-ı mahzayı câmi' ve muhbîr olan Kur'ân-ı 'azîmü'-ş-şânı tefsîre medâr olamayacağı hakîkati kendi kendisine meydana çıkar. Bazı müfessirîn-i kirâmımızın ahbâr-ı Tevratıye mâhiyetindeki bu münasebetsizliğe vukûf peydâ /173/ etmeksizin oradaki altı gün ile Kur'ân-ı Kerîm'deki [fi sitteti eyyâmin] kavli-i şerîfini manâ-yı vâhidde alarak o sûrette tefsîr etmiş olmaları ehl-i İslâm'ı mutlaka o tefsîri kabule mecbûr edemez. Kelâmullâhı tefsîr inhisârı şahs-ı vâhide verilmemiştir. [Râsihûn fil-'ilim] olan zevât-ı kirâmın her biri 'ulûmdan fûnûndan kendilerine müyesser olan mikdâra göre âyât-ı Kur'âniyeyi tefsîr ve te'vîl ederler. Vaktiyle müfessir-i hakîm Hazret-i Râzî Kur'ân-ı Kerîm'deki [fi sitteti eyyâmin] kavli-i şerîfiyle Tevrat'taki altı gün arasında zan olunan iltibâsı⁷⁴⁶ ref' için pek güzel tetkîkât-ı 'ilmiyede bulunmuş olduğu gibi müte'ahhirîn ulemamızdan Bağdatlı Alvasizâde dahî /174/ tefsîr-i şerîfinde bu mesele'-i 'ilmiyeyi Râzîden daha güzel bast ve temhîd eylemiştir. Bu abd-i 'âciz ise her devlet için birer târih-i hususi yazarak bir târih-i umûmî haline koymuş olduğum [Kâ'inât] nâm esere [Hilkat-i 'âlem ve intişâr-ı benî Âdem] emrinde Kur'ân ile akvâl-i hukemânın mukâyesesi yolunda kaleme aldığım bir mukaddimedede vukûf ve malumatımın kifâyet edebildiği derecelerde amma bundan bir rubu' asır mukaddem ki vukûf ve malumatımın müsaadesi mertebesinde bu meseleyi te'vîl eylemiş idim. Bu kadar külfetlere de ne hâcet? [fi sitteti eyyâmin] deki eyyâmı Kur'ân-ı 'azîmü'-ş-şân yine kendisi tefsîr eyleyerek [inne yevmen 'inde rabbiküm ke-elfi senetin mimmâ

⁷⁴⁴ Yorgunluk.

⁷⁴⁵ Altı günde.

⁷⁴⁶ Karıştırmak, benzetmek.

te‘uddûn]⁷⁴⁷ âyet-i kerîmesiyle eyyâmın /175/ manâ-yı Kur’âniyesini tevsîf buyurmuştur. Draper’in biraz daha sonra söylediği sözlere nazaran Rabbimiz nezdinde sene denilen şeyin bizim saydığımız senelerin bini gibi olduğu bilâhere Nasârâya dahî intikâl eylediği müstebân oluyor ise de gerek Yahûdun gerek Nasârânın kelimâ-i hakîkî’-i ilâhiyeyi daima yanlış anlamış bulunmalarına zamîmeten bunu da yanlış anlamış buldukları kendi kendisine meydana çıkıyor. Baksanıza Draper ne diyor! Emr-i hilkatın altı gün devam etmiş olduğu hakkındaki rivâyet-i Tevratîye ile bir günün dahî bir seneye müsâvî olduğu hakkındaki hükümden hayât-ı ‘âlemin altı bin sene devam edeceği istidlâl olunmuş. Bu istidlâl için biz hiçbir karîne hiçbir /176/ işaret görmüyoruz. Bir günün bir seneye müsâvî olmasından hilkatın adı günler ile altı gün sürmüyüp altı bin sene sürmüş olduğu istidlâl edilse idi bunu makul bulabilir idik. Fakat altı günde yapılan bir iş yine altı gün devam edebilecek zan olunup da bundaki bedâhetin butlânına mukâbil o günlerin beherini biner sene addederek hayât-ı ‘âlemin devamını altı bin seneye kasr etmek için eğer bir medâr-ı istidlâl bir işaret bir karîne bulabilirler ise bize de göstermelerini reca ederiz. Hâlbuki Rabbimiz ‘indinde bir gün bin sene olmakla da maksûr değildir. Zîrâ âyet-i kerîme [elfe senetin] değil [ke-elfi senetin] dir. Yani bir gün bin sene /177/ [gibi] dir. Lisân-ı Arabın esmâ’-i a‘dâdının gayesi [elf] olduğundan o gaye’-i esmâ’-i aded gibi olmak kesret-i ‘azîmeden kinâyedir. Bizim gibi kullarda yevmin ‘indillâh ne kadar büyük bir zaman olduğu hakkında bir fikr-i mahsûs peydâsı için böyle buyurulmuştur. Hattâ manâ-yı lügaviyesince dahî yevmde zamanca bir had yoktur. Zamanın bir kısım gayr-i mahdûduna dahî bu kelime itlâk olunabilir. Burada şu îzâhatı vermektен maksadımız Draper’in hilkat-i şeş-rûzayı temeshur⁷⁴⁸ derecesinde istihzâlarına bizim [fî sitteti eyyâm] ımızın masûniyeti hakkında genç mütefenninlerimizin nazar-ı dikkat ve hikmetlerini celb eylemektir. İşin bundan sonrası için kelâmı yine Draper’e terk ediyoruz. Diyor ki: /178/

Mukaddemleri şe’n-i i‘sârın tevrihi için müsta‘mel olan usûl [patriyakların] enbiyânın ömürleri üzerine yürütülen hesaplardan ibaret idi. Hâlbuki bu bâbdaki a‘dâdın aralarını tel’lif edebilmek müşkilât-ı azimeyi mucib oldu. Hattâ intifâdâtan masun olan o zamanlarda itikad olunduğu vecihle Hazreti Musa kendisine isnâd olunan kitapların mü’essir-i sahîhidir diye kabul olursa bile müşârun ileyhın kendi velâdetinden pek çok mukaddem vukûa gelmiş olan ahvâli

⁷⁴⁷ Hac Suresi, 47; “Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız bin yıl gibidir”.

⁷⁴⁸ Maskaralık, alaya alma.

yazması keyfiyeti üzerinde lüzûmu kadar te'emmül⁷⁴⁹ edilemiyor idi. İlk esfâr-ı hamseyi⁷⁵⁰ kâffe'-i tafsilâtıyla min kablü'r-rahmân vahy olunmuş bir kitaptır diye telakkî eylemek adeta mümkün değil idi. Zîrâ Hakk Teâlâ bu kitabın bir vech-i sıhhat-i muhâfazası esbâbını istihzâr etmemiş idi. İşbu kitaplardan eslâfa intikâl eden birçok rivâyetler yekdiğeriyle mütenâkız görölüyorlar idi. Ezcümle samariten lisânıyla muharrer olan metni hilkat-i 'âlem ile tufan arasında /179/ bin üç yüz yedi sene mürûr eylediğini ve nüsha'-i ibrâniye bin altı yüz elli altı sene geçtiğini ve sebtantların tercüme eylediği nüsha bu müddetin iki bin iki yüz altmış üç sene olduğunu haber veriyor idi. Yine bu nüsha hilkatten Hazreti İbrahim'e kadar olan zamanı nüsha'-i ibrâniyeden bin beş yüz sene daha ziyâde haber veriyor idi. Hâlbuki tufanın hilkat-i 'âlemden tahminen iki bin sene sonra vukûa geldiği ve Hazreti İsa'nın dahî tufandan iki bin sene sonra doğduğu umûmen kabul olunuyor idi. Bu meseleyi tettebbu eden ulema tasdîk ediyorlar idi ki Hazreti Mesih'in bi'seti târihini tayîn eyleyen rivâyât-ı muhtelifeye yüz otuz ikiye bâliğ olmaktadır. İhtilâfâtın bu kadar çokluğundan da istidlâl eyliyorlar idi ki Tevratların beyân eyledikleri târihleri kabul için 'âlemi icbâra mahal yoktur. Zîrâ bu haberlerin muhâfaza'-i sıhhati taraf-ı bârîden te'mîn edilmemiş olduğu bedîhi ve âşikar olduğu gibi zikr olunan /180/ ahbâr-ı mütehâlifeden hangisi doğru olmak lazım geleceği de başkaca beyân olunmamıştır. Bu bâbda en muteber eshâb-ı efkâr bile hatadan sâlim değil idi. Ezcümle sebtantların tercüme eyledikleri Tevrat nüshasında Matusalemin tufandan sonraya kadar yaşatılması gibi.

Biz diyoruz ki:

Bu fıkra da Tevratların tahrîrini Hazreti Musa'ya isnâd etmek maddesi Draper tarafından meşkûk gibi gösteriliyor. Bunun sebebini âsâr-ı sâ'iremizde tevzîh ve tafsil eylemiş idik. Onları okumuş bulunanlar tahattur ederler ki elyevm müsteşriklerin en eski nesh-i ibrâniyeyi tetkîk ederek bunların bir şeyi ifade ile yazılmamış olduklarına ve birkaç kalem mahsûlü olmak üzere yazılmış /181/ bulduklarına dikkat ediyorlar da onun için Tevratların Hazreti Musa tarafından te'lîf olduğu hakkında Yahûd ve bâhusûs Nasârânın itikadını red eyliyorlar. Bizim şu eserdeki maksadımıza göre meselenin bu ciheti bambaşka bir meseledir. Bizim buradaki bahis nokta'-i nazarından bu meseleyi telakkîmiz şu sûrette olacaktır ki bizce Tevratın sûret-i asliye ve sahîhiyesi dahî Hazreti

⁷⁴⁹ İyice, etraflıca düşünme.

⁷⁵⁰ Tevratın ilk beş cildi.

Musa'nın eser-i te'lîfi olmamak lazım gelir. Hasbe'l-İslâmiye îman ile mükellef olduğumuz Kur'ân-ı 'azîmü's-şânın bize verdiği haber-i sahîha göre Tevrat-ı şerîf kitab-ı münzeledendir. Kitab-ı münzelenin inzâli Hakk sübhânehû ve Teâlâ kabline atf olunur. Kitab-ı münzele eser-i sun'-u beşer değildir. Bir kimse /182/ tarafından te'lîfi değil a taklîdi tanzîri dahî mümkün olamaz. Bu sûretle Hazreti Musa'ya nâzil olmuş bulunan kitâb-ı şerîfin ortada vücûdu kalmamıştır. Ebul Fidâ gibi bit-tabî' ahbâr-ı Yahûdiyeden iktibâs-ı malumat eylemiş bulunan Arap müverrihlerinin sarâhaten yazdıklarına göre belâyâ-yı esâret esnasında Tevrat-ı şerîfe nüshaları Bâbilliler tarafından mahv edilmişlerdir. Hâniyâ şu Kudüs-ü Şerîfin de heykelin de Yahûdiliğe müteallik her şeyin de tahrîb ve imhâsına kıyâm edildiği zaman nesh-i Tevratıye dahî imha edilmişlerdir. Bilâhere İran tarafında hükümetce tebeddül vukua gelerek Keyanyan mevki'-i iktidara geçmek hasebiyle Yahudiler esaretten afv ve itlâk olundukları /183/ zaman Hazreti Uzeyr kendi ezberinde kalabilmiş olduğu derecede Tevratı kâtiplere tilavet ve imlâ ederek yazdırmıştır. Arap târihlerinin bu rivâyetleri Yahudiler içinde münteşir ve binâenaleyh cümlesinin malumu olduğu halde rivâyât-ı mezkûreye Yahudiler tarafından itirâz edilmemiştir. Fakat bilâhere Tevrat diye bize intikâl eden nüshalar acaba Hazreti Uzeyrin tilavet ve imlâsına olsun muvâfık mıdır? Buna bile emniyet-i tâmmeye ile inanamayız. Çünkü gerek Draper'in burada muhtasaran ve gerek Rahmetullâh Hindî mağfûrun İzhâru'l-Hakda mufassalen ve muvazzahan haber verdiği ihtilâfât-ı metûn hep nüsha'-i Uzeyriye üzerinde vukua gelmiş olmak evlâ bit-tarîkdir. Hakikat-i hâl /184/ bundan ibaret olduğu içindir ki Draper yukarıki fıkrasındaki istihzâları aşağıki fıkrada daha ziyâde arttırıyor. Diyor ki:

Zannolunuyor idi ki tufandan mukaddem olan insanlar nezdinde bir yıl yalnız üç yüz altmış günden ibaret idi. Bazı müdekkikîn bir dâ'irenin üç yüz altmış dereceye taksîmi usul-ü kadîmesinin dahî bundan kalmış olduğunu tasdik ediyorlar. Kenîse erbâbı diyorlar idi ki tufan zamanında hareket-i Şems'e halel gelerek seneler beş gün ve altı saat uzamıştır. Bu vaka-i acîbenin sinîn-i hilkatin 1656 senede teşrîn-i sâni ayının ikinci günü vukua gelmiş olduğu hakkındaki zan en makbûl olan zan idi. Fakat Doktor Viston bunu bir kat daha tetkik ederek mâh-ı mezkûrun on sekizinde vukûa geldiğini sûret-i katiyede hükm eylemiştir. Müdekkikînden bazıları dahî tufandan mukaddem kavs-ı kuzahın⁷⁵¹ asla vukua gelmemiş olduğunu düşünüyorlar. /185/ Diğer bazılarına göre kavs-ı kuzah yalnız

⁷⁵¹ Gökkuşığı.

tufan zamanında bir işaret olup bir manâya delâlet eylemiştir. Kezâlik itikad olduğuna göre tufana kadar insanlar yalnız nebâtât ile tagazzî⁷⁵² ederler iken sefine'-i Nûhdan çıkdıktan sonra hayvânât lühûmunu ekl eylemek müsaadesine nail olmuşlardır. Zan olunabilir ki tufanın vukûu sath-ı Arz'ın şekil ve sûret-i topoğrafyasını his olunacak derecelerde tebdil etmemiştir. Zîrâ Hazreti Nûh tufandan evvelki malumat-ı coğrafyasına istinad ederek yeryüzünü üç oğluna taksîm eylemiştir. Bu taksîmde Avrupa'yı Yâfes'e ve Asya'yı Sâm'a ve Afrika'yı dahî Hâm'a vermiştir. O zaman Nûh Amerika için asla kayd etmemiştir. Zîrâ Amerika henüz tanınmamış idi. Bu üç re'îs kendilerine tahsîs olunan memâlike dehşet-fermâ-yı kulûb nâzırın olan tenhalığından ve tufanın bıraktığı azim ve cesîm göl ve bataklıklardan ve derûnundan henüz kimsenin geçmediği ormanlardan asla mümâna'at görmeksizin geçip kendilerine tahsîs /186/ olunan yerlere gitmişler ve üç kıt'a'-i 'âlem üzerinde yerleşmeye başlamışlardır. Yetmiş sene zarfında aile-i asyâiye yüzlerce nüfûsa varmış idi. Mezopotamya ovasında yerleşerek bize meçhûl kalan bir sebepten dolayı bir kule binasına başlamışlar idi ki Tevratın kavlince tepesi göklere yetişecek idi. Eusebius'un bize haber verdiği göre bu iş kırk sene devam etti. Henüz itmâm edememiş oldukları bir zamanda idi ki bir sûret-i mu'cizkârânedede lisânlarına ihtilâf 'ârız olarak oradan 'âlemin her tarafına doğru dağılmışlar gitmişlerdir. St. Ambruvaz bize isbat etmeye gayret eyliyor ki lisânların bu tagayyürü fi'l-i beşer eseri olamaz. Orijen ise bu tagayyür-i elsine melâikenin bile işi olamayacağına kanaat gösteriyor.

Biz diyoruz ki:

İşbu tufân-ı Nûh meselesi 'ulûm ile dîn arasında teşekkül eyleyen nukât-ı menâzi' /187/ fihânın o kadar mühimlerinden o derece müşküllerinden birini teşkîl eder ki Draper'in bu nokta üzerinde tahmin edilemeyecek derecelerde şiddet gösterememiş olduğu bile hükm olunur. [Tevrat] namıyla mevcûd bulunan kitaplarda tufanın keyfiyetine dâ'ir verilen tafsîlât ulema-yı İslâm'dan bir fırkayı bile tahattâ' eyleyerek hakikat-i emirde Tevratın bu ihbârâtına iştirak etmeyen Kur'ân-ı Kerîmin 'ulûma kat'â muhalif olmayan âyât-ı celîlesini mutlaka rivâyet-i Tevratıyeye muvâfık düşecek bir sûrette tefsîr ve te'vile bezl-i mukadderet eylemiş buldukları bile görülür. Dikkat olunur ise 'alenen müşâhede kılınır ki 'ulema-yı mûmâ ileyhim şu tufan meselesinde Kur'ân-ı Kerîmin rivâyât-ı /188/ Tevratıye ile muvâfık olamaması sanki bir nakîsa olarak telakkî edileceği

⁷⁵² Gıdalanma.

ihtimalinden korkulmuş da bu tefsîr ve te'vîle ona göre ehemmiyet verilmiştir. Biz Draper'in şu sahifelerini ilk okuduğumuz zaman tufan meselesinde ahkâm-ı Kur'âniyenin rivâyât-ı Tevratıyeye muvâfık olduğunu bit-tahattür kuyûd-u mülâhazâtımız meyânına idhal eylemiş idik. Tercüme ve tahrîrde nevbet bu meseleye gelince buna dâ'ir olan malumatımızı tevsî'e lüzum gördük. Bazı huffâz-ı kirâma bil-mürâca'a Hazreti Nûh'a dâ'ir âyât-ı kerîmeyi cem'e başladığımız gibi bunların ahkâmından ber-minvâl-i muharrer bazı ulema-yı İslâm'ın tufandaki umûmiyeti ve bütün nevi beşerdeki mağrûkiyeti ne vecihle istidlâl eylemiş oldukları /189/ emrinde dahî ilim ve faziletlerine itimâdımız berkemâl olan bazı ulema-yı kiramımıza mürâcaat eylemiş idik. Bu sîrâda bir zât-ı maârif-simât tarafından bize ihbâr ve tebşîr buyuruldu ki esbak Konya merkez mutasarrıfı olup müdekkikîn-i ulemadan bulunan Ahmed Rüşdü Efendi şu mesele'-i tufanın halline dâ'ir bir risâle kaleme alarak kütüphâne'-i Ebû'z-Ziyâ cüzleri meyânında tab' ve neşr olunmuştur. Musâra'aten bu risâleyi dahî edindik. El-hak matlûba muvâfık bir sûrette tanzîm edilmiş olduğunu görerek memnun ve müteşekkir kaldık. Sâhib-i risâle bu halde ne güzel bir tarîk ittihâz etmiş! Evvelâ mesele'-i tufana dâ'ir Tevrat'ta ne kadar söz var ise aynen nakl eylemiş sâniyen yine bu meseleye dâ'ir /190/ Kur'ân-ı Kerîm'de ne kadar âyet var ise cem' eylemiş. Sâlisen hal-i meseleye dâ'ir kendi tarafından bazı mukâyesât ve tetkîkâta girişmiş. Evvel be-evvel rivâyât-ı Tevratıyenin îraddolunması gerçekten becâdir⁷⁵³. Zîrâ Tevrat bu meseleyi öyle bir sûrette tasvir eylemiş ki sular bütün Kürre-i Arz'ı ihâta ederek en yüksek dağların dahî üzerine çıkıp bu halde ehl-i seffineden maada bütün insanların ve hayvanların helâk olduklarını göstermiş. Hâlbuki tabî'ıyyûn-u hukemâ bütün denizlerde ve yer altlarında ve küre-i nesîm⁷⁵⁴ içinde mevcûdiyeti tahmîn edilen suları cem' ile Arz üzerinde sudan bir kaşr-ı⁷⁵⁵ hâmis yapılacak olsa bu kaşrın kalınlığı ancak dört beş /191/ metre olabileceğinden öyle en yüksek dağları örtebilecek kadar bir kaşr peydâsına mevcûd suların kifâyet edemeyeceği iddiasıyla şiddetli bir itirâza kıyam eyledikleri gibi birkaç kâfir-i mu'annide ğazaban bütün ehl-i zemîni helâk etmek dahî muvâfık-ı hikmet olamayacağını beyân ve bâhusûs Çin gibi cihanın bazı yerlerinde vukû'-ı tufanın meçhûlâtan olduğunu da dermiyân eylemişlerdir. Burada biz dahî Fâzıl müşârun ileyh Ahmed Rüşdü Efendi'nin bil-iktifâ evvelâ rivâyet-i Tevratıyeyi dermiyân edecek isek

⁷⁵³ Yerinde, münasip.

⁷⁵⁴ Havaküre.

⁷⁵⁵ Kabuk.

de beyhûde itnâbdan⁷⁵⁶ ihtirâzen⁷⁵⁷ mükerrerâtını bırakıp nev‘emâ⁷⁵⁸ hülâsa olarak îrad edeceğiz. Bunların aslı ise tekvînü’l-mahlûkât sifrinin⁷⁵⁹ altıncı ve yedinci ve sekizinci /192/ fasıllarında bulunduğundan merak edenler tavat tercümelerine mürâcaat eyleyebilirler. İşte hülâsa’-i Tevratıyemiz ber vech-i âtîdir:

[Ve oldu ki yeryüzünde çok âdem olmağa başladıkça ve onlara kızlar doğdukça Allah’ın evlâdı âdemlerin (mü’min ve sâlih zevâtın) kızları güzel olduklarını görüp cümleden ihtiyâr ettiklerini kendilerine avretliğe aldılar. Varıp dedi ki: Benim ruhum daima âdem arasında tahâsun etmeye ki lahmîdir ve onun müddet-i eyyâmı yüz yigirmi yıl olacaktır. Evvel günlerde yerde cebbârlar var idi. Bunlar kadîmden nâmedâr idiler. Varıp gördü ki insanın şirreti yerde çokdur. Ve kalbi efkârlarının cümle kusuru her gün bedter olmaktadır varıp âdemi yerde yaptığına pişman oldu ve kalbinde elem çekti. Dedi ki halk ettiğim âdemi yeryüzünden mahvedeyim. İnsandan behâyime haşerâta hava kuşuna varıncaya dek. Amma Nûh Rabbin katında inâyet buldu. Sâdık /193/ ve asrında kâmil idi. Üç oğlu tevlîd eyledi. Sâmî ve Hâmî ve Yâfesî. Allah Nûh’a dedi ki cümle beşerin sonu önüme geldi. Zirâ onlardan yer zulüm ile dolmuştur. İşte ben onları zemin ile berâber helâk edeceğim. Kendine bir sefîne ve o sefînde odalar yap ve onu içeriden ve dışarıdan ziftle. Tûlu üç yüz ve ‘arzı elli ve boyu otuz bir zirâ’ olsun. Üç tabakaya munkasım bulunsun. Ben yer üzerine bir su tufanı getireceğim. Yerde her ne var ise helâk ola. Amma seninle ahdimi mukarrer edeyim. Sefîneye gireceksin evlâdın ve avretin ve oğullarının avretleri ve cemî‘i hayvanlardan birer çifti sefîne içinde seninle hâyâtta kalarak ve her yeniriyecekden yanına devşir. Tâ ki hem sana hem onlara yiyecek ola. Ve Allah nice ki emretti ise Nûh böyle eyledi. Nûh altı yüz yaşında iken ol su tufanı yeryüzünde oldu. Nûh oğulları ve avreti ve oğullarının avretleri ve hayvânât çiftleri sefîneye girdiler. Yedi gün sonra /194/ tufan suları yer üzerine akar oldular. ‘Azîm lüccenin⁷⁶⁰ cümle pınarları çanladı ve göğün pencereleri açıldılar. Ve yer üzerinde kırk gün ve kırk gece yağmur oldu. Sefîne suların yüzünde yüzer idi. Sular yer üzerine ziyâdesiyle ğalebe etmekle bütün göğün altında cümle yüce dağlar örtüldüler ve yeryüzünde deprenen kuş behîme ve haşerâta varıncaya kadar bil-cümle hayvânât insan ile beraber helâk oldular. Her kimin burnunda hâyât nefesi var ise helâk oldu. Yalnız Nûh ve onunla beraber sefînde olanlar kaldılar ve sular yer üzerine yüz elli gün ğalebe

⁷⁵⁶ Laf uzatmak.

⁷⁵⁷ Sakınarak, kaçınarak.

⁷⁵⁸ Bir sûretle, bir derece.

⁷⁵⁹ Tevratın beş cildinden her biri, yazılı şey, kitap.

⁷⁶⁰ Engin su.

eylediler. Bes Allah Nûh'u ve böylesince sefnede olanları hatırına getirdi. Yer üzerine bir yel geçirdi. O zaman sular dindi ve lüccenin pınarları ve göğün pencereleri kapandı ve göğün yağmuru men' olundu. Sular yerden geri çekilip vararak dönerek yüz elli günden sonra sular indiler. Yedinci ayda Ararat dağlarının üzerinde sefne karar etti...] /195/ İşte Tevrat tufanı bu vecihle vukua getirtip yerler kurduktan sonra ehl-i sefneyi karaya çıkartıyor ve onların zebh⁷⁶¹ ettiği kurbanların 'indillâh nasıl makbûl olduğunu da [varıp onların tayyib-i râyahasını kokuladı ve kalbinden dedi ki min ba'd âdem için yere lanet etmeyeceğim. Zîrâ âdem kalbinin fikri oğlanlığından yaramazdır ve min ba'd istediğim gibi artık yerin cümle hâyâtını urmayacağım. Şimden gerü yerin eyyâmı durdukça ekin ve biçin soğuk ve sıcak ve yaz ve kış ve gün ve gece eksik olmayalar] kelimâtıyla bil-ihbâr mabhas-i mezkûre hâtıme çekiyor. Bundan sonra Ahmed Rüşdü Efendi Hazreti Nûh ve onun tufanına dâ'ir Kur'ân-ı /196/ Kerîm'de ne kadar âyât-ı celîle var ise cümlesini cem' eyliyor. Biz dahî onları ber vech-i âtî nakil ve kâri'lerimizce tezyîd-i istifade için tefsîr-i mevâkibe müsteniden tercüme'-i me'allerini dahî 'ilave edeceğiz.

Sûre'-i A'râfın: Nûh aleyhisselâm kıssasına mütedâ'ir âyât-ı celîlesinin tercüme'-i ma'âni'-i şerîfesi.⁷⁶² /197/

[Tahkîk biz Nûh'u kavmine irsâl eyledik. Dedi ki ey kavmim Allah'a ibadet ediniz Ondan gayri ibadete lâyık kimse yoktur. Kıyamette sizin için azabdan havf ederim. Kavminin büyükleri ona dediler ki tahkîk biz seni âşikare dalâlette görüyoruz. Nûh dedi ki ey kavmim bana dalâlet yokdur. Ben ancak Rabbü'-i-âlemîn tarafından Rasûlüm. Size Rabbimin risâlet ve evâmirini teblîğ ediyorum ve size nasihat veriyorum. Sizin bilmediğiniz şeyleri taraf-ı Rabbâniyeden ta'lîm ile ben biliyorum. Rabbiniz tarafından yine sizin cinsinizden bir âdeme vahiy ve zikir geldiğine ta'accüb mü ediyorsunuz? O vahiy sizi inzâr etmek ve küfür ve ma'âsîden sakındırmak içindir. Tâ ki rahmet olunassınız. İmdi kavmi Nûh'u tekzîb ettiler. Biz Nûh'a ve onunla beraber sefnede olanlara necât verdik. Ve âyetlerimizi tekzîb edenleri ğark eyledik. Zîrâ onlar kör bir kavim oldular.] /198/

Ahmed Rüşdü Efendi kendi muhâkemât ve mukâyesâtında inzâr-ı dikkat ve ehemmiyete tavsiye ediyor ki Tevrat'ta Hazreti Nûh'un kendi kavmini böyle nasihatlar ile tarîk-i Hakk'a davet eylediğine ve kavminden kâfir olanların nasihat ve daveti kabul

⁷⁶¹ Kesme, boğazlama.

⁷⁶² Araf Suresi; 59-64.

etmediklerine dâ'ir işâret yokdur. Tevrat ulu orta bir ğazab-ı ilâhî ile bütün nev'-i beşerin helâkine yüründüğünü göstermektedir. Meselenin bu cihetinde Tevrat ile Kur'ân arasında tevâfuk olmadığı gibi apâşikâre görülüyor ki mağrûkîn meselesinde dahî tevâfuk yokdur. Zîrâ Kur'ân-ı Kerîm'de âyât-ı ilâhiyeyi tekzîb edenlerin korktukları tasrîh buyuruluyor. Bu dikkatler ber vech-i âtî âyât-ı sâ'ire hakkında dahî lazımdır. /199/ Sûre-i Yûnusdan: Nûh aleyhisselâma dâ'ir âyât-ı celîlesinin me'âl-i şerîfinin tercümesi:⁷⁶³

[Yâ Muhammed ehl-i Mekke'ye Nûh'un haberini oku. O vakit ki Nûh kendi kavmine dedi ki ey kavmim eğer benim aranızda ikâmetim ve sizi âyâtullâhın tezkîrine davetim size ağır geldi ise ben Allah'a tevekkül eyledim. İmdi emrinizi cem' ve tahkîm ve şerîklerinize beraber kasdîma itfâk ediniz ve helâkîma kastınız gizli olmayıp âşikâre /200/ olsun. Bilâ imhâl istediğinizi icrâ edin. Eğer a'râz eder iseniz ben sizden bir ücret istemedim. Benim ücretim ancak Allahu Teâlâ üzerinedir. Ben Müslimlerden olmaklığım için taraf-ı bârîden emr olundum. Kavmi onu tekzîb ettiler. Biz ona ve onunla beraber gemide olanlara necât verdik ve onları hâliklere halîfeler kıldık ve âyetlerimizi tekzîb edenleri ğark eyledik. Bak ki peygamber tarafından inzâr olunanların 'âkıbetleri nasıl oldu.]

Sûre'-i Hûddan: Nûh aleyhisselâm kıssasına mütedâ'ir âyât-ı kerîme: /201/202/203/ Ahmed Rüşdü Efendi sûre'-i Hûddan işbu âyetleri [minel muġrakîn] kelimesine kadar nakil eylemişler idi. Biz ondan sonraki altı âyeti de nakil eyledik. Tâ ki sûre'-i mezkûreden bu mebhas tamamıyla nakil edilmiş ola. Kıssa'-i Nûh ve vaka'-i tufan bu âyetlerde beyân buyurulduğu kadar tafsîlât ile Kur'ân-ı Kerîmin sûr-i sâ'iresinde tafsîl buyurulmamıştır. Tercüme'-i me'âl-i şerîfi ber vech-i âtîdir:⁷⁶⁴

[Tahkîk biz Nûh'u kavmine irsâl eyledik. Ben /204/ sizin için nezîr ve mübeyyînim diye. Allah'dan başkasına ibadet etmeyiniz yevm-i elîm olan kıyamet azabından sizin için korkarım diye. Nûh kavminden küfredenlerin rû'esâsı dediler ki biz seni kendimiz gibi bir beşerden başka bir şey görmüyoruz ve bizim bit-te'emmül ve tefekkür erâzilimiz olanlardan mâ'adâ sana kimsenin tâbî' olduğunu görmüyoruz ve bizim üzerimize sizin bir fazl ve rüçhânınızı görmüyoruz. Belki biz sizi kâziblerden zannediyoruz. Nûh dedi ki ey kavmim ben Rabbim tarafından beyyine ve hüccet üzere olsam ve Rabbimin indinden bana nübüvvet ve rahmet gelse ve siz bunları görseniz

⁷⁶³ Yunus Suresi; 71-73.

⁷⁶⁴ Hud Suresi; 25-49.

onları istikrâh eder olduğunuz halde biz sizi iknâ' ve ilzâm edebilir miyiz? Ve ey kavmim ben sizden risâletim için mal istemem. Benim ücretim ancak Allah Teâlâ üzerinedir. Ben îmân edenleri tard⁷⁶⁵ edici değilim. Onlar Rablerine mülâkât edicilerdir. Velâkin ben sizi câhil bir kavim görüyorum. Ve ey benim kavmim eğer ben o îmân edenleri tard etsem 'azâb-ı ilâhîden /205/ bana kim yardım eder? Bunu düşünmüyor musunuz? Ben size Allah'ın hazineleri benim indimdedir demiyorum ve ben gaybı bilirim demiyorum. Ben bir meleğim demiyorum gözlerinizin hor ve hakîr gördükleri âdemler için demiyorum ki Allah onlara hayır vermiyecektir onların nefislerinde ne olduğunu Allah herkesden ziyâde bilir. Ben onların İslâm'ını hükmetmez isem zâlimlerden olurum. Kavmi dediler ki ey Nûh bizim ile mücâdele ettin ve cidâli çoğalttın eğer sâdıklardan isen va'd eylediğin azâbı bize getir. Nûh dedi ki Allah murâd eder ise o azâbı ancak size Allah getirir. Siz onu 'âciz bırakıcı değilsiniz. Eğer Allah sizi iğvâ etmeyi murâd eder ise ben size nasîhat vermek istesem bile nasîhatim size fâ'ide vermez. O sizin Rabbinizdir siz Ona râci'siniz. Nûh Allah'a iftirâ etti mi diyorlar? Sen de ki eğer ben Allah'a iftirâ ettim ise günahı benim üzerimedir. Hâlbuki sizin bana iftirâ ettiğiniz cürümden ben /206/ berîyim. Nûh'a vahyolundu ki hakîkten îmân etmiş olanlardan mâ'adâ artık kavminden kimse îmân etmeyecek. İmdi işlemiş oldukları işden dolayı mahzûn olma. Gözümüz ile vahyimiz ile sefîneyi yap. Zulmedenler için bana du'â etme. Onlar ğarka mahkûmdurlar. Gemiye tasnî' eder iken her ne zaman kavminin rû'esâsı mürûr eylediler ise ondan dolayı temeshur eylediler. Nûh dedi ki siz bizim ile temeshur ediyor iseniz biz de sizin temeshurunuz gibi temeshur ederiz. Yakında öğrenirsiniz ki rûsvaylık azabı kime gelir ve ahrette azâb-ı dâ'imî kime vâki olur. Nihâyet emrimiz gelip de tennûr Arz'dan sofrânına başladıkda Nûh'a dedik ki her çiftten ikiyi ve ehl-i beytini gemiye bindir fakat mağrûkiyet hükmü kendi üzerlerine vâki olanları bindirme. Sana îmân edenleri bindir. Ancak Nûh'a îmân edenler az kimseler idi. Nûh bu ehl-i sefîneye dedi ki sefîneye bininiz. Onun yürümesi ve durması Allah'ın /207/ ismiyledir. Tahkîk Rabbim ğafûr rahîmdir. O sefîne dağlar gibi dalgalar arasında onları götürdü ve Nûh oğlu Kenana nidâ eyledi. Kenan ayrı bir mahalde idi. Nûh dedi ki oğulcuğum gel bizim ile beraber bin. Kâfirler ile beraber olma. Kenan dedi ki dağa sığınırım o beni sudan muhâfaza eder. Nûh dedi ki bugün emr-i ilâhîden kurtarıcı yoktur meğer Allah merhamet ede. Dalga bunlar arasına haylûlet ederek Kenan dahî mağrûklardan oldu. Taraf-ı Bârîden denildi ki ey Arz suyunu yut ey semâ suyunu

⁷⁶⁵ Kovmak.

kes su kesildi. Emr-i ilâhi yerini buldu. Sefîne cebel-i cûdî üzerinde karar etti. Ve denildi ki kavm-i zâlimîne bu'd olsun. Nûh Rabbine nidâ ile dedi ki ey Rabbim oğlum Kenan ehl-i beytimden idi ve tahkîk senin vadin haktır sen ahkemü'l-hâkimînsin. Hakk Teâlâ dedi ki Ey Nûh tahkîk o Kenan senin ehl-i beytinden değildir. Zîrâ o gayr-i sâlih ameldedir. Ma'lumun olmayan şeyi benden su'âl etme seni cahillerden /208/ olmaktan vikâye ederim. Nûh dedi ki Rabbim 'ilmim olmayan şeyi su'âlimden dolayı merhametine sığınırım. Eğer bana merhamet ve mağfîret buyurmaz isen hâsirînden olurum. Denildi ki ey Nûh bizden selamete gemiden çık. Sana ve seninle beraber olan ümmetlere berekât vardır. Ve onlardan ümmetler gelecektir ki onları metâ'alandıracamız. Badehû küfürleri hasebiyle onları tarafımızdan 'azâb-ı elîm mess edecektir. Bu ahbâr gaybdandır. Sen ve kavmin bundan evvel onu bilmediğiniz halde biz onu sana vahiy eyliyoruz sabret tahkîk hayır 'âkıbet müttakîler içindir.]

Dikkat buyurmalıdır ki işbu âyât-ı celîle'-i müteselsilenin mecmû' ahkâm-ı şerîfesinde hikâye-yi Tevratîyeye müşâbehet yoktur. Ne tufanın umûmiyetini ve ne de umûm nev'-i beşerin mağrûkiyetini zan ettirecek işaret bile yoktur. Gelecek âyât-ı celîle dahî böyledir. /209/

Sûre'-i Hacdan: Kavm-i Nûh ve 'Âd ve Semûd haklarında şeref-nüzûl buyurulan âyât-ı celîlenin hülâsa'-i me'âl-i şerîfi şudur ki:⁷⁶⁶

[Ya Muhammed eğer kavmin seni tekzîb ediyor ise beyne'l-enbiyâ tekzîb olunan yalnız sen değilsin. Mukaddemleri Nûh ve 'Âd ve Semûd kavimleriyle kavm-i İbrahim ve kavm-i Lût ve eshâb-ı medyen dahî böyle peygamberlerini tekzîb etmişler idi. Musa dahî tekzîb olunmuştur. Ben kâfirîne mühlet verdim. Badehû onları mu'âheze ettim. İmdi beni inkâr edenler nice oldular gör.]

Burada ihtâr etmeliyiz ki: Gerek işbu /210/ Nûh ve tufan-ı Nûh kıssası ve gerek sâ'ir bunca enbiyâ ve ümem kıssaları silsile'-i risâlet ve îmân hususunda arab-ı câhilenin nazar-ı hikmetlerini celb ile beraber sûre'-i Hûdun nihâyetlerinde [Ve küllen nekussu 'aleyke min enbâ'ir-rusûli mâ nüsebbitü bihî fû'âdeke ve câ'eke fî hâzihî'l-hakku ve mev'izatün ve zikrâ lil-mü'minîn]⁷⁶⁷ âyet-i kerîmesinde dahî tasrih buyurulduğu vecihle mahzâ küffârın ezâlarına cefâlarına karşı mübârek kalb-i Muhammedîyi tatmin eylemek maksad ve hikmet-i ilâhiyesine mübtenîdir. Yoksa ahbâr-ı evvelîn bunlardan ibaret olup

⁷⁶⁶ Hac Suresi; 42-44.

⁷⁶⁷ Hud Suresi; 120. Meali: "(Ey Muhammed!) Peygamberlerin haberlerinden, kendileriyle senin kalbini pekiştirdiğimiz her bir haberi sana aktarıyoruz. Bunlarda sana hak, mü'minlere de bir öğüt ve hatırlatma gelmiştir".

bunlardan mâ‘adâ vakâyi‘-i târihiye bulunmamak ve kuyûd-u târihiye nazar-ı kabûle alınmamak gibi mekâsıd hikmet-i İslâmiyede yoktur. /211/

Sûre-i Enbiyâdan: Nûh aleyhisselâma dâ‘ir âyât-ı kerîmenin me‘âl-i şerîfi:⁷⁶⁸

[Nûh‘u dahî yâd eyle ki daha evvel kendi kavminin ezâsından bize du‘â ederek biz du‘âsını kabul eyledik. Onu ve ehlini kerb-i azimden⁷⁶⁹ kurtardık. Âyâtımızı tekzîb eden kavmi üzerine Nûh‘a nusret verdik. O kavim bed tînet-i küfürden ibaret olmağla cümlesini ğark ettik.] /212/

Sûre‘-i Şu‘arâdan: Kavm-i Nûh aleyhisselâma mütedâ‘ir âyât-ı celîlenin tercüme‘-i me‘âl-i şerîfi:⁷⁷⁰

[Kavm-i Nûh kendi peygamberlerini tekzîb ettiler. Karındaşları Nûh onlara Allah‘dan ittikâ etmez misiniz ben sizin için peygamber-i emînim. Allah‘dan ittikâ ve bana itaat ediniz. Ben sizden ücret istemiyorum. Ücretim ancak Rabbü‘l-‘âlemîn üzerinedir. Allah‘dan ittikâ ve bana itaat ediniz dediği zaman kavmi ona dediler ki biz sana îmân mı ederiz? Sana tâbi olanlar /213/ erâzildirler. Nûh dedi ki onların amellerine ‘ilmim yoktur. Bilmez misiniz ki onların hesâbı ancak Rabbime râci‘dir. Ben mü‘minleri tard edici değilim. Ben nezîr ve mübeyyinden başka bir şey değilim. Kavmi dediler ki ey Nûh bu dava-yı nübüvvete nihâyet vermez isen taş ile mercûmlardan olursun. Nûh dedi ki ya Rab kavmim beni tekzîb eyledi. Onlar ile benim aramı aç ve bana ve mü‘minînden benim ile beraber olanlara necât ver. İmdi biz ona ve onunla beraber sefîneye dolanlara necât verdik. Badehû kavminden bâkîlerini ğark ettik.]

İşte burada dahî tasrîh buyuruluyor ki mağrûk olanlar mü‘minlerden mâ‘adâ bakiye‘-i kavm-i Nûhdurlar. /214/

Sûre‘-i Kamer‘den: Kavm-i Nûh aleyhisselâma dâ‘ir âyât-ı celîlenin hülâsa‘-i tercümesi:⁷⁷¹

[Onlardan evvel Nûh kavmi dahî bizim abdimizi tekzîb ettiler. Mecnundur deyip envâ‘i eziyetle tebliğ-i risâletten zecr ve men eylediler. Nûh Rabbi Teâlâ‘ya ben mağlûbum bana nusret ver diye dua etti. İmdi gök kapılarını dökülücü sulara açtık ve yerden kaynaklar kaynatıp takdir olunan emir üzerine suları birbirine mülâkî kıldık. Nûh‘u tahta levhalar ve çiviler ile yapılmış olan sefîneye bindirdik. İnkâr olunan zâtın cezası olarak o gemiyi nazar-ı lütfumuzla yüzdürdük. Badehû onu bir âyet olmak üzere cebel-i

⁷⁶⁸ Enbiya Suresi; 76-77.

⁷⁶⁹ Büyük tasa, büyük dert, gam.

⁷⁷⁰ Şuara Suresi; 105-120.

⁷⁷¹ Kamer Suresi; 9-16.

cûdî üzerinde terk eyledik. Bundan ibret alan var mı? Tefekkür et ki benim inzâr ve azâbım nasıldır?] /215/

Sûre'-i Furkândan: Kavm-i Nûh aleyhisselâma dâ'ir âyât-ı celîlenin hülâsa'-i manâ-yı şerîfi:⁷⁷²

[Ve Nûh kavmi dahî peygamberleri tekzîb ettikleri için onları ğark ettik, ve nâs için onları da âyet ve ibret kıldık ve o zalimler için ahrette dahî azâb-ı elîm âmâde eyledik.]

Sûre'-i Ankebûtta: Kavm-i Nûh aleyhisselâm hakkında şerefvârid âyât-ı kerîmenin tercüme'-i me'âl-i şerîfi:⁷⁷³

[Biz Nûh'u kendi kavmine irsâl eylemiş idik. Onlar nezdinde bin seneden elli sene eksik /216/ olarak ikamet eyledi. O kavim zalimler oldukları için onları tufan ahz etti. Biz Nûh'a ve eshâb-ı sefîneye necât verdik ve onları 'âlem için şâyân-ı ibret bir âyet kıldık.] /217/

Nihâyet Sûre'-i Nûh 'aynen müfâd-ı celîlinin tercümesi:⁷⁷⁴

[Tahkîk biz Nûh'u kavmine irsâl eyledik. Azâb-ı elîm gelmezden evvel kavmini inzâr etmekliğin /218/ için diye. Nûh kavmine dedi ki ya kavim ben sizin için nezîr ve mübîn bir peygamberim. Allah'a ibadet ve ondan ittikâ ve bana itaat etmekliğin için. Tâ ki günahlarınızı size bağışlayıp bir müddet-i mu'ayyeneye kadar sizi te'hîr ve idâme eyleye eğer bilmiş ola idiniz tahkîk Allah'ın kat' ettiği müddet geldiği zaman kimse te'hîr olunmaz. Nûh dedi ki Rabbim ben gece gündüz kavmimi davet eyledim. Benim davetim onlarda firardan başka bir şeyi mûcib olmadı. Her ne zaman senin onları mağfîret etmekliğin için kendilerini davet ettim ise parmaklarını kulaklarına tıkadılar ve rubâlarıyla başlarını örttüler. Şiddet-i istikbâr ile tekebbür ve ısrâr eylediler. Ondan sonra kendilerini âşikâr îmâna davet eyledim. Badehû maksad-ı tevhîdi onlara ilân ve sûret-i mahsusada birer birer dahî sirâr ettim. Onlara dedim ki Rabbinize istiğfâr ediniz tahkîk Rabbiniz ziyâdesiyle mağfîret edicidir. O Allah size semadan yağmur /219/ gönderip emvâl ve evlâd ile size imdâd ede ve size bağlar bostanlar vere ve sizin için nehirler akıta. Ey kavim size ne oldu ki Allah'ın azametini i'tikad ve onun ihsânını ümîd etmezsiniz? Hâlbuki o sizi tevir tevir yarattı. Semavât-ı tabâkı Allah'ın nasıl yarattığını görmez misiniz? O semavâtta Kamer'i nûr ve Şems'i sirâc kıldığını görmez misiniz? Allah sizin için Arz'dan isbât-ı nebât eyledi. Badehû sizi yine o Arz'a îade edecek ve yine o Arz'dan ihrâc eyleyecektir. Allah sizin için Arz'ı bast eyledi. Tâ ki

⁷⁷² Furkan Suresi; 37.

⁷⁷³ Ankebut suresi; 14-15.

⁷⁷⁴ Nûh Suresi; 1-28.

onun üzerinde yollar açıp seyr ve sülûk edesiniz diye. Nûh dedi ki Rabbim kavmim bana isyan ettiler. Kendisi için malı ve oğlu ancak mûcib-i husâr olacak âdeme tâbi oldular. Şiddet-i mekr ile mekr ve hud‘a eylediler. O mekkârlar kavme dediler ki âlihenizi terk etmeyiniz bâhusus ved ve sevâ‘ ve yeğûs ve yeuk ve nesr nâm putlarınızı terk etmeyiniz. İşte bu üslûb ile çok kimseleri /220/ azdırdılar. Yâ Rab bu zalimlerin ancak dalâletini arttır. Bu hataları sebebiyle onlar ğark olundular. Badehû nâra idhâl olunacaklardır. İmdi Allah‘dan başka nâsır bulmadılar. Nûh dedi ki Rabbim kâfirlerden Arz üzerinde bir diyar bırakma. Eğer bırakırsan ‘ibâdini idlâl ederler ve onlar küfür edici fâcirlerden başka evlâd tevlîd etmezler. Rabbim beni ve vâlideynimi ve mü‘min oldukları halde beytime gireni ve sâ‘ir mü‘min ve mü‘minâtı mağfîret eyle ve zâlimîn için dahî ancak mahv ve tebâhi arttır.]

İşte Kur‘ân-ı Kerîm‘de kîssa‘-i Nûh ve mesele‘-i tufana dâ‘ir mevcûd olan âyât-ı kerîmenin kâffesi bunlardan ibaret olup bu meseleye dâ‘ir Kitâbullâhda bunlardan başka hiçbir âyet hiçbir işaret yoktur. Bu bahsi bu derecelerde tevsî‘imiz yalnız Draper için yalnız Nasârâ için değildir. Asıl kâri‘în-i /221/ İslâmiyemiz içindir. Zîrâ mesele‘-i tufana dâ‘ir elde mevcûd olan ahd-i atîk kitaplarındaki malumat ehl-i İslâm meyânına dahî nüfûz ederek pek çok kimseler nezdinde o kadar kuvvet bulmuşdur ki bunlar gûyâ âyât-ı celîle ile bize teblîğ olunmuşlar gibi bir hüküm almışlardır. Yani mebâhis-i sâ‘ire hakkında yapmış olduğumuz gibi burada dahî [tufanın umûmiyetine ve tufan münasebetiyle ehl-i sefînedan mâ‘adâ bütün nev‘-i beşerin helâk olduğuna dâ‘ir Kur‘ân-ı Kerîm‘de sarâhat değil îmâ ve işaret bile yoktur. Bu meseleden dolayı erbâbı ‘ulûmun nasrâniyete tevcîh eyledikleri itirâzât-ı şedîdeden Kur‘ân-ı Kerîm ve onun üzerine mübtenî bulunan hikmet-i İslâmiye bil-küllîye münezzeh ve berîdir] yolunda bir /222/ tarif ile iktifâ eylese idik bu tarifimiz kâri‘în-i kirâma mutlaka kanaat-bahş olamaz idi. İhtimal ki itirâzâta bile dûçâr olur idik. Hattâ yukarıki mesrûdâtımız üzerine dahî bazı hâtırlara bazı müfessirîn-i kirâmın zehâbı hutûr etmek muhtemeldir. Zîrâ evvelce dahî demiş olduğumuz vecihle o vakitler ahbâr-ı kur‘âniyeyi rivâyât-ı Tevratîye ile tevfiik eylemek lüzum tahtında görüldüğünden [el-Arz] ve [el-kâfirûn] kelimelerindeki harf-i tarifleri cins manâsına haml ederek Arz‘dan bütün dünyayı ve küffârdan dahî bütün nev‘-i beşeri murâd ile tefsîrlerini ona göre yürüten müfessirler vardır. Hâlbuki burada harf-i tarifler ‘ahd-i zihnîde değil ondan daha kuvvetli /223/ olmak üzere ahd-i hârici

manâsına oldukları yani zaten mebhûsün-anh⁷⁷⁵ olan kefere'-i kavm-i Nûh ve onların meskeni bulunan Arz hakkında söz söylediği bedîhiyât-ı kat'iyedendir. Zaten akıl ve hikmet dahî bunu iktiza etmez mi? O zamanlar yeryüzünde sakin insanların hey'et-i umûmîsi kavm-i Nûhdan ibaret bulunmadığına târih şahittir. Kur'ân-ı Kerîm ise yalnız Hazreti Nûh'u inkârları ve tebliğâtına isyanları hasebiyle kavminin zaleme'-i küffârı ğark olduğunu tasrîh etmektedir. Sûre-i Hûdun yüz on yedinci [ve mâ kâne rabbûke]⁷⁷⁶ âyet-i kerîmesi mûcibince ahâlisi sâlih olan bir karyeyi Hakk Teâlâ'nın zulmen helâk etmemesi adâlet-i ilâhiyesi şânından bulunmasına nazaran /224/ yalnız kavm-i Nûh'un küffârı kabahatiyle bütün dünya ve mâ fihânın helâkini tecvîze işbu adâlet-i ilâhiye dahî muhâlefet eyler.

Evlâd-ı Nûh'un Bâbil'de bir kule binasına teşebbüs eyledikleri ve fakat lisânlarına ihtilaf 'ârız olduğu için bu teşebbüsten vaz geçtikleri hakkındaki rivâyât-ı Tevratîye dahî Kur'ân-ı Kerîm tarafından nakl edilmemiştir. Bu bâbda dahî sarâhat şöyle dursun işaret bile yoktur. Kur'ân-ı Kerîmin birkaç yerinde [ihtilâf-ı elsine] sözü var ise de bil-küllîye başka bir mesele için istimâl olunmuşdur. Erbâb-ı tevaggul⁷⁷⁷ nezdinde kâffe'-i tafsîlden âzâde olduğu vecihle ümem-i sâlife bir peygamberin hakkiyetine inanmak ve vücûd ve kudret-bârîye /225/ kanaat eylemek için peygamberlerinden mühim gayr-i mühim ciddi gayr-i ciddi birçok mucizeler âyetler yani 'alâmetler isterler idi. Mucize'-i bâhire olmak emrinde yalnız kendi nüzûlü kâfi ve ve vâfi olan Kur'ân-ı Kerîm'de nev-i beşerin nazar-ı hikmetini Bârî Teâlâ'nın vücûd ve kudreti cihetine davet ve celb için mahlûkât-ı ilâhiyesi üzerinde tecellî eyleyen eser-i sun'-u rabbâniyesi ihtâr ve tavsiye olunmak tarîk-i eslemi ihtiyâr buyurulmuşdur ki zaten hukemâ-yı cedîdenin daha eslemine bulamadıkları tarîk dahî şu günkü günde bile yine bu tarîktir. Sahâyif-i güzeştede Draper'invüsat-ı fezâ ve cesamet-i ecrâm hakkındaki mesrûdâtı hep bu hikmete mebnî olup kârî'lerine [bir kere şu âsardan /226/ azamet ve iclâli istidlâl olunabilecek olan bir Allah zül-celâli te'emmül ve tefekkür ediniz de bir de hikmet-i kenîsâiyenin o zât-ı ecel ve a'lâya isnâd eylediği şeyleri tezekkür ve mülâhaza eyleyiniz. Aralarında bir münasebet bulabilir misiniz?] demek için bu tafsîlâta girişmiştir. Böyle inzâr-ı hikmeti e'âzım-ı mahlûkât-ı ilâhiye cihetine davet ve celb eylemek on üç asır evvel Kur'ân-ı Kerîm'de görülmüş bir üslûptur. Hakîkat elde bulunan kitab-ı semâviye mütâlaa edilir ise görülür ki bu üslûp onlarda hemen yoktur.

⁷⁷⁵ Bahsedilmiş, sözü geçmiş.

⁷⁷⁶ Meali: "Rabbîn, halkları salih ve ıslah edici kimseler iken memleketleri zulmederek helâk etmez".

⁷⁷⁷ Bir işle çok meşgul olma, devamlı onunla uğraşma.

Hakk sübhânehû ve Teâlâ Hazretlerine isnâd eyledikleri ahvâl Evvel Kâdir Kayyûm Ezeli ve Ebediyi adeta insanlar arasında gezinir ve salâh-ı nev'-i beşeri bir /227/ vâ'iz-i pejmürde hâl sûretinde va'z ve tavsiye eder bir kimse menzelesine indirmektedir. Bilhassa kitâb-ı Tevratıyenin bu yoldaki mündericâtı hikmet-i Kur'âniye ile piraste⁷⁷⁸ olan fikirlere pek acîb ve ğarîb gelir. İşte bu üslûb-u eslem üzere Kur'ân-ı Kerîm nev'-i beşerin nazar-ı hikmetini her biri bir âyet-i bâhire olan âsâr-ı sun'-ı ilâhiye celb eylediği sırâda [sizin elsine ve elvânınızın ihtilâfi dahî âyât-ı ilâhiyeden birer âyettirler] yolunda îrâd-ı hikmet buyurulmuştur. Hakikat! Nâtıkıyyet denilen şey tabîat-ı beşeriye için müsâvî bulunduğu halde o nâtıkıyyetin umûm nev'-i beşerde bir sûret-i müttehide üzere tecellî etmemesi yani her kavim lisân-ı vâhid ile tekellüm etmeyip her /228/ kavmin birer başka lisân ile tekellüm etmesi hayret efzâ ve hikmet bahşâ-yı 'ukûl olacak âsâr-ı sun'-u ilâhiden değil midir? Ne hoşdur ki içlerinden birisi dahî Draper olmak üzere hukemâ-yı cedîde 'ulûmun delâlet eylediği hakâyık-ı 'ulûm ve hikmet-i kenîsâiyenin zunûnuna muvâfık bulamıyarak [böyle şeyler olamaz. Bunlar akıl ile tevfiik kabul edemez] sözlerini henüz bu günlerde söylemekte buldukları halde Kur'ân-ı 'azîmü's-şân bu sözleri on üç asır mukaddem söylemiştir. Hem de ümmî ve câhil bir kavim içindeki bunları hakâyıktan başka şeyler ile kandırmak matlûb olsa idi kendilerine ilim ve akla muhalif neler söylenip biçâreler daha ne gibi acâyip ve ğarâ'ibe /229/ kandırılırlar idi. Zaten dahî zan ve hayâle meyyâl bir kavim değil mi idiler? Hayal üzerine mübtenî nice zünûn-u bâtıla zaten dahî zihinlerine yerleşmiş kalmış değil mi idi? Hâlbuki Kur'ân-ı Kerîm [hüden lil-müttakîn]⁷⁷⁹ olduğu için bu kavim-i ümmî ve câhili hakâyık ile irşâd ve terbiye etmiştir. Bâhusûs bu meyânda asıl şu keyfiyet-i mühimme câlib-i nazar-ı dikkat ve hikmettir ki [le'alleküm tezekkerûn] ve [le'alleküm te'gılûn] ve [le'alleküm tefekkerûn] gibi bin âyet-i kerîme ile ihtâr buyurulduğu üzere hakâyık-ı Kur'âniyenin o kavim-i ümmî ve câhil tarafından anlaşılması ta'akkul ve tefekkür edilmesi matlûb-ı ilâhi olduğundan ve nâsa aklının ereceği kadar söz söylemek hakîkati ise hakâyık-ı sâ'ire /230/ gibi ezeli ve ebedî olduğundan o kadar mekâsıd-ı 'âliye ve hakâyık-ı dakîkanın o kavme tefhîm edilebilmiş olması işte bir mucize'-i kübrâdır. Kur'ân-ı Kerîm hakâyık-ı mezkûreyi öyle bir lisân-ı i'câz ile söylemiştir ki Şems'in bir müstakarda istikrâr ve onun üzerinde cereyânı ve yerlerinde duruyorlar zan olunan dağların hareket-i yevmiyeye teb'an seyyâr bulutlar gibi seyrânı ve semt-i

⁷⁷⁸ Düzenlenmiş.

⁷⁷⁹ Allahdan korkanlar için hidâyet edici.

ra'sımızda minel kadîm semâvât olmak üzere tabir edilen tabakâtın [seb'î tarâ'ik] yani mahrek-i seyyârât olan yedi yol olması ve Arz ve semâvâta dâbbeler bessi⁷⁸⁰ ve Arz'ın kutupları basık olması gibi keşfiyât-ı ahîreden addolunan yüzlerce hakâyık-ı 'ilmiye daha o zaman öyle bir lisân ile söylenmiş ki bu /231/ haberler o zamanın ehline kanâat-bahş olabildikleri gibi bu zamanın ehline de hayret-bahş olmaktadırlar. İşte Kur'ân-ı Kerîmin ahkâm-ı şerîfesi kıyamete kadar bâkî olmak [ve innâ lehû lehâfizûn]⁷⁸¹ hükm-ü şerîfi yerini bulmak ancak böyle olur. Yani bugünkü günde dahî Kur'ân-ı Kerîmin umûm nev'-i beşere münzel hem de maârif-i cedîde ve medeniyet-i mükemmele ile tazyîn-i zât ve sıfât eylemiş bulunan nev'-i beşere lâyük bir kitâb-ı ilâhi olduğunu bu sûretle yalnız mü'minlerin değil kâfirlerin bile nazar-ı insaflarında mertebe'-i tahakkuka îsâl eyler.

Şu mesele'-i mühimme üzerinde kelâmı biraz tatvîl eylemiş isek de beyhûde yere sahîfeleri doldurmamış olduğumuzu kâri'în-i kirâmımızın /232/ teslîm buyuracaklarını mürüvvet kadir-şinâsilerinden ümîd eyleriz. İşte sözü yine Draper'e terk ediyoruz ki yine bıraktığı yerden başlıyor. Diyor ki:

Âbâ'-i kenîsâiye nezdinde kule'-i bâbilde tağyîr-i elsine meselesi nev'-i beşerin ilk lisânı hakkında bir takım zanniyât-ı ğarîbeye yol açmıştır. Bunlardan bazıları düşünmüşlerdir ki Hazreti Âdem'in lisânı yalnız isimlerden müteşekkil olup bunlar dahî her biri hece-yi vâhiden ibaret idiler de bilâhere lisânlara 'ârız olan tagayyür müteaddid hecelerinin lisân-ı nev'-i beşere girmiş olmasından neş'et eylemiştir. Fakat bu erbâb-ı tetkik ihtimal unutmuş olmalıdırlar ki Tevrat'ta Hakk Teâlâ ile Hazreti Âdem ve yılan ile Hazreti Havvâ arasında cereyânı haber verilen muhâverelerde bir kelâmı teşkil eden ef'âl ve edevâtın kâffesi mevcûddur. Müdekkikîn-i kenîse her halde nev'-i beşerin ilk lisânı ibrânî olduğunda ittifâk /233/ eylemişler idi. Enbiyâyâ dâ'ir edilen mebâhis hep bu fikir ile tevâfuk eyliyor idi.

Biz deriz ki:

Draper'in bu intifâdi kuvvetli ve bâhusûs haklı değildir. Amma yalnız bizim hikmet-i Kur'âniyemiz hasebiyle [ve 'alleme Âdeme'l-esmâ'e küllehâ]⁷⁸² nokta'-i nazarından değil. Zirâ ta'lim-i esmâdan murâd bir lisân ta'limi olmadığı mertebe'-i bedâhettendir. Hazreti Âdem zaten isti'dâd-ı nâtıkiyetle halk buyurulmuş olduğundan kendisine

⁷⁸⁰ İçindekini açığa vurmak, serpmek, yaymak.

⁷⁸¹ Meali: "Muhakkak onu biz koruyacağız".

⁷⁸² Bakara Suresi; 31. Meali; "Ve (Allah) Adem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti".

yeniden ta‘lîm-i lisân adeta hâsılı tahsîl addolunur. Ta‘lîm-i esmâdan maksûd-u ilâhi o esmânın müsemâmalarını Hazreti Âdeme öğretmek demek olacağı bedîhiyât-ı tabî‘iyedendir. Bu yoldaki ta‘lîm-i rabbânî yalnız Hazreti Âdeme mi mahsustur? Yalnız /234/ nev‘-i beşere mi? Kendi mesaisi kendi mevcûdiyetini muhâfazaya kifâyet eylemek üzere halk buyurulmuş olan halâyıkın kâffesi birer sûretle bu yolda bir ta‘lîm-i rabbânîye mazhardırlar. Yumurtadan çıkar çıkmaz suda yüzmeye başlayan ördek ve kaz civcivlerine bu san‘at-ı sibâhatı ta‘lîm eden kimdir? Bu noktadan alınız da birçok hayvanların hayret efzâ-yı ‘ukûl-ü ‘ukalâ olan ‘ameliyât-ı mühimmelerine varıncaya kadar her biri birer sûretle mazhar-ı ta‘lîm-i rabbânî olduklarını gösterirler. Kur‘ân-ı Kerîm‘de [vemâ künnâ ‘ani‘l-halkı ğâfilin]⁷⁸³ âyet-i kerîmesinin delâlet eylediği hikmet dahî budur. Yani sun‘ ve hilkat-i rabbânîye hakâyık ilcâ‘atından ol sâni‘-i a‘zam cillet kudrethû /235/ ve azametehû Hazretleri ğâfil olmayıp her mahlûkuna levâzım-ı ma‘îşetini kendisi ta‘lîm eylemiştir ki tabî‘iyyûn-u felâsife hayvânâtta bu eseri ta‘lîmi [instekat animal] ile tabir eylemişlerdir. Bu hiss-i hayvânî istidâd-ı hayvânî meyl-i hayvânî gibi bir manâya delâlet eder bir tabirdir. Şu meselede Draper’in intifâdını doğru ve haklı bulamadığımızın sebebi ise filoloji yani tettebbu‘ât-ı lisâniye erbâbının vüsûle takarrub eyledikleri bazı hakâyıktır. Bunlar âlemde her şeyin tetemmimi kâide-i tekâmüle tâbi olduğu gibi lisânların teşekkülü dahî bu kâideye tâbi olduğunu hüküm etmişlerdir. Vâkıa cüz‘î bir teemmül ile görülür ki bugünkü havâyic⁷⁸⁴ ve terakkiyât-ı medeniyemizin ilcâsıyla istimâl ettiğimiz elsine /236/ havâyicin bu kadar artmadığı ve binâenaleyh terakkiyâtın bu derecelerde tevessü‘ etmediği zamanlar lisânına kıyas bile kabul edemez. Beytütet⁷⁸⁵ telebbüs⁷⁸⁶ ve me‘at-tezevvuk-ı ekl ü şurb-ı⁷⁸⁷ havâyicinden⁷⁸⁸ vâreste olan evvelîn-i nev‘-i beşer elbette bugünkü kadar vüs‘at-ı lisâna mâlik değil idiler. [Bugünkü kadar vüs‘at-ı lisân !...] diyoruz. Dikkat buyurulmalıdır ki bu lisândan maksûd lisân-ı ‘âdîdir. Eğer ‘ulûm lisânına intikâl edecek olur isek her fennin binlerce ıstılâhât-ı mahsusası başlı başına bir lisân teşkîl ederler. ‘ulûm-u vezâyî‘de müterakkî bir milletin lisânı elyevm seksen yüz bin kelime teşkîl etmektedir. Hâlbuki ‘âdî lisânca insan bin kadar kelime /237/ ile pek güzel tekellüm edebilir. Yedi sekiz bin kelime ile mükemmelen yazmağa da muktedirdir. Elhâsıl ilk âdemlerin

⁷⁸³ Mü‘minûn Suresi; 17. Meali; “Biz yarattıklarımızdan habersiz değiliz”.

⁷⁸⁴ İhtiyaçlar, hacetler.

⁷⁸⁵ Geceleme.

⁷⁸⁶ Giyinme.

⁷⁸⁷ Yeme içme.

⁷⁸⁸ İhtiyaçlarından.

lisânları pek mahdûd olduğu bugünkü günde müttefekun fih olduğu gibi tabîat dahî bu hakîkati bize göstermektedir. Zîrâ bâdiye-peymâ-yı⁷⁸⁹ vahşet olan akvâmdan kâffesinin lisânları hakkında icrâ edilen tetkikat gösteriyor ki bunlar ancak bir iki yüz kelimedenden müteşekkil şeyler olup onlar dahî erbâbının hafızalarında tamamıyla yer tutmamış olduklarından serî'ut-tebeddüdürler. Mesela bir müdekkik yigirmi sene evvel bir kabileye uğrayıp lisânını tetkik eylemiş ise yigirmi sene sonra yine o kabileye uğradıkda lisânca epeyce fark buluyor. Seneler arttıkca bu fark dahî o kadar /238/ artıyor ki iki sülale sonra lisân bil-küllîye değişiyor. Şu sûret-i ibtidaiyesinde bulunan lisânların teşekkülü keşfiyâtına gelince bu bâbda bizim Müslümanlık ve Osmanlılık 'âleminde ilk sahib-i tettebbu' olmak üzere temeyyüz etmekte bulunan Veled Çelebi Hazretlerinin Türk lisânı hakkında icrâ eylemekte buldukları tetkikat ve tettebbu'ât dahî delâlet eyliyor ki insanların mebâdi'-i tekâmülleri hep hece-yi vâhiden müteşekkil elfâz ile vukû'a gelmiştir. Müdekkik-i müşârun ileyh bu mebhâsı hakîkaten müşîkâfâne⁷⁹⁰ ile tevsî' buyuruyorlar. Hâlbuki diğer cihetten Çin ve Japonya ve bir dereceye kadar Sanskrit lisânları da bu netîce'-i tetkîkâtı te'yîd ediyorlar. Zîrâ kendi mevcûdiyetleriyle gösteriyorlar ki /239/ kelimeler ekseriyetle 'an asıl⁷⁹¹ hece-yi vahidden ibaret olup bunların bazıları hareke'-i meftûha ile [ب] ve meksûre ile [ب] ve mazmûma ile [ب] sûretindedir ki bunlar telaffuz-u beşerin en kısası ve binâenaleyh en ibtidâ'isidir. Bundan sonra o birer tek hece bit-tedric büyümüşlerdir. Mesela hareke derecesinden harf-i med derecesine varıp [بی بو به] oldukları gibi yine hece-yi vahid olmak üzere iki harf birleşerek fetha ile [بر] ve kesre ile [بر] ve zamme ile [بر] oldukları gibi harf-i med ile [بار به ر بی ر بور بی ر به ر بار] dahî olmuşlardır. Hattâ yine hece-yi vahid teşkîl etmek üzere üç harf birleşip fetha ile [برق] kesre ile /240/ [برق] zamme ile [برق] oldukları bunlar dahî harf-i med ile [بارق به ر ق برق بورق برق] sûretini almışlardır. Elsinê kelimâtı hece-yi vahiden müteaddid hecelere terakkîde her hecenin yine ayrı ayrı ma'âni'-i asliyeye delâleti muhâfaza edilerek binâenaleyh [لی - چانق - تو] sûretiyle araları fasl edildiği gibi ondan sonra tekâmülünde iş manâ-yı asliyeyi murâd etmemek mertebesini de bulunca müteaddid hecelerden vâhide teşekkülü devrine girilmiş 'addolunmuştur. Edevât⁷⁹² ciheti de böyledir. Tasrîf-i ef'âl ciheti de böyledir. Kelimât-ı

⁷⁸⁹ Çölde dolaşan.

⁷⁹⁰ İnceden inceye.

⁷⁹¹ Aslında.

⁷⁹² Edatlar.

asliyeve birer savt ilavesiyle manâ-yı aslîlerin tevsî‘ ve teksîr edildikleri kaidesi tâ lisân-ı ‘arabın devr-i /241/ tanzimâtına kadar gelerek kütüb-i sarfiye ve nahviyeye de girmiştir. İşte bu tedkîkât-ı Filolojiyeye nazaran kenîse erbâbının elsine’-i ibtidâ’iyede tek hece-yi vâhiden ibaret buldukları hakkındaki zanları Draper’in yapmak istediği gibi şâyeste’-i istihzâ ‘addolunamaz. Hakk Teâlâ ile Hazreti Âdem ve yılan ve şeytan ile Hazreti Havva arasında sebke eden muhâverâtın Tevrat’ta nakline gelince: Draper’in bu bâbdaki istihzâsı bil-küllüye nâ-becâdır.⁷⁹³ Tevrat yazıldığı zaman benî İsrâil lisânının tekâmülü tekâmül derecesine varmış olduğundan ibtidâda bu muhâverâtın hece-yi vâhiden mürekkebe isimler ile icrâ edildiğini göstermek için yine o yolda yazılması lüzûmu tasavvur ve tahayyüle de /242/ sığamaz. Hattâ Tevrat’tan yigirmi otuz asır sonra Kur’ân-ı ‘azîmü’ş-şân yine bu yoldaki sözleri lisân-ı Arabın şüyû’-u tabî‘iyesi muktezâsınca nakil eylemiştir. Amma Hazreti Âdem lisânının İbrânî lisânı olması hakkında kenîse erbâbının zanlarına filolojinin mukaddemâtına vâkıf olanlardan hiçbir kimse iştirâk edemez. Tetkikat-ı filolojiye hakîkaten ümmü’l elsine ‘addolunabilecek lisân-ı evvel hangisi olduğunu tayinden henüz ba‘îddir. Hazreti Musa’nın yazdığı İbrânî lisânı bile İbrânînin hangi nev‘i olduğu kesdirilememektedir. Zîrâ elyevm mesela [Türk lisânı] denildiği zaman Amur nehrinden Adriyatik körfezine kadar bu lisânın birçok envâ‘ı olup bazıları /243/ birbiriyle söyleşmekte tercümana muhtâc olacak derecelerde yekdiğerinin yabancı olduğu veyahut [Yunan lisânı] denildiği zaman üç bin senelik bir kıdeme mâlikiyetinden dolayı bir zamanın Yunancası diğerk zamanın Yunancasına bu derecelerde yabancı düşdüğü gibi bu hâl [İbrânî] lisânı hakkında da vâkidir. Hazreti İbrahim’in Urfa’dan getirdiği keldâni lisânı Suriye ve Mısır taraflarında asırlar geçirerek badehû Tih sahrasında Mûsevîler lisânı olmuş ve ondan sonra Hazreti İsa zamanına doğru renkden renge girerek nihâyet bir zan ve tahmine göre İncil-i şerîfin asıl lisânı ‘addolunan [samariten] sûretini almıştır. Suret-i keşt ü güzârı /244/ ve tercüme’-i hâli bu kadarcık bir tarifden istidlâl edilen İbrânî lisânının diğerk taraftan Arap lisânıyla dahî öz karındaş olduğu ve her halde güzergâhı olan yerlerde ve geçirdiği senelerde nice fûru‘lar şubeler teşkîl eylemiş bulunduğu halde Tevrat-ı aslî ve hakîkinin bunlardan hangisine nisbet edilebileceği erbâb-ı tetkik nezdinde kestirilemez ise artık lisân-ı İbrânîyi Hazreti Âdem’e kadar vardirmek hususundaki tahmînâtın derecesi şâyeste’-i mülâhaza kalır. Kenîse erbâbını bu zanna dūçâr eden şey benî İsrâilin cediti Hazreti İbrahim ‘addolunması ve onun dahî keldâni milletinden bulunması ve keldâniyenin

⁷⁹³ Yersiz, uygunsuz.

Bâbil'e yakın olup Bâbil'in dahî ma'hûd kule meselesinden dolayı /245/ evlâd-ı Nûh'a mahall-i intişâr 'addedilmesi kaziyeleri addolunuyor ise de kazâyâ-yı mezkûre Hazreti Âdem'in değil â Hazreti Nûh'un bile lisân-ı İbrânî ile tekellüm eylemiş bulunduğunu hükme medâr olamaz. Bu hükümler olsa olsa faraziyyât kabîlinden olabilip iş faraziyyâta kaldıktan sonra dahî Hazreti Âdem'den kat'-ı nazar (zira ahvâl-i kable't-tufana kadar bu yoldaki itlâ'ât-ı târihiyeyi î'sâle henüz imkân tasavvur edilememiştir.) fakat Hazreti Nûh'un Türkçe tekellüm eylemiş bulunduğunu farz etmek daha kolaydır. Zîrâ [Türk] namının mevridi Yafesin ya oğlu vayahut hafidi olan bir zâta kadar vardırılmakda olup o bâbda icrâ edilen tetkikat-ı lisâniyeyi /246/ 'abd-i 'âciz dahî bir sûret-i ciddiyede hadde'-i tahkîkden geçirerek Türk lisânının menşe'i fil-vâki' Hazreti Nûh'a ziyâdesiyle takrîb edildiğini görmüş ve bu yolda istihsâl edebildiğim bazı netâyici muallim Maks Müller cenaplarına dahî söylemiş idim de bir faraziye olmak derecesinde olsun kuvvetini tasdik eylemişler idi. Türk lisânını Hazreti Nûh'a kadar îsâl hususundaki vesâ'it-i istidlâliyyeye nazaran İbrânî lisânını değil a onun dahî aslı olan Keldânî lisânını bile Hazreti Nûh'a îsâl hususundaki vesâ'it-i istidlâliyye hakîkaten daha ba'îd kalmaktadır. Meahâzâ bu mebâhisde hakikat-i katiyyeye henüz vüsûl müyesser olmayıp elsine'-i âriye hakkında müsteşriklerin /247/ tedkikâtı işte hep bu maksada müteveccih olan mesaiden bulunmağla bu hakikat bundan böyle müyesser olabilecektir. Nevbet-i kelâmı yine Draper'e terk eyliyoruz. Diyor ki:

Yunani olan âbâ'-i kenîsâiyenin hesaplarına göre intişâr-ı evlâd-ı Nûh esnasında yetmiş iki millet teşekkül eylemiş idi. St. Augustin dahî bu hükme iştirâk eylemektedir. Fakat görünüyor ki bu hesapta dahî bazı müşkilât bulunmuştur. Zîrâ 'âlim müdekkik Şukford [Tarih-i mukaddes ile târih-i gayr-i mukaddes arasındaki münasebât] nâm eser-i nefisinde bu meseleden 'arîz ve 'amîk bahisle isbât eyliyor ki bu sûrette yetmiş iki millet teşekkülü sahîh ise bunların her birinde erkek kadın çocuk olarak nihâyet yigirmi birer ve yigirmi ikişer nüfûs bulunmak lazım gelir.

Biz deriz ki:

Voltaire dahî bu mesele ile iştigâl /248/ etmiştir. Bu bâbda ittihâz edilen esâsı insanlara birer müddet-i ömür tahmin ederek o müddet-i ömür zarfında her kadının kaçır defa tevfid edebileceklerini kıyastan ibarettir. Bu tahmin ve bu kıyas üzerine yürütülecek hesapların doğruya yakınlığını kendi erbâbı dahî iddia edemezler. Vâkıa genç olarak vefat edenler hiç doğurmayacak olanlara filânlara dahî birer pay çıkarırlar ise de bu ihtiyatları dahî hesabın hatasını azaltmağa büyücek bir yardım edemezler. Bu halde biz

doktor Şukfordun hesabını doğru olarak kabule takarrub edemeyeceğimiz gibi kenîse erbâbının dedikleri [yetmiş iki millet] sözüne dahî bugün verilebilecek olan ehemmiyetin binde /249/ birisini bile vermeye takarrub edemeyiz. İntişâr-ı evlâd-ı Nûh esnasında çarçabuk yetmiş iki millet teşekkül etmiş olduğunu farz etmeye o mahallerin gerek ahvâl-i cağrafiyesi ve gerek o milletlerin mertebe-i medeniyesi mâni olur. Bu milletleri elyevm acem kürd arab türk milletleri milel ve sûretinde telakkî etmek için bunların teşkîl eyledikleri cem'iyât-ı medeniyeden bazı âsâr kalmalı idi de onlardan istişhâd olunmalı idi? Hâlbuki onlardan pek çok sonra teşekkül etmiş ve zamanlarına göre terakkiyât-ı medeniyenin mertebe'-i gâyesine vâsıl olmuş Yunan fars-ı kadîm ve bâbil ve âsur gibi milletlerin bıraktıkları âsârdan istidlâl ve kıyas edilebilecek olur ise evlâd-ı Nûh'un zamân-ı intişarında /250/ cemiyet ve medeniyetleri lâşî kabîlinden ad edilmek lazım gelir. Bu cemiyetlere bir [millet] denilebilmek şöyle dursun bir [aşiret] demek bile güçleşir. Kezâlik medeniyetleri dahî [medeniyet] addolunmak şöyle dursun [bedâvet]⁷⁹⁴ addolunmakda bile müşkilât görünür. Biz Draper'in yerinde olsa idik dîn ile ilim arasındaki nizâ'i bu faraziyât ve vehmiyât cihetlerine kadar vardırırmaz idik. Maksûd olan şey erkân-ı kenîsâiyenin tevehhümât ve zanniyâtını hakâyık-ı 'ilmiyeden olmak üzere satabilmeleri yolunu artık kapamak olduğuna göre sâ'ir mebâhis-i mühimme kâfi görülmeli idi. Biz ise işte yine sözü kendisine bırakıyoruz. Cenâb-ı muallim diyor ki: /251/

Enbiyanın müddet-i ömürleri üzerine bina edilen hesâbâtın bir mühim noktası bu zevât-ı muhteremenin kendi müddet-i hâyâtlarını hesap eylemek cihetindedir. 'umûmiyet üzere farz ediliyor idi ki tufandan mukaddem tesâvi'ül-leyl ü nehâr dâimî olup tabî'at-ı 'âlemde şimdiki gibi tagayyürât yok idi. Vukû'-i tufandan sonra ise ömr-i beşer yarı yarıya tenâkus eyledi. Hazreti Davud zamanında yetmi seneden pek de ziyâde değil idi ki şimdi dahî öyledir. Bundan mâ'adâ deniliyor idi ki tagayyürât-ı mevâsim tufanın vukû'u esnasında mahv ve Arz'ın tebdîl-i istikâmet eylemesinden neş'et eyleyip hîn-i tufanda bütün yeryüzünü su basmış olması dahî şerâ'it-i sıhhiye'-i beşeriyeyi bil-ihlâl kanın galeyânına ve elyâf-ı vücûdiyenin za'afına sebebiyet göstermiştir. Müttekaddimîn enbiyanın fevka'l-âde tûl-i ömür ile mu'ammer olmalarından müteşekkil müşkilâtı bertaraf etmek üzere müdekkikîn-i kenîsâiyeden bazıları ihtâr eylediler ki Tevratın haber verdiği seneler Şemsî olmayıp Kamerî /252/ olabilirler. Bu hesap enbiyanın ömürlerini bir

⁷⁹⁴ Bedevîlik, göçebelik.

had-di makule ircâ edebilir ise de diğ̈er cihetten bundan daha fena bir eşkâl tevellüd eyler. Zîrâ sinîn-i mezkûrenin bu vecihle Kamerî olmaları lazım gelir ise bu zevât-ı muhteremeden bir takımları henüz beş yahut altı yaşlarında iken evlâd yetiştirmiş olmaları iktizâ eyler.

Biz diyoruz ki:

Bu vecihle sene hesapları te'vîlât-ı Tevratıye meyânında en ziyâde mûcib-i müşkilât olan şeylerdendir. Asıl müşkilât dahî [sene] denildiği zaman buna tayîn olunacak mikdâr-ı evkât hakkındadır. Bu müşkilâtın Yehud ve Nasârâya isâbet eden mikdarı yüzlercedir. Kur'ân-ı Kerîm'de ise kısas-ı mevcûde içinde yalnız bir tanesi vardır ki o da Hazreti Nûh'un kendi kavmine dokuz yüz elli sene mülâbis /253/ olmuş bulunması kazasıdır. Bu yolda haber verilen senelerin bizce ma'rûf olan senelerden olmadığı yine delâlet-i Kur'âniye ile nazarımızda sabittir. Zîrâ yevm denilen şeyin indillâh bizim saydığımız senelerin bini gibi olduğu hakkındaki âyet-i kerîmeden istidlâl eyleriz ki bu yoldaki esmâ'-i evkâtın bizce ma'rûf olan manâlarından başka manâları maksûddur. Hoş sinîn-i Kameriye hesabını Hazret-i Nûh'un dokuz yüz elli senelik ömrüne tatbîk edecek olur isek seksen senelik kadar bir ömür buluruz ki ömr-ü tabî'ye nisbetle hiç de fevk'al-'âde değildir. Hazreti Nûh'un filân yaşında iken evlâdı tevellüd eylediğine dâ'ir Kur'ân-ı Kerîm'de hiçbir işaret /254/ bulunmadığından bizim bu yoldaki te'vîlimiz Draper'in dediği gibi daha büyük bir müşkil tevîdine de sebep olmaz. Bizce sultân-ı yegâne hüccet-i yegâne Kur'ân-ı Kerîm olup ondan mâ'adâ akvâlin sıhhat-i katiyesi matlûb ve maksûd dahî değildir. Zaten Kur'ân-ı Kerîm'de bir [târih] olmak renk ve sûreti de yoktur ki tekzîb mümkün olabilsin. Bu renk bu sûret Tevratlarda tamamen vardır. O halde Tevrat tekzîb olunur ise onun târihlik şânına fena bir nakîse îrâs edilmiş olur ve Kur'ân-ı Kerîm bundan da masun ve münezzeh kalır. Yine Draper sözünde devam ile diyor ki:

Tevratın 'ulûm-u mukaddesi âbâ'-i kenîsâiye tarafından tefsîr olunmak sûretiyle husûsât-ı âtiyeyi mübtenidirler. Evvelâ zaman-ı hilkat bin-nisbe pek yakın /255/ olup mîlâd-ı İsa'dan ancak dört beş bin sene kadar mukaddemdir. Sâniyen emr-i hilkat beheri yigirmi dörder saatten ibaret olmak üzere altı günde hitâm bulmuştur. Sâlisen tufan bir sûret-i umûmiyede vukûa gelip tufandan sonra yaşayân hayvânât sefine'-i Nûhda bulunup kurtulmuş olan hayvânâtın neslidir. Râbian Hazreti Âdem bir masumiyet-i mükemmele halinde yaratılıp fakat kendisinden sâdır olan zellenin hisse'-i mûcâzâtı evlâdına da intikâl eylemiştir.

İşbu dört nokta ile bulardan maada sâ'ir birçok noktalar meyânında bilhassa iki nokta vardır ki onlar hakkında erkân-ı kenîse sûret-i mahsusada ısrara kendilerini mecbur görmüşlerdir. Bu iki noktanın birisi hilkat-i 'âlemin mîlâd-ı İsa'ya nisbetle ber minvâl-i muharrer dört beş bin seneden ibaret olacak kadar yakınlığıdır. Zîrâ Hazreti Âdemin hebûtuyla⁷⁹⁵ Hazret-i mesîhin (itikad-ı Nasârâya göre) nev'-i beşeri mes'ûliyet-i zelleden halâsı arasındaki zaman ne kadar uzun olacak olur ise evlâd-ı Âdemin /256/ kısm-ı a'zamını bu mes'ûliyet altında o kadar medîd bir müddet ihmal eylediğinden ve kendi merhametini Hazreti İsa'dan sonra gelen insanlara hasr ettiğinden dolayı (hâşâ) Hakk Teâlâ Hazretlerine edilecek itirâzı def eylemek dahî o nisbette müşkil olacaktır.

Tasrîhan ilave edelim ki:

Draper'in bu sözündeki kuvveti anlayabilmek için yalnız Nasrâniyete mahsus olan şu meseleyi derhâtır eylemek iktizâ eder ki Kur'ân-ı Kerîm'de Hazreti Âdemin zellesinden sonra istiğfâr eylediği ve istiğfârı indillâh kabul ve kendisi afv buyurulduğu sarâhaten haber verilmekte ise de Nasârânın Tevratlardan istidlâli böyle değildir. Hoş Tevratlar bu noktada ahbâr-ı Kur'âniyeye külliyyen /257/ ve katiyyen muhâlif değil iseler de lisân-ı Tevratın ma'rûf olan garabetinden dolayı Nasârâya şu ahbâr-ı Kur'âniyeye muhâlif bir istidlâle de imkân göstermiştir. İmdi Nasârâ derler ki: Hazreti Âdem'in Cennet'ül-'Adndan bil-ihrac rûy-ı zemîne tenzîli bu zellenin mücâzât-ı mukteziyesidir. Hattâ bu zellenin mes'ûliyeti kendi evlâdına da muntekaldır. Öyle bir surette ki Hazreti Âdem'den Hazreti Mesih'e kadar insan namıyla ne kadar nüfûs bu dünyaya gelmiş ise cümlesi mes'ûldür. Zîrâ nev'-i beşeri bu mes'ûliyetten kurtarmak feyzi Mesih ibnullâha mahsustur. İbnullâh nev'-i beşeri bu mes'ûliyetten kurtarmak için kurban olmuştur. Bu akîde Hıristiyanlığın akâid-i esâsiyesinden /258/ olup Hıristiyanlık kenîsesinin a'dâsı ise onun aleyhindeki itirâzâtının en mühim ve müthişlerini bu nokta üzerine bina eylemişlerdir. Demişlerdir ki: Nev'-i beşerde filhakîka böyle bir mes'ûliyeti tevehhüm esâsen doğru olamaz. Zîrâ bir pederin harekâtından evlâd ve insâlinin mes'ûl olması hiçbir zihne sığamaz. Her nefis yalnız kendi ahvâlinden mes'ûl olur. (Kur'ân-ı Kerîm'de [lehâ mâ kesebet ve aleyhâ mektesebet] kavî-i şerîfiyle vaz' olunan esâs) Velev süllim⁷⁹⁶ nev'-i beşerin zelle'-i Âdemden mes'ûliyeti tevehhüm edilebilsin. Bu mes'ûliyet Cenâb-ı Hakk'a karşı bir mes'ûliyet olmak lazım geldiği halde Onun afvı

⁷⁹⁵ İnîşiyile(yeryüzüne).

⁷⁹⁶ Öyle kabul olursa bile.

için bir kurbâna Hakk Teâlâ neden ihtiyaç görsün? /259/ Bâhusûs ki bu kurbânın ibnullâh olduğu itikad edilen Mesih olması neden lazım gelsin? Zîrâ o mesihe ibnullâh sıfatını müteâkip ‘ayn-ı ilâh sıfatı da verilmiştir. Bu halde iş şöyle bir sûret-i ‘acîbe alıyor: Bir zât kendi teba‘asında bir kabahat görmüş. O kabahati afv edebilmek kendine mahsus bir salâhiyet bir kudret iken afv edemeyip bu afv bir fedakârlık mukâbilinde satın alınmak lazım gelmiş (zira Nasârâ derler ki Hazreti İsa kendini feda bahâsına nev‘-i beşeri tekrar satın almış. Yani kurtarmıştır) bu fedakârlık ise kendi oğlunu ve oğlu yine kendinden ibaret bulunmak hasebiyle kendi kendini feda demek olmuş. Tekrara hâcet /260/ yoktur ki bu mülâhazât bu intikâdât biz Müslümanlar tarafından itirâz yollu söylenir sözler değildir. Yine Nasârânın kendi beyinleriyle vukû bulmuş ve devam etmekte bulunmuş olan mücâdeleyi nakl ediyoruz. Erbâb-ı mücâdele bu sûreti Nasrâniyetin akıl ermeyen serâ’ir-i⁷⁹⁷ ğaribesinden ad ederek nihâyet diyorlar ki zelle’-i Âdemden nev‘-i beşere intikâl eden mes’ûliyeti ref‘ için Hakk Teâlâ filvâki‘ böyle bir kurbana böyle bir fedaya ihtiyaç görüyor idiyse bari o fedayı kurbanı mümkün mertebe tez göndermeli idi. Hebût-u Âdemden mîlâd-ı mesihe kadar dört beş bin senelik zaman geçip de milyarlarca nüfûsu bu mes’ûliyet altında tabâh etmekte ne mânâ maksûd idi? İşte Draper’in /261/ işaret eylediği kaziyeye bu kaziyedir. Yani kenîse erbâbı hebût ile mîlâd arasındaki seneler çoğaldıkça itirâzın şiddeti artacağını görerek te’vîlât-ı vâkıalarını dahî o müddeti imkân müsait olduğu kadar kısaltmak cihetinde yürütmek mecburiyeti altında bulduklarını göstermektedir. Bu îzâhatı dolayısından bir itirâz olarak îrâd etmedik. Zaten [müdâfa‘a] larımızda bu bahis mebsûttur⁷⁹⁸. Draper’in sözü anlaşılabilmek için söyledik. İşte sözde yine o devam ediyor. Diyor ki:

Kenîse erbâbının pek ziyâde iltizam eyledikleri iki nokta’-i mühimmenin ikincisi ise Hazreti Âdem’in mükemmel ve masum olarak yaratılmış bulunması noktasıdır. Zîrâ zelle hasebiyle müşârun ileyh’in hebûtuna ve bilâhere ba‘s-i Mesih ile nev‘-i beşeri tahlîsa /262/ ihtiyaç hâsıl olmak için bu noktanın vücûdu zaruri görünmüş idi. Binâenaleyh kenîse erbâbı emr-i hilkatî pek eski göstermeye delâlet edecek şeyleri redde kendilerini mecbur gördükleri gibi insanın tekâmül kaidesine ittiba‘ı yani pek uzun bir zaman zarfında bir mertebe’-i ‘âdiyeden merâtib-i ‘âliye

⁷⁹⁷ Gizli şeyler, sırlar.

⁷⁹⁸ Etraflıca anlatılmış.

sa‘ûdu⁷⁹⁹ hakkında ulemâ-yı İslâmiyenin tesis eyledikleri kaideyi de redde kendilerini mecbur görüyorlar idi.

Maksadı tasrîh için diyelim ki:

Emr-i hilkatın altı günde itmâmına dâ’ir olan rivâyât-ı Tevratıyeyi aynı aynına ahz ve nakil eyleyen bazı ulemadan maada muhakkikîn-i ehl-i İslâm işbu altı günün her biri yigirmi dörder saatten ibaret günlerden olması zannını filhakîka kabul edememişlerdir. Burada Draper’in haber verdiği tekâmül /263/ kânununu iki sûrette vaz‘ etmişlerdir. Bunun birincisi insanın nutfе halinden hâl-i velâdete kadar muzga⁸⁰⁰ ve ‘alaka gibi merâtibi geçmesine nazaran bir tekâmüldür ki gerek hilkat-i beşeriyece ve gerek mevâlîd-i sâ’irece emr-i tekvînde bu merâtib bedîhiyât-ı tabî‘iyedendir. İkincisi ise [fî sitteti eyyâm] kavli-i şerîfinin delâlet eylediği tekâmüldür. Bu eyyamın her biri bizim saydığımız senelerin bini gibi olduğu hakkındaki ahkâm-ı Ku’âniyeyi bundan evvel beyân ve îzâh eylemiş idik. [ke elf-i senetin] kavlindeki kâf-i teşbîh ‘indillâh bir günün yalnız bin seneye münhasır olamayacağına delâletini de haber vermiş idik. Müfessir-i hakîm imam Fahreddin Râzî bu kâf-i teşbîhe istinâden beher yevmin /264/ şu bin seneden ziyâde olması ve elli bin seneye kadar varması hakkında kendinden mukaddem olan ulemanın râ’ilerini dahî tefsîrine derc eylemektedir. Bu halde demektir ki ehl-i İslâm eyyâm-ı sitte’-i mezkûrenin yigirmi dörder saatten ibaret birer yevm-i ‘âdi olması zannını kabule takarrub edemiyorlar. Zaten bu günlerin her biri bin sene gibi olduğu Kur’ân-ı azîmde dahî tasrih buyurulmakta iken ona da muhalif düşecek bir zanda nasıl bulunabilirler? [Gibi] edatının müsaadesi üzerine fikirlerini elli bin sene derecesinde tevsî‘ eden ulemaya elbette bir karînenin ve hattâ Kur’ân ‘adîdenin delâlet edeceği derkârdır. Karînesiz olarak [yevm] lafzına /265/ bu vüs‘atı vermek abes olur ki işleri güçleri taharrî’-i hakîkatten ibaret olan ulema-yı İslâm’a abes ile iştigâli isnâd eylemek hakîkaten abestir. Bunlara delâlet eden Ku’ân yine Draper’in ileriye doğru iştigâl edeceği Ku’ânın aynı oldukları bedîhiyâttan bulunup fakat tabî‘iyâta ‘âid bulunan o keyfiyetler hakkındaki vukuf ve malumatları şimdiki derecede olamamak hasebiyle [yevm] lafzını elli bin seneye kadar tevsî‘ edebilip de ondan daha ileriye geçememiş olmaları bittabi‘ ma‘zûr görülecek ahvaldendir. İleriye doğru Draper’in tabî‘iyâttan vukû‘ bulacak istişhâdâtı hakîkaten muhayyir-‘ukûldür. Bu ehemmiyeti şimdiden kâri’lerimize haber verişimiz /266/ ise mebâhis-i mezkûreyi ona göre ehemmiyet-i

⁷⁹⁹ Yükselme, yukarı çıkma.

⁸⁰⁰ Bir parça et.

lâyıkasıyla telakkî etmek için daha şimdiden mütenebbih bulunmaları maksadıyladır.

Diyor ki:

Şimdiye kadar dermiyân eylediğimiz boşluklarıyla tenâkuzlarıyla [‘ulûm-u mukaddese] denilen şeylerin nasıl zihnimize itmi’nân-ı bahş olamayacak şeyler olduğunu hükmedebiliriz. Bu halde de Doktor Şukfordun işbu ‘ulûm-u mukaddese mebâhisini bir birine tevfk edebilmek için nice mesâ’î’-i beyhûdeden sonra nihâyet verebildiği karara biz dahî iltihâk eyleyebiliriz ki karar-ı mezkûr [Nasrâniyet kenîsesinin ilk asırlarındaki âbâ’-i muhakkikîn salâh-ı hâl ile müttasîf âdemler addolunabilirler ise de malumat-ı muhîta sahibi âdemler addolunamazlar] sûretinden ibarettir. Hilkat-i aleme dâ’ir kitab-ı mukaddesede verilen malumat Arz’ın teşkîl ve tanzîmi doğrudan doğruya yed-i hilkat-i ilâhiye ma’tûf olduğunu gösterir. Bu emr-i hilkatte /267/ esbâb-ı sâniyenin tavassutu sûretini red eyler. ‘Ulûmun bu bâbdaki ahbârı ise İtalyalı Kassini nâm hey’iyenin rasad dürbünü îcâdından husule gelmiştir. On dördüncü Lui nâm Fransız kralı Paris rasathanesini mûmâ ileyh Kassininin idaresine tefvîz eylemiş idi. O zamanlar keşfolunmuştur ki Müşteri seyyaresi tam şekl-i kürîde olmayıp kutupları basık olmak hasebiyle şibh-i şekl-i kürîdedir. Kavâ’id-i mihânikiye ise bu halin mebâdide seyyare’-i mezkurenin müteyemmi‘ bir cevherden müteşekkil olarak kendi mihveri üzerinde deverânından iktizâ edeceğini isbât eylemiştir. Bu hareket-i devriye ne kadar süratli olur ise kutupların basıklığıyla hatt-ı istivânın şişkinliği dahî o nisbette çok olacağı tabî’iyât-ı umûrdandır. Yalnız işbu mülâhazât-ı mihânikiyeye ibtinâen Newton Kürre-i Arz’ın dahî kutuplarının basıklığını hesap eylemiş idi. Tesâvi’ül-leyl ve nehârın tadrîcen te’hîri dahî böyle hatt-ı istivânın şişkinliğinden neş’et edip /268/ bu hareket de yigirmi beş bin sekiz yüz altmış sekiz senede bir dâ’ire hâsil edeceğini Bradley hesap eylemiştir. Bundan evvel dahî beyân ve ihtâr eylemiş idik ki hatt-ı istivâ altında nısf-ı kutr-ı Arz kutupları altındaki nısf-ı kutr-ı Arz’dan kırk üç kilometre daha ziyâdedir. Kutupların şu basıklıklarından iki keyfiyet zâhir olur. Birincisi bir zaman Arz’ın yumuşak bir mâyeden teşekkül etmiş ve ikincisi kavâ’id-i mihânikiyeye ittibâ’an yani esbâb-ı sâniye te’sîriyle şeklini bulmuş olmaları kaziyeleridir.

Biz dahî deriz ki:

Kur’ân-ı ‘azîmü’ş-şânda bazı âyât-ı kerîmenin esnâ-yı nüzûl-ü kitâbullâhda anlaşılabilir bir sûrette olmadıkları halde şimdilerde vukûa gelen keşfiyât-ı ‘ilmiye

semeresiyle anlaşılabilmeğe olması bundan /269/ evvel dahî demiş ve ihtâr eylemiş olduğumuz vecihle mahzâ Kitâb-ı Kerîmin ahkâmı kıyâmete kadar bâkî olacağını her asırda râsihûn fil-ilim olanlara göstermek hikmet-i rabbâniyesine mübteni bulunmalıdır. Zîrâ Kur'ân-ı Kerîm yalnız zamân-ı nüzûlündeki insanlara mahsus olup da zamanımız gibi o zamandan binlerce sene sonraki zamanlar nazarında artık hükmü geçmiş 'addolunmak lazım gelse idi muhteviyât-ı celîlesinin yalnız o zamanın kabiliyetine göre olup ondan ileriye geçmemesi icap eder idi. O zaman ihtivâ eylediği hakâyıkın ancak şimdiki keşfiyât ile anlaşılabilmeğe olmasına nazaran dakîka-şinâsân ehl-i iz'ân nazarında kendi kendisine tahakkuk eder ki Kur'ân-ı Kerîm bugünkü efkâr /270/ ve inzâr-ı hikmet için dahî münezzel olup bu haysiyet bundan sonra dahî ilâ mâşâ'allâh devam edegidecektir. Zîrâ tefâsîr-i şerîfe'-i mevcûdeye mürâcaat edilir ise görülür ki [evelem yerav ile'l-Arz'ı ennâ nenkusuhâ min etrâfihâ]⁸⁰¹ âyet-i kerîmesi hakkında icrâ edilen tefsîrâtın kâffesi 'ukûl-u erbâb-ı 'ulûma kanâat bahş olacak sûrette değildir. [ve kîl] kaydıyla şu etrâf-ı Arz'dan noksana dâ'ir îrâddolunan mülâhazâtın kâffesi akvâl-i za'îfeden oldukları mertebe'-i bedâhettedir. Mesele'-i mezkûre hakkında bugünkü vukûf ve malumata göre denilebilir ki âyet-i kerîme'-i mezkûre hemen müteşâbihât mertebesinde kalmıştır. Amma elyevm işte kutbeynin basıklığı meselesi /271/ bu âyet-i kerîme için tefsîr-i tamdır. Buna dâ'ir bazı ulema-yı kiram ile sebk eden müzâkeremizde kutupların iki olmasına nazaran tarafın dahî tesniye olması lüzumu vârid-i hâtırları olmuş ise de dekâyik-i 'ilmiyeye nazaran tarafın tensiye olmasından ziyâde cem' olması münasiptir. Zîrâ basıklık yalnız kutup noktalarında olmayıp hatt-ı istivâya doğru tedrîcîdir. Yani hatt-ı istivâda nısf-ı kutr-ı Arz'ın kırk beş kilometreden ibaret bulunan fazlası kutuplara doğru bit-tedrîc tenâkus etmek üzere hatt-ı istivâca bir fazla ve Arz'ın etrâf-ı sâ'iresi için bir noksandır. Şöyle ki bu fark üç kilometreyi hatt-ı istivâdan kutba kadar mümted olan doksan dereceye bit-taksîm /272/ hatt-ı mezkûrdan beher derece tebâ'ud edildikçe dört yüz yetmiş sekizer metre bir tenâkus görülmek dahî bir keyfiyet-i mihânikiye iktizası olan bu halin cümle'-i îcâbât-ı tabi'iyesindedir. Öyle ise [nenkusuhâ] haber-i ilâhîsinin mahal-i vukû'u [min tarafihâ] olmak dekâyik-i fenniye ile tevfiik kabul edemeyip [min etrâfihâ] olmak tamamı tamamına muvâfik düşer. Bu halde de bi-lutfihî ve inâyetihî Teâlâ tahakkuk eyler ki Kur'ân-ı Kerîm 'ilmin bu münâza'asından dahî berî ve masûndur. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

⁸⁰¹ Rad Suresi; 41. Meali: "Onlar bizim yeryüzüne gelip onu etraftan eksilttiğimizi görmediler mi?"

Esbâb-ı sâniyenin nüfûzu yalnız şekl-i Arz'ın haricinde bu şibh-i kürriyet biçiminde görülmekle dahî kalmıyor. Onun tabakât-ı dâhiliyesi tanzîmâtında da görülüyor. Ezcümle bir takım tabakât-ı mütehaccire'-i müneccemde⁸⁰² müşahade olunuyor ki 'umkları yani kalınlıkları /273/ kilometreler ile ölçülüyor. Hâlbuki bunların sular içindeki mevâdd-ı turâbiyenin çöküntüsünden tahaccür ile husûle gelmiş oldukları kâbil-i itirâz değildir. Zikr olunan mevâdd-ı turâbiye ise Arz'ın eski tabakâtından meyyâh-ı câriye ile berâber akıp nakşolundukları muhakkakâttandır. Bizim gözlerimiz önünde dahî hâlâ vukû'a gelmekte bulunan bu keyfiyet gösteriyor ki bunların husûlü pek çok zamanlara muhtâcdır. Zîrâ bir asır zarfında ancak birkaç santimetre kalınlık peydâ edebilirler. O halde bunların birkaç bin kilometre kalınlık peydâ edebilmeleri için ne kadar zamana muhtâç olacakları mülâhazaya şâyândır. Mısır sevâhilinin ahvâli iki bin seneden mütecâviz bir zamandan beri ma'lûmdur. O zamandan bu zamana kadar Nil nehrinin sularıyla gelip Nil mensabından denize çöken mevâdd-ı turâbiye epeyce his olunabilecek kadar karayı denize doğru çıkarmıştır. Fakat terakkinin bu derecesine ne ehemmiyet verilebilir? Düşünölmelidir /274/ ki tekâmül Mısır-ı süflâ⁸⁰³ hep bu sûrette denizin doldurulmasıyla husûle gelmiştir. Misisipi nehri mansabında Amerika sahili dahî üç asırdan beri ma'lûmdur. O müddet zarfında Meksika körfezi içine doğru Arz hemen de his olunamayacak kadar ilerliyebilmiştir. Buna mukâbil bir zaman nehr-i mezkûrun mansabı şimdi sen lui denilen yerde olduğu âsâr-ı jeolojiyesiyle münfehimdir. Bu nokta ise şimdiki mansaba üç yüz fersah ba'îddir. Mısır'da Amerika'da bütün memâlik-i dünyada sahiller denizi parmak parmak doldurmak sûretiyle husûle gelmiştir. Böyle bir işin muhtâc olduğu zaman şimdiye kadar bu yolda yapılmış olan işin miktarıyla birlikte düşünölecek olur ise tabiatın bu ameliyatı için ne kadar zaman sarf olunmuş olduğu ta'akkul edilebilir. Hâlbuki bir takım göllerin dolmuş ve birtakım tabakâta mevâdd-ı turâbiye ile mahlût⁸⁰⁴ olan mevâdd-ı nebâtiye sünger taşı tabakaları teşkil etmiş ve dağların toprakları /275/ soyulmuş ve deniz kenarlarında dalgaların tahribâtıyla kayalar oyulmuş ve havanın rutûbeti ve hâmız-ı karbonun⁸⁰⁵ tesiriyle 'azim taş kütleleri yuvarlak birer şekil peydâ etmiş

⁸⁰² Taşlaşmış.

⁸⁰³ Aşağı Mısır.

⁸⁰⁴ Karıştırılmış, karışık.

⁸⁰⁵ Karbonik asit.

olmalarına nazar edilip de ne kadar zamanlar zarfında bu hale girmiş oldukları düşünülecek olur ise hesabın netîcesi yine yukarıda beyân olunan netîceye çıkar. Asıl mebde'-i kelâmımızda inzâr-ı dikkati celb eylediğimiz tabakât-ı müneccemde'-i mütehaccire ise mutlaka an asıl hemen afakî bir vaziyette bulunan ovalar üzerine çökmüş oturmuş mevâdd-ı turâbiyedirler. Bunların birçoğu bazı harekât-ı tedrîciye ile mütehâlif miller peydâ ederek her şekilde zaviyeler hâsıl etmişlerdir. Bu tahavvülât-ı azimenin esbâbını nasıl te'vîl eder isek edelim bunların husûle gelmeleri için had ve hesâbın haricinde seneler geçmiş olduğunu tahmîn eylemek lazımdır. İngiltere'de Gal memâlikinde kömür madeni kuyularının 'umku dört bin metreye kadar varmıştır. Yeni İskoçya'da ise bu 'umklar dört bin dokuz /276/ yüz metreyi bulmuştur. Tabakât-ı mezkûre elyevm deniz altında bulduklarından görülür ki bunlar deniz tarafından tedrîci istila olunmuşlardır. Bahrin bu istilasını o kadar ağır ve o derecelerde mütemâdi bir sûrette vukû' bulmuştur ki bazı tabakâta kömür haline girmiş olan ağaçları henüz kökleri üzerinde kâ'im görmekteyiz. Hâlbuki bu 'acîbe birbiri üzerine yetmiş defa vukû'a gelmiş ve bu sûrette husûle gelen tabakât-ı fehmiye⁸⁰⁶ bin beş yüz metre sahn peydâ eylemiştir. Bu ağaçlardan her birinin yaşı kalınlıklarıyla tahmîn olunabilir. Bazılarının kalınlığı bir metre otuz santimetre kutrundadır. Bunların etrafında toprağın boğmasıyla ağaçlar bit-tedrîc ğâ'ib oldukça bir nevi beyaz kil katmerleri husûle geliyor imiş. Sidney vapur kömürü madeninde bu sûretle birisi battıkça onun üzerinde diğeri peydâ olmuş ve katmer katmer birbiri üzerine yerleşmiş elli dokuz ormanın kömür kesilmiş oldukları görülmüştür. /277/

Biz diyoruz ki:

Bir hakîm-i Müslim bu yoldaki keşfiyât-ı 'ilmiyeyi [Subhâne men tahayyera fi sun'ihil-'ukûl] zemzemeleriyle telakkî eder. Bu yoldaki hakâyıkın meydana çıkmasından olsa olsa Cehennem yerin altında olduğu ve tâbir-i âhirle yerin altı cehennem bulunduğu hükm-ü kat'îsiyle meydana çıkmış olanlar korkabilirler. Ahkâm-ı celîlesine ittibâ' ile dünya ve ahirette fevz ü necât bulduğumuz Kur'ân-ı Kerîm'de cehennem mevkiinin bu sûrette tebeyyününe dâ'ir hiçbir sarâhat olmadığından yerin altı bu yoldaki tabakât-ı madeniyeden teşekkül olduğunu görmek hikmet-i İslâmiye erbâbını asla ürkütmez. Tasvîr-i kıyamet emrinde [izâ zülzileti'l-Arzu zilzâlehâ]⁸⁰⁷yı /278/ müte'âkiben [ve

⁸⁰⁶ Kömür tabakaları.

⁸⁰⁷ Zilzal Suresi; 1. Meali; "Yeryüzü kendine has bir sarsıntıyla sarsıldığı zaman...".

ehraceti'l-Arzu eskâlehâ]⁸⁰⁸ haber-i şerîfini 'ulûm nokta'-i nazarından telakkî eyleyen bir ehl-i tefsîr için bu eskâli ma'âden-i arziye olmak üzere telakkîye ne mâni vardır? Arz'ın tabakâtındaki maden hakkında İslâm'ın nazar-ı hikmeti sâ'ir âyâtı Kur'âniye ile dahî celb buyurulmuştur. Hattâ bu servet-i madeniye'nin menâfiinden de haber verilerek celb buyurulmuştur. Daha 'acîb ve ğarîbi bu inâyât-ı subhâniyenin de semadan inzali sûretiyle tabakât-ı Arz'a yerleştirildikleri bile bildirilmiştir. [İnnâ enzelna'l-hadîde fîhi be'sün şedîdün]⁸⁰⁹ âyet-i kerîmesi bu bâbda en parlak misallerden biridir. Bir zerreyi bile boş yere yaratmak şân-ı hikmet nişânından olmayan Cenâb-ı Kâdir-i Kayyûmun o koca kaşr-ı /279/ Arz'ı⁸¹⁰ hikmetsiz yaratmış olması dava edilebilir mi? Ehl-i İslâm kudret ve hikmet-i ilâhiyenin büyüklüğünü istidlâl için yalnız sathında semasında bulunanları tetebbu ile kalmayıp batn-ı Arz'daki mahlûkât-ı ilâhiyeyi tetebbu ile dahî iştigâl ehl-i İslâm'ın vezâ'if-i 'ilmiyesi meyânına dahîldir. Yine sözü Draper'e bırakıyoruz. Diyor ki:

Vâsi' karaların ortasındaki yüksek dağların tepelerinde görülen deniz mahlûkâtı buçukları erbâb-ı kenîse tarafından tufanın vukû'una ve umûmiyetine ve en yüksek dağları bile setr eylediğine delil ve burhân-ı maddî nazarıyla telakkî olunmuş idi. Fakat onların tetkikatından daha mükemmel olan tetebbu'ât-ı jeolojiye tabakât-ı Arz'da deniz suyu teşekkülâtının tatlı su teşekkülâtıyla tıpkı bir kitap yapraklarının birbiri üzerindeki mevzû'iyeti gibi tabakalar teşkîl /280/ eylediğini gösterdiği zaman iş bedâhet derecesini almış ve anlaşılmalıdır ki böyle bir hal tufanın muktezıyâtından olamayıp Arz'dan aynı kıt'a kendi etrafının ahvâl-i topoğrafyasının tebeddülâtından dolayı bazen kupkuru kara ve bazen acı ve tuzlu sular ile mestûr deniz ve bazen de tatlı sular ile meşgul göl halini almıştır. Kezâlik mertebe'-i bedâheti bulmuştur ki bu yoldaki tebeddülâtın vukû'u yüzlerce milyon senelerin işidir. Dünyanın eskiliğini isbat eyleyen bu ahvâle [müstehâse]⁸¹¹ denilen ve tabakât-ı 'amîkadan zuhûr eyleyen eski kemikler meselesi dahî munzam olmaktadır. Edvâr-ı nisbiye'-i teşekküliye tanınmış olduğundan en eskilerinden en yenilerine kadar mahlûkât-ı hayvaniye ve nebatiyenin teşekkül ve ta'azzuvları tadrîcî oldukları isbat olunmuştur. Yani elyevm mevcûd olanlar bir vakit şekl-i Arz'ı doldurmuş olan envâ'-i gayr-i ma'dûdenin kesretlerine nisbetle

⁸⁰⁸ Zilzal Suresi; 2. Meali; "Ve içindekileri dışarıya çıkarıp attığı zaman...".

⁸⁰⁹ Hadid Suresi; 25. Meali; "Bir de kendisinde müthiş bir güç olan demiri indirdik".

⁸¹⁰ Yerkabuğu.

⁸¹¹ Fosil.

pek az olup elyevm mevcûd olan bir nev'-i mahlûk vücûda gelince /281/ ondan evvel mevcûd olanların bir nev'i ortadan kalkmıştır. Vakı'â teşekkülât-ı jeolojiye her teşekkül devrinin isti'dâd-ı mahsusunu bir nev'-i hayvana nisbet ederek edvâr-ı mezkûreye [nâ'imeler devri] ve [zâhifeler devri] ve [tedyeler devri] denilebilmekte ise de işbu devirlerden birinin diğerine intikâli def'i yani def'a'-i vâhidde ve ân-ı vâhidde vukû' bulmayıp bu nev'-i hayvânâtın her biri kendi devrinden mukaddem nâmı mensûb ile 'addolunacak kadar müstevlî ve mütegalib değil iken ve tagallüb ve istilânın husûlünden sonra o nâmı almış ve kim bilir ne kadar zaman bu tagallüb devam eyledikten sonra yine tadrîcî olarak tenezzüle başlayıp ine ine kendinden sonraki devir hulûl eylediği halde dahî kendi varlığını bir hayli zaman daha muhâfaza etmiştir. Hiçbir tarafta hiçbir nev'-i mahlûkun def'i olarak zuhûruna dâ'ir eser görülmüyor. Her tarafta her nev'i mahlûkun teşekkülünce bir tadrîc-i âsârî müşâhede olunuyor. Burada dahî birtakım müddetleri medîd⁸¹² /282/ edvâr kabulüne mecbur oluyoruz. târihin itlâ'⁸¹³ yetebildiği zamanlardan beri bir mahlûkun terakki veya tedennisini gösterebilecek hiçbir mukaddime'-i edvâr alameti müşâhade olunmuyor. Hâlbuki bizim itlâ'-ı târihimizden evvel bu misillü lâ-yu'add ve lâ-yuhsâ edvârı tabakat-ı Arz'da görüyoruz. Târihin itlâ'ı yettiği zamandan beri mahlûkâtta bir tebeddül ve tahavvül görülememiş olmasına bil-ibtinâ bazıları tekâmül kaidesiyle bit-tadrîc teşkîl olunduklarını inkâr ederek gerek elyevm mevcûd ve gerek arkaları munkatı' olan mahlûkâtın kâffesi bir îrâde ile def'aten yaratılmış oldukları zannını tahkîm eylemişler ise de mahlûkâtın bazıları bazılarına sebab-i teşekkül olması bunların bilâ esbâb def'aten yaratılmış bulunmalarından ziyâde muvâfık-ı 'akl ve hikmettir. Nev'-i beşerin envâ'-i mahlûkâtta tebeddül görmemiş olmasını dermiyân etmek neye yarar? Yeniden bir vücûdun def'aten teşekkül ediverdiğini dahî görmemiştir. İrâde'-i vâhide ile def'aten tekvîn-i mahlûkât kudret-i ilâhiyeyi daha büyük /283/ göstermek için ise mebâdi'-i ta'azzuv ve teşekkülden zamanımıza kadar her nev'in teşekkülüne kendisinden evvelki envâ'ın hizmet etmiş olması öyle bir teselsül teşkîl eder ki bu silsilenin halkalarının birbirine irtibatı yalnız emr-i hilkatın bir kânun-u lâ yetegayyere merbût olduğunu göstermek ile de kalmayıp hattâ milyonlarca seneden beri bu kânun ve kaidede zerrece tagayyür peydâ

⁸¹² Uzun.

⁸¹³ Bildirme, haberli kılma.

olmamış olduğunu da gösterir. Buraya kadar serd eylediğimiz hususât hilkat-i dünyanın eskiliği hakkında bize bir fikr-i mahsûs verecek şevâhiddirler. Bu bâbda ‘ilm-i tabakatü’l-Arz erbâbı o kadar hakâyık cem‘ eylemişlerdir ki birçok cildler teşkîl edebilirler. Tabakat-ı Arz’da birbiri üzerine muntabık bulunan kayalar tabakaları hep bu şevâhiddendirler. Bu tabakatın birincilerinin kalınlığını ve vaziyetlerinin meylini ve bu meyilleri icab eyleyen kuvvâ-yı şedideyi tetkîk eylemişler. Tatlı suların teşekkül eyleyen tabakat ile acı ve tuzlu deniz sularından teşekkül eyleyen tabakatın birbirine /284/ karışmaksızın üst üste yer tuttuklarına bakmışlar bazı kıta‘ât-ı Arziyenin toprağı soyulup başka yerlere intikâlinden dolayı oraların ahvâl-i topoğrafyası değiştiğini ve bu tahavvülât esnasında bazı karaların alçalıp bazılarının yükseldiğini ve sevâhil-i bahrin daima değiştiğini ve binâenaleyh bir zaman deniz içinde bulunduğu ‘allâme’-i zâhiresinden görülen yığıntıların şimdi karalar içinde bulunduğunu hep nazar-ı mütâlaadan geçirip edvâr-ı mütetâbianın hayvânât ve nebatatı bakiye’-i âsârından hâyât denilen şeyin mebâdi’-i hilkatinden şimdiye kadar ne sûretler geçirmiş olduğunu mülâhaza eylemişlerdir. Kezâlik kömür madenleri tabakatında bunların mevâdd-ı nebatiyeden teşekkül eylemiş oldukları görülerek yalnız havâ-yı nesîmi içinde değil belki kâ’inâtın istidâdında bile daima teceddüdler vukû‘a geldiğini anlamışlardır. Yani bazı zamanlara göre harâret-i Arz’iyenin artıp eksildiğini ve bir zaman için kıta‘ât-ı cesîme’-i Arz sıcak ise bir zaman için /285/ (şimdiki kutbeyn gibi) muncemid⁸¹⁴ halinde bulduklarını düşünmüşlerdir. İlm-i tabakatü’l-Arz erbâbından bir fırkası esbâb-ı mühimmeye bil istinâd zan ediyorlar ki Kürre-i Arz vaktiyle ergin beki de gaz halinde bulunup ib‘âd-ı fezâda milyonlarca sene cevelânından sonra harâreti şimdiki derece’-i i‘tidâli bulmuştur. Tetebbuât-ı hey’iye dahî bu zanna pek büyük kuvvet vermektedir. Bâhusûs Cümle’-i Şemsiye’mizi teşkîl eyleyen seyyârât hakkındaki tetebbuât bilhassa bu zannı te’yîd ediyor. Bu te’yîd ise Arz’ın sıklığı bin-nisbe az olmasından ve merkezine doğru takarrub edildikçe harâret-i dâhiliyesinin artmasından ve yanardağların dahî ateş-i merkezîye delâlet etmesinden neş’et eylemektedir. Bu dahî isbat ediyor ki şu yolda tahavvülât vukû‘a gelmek için milyarlarca sene mürûr etmiş olmalıdır. Fakat Kopernik usûlüyle fikirlerde hâsıl olan teyakkuzât üzerine biz yalnız Kürre-i Arz’ı yalnız onun menşe’ini yalnız onun târihini

⁸¹⁴ Donmuş, donuk.

tetebbu' ile iktifâ edemeyiz. Kürre-i mezkûrenin /286/ mensûb olduğu cümleyi teşkil eden ecrâm-ı sâ'ire ile birlikte tetebbu'a mecburuz. Hâlbuki yalnız o Cümle'-i Şemsiyeyi tetebbu' ile de iktifâ edemeyiz. Belki onun da mensûb olduğu âilenin kâffe'i efrâdını yani bil-cümle ecrâm-ı semâviyeyi birlikte tetebbu' etmek mecburiyeti altında bulunuruz. Mademki ecrâm-ı semâviye arasındaki ib'âd-ı muhayyireti'l-'ukûlü mülâhazaya artık alıştık bunların hâyâtını teşkil eyleyen sinîn-i lâ tü'add ve lâ-tühsâyı düşünmeye dahî isti'dâd peydâ eylemişizdir. Ecrâmdan bazıları bize o kadar uzaktır ki onların ziyâsı emr-i intikâldeki sür'at-i muhayyireleriyle beraber bize kadar vâsıl olabilmek için binlerce seneler mürûru lazım gelir. Bu halde bunların milyonlarca senelerden beri mevcûdiyetleri icab eder. Hemen hiçbir istisnâ olmamak şartıyla 'ilm-i tabakâtü'l-Arz erbâbı ömr-ü Arz'ın gâyet uzun olduğunu kabulde müttefik olup mümkün mertebe bu ömrün miktarını ta'yîne dahî gayret eylemektedirler. Bu ta'yinde bazıları hesâbât-ı hey'iyeyi ve bazıları ise /287/ kavâ'id-i fizikiyeyi esas tutmaktadırlar. Bu sûretle hüküm ediyorlar ki mahrek-i Arz'da husûle gelen beyziyet⁸¹⁵ son devr-i ictimâ' ile zamanımız arasında iki yüz kırk bin sene mürûr eylemiş olmasını iktizâ ettirir. Lakin edvâr-ı jeolojiyenin akıllara hayret veren imtidâtları⁸¹⁶ kâbil-i itirâz olmamakla beraber bu yolda edilen hesaplar kat'î olmayıp her halde faraziyattan ibaret görülürler. Maahaza tetkikat-ı mezkûreye fûnûn nokta'-i nazarından bakılınca apâşikare tahakkuk eyliyor ki dünyanın ömrü hakkında Hazreti Musa'nın Kitâb-ı Tevratıyeye derc eylediği haberlere Ba'demâ inanmakta devam edilip gidilemeyecektir. Malumat-ı mezkûre ile delâ'il-i fenniye meyânını te'lîf için pek çok te'vîlâta kalkışılmış ise de muvaffakiyet hâsıl olamamıştır. Hazreti Musa'nın ta'yîn eylediği seneler pek azalıp bundan mâ'adâ mahlûkâttan evvela falanvca şeylerin ve ba'dehû filânların yaratıldıkları hakkında gösterdiği sıra ve tertîb dahî yanlıştır. Bâhusûs bu hilkate /288/ yedullâhın müdahalesi adeta bir insan elinin müdahalesi derecesinde olup vâkî'â o mü'ellif-i mukaddesin (yani Hazreti Musa'nın) şu yoldaki ifâdâtı o zamanlarda 'ulûmun derece'-i mevcûdesiyle müsâvî ise de Arz'ın küçüklüğüne ve kâ'inâtın büyüklüğüne dâ'ir şimdi bizde mevcûd olan malumat ile asla mütenâsib değildir.

Şuraya ilave edelim ki:

⁸¹⁵ Yumurta gibi, oval.

⁸¹⁶ Uzama, uzun sürme.

Draper'in buraya kadar serd eylediği şeyler hakkında asıl hikmet-i İslâmiye nokta'-i nazarından söyleyeceğimiz sözleri onun itmâm-ı kelâmına kadar te'hîr etmeye mecbur isek de şu satırlar içinde görülen bir iki nokta hakkında söylenmek lazım gelen şeylerin o hikmet-i İslâmiyeye ta'alluku olmayıp yalnız mesele'-i Tevrata müte'allik olmalarıyla burada îrâdına ihtiyaç /289/ gördük. Hilkat-i 'âleme ve dünyanın ömrüne dâ'ir Tevrat'ta verilen haberler ile istidlâlât-ı fenniye'nin gösterdiği netâyic arasındaki muhâlefeti izâle için te'vîl yolunda sarf edilen mesâiden bir faide hâsıl olamamasının sebebi bu meselede rivâyât-ı Tevratîyenin mü'ekkediyeti ve kat'iyetidir. Yalnız bir yerde bir sözden ibaret bir muhâlefet olsa onu te'vîl için bin sûret bulunabilir. Fakat Tevrat her sözünü diğer birçok sözleriyle o kadar te'kîd eylemiş ve bu cümle'-i ifâdâtta o derecelerde katiyet göstermiştir ki te'vîlin bu derecesine hakîkaten imkân tasavvur olunamaz. Hem de [te'vîl] denildiği zaman bunu öyle keyfî bir şey zan etmemelidir. Te'vîl için /290/ karâ'in-i kûye lazımdır. Bu karîneler dahî iki kısma munkasım olurlar. Birincisi te'vîl olunmak lazım gelen âyetin elfâzını ma'ânî'-i hakîkiyesine haml etmeye mâni' karâ'indir. Bu karâ'in mevcûd olmayıp da ma'nâ-yı hakîkîyi murad etmeye hiçbir mâni' tasavvur olunamaz ise te'vîle yani ma'nâyı tebdîle imkân tasavvur olunabilir mi? Karâ'inin ikincisi ise te'vîli lazım gelen âyete verilecek ikinci mâ'nânın muvâfakatine delâlet eyleyecek karâ'indir. Bu karâ'in mevcûd olmadığı sûrette ise yapılacak o işe te'vîl denilebilmekten ziyâde tağyîr ve tahrîf demek lazım gelip bu ise evvelki eşkâli arttırır def' edemez. Bu nokta'-i nazardan fil-hakîka Tevratın gösterdiği /291/ müddetler o kadar azdır ki tabakat-ı medeniye'nin teşekkülü gibi edvâr-ı cesime şöyle dursun medeniyet-i beşeriye edvâr-ı terakkisinin mürûru gibi adeta itlâ'ât-ı târihiyemiz devri dâhilindeki tebeddülâta bile o müddetlerin kifâyet edemeyeceği görülür. Mısır'da Hindde ve sâ'ir bazı mahallerde elyevm harâb halinde bir takım asar-ı nefîse'-i mi'mâriye görüyoruz ki üç dört bin senelik asardır. Adeta bunların mebâdi'-i inşâsı zulmet-i meçhûliyet-i târihiyeye kadar varmaktadır. Bunlar ise beşeriyetin hâl-i acz-i iştîmâl-i ibtidâ'isi ile yapılabilecek şeyler olmayıp terakkiyât-ı medeniyede derecât-ı 'âliyyeye vâsıl olmuş milletlerin muvaffak olabilecekleri nefâyis-i âsârdandır. Daha /292/ vaktiyle Aristo işte bu gibi âsâra bakarak medeniyetin kendi zamanından evvel birkaç defa kemâle erip yine dūçâr-ı inhitât olmuş bulunduğunu hükmeylemiştir. Evvela falan ve sâniyen filân şeylerin hilkatî hakkındaki haberlerin münasebetsizliğine dâ'ir Draper'in ettiği işaret dahî muhtâc-ı îzâhtır. İşte mevcûd olan Tevratlar emr-i tekvîni şu sûrette tertîb ediyorlar. Birinci gün: Gök ve Arz'ın hilkatî ve ziyânın zulmetten bit-tefrîk

birine [gündüz] ve diğerine [gece] tesmiyesi. İkinci gün: Semâ-yı dünyanın hilkiyle yersularının gök sularından tefrîki. Üçüncü gün: Yersularının kâffesi bir yerde cem' olunarak [deniz] tesmiyesiyle karaların eşcâr /293/ ve nebâtât ile tezyîni. Dördüncü gün: Şems ve Kamer ve kevâkibin hilki ve Şems'in Arz'ı izâ'eye⁸¹⁷ ve günlerin ve ayların ve senelerin ta'dâdına tavassut etmeye ve Kamer'in dahî gecelere riyâset eylemeye tahsîsi. Beşinci gün: Balıkların ve kuşların hilki. Altıncı gün: Âdemin hilki. Yedinci gün: İstirâhat-ı ilâhiye. Şimdi erbâb-ı 'ulûm şu tertîbe bir nazar ederek Şems'in ve sâ'ir ecrâm-ı semâviyenin hilkiinden dört gün evvel ziyânın halk edilmiş olmasını ve kezâ ecrâmın hilkiinden dört gün evvel gece ve gündüzlerin fark edilmiş bulunmasını bir türlü hakâyık-ı 'ilmiye ile tevfiik edemedikleri gibi hilki-i Şems'den maksad Arz'ı ziyâlandırmak ve hilki-i Kamer'den maksad gecelere riyâset /294/ eylemek olmasında da bir hikmet-i kâfiye bulamamakda ve mahâk⁸¹⁸ halinde gecelerin re'issiz kalacağına dâ'ir müstehziyâne⁸¹⁹ mütâlaalar îrâd eylemekte bulunmuşlardır. Bâhusûs ki her gün bunların her biri yapıldıkça güzel olduklarının taraf-ı hâliktan görölüp tasdik edilmesi 'âdi bir zanaatkârın bir iş işlemesine tamamıyla mutâbık bir yolda tasavvur edilmiş olmasıyla hukemâ-yı Sâni'-i mutlak Hazretlerinin emr-i tasnî'i sâni'în-i 'âdiyenin tasnî'lerine benzememek lazım geleceğini ve fil-vâki' benzemediğini asar-ı masnû'asından bil-istidlâl [Tevrat Hakk Teâlâ'yı bir gürbüz 'amele ederek tasnî '-i kâ'inâtta o vecihle çalıştırmış ve hattâ hafta nihâyetinde yorultub dinlendirmek için dahî bir /295/ paydos günü ta'yîn eylemiş] diye mu'â hezâta girişmişlerdir ki işte Draper'in [yedullâhın müdahalesi adeta bir insan elinin müdahalesi derecesindedir] demesi dahî bu hâle işarettir. Fıkranın hitâmında Draper'in şu yoldaki ifâdâtı 'ulûmun o zamanda mevcûd olan derecesiyle mütenâsib göstermesi hiç de doğru değildir. O zamanlar vüs'at-ı fezâ hakkında Keldânîlerin malumatı tasvîrât-ı Tevratiyeden pek çok ziyâde vâsi' ve doğru idi. Draper kendisi dahî söylüyor idi ki Yunaniler Asya seferine gittikleri zaman Keldânîlerin binlerce senelik hesâbât-ı hey'iyesini bulup Yunanistan'a Aristo'ya göndermişlerdir. Sevabitin kataloklarını yapmak ve sene'-i /296/ Şemsiyeyi ta'yîn eylemek derecesinde 'ilm-i hey'eti terakki ettiren bir halkın fûshat-ı fezâyı tanımaması kâbil olabilir mi? Bu halk o halkdır ki benî isrâ'il dahî onlardan çıkmıştır. Ne hâcet dördüncü gün yaratıldığı Tevrat'ta beyân olunan Şems'in ayları günleri seneleri ta'yîn ve ta'dâda tevassut edeceği beyân olunmakla işte 'ilm-i hey'etin bir büyük ciheti haber

⁸¹⁷ Aydınlatma.

⁸¹⁸ Her Kamerî ayın son üç gecesi.

⁸¹⁹ Alaya alır şekilde, dalga geçercesine.

verilmiş demektir. Böyle bir rivâyet velev ki merkezîyet-i ‘âlemin Arz’a isnâdıyla olsun mahzâ bir yevm-i Şems’i ve bir mâh yani burc-i Şems’i ve bir sene’-i Şemsiye ne demek olduğunu bilmek üzerine mübtenî olabilir. İşte rivâyât-ı Tevratîyenin te’vîl kabul edebilecek şeylerden olmaması böyle /297/ mü’ekked ve müteselsil bir takım şeylerin hakâyık-ı ‘ilmiye ile tevfiik edilememesinden neş’et eyleyip elyevm Avrupa ve Amerika’da inkâr-ı Nasrâniyetle kendilerine [dinsiz] ‘unvânını verenlerin çoğalmasında dahî mahzâ ahkâm-ı Tevratîyenin böyle ahkâm-ı ‘ilmiyeye taban tabana muhalif olmasından nâşîdir. Herifler [bu kitap eğer kitâb-ı ilâhî ise hâvi’-i hakâyık olması lazım gelir idi. Mademki hakâyıkı muhtevî değildir kitâb-ı ilâhî ‘addolunamaz. Nev’-i beşer dahî bunun hakîkatine inanmak mecburiyeti altına giremez] diyorlar. Yine Draper sözde devam ediyor. Diyor ki:

Keşfiyât-ı cedîde’-i jeolojiye meyânında bir tanesi vardır ki sûret-i mahsusada câlib-i /298/ nazar-ı dikkattir. Bunlar dahî bir takım insan kemiklerinin ve insan eliyle yapılmış bir takım eşyanın yer altından zuhûrudur. Jeoloji yani tabakatü’l-Arz nokta’-i nazarından bunlar pek yeni şeyler ise de insaniyetimizin târihi nokta’-i nazarından pek eskidirler. Müstehâse halinde bir takım insan kemikleri ve yonma çakmak taşından bir takım âlât ve edevât ve bunların cilâlı çakmak taşından veyahut pirinçden ma’mûl envâ’ı derin mağaraların zemini altına gömülmüş bir halde bulunmaktadırlar. Bu âlât ve edevât insanların henüz vahşet halinde yalnız avcılık ve balıkçılık ile geçindikleri zamanlardaki târihi ma’îşetlerini haber vermektedirler. Tetkikat-ı ahîre’-i ‘ilmiye bize zan ettiriyorlar ki insanın ma’îşet-i ibtidâ’îyesini gösteren işbu âsâr-ı hayvanât-ı seddiye zuhûr eylediği devre kadar varmaktadır. Bunlar cenûb tarafının filleri ve gergedan ve deniz aygırları zamanlarıyla hemzamandırlar. Tabaka’-i seddiye nihâyetlerinde henüz meçhûl olan esbâbdan dolayı nısf-ı Kürr-e-i şîmâliyenin harâreti ziyâdesiyle tenezzül ederek evvelce memâlik-i hârreye⁸²⁰ mahsus olacak /299/ derecelerde sıcak iken memâlik-i müncevideye mahsus bürûdet⁸²¹ derecesine inmiştir. Aradan pek uzun bir zaman geçtikden sonra kısım-ı mezkûrun harâreti tekrar yükselip çoğalarak bürûdet zamanında yeri örten cemûdiyeler erimiştir. Yine birçok zamandan sonra tekrar harâret tenezzüle başlamış ise de evvelki kadar inmemiştir. İlk tenâkus-u harâret devr-i râbi‘ ta’yîn ederek işbu devr-i râbi‘ içinde

⁸²⁰ Sıcak memleketler.

⁸²¹ Soğukluk.

Kürre-i Arz'ın harâreti bit-tedrîc şimdiki gördüğümüz mertebeyi bulmuştur. Elyevm görmekte olduğumuz tabakat-ı mütehaccire binlerce asrın mahsûlü olup devr-i râbi'de mağaralar ayısı ve mağaralar arslanı ve su aygırı ve gergedan ve fil mahmûdiler hâsıl olmuşlardır. Bâhusûs bu mahmûdî filler pek çok olup şimal taraflarının havasıyla hüsn-ü imtizâç ederler idi. Yavaş yavaş [ren] nev'inden geyikler ve atlar ve sığırlar dahî peydâ olmaya başlayıp mahmûdî fillerin me'kûlâtına iştirâk eder oldular. Gerek bu sonraki mahlûkâtın teğallübü /300/ ve gerek harâret-i havanın bit-tedrîc tagayyürü mahmûdilerin ğaybûbetine sebep olmuştur. Renler dahî Avrupa-yı vasatîyi terk ederek bunların şimale doğru çekilmeleri ber-minvâl-i muharrer devr-i râbi'in teşekkülünü işaret eylemiştir. Yeryüzünde âdemin zuhûrundan beri hâric ez-dâ'ire'-i hesâb asırlar geçmiş olduğu da işte bu sûretle istidlâl olunmaktadır.

Bir hâtıra kabîlinden olarak diyelim ki:

Yer yüzünde mebâdi'-i zuhûr-ı beşer bu kadar eski olup onun üzerinden gayr-i kâbil-i ta'dâd seneler geçmiş olur ise o zamanlar her biri mûcib-i ta'accüb olacak derecelerde tûl-i ömür ile mu'ammer bulunan fil-i mahmûdîler ve sâ'ireler ile mu'âsır olan insanların ömürleri dahî şimdiki insanların ömürlerinden daha ziyâde olamk ihtimalini tahattur lazım gelmez mi? Mesela Hazreti Nûh'a ta'yîn /301/ olunan dokuz yüz elli senelik ömür gibi ki vukû'-u tufan dahî elbette Tevratların ta'yîn eyledikleri zamandan daha pek eski bir hadise olduğundan Hazreti Nûh'un kıdemini de şu mebâdi'-i zuhûr-u nev'-i beşere kadar vardırabiliriz. Bu tahatturdan maksûdumuz hakâyık-ı fenniyyeye karşı itirâz ve isyan değildir. Amma Draper'in dahî itirafi vecihle bu hakâyık henüz [kat'î] olmayıp hukemânın faraziyâtından ibaret bulunduğuna göre Kur'ân-ı Kerîm'de Hazreti Nûh için ta'yîn buyurulan dokuz yüz elli senelik ömür hakkında etmiş olduğumuz te'vîlin kuvvetini muhâfaza ile beraber Draper'in burada işaret eylediği kıdem intişâr-ı beşere nazaran bundan sonra müyesser olacak keşfiyât-ı 'ilmiyenin bu âyet-i kerîmeyi /302/ bizden iyi te'vîle tavassut edebilecekleri hakkındaki ümidimizi dahî ketm edemeyiz. Bu münâza'ât-ı şedîde ve medîde içinde bizce matlûb olan yalnız Kur'ân-ı Kerîmdir. Ahkâmının birçoğunu tefsîre keşfiyât-ı cedîde'-i 'ilmiye yardım eylemiş olduğu gibi şu ömr-ü Nûh misillü birtakım ahvâli taevzîh ve bast ve temhîde dahî bundan sonraki keşfiyâtın hizmet edemeyeceklerini ne ile hükmedebiliriz? Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

[Neolitik] denilen ahcâr-ı cedîde devr-i jeolojisi içinde Bask kavm-i kadîminin akrabası ‘addolunabilecek bir kavm-i akdem bulunduğu derece’-i kâfiyede isbât aranmıştır. O asırda İngiltere ataları sath-ı bahirden irtifâ‘ca bugün İskandinav şibh-i cezîresinin göstermekte olduğu tebeddülâtı /303/ gösteriyor idi. Yani İskoçya tarafı gittikçe yükselip asıl İngiltere ciheti alçalıyor idi. O zamanlar Avrupa’nın vasatında ğâyet kaba ve vahşi ve balıkçılık ile müte‘ayyiş bir halk bulunup bunlar Eskimo halkıyla müttelik idiler. İskoçya göllerinin adaları içinde fil kemiklerinin yanında insan kemikleri dahî bulunuyor. Bu hal bizi öyle bir devre kadar götürüyor ki o devirde Avrupa’nın pek büyük bir kısmı buzlar ile mestûr olup cemûdiyeler aktâr-ı kutbiyeden cenûba doğru uzanmakta ve yüksek dağlardan kopuşan buz kıt‘aları ovalara doğru inmekte idiler. Bu dehşet-i azime içinde hadsiz hesapsız envâ‘i hayvânât mahv ve ğâ‘ib olarak nev‘-i beşer ise yaşayabilmiştir.

İlave edelim ki:

Burada profesör Draper târihin tanıdığı eski âdemlerden daha eski âdemler bulunduğunu isbâta bezl-i mechûd⁸²² eylemektedir ki /304/ bilhassa ber vech-i âtî îrâd edeceği ‘alâmât bunu adeta hakikat-i kat‘iye mertebesine vardiymaktadır. İnsanlara bu derecelerde kıdem isbâtı egerçi hücum eylediği hey‘et-i kenîsâiyeyi pek ziyâde havf ve telaşa düşürecek bir keyfiyet ise de bu hâl hikmet-i Kur‘âniyeye zerre kadar bile îrâs fütûr edemez. Bir hakîm-i Müslim düşünür ki Kitâb-ı kerimin insân-ı evvel olmak üzere hilkatini ihbâr buyurduğu Hazreti âdem dahî mahlûk-ı evvel olmayıp bir [halîfe]dir. Bu kelime [halef] cevherinden me‘hûz olmakla ve cevher-i mezkûr bir [selef] mukâbili bulunmakla Hazreti Âdem’in selefi eslâfî bulunmak dahî lazım geliyor. Müfessirîn-i ‘izâm hazerâtı bu eslâfın [cân] tesmiye olunan bir kavim /305/ olduğunu haber veriyorlar. Mutasavvıfîn-ı kirâm hazerâtı ise Hazreti Âdemden evvel beş Âdem daha haber vererek ebû‘l-beşer bunların altıncısı olduğuna kadar îsâl-i işaret buyuruyorlar. Bunlar ise hep insanın eskiliğini hem de pek ziyâde eskiliğini düşündürecek ahvâlden olup tasavvurât ve mülâhazâtı bu kadar vâsi‘ olan hakîm-i müslimin hukemâ tarafından hikâyeye edilen şu ahvâl-i ‘acîbe ve ğarîbeden mütedehhiş⁸²³ olmayacağı bedîhi ve âşikârdır. Yine Draper söylüyor. Diyor ki:

⁸²² Olanca kuvvetiyle.

⁸²³ Yılgın.

İlk hâl-i vahşeti içinde meyveler ve kökler ve midye ve istiridye gibi kabuklu böcekler ile te‘ayyüş⁸²⁴ eyleyen insan medeniyet-i müstakbelesi tohum isti‘dâdını yine hâ’iz idi. Ateşi tanıyor ve onu nasıl husûle getirebileceğini biliyor idi. Derin mağaralar /306/ içinde gâyet eski escâr çürüntüleri arasında birtakım âlât ve edevât zuhûr ediyor ki bunlar terakkiyât-ı medeniyenin geçirdiği edvâra delâlet eder bir takvîm hükmünü alırlar. Şimdiki sath-ı Arz’a en yakın yerlerde piriçenden ma‘mûl edevât bulunup onlardan biraz daha aşağıda ve derinde kemikden ve boynuzdan yapılmış âlât bulunuyor. Daha aşağıda ve daha derinde mücellâ çakmak taşından ve onlardan daha derinde kaba bir sûrette bulunmuş taşlardan âlât ve edevât zuhûr eyliyor. Bu tabakaların hey’et-i mecmuası da kırk elli bin seneden az bir müddet mevcûdiyet tasavvur ettiremiyorlar. Fransa’da ve memâlik-i sâ’irede keşfolunan mağaralar gösteriyorlar ki taş devrinde isti‘mâl olunan edevât balta ve bıçak ve mızrak ve ok ve bir şeyi kazıyıp düzeltmeye mahsus raspa ve çekiç idiler. Yonma taşdan mücellâ taş devrine intikâl dahî pek tedrîci bir sûrette vukû‘a gelmiştir. Bu devir köpekleri hizmet-i beşeriyeye alıştırmak devriyle hemzaman /307/ olup bu da insanların avcılıkdaki terakkisine delâlet eder. Yalnız devr-i mezkûr binlerce seneyi hâvîdir. Bulunan oklar yayların dahî îcâd edilmesini işaret edip bu da harekât-ı beşeriyenin tedâfi‘îden te‘arruzîye intikâlini gösterir. Oklara yelek dahî takılmış olması fikr-i îcâdın terakkisine dâl olup küçük hayvânâtın boynuzları ve kemikleri gösterir ki o zamanlar nev‘-i beşer her nev‘î hayvânâtı ve hattâ kuşları bile sayd u şikâr⁸²⁵ eyleyebiliyor imiş. Buralarda kemikden ma‘mûl birtakım ısıklık düdüklere dahî zuhûr ediyor. Bu da sayd u şikârı insanların müctemi‘an ve hiç olmaz ise köpekleriyle birlikte icrâ eylemekte bulunduğu delâlet eyliyor. Çünkü bu düdükler uzaktan haberleşmek içindirler. Çakmak taşından ma‘mûl raspa aletleri hayvânât derilerini kazıyıp temizleyerek telebbüse⁸²⁶ sâlih bir hâle koymak için isti‘mâl edildikleri gibi bunlar yanında kaba bir sûrette yapılmış olan delikli iğneler dahî san‘at-ı beşeriyenin işbu derileri /308/ dikmek derecesinde terakkisini gösteriyorlar. Gitgide boya i‘mâl ve isti‘mâline mahsus aletler dahî bulunarak insanların tezeyyün için vücûdlarını telvîn⁸²⁷ eyledikleri anlaşılıyor. Hele birtakım

⁸²⁴ Yaşama, geçinme.

⁸²⁵ Avlama, av.

⁸²⁶ Giyinmeye.

⁸²⁷ Boyama.

gerdanlıklar bilezikler falanlar bulunuyor ki bunlar dahî insanın tezeyyüne meyil ve inhimâki⁸²⁸ pek tabî'i olduğunu hükmettiriyorlar. Kumandanlara mahsus işaret değnekleri ise artık beşeriyetin bir cem'iyeti medeniye sûretini aldığına delâlet ediyor. Hele bu ilk âdemler nezdinde sanâyi'-i nefise zevkinin de tevellüdü ziyâdesiyle ehemmiyete şâyândır. Fildişinden ve kemikten levhalar üzerine kabasaba çizdikleri resimler bize vâsıl olmuşlardır. Kendi mu'âsırları olan hayvânâtın heyâkil-i mücessimesini bile yapmışlardır. Zarâfetten hâlî olmayan bu âsâr-ı kable't-tarihiyede mahmûdî filler ve ren geyikleri muhârebâtı resimleri görülmektedir. Bu yolda bir resim bulunmuştur ki bir insanın bir balığı harbe⁸²⁹ ile urduğunu gösterir. Diğer birisi dahî bir sayd u şikâr irâ'e edip /309/ bunda insanlar çıplak ve birer cirid ile müsellahtırlar. Ateş isti'mâli ve hayâlâtının tersîmi emrinde beyne'l-hayvânât insan ferîddir. Mahlûkât-ı bahriye kabuklarından ibaret olan yerlerde taşdan ma'mûl edevât dahî zuhûr ediyor. Bunlar pirinç devrinden evvel olup bununla beraber şuralarında buralarında ateş ile yanıklık âsârı gösteriyorlar. Bunlar ekseriyâ deniz kıyılarında bulunuyorlar ise de bazen sevâhilden elli mil uzaklarda da bulunuyorlar. Ahvâl gösteriyor ki bunlar sedye'-i cesîmeden 'add olunan hayvânâtın mukaddem olup fakat hâniki olan küçük sedyelerden mu'ahhardırlar. Meahâzâ bunlar için yüz bin seneliğe kadar kıdem iddiâ olunuyor. İsviçrede yeraltında taşdan ve ağaçdan kazıklar üzerine binâ edilip ağaç dallarıyla örtülmüş birtakım mesâkin-i beşeriye bulundu ki bu nevi' binalar taş devrinde başlanıp pirinç devrine doğru devam eylemişlerdir. Pirinç devrinde insanın ziraat ile dahî iştigâline delâlet eden âsâr /310/ çoğalmaktadır. Yeryüzünde medeniyet-i beşeriyenin geçirdiği edvâr yekdiğerine def'aten müntekal ûlâ vermiş zannedilmemelidir. Elyevm Amerika'nın akvâm ve haşyesi kendi taş devirlerinden henüz çıkmaktadırlar. Pek çok yerlerde bunların çakmak taşından ma'mûl temrinli oklar kullandıkları görülmüştür. Henüz dünkü gündür ki medeni insanlar bunlara teymûru esliha'-i nâriyeyi ve atı tanıttirmişlerdir. Herhalde 'ulûmun keşfiyatı insanların yeryüzünde birçok yüzbinlerce seneden beri müte'ayyiş olduğunu isbat ediyor. Tahattur etmelidir ki keşfiyatın bu derecesi pek yeni ve bin-nisbe küçük bir kıt'a-i Arziye üzerinde müyesser olmuştur. Nev'-i beşerin birinci meskeni 'addolunmaya lâıyk olan

⁸²⁸ Düşkünlük, temayül.

⁸²⁹ Kısa mızrak.

yerlerde henüz keşfiyât müyesser olamamıştır. İşte görüyoruz ki Tevratın haber verdiği altı bin seneden pek çok uzaklara kadar tevessü‘ eyledik. Buzların Avrupa’ya son hücumu için iki yüz elli bin seneden az bir zaman ta’yîn etmek müşkil olup insanın zuhûru ise bu istîlâdan /311/ mukaddemdir. Fakat yalnız o keyfiyet-i ‘acîbe karşısında bulunmuyoruz. Bir de ğâyet ağır ve mütetâbi‘ ve daima bir terakki ve inbisât⁸³⁰ yolunda bir hâl-i hayvaniyet mukâbilinde dahî bulunuyoruz. Görünüyor ki ibtidâda insanın nasîbi müşkilât ve mevânî‘ ve sefâlet iledir. Bu ise Tevratların ibtidâda nev ‘-i beşer için hükmeyledikleri mes ‘ûdiyet ile tevfiik kabul edemez. Hele bir kere nev‘-i beşerin hayât-ı câvid⁸³¹ ile mes‘ûden yaşamak için yaratıldığını hükmeyledikten sonra zelle‘-i cüz‘iye sebebiyle o mükemmeliyetten bu sefâlete nakledilmiş olması hiç de anlaşılabilir şeylerden değildir.

Keşfiyât-ı hey‘iyeinin meydana koyduğu hakâyık kenîse erbâbının akvâline muvâfık düşmemek hasebiyle kendi aleyhlerine teveccüh eden tekzîbi def‘ için zikir olunan keşfiyât-ı hey‘iye erbâbını istîsâle⁸³² kadar vardıkları halde yine aynı netâyic-i tekzîbiyeyi gösteren /312/ keşfiyât-ı jeolojiye artık kenîse erbâbı keyfe-mâ-yeşâ‘ icrâ-yı ahkâm edemeyecekler ezmine‘-i hâzıraya tesadüfden nâşî erbâbını o felaketlerden masûn kaldıklarını Profesör Draper işbu yedinci bâba hâtîme ittihâz ederek bâb-ı mezkûru kapıyor. Bundan sonra da mebhasin umûmiyeti hakkında hikmet-i İslâmiye nokta‘-i nazarından söylenecek sözleri söylemek nevbeti bize gelir. İmdi diyoruz ki:

Bâbın ibtidâsından intihâsına kadar hilkat-i ‘âlem ve intişâr-ı benî Âdemin gerek vücûd ve keyfiyeti ve gerek zaman ve müddeti hakkında Draper’in Tevratlara istinâd eyledikleri ahhârın hiçbirisi doğrudan doğruya ve musarrahan değil â dolayısından ve işâreten olsun Kur‘ân-ı /313/ Kerîm‘de mevcûd olmadıklarını yukarıda her fıkraya ilâveten dermiyân eylemiş idik. Bu haberler Arz‘ın yalnız altı bin seneden beri mevcûdiyeti ve beheri yigirmi dört saatten altı gün zarfında mahlûkiyeti ve tufanın ‘umûmî ve ehl-i sefineden başka bütün zî-rûhların mağrûkiyeti ve Kule‘-i Bâbil inşası münasebetiyle elsine‘-i beşerin tagayyürü ve ilk lisân-ı beşer gibi şeyler olup bunların hiçbirisi Kur‘ânda bulunmak şöyle dursun bu rivâyâta ilk muhâlefet eden Kur‘ân-ı Kerîm idüğünü yerli yerinde beyân ettiğimiz gibi gerek Arz‘ın ve gerek seyyârât-ı sâ‘irenin kutuplarındaki basıklıklara vesâ‘ireye dâ‘ir Kassini ve Newton gibi

⁸³⁰ Yayılma, açılma, genişleme.

⁸³¹ Daima, ebediyen.

⁸³² Kökünden koparma, kökünü kurutma.

hey'iyûnun keşfiyatı Kur'ân-ı Kerîme mugâyir olmayıp bilakis /314/ muvâfık olduğunu bildirmiş idik. Tabakatü'l-Arz ulemasının teşekkülât-ı Arziyeden seyyaremizin hilkatindeki eskiliği istidlâl eylemeleri ise hikmet-i Kur'âniyece adeta umûr-ı besîtadan 'addolunacak derecelerde sâde olup gerek yeryüzünün ve gerek yeraltının muhteviyâtını tetkîk ve tahkîke mensublarını me'mûr eyleyen Kitâb-ı Kerîmin hakâyık-ı mezkûreye vücûh-ı muvâfakatını dahî ihtâr etmiş idik. Burada bizim için medâr-ı iştigâl yalnız bir nokta kalmaktadır ki o dahî Kur'ân-ı Kerîm'de [kûn fe yekûn] kavli-şerîfindeki fâ'-i ta'kibiye den bazı ulemâ-yı kirâmın emr-i hilkat [kûn] irâde'-i ilâhiyesini ta'kîben vukû' bulduğuna zâhib olmuş bulunmaları kaziyesidir. Bu kaziye hakkında ulema-yı İslâm /315/ beyninde bir münâzara'-i ciddiye vukû' a gelmiştir. Zîrâ Draper'in dahî demiş olduğu vecihle elyevm bütün milletlerin bil-cümle tabî'iyûn hukemâsı nezdinde bil-ittifâk kabul ve 'ulûm-u tabî'iyeye esas ittihâz edilmiş olan [tekâmül] kâ'ide'-i kaviyyesi hukemâ-yı İslâm tarafından vaz' edilmiş bir kâide olup bu kaide evvel be-evvel emr-i tekvînde tadrîci iktizâ ettireceği gibi mahlûkât-ı ilâhiyeden bazılarının diğer bazılarını tekvîne sebep oldukları kaidesini kabule dahî tarh-ı mecburiyet eylemektedir ki işte Draper'in [esbâb-ı sâniye] dediği ve kenîse erbâbının kabul ve tasdîke takarrub bile edemediğini gösterdiği şey dahî budur. Ulema-yı İslâm'dan bir kısmı bu esbâb-ı sâniye ve tadrîc-i hilkat /316/ meselesini [kûn fe yekûn] kavli-şerîfinin ma'nâ-yı zâhirîsiyle tevfiik edemediklerinden beyne'l-müfessirîn münâzara dahî işte bu vecihle açılmıştır. Demek oluyor ki o münâzaranın netîcesini görmek bizim için bu mesele'-i mühimme ve dakîka hakkında muhtâc olduğumuz hakâyıkı hâsıl etmenin medâr-ı yeganesidir. Üstâd-ı muhteremimiz Musa Kâzım Efendi Hazretleri bu meseleyi bundan üç sene kadar mukaddem sûre'-i şerîfe'-i Bakaranın 117'nci âyet-i kerîmesinin tefsîri esnasında şerh ve îzâh buyurdıkları ve o zaman bu dersi defâtir-i mahsûsasına muntazaman kayd edilmiş bulunduğu buradan o kaydın asıl meseleye aid olan kısmını nakl ederek hakikat-i matlûbeye vüsûlü te'mîn edeceğiz. /317/ Âyet-i kerîme'-i mezkûrenin metn-i şerîfi [bedî'us-semâvâti ve'l-Arz'ı ve izâ kazâ emran feinnemâ yekûlü kûn feyekûn]⁸³³dür. Her meselede olduğu gibi bu meselede dahî müfessir-i hakîm en ileride bulunduğu halde sâ'ir şehre'-i müfessirîn dahî münâza'a'-i vâkî'alarını bu âyet-i kerîme üzerinde yürütmüşlerdir ki sâ'ir âyât-ı Kur'âniyede bulunan [kûn feyekûn]lerin tefsîrleri dahî bundan ibaret olmak tabî'idir.

⁸³³ Bakara Suresi; 117. Meali: "O gökleri ve yeri örneksiz yaratandır. Bir işe hükmetti mi ona sadece "ol" der, o da hemen oluverir".

İmdi âyet-i mezkûre hakkında birçok mesâ'il tertib olunarak onların üçüncüsü yalnız kün feyekûnün hükm-ü şerîfini tefsîre aittir. Ulemadan bir kısmı bu kavli-i şerîfi hakîkati üzerine hamledip Hakk Teâlâ Hazretlerinin bir şeyi icâd ve tekvîn etmesi /318/ yalnız [kün] hitâbına mütevakkıf bulunduğuna zâhib olmuşlar ise de cumhûr ulemanın re'yini tahrîren fâzıl Râzî demiştir ki: Bu zehâb vücûh-ı 'adîde ile fâsiddir. Evvelâ [kün] kelimesi i'râz-ı seyâleden olması ve lafzına ma'nen emr-i müstakbele dühûlü vâcib olan [izâ] yerinde bulunması cihetiyle bedîhidir ki kelime'-i şerîfe'-i mezkûre kadîm olmayıp hâdistir⁸³⁴. Hâdis olan bir şey ise tekvîn-i havâdise mevkûfün aleyh olamaz. Çünkü bu kelime hâdis olduğu halde her hâdis hîn-i hudûsünde mademki buna mütevakkıfdır bu dahî havâdisten bulunduğu cihetle diğer bir [kün] kelimesine tevekkuf etmesi lazım gelir. İmdi ikinci [kün] dahî hâdis olduğundan bir üçüncüye ve o da /319/ dördüncüye ve helümme cerrâ⁸³⁵ ileriye gider ise teselsül ve geriye döner ise devir lazım gelir ki bunların ikisi de bâtıldır. İmdi havâdisden bulunan [kün] kelimesinin tekvîn-i mahlûkâta vasita olamayacağı sabit olur. Sâniyâ Hakk Teâlâ'nın bir mahlûkuna [kün] diye hitâb etmesi ya o mahlûkun hâl-i 'ademinde veyahut hâl-i vücûdunda mümkün olabilir. İhtimâl-i evvele göre zaten var olan bir şeye var olamsını emretmiş olacağından hâsılı tahsîl lazım gelip bâtıldır. İhtimâl-i sâniye göre henüz yaratılmamış olan bir şeyi muhâtab ittihâz eylemiş bulunması lazım gelip bu da sefehdir⁸³⁶ ki ol Hakîm-i bî-müdâniyenin⁸³⁷ bundan münezzehiyeti bî-iştibâhtır⁸³⁸. Sâlisen bir şeyin yapılması da yapılmaması /320/ da irâde'-i sübhâniyeye nisbet-i müsâvî olduğu müsellemdir. Yani Hakk Teâlâ Hazretleri bir şeyi diler ise yapar. Diler ise yapmaz. Bu halde Cenâb-ı Hakk [kün] kelimesini isti 'mâl etmeksizin bir şeyi icâd ve tekvîne ya muktedir olur ya olmaz. Eğer muktedir olur ise tekvînin [kün] hitâbına mütevakkıf ve menût olmadığı sabit olur. Eğer muktedir olamaz ise Cenâb-ı Hakkın 'aczi lazım gelir ki bunun dahî katiyen butlânı müsellemler-i erbâb-ı îmandır. Zîrâ bu takdîrce irâde'-i sübhâniyeye karşı fi'l ve terk-i fi'lin müsâvâtında ma'nâ kalmaz. Râbi'an eğer bu kelimenin emr-i tekvînde te'sîri olsa idi bize nisbetle dahî bu te'sîrin bir kısmı müşâhede olunur idi. Ancak biz-zarûre /321/ biliriz ki bir şeyi yapmak istediğimiz halde bu kelimeyi bin kere tekemmül istesek katiyen te'sîri olamaz. Hâmisen bu lafız kâf ve nûndan mürekkebdir. İmdi deriz ki tekvînde te'sîri olmak lazım gelen şey ya bu harflerin ikisi mecmû'udur yahut yalnız

⁸³⁴ Sonradan olan, meydana gelen, yeni çıkan.

⁸³⁵ Var kıyas eyle, gerisini sen getir.

⁸³⁶ Akılsızlık.

⁸³⁷ Eşsiz, benzersiz.

⁸³⁸ Şüphesiz.

birisidir. İhtimâl-i evvel bâtıldır. Çünkü ikisi mecmû'unun hîn-i vâhidde mevcûdiyeti muhtemel olamaz ki te'sîr dahî bunda bulunabilsin. Şunun için ki harf-i evvel tekellüm olduğu anda harf-i sâni henüz mevcûd olmadığı gibi harf-i sâni tekellüm olduğu zaman dahî harf-i evvel mevcûdiyetinden sâkittir. İkisinden birisi de mü'essir olamaz. Zîrâ farzımız ancak mecmû'unun mü'essir olmasındadır. Cüz' ise bedihidir ki /322/ küllün aynı değildir. İşte şu vücûh-ı mezkûre ile [kûn] kelimesinin tekvîn-i mahlûkâta vasıta olamayacağı sabit olduğundan e'imme'-i usûl-ü dînden Ebû Mansûr Mâtürîdi ve ona tâbi' olan muhakkikîn-i 'ulemâ [kûn feyekûn] kavli-i şerîfini zâhirinden sarf ederek tekvîn-i mahlûkât hususunda sür'at-i îcâddan mecâz kılmışlardır ki takrîr-i mecâz dahî şöyledir: Emir ve emre imtisâl ve me'mûr bihin ahvâllerinin birbirine telâhuk⁸³⁹ ve tekârûnünden⁸⁴⁰ bir hey'et ahz olunup hıfz olunduktan sonra kudret ve te'sîr ve mahlûkun ahvâllerinin dahî birbirine tekârûn ve telâhukundan bir hey'et ahz olundu. Hey'et-i sâniye hey'et-i ûlâya sür'atte teşbîh olunub onun cinsi olması iddia olundu. /323/ Ba'de't-teşbîh ve'l-iddiâ hey'et-i ûlâya mevzû' olan elfâz hey'et-i sâniyede isti'mâl olunup isti'âre'-i tebe'iyе'-i temsîliye oldu. Yani taraf-ı ilâhiden sūdûr eden emr-i şerîf me'mûr bihe imtisâlin sūratini iktizâ ettiği gibi halk ve îcâdı murâd olunan şeye dahî kudret-i samdâniyenin serî'an te'sîri olmağla te'sîr-i kudret emre teşbîh olunup emre mevzû' olan sîğâ'-i te'sîr kudrette isti'mâl olunmuştur. Binâenaleyh [kûn feyekûn] kavli-i şerîfinin ma'nâsı [Allah bir şeyin varlığını murâd ettikde ona kudret-i ilâhiyesini ta'alluk ettirip bilâ-mühletin o şey vâir olur] demektir.

Buraya kadar naklettiğimiz îzâhât-ı tefsîriye gösteriyor ki emr-i tekvîn Hakk Teâlâ'nın /324/ bilâhare yorulup yedinci gün istirahate ihtiyacını mûcib olacak sūrette bil-fi'l çalışmasıyla vücûda gelmiş olmadığı gibi yalnız bir [kûn] emriyle dahî vücûda gelmemiştir. Bu emirden maksûd ancak emr-i tekvînin irâde'-i ilâhiye ile vukû' bulmuş olduğunu göstermektir. Bu ise şimdiki maddiyyûn-u hukemânın pür-hatâ olan mesleklerini red için bizi irşâddır. Zîrâ onlar emr-i tekvîn'in bir mürîdin irâdesiyle vukû'a gelmeyip tesâdüfi olarak vukû'a geldiği da'vâ-yı hezeyân-ı mâ'ilinde bulunurlar. Diğer âyât-ı kerîme ise emr-i tedricî sarâhaten gösterirler. Meselâ nutfе'-i âdem nice merzûkât hülâsası olarak husûle gelip de rahm-i nisâya vüsûlden sonra muzga ve 'alaka ve 'izâm /325/ ve lühûm devirlerini geçtiği âyât-ı 'adîde ile tasrîh buyurulup [ve

⁸³⁹ Birbiri arkasından gelip birleşme.

⁸⁴⁰ Birbirine yanaşma, yan yana gelme.

âteynâhü min külli şey'in sebebâ]⁸⁴¹ âyet-i kerîmesinde işaret buyurulduğu vecihle her şeye bir sebep ityânı dahî emr-i tekvîndeki tertîb ve tedrîci mertebe'-i bedâhete îsâl eyler. Bu halde muhtâc-ı îzâh yalnız bir nokta kalır ki o dahî irâde'-i ilâhiyenin şeref-südûruyla emr-i tekvînin vukû'u arasındaki sürattir. Asıl matlûb dahî budur. Zîrâ Draper o mabâhis-i devrâ devrî asıl bu nokta üzerine bina eylemiştir. Daha vaktiyle hikmet-i İslâmiye erbâbı bu noktayı da nazar-ı ehemmiyetten uzak tutmamışlardır. İşte yine bâlâdaki tefsîri müte'âkiben cenâb-ı Râzînin bu mesele hakkında cem' eylediği akvâl-i 'ulemâ-yı /326/ İslâmı üstâdımız defter-i derse ber vech-i âtî kayd ettirmişlerdir:

Felâsife tarafından [mükevvenâtın husûlü bit-tedrîc olduğu fennen sabittir. Hâlbuki bu âyet-i kerîme bu sübûtun hilâfını gösteriyor. Bu sûrette hükm-ü âyetin vâkı'a mutâbık olmaması lazım gelir] diye bir itirâz îrâd olunur ise buna iki vecihle cevap verilir. Birinci vecih şudur ki: Hakk Teâlâ bu kavli-şerîf ile ve bunun emsâliyle bütün kâ'inâtın bir anda hâdis olduğunu ihbâr buyurmuyor. Belki eşyadan bir şeyi ân-ı vâhidde halk ve icâd etmek ister ise bu kavli-şerîf ile derhal icâda muktedir olduğunu gösteriyor ki [innemâ emruhû izâ erâde şey'en en yekûle lehû /327/ kün feyekûn]⁸⁴² kavli-şerîfi dahî bunu muvazzıhdır. Bunun vâkı'a mutâbık olduğu ise 'aynen müşâhede olunmaktadır. Çünkü Sâni' Teâlâ'nın her şeyi bir sebebe râbıt olduğu bâlâda ityân olunan [ve âteynâhü min külli şey'in sebebâ]den mâ'adâ hikmet-i İslâmiye erbâbı nazarında daha büyük işârât ile o kadar kuvvetli olarak tahakkuk eylemiştir ki [izâ erâdellâhü şey'en hayye'el-esbâb]⁸⁴³ hükmü bütün ehl-i İslâm nazarında bir düstûr-ı kat'î hükmünü almıştır. Meahâzâ kudret-i ilâhiye bu esbâbı halka mecbûriyetten münezzehiyet derecesine de varmaktadır. Yani Hakk Teâlâ'nın her şeyini bir sebebe rabt etmesi katiyen vâcibâttan olmayıp bu rabt kaziyesi 'ulemâ-yı İslâm nezdinde 'âdiyattan 'addolunmuştur. [Âdiyât] /328/ dediğimiz şey [âdet] demek olup [sünnet] dahî bu hükümdedir. Amma bu 'âdet ve sünnet-i ilâhiye o kadar muhkemdir ki bu muhkemiyet dahî [velen tecide li sünnetillâhi tebdîlâ]⁸⁴⁴ kavli-şerîfinden gelir. Netîce'-i merâm tabi'ıyyûn-ı hukemânın ulûhiyetine kadar kâ'il oldukları kânun-ı tabi'at işte bu âyât-ı kerîmede gördüğümüz sünnet-i ilâhiye olup onda tebeddül asla görülemez. Meahâzâ Hakk sübhânehû ve Teâlâ Hazretleri sünnet-i ilâhiyesine itbâ' mecburiyetinden dahî münezzeh olup kemâl-i kudret-i ilâhiyesiyle bir şeyin icâdını murâd eyler ise onun tekvînini emreder ve o şey

⁸⁴¹ Kehf Suresi; 84. Meali: “

⁸⁴² Yasin Suresi; 82. “Bir şeyi dilediği zaman Onun emri o şeye ancak “ol” demektir. O da hemen oluverir”.

⁸⁴³ Allah bir şeyi dilerse sebepler yaratır.

⁸⁴⁴ Ahzab Suresi; 62. Meali: “Allah'ın kanununda asla değişme bulamazsın”.

dahî tekevvün eyler olduğunu nazar-ı hikmetimize bu âyet-i kerîme ile sevk buyurmuştur. Felâsifeye verilecek cevabın ikincisi /329/ şudur ki: Teslîm edelim ki Hakk Teâlâ bu kavli-i şerîfde her mükevvenin ketm-i ‘ademinden bilâ-mühletin sahrâ-yı vücûda ihrâc edileceğini haber veriyor. Bu haberin mükevvenâtın tedrîci olmasına münâfât⁸⁴⁵ ve muhâlefeti yoktur. Zîrâ Müslim erbâb-ı ‘ukûldür ki bir şeyin husûlü isti‘dâd-ı evveliye ve evsatiyesine nisbetle tedrîci ise de isti‘dâd-ı ahîresine nisbetle def‘îdir. Meselâ nutfenin sûret-i insaniyeye tahavvülü binlerce isti‘dâdın tevârüd ve te‘âkibine vâbeste bulunduğundan tevârüd-ü isti‘dâd hasebiyle nutfenin insan olması tedrîcidir. Fakat isti‘dâd-ı ahîrin husûlünden evvel o madde’-i insaniye [insan] namını alamayıp belki bu namı alışığı en sonraki isti‘dâdın husûlünü müte‘âkıbtir. /330/ Bu isti‘dâd-ı ahîr ise zamân-ı vâhidde hâsıl olduğundan insanın dahî zamân-ı vâhidde husûle gelmiş olacağı derkârdır. Bu nokta’-i nazardan âyet-i kerîmenin ma ‘nâsı [Allah bir şeyin husûlünü murâd edip vücûduna sebep olan isti‘dâd-ı ahîri dahî ihsân buyurur ise o şey der-‘akab⁸⁴⁶ vücûd bulur] demektir. Yoksa [bir şeyin vücûd bulmağa isti‘dâdı hâsıl olmaksızın Allah onun vücûdunu murâd eder ve o şey dahî mevcûd olur] demek değildir. Gerçi itikadımızca Allah bilâ-sebebe her şeyi icâda kadr-i muktedirdir. Fakat bu ‘âlem [‘âlem-i esbâb] olup Sâni‘ Teâlâ Hazretleri her şeyin vücûdunu bir sebebe rabteylemeyi kendisine sünnet eylemiş /331/ olduğundan ve sünnet-i ilâhiyede tebeddül görmek mümkün olmayacağından bedîhi ve âşikârdır ki Kur‘ân-ı Kerîm’de bir şeyin def‘î olarak husûlüne delâlet eden elfâz-ı şerîfe isti‘dâdın dahî husûlüyle mukayyedir. İşte ‘ulemâ-yı İslâm rahimehümullâh efendilerimiz hazerâtı bu mesele’-i dakîka ve nâzikeyi bu vecihle hal buyurmuşlardır. Kitâb-ı ilâhînin ahkâmı zâhirde dahî vâkı‘a mutâbık olmak usûl-ü dînimizce zarûriyâttandır. Ahkâm-ı kitâbullâhı asıl tefsîrw yardım edecek şey dahî hakâyık-ı zâhire değil midir? ‘Ulûm-u tabî‘iyenin te‘yîdiyle elyevm nazarlarımızda bedâhet kesbediyor ki küllü yevm hattâ küllü sâ‘atin teceddüd üzere devam eylemekte bulunan hilkat /332/ ve tekvîn ‘ale’l-‘umûm kaide-yi tedrîce tâbi‘dir. Mevâlîd-i hayvaniye ve nebatiyeden hiçbirisi ân-ı vâhidde tekvîn buyurulmuyorlar. Meahâzâ bir mü‘min-i Müslime [Hakk Teâlâ bunları ân-ı vâhidde tekvîne muktedir değil midir?] su‘âlî îrâd edilecek olsa [belî muktedirdir] cevabını verir. Evet muktedirdir amma tedrîc üzere tekvîni sünnet ittihâz eylemiştir. Kezâlik meydân-ı bedâhette görülüyor ki her ne şey halk ve tekvîn olunur ise ona tahsîs olunan

⁸⁴⁵ Birbirine zıt olma, uymama.

⁸⁴⁶ Hemen arkasından.

esbâb-ı tavassutuyla halk olunuyor. Hayvânât birbiriyle takarrub etmeyince tevlîd edemiyorlar. Nebâtât zer⁸⁴⁷ veya ğars⁸⁴⁸ edilmeyince meyve veremiyorlar. Kezâlik bir mü'mine sorulsa ki [Hakk Teâlâ bunları bilâ-sebebe velâ-vesîle /333/ yaratamaz mı?] Cevap verir ki [belî bilâ-sebebe dahî yaratmağa muktedirdir. Fakat sünnet-i ilâhiyesi esbâb ve vesâ'il ile yaratmak cihetinde mütecellîdir].

İmdi düstûr-ı hikmet-i İslâmiye bundan ibaret olduktan sonra Draper sâ'ir bil-cümle hukemâ ile beraber dünya ve mâ-fihânın eskiliğini ne kadar çoğaltırlar ise çoğaltsınlar ve eşyadan bazılarının diğer bazılarına vesîle'-i tekevvün oldukları bahsini ne kadar tevsî' ederler ise etsinler ehl-i İslâm'ın bunlardan bir gûna endişesi olmak şöyle dursun nazar-ı hikmetlerinde kudret-i ilâhiyeyi kendi iz'ân edebildikleri derecenin pek çok fevkinde büyültmüş olacağı için îmânlarını takviye /334/ ve Hakk Teâlâ'ya olan muhabbetlerini tezyîde hizmet edeceğini ma'at-teşekkür beyân ile biz dahî şu bâbı sâbi'a hâtîme çekeriz. /335/

SEKİZİNCİ BÂB HAKİKAT-İ KÜBRÂ HAKKINDA NİZÂ'

Draper işbu sekizinci bâbın muhteviyatını ber vech-i âtî hülâsa ediyor:

İnsanın kendi kendisine vâsıl-ı hakikat olması için hiçbir vasıtaya mâlik olmadığını hikmet-i 'atîkanın ilân etmesi --- İlk Hıristiyanlar meyânında itikadça tebâyün⁸⁴⁹ ve tehâlûfün şiddetlenmesi --- Konsiller kararıyla bu tehâlûfe çare bulunmak için edilen mesainin semeresiz kalması --- Bu meselede kerâmât ile bir de [ordali]⁸⁵⁰ denilen tecrübe'-i /336/ ğarîbenin burhân ittihâz olunması --- Papalık makamının usûl-i itiraf ile bir de engisizyona mürâcaatı --- Efkâr ve akaid-i mütehâlifenin kal' ve kam'ı için i'tisâfât-ı müdhişe îkâ' eylemesi --- Justinyenin pandectlerinin keşfindeki te'sîrât ve berâhîn meselesi üzerine hukûk-ı kenîsâiyenin tevessü' ve tezâyüdü --- Berâhînün daha ziyâde fennî olmağa başlaması --- Protestanlığın efkâr-ı şahsiye hukukunu iddia etmesi --- Hakikat-i kübrânın ancak kenîsâ-yı dinde olduğunu Katolik mezhebinin ilân eylemesi --- İndeks komisyonunun teşkîliyle te'âtî'i malûmât vesâ'itini taksîr ve St. Bartelemi gibi tedâbîr ile tebâyün ve tehâlûf-i efkârı izâleye gayret eylemesi --- Esfâr-ı

⁸⁴⁷ Ekme, tohum saçma.

⁸⁴⁸ Dikme, ağaç dikme.

⁸⁴⁹ Zıtlık, aykırılık.

⁸⁵⁰ Türlü işkenceler tatbîk edilen şüphelinin tahammülüne bakarak masumiyetine karar verilmesi.

hamse'-i Tevratîyenin hakikat-i 'uzmâ addolunması emrinde derece'-i sıhhatinin Protestanlar nezdinde tetkiki --- Bu kitapların sahteliğini isbat edecek isti'dâdları -- Fünûn nazarında hakikat-i kübranın tabî'iyâttan başka bir tarafta görülemeyeceği --- Protestanlarca hakikat-i kübranın kitab-ı mukaddesede ve Katoliklerce Papanın lâ-yühtîliği içinde mevcûdiyeti. /337/

Draper mündericât-ı mezkûreyi bast ederek diyor ki:

Hakikat nedir? Târihin en azametli bir dakikasında Roma hâkimlerinden birisinin ağzından böyle mûcib-i merak bir su'âl sâdır olmuş idi. O hâkimin huzurunda kâ'im olan ilâhi bir zât bu su'âle cevap vermedi. Meğerki onun bu sükûtu o su'âlin cevabı 'addolunabilsin.

İhtâr edelim ki:

Draper'in [ilâhi zât] dediği Hazreti İsa 'alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-selâmdır. İşaret eylediği muhâkeme dahî ol nebî zîşânın a'dâsı olan Yahûd tarafından gösterilen lüzum ve mecburiyet üzerine Kudüs-ü şerîfdeki Roma hâkimi huzurunda sebk eylemiş olan muhâkeme'-i meşhûredir. Draper sözünde devam ediyor. Diyor ki: /338/

Bu su'âlin bu vecihle beyhûde yere îrâd edilmiş olması şu muhâkemede ilk defa olarak vukû'a gelmediği gibi bu vukû' son defaki vukû' da değildir. Hâlbuki bu suale şimdiye kadar henüz hiçbir kimse cevap vermemiştir. Yunanistan-ı kadîmde 'ulûmun mebâdi'-i intişârında diyânet-i kadîme'-i milliye Güneş'in zuhûruna mukâbil zâ'il olan sis gibi zâ'il olmağa başladığı vakit o memleketin dindar ve mülâhazakâr olan âdemleri düçâr-ı ye's ve fütûr olmuşlar idi. Anaxagoras bir vec'-i derûn ile [hiçbir şey bilmiyoruz. Hiçbir şeyi bilmek ihtimalimiz yoktur. Gerçek olarak hiçbir şey yoktur. Havâsımız⁸⁵¹ bizi aldatıyorlar. Akıl ve zakamız za'îf ve ömrümüz kasîrdır] diye bağırıyor idi. Xenophanes ise bize öğretiyor ki insanın söz söylediği zaman doğruyu söyleyip söylemediğini bilmek katiyen muhaldir. Parmenides beyân ediyor ki hakikat-i katiyeye vüsûl için insana kendi hilkati mânidir. Empedocles te'mîn ediyor ki hakikat /339/ denilen şeyi ölçmek için elde hiçbir mîzân bulunmadığından mesâlik-i hikmetten hiçbirisi sûret-i katiyede itimâda şâyân görülemez. Democritus bize diyor ki hakikate mâlik olsak bile o hakikate itmi'nâna mâlik olamayız. Pyrrho her mesele hakkındaki hükümlerimizi ta'tîl ve ta'vîk⁸⁵² lüzumundan bahseder idi. Onun şâkirdânı derler

⁸⁵¹ Duyularımız.

⁸⁵² Oyalandırma, geciktirme.

idi ki [biz hiçbir hükmü tasdîk etmeyiz] evet hattâ hiçbir hükmü tasdîk etmeyeceğimizden ibaret bulunan bu hükmü dahî tasdîk etmeyiz. Epicurus kendi şâkirdânına ta'lim ediyor idi ki hakikat denilen şey akıl ile te'mîn olunamaz. Arceailaus fikir ve zekâ tarîkiyle bize gelen malumatı da havâs vasıtasıyla iktisâb olunan malumatı da red ve inkâr ederek 'alenen itiraf ediyor idi ki kendisi hiçbir şey bilmiyor ve hattâ kendi cehl-i husûsiyesini dahî bilmiyor. Yunan filozoflarının vardıkları netîce'-i 'umûmîye şu idi ki havâsın müşâhedâtında bile tenâkuz ve tehâlûf bulunduğuna göre doğruyu /340/ yanlışdan tefrîke çalışmaktan bile vazgeçmelidir. 'Akl-ı beşerin noksânı o dereceldedir ki hakikat-i felsefe denilen şey asla yoktur.

İhtâr ederiz ki:

Mesâlik-i hikmetten birisi dahî lâ-edriye mesleği olup Draper'in esâmisini îrâd ederek hülâsa'-i güftârlarını haber verdiği felâsife bu sözler ile hep bu lâ-edrîlik hülâsa'-i hikmetini göstermiş oluyorlar. Vâkı'â bu hikmete bir sûret-i katiyede itirâz olunamaz. Amma onların bu hikmete umûmiyet ve katiyet vermeleri de tasdîk edilemez. İmam Gazalî rahmetullâhi aleyh Hazretlerinin [El-munkız min'ed-dalâl] nâm eser-i nefislerinde insanın hakikat-i katiyeye vüsûlünden aczine ve ihsâsın insanı tağlîtine ve sâ'ireye /341/ dâ'ir pek güzel muhâkemât serd olunmuştur. Zihni ve Said Efendi bîrâderlerimiz bu eseri lisânımıza tercümeye de himmet buyurmuşlardır. Herhalde hakikat-i katiyeye vüsûl insan için mümkün olmayıp nev'-i beşerin cehl-i küllîsini izâleye ihtimal yoktur diye tetebbu'dan te'emmülden bil-küllîye çekilecek değiliz â? İnsanın [ben her şeyi bilirim] demesi nasıl yanlış ise [ben hiçbir şey bilmem] demesi de o kadar yanlıştır. Zîrâ hiçbir şey bilmediğini biliyor ise işte bu dahî bir 'ilimdir. Yok onu da bilmiyor ise hiçbir şey bilmediğini bilmemesi meçhûl olan şey üzerine hüküm vermek demek olup bu da bâtıldır. Hele şu yoldaki sözler mantığın sırf muğâlata /342/ ve safsata kısmına ayırdığı şeylerdir ki bunlar üzerine bir hükm-ü kat'î binasında ciddiyet-i matlûbe bulunamaz. İnsan bilebildiği şeyleri iktidârı derecesinde bilir bilemediği şeyleri dahî 'aczi derecesinde bilemez. Amma bundan ne katiyen 'âlim ve ne de katiyen cahil olması hükmolunamaz. Her meselede olduğu gibi bu meselede dahî hem ifrât hem tefrît merdûd olup her umûrda olduğu gibi bu emirde dahî hayr ve hakikat vasattadır. Şuracıkta bu ihtârı serd ve îrâda hakikaten lüzum vardır. Zîrâ Draper yukarıki fıkrada tohumunu ekdiği muğâlâtâta ileriye doğru dal budak saldıracaktır.

Şimdiden müteyakkız olmalı ki ileride ğafletten tevakkiye⁸⁵³ hazırlanmış /343/ bulunmalı. Yine sözde Draper devam ediyor. Diyor ki:

İnanabilmek muhtemeldir ki bütün şübühâtı bil-izâle bütün elsine'-i itirâzı susturabilmek için doğrudan doğruya taraf-ı ilâhiden izhâr olunacak hakikat derece'-i kâfiyede vuzûh ve kuvveti haiz olabilsin. Fakat diğerlerinden daha az bedbîn ve bedendiş⁸⁵⁴ olan bir feylesof-ı yunâni bir hususiyet-i tâmme ile şunu nazar-ı dikkate 'arz eylemiş idi ki: Her ikisi taraf-ı ilâhiden vukû' bulmuş beyânât üzerine te'essüs eylemiş olmak itikadında bulunan ve fakat kendi aralarında biri birine muhâlif ve mugâyir olan iki dinin bir arada bulunması hiç olmaz ise isbat eder ki ne birisi gerçektir ne de diğeri. Hâlbuki göze görülen maddiyâta dâ'ir mesâ'ilde insanın elinde bu vâsıtâ'-i tasdik dahî yoktur. Hazreti İsa'nın bi'setinden mukaddem üç asır zarfında mesâlik-i felâsifenin hâl ve şânı birbirine karşı muhâlefet ve muhâsamadan⁸⁵⁵ ibaret olduğu /344/ gibi Hazreti İsa'nın bi'setinden sonra dahî üç asır müddet dîn denilen şeyin mezâhibi arasındaki hâl ve şân dahî birbirine karşı muhâlefet ve muhâsamadan ibaret idi. Puvatya Despotu St. Hiller dahî İznik konsilinin in'ikâdı zamanına doğru bir vakitte şu meşhur sözü yine bu nokta'-i nazardan söyleyip demiş idi ki:

“İnsanlar beyninde olan zunûn ve efkârdaki muhâlefetin aynı îmâna müte'allik husûsatta dahî bulunması şâyân-ı esef olduğu kadar tehlikeyi dahî mûcib bir keyfiyettir. Temâyülât-ı beşerdeki tenevvü'⁸⁵⁶ kadar mezheb olması yine ol mikdar menâbi'-i hata ve küfür demektir. Biz kendi keyfimizce itikadlar ve îmânlar teşkil ediyoruz. Ve o mevâdd-ı mühimmeyi yine kendi keyfimizce şerh ve tafsîl eyliyoruz. Dinin esrâr-ı gayr-i mer'iyelerini tefsîr için her sene ve hattâ her gün yeni usûller îcâd ederek her îcâda dahî ondan evvelki îcâdlarımızdan pişman oluyoruz. Mütebeddil olan şeyleri men' edip men' ettiğimiz /345/ şeylere lanetler okuyoruz. Kendimizde olan itikadlar başkalarının bize telkîn eyledikleri akâ'id olup bilâhere onları mahkûm ediyoruz. Kendi aka'idimizi etrafımızda olanlara telkîn eyledikten sonra onların da bilâhere mahkûm olacakları derkârdır. Böyle birbirimizi kesr ve hedem edince cümlemizin harâb ve mahvolacağımız âşikârdır.”

⁸⁵³ Sakınma.

⁸⁵⁴ Kötülük düşünen.

⁸⁵⁵ Düşmanlık.

⁸⁵⁶ Çeşitlilik.

Biz diyoruz ki:

St. Hillerden nakil eylediği şu fikra'-i mu'akkade üzerine Draper Nasrâniyet kenîsesi târihine 'atf-ı nazarla birtakım temhîdâta girişecektir. Fakat ondan evvel burada bizim için söyleyecek birkaç sözler vardır. Hoş ileride Tevratlar hakkındaki tahkîkatı Draper tafsîle giriştiği zaman dahî bu sözlerimizi söyleyebilir idiysek /346/ de burada [doğrudan doğruya taraf-ı ilâhiden izhâr olunacak hakikat ...] ve [her ikisi taraf-ı ilâhiden vukû' bulmuş beyânât üzerine müesses itikâd ...] sözleriyle kaldırmış olduğu katmerler üzerine söyleyeceğimiz şeyleri burada söylemeyi tercih eyledik. Bizim bu sûrette tercüme ettiğimiz sözlerin Fransızcası [révélation directe faite par Dieu] ve [religion révéléé] olup bundan mukaddem bir yerde daha beyân ve îzâh eylemiş bulunduğumuz vecihle [revelasyon] kelimesi gûyâ [eser-i vahy] ve [inzâl min 'indillâh] manâlarında müsta'mel ise de Katoliklerin ve hattâ bil-umûm Nasârânın bu kelimedenden kasd eyledikleri manâ /347/ Kur'ân-ı Kerîm'de maksûd olan ve mütekellimîn-i kirâm taraflarından bast ve temhîd edilen manâlara benzemez. Nasârâ nezdinde maksûd olan manâyâ göre revelasyon semt-i semâdan âşikâre ve maddeten sesler sözler emirler gelmekden veyahut sûret-i beşere mütemessil melâ'ike doğrudan doğruya mu'âşır-ı nev'-i beşere girerek emirler nehiyeler i'tâ eylemekden ibarettir. Elinizde Tevrat tercümeleri var ise kıssa'-i Hazreti İbrahim ve kıssa'-i hasreti Musa ve kıssa'-i İsmû'il nebî ve kıssa'-i Hazreti Davud ve sâ'ireyi okuyunuz da bakınız. Revelasyonlar ne yolda olduğunu dikkat ediniz. Meselâ bir nebînin hizmetine tayîn olunan bir çocuk gece yarısı kendi ismiyle çağrıldığını işitiyor. Efendisi /348/ çağırılmış zannıyla onun odasına giriyor ise de efendisini uykuda buluyor. Onun tarafından çağırılmadığı anlaşılıyor. Bu hâl üç defâ vâki olduktan sonra efendisi olan nebî bunun bir revelasyon mukaddimesi olacağını anlayarak çocuğa ta'lim ve tenbîh eyliyor ki bir daha çağrılacak olur ise [uyandım rabbim emrinize muntazırım] desin. Çocuk dahî öyle yapıyor. İşte revelasyonların bu sûrette olması 'ulûma müntesib olan felâsife'-i 'atîkayı da cedîdeyi de dûçâr-ı hayret eyleyerek bu gibi şeylerin 'adem-i ihtimâli davasıyla kıyıamlarına sebep olmuştur. Fil-vâki' böyle doğrudan doğruya müdâhalât-ı semâviye umûr-ı cüz'îye ve hasîseye /349/ kadar katılarak o kadar kıyas-ı 'acîbeye meydan açılmışdır ki bunları hakâyık-ı 'ilmiye ile değil mülâhazât-ı mantikiye ile bile tevfiğe ihtimal kalmamıştır. Rabbü'l-'âlemîn olan Hakk sübhânehû ve Teâlâ Hazretleri benî isrâ'îl esâtiri meyânında umûr-ı cüz'îye'-i siyâsiye ve belediyeye kadar hâşâ sümme hâşâ me'mûr ve mes'ûl imiş diye tahayyül ve tasvire kadar gidilmiştir. Vahy-i Rabbânîye bu

sûrette manâ verilecek olur ise ikisi dahî vahiy üzerine mübtenî oldukları halde mütehâlif ve mütebâyin ve mütezâd ve mütenâkız bulunan iki dinin ikisi de bâtil olacağını hükmeylemek bilâ-şübhe doğru olur. Lâkin emr-i celîl vahye hikmet-i İslâmiye nokta'-i nazarından bakıldığı zaman münzel min indillâh /350/ olmak üzere iki dîn tasavvur olunamaz ki aralarındaki tezâd ve tebâyüne nazaran ikisinin de butlânı tevehhüm olunabilsin. Dîn-i ilâhi dîn-i İbrahim-i hanîf olmak esâsı bunu müstelzimdir. [lâ nüferriku beyne ehadin min rusüh] ⁸⁵⁷ esâs üzerine mübtenîdir. [müsaddikan limâ beyne yedeyhim] ⁸⁵⁸ remzi bu remzdir. [vellezîne yû'minûne bimâ ünzile ileyke vemâ ünzile min kablik] ⁸⁵⁹ sırrı bu sırdır. Lâkin buraları Avrupa ve Amerika'nın ne ricâl-i dîniyesine ne de ricâl-i 'ilmiyesine henüz mekşûf olmadığından ve onların her sınıfı başka bir ciheti tutup gitmiş olduklarından arada şu münâzaalar münâkaşalar vukû'a gelmiştir. Münâza'âtı mezkûreden hikmet-i İslâmiyenin masûniyetine dâ'ir buraya kadar verdiğimiz izâhât /351/ ile zihinlerini a'dâd ve tehyi'e eylemiş bulunan kâri'lerimizin öyle olur olmaz mugâlatât ile taglît-i zihin etmeyecekleri bizce muhakkaktır. İşte sözü yine Draper'e terk ediyoruz. Bıraktığımız yerden devam ederek diyor ki:

St. Hillerin bu sözleri sözden ibaret değildirlere. O asırlara dâ'ir olan târih-i kenîseyi tetebbu' eylemiş olanlar için Despot mûmâ ileyhın bu ithâmâtı şemme'-i mübâlağadan 'ârî görünür. Sadr-ı nasrâniyetteki uhuvvet ve şefkat-i mütekâbile tavsadıktan sonra kavgalar başlamıştır. Müverrihîn-i kenîse te'mîn ediyorlar ki hemen ikinci asr-ı Nasrâniyette akıl ile îmân yani hikmet ile dîn ve zarâfet ile dindarlık arasında cenk ve cidâl başlamıştır. Bunlar arasındaki mübâhasâtı teskîn ve bir hükûmet-i dîniye te'sîs ve hakikat-i Kübra ta'yîn için birtakım mecâlis 'akd /352/ olunarak bunlar gitgide konsil sûretini dahî almışlardır.

İhtâr edelim ki:

Başka yerlerde dahî haber vermiş olduğumuz vecihle [konsil] diye evvel-i mecâlis zehâbına itlâk olunur ki umûr-ı Nasrâniyece kararlaştırılacak bir emir için birçok yerlerden davet olunan papazlardan mürekkep olur. Parlamentolarda olduğu gibi bunlarda dahî işe ekseriyet-i ârâ ⁸⁶⁰ ile karar verilir. Fakat hiçbir konsil görülmemiştir ki zamanın İmparatoru veyahut Papası tarafından tasdîk ettirilmek istenilen yanlış bir

⁸⁵⁷ Bakara Suresi; 285. Meali: "Hiçbir peygamberi diğerinden ayırt etmeyiz".

⁸⁵⁸ Maide Suresi; 46. Meali: "(Biz, İsa'yı) önündeki Tevratı doğrulayıyıcı olarak gönderdik".

⁸⁵⁹ Bakara Suresi; 4. Meali: "Onlar Sana indirilene de Senden önce indirilenlere de inanırlar".

⁸⁶⁰ Oy çokluğu, hiç olmazsa yarıdan bir fazlası.

şeyin hatasını hükmeylesin. Hıristiyanlığı nasrâniyet-i sahîhadan ayırıp eylevm Draper gibi bütün erbâb-ı ‘ulûmun itirâz /353/ ve tezyîfine dûçâr eyleyen mukarrerât hep bu konsillerin işidir. Yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Bu meclisler bâdi’-i emirde birer hey’et-i istişareden ibaret idiler. Fakat dördüncü asırda Hıristiyanlık şark İmparatorluğunun kürsî’-i hükümrâniyesine kadar su’ûd ettiği zaman işbu meclislerin netâyic-i mukarrerâtı hükûmeti İmparatoriyeinin âmâl-i siyasiyesiyle kuvvet bularak Hıristiyanlarca mecbûr’ul-kabûl birer hüküm sûretini almışlardır. Bütün dünyanın kenîseleri tarafından meb’ûs papazlardan müteşekkil konsiller adeta şimdiki parlamentolara benzeyip bâhusus bunlar İmparatorluk emriyle ictimâ’ ederler idi. İmparatorlar bizzat bunlara riyâsetle ihtilâfâtı bertarâf eyleyerek bir nev’î Papalık ederler idi. Müverrih Moşayim inzâr-ı dikkate vaz’ eyliyor ki cahil olanları kenîsece mertebe’-i ‘âliyeye vüsûlden men’ etmeye lüzum kalmamış idi. ‘Ulûm ve fûnûnun kâffesini zühd ve takvâya mugâyir görmekten ibaret bulunan gayret-i mahsusa günden /354/ güne artıyor idi. Meşhur İznik konsili karâr-ı ma’hûdu imza edenlerin cehaletlerini ve butlân-ı fikirlerini gösterecek ahvâle numûne olmuştur.

İhtâr ederiz ki:

Bu konsil Hazreti İsa’nın hâşâ sümme hâşâ ibnullâh ve ‘aynullâh olduğu kararını imza eden konsildir. Yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Her ne kadar bu konsilin dünya yüzünde te’sîr-i nüfûzu pek büyük olmuş ise de Moşayim te’mîn ediyor ki bu konsilin hakîkaten hangi mahalde ve ne vakit ictimâ’a davet olunduğu ve orada kaç a’zâ toplandığı ve riyâset eden Despotun ismi ne idüğü hakkında râviler ittifak edemediği gibi meclis-i mezkûrun mukarrerâtını mübeyyin ve şâyân-ı itimâd hiçbir kâğıt hiçbir vesîka ele geçmemiş ve eylevm elde böyle bir eser mevcûd bulunmamıştır. /355/

İzah ederiz ki:

İşbu Moşayim Lubek kasabasında 1694 senesinde tevellüd ederek 1755 senesinde vefâtı vukû’ bulmuş bir fâzıl Almandır ki asıl ihtisâsı teoloji yani ‘ilm-i diyânet-i nasrâniyeye mevkûf olup fakat târih-i ‘umûmiye intisâbı dahî bundan aşağı değildir. Hele şöhret-i şâyî’ası Hıristiyanlığın vaz’ ve te’sîsiyle terakkiyât-ı târihini bihakkın intikâd cihetinden husûle gelmiştir. Kendisi Protestan mesleğine sâlik olup ahd-i ‘atîk ve cedîdin şerhi yolunda Latince ne kadar eser yazılmış ise cümlesini tetkik eyledikten fazla zamanına kadar elsine’-i ced’ide üzere yazılan kâffe’-i kitâb-ı dîniye ve târihiyeyi dahî kâmilen

hadde'-i tetkikten /356/ geçirmiştir. Katolik kilisesi kendi politikasına muvâfık olmayan erbâb-ı 'irfân ve iz'ânı [kenîsenin a'dâsı] diye ceffel-kalem⁸⁶¹ red edivermeye alışmış ise de müverrih Moşayim gâyet müteyyin ve sâhib-i 'irfân bir Protestan olup üç rub' asırlık ömr-ü medîdini hep hakâyık-ı Nasrâniyeyi tetkike hasreylemiş olduğundan mûmâ ileyhi Nasrâniyetin a'dâsından 'add etmeye imkân yoktur. İmdi bu kadar mühim bir müdekkik-i müntekid İznik konsilinin ne zaman ve ne de mekân vukû'u ve 'aded-i a'zâsı ve re'îsinin ünvanı ve mukarrerât-ı katiyesi hakkında râvîlerin müttefik olmadıklarını ve elde bir vesîka'-i ciddiye bulunmadığını isbat eder ise Nasrâniyet-i ahîrenin mebnâsı demek olan /357/ bu konsil meselesi dahî bir şekden ibaret kalmaz mı? Bu meşkûkiyetin ise enâcîl-i mevcûdeye ve hattâ Tevratlara kadar varmakta bulunduğunu [müdâfa'a] nâm eserlerimizde bast ve temhîd edilmiş olduğu gibi mesele'-i mezkûrenin bu cihetini burada Draper dahî temhîd edecektir. Sözü'nün arası kesilmeksizin diyor ki:

O zaman Nasrâniyet kenîsesinin hali elyevm [republik federatif] yani cemâhir-i müttehîde denilen sûreti almış idi. Konsillerin arzu eyledikleri şeyler ekseriyet-i ârâ re'y olunmak lazım gelip bu ise birçok entrikalara hud'alara⁸⁶² meydan açar idi. İmparator dâ'iresine mensub olan kadınların nüfûzu ve sâ'ir eshâb-ı nüfûzun cebirleri şiddetleri hep kendi te'sîrât-ı mahsusalarını gösterir idi. İznik konsilinin kendi işlerine başlamasını müte'âkiben bî- taraf bulunan herkes /358/ nezdinde mertebe'-i bedâhete varmış idi ki husûsât-ı dîniyede hakikat-i kübrayı bu meclis bulamayacaktır. Zîrâ a'zânın ekseriyeti yalnız kendilerini mümtâz görerek ekalliyet tarafının hiçbir hakkı salâhiyeti olamayacağı 'azm-i cebbârânesinde bulunuyor idi. Vücûdu olmayan birtakım kiliselerin veyahut bazı kiliseler tarafından meb'ûs oldukları iddiasında bulunan a'zânın filhakîka mevcûd ve meb'ûs olup olmadıklarının evvel be-evvel tetkik etmek lazım geleceğini dermiyân eyleyen 'ukûl-i selîme erbâbı kemâl-i istihkâr ile sükût-ı bî-kaydânedir başka cavap alamadılar. Bu sebebe mebnîdir ki İznik konsilinden sonra onun mukarrerâtı kabûl-i 'umûmîye mazhar olamayıp binâenaleyh konsil konsil üzerine akdedilmiş ve onların mukarrerât-ı mütenâkızası 'âlem-i Nasrâniyeti şaşkına çevirerek kenîseler nelere inanıp nelere inanmayacaklarını ta'yînden 'âciz kalmıştır. Yalnız dördüncü asr-ı miladide Aryanizm meslek-i Nasrâniyesini red

⁸⁶¹ Düşünmeksizin, hemen.

⁸⁶² Hileler.

için on üç konsil ve tasdik için dahî on beş /359/ konsil ve nim kabûl için on yedi konsil ki cem'an yekûn kırk beş konsil akdolanmıştır. Bu ise tabî'i idi. Zîrâ ekalliyette bulunanlar ekseriyette bulunanların kendileri aleyhinde isti'mâl eyledikleri silâhın aynıyla mukabele mecburiyetinde bulunuyor idi ki o silah dahî konsil akdinden ibarettir.

Biz deriz ki:

Draper'in burada ekseriyet ve ekalliyet kelimelerinden maksûdu olan manâ galiba gerek konsillerde toplanan a'zânın ve gerek o zamana kadar Nasrâniyeti kabul etmiş bulunan nüfusun adetlerine göre olmayıp hâ'iz oldukları mevâki'-i ikbâle göre olmalıdır. Zîrâ İznik konsili için cem' edilen iki bin bu kadar papazların rub'u bile rubûbiyet-i mesîhi kabul edemeyip fakat İmparator /360/ Konstantin'in arzusu bundan ibaret bulunmak hasebiyle o arzuya hizmet edenler adedce ekalliyette buldukları halde kuvvetce bir ekseriyet derecesinde te'sîr-i nüfûz eylemişlerdir. Müdâfaalarımızı yazar iken netîce'-i tahkîkâtımız bize bunu böyle gösterip yine böyle yazmış idik. Hattâ Draper dahî ikinci bâbında İmparator Konstantin'in müdâhalâtını ve üçüncü bâbında hükûmet-i İmparatoriyenin Nasturyus ve tarafdarânı aleyhindeki i'tisâfâtını yazdığı sırâda ekseriyet ve ağılebiyetin rubûbiyet-i mesîh akidesine kâ'il olmadıklarını te'yîd eyleyecek bir sûrette yazmış idi. Buraları nazar-ı dikkatte tutularak şimdiki mesrûdâtı⁸⁶³ ona göre okunmalıdır. Diyor ki: /361/

Yukarıda ismini îrâd eylediğimiz bîtaraf kenîse müellifi (yani Moşayim) şu sözleri de yazıyor ki: [Dördüncü asırda 'azîm ve cesîm ve Nasrâniyet için mûcib-i felâket olmağa sâlih iki hatâ-yı fâhiş kabûl olunmuşdur. Birincisi kenîsenin menâfi'ini istihsâl için yalan söylemek ve insanları aldatmak câ'iz olduğunun hükmedilmesidir. İkincisi dahî kilise nazarınca rafz ve ilhâdı irtikâb edenler bu cinâyetleri kendilerine bir sûret-i münâsibede ihbâr ve tâ'ib ve müstağfer olmaları ihtâr edildikten sonra o mürtekipler rafz ve ilhâdda ısrar edecek olurlar ise kavânîn-i mülkiye mücâzâtı gibi mücâzât ile yani ta'zîbât-ı cismâniye ile cezalandırılmalarına karar verilmesidir]. O zamanlar hakikat-i matlûbeyi isbat için mürâca'ât edilmekte bulunan burhânların ne gibi şeyler olduğunu elyevm düşündüğümüz zaman veleh⁸⁶⁴ ve hayret derecelerine varmaktan ta'accübümüzü men' edemeyiz. 'Akâ'ide 'âit bir mesele eğer lüzûmu kadar /362/ martirlerin

⁸⁶³ Söylenenler.

⁸⁶⁴ Şaşkınlık, sersemlik.

tahammülleriyle veyahut kerâmet nev'inden bazı havârik ile veya şeytanların ve şeytan tutmuş olanların itirafıyla müdafaa edilmiş olur ise o meselenin sıhhati tahakkuk eylemiş 'addolunur idi. St. Ambroz'un aryanlar aleyhindeki münâkaşâtı esnasında mürâcaat eylediği burhân hep bu kabîldendir. Cin tutmuş şeytan teshîr eylemiş olmak rivâyetiyle meydana birtakım âdemler getirmiş idi ki bazı martirlerin kemiklerine dokunur dokunmaz [ekânim-i selâseye dâ'ir İznik konsilinin verdiği karar doğrudur] diye avazları çıktığı kadar haykırmışlar idi. Hâlbuki o zaman Aryanlar bu meshûrların hiç de şeytan tutmuş âdemler olmadıklarını ve para kuvvetiyle elde edildiklerini ilân eylemişler idi. Hattâ o zamana kadar [ordali] tecrübeleri dahî meydana çıkmış idi. Ondan sonra altı asır müddet zarfında isbât-ı masumiyet için hüccet ve burhân-ı yegâne hep bu ordali tecrübesinden ibaret kalmış idi. Soğuk su ve düello ve ateş ve çarmıh dahî isbât-ı masumiyet /363/ için ordaliye iltihâk eden şevâhid cümlesinden 'addolunmuşlardır.

Şu nukât-ı îzâha lüzum vardır ki:

[Martir] diye Nasrâniyeti kabul eylemiş olduktan sonra caydırılmak için edilen ta'zîbâta katlanarak o yolda terk-i hâyât edip de yine dininden dönmemiş olanlara derler. 'Akîde'i Nasrâniyenin böyle martirler ile isbat olunması şu cihettendir ki: Menâfi'-i kenîsâiyeyi müdafaa eden erbâb-ı kalem [eğer hakîkat-i kenîsâiye hakîkat-i mahzadan ibaret olmasalar idi martirler o hakîkatten dönmemek için fedâ-yı can ederler mi idi?] diye yazarlar. Hâlbuki Avrupaca şekâvet ve cerâ'im-i siyasiye ilerleyip de /364/ anarşistler falanlar türedikten sonra kendileri hakkında vukû' bulan tenkîlâta o derecelerde sabır ve metânetle tahammül eylemişlerdir ki onlar dahî canlarını feda ederek teşebbüsât-ı mel'anetkârânelerinden dönmemişlerdir. Nasrâniyet kilisesine karşı yazı yazan erbâb-ı kalem dahî bu eşkiyanın şu sabır ve tahammülleri onların martirlerindeki sabır ve tahammülden hiç de nâkıs olmadığını bil-mukâbele yazmışlardır. Keramet nevinden bazı havârik ile esbâb-ı hakîkat meselesine gelince: Katolik kilisesi bu meseleye o kadar ehemmiyet verir ki hâl ve zamanı el-ân köhne ve sahra'-i mısriye mukâbilinde Hazreti Musa ve Harunun ve Arz-ı filistinde enbiyâ'-i benî isrâ'ilin izhâr-ı mu'cizât eyledikleri /365/ zaman ve hâl olduğunu andırır. Yigirmi otuz sene mukaddem Fransa'nın cihet-i cenûbiyesinde kâ'in [lord] kasabası civarında bir su menba'ı hakkında rivâyet olunan havârik bu yolda oldukları gibi bu menba'a İstanbul'da Feriköy taraflarında peydâ edilen bir şu'be hakkında hikâye olunan havârik

dahî bu yoldadırlar. Rivâyete göre âb-ı mezkûre mürâcaat eden körlerin gözü dilsizlerin dili sağrıların kulakları açılmakta kötürümler ayağa kalkmakta ve tamturumlara varıncaya kadar şifa bulmakta imişler. Bu yoldaki rivâyâta Avrupa'da inanabilecek bir 'âkil-i mütefennin bulunamayacağından rivâyet-i mezkûre her zaman her sâhib-i kalem tarafından ma'at-tezyîf-i red /366/ olunmuşlardır. Hele istanbulda lord şubesi hâdimleriyle [İstanbul] gazetesi arasında bu bâbda vukû'a gelen münakaşa pek ğarîb idi. O zamanlar mezkûr gazete Baron Hanley namında bir İngilizin taht-ı idaresinde bulunup lord gayretkârânı anadan doğma bir a'mânın gözleri açıldığını herifin şahsını irâ'e ederek isbata çalışmışlar idi. Baron Hanley bu âdemin Kasımpaşa veyahut Hasköy tarafları ahalisinden olduğunu ve bir sene evveline gelinceye kadar kör olmadığını ve ondan sonra körlüğünü rivâyete başlayıp nihâyet lord suyu şifasıyla gözleri açıldığını !... ve bu meselede her şifadan her hâssiyetten ziyâde akçe ile itmâ'ın hüsn-ü te'sîri görülmek /367/ tabî'i bulunduğunu meydana koymuş idi. Bizim için bu yoldaki rivâyetlerle hilelerle hud'alarla uğraşmağa meselenin hiçbir değeri yoktur. Her sâhib-i fikir nazarında bit-tabî' müsellemdir ki dava ile burhân arasında bir münasebet bulunmalıdır. [elhâl gündüzdür] denildiği zaman burhân olarak dahî [işte Güneş doğmuş ve ve cihân tenevvür etmiş demelidir]. Bu burhân ile o dava arasında münasebet zâhirdir. Zîrâ tulû'-i Şems ile 'âlemin tenevvürü gündüzün hulûlünü müstelzimidir. Farazâ bir âdem gece yarısında [şimdi gündüzdür] dese ve burhân olarak dahî elini nâr gibi korlanmış olan bir mangala soksa eli o ateşte yanmadığını sîdk-ı müda'ânesine burhân /368/ ittihâz eylese bunun ne ehemmiyeti olur ki mangal içinde elinin yanmaması gündüzün hulûlünü müstelzim değildir. Farz edelim ki bir lord suyu hakîkaten yetmiş iki derde deva olsun. Bundan bir meslek-i hikmetin bir mezhebin hakkıyeti ne münasebetle ne cihetten ne keyfiyetle sabit olabilir? Hakk Teâlâ o sudan başka daha birçok eşyâ-yı mahlûkasına türlü hâssiyetler vermiş. Bazıları müşhil bazıları kâbiz bazıları antiseptik bazıları muzâd-ı hamâ oldukları görülüyor. Bir eczâhânedede bin türlü eczâ olur. Her birinin de bir başka hâssiyeti var. Farazâ dinsiz îmânsız mezhepsiz bulunan bir eczacı bir eczâ bulsa ve onunla sertân-ı mideyi def' edebilse [işte bu ilâcımın şu te'sîriyle gayr-i kâbil tedâvi olan sertân mündefî' oldu. Şu burhân ile iddia ederim /369/ ve siz dahî kabule mecbursunuz ki hakîkat-i mahza benim dinsizliğimden îmânsızlığımdan ibarettir] dese davasını isbat etmiş oluyor mu? Hindistan'da [coki] denilen Brahmeni 'uzlet güzünleri öyle birtakım havârik yapıyorlar ki akıllara hayret veriyor. Bu havârika bakıp da Brahmenî olmağa mecbur mu olacağız? Ne hâcet eğer

havârik ile dinin hakkiyeti iddia veyahut isbat edilmek lazım gelse Katoliklerden evvel biz Müslümanlar bu yolda ilerlemeli idik. Bir su'ûdî şeyhi üç aylık bir çocuğun kundağını ayakları altına alıp üstüne çıkararak tepiniyor. Bir bedevî şeyhi yüzüstü yere yatmış ve yüzlercesi bir araya gelerek vücutlarından bir kaldırım teşkil etmiş olan insanların üzerinden at sürüyor. Bir rufâ'î cam yiyor /370/ vücûduna şiş sokup çıkardığı halde yeri bile belli olmuyor. Tunus'da Trablus'da bir 'îsevî dervîşi muhayyir-'ukûl olacak havârik hususunda bir Hindistan cokisinden hiç de aşağı kalmıyor. Bununla beraber bu zevâtın hiçbirisi şu havârik burhân ittihâz ederek 'âlemi kendi tarîklarına dühûl için iknâya icbâra varmıyorlar. Bir üstâd-ı muhterem tarafından bize haber ve te'mîn edildiğine göre Hücetü'l-İslâm İmam Gazalî Hazretleri [gözümün önünde bir âdem bir dağdan havalanıp diğer dağa kadar uça da sonra da beş kere beş yalnız yigirmi edeceğini iddia eylese şu harikası benim nazarımda o iddiasını isbat edemez] demiş. Binâenaleyh Katolik kenîsesinin /371/ en büyük hüccet en kuvvetli burhân ittihâz eylediği şu havârik meselesi yine kendi aleyhinde en ziyâde te'sîr gösteren husûsâtandır. Şeytanların veya cin ve şeytan tutmuş âdemlerin beyânâtı ise bu havârik meselesinden daha tuhafdır. Vâkı'â kenîsenin ğâ'ibden istihbârâtında hemen daima muhbîrleri abdallardan olur. Lord suyunu haber veren kız dahî belâhetle⁸⁶⁵ meşhur bir safderûn imiş. Yine bunun gibi tâ Almanya'da bir kız dahî İzmirde Efes harabesinde bir manastır harabesinin kabr-i Hazreti Meryem olduğunu haber vermiş ve bu haber üzerine o mevki'in ehemmiyeti artarak birkaç seneden beri birçok zâ'irler mevki'-i mezkûru ziyarete gitmeye başlamıştır. Draper gibi erbâb-ı fikir /372/ ve kalem ise burhân-ı hakîkatin asıl bu türlüüne gülmektedirler ki İznik konsilinin mukarrerâtını St. Ambroz'un sûret-i isbatı işte bu kabildendir. Ordali meselesine gelince iş şaka ve latîfe derecesini geçer. Bu meselede insanın birden bire tüyleri ürperiverir. [Ordali] denilen şey adeta bir hükm-ü ilâhi bir tecrübe'-i ilâhiye olmak üzere telakkî edilir idi. Burada her mantık her felsefe dûçâr-ı beht ve hayret olur. Bakınız nasıl: Bir âdemin rafzı ilhâdı küfrü haber verildiği zaman zimmette asıl olan berâ'et olmak kâide'-i ma'kûlesince o âdem hakkında haber verilen cinâyetin isbatı lüzumu nezd-i hâkimde tahattur olunmazdan evvel maznûnun isbât-ı berâ'eti lüzumu /373/ tahattur olunur idi. [Şu âdemin şu cinâyeti irtikâb eylediği şu burhân ile sabittir] yoluna gidilmeyip o maznûna [senin hakkında bu cinâyet haber veriliyor onu yapmamış olduğunu isbat et] denilir idi. Bu müşkilâtın başka türlü izâlesi kâbil olamadığından [jujman dedyu] diye ordali

⁸⁶⁵ Bönlük, alıklık.

tecrübesine mürâcaat olunur idi. Bunun için meselâ kol kadar bir demir kıpkırmızı kızdırılıp maznûnun vücûduna temas ettirilir idi veyahut fıkır fıkır kaynar bir kızgın suyun içine maznûnun kolu sokulur idi. Eğer maznûn bu işkenceye tahammül eder de yandığını inkâr eyleyebilir ve [harâreti hissetmiyorum] der ise berâ'eti tahakkuk etmiş olur idi ve illâ /374/ mücrimiyeti sabit olmuş bulunacağından o kızgın demir veyahut o kaynar su ile idâm olunur idi. Kâri'în-i 'osmâniyemiz şu sözlerimize inanmamak tavrını takınırlar ise pek isâbet etmiş olurlar. Bunlar insanoğlunun inanabilecekleri ve hattâ tasavvur ve tahayyüllerinden geçirebilecekleri şeyler midirler? Fakat emin olsunlar ki bu sözlerimiz pek sade bir sûrette hikâye'-i hakîkatten başka bir şey değildirler. Tevârîh-i mufassılaya ne hâcet ansiklopedi tarzında yazılmış Fransız kamuslarında bu hallere dâ'ir verilen haberler dahî kendileri için kâfidir. İmdi şu îzâhattân sonra mütefennin olan genç Müslümanlarımız kemâl-i hikmet ve ehemmiyetle düşünmelidirler ki Avrupa'da [dinsizlik] /375/ denilen şey ilerlemiştir amma [dinlilik] denilen şeyin şu tarzdan ibaret bulunması üzerine ilerlemiştir. Eğer dîn-i hakîki ne olduğunu düşünüp de ona mukâbil Engisizyonların ordalilerin ve St. Ambroz'un mürâcaat eylediği burhân gibi berâhînin ne menzelette kalacaklarını insan düşünür ise Avrupa'daki teceddüdât-ı fikriyenin dîn-i hakîkîden tebâ'ud demek değil belki birtakım acâyib ve ğarâ'ib müdde'iyâttan bit-tebâ'ud dîn-i hakîkiye doğru takarrub demek olduğunda şüphe kalmaz. Yarım asır zarfında yüz milyondan ziyâde nüfusun bilâ-ikrâh velâ-icbâr kabul etmiş olduğu dîn-i İslâm'da hiçbir asırda hiçbir yerde hiçbir hükûmet veya hükümdâr /376/ nezdinde bu gibi ahvâl-i acîbe ve ğarîbenin vukû'a gelmediğini isbat şöyle dursun rivâyet etmeyi bile adeta tenezzül ad ederiz. Hâzâ min fazl-ı Rabbinâ. Yine sözde Draper devam ediyor. Diyor ki:

Bunlar burhân denilen şeyin mâhiyet-i tabî'iyesini bilmemekten ibaret ne acîb bir cehâlettir. Meselâ bir maznûnu tecrübe için suya atıp da suyun üstünde durabilecek mi yoksa dibe batacak mı diye muntazır olmak! Bir kızgın demirin evcâ'-ı ihrâkına tahammül edebilecek mi edemeyecek mi diye beklemek! Bazen böyle bir tecrübeye kendine vekîl ve kâ'immakâm intihâb eylediği başka bir âdemin sibâ'-ı vahşiye pençesine atılarak ğalebe edip edemeyeceğine bakmak! Kollarımı haçvârî açarak azçok gayr-i kâbil-i tahammül bir müddet zarfında kımıldanmaksızın o halde durabilip duramayacağını tecrübe etmek! İşte o zamanlar hakikat-i kübraya vüsûl ve o sûretle bir /377/ âdemin mücrimiyet veya masumiyetini hükm için berâhîn-i mu'tebere bunlardan ibaret idi. Bu hâl üzerine o

zamanlar bütün Avrupa'nın birçok havârik-ı kâzibe ile dolmuş bulunmasına ta'accüb edilebilir mi? Bu gibi ahvâlin elbette vâsıl olacağı netîce birgün çıkageldi. Bu yoldaki berâhîn-i acîbe ve ğarîbe ile hakkiyeti isbat edilegelen mezhep o berâhîn-in de bit-tabî' lâyıık oldukları hürmetsizliğe dûçâr oldular. On üçüncü asr-ı miladiye takarrub ettiğimiz zaman itikadsızlığın Avrupaca her tarafa doğru yayıldığını görüyoruz. Hem de itikadsızlık en evvel yine kenîse ve manastırlar erbâbı meyânında zuhûr ederek ahâliye dahî onlardan intişâr eylemiştir. [İncîl-i ezeli] nâm kitabı yine kenîse erbâbı yazmıştır. Katharistler Vevedvalar⁸⁶⁶ Albijvalar⁸⁶⁷ gibi yeni fikirler eshabı dahî bu yoldaki kitapların delâletiyle ahâli meyânında zuhûra gelmiştir. Bunlar yalnız şu nokta üzerinde müttehid olarak derler idi ki umûmiyet üzere kabul edilen Hıristiyanlık /378/ mezhebi zunûn ve hatâyâ üzerine mebnî bir mezheb olup Hıristiyanlık 'âleminde papa bulunan zâtın gasb ettiği ğâlibiyet ve hâkimiyet bir sûret-i mu'tesifânede gayr-i meşrû'dur. Roma Despotu demek olan papaların bütün dünya üzerinde yegâne ferman fermâ bir hükümdar olmaları iddiası ve kendi hükümet-i rûhâniye ve cismâniyesinden başka yeryüzünde hakk-ı hükûmet bulunmadığı davası nev'-i beşerin hukûk-i insaniye ve medeniyesini inkâr ve tahkîr edecek bir küstahlıktır.

Nukât-i âtiyeyi îzâha lüzum görüyoruz ki:

[Evanjil eternal] yani [İncîl-i ezeli] meselesi kenîse târihinin en mühim bâblarından birini işgal eden e'âzım-i mehâmm-ı Hıristiyaniyedendir. On ikinci asr-ı miladi âhirine kadar Avrupaca kenîse erbâbının ahvâli o kadar bozulmuş ve bunlar o derecelerde /379/ dünya-perest ve sefâhet-perver olmuş idi ki meşâhîr-i ruhbândan birisinin dediği ve hak-şinâs ve hakikat-perest olanların bilâ-tereddüd kabul eylediği vecihle garb kilisesinin merkezi olan Roma şehrine [sodom] ve şark kilisesinin merkezi olan Konstantinopolis şehrine dahî [gomor] namı verilmiş idi. Malumdur ki bu sodom ve gomor nâmları kavm-i Lûtun iki şehrinin nâmı olup ahâlisinin rezâ'il-i fevâhiş-perestîsine cezâ olarak Hakk Teâlâ Hazretleri bu iki şehri ahâlisiyle beraber yebâb⁸⁶⁸ ve mahvetmiş ve yalnız Hazreti Lût ve evlâdını kurtarmıştır. Hazreti İsa 'alâ nebiyyinâ ve aleyhisselâm Efendimizin münzel min 'indillâh olan şerî'at-ı /380/ sahihası çend⁸⁶⁹ senede bir akdedilen konsillerin mukarrerât-ı ma'hûdesiyle tebeddül edile edile büsbütün

⁸⁶⁶ İngilizce eserde "Waldenses".

⁸⁶⁷ İngilizce eserde "Petrobrussians".

⁸⁶⁸ Harap, yıkık, virane.

⁸⁶⁹ Birkaç.

bambaşka bir sûrete girdikten sonra o sûret dahî fark-ı Hıristiyanıye meyânında dûçâr-ı ihtilâf olmuş idi. O derecelerde ki dominiken ve fransiskan gibi namlarla peydâ olan tarik-i ruhbâniye erbâbı birbirini tahattâ' ve hattâ tekfir ve tel'ine kadar varmakda idiler. Dîn denilen şey neden ibaret olacağına ve ne gibi şeylere ne sûrette inanılacağına dâ'ir kimsede bir fikr-i mü'esses bulunamayıp herkes şaşırılmış kalmış idi. Kurûn-ı vustânın en mühim isti'dâdı bu hâlden ibaret bulunduğu cihetle hangi târîh-i 'umûmî açılrsa bu hâl mevzuhan temhîd edilmiş görülür. /381/ Hattâ Katolik müverrihlerinden olup ahîren vefât eden ve gayret-i Hıristiyanıyesi müselleminâm olan Sezar Kanto dahî ahvâl-i mezkûreyi ma'at-te'essüf itiraf ile mevzuhan tasvîr etmiştir. İmdi hâl bu sûreti bulması üzerine on üçüncü asr-ı miladide [incîl-i ezelf] namıyla bir kitap türemiştir ki bu kitabın nerede ne zaman ve kimin kalemiyle yazıldığı bilinemediği halde hâsıl ettiği te'sîrât hiçbir şeye benzememiştir. Vâkı'â bunun zaman ve mahal-i te'lîfiyle mü'ellifi hakkında birçok rivâyetler edilmiştir ki bibliyoğrafi sûretinde yazılacak bir makale için tafsîlât-ı mezkûre bir zemin-i intikâd teşkîl edebilir ise de bizim buradaki nokta'-i nazarımıza göre /382/ bahsin bu cihetinde hiçbir ehemmiyet yoktur. Bizce asıl cây-ı ehemmiyet kitâb-ı mezkûrun hikmet-i dîniyece hâvî olduğu meslektir. Kitâb-ı mezkûrun esâsı hakikat-i dîniyenin hâdis olmayıp kadîm olması meselesidir. Hattâ [ezelf] sıfatı dahî bundan dolayı verilmiştir. Bunda medeniyet gibi dîn dahî insanın hilkatiyle beraber başladığı ve fakat medeniyet gibi dînde dahî tekemmül birtakım derecâttan geçerek vukû'a geldiği gösterilip derecât-ı mezkûrenin kusvâsı⁸⁷⁰ dîn-i mesîh olmak lazım gelir ve şerî'at-ı mesîhiye esâsen fil-hakîka bu mükemmeliyeti haiz bulunur iken o zamana göre yedi sekiz asırdan beri Hıristiyanlığa 'ârız olan tagayyürât Nasrâniyet-i sahîhayı o mükemmeliyetten /383/ mahrum bıraktıktan mâ'adâ insaniyet ve medeniyet şânına aslâ şâyeste görülemeyecek bir derekeye indirildiği esbâb olunmuştur. Nihâyet Nasrâniyet-i sahîhanın neden ibaret olacağı ve kenîsece küllî ve esâsî bir ıslahatın ne yolda husûle getirilebileceği bast ve temhîd edilmekle işte 'an-asıl bu kitabın delâleti üzerinedir ki on üçüncü asrı takip eden birkaç asır zarfında Avrupa efkâr ve inzâr-ı 'umûmiyesinde peydâ olan teyakkuz üzerine Protestanlığın vaz' ve te'sîsine kadar yollar açılmıştır. Bu yolda bir kitabın ortaya çıkması üzerine kenîse erbâbının dûçâr olmuş buldukları telaş burada muhtâc-ı îzâh mıdır? Papalık makamı tarafından kitâb-ı mezkûrun derhal /384/ mahkûm edildiği ve nüshası kimin elinde bulunur ise sahibinin mu'âhazât-ı şedîdeye dûçâr olduğu biz haber vermeksizin kâri'lerimiz tarafından anlaşılacak bir şey değil

⁸⁷⁰ Son noktası, nihâyeti.

midir? Kenîsenin esâs-ı tensîki aklın kabûlü imkânından hâriç bulunduğu halde tedâbîr-i mûmânî' atkârânenin kaidesi olsa olsa netâyic-i tabî'iyenin biraz zaman için te'hîrinden ibaret olabilip fakat hakkın mutlaka ve daima te'âli edeceği muhakkakât-ı kat'iyedendir. Kataristler Vevedvalar Albijvalar gibi meslek-i mahsûsa erbâbına gelince: Bunlar mikdâr-ı 'umûmîleri otuz kırka varan birtakım tarik-i mahsûsa erbâbı idiler ki bazıları mensûb oldukları eyâlete ve bazıları tarîklerinin /385/ mü'essisi olan zâta nisbetle onların isimleriyle tesmiye olunurlar idi. Tarik-i mezkûre on birinci ve on ikinci ve on üçüncü asırlar zarfında peydâ olmuşlar idi. Peydâlarına sebep de yine bu asırlarda ahvâl-i kenîsâiye ve Nasrâniyenin bozulması kaziyesi idi. Erbâb-ı kenîse tarafından adeta açıktan açığa ibâhe⁸⁷¹ edilen fevâhiş ve i'tisâfâtı havsala'-i kabullerine bir türlü sığdıramayan bazı ahlâk-ı fâzile sahibi papazlar ve feylesoflar evvelâ kendi konu komşularından başlayarak sakin oldukları kasaba ve ona mütecâvir kuraya kadar fezâ' il-i insaniyeyi ta'rîf ve tavsiye ederek ahlâk-ı 'umûmiyeyi muhâfazaya gayret eylemeleri sûretiyle bu mesâlik-i husûsiye /386/ teşekkül ve tevessü' ve te'eyyüd eylemişler idi. Hâlbuki ahlâkın hemen 'umûmiyete garîb bir sûrette bozulması üzerine bunların bu vecihle fazîletlerini muhâfaza edebilmeleri tecvîz olunacak ahvâlden midir? Bunlardan bazı pek küçükleri Papalık makamının kuvve'-i kâhiresiyle bis-suhûle mahvedilivermişlerdir. Fakat Albijvalar ile Vevedvalar gibi büyük ve kavî olanları öyle kolay kolay mahvedilememişlerdir. Meselâ Albijvalar aleyhine Papa Üçüncü Innocent bir ehl-i salîb ordusu sevkine mecbûr olarak nice hûn-rîzâne⁸⁷² ve hûn-âşâmâne⁸⁷³ muhârebâtta sonra biçâreler mağlûb edilebilmişlerdir ki bunları kısmen mağlûb edebilen Munfor dükası Simon kenîse /387/ târihinde kahramanlar derecesine çıkarılmıştır. Vevedvaları dahî meşhur Fransız kralı Fransuva mağlûb ve perişan eylemiş idi. Rivâyete göre Fransuva'ya sormuşlar ki: [Vevedvaları mahv ve tebâhe sebep ne idi?]. Cevap vermiş ki: [Ahlakca fazîletleri cümleyi sû'î ahlâklarından dolayı mahcûb bırakacak derecede idi de onun için!]. Fil-hakika işbu mesâlik-i mahsûsa erbâbında ve bilhassa vevedvalarda kezib zina sirkat hîle falan gibi fevâhişi irtikâb şöyle dursun hâtıra bile getirmek bulunmadığı ve bunların her biri insan için zînet-i lâyık olan hüsn-ü ahlâk ile mütehallik bulunduğu târihin şehâdet-i ebediyesine nail olmuştur. Draper /388/ kendi sözlerini târih-i 'umûmînin bu tafsîlâtına vâkıf olan kâri'lere hitâb eylediği için îzâhatın bu derecesine lüzum görmemiştir. Amma bu îzâhat-ı târihiye

⁸⁷¹ Mübah kılma, helâl kılma.

⁸⁷² Zalimce, hunharca, kan dökerek.

⁸⁷³ Kan içici.

bizim kâri'lerimizin cümlesine ma'lûm olamamak muhtemel bulunduğundan şu yolda verdiğimiz tafsîlât beyhûde teksîr-i sevâda⁸⁷⁴ haml olunamayacağını ümid eyleriz. Yine Draper sözünde devam ederek diyor ki:

Mugâyir-i diyânet 'addolunan bu ahvâli (yani incîl-i ezeliye râğbet ve tarik ve mesâlik-i husûsiye teşkiline cesaret gibi şeyleri) men' için hükûmet-i papa' iye iki çare teşkîl eyledi. Bunun birincisi itirâf-ı şifâhî ve ikincisi Engisizyon idi. İtirâf-ı şifâhî ahvâlden haber almak ve Engisizyon ise haber alınan şeyleri kal⁸⁷⁵ ü kam⁸⁷⁶ eylemek için idi. /389/

İzah etmeliyiz ki:

Engizisyonun ne olduğu hemen 'umûmen ma'lûm olup Draper dahî ona dâ'ir bazı îzâhat verecektir. İtirâf-ı şifâhî ise muhtâc-ı îzâhdır. Bu tabir bizce [günah çıkartmak] denilen şeydir. Esâsî safdil bir dindar bir sene üç ay veyahut bir ay gibi bir müddet zarfında her ne günah işlemiş ise onu mensûb olduğu papazın huzurunda itiraf etmesinden ve papaz tarafından dahî bir daha o yoldaki menhiyâtı icrâ etmemesi için tenbîhât-ı mürşidâne ile beraber kefâret-i zünûb olarak sadaka vermesini veyahut perhîz tutmasını tenbîh eylemekten ibaret idi. Lâkin iş bu sûret-i sâdeden ibaret kalmadı. /390/ İtiraf mecburiyeti bir âdemin yalnız kendi günahlarını söylemesine mahsus kalmayıp şunun bunun esrâr ve hafâyâsını da haber vermesine kadar ta'ammüm⁸⁷⁷ eyledi. Hattâ insanlar beyninde cibillî olan birtakım mu'âraza ve muhâsamaya dahî bu itiraf meselesi vesîle'i revâc olarak pek çok kimseler gördükleri bildikleri şeyleri değil iftirâ yollu uydurdukları yalanları da esnâ-yı itirafda söyleyerek hasımlarından bu vecihle intikama başladılar. İşte itirâf-ı şifâhînin açtığı bu yol üzerine Engisizyon dahî icrâ'atına revâc verdi ki Draper onu da ber vech-i âtî hikâye eyliyor:

Engizisyonun bir sûret-i 'umûmiyede vazifesi mücâzât-ı şedîde ile ihtilâfât-ı mezhebiyeyi /391/ kaldırmak ve rafz ve ilhâd denilen şeyi en müdhiş akâyid ile ihâta eylemek idi. Bu hâl bit-tabî' rafz ve ilhâd denilen şeyin neden ibaret olduğunu kararlaştırıp hükmetmek salâhiyetini de Engisizyona vermiş idi. İmdi hakikat-i Kübra bu mahkemenin elinde demek idi. Bu mahkeme ki şehirlerde köylerde hânelerde mağaralarda zîr-i zemînlerde⁸⁷⁸ ormanlarda her yerde gizli olan erbâb-ı rafz ve ilhâdı meydana çıkarıp bil-muhâkeme cezalarını ta'yîne tevkîl

⁸⁷⁴ Boş yere yazı yazma.

⁸⁷⁵ Koparma, sökme.

⁸⁷⁶ Ezme, kırma, zabtetme.

⁸⁷⁷ Umûmîleşme.

⁸⁷⁸ Yeraltında.

edilmiş idi. Bu memuriyet-i müdhişesini o kadar şevk-i derûn ile îfâ eylemiştir ki 1481 sene'-i miladiyesinden 1808 sene'-i miladiyesine kadar üç yüz kırk bin kişiyi mahkûm edip bunun iki yüz bine karîb bir mikdarı ihrâk bin-nâr edilenlerdir. Mahkeme'-i mezkûrenin bidâyet-i te'essüsünde halk bu i'tisâf aleyhine protesto için hiçbir vasıta bulamadığından Engisizyon hüküm ve icrâ eylediği idamları hemen hiçbir usûl-i muhâkemeye tevfiik etmeyip maznûn asilzâdegândan olsun turuk-i kenîsâiye /392/ erbâbından veya târik-i dünya kısmından veyahut sunûf-ı ahâlden bulunsun hemen ithâm edildiği gün idam dahî edilir idi. Mülâhaza sahibi âdemler hangi tarafa tevcîh-i nazar etseler her tarafı Engisizyonun müfettişleriyle memlû görürler idi. Her kim kendi kendine bir fikr-i hikmetle işigâl edecek olsa hayali önünde Engisizyonun zincirleriyle bağlandığını görmek lazım gelir idi. Bu hey'etin icrâ'atı o kadar müdhiş idi ki, Pagliariçi nâm müellifin [bugün hâlis Hıristiyan olmak ve bir de kendi yatağı içinde ölmek hemen hiç kimseye müyesser olamayacak] diye söylediği söz binlerce kimsenin vird-i zebânı idi. On üçüncü asr-ı miladi zarfında Engisizyon Fransa'nın cihet-i cenûbiyesinde bulunan turuk ve mesâlik-i mahsusa erbâbını kâmilen mahva muvaffak oldu. Mu'ahharan İspanya'da ve İtalya'da Protestanlığın mebâdi'-i zuhûrunu dahî bî-kaydâne i'tisâfât ve şedâ'id ile men' edebildi. Hattâ şedâ'idini yalnız mezheb münâza'âtına da /393/ hasretmeyerek siyâsiyâta kadar ta'ammüm eyledi. Elli sene müddet Aragon'da Engisizyon reis-i 'umûmîliği ederek 1399 sene'-i miladiyesinde vefât eyleyen Nikola Eymerik [Direktoryum Engizitorum] nâmıyla ta'limât kılıklı yazdığı eseri kendi mu'amelât-ı zâlimâne ve bî-rahmânesinin yâdigâr-ı ebedîsi olmak üzere ihlâfe ihdâ eyledi. Nasrâniyet için en büyük bir zül ve ayıp olan bu Engisizyon insanîyet ve medenîyet için dahî bir şeyn⁸⁷⁹ olup icrâ-yı hükm eylediği memleketlere göre sûret ve keyfiyeti tahavvül ve tenevvu' etmiştir. Evelleri her vilâyetin Despotu emrine tâbi' birer Engisizyon mahkemesi bulunarak bunların her biri kendi keyfine ve o memleketin isti'dâdına göre icrâ-yı i'tisâf ederler iken mu'ahharan Roma Engisizyonu tâbi' olduğu Papalık kuvvetiyle işbu vilâyât Engisizyonlarının kâffesini kendi hüküm ve keyfine râm eylemiştir ve artık Roma usûlü Roma ahkâmı her tarafta ceryâna başlamıştır. 1215 senesinde Lateran nâm mahalde akdolunan dördüncü konsilde /394/ verilen karar mûcibince itirâf-ı şifâhiyenin cümle için taht-ı mecbûriyete

⁸⁷⁹ Leke, ayıp, kusur.

idhâli usûlü Engisizyonu tüyleri ürpertecek bir sûrette dehşetlendirmiştir. Bu hâl Engisizyona her anda her yerde hâzır ve nâzır olarak her şeyi bilmek derecesinde bir kuvvet vermiştir. Hiçbir kimse kendi hanesi içinde bile Engisizyonun vukûfundan mestûr ve mahfûz sayılamaz idi. İtirafa memur olan papazlar bir âdemin hizmetkârlarından hattâ zevcesinden bile en gizli esrârını haber alabilirler idi. Bir kere zan altına giren âdem mahkeme huzuruna celb olunduğu zaman rafz ile müttehem olduğu kendisine sadece ihbâr olunup bu ithâm kimler tarafından edildiği haber verilmez idi. İstintâk için dahî vida ve ip ve tomruk ve aşk? işkenceleri denilen şeyler kâfi olup o biçâre hakikat-i hâlde cidden masum dahî olsa bu işkencelerden kurtulmak için ölümü ihtiyâr ederek hakkındaki ithâmâtı itiraf eyler idi. /395/

Haber verelim ki:

Roma ve Aragon ve Paris müzeleri gibi birçok müzelerde Engisizyonun isti'mâl eylediği işkence aletlerinden müteşekkil koleksiyonlar bulunduğu gibi bazı Engisizyona mahsus müze salonlarında Engisizyonun ne yolda işkenceler icrâ eylediği tesâvîr-i mücessime ile dahî teşhîr olunmaktadır. Bundan yedi sekiz sene mukaddem bu nev'î tesâvîr-i mücesimeden epeyce mükemmel birtakım İstanbul'a gelmiş ve Taksimdeki belediye bahçesinde müze yollu tanzîm olunarak teşhîr olunmuş idi. Bunları gördükçe insanın içi ürpermemesi kâbil olamaz. Kavânîn-i âdliye vâkı'â 'aklen ve şer'an cezası idam olan mücrimîni cihânın her /396/ tarafında idam eder ise de bu mücrimler için her yerde idamın esra⁸⁸⁰ ve esheli⁸⁸¹ ihtiyâr edilir ki insanîyet ve medeniyet şânına şâyeste olan sûret dahî budur. Engisizyonda ise maksad-ı esâsî mahkûmun çarçabuk öldürülmesi değil idi. Ölümün mümkün mertebe geç gelmesi matlûb olup o müddet zarfında biçâre mahkûm ne kadar azâb-ı elîme dûçâr edilmek mümkün ise savâb⁸⁸² ve sevâb 'addolunur idi. Hikâyede yine Draper devâm ediyor. Diyor ki:

Bu kadar salâhiyet-i müdhişesiyle beraber encâm-ı kâr Engisizyon yine muvaffakiyetsizlikle nihâyet buldu. Zîrâ onun rafz ve ilhâd dediği efkâr-ı hikmet erbâbı Engisizyona açıktan açığa meydan okuyamayacağını anlayınca fikr-i hikmetlerini tamamiyle gizlediler. /397/ Halkın 'umûmiyetinde dahî akâ'id-i kenîsâiyye 'adem-i itimâd ve kenîsenin hakâyıktan 'addettiği şeylere karşı bir

⁸⁸⁰ Çabuk, hızlı.

⁸⁸¹ Kolay, pek kolay.

⁸⁸² Doğruluk, dürüstlük.

ıştibâh⁸⁸³ hüküm-fermâ oluyor idi. Bu ıştibâh bütün Avrupa'da ta'ammüm eylemiş idi. Rûhun bekâsı ve vücûd-ı bârî gibi en nazik en mühim itikadlar bile bırakılarak fakat kazâ ve kader ne ise yerini bulacağı itikadı baş göstermiş idi. Pek çok kimseleri bu itikadlara asıl dûçâr eden şey de papaz takımının şedâ'idi ve cebri idi. Onlar mâni'iyette şiddet gösterdikçe halk dahî onların cebrettikleri itikada muhâlefette sebât eyliyor idi. Vevedva tarîki erbâbı Nasrâniyetin sâfiyet-i ibtidâ'iyesi İmparator Konstantin zamanından beri ihlâl ve tagayyür olduğunu herkese söylüyorlar idi. Gerek bunlar ve gerek turuk-ı sâ'ire erbâbı Papalık makamının 'afv ve müsa'adesini satın aldıktan sonra artık sadaka ve perhîz ve sâ'ire ibadetlere lüzum kalmayacağı hakkındaki bid'at-ı papa'iyeyi aşkârâ⁸⁸⁴ istihzâ eyliyorlar idi. Bazı mu'teberânın vefâtlarından sonra kenîse erbâbının /398/ onlar hakkındaki dualarının veyahut lanetlerinin hiçbir te'sîri olamayacağını dahî işbu sunûf erbâb-ı iz'ân herkese te'mîn ederek bir âdemin liyakati cennete veyahut cehenneme ise o du'â'-i mezkûrun tebdîl-i mekâna muktedir olamayacaklarını beyân eyliyorlar idi. Vâkî'â 'ulûm ve maârifin tedeyyün ve itikada muzır olacağı fikri hemen 'umûmiyet peydâ eylemiş ise de Müslümanların 'ulûm ve maârifıyla onlar üzerine mübtenî bulunan edebiyatı İspanya kıt'asında 'umûmen münteşir olup kıt'a'-i mezkûre hâricinde dahî her sınıf ahâli beyninde rağbetkârlar taraftarlar bulmakta idi. O zamanlar Avrupa içinde peydâ olan turuk ve mesâlik-i mahsusâ hükmiyâtı meyânında işbu edebiyât-ı İslâmiye nüfûzunun bir hayli âsârını görmekteyiz. O zamanlar [espiri liber] denilen ve elyevm [liber pansor] nâmıyla yâd olunup maneviyattan hiçbir şeye inanmayanların eslâfı bulunan efkâr-ı münevvere erbâbı kâ'inâtın yed-i kudret-i ilâhiye ile masnû'iyetinden⁸⁸⁵ mâ'adâ bilhassa nev'-i beşerin bir nefha'-i ilâhiye olup ba'de'l-memât vel-haşr yine /399/ Hakk Teâlâ Hazretlerine rücû' edeceklerini ve 'akıl ve rûhun Hakk Teâlâ'ya nisbeti rûh-u a'zam ve 'akl-ı küll olması hasebiyle cüz'ün küll nisbeti gibi sayılacağını düşünüyorlar idi ki bunlar hikmet-i İslâmiyenin her bir fikr-i münevvere pek mülâyim ve makbûl gelecek sûretleridir. İşbu espiri liber erbâbından birçok kimseler mücerred şu yoldaki itikadlarından dolayı ateşe yakılmağa mahkûm edildikleri halde hakikat-perest olduklarına kanâ'at-i

⁸⁸³ Şüphelenme, şüphe.

⁸⁸⁴ Belli, açık, meydanda.

⁸⁸⁵ Sanat eseri olma.

kâmileleri yüzlerindeki beşâşetten⁸⁸⁶ nümâyân olarak kemâl-i sabır ve metânetle o müdhiş cezaya tahammül eylemişlerdir. Bu âdemlerin ahlâkı gâyet dürüst ve pâk olduğu halde gayret-i kenîsâiye erbâbı bunlar aleyhine müdhiş bir iftira tertîb eyleyerek [bunlar geceleri gizli ictimâlar yaparak kadın erkek herkes oraya çıplak giderler ve o vecihle müşteheyât-ı hayvaniyelerine koyulurlar] derler idi. Hâlbuki aynıyle böyle bir iftira Nasrâniyetin mebâdisinde Roma'nın şık ve kibâr kısmı tarafından Hıristiyanlara da edilmekte idi. /400/

İzah edelim ki:

Edebiyât-ı İslâmiyenin İspanya'da intişarından sonra Avrupa'ya dahî nüfûza başlamış olması kurûn-ı vasatîde Avrupa târihi için gâyet mühim bir mesele olmuştur. Bu nüfûz şimdilerde Avrupa edebiyatının bizim bu taraflara nüfûz eylemekte bulunmasına kıyâs edilemez. Vâkı'â medeniyet ve insaniyet ve diyânet nokta'-i nazarlarından hiçbir kıymeti olmadıktan fazla değersizliği kıymetsizliği bedîhi ve âşikâr olan bazı aksâm-ı edebiye birtakım genç mütercimler tarafından tercüme veyahut taklîd yollu lisânımıza geçirilmekte ise de beri tarafda hikmet-i vâsi'â ve sâfiye'-i İslâmiye zaten ahlâk-ı 'umûmiyemizi öyle bir metânetle takviye eylemiştir ki o /401/ edebiyât-ı meşkûkenin milyonda bir Müslümanı cidden tağlît⁸⁸⁷ edebileceğine ihtimal verilemez. Hattâ bu yoldaki iştigâlât kalemiye erbâbının kendileri bile Avrupa'da o kısım edebiyet ile iştigâl edenlere asla kıyâs olunamayacak derecelerde hikmet-i İslâmiye ihsâsı ile mütehassis ve ahlâk-ı fâzile'-i şark ile mütehalliktirler⁸⁸⁸. O zamanlar Avrupa'da ise ahlâk-ı 'umûmiye denilen şey şerî'at-ı sahîha'-i 'iseviye ile beraber tagayyür ede ede hiçbir 'âkilin tahsîn edemeyeceği bir sûret-i kabîhayı⁸⁸⁹ bulmuş olduğundan ona mukâbil hikmet-i İslâmiyenin iltizâm eylediği ahlâk-ı fâzileyi görenler anlayanlar derhal meftûnu olurlar kalırlar idi. Gayret-i kenîsâiye erbâbı şu hâli /402/ görünce buna da bir çâre'-i âcîb düşünmüşler ve bulmuşlardır. O çare ise Avrupa inzâr-ı 'umûmiyesine karşı İslâmiyet aleyhinde 'acîb ve garîb iftiralar tertîbinden ibarettir. Bu iftiraların ne gibi şeyler olduğunu burada tamamiyle yazmağa şu sahîfeler kâfi değildir. Bunlar büyük büyük cildler teşkil edebilecek türrehâttırlar. Zîrâ mâhiyetleri Müslümanlığın hâşâ sümme hâşâ doğrudan doğruya bir putperestlik ve hâşâllah Rasûlüllâh sallallâhü aleyhi vesellem Efendimiz Hazretlerinin altından ve murassa' heyâkili bulunup onlara perestiş

⁸⁸⁶ Güteryüzlülük.

⁸⁸⁷ Yanlışlığı çıkarma.

⁸⁸⁸ ahlâklanmış.

⁸⁸⁹ Yakıksız, çirkin, ayıp.

edildiğinden ve Müslümanların Hıristiyan eti yiyip Hıristiyan kanı içmeyi farz ittihâz eylediklerinden vesâ'ir bu gibi yüzlerce binlerce kepazeliklerden /403/ ibarettir ki Fransa kebâ'ir-i munsıfasından Kont de Kastrâ cenabları [İslâm] serlevhasıyla ahîren neşreylemiş bulunduğu bir cild-i nefisde bunları hem kemâl-i nefretle ta'dâd ve hem de kemâl-i tahkîr ile red ve cerh eylemiştir. Fakat ve esefâ ki bu ekâzib-i rezîle her memleket köylülerinin anlayabilecekleri kaba lisânlar ile nazm edilerek [turubador] denilen ayak şu'arâsı vâsıtalarıyla yüzlerce sene müddet köyden köye okutulup bu cihetle nâsın zihinlerine yerleştirilmiştir ki tâ zamanımıza kadar Avrupa efkâr-ı 'umûmiyesince hakâyık-ı İslâmiyenin bir sûret-i ma'kûsede telakkî edilmesinin asıl sebebi budur. Fakat Draper'in dediği vecihle o kadar şedâ'idiyle /404/ beraber Engisizyon nasıl encâm-ı kâr 'adem-i muvaffakiyetle netîce-pezîr olmuş ise mûmâ ileyh Kont de Kastrâ ve Amerikalı mister Karlayl ve Fransız İyyasent Lovazon gibi birçok zevât-ı munsıfanın hakâyık-ı İslâmiyeyi Avrupa ve Amerika'da neşre ve İslâm aleyhindeki ekâzib-i rezîlâneyi redde ve yüzlerce mürteşriklerin elsine ve 'ulûm ve edebiyât-ı İslâmiyeden bahse başlamış olmaları sayesinde müftereyât-ı mezkûrenin dahî hükmü kalmayacağı ve onlardan Profesör Draper gibi Hıristiyanlığı intikâd edenlere nihâyetsiz bir sermaye olacağı itâf-ı âliheden me'mûldür.

Bu fikramızda işin şu ciheti dahî şayân-ı îzâhdır ki: Espiri liber erbâbı /405/ hakkında edilen iftiralara sebep bunların kendi aralarında ihtiyar erkeklere [baba] ve kadınlara [vâlide] genç kadınlara [hemşire] ve erkeklere [birader] ve çocuklara [evlâd] tabir ederek hakîkaten o nazarla bakmakta oldukları kaziyesidir. Vâkı'â bu [peder] ve [bîrâder] ve [hemşire] tabirleri turuk-ı ruhbâniye meyânında dahî cârî idiyse de onların aralarındaki münasebet ve mu'âmele'-i sahîha hiç de baba ve karındaş ve hemşire mu'âmelesi olmadığı lisân-ı târih ile mu'terefdir. Bunların sakin oldukları manastırların fevâhiş-i rezîlesi Avrupa'nın her tarafınca mesel-i sâ'ir hükmüne girmiş olup hattâ bundan evvel bil-münâsebe zikretmiş olduğumuz vecihle râhip ve râhibe takımının /406/ bu yoldaki rezaletlerine nihâyet verilmek için Papalık makamından evâmir-i şedîde dahî sâdır olmuş ise de 'umûmiyet kesbeylemiş olan seyyi'ât meyânında evâmir-i mezkûrenin yalnız elfâzı murâd şeyler hükmünde kalacakları bedîhi ve âşikârdır. Hâl böyle olunca liber espirilerin albijvaların ve vedvaların ve sâi'ir birçok turuk ve mesâlik-i mahsusa erbâbının şerî'at-ı sahîha'-i 'îseviyeye revnak-perdâz⁸⁹⁰ olan hikmet-i

⁸⁹⁰ Güzellik ve tazelik tertipleyen.

İslâmiye in'ikâsâtıyla salâh-ı hallerine inanabilmek kenîse erbâbı için kâbil olabilir mi ki ettikleri iftiraldan utanabilsinler? Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

İşbu turuk ve mesâlik-i mahsusanın ekserîsinde İbni Rüşd meslek-i hikmetinin te'sîrâtı bedîhi /407/ ve 'ayân idi. İslâm'ın bu hikmeti kenîsenin en büyük rafz ve ilhâd addeylediği bir netîceyi irâ'e eyliyor idi ki o da insanın bu 'âlemde dîn-i hakîkî ile bit-tedeyyün ba'del-vefât rücû'-ı ilallâh nimetine nâiliyeti meselesi idi. Vücûd ile ruh arasında ne münasebet var ise ulûhiyet ile tabi'at arasında dahî öyle bir münasebet olması ve 'âlemde 'akl-ı küll ve 'akl-ı evvel yalnız vâhid-i gayr-i müşterek olup insanın ahvâl-i maddiye ve maneviyesinde hükmü cârî olan dahî ondan ibaret bulunması hep bu İbni Rüşd mesleğinin irâ'e eylediği hakâyık olup hep bunlar kenîse nokta'-i nazarından rafz ve ilhâd diye telakkî olunurlar idi. İmdi Protestanlığın mebâdi'-i zuhûrunda İbni Rüşd hikmeti taraftârı olan İtalyanlar Engisizyon huzuruna celb olunup da esâs itikadları su'âl olunduğu zaman hakâyık-ı kenîsâiye ile hakâyık-ı hükmiye arasında pek büyük bir fark olduğunu ve hikmet nazarında sahîh olan birçok şeylerin kenîse nazarında sahîh /408/ olamayacağını anlatmaya çalışmışlar ise de Onuncu Leo'nun papalığı nüfûzuyla Lateran konsili tarafından mahkûmiyet-i şedîdeye dâ'îr olmuşlardır.

İhtar etmeliyiz ki:

Tabî'iyûn-ı hükemânın tabî'ata hâşâ sümme hâşâ Allah hükmü verdikleri ve binâenaleyh vücûd-ı vâcibi inkâr eyledikleri pek çok dillerde deverân eylemiş ise de bu söz Bernardin de St. Pierre ve zamanımızda Camille Flammarion gibi en büyük tabî'iyûn-ı hükemânın meslek-i hikmetlerine nazaran merdûddur. Kudemâ-yı yunâniden bazı felâsife nezdinde böyle bir zan vâki olmuş ise onunla tabî'iyûn-ı mu'âsıra mesâlikini mu'âhezede hak tasavvur olunamaz. Tabî'iyûn Hâlik Teâlâ ve tekaddes /409/ Hazretlerini inkâr etmek şöyle dursun tabî'at denilen şeyi Onun kânun-ı hilkatî olmak üzere kabul eyleyerek vücûd-ı vâcibinin 'alâyim-i mevcûdiyet-i sahîhasını dahî tabî'atta yani âsâr-ı hilkatte ararlar. Hele Bernardin de St. Pierre [Divdan la natur] sernamesiyle bunun için bir mükemmel cild yazmış olduğu gibi Flamaryon dahî bu yolda birçok mebâhis yazmıştır. Muallim Draper'in meslek-i İbni Rüşd'e ait sözler olmak üzere beyân eylediği şeyler hikmet-i İslâmiyenin [Mâterâ fî halkı'r-rahmâni min tefâvüt]⁸⁹¹ ve [velen tecide li sünnetillâhi tebdîlâ] gibi âyât-ı kerîme üzerine mübtenî bulunup bundan maksûd dahî hilat-i ilâhiyenin bazı edyân nezdinde tevehhüm

⁸⁹¹ Mülk Suresi; 3. Meali: "Rahmanın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin".

ediliverdiği vecihle şöylece /410/ gelişi güzel bir tarzda vukû‘a gelmediğini ve harekât-ı ecrâm ve tekâmül-i ecsâm gibi muhayyir-‘ukûl olan esrâr ve intizâmâtın hep kudret ve hikmet-i ilâhiye âsârı bulunduğunu göstermekdir. Hikmet-i kenîsâiye ise bu hakâyıkı çoktan unutmuş ve hakâyık-ı ilâhiyeye bedel-i evhâm ve hayâlât-ı beşeriyeyi hakîkat-i Kübra olmak üzere bit-telakkî onları ‘âleme de kabul ettirmek için Engisizyon cebir ve i‘tisâfını ele almış bulunduğu turuk ve mesâlik-i mahsusa erbâbının işte böyle hikmet-i İslâmiyeye ta‘alluku olan hakâyıkı kabul etmelerini idam ile şâyeste’-i mücâzât cerâ’imden olarak telakkî eylemişlerdir. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Meahâzâ itirâf-ı şifâhî ve Engisizyona /411/ rağmen inhimâkât ve rafziye yine devam eylemiş ve bir hakîkat-i sahîha olmak üzere denilir ki Protestanlığın takarrub-ı zuhûruna doğru Avrupa’nın her köşesinde kalpleri Hıristiyanlık aleyhinde husûmet ile memlû birçok âdemler muhtefiyen⁸⁹² yaşamakta bulunmuştur. Kenîse için pek tehlikeli olan bu âdemler meyânında Pomponatıus gibi meşâ’iler ve Boden ve Rabele ve Monten gibi feylesoflar ve ‘âkiller ve Üçüncü Leon ve ve Bembo ve Bruno gibi İtalyanlar dahî mevcûd idi. On birinci ve on ikinci asr-ı miladide ordali ve havârık ile hakîkat-i kübrayı isbat meveddeleri hükümden düşmeye başladı. Bu yoldaki tecâribin hayâl-i mahzdan ibaret olacağını İspanya’daki Arap ve İspanyol hükemâsının neşreyledikleri hakâyık herkese kabul ettiriyor idi. Vaktiyle Roma İmparatorlarından Jüstinyenin Amalfi nâm mahalde [pandekt] nâmıyla cem‘ ettirmiş olduğu ahkâm-ı ‘adliye mecmû‘a’-i cesîmesinin 1130 sene’-i miladiyesinde keşfolunup pişgâh-ı tetebbu‘a alınması umûr-ı cenâ’iyede burhân denilen şeyin neden ibaret /412/ olabilecekleri mesâ’il-i felsefiyede ise burhânlara ne nazarla bakılabilecekleri hakkında efkâr-ı ‘asrı tenvîre hizmet eyledi. Bu keşfin târihi hakkında İngiliz müverrihi Hallam biraz şüpheler beyân etti ise de onun şüpheleri yine işe yaradı. Zîrâ Hallamın kabulüne göre yalnız Floransa’da Lorantiyen kütüphanesinde mahfûz olan nüsha’-i meşhûre pandekt denilen ve elli kitaptan ibaret bulunan o mecmû‘a’-i meşhûrenin nüsha’-i yegânesi olup asıl matlûb olan hizmeti ise yine bu nüsha görmeye başladı. Bundan yigirmi sene sonra dahî Gratiyen nâm rahip papalar tarafından verilen hükümleri ve konsiller tarafından tanzîm olunan mazbataları ve âbâ’-i kenîsâiye ile ‘ulûm-ı kenîsâiye müntehîlerinin beyânatını bir mühim cildde cem‘ ederek [decretum] tesmiye etti

⁸⁹² Gizlenerek, gizli gizli.

ki hukûk-ı kenîsâiye denilen şeye dâ'ir en eski eser budur. Bir asır sonra dahî dokuzuncu Greguvar nâm papa yine bu yoldaki ahkâmı hâvi beş cild düsturlar neşrederek sekizinci Bonifaç bunlara bir de altıncı /413/ cild ilave ettirdi. Bundan sonra Klementin kânunları eser-i mezkûrun yedinci cildini teşkîl edip 1580 sene'-i miladiyesinde on üçüncü Greguvar tarafından dahî [korpus juris kanoniçi] namıyla bir kitap daha ilân olundu. Havârik ile isbât-ı müdde'â 'âdet-i garîbesi terk olunup da bir usûl-i muhâkemâta tâbi' olan tahkîkât-ı 'aliyenin meydan alması Protestanlığın zuhûrunu ta'cîl eyleyen mevâd hükmüne girmiştir. Kantorbury Baş Despotu St. Anselm'in [kur deus homo] nâm eserinde beyân eylediği vecihle insanların itikad etmeleri teklîf olunan şeyleri 'ale'l-'ımyâ kabul etmeleri talep ve icbâr edilememeye başladı. Papalık makamının mustantıkı Kacetan Protestanlığın vâzı'ı olan Luther'e [îmân etmelisin ki Kristosun döktüğü yalnız bir damla kan nev'-i beşeri zelle'-i âdem mes'ûliyetinden tahlîsa kâfi idi. Çarmıhda döktüğü bakiye'-i hûn-ı mazlûmu ise bir hazine teşkîl ederek halka satılacak endüljans /414/ muafiyetlerinin oradan çıkarılması için Papalık makamına terk olundu] dediği zaman Cermanyalı o mu'annid Luther'in vicdanı bu kadar müthiş bir teklîfe karşı galeyana gelerek bu iddia lehinde bin havârik-ı kerâmât izhâr olursa yine kabul edemeyeceğini hisseyledi. Endüljans satmak ticâret-i ma'yûbesi⁸⁹³ kendi sefâhetlerine sarf için akçeye ihtiyaç gördükçe baş despotlar tarafından mürâcaat olunmak sûretiyle başlamış idi. Küçük papazlar ile rahipler bu ticareten men' olunduklarından onlar dahî birtakım e'izzе'-i kenîsâiyenin kemiklerini alaylar ile gezdirerek teşfî veya teberrük için bunları lems edenlerden para alırlar idi. Nihâyet papalar şu endüljanslar ticaretinden pek çok kâr edildiğini görünce Despotları baş despotları bundan men' ederek ticâret-i mezkûreyi kendi yed'-i inhisârlarına aldılar. Bunun için iktizâ eden yerlerde acentalar teşkîl eylediler ki şu hâl muntazam ve sûret-i cebriyede bir dilencilik vücûda getirdi. Bu acentalar şu /415/ ticarete birbiriyle rekabet için kendi sattıkları endüljansların semâda Hazreti Meryem ile diğer e'izzeye münasebetleri daha sahîh olduğundan bahsederler idi. Hattâ hikâye ederler ki Luther'in Papalık makamına asıl ilk hiddet ve gazabına sebep dahî mahzâ bu endüljans furûhatı hususunda rekâbet-i ticâriye olmuştur. Zîrâ Roma'da St. Pierre kilisesinin inşâsı için papa Onuncu Leon zamanında akçeye ihtiyac-ı şedîd göründükde dominiken

⁸⁹³ Ayıplanan şey, utanç verici şey.

tarîkine mensûb olan rahiplerin sattıkları endüljansların daha te'sîrli olduğunu ilân ettirip Luther ise Augustin tarafına mensûb ve binâenaleyh dominikenler ile rakîp olduklarından tefevvuk ve gâlibiyetin onlarda kalmasına kızmış idi de onun için Papalık makamının tasallutuna karşı kavgaya kıyâm eylemiş idi. İmdi Protestanlığın sebab-i te'sîsi işte bu endüljans ticareti meselesi olmuştur. Fakat bir sebepten ziyâde bir vesîle makamında telakkî olunabilir. Zîrâ sebab-i sahîh biraz sonra zuhûr eylemiştir. O sebep ise /416/ [Tevratların mer 'iyeti kenîse sayesinde midir yoksa kenîsenin kuvveti Tevratlar sayesinde midir?] meselesinden ibaret idi. Bu ihtilâfin tafsîlâtı herkese ma'lûm olduğu için burada tekrarına hâcet yoktur. Bundan dolayı zuhûra gelen muhârebeler ve o muhârebelerde dökülen kanlar dahî cümleye ma'lûmdur. Luther'in Vitemberg başkilisesi kapılarına doksan beş maddeyi hâvî levhalar yapıştırarak bu cinâyetinden dolayı muhâkeme için Roma'ya celb olunması ve o zaman papa bulunan zâtın verdiği hükmü ondan daha 'âlim olan diğer bir papaya istinâf etmesi ve râfizîdir diye mahkûm olarak onun üzerine Luther'in bir 'umûmî konsile mürâcaat eylemesi ve purgator ve itirâf-ı şifâhî ve afv-ı günâh gibi mesâ'ile ait münâza'ât zımında asıl matlûb olan şey herkesin kendi itikâdında serbest olması kaziyesi idüğü hep ma'lûm olduğu gibi 1520 senesinde Luther'in nasıl aforoz edildiği ve bu hükmü hâvî olan i'lâmı mûmâ ileyhın /417/ nasıl yaktığı ve Papalık makamının hukûkundan bâhis cildleri bile ateşe nasıl attığı ve bu cür'etiyle Almanya prenslerinden birçoklarını ittifâkına nasıl celb eylediği ve Vorm nâm mahalde Almanya İmparatorluğu meclisi huzuruna çıkararak iddialarından vazgeçmesi teklifini kabul etmeyip Vartburg hisarına nasıl tahassun⁸⁹⁴ eylediği ve bu esnada kendi meslek-i cedîdinin nasıl münteşir olmakta bulunduğu ve Zivingli riyasetiyle dahî Protestanlığın isviçrede nasıl zuhûra geldiği ve Alman ve İsviçre Protestanları arasına muhâlefet düştüğü gibi İsviçre Protestanlarının dahî Zivingli ve Kalven taraftarlığıyla ikiye nasıl mukasim olduğu ve Marburg konferansıya Spir ve Ogusburg meclislerinin bu tehâlûf-i efkârı men'den nasıl 'âciz kaldıkları vel-hâsıl Alman Protestanlığının Smalkaldede nasıl teşekkül edip Lutheryenler ile Kalvinistler arasındaki münâza'aların cebr-i mâ-fât için Roma'yı ne gibi ümidlere düşürdüğü dahî cümlenin ma'lûmudur. /418/

Yarı latîfe yarı ciddi bir tavırla deriz ki:

⁸⁹⁴ Kaleye kapanma, çekilme.

Bereket versin ki koca profesör şu vukû'âtı yalnız şöylece bir ihtâr ile sözü kısa kesmiştir. Eğer İskender-i kebîrin târih-i fütûhâtı gibi bunu da biraz izâha lüzum görse idi şu Protestanlık muhârebâtına Fransa'nın dahî nasıl iştirâk ederek [edi denanet] müsâade'-i meşhûresinin Fransa kralı tarafından nasıl verilip bilâhare nasıl istirdâd olduğu meselesine varıncaya kadar sahîfeler doldurur idi. Bunların cümlesi târih bilenlere ma'lûm olması bu bâbda vereceği tafsîlâta hiç de mâni' olmaz idi. Nasıl ki İskender-i kebîrin târih-i fütûhâtı /419/ dahî cümleye ma'lûm olduğu halde bu ma'lûmiyet bâblar dolusu tafsîlât i'tâsına mâni' olamamıştır. Profesör cenablarının îzâh etmediği şeyleri tarafımızdan îzâh etmek vâkı'â mu'tadımız olmakla beraber mesâ'il-i mezkûre hakîkaten o kadar ma'rûfdur ki mekâtib-i cedîdemizde târih-i 'umûmî tederrüs eden şâkirdânın kâffesi bunları öğrenmektedirler. Meahâzâ yine îzâhât ihtiyacında bulunan kârîlerimizi [kâ'inât] sernâme'-i 'umûmiyesi altında Avrupa devletlerinin her biri için yazmış olduğumuz târihlerin İtalya ve Fransa ve İsviçre ve Almanya ve İngiltere'ye mahsûs cildlerine ircâ' eyleriz ki ihtiyaç gördükleri îzâhâtı o cildlerde bulurlar. Nevbet-i kelâmı yine Draper'e terk eyliyoruz. Diyor ki: /420/

Lakin papa Onuncu Leon anlamakta te'ehhür etmemiş idi ki Luther ve Zivingli ve Kalven gibi papazların delâletiyle açılan şu mücâdele artık endüljans satıp para kazanan papazların rekâbet-i ticâriyelerinden ibaret olmak derecesini geçmiştir. Binâenaleyh Papalık makamı bu mebâdi'-i teyakkuzât-ı fikriyeyi mahv için bir sûret-i cedîde teşmîr-i sâk-ı ihtimâma⁸⁹⁵ lüzum görmüş idi. İşte bu gayretle sinîn-i vefîre⁸⁹⁶ zarfında dünyayı herc ü merc eden muhârebâtı teşvîk eylemiştir ki bu muhârebâtın Avrupa'da bıraktığı tefrika ve 'adâvetleri ne Trent konsili on sekiz sene devam eden ictimâ'âtı netâyicinde ne de Vestfali muâhedesini ahkâm-ı mühimmesinde men' ve izâle edememiştir. Henüz Engisizyon bulunmayan memleketlerde Engisizyon te'sîsi için edilen gayretlerin mûcib olduğu fecâyî'i hiçbir kimse tüyleri ürpermezsizin okuyamaz. Hele 1572 senesinde vukû'a gelen St. Bartelemi katliamı Avrupa'nın Katolik kısmını da /421/ Protestan kısmını da çıldırmasıyla bir gazabla iğrendirmiş idi. Zîrâ bütün cihânın milel-i mütemeddine ve gayri mütemeddinesi târihinde bu kadar câ'inâne bir zulüm ve i'tisâfâtan eser yoktur.

İhtâr edelim ki:

⁸⁹⁵ Paçaları sıvayıp bir işe adamakıllı girişme.

⁸⁹⁶ Çok yıllar.

İşbu sen bartelemi katliamı dahî Kâ'inâtımızın Fransa ve İtalya'ya mahsûs olan cildlerinde ber-tafsîl yazılmıştır. Hikâyede yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Kendi düşmanlarını katliamlar ve gizli katiller ve dâhilî muhârebeler ile mahv ve izâle için Papalık makamının mesâ'i-yi me'yûsânesi dahî netîcesiz kaldı. Trent konsilinin de fâ'idesi görülmedi. Târihin rivâyetine göre kenîse erbâbının müsâvîyesini tashîh ve vezâ'ifini ta'yîn ve ahlâkını ıslâh ve inzibâtını te'mîn için teşkîl edilmiş olduğu halde Papalık makamının entrikalarıyla bu konsilin ağleb-i a'zâsı İtalyanlardan intihâb edilmiş ve onlar dahî münhasıran papanın âmâline /422/ hizmet eylemiş idi. Bunca gayretlerin şiddetlerin netîcesi yalnız Tevratların insan için rehber olmağa kifâyetini bütün Protestan kiliselerinin kabul etmesine müncer oldu. Papalık makamının hukûka dâ'ir olan hikâyât ve rivâyât-ı müteselsile red ve terk olunarak kitâb-ı ilâhîyi okumak anlamak hukûku ona îmân edenlerin 'umûmuna ta'mîm edildi. Bu sûretle hakikat-i kübrâya vâsıl olduğu itikad edildi. Tevrata verilen hâkimiyet yalnız dîniyâta ve ahlâkiyâta münhasır kalmayıp onu hikmete ve fûnûna dahî tatbîk eyliyorlar idi. Bu meselede bazıları vaktiyle Epifanın ileriye gitmesi kadar ilerleyerek tavrata 'ilm-i ma'deniyâta kadar kâffe'-i 'ulûmu bir sûret-i kâfiyede ihâta eylediğine kanaat ettiler. Protestanlar dahî hakâyık-ı 'ilmiyeden yalnız Tevrata muvâfık olanlarına müsâ'id görünüyorlar idi. Bunlar meyânında birçok âdemler var idi ki dîn ve tedeyyün denilen şey 'ulûm ve fûnûn denilen şeylerden teberrî ve ta'arrî edildikçe tekemmül eyleyemez iddiasında bulunup bu iddia ile itmi'nân hâsıl eyliyor idi. /423/ Bir vakit Tertullian ve St. Augustin tarafından ileri sürülüp Papalık makamı için o derecelerde menâfi' ve aġrâz te'mîn eylemiş olan ve bütün 'ulûm-ı mümkin'e'-i beşeriyenin Tevratlarda mevcûdiyetinden ibaret bulunan esâs-ı 'akîde kemâl-i şiddet ve gayretle yine muhâfaza ve idâme edildi. Luther ve Melankaton gibi Protestan rü'esâsı dahî hikmet denilen şeyi Nasrâniyet kenîsesinden tard ve def' eylemek lüzûmunda müttefik idiler. Luther Aristo'nun hikmeti tetebbu'-ı bî-fâ'ide olduğunu i'lân ile [hikmet-i Yunaniye hakîkî bir şeytandır. Müstekreh bir müfterîdir. Bir zulmet-i sahîhadır. Bir a'cûbe'-i garîbedir. Bir korkunç beladır. Bir kâzib-i 'umûmîdir. Bir safsata'-i mahzadır. Hikmetsiz bir hikmettir. Bunun vâzı'ı olan Aristo dahî üç defa nefret ve lanete şâyestedir] demiş idi. Aristo'nun hikmet-i meşâ'iyesi şâkirdânını çekirgeler!... tırtıl kurtları!... kurbaġalar!... bitler!... diye istihzâ ve tahkîr ederler idi. Bu hükümler aynıyla Kalven tarafından dahî verilir

idi ki bin-nisbe /424/ Kalven diğ̈er Protestan rü'esâsının ehveni idi. 'Ulûm ve fûnûn ş̈u Protestanlık teceddûdâtına minnettar kalacağı sûrette hiçbir iyiliğini görmemiştir.

Deriz ki:

Kitâb-ı ilâhîde birtakım 'ulûm ve sanâyiin bir derece'-i kâfiyede mevcûdiyetini itikad ve iddiâ eylemek hakkındaki mütâlaatımızı bundan evvel serdetmiş ve [rutb ü yâbis her şey kitâb-ı ilâhîde mevcûddur] hükmü neden ibaret bulunduğunu şerh ve beyân eylemiş idik. Burada meselenin ş̈u cihetini tekrar eylemeyi zevâ'idden addeyleriz. Meahâzâ Draper'in ş̈u fıkrasındaki ehemmiyet-i fevka'l-'âdeyi kayıtsızlık ile sükût ile de geçemeyiz. Bâhusûs 'ulûm ve fûnûnun Protestanlık ıslâhât ve teceddûdâtına da minnettar kalabilecek bir inâyetini görememiş /425/ olduklarına dâ'ir söylediği söz bizce gâyet mühimdir. Hiç hâtırımızdan çıkamaz ki Müdâfaalarımızı yazdığımız zaman Protestan erbâbı maârifinin en mühimlerinden bir zât bizim ile bir sûret-i mahsusada mülâkat ederek işbu Müdâfaalarda söylediğimiz sözlerin kâffesi târih-i kenîseye muvâfık olduğunu tasdîk ile beraber fakat müdâfa'ât-ı mezkûrenin yalnız Katolikliğe karşı muhikk⁸⁹⁷ olduğunu ve Protestanlığa karşı ise bil-killiye lüzumsuz idüğünü ve ç̈ünkü nev'-i beşeri bu i'tisâfât-ı elîme'-i kenîsâiyeden kurtarıp fikr-i nev'-i beşere hukûk ve salâhiyet-i tabî'iyesini Protestanlık verdiğini ve bunca 'ulûm ve maârifî ve sanâyiin terakkiyâtı da o sâyede husûle geldiğini filânı devr u derâz /426/ anlatmış idi de bunlara mukâbil dahî tarafımızdan bir müdâfa'a'-i şedîde görünce hayrette kalmış idi. İşte burada Draper'in hülâsa vecihle söylediği sözlerden o zamanki müdâfa'ada ne kadar haklı olduğumuz tebeyyün ediyor. Hakk Teâlâ ömrünü uzun etsin henüz ber-hayât bulunduğu ve Osmanlıcamızı peka'lâ bilip ş̈u yolda muhâkemât-ı hikemiyeye pek de meraklı olduğu cihetle şimdi bu satırları mutlaka okuyacak ve o zamanki muhâveremizi tahattur eyleyecektir. Draper'in buradaki itirâfâtından evvelâ Luther'in açtığı mücâdele hakîkat aşkıyla olmayıp endülûjans ahz ve i'tâsındaki hırs ve tama'la olduğu ve sâniyen on sekiz yigirmi sene devam eden Trent konsilleri /427/ ve sekiz on sene devam eyleyen Protestanlık muhârebeleri ve Avrupa târih-i medeniyesine bir ayıp ve züll-i ebedî olan sen bartelemi vesâ'ire katliamları vel-hâsıl bunca müşkilât ve mesâ'ib⁸⁹⁸ netîcesinde hâsıl edilen şey yalnız Papalık makamının iğtisâb⁸⁹⁹ eylediği tasalluttan Avrupa'nın bir kısım ahâlisini kurtarmaktan ibaret kaldığı ve sâlisen Protestanlığın dahî İznik konsili

⁸⁹⁷ Haklı, haklı olarak.

⁸⁹⁸ Felaketler.

⁸⁹⁹ Gasbetme.

mukarrerâtını ibkâ⁹⁰⁰ eylediği ve râbi'an Protestanlığın da 'ulûm ve hikmete izhâr-ı 'udvân⁹⁰¹ ettiği ve hâmisen terakkiyât-ı 'ilmiye ve sanâ'iyenin Protestanlığın da lütuf ve mu'âvenetine minnettar kalmadığı işte vuzûh ve tahakkuk eyliyor. Bu halde netîcetü'l-netâyic neye müncer oluyor? Bi-lutfihî ve fazlihî Teâlâ 'ulûm ve maârif ve sanâyi'î beşeriyenin /428/ ancak hikmet-i İslâmiyeye minnettar kaldığına müncer oluyor. 'Ulemâ-yı İslâm rahmetüllâhi aleyhim ecma'în efendilerimiz hazerâtı ki el-hak veresetü'l-enbiyâdırlar el-hak enbiyâ-yı benî İsrâ'îl gibidirler kelâm-ı ilâhînin ahkâm-ı dakîkasını bit-te'emmül meydana koyarak 'ulûm-ı şettânın⁹⁰² yalnız rûhu kitâb-ı ilâhîde mevcûd olup bundan hikmet-i rabbâniye ise 'ulûm-ı mezkûrenin tetebbu'uyla ehl-i İslâm'ın me'mûriyetini beyân eylemek idüğünü inzâr-ı hikmet-i İslâm'a 'arz etmişler ve bu sâyede ehl-i İslâm maârif-i beşeriyeye o derecelerde hizmet ederek her birini o kadar terakkî ettirmişlerdir ki bu hâl târih-i İslâm için ebedî bir şeref hâsıl eylemiştir. Ne şeref ki Draper gibi edyâna i'lân-ı 'udvân eden bir âdem /429/ bile bunu inkâr edemeyerek mebâhisini şuradan buradan dolaştırıp şuraya buraya uğrattıkça hep hikmet-i İslâmiyenin birtakım turuk ve mesâlik-i mahsusadan Avrupa'ya nüfûzu meselesine dahî yanaştırarak i'sâr-ı 'adîde zarfında Avrupa 'âlemi Nasrâniyetince beğenilebilecek bir mikdâr nûr-ı hikmet görünmüş ise de onun da mişkât-ı İslâmiyetten muktebes olduğunu ve hayfâ ki⁹⁰³ onu da zulâm-ı Hıristiyaniyenin mahva yürüdüğünü yazmaktan kalemini bir türlü men' edememiştir. Genç mütefennin Müslümanlarımız bu hakikat noktaları üzerinde gözlerini dört açarak Avrupa dinsizliğini taklîd ile fikirlerini ğarîk-lecce'-i zulmet edeceklerine hikmet-i İslâmiyeyi bit-tetebbu' îmânda mertebe'-i tahkîk ve tekemmüle /430/ varmalıdırlar ki bu sûretle İslâm'ın âb-ı rûyi ve Avrupa küfür ve inkârının mağbût ve mahsûdü olmalıdırlar. Bihamdillâhi Teâlâ cümlesinin damarlarında cereyân eden Müslümanlık hûn-ı mübâreğinin mukteziyâtından ümidimiz dahî budur. Ve bu ümidimiz cidden berkemâldir. İşte nevbet-i kelâmı yine Draper'e veriyoruz. Diyor ki:

Hıristiyanlık târihinin en fena günleri o günlerdir ki onlar zarfında Hıristiyanlık yegâne hikmet ve ilim sahibi olan Orijeni İskenderiye'de meşgul olduğu hizmet-i ta'lîmden çekilerek Sezara da köşe gizin uzlet olmaya mecbur eylemek sûretiyle 'ulûmdan ve hikmetten ayrılmıştır. Buna mukâbil Hıristiyan erbâb-ı ma'ârifinin

⁹⁰⁰ Yerinde bırakma.

⁹⁰¹ Düşmanlık.

⁹⁰² Çeşitli 'ilimler.

⁹⁰³ Yazık ki!

i'sâr-ı müte'âkibede nev'-i beşer için 'ulûm-ı kâfiye olmak üzere kütüb-i mukaddesenin (kendi tabirlerince) iliğini kaymağını hülâsa edeceğiz diye sarf eyledikleri mesâî bil-küllîye fâidesiz /431/ kalmıştır. Gûyâ bu sûrette her şeyin hakikatini beyâna kâfi bir ilim teşkîl edecekler idiyse de bu vecihle hâli mahâle ta'lik etmişlerdir. Dördüncü asr-ı miladiden on altıncı asr-ı miladiye kadar târihin bu meseleye ait olan sahîfeleri bu mesâ'ideki beyhûdeliği göstermeye kâfidir. Bu cehalet asırları kendi zulmeti ancak ber-minvâl-i muharrer şedâ'id-i kenîsâiye ile muhâfaza edebilmişler idi. Vâkı'â aralıkda bir kere büyük Frederick ve Onuncu Alfons gibi büyük âdemler gelerek kendi büyüklüklerine lâyük bir nokta'-i 'âliye'-i nazardan medeniyet-i beşeriye için 'ulûmun kadr u kıymetini yani o medeniyetin terakkiyâtına ne güzel hizmet edebileceğini anlamışlardır. Fakat ne çâre ki mesâ'il-i dîniyede kenîsenin cürüm ve cinâyet addeylediği husûsât için cezâ-yı idam devam eyliyor idi. Kalven Cenova'da Servetus'u yaktırdığı zaman i'tisâfın hâlâ ber-devam olduğu cihân nazarında sâbit olmuş idi. Bu feylesof Servetus'un kendi efkâr-ı hikemiyesinden başka hiç bir cinâyeti yok idi. Bu /432/ âdem düşünüyor idi ki şerî'at-ı 'iseviyenin hakikat-i asliyesi İznik konsilinden evvel bile bozulmuştur. Rûhu'l kudüsün bütün kâ'ınatı ihsâs eylediği ve bu ihsâsın ise rûhun vücûd-ı insânı ihsâsına benzediği ve o rûh insana Hakk'dan geldiği gibi birgün olup yine Hakk'a rücû' edeceği Servetus'un cümle'-i akâidinden bulunup bu cinâyetinden dolayı hafif bir ateş üzerinde yavaş yavaş pişirilircesine ihrâk edilmiştir. Kalvenin şu Protestan oto-dâ-fesiyle Toulouse'da 1629 senesinde te'lif gerdesi olan bir kitabdan dolayı Vanini nâm zâtın Engisizyon hükmüyle yakılmasından ibaret bulunan Katolik oto-dâ-fesi arasında bir fark var mıdır?

Deriz ki:

Vanini İtalyan hükemâsından idi. Yazdığı kitap [tabî'at hakkında muhâvere] nâmıyla ma'nûn idi. Bu kitapta safahât-ı tabî'attan ne gibi hakâyık istidlâl olunabileceğini /433/ şerh eyliyor idi. O zamanlar ise kenîsenin düşündüğünden başka türlü düşünmek ateş ile mûcib-i idam cinâyâtından olmağla ihrâk bin-nâr edildi ki oto-dâ-fe demek dahî mesâ'il-i îmâniyeden dolayı ihrâk bin-nâr edilmek demektir. Fakat Engisizyon için bu yoldaki harekât artık mûcib-i istiğrâb olmamak lazım geldiği ve Protestanlığın ise gûyâ nev'-i beşeri bu yoldaki i'tisâfât-ı elîmeden kurtarmak esâsı üzerine ibtinâsı me'mûl bulunduğu halde Kalven gibi bir Protestanlık vâzı'nın Servetus gibi bir hakîmi aynıyla Engisizyona lâyük bir sûrette idam ettirmesi az ma'nîdâr mıdır? Hem dikkat edilmelidir

ki Protestanlık henüz zuhûrunu /434/ müte‘âkiben i‘tisâfın bu yolda numûnelerini göstermiştir. Ya acabâ Protestanlık dahî Papalık gibi nice asırlar zarfında tezyîd-i kuvvet eylemiş olsa idi i‘tisâfda Engisizyonları da geçmeyecek mi idi? Servetus’un esas hikmeti de câlib-i nazar-ı dikkattir. Çünkü Draper’in İbni Rüşd’den Avrupa’ya intikâlini haber verdiği bir nebze’-i hikmet-i İslâmiyedir. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

San‘at-ı tab‘ın îcâdından ve o vâsıta ile kitapların teksîrinden sonra bu hâl Papalık makamı için öyle bir tehlike daha vücûda getirmiş oldu ki artık Engisizyonun vesâ‘it-i mümâna‘atkârânesi buna kifâyet edemiyor idi. Bunun için 1559 sene’-i miladiyesinde papa Dördüncü Paul [indeks ekspurgatoryus] denilen meclisi teşkîl eyledi. Bu meclisin vazîfesi tab‘ ve neşr olunacak kütüb-i /435/ dîniye ve hikemiyeyi bil-mu‘âyene kâbil-i tashîh olan cüz’-î hatalarını tashîh ve kâbil olamaz ise tab‘ını men‘ etmekle beraber başka yerlerde başka matbaalarda tab‘ edilen âsârın hüsn-ü itikâd sahibi olan Katolikler tarafından okunup okunmaması lâzım geleceğini kararlaştırmak idi. Bazı te’lîfât-ı mühimme için bu meclis bizzat papanın riyâseti altında ictimâ‘ ederek ‘ale’l-‘âde ictimâ‘âtı ise re’îsi bulunan kardinalin huzurunda vukû‘a gelir idi. Bu meclisin vazifesi Engisizyondan daha vâsi‘ idi. Zîrâ yalnız mesâ‘il-i itikadiye ile iştigâl etmeyip ahlâk ve âdâb-ı ‘umûmiyeye kadar vazifesini tevsîf eyliyor idi. Mebâdîsinde yalnız kırâ’eti hüsn-ü itikâd sahibi Katoliklere memnû‘ olmak lazım gelen kitapları ta‘yîn vazifesiyle muvazzaf iken bilâhere mütâla‘asına müsâ‘ade edilmeyen kitapların kâffesi memnû‘ ‘addolunmak lazım geldi.

Deriz ki:

Draper’in bu fıkroda bahseylediği /436/ Indeks Ekspurgatoryus meclisi bir nevi‘ sansür yani encümen-i teftîş ve mu‘âyene olup profesör cenabları bunun hakkında Engisizyon vesâ‘ire kadar lisân-ı şiddetle mu‘âheze etmiyor. İşin bu ciheti dikkat ve ehemmiyete şâyândır. Daha ileriye doğru görüleceği vecihle yalnız ‘ulûm ve fûnûna âid âsârı da kütüb-i muzırradan ‘addeylediğini münâsîp bulmayarak herhalde meclis-i mezkûru kârî’lerinin nazar-ı husûmetlerine tavsiye edercesine yazmıyor. Bunun sebebini anlayabilmek için Avrupa’da gerek lisân gerek kalem ile halka söz söylemek ve vesâyâ icrâ eylemek salâhiyetinin tamamen serbestîsi ile bir de kânun dâ‘iresinde mahdûden serbestîsi meselesinin müdekkikîn /437/ ve erbâb-ı hukûk ve vâzı‘ın kavânîn ‘indlerinde şedîden dûçâr-ı ihtilâf olmuş bulunması kaziyesidir. [Serbesti’-i matbû‘ât] denildiği

zaman bu söz genç ve gayr-i vâkîf kulaklara hoş görünür ise de milyonca nüfûs bir cemâ'at-ı medeniye halinde yaşamakta bulunan nev'-i beşerin saadet ve selameti-hakîkiyesi esbâbını te'emmül ile uğraşan dimağlar bu sözü öyle kayıtsızlık ile telakkî edemeyip bilakis pek büyük bir ehemmiyet ve itinâ ile telakkî ederler. [Serbestî] kelimesi lisân ile pek kolay söyleniverir bir kelime ise de bunun hükmündeki şümûlü ve ehemmiyeti düşündükçe onun her harfî her noktası insanın dili üzerinde kantar kantar ağırlaşmağa başlar. Kendisini /438/ bu serbestîye nâil farz etmeye cür'et alacak âdem her aklına gelen şeyi söyleyebilecek mi? O halde demek olacak ki her neyi beğeniyor ise beğendiğini ve her neyi beğenmiyor ise beğenmediğini söyleyecek yazacak. Ya onun beğenmediği şeyler o halkın 'umûmiyet üzere beğendiği şeylerden ve onun beğendiği şeyler o halkın 'umûmiyet üzere beğenmediği şeylerden olur ise yine söyleyebilecek mi? Meselâ o âdem sirkati beğenmiş de sâriklerin mücâzât-ı kânuniyeye dûçâr olmamaları lüzumundan bahsedecek yahut beyne'l-beşer jandarma denilen sınıfın mevcûdiyetini beğenmeyecek de kuvve'-i zâbitanın lüzumsuzluğunu söyleyecek. Farz edelim ki bu yoldaki ma'kûsâtı onun dimağı fil-hakika hoş görebilsin. Fakat ma'kûsât-ı /439/ mezkûre dimâğ-ı 'umûmiye hoş gelemeyeceğinden o ma'kûs-perest söylemek istemekte kendini muhikk dahî görse 'umûmiyet onun söylememesini istemekte kendini muhikk görerek onu men' eder. Düşünmelidir ki cihânın hangi noktasında iki âdem hem de yalnız iki âdem bir yerde bulunsalar aralarındaki münâsebet için bit-tabî' bir hat ta'ayyün eder. O hattı ikisinden hiçbirisi tecâvüz edemez. Tecâvüz edecek olur ise beraberliği ihlâl ederek aralarındaki sulhu cenge tahvîl ederler. Bunu düşünüp de bir de milyonlarca âdemin bir yerde ta'ayyüşünü düşünmeli. Bunlar arasında bir hat değil binlerce hudûd vardır. Hudûd-ı mezkûre /440/ tecâvüz edilecek olur ise sulh ve emniyet ve âsâyiş ve ârâmiş muhtell olarak fetret ve cenk hâli vâki olur. Akıllarına gelen şeyin önünü ardını sağını solunu düşünmeyenler [herkes yazacağını yazsın söyleyeceğini söylesin de beğenen kabul etsin beğenmeyen etmesin. Hudûd dahî bir kânun ile tahdîd edilsin de onu tecâvüz edenler o kânun mûcibince cezâ edilsin] derler. Bâdî'-i nazarda ne kadar tabî'î görülebilecek bir söz değil mi? Hattâ bu sözün müsellemtân olarak telakkî edildiği yerleri de görüyoruz. Oralarda ne gibi ahvâl müşâhede olunmakta bulunduğu nazar-ı hikmetle bakılacak olursa bu sözün hükmü teslîm edilmiş bulunmasından /441/ nedâmet edildiğini de bu meydanda müşâhede eyleriz. Meselâ Fransa'yı pişgâh-ı te'emmüle getirelim ki orası kavmiyet-i vâhideye mensûb ve lisân-ı vâhid ile mütekellim bir milletin memleketi olduğu halde her birimiz efkârımızı

meydana koymakda muhtârız iddiasıyla teşettüt-ü efkârı⁹⁰⁴ arttıra arttıra yigirmi otuz fırka'-i muhâsameye ayırmış ve bunların her biri diğerlerinin kanına susamışcasına yabancı düşmanı olup kalmıştır. Bu mukaddemâtı serd ve ityândan maksadımız bizim memleketimiz gibi zaten yigirmi kadar kavmiyet ve lisân ile munkasım ve birçok emrâz-ı maddiye ve maneviye ile müteşettet bulunan mahaller için şu indeks usûlünün hikmeten lâzım ve siyaseten lâ-büdd ve lâ-cerem olacağı hakkındaki hissiyât-ı /442/ samîmemizi dermiyân etmekten ibaret değildir. Belki herkesin kendi zunûn ve evhâmını hakâyık-ı mahzadan ibaret olmak üzere yürütmesindeki muzırrât-ı maddiyeyi ortaya koyarak Draper'in bu indeks teşkilâtı hakkında Papalık makamını mu'âhezât-ı şedîdeye lâyık görmemesindeki sebep ve hikmeti anlatmaktır. Bilâhere Protestanlar akâyid-i dîniyeye dâ'ir herkesin kendi efkârını neşretmesine müsaade vermeleri sebebiyle elyevm Protestanlık seksen kadar mezâhib-i mütehâlifeye munkasım olmuştur ki bunlardan her birinin diğerini tahattâ⁹⁰⁵ ve techîli⁹⁰⁶ hemen hemen Draper'in Hristiyanlığı tahattâ' ve mu'âhezesi derecesinde şedîddir. Amerika'da hangi kasabaya girilse nisbetinden çok kiliseler görülür. Meselâ tekmi'l /443/ nüfûs-ı mevcûdesini beş kiliseye doldurmak mümkün olan bazı kasabalarda seksen yüz kilise bulunur ki bu sebep-i kesret mahzâ mezâhibdeki kesretten ibarettir. Beyne'l-mezâhib mebâhisât-ı dîniye bazen hadd-i ma'rûfu o kadar aşar ki polisin mâni'iyet-i maddiyesi olmasa erbâbı yumruk yumruğa baston bastona gelirler. Polisin mûmâna'ât-ı maddiyesiyle beraber yine bu yoldaki döğüşler nâdirattan değildirler. Bundan Draper dahî bit-tabî' memnun olamaz. Hâlbuki buna mukâbil Katolik mezhebi erbâbı nezdinde şimdiye kadar ciddice bir inkisâm görülmemiştir. Dünyanın neresinde Katolik var ise cümlesi kânun-i vâhîde tâbi'dir. Papa dördüncü Polün 1559 senesinde te'sîs /444/ eylediği indeks dahî bugünkü güne kadar bâkî ve dâ'imdir. Cihanın her tarafında Katoliklik a'dâsı her sene binlerce kitaplar yazarak kendi taraftarlarını çoğalttıkça çoğaltmalarına eğerçe bu indeks mâni olamamış ise de Katoliklik dahîlinde kalan yüzlerce milyon nüfûsun kânun-ı vâhid hükmü altında devamları netîce'-i 'azîmesini hâsıl edebilmiştir ki bu da öyle gafletle istihfâf ile telakkî olunacak cüz'iyâtından değildir. Elhâsıl bizim bu eserde dermiyân eylediğimiz mülâhazât kârî'lerimizin istifâde'-i sahîhalarından mâ'adâ hiçbir arzu ve emele hiçbir garaz ve 'ivaza mübtenî bulunmadığı cihetle şu teftîş-i kütüb meselesinin o zamanlar Katolikler için beğenilmeyecek bir /445/ cihetini göremediğimizi kemâl-i

⁹⁰⁴ Fikir ayrılıkları.

⁹⁰⁵ Saldırma.

⁹⁰⁶ Cehaletini meydana koyma.

ciddiyetle beyân ederiz. Bu bâbda Draper'in isti'mâl eylediği i'tidâl-i lisâna nazaran onun dahî bu fikirde bulunduğuna şüphe edemeyiz. İşte bu meselenin bakiyesini de tahrîrde devam ediyor. Diyor ki:

Her hususda birbirinin rakibi bulunan iki kenîse yani Protestan ve Katolik kiliseleri yalnız bir nokta üzerinde müttehid idiler ki o nokta dahî ahkâm-ı Tevratîye ile mütevâfık olmayan terakkiyât-ı 'ilmiyenin hiçbirisine müsaade verilmemek noktası idi. Katolik mezhebi her kuvvetin bir merkezde ictimâ'ı semeresiyle indeksin verdiği kararların mer'iyetini kendi hükmü cârî olan yerlerde muhâfazaya muktedir olabilir idi. Protestan mezhebi ise Avrupa'nın milel-i muhtelifesi meyânında birçok mütehâlif ve mütehâsım fırkalara munkasım olmasıyla böyle muntazam bir muvaffakiyete nâ'il olamıyor idi. Fakat Protestanlar dahî bir yolunu buldular. Kendi hasımları tarafından kendileri /446/ aleyhine yazılan kitapları [odiyum teolojikum] ta'bîr olunan 'adevât-ı îmâniyeye havale eylediler. Demek idi ki [her kimin îmânı sahîh ise âsâr-ı muzırîra'-i mezkûreyi nazar-ı 'adâvetle telakkî eylesin].

Deriz ki:

İşte Protestanlık halkı Katoliklik tasallutundan kurtarmak esâsı üzerine mübtenî olduğu va'd edildiği halde o dahî [serbesti'-i matbû'ât] tabir olunan o muzırîraya karşı bu tedbîri bulmuştur. Biz dahî Draper gibi bu tedbîrin fenâlığını yalnız 'ulûm-ı riyâziye ve tabî 'iye vesâ'ireyi hakâyık-ı dîniyeye mugâyir 'addiyle men' etmesinde buluruz. Yoksa asıl hakikat-i dîniye denilen şeyi beyne'l-beşer ahlâk ve âdâb-ı 'umûmiyeyi kendilerine medâr-ı ta'arruz ve hattâ sermâye'-i ihtihzâ eyleyen çapkınlar /447/ aleyhinde bu yoldaki tedâbîr-i zecriyeyi her nâmus-perver gibi biz dahî tasvîb eyeriz. Fıkra'-i âtîde muallim Draper Nasrâniyetin mebâdisinden beri 'ulûm ile hülâsa'-i münâza'âtını bir daha gözden geçiriyor ki bunu da ondan sonra girişeceği bir mesele'-i mühimmeye mukaddime ittihâz eyliyor. Diyor ki:

Ebvâb-ı sâbıkada görmüş olduğumuz vecihle dîn ile 'ulûm arasındaki nizâ' daha Hıristiyanlığın te'sîsiyle beraber peydâ olmuş idi. Asran ba'de asrın bu nizâ'ın peydâ ettiği sûretler müteselsilen tetebbu' edilebilirler. Nizâ'-i mezkûrun âsârı hemen her fırsatta kendini gösterir. Bunu İskenderiye mektebi ve kütüphanesinin hedeminde göreceğimiz gibi Erijen Viklif aleyhinde vukû'a gelen mücâdelâtta da görürüz. On üçüncü asırda rafz ve ilhâd ile ithâm olunanların hilkat-i 'âleme dâ'ir /448/ ahbâr-ı Tevratîyeyi kemâl-i istihkâr ile reddetmelerinde de görürüz. Fakat

asıl Kopernik ve Kepler ve Galile zamanlarında ‘ulûmun kenîse tarafından o zamana kadar dûçâr edildiği tazyîkâtı silkip attığı zaman görürüz ki o zaman kenîsenin kuvvet ve şiddeti eski derecesinden düşmüş olduğu gibi rü’esâ ve ser-âmedânî⁹⁰⁷ dahî beyhûde yere sa’y ve gayret ve inat ve ısrâr eylemekte bulduklarını görüyorlar idi. Evelleri epeyce fâidesiz gördükleri şedâ’id ve i’tisâfâtın artık kâbil-i isti’mâl olmadığını anlamışlar idi. Şurada burada bazen bir feylesofu yakmak kendi politikaları için menfaatten ziyâde mazarratı mûcib olduğu görülmüş idi. Newton’un lâ-yemût olan kitabı meydana çıktığı zaman daha Galile mücâdelâtında tamamıyla mağlûb olmuş bulunan kenîse artık bir mukâvemet-i şedîde ibrâzına hâcet görmedi. Newton’dan zamanımıza kadar ‘ulûmun kenîseden tebâ’üdü arttıkça arttı. Kenîse Kürre-i Arz’ın merkez-i ‘âlem olduğunu ve Şems ve Kamer ve kevâkib-i sâ’ire Arz’a tâbi‘ bulunduğunu iddia /449/ edip durur iken bu meydân-ı mücâdelede ‘ilm-i hey’ete mağlûb oldu. Kenîse bir tufanın ‘umûmiyet üzere Arz’ı ğarkeylediğini ve ehl-i sefîneden mâ’adâ Arz üzerinde insandan hayvandan hiçbir zû-hayât kalmadığını hükmetmiş iken ‘ilm-i tabakâtü’l-Arz bunun hata olduğunu isbat eyledi. Kenîse ilk insanın bir mükemmeliyet-i tâmmе ile bundan altı bin sene evvel halk olduğunu kabul eylediği halde antropoloji ‘ilmi isbat eyledi ki edvâr-ı jeolojide insan mevcûd olup ahvâl-i ibtidâ’iyesi de vahşetten ibaret idi. Hayır sahibi birçok âdemler bir niyet-i hâlise ile Tevrat ve keşfiyât-ı ‘ilmiye arasını te’lîfe çalıştılar ise de bir netîce hâsıl edemediler. Aralarındaki muhâlefet öyle bir dereceye vâsıl olmuş idi ki iki taraftan birisinin mutlaka ortadan kalkması lazım geliyor idi.

Deriz ki:

Draper bundan sonra Tevratın derece’-i sıhhati mesele’-i mühimmesini tetkîke girişeceğinden /450/ ve fakat burada dîn ile ‘ulûm arasında i’tilâf⁹⁰⁸ husûlüne çalışılması bizce mesâ’il-i mühimmeden bulunduğundan ona dâ’ir birkaç söz söylemeye mecburuz. Draper’in dîn ile ‘ulûm arasında bir i’tilâf husûle getirmeye çalışanların bir netîce hâsıl edememiş olduklarını beyân etmesi kâri’în-i kirâmımıza bizim dahî bu yolda bir gayrette bulunduğumuzu mutlaka ihtâr eylemiştir. Fakat şu eserin mebbe’inden buraya kadar ne yolda idâre’-i efkâr eylemiş bulunduğumuza lâyıkı vecihle dikkat edilmiş ise görülmüşdür ki biz bu meselede dîn ile ‘ulûm arasında husûl-i i’tilâfa çalışmıyoruz.

⁹⁰⁷ Başta bulunanlar, ileri gelenler.

⁹⁰⁸ Uyuşma, anlaşma, uygunluk.

Böyle bir sa'y için evvelâ beynehümâda⁹⁰⁹ ihtilâf ve nizâ' bulunmak lâzım gelip biz ise dîn ile /451/ 'ulûm arasında muhâlefet ve nizâ' göremiyoruz ki onu bertaraf ederek te'lîfine çalışmak lüzumunu hissedelim. Amma bizce [dîn] denildiği zaman o kelime ile maksûd olan şey İslâm'dır. Yüz yerde ihtâr ve tekrar eylemiş bulunduğumuz vecihle başka bir dinin 'ulûm ile veyahut 'ulûmun başka bir dîn ile münâza'ası var ise o başka meseledir. Biz cemden sümme şükran Müslüman olduğumuzdan bize [dîn] denildiği zaman biz ondan Müslümanlığı anlarız. [İslâm] dediğimiz zaman dahî evvel be-evvel anlayacağımız şey Kitâb-ı İlâhî yani Kur'ândır. Zaten Draper dahî bu itibar ile mubâhase ediyor. Lakırdısını hep semâviyeti iddiâ olunan kitaplar üzerine binâ eyliyor. O kitapların /452/ nasıl anlaşılmiş olmaları meselesine çendân⁹¹⁰ ehemmiyet vermiyor. Katolik mezhebi tarafından kitâb-ı semâviyenin sûret-i tefehhümüne ehemmiyet veriyor ise de bunun sebebi kitâb-ı semâviyeyi okuyup anlamak ve te'vîl ve tefsîr eylemek hakkını Katolik kenîsesinin kendisine hasr eylemesi kaziyesidir. Hakîkat-i hâl aranır ise şu bulunur ve şüphe kalmaz ki insanların sû'-i tefehhümünden dolayı kitâb-ı semâviyeye nakîsa terettüb edemez. Evet Draper karîben tavrattarın semâviyetlerindeki sıhhati intikâda girişecektir. Bunda hakkı da vardır. Fakat o sıhhatin vukû' ve 'adem-i vukû'undan kat'-ı nazar bir kitabı sû'-i tefehhümünden dolayı o kitap mes'ûl olamaz. Yalnız sû'-i tefehhüm edenler mes'ûl olurlar. /453/ Şimdiye kadar Draper'in mu'âheze eylediği mevâddan birçoğunu gördük ki mücerred sû'-i tefehhümünden dolayı mu'âhezât-ı mezkûre vâki olmuştur. Yoksa Tevratlar dahî bu noktalarca o mu'âhezâta lâyük değillerdir. Biz kendi Müslümanlığımız ve Kur'ânîliğimiz nokta'-i nazarından birçok defalar demiş olduğumuz gibi bir daha tekrar ederiz ki kelâm-ı ilâhî hakâyık-ı ezeliye ve ebediyeyi hâvî olduğundan ezel-i âzâle dâ'ir olan bazı mebâhisini bugünkü ilim ve efkârımız ile anlayamayacağımız gibi ebede doğru ezmine'-i âtiyeye 'âid bazı ahkâmını dahî henüz bi-hakkın anlayamamışlığımız mümkünâtandır. Lâkin Katolik kenîsesinin iddiâ eylediği lâ-yuhtîlik İslâm'da hiçbir kimsenin /454/ hatırına bile gelmemiş olduğundan kelâm-ı ilâhînin ma'nâsı mutlaka bizim anladığımız vecihledir de ondan başka türlü değildir ve olamaz davasına İslâm'dan kimse cür'et edememiştir. 'Ulemâ-yı İslâm rahmetullâhi aleyhim ecma'în efendilerimiz hazerâtı âyât-ı Kur'âniyenin muhkemâtını müteşâbihâtını mensûhunu gayr-i mensûhunu kısım kısım ayırarak

⁹⁰⁹ İkisi arasında.

⁹¹⁰ O kadar.

akıllarının erebildiği kadar ahkâmını tefsîr ve şerh ile beraber her matlab-ı nâzıkde⁹¹¹ [el-‘ilmü indillâh] ve [vallâhi a‘lemü bis-savâb] melâz ve melce’lerine ilticâ eylemişlerdir. Lahm-i⁹¹² hınzırın hikmet-i memnû‘iyeti ve kutbeynin basıklığı gibi birçok şeyler bundan evvel tamamıyla anlaşılammış oldukları halde keşfiyât-ı ahîre’-i ‘ilmiye ile anlaşılmış oldukları /455/ gibi birçok şeylerin dahî keşfiyât-ı ‘ilmiye’-i âtiye ile anlaşılabilirleri ihtimalini kimse inkâr edemez. Draper’in şu eserinin gösterdiği lüzum üzerine ta‘mîk⁹¹³ olunan tetkikâttan müstebân oluyor ki elyevm ‘ulûm ile dîn arasında nukât-ı menâzi‘-fihâyı teşkîl eyleyen mevâddan bazılarının bizim kütüb-i tefsîriyemize girişmiş olmalarına da yine tavratarlar ve bâhusus onların sû’-i tefehhümleri sebep olmuştur. Ezcümle tufanın ‘umûmiyeti ve ehl-i seffineden mâ‘adâ ‘umûm zevât-ı hâyâtın mağrûkiyeti mesâ’ili gibi noktalar ki bunlara dâ’ir Kur’ân-ı Kerîm’de sarâhat şöyle dursun îmâ ve işâret bile bulunmadığı halde tevârüsât-ı isrâ’iliye sûretiyle bize kadar intikâl etmiştir. /456/ Vaktiyle ahbâr-ı sahîha ve sâfiye’-i Kur’âniye ile tevârüsât-ı isrâ’iliye arasındaki farka bihakkın dikkat edilmiş olsa idi bugün Draper gibi yüzlerce ehl-i tetkîkin itirâz ettikleri şeylere bundan asırlarca evvel müdekkikîn-i müslimenin itirâz edecekleri derkâr idi. Zîrâ bundan bin üç yüz sene mukaddem Kur’ân-ı Kerîm ahbâr-ı selefden şâyeste’-i kabûl olanları cem‘ ve şâyeste’-i kabûl olmayanları sükûtuyla red eylemiştir. İşte Draper’in Tevratlar hakkında ber vech-i âtî yürüteceği tetkikât-ı intikâdiye dâreyinde medâr-ı necâtımız olan Kur’ân-ı Kerîmin bu sûrette dahî mükemmeliyet ve makbûliyetini mübeyyin ve müsebbit bulunmağla kâri’în-i İslâm’ın intikâdât-ı mezkûreyi bir nazar-ı hikmetle okumalarında te’eyyüdât-ı itikâdiyemiz /457/ için pek büyük menâfi‘ vardır. Draper diyor ki:

Bu kadar münâza‘âta sebep yalnız Tevrat olduğuna ve Nasrâniyetin ikinci asrıdan beri ‘ulûm ve fûnûnca dahî hakikat-i Kübra olmak üzere telakkî edilegeliğine göre şu Tevratın ona isnâd olunan semâvîliğinin derece’-i sıhhatini tetkîk edemez miyiz? Beyne’l-beşer o kadar ‘âlî bir mevkide görünmesi ve o derecelerde ehemmiyet celb eylemesi üzerine kitâb-ı mezkûr böyle bir tetkîkte bulunmak gayretine kendisi meydan okumalıdır.

Deriz ki:

Ona şüphe yok. Bir kitabı bir şahıs farzıyla evvelâ onun fikri onun rûhu kendi semâviyetine kâni‘ olmalıdır ki bu kanaat onu okuyanlara da intikâl edebilsin kitâb-ı

⁹¹¹ Nazik mesele, ince husus.

⁹¹² Et.

⁹¹³ Derinlemesine inceleme, araştırma.

semâvî bu ciddiyeti bu kuvveti hâ'iz olur ise /458/ muallim Draper'in dediği gibi kendi hakkında her nev'î tetkîke kendisi meydan okur. Bu zaten böyledir. Hattâ kitâb-ı semavide buna mahsus bir tabir de vardır. O tabir ise [tahaddî]⁹¹⁴ kelimesidir. Kur'ân-ı Kerîm kendi semâviyetini inkâr edenlere tahaddî ederek yani meydan okuyarak eğer onun semâviyetinde şüpheleri var ise bir âyetini tanzîr⁹¹⁵ ve taklîd ile meydana koymalarını teklîf eyliyor. Hattâ bu teklîf öyle kuru ve boş bir teklîf hükmünde de kalmamıştır. Bu tanzîr ve taklîde çalışanlar bulunmuştur. Hem de a'dâ-yı Muhammediye meyânından bu iddiâ ile âdemler zuhûr eylemiştir. Fakat muvaffak olamadıklarını kendileri de görerek itiraf-ı mağlûbiyet eylemişlerdir. /459/ Bu sebebe mebnîdir ki Kur'ân-ı Kerîm tahaddîyi eşhâs-ı vâhideye dahî hasretmeyerek kendi semâviyetini kabul etmeyenlerin birçoğu bir araya gelip tanzîr etmelerini de teklîf etmiştir. A'dâ buna dahî muvaffak olamamışlardır. Fakat kemâl-i ehemmiyet ve ciddiyetle düşünmelidir ki tahaddînin bu sûreti Kur'ânın yalnız fesâhat ve belâgatine mahsustur. Ahkâm-ı celîlesindeki selâmet o zaman için dahî mütemessiklerine berât-ı necât-ı dünyâ ve ahiret olmuş idi ya? Fakat bu meziyet bugün dahî bâkî olduğu gibi ilâ kıyâmü's-sâ'a⁹¹⁶ bekâsı da mev'ûd min-indillâhtır. 'Ulemâ-yı kirâm ki bihamdillâh veresetü'l-enbiyâdîrlar bu tahaddîyi hasbü'l-verese bugün dahî meydana koyabilirler. Manâ ve ahkâm cihetindeki işte Draper'in bütün /460/ gayretkârân-ı Nasârâyı 'âciz bırakmış olan şu eserini min gayr-i haddin intikâdımız 'ulemâ-yı a'lâmın yapabilecekleri o tahaddîden bir nebze bir şemme'-i âcizânedir. Bugünkü günde dahî Kur'ân diyor ki: Benim bir hükmümü 'ulûm-ı mevcûdeye ve 'ulûm-ı mevcûdenin bir hükmünü benim ahkâmıma mugâyir gören meydana çıksın. Amma ['ulûm-ı mevcûde] dediğimiz zaman şunun bunun evhâm ve hayâlâtını kasd edemeyeceğimiz âşikârdır. 'İlim 'ale'l-a'lâ riyâziyât olup ondan sonra hakikat 'ulûm-ı tabî'iyeye intikâl edeceğine göre tahaddî'-i Kur'ân dahî bu mecrâdan cereyân eder. Târih bile ulûm-ı kat'iyeden değildir. Düne kadar doğru zannolunan birçok rivâyât-ı târihiyenin hatâsı bugün sâbit /461/ olmuş bulunduğu gibi bugün henüz doğrudur diye telakkî olunan rivâyâtın birçoğu yarın tashîh olunacağı ihtimalini kimse inkâr edemez. İşte bu yoldan Kur'ân-ı Kerîm bugünkü günde her tetkîke meydan okumaktadır. Hele Draper'in ber vech-i âtî Tevrat hakkında icrâ edeceği tetkîkât Kur'ân-ı Kerîmin nazar-ı manevîsinde o kadar hafif kalır

⁹¹⁴ Meydan okuma.

⁹¹⁵ Benzetme.

⁹¹⁶ Kıyamet saatine kadar.

ki bir Müslüman müdekkik bu kadar hafif ve sâde şeyler ile iştigâle tenezzül etmez ise tekebbürüne hamlolunamaz. Bakınız Draper tetkîkâtını nasıl yürütüyor. Diyor ki:

Hıristiyanlığın ilk zamanlarında âbâ'-i kenîsâiyenin benâmlarından birçoğu Tevratın ilk esfâr-ı hamsesi hakîkaten kime 'âit olduğunu bilmekte pek ciddi tereddüd ve şübühâta dûçâr idiler. Şu eserde /462/ kendime tayîn etmiş olduğum dâ'ireden hâriç tafsîlâta girişemeyeceğimden bu erbâb-ı şübhe ve tereddüdün isbât-ı müdde'â zımında îrâd eyledikleri delâ'ili mufassalan nakil edemeyeceğim. Zamanımızda bu maddeye dâ'ir pek çok yazmışlardır. Ben tedeyyün ve hüsn-ü itikâdıyla meşhûr olan Pridonun⁹¹⁷ [ahd-i 'atîk ve cedîdin tavahhodu] nâm eserine kâri'lerimi ircâ eylerim. Bu eser asr-ı ahîrin en ziyâde rağbet bulmuş ve itimâd kazanmış âsârından birisidir. kâri'lerimiz Kolanso⁹¹⁸ nâm Despotun yine bu madde hakkında daha yeni ve daha vâzıh ifâdâtına dahî mürâcaat edebilirler. Fıkra'-i âtiye bu mesele hakkında kâri'lerimize bir fikir verebilir.

İhtâr ederiz:

Draper'in isimlerini zikrelediği şu iki adam a'dâ-yı kenîsâiyeden olmayıp [kenîse dost] adamlardan olduğuna dikkat etmelidir. Fıkra'-i âtiyesini dahî şu vecihle bast eyliyor. Diyor ki: /463/

Esfâr-ı hamsenin imlâ-yı ilâhî ile Hazreti Musa tarafından yazılmış olduğu kabul edilmiştir. Bu sûretle Tevrat Hakk Teâlâ Hazretleri tarafından nev'-i beşere edilmiş bir inâyet-i 'uzmâ olarak telakkî edildiğinden cihanda herkesin gerek 'ulûm-ı maddiye ve gerek ahkâm-ı ahlâkiye hususunda Tevrata ittibâ'ları mecburiyet tahtında görülmüştür. Lâkin bu mecburiyeti bir dava sûretinde ortaya süren kimdir? Kitâb-ı mezkûrun kendisi değildir. Hiçbir tarafında demiyor ki onu Musa yazmıştır. Hiçbir tarafında haber vermiyor ki onu Hakk Teâlâ imlâ (vahiy) etmiştir.

Deriz ki:

Burada imlâ kelimesini isti'mâlimize sebep Draper'in (Dicté) kelimesini kullanmasıdır. Bu kelime yazılacak şeyi bir âdeme söyleyip yazdırmak demek olduğundan bu manâya isti'mâl eylediğimiz [imlâ] kelimesini îrâd eyledik. Eğer kenîsenin /464/ iddiâsı Tevratın fil-hakîka imlâ-yı ilâhî ile Hazreti Musa tarafından yazıldığına kadar varıyor

⁹¹⁷ Humphrey Prideaux(ö.1724); İngiliz, rahip ve şarkiyatçı.

⁹¹⁸ John William Colenso(ö.1883); İngiliz matematikçi ve ilâhiyatçı.

ise biz iddiânın bu derecesini tetkîk ve münâzara kâbiliyetinin fevkinde ve hâricinde görürüz. Bedî'us'-semâvâtî vel-Arz olan ol subhân-ı zül-celâlin böyle ser-kâtibine evâmîr ve nevâhîsini yazdıran bir hâkim sûretinde inzâl-i kitâb eylemesi bizce usûl-i dînin hâricindedir. Böyle bir şeyi akıllı olan hiçbir kimseye kabul ettirmek mümkünâtan olamayacağı cihetle kenîsenin bilâ-istisnâ bütün iddiâlarını toptan red için yalnız bu nokta kâfidir. İşte meselenin bu derecelere kadar varan ehemmiyet-i fevka'l-'âdesine mebnî Draper'in yukarıdaki fıkrasının sonlarına [imlâ] /465/ kelimesinin yanına beyne'l-mu'terizateyn [vahiy] kelimesini de ilâve eyledik. Zîrâ usûl-i dînde kitâb-ı semâvînin inzâlî vahiy tarîkiyle olduğu Hıristiyanlık kenîsesince dahî merdûd olmayıp onlar bunu (révélation) kelimesiyle tabir ederler ki manâ-yı asliyesi mestûr olan bir şeyin örtüsünü kaldırmak keşfetmek meydana çıkarmak demektir. Fakat onlar bu revelasyonu Hazreti İsa'nın tercüme'-i hâli demek olan İnciller ile bazı havârîlerin şuraya buraya yazdıkları mektuplar hakkında vâki 'addederler. Benî İsrâ'îlin kitapları hakkına gelince onların revelasyon ile mi yoksa tarîk-i âhar ile mi yazıldığı meselesini muğlâk bırakıp fakat bundan evvel dahî îzâh etmiş olduğumuz /466/ vecihle odasında uyuyan bir çocuğu sadâ-yı âsmânînin⁹¹⁹ uyandırmış ve onunla mükâleme eylemiş olmasını aynen ve katiyen o sûrette vukû' bulmuş olmak üzere telakkî eylerler. Kur'ân-ı 'azîmü'-ş-şân işbu [kelîm] sıfat-ı celîlesini yalnız Hazreti Musa aleyhisselâm hakkında hükmederek fakat Tûrda Hakk sübhânehû ve Teâlâ Hazretleriyle Nebiy-yi Kelîmi arasında te'âtî olunan kelîmâtın Tevrat'tan ibaret bulunduğunu hükmettiren hiçbir âyet-i kerîme bulunmayıp bil-'akis o mükâlemenin başka ve Hazreti Musa'ya Tevrat namında bir kitâbın inzâlî dahî başka bir keyfiyet olduğunu hükmettiren âyât-ı kerîme'-i sarîha vardır. Hattâ Draper'in daha evvelki bir fıkrada tafsîlinden ictinâb eylediği /467/ akvâl-i âbâ'-i kenîsâiye meyânında mükâleme sûretinde Hazreti Musa'ya şeref-nâzil olan kelâmın [degalog] dedikleri on kelâm olduğuna dâ'ir pek kuvvetli sözler dahî vardır. Tevratın kendisi dahî bu inzâlin Hazreti Musa tarafından benî isrâ'îlin 'acele-perestîşlerine gazaben bir kere kesredildikten sonra bir daha inzâlini haber verdiği elvâhdan ibaret bulunduğunu haber verir. İşbu Tûr mükâleme'-i ilâhiyesinin manâ-yı hakîkiye haml olunamayacağı yine buna âit birçok mesâ'il ile hükmolunur. [Yedullâhi fevka eydîhim]⁹²⁰ âyet-i kerîmesinin tefsîrinde müfessirîn-i 'izâm efendilerimiz hazerâtının tafsîl buyurmuş oldukları vecihle Hakk sübhânehû ve

⁹¹⁹ Gökten gelen ses.

⁹²⁰ "Allah'ın eli onların elleri üstündedir".

Teâlâ Hazretlerine el ve ayak isnâdı /468/ kâbil olamayarak binâenaleyh bu yoldaki âyât-ı kerîme müteşâbihâtta addolunmak lazım gelmiş olduğu gibi [kelâm-ı ilâhî] hakkında mütekellimîn-i ‘izâm efendilerimiz hazerâtı tarafından tatvîl edilen mebâhis dahî bu mükâleme’-i Tûriyenin sûret-i ‘âdiyesi fevkinde bir manâ-yı ‘âliyesi olmak lüzumunu usûl-i dîne vâkîf olanlara his ve hükmettirir. Hele Draper tarafından haber verildiği üzere Tevratın Hazreti Musa tarafından yazıldığına veyahut tarîk-i vahiy ile yazdırıldığına dâ’ir taevratta bir kayıt bulunmaması katiyen sahîh ise işin rengi bütün bütün değişir. Zîrâ usûl-i dînde hüccet-i yegâne yalnız kitâb-ı ilâhî olup onun hâricinde velev ki onu tefsîr sûretinde olsun söylenen sözler /469/ insan kelâmından başka bir şey değildirler. Bir insan tefêhhüm ve tefsîrde hata eyler ise onun mes’ûliyeti kitâb-ı ilâhîye râci‘ olamayacağı da muhakkakât-ı katiyedendir. Yukarıda [sahîh ise] kaydıma sebep vardır. Ahd-i atîki teşkîl eyleyen kırk kadar kitabı birkaç defa ve hele esfâr-ı hamseyi yedi sekiz defa başdan başa okumuş isek de böyle bir kayıt bulunup bulunmadığı hâtırımızda kalmamıştır. Onun için bu kayd-ı ihtirâziye lüzum görmüş idik. Amma Draper hakîkaten müte‘ammik bir muhakkik olduğundan şu sözüne itimâdımız berkemâldir. O halde deriz ki elimizde bulunan Tevratlar münzel min-indillâh veyahut mektûb min-taraf-ı kelîmullâh olduklarını iddiâ etmedikleri halde /470/ bu sıfatı onlara vermek kimin salâhiyeti dâhilindedir? Şöyle bir sözü söyleyecek olur isek ahkâm-ı şerîfe’-i Kur’âniye ile tenâkuz etmiş olmayız. Zîrâ sözümüz şimdi ellerimizde bulunan nüsha’-i Tevratıyeye mahsustur. Kur’ân-ı Kerîm’de cenâb-ı kelîme inzâli haber-i sâdıkını gördüğümüz Tevrat-ı şerîfin elimizde olan nüshalardan başka bir kitâb-ı sahîh olduğu elyevm hakâyık-ı katiye mertebesini bulmuştur. İşte bu hakîkati ber vech-i ‘atî Draper dahî haber veriyor. Diyor ki:

Hıristiyanlığın ikinci asrıdan evvel Tevratın semâviyetini insanlara behemehâl kabul ettirmeye teşebbüs edilmemiştir. Bu iddiâda bulunanlar Nasârânın ehl-i ilim ve feylesof kısmı da değildirler. Bu iddiâyı ileriye sürenler âbâ’-i kenîsâiye olup bunların /471/ mü’ellefâtı⁹²¹ isbata kâfîdir ki kendileri ‘amîkan ‘âlim ve muhakkakan münekkid değil idiler. O zamandan beri her asırda Yahudiden Hıristiyandan birçok büyük âdemler gelerek Tevratlar hakkında böyle bir iddiâyı reddetmişlerdir. Bunun için yine bu kitapların kendilerinden istişhâdâta muvaffak olmuşlardır. Kütüb-i mezkûrenin kendileri gösteriyorlar ki bunlar birbirinin gayrı iki mü’ellifin eseridirler. Bu mü’ellifler dahî [elohist] ve [yehovist] kelimeleriyle

⁹²¹ Yazılmış eserler.

birbirinden tefrîk olunurlar. Hattâ müdekkikînden Hobfeld diyor ki yehovist nakil ve rivâyeti elohist nakil ve rivâyetinden bil-killiye ayrı ve müstakil bir rivâyet-i sâniyedir. Bu iki mü'ellifin mürâcaat eyledikleri iki menba' ve mercî' dahî birçok cihetlerce mütenâkızdırlar. Bundan mâ'adâ emniyet-i kâmile husule gelecek derecelerde tahkîk ve tetkîk edilmiştir ki esfâr-ı hamsenin Hazreti Musa'ya müsned olması bunların el yazısı ile yazılmış olan nüsha'-i ibrâniyelerinde kat'â musarrah olmadığı gibi yine İbrânî lisânıyla metbû' olan nüshalarında dahî musarrah değildir. /472/ Hattâ Sebtahtlar tarafından tercüme edilmiş olan Tevrat dahî [Musa'nın kitabı] nâmıyla tercüme edildiği gibi Vulgatta dahî böyle bir işaret olmayıp bu unvân yalnız terâcim-i cedîde ve ahîrede verilmiştir.

Îzâh etmeliyiz ki:

Tevratın yetmiş kadar mütercim tarafından eski Yunan lisânına edilen tercümesi [sebtant] kelimesiyle tabir olunmaktadır ki [beşâ'ir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediye] nâm eserimizde bu tercümenin keyfiyatı uzun uzadıya bahis ve hikâye edilmiştir. Tevratın Latinceye olan tercümesine dahî [vulgat] tabir olunur. Hıristiyanlığın ilk asırlarında Tevratın Latinceye dahî tercümeleri var imiş ise de bunlar doğru olmadıktan fazla içlerinde birçok katmalar dahî var imiş. 385 senesinden /473/ 405 senesine kadar güzâran eden senelerin birisinde St. Jerome gerek ahd-i atîkin yani Tevratın ve gerek ahd-i cedîdin yani İncilin nesh-i asliye'-i ibrâniyesinden yeni tercümelerini yapmış. İncillerin nesh-i asliye'-i ibrâniyesinden bahsetmek garibtir ya? Çünkü onları St. Jerome'dan başka kimse ne işitmiş ne görmüş. Ne ise işte Tevratın bu sûretle St. Jerome tarafından Latinceye edilen tercümesine dahî [vulgat] derler ki Katolik kenîsesi tarafından nüsha'-i sahiha olmak üzere resmen tanınmış bir tercümedir. On altıncı asr-ı miladide Protestanlık intişâra başladığı zaman Protestan müdekkikleri işbu vulgatta dahî ibrânî cümleler bi-hakkın Latinceye /474/ tercüme olunamadıktan mâ'adâ birçok da hataları hâvî olduğu için reddine karar vermişler ise de Trent konsili 1564 senesi Mayısın yigirmi yedinci ictimâ'ında Tevratın nüsha'-i asliye'-i ibrâniyesini tetebbu'a müsaade olunabilir ise de!... Fakat Nasrâniyet kenîsesince mebnâ-yı îmân yine o Vulgattan ibaret olmak üzere devam etmesine ve bir münâza'ada Tevrat'tan delâ'il ve berâhîn îrâdı lazım gelir ise Vulgattan ahz ve îrâdı îcâb edeceğine karar vermiştir. Garip değil mi? İşte Nasrâniyet-i sahihayı bozup sonraki Hıristiyanlık haline koyan hep bu yoldaki kararlardır. Bir şeyin aslını reddedip aslına benzemediği iddiâ olunan /475/

tercümesini asıla tercîhen kabul olsa olsa Hıristiyanlıkta bulunabilen garâbetlerdendir. Sözüün arasını kesmeksizin yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Lüzumu derecesinde bedîhî ve âşikârdır ki esfâr-ı hamsenin kâffesini Hazreti Musa'ya isnâd etmeye maddeten imkân yoktur. Zîrâ Hazreti Musa'nın vefâtı da bu kitapta hikâye olunmaktadır. Yine bu derecelerde bedîhî ve âşikârdır ki esfâr-ı mezkûre Musa'nın vefâtından birkaç asır sonra yazılmıştır. Zîrâ bu kitapta öyle birtakım ahvâlden bahsolunur ki bunlar ancak Yahudiler meyânında hükûmet-i krâliye teşekkül eylediği zaman vukû'a gelmişlerdir. Hele hiçbir kimse bu kitapların vahy-i ilâhî eseri olduğunu iddiâyaya cesaret edemez. Zîrâ bunlarda dopdolu olan tenâkuzlar hilâf-ı vâki haberler ve edeb ve ahlâka mugâyir şeyler elyevm Almanya'da ve İngiltere'de birçok mütedeyyin ve hüsn-ü itikâd sahibi 'âlimler tarafından meydana /476/ konulmuşlardır ki böyle bir iddiâ cesaretine tahkîkât-ı mezkûre mâni' olurlar. Bu 'âlimlerin kabul edebildiklerine göre esfâr-ı hamseden tekvînü'l-mahlûkât seferi bir hikâye'-i temsîliyyeden ibarettir. Seferu'l-hurûcun muhteviyâtı ise târih-i sahîh ile tevfiik kabul edebilecek kadar doğru değildir. Elhâsıl bunlar esfâr-ı hamsenin kâffesi Hazreti Musa'ya âid olmayıp ona isnâdı bile doğru olamayacağına kâni' ve bu kanâatte müttefiktirler. Fihakika esfâr- mezkûre o kadar muhâlât ve tenâkuzât ile mâl-â-mâldir⁹²² ki bunlar kütüb-i cedîdeden birisinde bulunsalar idi zerre kadar nâ'il-i rağbet olamamalarını istilzâm eyler idi. Muhakkikînden Hengstenberg [esfâr-ı hamsenin hâlisiyet ve sıhhati hakkında mütâlaât] nâm eserinde diyor ki: [Mündericâtı vâsi' olan ve zaten de sahte bulunan bir kitabın tenâkuz ile mâl-â-mâl olması men'î kâbil olamayacak tabî'iyâtıdır. Esfâr-ı hamse de eğer sahte ise onun hakkında dahî bu hâlin vâki olması zarûridir. Bunun târihe ve kavânine âid olan kısmı bit-tedrîc /477/ yani birçok seneler zarfında birçok muharrirler tarafından teşkîl ve tasnî' olunmuşlardır. İşte o kadar tenâkuzâtın sebebi budur ki kitâb-ı mezkûru tab' edecek olan Musahhîh ne kadar mâhir olur ise olsun tenâkuzât-ı mezkûreyi ıslâh edebilmesine imkân mutasavver değildir].

İhtâr ederiz ki:

'İnde'l-İslâm ahd-i atîki en mükemmel tenkîd eden rahmetullâh Hindî merhûmdur ki [İzhâru'l-Hakk] nâm eser-i şerîfi mebâhis-i sâ'iresinden mâ'adâ bilhassa bu tenkîdât-ı Tevratîyesinden dolayı gâyet mühimdir. [Beşâ'ir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediye]

⁹²² Dopdolu, çok dolu.

nâm eserimizde tahrîr-i müşârun ileyhın işbu intikâdâtı hülâsasını birçok da kendi tetkîkâtımız ile beraber derc eylemişizdir. Kelâmda yine Draper devam ediyor. Diyor ki: /478/

Hengstenbergin şu mülâhazâtına ilaveten biz dahî deriz ki: Kütüb-i ahd-i atîk meyânında Hazreti Uzeyre nisbet olunan kitabın ikinci bâbının on dördüncü âyetinde beyân olunduğu vecihle müşârun ileyh diğer beş zâtın mu‘âvenetiyle kütüb-i Tevratıyeyi kırk günde yazdırmıştır. Hazreti Uzeyr diyor ki Yahudilerin Bâbil’de esaretleri esnasında ibrânîlerin kütüb-i atîka’-i mukaddesesi kâmilen ihrâk edilmiş idi. Bunu dedikten sonra nesh-i cedîdenin nasıl teşkîl olduklarını da haber veriyor. Dünyanın ibtidâsından beri neler vukû‘a gelmiş ise hepsini kendisi haber verdiğini söylüyor. Kenîse erbâbı Hazreti Uzeyre mensûb olan bu kitabın sahte olduğu cevabını verebilir. Fakat o cevaba mukâbil denilir ki: [Hazreti Uzeyre mensûb olan kitabın sahteliği kâffe’-i tenkîdât-ı cedîdeye mukâvemet edebilecek bir ciddiyet ve kuvvet ile isbat olunmuş mudur?] Hıristiyanlığın mebâdisinde yani zelle’-i Hazreti Âdem henüz Hıristiyanlığın mebnâsı nazarıyla telakkî olunmadığı /479/ ve Anselm tarafından bilâhere katıyen tayîn edildiği vecihle Hıristiyanlığın nev‘-i beşeri o zelle mes’ûliyetinden kurtarmak maksad-ı ilâhîsiyle geldiğine henüz kanaat edilmediği zamanlarda âbâ’-i kenîsâiye esfâr-ı hamsenin Hazreti Uzeyr tarafından imlâ edildiğini ‘umûmen kabul ederler idi. St. Jerome bile [eğer esfâr-ı hamsenin muharriri Hazreti Musa olup Hazreti Uzeyrin bilâhere onları yine kitâb-ı Musa mûcibince tekrar yazdırmış olduğunu söylemek ister iseniz bu sözünüze muhâlefet etmem] demiştir. İskenderiyeli Kleman dahî demiştir ki [Bâbil esaretleri esnasında İbranilerin kütüb-i mukaddesesi tahrîb edildiği zaman Hazreti Uzeyr vahy-i ilâhî ile onları tekrar yazdırmıştır]. İrene dahî aynıyle bu sözleri söylemektedir.

Biz deriz ki:

Yukarıki kelâmın sonlarında îrâd eylediği üç isim târih-i vefâtları sırasınca /480/ bizi bu meselede pek güzel irşâd eyler. İskenderiyeli sen Kleman 217 sene’-i miladiyesinde vefat etmiş ve onun söylediği sözü tekrar eden sen İrene dahî 202 sene’-i miladiyesinde idam olunmuştur. Demek oluyor ki o târihe kadar esfâr-ı hamsenin Hazreti Uzeyr tarafından tekrar yazdırıldığı meselesi beyne’n-Nasârâ menâzi’-filh değil imiş. Bu meseleyi biraz ta‘dîl ile yani esfâr-ı hamsenin muharriri Hazreti Musa olduğu ve Hazreti Uzeyrin dahî kitâb-ı Musa mûcibince yazdırdığı ta‘dîli ile kabul eden St. Jerome ise 420

sene'-i miladiyesinde vefat eylemiştir. Demek oluyor ki esfâr-ı mezkûrenin Hazreti Musa'ya sıhhat-i isnâdı /481/ münâza'ası o zamanlar başlamıştır. Vulgatı tercüme eden zât dahî işte bu St. Jerome'dur. Kenîse ise yukarıki sözle nesh-i Uzeyriyeyi kabul etmiş olan Jerome'un sözünü de kabul etmeyerek ondan evvel nesh-i ibrâniyeyi yalnız okumağa bil-müsaade asıl Tevrat olmak üzere dahî Jerome'un tercümesini kabul etmiştir. O tercümeyi ki onun sağlam olmadığını da Protestan müdekkikleri isbat eylemişlerdir. İnsâf olunsun bir bu haller düşünölsün bir de Kur'ân-ı Kerîmin derece'-i mahfûziyeti der-pîş⁹²³ olunsun da nizâ'-i 'ilm ü dîn meydanında Hazreti Kur'ânın mevki'-i 'ale'l-âli ona göre mülâhaza buyurulsun. Mahfûziyet-i Kur'ân meselesi dahî [beşâ'ir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediye] nâm eserimizde /482/ muvazzahan bast ve temhîd kılınmıştır. Yine Draper diyor ki:

Tekvînü'l-mahlûkât seferinin birinciden onuncu bâbına kadar ebvâbı birtakım 'ulûma taalluku sebebiyle diğêr bâbların kâffesinden daha mühim olup görünöyor ki bunlarda münderic olan fikrât kitâb-ı mezkûrun tahrîrinden mukaddem mevcûd olan mu'tekidâtın cem' ve mezcinden husule gelmiştir. Fakat ebvâb-ı mezkûre müte'ammik ve muhakkak olan bir müntekid-i mâhirin nazar-ı dikkatine bazı keyfiyât ve husûsât 'arz eyler ki bunlar dahî ebvâb-ı mezkûrenin Arabistan şibh-i cezîresi sahârisinde değıl nehr-i Fırat sevâhilinde yazıldıklarını irâ'e eyler. Evvelâ bunlar içinde birçok tabirât-ı keldâniye mevcûddur. Sâniyen bir Mısırlı hiçbir zaman diyemez ki Akdeniz dünyanın garb tarafındadır. Bunu ancak bir Âsûri söyleyebilir. Bu kitapta tarif olunan menâzır-ı tabî'iyeye ve ahvâl-i topoğrafya hep Âsûr kıt'asına âid olup Mısır'a benzemezler. Bunlar birtakım rivâyât-ı mütevârisedirler ki Mezopotamya /483/ hükümdarlarının kütüphanelerini teşkîl eden ve elyevm hafriyât-ı vâkı'ada keşfedilmekte bulunan tuğlalar üzerinde matbû' güneyfurum? hutûtu meyânında tafsîlâtına intizâr olunmak şâyestedir. Te'mîn olduğuna göre hutût-ı mezkûrede tufana dâ'ir bir rivâyet keşfolunmuştur bile. Rivâyât-ı sâ'irenin dahî bu sûrette keşfolunabilecekleri kaviyyen me'mûldür. İşte Hazreti Uzeyr hilkat-i 'âlem ve sâ'ireye dâ'ir olan ve rivâyâtı şu menâbi' ve me'âhaz-ı Âsûriyeden iktibâs eylemiştir. Âdemin balçıkdan ve Havvanın dahî Âdemin kaburga kemiğinden halk olundukları ve Havvanın

⁹²³ En önde, göz önünde.

hayye⁹²⁴ tarafından iğfâl edildiği rivâyet-i kadîmesi hep bu sûretle iktibâs edilmişlerdir.

Şuracıkta ihtâr etmeliyiz ki:

Hazreti Havva Hazreti Âdemin bir kaburga kemiğinden halk olunduğuna ve hattâ bundan dolayı insanın sol tarafında bir kaburga kemiği eksik idüğüne dâ'ir /484/ kütüb-i isrâliyeden kütüb-i İslâmiyeye dahî intikâl eylemiş bulunan rivâyete müteallik Kur'ân-ı Kerîm'de bir sarâhat göremedik. Hem de hemen bir hatim edercesine taharrî eylediğimiz halde böyle bir âyet-i sarîha bulamadığımız gibi manâ-şinâs bazı kârî'în-i Kitâbullâha sorduğumuz halde dahî öyle bir âyet-i sarîha haber alamadık. Hazreti Âdeme bir zevce verildiğine dâ'ir ahbâr-ı Kur'âniye çok olup [ente ve zevcik]⁹²⁵ cümle'-i atfîyesine pek çok yerlerde tesâdüf edildiği halde buna dâ'ir olan rivâyet-i Tevratîyeyi tasrîh eder bir âyet-i vâzihâ bulamadık. İnsanın sol tarafı kaburga kemiklerinden birisinin noksan olduğu meselesine gelince 'ilm-i teşrîhin medhali olan /485/ [osteoloji] yani ahvâl-i 'izâma⁹²⁶ vâkıf olanlar haniya bir insan kadîdini⁹²⁷ im'ân⁹²⁸ ile tetebbu' edenler bedâhетен ve maddeten görürler bilirler ki insanın sol tarafında bir kaburga kemiği nâkıs olmayıp iki tarafın kemikleri dahî adedce müsâvîdirler. Kur'ân-ı Kerîmin ahbâr-ı evvelînden hangilerini nakil ve hangilerini reddederek hangilerini dahî sükût ile ihmâl buyurmakda olmasına pek itina ve ihtimâm ile dikkat etmelidir. Zîrâ bir âkıl ve usûl-i dîne bihakkın vâkıf olan bir 'âlim şu ahvâl-i 'umûmiyeyi nazar-ı intikâd ve muhâkemesinde hülâsa eylediği zaman şu hakîkat-i kübraya pek kolay vâsıl olur ki biz Müslümanlarca mu'tekad olduğu üzere Hakk /486/ sübhânehû ve Teâlâ'nın Hazreti Âdemi ta'lîmi meselesi mebd'e'-i hakâyık olup ondan sonra işin içine katılmış olan birçok rivâyât-ı gayr-i mü'essese ise insanların kendi ma'mûlû kendi mec'ûlü⁹²⁹ olup bunlarda bulunabilecek sehâfetten⁹³⁰ hakîkat-i evveliyenin tagayyürü lazım gelmez. Bir hakîkat yüz rivâyet-i sahîfenin içinde bulunsa onların 'adem-i sıhhatlerine kapılarak cümlesiyle beraber o hakîkati dahî inkâr edivermek Draper'in dediği gibi müte'ammik ve muhakkik olan bir müntekid-i mâhire yakışmaz. Maksûd-ı aslî hakîkate vüsûl olduğuna göre bu hususta pek sabırlı ve gayretli

⁹²⁴ Yılan.

⁹²⁵ "Sen ve zevcen".

⁹²⁶ Kemik.

⁹²⁷ İskelet.

⁹²⁸ Bir işte çok ileri varma, inceden inceye araştırma.

⁹²⁹ Meydana çıkarılmış, yapılmış.

⁹³⁰ Zayıflık, bozukluk.

ve ihtimamlı olmak muntekidin en büyük şânıdır. Sözü yine Draper'e terk ediyoruz. Diyor ki: /487/

İşte bazı hayvanâtın esâmîsi ve kerubilerin ateşin kılıçları ve tufan ve sefîne'-i Nûh ve sath-ı zemîni kurutan rüzgâr ve Bâbil kulesi ve orada ihtilâf-ı elsine ve sâ'ireye dâ'ir olan rivâyât-ı kadîme dahî hep bu sûrette sefer-i tekvîne girmiş olup Hazreti Uzeyr asıl Yahudiler târihine ancak sefer-i mezkûrun on birinci bâbından bede' ile girişmiştir. Ba'demâ târih-i 'umûmîye âid olan ahvâlden sarf-ı lisân ederek yalnız Sâm bin Nûh'un târihiyle iştigâl eylemiştir.

İhtâr etmeliyiz ki:

Draper'in yukarıki fıkra da ta'dâd eylediği mesâ'ilden bazı hayvanâtın 'acîbe'-i esâmîsi ve ateşin kılıçlı kerubiler ve Bâbil kulesi ve orada ihtilâf-ı elsine maddeleri dahî Kur'ân-ı Kerîm'de mezkûr ve musarrah olmayıp kütüb-i İslâmiyeye bunlar hep kütüb-i isrâ'iliyeden /488/ intikâl eylemiştir. Müfessirîn-i kirâm rahmetullâhi aleyhim ecme'in efendilerimiz hazerâtı bu nakil ve rivâyette bilâ-şübhe niyât-ı hâlisaya tâbi' olarak ma'lûmât-ı beşeriyeyi tevsi' için bu yola gitmişlerdir. Amma rivâyât-ı mezkûrenin sıhhat-i katiyesi asla iddiâ olunamayıp bâhusus ki dîn ile 'ulûm arasında menâzi'-fihâ olan nukâtın birçoğunu dahî bunlar teşkil etmekte görüldüğü halde müfessirîn-i hâzıra ve müstakbelenin bu noktalar üzerinde ehemmiyet-i hâzıraya göre idâre'-i efkâr ve aklâm eyleyecekleri de âşikârdır. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Dük Darjil [insân-ı kadîm] nâm kitabında bu mesel hakkında gâyet rengin bir revş⁹³¹ ifade ile diyor ki: [Sâm bin Nûh familyasının silsilenâmesinde /489/ yalnız isimleri görüyoruz. İsimlerden başka hiçbirşey görmüyoruz. Sâhib-i eser (yani Hazreti Uzeyr) bundan başka bir şey yapmıyor ve bundan yani o zamanlar dünya üzerinde mevcûd olan milyonlarca familyalar meyânında yalnız birkaç familyanın silsile'-i tevârüsünü ihbârdan başka bir şey yapmak iddiâsında da bulunmuyor. Onun için Tevratın bu bâblarında birçok zevâtın tevârüs-i mütetâbi'asından başka bir şey görmüyoruz. Hâlbuki bu tevârüsün dahî bilâ-noksan ve doğruca hikâye ve ihbâr edilmiş olmasından emniyetimiz kat'î midir? Bu zevât karanlık bir perdenin önünden mütetâbi'an geçiyorlar ki o perdenin arkasında neler gizli olduğuna dâ'ir bize hiçbir şey söylenmiyor. Meahâzâ bazı kere o perdenin biraz kalkar gibi olduğunu görerek onun arkasında pek kadîm zamanlardan beri devam edegelen bazı ahvâli hayal meyal görüyor isek de ahvâl-i mezkûrenin sûret-i sahîhasını

⁹³¹ Canlı olarak, renkli bir şekilde.

göremiyoruz. Yalnız tasavvur /490/ ediyoruz ki bu perdenin arkasında birtakım ahvâl-i hayâtiye taharruk etmektedir. Birtakım sadâlar dahî işitiyoruz. Fakat yalnız meyâh-i kesîre sadâları gibi ki uzaktan uzağa bize kadar vâsıl oldukları halde hakâyıkı bir sûret-i vâzihada müstebân olamıyor].

İhtâr ederiz ki:

Kont Darjilin bast etmekte olduğu esâmî kadın erkek bin kadar isimler olup bunlardan Kur'ân-ı Kerîm'de yalnız İbrahim ve İshak ve İsmail ve Yakup ve Yusuf ve Musa ve Harun ve Uzeyr gibi sekiz on tanesi mezkûr olarak bâkîsi mühmeldirler. Esâmî'-i mezkûrenin bilinmesinde hikmet-i dîniye nokta'-i nazarından bir menfaat olsa idi kitâb-ı kadîmde tasrîh buyurulurlar idi. /491/ Böyle bir menfaat ve ehemmiyetin bulunmadığı işte Kont Darjil ve Draper gibi müntekidlerin intikadlarıyla dahî te'eyyüd eyliyor. [Kitâb-ı İlâhî] unvân-ı hikmet beyânına şâyeste olan bir kitap bir âilenin târih-i tevârüsü olmak ehemmiyetinden elbette bâlâ-ter⁹³² bulunmak zarûriyâtındır. Bunlar o kadar âdî ve sâde şeylerdir ki intikâdât-ı mühimme esnasında bunların kâle alınmasını tenezzül addeylemek dahî mehâm ile müştagil olanlar için istiksâr olunamamalıdır. Yine Draper diyor ki:

Hopfeld ile beraber ben dahî inanırım ki esfâr-ı hamsenin menâbi' ve me'haz-ı muhtelifeden bil-iktibâs terkîb olunmuş bulunması hakîkatinin keşfi ahd-i atîkin ve daha doğrusu bütün 'ilm-i dîn ile târih-i dînin meziyet-i târihiyesini tayîn nokta'-i nazarından gâyet mühim ve mu'tenâ bir keşiftir. Bâhusus intikâdât-ı edebiye /492/ sahasında müyesser olan en ciddi ve en gerçek keşif dahî bu addolunabilir. Fırka'-i muhâlefe ne der ise desin bu keşif elyevm 'umûm insaniyetin meydân-ı iştigâline girmiş ve bir daha dünyada yalnız bir müntekid kalıncaya kadar bu meydandan çıkmayacağı derkâr bulunmuştur. Elyevm 'umûma şâmil olan hakâyık-ı 'ilmiye envârıyla münevver hiçbir kâri' bulunamaz ki bu meselede hakîkate vüsûl için bî-tarafâne bir nazar ile tetkîk ve muâyeneye girişsin de esfâr-ı hamse hakkındaki ahkâm-ı atîkanın nüfûzundan kendini kurtarmasın.

İhtâr ederiz ki:

Kütüb-i mezkûrenin ahkâmı nüzûl-i Kur'ân ile münfesih olduğundan kâri'-in-i İslâmiyenin esfâr-ı hamse meselesine bu derecelere kadar ehemmiyet verilmekte ta'accüb edecekleri derkâr ise de bu bahs-i 'ulûmun Hıristiyanlık ile mücâdelâtı

⁹³² Daha yüksek, pek yüksek.

meydanında hakîkaten /493/ en mühim olan mesâildendir. Onu Draper'in ifâdât-ı âtiyesi de gösterecektir. Diyor ki:

Şu sözlerimiz üzerine Tevrat gayretkârânı müteheyyic⁹³³ olurlar. Derler ki: [O ne? Bu kitapları bil-küllîye ter etmek mi lazım gelecek? İtiraf olunacak mı ki zelle'-i Âdem meselesi bir rivâyet-i kadîmeden ibarettir? Eğer öyle ise Hıristiyanlığın en mukaddes üss'ül-esâsı olan tahlîs-i nev'-i beşer meselesini de terk ve red ve inkâr etmek lazım gelir] bu mesele üzerinde kemâl-i ciddiyetle düşünmekliğimiz icab eder. İlk zamanlarında Nasrâniyet herkes tarafından kabul olunarak cihanı fethedercesine intişâr eylediği sîrâda bu üss-i îmânî pek az tanımakta idi. Bundan mukaddem Tertulliyeni gördük ki [medâyh-i nasrâniye]sinde bu keyfiyetten bahse bile lüzum görmemiştir. Zelle'-i Âdem ve tahlîs-i nev'-i beşer meselesinin Hıristiyanlıkta esâs-ı îmân addedilmesi [neyustik] erbâb-ı rafz ve ilhâdı /494/ arasında tevellüd eylemiştir. İskenderiye mekteb-i hikmet-i Nasrâniyesi bu meseleyi kabul etmemiştir. Âbâ'-i kenîsâiye bu meseleyi birinci derecedeki mesâ'il-i dîniye meyânına aslâ katmamışlardır. Bunun elyevm hâ'iz olduğu kuvvet ve ehemmiyet ancak St. Anselm zamanında (mûmâ ileyh İngiltere'de Kantorburi Despotu olup 1109 senesinde vefât eylemiştir) hâsıl olmuştur. Meşhur Yahudi 'âlimi Filon zelle'-i Âdem meselesinin bir temsîl olduğunu söylüyor. Orijen dahî buna mecâzî nazarıyla bakıyor. Elyevm Protestan mezhebinden bazıları bu meseleye yarı hakîkat ve yarı mecâz manâsı vermekle beraber mesele'-i îmâniye nazarından o kadar ehemmiyeti olmadığı itikâdında bulunuyorlar ki bundan dolayı gayret-i Nasrâniye erbâbı nezdinde belki de şâyân-ı mu'âheze görülürler. Bunlar Hazreti Havvayı iğfâl eden hayyeden maksûd şeytan olabileceğini dermiyân ediyorlar ki yalnız meselenin bu kadarcık bir ta'dîli bile şu üss-ül-esâs-ı îmânın rengini değiştireceği derkâr değil midir? /495/

İhtâr ederiz ki:

Kur'ân-ı 'azîmü's-şânda Hazreti Âdem ve Havvayı zelleye sevk eden ancak şeytan olduğu [fe'ezellehümeşşeytân] sûret-i sarîhasıyla muvazzah ve musarrahtır. Ba'dehû müfessirîn-i İslâm efendilerimiz hazerâtı Tevratlarda bu izlâlin⁹³⁴ yılan tarafından îkâ' edildiği sarâhatini görerek şeytanın hayye sûretinde Hazreti Havvaya takarrub eylediği tarzında tefsîr buyurmuşlardır. Şimdiye kadar bin yerde söylendiği ve burada Draper

⁹³³ Heyecanlanan.

⁹³⁴ Ayak kaydırma, sürçtürme.

tarafından bit-tekrar işaret edildiği üzere şimdiki Hıristiyanlığın üss'ül-esâsı zelle'-i Âdemden 'umûm nev'-i beşer mes'ûl ve müttehim iken Hazreti Mesih'in bi'set ve fedâsıyla nev'-i beşerin o mes'ûliyetten /496/ kurtarıldığı mebnâsı üzerine mü'esses bulunduğundan bu mesele Hıristiyanlığın ona verdiği ehemmiyetten tecrîd edilecek olur ise Hıristiyanlık tâ esasından sarsılmış olur. Bu meselenin hikmet-i İslâmiye nokta'-i nazarından sûret-i telakkîsine gelince: Bu kıssa dahî kasas-ı sâ'ire gibi bir kıssadır. Kıssanın sûret-i zâhiresine nazaran noktası noktasına manâ-yı hakîkiyesine hamlolunması dahî müfessirîn-i kirâm hazerâtından pek çokları nezdinde müstelzem değildir. Hele Hazreti Âdem'in Hazreti Havva ile beraber bu zelleden dolayı istiğfâr ederek istiğfârları nezd-i ilâhîde makbûl olduğu âyet-i sarîha'-i Kur'âniye ile haber verilmiş ve binâenaleyh bundan nev'-i beşere hiçbir mes'ûliyet /497/ ve töhmet intikâl etmeyip Hazreti Mesih rûhullâhın bu yolda kurban edilmiş olması taraf-ı Kur'ândan tasdîk olunmak şöyle dursun bilakis reddedilmiştir. Zellenin mâhiyetine gelince müfessirîn-i kirâm'dan birçokları bunun manâ-yı mecâzîsine kâ'il oldukları gibi mutasavvifîn-i kirâm efendilerimiz hazerâtı bu nokta üzerinde müttefikler. Zîrâ Kur'ân-ı Kerîm'de Hazreti Âdem ve Havvanın memnû'iyeti yalnız [hâzâş-şecerati] diye bir ağaca takarrube mahsûs olup o ağacın mâhiyeti mu'ayyen olmadığı gibi buğday ve incir ve elma veya sâ'ir bir ağaç olması hakkında da akvâl-i müfessirinde ihtilâf vardır. Bir şey muhtelif-fih olduktan sonra akvâl-i mütehâlifinin her biri doğru olmakta /498/ veya olmamakta aynı ihtimâli hâ'izdirler. Hâlbuki mutasavvifîn-i kirâm hazerâtı Hazreti Âdem ve Havvanın vukû'-ı zelleden evvelki halleri bir safvet-i ma'sûmânedan ibaret olup zellenin ise meyve'-i hoş-güvâr-ı⁹³⁵ zevciyetten tezevvuklarıyla o safvet-i ma'sûmânedan hurûc demek olduğuna zâhib olmuşlardır ki elde bulunan Tevratların ahbârı dahî bu zehâbı te'yîd eylemektedir. Zîrâ ba'dez-zelle Hazreti Âdem'in ve Havvanın kendi kendi çıplaklıklarından haberdâr olarak yapraklar ile tesettüre lüzum gördükleri de bildiriliyor. Elma ve incir ve buğday gibi meyvelerden ekil⁹³⁶ etmekte insanı kendi çıplaklığından haberdâr edecek bir kuvvet bir hâssiyet⁹³⁷ bulunabilir mi? Yalnız şu te'emmül /499/ ve mülâhaza kifâyet eyler ki bu kıssa mecâza mahmûldür. İlk safvet-i ma'sûmâne sıbyânın racûliyet ve nisvâniyetlerinden haberdâr olmayarak binâenaleyh tesettüre dahî lüzum hissetmedikleri zamanın ma'sûmiyetine müşâbih olup tesettür lüzumunun hissi dahî zamân-ı bülûğlarına mahsûs ahvâlden olduğu gibidir.

⁹³⁵ Lezzetli, tatlı.

⁹³⁶ Yemek.

⁹³⁷ Özellik, hususiyet.

Hattâ bu hikmet-i hufye'-i ilâhiyede insanlar için nasıl bir terbiyenin maksûd olduğu bile cüz'î te'emmül ile görülüp anlaşılmaktadır. O ise zevc ve zevcenin birbirine mahremiyet-i tâmmesi ve emr-i takarrubun mübâh olması ile beraber bu keyfiyetin şâyeste'-i setr ve ihfâ bir keyfiyet olmasını [vallahî a'lemü bi's-savâb] ta'lîmden ibarettir. Herhalde bu meselenin Hıristiyanlar /500/ nezdinde hâ'iz olduğu ehemmiyetin yüzbinde birisi nezd-i İslâm'da mevcûd değildir. Yine Draper sözde devam ediyor. Diyor ki:

Hıristiyanlık kenîsesinin bu kitapları müdafaa vazifesi gibi bir bâr-gîrânı istihmâle⁹³⁸ kendisini mecbur görmesi ve bu sûretle kütüb-i mezkûrenin hâvî oldukları tenâkuzât ve sehviyât mes'ûliyetine iştirâk eylemiş bulunması şâyân-ı te'essüftür. Bu vazife olsa olsa Yahudilere âid olabilir idi. Zîrâ rivâyât-ı mezkûre onlar nezdinde vücûd bulmuş ve Hıristiyanlığa da bunları onlar nakil eylemişlerdir. Bundan ziyâde şâyeste'-i te'essüftür ki bir tenkîd-i sathîye bile zerre kadar mukâvemeti mümkün olamayan esfâr-ı hamse 'ulûm-ı hakîkiyenin mîzân ve miheki diye kabul edilmiş olsun. Bâhusus bu kitapların mâhiyetleri neden ibaret olduklarını bize gösterip öğretenler Hıristiyanlığın düşmanları da değildirler. Bilakis yine ricâl-i kenîsâiyeden mütedeyyin ve mu'tekid âdemler olup ekserîsi merâtib-i kenîsâiyenin en yükseklerine su'ûd eylemişlerdir. /501/

İhtâr ederiz ki:

Draper'in bu sözü kenîse hey'etinin bir 'âdet-i mer'üyesine mukâbil bir cevap-ı mukadderdir ki o 'âdet dahî kendi aleyhinde her kim bir mu'âhezeye girişecek olur ise kenîsenin [O bizim düşmanımızdır. Düşman tarafından tasdîk ve tahsîn sözleri beklenemez ya?] denilmekte bulunmasından ibarettir. Yine Draper kelâmda devam ediyor. Diyor ki:

Bir taraftan Protestanlar Tevratları hakîkat-i Kübra olmak üzere telakkîde ısrâr eyledikleri esnada diğer tarafta Katolikler papanın lâ-yuhtîliğini i'lân esbâbını tehyi'e⁹³⁹ ile meşgul idiler. Kenîse gayretkârânı cevâben diyebilirler ki bu lâ-yuhtîlik yalnız dîne âid maneviyât hakkındadır. Fakat bunun hudûdunu hangi hat ile tahdîd edecekler? [Ominisiyans] yani ['ilm-i küll] yalnız bir nev'-i mesâ'ile hasr edilemez. /502/ Lâ-yuhtîlik demek dahî tamamı tamamına ominisiyans demektir. Evet [İtalyan Hıristiyanlığı] denilmek lazım gelen Hıristiyanlığın

⁹³⁸ Yüklenme.

⁹³⁹ Hazırlama, hazırlanma.

mebâni'-i esâsiyesi kabul edilmek icab eyler ise lâ-yuhtî bir papa kabul etmek o esâsın mukteziyât-ı mantikiyesinden olur. Böyle bir meselenin akıl ve hikmete külliyyen mugâyeretinden dahî bahse hâcet kalmaz. Yalnız Papalık makamının târihini bilmek yani bu makama gelen zevâtın tercüme'-i hâllerini okumak kâfidir. târih-i mezkûr hükûmât-ı dünyeviyyenin dûçâr olabileceği hatîatın misallerini ve terâcim-i ahvâl-i mezkûre beşeriyetin dahî müsta'id⁹⁴⁰ olabildiği ma'âyib ve cinâyâtın envâ'mını irâ'eye kâfidir. Lâ-yuhtîlik kânununun resmen ilânı 'ulûm ve hikmetle münevver olan Katoliklerin 'umûmiyetle kabulüne kat'â mazhar olabilmesi muhtemelâtтан değil idi. Akl-ı selîme bu kadar mugâyir ve 'inde'l-ukalâ bu derecelerde müstenfir olan bir meselenin lâıyk olacağı vecihle bu lâ-yuhtîlik meselesi dahî müdhiş muhâlefetlere dûçâr oldu. Pek çok zevât hükmetmişlerdir ki eğer bir taraf /503/ için lâ-yuhtîlik ihtimâli tahattur edilebilir ise o taraf dahî olsa olsa 'umûmî bir konsil olabilir. Hâlbuki 'umûmî konsiller dahî kendiliklerince müttetik olamamışlardır. Bâhusus birtakım zevât ihtâr etmişlerdir ki bazı kere konsiller papaları dahî tahattâ' ve mu'âheze ederek 'azillerine kadar re'y vermişlerdir de papaların her türlü nüfûzu bunlara mukâvemet edememişlerdir. Protestanların [Lâ-yuhtîlik kenîsenin hey'et'-i 'umûmiyesindedir diye ettiğiniz da'vâ hangi berâhîn ile sabittir?] su'âlîni Katoliklere sormaları haksız değildir. Bâhusus ki Nasrâniyet kenîsesinin hakikat ve 'umûmiyet sûretiyle yalnız bir konsilde olsun ictimâ' eylemiş bulunması sabit ve muhakkak değildir. Hem hakikat denilen şeyin ekseriyet-i ârâ ile bulunabileceği ve ekalliyet-i ârâda bulunamayacağı nedendir? Kaç defa vâki olmuştur ki yalnız bir tek âdem bütün insanlara karşı hak ve hakikat kendisinde olduğunu isbat edebilmiştir. Keşfiyât-ı cesîme ve mühimmenin kâffesi hep /504/ bu noktayı meydân-ı vuzûha koymaktadırlar.

Deriz ki:

İşbu lâ-yuhtîlik meselesi tâ zamanımıza kadar Katolik mebâni'-i îmâniye ve itikâdiyesine idhâl edilmemiş olduğu halde 'an 1846 ilâ 1878 Papalık etmiş olan müteveffâ Dokuzuncu Pius mebâni'-i itikâdiyeye yeniden bazı şeyler ilavesine muvaffak olduğu sırada buna dahî muvaffak olmuştur. Bu mesele zamanımıza âid vukû'âtтан olduğu cihetle bunun lehinde aleyhinde yazılmış olan birçok şeyleri okumuşuzdur. Eski zamanlarda olsa idi bu meselenin aleyhinde bulunanlar itirâzât-ı

⁹⁴⁰ İstidadlı, kabiliyetli.

vâki'alarını o kadar serbest olarak yazamayıp her mu'terizin fikri kendi kuyûd-ı /505/ husûsiyesinde mahfûz kalır ve çok zamanlar sonra ancak meydana çıkabilir idiyse de işbu ondokuzuncu asr-ı miladiden sülûs-i ahîri esnasında bütün Avrupa ve Amerika erbâb-ı kalemi mütâla'ât-ı mahsusasını ilânda muhtâr buldukları cihetle herkes düşündüğü şeyleri yazmıştır. Hattâ mesele yalnız Katolik 'âlemine münhasır dahî kalmamıştır. Yalnız Protestanlar Katolikliğe itirâzen bu meseleye iştirâk etmekle dahî kalmayıp dinli dinsiz erbâb-ı fikir ve hikmetin adeta kâffesi iştirâk eylemişlerdir. Bu münâzara'-i 'umûmiye meyânında erbâb-ı fikir ve hikmetin ve hattâ Protestanların değil a Katoliklerin bile iz'ân sahibi olanları insanoğlundan birisi velev ki Papalık makamında /506/ bulunsun sehiv ve hatadan sâlimiyet iddiâsına kıyâm edecek olur ise kendisine beşeriyetin fevkinde bir mevkî' tayîn etmiş olacağını yazmışlardır. O zamanlar Osmanlı muharrirleri içinde temeyyüz eylemiş bulunan bir zât [Enbiyâ'-i kirâmdan bile zelleler sūdûru her dîn ve mezheb nezdinde müsellemler iken beşeriyet-i 'âdiye derecesinde bulunan bir âdemin sehiv ve hatadan masûniyet iddiâsında bulunması pek gariptir] tarzında beyân-ı mütâla'a eylemiş idi. O zaman şu sözü pek beğenmiş olduğumuz için hafızamızda kalmış. Fakat dokuzuncu Pinin bu da'vâsını bir konsile kabul ve tasdik ettirmesi asla dūcâr-ı müşkilât olmamıştır. Zîrâ bu mesele öteden beri Papalık makamının /507/ matmah-ı nazarı olup o zamanlar ise Papalık makamı hem hükûmet-i rûhâniye ve hem de hükûmet-i cismâniyeyi câmi' idi. Yani İtalya devleti henüz Roma vilâyetiyle onun etrafında bulunarak Papalık hükûmet-i cismâniyesine tâbi' bulunan sancakları zabt ve İtalya ittihâdına ilhâk eylememiş idi. Hükûmet-i cismâniye demek adeta bir krallık bir İmparatorluk idi. Binâenaleyh o hükûmete tâbi' bulunan yerlerde hiçbir papaz tasavvur olunamaz idi ki papanın böyle bir emeline muhâlefet edebilsin. Bundan mâ'adâ Fransa'da dahî üçüncü Napolyonun teşkil etmiş olduğu hükûmet-i İmparatoriye mevcûd idi. Bu İmparatorluğun müstağnî'-i tafsîl ve tezekkâr olan sûret ve keyfiyet-i teşekkülü /508/ Katolik mezhebine ve binâenaleyh Papalık makamına ziyâdesiyle temellük⁹⁴¹ ve irtibâtı müstelzim oluyor idi. Bunun için Dokuzuncu Pius bir zamandan beri Fransız kenîselerinde münhal olan menâsıb-ı rûhâniyeyi hep şu lâ-yuhtîlik mebnâ-yı itikâdını kabule takarrub eden zevâta tevcîh ettiriyor idi. İspanya ve Almanya ve Avusturya tevcîhât-ı rûhâniyesi de böyle bir nüfûz altında vukû'a geliyor idi. Elhâsıl bu mesele'-i mühimmenin müzâkeresi için akdolunan konsile davet edilen a'zânın kâffesi zaten mekâsıd-ı dünyeviyelerinden

⁹⁴¹ Yaltaklanma, dalkavukluk.

dolayı bu lâ-yuhtîliğe muvâfakat eylemiş bulunan zevâtın intihâb olundular. O halde de papa cenapları nâ'il-i emel olmakta müşkilât çekmediler. /509/ Şu kadar ki konsile buna dâ'ir verilen hüküm Papalık makamı için menfaatten ziyâde mazarratı mûcib oldu. Zîrâ papazlık ve rahiplik sıfatını hâ'iz bulunanların bile birçoğu bu kararı nefretle telakkî ederek halkın ise binde biri bile karar-ı mezkûru tahsîn edemeyip kemâl-i nefretle telakkî eylediler ki o zamana kadar papanın hükûmet-i cismâniyesinden çendân müştekî olmayan Katolikler esbâb-ı kesîre'-i sâ'ireye ilaveten bu meselenin dahî gösterdiği sebebiyet üzerine İtalya'nın iltihâk ve tevahhüd fırkasıyla birleştiler ve tamam Fransa ve Almanya muhârebesi netîcesinde Fransa'da hükûmet-i İmparatoriyenin tebeddülü meselesi meydana çıkar çıkmaz papanın hükûmet-i cismâniyesine /510/ tâbi' olan yerler ahali İtalya kralı Viktor Emanuelli davet ederek zimâm-ı idarelerini onun eline teslîm eylediler. Zaten Papalık makamı bu yoldaki iddiâlarıyla bütün Katoliklerin nefretini celbeylemiş olduğundan son senelerinde kendi hükûmet-i cismâniyesini kendi kuvve'-i askeriyesiyle muhâfazadan da aciz kalarak Fransa'dan bir kolordu celb ettirmiş ve hükûmet-i cismâniyesini o vasıta ile muhâfaza ettirmekte bulunmuş idi de nihâyet bu Fransız kolordusu dahî geriye alındığı zaman Papalık hükûmet-i cismâniyesi muhâfazasız kalmış idi. İşte bu nukâta nazaran Papalık makamı şu lâ-yuhtîlik muvaffakiyetinden dolayı maddeten mütezarrır olup manâ ve rûhânî olan /511/ cihete gelince bundaki kazancının dahî yüz güldürecek bir kazanç 'addolunabileceğini hiçbir 'âkil teslîm edemez. Zîrâ kenîse erbâbından bile yalnız mekâsıd-ı maddiye ve dünyeviye tâlipleri bu kararı tasvîb edebilip başkaları hâlâ tasvîb ve istihsân edemedikleri gibi Katolik mezhebine sâlik olan halkın binde dokuz yüz doksan dokuzu bu lâ-yuhtîlik meselesinin Katolikliğin en yeni zülü 'addeylemektedirler. Hakîkatin ekseriyet-i ârâ ile bulunabilip bulunamayacağı meselesine gelince umûr-ı dîniyenin öyle parlamentolarda re'y toplamak sûretiyle takrîri hikmet-i İslâmiyeye külliyyen mugâyirdir. Şimdilerde bazı erbâb-ı müferrita⁹⁴² erbâbı [icmâ'-i ümmet] /512/ sözünü bazı mugâlatât ve safsatayâtta dillerine dolamışlar ise de onun hakikat ve mâhiyetini bilmeyerek butlân üzerine davalarını binâ eylemektedirler. İslâm'da [Ke-Enbiyâ'-i benî isrâ'îl] ve [veresetü'l-'ulemâ] unvanlarıyla temyîz edilmiş ve Kur'ân-ı Kerîm tarafından dahî imtiyâz-ı [hel yestevîne] ile bittemeyyüz [verrâsihûne fil-'ilim] takdîr-i ilâhîsine mazhar olmuş bulunan 'ulemâ-yı kirâm meyânında i'sâr-ı evveliye'-i İslâmiyede birtakım müctehidûn-i râsihûn

⁹⁴² Tefrît eden, kısaltan.

gelmişlerdir ki onlar Kitâbullâhdan sünen-i seniye den icmâ‘dan kıyâsâtta mümkün ve müyesser olabilen ictihâdları semerâtıyla ahkâm-ı lâzimeyi ta‘yîn eylemişlerdir. Bu kudret-i ‘ilmiye ve niyât-ı sâfiye ve sâlimeleriyle beraber hiçbirisi lâ-yuhtîlik /513/ davasında bulunmayıp e‘imme’-i erba‘a hazerâtı gibi milyonlarca nüfûs-ı İslâmiye tarafından muktedâ-bih ve imâm olmak makbûliyet-i cihân bahâsına mazhariyetleri ise mücerred halkın ihtiyâr ve kabûlü sûretiyle vukû‘a gelmiştir. İttibâ‘ eylediği hikmet-i esâsiye bundan ibaret bulunan bir Müslümana falan yerde mukîm bir zâtın yegâne muktedâ-yı cihân olması ve her ne diyecek olursa kabul edilip tâbi‘ kalınması taht-ı mecbûriyette bulunacağı söylenecek olsa o Müslüman böyle bir şeyi mümkün değil zihnine sığdıramayarak bunu eğer tatsız bir latîfeye hamletmeyip de ciddiyetine inanacak olur ise böyle bir sözü söyleyenin mutlaka noksânî’-i ‘aklına kâ’il olacağı şüphesizdir. İtikâd /514/ denilen şeyin bir taraftan icbâr olunması yani bir kimseye [sen mutlaka şöyle düşüneceksin] denilmesi bir Müslümanın aklına sığdırılabilecek mevâddan olmayıp Müslüman itikâd edeceği şeyleri hüsn-i kabûl-i tâmmı ile itikâd eyler. Zaten itikâdiyâtta hüsn-i kabûl-i tâmmi mazhar olmayacak bir şey bulunmaz ki itikâdında tereddüd edilsin. Herhalde Katolik mezhebinin şu meselesi kendi erbâbını ne derecelerde dûçâr-ı hayret eylemiş ise bunun bir Müslümanda mûcib olacağı hayret onun birkaç bin misline bâliğ olacağı derkârdır. İmdi her mü‘min-i Müslim kendi mebâni’-i itikâdiyesiyle bir de edyân-ı sâ’irenin mebâni’-i itikâdiyesini şu yolda mukâyese ederek Müslüman /515/ olduğu için Hakk Teâlâ Hazretlerine hamd ve senâsını tezyîd eyler ise hakîkten kadirşinâslık göstermiş olur. Draper işbu sekizinci bâbını dahî şu vecihle resîde’-i hadd-i hitâm ederek diyor ki:

İşbu lâ-yuhtîlik meselesi gibi mesâ’il-i ilim ve hikmet bir yola ifrâğ edemez. Dîniyâtta hakîkat-i Kübra nerede olduğunu ta‘yîn ile iştigâl eyliyemez. Hakîkat-i Kübra Tevratlarda mıdır papa cenaplarında mıdır yoksa konsillerin elinde midir ilim ve hikmet bunu hükmetmez. Herkes hakkında kendisi teslîm etmiş olduğu gibi kendi hakkında dahî şu hak ve salâhiyetin teslîm olunmasını ister ki ‘ulûm dahî kendine mahsûs olan hakîkat-i kübrayı kendisi bulup ta‘yîn eylesin. târihin dâ’ire’-i vukûfu haricinde bulunan rivâyâta itibâr etmez ve konsillerde verilen ekseriyet-i ârâya isnâd-ı ehemmiyet eylemez ve bir âdemin lâ-yuhtîlik davasında bulunmasından dolayı tenkîd ve /516/ muhâkemesini zamana ve ezminenin akıl ve iz‘ânına havaleden başka bir şey demez ise buna ta‘accüb etmemelidir. Zîrâ ‘ulûm yalnız başkaları hakkında değil kendi keşfiyâtı hakkında dahî bu derecelerde

bîtarafdır. İncizâbât⁹⁴³ kânunu gibi keşfiyât-ı mühimmenin âsâr-ı zâhire ve tabî'iyeye tevâfuk etmediği gösterilir ise 'ulûm asla inad etmeyip daha doğru olduğu isbat edilen şeyi kabul eder. Onun gördüğü kitap ancak kitâb-ı tabî'attır ki sahâyifi herkese mekşûfdur. Kendi ahkâmını neşr için kuvve'-i cebriyeye Engisizyonlara filânlara ihtiyâcı yoktur. İğrâz ve mekâsîd-ı dünyeviye onun yanına bile yanaşamaz. Gayret-i ta'assub nedir bilmez. Yeryüzüyle iştigâli yeryüzünde görülen âsâr-ı kudretin hüsn ve mükemmeliyetinden ve gökyüzüyle iştigâli dahî onu tezyîn eyleyen şümûs ve 'avâlem-i bî-nihâyeden ibarettir.

Biz dahî bu bâbı şu sözler ile resîde'-i hadd-i hitâm ederek deriz ki:

Bizce hakikat-i Kübra Tevrat'tan /517/ ibarettir diye asla hükmlenemez. Tevrat hakkında bugün bizim kendi hükmümüz Draper'in haber verdiği vecihle müsteşriklerin nazariyâtını tamamiyle kabulden ibaret olup bizden evvel İslâm'ın Tevratı nasıl telakkî eylediklerini göstermek için dahî muharrefiyet-i Tevrat ve İncil meselesini ba'de'l-ihâtâr Ebul Fidâ'nın târihinden fıkra'-i âtiyeyi naklederiz ki yedi sekiz yüz senelik bir fıkra'-i târihiyenin derece'-i ehemmiyeti muhtâc-ı tafsîl değildir. İşte Ebul Fidâ diyor ki:

[Yahudun kitabı Tevrat'tır. Tevrat esfâr-ı hamsenin mecmû'undan ibarettir. Hülâsası Hazreti Musa'ya nâzil olan elvâha⁹⁴⁴ müşâbihtir. Tevrat'ta cennet, cehennem, kıyamet, /518/ haşr, neşr zikrolunmamıştır. Onda zikrolunan mükâfât, mücâzât hep dünyevîdir. İbadete, tâ'ata bedel a'dâya gâlip gelecekleri, çok zaman ömür sürecekleri, vüs'at-ı rızka nâ'il olacakları va'd ve tebşîr olunmakta ve ma'siyete mukâbil de a'dâya mağlûb olacakları, kurâk, zulmet, ğabâr, mevt, emrâz ve sâ'ire misillü âfât-ı Arziye ve semâviyeye ma'rûz bulunacakları haber verilmektedir. Tevrat'ta zemm-i dünya, zühd, takvâ zikrolunmadığı gibi bir salât-ı ma'lûme bir ibadet-i ma'kûle dahî zikrolunmamıştır. Tevrat hep batâletleri, lu'biyyât, lehviyyât gibi sefâhetleri emreder. Tevrat birçok garîbeleri de ihbâr eyler. Ezcümle gûyâ /519/ Hazreti Yakubun oğlu [rubil] pederinin câriyesine zinâ etmiş! Pederi de bu çirkin işe vâkıf olmuş! Kezâlik benî müşârun ileyhin cariyesinden olma oğlanları pederlerinin kadınlarıyla zinâ ederler imiş! Yusuf bu işten haberdâr olmuş! Ba'dehû gidip babasına söylemiş! Kezâlik Hazreti Yakubun oğlu Yahûdâ nübüvveti zamanında gûyâ bilmeyerek oğlunun karısına zinâ etmiş! Ücret-i zinâ olarak da mezbûreye bir oğlak vereceğini va'd eylemiş! Ve 'imâmesiyle mührünü rehin makamında ona vermiş! Ba'dehû oğlağı göndermiş ise de

⁹⁴³ Çekim.

⁹⁴⁴ Levhalar, üzerine yazılan ve resim yapılan şeyler.

mezbûre ondan hamile olmuş olduğundan bahisle ne rehini teslîm etmiş ne de /520/ oğlağı kabul eylemiş. Bunun üzerine Yahûda gazab edip mezbûrenin ihrâk bin-nâr edilmesini emretmiş! Fakat sonradan onun fil-hakika kendi gelini olduğunu anlayınca mezbûreyi afv eylemiş! İşte Tevrat bunlar gibi nice garâ'ibi mutazammındır ki biz onların hepsini zikirden istihyâ ve a'râz⁹⁴⁵ eyledik].

Bizce hakikat-i Kübra ancak Kur'ân-ı 'azîmü's-şândır. Kur'ân-ı 'azîmü's-şân bize kâfidir. Zîrâ 'ulûm-ı evvelîn ve âhirînin prensiplerini hâvîdir. Hattâ Draper'in dermiyân eylediği 'ulûm prensibi dahî o meyânda dâhildir. Hakk Subhânehû ve Teâlâ Hazretleri 'ulûm-ı mezkûre ile iştigâli Kitâb-ı Kerîminde bize emretmiştir. /521/ Bu iştigâl şahs-ı vâhidin yed-i inhisârında değildir. Zîrâ [ve fevka külli zî 'ilmin 'alîm]⁹⁴⁶ kânunu cârîdir. Maksud ve niyeti hayr ve selâmete ma'tûf olmak şartıyla iştigâlât-ı 'ilmiyesinde vâsıl-ı hakikat olanlar şöyle dursun dûçâr-ı hatâ olanlar bile me'cûrdur⁹⁴⁷. Bu Kitâb-ı Kerîm nâzil olduğu günden bugüne kadar herhangi kavmin 'urvetü'l-vüskâsı⁹⁴⁸ olmuş ise cümlesinin 'ulûmdan imtinâ'nı değil 'ulûm ile iştigâlini müstelzim olup kendi zamanından evvel her 'ilmin derecesi ne ise onu birkaç kat i'lâdan⁹⁴⁹ mâ'adâ bazı 'ulûm-ı cedîdenin keşfine dahî yollar açmıştır. Ne Kur'ândan ve ne de onunla ictihâd ve icrâ-yı ahkâmdan dolayı hiçbir kavim Engisizyon i'tisâfâtına takarrub /522/ edebilecek değil â milyonda bir kısmına müsâvî tutulabilecek i'tisâfâ dûçâr olmamıştır. Müslüman olup da doğrudan doğruya Kur'âna tâbî' olan akvâm değil â Müslüman olmadıkları halde zimmet-i şerî'at-ı şerîfede bulunan kavimleriyle Kur'ân nâmına öyle bir i'tisâfî hiçbir yerde hiçbir vakit görmemişlerdir. İşte târih meydandadır. Bir misli var ise gösterilmelidir. Kurûn-ı İslâmiye⁹⁵⁰ zarfında memâlik-i İslâmiyede sefk-i dimâ⁹⁵¹ vukû'a gelmiş ise ya Hülâgû ve Timurlenk gibi barbarların veyahut bazı tavâ'if-i mülûk gibi turûdilerin şedâ'id ve haşyânesi eseri olarak vukû'a gelmiştir. Şerî'at-ı şerîfe ise onları tasvîb şöyle dursun dünyaca men'ine kudreti /523/ yettiği kadar gayretle bu ahvâlin mücâzât-ı uhreviyesini dahî kendi sahâyif-i hakikat beyânında o erbâb-ı vahşete irâ'eden bir an hâlî kalmamıştır. Elhamdülillâhi 'ale'l-İslâm.⁹⁵² Kefânâ Kitâbullâh.⁹⁵³

⁹⁴⁵ Utanma ve yüz çevirme.

⁹⁴⁶ Yusuf Suresi; 76. Meali: "Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır".

⁹⁴⁷ Ecri ve sevabı verilmiştir.

⁹⁴⁸ Sağlam sap, doğru yol, İslâm.

⁹⁴⁹ Yükseltme, yüceltme.

⁹⁵⁰ İslâm devirlerinde.

⁹⁵¹ Kan dökme.

⁹⁵² Hamdolsun ki İslâm üzereyiz.

⁹⁵³ Allah'ın Kitabı bize kâfidir.

DÖRDÜNCÜ CİLD
DOKUZUNCU BÂB
HÜKÛMET-İ KÂ'İNÂT HUSÛSUNDAKİ TEBÂYÛN

Draper işbu dokuzuncu bâbda bast ve temhîd eyleyeceği mevâddı ber vech-i âtî hülâsa ediyor:

Kâ'inâtta icrâ-yı hükümet meselesini iki sûretle tasavvur kâbildir --- Birincisi bu hükümetin bir tasarruf-ı ilâhîden ibaret olması --- İkincisi bu hükümetin bir kânuna tâbî' bulunması --- Papaz takımı birinci sûreti tasvîb ederler --- İkinci sûreti kabul ettirmek için vukû' bulan teşebbüslerin hülâsasası --- Cümle'-i Şemsiye üzerinde cârî /3/ olan kânunu Kepler'in keşfetmesi --- Hakîm mûmâ ileyhın eserleri hükümet-i papa'ye tarafından men' olunması --- Kuvvet felsefesinin esâsını Da Vinci'nin vaz'ı --- Galile'nin hikmet-i mihânikiye kânunlarını keşfi --- Bu kânunları Newton'un ercrâm-ı semaviye harekâtına bit-tatbîk Cümle'-i Şemsiye'nin bir iktizâ-yı riyâzî ile idare olduğunu isbat etmesi --- Bu netâyici Herşeylin bütün kâ'inâta ta'mîmi --- Nebuluslar hakkındaki efkâr --- Kenîsenin itirâzı --- Kürre'-i Arz'ın hilkatinde kânunun ahkâmı cârî olduğunun berâhîni --- Hayvânât ve nebâtât sunûfunun tekâmülünde dahî hükm-i kânunun mer'iyeti --- Hayvânât ve nebâtâtın hilkat sûretiyle değil tekâmül sûretiyle yaratıldıkları --- Mer'iyet-i kânunun milel-i beşeriye târih-i terakkîsinde dahî görülmesi --- Protestan mezheplerinden bazıları nezdinde bu fikrin kısmen kabul olunmuş bulunması.

(İhtâr) Şu mevâdd-ı münderice hülâsasının delâletlerinden anlaşılıyor ve ileride /4/ edilecek tercümelerden dahî mümehhiden⁹⁵⁴ görülüp anlaşılacaktır ki Draper'in gittikçe ehemmiyet-i mündericâtını arttırdığı ebvâbın en mühimi bu bâbdır. Bu bâbda profesör cenapları kâ'inâtın gerek hilkati ve gerek tasarruf ve hükümeti bir Hâlik-i zî-şândan müstağnî olduğu tahayyülâtında bulunan felâsifenin o vehim ve hayâli üzerine binâ-yı efkâr eyleyecektir. Onun sözlerini tercümeyle başlamazdan evvel şu ihtârı dermiyândan maksûdumuz işbu dokuzuncu bâbın mevâdd-ı mündericesindeki ehemmiyete lâayık ve mütenâsib olmak üzere kârî'lerimizin daha şimdiden ihtiyatlı davranmalarını tenbîh eylemektir. Vâkı'â bi-tevfik-i teâlâ ve tekaddes Draper'in her mesele'-i felsefyesine mukâbil îrâd eyleyeceğimiz mülâhazât-ı /5/ fenniyeden 'inde'l-kârî'în tahakkuk edeceği

⁹⁵⁴ Geniş olarak.

vecihle hikmet-i İslâmiyemiz bu bâbın hâvî olduğu itirâzâtan mühâcemâttan dahî bil-külliye masûndur. Bu itirâz ve mühâcemât⁹⁵⁵ dahî mahzâ Hristiyanlık kenîsesinin ulûhiyet ve rabbâniyet hakkında bid'at-ı mahza nev'inden olarak teşkîl eylediği akîdeler aleyhine tertîb olunmuş şeylerdir. Ancak bir latîfe'-i mahsûsa olmak üzere haber vereceğiz ki hâlikdan istiğnâ⁹⁵⁶ üss-i bâtılı üzerine mübtenî bulunan evhâm ve tahayyülâtı işbu dokuzuncu bâbda zemîn-i iştigâl ittihâz eylemiş olan profesör Draper'in kendisi bu hikmet-i bâtılayı hakîkaten kabul etmiş olanlardan değildir. Kitabın daha ilerisine doğru /6/ îrâd eyleyeceği mesâ'ilden kat'-ı nazar kitabının mebde'inden buraya kadar gerek Nasrâniyetin evâ'ilindeki sâfiyet ve hakkiyete ve gerek İslâmiyet'in vâcib-i Teâlâ ve tekaddes hakkındaki itikad ve îmânında görülen hâlisiyet ve nezâhete dâ'ir söylemiş olduğu sözler ve kenîsenin bu safvet ve hâlisiyet ve nezâhet ve hakkiyetten bilâhere tebâ'ud eylemiş olmasından dolayı yağdırdığı serzenişler göstermiştir ki Draper'in kendi meslek-i hikmeti vücûd-ı vâcibe kâ'iliyet⁹⁵⁷ ve kanâ'atten hiç de ba'îd değildir. Yalnız sıfât-ı ilâhiyeye Hristiyanlığın ilaveten isnâd etmiş olduğu birçok şeylere mu'ârızdır. Bu halde kendisi Avrupa'nın sâ'ir yüzlerce ve hattâ binlerce ilah-şinâsân hükemâsı gibi /7/ tamamıyla muvahhid ve münezzehe bir zâttır. Fakat sıfât-ı ilâhiyeye zamîmeten ve hakkiyet-i îcâba mugâyireten kenîsenin isnad eylediği şeyler ile mahzâ kendi menâfi' ve i'râz-ı dünyeviyesini te'mîne çalışıp fil-vâki' isnâdât-ı mezkûre üzerine bil-istinâd nev'-i beşerin başında bir belâ olup binlerce sene devam dahî eylemiş bulunmasıyla mesâlik-i mütevvî'a hikmet-i sâliklerinin kâffesi mücerred kenîseyi artık ğâ'ib etmiş olduğu kuvvetin tekrar istirdâdı ihtimâlından dahî mahrum ve me'yûs etmek için onun tasavvur ettiği rubûbiyeti inkâra kadar vardıklarını Draper bu mühim eserinde sükût ile geçiştiremeyerek şu mebâhisi serd etmiştir. Yoksa sûret-i /8/ katiyede münkir yani kâ'inâtı yaratan ve kâ'inâta tasarruf ve hükümet eden bir kudret-i bî-nihâyenin vücûduna mübâyin olarak hükemâdan adeta hiçbir kimse görülmeyip mesele yalnız o kudret-i bî-nihâyenin ta'rîf ve tasvîrindeki ihtilâfdan ibaret kalmıştır. Evet ihtilâf yalnız bu ta'yîn-i ta'rîfededir. Nasıl ki ittifâk dahî kenîsenin ta'rîf eylediği rubûbiyetin katiyen gayr-i kâbil-i kabûl olması noktasındadır. Mebâhis-i âtîde bu mevâdd-ı mühimmeyi mükemmelen temhîd ve îzâh eyleyecektir. İşte Draper bu temhîd ve îzâha bil-mübâşere diyor ki:

⁹⁵⁵ Hücumlar, saldırılar.

⁹⁵⁶ Nazlanma, ağır davranma, çekinme.

⁹⁵⁷ İnanmışlık, akli yatmış olmak.

Bu dünyada tasarruf ve hükümet kaziyesinin iki türlü te'vili vardır. Birisi 'ale'd-devâm ve 'ale'l-istimrâr Hakk Teâlâ'nın tasarruf ve hükümet-i 'âlem ile meşgul olması ve diğeri dahî kânunun te'sîr-i /9/ lâ-yetegayyerinden ibaret bulunmasıdır. Papaz takımı dâima birinci sûrete meyl edeceklerdir. Zîrâ onların vazifesi ibadet ve dua edici insanlar ile tasarruf ve icrâ eyleyici Hakk Teâlâ arasında vesâtattan ibarettir. Onların nezd-i ilâhîde nüfûzları ne kadar çok farz olunur ve Hakk Teâlâ'nın icrâ'âtı kabl'el-vukû' onlara ma'lûm olabileceği hakkındaki zan ve itikâd ne kadar kuvvet bulur ise halk nazarındaki ehemmiyet ve nüfûzları dahî o kadar artar. Roma-yı Kadîmde (yani Roma'nın putperestlik zamanında) papazlık makamında bulunanların en büyük kuvveti bilhassa ahvâl-i müstakbeleyi hâtiflerden⁹⁵⁸ istihbâr ve insanlara ihbâr etmeleri cihetinde idi. Hâtifden mâ'adâ zebh⁹⁵⁹ olunan kurbanların ahşâsını muayeneden ve tuyûrun tayerânından⁹⁶⁰ dahî manâlara çıkarıp gûyâ ma'bûdun insanlar hakkındaki gazaplarını teskîn ve lütuflarını te'mîn için halka kurbanlar zebh ettirmek dahî mesâ'i-yi vâkı'alarının esâsı idi. Roma-yı Cedîdde (yani Roma'nın Hıristiyanlık zamanında) /10/ erbâb-ı kenîse bu davaları bu vazifeleri daha ileriye götürdüler. Kendi tavassutlarıyla Hakk Teâlâ'nın insanlar hakkındaki ma'lûmât-ı mukadderesini tebdîle kadar muktedir olmak davasına çıkıştılar. Nev'-i beşeri tehdîd eden kazaları belaları def' etmek ve nev'-i beşeri mes'ûd edeceğinden dolayı arzu olunan eltâf-ı⁹⁶¹ ilâhiyeyi celp ve cem' eylemek iktidârını da iddiâ ettiler. Bu iddiâlarını isbat için havârik icrâsına kalkıştılar. Yani tabî'atın lâ-yetegayyer olan tertîb ve intizâmını tagyîr ve ta 'dîl edebilmek cesaretini bile göze aldılar. Binâenaleyh cihanda tasarruf ve hükümet emrinde ahkâmı bi-gayr-i tagayyür⁹⁶² cârî olan kânunun en büyük düşmanı papazlar olmak beyhûde değildir. İşbu tasarruf ve hükümet-i kânuniye meslek-i hikmeti papazların rif'atini tenzîl ve ehemmiyetini taklîl ediyor gibi görünüyor da onun için! Onların iddiâsına göre insanların recâlarından niyazlarından takdîrât-ı ezeliyesini tagyîr etmemek derecesinde müte'essir olmamak şân-ı /11/ rubûbiyete mugâyir imiş. Takdîr-i ezeliyi muhâfazada müstemirr olacak rubûbiyet adeta bârid ve tahassüs ve te'essürden ba'îd kalır imiş. Binâenaleyh papaz takımı takdîr-i rabbânînin kâbil-i tagyîr olamayacağı ve

⁹⁵⁸ Sesi işitilip kendisi görünmeyen kimseler.

⁹⁵⁹ Kesme, boğazlama.

⁹⁶⁰ Uçan hayvanların uçmalarından.

⁹⁶¹ Lütuflar, iyilikler.

⁹⁶² Değişme olmaksızın.

kazâ ve kaderin hükmü herhalde yerini bulacağı akidesinden pek ziyâde korkmaktadırlar.

Biz deriz ki:

Yalnız şu birinci fıkra bir te’emmül-i mahsus ve bir dikkat-i lâyika ile okunur ise şu dokuzuncu bâbın bütün mevâdd-ı mündericesi hakkında şimdiden bir fikir icmâli hâsıl edilmiş olur. kâri’lerimizin nazar-ı dikkatini evvel be-evvel fıkranın son satırları üzerine davet eyleriz. Takdîr-i ilâhînin behemehâl yerini bulacağı akidesinden korkuluyor imiş. Kenîse erbâbına icrâ-yı tavassut meydanı /12/ kalmayacak da onun için! İslâm ise kazâ ve kadere îmânî mebnî’i îmâniye meyânına idhâl etmekle işte bu hikmete karşı kenîse aleyhine vukû ‘ bulacak taarruzâtan İslâm’ın masûn kalacağı bir emr-i muhakkaktır. İleriye doğru biraz temhîdâta giriştiğimiz zaman burada [tasarruf-ı ilâhî] tabir olunan şey ile [kânun] tabir olunan şey arasındaki münasebet dahî görülecek ve hikmet-i İslâmiye nazarında bunun ikisi bir demek olduğu anlaşılacak İslâmiyet’in bu cihetten dahî ‘ulviyeti kendi kendisine meydana çıkacaktır. Zîrâ Draper buraya kadar [kânun] kelimesini yapayalnız îrâd eyliyor. Onu [tabî’at] veyahut [madde ve kuvvet] gibi şeyler ile henüz /13/ takyîd ve ta’yîn etmiyor. Bu kânunun mâhiyetini ta’yîn ettiği zaman onunla şimdi burada kaleminden düşürdüğü [kazâ] ve [kader] kelimeleri arasındaki nisbeti tetkik edeceğiz ve hikmet-i İslâmiyemiz ıstîlâhâtında gerek tabî’ata ve gerek başka bir şeye izâfeten bir [sünnet] kelimesi bulunup bu ise [velen tecide li sünnetillâhi tebdîlâ] yani [sünnet-i ilâhiyede asla ve ebeden tebdîl bulamazsın] hükmüyle tefsîr olduğundan ve bu da Draper’in o [kânun] kelimesine ta’lîk ettiği [hükmü ve te’sîri lâ-yetegayyer] cümle’-i tavsîfiyesinin adeta aynı görüldüğünden bu noktalar üzerinde icrâ olacak mukâyesâtın en şiddetli münkir ve mu’terizleri dahî sükûta mecbur edeceğini şimdiden sûret-i katiyede /14/ ümid eyleriz. Bast edeceğimiz şeyleri henüz temhîdden evvel bu sûrette ihbârdan maksadımız ise bundan evvel derc etmiş olduğumuz ihtârın hükmünü te’yîd ve takviyeden ibarettir. Yani Draper’in işbu dokuzuncu bâbı vücûd-ı vâcibden istiğnâ meselesi gibi ehemmiyetli ebvâb iken hikmet-i İslâmiyenin metânetine karşı bu ehemmiyetin hiç menzelesine inmesinden daha latîf olmak üzere hikmet-i İslâmiyenin bir şemmesine ta’alluk ile yine onu o nisbette takviyeye medâr olacağını şimdiden kâri’lerimize gösterip mündericât-ı âtiye hakkında ona göre nazar-ı dikkatlerini açmaları için bu haberciği vermekteyiz. Amma Roma’nın gerek putperestlik ve gerek Hıristiyanlık zamanlarında dîn ulularının /15/ takındıkları tavra gelince böyle bir şeyin mümâsilini İslâmiyette aramak bil-külliye beyhûde olacağı muhtâc-ı tafsîl

değildir. Hıristiyanlıkta [kilerje] ve edyân-ı kadîme'-i sâ'irede diğer unvanlar ile yâd olunan hey'et-i kenîsâiye gibi bir hey'eti İslâmiyette aramak hakîkaten ve bil-vücûh⁹⁶³ beyhûdedir. İslâm'da ne bir şahıs ve ne de bir hey'et kullar ile Hakk Teâlâ ve tekaddes Hazretleri arasında tavassuta ve takdîrât-ı ezeliye ve ebediyeyi tağyîr ve ta'dîl za'miyle icrâ-yı nüfûza kalkışmak garâbetine dûçâr olmamıştır. E'imme'-i kirâm hazerâtı ictihâdât-ı 'ilmîyeleriyle ahkâm-ı dîni tedvîn buyurdıkları gibi 'ulemâ-yı a'lâm hazerâtı dahî ahkâm-ı şerîfe'-i mezkûreyi daima ümmete teblîğ edegelmişler ise de bu hizmetler /16/ hiçbir garaz ve menfaat-ı dünyeviyeye mebnî olmayıp mücerred Allah rızası için îfâ olunmuş ve hâlâ dahî o niyet-i hâlise ile îfâ olunmakta bulunmuş olan hidemât-ı mübârekeden olduklarına hiçbir Müslüman şüphe etmemiştir. Kıyâs edilecek olur ise Nasrâniyet 'âleminde hey'et-i kenîse sunûf-ı sâ'ireden pek çok ziyâde refâh içinde bulunarak hele bilhassa Katoliklik 'âleminde erbâb-ı kenîsenin refâhı israf ve sefâhet mertebelerini bulduğu târihin en mühim bâblarını teşkîl eylemiş iken İslâm'da 'ulemâ-yı a'lâm hazerâtı sunûf-ı sâ'ireden ziyâde iltizâm-ı kanâ'atle sefâhet ve israf şöyle dursun refâhiyetleriyle dahî kendilerini mu'âhezeye /17/ imkân bırakmamışlardır. Mezâhib-i erba'anın kâffesi hakk olup 'amel hususunda bunlardan dilediklerine ittibâ' emrinde ümmet daima serbest kaldığı gibi itikâd hususuna gelince bunda 'umûm ehl-i îmânın mezhebi ehl-i sünnet vel-cemâ'at olmağla herkes îmânını kendi kendisine muhâfaza etmek İslâm'ın esası olmuştur. Binâenaleyh günahlarından tevbe ve istiğfâr hususunda herkes Gafûrun Rahîm olan Hakk Subhânehû ve Teâlâ Hazretlerine aklı erdiği ve dili döndüğü vecihle 'arz-ı münâcaatta muhtâr bulunmuştur. Binâenaleyh kazâ ve kader hakk ve fâ'ide ve zararın hep taraf-ı ilâhîden geldiği muhakkak olması itikâdından kendini mutazarrır görecektir hiçbir hey'et hiç /18/ bir şahıs İslâm'da görülmüş olmadığından bu gibi ahvâle itirâz yollu mu'âhezâta girişen hükemânın taarruzâtı dîn-i İslâm'a asla temas edemez. Şu îzâhat üzerine sözü yine Draper'e terk ediyoruz. Diyor ki:

Hâlbuki ecrâm-ı semaviyenin harekât-ı muntazaması her zaman eshâb-ı mülâhazadan olan 'ukalâyı derin derin düşündürmekten geri kalmamıştır. Şems'in tulû'u ve gurûbu ve ona teb'an gündüzler ziyasının tezâyüd ve tenâkusu ve Kamer'in safahâtı ve mevâsimin te'âkibi ve seyyârâtın devir ve hareketi ve bunlara benzeyen daha binlerce âyât ve 'acâyib şu kâ'inâta bir intizâm-ı müteselsil bulunduğunu bize göstermez de ya neyi gösterir? İhtimal ki insanıyet

⁹⁶³ Her yönden.

ve medeniyetin mebâdîsinde ahvâl-i tabî'iyenin intizâm-ı cereyânına dikkat eyleyemeyen fehm-i kâsır sâhibi /19/ insanlar kûsûf-ı Şems ve husûf-ı Kamer gibi seyrek vâki olan ahvâlden dolayı şaşırmış kalmış olsunlar. Fakat kûsûfların husûfların dahî bir intizâma tâbi' olarak vukû'larından evvel zamân-ı vukû'ları hesâb edilmeye başladıktan sonra bu hususdaki itikâd dahî yüz derece kuvvetle tasahhuh ve te'eyyüd eylemiştir. Bu yoldaki keşfiyât-ı hey'îye şu kâide'-i esâsiye üzerine mübtenîdir ki: Kavânîn-i tabî'îye üzerinde hiçbir kimsenin müdâhalesi hiçbir zaman te'sîr göstermiş olmadığı gibi hiçbir zaman dahî te'sîr göstermeyecektir. Meslek-i tabî'îye sâlik olan feylesof tasdik eder ki 'âlemde zuhûr eden hâlâtın kâffesi kendilerinden evvel mevcûd olan bazı ahvâlin netîce'-i te'sîrâtı oldukları gibi kendilerinden sonra vukû' a gelecek birçok hâlâta dahî kendileri sebep-i vukû' olurlar. [Kânûn] ve [tesâdüf] denilen şeyler mukteziyât-ı mihânikiyeden birer iktizânın muhtelif isimlerinden ibarettir. /20/

İhtâr etmeliyiz ki:

Burada Draper'in bahsi tekevvünât-ı felekiyeye kadar uzaklandırmasına sebep erbâb-ı kenîsenin eflâkı hâşâ karargâh-ı ilâhî olmak üzere tasavvur ve tasvîr etmeleri kaziyesidir. Tekevvünât-ı 'ulviyenin bir kânun-i lâ-yetegayyere tâbi' olduğunu isbat eyleyince tekevvünât-ı süfliyenin bir kânun-i lâ-yetegayyere tebe'iyetten munkatı' olmadıklarını ve olamayacaklarını isbat eylemek daha kolaylaşacağı için bu tarîki iltizâm eylemiştir. Hattâ Nasrâniyetten evvel ecrâm-ı semaviyede ulûhiyet ve rubûbiyet tahayyül eden mezâhib-i bâtılâyı dahî bu zamanda red edivermiş olmak için mûmâ ileyhin şu iltizâmında bir münâsebet-i zâ'ide dahî görülebilir. Fakat /21/ mesele kudretullâh meselesi olduğu ve bütün bu tekevvünâtın 'âdet ve sünnet-i ilâhiye âsârından ibaret olup onların da lâ-yetegayyer omaları meselesi bulunduğu halde ecrâm-ı semaviyeye kadar teb'îd-i fikir ve îsâl-i hayâl eylemek zarûriyâttan mıdır? Kudret-i sâni'îye nokta'-i nazarından bir cirm-i semâvî, bir Şems ile bir zerre'-i Arziyenin ne kadar farkı vardır? A'zam-i E'âzim Kudret-i İlahiyeyi mübeyyin nasıl bir âyet ise asgar-i esâgir dahî yine o Kudret-i İlahiyeyi mübeyyin öyle bir âyet değil midir? Fakat Draper hep bu âsâr-ı 'uzmâyı inzâr-ı ehemmiyete tavsiye ederek bahsinde devam eyliyor. Diyor ki:

Kopernik'in vefatından tahminen elli sene sonra Vurtemberg ahalisinden olup Kopernik'in merkez-i /22/ 'âlem Şems olmasından ibaret bulunan meslek-i hey'îyesini kabul eyleyen Kepler tamamıyla emniyet hâsıl eylemiş idi ki

seyyârâtın Şems etrafındaki harekâtında yekdiğeriyle bir münasebet ve ta'alluk bulunup bunların devr ü hareketleri bir kere tanındıktan sonra nücûm-ı sâ'irenin de harekâtını istidlâle yol bulunacaktır. Bu itikâd-ı tâm ile Kepler seyyârâtın ib'âdı ile hareketlerini ve her birinin mahreklerinin şekillerini ve bu mahrekleri bir defa devir için muhtaç oldukları müddetleri tetebbu'a girişmiş idi. İltizâm eylediği usûl Tişo Brahenin tetebbu'âtı gibi ma'rûf ve ma'lûm olan tarassudâtı faraziyât-ı hesâbiyeden gâh birine ve gâh diğerine tatbîk ede ede tekevünât ve vukû'ât ile tevfiik kabul etmedikleri görüldükçe onları birer birer atmaktan ibaret idi. Bir eserinde [çıldırmağa yaklaşmak derecesinde tarassud ve hesâb ile iştigâl eyledim] dediği vecihle akıllara sığmamak derecesinde sarf eylediği mesâ'î sayesinde âhir'ül-emr hüsn-i netîceye vâsıl /23/ olmuştur. Çünkü 1609 senesinde [Merih seyyâresinin harekâtı] nâm eserini neşr etmiştir. Fakat biraz sonra seyyârâtın mahrekleri birer dâ'ire olmayıp kat'-ı nâkıs⁹⁶⁴ olduklarını ve Şems'in bu kat'-ı nâkısın daima iki nokta'-i ihtirâkından birisinde bulunduğunu ve seyyâre ile Şems arasındaki şu'â'iler o mesafeyi kat' için sarf eylediği zaman ile mütenâsib idüğünü keşf eyledi. Bu keşfiyâtı elyevm Kepler'in birinci ve ikinci kânunları denilen hükümleri teşkîl ettiler. Sekiz sene sonra üçüncü kânunu dahî keşif ile bahtiyâr oldu ki o da seyyârâtın Şems'e olan ba'd-i mütevessitalarıyla müddet-i devir ve hareketleri arasındaki nisbet kânunudur. Bunu [Bir devir için sarf olunan zamanın murabba'ı⁹⁶⁵ mihver-i kebîrin murabba'ı yla mütenâsibtir] diye tabir eyledi. Kopernik'in usûl-i hey'iyesine dâ'ir 1618 senesinde neşr olunan bir kitapta mûmâ ileyhın bu keşfini ilân ederek Müşterî seyyâresi için doğru olan /24/ hükümler seyyâre'-i mezkûrenin Kamerleri için dahî doğru olduğunu gösteriyor idi. Bundan istintâc olundu ki Cümle'-i Şemsiyeyi teşkîl eyleyen ecrâm-ı kebîrenin harekâtı üzerinde hükümleri cârî olan kânunlar ecrâm-ı mezkûrenin ittibâ'ı üzerinde de icrâ-yı hüküm ederler. Kepler'in işbu keşfiyâtı ve keşfiyât-ı mezkûrenin merkez-i 'âlem Şems olduğunu isbatı üzerine nev'-i beşerin efkârında şu kânun-ı lâ-yetegayyer hakkında peydâ olan uyanıklık Katolik kenîsesine fena görünmemek kâbil değil idi. Binâenaleyh [İndeks] meclisi Kopernik'in usûl-i hey'etini de Kepler'in ondan bil-iktibâs yazdığı kitabı da ahkâm-ı Tevrata mugâyirdir diye mahkûm eyledi. İşte bu münasebet üzerinedir ki Kepler meclis-i

⁹⁶⁴ Elips şeklinde, oval.

⁹⁶⁵ Karesi.

mezkûre takdîm ettiği itirâznâmede [Kopernik'in Arz'ın Şems etrafındaki harekâtına dâ'ir olan usûlü seksen seneden beri zuhûr eylemiştir. Şimdiye kadar onu men' etmemiş idiniz. Bugün usûl-i mezkûrenin doğruluğu hakkında /25/ birtakım berâhîn-i cedîde îrâd olunuyor. Öyle berâhîn ki o zamanın kenîse hâkimlerine ma'lûm değil idi. Şimdi siz berâhîn-i mezkûreyi cihâna göstermeye mâni' oluyorsunuz] demiştir.

İhtâr edelim ki:

İşbu dokuzuncu bâbın mevzû'una nazaran 'ilm-i hey'et târihinden muktebes olan şu tafsîlâta hiç de lüzum görülmeyebilir. Hattâ Draper'in esas maksadı vücûd-ı sâni'a istiğnâdan ibaret olmasına göre bu tafsîlât onun maksadı aleyhine burhân olarak dahî îrâd ve ihticâc⁹⁶⁶ edilecektir. Amma evvelce dahî demiş olduğumuz vecihle Draper'in böyle yükseklerden davranması 'avâlem-i 'ulviyenin kenîse erbâbı nazarında karargâh-ı ilâhî olmak üzere tasavvur ve ihtiyâr olduğu içindir. Ma'âbiddeki /26/ tasvîratta birtakım ehl-i semâ resm olunur ki ayakları yerden kesilmiş olarak tayerân halinde gösterilirler. Bazı tasvîrler dahî bulutlar içinde irâ'e olunurlar. Bu yoldaki tasvîrler mündericât-ı kütübiyeden muktebes oldukları dahî muhtâc-ı ihtâr değildir. Bu ahkâm iktizâsınca Nasârânın gözleri daima semt-i semâya müteveccih olduğundan Draper ve onun gayrette müşârîki olan hükemâ dahî bu nazariyâtın kendi maksûdları olan netâyic ile bir gûna münasebeti olmadığını ve olamayacağını isbat için bahsi buralara dökerler. Binâenaleyh tafsîlât-ı mezkûrenin burada hakîkaten lüzumu olmadığı halde yine tercüme yorgunluğuna katlanacağımız gibi kârî'lerimiz dahî kırâ'atları yorgunluğuna /27/ katlanmalıdırlar. Zîrâ bu tafsîlât-ı zâ'ideyi tayy edecek olsak gûyâ isbât-ı hakîkat için bunlar lâ-büdd ve lâ-cerem imişler de hakîkatin sabit olamaması için bil-iltizâm tayy eylemiş gibi zanlara meydan açılabilir. Biz ise Draper'in sahîfelerinde ne okuyor isek tamamıyla tercümelerini kendimize vazife edinmişizdir. İşte sözünün arasını kesmeksizin diyor ki:

Kepler'in mu'âsırînından hiçbirisi havalara dâ'ir olan kânuna inanmamışlar idi. Bunlar ancak Newton'un usûl-i hey'eti neşr olunduktan sonra 'umûmen kabul olundular. Gerçektir ki o zamanlar Kepler'in kânunlarının ehemmiyeti usûl-i felsefe nokta'-i nazarından nerelere kadar varacağını kimse anlayamamıştır. Kendisi bile bu kânunlardan bilâhere neler çıkarılacağını keşif ve tahmîn edememiştir. Düçar olduğu hatalar dahî bu keşif ve tahmînden ne kadar /28/ uzak

⁹⁶⁶ Delil göstermek.

olduğunu göstermektedir. Ez-cümle Kepler farz eder idi ki seyyarelerin her biri bir hâssa'-i zekâ'ye makarı olup beş seyyare'-i kebîre mahrekleriyle hendesenin beş eşkâl-i muntazaması arasında bir ta'alluk vardır. Merihin mahrekini en evvel dâ'ire olmak üzere telakkî etmiş iken mu'ciz ve medîd bir sa'y ve ihtimâmdan sonra onun kat'-ı nâkıs şeklinde olduğuna yakîn hâsıl etmiştir. Mükevvenât-ı 'ulviyenin halel-pezîr⁹⁶⁷ olmayacakları hakkındaki akide'-i kadîme sevkiyle zannetmiş idi ki şekl-i dâ'ire Aristo'nun hükmü vecihle mükemmeliyete delâlet edeceğinden bütün harekât-ı 'ulviye dahî dâ'irevî olmak zarûridir. Bu hataya dûçâr olduğundan dolayı bilâhere pek ziyâde müte'ellim olarak bu akide'-i kadîme kendi ömrünün bir kısmını hebâ eylemiş bulunmasına te'essüfler etmiş ve kadîmden beri hürmet edile gelmekte bulunan akide'-i mezkûreyi bozmak derecesinde fikrindeki kudret-i hikmeti ortaya koymuştur. Birçok mühim şeylerde Kepler Newton'a takaddüm etmiştir. Sıklet hakkında ilk /29/ efkâr-ı vâzıhayı veren odur. Demiştir ki: [Ecsâmın kâffe'-i zirât-ı müteşekkilesi zirât-ı sâ'ire tarafından tahrîk edilmedikleri müddet hal-i vukûfda bulunurlar. Sukût⁹⁶⁸ eden bir taşın Arz'ı cezb etmesinden ziyâde Arz o taşı cezb eder. Zirâ ecsâmın birbirini cezb etmesi kendi hacimlerinin cesâmetiyle mütenâsibtir. Arz Kamere şimdiki mesafesinin elli dört kısmında bir kısmı kadar takarrub edecek ve Kamer ise o mesafenin elli üç kısmında bir kısmı kadar yaklaşacaktır. Cezir ve meddin sebebi câzibe'-i Kamer'dir. Kamer'in harekâtındaki intizâmı ihlâl eden şey dahî seyyârât-ı sâ'irenin onu cezb etmesi kaziyesidir].

Biz dahî deriz ki:

Muallim Draper'in şu fıkrasında kâri'lerimizin ma'lûmları olmak lazım gelen birkaç şey vardır. Onun birincisi keşfettiği kânunlardan bilâhere neler çıkarılacağını Kepler'in /30/ tahmin edememesi kaziyesidir. Bu mesele mişkât-ı hikmet-i ilâhiyeden en küçük bir lem'acık ile kalbinde muhabbet-i ilâhiye nuru uyananları gereği gibi fecî bir sûrette müte'essir etmek lazım gelir. Evet! Kepler ve hakâyık-ı hey'iyeyi keşfeden sâ'ir e'âzım-i erbâb-ı rasad kendi keşfiyât-ı hey'iyelerinden bilâhere neler çıkarılacağını bilmiyorlar, yani o keşfiyât-ı mühimmeyi birtakım münkirlerin bâtil davaları temşiyete medâr ittihâz eylemek tezvîrâtına düşeceklerini tahmin bile etmiyorlar idi. Onlar 'avâlem-i 'ulviyede mücerred âsâr-ı kudret-i samdâniyede tettebbu' maksad-ı 'âliyesiyle bu tettebbu'ât ve

⁹⁶⁷ Bozulucu.

⁹⁶⁸ Düşme, aşağı inme, sarkma.

tetkîkâta kapılarak tazallüm⁹⁶⁹ tarzında yazdıkları vecihle bazen çıldırmak derecelerine takarrub ediyorlar ve ekseriyâ dimâğ /31/ yorgunluğundan bayılıp gidiyorlar idi. Kepler'in mücerred âsâr-ı sun '-ı ilâhîyi tetebbu' gayretinde bulunduğunu muallim Draper'in şu sûret-i mahsusada tertîb etmiş olduğu sözleriyle setr edemiyorlar. Kepler, seyyârelerin her birisi bir hâssa'-i zekâ'ye makarı olduğunu farz ediyor imiş!.. [Farz] değil, böyle itikâd ediyor idi. Fakat Draper'in [hâssa'-i zekâ'ye] diye berûmend bir sûrette tabir ettiği bir şeyin bizcesi [feyz-i ilâhî]dir. Kâ'inâtı dolduran ecrâm arasında bir mufâvaza'-i⁹⁷⁰ mütekâbele bulunmak mine'l-kadîm mu'tekaddır. Yalnız Kepler ilk defa olmak üzere böyle bir itikâda düşmemiştir. Hattâ cirmden cirme intikâli itikâd olunan bu feyz yalnız ecrâmın mâhiyet-i maddiyelerine ta'alluk ile /32/ kalmayıp onların seknesine dahî ta'alluk peydâ eder diye itikâd olunur idi. Bilhassa seyyârâtın ictimâ'ı, karâni, 'avdeti vesâ'iresi gibi ahvâl-i mevki'ilerinden eşref-sükkân-ı Arz olan insanların müte'essir olacakları olacakları itikâdından ['ilm-i nücûm] denilen keşf-i müstakbel 'ilmi tekevvün ve teşekkül etmiş idi ki mu'ahharan meydân-ı sübûtta tahakkuk eyleyen hakâyık-ı hey'ye üzerine bu ilim eski ehemmiyetini ğâ'ib ederek tabî'iyûn ve maddiyyûn ve hakîkiyyûn gibi felâsife nezdinde adeta 'ulûm-ı meyyite meyanına atılmış ise de bil-küllîye itibarını yine ğâ'ib etmemiştir. [Astroloji] namıyla hâlâ Avrupa'da birçok kimseler bununla iştigâl ederler ki ahvâl-i felekiyenin o türlüünden insanlar hakkında vukû'a gelebilecek /33/ te'sîrât bil-küllîye bir mahremiyet-i husûsiye dâ'iresinde kalmakla beraber birçok salnâmelerde [pradiksiyon dütan] sernamesi altında bu sene kuraklık veyahut yaşlık olacağı ve zelzeleler ve bütün fırtınalar vukû'a geleceği veyahut gelmeyeceği tarzında ahbâr-ı kable'l-vukû' nev'inden verilen haberler hep o 'ilmin bakiye'-i âsârıdır. Bu akîdeler hata imişler de Kepler o hatayı sonradan anlayıp tashîh-i itikâd etmiş imiş. Bihamdihî Teâlâ hikmet-i İslâmiye erbâbı böyle bir tashîh-i fikir için Kepler'i beklememişlerdir. Kepler'den bin sene evvel [Lâ ye'lemü'l-gaybe illâllâh] tuğrâ-yı garra-yı hakîkati [küllu münecimin kezzâbün] berât-ı hakikat âyâtını tezyîn etmiştir. Kepler'in bu kadar tetkîkât-ı /34/ hey'ye ile iştigâl etmesiyle beraber bilâhere o hakâyıkın ne bâtil davaları tervîce medâr olacağını bilmemesi müdekkik-i müşârun ileyh için şeyn⁹⁷¹ değil şândır. Ulûhiyet-i hakîkiyeye vukûf ve onu hüsni itikâd ile kabul hususunda Kepler yalnız da değildir. Yunan'ın Roma'nın ve onlardan evvel Mısır'ın Keldânın Farsın Hindin bil-cümle hükemâsı ilâh-şinâs oldukları

⁹⁶⁹ Sızlanma, yanıp yakılma.

⁹⁷⁰ Müsâvilik, eşitlik.

⁹⁷¹ Leke, ayıp, kusur.

eserleriyle müstedell olup fikr-i inkâr ancak müte'ahhirîn-i hükemâdan pek az kimseleri idlâl edebilmiştir. Bu idlâl dahî itmi'nân-ı bâl ile olmaktan ba'îd olup mücerred kenîse aleyhine buğz ile cebr-i nefis ederek iltizâm ve irtikâb edilmiş bir fazîhadır⁹⁷². Ednâ bir mülâhaza ile bu fezâhatın derecesi tayin olunabilir. /35/ Meselâ düşünülür ki kenîse erbâbı kendilerini beyne'l-'abd ve'r-rabb bir vasıta 'adediyor ise ve [bizim yeryüzünde bağladığımızı gökyüzünde Hakk Teâlâ dahî bağlar ve çözdüğümüzü çözer] iddiâsına düşüyorlar ise hâşâ ve kellâ bundan şân-ı ulûhiyete nakîsa isâbet edebilir mi? Cidden hakikat-perest olan bir hakîm böyle bir halden dolayı lisân-ı mu'âhezeyi o müdde'îler aleyhine havâle eder. Şân-ı 'âlîsi münezzehiyet-i kat'iyeden ibaret bulunan zât-ı ecell ü e'lâyâ zebân-dırâzlıktan⁹⁷³ utanır. Bu hal Sa'dînin Gülistândaki mürşid ve mürîdân hikâyesine benzer. Müridler şeyhin mertebe'-i kerâmetini derece'-i ifrâta vardiıyorlar imiş. Şeyh bu iddiâda /36/ bulunmadıkça bu ifrâtın mes'ûliyeti bit-tabî' o müdde'î müridlerde kalır. Pireye darılıp yorganı yakmak nev'inden ma'dûd olan bu gazab hükemâ-yı cedîdeden bile pek azını idlâl edebilmiştir. Voltaire [Kânûn-ı tabî'î]sinde ve Buffon [Tarih-i tabî'î]sinde ve Didero ve Delambr birçok makâlât ve intikâdât-ı hikemiyesinde ve ismini tasrîh etmeyen bir hakîm [enterpertasyon dö la natur] yani [tefsîr-i tabî'at] nâm eserinde ve bâhusûs müverrih-i meşhûr Maten Fransa târihinin on altıncı cildinde felsefe ve felâsife hakkında girişmiş olduğu muhâkemât ve intikâdâtta ve Bernardin de St. Pierre [Divdan La Natur] yani [Tabî'at içinde Allah] nâm eser-i nefisinde hep /37/ ilâh-ı hakîkiyi tanımışlar ve ol vâcibü'l-vücûdun mevcûdiyet-i ezeliye ve ebediyesini îmân ve ona isnâd olunan birtakım evhâm ve hayâlâtı def' ile vazife'-i tenzîhi îfâ etmişlerdir. Bunlar dahî hep Kopernikler Keplerler Newtonlar gibi keşşâflardan istidlâl-i hikmet etmişlerdir. İsmi tahattur edemediğimiz bir ehl-i teşrîh [teşrîh ile bil-iştigâl onun delâlet eylediği hikmete vâkıf olan münkir olamaz] demiş. 'Ulûm-ı tabî'ye ve riyâziye tetkikatında bihakkın muvaffak olanların hiçbirisi tarîk-i inkâra ayak atmayıp bütün tetkîkât ve tettebbu'âtı Bârî Teâlâ ve tekaddes Hazretlerinin tenzîhi nokta'-i nazarından yürütmüş oldukları eserlerini tettebbu' ile 'alâniyet meydanına çıkar. Draper'in /38/ bu sözünde daha şimdiden câlib-i sem'-i dikkat olmak lazım gelen bir fıkra dahî Kepler'in [ecsâmın kâffe'-i zerrât-ı⁹⁷⁴ müteşekkilesi zerrât-ı sâ'ire tarafından tahrîk edilmedikçe hâl-i vukûfda kalırlar] sözüdür. Evet ecsâmda asıl olan vukûfdur. Taharrük için bir muharrike muhtacdır. Karîben görülecek ki Draper işte

⁹⁷² Edepsizlik eseri olan şey, alçaklık eseri olan iş.

⁹⁷³ Dil uzatmak, atıp tutmak.

⁹⁷⁴ Zerreler, molekülleler.

bu muharrike istiğnâ göstermeye çalışan dâl ve mudillerin tervîc-i efkârına hizmet için bu dokuzuncu bâbı küşâd etmiştir. Fakat muvaffak olamayacaktır. Ecsâmın bir zerresi diğeri tarafından tahrîk edilmedikçe kımıldanamamak hikmet-i tabî'yece müsebbet ve muhakkak bir keyfiyettir. Ya o diğzer zerre kendi kendisine mi kımıldanacak? O da başka bir zerre ve helümme cerrâ /39/ her zerre diğzer bir zerre tarafından tahrîke muhtâc oldukları gibi ilk zerre dahî bir muharrike ihtiyaç gösterecek ki o dahî Sâni'-i Teâlâ ve tekaddes hazretleridir. Bu îzâhatdan sonra nevbet-i kelâmı yine muallim Draper'e terk ediyoruz. Diyor ki:

'İlm-i hey'etin târih-i terakkiyâtı için üç büyük devir tayin etmek kolaydır. Birincisi ecrâm-ı semaviyenin yalnız harekât-i zâhire ve mer'iyelerinin tarassud edildiği devirdir. İkincisi ecrâm-ı mezkûrenin herkât-ı hakîkiyelerinin ve bilhassa seyyârâta görülen harekâtın tarassud edildiği devir olup bu da Kopernik ve Kepler devirleridir. Üçüncüsü ise harekât-ı mezkûrenin tâbi' oldukları kavânîn-i tabî 'iyenin keşf olundukları devir olup bu ise Newton devridir. Bunlardan devr-i sâni'den devr-i sâlise su'ûd etmek için makine 'ilminin dinamik /40/ kısmının tekemmülâtına ihtiyaç var idi. Bu fen ise Arşimed ve İskenderiye mektebi zamanlarından beri terk ve ihmâl olumuş idi. Avrupa-yı Nasrânîde 1452 senesinde tevellüd eyleyen [Leonardo Da Vinci] gelinceye kadar makine 'ilminde yed-i tûlâ⁹⁷⁵ peydâ eylemiş hiçbir âdem yok idi. Bu 'ilmin yeniden tevellüdünü bazılarının za'm ettikleri gibi Lord Bacon'a değil mûmâ ileyh Leonardo Da Vinci'ye nisbet etmelidir. Bacon 'ulûm-ı riyâziyeyi bilmez idi. Amma bununla kalmayıp hattâ hikmet-i tabî'iyeye 'âid mevâdda riyaziyâtın tatbîki gayretini bile istihkâr eyler idi. Birtakım berâhîn-i vâhiyeye⁹⁷⁶ bil-istinâd Kopernik'in usûl-i hey'etini de bir tavr-ı teneffür ile reddeder idi. Galile teleskoplar ile keşfiyât-ı 'azîmesine muvaffak olmakta iken Bacon o gibi aletlerin tettebbu'ât-ı 'ilmiyede bir işe yarayabileceklerine şüphe gösterir idi. Binâenaleyh kavânîn-i mihânikiyenin keşfini Bacon'a isnâd eylemek târih bilmemek demektir. Onun hayâlât-ı felsefiyesinden hiç /41/ bir zaman zerre kadar bile maddeten istifâde olunmamıştır. O felsefiyâtı kimse isti'mâl etmemiştir. Hattâ İngiliz kâri'lerinden başka hemen kimse Bacon'ın ismini bile bilmez. İleride Leonardo Da Vinci'den daha ziyâde tafsîlât ile bahsedeceğiz. Henüz tab' edilmemiş bulunan âsârından iki

⁹⁷⁵ Tam ihtisas,

⁹⁷⁶ Boş, manâsız, faydasız.

cildi Milan'da ve bir üçüncü cildi Paris'de olup onu oraya Napolyon Bonapart getirmiştir. Tahmînen yetmiş senelik bir fâsıladan sonra Leonardo Da Vinci'ye Stevinus nâmında Hollandalı bir mühendis hayru'l-halef olmuştur ki tevâzün kânunlarına dâ'ir olan kitabı 1586 senesinde tab' ve neşr olunmuştur. Ondan altı sene sonra dahî Galile'nin mihânîk kitabı neşr edilmiştir. [Mutlîte kânunları] namıyla meşhur olan makine kavâ'id-i esâsiyesi işte bu İtalyan sayesinde meydana çıkmıştır. Bu kânunların te'essüsünden husûle gelen teferru'ât pek mühimdirler. Zannedilmiş idi ki ecrâm-ı semaviyenin hareketleri gibi bir hareket-i mütemâdiye mutlakâ ve lâ-yenkati⁹⁷⁷ kendisine bir kuvvetin sarf ve tatbîki /42/ ile mümkün olabilir. Fakat Galile'nin birinci kânunu diyor idi ki: Bir cism-i ecnebî tarafından cezb ve cerr edilmeyen her cisim ya gayr-i müteharrik bulunur veyahut müstakîm bir sûrette hareket eder. Eflâkın mukaddemât-ı ahvâlini anlayabilmek için bu kaideyi güzel anlamak lazım gelir. Yeryüzünde görülen hareketler birer nihâyete muntehî olduklarından biz bundan vukûf ve sükûn-ı ecsâmın şerâ'it-i tabî'iyesinden olduğunu istintâca müsta'idd⁹⁷⁸ oluruz. İmdi ecsâmın hareketten de sükûndan da bî-kayd oldukları ve bunlar hangi halde bulunurlar ise yeni bir kuvvet onları o halden çıkarıncaya kadar ilâ gayr-i nihâye o halde kalacaklarını öğrendiğimiz zaman büyük bir terakkî etmiş olduk. Yeryüzüne 'âid olan ecsâmın harekâtında bu kuvvet havanın temasıyla bir delkten⁹⁷⁹ yani sürtüşmekten ibarettir. Havanın mukâvemeti ve bu delk ü temas-ı mevcûd olmayacak olsa yeryüzünde dahî hareketlerin ebedî olmaları lazım gelir. Bir fezâ-yı hâlîde⁹⁸⁰ müteharrik olan ecsâm-ı semaviye hakkında vâki olduğu gibi. /43/

Biz dahî deriz ki:

Bu kadar tafsîlâtan sonra Draper'in sözü îsâl edeceği netîce işte şu son kelimelerden anlaşılmaya başlayacağı vecihle ecrâm-ı semaviyenin gayr-i kâbil-i inkâr olan harekâtını bir kuvve'-i tahrîkiyeye ihtiyaçdan kurtarmak netîcesi olacaktır. Vâkı'â şu kitabın ibtidâsından buraya kadar birçok mebâhis-i mütenevvi'a ile fikirlerini a'dâd eylemiş olan kârî'lerimiz için misillü mebâhis-i inkâriyeyi hikmet-i İslâmiyelerine halel getirmeksizin okuyup mâhiyet-i bâtılalarını nazar-ı hikmetlerinde muhâkeme edebilecekleri hususunda emniyetimiz berkemâl ise de gûyâ kâ'inâtın bir hâlikdan

⁹⁷⁷ Ardı kesilmeksizin, durmadan.

⁹⁷⁸ İstidatlı, kabiliyetli.

⁹⁷⁹ Sürtme, sürtünme.

⁹⁸⁰ Boş uzay.

istiğnâsını isbat derecesinde /44/ mühim olan şöyle bir bahsi ilk defa telakkî edenler için kendi ihtiyatlarından evvel bizim bazı mukaddemât serdiyle fikir ve nazarlarını tehyi'e eylemekliğimize herhalde lüzum görmekteyiz. Bir bahsi bilerek telakki eylemekte büyük fâ'ide vardır. Düşmanın hâl ve şânı bilinmeksizin hücumuna mukavemet veyahut ona hücum etmek ile bir de hâl ve şânı bilinen mukavemet veya hücum arasındaki fark âşikârdır.

İmdi malum ola ki Nasârânın rubûbiyet ve ulûhiyete mücerred kendi nokta'-i nazarlarından isnâd eyledikleri nice sıfatlar hükümler üzerine ulûhiyeti hâşâ kendi kuvve'-i icrâ'iyelerinden ibaret göstermek derecelerine varmalarıyla /45/ esrâr-ı hilkate ahvâl-i kâ'inâta ve hükümet-i cihana 'ulûmun derece'-i terakkîsi nisbetinde vukûf peydâ eylemiş bulunan hakikat-perestân hükemâ (Ulûhiyet denilen şey kenîsenin tarifi gibi olmak muhall-i aklî ile muhaldir. O yoldaki bir ilâh putperestlik zamanının mabutları derecesinde bile müstakil ve muktedir sayılamaz o bir ilah değil hey'et-i kenîsâiyenin arzularını icrâ ile mükellef bir hizmetkâr gibi görünüyor. Hâlbuki 'âlem-i tabî'atta edilen tetkîkâtın netâyic-i hikemiyesi -tefhîm-i merâm için ıstılâhât-ı İslâmiye kullanıyoruz- Cenâb-ı Rabbü'l-'âlemînin 'alâ külli şey'in kadîr velâ yüs'el 'ammâ yef'âl olup [Mâterâ fî halki'r-Rahmâni min tefâvüt] istifhâm-ı inkâriyesine [velen tecide /46/ li sünnetallâhi tebdîlâ] hakîkatiyle mukabeleye lâyıık ve isnâdât-ı beşeriyenin kâffesinden münezzeh bir zât-ı ecell ü a'lâ olması lâ büdd ve lâ ceremdir) diye kenîsenin tasvîr ettiği ulûhiyeti red ve inkâra bihakkın mecbur olmuşlardır. Ancak mebâhisimizin daha ilerilerinde daha ziyâde tafsîl edileceği vecihle hükemâ-yı müşârun ileyhimin en çoğu kenîsenin tasvîr ettiği rubûbiyeti tanımamakla beraber cenâb-ı vâcibü'l-vücûdu inkâr ve kâ'inâtın bir hâlikdan bir mutasarrıfıdan istiğnâsını iddiâ şöyle dursun bilakis buna olan ihtiyacı ilim ve marifet-i beşeriye şânına şâyeste olacak bir sûrette tayin ederek şu kadar ki bazıları o hilkat ve tasarrufun [natur] yani tabî'atın ve bazıları /47/ ise kuvvet ve maddenin havâssından olduğu zannına düşmek gibi bin-nisbe cüz'î hatalara dûçâr olmuşlardır. Bunların şu hatâ-yı cüz'îleri ise pek ziyâde sehlü'l-ısbâtıdır. Bir arabayı çeken bargir olduğunu görerek kuvve'-i muharrike bargirden ibaret olduğunu zannedenin hatası ne kadar cüz'î ve o hatayı isbât ne kadar kolay ise bu da öyledir. Bargire o kuvvetin nereden geldiğini taharrîye girişip de mevriden mevride intikâl ede ede nihâyet asıl kuvvet ol Kavî zül-kibriyânın kuvveti olduğunu bulmak ehl-i tetebbu' ve tahkîk için hiç de müşkilâtan değildir. Hükemânın kısm-ı küllîsi vâcibü'l-vücûd hakkında şu itikâd-ı muhakkikânede iken yalnız bir kısm-ı kalîl kenîseye /48/

olan husûmet-i müntakimânelerini gayret-i ifrâta kaydırarak isnâdât-ı kenîsâiyeyi cerh ve iptâl edeceğiz der iken külliyyet ve katiyyet derecesinde inkâr-ı sarfa kadar yollar aramışlardır ki gûyâ isbât-ı müdde‘âya medâr olmak için dahî hilkatteki kîdeme yanlış manâlar vermek ve fitrat ve tabî‘atı ‘ulûm ve funûn nazarında hâ‘iz olduğu isti‘dâtın ziyâde büyütmek ve her davada te‘vîlât-ı mübâlağakârâneye varmak gibi tafra-furuşluklara⁹⁸¹ ve sözün daha doğrusu şarlatanlıklara da girişmişlerdir. Draper gibi mütefennin bir hakîmin böyle [nizâ‘-i ‘ilm ü dîn] gibi ciddi ve mühim bir eserde bu şîrzime’-i kalîlenin⁹⁸² şu evhâm ve hayâlâtını hiçde bahse katmaması pek de lâıyk idiye de o da kendisini biraz /49/ gayret-i ifrâta kaydırmıştır. [Her keyâhî ki ez zemîn revîd. Vahde lâ şerîke leh kevîd] esâs-ı hikmeti kâffe’-i müfennîn-i hükemâ nezdinde müsellemler olup zeminde asmanda mükevvenât ve mahlûkâtın en küçüğünden en büyüğüne varıncaya kadar her nev‘î ve her nev‘in her ferdi ve her ferdin her cüz‘ü vücûd-ı sâni‘a ve vücûd-ı vâcibe şehâdet-i katiyede buldukları gibi beyne‘l-mükevvenât harekât-ı ecsâm böyle bir şehâdet-i vâzıha teşkîl eylemektedir ki münkirînin asıl bellerini de işte bu şehâdet kırmaktadır. Onun için münkirler olanca kuvvetiyle bu şehâdet aleyhine hücum etmektedirler. Lakin ne ‘âcizâne ve miskînâne bir hücum ki bil-mağlûbiye ric‘at-ı kahkariyeleriyle⁹⁸³ meydân-ı mübârezeyi⁹⁸⁴ bil-küllîye ğâib etmektedirler. /50/ Seyyârelerin kânun-ı Şems’den⁹⁸⁵ sıçramış birer zerre oldukları ve nücûm-ı sâ‘irenin her biri birer Şems olarak onlar dahî nice seyyârât ve akmâra⁹⁸⁶ merkez olmuş buldukları ve ecrâm-ı semaviyenin birbirini cezb ve o sûretle fezâda tevâzün hâsıl eyledikleri ‘ulûmun derece’-i hâzıra’-i terakkîsine ve akl-ı beşerin az çok kabulüne muvâfık bir sûrette te‘vîl edilebildikleri halde şu harekâtın kuvve’-i tahrîkiyesi Kudretullâhdan başka kim olabileceğini bir türlü te‘vîl edememişler ve işte bu nokta üzerinde bir inkâr sarfî göze aldırarak dava bilâ-delîl sahibi olan müdde‘iler menzelesinde kalmışlardır. Eğer kârî’lerimiz Draper’in yukarıki sözlerini tekrar tahattur ederler ise münkirînin /51/ bu hâl-i ‘aciz ve fütûrlarını mertebe’-i bedâhette görürler. Yeryüzündeki harekâtın birer nihâyete vâsıl olmaları havanın mukâvemetinden ve bir de ecsâm-ı müteharrikenin diğer bazı cisimlere delk ve temâsından neş‘et eder imiş. Doğru! Saat rakkası gibi -fakat makinesiz ve kendi kendisine- sallanan cisim

⁹⁸¹ Yukarıdan atıp tutmalar.

⁹⁸² Küçük, önemsiz insan topluluğu.

⁹⁸³ Acele geri çekilme.

⁹⁸⁴ Savaş meydanı.

⁹⁸⁵ Güneş’in ateşinden.

⁹⁸⁶ Aylar, yıldızlar.

sallandıkça havayı yarmaya mecbur olmasa ve merbût olduğu diğer cisme temas etmese ilâ nihâye sallanır gider imiş. Bu da doğru! Hikmet-i tabî'ye bunları böyle isbat eder. Fakat fezâdaki ecsâmın harekâtı böyle değil imiş. Onlar sırf boşluktan ibaret bir fezâ içinde bilâ-mâni' velâ-müzâhim seyr ü hareket ederler imiş de her neden dolayı ise /52/ bir kere başlamış oldukları harekette ilâ nihâye devam edecekler imiş. İşte burada nazar vardır. Fezânın ecrâm-ı müteharrike için mâni'siz mezâhimsiz olduğu nasıl iddiâ olunabilir ki ecrâmın birbirini cezb ettikleri yine kendileri tarafından itirâf ediliyor. Vâkı'â bilâ-mâni' velâ-müzâhim hareket eden bir cismin mahreki bir hatt-ı müstakîm olur. Top ve tüfenk ağzından çıkan bir mermi câzibe'-i Arz mezâhiminden vâreste olsa hatt-ı müstakîm üzere gider idi. Hiç merkez-i Arz'a meyelânından mütevellid olan kavisi resm etmez idi. Amma ecrâm-ı semaviyeden hiç birisi hareket-i müstakîme ile müteharrik değildiler. Merkezde bir kazığa bağlı /53/ olan harman bargirleri⁹⁸⁷ gibi bir hareket-i kasriye⁹⁸⁸ ile müteharriktirler. Hattâ merbût oldukları kazık bir de değil ikidir. Zîrâ hepsinin mahreki dâ'ire değil kat'-ı nâkıstır. İki kazığa gevşek olarak bağlanan bir ipin nokta'-i inkisârına tebe'iyetle gezen ve mahrekini kat'-ı nâkıs olarak resm eden bir kurşunkaleminin hareket-i kasriyesi ne ise seyyârâtın hareketi de odur. Böyle merbûtan mukayyeden seyr ü hareket eden ecsâma [bir fezâ-yı hâlî içinde hareket ediyorlar] denilebilir mi? Hareket-i kâ'inâtın bir muharrikten istiğnâsını iddiâ iki burhân ile bâtıdır. Birincisi evvel dahî dediğimiz vecihle ilk hareketi vermek için lazım gelen kuvvete ihtiyaç olması /54/ ve ikincisi harekât-ı seyyârâtın kasrî bulunmasıdır. Mademki bu harekât bazı ecrâmın diğer bazılarını sürüklemesi tarzında bir hareket-i kasriyedir o halde ilk tahrîk hangi cisimden geldiğini bulup onun hareketi üzerinde te'emmül ve tetebbu' lazımdır. Bu ise incizâbât-ı 'umûmiye kânunlarının keşf edilmiş oldukları şu zamanda dahî henüz müyesser olmamış bir muvaffakiyettir. Bir hevenk ayvada her birinin sapları tarafından hevengi teşkîl eden değneke müncezib ve merbût olduğunu görüyoruz. Eğer bu hevengin asılmış olduğu noktayı görmesek ayvalar birbirini tutuyorlar deriz. Amma yine o incizâb kânunlarının yardımıyla düşünürüz ki /55/ bunların 'umûmunu tutan merkez-i incizâb neresidir? Ne tuhaftır ki profesör Draper ecsâmın hareketten de sükûnundan da bî-kayd olduklarını itirafdan sonra bunlar hangi halde bulunuyorlar ise yeni bir kuvvet onları o halden çıkarıncaya kadar hep o halde kalacaklarını da kolayca dermiyân ediveriyor. Bu sözü doğru olmak için o yeni kuvvete

⁹⁸⁷ Beygir, yük çeken.

⁹⁸⁸ Bir dış tesir ile olan hareket.

ihtiyaç görmemeli idi. İhtiyaç görüyor ise şimdiki hareket için dahî ‘an-asıl bir kuvvete ihtiyaç bulunduğunu inkâr etmemeli idi. [‘An-asıl] dediğimiz o kuvvet işte husûl-i aslî ve ezelfisinde bir [yeni kuvvet] idi. Artık bu kadar mütenâkız sözlerle vâcibden /56/ istiğnâ iddiâsına kalkışmak hakîkaten bilâ-delîl davâ sâhibi olmak demektir. Nevbet-i kelâmı yine Draper’e veriyoruz. Sözü’nün arası kesilmeksizin diyor ki:

Derece’-i tazyîkleri ne kadar olur ise olsun kavâ’id-i müte‘addidenin her biri netîce’-i hâsılayı müştereken istihsâl ederler. Fakat bunların netîce üzerindeki keyfiyet-i te’sîrleri yine yegân yegân müstakildir. Her birinin netîce’-i hâsıla üzerindeki te’sîri yegân yegân tasavvur olunduğu zaman gûyâ diğer kuvvetler hiç yok imişler de yalnız o tesiri tasavvur olunan kuvvet bigâne var imiş gibi tasavvur olunur. Meselâ bir mermi bir topun ağzından fırladığı zaman kendi sıkletine mütenâsib bir zaman zarfında o mermi yere düşer. Topun ağzından gâyet şiddetle def ü endaht edildikte eğer bir anda binlerce kadem mesafeye varmış ise yine o an zarfında o dâne üzerinde sıkletin tesiri gûyâ topun /57/ ağzından bilâ def velâ endaht düşüverdiği zamanki tesirin aynıdır. İşte sabit oluyor ki ne kuvvet ve ne de tesiri tagayyür etmiyor. Yalnız her kuvvetin tesirâtı birbirine mezc olunarak netîceyi ona göre hâsıl eyliyorlar. On yedinci asr-ı miladın nisf-ı ahîrinde Borelli ve Hog ve Huken nâm hakîmlerin âsârı tefhîm eylemiş idi ki dâ’irevî olan hareketler Galile kânunlarıyla tarif edilebilirler. Müşterî seyyâresinin Kamerlerinde olan harekâttan bahsedildiği sırada Borelli bir kuvve’-i ilel-merkeziyenin bir hareket-i dâ’ireviyeyi nasıl teşkîl edebileceğini göstermiş idi. Hog dahî bir câzibe’-i merkeziye tesiriyle bir hareket-i müstakîmenin nasıl inhinâ peydâ eyleyeceğini meydana koymuş idi. 1687 senesi mühüm bir târihtir. Yalnız târih-i ‘ulûm nokta’-i nazarından değil hattâ fikir ve zekâ-yı beşerînin terakkiyâtı târihince dahî mühim bir senedir. Zîrâ bir misli daha bulunmayan ve lâ-yemûtluk sıfatını hâ’iz olan bütün âsârı bu yılda neşr olunmuştur. Newton /58/ [her cisim birbirini cezb eder. Bir kuvvet ile ki o cisimlerin hacmine mebsûtan ve aralarındaki mesafeler merbu‘âtına da ma’kûsen mütenâsibtir] kânunuyla gösterdi ki bütün ecrâm-ı semaviyenin harekâtına akıl erdirmek mümkündür. Bu kânuna nazaran Kepler’in mahârek-i ecrâmın dâ’ire olmayıp kat’-ı nâkıs oldukları ve bunların harekâtı merkezden bu‘dlarıyla icrâ-yı harekâta sarf eyledikleri zamanlarla mütenâsib buldukları keşfiyâtının da daha evvel bulunabilmesi mümkün olduğunu Newton isbat eyledi. Newton’un muasırları harekât-ı

dâ'ireviyeyi hal eylemiş olduklarını görmüş idik. Amma bu muvaffakiyet münferid bir muvaffakiyet idi. Newton ise meselenin 'umûmiyeti hakkında bir kânun vaz ' eyledi ki dâ'ire kat '-1 nâkıs kat '-1 mükâfi⁹⁸⁹ velhâsıl her nev'î münhaniyyâta⁹⁹⁰ tâbi' olan harekâtın hal ve tayinine hidmet eylemektedir. İskenderiye mekteb-i meşhurunun erbâb-ı riyâziyâtı isbat eylemişler idi ki yukarıdan aşağıya düşen bir cismin istikâmet-i sukûtu daima merkez-i Arz'a /59/ müteveccihtir. Newton ise yerkürenin eczâ-yı müteşekkilesinin kâffesi gûyâ merkezde müctemi' imişler gibi bir tesir mevcûd ve muhakkak olduğunu göstererek İskenderiye riyâzîlerinin dedikleri şey zarûriyât-ı tabî'iyeden olduğunu meydana koydu. Sukût-ı ecsâmı tayin eyleyen bu kuvve'-i merkezîyeye [cezb] tesmiye ve tabir olundu. O zamana kadar Kepler'den mâ'adâ hiçbir kimse bu kuvvetin tesiri nüfûzu nerede müntehî olduğunu bilmek merakına düşmemiş idi. Newton bu nüfûzu Kamere kadar bast etmek mümkün olduğu itikâdıyla onu etrâf-ı Arz'da kendi mihveri üzerinde tahrîk eden kuvvet dahî bu kuvvet olacağını düşündü. Mesâfâtın murabba'ı kânunuyla Kamer'deki bu hareketin husûlüne câzibe'-i Arz'ın kâfi olup olmadığını hesap etmek kolaylaştı. Arz'ın o zamana kadar ma'lûm olan sıkletini nazar-ı muvâzeneye alarak Newton buldu ki Kamer'in sukûtu dakikada on üç kademden ziyâde olmayıp eğer incizâb-ı mütekâbil kânunu sahîh ise bu sukûtun /60/ dakikada on beş kadem nisbetinde olması lazım gelecektir. Fakat 1669 senesinde Picard Arz'dan bir derecelik mesafeyi o zamana kadar başkalarının ettikleri mesafeden daha doğru ölçmüş idi. Bunu bundan evvel dahî dermiyân eylemiş idik. Bu yeni mesâha Arz'ın cesâmeti hakkında evvelden mevcûd olan tahmînâtı değiştirdiği gibi bit-tabî' Kamer'in mesafesini de değiştirmiş idi. 1679 senesinde Londra cemiyet-i kraliyesinde vukû' bulan bir mübâhase netîcesinde Newton bu hâli öğrenerek Picard'ın istihsâl eylediği netîce kendi nazar-ı hikmetini açmakla hânesine avdet eylediği zaman evvelce yapmış olduğu hesâbâtın hâlâ mahfûz bulunan evrâkını çıkarıp yeniden hesaba girişti. Rivâyet olunduğuna göre bu hesapta ilerledikçe heyecanı artmakta imiş. Hattâ orada hâzır bulunan bir dostuna dahî rica ederek hesâbâtı ikmâl hususunda onun da mu 'âvenetini talep eyledi. Nihâyet beklediği nisbet tayin olundu. Bulundu ki /61/ Kamer'i kendi mahreki dâ'iresinde zabt ve havl-i Arz'da deverâna icbâr eden

⁹⁸⁹ Parabol.

⁹⁹⁰ Eğri olan şekiller.

kuvvet vâkı'â Arz'ın kuvve'-i câzibesinden ibarettir. Vaktiyle Kepler'in zekâ-yı hâriku'l-âdesi Descartes'ın karışık hikmetlerini kuvvetten düşürmüş olduğu gibi bunlar Newton'un kuvve'-i merkeziyesi mukâbilinde bil-küllîye mahvolup gitmişlerdir. İmdi nasıl ki Kamer Arz'ın kuvve'-i câzibe'-i merkeziyesiyle havl-i Arz'da deverân eyliyor ise Arz ve seyyârât-ı sâ'ire dahî mahzâ Şems'in kuvve'-i câzibe'-i merkeziyesiyle yine aynı kânuna tâbi' olarak havl-i Şems'de deverân etmektedirler. Meahâzâ seyyarat-ı mezkûrenin kuvvâ-yı câzibe'-i merkeziyelerinin dahî yekdiğeri üzerinde icrâ-yı te'sîr eyledikleri de muhakkaktır. Bunların her birinin cesâmetleri bu'dları malum olunca icrâ eyledikleri bu tesirâtın mekâdiri dahî hesap olunabilir. Newton'dan sonra gelen erbâb-ı 'ilm-i hey'et bu kaideyi bir 'aks ederek seyyarat-ı mezkûrenin yekdiğeri üzerindeki nüfûzlarını ma'lum farzıyla o nüfûzdan /62/ o tesirâtı hâsıl eyleyen ecrâmın hacimlerini ve mesafelerini hesap etmişlerdir. İşte bu vecihledir ki kâideten hâ'iz olması lazım gelen mevki 'den Uranüs seyyâresinin münharif görünmesi Neptün seyyâresinin de keşfine yol açmıştır. Newton'un asıl hüneri mekanik kânunlarını ecrâm-ı semaviyeye tatbîk etmesinden ve kavânîn-i fenniye denilen şeylerin tarassudât ve tettebbu'ât ile hesap netâyicinde tevellüd edebileceklerini isbat eylemesinden ibarettir.

Biz deriz ki:

Hendese ve hesabın mevlûdu olan mihânîk-i fennin netâyic-i hâsılası bulunan işbu keşfiyâtın tamamıyla muvâfık-ı hakikat olduklarını teslim e fûnûn-âşinâ olan herkes mecburdur. Bunlar o hakâyık-ı bâhiredendirler ki redd ve inkârları cehâletten başka hiçbir şeyden ileri gelemez. Bir kaideyi bir 'aks olarak tatbîkât /63/ icrâsıyla yoklamak ve mebsûtunda bulunan netîceleri ma'kûsunda da bulmak dahî 'ulûm-i riyâziye şânından olduğunu kim bilmez. Bir hesabın doğru olup olmadığını bulmak için [mîzân] nâmıyla bir hesap daha yaparlar ve onun netîcesi ilk hesabın netîcesiyle tevâfuk edince ikisinin birden doğru olduğunu hükmederler. Öyle ya ikinci hesap ilk hesabın mîzânı olduğu gibi ilk hesap dahî ikinci hesabın mîzânı olur. Binâenaleyh istihsâl edilmiş bulunan mihânîk hesâbâtı netâyicinin doğruluğunu isbat emrinde mîzân-ı maddî makâmına kâ'im olan şey Neptün seyyâresinin keşfi olmak hakikaten pek parlak muvaffakiyât-ı /64/ fenniyedendir. Zîrâ seyyâre'-i mezkûre sâ'ir birtakım ecrâm gibi fezâ içinde evvelâ görülerek seyr ü hareketi hesap edilerek keşf olunmamıştır. Kendisi evvel keşf olup sonradan görülmüştür. Yani henüz görülmediği halde bil-hesab keşf

olunarak ba‘de’l-keşif en kuvvetli teleskoplar ile görülmüştür. Zîrâ bizden o kadar uzak ve binâenaleyh hacm-i mer’îsi o kadar küçüktür ki çıplak göz ile değil â olur olmaz rasat dürbünleriyle dahî görülemez. Zühreye Merihe asla mikyas değildir. Bakınız bu seyyâre nasıl keşf olunmuş: Draper’in tarif eylediği kânunlar ve kâideler ile her seyyârenin bu‘du sürati cesâmeti filâni hesap ve tahmîn olunduğu gibi yekdiğerine /65/ nisbetle işgâl eyledikleri mevâki‘in dahî bil-hesâb yakîn tarîki bulunmuş ise de bu hesaplar ile tahkîkâta girişildikde Uranüs seyyâresinin mevki‘i nâ-be-câ görünmüştür. Uranüs hakkında icrâ edilen hesaplar doğru olmak için ya onun şu bulunduğu mahalde bulunmayıp başka bir yerde bulunması veyahut kendisinden daha uzakta bir başka seyyâre daha bulanarak onun tesirât-ı câzibesinin muktezâsınca Uranüsün o mahalde bulunmakda olması lüzumu düşünölmüş. Hattâ ondan daha uzakta bulunmak lazım gelen seyyârenin cesâmeti bu ‘du ve hangi cihet ve tarafta bulunması lüzumu bile bil-hisâb tahmin olunarak bilâhere en kuvvetli teleskoplar o cihete tevcih /66/ olundukda ve aranıldıkda fil-vâki ‘ orada öyle bir seyyârenin bulunduğu görölmüş. Amma bu hakayı-ı fenniye nin sıhhat ve makbûliyet-i tammesiyile beraber inkâr-ı vâcibe delâletleri neden lazım gelsin? Draper diyor ki Newton bütün ecrâm-ı semaviyenin harekâtına akıl erdirmek mümkün olduğunu göstermiş. Pek doğru. Fakat inkâr-ı sâni‘ ihtimaline akıl erdirmek mümkün olduğunu da göstermiş mi? Meselâ bir makine görüyorsunuz ki şu hareket-i münhaniye⁹⁹¹ bu hareket-i müstakîmeyi icab ettiriyor. Şu çark bu demir kolu yürütüyor. Şu sath-ı ufki⁹⁹² bu âletlerin terfi‘i ile yükseliyor. Velhâsıl makinedeki bin türlü harekâtın ne sûretle husule geldiğini görüp bunlara pekâlâ akıl /67/ erdiriyorsunuz. Lakin [işte bu hareketlere akıl erdirdik. Bundan dahî istintâc ederiz ki bu makine hep bu vecihle eczâsının birbirini tahrîki ile dönüyor. Bunun bir kuvve’-i muharrikiyeye ihtiyacı yoktur] ve hattâ münkirînin yaptıkları gibi inkârda bir derece daha ileriye giderek [bu makineyi bir yapan da yoktur. Bu âletler kendi kendilerine tasannu‘ etmişlerdir] diyebilir misiniz? Hem o makineyi sizin tamamıyla görüp tanımış olmanıza mukâbil erbâb-ı rasad semâ makinesini henüz tamamıyla görüp tanımamışlardır da. ‘İlm-i hey’etin târih-i terkkîsinden bil-iktibâs Draper’in her bâbda ve bâbların fikrâtından parça parça vermiş olduğu mâlûmatı hatırlınızda cem‘ ile düşünür iseniz görürsünüz ki keşfiyât-ı hey’iyeden hemen hiç /68/ birisi müstakil dahî değildirler. İskenderiye mektebi zamanından ve hattâ onun daha evvelinden beri bunlar kudemâ-yı

⁹⁹¹ Eğri hareket.

⁹⁹² Yatay düzlem.

râsîdîn taraflarından görülmüş ve hesâb edilmiş şeyler olup müte'ahhirîn ise o keşfiyâtı tahkîm ve mübtenî oldukları kavânîn-i tabî 'iyeyi irâ'eye himmet buyurmuşlardır. Unutmadınız ya? Çend sahîfe evvel hey'etin edvâr-ı terakkîsini üçten ibaret gösterdiği sırada birincisi ecrâm-ı semaviyenin yalnız harekât-ı zâhire ve mer'iyelerinin tarassud edildiği devir olduğunu söylüyor idi. Bu kudemâ devridir. İkincisinde harekât-ı hakîkiyeleri tarassud edilmiş. Fakat devr-i sâbık tarassudâtının hesabca hatası isbat olunamamış. Yalnız nokta'-i nazar tashîhinden ibaret bir muvaffakiyet-i 'azîme! Evet bu bile bir muvaffakiyet-i 'azîme. /69/ Çünkü iki bin senelik bir emek mahsûlü. Amma unutmamalı. Fark yalnız cümle'-i seyyâremizin merkezi Arz olmasıyla Şems olmasından ibarettir. Hesâbâtın her iki türüsü dahî doğru. Şu kadar ki Draper ve sâ'irenin [keşfiyât-ı cedîde!... keşfiyât-ı cedîde!...] diye inkâr-ı vâcib davalarına kadar ebâtîlî⁹⁹³ tervîc hususunda burnumuza sokmaktan bir fırsatı fevt etmeyecekleri keşfiyât-ı cedîde netîcesinde Kürre'-i Kamer'i Arz'a ve Arz'ı dahî Şems'e habl-i incizâb ile bağlamak netîcesini gösterdikleri halde Şems'in hangi râbîta ile nereye bağlı olduklarını henüz gösterememişlerdir. Şems seyyâreleri seyyâreler Şems'i cezb ile bir incizâb-ı mütekâbil /70/ görüyor isek de tekmîl Cümle'-i Şemsiye'mizin incizâbât-ı mütekâbilesiyle beraber yukarıki fıkrada dediğimiz ayva hevengi gibi ucu nereye bağlı olduğunu gösterememişlerdir. Evet hey'iyûn Şems dahî kendi teba'asıyla beraber bir seyyâre olup başka bir Şems tarafından müncezeb olduğu zannını ortaya koyuyorlar. Fikirleri hülyâları bir Şemsü'l-Şemsüse doğru saldıyorlar. O Şemsü'l-Şümûs nedir? Kepler ve Newton kânunlarıyla o dahî keşf olunmuş mudur? Heyhât!... Evet evet! 'İlm-i hey'etin terakkîyât-ı nisbiyesine hizmet eden bu e'âzim-i gayret-verâna 'umûm nev'iyet-i beşeriye bir hiss-i kadir-şinâsî ile minnettârdır. Lâkin iş henüz bitmemiştir. Henüz câlib-i inzâr-ı hayret olan mechûllere /71/ nisbetle hazîne'-i 'irfânımızdaki ma'lûmlar devede kulak menzelesindedirler. Ma'lûmâtın bu derece'-i nâkîsasını inkâr-ı vâcib gibi mu'azzamât-ı da'âvîde delil iradından hem korkmalı hem utanmalıdır. İşte nevbet-i kelâmı yine Draper'e terk ediyoruz. Diyor ki:

Kepler bulmuş olduğu üç kânunu neşr ve ilân eylediği zaman bâdî'-i emirde bunlar kenîse tarafından mahkûm ve reddedildiler. Amma kenîse bunları yanlışır diye telakkî ettiği için değil! Belki bir taraftan Kopernik'in usûl-i heyiyesiyle tevâfuk eylediği ve diğer taraftan dahî kâ'inâtın tasarruf ve hükûmetinde Kudret-i İlâhiyeye bedel bir kânun hükmünü ikâme edeceği için mahkûm ve reddeyledi.

⁹⁹³ Boş inanışlar, faydasız sözler.

Kenîse nazarında cihân öyle bir sahâdır ki onun üzerinde kudret-i ilâhiye hiçbir ‘âdete senete kâideye kânuna tâbi‘ olmaksızın icrâ-yı hükmeder. Binâenaleyh /72/ Kudret-i İlâhiyenin tecelliyâtı bir kânun ve kâideye tâbi‘ olmak ceberrut-ı rabbâniye şânına mugâyir olacaktır diye telakkî eyledi. Kenîsenin halk üzerindeki nüfûzu ise dua ve ibadetle kânun-ı tabî‘at ahkâmını değiştirebileceği ve hattâ irâde’-i ilâhiyeyi ta’dîle muktedir olacağı hakkında beyne’l-ahâli kabul edilmiş olan akîdenin muhâfaza’-i kuvvetiyle mütenâsib idi. Kuyruklu yıldızların nev‘-i beşer üzerinde mûcib olacakları nühûsetleri⁹⁹⁴ teb‘îd eylemek kenîsenin yed-i iktidârındadır diye zannolunuyor idi. Bir kısım insanlara Güneşli ve diğer bir kısmına yağmurlu hava lazım ise her kısma istediği havayı vermek papaz takımının kudreti dâhilinde görünüyordu. Kânûn-ı tabî‘atın ahkâmını değiştirip kendi istedikleri yolda havârik izhâr edebileceklerini erbâb-ı itikâd mümkünâtta ve hattâ kolay işlerden ‘addediyorlardı. Meselâ bazı seyyârâtı seyr ü hareketlerinden men‘ ve istedikleri kadar tevkîf edebilirler diye inanırlardı. /73/

İhtâr edelim ki:

İşte hükemâyı inkâr-ı vâcibe kadar icbâr eden haller bu hallerdir. Bu nokta’-i nazardan erbâb-ı kenîsenin ibadet ve dua kuvvetiyle hâsil edecekleri iddiâsında buldukları kudrete dâ’ir Draper’in söylediği birkaç söz asla kâfi değildir. Mümkün mertebe kifâyet derecesinde hâ’iz-i kuvvet olarak bir söz söylenmek lazım gelir ise deriz ki kenîse kendisini Hazreti İsa’nın vekîli ‘addetmekle ve Nebî müşârun ileyh Hazretlerinin de ulûhiyetini hüküm eylemekle adeta kendisini yeryüzünde ‘alâ külli şey’in kadîr⁹⁹⁵ olan Cenâb-ı Hakkın vekîli ‘addeder. Hata ve nisyân beşeriyet-i ‘âdiyenin şânı olduğu beyânıyla kenîse ise beşeriyet fevkinde bir kudret-i rûhâniyeyi /74/ hâ’iz olduğundan hatadan masûniyet iddiâsında da bulunurlar. Yalnız her istediğini yaptırmak meselâ hurma ağacından kestane ve kestane ağacından hurma hâsil ettirmek için emr ettirmeyi her nasılsa mugâyir-i edeb bularak [ibadet ve niyâz ve dua] ile icrâ ettirebilmek tevâzu‘unu gösterir idi. Kenîse nezdinde velâyetleri hüküm olunmuş olan zevâtın mikdârı binlerle ta’dâd olunur bunların her birine birçok havârik isnâd edilir. Bu hesabca milyonlara varan havârik kânun-ı tabî‘atta lâ-yetegayyer bir ittihâd aramağı gülünç olacak dâ’iyeler menzelesine indirir. [‘Âdetullâh] ve [Sünnetullâh] ve [Fitratullâh] denilen ve hangi lafız ile tabir olunur ise /75/ olunsun muktezâ-yı zât ve irâde’-i ezeliye

⁹⁹⁴ Yaramazlık, uğursuzluk.

⁹⁹⁵ Her şeye gücü yeten.

ve takdîr-i ezelf mebnâları demek olan şeyler kenîse nazarında yoktur. Azamet ve ceberût-ı ilâhiye bu sûrette tahrîf edilmiş olur ise bu davaları redd ve inkâr eylemek muvahhidler münezzehler müsebbihler için bir deyn-i kat'î bir vazîfe'-i kat'îye olur. İmdi genç mütefenninlerimiz o mütefennin ve zekî evlâd ve ihvânımız Avrupaca erbâb-ı 'ulûm ve funûnun inkâr-ı vâcibe kadar vardıklarını bir nazar-ı kâsır ile görerek kendi dîn-i haklarının tesbîh ve tenzîh ve tevhîdini emreylediği Cenâb-ı zül-Celâli hafifmeşrebâne bir kayıtsızlık ile telakkîye yeltenecek olurlar ise pek yazık etmiş olurlar. Tahsîl eyledikleri 'ulûm ile şu inkâr /76/ arasında tevâfuk dahî bulunmayıp tenâkuz bulunur. Çünkü iktisâb eyledikleri ma'ârif kenîsenin nice tahrîfât ile hakikat-i ezeliyesinden çıkarmış olduğu rubûbiyeti tahrîfât-ı mezkûreedan tecrîd ve tenzîh edince bakiye'-i sâni'iyet ve rubûbiyet öyle bir sûret-i hakîkiyede pişgâh-ı ehl-i îmânda tecellî eder ki işte Kur'ânın îmâna davet eylediği ulûhiyet dahî bundan başka hiçbir şey değildir. Metanet göstermeli sabretmeli tettebbu' ve tahkîk ve ta'mîk eylemeli de hakâyık-ı İslâmiyeyi netâyic-i bâhire'-i 'ulûm ile bil-mukâyese vet-tatbîk peydâ edilecek fikri akîdeyi îmânı ona göre takviye ve tahkîme çalışmalı. Bahsin mâba'di bu bâbda birçok nukât-ı îzâhiyeyi hâvîdir. Nukât-ı mezkûreye /77/ intikâl için nevbet-i kelâmı yine Draper'e verelim. Sözünde devam ile diyor ki:

Newton zamanından evvelki asırda [Protestanlığın zuhûru] denilen dînî ve siyasî bir tebeddül-i mühim vukû'a gelmiş idi. Bu tebeddül her ne kadar fikr-i beşerin hukukunu te'mîn etmemiş ise de dîn namına mevcûd olan kuyûd-ı mâni'ayı gevşeltmiş idi. Protestanlığın münteşir olduğu yerlerde Newton'un âsârını mahkûm edecek kimse bulunmayıp yeni mezhebin papazları bu mesâ'il ile pek az iştigâl eylemekte idiler. Protestanların inzâr-ı ehemmiyeti yalnız düşmanlarının yani Katolik mezhebinin harekâtına mensûb ve münhasır idi. Biraz sonra bu cihetten emîn ve rahat oldukları zaman Protestanlık teceddüdât-ı fikriyesi dahî birtakım inkisâmâta⁹⁹⁶ dûçâr oldu. Öyle bir sûrette ki bu inkisâmâttan peydâ olan fırkalar dahî birbiriyle rekabet ve husûmete hasr-ı iştigâl eylediler. Lutheryenler ve Kalvenistler ve Episkopalar /78/ ve Piresbiteryenler yekdiğeri aleyhinde Newton kânunlarından ziyâde istifâde edecek mesâ'il bulmakta idiler.

İhtâr ederiz ki:

Mebâdî'-i zuhûrlarında ve hattâ zuhûrlarından birçok zaman sonralara kadar Protestanların dahî 'ulûma göstermiş oldukları husûmeti bundan evvel yine Draper

⁹⁹⁶ Bölünmeler.

yazmakta iken şimdi burada Newton'un âsârını men ' eylemedikleri ve onlarla pek az iştigâl ettikleri hakkındaki sözleri ileriye sürmesi cenâb-ı muallim için tuhaf bir gayret sayılmaz mı? Birkaç yerde ihtâr etmiş olduğumuz vecihle Draper asıl husûmeti Katoliklere hasr eylediğinden Protestanlık için daima sözün yumuşaklarını aramakta ve yazmaktadır. En doğrusu /79/ matlûb ise deriz ki bilâhere Protestanlık dahî vâkı'â taarruzdan ziyâde tedâfü' için kılıca el sunup da senelerce devam eyleyen muhârebât-ı dîniye ile Avrupa'nın birçok vilâyetleri al kanlara boyandığı ve Nasrâniyette dîn için cenk olmayıp yalnız va'az u nasîhat ile Nasrâniyetin intişâr ettiğine dâ'ir cildleri dolduran rivâyâtın mâhiyet-i sahîhası bu muhârebât ile dahî meydana çıktığı esnada Protestanlık 'ulûmu himâyeten değil adeta ihmâlen nizâ'-i 'ilm ü dîne iştirâk için vakit bulamamıştır. Yoksa hakikat-i hâlde 'ulûmun meydana koyduğu o gerçek şeyleri o zamanlar değil â hattâ bu zamanlar bile Protestanların bir kabûl-i dînî ile cidden kabul etmiş olduklarına kolay kolay /80/ inanamayız. Herhangi kavim ne nâm ile olursa olsun eylevm elde bulunan kütüb-i 'ahd-i 'atîk ve 'ahd-i cedîdin semaviyetlerini itikâd edecek olur ise hakâyık-ı 'ilmiye ile barışabilmek o kavim için kâbil olamaz. Ya o kitapları ihmâl etmeli veyahut hakâyık-ı 'ilmiyenin onlardaki muhteviyâtı tahrîblerine karşı göz yummalı ki Draper'in şu koca cildde derece'-i şiddetini gösterdiği 'ilm ve dîn münâza'asını bir pamuk ipliği ile olsun bir nokta'-i musâlahaya bağlamak mümkün olabilir. İşte bu ihmâli Draper'in kendisi bile itiraf ediyor. Diyor ki:

İşbu mezhep kavgalarının peydâ etmiş oldukları gürültüler patırtılar sayesinde ki Newton'un o keşfiyât-ı sahîhası ahkâmının nerelere /81/ kadar varacağına Protestanlarca dahî dikkat olunamayarak ve lüzumu derecesinde teftîş edilemeyerek taraf taraf kavî ve muhkem bir sûrette yerleşip te'essüs etmiştir. Hâlbuki bu keşfiyâtın ehemmiyeti zikrolunan mezâhib erbâbının sebab-i cenk ve cidâl ittihâz eyledikleri akîdelerden daha ziyâde büyük idi. Zîrâ keşfiyât-ı mezkûre yalnız Kepler'in kânunlarını ve Şems'in merkez-i 'âlem olduğu hakkındaki hakâyıkı tasvîb ve te'yîd etmekle kalmayıp papazlar her ne derler ise desinler Şems'in behemehâl merkez-i 'âlem olmasından fazla mutlaka merkez-i 'âlem Şems olması lazım geleceğini ve bundan başka hakikat bulunamayacağını da te'yîd eyliyor idi. Hattâ bu merkezîyetin bir iktizâ-yı riyâzî netîcesi olduğunu da gösterip bundan başka bir şeye riyâzeten ihtimal verilemeyeceğini de ortaya koyuyor idi. İmdi bu ahvâlin manâ-yı hakîkisi nedir? Şudur ki Cümle'-i Şemsiye'nin harekâtı bir hâlikiyet ve rubûbiyetin müdâhalesiyle hiçbir vakitte

muhtell⁹⁹⁷ olmuş değildir. /82/ Zîrâ cümle'-i mezkûre bir kânun-ı lâ-yetegayyere tâbi' olup o kânun-ı lâ-yetegayyer dahî mukteziyât-ı riyâziyeden bir iktizâdır.

Deriz ki!

İşte profesör cenapları yukarıdan beri birçok sahîfeleri dolduran sözleri bir sakız çiğner gibi çiğneye çiğneye dudakları arasında yavaş yavaş şişirmekte bulunduğu sakızını nihâyet [pat!] diye patlattı. Hem de ne kadar tuhaf bir sûrette? Şems merkez-i 'âlem olur ise Cümle'-i Şemsiye'nin harekâtı bir rubûbiyetin müdâhalesiyle muhtell olmaz imiş. Acaba merkez-i 'âlem Arz olur ise muhtell olur mu imiş? İki bin seneden mütecâviz bir uzun zaman zarfında Cümle'-i Seyyaremizin merkezi Arz olduğu itikâd /83/ edile gelir iken Cümle'-i Şemsiye'mizin harekâtı değişmiş de merkez-i 'âlem Şems olduğu itikâd edildikten sonra mı değişmemiş? Merkeziyet-i Şems bir kânun-ı lâ-yetegayyere tâbi' olup kânun-ı lâ-yetegayyer dahî mukteziyât-ı riyâziyeden bir iktizâ imiş de merkeziyet-i Arz hiçbir kânun-ı lâ-yetegayyere tâbi' ve o kânun mukteziyât-ı riyâziyeden bir iktizâ değil mi imiş? Canım vâcib-i Teâlâ'dan istiğnâ meselesi gibi son derecelere kadar mühim ve mu'tenâ bir meselede târih-i terakkiyât-ı heyîyeden sahîfeler dolusu nakliyâtтан sonra isbât-ı müdde'â zımında söylenecek sözler bu kadar hafifâne mi olmalıdırlar? Hele şu son sözün mâhiyet-i fenniyesini biraz taharrîye girişenlerin hayretleri arttıkça artmamak kâbil değildir. /84/ Mademki Cümle'-i Şemsiye'nin harekâtı lâ-yetegayyer bir kânuna tâbi' imiş bir ulûhiyetin bir rubûbiyetin tasarruf ve tahakkümüne lüzum yok imiş de bir iktizâ-yı riyâziyeden ibaret imiş! Acaba şu [iktizâ-yı riyâzî] sözünü gerek Draper ve gerek sâ'ir isti'mâl edenler onda bir manâ-yı vâzıh bularak mı isti'mâl ediyorlar? Çünkü bu sözü işitenler bunda bir manâ-yı vâzıh bulamazlar. 'Ulûm-i riyâziye bilmedikleri için değil. 'Ulûm-i riyâziye bilmeyenler bu sözden değil â bundan daha pek çok vâzıh sözlerden bile bir şey anlayamazlar. 'Ulûma düşman olanlar da değil, zira a'dâ-yı 'ulûm ne anladıkları ve ne de anlamadıkları sözleri kuru kuruya bir tehevür-i muta'assıbâne ile iptâl ve reddeylemekten /85/ çekinmezler. Bu sözü asıl 'ulûm-i riyâziye erbâbı anlayamazlar. Zîrâ [Nesesiyyete Matematik] diye tabir edilen ve tarafımızdan [İktizâ-yı Riyazî] diye tercüme olunan şeyde bir [mûcib] bir [müsebbib] manâsı kâd edilmiştir. Hem de müsebbib-i hakîki Teâlâ ve tekaddes Hazretleri makâmına ikâme için kâd edilmiştir. Hâlbuki ahkâm-ı riyâziyede bu mûciblik bu müsebbiblik yoktur. Belki bir icâb ve bir iktizânın keyfiyet ve hikmeti vardır. Meselâ iki kere ikinin dört etmesi keyfiyetinin müsebbib ve mûcibi olan şey

⁹⁹⁷ Bozulmuş.

‘ulûm-i riyâziye değildir. İki kere ikinin dört etmesi bir hakikat-ı ezeliyedir ki kim bilir ne kadar bin sene sonra ‘ulûm-i riyâziye bit-teşekkül bu hakikati görerek bunun nasıl bir müsebbib /86/ ve hikmete mebnî olduğunu da meydana koymuştur. Sözün daha açığı ahkâm-ı riyâziye hâlik ve mutasarrıf-ı kâ’inât olamaz. Belki hâlik ve mutasarrıf-ı kâ’inâtın hilkat ve tasarrufundaki hikmeti gösterir bir kânun olur. Draper ve emsâli kendi karşılarında sıfât-ı zâtiye ve subûtiye’-i hakîkiye ile mutasarrıf bir hâlik görmedikleri ve kendilerine hâlik ve mutasarrıf diye gösterilen şeyin ‘Ahd-i ‘atfık ve cedîdde sıfât-ı zâtiye ve subûtiyesi tasvîr olunan bir benî isrâ’îl rabbinden ibaret bulunduğu ve o rab kendi kendisini [rabb-i isrâ’îl] diye tavsîf ederek isrâ’îlden başka milletler onun kulu olmamak haysiyetiyle onların başlarını süyûf-ı isrâ’île⁹⁹⁸ kestirmekte kılavuzluk /87/ ettiği ve bu gibi ahvâlde ise fil-hakika hilkat-i kâ’inâtı ve onun tasarrufunu envâr-ı ‘ulûmdan müstenîr⁹⁹⁹ olan fikirlere kabul ettirecek ezeli ve ebedî bir irade ve kudret ve lâ-yetegayyer bir tasarruf bir hükûmet görülemediği ve görülemeyeceği sebeplerinden dolayı Cümle’-i Şemsiye’nin harekât-ı muntazaması gibi mu‘azzamât ahvâli o sıfatlardaki bir rabbe çok görmek ve kâ’inâtı öyle bir rabden mustağnî göstermek bu efendiler için pek kolay olabilir. Benî isrâ’îl sık sık ahde vefâsızlık gösterdikçe rabb-i isrâ’îlin ne kadar me’yûsâne gazablandığı ve sonra tecdîd-i musâlahaya yine rızâ gösterdiği ve hattâ kendi tarafından kemâl-i emniyetle intihâb edilen ru’esâ ve pişvâyânın da kendi emir /88/ ve rızâsına muhalif hareketlerinden dolayı nasıl mahzûn kaldığı hakkında elyevm elde bulunan nüsh-i Tevratîyenin hâvî oldukları hikâyât-ı muharrifeyi hakâyık-ı ‘ilmiye ile tevfiika ihtimal görülebilir mi ki kâ’inâtın hâlik ve mutasarrıfı Hayy ve Kayyûm olan Hazreti Zül-Celâli vel-İkrâm ondan ibarettir de ondan başka bir şey değildir diye kanâat hâsıl olabilsin? Ulûhiyet ve rubûbiyeti bir de Kur’ân-ı Kerîmin tayin buyurduğu nokta’-i nazardan te’emmül etmeli ve sıfât-ı zâtiye ve subûtiye’-i ilâhiyenin mecmû’-ı ahkâmı o vâcibü’l-vücûd hakkında nasıl bir fikr-i sâlim hâsıl ettiğini görüp düşünmeli ve ez-cümle [fitratullâh elletî fatarannâsi aleyhâ lâ tebdîle’l-halkillâh] nokta’-i nazarına can gözünü tatbîk /89/ eylemeli de hakikat-i vâzıhayı o manzaradan görmeli. Bundan mukaddem [sünnetullâh] ve [âdetullâh] ve [fitratullâh] tabirât-ı celîlesinin elyevm erbâb-ı ‘ulûm nezdindeki [natur] ve [fevers ematiyer] tabirlerinin ba‘de’t-tasfiye sahîh olabilen ma‘ânîsini hâvî olduklarını ‘arz etmiş idik. Bunu Hazreti Kur’ân bu gibi âyât-ı kerîmede bil-küllîye

⁹⁹⁸ İsrailin kılıçları.

⁹⁹⁹ Nurlanan, aydınlanan.

meretebe'-i bedâhete koymaktadır ve bu kelimeyi diğer cihetteki [halk] kelimesi de tefsîr buyuruyor. Hülâsa'-i hükm-i şerîfi [o fitrat ki o hilkat ki Hakk Teâlâ mahlûkâtını onun üzerine yaratmıştır o hilkat-i ilâhiyede asla tebdîl tağyîr yoktur] sûretindedir. İmdi kudret-i ilâhiye bu vecihle irâde olunduğu halde artık mecâmî'-i¹⁰⁰⁰ hurâfiyede şöyle denilmiş /90/ böyle hikâye olunmuş diye davâyı inkâr-ı vâcibe kadar vardirmek 'âlim ve 'âkıl olan bir âdemin kârı değildir. Kütüb-i selefde hâlik ve mutasarrıf-ı kâ'inât cellet 'azamete Hazretlerini papaz oynucağı mertebesine indirmek nasıl bir tefrît ise onun fitrat ve hilkat için koyduğu kânunu 'ayn-ı rubûbiyettir zannıyla vâcib ve muktezâ ve tagayyür-i âhîrle lâ-büdd ve lâ-cerem olan vücûd-ı Bârîyi inkâra kadar varmak dahî ona mütenâsib bir ifrâttır. [İktizâ-yı Riyâzî] denilen şeye biraz daha yukarıda Draper'in kendisi dahî [kânun] tabir eyliyor idi. Bir kânunun hükmündeki kuvvet müsellemdir. Bâhusûs ki kânun-ı ilâhînin! İşte asıl Allah kitâbı olduğuna 'ulûmun dahî kanâatten başka /91/ diyeceği olamayan ve aksini isbat için irad-ı burhâna ihtimal görülemeyen Kur'ân-ı Kerîm dahî bu kânun-ı ilâhînin lâ-yetegayyer olduğunu inzâr-ı hikmet ve ibretimize vaz' ediyor. 'Ulûm ve fûnûn ile bu hakîkati bir kat daha vuzûh meydanında gören kabûl-i fennî ile kabul etmek muktezâ-yı 'akıl ve ilim olacağı âşikâr iken o kânunun kendi kendisine takannün¹⁰⁰¹ ettiğini bit-tahayyül mukannini¹⁰⁰² inkâra kalkışmak ne büyük münasebetsizliktir. Bu neye benzer bilir misiniz? Bir hükümdârın fermanını kendi kendisine tasaddur¹⁰⁰³ etmiş hülyâsıyla asıl hükümdârın mevcûdiyetini inkâra benzer. Bu yoldaki sözler Yahûd ve Nasârâya karşı belki söylenebilirler. Hattâ söylenmelidirler. Fakat İslâm'a karşı asla /92/ söylenemezler. Zirâ İslâm'ın tesbîh ve tenzîh ve tevhîd ile îmân eylediği Rabbül-'âlemîn eldeki Tevratlarda İncillerde tasvîr olunan rabb-i Yahudve Nasârâdan adeta bil-küllîye farklı bir şeydir. 'Ulûm ve maârifin Draper ve emsâli tarafından cildler dolusu tafsîlât ile takdîr ve tebşîr edilen terakkiyâtı hep o Kur'ân-ı Kerîmin inzâr-ı hayretimizi taraf-ı subhânîsine davet ve celb eylediği vahdehû lâ şerîke lehin 'azamet-i kudretini te'emmül ve tefekkür hususunda biz ehl-i İslâm için şerh ve tefsîr hizmetini göreceğ malûmât-ı nâfi'a demektirler. İşte Draper bu yoldaki tafsîlâtın birçoğunu daha irada girişiyor. Diyor ki:

Birinci Herschel'in tarassudât-ı teleskobiyesi /93/ kendisine göstermiştir ki semada birçok çifte kevâkibler dahî vardır. Bunlar yalnız bize nisbetle aynı hat

¹⁰⁰⁰ Dergiler, mecmualar.

¹⁰⁰¹ Kanunlaşma.

¹⁰⁰² Kanun koyan, kanun yapan.

¹⁰⁰³ Baş sedire geçme, en başa oturma.

üzerinde buldukları için böyle tesmiye olunmuş değildirler. Belki hikmet-i tabî'yece dahî bunlar birbirine merbûtturlar. Biri diğerinin etrafında döner. Bunlar hakkındaki tarassudâta İkinci Herschel dahî devam eyledi. Debb-i ekberde Rumca [zeta] harfiyle işaret olunan çifte kevkebin kat'-ı nâkıs şeklindeki mahreki Savari tarafından tayin olup müddet-i deverânı elli sekiz ve bir rubu' sene olduğu gösterildi. O kalilde yine Rumca [sigma] harfiyle işaret olunan diğer bir çifte kevkebin mahreki dahî Hind tarafından tayin olup müddeti 736 sene olmak üzere hesap edildi. Bu iki Şems'in bir mahrek-i kat'-ı nâkıs dahîindeki hareketi bizi tanımağa macbur eder ki sıklet ve incizâb kânunu bizim Cümle'-i Şemsiye'mizin öte tarafında dahî ahkâmını icrâ etmektedir. Teleskoplar hangi mesafeye kadar görebilmekte ise o mesafelerin kâffesinde kânun-ı /94/ mezkûru mer'î görmekteyiz. Bu sebebe mübtenîdir ki Dalenberg ansiklopedi mukaddimesinde [bütün kâ'inât hilkat-i vâhideden ibarettir. Hepsi aynı hakîkatten ibarettir] demiştir.

Hemen ihtâr ederiz ki:

İşte Dalenberg dahî velev ki min gayri ta'ammüd olsun [lâ tebdîle lihalkillâh] sırrına vâkıf olmuştur. Üstâd-ı muhteremimiz mükerremetlü Musa Kâzım Efendi Hazretleri şuracıkta bir irşâda inâyetle buyurmuşlardır ki: 'İnde'l-mütekellimîn ecsâmın mütemâsil olması dahî işte bu demektir. Semt-i ra'sımızda bize en yakın olan Kamer hilkat nokta'-i nazarından ne ise ve hangi kavânîne tâbi' oluyor ise Neptün gibi en ba'id seyyâre veyahut Debin gibi en ba'id Şemslar dahî Kamere mütemâsil 'add /95/ olunurlar. Kezâlik yeryüzünde en mükemmel hayvanda hâyât ne ise en gayr-i mükemmel hayvanda dahî hâyât odur. Bu yalnız şimdi böyle değil minel-ezel böyledir. [Sünnetellâhilletî kad halet min kablü velen tecide lisünnetillâhi tebdîlâ]. Söзде yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

İmdi bunlardan Cümle'-i Şemsiye ve cihân-ı mükevâkib şu hâyât ve mevcûdiyet 'âlemine Allah tarafından sevk olunarak geldiklerini ve Cenâb-ı Hakkın irâde'-i zâtiyesi bunlara bir kânun tarh edip de o kânun üzerine bunlar kendi hareketlerini tanzîm eylediklerini mi istintâc etmeliyiz?

Deriz ki:

Muallim Draper bu su'âline kâri'leri tarafından inkâr ile bir cevap verilmesine muntazır /96/ ise de biz böyle bir cevaptan Savn-ı Samedânîye sığınırız. Bilakis biz kendisinden sorarız ki: Ya neyi istintâc etmeliyiz? Bunların 'âlem-i kevn ü mekâna kendi kendilerine

koşa koşa gelip o raks-ı âsmânîlerini dahî kendi kendilerine icrâya başladıklarını mı istintâc etmeliyiz? Ne‘ûzü billâhi Teâlâ min zulmeti’l-bağy ve’l-inâd! İşte asıl bağy ve inad budur. Hem de mürtekibleri acımdan ziyâde nefrete lâyük olabilecek bağî ve inad budur. Bu kadar ‘ulûmu tahsîle sarf olunan emekler vara vara nihâyet böyle ahmakçasına bir inkâra varmak için olacak ise o zahmetlere neden girmeli idi. En câhil bir âdemin şu yolda bir inkârı bari gözü kapalı bir inkâr olacağı cihetle /97/ belki de şâyeste’-i merhamet görülebilir idi. Draper’in teklîf eylediği inkâr ise gûyâ gözü açık bir inkâr olacak. Bi-tevfik-i Teâlâ bu eblehâne ve daha doğrusu ebleh-firîbâne¹⁰⁰⁴ sözlere karşı fen dâ’iresinde söyleyecek sözlerimiz çoktur. Karîben sıraları geldikçe söyleyeceğiz. Fakat burada asıl münasebet düştüğü cihetle evvelâ biraz cağnî söylemiş olduğumuz bir sözü tekrardan çekinmeyeceğiz ki: Eğer Newtonlar Kepler gibi Galileler filanlar o güzel keşfiyât-ı hey’iyelerinin encâm-ı kâr¹⁰⁰⁵ bir sınıf insanları böyle eblehâne bir sûrette dûcâr-ı küfür edeceklerini bilseler idi o muvaffakiyetlerinden dolayı bin pişman olurlar idi. Hidemât-ı ‘ilmiyeleriyle şân-ı insaniyet /98/ merâtibinin en bâlâlarına su‘ûd etmiş olan bu zevât-ı kirâmın tercüme’-i halleri asla meçhul değildir. Ma‘îşet-i husûsiyelerine ahlâk ve adetlerine varıncaya kadar her halleri zabt ve tahrîr olunmuşlardır. İmdi kemâl-i iftihâr ile deriz ki bunların hiç birisi münkir-i Hüdâ değil idi. Böyle berûmend bir inkâr-ı mutlak hiç birisinin hatırından geçmez idi. Bunlar her keşfe muvaffak oldukça sun‘ ve kudret-i ilâhiyenin bir sırrına daha vâkıf olduk diye sevinçlerinden secde’-i şükrâna kapanmak derecelerine gelirler idi. ‘İlimlerini tevsî‘ ve ta‘mîk ettikçe kibriyâ-yı zül-Celâle hayretlerini o nisbette arttırırlar idi. Evet bunlar papaz takımının tasvîr ettikleri /99/ rubûbiyet ile âsârından bizzat istidlâl ettikleri Sâni‘-i kâ’inât arasında bir büyük ‘adem-i müşâbehet bulur idiye de bu müşâhedeleri kendilerini inkâr-ı ulûhiyete değil tenzîh ve tesbîh-i ulûhiyete sevk eder idi. Newtonların Keplerlerin filanların kendi asırlarına göre mukâbilleri İslâm’da da görülmüştür. Fârâbîler Ali Kuşcular Uluğ Beyler İbni Sînâlar işte bizim Tişo Brahelerimiz Newtonlarımız filanlarımızdır. Bunlardan bazılarının zîcleri¹⁰⁰⁶ ve adeta cümlesinin hesâbât-ı felekiyeleri hâlâ Avrupaca eyâdî’-i makbûliyette tedâvül ettikleri malumdur. Unutmamalıdır ki Draper’in kendisi dahî İslâm’ın ‘ilm-i hey’ete ettiği hidemâtı bundan evvelki bâblarda uzun uzadıya /100/ hem de me‘at-takdîr vet-tahsîn yazmış idi. Yalnız İslâm’ın değil İslâm’dan mukaddem Yunanilerin Keldânîlerin en eski

¹⁰⁰⁴ Aptal aldatırcasına.

¹⁰⁰⁵ İşin sonu.

¹⁰⁰⁶ Astronomik cetvel.

zamanlara kadar varan keşfiyât-ı hey'iyesini de hikâye etmiş idi. İmdi kemâl-i ehemmiyet ve hikmetle düşünmelidir ki İslâm'da terakkiyât-ı hey'ie hükemâ-yı İslâmiye için semt-i inkâra doğru yol değil â çığır bile açmamış ve bilakis hükemâ-yı müşârun ileyhim tevsî'-i ma'lûmât eyledikçe îmânlarının kuvveti artmıştır. Yalnız İslâm'da değil Yunan ve Keldan putperestân ehl-i hey'eti meyânında bile tetkikât-ı felekiye kimseyi inkâr-ı sâni'a sevk etmemiştir. Bu bâbda Nasrâniyet 'âlemiyle İslâmiyet 'âlemi arasında icrâ olunacak mukâyese ne kadar 'acîb olur! Avrupa ahalisi /101/ 'umûmen câhil ve adeta nîm-vahşî¹⁰⁰⁷ oldukları bir zamanda Şarلمان gibi cebâbirenin kudret-i suyûfuyla bir Hıristiyanlık türemiş [kalerje] denilen bir hey'et-i rûhâniye elinde bu dîn envâ'-i i'tisâfât-ı câhilâneye vesile ve vâsita olmuş sonra Arapların semere'-i ta'lîmi olarak yine o Avrupa'da bir subh-ı sâdik-ı maârif infilâkıyla tenevvür eden gözler bu cehâletin mâhiyet-i sahîhasını takdîr ederek akıllarını başlarına toplamağa kalkışmışlar 'ulûm ve 'ukûle uymayan şeyleri inkâr etmişler şüphe yok ki pek de isâbet eylemişlerdir. Nefyin nefyinden bir isbat çıkacağı gibi cehl ve hatanın inkârından dahî ilim ve sıhhat çıkar. Buna mukâbil bakınız 'âlem-i İslâmiyette ne olmuş: Taştan kumdan başka /102/ câlib-i nazar bir mâhiyet-i coğrafiyesi olmayan çölde ve cehalet ve ümmiyetten başka unvânı bulunmayan bir millet nezdinde bir mişkât-ı hakikat uyanmış. Onun envârı bir yandan İskenderiye ve Suriye ve diğer taraftan Mazapotamya ve İran gibi minel-kadîm 'ulûma mensûbiyet ve 'ulûmda terakkî ve musâbakat ile meşhur bulunan yerlere sirâyet etmekle başlamış. Bu yerlerdeki 'ulemâ ve 'ukalâ [Hah! İşte aradığımız bu idi] diye o nûru ez-dil ü cân¹⁰⁰⁸ hüsn-i telakkî ederek rûşenî-i çeşm-i irfanlarını tevfir¹⁰⁰⁹ etmişler. [Kılıç kuvvetiyle!...] mi? Afv edersiniz. O iftiraların o yalanların modası çoktan geçmiştir. Nüfus-ı mevcûdesi iki ile üç milyon arasında ancak tahmin /103/ edilebilen millet-i necîbe'-i Arabın yüzlerce milyon akvâma kılıç kuvvetiyle galip ve sahib olamayacaklarını fikr-i beşer düşünmüş bulmuştur. Bu intişârın yalnız hakikat kuvvetiyle müyesser olduğunu bugün târih tasdîk etmiştir. Nûr-ı İslâm'ı kabul eden akvâm onunla o kadar kuvvetli bir sûrette tenevvür eylediler ki akâyid-i kadîmelerini bil-küllîye unuttular. Burası hakikaten pek ziyâde câlib-i nazar bir keyfiyettir ki Hıristiyanlık ne Yunanilere ne Latinlere putperestliği asla unutturamadı: Ormuzdlar Jüpiterler evlâd ü 'iyalleriyle beraber hâlâ onlar meyânında yaşamaktadırlar. Bütün efkâr-ı şâ'irâneleri bütün ihtisâsât-ı sanatkârâneleri hep o

¹⁰⁰⁷ Yarı vahşi.

¹⁰⁰⁸ Candan ve gönülden.

¹⁰⁰⁹ Arttırmak, çoğaltmak.

muhayyilât-ı kadîmenin tahakküm ve tehekkümü¹⁰¹⁰ /104/ altındadırlar. Niçin? Ya Hıristiyanlık Draper'in ebvâb-ı sâbıkada kendisinin dahî isbat ettiği vecihle putperestlik derecesinde bile 'ulûm ve 'ukûle mutâbık değildir de onun için. Yalnız Draper değil bütün Avrupa muharrirleri bu hakîkati böylece yazmaktadırlar. Hele Draper'in bu tafsîlât ile doldurduğu bâblar işte bu cildin hâlâ sağ elimiz ile tutmakta bulunduğumuz yaprakları içindedirler. Uzakta değil! Tekrar açıp okumak bir hamlede mümkündür. İslâm'da ise onun hakkiyeti akâid-i bâtılâ'-i kadîme ile kıyâs bile kabul edemediğinden Arabın Lâtları Hübelleri ve Acemin Yezdanları Ahrimanları Yunanın Zeusları Ormuzları Arap nezdinde nesyen mensiyya hükmüne girdiler. /105/ Hep bu Mısır ve Suriye ve Anadolu ve Mezopotamya ve Kürdistan ve İran ve Türkistan akvâm-ı müsteslimesinden¹⁰¹¹ zuhûr eden yüzlerce binlerce Newtonlar Baconlar Descarteslar Spinozalar Kantlar Renanlar filanlar müktesebât-ı 'ilmiyede ne derecelere kadar ilerlediler ise hakâyık-ı İslâmiyeyi o kadar vâsi' bularak îmânlarını kuvvetlendirdikçe kuvvetlendirdiler. Draper ve emsallerinin ihbârlarına ve fil-vâki' târihin dahî tasdîkine göre üç dört yüz seneden beri Avrupa'da ilim ile dîn cenk ediyor imiş. 'Âlem-i İslâmiyette ise bin üç yüz seneden beri böyle bir cenk hiçbir zaman vukû'a gelmemiştir. Bugün dahî yoktur. Bin yüz seneden beri dîn ve ilim nev'-i beşerin tezeyyünât-ı maddiye ve maneviyesine /106/ elbirliğiyle çalışagelmüşlerdir. Bugün dahî öylece elbirliğiyle çalışmaktadırlar. İmdi şu hakîkat-ı vâzıhaya vâkıf bulunan bir Müslüman Draper'in birçok tafsîlât netîcesinde [ey imdi bu tafsîlâttan Cümle'-i Şemsiye ve cihân-ı mükevkeb şu hâyât ve mevcûdiyet 'âlemine Allah tarafından sevk olunarak geldiklerini ve Cenâb-ı Hakkın irâde'-i zâtiyesi bunlara bir kânun tarh edip de o kânun üzerine bunlar kendi hareketlerini tanzîm eylediklerini mi istintâc etmeliyiz?] sözlerini gördüğü zaman hayretini nasıl teskîn edeceğini bilemez. Bu hayretle bir te'emmül ettikde Draper ve emsâlinin şu yoldaki iddialarını neye benzetir bilir misiniz? Meselâ ömrü /107/ bir güneğizden ibaret bulunan zebâbın ayda bir kurulur bir saatin veyahut akarsu ile işler bir değirmenin karşısında bulunarak te'emmülât-ı hakîmâneye girişmesine benzetir. Onun ömrü değil â ecdâd ve âbâdan müntekal hayali bile bu saatin bu değirmenin aslına kadar varmağa kâfi olamayacağından düşünce taşına nihâyet bu saatin bu değirmenin minel-ezel böyle işleye geldikleri gibi ilel-ebed dahî böyle işleye gideceğini hükmediverir. Bizim Profesör Draper haniya bir kânundan bahsediyor idi. O kânunun

¹⁰¹⁰ Alay etme, eğlenme.

¹⁰¹¹ İslâm'ı kabul edenler.

hükümü hakâyık-ı ‘ilmiyeye müstenid bulunuyor idi. Kavânîn-i mihânikiyeyi ileriye sürüyor idi. Ecsâmında asıl olan betâ’ettir¹⁰¹² hükümü dahî bu kânunun ahkâmından /108/ değil midir? Bir fezâ-yı hâlf içinde vukû’a gelen hareket için devam tasavvur olursa bile bir hareket-i kasriye için hâlâ da taharruk ediyor diye düşünmeye o kânun mâni olmaz mı? Daha şu bâbın içinde yakın sahifelerde eczâ-yı ferdiye birbirini tahrîk etmeyince bir cismin taharruk edemediğini söylüyor idi. Komşularını tahrîk edecek olan ilk cüz’-i ferdler o hareketleri kendilerinden mi doğuruyorlar? Yoksa hâriçden bir kuvve’-i tahrîkiye eseri olarak evvelâ kendileri bit-taharruk müte’âkiben diğerini mi tahrîk ediyorlar? Ecrâm-ı felekiye birbirini cezb ederek ve sürükleyerek döndükleri halde ilk hareket kamçısını uran el hangisidir? /109/ Seyyâreleri Şems cezb ettiği halde Şemsleri kimler cezb ediyorlar? Bizim Şems’imiz ile şümûs-i sâ’ire arasındaki incizâb ma’lûm olup bu incizâb-ı ‘umûmînin nokta’-i istinâdı neresidir? İşte bunların hepsi bir Sâni‘ Teâlâ ve tekaddes Hazretlerinin vücûb-i vücûduna delâlet ettikleri halde istintâc-ı ma’kûs kabîlinden olmak üzere Draper’in bunları inkâr-ı vâcibe burhân ittihâz edivermesi hakîkaten hayret-efza-yı ‘ukûldür. Ne garibtir ki kâ’inâtta bildiğimiz bir cüz’ ve kâ’inât ise bir küll olup cüz’ü bilmek ile küllü inkâr kâbil olmadığı halde bu emr-i muhâl göze aldırılıyor. Şuracıkta arkadaşlarımızdan birisinin dermiyân eylediği /110/ bir hakikat-i latîfeyi hikâyeye ile bu bahse hitâm veririz. Dedi ki: Terakkiyât-ı medeniye ‘âlemi olan Avrupa ve Amerika’da insanlara bir hizmet hasenesi sebk edenleri insanların yâd-ı şükranında te’yîd için heykeller ‘alâmetler rezk ediyorlar. Ne güzel kadirşinaslık! Ne a’lâ şükran! Hâlbuki Cenâb-ı vâcibü’l-vücûd muhayyer-‘ukûl olan şu kâ’inâtı yaratmak gibi bir büyüklük eseri göstermiş iken onun hiss-i şükrandâ yâdını te’yîd edecek olan îmânî tahrîb ile Hazreti Kird-i kârî¹⁰¹³ unutturmağa çalışıyorlar! Ne kadar na-şinâslık!¹⁰¹⁴ Ne küfrân!... İşte sözü yine Draper’e terk ediyoruz. Diyor ki:

Yoksa bu ahvâlin kâffesi bir hilkat-i /111/ ilâhiye âsârı olmayıp bir kânun mukteziyâtından olduğuna mı inanacağız?

Deriz ki:

[Hilkat-i ilâhiye] denilen şey ile [kânun mukteziyâtı] denilen şey arasındaki fark ne olduğunu tasrîh eylemiş olsa idi biz dahî diyeceklerimizi daha sarîh olarak diyebilir idik. Hilkat-i ilâhiyeden maksadı [hilkat-i Tevratiye] ise onun birçok cihetlerini ‘ulûmun

¹⁰¹² Tembellik, yavaşlık, ağırlık.

¹⁰¹³ Sâni, yapan, Allah (cc).

¹⁰¹⁴ Bilmezlik, tanımazlık, cehalet.

kabul etmediği kadar ve hattâ ondan ziyâde olarak hikmet-i İslâmiye dahî kabul edemez. Şems ve Kamer'in ve ecrâm-ı sâ'irenin hilkatinden evvel ziyâ ve zulmetin gündüz ve gecenin yaratılmış olması rivâyeti gibi şeyleri akıl kabul etmez ki hikmet-i İslâmiye dahî kabul eylesin. /112/ İslâm'ın hakâyıkına vâkîf olan hiçbir Müslüman bu yoldaki ma'kûsât ile hikmet-i dîniyesini tağyîr etmez. Amma hilkat-i ilâhiyeden maksad buraya kadar bin defa ihtâr eylediğimiz hilkat-i muntazama'-i hakîkiye ise bunu ile o [kânun mukteziyâtı] denilen şey arasında bir tehâlûf ve tefâvüt görülemez ki hangisini tercîh lazım geleceğini düşünmek dahî kâbil olabilsin. Zirâ yalnız [kânun] denildiği zaman bunun [akıl] ve [hikmet] ve [kudret] ile mürâdif olması lazım gelip hâlbuki bunlar bit-tabî' ve bâ-yı hal birer muzâf olarak bir muzâfün ileyhe nisbetleri lâ-büdd velâ-ceremdir. O halde de bunlara [hikmet-i ilâhiye] ve [kudret-i ilâhiye] demek zarûret hükmünü alır. /113/ Çünkü bunlar o kadar 'âlî şeylerdir ki işte Draper ve emsâli bunların sâni'iyet ve hâlikiyetlerine bile kâ'il oluyor. Bu halde bunları ezeliyet ve ebediyet şânından olan Evvel Kâdir Kayyûmdan mâ'adâ hiçbir tarafa nisbet mümkün olamaz. Onların [kânun] dedikleri şeye bizim bir de muzâfün ileyh ta'lîkiyle [kânun-i ilâhî] tabirimiz arasında yalnız bir fark vardır ki o da sebep ile müsebbib arasındaki farktır. Draper ve emsâli yalnız sebebi nazar-ı hikmete alıp müsebbibi ihmâl ediyorlar. Meselâ ahlat fidanına kiraz aşılır ise ahlatın mahsûlü kiraza intikâl edeceği meselesinde yalnız sebep olan aşığı tasavvur ile iktifâ edip asıl müsebbib olan isti'dâd-ı hudâdâdi¹⁰¹⁵ tasavvura /114/ lüzum görmüyorlar. Bu ise nâkıstır. Zirâ o kiraz aşısını meselâ ceviz fidanına aşılamiş olsak 'adem-i muvaffakiyet muhakkaktır. Onların sebebi alıp müsebbibi ihmâl etmeleri yalnız kânunu ve şerî'atı alıp şâri' ve mukannini ihmâl demektir. Profesörün aşağıki sözleri bu mesâ'il-i mühimmeyi tavzîha medâr olacaklardır. Diyor ki:

İşte Cümle'-i Şemsiye'nin bazı husûsiyâtı ki Laplas onlara dikkat eylemiştir: Seyyârât ile peyklerinin kâffesi hâriciyet 'ani'l-merkeziyezi o kadar az birer mahrek dâhilinde dönerler ki bunlara hemen hemen birer [dâ'ire] itlâkı mümkündür. Seyyârâtın kâffesi aynı istikâmete doğru ve hemen hemen aynı plan üzerinde hareket ederler. Peykler dahî kendi hareketlerinde yine tâbi' oldukları seyyârelerin istikâmetlerine tâbi' olurlar. Şems'in seyyârelerin peyklerin /115/ kendi mihverleri üzerindeki hareketleri dahî hareket-i mahrekiyeleri istikâmetine tâbi' olup planları dahî birbirinden pek az farklıdır. Bu kadar tevâfuk ve intizâmın

¹⁰¹⁵ Allah vergisi, mevhibe-i ilâhî.

bir tesâdüf netîcesi olabilmesi muhaldir. Bedîhi ve âşikâr değil midir ki bu ecrâm arasında bir râbita'-i müştereke bulunsun? Vâzih ve 'ayân değil midir ki bunlar haddizâtında yek vücûd olan bir kısmın eczâsı olsun?

Biz deriz ki:

Evet 'ulûmun derece'-i hâzıra'-i terakkîsinden istintâc olunan şey budur. Fakat böyle olmakla ne lazım gelir? Bu akıllara hayret veren kânun-ı intizâmın vâzı'ını körükörüne inkâr mı yoksa kemâl-i hayretle tasdîk mi? Eğer bu hilkati tesadüfe haml edenler var ise onlara karşı böyle bir itirâzı serd etsinler. Biz ehl-i İslâm ise Cümle'-i Şemsiye e'âzım-i /116/ mahlûkât-ı ilâhiye değil â bir mikrobun hilkati bile tesadüfi olmayıp 'ilm-i ezeli'-i ilâhîde dâhil olduğuna îmân ederiz. Bu sözler bizce merdûd olamayacakları gibi Draper'in aşağıki sözlerinde 'ulûma ta'alluk eden cihetleri de merdûd olamaz. İşte diyor ki:

Amma Cümle'-i Şemsiye'nin tereküb eylediği unsur ondan mukaddem [nebuluz] halinde mevcûd olarak yine kend mihveri üzerinde devir ediyor diye kabul eyleyecek olur isek Laplasın ısrar ettiği husûsâtın kâffesi teselsülât-ı mihânikiye gibi bil-iktizâ biriyle teselsül ederler. Bundan fazla o halde seyyârelerin ve onların Kamerlerinin ve hattâ şahapların hakikat-i teşekkülleri dahî anlaşılmiş olur. O zaman anlarız ki uzaktaki seyyâreler ile onların Kamerleri niçin yakındakilerden ziyâde büyüktürler? O zaman akli erdiririz ki niçin /117/ büyük seyyareler küçüklerden daha çabuk dönüp ve neden dolayı büyük ve ba'îdlerin Kamerleri daha çoktur da küçük ve karîblerin Kamerleri daha az veyahut hiç yoktur. Seyyarelerin ve onlardaki Kamerlerin kendi mehrekleri üzerindeki devir ve hareketleri müddetini tamamıyla anlarız ve Zuhalin halkasından seyyarelerin ve Kamerlerin keyfiyet-i teşekküllerini istidlâl ederiz. Elhâsıl Laplasın re'yini kabul eder isek Şems'in ahvâl-i fizikiyesini bit-tefehüm Arz ile Kamer'in ne gibi tebeddülât-ı jeolojikiyeye uğrayarak şimdiki derece'-i teşekkülü bulduklarına dâ'ir tabakâtü'l-Arz'm verdiği haberleri dahî bihakkın tefehüm edebiliriz.

Deriz ki:

Bu îzâhatın kâffesi 'ulûmun şimdiki derecesiyle mütenâsib olup bunları böylece kabul etmekte İslâm için hiçbir mâni' yoktur. Zîrâ bunlar hep Kudretullâhın /118/ tefsîri demek olup bunlar üzerinde icâle'-i efkâr eden erbâb-ı hikmet Allah'ın kuvvet ve kudretindeki büyüklüğü elbette bu esrâra vâkif olmayan cühelâdan iyi takdîr ederler. Bu fikrada Cümle'-i Şemsiye'mizin tereküb eylediği unsur kable't-terekküb [nebuluz]

halinde bulunduğu meselesini anlayamayacak olanlara ihtâr ederiz ki semâda Frenklerin [nebuluz] ve bizim bazı erbâb-ı fennimizin [sehâbpâre] tabir etmiş oldukları birtakım beyaz lekeler vardır ki onların en büyüğü [Samanyolu] denilen kehkeşandır. Sâni'î inkâra kadar göze aldırان mağrûrîn-i hükemâ henüz Sâni'in binlerce âsâr-ı sun'una bir mâhiyet bile ta'yîn edememiş /119/ oldukları gibi bu nebuluzların mâhiyetlerini dahî henüz katiyen tayîn edememişlerdir. Bunlara dâ'ir olan re'yer içinde en münteşiri şümûs-i bî-nihâyenin birisinden sıçramış 'azîm bir kütle'-i gâziyeden ibaret olmaları kaziyesidir. Bunlar o gaz halinde ve mihverleri üzerinde binlerce yüzbinlerce ve ihtimal ki milyonlarca sene dönerek tekâsûf ve teberrüd ve incimâd ile birer kevkab olacaklar imiş. Cümle'-i Şemsiye'miz dahî 'an-asıl Şems'den sıçramış böyle bir gaz kütlesi olup en evvel nebuluz halinde kimbilir kaç milyon sene mihveri üzerinde döndükten sonra evvelâ halka halka ayrılıp ba'dehû bu halkaların her birinden birer seyyare ve bazı kûsûrâtından dahî /120/ o seyyareler etrafında birer Kamer vücûda gelmiş imiş. Hattâ Zuhâl seyyaresinin etrafında bulunan halka henüz munkatı' olarak Kamerlere munkalib olmamış ise de bir zaman o dahî lokma lokma ayrılıp Kamerler teşkil edecek imiş. [Asteroid] denilen ve hava-yı nesîmî içinde mürûruyla şahaplar husûle getiren ahcâr-ı semaviye dahî işte bu teşekkülât esnasında cû-fezâda perakende perişan uçşan nebuluzdan müncemid ecsâm olduğunu Draper bu fikrasında işrâb ediyor ise de ahcâr-ı mezkûre 'avâlem-i 'ulviyede beyne'l-ecrâm vukû'a gelen musâdemâttan mütehassıl enkâz oldukları hakkında da bir rivâyet vardır. Bu îzâhatı vermekten maksûdumuz kâri'lerimize şunu ihtâr /121/ etmektir ki bunlar faraziyât-ı 'ilmiyeden ibarettirler. Henüz zann derecesindedirler. Hakâyık-ı riyâziye gibi katiyen tahakkuk etmemişlerdir. Yarın başka bir zannın bunlar yerine kâ'im olması muhal değildir. Artık düşünmelidir ki vukûfun bu derecesiyle inkâr-ı sâni'a kadar varmak ne büyük küstahlıktır! Mebâhisin ilerisi bu garabeti bir kat daha vuzûh ve bedâhetle göstermektedir. İşte Draper sözünde devam eidiyor. Diyor ki:

Cümle'-i Şemsiye'nin bu yoldaki mahsûsâtına dâ'ir Laplasın saydığı şeyler meyânında iki istisnâ vardır. Bunlar Uranüs ile Neptündürler. Kütle'-i gâziyenin meselesi bir Kürre kabul edilir ise ondan sonra her şey müteselsilen hall olunur gider. Lakin bunlara karşı ciddi bir itirâz mevcûd değil midir? Bu haller /122/ Cenâb-ı Kâdir-i Kayyûmu kendi âsâr-ı sun'undan ayırıp teb'ide meyletmek sayılmaz mı? Evvelâ tetkîk edelim ki böyle bir gaz kütlesi mevcûd olduğuna dâ'ir berâhîn var mıdır yok mudur? İşbu nebuluz faraziyesi evvelâ birinci Herschel'in

keşfiyât-ı rasadiyesi üzerine ibtinâ etmektedir. Cû-semânın şurasında burasında solgun ziyâlı birtakım lekeler vardır ki onlardan pek azı çıplak göz ile görünebilirler. En çokları gâyet kuvvetli teleskoplar ile bakılmağa muhtâc olup onlarla muayene oldukça bunların birçok kevâkib-i müctemi'adan ibaret buldukları anlaşılır. Lâkin Oriyon cemâat-i kevkebiyesinde olan büyük nebuluz gibi bazıları şimdiye kadar en a'lâ rasadlarla dahî hall olunamamışlardır. Nebuluz faraziyesini kabule müste'id olmayanlar bu hal bizim teleskoplarımızın 'adem-i mükemmeliyetinden neş'et eylediği cevabını verdiler. İşbu âlât-ı rasadiyenin iki türlü hizmeti vardır. Birisi iş'a'-i ziyâ'iyenin câmi'iyeti vazifesi olup bu ise 'adeselerinin kutruna tâbi'dir. İkincisi müteveccih /123/ oldukları ecsâmın kendi safhalarında tersimi vazifesi olup bu dahî camların satırları tamamıyla mücellâ ve şekl-i mu'akkariyetlerinin tamamıyla muntazam olmasına vâbestedir. Birinci şartı büyük dürbünler hâ'iz olabilir. Fakat ikincisini dahî câmi' olmaları güçtür. Gerek i'mâllerindeki kusurdan gerek bu camların kendi sıkletleri kendilerini esnetip eğilmelerine yardım etmesinden dolayı güçtür. Bereket versin ki meseleyi hal için başka vasitalara da müraccat kâbildir. Bu kitabın müellifi (yani mösyö Draper'in kendisi) 1846 târihinde keşfetmiş idi ki bir cism sulbî-i muzînin inkisâr-ı ziyâsında husûle gelen hutût-ı melûne mütemâdî olup hutût-ı muziye ve muzlime yoktur. Ondan mukaddem Frunhofer göstermiş idi ki muzî halinde bulunan gazın ezvâ'-i münkesiresi böyle mütemâdî olmayıp gayr-i mütemâdîdir. Bu kaide bir nebuluzun neşrettiği ziyâlar muzî bir gazdan mı yoksa kevâkib ve şümûs gibi ecrâm-ı sulbiye-i mâziyeden mi geldiğini ta'yîne medâr olabilmektedir. O ziyâların /124/ inkisârından mütahassıl elvân-ı mütemâdî değil ise bu ziyâ gerçekten bir nebuluzdan yani bir gaz kütesinden gelir. Eğer mütemâdî ise bir kevâkib kolleksiyonundan vârid oluyor. 1864 sene'-i milâdiyesinde mösyö Hukin bu tecrübeyi Dragon cemâat-i kevâkibinde bulunan nebuluza tatbîk etti. Sâbit oldu ki bu nebuluz bir gaz kütesinden ibarettir. Ondan sonra icrâ olunan diğer tetebbu'ât dahî isbat ettiler ki tecrübe olunan altmış nebuluzdan on dokuzu gaz kütesi ve bâkîsi kevâkib kolleksiyonudur. İmdi kâ'inâta muzî halinde gâyet cesîm mevâdd-ı gaziye kütleleri bulunduğu tecârib-i fizikiye ile isbat edilmiş olacağı kabul olunabilir demek olur ki Laplasın faraziyesi metîn bir esâs üzerine müsteniddir. Bu kütlelerin etrâfa şa'ş'a-nisâr olmaları teberrüdlerini men'î kâbil olamayacak ahvâl sırasına koyar. O halde tekâsifleri ve bir mihver üzerinde

duranları dahî zarûret hükmünü alır. Böyle olunca yine o plan üzerinde -Zuhalin halkası gibi- halkalar teşekkül etmek icab edip /125/ bunlardan dahî bilâhere seyyareler ve Kamerler vücûda gelmek lüzumu neş'et eder ki merkezlerinde bir Şems bulunmak üzere cümlesi birer kevkeb olarak aynı taraflara doğru dönecekleri derkârdır. İşte kavâ'id-i tabî'ye te'sîriyle 'azîm bir mevâdd-ı mütehâlife yığınının bir cümle'-i muntazama çıktı. Gaz halinde bulunan mevâddın teberrüdünden dünyalar husûle geldi.

İhtâr ederiz ki:

Mâhiyet-i sahîhaları hakkında henüz bir fikr-i tâm ve sahîh mevcûd olmayan nebuluzları birer gaz yığını sûretinde isbat için tertîb eylediği mukaddemât-ı hayâliye üzerine bir de bu gazları tekâsûf ve incimâda uğratarak o meyânda Zuhalin halkalar teşkîl etmesi ve ba'dehû o halkaları lokma lokma doğrayıp ondan yeni kevkebler tevlîd ettirmesi mösyö /126/ Draper'e değil Jul Verne lâıyk görülebilecek hayâlâtın olduklarına kâri'lerimiz elbette dikkat buyurmuşlardır. Meahâzâ bu sözden maksadımız koca Jul Verni istihfâf değildir. Kamere seyahat ve yerin dibine seyahat ve havada seyahat ve daha bilmem nerelere seyahat hakkında o mütefennin Romancının teşkîl ettiği hayâlât-ı fenniye elbette Profesör Draper'in burada bast ve temhîd ettiği hayâlât-ı fenniyeden daha pek çok ziyâde ciddîdir. Pek umarız ki Draper bu kendi mahsûl-i hayâlini Jul Verne 'arz etse idi [yeni bir dünyanın sûret-i teşekkülü] nâmıyla bir Roman yazmak için hayâlin bu sûretini pek nâkıs bulup kabulüne tenezzül göstermez idi. Hele o mütefennin romancıya bu hayâlâtı esâs /127/ ittihâzıyla bunlara istinâden vücûd-ı bâriye isbât-ı istiğnâ eyleyeceğini çitlatsa idi bilâ-şüphe Jules Verne kahkahalarla güler idi. Evet! Fikr-i inkârını tervîc için istinâd edeceği bu esâsın çürüklüğünü Draper'in kendisi dahî bakınız sözün alt tarafını ne kadar muhterizâne yürütüyor. Diyor ki:

Eğer Cümle'-i Şemsiye'nin teşekkülü dahî böyle ise eğer seyyareler 'âleminin hikâye'-i hilkatî dahî bu yolda ise zihnimizde kânun fikrini bir kat daha büyüterek tanımak lazım gelir ki hilkatîn asıl kuvve'-i hâlikası bu kânun olduğu gibi cihân içinde birbiri üzerine yığılmış olan lâ-yü'add ve lâ-yuhsâ cümle'-i kevkebiyenin muhâfiz ve mutasarrıfı dahî bu kânundur.

Sorarız ki:

Nasıl efendim? Beğendiniz mi? 'Avâlem-i /128/ 'ulviyeyi hayâlen ne güzel tasnî' etti de onun sâni' ve hâfız olmak üzere dahî [kânun] kelimesini ne güzel buluverdi. Şüphe yok ki kâri'ler bu kânunu işitince onun mâhiyetinde ne gibi bir hüküm ve o hükümde ne

kadar ehemmiyet olduğunu asla düşünmeyerek kabul edivereceklerdir ümidinde bulunuyor. Böyle bir ümidde bulunmasa idi yukarıda söylemiş olduğu bir sözü burada dahî şu vecihle tekrar etmez idi:

Fakat hâlâ su'âl olunacak ki: Burada 'umûmen münkirâne bir hal yok mudur?
Cenâb-ı Hakkı kendi eser-i sun'u olan dünyadan ihrâc etmiş olmuyor mu?

Biz dostumuzu te'mîn ederiz ki:

'Ulûma bihakkın vâkıf olan hiçbir kimse bu su'âli sormayacaktır. Zîrâ /129/ vâkıfın-i 'ulûm katiyen bilirler ki Hakk sübhânehû ve Teâlâ eser-i sun'-ı kudreti olan kâ'inâtın bârîsi vâkîsi olmak sıfat-ı celîlesini Draper ve emsâlinin kabul ve tasdîkiyle hâ'iz değildir. Bu sıfat ol vâcibü'l-vücûdun ezeli ve ebedî olan sıfat-ı zâtiye ve sübûtiyesi meyânında dâhildir. Öyle bir su'âli profesör cenaplarına îrâd edeceklerine şöyle bir itirâz serdiyle onu cevaba davet ederler derler ki: Velev ki Zuhalin etrafındaki halka milyonlarca sene sonra lokma lokma olarak Kamerler teşkil edecek olsun velev ki nebuluzlar teberrüd ede ede onların bir büyük kısmı merkezde bir şemş ve bakiyesi onun etrafında bir halka haline gireceği Zuhale bakarak /130/ tahayyül edilsin de ondan dahî milyarlarca trilyonlarca sene sonra birer Cümle'-i Şemsiye husûle gelebileceği hayâl-i hâmina yol açabilsin bu hayaller isbat ede ede neyi isbat edebilecekler? Ecrâm-ı semaviyenin defâten husûle gelmeyip böyle birer gaz halinde teberrüd ede ede bizim aklımızla hesap edemeyeceğimiz kadar uzun müddetler zarfında husûle gelebildiğini isbat edecekler değil mi? Acaba bundan inkâr-ı sâni' ne vecihle istidlâl olunabilir? Bu vech-i istidlâlin bize mükemmelen îzâhını rica ederiz. Hakk Teâlâ Hazretlerinin kânun-i hilkatî muktezasınca bir portakal beş altı ayda hâsıl olduğu halde bir Şems'in beş altı milyar sene zarfında husûle gelmesi isti'zâm¹⁰¹⁶ mı /131/ edilecek? Yoksa istisgâr¹⁰¹⁷ mı? Her iki iltizâmda dahî şân-ı sâni'iyete ne sebep ve hikmetlerden dolayı nakîsa gelecek? Eğer maksûd Tevratlarda birinci gün falanlar ikinci gün filanlar yaratıldığı ve bu günlerin birisinde dahî ecrâm-ı semaviyenin halk olunduğu hakkındaki habere itirâz ise o itirâz ile inkâr-ı vâcibe kadar gidilerek bütün vâkıfın-i 'ulûmun hedef-i ta'accübü olmaktan ise kütüb-i Tevratıyeyi tahrîf edenlere ve ba'de't-tahrîf dahî mevcûd olan ibâreye yanlış manâ verenlere tevcîh-i itirâz daha doğru olmaz mı? Kur'ân-ı Kerîm'de birinciden altıncı güne kadar nelerin halk olunduğu tasrîh kılınmaksızın cihânın altı günde yaratıldığı /132/ haber veriliyor amma bu günlerin bizim bildiğimiz günlerden

¹⁰¹⁶ Büyük görme.

¹⁰¹⁷ Küçük görme.

olmadığı dahî [inne yevmen ‘inde rabbiküm ke-elî senetin mimmâ te‘uddûn] nazm-ı kerîmiyle irşâd buyuruluyor. Bir başka yerde dahî demiş olduğumuz vecihle [bin sene] manâ-yı hasriye ma‘tûf değildir. Maksûd o bir gün uzunluğunda mübâlağadır [kâ’inât] nâm târih-i ‘umûmîmizin mukaddemesinde [hilkat-i ‘âlem ve intişâr-ı benî âdem] sernâme’-i ‘umûmîsi altında bu meseleyi yigirmi beş sene mukaddem mebsûtan mümevheden halletmişizdir. Binâenaleyh bizce Cümle’-i Şemsiye’nin hilkati muallim darperin hayali gibi olur ise bundan şân-ı sâni‘iyete hâlel gelmek şöyle dursun o şânın bir kat daha büyümesi lazım gelir. Profesör cenapları vücûd-ı bâriye istiğnâ gösterilir /133/ ise bundan hiçbir fenalık hâsıl olamayacağını dahî te’mîn gayretine düşerek diyor ki:

Açık bir semâ üzerinde bir bulut teşekkül ettiğini ekseriyâ müşâhede ederiz. Bâdi’-i emirde görünür görünmez bir küçük sisli bir noktadan ibaret iken o buhar yığincığı hacmini arttırmaya başlar. Gittikçe büyüyerek zulmeti göğün bir büyük kısmını örter. Ve acîb ve garîb şekiller gösterir. Ziyâ-yı Şems’den iktibâs envâr ile renkden renge girer. Ba‘dehû rüzgâr onu alıp götürür. Bit-tedrîc o bulut gözden gâ’ib olur. Semâ-yı sâf içinde izi bile kalmaz. Hâlbuki bu bulutun müteşekkil olduğu hubeybât-ı mâ’iyenin¹⁰¹⁸ havâ-yı nesîmînin mutazammın olduğu ebhirenin¹⁰¹⁹ tekâsüfüyle husûle geldiği ma‘lûmumuzdur. Mezkûr bulutun kâh muzallem ve kâh mülevvenen müstenîr olması esbâbını dahî hikmet-i tabî‘iyenin optik kısmından iktibâs ettiğimiz berâhîn ile tefsîr ediyoruz. Mekanik kavâ‘idiyle dahî o bulutun rüzgârlar tarafından nasıl sürülüp götürüldüğünü /134/ ve kimya kavâ‘idiyle nihâyet ne vecihle gözden gâ’ib olduğunu tarif ve tefhîm eyleyebiliyoruz. Hâlbuki bu işlere cenâb-ı sâni‘i karıştırmak hatırımıza bile gelmiyor. Tahavvülât-ı mezkûreyi kavânîn-i tabî‘iyeye isnâd ile iktifâ ediyoruz. O tahavvülâtta cenâb-ı sâni‘in elini görmekte tereddüde bulunuyoruz. Hâlbuki bütün kâ’inât böyle bir buluttan başka bir şey değildir. Fakat dünyalardan Güneşlerden müteşekkil bir bulut! O bulut bize ne kadar büyük görünür ise görünsün tatarruk-i hâlel ve noksandan masûn olan zekâ-yı ezeli ve ebedî nazarında yine mütemevvic¹⁰²⁰ bir sisden başka bir şey değildir. Eğer fezâda birçok dünyalar var ise vakit içinde dahî birçok ‘âlemler vardır. Bulut bulutu takip ettiği gibi cümle’-i kevkebiye dahî birbirini takip ederler. Bizim nazarımızda

¹⁰¹⁸ Minik su tanecikleri.

¹⁰¹⁹ Buharlar.

¹⁰²⁰ Dalgalanan.

kâ'inât lâ-yü'add ve lâ-yuhsâ cümle'-i mütekaddimenin halef-i hâzırı olup yine lâ-yü'add ve lâ-yuhsâ Cümle'-i Şemsiye onu takip edeceklerdir. Eserlerin ve mü'essirlerin bu vecihle te'âkibinin ne mebde'i vardır ne müntehâsı. /135/

Deriz ki:

Muallim Draper'in bulutlara dâ'ir bu tafsîlâtı dahî tafsîlât-ı mütekaddimeye zamm etmesi gûyâ yeni bir bürhân 'add olunabilir mi? Vâzı'ı Hakk sübhânehû ve Teâlâ olmak üzere bütün tekevvünâtın bir kânun-ı lâ-yetegayyere tâbi' olduğunu bin yerde tekrar ettik. Fakat bu fıkrada Draper'in [tatarruk-ı halel ve noksandan masûn olan zekâ-yı ezeli ve ebedî] diye tercüme ettiğimiz bir [intelijans eternal e infini] tabir ettiği şey var. O nedir? İnkâr-ı vâcib için tabi'ıyyûnun maddiyyûnun kullandıkları bu yoldaki tabîrâtın kavânîn-i fizikiye ve kimyeviye tatbiki müsteb'adâtıdır. [Zeka] ve [rûh] tabîrâtı tabi'iyâttan değil fevka't-tabî'iyâttandır. Tekevvünât-ı /136/ tabi'iyeye işte bu fevka't-tabî'iyâtın sevkine tâbi'dir. Bizce Draper'in dahî bu zekâ-yı ezeli ve ebedîyi kâle alması Vâcib Teâlâ ve tekaddes Hazretlerini itirafdan başka hiçbir şey değildir. [Fenfüzû lâ tenfüzûne illâ bisültân]¹⁰²¹ ser-kur'ânîsi işte bunda da mütecellîdir. Zürefâdan birisine bir münkir [ben Allah'ı inkâr ederim] demiş. Zarîf dahî [söze Allah'ı ikrâr ile başladıktan sonra inkârınız abes kalmaz mı?] cevabını vermiş. Bu aynıyla [ben borcumu inkâr ederim] demek değil midir? [Borcumu] dedikten sonra artık inkârın fâ'idesi olur mu? Tatarruk-ı halel ve noksandan masûniyeti teslîm olunan bir zekâ-yı ezeli ve ebedî ile kudret ve kuvvetine nihâyet olmayan ve ezeliyet ve ebediyet kendi mahsûsâtından /137/ bulunan zât-ı ecell ü a'lâ arasında yalnız hurûf ve kelime cihetiyle fark olup mefhûm cihetiyle ikisi birdir. Bizim için dahî bu kadarı kâfidir. Evet! Dünyalar dünyaları cümleler cümleleri takip edebilirler. Bu bir teselsüldür ki mebde' ve müntehâsı olmayabilir. Çünkü sâni'iyet ve fa'âliyet-i rabbâniyenin de mebde'-i ve müntehâsı yoktur. İbni Rüşd'ün tehâfütünden bil-iktibâs bu kitaba ilave ettiğimiz bâb-ı müstakil bunu vâzihan isbat etmiştir. Draper'in mebde' ve müntehâsını göremediği hilkat bir eserdir. Onun hâlik ve mü'essiri o hilkat ve eserden mukaddem olmak lüzûm-i aklî ile lazım ve bedâhet-i mantıkiye ile bedîhîdir. İmdi nevbet-i kelâmı yine kendisine verelim de daha diyeceklerini desin: /138/

Tekevvünât-ı meteorolojiyenin sis ve dumanların teşekkülü gibi ehemmiyeti az olanlarının sebep ve hikmetlerini tayinde kavânîn-i fizikiyeden istimdât eyliyor isek yine hakikat-i halde daha vâsi' bir mikyasda bulutlar ve daha büyük zamanlar

¹⁰²¹ Rahman Suresi; 33.

zarfında mütehasıl sisler demek olan ‘âlemler tekevvinü hususunda dahî yine o kânunlardan istimdâd edecek değil miyiz? Maddî ve tabî’î olan şeyler fevka’l-madde ve favka’t-tabî’a olan şeyler arasında bir hadd-i fâsıl tayîni bize mi aittir? Büyük ve küçük ve sâbit ve gayr-i sâbit yalnız bize ve bizim görüşümüze göredir? Eğer biz Oriyonun büyük nebuluzu içinde bulunsa idik gözümüz önünde ne kadar menâzır-ı ‘azîme ve ‘âliye mütecellî olacak idi! Alevlenmiş bir sis demek olan o kütle’-i gaziyenin tekâsüf ede ede koca bir ‘âleme munkalib olması bize bir sâni’-in vücûd ve ‘ameline lâyük görünür idi. Buradan milyonlarca fersahların takdîri kâbil olamayan bir mesâfeden yani Güneşlerin bir kıvılcım gibi göründükleri bu‘dlardan bu nebuluz en hafif bir /139/ sehâb-ı pâreden daha hükümsüz görünür. Galile Oriyon cemâ‘at-i kevkebiyesini keşf eylediği zaman bu nebuluzu bahse bile şâyân bulmamıştır. Eğer Galile bunu tarîf etmiş olsa idi o zamanın en şiddetli papazları bile mezkûr nebuluzun bu kadar hükümsüzlüğüne nazaran ses çıkarmazlar idi. Bu kadar küçük bir şeyin doğrudan doğruya sâni‘ Teâlâ’ya isnâd edilmesini kenîse ictihâdâtına mugayir saymazlar idi. Bu nebuluza ait olan meselede netîcemiz buna müncer olur ise ya o nebuluzda sâkin olan bir sâhib-i zekânın bizim hakkımızdaki netîce’-i mülâhazası ne oluyor? Mezkûr nebuluz fezâ içinde bizim Cümle’-i Şemsiye’mizin işgâl ettiği mahalden bir milyon defadan ziyâde daha büyük bir yer işgâl ediyor. Ondan uzaklığımıza göre oradan bizim Cümle’-i Şemsiye’miz hiç bile görülemez. İşte biz dahî fezâ içinde gâ’ib olmuş hükümsüz bir noktayız. İmdi bizim mevridimizin ve hilkatimizin ve muhâfazamızın bir bâriye doğrudan doğruya isnâdı o nebuluzdaki sâhib-i zekânın hatırından bile geçer mi? /140/

Deriz ki:

Biz şu fıkrayı tercüme eder iken tebessümlerimizi bir türlü men‘ edemiyor idik. Fünûn-âşinâ olan kâri’lerimiz dahî Draper’in bu sözlerini gülmeksizin okuyamamış bulduklarını kaviyyen zann eyeriz. Profesör cenapları zann etmek istiyorlar ki... Hayır kendileri mütefennin oldukları için böyle biz zanda bulunamazlar. Daha doğrusu fünûn-âşinâ olmayan bazı ‘aceze’-i kâri’îne zann ettirmek istiyorlar ki mahlûkâtın pek küçük ve ehemmiyetsizleri Sâni‘ Teâlâ ve tekaddes Hazretlerinin doğrudan doğruya kudret-i sâni’iyelerine muhtâc değildirler. [Kânûn] dedikleri ve fakat mâhiyet-i hâlikiyesini isbat etmedikleri ve /141/ edemeyecekleri şey bunları halk edebilir. İhtimal

ki Avrupa'da nice senelerden beri inkâr-ı kat'î içinde perveriş-yâb¹⁰²² olmuş bulunan ezhân-ı kâsıra erbâbı bu gibi sözlere kanabilsinler. Onlar için dahî kat'iyen itmi'nânı mümkünâtta 'add edemeyiz ya! Fakat zerrâte varıncaya kadar tekâmîl kâ'inât üzerinde her dem mütecellî olan âsâr-ı Sâni'-i ilâhîyi daima hayret-i 'âbidâne ile bit-telakkî o yolda perveriş-yâb olmuş bulunan zihinleri bu masallara yanaştırabilmek kâbil 'add olunur mu? Bir sineğin gözü nasıl yaratılmış olduğunu bize gösterdiği için terakkiyât-ı 'ilmiyeye minnettârız. Fakat nasıl yaratıldığını gösteren 'ulûm bunun yaratıcısız yaratıldığını iddiâ etmiyor. Kendi kendine halk /142/ olunduğunu isbata kalkışmıyor. Bu manâyı hukemâlık nâmına hakîkaten budalalık eden birkaç kişi 'ulûma istinâd etmek istiyorlar. Fakat isnâd-ı vâki'i isbat edemiyorlar. Mesele yalnız kendi za'm-ı hûd-serânelerinden¹⁰²³ ibaret kalıyor. Şu ihtârât-ı mühimmeyi nazar-ı hikmetten asla ba'îd tutmayacak olan kâri'lerimiz bit-tabî' mevâdd-ı âtiyeyi dahî bu nazarla kırâ'et ederler. İşte Draper sözünde devam ile diyor ki:

Cümle'-i Şemsiye'den daha küçük bir şeye inelim. Cümle'-i Şemsiye'nin ancak bir cüz'ü olan kendi Kürre'-i Arz'ımıza tenzîl-i nazar eyleyelim. Bidâyet-i hilkatten beri Arz'ımız büyük tebeddülâta dûçâr olmuştur. Bunu da rubûbiyetin müdâhalât-ı gayr-i munkatî'asına mı atfedelim. Yoksa lâ-yetegayyer bir kânun te'sîrâtına mı? Tabî'atın menâzırını gözümüzün önünde daima tebeddül etmektedir. Edvâr-ı jeolojyede bu tebeddül /143/ daha ziyâdedir. Fakat tebeddülât-ı mezkûreye riyâset eden kânunlar en cüz'î bir tagayyüre bile dûçâr olmamışlardır. Müsâdemât ve tegallübât-ı 'azîme meyânında o kânunlar lâ-yetebeddül bir halde devam ederler. Bugünkü hâl öyle bir zincirin bir halkası demektir ki mâziye ve müstakbele doğru onun emsâli halkaların birbirine ta'alluk ve irtibâtıyla uzanır gider. Berâhîn-i jeolojiye ve hey'îye ile sabittir ki Arz'ın ve Kamer'inin harâreti bir mâzî-yi ba'îdde bugünkünden pek çok ziyâde idi kısa müddetler zarfında takdîr olunamayacak kadar az ve fakat bâhir ve âşikâr bir teberrüd ile Arz ve Kamer ba'de'l-i'sâr teberrüd eyledi bunların harâreti etrafa saçtıkları ziyâlar ile birlikte zâyî' olmaktadır. Büyük küçük herhangi bir cismin bu vecihle teberrüdü dâimîdir. Bunlar bir sadme¹⁰²⁴ ile vehleten¹⁰²⁵ hâsıl olmazlar. Belki bir kânun-ı riyâzî 'ameliyle tadrîcen husûle gelirler. Yeryüzünde husûle gelen tebeddülât gibi

¹⁰²² Yetiştirilmiş, eğitilmiş.

¹⁰²³ Serkeşcesine, dikbaşlılıkla.

¹⁰²⁴ Çarpma, çarpışma.

¹⁰²⁵ Birdenbire.

tekevvünâta Newton ve Dulong ve Petitin mu‘âdelâtı¹⁰²⁶ her ne kadar kâbil-i tatbîk değil iseler bile yine bu teberrüder bir kânun-ı riyâziyenin /144/ te’sîriyle husûle gelirler. Bu te’sîr ve ‘amel-i ‘umûmîde her ne kadar kısmî olan teberrüder ile edvâr-ı cümûdiye ve muvakkat teceddüd-i harâret devirleri dahî dâhil iseler de bunda bir be’is yoktur. Zikr olunan tebeddüllerin Arz’ın tesviye’-i topoğrafyasındaki tebeddül ile veyahut teşa‘şa‘-ı Şems’in mevkûtiyetiyle vukû‘a gelmiş olmasında da be’is yoktur. Mevkût bir Şems harâret-i Arz’ın dâimî olan tenezzülüne bir sekte’-i muvakkate idhâlinden başka bir şey yapmaz. Harekât-ı seyyârâtta olan sekteler câzibe hâssa’-i ‘umûmiyesini tasdîk ederler. Onu iptal etmezler. İmdi Kürre’-i Arz’ın harâretinin mütemâdiyen tenâkusu kendi isti‘dâd-ı tabî‘iyesinde hadd-i hesâba sığmaz ta‘dîl ve tebeddülleri istilzâm etmiş bulunmak lazım gelir. Arz’ın hacmi dahî bir takabbuz ile küçülmüş ve günler kısalmış ve kaşr-ı Arz katılmış ve bu kaşrın en metânetsiz yerlerinde çatlaklar patlaklar peydâ olmuş bulunmak icab eder. Denizin sıklet-i izâfiyesi dahî artmış ve hacmi küçülmüş ve havâ-yı nesîmînin teşekkülü bilhassa hâvî olduğu ebhire’-i /145/ mâ’iyece ve hâmız-ı karbonca¹⁰²⁷ değişmiş ve barometrenin tazyîkâtı da azalmış olmak lazım gelir.

İhtâr ederiz ki:

Bu fıkra Draper’in [şunda be’is yoktur bunda da be’is yoktur. Falanca faraziye kabul olunur ise ondan dolayı şu hâlin şöyle tebeddül etmesi lazım geleceği gibi bu hâlin dahî böyle tebeddül eylemesi icab eyler...] tarzında haber verdiği tebeddülâtı eğer birkaç bin senelik zamanlar zarfında görülebilmek şöyle dursun cüz’îce hiss olunabilecek şeylerden zanneder iseniz ‘azîm bir hataya dūçâr olursunuz. Bundan mukaddemki bâblarda yine Draper’in kendisi söylüyor idi ki Keldânîlerden Yunanilere intikâl etmiş /146/ ve zamanımıza nisbetle dört bin senelik kadar bir kıdeme mâlik olmuş bulunan hesâbât-ı felekiye bu dört bin sene zarfında günlerin bir sâlise kadar bile uzanıp kısalmamış olduklarını isbat ederler. Zaten sene’-i Şemsiyenin üç yüz altmış bu kadar güne ve bir günün yigirmi üç saat ve elli şu kadar dakika ve bir saatin altmış dakika ve bir dakikanın altmış saniye ve bir saniyenin altmış saliseye munkasım olması gibi hesâbât tâ Keldânîler zamanından kalma şeyler olup Draper’in ‘ayyûklara çıkardığı keşfiyât ve terakkiyât-ı hey’iye bunların yerine henüz daha iyi bir şey koyamamıştır ya!

¹⁰²⁶ Denklem, formül, eşitlik.

¹⁰²⁷ Karbonik asit.

Fakat o zamanlar edilen hesâbât-ı hey'iyenin bu zamanlarda âlât-ı mükemmele ile edilen tarassudât netîcesinden /147/ cüz'îce bir farkı bile bulunamadığını yine kendisi söylüyor idi. Şu ma'lûmat-ı 'atîke dahî yalnız tetebbu'ât-ı hey'iyeye mahsûs olup ondan başka tetebbu'ât-ı jeolojiye gibi faraziyât-ı cedîde hakkında elde bu kadar dahî ma'lûmât bulunmadığından o tebeddülâtın dört bin sene zarfında ne kadar hiss olunabileceğini kıyâs için elde hiçbir mikyas yoktur. Jeoloji fenni ise ona mahsûs olan edvârın gösterdikleri tebeddülât milyonlarca seneler zarfında husûle geldiklerini zannettiriyorlar. Amma yalnız [zann] ettiriyorlar. Yoksa bu hesaplar hesâbât-ı hey'iyeye gibi kat'î olmaktan eb'ad-i bu'd ile ba'iddirler. Şu ihtârdan maksadımız Draper'in anlatmak istediği /148/ vecihle tebeddülât-ı mezkûrenin [bâhir ve âşikâr] olmadıkları üzerine inzâr-ı dikkati celbdir. Bunlar hep faraziyât-ı 'ilmiyeden ibarettirler ki tabakât-ı Arz'da görülen ma'deniyâtın ve vapur kömürüne tahavvül etmiş olan ormanların ve müstehâse halinde bulunan hayvanların tekevünleri için ne gibi ahvâl-i fizikiyeye ihtiyaç olduğunu düşünmekten istidlâl olunmuş tahminlerdir. Bu hususda akvâl-i hükemâ müttefik bile değildir. Draper'in kendisi dahî diyor ki Newton ve Dulong ve Petitin mu'âdelâtı bunlara muhaliftir. Bizim dahî daha evvelce demiş olduğumuz vecihle bunlar kat'iyen sahîh olsalar bile hep kudret-i rabbâniyeyi büyütecek berâhînden 'add olunup yoksa o kudret-i bâhirenin inkârına /149/ sened ittihâz edilemezler. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki!

Gerek bunlar ve gerek bunlardan başka dermiyân olunacak olan sâ'ir tebeddüller bile vukû'ât-ı âtiyeden yani bir an içinde vukû'a geliverecek şeylerden olmayıp bunların vukû'ları netîcesiz dahî kalamazlar. Bilakis bunlar tedrîcî vukû'a gelerek birtakım tebeddülât-ı sâ'ireye dahî kendileri sebep olurlar. Zîrâ bunları hâsıl eden sebep-i aslî ve esâsî yani Arz'ın takallül-i harâreti meselesi dahî bir kânun-ı riyâzî ile tanzîm olunmuş idi. Fakat men'î kâbil olamayan bu tebeddülâta yalnız cansız ecsâm mutî' ve munkâd olmakla kalmayıp onlarla beraber ecsâm-ı zî-hayât dahî bu tebeddülâta dûçâr olagelmişler. Ecsâm-ı hayvaniye veya nebâtiyeden birisi içinde yaşadığı yer tebeddül etmedikçe helâk olmaz. O yerde bir tebeddül hâsıl olunca o 'uzv-i hayvânî ve nebâtî ya harâb olur ya tebeddül eder. Eğer o yere 'ârız olan tebeddül /150/ birden bire 'ârız olsa idi bu 'uzv-i hayvânî ve nebâtînin tahrîbi dahî muhtemel olur idi. Tebeddül eğer tedrîcî olur ise mezkûr 'uzuvların ta'dîl veya tebeddülleri dahî mümkün görülür idi.

Şuracıkta ihtâr edelim ki:

İşte Draper'in böyle ibtidâda [mümkün olur idi] ve [muhtemel görülür idi] diye başladığı şeyleri bilâhere muhakkak 'addederek onları da inkâr-ı vâcib gibi mühim davâlarda bürhân olarak kullanması kendine mahsûs ustalıklardandır. Bu kadar çürük şeyleri bu vecihle sağlatmak hakîkaten bir ustalıktır ya? Bakınız o mümkünlerden ve muhtemellerden sonra fikra'-i âtiyede nasıl lisân kullanılır:

Ta'âkib-i a'sârın netîcesinde zî-hayât olmayan ecsâmın ta'dilât ve tebeddülât-ı mühimmeye dûçâr oldukları mademki isbat olunmuş!... /151/ ve derece'-i tahakkuka vardırılmıştır!... Mademki bugün kaşr-ı Arz ve deniz ve havâ-yı nesîmî evvel ne idiyeler öyle değildirler!... Mademki karaların ve denizlerin satırları değişmiştir mademki Kürremizin yüzünde ecsâm-ı zî-hayâtın sâkin oldukları yerler bu kadar tebeddülâta uğramıştır bunlardan bil-iktizâ neş'et eder ki tabî'at-ı 'uzviye dahî bu tahrîbâtın kâffesinden geçmiş ve bunların müstelzim oldukları bütün tebeddülâta dûçâr olmuş bulunsun. Bu bâbda nazar-ı dikkate çarpacak ne kadar mebzûl¹⁰²⁸ berâhîn vardır. Bir daha ihtâr edelim ki madem bu sademâta sebep olan kuvvet bir kânun-ı riyâziye tâbi' oluyor. O sebeplerin eserleri dahî öyle bir kânun-ı riyâziye tâbi' olmak zarûrîdir.

Deriz ki:

Jeoloji yani tabakâtü'l-Arz fenni bize yeryüzünde vâkı'â birtakım tebeddülât zuhûra geldiğini Arz'ın tabakâtından hafır olunabilen maden ocakları gibi bazı deliklerdeki /152/ müşâhedât ile gösterip zann ettiriyor. Vâkı'â bu hafriyâtta [mütehâse] denilen bazı hayvânât-ı kadîme kemikleri zuhûr ediyor ki bugün o hayvanlar Kürre'-i Arz'ımızın sathında yokturlar. Ancak bu müşâhedât Arz'ın cesâmetine nazaran o kadar az cüz'î şeylerdir ki bunlardan istidlâl olunan ahkâm öyle hakâyık-ı riyâziye derecesinde kat'iyet peydâsı şöye dursun hakâyık-ı fizikiye derecesinde sıhhat bile iddiâ etiremezler. Bunların kâffesi o tetebbu'lar icrâ edenleri nezdinde ile zanniyâttan ibaret kalıp u zanların ise bazıları bazılarına mütenâkız ve mütehâlif oldukları erbâbına ma'lûmdur. Amma bunların mâhiyet-i sahîhalarını bu vecihle ortaya koyuşumuz ehemmiyetlerini /153/ inkâr maksadına mübtenî zann olunmasın. Böyle bir maksad keşfiyât-ı 'ilmiyenin kadrlerini takdîrden 'âciz bulunan cühelâyâ yakışır mekâsıd-ı gayret-kârânedendir. Bilakis bu yoldaki tetebbu'ât gâyet mühim şeylerdir. Çünkü Hakk sübhânehû ve Teâlâ Hazretlerinin kânun-ı hilkatini ve hikmet-i sâni'yesini nazarımızda şerh ve tefsîr edecek şeyler olup bu yoldaki tetebbu'ât ileriye götürüldükçe hikmet-i

¹⁰²⁸ Bol, çok.

İslâmiyenin bir mühim ciheti dahî halledilmiş olur. Zîrâ [ve mâ halaktü'l-cinne vel-inse illâ liya'büdûn] âyet-i kerîmesinin son kelimesini bil-cümle müfessirler [liya'rifûn] kelimesiyle tefsîr ederler. Hakk Teâlâ'yı bilmek onun âsâr-ı sun'unu bilmek ile mütenâsib olacağından âsâr-ı sun'-ı ilâhîyi ne kadar mükemmel /154/ bilir isek zât-ı ecell ü a'lâsı hakkında dahî irfanımız o kadar artar. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Bu mülâhazât bizi kabule icbâr ediyor ki dünyanın terakkî'-i ta'azzuv-ı tadrîciyesi bir kânun-i lâ-yetegayyere tâbi' olmuş ve asla bir hâlik-i muhtârın gayr-i muttarid ve netîcesiz bir 'amel-i hûd-ser-ânesi hükmünde olmamıştır. Bu mülâhazât bizi inanmağa müsta'id eyliyor ki bu eşkâl birbirine mütenâsib olup bir hilkat-i âniye mahsûlü değildir.

Biz de deriz ki:

Mahlûkâtın bir hilkat-i âniye mahsûlü olduğunu bizde davâ eden yoktur. Ta'azzuv-ı tadrîciyenin bir kânun-ı lâ-yetegayyere [tâbi'] olduğu bizce dahî makbuldür ve mahzâ böyle bir kânun-ı lâ-yetegayyere tâbi' olması bazılarının yaptıkları gibi hilkat-i bir tesadüfe haml etmeye mâni' olup /155/ vücûd-ı bârî dahî asıl işte bu kânun-ı lâ-yetegayyerden istidlâl olunmaktadır. Çünkü Bârî Teâlâ ve tekaddes Hazretleri işte o kânun-ı hilkat-in vâzı'ıdır. Draper diyor ki:

[Hilkat] kelimesi mahlûkâtın birdenbire zuhûr edivermiş olmaları fikirlerini işrâb ediyor. [İntikâl] kelimesi ise evvelden tehyi'e'-i esbâb ile tadrîci bir zuhûru gösteriyor.

Biz deriz ki:

Hilkatte birdenbire zuhûra dâ'ir beyne'l-mahlûkât hiçbir misâl göremiyoruz. Mahlûkâtın kâffesi tadrîcî olarak husûle geldiğini görüyoruz. Cenâb-ı Bârînin bir ism-i şerîfi dahî [Rabb] olması mahlûkâtını böyle tadrîc ile vücûda getirip muhâfaza buyurmakta olmasındandır. Eğer bu mesele'-i 'azîme /156/ ine ine bu kelimelerin işrâb edecekleri fikirlere kadar incek idiyse sahâyif-i sâbıkada 'ilm-i hey'etin târih-i terakkîsinden iktibâsâta kadar mesâ'il-i cesîme ve ba'ide ile uğraşmağa ne hâcet var idi? Diyor ki:

[Tekâmül] denilen kâ'ide'-i 'azîme bizim zihnimize böyle görünüyor. Her mahlûk-ı 'uzvînin silsile'-i vukû'ât içind tayîn olunmuş bir mevki'i vardır. Bunlar münferid ve keyfî şeyler olmayıp vukû'unu men' kâbil olmayan hâdisâtandırlar. Her 'uzuv bu geniş ve muntazam hey'et-i mahlûkât içinde kendisine sıra ve

mertebe tayîn etmiştir. O mahlûkât ki mâzîde birbirini takîben doğmuşlar ve hâl-i hâzırî teşkîl ettikleri gibi ahvâl-i müstakbeleyi dahî hazırlamışlardır. Bu tadrîc-i ‘azîmin her noktasında dâimî ve mu‘ayyen bir isbât ve muntazam ve muhakkak bir tekâmül vardır. Fakat bu geniş intikâlâtın meyânında onlar üzerinde hâkim olan kânunlar lâ-yetegayyer bir halde kalıp intikâlât-ı mezkûre /157/ hep o kânunlar mûcibince meydân-ı vukû‘a gelmişlerdir. Sınıf-ı hayvânâtta herhangi birisini tetkîk edecek olsak onun sûret-i ta‘azzuvunu intikâl kânununa muvâfık buluyoruz. Hilkat kânununa değil. ‘Uzv-i mezkûr gayr-i mükemmel bir sûrette ta‘azzuva başlıyor. Bu ta‘azzuv diğer birtakım ecsâmın meyânında vukû‘a geliyor ki onların vakti hemen geçmiş veyahut bil-külliye geçmek üzere bulunmuştur. Envâ‘-i hayvânât derecât ile teşekkül ve tekâmül ederek mertebe’-i kemâlini buluyorlar ve ba‘dehû birçok asırlardan sonra inhitâta yüz tutup nihâyet bil-külliye gâ’ib oluyorlar.

Bu hayâlât-ı jeolojiyeye karîben Draper’in ne kadar kuvvet vereceğini görmezden evvel bu dediği şeylere muvazzah ve kat’î bir misâl iradından bile ‘âciz kaldığı gûyâ misâl olmak üzere ber vech-i âtî söyleyeceği sözlerden anlaşılacağını ihtâr edelim de silsile’-i kelâmını /158/ kesmeksizin söylemesine meydan bırakalım. İşte diyor ki:

Meselâ memeli hayvanlar her ne kadar tabakâtü’l-Arz’ın [tersiyer] yani Arz-ı Sâlis ve [Post Tersiyer] denilen Arz-ı Sâlis-i Ahîr edvârına ait mahlûkâttan iseler de bunlar edvâr-ı mezkûrede ve hele bir sûret-i gayr-i muntazırada zuhûr edivermiyorlar. Biz memeli hayvanı o devirlerden pek uzak bir devirde yani Arz-ı Sânde gayr-i mükemmel bir şekilde buluyoruz ki yeryüzünde mevki‘ini ele geçirmeye çalışıyorlar demektir. Nihâyet o mevki‘i ele geçirmeye daha ‘âli ve daha âhenkli bir şekil alarak vâsıl oluyorlar. Devr-i sânde tabâyi‘-i hayvânâtı tayîn eden zâhifeler¹⁰²⁹ dahî böyledir. Seyr ve hareket halinde iken etrafımızdaki menâzır-ı sahrâ’iyenin nazarlarımızdan gâ’ib olarak yeniden yeniye menâzır zuhûruyla pişgâh-ı nazarımızda büyüdüklerini ve müte‘âkiben onlar dahî gâ’ib olarak bir üçüncü menâzıra meydan açtıklarını gördüğümüz gibi zâhifelerin hutût-ı mürtesime’-i gayr-i /159/ mu‘ayyineleri dahî evvela hafifçe görünüp gittikçe azalarak nihâyet gözlerimizden gaybûbet ettiklerini görüyoruz. Bunlar içerisinde hiçbir şey bir sadme gibi vehleten hâsıl olmuyor. Bunlar birbiri içinde gayr-i mahsûs derekâta tebe‘iyeten ine ine gâ’ib olup gidiyorlar. Başka türlü nasıl

¹⁰²⁹ Sürüngenler.

olabilir idi? Sıcakkanlı hayvanlar evvel zamanlarda olduğu gibi hâmiş-i karbonu o kadar çok hâ'iz bir havâ-yı nesîmî içinde yaşayamazlar idi. Fakat daha sonraları bu hâmiş-i muzır te'sîr-i Şems altında ağaçların yaprakları tarafından mass¹⁰³⁰ edilerek ve o karbon yere gömülerek oksijen meydana aldığı cihetle hayvânât-ı mezkûreye yaşamağı mümkün kılmıştır. Havâ-yı nesîmî bu ta'dîle dûcâr olduğu sırada deniz dahî bu yolda bir ta'dîle uğramakta idi. O dahî kendi hâmiş-i karbonunun bir büyük kısmından tecerrüd ederek suları içinde mu'allak bulunan madde'-i kilisesini¹⁰³¹ de yavaş yavaş mevâdd-ı sulbiye¹⁰³² sûretinde kendi ka'rına¹⁰³³ indiriyor idi. İçine /160/ sokulan her kısım karbon için o kısma müsâvî fahmiyyet¹⁰³⁴ kils dahî denizden tecerrüd ediyor idi. İş'a'-i Şems küllü yevm kendi te'sîrini îkâ' ediyor idi. Fakat bu işi bitirmek için miryadlarca¹⁰³⁵ asırlar mürûr etmek lazım geldi.

Kâri'lerimizin nazar-ı hayretlerine 'arz ederiz ki:

Fıkranın sonundaki [miryad] kelimesini milyon veyahut milyar zannetmeyeceğiniz âşikârdır. Bu kelime trilyon katrilyon ve kentilyon dahî değildir. Haniya şu 'ilm-i hesâbda yigirmi bir hâne ile yazdığımız kentilyon yok mu? O bile değildir. Bu bir kelimedir ki 'ilm-i hesâbın hânelerini tayîn edemeyeceği kadar hâric ez-dâ'ire'-i tasavvur mekâdire delâlet eder. Zaman ölçüsünün en küçük kısmı olan /161/ sâliselerden yüz kat daha küçük bir zaman farz etseniz de birkaç miryad seneyi bununla darb edecek olsanız hâsıl-ı darbınız yine bu miryad derecesine varamaz. İşte havâ-yı nesîmînin ve miyâh-ı okyanusun hâvî oldukları hâmiş-i karbon fazlasından ta'arrî ve tahallusu¹⁰³⁶ için böyle ta'dâdî¹⁰³⁷ 'ilm-i hesâbın havsalasından hâric bir miktar asırlar geçmiş olmak lazım geliyor. Şuracıkta [acaba jeolojiyün bu tahminleri nasıl bir tahlîle nasıl bir tecrübeye istinâden yürütmüşlerdir!] diye düşünmez misiniz? Bunu bir lahzacık düşünmeniz bize kâfidir. Zîrâ o zaman bu yoldaki türrehâta inanmaktan ise Tevratlardaki isrâ'iliyâta inanmayı daha az belâhete muhtaç görerek /162/ elbette tercîh edersiniz. Bütün kâ'inâtın lisân-ı hâl ile varlığına şehâdet edip durmakta bulunduğu Vâcib Teâlâ ve tekaddes Hazretlerini inkâr gayret-i küstahânesini Draper gibi bir fâzılın

¹⁰³⁰ Emilerek.

¹⁰³¹ Kil, killi madde.

¹⁰³² Katılmışı.

¹⁰³³ Dibine.

¹⁰³⁴ Karbonat.

¹⁰³⁵ Çok fazla, çok büyük sayıda.

¹⁰³⁶ Soyunmak ve kurtulmak.

¹⁰³⁷ Adetleri, sayıları.

dahî bu derecelere vardırnış olmasına cidden beyân-ı te'essüf ederiz. Bu sözü söyledikten sonra bakınız daha neler diyor:

Havâ-yı nesîmînin bu sûretle tasfiyesi pek ağır müyesser oldu ve kanları soğuk olan mahlûkât-ı 'uzviyenin sıcakkanlı mahlûkâta tahavvülü dahî o nisbette ağır vukû'a geldi. Fakat bu bütün tebeddülât-ı fizikiye bir kânun hükmü altında tekevvün ettiler ve intikâlât ve tebeddülât-ı 'uzviye keyfî ve ânî vukû'attan olmadılar. Bunlar o mahallerde evvelce vukû'a gelen tebeddülâtın men'î gayr-i kâbil netâyici olmak üzere yine o tebeddülât-ı sâbika gibi kânunun bir hükmü bir muktezâsı olarak vâki oldular. /163/

İhtâr edelim ki:

Draper buraya bir hâşiye ilave ederek bu meseleye dâ'ir daha ziyâde tafsîlât arzu edenleri 1856 senesinde neşretmiş olduğu [Mebhas-i fizyoloji'-i insânî] nâm kitabının ikinci bâbının bir ve iki ve yedi numaralı fasıllarına ircâ' eyliyor. Gönlümüz arzu eder idi ki o fizyoloji'-i beşerî mebahisinden birazcık bir şeyi burada dahî îrâd etmiş olsun. Fakat îrâd etmiyor. Burada hilkat-i beşere dâ'ir hiçbir şey söylemiyor. Bundan bir iki fikra mukaddem [hayâlât-ı jeolojiye] tabir ettiğimiz şeylere ne yolda misaller îrâd edeceği hakkında kâri'lerimizin nazar-ı dikkatlerini davet etmiş /164/ idik. Son iki fıkrasında o misalleri îrâd etti. Bunlarda nev'-i beşerin hilkatine dâ'ir kelime'-i vâhide görülmedi. Hâlbuki hava ve denizden asit karboniklerin tecerrüdü için miryadlarca senelik hayâlâttan misaller îrâd edeceğine o miryadlara kıyâsen daha dünkü vukû'attan demek olan hilkat-i beşerden misâl îrâd etmiş olsa idi kâri'lerin fehmine daha yakın bir hakîkatten bahsetmiş olmaz mı idi? Draper'in bu yolda hareket etmemesinin hikmeti pek bâhirdir. Nev'-i beşerin hilkatinden bahsetmiş olsa idi efkâr-ı kâri'îni miryadlar içinde boğamaz idi. Zîrâ Arz'ın elyevm ayaklarımız altında kalan tabakâtı içinde vapur kömürü gibi bizden /165/ evvelki tabakanın ormanları ve fil-i mahmûdî gibi o tabaka hayvanlarının müstehâseleri görülebilmış ise de insan müstehâsesi 'add olunabilecek bir kemik parçası bile görülememiştir. Bu hal jeoloji erbâbı nezdinde dahî Draper'in hayâlât-ı jeolojisi gibi zünûn ve faraziyâtı temelinden sarsmıştır. Zîrâ altı bin seneliğe kadar tahmin olunan bazı insan kemikleri derin mağaralarda ve üç dört bin senelik olduklarına şüphe edilemeyen bazı mummyalar Mısır'da zuhûr ederek o âdemler ile bugünkü âdemler arasında hiçbir fark bulunmadığı gibi tabaka'-i hâzırımızın en azdan en çoğa kadar a'mâkında [mukaddime'-i teşekkülât-ı beşeriye] 'add olunabilecek hiç /166/ bir 'uzv-i zî-hayât dahî görülememiştir. Arz'ın bu a'mâkından tabaka'-i

hâzıramıza kadar güzâr eden seneleri en az tahmin edenler yüz bin olmak üzere haber verip erbâb-ı tahmin meyânında bu hesâbı milyona kadar vardırırlar dahî nâdir değildir. Böyle yüz binlerce sene zarfında insanın ta‘azzuvât-ı ibtidâ’iyesi ‘add olunabilecek hiçbir güne teşekkülât-ı mütekaddime eseri görülmeksizin tabaka’-i hâzırada birdenbire nev’-i beşerin hem de şimdiki mükemmeliyet-i halkiyesiyle zuhûr edivermiş olması erbâb-ı ‘ilmi hakîkaten dûçâr-ı beht ve hayret etmektedir. Bu hakîkati dermiyândan maksadımız tetebbu‘ât-ı ‘ilmiyeyi hükümden düşürmek olmayıp fakat bu tetebbu‘âtın netîce’-i /167/ kat‘iyeden henüz pek ba‘îd olduğunu anlatmaktır. Yoksa birkaç yerde tekrar etmiş olduğumuz gibi Draper’in takrarâtına kıyâsen çok görülmeksizin bir daha tekrar ederiz ki bu tetebbu‘ât bir netîce’-i kat‘iyeye vâsıl olduktan sonra dahî o netîce inkâr-ı vâcibe değil bilakis ma‘rifet-i vâcibe hizmet edecektir. Nevbet-i kelâmı yine Draper’e bırakıyoruz. Diyor ki:

İmdi dünya bir kânun ile mi tasarruf olunuyor yoksa ahvâlin cereyân-ı tabî‘iyesini bir sûret-i ‘unfiyyede¹⁰³⁸ ta‘îl edecek müdâhalât-ı ilâhiye ile mi? Bu zemindeki nazariyemizi ikmâl için nazarlarımızı bir bakıma göre en ehemmiyetsiz ve diğer bir bakıma göre en ehemmiyetli olan şu hâle çevirelim ki: Nev’-i beşer kendi edvâr-ı târihiyesinde bir cihet-i mu‘ayyeneye doğru terakkî ‘alâmâtı gösteriyor mu? /168/ Milletlerin hayât-ı medeniyesi bir nizâm-ı gayr-i mu‘ayyenin kontrolü altında bulunduğuna dâ’ir berâhîn var mıdır? Gerek cem‘iyyât-ı beşeriye ve gerek şahs-ı vâhidde hiçden hiçbir şey çıkamayacağını ve belki her şey ondan evvelki bir mevcûdiyetin eser-i tekâmülü olduğunu istintâc etmeli miyiz? Eğer bir kimse evolüsyon yani eşkâl-i hayvâniyenin tekemmülât-ı mütetâbi‘ası mesleğine meyyâl ise bu meslek yeryüzünde âsâr-ı hayâtın zuhûra başlamasından tâ zamanımıza kadar gayr-i munkatı‘ bir silsile’-i tekâmül teşkîl ettiği vecihle düşünsün ki bizzat kendisi dahî birçok ta‘dîlât ve tebeddülâtan geçmiştir. Müddet-i haml olan dokuz mâh zarfında kendi şekl-i hayâtı mâyi‘a mensûb idi. Bu müddet zarfında mütetâbi‘an birkaç şekle girmiştir ki bunlar yekdiğerine münasebetleriyle beraber birbirinden yine farklıdırlar. Doğduğu dakikada kendi şekl-i hayâtı havâyâ intisâb kesbetti. Havâ-yı nesîmîden teneffüse başlayarak birtakım yeni gıdâlar ile iğtizâ¹⁰³⁹ eder oldu. Hâlbuki /169/ henüz ne görebiliyor idi ne işitebiliyor idi ne de tanıyabiliyor idi. Hâyâta mahsûs olan vicdânı bit-tedrîc kazandı. Ondandır

¹⁰³⁸ Şiddetli, sert, kaba.

¹⁰³⁹ Gıdalanma.

‘âlem-i hâricîyi gördü. Bir zaman sonra bir tahavvül-i iğziyeye ittibâ’ eden a‘zâ yani dişler meydana çıktılar. Bu halde tufüliyyet ve sabâveti geçerek ve her yerinde şekl-i cismiyesine her gün tebeddüller gelerek onların tekemmülü gibi melekât-ı zekâ’iyesi dahî tekemmül etti. Bu tahavvülât-ı tedrîciyenin bir kısm-ı ‘uzvîne ait olan cihetlerince on beş yaşında kendi isti‘dâd-ı maneviyesi dahî değişti. Onu birtakım yeni fikirler ve yeni ihtisâslar¹⁰⁴⁰ yakaladı. Bu ihtisâsâtı tevliğ eden sebep burada kalsın. Zîrâ işte bir cerrâhın mahâreti o sebebi izâle edebilir. Hâlbuki inbisât ve tebeddül bu noktada müntehî olmaz. Hâyât ve kemâl-i ‘uzvî derecesine vüsûl bulmuştur. Ondan sonra inhitât gelir. Bu esef-engîz devri tasvîr etmek faidesizdir. Bu devir vücûdun ve zihnin za‘fî devridir. Bir /170/ asır zarfında Arz’ı meskûn eden bütün insanlar birdenbire izâle edilmemiş olsalar bile bütün bu tebeddülde mürûr etmiş olacaklarını söylemek mübâlağaya haml olunamaz. İmdi bir hâlden diğere hâle işbu intikâlâtımızın her birinde bir müdâhale’-i ilâhiye var mıdır? Yoksa yeryüzüne gelmiş olan lâ-yü‘add ve lâ-yuhsâ miryadlarca insanlar kânunun hükm-i lâ-yetegayyeri altında mı gelip geçmişlerdir?

Deriz ki:

İnsanların her birisi Tevrat’ta hilkat-i âdem hakkında verilen haber mücibince evvelâ çamurdan bir heykel sûretinde yapıp ba‘dehû içi delinerek rûh nefh¹⁰⁴¹ olduğu sûrette yaratılmış olduğunu iddiâ eden var ise Draper’in bu safdilâne sözleri ona cevap olabilir. Biz ki Müslümanız bizce Hazreti Âdemin hilkat-i bile tamamı tamamına Tevratlardaki /171/ ahbâr gibi değildir. Hazreti Âdemin topraktan halk olunması demek mâye’-i hilkatın topraktan alınmış olması demektir. Topraktan ne miktar mâye alındığı bilinmek lazım gelir ise tahlîli kolaydır. Elyevm bazı yerlerde emvâtı¹⁰⁴² yakmıyorlar mı? Kül halinde ne kadar madde’-i türâbiye hâsıl olur ise işte mâye’-i türâbî o kadardır. Bu kıyâs [türâb] nokta’-i nazarındandır. Eğer [min sülâletin min tîn]¹⁰⁴³ ve [min salsâlin min hame’in mesnûn]¹⁰⁴⁴ noktasınca ise ecsâm-ı hayvâniyenin hâ’iz olduğu mevâdd-ı mâyi‘a ve gaziye dahî mâye’-i türâbiye idhâl edilmiş olur. Nev’-i beşerin tenâsülü mesele’-i tekâmüliyesine gelince Draper’in bütün bu sözleri [ve lekad halaknel-insâne min sülâletin min tîn sümme ce‘alnâhü nutfeten fî karârın mekîn sümme halakne’n-

¹⁰⁴⁰ Duygular, duygulanmalar.

¹⁰⁴¹ Üfürme.

¹⁰⁴² Ölülere.

¹⁰⁴³ Secde Suresi; 7-8.

¹⁰⁴⁴ Hicr Suresi; 28.

nutfete ‘alakaten fe halakne’ / 172/ l-‘alakate mudgaten fe halakne’l-mudgate ‘izâmen fe kesevne’l-‘izâme lahmen sümme enşe’nâhü halkan âhara fetebârakellâhü ahsenü’l-hâlikîn]¹⁰⁴⁵ âyet-i kerîmesinin tefsîr-i fennîsi makâmına kâ’im olurlar. İşte görülüyor ki daha rahm-i mâderde hâlden hâle girişimizi Draper’in inkâr ettirmeye çalıştığı Hazreti Hakîm-i ezeli ve ebedî bunu bize kelâm-ı kadîminde haber veriyor. Bu dahî isbat ediyor ki bizim dinimiz ‘ulûm ile iştigâli men’ etmiyor. Dinimizin ‘ulûm ile hiç münâza‘ası yoktur. Bilakis musâlâhası hattâ ittifâkı vardır. Tettebbu‘ât-ı ‘ilmiye ne kadar ileriye götürülür ise bizim hakâyık-ı dîniyemiz dahî o kadar tevazzuh eder. Bu hakikat-i ‘uzmâ nazar-ı dikkat önünde bulundukça kâri’lerimiz Draper’in intikâdâtını ona göre okuyarak /173/ hattâ müstefîd dahî olurlar. İşte nevbet-i kelâmı yine kendisine intikâl ediyoruz. Diyor ki:

Fakat efrâd-ı eşhâs cem‘iyetlerin milletlerin eczâ-yı müteşekkilesinden ibârettirler. Bu halde cism-i vâhidi teşkîl eden eczâ ile o cisim arasında ne nisbet var ise bir milleti teşkîl eden efrâd ile o millet arasında dahî aynı o nisbet vardır. Bu eczâ o küll içinde kendi vazîfelerini îfâ ederler. Eczânın temûtuyla vücûd dahî mün‘adim¹⁰⁴⁶ olur. Şahs-ı vâhid gibi bir millet dahî kendisi haberdâr olmaksızın doğar ve kendisi istemeksizin vefât eder. Hem de mevte karşı uğraşarak vefât eder. Hayât-ı milel hayât-ı efrâddan farklı değildir. Yalnız şu cihetten bir istisnâ vardır ki hayât-ı milel daha uzun müddet devam eder. Fakat o dahî kendisi için mukadder olan bir ‘âkıbetten kurtulamaz. Cihet-i târihiyeden tettebbu‘ /174/ edilir ise görülür ki her milletin çocukluğu gençliği babayiğidliği ve ihtiyarlığı vardır. Amma hâyâtın cereyân-ı tabî‘isini sekte dâr edecek bir hâdise’-i haylûlet etmemek şartıyla.

Buracıkta bir mülâhaza’-i mühimme vardır ki onu ihtâr etmeksizin geçemeyiz. Draper’in şimdiye kadar belki de kâri’lerden bir kısmına usanç vermiş olan velvele’-i mükerreresine göre hâyât kendi ahkâmı lâ-yetebeddül ve lâ-yetegayyer olan bir kânuna tâbi‘ olacak idi. O kânunun ahkâmına kimse mümâna‘at edemeyecek idi! İnkâr-ı vâcibe kadar varması dahî mahzâ gûyâ irâdât-ı sübhâniyenin böyle sekteler ikâ‘ edeceği vehminden dolayı idi. Eğer bu davâsında kendisini muhikk ve sâdık görüyor idiyse o cereyân-ı tabî‘iyi sekte dâr /175/ edecek bir hâdise’-i haylûlet etmemesi şartını dermiyân etmeli mi idi? Hem buradaki sekte dârlık tahrîb cihetinden değildir. Tahrîbin men‘i

¹⁰⁴⁵ Mûminun Suresi; 12-13-14.

¹⁰⁴⁶ Yok olan.

cihetindedir. Yani bir millet dahî edvâr-ı hayâtiyesini geçtikten sonra helâk olmak muktezâ-yı kânun iken bazı esbâb-ı mâni‘a haylûletiyile helâk olmayacağı meselesidir. Fil-hakika bir millet hakâyık-ı ilâhiyeden münba‘is bir ta‘lîm-i rabbânî mûcibince yaşar ise helâk olmaz. Buna misâl olarak İslâm’ın hâlinden daha parlak hiçbir şey bulunamaz. İslâm’ın kıyamete kadar bâkî olacağıının muhakkakiyeti işte bu manâya göredir. Nüzûlü üzerinden bin üç yüz sene mürûr ettiği halde şarkdan garba şimalden cenûba doğru yüzlerce /176/ milyon İslâm elindeki kitâb-ı kerîmden bir kelime değişmemiş olması bir mu‘cize’-i maddiye ve hakîkiyedir. Hele bundan sonra hiç değişmeyeceği daha ziyâde muhakkaktır. Ümmet-i Muhammed o hikmet-i ezeliye ve ebediyeye ittibâ‘ ettikçe kıyâmete kadar muhâfaza’-i İslâm’dan emîndir. İslâm’ın bu emniyeti Draper ve emsâli olan perestîş-kârân-ı ‘ulûmun bekâ-yı ‘ulûmdan emniyetlerinin aynıdır. ‘Ulûm için bir fânîlik nasıl ve ne kadar tevehhüm edilebilir ise İslâm için dahî bir fânîlik ancak o kadar tevehhüm edilebilir. Bizim nazarımızda bunun ikisi birdir. Yalnız inkâr-ı vâcib gibi ‘ulûm için dahî bir şeyn bir ‘ayb olan küstahlıklara sapan erab-ı dalâletin tevehhümâtından mâ‘adâ hakâyık-ı ‘ilmiye ve İslâmiye /177/ hep Vâcib Teâlâ ve tekaddes Hazretlerine inzâr-ı hayret-‘âbidânemizi isticlâbda müttehiddirler. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Herkesin safahât-ı ömrü içinde safahât-ı mezkûre mükemmel oldukça müşterek ve mütekâbil birtakım isti‘dâdlar vardır. Hâdisâtın yeknesaklığı o hâdiselere mazhar ve masdar olan eşhâsın aynı kânunlara tâbi‘ olduklarını göstereceğinden bundan istintâc edilebilir ki milletlerin ve hattâ bütün insanîyetin hâyâtı öyle bir tesadüfün veyahut keyfî bir iradenin mahsûlü olmadığı gibi fevka’t-tabî‘iye bir müdâhalenin de mahsûlü olmayıp belki bir teselsülün netîce’-i mahsûlüdür ki onun içinde her vak‘anın kendisinden evvelki vak‘ada kendi muhakkakiyetini isbat etmiş ve o dahî kendisinden sonraki vak‘anın muhakkakiyetini taht-ı te’minde almıştır. Fakat bu netîce Stoyisizm meslek-i hikmetinin üssü’l-esâsı idi. Hükemâ-yı Yunaniyenin o mesleği ki /178/ bundan mukaddem dahî demiş olduğumuz vecihle felâket dakikalarında nice defalar bunca meşâhîr-i Yunaniyenin değil Roma’nın en büyük hükemâsının ve ricâl-i devletinin ve generallerinin ve hattâ İmparatorlarının dahî sâdık kılâğuzu ve kuvvetü’z-zahri olmuştur. Bu öyle bir meslektir ki vukû‘âtın cereyânı emrinde tesadüfün te’sîrini asla kabul edemeyip belki vukû‘ât-ı mezkûreyi netîce’-i tahakkuklarına doğru bir iktizâ-yı mahsûs sevk ediyor diye kabul eyler idi. Bu bir meslektir ki insanı metânet ve sebâta ‘iffet ve fazîlete sevk

eder ve insâniyet nâmının manâ-yı ‘umûmîsi lehinde şehâdet eyler. Stoyisizm mesleğinin tahrîbi cihân için bir felaket olduğu hakkında Monteskiyö tarafından söylenmiş olan bir söze ihtimal ki iştirâk ederiz. Zirâ büyük âdemleri ve insâniyetkâr ve vatanperverleri husûle getiren bu hikmet olmuştur.

İhtâr ederiz ki: /179/

Stoyisizm mesleği birçok felsefiyât-ı bâtılanın Yunanistan’da dîn îmân ahlâk edeb ırz nâmus bırakmamış oldukları bir zamanda insâniyetin şân-ı mekârim-i nişânına lâyük olan itikâd ve fazîleti iltizâm için hakîm-i meşhûr Zeno tarafından te’sîs edilmiş idi. Putperestlik ‘âleminde zuhûr etmiş olduğu halde bu mezhep erbâbının kazâ ve kadere îmânları o kadar muhkem idi ki [hayra ve şerre minallâhi Teâlâ] esâs-ı muhkeminden ölüm dehşetiyle dahî ayrılmazlar idi. Her kime ne sa’âdet veyahut ne felaket gelir ise cezâ-yı ‘amelini bulmuş demek olacağı noktasında dahî sebat ve metanetleri [ve men ya‘mel miskâle zerratin hayran yerah ve men miskâle zerratin /180/ şerran yerah] hakîkat-i ezeliyesine tamamıyla muvâfık idi. Bunlar için herkese karşı itiraf edemeyecekleri ‘ameller kâmilmen menhî ve memnû‘ olup hem de bu memnû‘iyet öyle lafızdan ibaret değil bir mebnâ-yı îmân olmak üzere canda mahrûz kanâ‘atlerden idi. Bir Stoyisyeni kendi ahkâm-ı mezhebiyesi hilâfında zerre kadar harekete iknâ kabil değil idi. Bunlar her şey meşiyet-i ilâhiyeye tâbi‘ bulunduğu itikâd-ı kat‘iyesinde [lâ kuvvete illâ billâh] hakîkat-i kadîmesine sarılmışlar idi. İnkâr-ı vâcib havalârında uçan bir muallim Draper şu mebhasde Stoyisyenleri kâle bile almamalı idiyse de nasılsa yine kâle getirmiş. Amma buna şaşmakta isti‘câl¹⁰⁴⁷ etmemeliyiz. İnkâr-ı vâcib der iken /181/ mebâdi’-i Nasrâniyetteki âbâ’-i kenisâiyenin ilah perestliğini bile kabul edeceği karîben görülecek ve sarâhaten ve anlaşılacaktır ki bu şiddetli âdemin şedâ’idi ne Bârî Teâlâ Hazretlerinin ve ne de vücûd-i bâriye muvâfık-ı hikmet olarak îmân edenlerin aleyhinde olmayıp yalnız Katolik kenîsesesinin aleyhindedir. O kenîse aleyhindeki hiddetle itirâzâtını ta‘mîm etmesine bir eser-i gazab nazarıyla bakarak bundan ziyâde bir ehemmiyet verilmemelidir. İşte bu hakâyıkı açıktan açığa itirafa girişerek diyor ki:

Latin Hıristiyanlığı kendi sûret-i papa’iyesi altında cihânın bir kânun-ı lâ-yetegayyer mücibince idare olunması mesleğinin tamamı tamamına münâkızıdır. Hıristiyanlık kenîsesinin bu şu‘besinin târihi keramet nev‘inden birtakım havârik ‘âdât ve zuhûrât-ı /182/ fevka’t-tabî‘iye zabıt-nâmesi hükmündedir. O zabıt-nâmede bir ‘azizin duası ecrâm-ı semaviyeyi devir ve hareketten men ettiği ve ve ahvâl-i

¹⁰⁴⁷ Acele etme.

tabî'iyeyi cereyânından alıkoyduğu tarzında hâdisât görülür. Hattâ kiliselere ta'lik olunan resimlerin bile mucizeler yaptıkları hikâye olunur. Zevât-ı 'azîzenin kemikleri ve onlara müte'allik eşyanın bile! Bu eşyanın isnâd olunduıkları zevâta gerçekten 'âidiyetleri bile muhakkak olmayıp mücerred ikâ'-i havârik yolunda ru'yet edildiği rivâyet olunan te'sîrleri bürhân makamında ityân olunmaktadır. Zaten gayr-i ma'kûl olan bir şeyin bürhânını yine onun gibi gayr-i ma'kûl olan diğer şeyler içinde arayıp göstermek 'acîb ve garîb bir mantık değil midir?

Deriz ki:

Bu gibi ef'âlden dolayı [lâ yüs'el 'ammâ yef'al] olan zât-ı ecell ü a'lâya ne mes'ûliyet tevellüd eder ki Profesör Draper /183/ bunlara küserek vücûd-i vâcibi inkâra kadar varıyor idi? İntikâdâtını yalnız bu yoldaki şeylere hasr etse idi Katolik olmadıkları halde hüdâ-perest olan milyonlarca erbâb-ı 'ulûm ve eshâb-ı 'ukûl ve îmânı kendi mukâbelesine davet etmemiş olur idi. Hakîkat Katolik kenîsesinin havârik ibtilâsı o kadar ileridedir ki bir mikdar seneden beri Fransa'da Lord Ayazması sularının körlere ru'yet ve sağırlara sem' ve dilsizlere lisân ve meflûçlara hareket vermek nev'inden zuhûra gelen hârikalarını cihâna ilân etmişler ve hadsiz ve hesapsız sâde-dilândan¹⁰⁴⁸ senevî binlerce züvvârı¹⁰⁴⁹ mezkûr ayazmaya davet ve celb etmekte bulunmuşlardır. Anadan doğma /184/ bazı körlere 'ameliyât-ı cerrâhiye icrâsıyla ru'yet verilmek için cerrahların ne derecelerde tedâbir-i ihtiyâtiyeye mecbur olduklarını bilenler anadan doğma kör iken Lord havuzlarına girip çıkmak berekâtıyla gözleri açıldığı hakkındaki rivâyetlere müsterhimâne bir tavır ile gülerler. Zîrâ o zamana kadar zulmet içinde yaşayân gözlerin ziyâ-yı Şems'e tahammülleri 'adîmü'l-ihimâl olup hattâ hiss-i ru'yet kuvvet buluncaya kadar uzağı yakını görmeğe ve elvânı fark etmeğe bile muktedir olamazlar. Nerede kaldı ki papaz takımının ilânı vecihle ziyâ-yı Şems'i kemâl-i hayretle tebcîlen secdeye kapanabilsinler! Kezâlik anadan doğma dilsizlerin (haydi nekîr ve kıtmîr-i fenne tatbîk ederek /185/ [kulağı] demeyelim de) dili dahî açılmış olsun. Söyleyeceği lisânı öğrenmeksizin birdenbire hamd ü senâ-yı ilâhîye müsâra'at edeceklerini kime inandırabiliriz? İkinci yaşına kadar olanca dikkatini lisân tahsîline hasr eden çocuklar bu kadar dikkatten sonra ancak tek tük kelimeleri telaffuz edebildikleri halde henüz lisânı açılan bir âdem ne söylemeye muktedir olabilir? Maksûd hilâf-ı tabî'at ahvâli ise bizde bazı turuk-ı 'aliyye erbâbının ateşe el sokması ve

¹⁰⁴⁸ Saf insanlar, bönler.

¹⁰⁴⁹ Ziyaretçiler.

cam yemesi ve şiş ve kılıç ile vücûdlarını urması ve çocuk çiğnemesi ve kızgın fırına girmesi ve hattâ esb-süvâr¹⁰⁵⁰ oldukları halde insanların üzerinden at sürmesi gibi haller ‘acaba /186/ Katolik rahipleri tarafından icrâ edilebilseler idi sâde-dilân Nasârâya bunları ne kadar pahalı satarlar idi. Hâlbuki bizde bunlar hiçbir kimseyi vâlih ve hayrân etmezler. [Havâss te’sîrinden ibarettir] denilmekle iktifâ olunup bu sözün mefhûm-ı hakîkisi pek de aranmaz bile. Bu harikalar muhakkak dahî olsalar bunlar ile hakâyık-ı hikemiye’-i dîniye ve ‘ilmiye arasında büyük bir mesafe vardır. İmam Gazalî’ye müsned bir söz burada dahî hatırımıza geldi. Bir âdem onun gözü önünde bir dağdan diğer dağa kadar uçmuş olsa bile bu âdem kendisine beş kere dördün yigmiden eksik veya ziyâde edeceği hakkında bir söz söyler ise inanamayacağını beyân /187/ eylemiş. Vücûd-ı bârîye ve Onun kudret-i kâbilesine inanmak için kâ’inatın hilkat ve tasarrufu emrinde vaz‘ ettiği kânun-ı lâ-yetegayyerden büyük mucize olur mu ki Lord suyunun şifası sûretindeki havârıka iftikâr¹⁰⁵¹ hâsıl olsun? Evet! Tekrar ederiz ki bu kânun-ı lâ-yetegayyeri Draper cenapları inkâr-ı vâcibe bürhân olarak îrâd etmeye çalıştığı halde biz binlerce muhakkikîne ittibâ’an o kânun-ı muhayyer-‘ukûlü isbât-ı vâcib emrinde bürhân-ı a‘zam ittihâz ederiz. Fakat Draper meseleyi bu derece’-i ‘âliyeden pek aşağıya indirmiştir. Bütün şiddetlerini Katolik kenîsesi aleyhine hasr ettikten sonra bakınız daha neler diyor: /188/

Cehaletin en ‘amîk olduğu asırlarda dahî zeki bir Hıristiyan bile bu mu‘cizkârâne müdâhalelere pek az inanmış olmalıdır. Tabî‘atın cereyân-ı dâ’imîsi içinde o kadar muhayyer-‘ukûl bir büyüklük vardır ki hayret ve rikkatimizi mûcib olmağa kâfidir. Bizim hayât-ı şahsiyemizdeki vukû‘âtın te‘âkibi öyle bir sûrette görülür ki bu te‘âkibin komşumuz olan diğer bir şahısta muhtell bulunmuş olması hususunda bit-tabî‘ şüpheli davranırız. Kendisinde cereyân eden ahvâl-i tabî‘iyenin asla tebeddül etmemiş olduğunu zeki bir âdem pekâlâ bilir. Kendisi hiçbir mucizeye mâ-vak‘a aleyh olmamıştır. Ömrünün her vak‘asını ondan evvel diğer bir vak‘anın gösterdiği sebebiyete atfeder. Bu vak‘alardan birisine diğerinin sebep ve birisi diğerinin muktezâsı olduğunu görür ve kendi komşusu hakkında kânun-ı tabî‘at hâricinde bir hâl olduğunu bizzat komşusu söylese bile ya onun yanılmış veyahut kendini yanılmağa çalışmakta bulunmuş /189/ olduğuna inanmaktan kendini men‘ edemez. Evvelden dahî görülmüş olacağı vecihle

¹⁰⁵⁰ At binmiş.

¹⁰⁵¹ Çok ihtiyaç duymak.

Katolikliğin müdâhale'-i mu'cizât mesleği Protestanlığın zuhûru zamanında büyük bir sadmeye uğradı. O zamanki kazâ ve kader ve irâde'-i ilâhiye mesleği en büyük Protestan 'ulemâsı tarafından serd edilip de Protestanlığa giren en büyük kenîselere tarafından da kabul olunuyor idi. Kalvin adeta Stoyisyenlere lâyük bir metânet ile [Biz minel-ezel ve hattâ Hakk Teâlâ Arz'ın temelini koymazdan evvel intihâb olunmuşuz. Bizim kendi fazlımızdan dolayı değil belki bu intihâb kendi irâde'-i ilâhiyesi cümle'-i mukteziyâtına girmiş olduğu için] diyor idi. Bu sözü böyle söyler iken Kalvin şu kâ'ide üzerine binâ-yı fikir ediyor idi ki: [Hakk Teâlâ bütün ezel-i âzâlde vakâyi'in mecrâ-yı vukû'unu tanzîm etmiştir]. Yine bu esâs üzerinedir ki asırlardan sonra Bazilidiyenler ve Valentiniyenler meslekleri zuhûra gelmiştir. Bunlar Hıristiyanlığın ikinci /190/ asrı mezâhibindedir. Bunların esâsı Niyostiklerden¹⁰⁵² alınarak Hıristiyanlık üzerine hükm-i teslîsi hakk¹⁰⁵³ etmeye fikirleri sevk etmiştir. Bu meslekler iltizâm ederler idi ki insanların bütün 'amelleri bir iktizânın mahsûlüdürler. İman bile bir 'atiyye'-i¹⁰⁵⁴ ezeliyedir. Binâenaleyh herkes 'ameli ne olur ise olsun nâ'il-i necât olmalıdır.

Bunun [Es-sa'îd sa'îd fî batn-ı ümme veş-şakî şakî fî batn-ı ümme] – esâsı üzerine mübtenî bir mezheb-i cebriye olduğunu ihtâr edivererek yine meydân-ı kelâmı Draper'e terk edelim. Diyor ki:

St. Augustin'in [De dono perse veransiya] nâm eserinde bast eylediği efkâr dahî bu vecihle temhîd olunur. Bu efkâra göre Hakk Teâlâ kendi irâde'-i mahsûsasıyla bazı kimseleri /191/ kendi kânununun mü'min ve muhâfızı olmağa ve dâimâ a'mâl-i hayriyeye muvaffakiyete tehyi'e etmiş ve bu sûretle de sa'âdet-i ebediyeye namzet kılmış olur. Buna mukâbil diğer birtakımları dahî minel-ezel fenalığa tahsîs kılınmışlardır. Sublapisaryenler dediler ki zelle'-i Hazreti Âdem bir irâde'-i ilâhiye muktezâsıdır. Supralpisaryenler ise bu zelle ezel-i âzâlde vukû' bulan irâde'-i ilâhiye muktezâsından olup Ebu'l-beşer ve zevcesi şu yoldaki hareketlerinde serbest ve muhtâr olmadıkları itikâdına kadar vardılar. St. Augustin'in dahî sa'îd halk olunanların sa'îd ve şakî halk olunanların şakî koptuğu hakkındaki sözü bu mesleklere râci'dir.

Deriz ki:

¹⁰⁵² Gnostiklerden

¹⁰⁵³ Kazıma, kazınma, oyma.

¹⁰⁵⁴ Hediye, iyilik.

Mebâdisinde Draper'in hâric ez-'ukûl'el-'ibâda kadar vardığı mesâ'ilden bil-istidlâl tervîcine çalıştığı mesele'-i inkâr döne dolaşa bu vecihle bir netîce'-i ikrâra kadar /192/ varacağını ümid etmez idiniz ya? Ebvâb-ı sâlifede 'ulûma olan 'adâvetlerinden dolayı o kadar mu'âheze ettiği âbâ'-i kenîsâ'iyenin meslek-i îmânlarını Draper'in şimdi bu sûrette tasvîr etmesi hakîkaten şâyeste'-i hayrettir. İşte görülüyor ki muallim cenapları yalnız Katolik kenîsesine dargındır. Binâenaleyh o dargınlık ile söylediği sözlerin ciddiyetini zannedip de ondan dolayı itikâd-ı selîmi zerre kadar ihlâl etmek hakîkaten pek yazıktır. Sözü yine kendine terk edelim. Diyor ki:

Fakat gerçek midir ki Hakk Teâlâ ezel-i âzâlde bizi sa'âdet-i ebediyeye namzet kılsın da Arz'ın temelini koymazdan evvel kendi intihâb-gerdelerini azaptan tahlîs etmek derecelerinde mümtâz eylesin /193/ ve buna mukâbil gerçek midir ki bizzat irtikâb-ı ma'âsî etmemiş olan bazı kimseleri dahî irâde'-i ezeliyesiyle müsta'idd-i 'ukûbet¹⁰⁵⁵ kılsın? 1590¹⁰⁵⁶ sene'-i miladiyesinde Lambetin makalelerinde deniliyor idi ki [Hakk Teâlâ ezel-i âzâlde bazı kimseleri hâyâta ve bazılarını memâta tahsîs etmiştir]. 1617¹⁰⁵⁷ sene'-i miladiyesinde dahî devr-i meclis-i rehâbîni bu beyânı tasdik etti. Bu re'ye olmayanları o kadar mu'âheze eyledi ki bazıları memâlik-i ecnebiyeye ilticâya mecbur oldular. İngiltere kenîsesinin mesâ'il-i îmâniye kânununun on yedinci maddesinde dahî bu mesele tasvîb olunmuştur. Hiçbir mesâ'il-i muhâlîfe olmamıştır ki Protestanları Katoliklerin mu'âhezesine ducâr etsin. İllâ yalnız 'âlemin bu vecihle bir kânun-ı lâ-yetegayyer tarafından idâresi maddesinin Protestanlar tarafından kabul edilmiş olması ducâr-ı mu'âheze olmuştur. Avrupa'nın Protestanlığa girmiş olan bütün memâlikinde artık havârik ve mu'cizât meselesine nihâyet verilmiştir. Amma sûret-i mu'cizkârânde /194/ tedâvî'-i emrâz meselesinin mahviyle beraber kenîseler için büyük bir menba'-ı servet dahî mahvolmuştur. Protestanlığın zuhûruna 'afv ve gufrân satışının sebep olduğu ma'lûmdur. Hâlbuki bu 'afv ve gufrân esâsen muharremât ve memnû'âtı irtikâba nâm-ı ilâhîye olarak müsaade verilmekten ibaret idi. Papaza bir miktar akçe i'tâsıyla bu müsaade satın alınır idi. Hikmet nokta'-i nazarından Protestanlık demek her işe Hakk Teâlâ nâmına edilen müdâhaleye karşı bir protesto demektir. Amma bu protesto her Protestan kenîsesi nezdinde mertebe'-i tekemmüle varmamıştır. Cihânın bir kânun-ı lâ-yetegayyer

¹⁰⁵⁵ Ceza.

¹⁰⁵⁶ Eserin İngilizce orjinalinde 1595.

¹⁰⁵⁷ Eserin İngilizce orjinalinde 1618.

mûcibince idâre olunduğu hakkındaki berâhîn-i ‘ilmiye bu kenîselerin birçoğu tarafından itimâdsızlıkla kabul olunmuştur. İhtimal ki biraz da hiddetle! Vakit ve zaman vukû‘âtın şehâdetini kuvvetlendirdikçe bu hiddetler dahî yavaş yavaş geçerler. İmdi Siseron ile beraber şu netîceyi istintâc etmeyecek miyiz ki: [Ezmine ve eşyayı lâ-yetegayyer bir kânun-ı ezeli ihâta eder]. /195/

Deriz ki:

Profesör Draper işte dokuzuncu bâbını bitirdi. Bizim dahî bu bâbı bitirmek için söyleyeceğimiz söz pek azdır. Şundan ibarettir ki: Draper itikâd cihetiyle Siseron gibi Roma ve Jenon gibi Yunan putperestlerine muhâlif bulunmadığını itirâf ediyor. İrad eylediği mesâ‘il-i ‘ilmiyenin hemen hiç birisi bizim hikmet-i İslâmiyemize mugâyir olmadığı dahî bizim intikâdâtımızda görünüyor. Protestanlara ne kadar muvâfık olduğunu daha şimdicek söyledi. Bu halde ‘ulûmun da edyânın da muktezâ-yı kadîmine muhâlefet yalnız Katolik kenîsesinde kalır. Onun da kendini kurtarmak için vereceği cevap ve edeceği /196/ mukâbelede muhtâriyeti müsellemdir. Fakat Katolik kenîsesine bu yolda mu‘âhezeler ediliyor diye biz Cenâb-ı Kâdir-i Kayyûmun vücûb-i vücûdu hakkındaki îmânımıza zerre kadar hâlel îrâs edemeyiz. Hâzâ min-fazl-ı Rabbinâ ve aleyhi’t-tüklân! /197/198/

ONUNCU BÂB

LATİN HİRİSTİYANLIĞI YAHUT KATOLİKLİĞİN MEDENİYET-İ CEDÎDEYE NİSBETİ

Draper bu bâbında bahsedeceği şeyleri ber vech-i âtî hülâsa ediyor:

Latin Hıristiyanlığı bin seneden ziyâde Avrupa’da insanların efkârına kılavuzluk etti --- Bunun netâyicinden mes’ûldür --- Bu netîce Protestanlığın zuhûru esnasında Roma’da görüldüğü gibi ma‘îşet-i medeniye ve beytiye cihetiyle Avrupa’nın bilâd-ı sâ’iresinde dahî müşâhede olundu --- Avrupa milletleri biri cismânî ve diğeri rûhânî iki türlü hükûmetin sıkleti altında ezildiler --- Bunlar cehâlete /199/ müstağrak ve zünûn-ı bâtılaya ve sefâlete dûçâr oldular --- Katolikliğin ‘aczinin ta‘rîfi --- Papalığın târih-i siyasîsi --- Müttehidîn-i rûhâniye -- Bir hükûmet-i müstakile sûretine tahavvül eden kardinaler mektebiyle Roma hey’et-i ruhbâniyesinin a‘mâli --- Ağır vergiler tarh ve tahsîli için nümâyişler --- Katoliklik altında Avrupa terakkîsinin evvelden müretteb bir plana tâbî’ olmayıp

zuhûrât nev'inden olması --- Katoliklik politikası te'sîrinin netîce'-i 'umûmiyesi medeniyet-i cedîdeye muzırr olduğu.

İşbu hülâsaları bast ve temhîde muallim Draper ber vech-i âtî mübâderet eyliyor:

Dördüncü asr-ı miladiden on altıncı asr-ı miladiye kadar Avrupa'da ahvâl-i 'umûmiyenin cereyânından Latin Hıristiyanlığı yani Katoliklik mes'ûldür. Bu ahvâle karşı kendisine terettüb eden vazifeyi ne yolda îfâ etmiş olduğunu ber vech-i âtî tetkîk edeceğiz. Katolik mezhebi bütün kâ'inâta şâmindir diye iddiâ olduğundan bu iddiâ /200/ bütün dünyaya karşı o kenîsenin vazifesini nasıl îfâ ettiğini sormak için dahî bize hak verir ise de biz burada tetkîkâtımızı yalnız Avrupa'ya hasr edeceğiz. Eğer tetkîkâtımızı bütün dünyaya ta'mîm etmiş olsa idik Hıristiyanlığın Asya kıtasındaki kadîm ve büyük edyâna karşı ne kadar 'âciz kaldığı meydana çıkararak bu dahî bize pek ziyad fâ'ide-bahşâ bir zemîn-i tetebbu' husule getirmiş olur ve her ne kadar Roma kenîsesi tarafından inkâr ve redd olunuyor ise de Hıristiyanlığın yalnız Roma İmparatorluğu tarafından yolu açılmış olan yerlerde kadr-i münteşir olarak o Roma hudûdunun hâricine çıkamadığı hakikatini dahî meydân-ı sübûte vaz' eyler idik.

Deriz ki:

Roma İmparatorluğu tarafından açılmış olan yolun darabât-ı suyûf ile açıldığını ihtâra hâcet var mıdır? /201/ Roma kenîsesinin bu hakikat-i târihiyeyi inkâr etmesi Asya'nın kadîm ve büyük dinlerine karşı dûçâr olduğu 'aczi göstermek için değildir mahzâ o yolların darb-ı şimşir ile açılmış olması hakikatini setr içindir. Zîrâ bu kenîsenin davâsına göre Hıristiyanlık va'az ve nasihat füyûzâtından başka hiçbir kuvvetle te'sîs edilmemiştir. Sözü'n arasını kesmeksizin yine Draper devam ediyor:

Hiç şüphe yoktur ki Protestanlık teceddüdâtı vukû'a geldiği zaman pek çok kimseler var idi ki Avrupa halkının ahvâl-i ma'îşetince peydâ olan sûret-i cedîdeyi sûret-i sâbika ve 'atîkesiyle mukayese ediyorlar idi. Ahlâk ve ahvâl-i maneviye değişmemiş idi. Fikirler terakkî etmemiş idi. Terakkiyât-ı medeniye henüz yol almamış idi. Fakat /202/ belde'-i ezeliye ve ebediye denilen Roma'nın şa'sa'ası sönmüş idi. İmparator Augustin öğündüğü mermer kaplı sokaklar gözden nihân olmuş idi. Ma'betler yıkılmış taş sütunlar kırılmış ve 'azîm ve cesîm su bendlerinin müteselsil ve uzun kemerleri mâtem haline girmiş idi. Kadîm kapitol mahallesi artık [keçiler tepesi] ve cihana ta'mîm edilen fermanların mahall-i sūdûru olan [forum] artık [inekler meydanı] tesmiye olunuyor idi. Kayasirenin

sarayı ‘azîm toprak kümeleri altına gömülüp bu tepeler çiçekli dikenler bitirmekte idiler. İmparator Karakallanın meşhur hamamları o yüksek ve müzeyyen kapılarıyla bağçeleriyle sarnıçlarıyla beraber su kemerlerinin tahrîbinden dolayı mu‘attal bir hale girmişler idi. Sütunlarla kemerlerle kapılarla müteşekkil ve mütezeyyin olan bu ebniye’-i vâsi‘a ve ‘âliye harâbâtı üzerinde sarmaşıklar kökleşip cümlesini taht-ı tasarruflarına almışlar idi. El-hâlet-i hâzihî en ‘azîm ve cesîm harâbelerinden olan ve kısım-ı mevcûdu /203/ cesâmet-i asliyesinin sülüsüne müsâvî bulunan [Kolize] eser-i ‘âlîsi dahî bu hâl-i harâbîye girmiş idi. Vaktiyle seksen bin erbâb-ı temâşâyı istî‘âb edecek kadar cesîm olan bu temâşâgâh ezmine’-i mütevessitada bir kal‘aya ve biraz sonra artık miskinlenmiş olan Roma ricâli tarafından yaptırılan konaklar için taş ocağı haline tahvîl edilmiş idi. Papalara gelince bazıları orada iplik fabrikaları ve bazıları güherçile tasfiyehânesi te’sîs ediyorlar idi. Hattâ o ‘atîk ve ‘âlî kemerler gözlerini dükkân hâline koyup esnafa îcâr etmeyi düşünenler dahî bulunmuştur. Bu ebniye’-i ‘âliyenin cesîm taşlarını birbirine rabt için kullanılmış olan demirleri çalıp sattıklarından zaman mürûruyla çatlayan duvarlar bir yandan yıkılmaya başlamışlar idi. Bu mevki’-i ‘âlî harâbesi üzerinde peydâ olan nebâtât hakkında elyevm kocaman bir botanik kitabı yapılmıştır. [Le flor dü Kolize] yani [Kolize çiçekleri] tesmiye olunan bu kitapta dört yüz yigirmi nev‘-i /204/ nebâtât mukayyedir. Bir zamanın klasik âsâr-ı mi‘mâriyesinden olan bu harâbede cesîm sütunlar tepeleri ve duvarların rutûbetlerinden nâşî artık silinmiş olan oymaları arasından bülendservler eflâka ser çekmişlerdir. Bu nebâtât bile gam-nâk bir tahavvüle dûçâr oluyorlar. Vaktiyle Roma İmparatorlarına eklîl-i zafer yapılmak için magrûs olan defneler yerinde mantarlar ve dikenler zuhûr etmişlerdir.

İhtâr ederiz ki:

Draper’in bu tafsîlâtı vermekten maksadı putperestlik zamanında Roma şehri ne kadar ma‘mûr iken Hıristiyanlığın istilâsından sonranasıl bir harâba dûçâr olmuş olduğunu göstermektir. Fakat bu tahrîbât yalnız maddî şeylerdendir. Bizim nazarımızda bunun ol kadar ehemmiyeti yoktur. Zîrâ bizce /205/ asıl ehemmiyet tahrîbât-ı maneviyededir ki o dahî Hıristiyanlığın zuhûrundan evvel Yunan ve Latin putperestleri nezdinde ziyâdesiyle terakkî etmiş olan ‘ulûm-i riyâziye ve tabî‘iye ve hikemiyenin zuhûr-ı nasrâniyetten sonra dûçâr olmuş bulunduğu tahrîb-i müdhişdir. Buna dâ’ir Draper’in

ebvâb-ı sâbıkada vermiş olduğu haberler ihmâl ve nisyâna lâyük şeyler değildir. Yine sözü Draper'e bırakalım da silsilesini bozmaksızın devam etsin. Diyor ki:

Bu vukû'attan papaların mes'ûl olamayacakları hakkında bir itirâz serdi muhtemeldir. İhtimal tahattur edilir ki yüz kırk seneden az bir zaman zarfında Roma şehri Alarisler ve Jenserisler ve Risimerler ve Vitijesler ve Totilalar taraflarından mütetâbi'an zabt olunup bu münasebetle ebniye'-i 'âliyesi /206/ müdâfaa için istihkâm ittihâz edilmişler ve su kemerleri ise Roma sahralarını herc ü merc eyleyen Vitijesler tarafından tahrîb olunup kayâsirenin¹⁰⁵⁸ sarayı dahî Totilalar eli ile tahrîb olunmuştur. Evet ihtimal tahattur edilir ki bundan sonra dahî Lombardların istilâsı beliyyesi¹⁰⁵⁹ vukû'a gelip onlardan sonra dahî Robert Kuyiskard ve ma'iyetindeki Normandların Filaminyen Kapısından Antonin Kololuna ve Laterandan Kapitola kadar Roma'yı ihrâk bin-nâr etmeleri felaketi görülmüş ve bu şehir ondan sonra dahî Burbonlar tarafından tazyîk ve tahrîb edilip yüzlerce defa dahî Tiber nehri tarafından istilâ ve harekât-ı arziye¹⁰⁶⁰ tarafından hedm¹⁰⁶¹ olunmuştur. Bu noktalarda şüphe yoktur. Lakin Makyavelin [Floransa târihi] nâm eserinde dediği şeyi dahî tahattur edelim. Görürüz ki bu barbarlar istilâlarının hemen kâffesi papalara ma'tûf şeylerdir. O papalar ki kâh şu ve kâh bu sebeplerden dolayı zikr olunan 'aşâyir-i vahşiyeyi kendi imdâdlarına /207/ davet ve celb ederler idi. Ve Roma'yı tahrîb eden ne Gotlar ne Vandallar ne Normandlar ne de Araplar değildirler. Roma'yı tahrîb edenler papalar ve onların yeğenleridirler. Bunlardır ki o klasik âsâr-ı nefise'-i mi'mâriyenin taşlarıyla kireç ocakları yapıp kireç yakmışlardır. Onlardır ki kendilerine konaklar yapmak için ebniye'-i mezkûreyi taş ocakları ittihâz etmişler ve ma'âbed-i kadîmeyi soyup onların esbâb-ı tezyînâtı ile kiliseleri tezyîn etmişlerdir. Putperestler ma'bedlerini soyarak kiliseler tazyîn olunsun! Papaları asıl bununla mes'ûl etmelidir. Korintiyen tarz-ı mi'mârisi üzere yontulmuş 'azîm sütunlar üzerine e'izze'-i kenîsâ'îye resimleri hakk ettiler. A'lâ Mısır dikili taşları üzerine hutût-ı cedîde hakk ettirerek bunların antikılığı kıymetini berbat eylediler. St. Pierre kenîsesini yapmak için İmparator Severin [Septizonyum]unu yıktılar [Panteon] ma'bedinin kubbesindeki pirinçler havariler mezarlarına sütunlar i'mâli yolunda sarf

¹⁰⁵⁸ Kayserler, Roma imparatorları.

¹⁰⁵⁹ Belâ, musibet.

¹⁰⁶⁰ Depremler.

¹⁰⁶¹ Yıkma, harab etmek.

olundular. Viterin /208/ büyük çanı Kapitolun üzerinden birçok papaların vefâtını i'lân ettikçe âsâr-ı nefîse'-i kadîme tahrîbâtının ve Roma ahâlisini istilâ eden ahlâksızlığın devam etmekte bulunduğuna delâlet eyliyor idi. Papalar Romasının kadîm Roma'ya hiçbir hürmeti olmayıp bilakis kin ve 'adâvetini gösteriyor idi. Papalar kâh Bizans İmparatorlarının emri altına giriyorlar ve kâh Frankların ve sâ'ir cihangirlerin kaymakamları sıfatını takınırlar idi. Avrupa milel ve hükûmâtının ahvâli ne kadar tebeddülâta uğruyor ise papaların hâl ve hükûmetleri dahî o kadar tebeddülâta dūçâr oluyorlar idi. Onların düstûr ve nazariyât-ı siyâsiyeleri ve hattâ iddiâları bile değışiyor idi. Yalnız bir nokta var idi ki onda tehâlûf yok idi. O dahî dince kat'iyen müsâ'adesizlik noktası idi. Roma hükûmet-i dîniyesi Avrupa'da ahvâl-i dîniyenin merkezi olmak tavrını takındığından kendi kontrolünden hâriç bir mezheb bulunabilmesine mütemâdiyen ve müstemirren /209/ ihtimâl veremiyor idi. Hâlbuki kendisi gerek siyâseten gerek diyâneten kemiklerine kadar çürümüş idi. Roma kibârının küfür ve inkârdan ibaret bulunan hâllerini Erasmus ve Luther evvelâ kemâl-i hayretle işitmişler ve ba'dehû istikrâhlarından içleri titreyerek re'y-i'l-la'în dahî görmüşlerdir.

Deriz ki:

Roma'nın fevâhiş-i ahvâlini bi-hakkın ta'rîf için cildler doldurmak ister. Nasıl ki doldurulmuştur da! Amma biz burada o tafsîlâta girişemeyiz. Yalnız Draper'in verdiği haberlerle iktifâya mecburuz. O dahî lüzumu kadar şeyler söylemiyor ise de söylediği kadarını bir mostre ittihâz eder isek bâkîsi hakkında dahî bir fikir peydâ etmiş oluruz.

İşte Draper yine sözünde devam ediyor. Diyor ki: /210/

Bu vukû'âtın bir miktarını kitabından iktibâs etmekte bulunduğum müverrih Rank o merkez-i Nasrâniyetin insana durgunluk veren ahlâksızlığını bir sûret-i müdhişede tasvîr etmektedir. Papaların hemen kâffesi o makama intihâb olundukları zamanlarda yaşlı âdemler idiler. Binâenaleyh 'asâ-yı hükûmet mütemâdiyen elden ele geçiyor idi. Her Papalık intihâbı evvelden mürûruna intizâr olunan bir tebeddül idi ki menâfi'inden istifâdeye hazırlanılıyor idi. Herkesin evc-i a'lâ-yı ikbâle varabileceği böyle bir müessesede rakiplerin rekâbeti dâima hâzır ve âmâde idi. Protestanlığın zuhûru esnasında Roma ahâlisinin miktarı seksen bin nüfûsa tenezzül etmiş idiyse de bunların birçoğu me'mûriyet-i resmîyeye vâsıl ve onun şan ve şerefine nâ'il olmuş buldukları gibi bunlardan

daha büyük bir miktarı dahî o makamlara kendilerini namzed tutarak fırsat bekliyorlar idi. Papalık sandalyesini işgâl edecek olan bahtiyâr bu me'mûriyetler kimlerin yedd-i /211/ işgâlinde ise onlardan nez¹⁰⁶² olunarak fırsat intizârında bulunanlara tevdi' etmek mecburiyetinde idi. Bu makâmât-ı resmiyenin birçoğu dahî mücerred değerli pahâlar ile ikbâl ve şan heveskârlarına satılmak için îcâd olunmuşlar idi. Bu makamlara heves edenlerin bîtarafîlıkları ve liyâkatları aranmayıp yalnız mensûb olduğu firkanın menâfi'-i mahsûsasına ne hizmet ettiği veyahut edebileceği aranır idi. Amma asıl aranılan şey o makam için başka tâliplerden ne kadar ziyâde para vereceği kaziyesi idi. Amerikalı kâri'lerin her biri bu hâli pekâlâ anlayabilirler. Her re'îs-i hükûmetin intihâbında buna mümâsil şeyler görürler. Konklav hey'eti tarafından papa intihâbı bir konvansiyon hey'eti tarafından bir Amerika hükûmât-ı müttehidesi re'îsi intihâb olunmasına gereği gibi benzer. Bir avcı sayd eylediği avdan bazı kırıntıları kopuylara verdiği gibi böyle bir hâlde saydı ele geçirenlerin hisse'-i istifâdeleri dahî me'mûriyetler olacağından /212/ gerek Papalık ve gerek Amerika riyâset-i hükûmeti makamına birisi intihâb olunduğu zaman bu hisse'-i menâfi'in tevzi'i dahî zarûriyâtıdır.

Deriz ki:

Nizâ'-i 'ilm ü dîn meselesine ta'alluku olmayıp sırf mesâ'il-i siyâsiyeden ise de şu Amerika riyâset-i hükûmetini yakalamak meselesinin bir kısm-ı hufâyâsına olsun Draper'in bu sözüyle vâkıf oluşumuz pek latîfdir. [Uzaktan davulun sesi kaba gelir] derler. Zann olunuyor idi ki bu gibi riyâsetler intihâbında Fransa'da görülen entrikalar Amerika'da görülmezler. Orada her şey gülrenk diye tevehhüm olunuyor idi. Siyâsiyât-ı milele merâkı olanlar şu kadarcık bir ihtâr üzerine eğer merâkı arttırıp da Amerika ahvâl-i /213/ dâhiliyesini dahî tettebbu' edecek olurlar ise şâyân-ı istifâde pek çok garâbetler bulacaklarını anladık. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

William dö Malmesburi diyor ki: Kendi zamanında Roma erkânı bütün mukaddesâtı bir ahz ve i'tâ için meta' ittihâz ederler idi. William dö Malmesburiden sonra bu ahvâlden hiçbir şey değişmemiştir. Kenîse bir para fabrikası olmuş idi. İtalya ülkesinden mebâliğ-i cesîme ahz u tahsîl olunuyor idi. Avrupa'nın her memâlikinde dahî vesâ'il günâ-gün ile ahâliye büyük vergiler sadakalar tarh olunuyor idi. Bu vesîlelerin en menfûru 'afv ve gufrân yani günaha girmek salâhiyetinin satılması idi. O zaman İtalya'da bilinen dîn ahâliyi soymak

¹⁰⁶² Koparmak, çekip ayırmak.

sanatından ibaret idi. Bin seneden mütecâviz bir zamandan beri papalar Roma şehri içinde kral idiler. Vâkı‘a bu şehir papaların sebep /214/ olmadıkları birçok felaketselere dahî dūçâr olmuş idiyse de bu felaketlerden dolayı papalar şu cihetten mes’ûldürler ki Roma’nın ahvâl-i maddiye ve maneviyesini ıslâh için hiçbir gûne tedâbir-i ciddiye ve şedîdeye ibtidâr etmemişlerdir. Terakkiyât-ı dîniye ve mezhebiyece Roma cihâna numûne olmağa lâıyk iken bilakis cihânın ‘ayıbı olmuş idi. Protestanlığın zuhûru zamanına kadar bu hâl gittikçe bed-ter¹⁰⁶³ olarak o vakitlerde hakîkaten dindar olan hiçbir yabancı ez-dîl ü cân müte’ellim olmaksızın Roma’yı ziyaret edemiyor idi. Kendi iddiâlarıyla tevfiik kabul edemediği için ‘ulûmu bil-küllîye tard ve mahv etmiş olan Papalık makamı son vakitlerde sanâyi‘-i nefiseyi biraz teşvîk ile iştigâle başlamış idi. Fakat müzika ile resim bir milletin hayât-ı medeniyesi içinde zînetten ibarettirler. Amma bunlar medâr-ı kuvvet olmadıklarından za‘af-ı mevcûdu setr edemezler. Halkın ne terakkiyât-ı meddiyesini ve ne de refâh-ı hâlini te’mîn eyleyemezler. Düşünmeye muktedir olanlar nezdinde /215/ Protestanlığın zuhûru esnasında Roma bütün kuvvet-i hayâtiyesini kaybetmiş idi. Artık cihanın hâkimi ve terakkînin sâ’iki değil idi. Eski Roma’nın hayât-bahş olan düstûrları yerine dâima memâtı meş‘ur olan düstûrları ikâme etmiş idi. Ortada müzika ile resim içinde dînin yalnız hayâli görölüyor idi. Hâlâ lahidleri içinde ayakta gördüğümüz Kapusun rahiplerinin mantolarına bürünmüş olan mummyadan ibaret na‘aşlarıyla ellerinde solgun çiçekleri tutmaları bize nasıl görünmekte ise dîn dahî öyle görünmekte idi. Gözlerimizi bir de Avrupa’nın sâ’ir taraflarına tahvîl edelim. Tâbi‘ olduğu dîn Avrupa için ne hâsil etmiş olduğunu araştıralım. Ağacın ne olduğunu meyvesinden anlayalım. Refâh-ı maddî nokta’-i nazarından ahvâl-i milel halkın ‘aded-i nüfûsundaki tebeddüle göredir. Hükûmetlerin mikdâr-ı nüfûsu emrinde şekl-i hükûmetin te’sîri pek azdır. Asıl ahvâl-i medeniyelerinin te’sîri vardır. /216/ Bu mesele ile iştigâl eden mü’ellifler tarafından bir sûret-i itmi’nân-bahşâda isbat olunmuştur ki ahâlinin mikdârındaki tebeddülât o halkın kudret-i tevlîdiyesi ile hayâtın mukâvemeti mîzânına tâbi‘dir. [Kudret-i tevlîdiye] demekten insanı teksîr-i tenâsüle sevk eden meyl-i tabî‘î anlaşılır. Bu ise bir dereceye kadar iklime tâbi‘dir. Fakat mademki Avrupa’nın ahvâl-i iklimiyesi dördüncü asırdan on altıncı asra kadar hiss olunur derecede değışmemiştir kabul edebiliriz ki bütün bu müddet

¹⁰⁶³ Daha kötü, beter.

zarfında bu kudret-i tevlîdiye dahî hep bir hâlde muhâfaza olunmuştur. [Hâyâtın mukâvemeti] tabirinden dahî hayât-ı beşeri işkâl¹⁰⁶⁴ eden zahîrece kifâyetsizlik ve elbise ve mesâkince noksan gibi şeyler anlaşılır. Ma‘lûmdur ki mukâvemet hiç menzelesine inince kudret-i tevlîdiye yigirmi beş sene zarfında bir halkı iki misli tezyîd ve teksîr edebilir. Mukâvemetler kendilerini iki türlü hiss ettirirler. Birincisi maddîdir. Zîrâ ömr-i vasatînin /217/ müddetini azaltıp tevellüdâtın dahî mikdârını taklîl eder. İkincisi manevîdir. Çünkü ahlâk-ı fâzilenin ve bâhusus bir dîn-i hakkın hüküm sürdüğü yerlerde her şeye intizâm verildiği gibi izdivâç dahî insanın bir familia bârine tahammül edebileceği dereceye vüsûlüne kadar te’hîr olunur. İşte bir zamandan beri bir müddet-i mu‘ayyene zarfında izdivâcât ile fi’ât ve is‘âr arasında bulunmuş ve görülmüş olan nisbet bu noktadadır. Bir halkın tezâyüd-i nüfûsu sâkin olduğu memlekette erzâkın bolluğu nisbetindedir ve kudret-i tevlîdiyenin hükmü dahî şöyledir ki mahsûlât-ı memleket ve onların fi’âtı üzerinde icrâ-yı te’sîrden hâlî kalmaz. Bu halde bit-tabî‘ istintâc olunur ki erzâk kifâyetsizliği ile eşhâs doğarlar ise de bir müddet-i kalîle’-i hayâttan sonra helâka namzed bulunurlar. Bazı memleketlerde mikdâr-ı ahâlinin tebeddülâtınca bürhân olmak üzere Jüstinyen muhârebelerini müte‘âkib İtalya’da nüfûsun pek ziyâde /218/ azalmış olması meselesi irâ’e edilebilir. Münâza‘ât-ı dîniyeden sonra Afrika-yı şimâlî ahâlisinin gaybûbeti de bu cümledendir. Bâhusûs oralara hükûmet-i İslâmiyenin vürûdünden sonra yeniden çarçabuk ahâli peydâ olmuş olması bu misallerin en parlaklarından. Derebeyleri idaresi zamanında Avrupa ahâlisi artmıştır. O vakitlerde arazinin kıymeti hâsıl edebildiği efrâda göre idi. Ondan sonra muhârebât-ı salîbiye Avrupa ahâlisini yine azalttı. Gerek orduların vefiyâtı¹⁰⁶⁵ ve gerek kudret-i tevlîdiyeye mâlik âdemlerin nedreti¹⁰⁶⁶ buna sebep oldu. Amerika kıtasında dahî bunun gibi tebeddülât vukû‘a geldi. Meksika ahâlisi pek az bir zaman zarfında İspanyolların za‘m-ı tama‘kârîleri seyvi’esiyle iki milyon azaldı. Peru’da dahî ‘ayn-ı hâl vâki oldu. Normandların istilâsı zamanında İngiltere’nin tahmînen iki milyondan ibaret idi. Bu istilâ üzerinden beş asır mürûr eyledikten sonra nüfûs-ı mezkûre ancak iki kat olabilmış idi. /219/ Bu terakkîsizliğin sebebini papazları te’ehhülden men‘ eden papalığa haml etmek mümkündür. Kudret-i meşrû‘a’-i tevlîdiyenin bundan müte’essir olduğu

¹⁰⁶⁴ Zorlaştırma.

¹⁰⁶⁵ Vefâtlar, ölümler.

¹⁰⁶⁶ Azlık, seyreklik.

şüphesizdir. Hâlbuki serbest olan kudret-i tevlîdiye böyle müte'essir oldu. Bu meseleyi tetebbu' eden bilir ki 'âleme karşı bekârlık iltizâm edenler kendi ahvâl-i husûsiyelerince en ziyâde intizâmsız olurlar. Bekârlar melce'i olan manastırları lağv etmeye İngiliz millet ve hükûmetini mecbur eden şey dahî bu fikirdir. O zamanlar 'alenen söyleniyor idi ki İngiltere'de yüz bin kadın papazlar tarafından iğfâl olunmaktadır. Benim [Amerika muhârebât-ı dâhiliyesi târihi] nâm eserimde bu bâbda bazı mütâla'ât serd olunmuştur ki buraya dahî nakline müsâade talep ederim.

Deriz ki:

Draper'in bu yoldaki mülâhazâtına ilâve'-i efkâr edecek cihet bulamayışımızın sebebi bu tafsilâtın nizâ'-ı 'ilm ü dîn meselesine /220/ ta'alluk edecek cihetleri görülememesinden ibarettir. Mündericât-ı mezkûre haddizâtında nâfi' şeylerden oldukları için tayy eymeye dahî gönül rızâ göstermemektedir. Onun için Draper'i sözünde serbest bırakıyoruz. İşte Amerika'nın muhârebât-ı dâhiliyesi târihinden iktibâs edeceği mülâhazâtı da serd ediyor. Diyor ki:

Nüfûs-ı ahâlinin tezâyüd etmeyerek bir hâl-i vukûfda kalması ne manâya delâlet eder? Şüphe yok ki erzâk ve elbise tedârikindeki müşkülâta delâlet eder ki dar meskenlere sıkışarak vücûdça nezâfete 'adem-i ri'âyet ve hattâ sıcağın ve soğuğun ve miyazmların ve hıfz-ı sıhhate 'adem-i ri'âyetin ve fikdân-ı etibbânın ve sûret-i mu'cizkârânede imkân-ı tedâvîye dâ'ir söylenen yalanların tahrîbâtına munzam olunca tekâsür-i nüfûsa mâni' olurlar. Böyle uzun /221/ uzadıya refâhsızlık ve ızdırâbât günâ gün elbette telefâtın kesretini müstelzim olur. Mikdâr-ı nüfûsun hâl-i vukûfda bulunmasının bir manâsı da tevellüdâtın azlığı demektir. Bu ise asıl te'ehhül zamanları fuhuş ile ahlâksızlık ile geçirilmesinden neş'et eder. Düne kadar içine dühül mümkün olamayan çöllerden zann edilecek bir yerde yaşayân Amerikalı için ma'îşet-i hâliye ve müstakbelenin u sûret-i kerîhesi mûcib-i ta'accübdür. Ol Amerikalı için ki hâlî bir çöl olarak girmiş olduğu memleketler bilâhere kalabalık bir halka vatan olmuş ve resmen icrâ olunan tahrîr-i nüfûslardan tebeyyün eylediğine göre her yigirmi beş sene zarfında nüfûs-ı mevcûde bir misli kadar artmakta bulunmuştur. O Amerikalı kendi kendine sorar ki insanları idâre eden kuvve'-i hâkime nasıl bir kuvvet olmalıdır ki muhârebe ve tâ'ûn ve kaht u galâ gibi kuvvâ-yı muhribenin hepsi bir yere gelse yapamayacakları tahrîbât kendiliğinden husûle geliyor? Bu zâyî'ât benî /222/ beşerin doğrudan doğruya

menâfi'-i maddiyesine müte'allik olduğu düşünülürken te'siri artar. Hâlbuki ahvâl-i 'âlem ne kadar değişmiştir. Papalık nüfûzu altındaki zamanında mevcûd olan nüfûsun on misli elyevm İngiltere'de yaşamaktadır. Hem de hergün oğul veren kovanlar gibi dünyanın her tarafına muhâcirler gönderdiği halde! Ezmine'-i mâziyeye hürmetle ircâ'-i nazar etmek isteyenler böyle bir hâl üzerinde müte'ammikâne düşünmelidir.

Deriz ki:

Avrupa'nın Protestanlık zuhûrundan evvelki nüfûsuyla ondan sonraki nüfûsu arasında Draper'in haber verdiği şu nisbetlere ilâve'-i mülâhaza edebilmek için elimizde istatistik târihi malûmâtı yoktur. Ancak bu tezâyüd ve tenâkus-ı nüfûs meselesi hakkında bazı Fransız erbâb-ı fikir ve nazarının /223/ yazmış oldukları şeylerden hatırımızda kalabilen derecede biz dahî birkaç söz söylemek isteriz. Vâkı'â Avrupa'da ve Amerika'da Protestan mezhebine sâlik olan yerlerde nüfûsun tezâyüdündeki şiddete nisbetle Katoliklerin sâkin oldukları yerlerde nüfûsun tenâkusu arasında nisbet bulamıyorlar. Almanya ve İngiltere müttehidîn-i Amerika nüfûsu hemen de Draper'in dediği kadar süratle tezâyüd ettiği halde İtalya ve İspanya ve Brezilya nüfûsu adeta vukûf halinde devam ediyor. Biz de Draper gibi Protestanlığın dostu ve Katolikliğin düşmanı olduğumuz için buna ehemmiyet vermiyoruz. Biz sâlik olduğu mezhebin tavsiye ettiği ahlâk-ı fâzileye ri'âyetkârlık nokta'-i nazarından /224/ dahî bu işte bir ehemmiyet buluyoruz. Kabahat yalnız Katoliklikde olsa idi Fransa'nın nüfûsu pek ziyâde artmalı idi. Vâkı'â Fransa ahâlisinin bir büyük kısmı Katolik ise de bu mensûbiyet adeta lafzî bir şey olup hakîkatte kenîsenin evâmir ve nevâhîsine hiç de riâyet olunmamakta bulunduğu kenîse erbâbının itiraflarıyla dahî tebeyyün etmiştir. Fransa'nın bir büyük kısım ahâlisi ise ne Katolikliğe ne Protestanlığa hiçbir şeye mu'tekid olmadığı halde şu son otuz sene zarfında nüfûsu hemen de tezâyüd etmeyip bir hâl-i vukûfda kalmıştır. Orada erkek ile kadın beyninde münâsebet-i gayr-i meşrû'a çoğaldıkça çoğalmakta bulunup bu hâl izdivâcâtı ve binâenaleyh tevellüdâtı /225/ azalttığı gibi müte'ehhil bulunan familyalar dahî bir ve nihâyet ikiden ziyâde evlâd tevîd etmemek için vesâ'it-i tıbbiyeye müracaâttan hâlî kalmamakla işte bundan dolayı Fransa'nın nüfûsu artmamakta bulunduğunu kendi müdekkikleri meydana koymaktadırlar. Meydân-ı kelâmı yine Draper'e açık bırakıyoruz. Sözünde devam ile diyor ki:

'Umûm Avrupa nüfûsunda görülen bu tebeddülât nüfûs-ı mezkûrenin arazî üzerine taksîmince bazı te'sirât göstermiştir. Roma İmparatorluğu dâhilinde

Hıristiyanlığın te'essüsünden sonra nüfûsça en büyük kalabalık Avrupa'nın şimâl taraflarında görülmüş idi. Ondan sonra sanâyi'in terakkîsi bu nüfûs kalabalığını Avrupa'nın garb tarafına celb etti. Şimdi biraz da bin sene zarfında Avrupa nüfûsunu böyle hâl-i vukûfda bırakan şeyi /226/ biraz daha etraflıca mütâla'a edelim. Kıt'a'-i mezkûrenin hemen her tarafı sık ormanlar ile örtülmüş idi. Menhat-ı arâzide ve nehirler sâhillerinde uzaktan uzağa bazı kasabalar ve manastırlar görülüyor idi. Sevâhil-i enhârda gâyet vâsi' bataklıklar müdhiş mayazmalar neşr ederek etrâf-ı ba'îdeye kadar ölüm için yollar açıyorlar idi. Paris'de ve Londra'da hâneler ağaç ve toprak ile yapılp üzerleri saman ve kamış ile örtülüyor idi. Hiç pencereleri yok idi. Testerenin makineye tatbîkine kadar bu hânelerin pek azının döşemeleri tahtadan idi. Hânelere kilim ferşi meçhûlâtan olup kilime bedel toprak üzerine saman seriliyor idi. Hânelerin bacaları dahî yok idi. Ateş dumanı tavanın ortasına açılan bir delikten çıkmak lazım geliyor idi. Demek oluyor ki ahâli kendi meskenleri içinde birtakım mühlikâta mukâbil idiler. İsale'-i çirk-âb¹⁰⁶⁷ için hiçbir tedbîre başlanmamış idi. /227/ Hayvânât ve nebâtât kırıntıları ve çürüntüleri yalnız kapılardan dışarıya atılıverip ma'âbirde kümeler tepeler teşkîl ediyorlar idi. Erkekler kadınlar çocuklar hep bir odada beytütet ederek ekseriyâ hayvânât-ı ehliye dahî bu odalarda barındırılmakta idiler. Familyaların bu herc ü merciyesi içinde levâzım-ı âdâb ve ahlâka dahî mugâyir nice ahvâl âpâşikâre idi. Yatak denilen şey adeta bir çuval samandan ibaret olup yapağı doldurulmuş diğerk bir küçük çuval dahî yastık ittihâz olunuyor idi. Nezâfet-i şahsiye meçhûlâtan idi. Hükûmetin büyük memurları ve hattâ Canterbury Despotu gibi kibâr zevât kehle¹⁰⁶⁸ içinde müstağrak idiler. İngiltere kralının büyük hasmı olan Thomas Becket'in kehleleri sahâyif-i tevârihde hikâye olunmaktadır. Vücûdun şu murdarlığını örtmek için 'itriyât isti'mâli sû'isti'mâl derecesinde ifrâta vardırılmış idi. 'Âdî esnâf hayvan derileri telebbüs ederler idi. /228/ Dayanıklı bir libas amma müte'affin! Esnâf takımı eğer haftada bir kere taze et yiyebilir ise hâli vakti yolunda 'add olunur idi. Sokaklarda ne lağım ne kaldırım ne de fener yok idi. Gurûb-i Şems'den sonra havruzlar leğenler hep sokaklara ve bazen geç kalmış geçicilerin başına dökülürler idi. Bu biçâreler zaten dar sokaklarda ellerinde fenerler olduğu halde bile yol bulup yürümekte zahmet

¹⁰⁶⁷ Kirli su.

¹⁰⁶⁸ Bit.

çekerler idi. Bilâhere İkinci Pius nâmıyla Papalık makamına gelmiş olan Eneas Silubus bir bîtaraf ve muktedir mü'ellif olup 1430 senesinde İngiltere'ye seyâhat verdiği zaman memleketi ne hâlde bulunduğunu doğruca tasvîr etmiştir. Rivâyetine göre köylülerin hâneleri taştan fakat harçsız olarak yapılır ve üzerleri çim ile örtülür imiş. Kurutulmuş bir öküz derisi kapı makamında isti'mâl olunur imiş. Halkın zahîresi nohut gibi kaba habbelerden ve hattâ ağaç kabuklarından teşekkül eder imiş. Bazı yerlerde ekmek ne olduğu bilinmez /229/ imiş. Elhâsıl mesâkin kamış ve çamurdan ve ehl-i refâh hâneleri çitten ve ateş yakmak için lazım olan ocak toprağın ortasından ibaret olup duman çıkmak için baca olduğu bilinmez ve maddî murdarlık manevî murdarlıktan fark edilmeyip bitlerin helâkına çare bulunmaz ve rubâyâ bedel vücûda hasırdan başka sarılacak bir şey bulamaz olan biçâre köylüler mühlik hastalıklara dūçâr oldukça e'izze'-i kenîsâiyenin yâdigârlarından başka şifâ için mürâca'atgâh dahî göremezler imiş. Hâl böyle iken nüfusun tezâyüd edemeyerek bir hâl-i vukûfda kalmasının başka türlü esbâbı aranır mı?

Deriz ki:

Bu ahvâl-i 'acîbe için papa İkinci Pius tarafından olmak üzere Draper'in ta'yîn ettiği 1430 sene'-i miladiyesi câlib-i nazar-ı dikkat olmalıdır. Bugünkü târihten /230/ dört yüz yetmiş sene evvelki hâl! Viardo gibi İslâmiyet'in Avrupa'ya etmiş olduğu hizmeti bîtarafâne ve kadir-şinâsâne bir sûrette yazan mü'elliflere sorar iseniz bin senelik bir hükûmet-i rûhâniye ve cismâniye müddet-i tavîlesi zarfında Avrupa'yı işte bu hâle kadar ancak terakkî ettirebilmiş olan Hıristiyanlıktan sonra şimdi şa'sa'a'-i şânı gözler kamaştırır terakkî yolunu onlara gösteren hiç de Protestanlık olmadığını ve bilakis Müslümanlık olduğunu anlarsınız. İspanya kıt'ası üzerinde yerleşen Arapların âsâr-ı mu'ammâriyesi elyevm Elhamra'-i ebniye'-i nefisesi gibi bakiye'-i âsârdan dahî istidlâl olunur. Bunların tarh ettikleri şehirlerin kasabaların ma'mûriyetleri /231/ bu târihlerde sahîfeler bâblar dolduruyor. Araplar pirene dağlarıyla mahdûd ve mahsûr kalmayıp Fransa'nın nısf-ı cenûbîsine doğru yürümüşler ve Mayorka ve Minorca ve Sicilya ve Korsika gibi cezâyir-i bahr-i sefidî de istilâ etmişlerdir. Cenk vaktinde intizâmât-ı askeriyeleri gibi sulh vaktinde sanâyi'-i müterakkiyelerinin semerâtıyla ticâret-i muntazamaları dahî hep Avrupalıların nazar-ı hayretlerini celb ederler idi. Araplara en yakın olan Avrupalılar kisvelerini ve hattâ sakallarını bıyıklarını Araplara taklîd ettikleri gibi ma'îşet-i beytiyelerini de taklîd ederler idi. Sulh zamanında Avrupa'nın kibâr-

zâdegânı ümerâ-yı endülûsiye nezdine gelerek âdâb-ı Arap üzere /232/ terbiye olunurlar idi. Bilâhere hem Arapçaya hem Latinceye vâkıf olan Yahudiler tercümanlığıyla Arabın ‘ulûm ve ma‘ârifi dahî Avrupa’ya girmek yolunu bulmuştur. Yine Draper diyor ki:

İmdi 1030 kahtında¹⁰⁶⁹ insan eti pişirilip satılmış olması mûcib-i ta‘accüb olur mu? Kezâlik 1258 kahtında Londra’da on beş bin âdemin açlıktan helâk olmasına şaşılır mı? Bazı tâ‘ûn istilâlarında ber-hayât olanların vefât edenleri defnetmeye kifâyet eyleyememeleri ‘acîb görünür mü? 1348 senesinde şarktan gelmiş olan tâ‘ûn ticâret tarîkine tâbi‘ olarak gelmiş ve bütün Avrupa’ya girmiş idi de Fransa ahâlisinin üçte birisi helâk olmuş idi. İşte köylüler ile şehirliler fukarâ-yı ahâlisinin hâli böyle idi. Hâlbuki kibârzâdegânın hâli de bundan pek çok ziyâde iyi değil idi. William dö Malmesburi /233/ kendi zamanında İngilizlerin bozukluklarından bahsederek diyor ki: [Onlar nezdinde oburluk ve şehvet-perestlik meydan alarak asilzâdegân asla kiliselere gelmezler idi. Sabah duasını ve lituryaları yatak odalarında ve hattâ yatakları içinde iken bir papaza okuttururlar idi ki papazlar dahî bu duaları yarım yamalak okuyarak kibâr efendiler ise hiç dinlemezler idi. Zu‘afâ-yı ahâli bu kibâr elinde zebûn ve makhûr¹⁰⁷⁰ idiler. Fukarânın ellerinde avuçlarında ne var ise zenginler tarafından gasb u zabt olunur idi. Çalıştırılmak için biçâreler uzak yerlere nakl olunup kızları fuhuşhânelere atılır ve adeta cariye olarak satılır idi. Gece gündüz sarhoş olmak bunlar için ‘umûmî hâl olup sıhhatin düşmanı olan bu sefâhet-i ‘ayyâşâne kendilerinde zihin ve fikir bırakmaz idi].

İhtâr edelim ki: /234/

Bu sarhoşluk William dö Malmesburi zamanından beri Avrupa’da hemen de tenezzül etmemiş olmalıdır. İngiltere kibârının bu yoldaki kâ‘ide’-i hıfz-ı sıhate ne derecelere kadar riâyet ettikleri hakkında ma‘lûmât alamamakta isek de kibârın gayrı ahâlinin ‘işrete ibtilâsı hakkında ma‘lûmât-ı ‘acîbe almaktayız. İngiltere’de sarhoşluk kanûnen memnû‘dur. Fakat kânunun [sarhoş] diye ta‘yîn ettiği âdemler ayak üzerinde duramayıp yıkılanlar olduğundan sarhoşlar yere yıkılmadıkça polis onları sarhoşlara mahsûs hapis hâneye kaldıramaz. Bu memnû‘iyetle beraber İngiltere halkının nisfından ziyâdesi sarhoş olduğunu hükmetmek mübâlağaya haml edilemez. Milyonlarca /235/ bahriyyûn ‘umûmen mübtelâ-yı işret oldukları gibi Londra ve Mançester ve Liverpool misillü büyük şehirlerde kadın erkek yüzbinlerce sarhoşlar etibbâya hayret verecek bir

¹⁰⁶⁹ Kıtık, yokluk.

¹⁰⁷⁰ Zayıf ve kahredilmiş.

hâldedirler. Bunların içtikleri kuvvetli ispirotolar biçârelerde ne mide bırakır ne ciğer. Onun için vefâyâtın yüzde sekseni veremendir. Almanyalı tabîp Koh vereme karşı devâ bulduğu zannına düşmüş olduğu zaman Londra'nın [Punç] nâm mizâh gazetesi ispirotoyu bir şahıs sûretinde tersîm ederek altına [ben sağ oldukça bir değil bin Koh cehd etse teba'a'-i müteverrimeli elimden alamaz] yollu bir ibare yazmış idi. Fransa dahî sarhoşluk hususunda İngiltere'den aşağı kalmadığını son /236/ istatistikler haber vermişlerdir. Fransa'nın bazı yerlerinde meyhâneler o kadar çok olduğunu göstermişlerdir ki küçük büyük 'umûm nüfûsdan beher yigirmi nüfûsa bir meyhâne isâbet eder imiş. Memâlik-i sâ'irede işrete inhimâkın derecesine dâ'ir malûmâtımız yok denilecek kadar az ise de her millet ve memleket etibbâsının kendi mensûb olduğu memleket dâhilinde işretin tahrîbâtından şikâyette bulunduğu emr-i muhakkıktır. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Derebeylerinin şatoları eşkiyâ melce'i idiler. Sakson müverrihleri erkek kadın ahâli'-i mütecâvirenin bu şatolara nasıl nakil olunarak kendilerinden istedikleri fidye'-i hayâtı verinceye kadar âteş ile ve ellerinden veyahut ayaklarından /237/ asmak ile ve başlarına düğümlü ipler bağlayıp sıkmak ile ve sâ'ir türlü vâsıtalar ile nasıl işkence edildiklerini hikâye ediyorlar. Avrupa devletlerinin her biri nezdinde en vâridâtlı memuriyetlerde papazlar bulunur idi. Heryerde birisi o mahallin prensine tâbi' olarak bir hükûmet-i milliyeden mâ'adâ birisi dahî papa tarafından gönderilen papaza tâbi' yabancı bir hükûmet daha bulunur idi. Ve bit-tabî' papa tarafından gönderilen âdemin nüfûzu memleketin asıl kendi prensinin nüfûzundan ziyâde olur idi. Zîrâ bu âdem bütün kıt'aya ferman-fermâ olan bir makamdan geliyor. O makam bütün kıt'anın kuvvetini kendi yed-i istiklâlinde cem' etmiş bulunuyor. Hükûmet-i mahalliyenin nüfûzu kuvvetten düşeceği bedîhîdir. Zîrâ o hükûmet yine Roma'nın bir sûret-i istidânede ifsâdı sebebiyle kendine mütecâvir olan diğer prenslerin hükûmetleriyle dâima bozuşuk bulunur. Cümlesinin düşman-ı 'umûmîsi olan Roma'ya karşı hiçbir vakit Avrupa /238/ hükümdârânı ittifâk edemediler. Her ne zaman bir mesele çıkar ise Roma bu hükûmetleri birer birer yakalayıp makhûr eyler idi. Papanın bu milletlere vesîle'-i müdâhalesi gûyâ onların menâfi'-i maddiye ve maneviyelerini te'mîn etmek idi. Amma sebep-i hakîkî o memleketlerin vâridât-ı külliyesine el koyup ordular teşkîl edecek kadar çok olan papaz ve râhip gürûhunu o memleketler halkına besilemek kaziyesi idi. Memleketin asıl kendi prensine verilen verginin dâima iki veya üç

katı papaya ve onun tarafından gönderilen memûrîn-i rûhâniyeye verilir idi. Papa Dördüncü Innocent İngiltere’de mevcûd olan İtalyan papazlarına üçyüz İtalyan râhibi daha ilâve ederek bunlara dahî mu’âşirler ta’yînini ve henüz küçük bir çocuk olan kendi yeğenine Linkoln başkilisesinde bir vâ’izlik sandalyesi i’tâsını teklîf eylediği zaman hesâb olundu ki İngiltere’den asıl İngiliz kralına verilen verginin tamam üç misli papaya ve İtalyan papazlarına verilmektedir. /239/ Bir taraftan kilisenin büyük memurları vâridâtı en çok olan memuriyetleri yakaladıkları gibi diğer taraftan kazâlarda küçük papazlar dahî esirlerinin diğerlerinden çokluğuyla iftihâr ederler idi. Bunlardan bazılarının yigirmi bin kadar esire mâlik oldukları mukayyettir.

İhtâr ederiz ki:

Hâlbuki Renan gibi bazı en mu’teber Hıristiyan hükemâ-yı muharrirîni nev’-i beşere ancak Hıristiyanlığın hayret verdiğini ve bütün efrâd-ı beşeriye birbirine müsâvî kıldığını yaymakta devam ederler. Yine Draper diyor ki:

Bu kazâ papazlarından da başka olarak birçok dilenci papazlar dahî köyden köye evden eve gezerek fukarâ-yı ahâlinin elinde kalabilmiş olan mikdârın birazını da dilenirler idi. Bunlardan da başka olarak gûyâ ‘âbid ve dindâr /240/ nâmıyla birçok ‘âtıllar kendi hükûmet-i milliyelerinden ziyâde papa hükûmet-i ecnebiyesine meyl ve muhabbetle yine halkın sırtından geçinirler idi. Küçük kıtadaki toprakların büyük kıtadaki topraklara iltihâkları zarûrî olduğu gibi fukarâ-yı ahâli ellerindeki servet-i cüz’iyenin papazlar ellerindeki servet-i külliyyeye mütemâdiyen iltihâkıyla fakr u zarûret artar ve halkın zarûreti arttıkça fesâd-ı ahlâkı da çoğalır idi. Manastırlar hâricinde neşr-i ma’ârif için hiçbir şey yapılmaz idi. Rûhânî sınıfından mâ’adâ bir kimseye ma’rifet ta’lîm olunmasına kenîse kat’iyyen mümâna’at eyler idi. [Cehâlet dindârlığın vâlidesidir] sözü düstûru’l-‘amel idi.

Deriz ki:

Bu ahvâl-i esef-iştimâl Avrupa târihinin zübde’-i hakâyıkı olduğunu teslîme herkes mecburdur. Draper biraz da putperest Roma’nın ahvâline ‘atf-ı nazarla /241/ diyor ki:

Putperest Roma ise cesîm köprüler ve a’lâ şoseler ile vilâyât ve elviye’-i ba’îdenin mürâsele’-i serî’asını te’mîn etmiş idi. Turuk ve ma’âbiri inşâ ve tamir ve muhâfaza etmek Roma alaylarının ilk vazîfesi idi. Papalar idaresine geçen Roma ise bu misillü esbâb-ı ‘imrâne lüzum görmediğinden bunlar hükûmât-ı

mahalliyeinin himmetine havâle olunarak onlar dahî bit-tabî' ihmâl etmekle Avrupaca bir senenin en büyük kısmında yollar sökülmez geçilmez bir hâlde kalmış idiler. Nakliyât gâyet ağır öküz arabalarıyla icrâ olunduğundan günce ancak üç dört mil kat' olunabilir idi. Kayık yüzdürmek mümkün olmayan nehirler sevâhilinde bargirler ve katırlar istihdâm olunub bu ise o zamanın ticâret-i cüz'iyesinin yegâne vâsıtâ'-i mürâselesi idi. Ordular hareket ettikleri zaman görülen müşkülât gayr-i kâbil-i iktihâm¹⁰⁷¹ idi. Muhârebât-ı salîbiye mebdâisinde bu hâl sâbit olmuştur. Yolların bu hâli gecelerde /242/ daha ziyâde tehlikeyi mûcib oluyor idi. Hayduttan hâlî hiçbir orman olmadığından birer ikişer âdemin seyâhatı kâbil değil idi. Cehl-i 'umûmî zünûn-ı bâtılayı arttırdığından bütün Avrupa inanılması mûcib-i ta'yîb olacak havârik ile memlû idi. Yolda görülen yolcuların birçoğu bir sûret-i mu'cizkârânede derdine devâ bulmak için e'izze'-i kenîsâiye makâmâtına giden züvârdan ibaret idi. Tabîbleri ve müdâvât-ı tibbiyeyi halkın nazarından düşürmek kenîsenin menfa'atine tevâfuk etmekle vâ'izler hep o yolda va'az ederler idi. Bu paralı dolandırıcılığın cezasını terakkiyât-ı zamâniye bir sûret-i lâykada verdi. Zîrâ elyevm Avrupa'da o misillü makâmât hemen kalmadı. Yerinden kımıldanamayacak kadar hasta olanlar için papazlar duâ ederler idi. Emrâz-ı müstevliyeye karşı kenîselerde edilen duâlar kâfi görüldüğünden tahaffuzât-ı sıhhiyeye lüzum dahî görülmez idi. İstenildiği zaman yağmur yağdırmaya Güneş doğdurmaya ve husûf ve kûsûfun /243/ ve kuyruklu yıldızların Nûhûset-i burciyesini izâleye kâfi 'add olunan üd'iyeye'-i kenîsâiye emrâz ve bâtiyenin def'ine dahî kâfi görünür idi. Amma 1682¹⁰⁷² senesinde Halley zû-zenebi¹⁰⁷³ doğduğu zaman halkta o kadar büyük bir vehim peydâ oldu ki bizzat papanın müdâhalesi lazım geldi. Onun kuvvetiyle bu felaket semâdan tard ve def' edildi!... Üçüncü Kalikstin bedduâlarından ürkerek o necm-i 'azîm def' oldu gitti de tamam yetmiş beş sene müddet Kürremize doğru takarruba cesâret bulamadı!... Bu teşfiye'-i maneviyeinin derecesini vefâyâtın nisbetiyle muvâzene etmelidir. Bir rivâyete göre o zamanlar yılda yigirmi nüfûsun birisi ve diğer bir rivâyete göre yigirmi üç nüfûsun birisi vefât ederek şimdi ise vefiyât ancak kırkta bir nisbetindedir. Avrupa'nın ahlâk-ı maneviyesi ne sûrette olduğunu anlamak için Amerika keşfi esnasında Kristof Kolomb'un arkadaşlarının Avrupa'ya

¹⁰⁷¹ Tahammül etmek imkânsız idi.

¹⁰⁷² Eserin İngilizce orjinalinde 1456.

¹⁰⁷³ Kuyruklu, kuyruğu olan.

götürdükleri frengi ‘illetinin derece’-i sirâyetine dikkat etmelidir. /244/ Bu hastalık akıllara dehşet verece bir sür‘atle her tarafa yayılmış idi. Bu ma‘yûb hastalığa yol üzerinde dilenenlerden bede’ ile papa Onuncu Leon’a kadar her sınıf halkdan pek çok kimseler tutuldular. Bu hâle sebep mezkûr hastalığın havâ-yı nesîmîye sirâyetle herkesin onu teneffüs ile tesemmüm¹⁰⁷⁴ etmesi olduğuna kadar te’vîller aradılar. Hakîkatte ise bu hâl sefâhet-i fuhuş-perestânenin netîcesi idi. Hükûmet-i rûhâniye halkı bu sefâhetten kurtarmak için hiçbir tedbir düşünmüyor idi. Tedâvi’-i emrâz emrinde kullanılan eşyâ-yı mu‘azzezeden bazıları pek ‘acîb ve garîbdir. Birçok kenîselerde esnâ-yı salibde Hazreti İsa’nın mübârek başına konulduğu mervî olan dikenli ikil¹⁰⁷⁵ mahfûzdur diye iddiâ olunuyor idi. Vücûd-ı müşârun ileyhi yan tarafından cerîha-dâr ettiği rivâyet olunan mızraktır diye tamam on bir makamda birer mızrak gösteriliyor idi. Aslında bu mızraklar bir olmak lazım gelir iken bunların /245/ on biri dahî aynı mızrak olamayıp on tanesi mutlaka sahte olacağını dermiyân edenler küfür etmiş diye telakkî olunurlar idi. Muhârebât-ı salîbiye esnasında Tampliye Rahipleri ehl-i salîbe birtakım küçük şişeler satmak sûretiyle pek çok paralar kazanıp bu şişelerde Hazreti Meryem’in sütü mevcûd olduğu iddiâ olunur idi. Birçok mü’essesât-ı nasrâniyede bu şişeler ‘âbidkârâne ve ta‘zîmkârâne bir ehemmiyetle hıfz olunur idi. Fakat bu hud‘akârların¹⁰⁷⁶ hiçbirisi Kudüs-i Şerîf’deki bir manastırın hud‘ası derecesine varamaz ki o manastırda züvâra Rûhu’l-Kudüsün bir parmağı gösterilir idi. Bu misillü ‘acâ’ib ve garâ’ibe medeniyet-i cedîde erbâbı sükût-ı mahsûslarıyla nihâyet verdiler. Vaktiyle binlerce safdilâni hâllendirmiş olan bu eşyâ bugün hiçbir ehemmiyete lâayık görülmeyip bir ‘umûmî müzeyze bile konulamazlar.

Deriz ki: /246/

Draper’in şu son hükmü bizce müselleme değildir. [Relik] tabir olunan ve bundan mukaddem dahî söz sırası gelerek mâhiyeti tarafımızdan uzun uzadıya îzâh edilen bu eşyâ-yı mu‘azzezenin ehemmiyetten düşmesi Protestanlar ile bir de efkâr-ı münevvere eshâbına mahsûstur. Hattâ bunların bile henüz şu yoldaki zünûn-ı bâtılayı ez-dil ü cân terk etmiş olduklarına kolay kolay inanamayız. Katoliklerin hâlâ ‘alel-‘umûm işbu tabâbet-i rûhâniyeye inandıkları emrinde Lord suyunun şehâdeti asla redd olunamayacak şehâdetlerdendir. Her nerede şifâlı bir relik veyahut ayazma var ise

¹⁰⁷⁴ Zehirlenme.

¹⁰⁷⁵ Taç.

¹⁰⁷⁶ Düzenbaz, hilekâr.

senevî binlerce hastalar bugünkü günde dahî gitmektedirler. Amma bunların /247/ cümlesini yalnız Katoliklerden zann etmeyiniz. [Belki!...] yok mu! Hâniyâ şu edât-ı tereddüd? İşte o [belki] Protestanlardan ve hattâ inzâr ve efkâr-ı münevvere erbâbından birçoklarını dahî oralara saldırmaktadır. İnsan her okuduğu şeyi esâmî ve tevârihi ile belleyemiyor amma kuvve'-i hâfızamıza şu cihetten emniyetimiz vardır ki bu misillü makâmâtta gördükleri mu'cizkârâne eserlere hayretle Protestanlıktan Katolikliğe tebdîl-i mezhep edildiğine dâ'ir birkaç vak'a okumuşuzdur. Gerek celb-i menfa'at ve gerek def'-i mazarrat ihtiyac ve gayreti pek çok efkâr-ı münevvere erbâbına bu [belki]yi söyletmiş ve o sûret-i mütereddidânede o makamlara mürâcaatla şâyet /248/ bir fâ'ide görememişler ise istihzâlarına yol açıp fakat rastgele bir fâ'ide görmüşler ise itikâdsızlıklarındaki kuvvete gereği gibi fütûr getirmiştir. Emil Zola'nın [Lord] sernâmeli cildini vaktiyle bir gayret-i intikâd üzerine gereği gibi mufassal olarak hülâsa edip parça parça Tercümân-ı Hâkikat'e derc ettirmiş idik. Bunu okuyanlar hatırlarında kalabileceği ve henüz okumayanların Fransızcasından okuyabilecekleri vecihle Emil Zola bu kitapta Lord sularına kat'an ve kâtıbeten¹⁰⁷⁷ itikâdı olmayanlardan bede' ile tamamıyla mu'tekid olanlara kadar birtakım tabakât-ı itikâdât tasavvur ediyor ki bunlar işbu zünûn-ı bâtilanın tamamen gâ'ib olmadıklarına dâ'ir burada söylediğimiz /249/ sözleri te'yîd ediyorlar. Hayır öyle de değil! Bizim şu söylediğimiz sözler zaten Emil Zola'nın bu cildinden iktibâs edilmiş netâyic mahsûlüdürler. İşte yine Draper diyor ki:

Kenîsenin bütün Avrupa'yı taht-ı vesâyetine nasıl almış olmasını ve böyle bir muvaffakiyete o kenîsenin ne kadar gayr-i müstahak ve gayr-i kâbil bulunmasını zihninizde nasıl ta'yîn edebileceğiz? Şüphe yok ki bütün cihânın çobanı ve St. Pierre'in vekîli olan papa kendi idaresinde bulunan insan sürülerinin sa'âdet-i hâline hasr-ı iştigâl etmiş olsa idi şu serd eylediğimiz netâyic husûle gelmez idi. Bunun te'vîli güç bulunacak şeylerden değildir. Bir cinâyât ve ma'yûbât târihi içinde mündemicdir. Binâenaleyh fikra'-i âtiyede Katolik muharrirlerinden alınan bir meseleyi mümkün mertebe harfi harfine tercüme sûretiyle kâri'lerime /250/ 'arz edeceğim: [Hıristiyanlığın ilk zamanlarında her kenîse 'umûmî kenîsenin mukarrerât-ı mühimmesine mutâbık olup olmadığını düşünmeksizin kendi işlerini bir istiklâl-i tâm ile yürütür ve kendi ahlâk-ı kadîme ve inzibât-ı dâ'imîsini bil-muhâfaza 'umûmî kenîsenin menâfi'-i 'umûmiyesine dokunmayan her meseleyi tesviye eder idi. Dokuzuncu asr-ı mîlâdın ibtidâsına kadar Roma kenîsesinin şu

¹⁰⁷⁷ Asla, hiçbir zaman.

usûl-i esâsiye'-i idâriyesinde hiçbir tebeddül vukû'a gelmedi. Fakat 845 sene'-i miladiyesinde Papa İzidorun emirleri Ğol memâliĝinin garb tarafında tertîb olunmuş idi. Bunlar sahte birtakım evrâk idiler ki gûyâ ilk papalar tarafından verilmiş evâmir olmak ve gûyâ ilk sinod meclislerinin mukarrerâtı üzerine mübtenî bulunmak iddiâsıyla nice evâmiri hâvî idiler. Bunlar Roma'daki papanın nüfûzunu gereĝi gibi arttırdılar ve kenîsenin usûl-i idâresini de tebdîle sebep oldular. O zamana kadar her kenîse kendi idaresinde müstakil iken ba'demâ Roma kenîsesine bir hükümrânlık tarzını /251/ verdiler. Her taraftaki kenîselerin papazları Roma'daki papanın vâlileri mutasarrıfları olmak hükmünü alıp umûr-ı kenîsâ'iyeye müte'allik ahvâlde cümlesi onun emr ü fermânı altına girdiler. Nihâyet Hildebrand'ın bütün Avrupa'yı yekpâre bir devlet hâlinde tarh ve tanzîmi ile o devlete papayı hükümdar nasbetmek tahayyülâtına kadar yol açtılar. Bu büyük belânın mürettibi asıl papa Yedinci Greguvar'dır. Eĝer bu işte sinod yani rûhâni meclisleri istihdâm etse hayâl-i mezkûre daha kolay hakikat rengi verebileceğini anlayıp buna da mecâlis-i mezkûreyi ictimâ'a davet hakkını yalnız papaya hasretmekten işe başladı. Ondan sonra Anselm dülok dahî birazını İzidorun tasnî'âtından ve birazını dahî henüz pek yeni olan sahtelerden iktibâs sûretiyle yeni bir kenîse kânunu yaptı. Amma Roma'nın sâ'ir kenîselere rüçhânını isbât için yalnız böyle kânunlar tasnî'i kâbil olmayıp biraz da târihi bozmak lazım gelir idi. Kenîse tarafından aforozlanmış /252/ olan krallar târihini bu târihe katarak gûyâ isbat ettiler ki bu krallar şu aforoz hâlinde bile Papalık makamına itâ'at etmişlerdir. Papaların muharrerât-ı hâkimânesine İnciller derecesinde ehemmiyet verdiler. Nihâyet Katolik 'akâ'idi meyânına öyle bir hüküm soktular ki bu hükme nazaran Roma Despotu Hıristiyanlıĝın ibtidâsından beri bütün kenâ'is-i nasrâniyenin bil-istiklâl hükümrânlıĝını etmiş olduğuna inanmak lazım geldi.

Deriz ki:

Katolik kenîsesinin bin beş yüz senelik târihini ne kadar hülâsa vecihle olur ise olsun böyle birkaç sahîfeye sığdırmak denizi bir kadehe sığdırmak kabîlinden olur. Kütübhâne-i 'âcizîde bir [Tarih-i 'umûmî'-i kenîse] vardır ki altmış dört cild olmak üzere bundan yüz elli sene kadar evvel tab' /253/ olunmuştur. Katolik kenîsesinin bütün bu tahavvülât ve tebeddülâtı hem de muvaffakiyât-ı mes'ûde ve bahtiyârânedenden olmak üzere hikâye edilmiştir. Biraz genişçe hayâl ve ba'îdçe temennî olursa da bu eseri

tercüme etmelidir ki kâri'lerimiz garâ'ib tahavvülât-ı târihiye demek ne demek olduğunu o tercümede görsünler. İzidor tarafından ortaya konulan evrâkın sıhhat-i kat'iyesine 'âlemin nasıl kandırıldığını o eserden okusunlar. Lakin bahsin bu cihetleri bizim zemînimizin hâricindedir. Biz Draper'in bu kitabına yalnız [nizâ'-i 'ilm ü dîn] nokta'-i nazarından ehemmiyet veriyoruz. Bu yoldaki tafsilât ne 'ilme 'âittir sözün doğrusu ne de dîne. Bunun içerisinde bir nizâ' var /254/ ise de o nizâ' kenîse ile terakkiyât-ı medeniye arasında bir nizâ'dır. Bu tafsilâtı tayy edecek olsak Draper'in eserini sakatlamış olduğumuza hamledilir diye nakle mecbûriyet görüyoruz. İşte yine sözünde devam ediyor. Diyor ki:

Sekizinci asırda Roma'da tasnî' edilen diğer bir hîle bazı netâyic-i vahîmeyi istilzâm eyledi. Gûyâ İmparator Konstantin cüzzam 'illetinden bir sûret-i mu'cizkârâne kurtulduğuna ve Papa Silvester tarafından vaftiz olunduğuna hediye'-i şükrâne olmak üzere İtalya ile Avrupa-yı garbî vilâyetlerini papaya bahş ve temlik ettiğine ve nişâne'-i temlik olmak üzere dahî papanın bindiği atın dizginini tutup çektiğine dâ'ir bir rivâyet tasnî' olundu. Bu masal Fransa kralları aleyhinde bir tehdid olarak vücûda getirilmiş idi. Onlara anlatmak isteniliyor /255/ idi ki bu memâlikten Fransa kralları Papalık makamına ne mikdâr arâzi vakf ediyorlar ise emlâk-i mezkûreyi asıl sahibine i'âde etmiş oluyorlar. Hakikat-i hâlde ise Fransa kralları bile papaların teba'ası ve re'ayasıdır!... Bu yoldaki ahkâmın en kuvvetlisi on birinci asr-ı mîlâdın evâsıtında Gratiyen tarafından verilen bir hükümnâmedir. Bu bir mecmu'-i ekâzîb idi. Bunun hükmüne göre bütün dünya İtalyan papazlarının mâlikânesi olmak lazım geliyor idi. Bu kânuna göre insanlardan bazılarının nâ'il-i selâmet ve sa'âdet olmaları eğer kuvve'-i cebriye isti'mâline mütavakkıf görülür ise onun da onun da isti'mâli icab ediyor idi. İşte rafz ve ilhâd ile ithâm olunanların işkencelerle ölüme mahkûm edilmesi ve emvâl ve emlâkının müsâdere olunması ve sadece afarozlananların bile öldürülmesi hep bu kânun ahkâmından olup papanın İbnullâh makamında kâ'im 'add olunmasına kadar bu kânunun hükmü varıyor idi. Bütün idâre'-i rûhâniyenin bir merkezde toplanmasından /256/ ibaret bulunan bu usûl-i cedîde yerleştikçe ondan evvelki asırlarda cümleyi dûçâr-ı hayret ve nefret edecek diğer birtakım ahkâm adeta tabî'iyâttan olmak üzere yürütülmeye başladı. 'Umûm nasrâniyet kenisâ-yı vâhiden ibaret 'add olunup o da papanın mülküdür denildi. Papa kâffe'-i kavânîn-i beşeriyenin fevkinde görülüp her hareketinde lâ-yüs'el

olduğuna inanıldı. Başka bir kimsenin berekât-ı kenîsâ'iyeyi akçe ile satmaları günâh-ı kebîr olduğu halde yalnız papanın satması 'ibâdullâha bir merhamet bir 'inâyet sayıldı. Her kim ona itaat etmez ise idâma müstehak olup Hristiyanlık vaftizi kimin üzerinde vâki ise bütün ömründe o vaftizi muhâfaza etmesi mecburiyet tahtına alındı. Zîrâ vaftiz bir kere vâki olduktan sonra bir daha izâle edilemez diye tanındı. On ikinci asr-ı mîlâdın evâsıtına kadar Roma Despotları [St. Pierre'in vekîli] unvânını hâ'iz iken Üçüncü Innocent nâm papadan sonra [Hazreti İsa'nın vekîli] unvânını aldılar. /257/

Deriz ki:

Hristiyanlık vaftizi kimin üzerinde vâki olur ise bütün ömründe o vaftizi muhâfaza etmesi mecburiyetinden müverrih Viardo'nun bir fıkrası hatırımıza geldi. Endülüs târihi-i nefisinde haber verildiğine göre İspanya'daki Araplar son mağlûbiyetleri esnasında dinlerine ırzlarına canlarına mallarına ta'arruz edilmeyeceğini gâliplerinin yemîni ile taht-ı te'mîne almışlar iken Katolik papazları bir cemm-i ğafir¹⁰⁷⁸ içine saldırdıkları adama [vaftîz!... inâyet!...] diye haykırtarak papaz dahî okunmuş suya bir süpürge batırır ve bunların 'umûmunu birden vaftizler imiş. Ahâli'-i Müslime /258/ bu fuzûlî hareketin aleyhine kıyâm edince [Vaftiz bir kere vâki oldu. Bir daha izâle edilemez] diye bunlar aleyhinde Hristiyancasına mu'âmele edilir imiş. O mu'âmele ise vaftizden sonra Papalık makamına isyân edenler hakkındaki işkence ve idam mu'âmelesi olduğu artık muhtâc-ı îzâh görülmez. İspanyolların hükûmet-i cismâniyesi ise yine İslâm'ın dinine ta'arruz etmiyor sayılır imiş. Zîrâ o halk vaftizi bir kere kabul ettikten sonra artık Müslüman sayılmıyor ki evvelce verilen te'mînden istifâde arayabilsin. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Fakat papalar celb ve cem'-i nükûd emrinde dahî az iş görmediler. Hildebrand'ın biri kâh /259/ kiliseleri teftîş ve kâh husûsî me'mûriyetlerini icrâ etmek ve fakat herhâlde çok para ile 'avdet eylemek üzere birçok memurlar ta'yîn olundu ve papalarda yalnız kânun yapmak değil bazı mevcûdlarını mer'iyetten iskât etmek salâhiyeti dahî bulunduğundan 'afv ve gufrân satışına revâç vermek için yeniden yeniye çâreler düşünöldü. Bazı manastırlar mahkûmiyet-i 'âdiyeden temeyyüz için Roma makamına vergi vermek şartıyla bazı imtiyâz kazanabildiler. Papa bütün cihânın Despotu olmuş sayıldığından sâ'ir Despotlukların her birinde birtakım hâkimler mansûb idi ki bunlar doğrudan doğruya papaya tâbi' olup her

¹⁰⁷⁸ Büyük kalabalık, cemaat, ekseriyet.

nev'i da'vâyı kendi mahkemelerine celb edebilirler idi. Papa ile diğer Despotlar arasındaki münasebet aynıyla bir hükümdâr-ı müstakil ile kendi valileri arasındaki münasebet idi. Bunlar papanın emri olmadıkça tebdîl olunamayıp her tebeddülde bir Despotluk makamı münhal oldukça o makam yine doğrudan doğruya papaya 'avdet etmiş /260/ olur idi. Despotların Roma'ya davet ve celbi 'afv ve gufrân ticaretine fırsat açacağı için medâr-ı teşevvuk olur idi. Her sene Despotların mahkemesine binlerce de'âvî gelip bunların rüsûmundan müteşekkil hazineler dahî Roma'ya gider idi. Müdde'î ve müdde'î aleyh hâkim huzurunda münâza'a ederler iken kazanılacak olan davânın menâfi'i bunların kendilerine ait olamamak üzere kendi âdemlerinden birisi o menfaate müstehak ta'yîn olunur idi. Bu davâların bazıları Roma'da ru'yet olunmak lazım gelir ise orada senelerce sürüklenip ya vefât eder veyahut memlekete 'avdet eyler ise Papalık merkez hükûmetinde görmüş olduğu fenâlıklar havâdisini kendi memleketinde neşr eyler idi. Davâların böyle Roma'ya celb olunmasından ve uzun uzadıya sürüncemede kalmasından en ziyâde zarar-dîde olan memleket Almanya olduğu gibi Protestanlığın hüsn-i terakkîsine en ziyâde müste'id olan dahî bit-tabî' Almanya idi. On üçüncü ve on /261/ dördüncü asırlar zarfında papalar cihânın hükûmet-i 'umûmiyesini ele almak netîce'-i maksadına doğru dev yürüyüşü gibi süratle ilerlediler. Evveleri kendi âdemlerini menâfi'-i kenîsâiye için vardıkları yerlere yalnız tavsiye ederler iken şimdi bunu hükümnâmeler ile emir ve hüküm eder oldular. Onların İtalyan olan bendegânına pek çok menâfi' ve mükâfât lazım gelip bunlar ise vardıkları ecnebî memleketlerde en menfa'atli ve şanlı mevki'i kendileri işgâl etmekten başka hiçbir şey ile kâni' olamazlar idi. Birçok müdde'î ve müdde'î aleyhler Roma'da vefât edip bu hâlde onların mîrâsını ahz u tahsîl için memleketlerine papa tarafından me'mûrlar gönderilir ve mîrâslarına el konulur idi. Elhâsıl büyük küçük papazların kâffesi yalnız umûr-ı dîniyede değil her nev'i umûr-ı dünyeviyede dahî papaların emrine itâatten kıl kadar ayrılmayacakları hakkında yemîn vermeksizin me'mûriyetlerine ta'yîn olunamayıp hangi memlekette birisi yerli ve diğeri papa'î /262/ iki hükûmet var ise mücerred bu nizâmdan dolayı hükûmet-i rûhâniyenin kuvveti artıyor idi. Bütün kuvveti Roma merkezinde cem'den ibaret bulunan bu gayretle vilâyetlerin her nev'i hukuku bilâ-tereddüt ayaklar altına alındı. Dilenci orduları bu işe yardım ediyorlar idi. Sinodların metropolitlerin ve küçük papazların kâffe'-i hukuku millî ve mahallî

olan rûhâniler elinden alınıp hep Roma merkezine hasr edilmiş idiler. Vilâyetlerdeki kenîseler nezdine papalar tarafından gönderilen müfettişlerin müdâhalâtı bir dereceye varmış idi ki o yerlerin Despotları metropolitleri papazları ne yapacak olsalar müfettişin müdâhalesinden göz açamadıkları cihetle zabt u rabt-ı umûru bil-küllîye terk etmişler idi. Manastırlarda ‘uzlet-nişîn olan târik-i dünyâların halk nezdindeki makbûliyetini dahî dilenci sıfatıyla etrâfi geşt ü güzâr¹⁰⁷⁹ eden İtalyanlar gasb etmişler idi. Zîrâ bunlar yalnız duâ ile iktifâ etmeyip ‘afv ve gufrân dahî satarlar ve fakat o yüzden cem’ /263/ ettikleri paraları Roma’ya gönderirler idi. Papaların akçeye olan hırs ve tama’ı o kadar ileriye gitmiş idi ki Roma’ya müte‘allik az çok işi ve bir davâsı olan bir prensden bir Despottan veyahut bir şövalye re’îsinden bir hediye talep olunur ve bu hediye ise düka altını ile doldurulmuş bir bir altın kupadan ibaret bulunur idi. [Jübile] ‘âdeti dahî mücerred bu tama’ ile îcâd olunmuş idi.

İzah ederiz ki:

[Jübile] denilen ‘âdet benî İsrâilin her beş senede bir mahbûsları ve üserâyı âzâd etmek ve borçluların borçlarını ‘afv ettirmek ve herkese in‘âm ve inâyet eylemek gibi iyilikleri câmi‘ olan bir nev‘i bayramlarından alınmış bir ‘âdet idi ki o gün papalar ‘afv ve gufrânı ve melekûtü’s-semavâtta en güzel makâmâtı gûyâ meccânen /264/ herkese bezl ü ihsân ederler idi. [Meccânen] amma bu bâd-ı hevâlık yalnız ‘afv ü gufrân bahâsı olarak mu‘ayyen bir para talep edilmemekten ibaret olup yoksa o eyyâm-ı mahsûsada papalara hediye verilmek lazım gelir idi. Bu hediyeler yalnız Roma’da bulunan ümerâ ve kibâra bir vazife bir borç olmayıp cihânın her tarafındaki kibâra şâmil bir vazife idi. Zîrâ papanın şu inâyet-i maneviyesi cihânın her tarafına vâsıl olabileceği gibi cihânın her tarafından gönderilen hediyelerin dahî Roma’ya vâsıl olması lüzumu tabî‘i idi. Fakat böyle ‘âlemin kanını emercesine bütün kuvvâ-yı nakdiyeyi Roma’ya toplamak yalnız bu açgözlülüğün eseridir diye mi zann edersiniz? /265/ Meselenin bu cihetini dahî biraz îzâh etmeliyiz. Bundan evvel Draper dahî biraz göstermiş olduğu vecihle Papalık makamı intihâb sûretiyle kazanılır bir makam olduğundan ve her def‘asından hiç olmaz ise otuz kırk nefer sâhib-i nüfûz rakîpler bu intihâbda rekâbet-i şedîdeye giriştiklerinden daha Papalık makamına geçebilmek için bile bunlara pek çok para lazım idi. Ondan sonra ise tarafdârânı itmâ‘ ile muhâfaza kaziyesi dahî paraya muhtaç olup fakat Roma’da fuhuş ve sefâhet ve isrâf o kadar ileriye gitmiş idi ki tarafdârânın iknâ‘ı

¹⁰⁷⁹ Gezip tozma.

öyle olur olmaz mebâliğ-i cesîme ile mümkün olamaz idi. Bu mesârifin kâffesinden sonra da Roma'da Vatikan ve St. /266/ Pierre gibi ebniye'-i 'âliye hadsiz hesapsız paralar ile yapılabilecek şeyler olup hattâ kardinallerin her birinin konağı gerek binâ ve inşâca ve gerek idâre'-i dâimesince birer kral sarayına müsâvî 'add olunur idi. Binâenaleyh papalar cihânı soydukları halde yine parasız bulunuyorlar idi. İşte işin bu cihet-i garîbesini dahî Draper ber vech-i âtî haber veriyor:

Vâridât bulmak gayretiyle Dördüncü Sikst bilâ-lüzum büyük büyük meclisler ve komisyonlar teşkîl ederek bunlardaki a'zâlık sandalyelerini üçer dörder yüz düka altına satmış idi. Sekizinci Innocent papalığa mahsûs olan tâcî mühim bir deyne mukâbil rehin edip bütün Katolikleri o borcu ödeyerek kurtarmağa macbur etmiş idi. /267/ Onuncu Leon için [üç papanın îrâdlarını isrâf etmiştir] deniliyor idi. Vâkı'â kendisinden evvel gelen papanın biriktirdiği paraları ve kendi eline geçen mebâliğ-i kâmilin sarf ettikten mâ'adâ kendisinden sonra papa olan zâtın vâridâtını terhîn ederek birçok dahî istikrâzlar 'akd ve sarf etmiş idi. Mevcûd olan me'mûriyetler zaten tahammül derecesinin hâricine çıkmış iken yeniden dahî iki bin beş yüz¹⁰⁸⁰ me'mûriyet te'sîs ve fûruht etmiş idi. Bu me'mûriyetleri satın alanlar paralarını pek menfa'atli bir sûrette yatırmış olurlar idi. Zîrâ bu me'mûriyetler Katolik memleketlerinde ahâlden para koparmak için ne kadar salâhiyet verebilirler ise ona göre yüzde on ikiye kadar fâ'iz getirebilirler idi. Binâenaleyh Avrupa'da nakden sermayesi olanlar için paralarını Roma'da bu sûrette yatırmaktan kârlı hiçbir alışveriş yok idi. Cihânın vâridâtını cem' eden o mu'azzez şehirden para çekmek için şu yol bulduktan /268/ mâ'adâ kenîse emlâkını istihân ile akçe ikrâz etmek yolu dahî bulunmuş idi. Her ne kadar kenîse nazarında fâ'iz ve murâbaha¹⁰⁸¹ memnû' idiyse de az zaman sonra Roma'da Papalık nâmına 'azîm bir bankacılık mu'âmelesi de peydâ oldu. Papalığa mensûb olan bu bankacılık birçok imtiyâzât ile mümtâz idi. Ondan mâ'adâ umûr-ı sarrâfiye şiddetli teftîşler altında bulunduruluyor idi. O bankalardan Avrupa'nın her tarafındaki Despotlara piskoposlara ve sâ'ir me'murîn-i rûhâniyeye akçeler ikrâz olunuyor idi ki onların bu sûretle Roma'ya medyûn edilmesi merbûtiyet ve mahkûmiyetlerini de kuvvetlendiriyor idi. Bunlar eğer fâ'izleri muntazaman

¹⁰⁸⁰ Eserin İngilizce orijinalinde iki bin yüz elli.

¹⁰⁸¹ Faiz ile para alıp vermek.

vermeyecek olurlar ise afaroz hazır idi. Afaroz o kadar mebzûl¹⁰⁸² idi ki 1327 senesinde edilen bir hesaba göre Avrupa'nın nısfı aforoz altında bulunuyor idi. Despotlar papa tarafından gönderilen müfettişleri memnûn edemedikleri için aforoz edildikleri gibi diğer papazlar ve bâhusus papaz olmayanlar 'afv ve gufrânı istenildiği kadar /269/ para mukâbilinde satın almakta tereddüd ettikleri için afaroza dûçâr olurlar idi. Elhâsıl bütün dünyanın vâridât-ı kenîsâiyesi Roma'ya akıyor idi ki sû'-i ahlâk ve murâbahacılık ve fuhuş ve sefâhet ile bu memleket dolmak şânından olmayan bir mağara hükmünü almış idi.

Deriz ki:

Afaroza dûçâr olmak demek bütün dünya ile münasebeti kesip bir hapis ve nefrîn-i¹⁰⁸³ 'umûmîye dûçâr olmak demek olduğu şimdiye kadar birçok yerlerde ihtâr etmiş bulunduğumuzdan burada tekrarına lüzum göremiyoruz. Yalnız şu kadarcık bir şey söyleyelim ki aforoz edilen âdem zevcesi ve çocukları ve akrabâ ve ta'allukâtı nazarında bile mel'ûniyet derecesinde bir nefrete /270/ dûçâr olarak bunlar bile kendisinden kaçarlar ve selâmını dahî kabul etmezler idi. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

1066 sene'-i miladiyesinde yani bütün hüküm ve kuvveti Roma'da merkezlendirmeye başladıklarından beri papalar doğrudan doğruya Roma idaresinde bulunan yerlerdeki şubelerinin umûruyla iştigâle vakit bulamıyorlar idi. Zîrâ vilâyât-ı ba'îde ve ecnebiye ile iştigâl dahî ziyâde para getiriyor idi. Alvaro Pelayo nâm Despot yazıyor ki: [Roma tarafından gönderilmiş olan bir müfettişin huzuruna ne zaman girdim ise birtakım hizmetkârların altın yığınlarını saymakta olduklarını gördüm]. Papalık makamının nüfûzunu biraz daha yayabilecek olan fırsatların hiçbirisi fevt edilmiyor idi. Bazı tâliplerine furuht olunan imtiyâzât öyle bir sûrette veriliyor idi ki imtiyâzın o derecesi kâfi görülemeyerek daha ziyâdesine muhtaç olsun da /271/ mübâya'asına mecburiyet görsün diye Despotlar kendi ma'iyetlerinde bulunan diğer papazlar aleyhine mümtâziyet satın almaya mecbur oldukları gibi o diğer papazlar dahî Despotlar aleyhine mümtâziyet satın almaya lüzum ve mecburiyet görüyorlar idi. Hele gerek Despotların ve gerek sâ'ir papazlar ve manastırların Roma tarafından gönderilen müfettişler tasallutundan bir parça kurtulmak için imtiyâz satın almaya ihtiyaçları pek büyük idi. Bir aralık hükûmet-i papa'ıye iki metîn sütûn üzerine mebnî oldu.

¹⁰⁸² Çok, bol, ucuz.

¹⁰⁸³ Lanet, beddua.

Bunun birisi kardinaller meclisi ve diğeri dahî [Curia] denilen hey'et-i kenîsâiye idi. 1059 senesinden beri papaların hakk-ı intihâbı kardinaller elinde idi. Ondan evveli bu intihâb Roma'da bulunan bil-'umûm papazlardan mâ'adâ mehâkim rü'esâsı ve devlet ümerâsı ve mu'teberân ahâli dahî emr-i intihâbda salâhiyetdâr idiler. Bu salâhiyeti kardinaller meclisine hasr eden papa İkinci Nikola oldu. Onun koyduğu kâ'ideye göre kardinaller meclisinin sülûsân a'zâsı yeni papayı /272/ intihâb edip onun tasdîki hakkı ise Almanya İmparatoruna ait olmak lazım geldi. Fakat bundan dolayı kardinaller ile papalar arasındaki münâza'a tamam iki asır devam etti. Kardinaller papaların memâlik-i ecnebiyeye karşı bir hükümdâr-ı müstakil olmalarını bit-tabî' kabul ediyorlar idiyse de her intihâbda bazı şerâ'it vaz' ede ede bu hükümdâr-ı müstakilin kendileri nezdinde iştigâlini azaltıyorlar ve onun kuvvetine bit-tedric iştirâk ediyorlar idi. Yeni papa 'akîb-i intihâbda ve takdîsinden evvelce bazı şerâ'ite riâyet edeceği için yemin vermeye mecbur edildi. Bu şerâ'it kilisenin vâridât-ı 'umûmiyesinden bir kısmı kardinallere ait olmak ve bunlar hiçbir vesile ile Roma'dan teb'îd edilmemek ve senede iki defa bil-ictimâ' papanın verdiği yemine riâyet edip etmediğini yoklamak gibi şeyler idi. Papanın yeminini tutmadığı nevâdirde değildir. Bir taraftan kardinaller haddinden ziyâde iddi'âlarda bulunur ve diğeri taraftan papalar lüzumundan az vermeye gayret eyler /273/ idi. Kardinaller hem prensâne sefâhetlerle yaşayıp hem de para biriktirmek isterler idi. Bunlardan birisini haber verirler ki kendi zâtında beş yüz me'mûriyeti cem' etmiş idi. Bütün Fransa'nın vâridâtı bunların mesârifine kifâyet edemeyeceği o vakit tahmîn olup yazılmıştır. Papalık makamı için bunlar arasındaki rekâbetten dolayı bazen o makamın senelerce müddet münhal kaldığı da vâki'dir. Buna nazaran insanın diyeceği geliyor ki Hazreti İsa'nın vekîli olmadığı halde dahî kenîsenin yaşayabilip yaşayamayacağı tecrübe olunuyor idi. On birinci asrın nihâyetinde Roma kenîsesi [Kur] 'unvânını aldı ki hükümdarlar makamına verilen 'unvân olduğu ma'lûmdur. Papanın [çoban] 'unvânına mukâbil Roma ahâlisi dahî koyun sürüsü mesâbesinde kalmak lazım gelir iken bu şehrin ahâlisi kâmilen kilise me'mûrlarından mukâvelât muharrirlerinden davâ vekillerinden ve satılan imtiyâzâta mukâbil para tahsildârlarından ve 'afv ve gufrân tâcirlerinden müteşekkil /274/ kalmış idi. Bunların hâricinde Roma'da görülen insanlar ise kapı kapı dolaşıp sürünen müsted'îlerden ibaret idi. Eğer bunlar da değil ise vilâyetler nice bir me'mûriyet istihsâli için Roma'ya gelmiş olanlar idi. Curia denilen

hey'et-i kenîsede yüzlerce me'mûrîn işbu erbâb-ı mürâca'ata kifâyet edemiyor idi. Amma bunların terakkîlerini te'mîn eden asıl gayretleri papanın hazinesini zenginlendirmek için erbâb-ı mürâca'attan mümkün olduğu kadar daha çok para çekmeye ma'tûf idi. Dîn denilen şeyin eser-i sahîhi Roma derûnunda gâib olup orada herkes umûr-ı siyâsiye ve sarrâfiye vesâ'ire ile meşgul oldukları halde umûr-ı dîniye ile iştigâl eden yok idi. Mesâ'il-i rûhâniyeden asla bahsedilmeyip kâğıt üzerinde bir kalem yürütmek mutlaka bir ücret mukâbilinde vukû'a gelir idi. Herhangi bir istid'â için mürâca'at edenler eğer muvaffak olmak isterler ise kapıcıdan papaya kadar her merâtib erbâbını akçe kuvvetiyle kazanmalı /275/ idiler. Ebvâb-ı istid'â¹⁰⁸⁴ fukarâyâ mesdûd¹⁰⁸⁵ idi. Roma'nın bu halini öğrenip oradan vilâyetlere gidenler dahî öğrendikleri seyyi'âtı vilâyetlerce tatbîk ve icrâyâ çalışırlar idi. Bir aralık Papalık makamının Roma'dan Avignon'a nakledilmesi dahî bu seyyi'âtı ta'dîl edemedi. Yalnız İtalyan familyaları papanın Roma'da bulunduğu zamanki kadar kolaylıkla kesb-i servet edemediklerine te'essüf ediyorlar idi. Zîrâ İtalyanlar Papalık makamını kendilerine mahsûs bir yemeklik diye itikâd ederek papa Roma'da bulundukça doğrudan doğruya Hazreti İsa'nın hükûmetine tâbi' ve müntehib min-tarafillâh bir millet olduklarını zann ediyorlar idi.

Deriz ki:

1305 sene'-i miladiyesinde papa intihâb olunan Beşinci Flaman Fransa kralı Philip Lübel ile siyâseten müttefik olup kenîse /276/ ahvâlince bazı ıslahât dahî tasavvur ettiğinden intihâbından çend sene sonra yani 1309 sene'-i miladiyesinde Papalık makamını Roma'dan kaldırıp Fransa'da kâ'in Avignon şehrine nakletmiş idi. Vâkı'â bu zâtın [Klemantin] diye kendi nâmına nisbet edilen bazı nizâmâtı bulunup 1310 senesinde cem' ettiği meclis-i 'umûmînin dahî kabulüyle memurin-i rûhâniyenin birçok fazla imtiyâzâtını ta'dîl etmiş ve ez-cümle Templiye tarîki erbâbının hadd-i ma'rûfu geçen azgınlıklarına bazı hudûd çekmiş ise de Draper'in dediği gibi bu ıslahat dahî kenîse mesâvîsini¹⁰⁸⁶ temizleyememiştir. Avignon şehrinin Papalık makamı olması 1377 senesine kadar devam edip /277/ Klemandan başka birkaç papa daha orada sandali-nişîn hükûmet olmuşlar ve târih-i mezkûrdan sonra papalar yine Roma'ya gelmişlerdir. Ancak Papalık makamı orada bulunduğu sırada yani 1348 senesinde papa

¹⁰⁸⁴ Dilekçe kapısı.

¹⁰⁸⁵ Sedd çekilmiş, engellenmiş.

¹⁰⁸⁶ Fenalıklar, kötülükler.

Altıncı Kleman bu şehri provans hânedân-ı hükûmetinden satın almış olduğu için belde'-i mezkûre tâ 1791 senesine kadar papanın malı olmuş kalmış ve târih-i mezkûrde Fransa'nın tensîkât-ı 'umûmiyesi münasebetiyle yine Fransa'ya ilhâk olunmuştur. Draper sözünde devam ediyor. Diyor ki:

On altıncı asrın nihâyetinde yeni bir 'âlem keşf olundu ki Papalık makamına pek çok vâridât getireceği derkâr idi. Bu ise [Purgator] 'âlemi idi. Purgatora mahkûm olanları kendi gufrânına mazhar ederek oradan çıkarıp cennete /278/ koymak iktidârı papa için teslîm olundu. Bu mesele öyle hud'aya riyâyâya kaptırılmayıp açıktan açığa ortaya sürüldü.

Deriz ki:

Purgatorun ne olduğu bundan mukaddem dahî anlatılmış idiysek de burada zuhûr eden münasebet üzerine işi şu vecihle îzâh edelim ki: 'İnde'n-nasârâ cennet bit-tabî' bahtiyârâna ve cehennem dahî helâk-ı ebediye mahkûm olan mücrimîne mahsus olup bunun ikisinin arasında bir 'âlem daha mu'ayyen ise de Fransızca isminden dahî ma'lûm olacağı vecihle burası bir 'azâb mukâbilinde günahkârların günahlarından tetahhur edecekleri yerdir. Vâkı'â papalar dünya yüzünde her günahkârın cürüm /279/ ve günahını 'afv edebildikleri halde dünyada bu 'afva nâil olamaksızın âhrete intikâl etmiş ve günahları hasebiyle bit-tabî' purgatora girmiş olanları neden 'afv edemesin? İşte Draper'in bu mesele hud'aya riyâyâya kaptırılmaksızın açıktan açığa ortaya sürüldüğünü beyân etmesi dahî dünyada 'afv-ı günaha kudreti teslîm olunan papaya âhretçe 'afv-ı günahın evveliyetle müsellemlen olacağı kaziyesidir. Yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Hele Engisizyon papanın kuvvetini artık gayr-i kâbil-i mukâvemet bir dereceye getirdi. Her itirâzın cezası ateşte yakılmak sûretiyle ölüm oldu. Mevki'-i fi'il ve icrâyâ çıkmayıp hattâ kâle bile alınmaksızın yalnız hatırdan geçen bir itaatsizlik bile bu cezayı müstelzim bir cinâyet 'add olundu. Zaman geçtikçe /280/ Engisizyonun işkenceleri artıyor idi. Cüz'î bir iştibâh¹⁰⁸⁷ üzerine dahî işkenceler icrâ olunuyor idi. Müttehim kendi davâcısı kim olduğunu bilmiyor idi. Bir avukat celbine de me'zûn değil idi. Engisizyonun hükümleri gayr-i kâbil-i istinâf idi. Merhamet cihetine asla meyletmemeleri Engisizyon me'mûrlarına emrolduğundan işkencelerde asla tahfif vukû' bulmuyor idi. Birtakım bî-günah familyalar bir müttehimden dolayı olanca malları müsâdere olunarak fakra ducâr

¹⁰⁸⁷ Şüphelenmek.

ediliyorlar idi. Bu sûretle müsâdere olunan emvâlin nisfi papaya ve nisf-i diğeri Engisizyon memurlarına ait olup Üçüncü Innocent [mücrimlerin evlâdına canlarından başka şey bırakılmamalı ve bu da mahzâ bir eser-i merhamet ‘add olunmalı] diyor idi. Üçüncü Nikola gibi papalar bu biçârelerin emvâliyle kendi akrabasını zenginlendirdiği gibi Engisizyon mahkemesi erkânı dahî ‘umûmen böyle yapıyorlar idi. /281/

İhtâr ederiz ki:

Bundan evvel dahî yazdığımız vecihle bir sâhib-i himmetin tercime etmiş olduğu Engisizyon târihi kütüphâne’-i ‘osmânimize girmiş olduktan sonra bu mahkeme’-i menhûse¹⁰⁸⁸ hakkında bu gibi âsârda tafsîl-i kelâma hiç lüzum kalmaz. Draper diyor ki:

Papalık makamına mâlikiyet için Fransızlar ile İtalyanlar arasında zuhûra gelen nizâ‘ on dördüncü asrın şeyzeminini yani Papalık makamına karşı i‘tizâlî¹⁰⁸⁹ mûcib oldu. Kırk sene kadar bir zaman geçti ki bu müddet zarfında birisi İtalyanların ve diğeri Fransızların nüfuzuyla iki papa birden intihâb olunup bunlar birbirine afarozlar yağdırırlar idi. Curia hey’et-i rûhâniyesi dahî bit-tabî‘ böyle ikiye munkasım olmuş idi. Artık hiçbir kimse bu iki kenîsenin takdîsâtından emîn /282/ olamayıp papaların her ikisi asıl papa kendisi olduğu ve diğeri sahte idüğü davâsında buldukça bunların takdîsâtının da sahteliği derkâr idi. Bu hâle bir nihâyet verilmek için bir konsil yani meclis-i ‘umûmî ‘akd olundu. Bu meclise bir nev’i parlamento tavrı verilerek papaları kuvve’-i icrâ’iye makamında bulundurmak arzu olundu ise de nice asırlardan beri yerleşmiş kalmış olan garazlar entrikalar böyle bir tensîk ile feda olunamaz idi. Nihâyet galebe yine Curia hey’et-i kenîsâyesinde kaldı. Menâfi’-i kenîsâiyeden asla hissedâr olmamış bulunan Almanlar ıslahât-ı kenîsâiyeye en ziyâde tarafdâr idiler. Ancak kenîsenin seyvi’âtı arttıkça artmakta olduğunu görüp nihâyet böyle ‘umûmî meclislerle ıslahât-ı matlûbeye dest-res¹⁰⁹⁰ olamayacaklarını anladılar. Hollandalı erbâb-ı kalemde Erasmus ki on beşinci asrın Voltair’i ‘add olunabilir idi. Bir eserinde [eğer Hazreti İsa bizzat gelip de kendi ümmetini /283/ kenîsenin pençe’-i zulmünden kurtarmayacak olur ise Avrupa’yı vahşilerin istilâsı bu halden daha ziyâde kâbil-i tecvîz ‘add olunacaktır] diyor idi. İş bu dereceyi bulduğu zamanlarda kardinallik serpuşu bile akçe mukâbilinde satılır oldu. Hele Onuncu

¹⁰⁸⁸ Uğursuz.

¹⁰⁸⁹ Tam olarak kasd eylemek, yönelmek.

¹⁰⁹⁰ İsteğine ulaşan.

Leon zamanında bu şerpuşlar müzâyedeye dahî konuluyorlar idi. Kenîsenin muhâfaza'-i kuvveti Latin lisânının lisân-ı resmî ittihâzına menû¹⁰⁹¹ göründü. Bu halde Roma ahâlisi bit-tabî' Avrupa'nın ahâli'-i sâ'iresine takaddüm ve tefevvuk etti. Eğer papalar yalnız kendi mefaatlerine müte'allik umûra hasr-ı evkât etmeyip de biraz da insaniyetin terakkiyâtını iltizâm etmiş olsa idiler bütün milletleri birden şeh-râh-ı terakkîye¹⁰⁹² sevk edebilirler idi. Zîrâ bunların memurları İrlanda'dan Bohemya'ya ve İskoçya'dan İtalya'ya kadar bütün vilâyetleri lâ-yüncatı' keşf ü güzâr ettiklerinden papa tarafından iltizâm olunan fikr-i terakkîyi bütün Avrupalılara telkîn edebilirler idi. Roma'nın lisân-ı resmîsi olan /284/ Latince Avrupa'nın her tarafında tahsîl edildiğinden papa ile memurlarının bu yoldaki evâmir ve teşvîkâtı Avrupa'nın her tarafında anlaşılabilir idi. Yunan ve İbrâni lisânına Roma'nın husûmet göstermesi beyhûde olmadığı bedîhidir. Roma Avrupa vilâyetlerinin kaba saba olan lisânları bit-tedrîc yazılmaya başlayarak bunlardan birer muntazam lisân çıkmak ihtimâlâtına da husûmet gösterdi. Paris'de bir 'ulûm-ı dîniye mektebi küşâd edildiği zaman lisân-ı İbrâni ve Yunaninin dahî tedrîsi arzu olunmuş idi de [eğer bu lisânların tedrîsine müsaade edilecek olur ise sonra Katolik dini ne olur?] diye feryatlar edilmiş idi. Latin lisânının intişârı Papalık makamının medâr-ı kuvveti olup bu lisânın intişârdan inkitâ'ı ise Papalık hükûmetini bir küçük emâret menzelesine tenzîlin mûcibi idi. Zaten bilâhere Papalık makamının kesr-i nüfûzuna en ziyâde yardım eden şey dahî fil-hakîka Avrupa'da elsine'-i cedîdenin teşekkülü kaziyesi olmuştur. Zîrâ elsine'-i cedîdeden /285/ hangisi kaleme gelmeye başlamış ise o kalem ve o lisân ile yazılan şeyler hep kenîse aleyhinde nefrete müte'allik oldukları görülmüştür.

Deriz ki:

Bu hâl şimdi dahî Avrupa'nın adeta her tarafında görülmektedir. Hangi genç muharrir ilk eline kalem alır ise mutlaka kenîse aleyhinde tahrîk-i hâme¹⁰⁹³ eder. Hem yalnız Katolik 'âlemine mahsûs olmayıp Protestanlık 'âlemi dahî bu haldedir. Evet! Protestanlık 'âlemi dahî bu haldedir. Protestanlığı himâye gayreti Draper'in her bâbında görülmekte bulunduğu halde yapabildiği şey mümkün mertebe Protestanlığı Katoliklikten ayırmak olup yoksa onun senâsına o bile cesaret /286/ alamamaktadır. Şu ihtârdan maksadımız Avrupa lisânlarını öğrenip kitaplarını tercümeğe gayret gösteren

¹⁰⁹¹ Bağlı, merbût.

¹⁰⁹² İlerlemenin büyük yolu.

¹⁰⁹³ Kalem oynatmak.

gençlerimizin nazar-ı dikkatlerini açmaktır. Onlar her okudukları eseri diyânet aleyhinde buldukları için bu hâl erbâb-ı kalemin de'b-i mahsûsudur¹⁰⁹⁴ itikâdına düşecek olurlar ise hem kendilerine hem de kâri'lerine yazık etmiş olurlar. Avrupa erbâb-ı kalemi için bu gayret ma'zûr görülür. Zîrâ onların dîn namına görmedikleri i'tisâf ve çekmedikleri eziyet kalmamıştır. Bizde ise pişvâyân-ı dîn ve mezhebimizden bu yolda zerre kadar şikâyete hakkımız olmak şöyle dursun envâr-ı 'ulûm ve maârif ile fikir ve nazarımızın tenvîri dâima dînimiz ve hikmet-i dîniyemiz /287/ sayesinde müyesser olmuştur. Binâenaleyh biz Müslüman erbâb-ı kalemi Avrupa 'ulûm-ı cedîdesinin her cihetinden iktibâs ve istifâde etmeliyiz amma felsefiyât ile iştigâl edenlerin itikâdsızlık meşrebine muvâfık olan mü'ellefâtına karşı pek büyük bir ihtiyât halinde bulunmalıyız. O yoldaki âsâr Avrupa kâri'leri nezdinde makbûl olabilmekte ise de bizce dâima merdûd olacağına asla şüphe etmemelidir. Bir kere 'avâm-ı nâsın tezelzül şânından olmayan metânet-i itikâdiyesine karşı bu yoldaki âsâr bil-küllüye te'sîrsiz kalır ve eğer bir gûne te'sîri melhûz¹⁰⁹⁵ ise o da erbâbının menfûriyetinden ibaret görülür. Sâniyen hikmet-i İslâmiyeye vâkıf olanlar nezdinde bu yoldaki eserler red /288/ ve iptâli eshel-i umûr¹⁰⁹⁶ 'add olunacak şeylerden görülür. Öyle ya! Avrupalıların kenîse hakkında yazdıkları bu gibi şeyleri bizde 'ulemâ-yı dîne isnâdın hiçbir ihtimâli görülemez. Bu bir ihtâr-ı hâlisânedir ki dîn ve devletlerine hüsn-i hidmet gayretiyle mütehassis bulunan gençlerimizin bunu hüsn-i kabûl edecekleri hakkındaki ümîdimiz berkemâldir. Draper yine sözünde devam ediyor. Diyor ki:

Avrupa'da Latineden mâ'adâ elsine'-i akvâm yazılmamakta iken bunların yazılmağa başlamasından fazla elsine'-i mezkûre dâhilinde edebiyatın dahî meydana çıkmaya yüz tutması Nasrâniyet-i papa'iyenin inhitâtı yolunu açmıştır. Katolik tahakkümü devam ettikçe yeni edebiyat tevellüd edememiş idi. /289/ Kenîsenin 'âzîm bir hey'et-i müttehîde halinde bulunması lisânca ve edebiyatça dahî birliği müstelzim oluyor idi. Latince gibi 'umûmî bir lisân kendi kuvvet ve kudretini tahkîme çalıştıkça hey'et-i kenîsâiye dahî bu lisân yardımıyla 'âilelerin ahvâl-i husûsiyesine kadar teftîşâtta bir kuvvet buluyor idi. Bilâhere milletler beyninde münâsebât-ı diplomatikiye dahî peydâ olmaya başlayınca Papalık makamının 'umûm milletler üzerindeki nüfûz-ı siyasiyesine dahî inhitât 'ârız oldu. Roma tahakkümünün geçmiş günlerinde yani putperestlik zamanlarında

¹⁰⁹⁴ Hususi tarz, âdet.

¹⁰⁹⁵ Akla gelebilen, düşünülebilin.

¹⁰⁹⁶ Kolay iş, en kolay iş.

Roma devleti alaylarının vilâyetlerde ikâmeti bunların inzibât ve fa‘âliyetleri cihetinden Britain ve Gaul ve Germany gibi henüz hâl-i bedâvette bulunan milletler misâl alarak eğerçe taht-ı mağlûbiyete alınan alınan ahâlinin ıslâh-ı ahvâli bu hey‘ât- askeriyenin vazifesi değil ise de ahâli’-i mazkure bu misâlden terakkiyât-ı medeniyece herhalde istifâde ediyorlar idi. Roma Hıristiyanlık merkezi olduktan sonra vilâyetlerdeki mevâki’-i askeriye /290/ yerlerine manastırlar kâ‘im olmuş idi. Şehirlerde Roma asâkiri kışlarına bedel dahî büyük kiliseler peydâ olmuş idi. Bunlar dahî ahâliye bir misâl vermişler ise de o misâl yalnız Latin edebiyât-ı kenîsâyesi misâlinde ibaret kalıyor idi. Vâki‘â mebdâide bu misâl fâidesiz de olmadı. Familyaların te’sîsi ve kavânin-i mülkiyenin ta’yîni ve Avrupa hükûmât-ı cedîdesinin teşekkülü hususunda makamının şu mesâ‘î-yi ibtidâ’iyesini medh ederiz. Lakin hiçbir vakitte unutmamalı ki bu mesâ‘î cidden halkın terkkî’-i medeniyeti maksad-ı hayrıyla vukû‘ bulmayıp belki asıl kenîsenin tahakkümünü tesîs maksadıyla vukû‘a gelmiştir. Yoksa ahâlinin refâh ve saâdet-i maddiyesini te’mîn için hiçbir plan konulmamıştır. Terakkiyât-ı zihniyelerine asla hizmet edilmemiştir. Bilakis onları hâl-i cehâlette tutmak ciheti iltizâm olunmuştur. Asırlar geçtikçe köylüler ra‘¹⁰⁹⁷ ettikleri koyun sürüsünden daha farklı bir hâle girmiyorlar idi. Cehâlete değil â kahta sefâlete karşı bile /291/ tedâbîr ittihâz olunmuyor idi. Tâ‘ûn gibi salgın hastalıklara bile dua ile mukavemet edilmeğe çalışılıyor idi. Binâenaleyh bin sene zarfında Avrupa’nın nüfûsu bir misli daha tezâyüd eylemediği gibi terakkiyât-ı zihniyesi de böyle bir nisbet gösterememiştir. Katolik mezhebinin nüfûzunu tetkîk sırasında kendi menfaati ile ahâli menfaati için bu kenîsenin neler yaptığını güzelce tefrîk etmeliyiz. Manastırlardan ve onların çemenistan ve bağçe ve orman ve çeşme ve su mecrâları gibi tezyînâtından bahs ettikçe bu debdebe ve dârâtın¹⁰⁹⁸ bataklıklar içinde sıtmalarla helâk olan köylüleri değil belki papazları ve onların şahinleri ve av köpekleri ve dalkavukları için olduğunu düşünmeliyiz. Merkezi İtalya’da olan usûl-i hükûmetin hâli bu idi. O Roma dahî bit-tabî‘ bu yoldaki menâfi‘ini muhâfaza eyler idi. Kenîse ve saray sûretinde Roma’da inşâ olunan o âsâr-ı ‘azîme’-i mi‘mâriyenin ne kadar tezyînât-ı nefîse ile tezyîn /292/ edilmiş olduklarını hâlâ hayretle temâşâ ederiz. Buralarda icrâ olunan merâsim-i

¹⁰⁹⁷ Çobanlık.

¹⁰⁹⁸ Tantana, gösteriş.

rûhâniyenin debdebe ve dârâtını dahî tahattur eyleriz. O cesîm kubbeleri dolduran binlerce kandili ve mum ziyâları pencerelerden hârice taşmakta ve camların dahî elvân ve tesâvir-i günâ gün ile mürtesim ve menkûş olduklarını göstermekte idiler. Mağnîlerin avazı dahî o kubbeleri doldurup ba‘dehû etrafa münteşir olmakta idi. Bu merâsîmi icrâ eden erkân-ı rûhâniyenin müzeyyen elbise ve serpuşları orada zânû-be-zemîn-i¹⁰⁹⁹ ‘ubûdiyet olan erbâb-ı temâşâ ve istimâ‘ın gözlerini kamaştırmakta idi. İmdi bu debdebe ve dârât-ı ‘ibâd sahîha’-i Nasrâniyenin mes‘ûdiyeti için mi idi yoksa yalnız Roma’nın şân ve şerefi ve Roma’ya sâhip olanların fâide ve nef‘i için mi? Vâkı‘â takat ve kudret-i beşeriye için dahî bir had vardır. O haddin ilerisinde en muntazam kânunlar en memdûh gayretler dahî dûçâr-ı ‘aciz olurlar. Halkın bedâvetten kurtarılıp medeniyete idhâli bir günde müyesser /293/ olabilecek şeylerden değildir. Bu doğrudur amma kudret-i kenîsâiye buna kıyâs olunamaz. Kendisini ‘aciz-i beşeriyetle mevsûf görmek kenîsenin şânından değil idi. Onun iddiâsına göre kudret-i ilâhiye kendi elinde idi. Papa yeryüzünde o kudrete lâıyk bir kaymakam değil mi idi? Her hükmünde lâ-yühtî olarak iktizâ eder ise âsâr-ı mu‘cizkârâne göstermeye dahî kudreti teslim olunmuyor mu idi? Bin sene müddet zarfında Avrupa efkârı üzerinde istediği gibi icrâ-yı hükûmet etti. Onun emir ve nehyine hükümdarlar dahî muhâlefet edemeyip ne ister ise yapıyor idi. Benim bu bâbda hülâsa ettiğim ahvâl on altıncı asır zarfında Protestanlık gayretine düşenler tarafından dahî pişgâh-ı tetkik ve tetebbu‘a konulup hükm olundu ki bu gidişle Hıristiyanlık felâh bulmayacak, Nasrâniyetin ilk sadelik haline rücû‘u lâ-büdd ve lâ-cerem görülecektir. Bu hüküm öyle ‘ale’l-‘acele verilmiş hükümlerden değil idi. ‘Ulûma az çok vâkıf /294/ olanların kâffesi bu fikirde olduğu gibi papaz takımının birçoğu da bu fikre müşterek idiler. Daha ezmine’-i mütavassıtada zâhid Frateriselli apâşikâre demiş idi ki bir Roma İmparatorunun kenîseye vermiş olduğu imtiyâz dîn-i sahîhin mahvını mücib olmuştur. Binâenaleyh bir Luther’in i‘lâ ettiği avaz-ı hakîkati bütün Avrupa-yı şimâlî alkışladı. Hazreti Meryem namına ve e‘izze’-i kenîsâiye namlarına edilen duâlara ve âsâr-ı mu‘cizkârâne ve fevk‘at-tabî‘a tedavilere ve ‘afv ve gufrân ahz ve i‘tâsına vel-hâsıl Hıristiyanlığa idhâl edilen bil-cümle bid‘atlara karşı protesto edildi. Hükm olundu ki Katoliklik mes‘ûdiyeti-i beşeriye için vaz‘ edilmiş bir şey ise o vaz‘ sahîh değildir. Kendi mevzû‘ lehinden tebâ‘ud

¹⁰⁹⁹ Diz çökerek.

etmiştir. Yaptığı şeyler ettiği iddiâlara mutâbık olmayıp bu sûretle bin seneden beri taht-ı mahkûmiyetinde bulundurduğu milletler ondan evvelki hallerinden beş bed-ter bir hâle dūçâr olmuşlardır.

Deriz ki: /295/

Draper işbu onuncu bâbına dahî burada hâtime çekiyor. Bütün bu tafsîlâtın nizâ'-ı 'ilm ü dîne doğrudan doğruya ta'alluku olmadığı için buna bizim söz katmaklığımız hiç de icab etmez iken bazı yerlere birkaç küçük îzâhât ilave edişimiz kâfi ve fazladır bile. Binâenaleyh daha başka söyleyecek sözümüz olmadığından bâb-ı mezkûre burada biz dahî hitâm veriyoruz. /296/

ON BİRİNCİ BÂB 'ULÛMUN MEDENİYET-İ CEDÎDE İLE MÛNÂSEBETİ

İşbu on birinci bâbın mündericâtını muallim Draper ber vech-i âtî hülâsa ediyor:

'Ulûmun nüfûz-ı 'umûmiyesi hakkında Amerika târihinden muktebes misâl --- 'Ulûmun Avrupa'ya idhâli --- 'Ulûmun İspanya Araplarından İtalya-yı şimâlîye mürûru --- O zaman papaların Avignon'da bulunmasıyla intişâr-ı 'ulûmun bu fırsattan istifadesi --- Matbaacılığın îcâdı ve seyâhât-ı bahriyenin /297/ vukû'u ve Protestanlığın intişârı --- İtalya'da cem'iyât-ı 'ilmiyenin te'sîsi --- 'Ulûmun zekâya nüfûzu --- 'Ulûmun Avrupa'da iştigâlât-ı zihniyeyi tahvîl etmesi --- Londra'daki şirket-i 'ilmiye ile emsâlinden alınacak misâl --- 'Ulûmun nüfûz-ı ekonomiyesi --- Bunun on dördüncü asırdan beri fizik ve mekanik dâ'iresinde müyesser olan birçok ihtirâ'ât¹¹⁰⁰ ile isbâtı --- İhtirâ'ât-ı mezkûrenin sath-ı 'umûmiye ve ma'îşet-i beytiye ve sanâyi'-i harbiye ve sulhiye üzerine te'sîri --- [İnsaniyet için ilim ne yapmıştır?] su'âline cevap.

Draper mevâdd-ı mezkûreyi bast ve temhîde girişerek diyor ki:

Avrupa'nın Protestanlık intişârı zamanındaki hali Roma Hıristiyanlığının umûr-ı medeniyece ne yapabildiğini bize gösterdi. Amerika'nın ahvâl-i mu'âsırası dahî bu bâbda 'ulûmun ne yapabileceğini göstermektedir. /298/ On yedinci asr-ı miladisi zarfında Atlas denizinin Amerika sevâhili üzerinde seyrek serpilmiş bir miktar Avrupalı ahâli görüldü. [Ternev] arazisinin balıkçılığı menâfi'i meclûb olan bir miktar Fransızların [St. Loren] nehrinin şimâl tarafında küçük bir

¹¹⁰⁰ Keşifler.

müsta‘mereleri¹¹⁰¹ var idi. Elyevm hükûmât-ı mütevessita mevâki‘inde dahî bir miktar İngiliz ve Hollandaz ve İsveçliler [Yeni İngiltere] tesmiye ettikleri sevâhilde sâkin idiler. [Karolin]lerde de bir miktar Fransız Protestanları bulunuyorlar idi. Gûyâ dâimî bir gençlik vermek hâssasına mâlik olan bir âb-ı hayât menba‘ı var imiş şöhreti dahî bir miktar İspanyolları [Florid] taraflarına celb etmiş idi. Bunların teşkil ettikleri küçücük köylerin öbür tarafında meçhûletü’l-ahvâl bir kıt‘a’-i vâsi‘a bulunup onun üzerinde birtakım yerli vahşiler cevelân eyliyorlar idi ki Meksika körfezinden St. Loren nehrine kadar bunların mikdâr-ı /299/ ‘umûmîsi yüz seksen bin nüfûsdan ziyâde tahmîn olunamaz idi.

İhtâr edelim ki:

İngilizler Amerika kıtasının keşfinden mukaddemki ahvâlinde bahsettikçe yerlilerin mikdâr-ı nüfûsunu az göstermeyi iltizâm ederler. İngilizlerden mâ‘adâ Amerika’da yerleşmiş olan Avrupalılar dahî ihtimâl sebebini bildikleri halde yine onların târihi bu yoldaki tahrîflerine iştirâk eylerler. Yerli ahâliyi bu vecihle az göstermenin sebebi kendi mağdûr-tîğ-i i‘tisâfâtı olanların mikdârını azaltmak ve bu yüzden müterettib olan mes‘ûliyet-i maneviyeyi de küçültmektir. Hemen her müverrihin lisân-ı mu‘âhezesine düştüğü /300/ ve bilhassa bundan yigirmi beş sene mukaddem Aleksandır Esker nâm bir genç Alman feylesofu tarafından pek vâzih bir sûrette bast ve isbât kılındığı vecihle elyevm Amerika’da asıl yerli ahâlinin adeta bil-külliyeye mahv olmuş bulunması orada Avrupa medeniyetinin en parlak âsârındandır. Meksika körfezinden St. Loren nehrine kadar mevcûd olan ahâlinin yüz seksen binden ibaret bulunduğunu ne ile isbât edeceği muallim Draper’den sorulsa ihticâca sâlih hiçbir delil gösteremez. Hâlbuki ‘ilm-i âsâr-ı ‘atike erbâbı Meksika’da bir medeniyet-i kadîme âsârını bulup meydana çıkararak yalnız orada Mısır’ın hiyerogliflerine müşâbih bir yazı icâdına kadar terakkî /301/ etmiş olan ahâlinin mikdârını Draper’in bütün Amerika-yı şimâlîye ta‘mîm ettiği nüfûsdan sekiz on kat ziyâde tahmîn ederler. Şu ihtârdan maksadımız bazı müdde‘âları isbât gayretiyle Draper’in bazı hakâyık-ı târihiye hâricine dahî çıkmakta olduğu anlatarak kâri’lerimizin uyanık bulunmalarına lüzum göstermektir. Draper sözünde devam ile diyor ki:

Bu yerli ahaliden Avrupalılar haber almışlar idi ki ahaliden hâlî olan bu geniş yerlerde gâyet büyük göller ve [Misisipi] tesmiye ettikleri bir de büyük nehir vardır. Bazıları derler idi ki bu nehir Virjini ülkesinden geçip Atlantik denizine

¹¹⁰¹ Yerleşim, göçmen yerleşimi.

dökülüyor ve bazıları Floridden geçiyor ve birtakımı dahî bahr-i muhît-i ekbere mansab oluyor itikadında bulunurlar idi. Hattâ bazı kimseler bu nehrin Meksika körfezine dayandığı /302/ zannında bulunurlar idi. Avrupa'dan bahr-i muhît Atlası ile ayrılmış olan bu yerde şu muhâcirler cihândan gâib olmuş sayılırlar idi. Zîrâ Atlas denizinin ne büyük fırtınalı bir deniz olduğu ma'lûm olup o zaman bunu aykırılmak için birkaç ay gemi ile gitmek lazım gelir idi. Hal böyle iken şu on dokuzuncu asrın nihâyetinden evvel bu küçücük halkın evlâd ve ensâli dünyanın büyük devletlerinden birisi olmak derecesine varmışlardır. Bunlar bir hey'et-i hükûmât-ı müttehîde teşkîl etmişlerdir ki Atlas ile Ekber denizleri arasında cay-girdir¹¹⁰². Bir milyon asker ile yerli düşmanlarını makhûr etmişler ve denizler üzerinde en çoğu büyük çaplı beş bin topu hâmil olmak üzere yedi yüz gemiye garîb bir donanma vücûda getirmişlerdir. Bunların tonilato isti'âbı yarım milyona garîbtir. Hayât-ı milliyelerini muhâfaza için beş sene zarfında dört milyar dolardan ziyâde masraf edip mu'ayyen müddetleri zarfında icrâ /303/ olunan tahrîr-i nüfûs göstermiştir ki her yigirmi beş senede nüfûs-ı mevcûdeleri iki kat artmıştır. Bu kıyâs ile şu on dokuzuncu asrın sonunda nüfûsun yüz milyona varacağı tahmîn olunabilir.

İhtâr ederiz ki:

Draper'in bu son tahmîni doğru çıkmamıştır. Amerika nüfûsunun artması yalnız tenâsül tarîkiyle vukû' bulmayıp Avrupa'nın her tarafından yüzlerce seneden beri oraya akmakta bulunan nüfûs-ı muhâcirenin bu kalabalığı arttırdığı dahî erbâb-ı vukûfa meçhûl değildir. Şu yoldaki îzâhatımızın nizâ'-ı 'ilm ü dîn nokta'i nazarınca hiçbir ehemmiyeti yok ise de bu sahîfeleri bilâ-ihâtâr yazıverecek olur isek tasdikimize /304/ haml olunur i'tikâdiyla şu ihtârâtı i'tâyâ lüzum görüyoruz. Yine Draper diyor ki:

Müstağrak samet ve sükûn olan bu kıt'a bir saha'-i fa'âliyyete tahavvül etmiştir. Her tarafı insan ve makine gürültüleri dolduruyor. Vaktiyle hadsiz ormanlar halinde bulunan yerlerde şimdi yüzlerce şehir ve kasaba görülüyor. Ticaret pamuk ve tütün ve envâ'i hubûbattan müteşekkil zahâ'ir gibi mahsûlât ile revaçlandırılıyor. Madenler inanılmayacak mekâdir-i cesîmede altın ve demir ve kömür hâsıl eyliyor. Sayıya hesaba sığmaz kenîseler dârü'l-ma'ârifler mektepler bu faaliyet-i maddiyeyi arttıran nüfûz-ı maneviyeye şehâdet ediyorlar. Orada mevcûd olan şimendüferlerin mecmû'u 'umûm avruoa kıt'asındaki

¹¹⁰² Yerleşen, yer tutmuş, yerleşmiş.

şimendüferlerin mecmû'unu geçiyor. 1873 senesinde 'umûm Avrupa şimendüferlerinin mecmû'-i tûlü yüz iki bin kilometre iken Amerika'nın şimendüferleri yüz on üç bin kilometreye bâliğ idi. Bunların birisi koca kıt'ayı bir /305/ baştan bir başa aykırılıyıp iki bahri birleştirmektedir. Fakat dikkatimize şâyeste olan şey yalnız bu netâyic-i maddiyeden ibaret değildir. Manevî ve ictimâ'î olan diğer netâyic bundan ziyâde lâyıık-ı inzâr-ı dikkattir. Zîrâ dört milyon üserâ-yı¹¹⁰³ zenciye nâ'il-i ni'met-i âzâd olmuşlardır.

Deriz ki:

Üserâ-yı zenciye'nin âzâdı bu asrın rub'-ı ahîri içinde vukû'a gelmiş bir vak'a'-i hayriyedir. Bundan dolayı Amerikalılara aferin dememek hiçbir insanîyet-perestin şânı değildir. Lakin bu üserâyı oraya götürenler ve asırlarca müddet bahâyimden¹¹⁰⁴ pek de farkları olmaksızın a'mâl-i şâkkada¹¹⁰⁵ kullananlar ve hattâ hükûmât-ı şimâliyeden bazıları bunların âzâdını talep ettikleri halde bu talebe /306/ muvâfakat etmeyerek silâha sarılanlar ve senelerce müddet bu uğurda cenk edenler kimler idi? Diye su'âl edilir ise acaba cenâb-ı muallim ne cevap verir? Yine sözünde devam ediyor. Diyor ki:

Mehâkim-i 'adliye eğer bir cihete meyl edecek ise mutlaka fukarâ cihetine meyl ediyor idi. Kavânin-i memleketin doğrudan doğruya nazar-ı ehemmiyeti nasb ettiği şey o fukarâyı fakr u zarûretten kurtarıp hâl ve nasîblerini ıslâh etmek ciheti idi.

Deriz ki:

Draper'in bu yoldaki müdâfa'ası mâhir bir avukata yakışamayacak müdâfa'alardandır. Bir cihete meyl edecek olan kavânin ve nizâmât zenginler cihetine meyl eylediği zaman /307/ ne kadar ma'yûb olur ise fakirler cihetine meyl edildiği zaman dahî o kadar mağlûb olur. O kânunlardan intizâr edilen şey hiçbir tarafa meyl etmemektir. Yine sözünde devam ediyor. Diyor ki:

Hüner ve ma'rifetin yolu kâffe'-i mevânî' ve mezâhimden âzâde bırakılmıştır. Zekâvet ve sa'y ve gayret için her şey mümkün olmuştur. Hükûmetin birinci derecedeki memuriyetleri ekseriyâ en küçük familyalardan yetişen zevât tarafından meşgul edilmiştir. Ma'mûr bir yerde ve zengin bir halk içinde dâima vukû'a geldiği vecihle merâtib-i ictimâ'îyece müsâvât eğer mümkün olmamış ise merâtib-i mülkiyece bu müsâvât dâima muhâfaza edilmiştir.

¹¹⁰³ Esirler, köleler.

¹¹⁰⁴ Dört ayaklı hayvanlar.

¹¹⁰⁵ Ağır işler, köle ve mahkûmlara yaptırılan işler.

Deriz ki:

Bu hususta Amerika'nın dünyada yegâne bir hey'et olmadığı isbâta muhtâc değildir. /308/ 'Âlemde her yer İngiltere ve her mevkî' hâssa zâbitliği değildir ki oraya vüsûl için hem asilzâde olmaktan ve hem de mevkî'-i mezkûru işgâle müsâ'id servet-i maddiyeve nâ'il bulunmaktan başka çâre olmasın. Diyor ki:

İhtimâl cevap verilir ki Amerika'nın bu ma'mûriyet-i maddiyesi kendine mahsûs ve emsalsiz bazı ahvâlden dolayıdır. Yani orada ilk işgâl edecek olanların mülkü olmağa hâzır ve mehyâ ülkeler bulunmasından ve bu topraklara ve bunların hâvî oldukları hazinelere mâlikiyet için cesaret ve faaliyetten başka bir şeye lüzum olmamasından dolayıdır.

Deriz ki:

Yalnız bunlardan dolayı değil. Daha pek çok esbâbdan dolayı. Ezcümle Avrupa'dan /309/ oraya hicret edenlerin bir mikdârı hakîkaten efkâr ve inzâr-ı münevvere erbâbından ve bâkîsi dahî Avrupa'da geçinemeyen fukarâ gürûhundan ibaret olup evvelkiler bunları hüsn-i sevke ne kadar kâbil iseler ikinciler dahî onlara o nisbette hüsn-i imtisâl mecburiyetinde bulunmaları gibi birtakım esbâbdan dolayı ki onları burada tafsîl etmek nizâ'-ı 'ilm ü dînden ibaret bulunan mesele'-i asliyeye muvâfık düşmez. Draper ise buna şu yolda cevap veriyor. Diyor ki:

Fakat henüz bâkir olan tenha yerlerden yürüyüp geçen ve ormanların ve nehirlerin ve dağların ve çöllerin mûmâna'atından ürkmeyip mesâ'î-i cesûrânelerini dâima ileriye süren âdemlerin bazı kavâ'id-i esâsiye ile ruhlandırılmış olmaları da /310/ lazım gelmez mi? Amerika-yı şimâlîde istihsâl olunan netâyic ile bir de İspanyolların Meksika ve Peruda istihsâl ettikleri netâyici mukâyese edelim: Bunlar girdikleri yerlerde (Meksika'da demek olacak) bir medeniyet-i kadîme bulup mahv etmişler idi ki bu medeniyet-i kadîme bazı cihetlerce İspanyolların medeniyet-i kadîmelerine fâ'ik¹¹⁰⁶ idi. Zîrâ barut ve demir isti'mâli üzerine mübtenî olmayıp ne at ve ne öküz ve ne de sabanları bulunmadığı halde çiftçilik esâsı üzerine mübtenî bir medeniyet idi. İspanyollar açılmış bir toprak bulmuşlar idi. Önlerinde hiçbir mâni' yok idi. Yerlilere müte'allik ne var ise tahrîb ve mahv etmişler idi. Bu biçârelerden milyonlarca nüfûs onların mezâlimiyle mahv olmuşlardır. Asırlarca zamandan beri sulh ve ma'mûriyet içinde ve kendi mizâçlarına muvâfık kavânin altında yaşaya gelmiş olan milletler fetret belyesine

¹¹⁰⁶ Üstün.

dûcâr olmuşlar idi. Orada İspanyollar dahî bilâhere birtakım zünûn-ı bâtılâ'-i ma'yûbeye dûcâr olarak emlâk /311/ ve emvâlin bir büyük kısmı Roma kilisesinin yed-i iğtisâbına geçmiştir.

Deriz ki:

Anlaşıldı ya? Bu adamın derdi Roma kenîsesidir. Bundaki hakkını bin defa tasdîk ettiğimiz gibi bin defa daha tasdîk ederiz. Fakat bu fikrısında dahî bazı nukâtı ihtârsız geçemeyiz. İspanyolların mahv ettiği yerleri milyonlarla tahmîn ediyor. Şimâl Amerikanlarının mahv ettikleri yerlileri ise yüz seksen bin diye tahmîn ediyor idi. Hele biz Müslümanlar İspanyolların Meksika medeniyetini takdîr edemeyerek mahv etmiş bulunmalarına hiç şaşmayız. Kendi memleketlerini altı yedi yüz senelik mesâ'î-i 'ilmiye ve sanâ'îye /312/ ile cihânın en güzide bir ma'mûresi hâline koymuş bulunan Arapların fezâ'il-i medeniyesini takdîr edemeyip mahv eden İspanyollar tâ Meksika'daki medeniyet-i hieroglifiyeyi mi takdîr edecekler idi? Onların çektikleri belâ-yı tedennî ve harâbî irtikâb ettikleri cinâyâtın cezâ-yı sezâsıdır. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Ben bu misâli Amerika târihinden intihâb edip aldım. Avrupa târihinin bu yolda tedârik edebileceği emsâl-i sâ'ireye tercîh ettim. Zîrâ her mûmâna'âttan âzâde olan bir halkın faâliyetini bu misâl daha iyi gösterir. 'Ulûmun terakkiyât-ı medeniyeye sûret-i te'sîr ve onun netâyicini mukayeseye girişimizden evvel 'ulûmun Avrupa'ya nasıl girdiğini muhtasaran hikâyeye edeceğim. Ehl-i salîb birkaç sene müddet Roma'ya birçok paralar yağdırmakla kalmayıp papaların /313/ nüfûz ve kuvvetini tehlikeli bir dereceye kadar da vardırırmışlar idi. Birisi rûhânî ve diğeri cismânî olmak üzere o zaman Avrupa'yı idare etmekte bulunan iki türlü hükûmetten birincisi yani hükûmet-i rûhânîye asıl hâkim olarak diğeri yani hükûmet-i cismânîye onun mahkûmu olmuş idi. Her taraftan her nev'î vesâ'il ile para denilen şey yalnız İtalya'ya akıyor idi. Her memleketin kendi hükûmet-i mahalliye ve cismânîyesinin vâridâtı pek azalmış idi. 1300 sene'-i miladiyesinde Fransa kralı Philip Lobil kendi ülkesinin bu vecihle soyulmasını men' etmek istedi. Müsâ'ade'-i mahsûsa olmadıkça mülkünden hârice altın ve gümüş ihrâcını taht-ı memnû'iyete alıp kenîseye müte'allik emlâkın dahî vergi vermesini emretti. Bu hareket Papalık makamının menâfi'ine dokunarak kral aforoz edildi. O dahî papa olan Sekizinci Bonifaç'ı itikâdsızlık ve dinsizlik ile ithâm edip bir meclis-i 'umûmî'-i rehâbîn tarafından muhâkemesini talep etti. /314/ Bazı emîn âdemlerini

İtalya'ya gönderip papayı Anani sarayında yakaladılar. O kadar muâmele'-i şedîde ile ki birkaç gün zarfında papa vefât etti. Yerine kâ'im olan Onbirinci Bonifaç dahî mesmûmen¹¹⁰⁷ ona peyrev¹¹⁰⁸ oldu. Fransa kralı Papalık makamının artık birkaç familyaya münhasır kalıp bütün Avrupa'nın bunlar tarafından soyulmasına ve Roma'da Fransa nüfûzunun pâmâl edilmesine meydan kalmamak için bu makamın ıslâhına karar verdi. Kardinaler ile uyuşarak bir Fransız arşevkini Beşinci Klemans nâmıyla Papalık makamına intihâb ettirdi. Biraz sonra da Papalık makamı Fransa'da kâ'in Avignon şehrine nakl olunarak Nasrâniyet 'âleminin merkez-i 'umûmîsi olmak sıfatı Roma'dan nez' olundu.

İhtar ederiz ki:

Bu îzâhat bâb-ı sâbıkta Papalık makamının Avignon'a nakl edilmesinin esbâbını /315/ muvazzıhtır. Sözü'n arasını kesmeksizin Draper diyor ki:

Papalık makamının tekrar Roma'ya intikâli için yetmiş sene geçmek lazım geldi. Bu makamın İtalya şibh-i cezîresinden¹¹⁰⁹ gaybûbeti orada bunca asırlardan beri peydâ olmuş bulunan Papalık nüfûzunu azaltmış idi. Papalar İtalya'dan gaybûbet eder etmez orada terakkiyât-ı zihniye ve ticâriye baş gösterdi. Hâlbuki diğer bazı esbâb dahî bu teyakkuza yardım etmiş idiler. Ezcümle muhârebât-ı salîbiyenin netâyici ki netâyic-i mezkûre bütün 'âlem-i Nasrâniyette evvelki ta'assubu gevşeltmiş idi. Zîrâ bunca âsâr-ı mu'cizkârânedan kat'-ı nazar arz-ı mukaddese yine Müslümanlar elinde kalmış idi. Bu muhârebeden avdet eden binlerce Hıristiyan cengâverleri orada buldukları düşmanı 'azîmetlerinden evvel kenîsenin ta'rîf ettikleri sûrette bulmadıklarını ve bilakis gâyet kahraman ve nazik ve 'âdil bulduklarını itiraf eyliyorlar idi. /316/

Deriz ki:

Ehl-i salîb bu muhârebeye gitmezden evvel ahvâl-i İslâmiyeyi kenîsenin onlara ne yolda anlattığını Fransız hak nüvisân erbâb-ı kaleminden Kont dö Kastro [İslâm] sernâmesiyle geçen sene neşrettiği bir eser-i nefisde meydana koymuştur. [Mahum] yani gûyâ nâm-ı celîl-i peygamberinin müsemması altından gümüşten envâ'î ahcâr-ı zû-kıymetten müteşekkil bir sanem¹¹¹⁰ olup Müslümanlık demek buna 'arz-ı perestişden¹¹¹¹ ibaret olduğu ve Müslümanların Nasârâ kanını içtiği tarzında birtakım acâyip ve garâ'ib ki

¹¹⁰⁷ Zehirlenerek.

¹¹⁰⁸ Ardı sıra giden, izinden giden, uyan.

¹¹⁰⁹ Yarımada.

¹¹¹⁰ Put, heykel.

¹¹¹¹ Tapınmak.

elyevm okuyan Müslümanları güldüreceğine mukâbil Avrupalıların erbâb-ı insâf olanlarını bit-tabî' /317/ ziyâdesiyle kızdırmaktadır. Muhib ve fâzıl vefâ-şi'ârım Mahmud Esad Efendi Hazretleri bu kitabın muhteviyâtından kâri'n-i İslâmiyeyi haberdâr buyuracaklarını va'd etmişler idi. O kerîmin bu va'dinde hulf¹¹¹² etmeyeceği kat'iyen meczûm-i muhibbânemdir. Yine Draper diyor ki:

Fransa'nın cenûb taraflarındaki memleketlerde [romantik edebiyat] yani Latineden mâ'adâ her kavmin lisânıyla yazılmağa başlayan edebiyat zevki bit-tedrîc ta'ammüm ederek [turabadur] denilen ayak şu'arâsı bu yolda tertîb ettikleri iş'ârı şehir ve kasaba ve köylere gidip okuyorlar idi. Bunlar dâima cenge ve aşka dâ'ir şiir söylemeyip bazen papaların öyle ikâ' olunan i'tisâfâtından ve ezcümle Lankedok katliamı gibi şeylerden ve papazların hırs-ı şehvânilerinden de bahs ediyorlar idi. Şövalyelik fikir ve gayreti İspanya'daki Araplardan /318/ gelmiş olup bu fikr-i gayretle beraber bir zaman Avrupa'ya o nizâmât-ı cedîde ve haseneyi verdirecek olan nâmûs ve gayret-i 'âlicenâbâne ihtisâsâtı da yüreklere girmiş idi.

İhtar ederiz ki:

Yakın vakte kadar Avrupaca hemen herkes şövalyelik denilen şeyi Avrupa'da doğmuş zannederler idi. Hattâ ehl-i salîb Kudüs-i Şerîf taraflarına giderek Eyyûbiler ile muhârebe ettikleri zaman bilhassa Selahaddin Eyyubi'nin üserâya hürmet ve teslîm-i silâh eden düşmanı katilden mücânebet¹¹¹³ ve verdiği va'adde vefâ ve sadâkat gibi âsâr-ı merdâne ve kahramânânesini pek beğenen şövalye sinorları onu da kendileri gibi şövalye 'add etmeye lâayık bulmuşlar idi. Lâkin bu hülyâlar sonraları /319/ tashîh edildiler. Gerek İspanya ve Afrika'daki Arapların ve gerek Mısır ve Suriye'deki ehl-i İslâm'ın adeta cümlesinde 'ulüvv-i ahlâk kahramanlık derecesinde olduğu meydana çıkınca şövalyelik denilen şey Avrupa'da doğmuş olmadığını ve belki İspanya Müslüman kahramanlarının tavr-ı mücâhidânelerinden sirâyetle husûle geldiğini erbâb-ı tetebbu' meydana koydular. Adeta [şövalye] kelimesinin manâsı dîn yolunda cihâd ve cidâle vakf-ı hayât etmek demek ise de bu hizmetin derkâr olan kudsiyetine mebnî mücâhidîne lâayık olan 'iffet ve istikâmet ve her gûne rezâ'ilden mücânebet dahî bu hükümde dâhildir. Bir şövalye için dilden ve elden ve belden sudûr edebilecek /320/ şenâyi'in kâffesi eşid memnû'iyet ile memnû' olup bu misillü rezâ'il ve şenâyi' asla

¹¹¹² Ahdinde durmamak.

¹¹¹³ Sakınma, çekinme.

‘afv edilemeyecek muharremâttandır. Bu yoldaki hasâ’il¹¹¹⁴ o zamanlar köylüden prenlere ve papaz çırağından papaya kadar hiç kimsede yok iken bunlar arasında şövalyeliğin kendi kendisine tevellüd etmiş olması müsteb‘idât-ı sahîhadandır¹¹¹⁵. Nasıl ki Müslümanları bu yolda ilk taklîd edenler vâkı‘â gereği gibi taklîde muvaffak olarak hâl ve şânlarında âsâr-ı salâh göstermişler ise de çok vakit geçmeyip bunlar dahî i‘tisâfât ve şenâyi‘ husûsunda sâ‘ir sınıflarla rekabete çıkmışlardır. Ol kadar ki birçok tarîklere munkasım olan şövalyeler min-cihetin¹¹¹⁶ papazların sıfat-ı rûhâniyesine /321/ bil-iştirâk ve min-cihetin uhrâ mükemmelen müsellaah eşkiyâ orduları hâline girerek hattâ bunların bazılarını izâle için ordular sevkiyle muhârebâta kadar lüzum görülmüştür. İşte Draper’in [şövalyelik fikir ve gayreti İspanya’daki Araplardan gelmiş] diye çend kelimededen ibaret bir cümle ile haber verdiği mesele bu kadar vâsi‘ bir meseledir ki bi-hakkın bast ve temhîdi için bâblar doldurmak icab eder. Amma bize tafsilâtın o derecesi lazım olmadığından sözü Draper’e bırakıyoruz. Diyor ki:

Papalık makamının Avignon’dan Roma’ya ‘avdeti İtalya şibh-i ceziresi üzerinde evvelki nüfûzunu ona i‘âde etmedi. Müddet-i gaybûbeti üzerinden iki kuşaktan ziyâde zaman geçmiş ve o zaman zarfında /322/ hâsıl olan terakkiyât-ı zihniye evvelki kuvvet-i keyfiyeye mümâna‘at ikâ‘ına başlamış idi. Papalık makamının bu ‘avdeti evvelki gibi bütün dünyanın sâhib-i müstakili olmak için değil idi. Belki kendi dâ‘iresi dâhilinde [rafz-ı şarkî] denilen ‘azîm bir inkılâba uğramak için idi.

İhtâr ediverelim ki:

[Rafz-ı şarkî] denilen şey şark tarafının rum Ortodoks Hıristiyanlarının Papalık makamından ayrılıp merkezî İstanbul olmak üzere başlı başına bir patriklik teşkil etmeleridir. Draper diyor ki:

Bu münâza‘âttan üç papa husûle geldi. Üçü dahî ‘umûm Hıristiyanlar üzerine kendi hükmünü yürütmek dâ‘iyesinde bulunduğundan üçü de birbirini afarozluyorlar idi. Bu hâlden dolayı Avrupa’da ‘umûmî bir hiss-i nefret peydâ oldu. /323/ Her taraftan meydana konulan i‘tisâfât-ı ma‘yûbeye bir nihâyet verilmek ‘azmi meydana çıktı. Bu yoldaki i‘tisâfât-ı rezîlâne meydanda iken Papalık makamına yeryüzünde vekâlet-i ilâhiye makamı nazarıyla bakmak ve kendilerini ictihâdlarında lâ-yuhtî diye tanımak nasıl kâbil olabilir idi? Papaz takımının bile efkâr-ı münevvere erbâbı meyânında peydâ olan ‘azm ü cezm bir

¹¹¹⁴ Hasletler, huylar.

¹¹¹⁵ İhtimalden uzak sayılan, gerçekten uzak.

¹¹¹⁶ Bir bakıma.

meclis-i ‘umûmî’-i ruhâbîn davet ederek ve bu meclis bir parlamento sıfatıyla ‘ale’-d-devâm ‘akd-i ictimâ’ eyleyerek onun mukarrerâtını mevki’-i icrâyâ koymak hak ve vazifesinin dahî papaya ihâlesinden ibaret idi. Avrupa’nın tâli’i¹¹¹⁷ yok imiş ki bu ‘azm ü niyet semeresiz kaldı. Eğer bu emel husûle gelmiş olsa idi Protestanlık zuhûr ve intişârdan men’ olunarak ve bilâhere Protestanlık mezâhib-i muhtelifesi arasında da muhâlefetler ve mübâyetler zuhûruna hiç meydan kalmayarak hattâ elyevm ilim ile dîn arasındaki nizâ’ dahî bertaraf edilmiş olur idi. Vâ esefâ ki bu maksadla Kostans ve Bal şehirlerinde ictimâ’ eden /324/ meclisler İtalyanların ribka’-i¹¹¹⁸ tahakkümünü Avrupa’nın boynundan kaldıramadılar. Bu netîce’-i mes’ûdeyi istihsâl edemediler.

Deriz ki:

Şu fikranın bir ciheti bizim için gâyet mühimdir. O da tahayyül edilen parlamento husûle gelse idi ilim ile dîn arasındaki nizâ’ın dahî bertaraf olacağı kaziyesidir. İşte burada Draper doğrudan doğruya ve açıktan açığa itiraf ediyor ki şu koca kitabı dolduran münâza’a ‘ulûm ile ‘ale’l-ıtlâk [dîn] arasında değildir. Belki ‘ulûm ile [Katoliklik] arasındadır. Vâkı’â birçok yerlerdeki muhâkemâtı bu hakîkati zaten meydana koymakta idi. Öyle ya [‘ulûm] /325/ denilen şey eski zamanın putperestlikten ibaret bulunan edyânına ve hattâ Nasrâniyetin ilk üç yüz sene zarfındaki sûretine ve ondan sonra Protestanlığa ve bizim bin yerde isbat etmiş olduğumuz vecihle hiçbir zaman İslâmiyete mugâyir ve munâzi’ olmaz ise kala kala muhâlif ve menâzi’ olmak üzere yalnız bir Katoliklik kalmak tabî’idir. Hattâ bu münâza’ada bile asıl hücum ‘ulûm tarafından gelmiyor. Katoliklik tarafından geliyor. ‘Ulûmun keşfettiği hakâyıkı Katoliklik kendi menâfi’ ve iğrâzına mugâyir buluyor da inkâr ve men’ine kalkışıyor. Bu hâlde ‘ulûm bir hakk-ı müdâfa’aya nâil oluyor. Kendi keşfiyatının doğruluğunu muhâfazadan mâ’adâ her Katoliklik /326/ mesânidinin¹¹¹⁹ yanlışlığını da isbata girişiyor. Hattâ bu gayret ile Katoliklerin tasvîr ettikleri ulûhiyeti bile inkâra kadar varıyor. İmdi genç mütefenninlerimiz kemâl-i ‘akıl ve hikmet ile bu meseleyi pişgâh-ı temyîze almalıdırlar. Bir mezhebin ‘ulûma muhâlefeti var imiş diye kendi hikmet-i İslâmiyelerini ma’âzallâhu Teâlâ rahne-dâr¹¹²⁰ etmeğe ‘ulüvv-i cenâbları ve hamît-i

¹¹¹⁷ Kısmet, kader, baht.

¹¹¹⁸ Hayvan bağlanan ip, yular.

¹¹¹⁹ Rütbeleri dereceler.

¹¹²⁰ Eksik olan, zarara uğramış.

mukaddeseleri asla rıza göstermemelidir. Sözün alt tarafında yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Katoliklik dûçâr-ı za'af olmağa başladı. O zamana kadar bu mezhebin zihinler ve fikirler üzerinde icrâ ettiği tazyîki herkes silkip atmağa başlamış olmasına mütenâsiben zekâ-yı beşer dahî inbisâta¹¹²¹ başlamış idi. Araplar pamuk ile ve paçavra /327/ ile kâğıt yapmak sanatını îcâd etmişler idi. Venedikliler dahî Çin'den matbaacılık sanatını getirmişler idi. Bu sanatların birincisi ikincisinin tatbîkâtı için lazım idi. Bu dakikadan bede' ile insanlar meyânında te'âtî'-i efkâr başlayıp bir daha ona mümâna'at kâbil olamadı. O zamana kadar neşr-i efkâr emri i ehemî Katolikliğin yed-i inhisârında bulunmakta iken matbaacılığın îcâdı bu inhisâr aleyhine bir sadme'-i şedîde yerine geçti. Katoliklik nokta'-i merkeziyesinden yani Roma'dan evâmir-i matlûbe bütün memleketlerin papazlarına teblîğ olunuyor idi. Bu emirleri mahsûs tatarlar götürüyorlar ve vardıkları yerlerde evâmir-i mezkûre kenîselerin kürsülerinden halkın ezhânı üzerine iniyorlar idi. Bu inhisâr ve ondan neş'et eyleyen nüfûz-ı muhayyire matbaanın îcâdıyla berbâd edildi. Kenîselerdeki kürsüler yerine gazeteler kâ'im oldu. Lakin Katoliklik bu mücadelede dahî gücü yettiği kadar uğraşmaksızın teslîm-i mağlûbiyet etmedi. Yeni sanatın /328/ nüfûzu nerelere kadar varacağı anlaşılır anlaşılmaz bunun tatbîkâtı tahdîd edilmeye kıyâm olundu. Bilhassa dîn kitaplarınının tab' ve neşri bir teftîş ve mu'âyeneye mevkûf kılındı. 1501 senesinde papa Altıncı Aleksandır tarafından Katolik mezhebine muhâlif kitap tab' eden matbaacılar aleyhine 'umûmî bir aforoz neşredildi. 1515 senesinde Lateranda ictimâ' eden ruhâbîn meclisi kenîse tarafından tasdîk olunmaksızın dîn kitabı neşredenler aleyhine bu afarozu tasdîk ettikten mâ'adâ bir de cezâ-yı nakdî zamm eyledi. Efkâr-ı hikemiyenin Katolikliğe hücumundan pek ziyâde havf olunuyor idi. Lakin cehl-i 'umûmîyi muhâfaza 'azminde bulunanların bu gayreti semeresiz kaldı. Beyne'l-beşer âsâr-ı zekâ'iyenin tarîk-i te'âtîsi te'mîn olunmuş idi. Dünyanın etrâf-ı ba'idesini matbû'ât-ı mevkûte birbirine rabt eyliyor idi. Kırâ'at-ı matbû'ât bir meşgûliyet-i 'umûmiye sûretini aldı. Bundan evvel ise kitap mütâla'ası pek ma'dûd ve mahdûd insanlara /329/ mahsus idi. Kâğıt ve matbaacılığın îcâdı gibi pusulanın îcâdı dahî maddî ve manevî netâyic-i mühimme intâc eyledi. Hind ticareti emrinde Venedikliler ile Cenovalılar arasındaki rekabet

¹¹²¹ Genişleme, açılma, ferahlama.

sebebiyle en evvel Amerika keşf olunup ondan sonra Vaskö dö Gama Afrika kıtasının ve Macellan Kürre'-i Arz'ın etrafını dolaştı. Macellan'ın seyahati hakkında tahattur etmeliyiz ki bu seyahat nev'-i beşerin en büyük muvaffakiyatından ma'düddur. Zîrâ Katolik mezhebi dünyayı dümdüz 'adederek cenneti semâda ve cehennemi yer altında olmak üzere i'lân eder idi. İctihâd ve emirleri gayr-i kâbil-i itirâz olan âbâ'-i kenîsâiye Arz'ın küriyeti faraziyesine karşı berâhîn-i dîniye ikâme etmişler idi. Macellan'ın seyahati bu meseleyi kat'iyen hâl etti. Kenîsenin hatası meydana çıktı. Hâlbuki bu üç seyahât-i mühimmenin netâyic-i 'azîmesi o zamana kadar zanniyât-ı coğrafiyenin bu vecihle tashîhinden de ibaret kalmadı. Kristof Kolomb ve Gama ve Macellan'ın efkâr ve mütâla'âtı Avrupa-yı /330/ garbînin her tarafına münteşir oldu. O zamana kadar Papalık makamına itaat halkın efkârına yerleşmiş olup halk kendileri için değil papalar için yaratılmışlar demek idi. Bu kâ'idenin en büyük te'sîr-i maddîsi muhârebât-ı salîbiyede görülmüş idi. Kendileri için hiçbir faidesi olmayacağı derkâr bulunan bu muhârebede yalnız Papalık menâfi'i için binlerce âdem helâk olmuş idi. Zîrâ tecrübe isbat etmiş idi ki bu teşebbüste yalnız papalar kardinaller ve sâ'ir Roma rü'esâ-yı dîniyesiyle bir de Venedikli gemi eshâbı mütemetti' ve müstefid olmuşlardır. Ancak Meksika ve Peru'nun hazineleri her kimde cür'et ve cesaret var ise onlar arasında taksîm olunacağı anlaşılınca Avrupa'nın faâliyeti birden bire değişti. Korteş ve Pizar gibi keşşâfların menâkibi her tarafta şevk ile istimâ' olunup evhâm-ı hırısıyaniyeye bedel teşebbüsât-ı bahriye hevesleri meydana çıktı. O zamana kadar herkes kendi mensûb olduğu derebeyi ile bir de kenîsenin papazı için çalışmakta iken ba'demâ insanlar /331/ kendi semere'-i sa'y ve gayretlerinden kendileri de müstefid olmak lüzumunu anladılar. Menâfi'-i şahsiye şu esâs üzerine mübtenîdir ki insanlar evvel be-evvel kendi nef' ve sa'âdetlerini düşünerek o hususta teşebbüs edecekleri mesâ'îyi kendileri ta'yîn ederler. Bu kaide ile tarîk-i terakkîde herkes ebnâ-yı cinsi ile rakabete çıkar. Zaten hâyât demek sâhib-i hâyâtın müsta'id olduğu faâliyet âsârını göstermektir. Avrupa'nın nice asırlardan beri alışmış olduğu hâl-i vukûf ve meskenetten çıkması o vukûf ve meskeneti icab ettiren asilzâdegân ve kenîse tahakkümâtından kendini kurtarması demek idi. On dördüncü ve on beşinci asırlar zarfında bu meskenetin arttıkça artan tazyîkâtı zaten bu mücadele gününün takrîbini gösteriyor idi. Bugün 1517 senesinde geldi. Menâfi'-i şahsiye gayreti mu'annid

bir Alman papazında teecessüm etti. O zaman bu gayretin bir gayret-i dîniye sûretinde yani Protestanlığın zuhûru tarzında meydana çıkması lazım idi. En evvel ‘afv ve gufrân ahz ve i’tâsı /332/ gibi ehemmiyeti az olan şeyde çarhalaşmaya başlandı. Amma biraz sonra asıl hangi fikir için uğraşılıyor ise o fikir meydana çıktı. Martin Luther teşrîfât-ı kenisâiyece kendisinin fevkinde bulunanların fikir ve itikadlarına ittibâ‘ mecburiyetinde devam etmek istemedi. Tevratları kendi anladığı gibi şerh ve te’vîl hakkına mâlik olduğunu isbat etti. Bâdi’-i emirde Roma bu papaz Luther’i ‘âdî bir papaz ve itâatten çıkmış mücadeleci bir âdem diye telakkî etti. Eğer yakası Engisizyonun eline geçse idi derhal işi bitirilir idi. Fakat mücadele uzandıkça görüldü ki Martin Luther yalnız değildir. Onun kadar cür’etli binlerce âdem onun imdâdına geliyorlar idi. Mûma ileyh yazdıkça ve va‘az ve nasihat ettikçe onun îrâd eylediği burhânları o binlerce âdemleri dahî kılıçları kuvvetiyle te’yîd eyliyorlar idi.

İhtâr ederiz ki:

Bu yoldaki tafsilât şu kitabın /333/ birçok yerlerinde tekrar etmiş olduğundan bunların burada bir daha tekrarına lüzum olmadığı derkâr ise de bu tafsilât-ı beyhûdeyi tayy ve ihrâc etmemekte bizim için bir sebep vardır. O sebep ise şu hakîkati bir daha kâri’lerimize ihtâr ve tefhîm etmekten ibarettir ki: Draper’in bu kitabına [Nizâ‘ı ‘ilm ü dîn] demek adeta bir yanlış tesmiyedir. Buna [Katoliklik aleyhine yeni bir hücum] demesi daha lâyıktır. Zîrâ maksad-ı aslî ve esâsiyesi binlerce sene zarfında Papalık makamının bütün dünyaya şümûl peydâ etmiş olan ve şimdilerde maddiyet ve fi‘liyet sûretinden çıkıp yalnız manevî bir sûretten ibaret kalmış olan tahakkümünü o sûret-i maneviyesi dâhilinde dahî tahrîb /334/ eylemekten ibarettir. Bizim hikmet-i İslâmiyemiz nokta’-i nazarına gelince Papalık makamıyla bizim hiçbir alışverişimiz yoktur. Fakat biz bu nizâ‘ ve cidâlden şu vecihle istifâde ararız ki: ‘Ulûmun terakkiyâtı gayret-i ‘âlicenâbânesiyle mütehassis olan genç mütefenninlerimiz Avrupa’da mütefenninler nezdinde dîn denilen şeye ‘ale’l-ıtlâk bir husûmet gösterilmesi binlerce senelik esbâb-ı târihiyeye müstenid olduğu halde bizim İslâmiyet’imiz ‘âlemince bu esbâb mevcûd olmadığı gibi esbâb-ı mezkûrenin icab ettiği husûmet dahî mevcûd olmamak iktizâ edeceği bilinmelidir. Bu husûmet emrinde Avrupa erbâb-ı ‘ulûmunu taklîdimizden bizim için ne maddî ve ne de manevî hiçbir menfaat /335/ yoktur. Bilakis mazarrat vardır. Şöyle ki: Hamden sonra şükran bütün memâlik-i İslâmiyede medâris-i

şerîfe müştâkîn-i ‘ulûm ile mâlâmâl¹¹²² olup hakâyık-ı İslâmiyeyi bu zevât-ı hamîyyet-simât¹¹²³ kendileri öğrendikleri gibi bütün Ümmet-i Muhammed’e dahî lâ-yunkatı‘ tefhîm ettiklerinden bizde bazı mütefelsifler¹¹²⁴ ‘ulûm ile dîni birbirine muhâlif ve bunlar arasında sulh kabul etmez bir nizâ‘ mevcûddur diye gösterecek olurlar ise İslâm’ın sem‘-i dikkatini kendilerinin lehine asla kat‘ân celb edemezler. Ümmet-i Muhammed bunlara [öyle ise siz dîn-i hakk ne olduğunu öğrenememiş olduğunuz gibi ilim ne olduğunu dahî anlayamamışsınız] diye onların ilkâ’âtını kat‘iyen redd ederler. Bu reddiyelerinde bilâ-şübhe /336/ hak dahî kazanırlar. Öyle ya! Avrupalılar nezdinde dîn denilen şey bizde bu kelimeden maksûd olan manâya kat‘iyen mutâbık değildir. Hâlbuki onların kavânîn-i tabî‘iye ve riyâziyeden Vâcib Teâlâ ve Tekaddes Hazretlerine karşı istiğnâ netîcesini istintâc için serd-i mukaddemât etmelerinden ibaret bulunan şey dahî bizim [‘ilim] kelimesinden maksûdumuz olan manâya muvâfık düşmez. Bizce ilim hakâyık-ı eşyâya mümkün olduğu kadar vukûfdan ibarettir. Hakâyık-ı eşyâ bilindiği kadar Hakk dahî bilinmek tabî‘îdir. Hakâyık-ı eşyâdan bâtıllar istintâcına çalışmak ise felsefe değil tefelsüfdür. Bu tefelsüf dahî şimdiki bazı Avrupalıların /337/ kendi îcâdları değildir. Onların ıstîlâhınca [sofizm] ve bizim tabirimizce [sofistâ’iyenin safsatası] diye kudemâ-yı yunâniye zamanından beri mevcûddur. Şu kadar ki bu fırka ne kudemânın putperestlik aka’idine ve ne de bizim aka’id-i İslâmiyemize karşı asla büyümemiş ve dâima bir şerzime-i kalîle menzelesinde kalmış idi. Yalnız Hıristiyanlığı ve onun da bilhassa Katolik mezhebini pek za‘îf bulduğu için onlara karşı büyüdükçe büyümüş ve adeta bütün Avrupa ve Amerika erbâb-ı ‘ulûmunu istilâ etmek derecesine yaklaşmıştır. İşte kelâmı yine Draper’e terk ediyoruz. Diyor ki: /338/

Luther aleyhinde iltizâm olunan şedâ’id o kadar ileriye götürüldü ki adeta gülünç olmak mertebesine vardı. Pederinin sulb-i sahîh oğlu olmayıp belki vâlidesini baştan çıkarmış olan bir şeytanın sulbünden doğduğunu ve kendi vicdanına karşı on sene mücâhededen sonra dinsizliğe saptığını ve bekâ-yı rûhu inkâr ederek kütüb-i semâviyeyi tahkîr ettiğini ve kendi neşr etmekte bulunduğu akâ’ide bile inanmadığını ve St. Jakın¹¹²⁵ kitabına [sahtedir] dediğini neşr ediyorlar idi. Hattâ şu Protestanlık denilen şey bile Luther’in kendi îcâdı olmayıp nücûmun bir iktizâsı idiği hükm olunuyor idi. Roma’nın bu hataları Protestanlığın zuhûrunu

¹¹²² Çok dolu, dopdolu.

¹¹²³ Hamiyetli, şerefli.

¹¹²⁴ Filozoflaşanlar, felsefe yapanlar.

¹¹²⁵ İngilizce orijinal metinde; St. James.

serî' u' z-zevâl¹¹²⁶ bir hâdise olmak üzere telakkîden neş'et ediyor idi. Çarçabuk anlayamadı ki bu hâl iki asırdan beri yevmen fe-yevmen Avrupa'da kuvvetini arttırmakta bulunan bir fikr-i necâtın mukaddime'-i zuhûrudur. Bunun için başka bir sebep olmasa bile ortada üç papa bulunup bunların üçüne dahî nev'-i beşerin itâat mecburiyetinde /339/ bulunması insanları bir düşünceye ve o düşünceden bir netîce istintâcına sevk etmeye kâfîdir. Bu sûretle zuhûra gelen uzun ve kanlı muhârebât Vestfalya mu'âhede'-i sulhiyesiyle hitâm buldu. O zaman anlaşıldı ki Avrupa'nın şimâl ve vasat tarafları papanın rebika'-i maneviyesinden çıkmış ve ba'demâ insan olmak haysiyetiyle kendi kendilerini düşünmek hak ve salâhiyetini kazanmıştır. Fakat bu hak ve salâhiyet yalnız Katolikliği sarsmakla kalmadı. Bu teceddüdâtın en meşhur vâzî'larından birisi olan Erasmus diğer rüfekâsından ayrıldığı gibi böyle birbirinden ayrılmak seyyi'esi ötekilerinde dahî görüldü.

İhtar edelim ki:

[Erasmus] dediği âdem 1467 sene'-i miladiyesinde Hollanda'nın Rotterdam şehrinde doğmuş bir feylesofdur. Yetmiş sene mu'ammer olarak 1536 sene'-i miladiyesinde vefât etmiştir. /340/ [Latin Voltaire] diye 'inde'l-müte'ahhirîn şöhretini muhâfaza eden bu âdem her şeye itirâz ile uğraşır idi. [Kollok] yani [muhâverât] namıyla mevcûd olan makalelerinde Hıristiyanlığın yalnız Katolik mezhebine değil Protestanlığı vasfa çalışanların gayret-i Nasrâniyelerine de şiddetli itirâzlar memlûdur. Bir de [Elüj dö lafoli] yani [Divâneliğin medhi] namında bir eseri vardır ki bunda serd ettiği felsefiyât dahî 'akl-ı beşerin iyi gördüğü şeylerin kâffesini fena göstermek gayret-i muzırrası üzerine mübtenîdir. Amma bu mazarratlar Hıristiyanlığa göredir. Bize göre bunlar mazarrat değil 'ayn-ı menfaat 'add olunurlar. Çünkü [Protestanlığın zuhûru!...] diye Draper'in mukaddime'-i /341/ kitabından beri her fırsat düştükçe ve düşmedikçe burnumuza tıkmakta dakika fevt etmediği hadiseyi nev'-i beşer için bir necât-ı sahîh zannedenler var ise öyle olmadığını işte bu Erasmus ve sâ'ir o gibi erbâb-ı muhâlefetin mücâdeleleri bize isbat edecektir. Bunlar gûyâ 'ulûma düşman değil imişler gibi gösterilmeye çalışıldığı halde onların dahî 'ulûma dost olmadıkları bu mücâdelelerinden anlaşılacaktır. İşte Draper dahî bu ahvâli velev ki bin-nisbe pek muhtasar olsun hikâye ediyor. Diyor ki:

Gerek Erasmus ve gerek o halde bulunanlar çok geçmeksizin görmüşler anlamışlar idi ki Protestanlığı vaz' edenler dahî 'ulûmun düşmanlarıdır.

¹¹²⁶ Çabuk kaybolan, süreksiz.

Binâenaleyh bu adamlar gayret-i dîniyeyi derece'-i ifrâta vardırان o vâzı'lara dahî itâat etmek istemediler. Kendi /342/ zuhûr ve muvaffakiyetlerini menâfi'-i zâtiye gayretinin ta'ammümü sayesinde te'mîn etmiş olan Protestanlık vâzı'ları da bu kaideye ittibâ' ettiler. Bu halde Protestanlığın birtakım fark-ı müstakileye inkisâmı men' olunamadı. Artık büyük düşman-ı 'umûmî olan İtalyan kenîsesinden havf ve ihtirâzları kalmadığı cihetle ba'demâ birbirine karşı cenge kıyâm ettiler. Bunlar Avrupa'nın muhtelif memleketlerinde nevbet nevbet kuvvet ve hükûmet sahibi olduklarından her biri nâm ve şânlarını envâ'î i'tisâf ve mazâlîm ile telvîs¹¹²⁷ ettiler. Bitmek tükenmek bilmeyen bu i'tisâfât Protestanlık mezâhibi erbâbına nihâyet anlattı ki kendi muhtâc oldukları serbestîyi kendi rakiplerine dahî vermek zarûret hükmünü almıştır. İşte bir 'adâvet-i mütekâbileden müsâ'adekârlık meslek-i metîni bu vecihle zuhûra geldi. Fakat her mezhep erbâbına bir mevcûdiyet hakkı ve mezhebini icrâ etmek salâhiyeti verilmesinden ibaret olan bu müsâ'adekârlık dahî nisbî bir şey olup Protestanlık mezhebi böyle inkisâmdan inkisâma uğramakta /343/ devam edecek olur ise feylesofinin her asırda aramakta olduğu netîceye yani herkesin kendi fikir ve akîdesinde muhtâr olması netîcesine vüsûl dahî müyesser olacaktır. Zîrâ müsâ'adekârlık bir havfa mübtenî olmadıkça başkalarının efkârını anlamak ve o efkâra riâyet etmek demek olup bu da feylesofinin bir yavrusu demektir. Zîrâ târih bize gösteriyor ki felsefe her zaman bir gayret-i müferrita'-i dîniyeden mütevellid olan ta'assubu men' etmiştir.

Deriz ki:

Draper'in bir gayret-i arzu-keşâse¹¹²⁸ ile muntazır olduğu netîce Avrupa'nın bazı taraflarında ve bazı sınıf halk nezdinde husûle gelmiştir amma o netîce salâh-ı sahîh erbâbının yüzünü güldürecek bir şey olmayıp biçâreleri bil-küllîye ağlatacak bir şey olduğu dahî tahakkuk etmiştir. Bu hakîkatin en parlak bir sûrette /344/ müşâhede olunduğu yer Paris'tir. Orada miktarı yüz binlerce ta'dâd olunan bir sınıf halk Protestanlığın da Katolikliğin de öte tarafına geçerek dinden bil-küllîye hârice çıkmışlar ve Draper'in tarifi vecihle ta'assubun hâdimi¹¹²⁹ olan tefelsûf mertebesine varmışlardır. Fakat halleri ne olmuş biliyorsunuz ya? Kendilerinde yalnız dîn kalmamış değil! Onunla beraber 'ırz ve nâmus dahî kalmamış. Benî nev'ine rahm ü şefkat dahî kalmamış. Hattâ

¹¹²⁷ Kirletmek, pisletmek.

¹¹²⁸ Yürekten istemek, içten arzulamak.

¹¹²⁹ Yıkan, yok eden

kendi nefislerine bile merhamet ve gayret-i sıyânet kalmamış. Zîrâ nev‘-i beşerden hiçbir fırkanın malına canına ‘ırzına riâyet olmadığı gibi kendi canlarına bile riâyetleri olmayıp başları sıkılır sıkılmaz itlâf-ı nefis¹¹³⁰ ile kendi cezâ-yı sezâlarını /345/ ta‘yîn edivermek bu esâfilin ‘âdeti olmuş. Ma‘âzallâhu Teâlâ bunlar gûyâ merkez-i medeniyet-i ‘âlem ‘add olunan nefis-i Paris şehrinde vahşet-i sahîha ve hakîkiye ile tavahhuş etmişler. Hayır! Sadece bir tavahhuş değil! Ondan beş bed-ter bir hâle dûçâr olmuşlar. Zîrâ vahşîlerde hiç olmaz ise ebvet ve benût münâsebeti birkaç âdemi bir ‘âile halkını cem‘ ve tevhîd edebilir. Bunların ağlebiyet-i ‘azîmesi¹¹³¹ hangi babanın sulbünden indiklerini bilmezler. Anaları onları doğurur doğurmaz piçlere mahsûs olan melce’lere attıklarından birçoğu vâlidelerini dahî bilmezler. Hele birâder ve hemşîre denilen şeyi hiç tanımazlar. ‘Amuca dayı hala teyze yeğen falan bunlar nezdinde ismi var cismi yok şeylerdir. /346/ Belki o isimler bile unutulmuşlardır. Atıldıkları melce’lerde bunlara verilen terbiye ehl-i fetret terbiyesinden ibarettir. Bu yolda yetişen âdemlere [insan] ve [medenî] diyebilmek ne kadar müşkildir! Kıyâs edilecek olur ise Katolik mezhebinin bütün i‘tisâfâtıyla beraber ferman-fermâ olduğu zamanlar bu ehl-i fetretin hâline nisbetle mumlarla aranacak bir zaman olduğu teslîm olunur. Draper işte bu hâlin cihânda ta‘ammümünü arzu ediyor ise de bu arzuya zerre kadar akli başında olan insanların yüz binde birisi iştirâk edemez. Profesör cenabları sözünde devam ediyor. Diyor ki:

Protestanlığın itirâf ettiği maksad-ı esâsî /347/ Hıristiyanlığa sonradan katılmış olan etvâr-ı¹¹³² putperestâneyi çıkarıp atmak idi. İmparator Konstantin ve onun ahlâfî tarafından idhâl edilmiş olan o merâsim-i putperestânedeki Hıristiyanlığı bit-tedrîc sâfiyet-i asliyesine ircâ‘ etmek idi. Bu gayretle Hıristiyanlığın merâsim-i kadîmesini tekrar meydana koydukça Hazreti Meryem’e ta‘abbüd ve e‘izze’-i kenîsâiyeden istimdâd gibi bid‘atları birer birer ihrâc ediyor idi. [Evanjelist] denilen Protestanlar Hazreti Meryem’in vazife’-i zevciyeti deruhde ettiğine ve zevcinden bir değil birkaç çocuk doğurduğuna inanmışlar idi. Ma‘lûm â? Katolik mezhebi Hazreti Meryem’i Yusuf Neccârın zevcesi ‘add etmeyip semavâtın kraliçesi ve Rabbü’l-‘âlemînin vâlidesi diye kabul ve itikâd ediyor idi. Edyânın açtığı yoldan İslâm’ın ‘ulûmu dahî Avrupa’ya girmeye başladı. Bu edebiyat iki yoldan Avrupa’ya girmiş idi. Biri Fransa’nın cenûbu ve diğeri Sicilya tarîki idi.

¹¹³⁰ İntihar.

¹¹³¹ Büyük bir çoğunluğu.

¹¹³² Tavırlar.

Papalık makamının Avignon'a intikâli ve şark /348/ Hıristiyanlarının Roma'dan iftirâkı fırsatlarıyla 'ulûm-i mezkûre İtalya'nın şimâl taraflarına kadar yayıldı. Aristo'nun bilâhere İbni Rüşd tarafından iksâ edilmiş olan hikmet-i İslâmiye hil'atine bürünmüş hikmet-i ilâhiyesi Avrupa'da gerek gizli ve gerek âşikâr birçok taraftar buldu. Birçok âdemlere tesadüf etti ki onların efkârı o hikmeti kabul edecek kadar tenevvür etmiş idi. Bunlar meyânında Leonardo Da Vinci ['Ulûm hususunda te'emmülât ve mülâhazâtın yegâne esâs-ı metînesi tecrübe ve tetebbu'dur] kâ'ide'-i esâsiyesini i'lân etti. İsbat etti ki birbirini 'amûden kat' eden iki kuvvetin nokta'-i vâhide üzerine hâsıl ettikleri te'sîr bu kuvvetlerin mikdârına mütenâsiben tersîm olunan murabba'in¹¹³³ vetrinin 'aynıdır. Bundan kuvvâ-yı mâ'ile nisbetlerine dahî intikâl kolay idi. Bunu da bir asır sonra Stevinus buldu ve bu kâ'ideyi kuvvâ-yı mihânikiyeye tatbîk etti. Da Vinci manivelaya mâ'ilen tatbîk olunan kuvvetten delk¹¹³⁴ ve temâs kânununu dahî keşf etti ki biraz sonra /349/ Amontons bu kânunu isbata muvaffak oldu. Bir sath-ı mâ'ilde¹¹³⁵ ecsâmın sükûtunu bu kânuna tatbîk etti. Fizyolojiye ait birçok mesâ'ili doğru bir sûrette mevki'-i bahse çekip şimdiki tabakât-ı Arz'ın o zaman henüz ma'lûm olmayan istihâse ve teşekkül-i tadrîcî'-i kıtâ'ât gibi bazı mesâ'ilini hâl etti. Ziyâ'-i Arz'ın kurs-i Kamer'e¹¹³⁶ in'ikâsını¹¹³⁷ söyledi. Hattâ hakkâklık ve mi'mârlık ve hendeseye ait bazı inşaat-ı cesîme hususunda dahî büyük bir kabiliyet gösterdi. O zamanlar 'ilm-i hey'ete kimyaya teşrîha¹¹³⁸ dâ'ir neler bilinmek mümkün ise bu âdem cümlesini biliyor idi. Ressamlıkta Mikelanj'ın rakibi idi. Hattâ bir müsâbakada Mikelanj'a tefevvuku bile hükmedilmeye yaklaştı. Santa Maria delle Grazie nâm dominiken manastrında yemek salonu duvarındaki büyük resim bütün cihânın ma'lûmudur. Zîrâ onun birçok kopyaları alınıp mahkûkâtı da kitaplara girmiştir.

Deriz ki:

Hikmet-i İslâmiyenin hükemâ-yı ilâhiye'-i /350/ Yunaniye hikmetini tezyîn ve ikmâl eylemiş olması Avrupaca ve Amerikaca pek az kimselere ma'lûm olup fakat bunların şu bildikleri hakîkati kendi kâri'lerine teblîğ hususundaki ihtiyâtları hakîkaten şaşılacak

¹¹³³ Dörtgen.

¹¹³⁴ Sürtünme.

¹¹³⁵ Eğik düzlem.

¹¹³⁶ Ayın Yüzeyi.

¹¹³⁷ Yansıma.

¹¹³⁸ Anatomi.

şeylerdendir. Ezcümle daha yakın zamanlarda vefât etmiş olan Ernest Renan Suriye ve bazı memâlik-i İslâmiyede seyahatlar ederek elbette bu hakîkate vâkıf olmuş bulunduğu halde Avrupa'nın nâ'il olduğu füyûz-ı hikemiye sâye'-i İslâmiyette müyesser olduğunu mümkün değil itiraf etmeyip bilakis İslâmiyet'in 'ilmiyât ve hikemiyât ile kâbil-i tevfiik olamayacağı hakkında risâle yazmış ve Petersburg imamı Atâullâh Efendi Rus lisânıyla bu risâleyi reddederek muhibbe'-i muhteremem Gülnar Hanım yani /351/ Madam de Lebedef dahî o reddiyeyi lisân-ı Osmânîye nakil ve tercümeyle himmet buyurmuştur. Acaba Avrupa hükemâ-yı ahîresi bu hakîkat-bâhireyi kendi kâri'lerinden ketme ne gibi bir mülâhaza ile mecburiyet hissediyorlar? Katolik mezhebine 'avdet ederler korkusuyla olmayacağı bedîhi ve âşikârdır. Bu halde hikmet-i İslâmiyeye meyl edecekleri havfi kendi kendisine meydana çıkar. Fakat er geç Avrupa'nın bu hakîkate vâsıl olacağı hakkında bizim ümîdimiz berkemâldir. Şimdiki hâlde bizim nazar-ı dikkatimiz yalnız maârifperver olan genç Müslümanlarımıza mun'atıdır. İsteriz onlar düşünsünler ki hikmetin mevridi [medînetü'l-hükemâ] 'unvân-ı mübecceliyle lede'l-İslâm hüsn-i telakkî olunan Atina yani /352/ Yunanistan olup ondan iktibâs olunan ufacık bir lem'a'-i hikmet-i ilâhiyeyi mişkât-ı Muhammedî içinde bir nûr-i 'âlemgîr hâline koyanlar bizim âbâ ve ecdâdımız bulunan Müslümanlar olup bilâhere Avrupa'yı dahî o zulmet-i cehâlet ve butlân içinde tenvîr eden şey şu âbâ ve ecdâdımızın mahsûl-i mesâ'îsi iken gûyâ biz şimdi hikmeti Avrupa'dan alacak imişiz gibi kendi hikmet-i sahîhamızdan gafletle birtakım yeni erbâb-ı dalâletin tefelsüfâtına kapılmak bizim için hakîkaten küçüklüktür. Nevbet-i kelâm yine Draper'e intikâl ediyor. Diyor ki:

İtalya'nın şimâl taraflarında bir kere güzelce yerleştikten sonra 'ulûm ve fûnûn mezkûr şibh-i cezîrenin sâ'ir taraflarına da yayıldı. Teşekkül eden cem'iyât-ı 'ilmiyenin a'zâsı rağbetkârân-ı 'ulûmun ne /353/ kadar çoğaldığını gösterir. İşbu cem'iyât-ı 'ilmiye ondan evvel Gırnata ve Kurtuba şehirlerinde Müslüman rağbetkârân-ı 'ulûmunun teşkîl etmiş oldukları cem'iyetler usûlünce teşekkül etmişler idi. Gûyâ Araplardan Avrupa'ya 'ulûmun nasıl mürûr etmiş olduğunu güzergâhı üzerinde 'alâmetler rezk¹¹³⁹ ederek ta'yîn eylemek arzu olunmuş gibi 1345 târihinde Fransa'nın Toulouse şehrindeki akademya te'sîs olunmuş idi ki hâlâ bâkîdir. Fakat bu akademya yalnız Fransa'nın cenûb taraflarındaki edebiyata mahsûs olup [Müzehher¹¹⁴⁰ oyunlar akademyası] nâmıyla be-nâm olmuştur. Asıl

¹¹³⁹ Dikme, yere saplama.

¹¹⁴⁰ Çiçeklenmiş. (orijinal metinde: Floral)

ilim akademyası ise [Akademya sekratorum natura] nâmiyla Baptista Porta tarafından Napoli şehrinde te'sîs olunmuş idi. Tiraboschi'nin rivâyetine göre bu akademya Papalık tarafından verilen emir ile ilgâ olunmuştur. Roma'da dahî Prens Frederic Cesi tarafından [Lyncean] namıyla bir mekteb-i 'ulûm te'sîs olundu. Bunun ittihâz ettiği 'alâmet ne maksada hâdim olduğunu gösterir. Bu 'alâmet bir yaban kedisinin /354/ üç başlı bir Cerberus paralamakda olduğunu gösterir bir resim idi.

İhtâr ederiz ki:

[Serber] kadîm putperestler nezdinde cehennem zebânisi olmak üzere tahayyül edilen üç başlı bir kelb idi. Ekânîm-i selase 'akîdesi üzerine mübtenî olan Katolik mezhebinin hemen herkesi cehenneme tıkmasından kinâyeten mezheb-i mezkûr o vakitlerin serberi 'add olunmuştur. Yaban kedisi ise karanlık içinde dahî hakâyık-ı eşyâyı görüp tanır diye meşhur olduğundan 'ulûm ve ma'ârif dahî onunla temsîl olunarak bu halde mektebin maksadı Katolikliğin ikâ' ettiği zulmet-i cehl-i nâdânı içinde yine hakîkati gören 'ulûmun o üç başlı /355/ zebaniyi paralamak olduğu anlaşılıyor idi. Yine Draper diyor ki.

1657 târihinde Floransa'da teşekkül eden [Delsîmânto] akademyası o kıtanın hükümdârı olan düka sarayında 'akd-i ictimâ' etmekte idi. On sene devam etti. Fakat 'âkıbet papa hükümetinin musırrâne emriyle ilgâ olundu. Dükanın bu hizmetine mukâbil karındaşına papa tarafından kardinallik rütbesi verildi. Bu akademyanın a'zâsı meyânında Toricelli ve Castelli gibi meşhur 'âlimler var idi. Bu akademyaya a'zâ olmak şart-ı esâsîsi bütün kuyûd-ı dîniyeden âzâdelikle yalnız 'ulûma hizmet gayretinden ibaret idi. Bu cem'iyetler erbâb-ı 'ulûmu o zamana kadar dûçâr oldukları perakendeliğinden kurtarıp 'ulûma bir sa'y-ı müşterek ile çalışmalarını te'mîn ediyor idi.

İhtâr ederiz ki:

Bu bâbı şuraya kadar getirdikten sonra o bâb içinde ['ulûmun nüfûz-ı zekâ'îsi] diye /356/ bir bend-i mahsûs açıyor. Onu da bast ve temhîde yürüyerek diyor ki:

'Ulûmun Avrupa'ya ne sûrette gider olduğu hakkındaki ma'lûmât-ı târihiyeyi buraya kadar hülâsa ettikten sonra o bahsi burada bırakarak bunun te'sîrâtından ve netâyicinden bahs etmeye girişiyoruz. Medeniyet-i cedîdeye 'ulûmun nüfûzu iki sûrette kendisini gösterdi. Evvelâ zihnî ve sâniyen ekonomik olmak sûretiyle. Bu meseleyi şu iki nokta'-i nazardan tettebbu' edeceğiz. Zihnî cihetinden 'ulûmun

intişârı eski esâtîrin ezhândaki hükmünü mahv etmek oldu. Kenîse kararlarından hiç birisini tetkîk etmeksizin kabul etmemek lüzumu zihinlere yerleşti. Delsimanto akademiasına kabulün şartı ve Londra cem'iyet-i kraliye'-i 'ilmiyesinin taraz ve 'alâmeti 'ulûmun bu bâbda peydâ eylediği tavrın en iyi burhândırlar. Cem'iyât-ı 'ilmiye fizik yani hikmet-i tabî'iyeye ait olan mesâ'ilde Tevratların rivâyetlerini ve Papalık makamına havârik 'âdât üzerine mebnî olan burhânlarını reddetti. Bir /357/ meseleyi isbat edecek olan burhânın doğrudan doğruya o meseleye ta'alluku olmayıp da mesâ'il-i sâ'ireye ta'alluku olur ise o mesele için o burhânın makbûliyeti inkâr olundu ve birçok senelerden beri hüküm sürmüş olan bir mantık-ı 'acîb bu sûretle reddedildi. Hikmet-i tabî'iyeye ait tekevvünâtın tetkîkinde bütün faraziyâtın o tekevvue tatbîki tarîki iltizâm olunup eğer tekevvünât ile faraziyât birbirine doğrudan doğruya ta'alluk gösterirler ise kabul ve göstermezler ise reddedildi. Bu sûret-i tetebbu'u kâri'lerimize anlatmak için bir iki misâl îrâd edelim. Newton câzibe'-i Arz'ın te'sîri Kamere kadar vardığı ve hattâ Kamer'i tahrîk eden şey dahî bu kuvve'-i câzibeden ibaret bulunduğu zannına düşerek hesap etti ki Kamer kendi seyr ve hareketinde dakikada on altı kademden ziyâde inhirâfa meyl etmiyor. Fakat sath-ı Arz'a düşen ecsâmın bir dakikada ne kadar mesafe kat' ettiğini hesap ederek ve bu sür'at mesâfenin marba'ına ma'kûsen mütenâsib olduğunu farz ederek gördü ki /358/ mahrek-i Kamer'de mevzû' olan bir cismi câzibe'-i Arz dakikada on beş kadem ve biraz küsür nisbetinde cezb ediyor. Bu halde ilk faraziyesini terk etti. Fakat biraz sonra vâki oldu ki Picard sath-ı Arz'dan bir derecelik mesafeyi daha doğru olarak ölçtü. Bu mesâha Kürre'-i Arz'ımızın cesâmeti hakkında o zamana kadar mevcûd olan fikir ve ma'lûmâtı ta'dîl ve tebdîl etti. O halde nisf-ı kutr-ı Arz'a kıyâs ile mesâha edilen mesâfe'-i Kamer dahî değişti. Newton eski hesabı tekrar ele aldı. Bundan evvel dahî yazmış olduğum vecihle bu hesabda netîceye doğru ilerledikçe tahassüsâtı o kadar arttı ki bu hesabın ikmâli için bir dostunun mu'âvenetini ricaya mecbur oldu. Netîce'-i hesabda dahî ilk faraziyesinin sıhhati tahakkuk eyledi. Bu usûl-i tetebbu'u anlatmak için ikinci bir misâl kifâyet eder. Bu misâl kimyanın keyfiyet-i işti'âl ve ihtirâk¹¹⁴¹ meselesinden ahz olunmuştur. Bu meseleyi meydana koyan Stahl nâm kimyager iddiâ ediyor idi ki gayr-i kâbil-i ihtirâk bir madde vardır. /359/ Buna yine bu manâya olmak üzere [phlogiston]

¹¹⁴¹ Tutuşma ve yanma.

tesmiye ediyor idi. Bu maddede ecsâm ile imtizâc hâssiyeti buluyor idi. Şimdi [oksid metalik] dediğimiz şey bu phlogiston ile birleşince ortaya bir cism-i madenî çıktığını ve bunlar birbirinden ayrılınca kısım-ı madenî paslanmak sûretiyle yine toprağa 'avdet ettiğini gösteriyor idi. Stahl'ın faraziyesine göre ecsâm-ı madeniye toprak ile bu phlogistonun imtizâcından müteşekkil bir cism-i mürekkeb olmak lazım geliyor idi. Lakin on sekizinci asr-ı miladi içinde taharriyât-ı fizikiye içine terâzü dahî karıştı. O zaman görüldü ki eğer Stahl'ın faraziyesi sahîh olmak lazım gelir ise bir cism-i madenin kendi pasından daha ağır olması iktizâ eder. Zîrâ onun içinde phlogiston denilen diğer bir madde'-i munzama var imiş. Lakin bir cism-i madeni evvelâ tartılıp pas hâline tahvîl olunmuş. Sonra pas dahî tartıldıkda onun asıl cism-i madeniden daha ağır olduğu görülmüş. Bu halde hükmolundu ki phlogist /360/ faraziye'-i kimyeviyesi bâtıdır. Bilâhere yine bu tecrübeye devam olunarak görüldü ki oksid yahut kireç kendi hacminin sıkletini hava içindeki ecsâmdan birisiyle imtizâcından dolayı tezyîd ediyor. Bu tecrübe 'ale'l-'umûm Lavoisier'e haml olunur. Fakat bir madenin bu sûretle tezâyüd-ü sıkleti ilk Avrupalı mücerribler tarafından tanınmış olmayıp bunu Araplar dahî tanımışlar idi. Lavoisier bu keyfiyetin ehemmiyet-i 'ilmiyesini takdîrde birinciliği ihrâz etti ve onun himmetiyle bu hakikat 'ilm-i kimyada büyük terakkiyâta yol açtı. Phlogistik kâide'-i kimyeviyesinin terki 'ulûmun netâyic-i tetebbu'âtta sıhhati tebeyyün etmeyen faraziyeleri ne kadar kolaylıkla bize bıraktırdığını gösterir. Bu meselede hiçbir kimsenin emrine tahakkümüne bakılmaz. Her mesele tabî'ata istînâf ile hükmolunur. Tahakkuk etmiştir ki 'ulûmun tecrübe tarikiyle verdiği hükümler dâimâ doğrudur.

Deriz ki:

Tahlîli mümkün olan mesâ'ilde ve bilhassa /361/ tabî'iyât mesâ'ilinde böyledir. Lakin iş metafizik yani mâverâ-yı tabî'at mesâ'iline intikâl edince gereği gibi başkalaşır. Tetebbu'ât-ı tabî'iyenin dosdoğru olmalarıyla beraber metafiziğe ait bir meselenin eğriliğini bu doğruluk ile doğrultmak lazım gelince tatbîkât hatasından pek ziyâde korkular ve korkulmalıdır. Biz de meselenin bu cihetindeki nezâket ve ehemmiyeti anlatmak için bir misâl îrâd edelim. Minel-kadîm ilah-perestân hukemâ Vâcib Teâlâ ve tekaddes Hazretlerinin kudret ve 'azametini ve bilâ-şerîk vahdâniyetini kavânin-i tabî'iyenin asla tagayyür kabul etmez olan intizâmından istidlâl edegelmişlerdir. Bizim hikmet-i İslâmiyemizin dahî bu meselede en büyük istinâdgâhı bu kânundur. Öyle ya

kendisini /362/ görmediğimiz ve mâhiyet-i zâtiyesine akıl erdiremediğimiz bir sâni'in kudret ve 'azametini âsâr-ı sun'unun tettebbu'undan başka ne ile istidlâl edebileceğiz? Akıl için isbât-ı vâcib emrinde en büyük medâr-ı istidlâl onun âsâr-ı sun'u olmak lâbüdd ve lâ-cerem iken işte bundan evvel mebâhis-i mahsûsası meyânında Profesör Draper isbât-ı vâcib emrinde medâr-ı ihticâc olan o hüccet-i kâtı'ayı 'aks-i kaziyeyi isbâta burhân ittihâzına çalışmakta idi. Vâkı'â muvaffak olamadı amma böyle bir cür'eti ele aldığı görüldü ya? Hakikat-i hâlde doğruluğuna iştibâh olunamayacak birçok berâhîn-i tabî'iyeyi dahî bu sûrette bit-tahrîf su'isti'mâl edebilecekleri ihtimâline karşı asıl erbâb-ı /363/ hikmetin daima müteyakkız davranmaları lüzumu bedîhî ve âşikârdır. Draper bu meseleyi tevsî' de devam ediyor. Diyor ki:

Şimdi 'ulûmun delâletine tâbi' olan kavâ'id-i hikemiyeyi kenîsenin kavâ'id-iyle tatbîk ederek görüyoruz ki kavâ'id-i hikemiye ağızdan ağza gelen rivâyât-ı gayr-i mü'esseseyi reddettiği halde bu rivâyetler kavâ'id-i kenîsâiye esâs oluyorlar. Kavâ'id-i hikemiye müşâhedât ile hesâbın mutâbakatına ve ta'allukât ile hakâyık-ı vukû'âtın muvâfakatine lüzum gördüğü halde kavâ'id-i kenîsâiye birtakım esrâr-ı hufyeye temâyül gösteriyor. Kavâ'id-i hikemiye kendi ahkâmından bazıları netâyic-i tettebbu'ât ile iptal edilir edilmez onları iltizâm etmeyip hemen reddettiği halde kavâ'id-i kenîsâiye aklın fevkinde ve te'vîli gayr-i kâbil olan şeyleri 'ale'l-ımyâ iltizâm ve muhâfazada ısrar eyliyor. Bu halde şu iki kâ'idenin arası hergün açıldıkça açılıyor. Birisi tarafından dâimâ ihmâl ve diğeri tarafından dâimâ /364/ husûmet görülüyor. Bî- taraf olanlar dahî görüyorlar ki her nokta üzerinde 'ulûm kenîsenin bir cihetine sadme'-i tahrîb uruyor. 'Ulûm-ı riyâziye yalnız taharriyât-ı 'ilmiyeye değil muhâkemât-ı akliyyeye de vâsita oluyor. Denilebilir ki zihnin iştigâlâtını adeta 'ameliyât-ı mihânikiye sûretine tahvîl etmiştir. Zîrâ 'ulûm-ı riyâziyenin kıyâsâtı insanları beyhûde yere uzun uzadıya düşünüp yorulmaktan dahî kurtarmıştır. Doğru düşünmek adeta her meseleye şümûl peydâ ederek binâenaleyh zekâ ve ferâset 'âleminde büyük bir tebeddül vukû'a getirmiştir. Artık i'câzkârâne birtakım havârik ezmine'-i mütevessitada kıyâsât-ı mantikiyede gösterdiği te'sîrâtın hiçbir hükmü kalmamıştır. Hattâ yalnız san'at-ı tefekkür değişmiş olmakla kalmayıp fikirlerin mecârisi dahî tahavvül etmiştir. Bunun delâ'ilini bulmak için cem'iyât-ı 'ilmiyenin tettebbu'ât programlarını ezmine'-i mütevessitada câlib-i inzâr-ı ehemmiyet olmuş bulunan mesâ'il ile mukâyese etmelidir. Riyâziyâtın tatbîkâtı yalnız kavâ'id-i /365/ 'ilmiyenin tashîhine hizmet

etmedi. Yukarıda demiş olduğumuz vecihle nev'-i beşeri tarîk-i keşfiyâta dahî sevk etti. Yalnız bu nef'i bile rivâyât-ı kenîsâiyeye kıyâs kabul edemeyecek bir hizmet oldu. Amma bu hizmeti de kenîsenin aleyhinde te'sîrât gösterdi. Neptün seyyâresinin keşfi bu netâyicden bir misâldir. İskenderiyeli Diophantus'un 'ilm-i riyâzîsi içinde 'ilm-i cebirin bazı tohumları görülür. Bu riyâzî milâdın ikinci asrı içinde yaşamıştır. Mukaddemâ Öklid birçok kavâ'id-i hendesiyeyi Mısır mektebinden ahz ile güzel bir tertîb-i mantıkîye koymuş idi. Arşimed dahî Syracuse'da en mühim mu'âdelâtı¹¹⁴² yeni usûl ile halletmeye çalışmış idi. O zamanki mesâ'î-yi 'ilmiye içinde 'ilm-i cebir dahî îcâd olunmakta te'ehhur etmez idi. Amma mesâ'î-yi mezkûrenin o kuvvetle devamı şartıyla. Herhalde 'ilm-i cebirin mukaddemât-ı te'sîsinden dolayı İslâm 'ulemâsına minnettârız. 'Ulûm-ı riyâziyeden bu fennin ismi bile hâlâ onların koyduğu isimdir. İskenderiye mektebinin bu bâbda vâsıl olabildiği ma'lûmât /366/ ile bir de Hindistan'dan aldıkları ma'lûmâtı mezc ederek bu 'ilmi te'sîs etmişler idi. İlk te'sîs bir hâl-i ibtidâ'ide idiyse de yine birçok kavâ'idi hâvî idi. 'İlm-i cebir Arapların yaydığı sûrette olarak on altıncı asrın mebâdisinde İtalya'ya nakl olundu. Fakat erbâb-ı 'ulûmun nazar-ı dikkatini o kadar az celb edebildi ki dühûlünün üzerinden üç yüz seneye garîb bir zaman geçtiği halde bu 'ilme dâ'ir hiçbir kitap tertîb olunduğu görülmedi. Tâ 1496 senesinde Paccioli [Arte Maggiyore] yahut [Algebra] nâmıyla yazdığı kitabı neşr etti. 1501 senesinde Milanlı Cardan üçüncü derecedeki ma'lûmâtın halli için bir usûl teklîf eyledi. Scipio Ferreo dahî 1518 senesinde birtakım ikmâlâta muvaffak olarak Tartalea ile Viete dahî cebirin itmâmına yardım ettiler. Ondan sonra bu ilim Almanların eline geçti. O zamanlar işârât-ı cebriye henüz mükemmel değil idi. Descartes'ın neşr ettiği hendesede münhaniyyâtın¹¹⁴³ ta'rîf ve hesâbına cebirin tatbîki kavâ'idi /367/ vardır. Bu muvaffakiyet 'ulûm-ı riyâziye târihinde yeni bir devir açmıştır. Ondan iki sene evvel gayr-i kâbiliyet-i inkisâma dâ'ir Cavalieri'nin kitabı da meydana çıkmış idi. Nihâyet temâmî ve doğru kava'id-i riyâziyenin terakkî ve tekemmülü devam etti. İşârât-ı cebiriyenin 'adem-i mükemmeliyeti Newton'un tatbîkâtını tas'îb¹¹⁴⁴ ediyor idi. Bu müddet zarfında Bernouilli'nin dermiyân ettiği en büyük mu'âdelâtın halli sayesinde Leibnitz'in hesâbâtı 'umûmen kabul olunup en büyük

¹¹⁴² Eşitlik, beraberlik.

¹¹⁴³ Eğri olan şeyler, şekiller.

¹¹⁴⁴ Güçleştirme, zorlaştırma.

riyâzîler tarafından dahî ikmâl ediliyor idi. Bütün bir asır zarfında ‘ulûm-ı riyâziye bir sûret-i hâriku’l-‘âdede terakkî etti. Lakin bu terakki yalnız İtalya ve Almanya ve İngiltere ve Fransa’da gelmekle kalmadı. Napier’in logaritmayı icâd etmesi sûretiyle İskoçya dahî hisse’-i hizmetini îfâ etmiş oldu. Bu icâdın derece’-i ehemmiyetini bihakkın ta’rîf kâbil değildir. Gresham kolej mektebinde ‘ulûm-ı riyâziye muallimi olan Briggs’in bu logaritma kitabı hakkında [hiçbir kitap bende bunun hâsıl ettiği memnuniyet-i hayretkârâneyi hâsıl etmemiştir] /368/ diye söylediği sözü hikmet-i tabî’iye ve ‘ilm-i hey’etin mütehasısîn-i cedîdesi cümleten tasdîk etmişlerdir. Kepler’in Napier’e ihtisâs peydâ ettiği ‘ilimde asrın en büyük âdemi nazarıyla bakması beyhûde değildir. Napier 1617 sene’-i miladiyesinde vefât etti. Denilebilir ki logaritmanın muhâsebât-ı hey’iyeyi kolaylaştırması sayesinde erbâb-ı hey’etin ömrü bir misli daha artmıştır. Şurada tavakkuf ederek tahattur etmeliyim ki benim maksadım ‘ulûm-ı riyâziye târihini yazmak değildir. Belki maksadım ‘ulûm-ı riyâziyenin terakkiyât-ı medeniyeye ettiği hizmeti araştırmaktır. Burada [nasıl oluyor ki Katoliklik kenîsesi bin iki yüz sene ferman-fermâ olduğu halde hiçbir mühendis yetiştirmemiştir?] su’âli vârid olur. ‘Ulûm-ı riyâziye hakkında şuna dikkat etmelidir ki ‘ulûm-ı mezkûre herkesin kudreti hâricinde görülebilecek levâzıma muhtâc değildir. ‘İlm-i hey’et rasadhânelere ve ‘ilm-i kimyâ laboratuvarlarına muhtâc oldukları halde ‘ulûm-ı riyâziye yalnız birkaç kitap ile bir de isti’dâd-ı şahsîden /369/ başka bir şeye muhtâc değildir. Onun için ne büyük mesârife ihtiyaç vardır ne de mu’âvinlerin hizmetkârların yardımına. Binâenaleyh manastırlarda münzeviyâne ömür geçirenlerin iştigâline ‘ulûm-ı riyâziyeden daha lâyük hiçbir şey olamaz idi. Bu halde yukarıki su’âle kilise tarafından [riyâziyâtın o ‘ameliyât-ı beyhûdesine nazar-ı istihkâr ile baktığımız için onunla iştigâl etmedik] cevabını mı vereceğiz. Zaten Eusebius bu cevabı vermiştir. Fakat bundan daha nâfi’ şeyler mi? Hakîkat-i mutlakadan daha nâfi’ hangi şeyler bulunabilir? Esrâr-ı kenîsâiye ve îkâ’-ı havârik gibi şeyler mi daha nâfi’dirler? İşbu istilâ-yı ‘ulûmun ibtidâsından beri hükûmet-i kenîsâiye anlamıştır ki bu ‘ulûmun efkâr-ı halkda uyandıracığı hakâyık kenîsenin iltizâm ettiği hikmet-i dîniye ile asla te’lif kabul edemeyecektir. Binâenaleyh kenîse ‘ulûm-ı mezkûre aleyhinde müraccat edilebilecek tedâbirin kâffesiyle mücâdeleye kıyâm eylemiştir. Kenîsenin ‘ulûm-ı tecrübîye aleyhindeki /370/ şiddeti o derecelere varmıştır ki Cimento akademiasını ilgâ eder ise bu

mücadelede büyük bir muzafferiyete nâ'il olacağına inanmıştır. Meahâzâ bu husûmet yalnız Katolik memâlikine mahsûs olup kalmadı. Londra'da cem'iyet-i kraliye'-i 'ilmiye te'sîs olduğu zaman onun aleyhine dahî öyle bir hükm-i şedîd sâdır oldu ki eğer kral İkinci Şarl bu cem'iyeti açıktan açığa himâye etmemiş olsa idi onun dahî kapanacağı derkâr idi. Kenîse kral müşârun ileyhi dahî dîn düşmanı ve 'ulûm-ı kadîme'-i mü'essese hasmı diye ithâm eyledi. İnsaniyetin terakkisi için bu cem'iyetin ne kadar hizmetler îfâ etmiş olduğu onun târihine mürâcaatla anlaşılabilir. 1662 senesinde te'sîs olunan bu cem'iyet bütün terakkiyât-ı 'ilmiyeden hissemend hizmet olup Newton'un kavâ'idini tab' ve neşr eden ve Keşşâf-ı Halley'in seyahatlerine yardım eyleyen ve ilkâ-yı dem tecrübelerine meydan açan ve cevelân-ı dem hakkında Harvey'in keşfiyâtını tasdîk ve neşr eden hep bu cem'iyet olduğu gibi aşî 'ameliyâtını tervîc eden dahî odur. Kraliçe /371/ Caroline bu aşîyü tecrübe için katle mahkûm olan altı kimseyi etibbâya teslim etmiş ve onlar üzerinde icrâ edilen tecrübenin gösterdiği muvaffakiyet üzerine kendi çocuklarını da aşîlatmıştır. Bradley nücûm-ı sâbitenin ufûlü hakkındaki keşfini bu cem'iyet sayesinde ilerletmiş ve Delambre'ın rivâyetine göre 'ilm-i hey'etin tekemmülü dahî bu sayede müyesser olmuştur. Mîzânü'l-havânın tekemmülü ve kronometre saatlerinin itmâmı hep Londra cem'iyet-i kraliye'-i 'ilmiyesi sayesinde müyesser olduğu gibi 1752 senesinde Gregoryen kalenderyasının İngiltere'ye idhâli de o sayede müyesser olmuştur. Hükûmet-i kenîsâiye bu takvimin kabulüne dahî şedîden mu'teriz idi. Papasların ilkâsıyla ahâli bu yeni takvimin kabulü halinde ömürlerinden on bir gün gâ'ib edecekleri zannına düşerek a'zâ-yı cem'iyetten bazılarını sokaklarda kemâl-i gadabla takip etmişler idi. O aralık Bradley vefât ediverdiğinden bu ölüm onun yeni takvimi iltizâm etmesinin cezâ-yı manevîsi olduğundan bahisle iş yatıştırıldı ve yine bu /372/ takvîm-i cedîd taraftarı olan Walmesley nâm bir İngiliz Cizvit papazının ismi kâle alınmayarak halka unutturuldu. Bu encümen-i 'âlînin 'ulûma ettiği hizmetlerin kâffesini ta'dâd edecek olsam bu maksada birçok sahîfeler hasr etmeliyim. Meselâ Dollond'un rasad dürbünü ve 'ilm-i hey'et tarassudâtında o kadar netâyic-i kat'îye ihtihâlini te'mîn eden Ramsden taksîm makinesi ve Mason ve Dixon tarafından Arz'ın bir derecelik inhinâsının mesâhası ve Zührenin Şems önünden mürûru münasebetiyle Kuk tarafından icrâ olunan seyahat ve yine mûmâ ileyhin devr-i Arz seyahatı ve denizde icrâ edilen uzun seyahatler esnasında

bahriyûnu helâk eden iskorbüt ‘illetinin nebâtî ta‘amlar ile men‘-i husûlü ve kutb-i şimâlî seyahati ve Maskelyn’in ve Scheliallion ve Cavendish tecrübeleriyle sıklet-i Arz’ın ta‘yîni ve Herschel tarafından Uranüs seyyâresinin keşfi ve Cavendish tarafından suyun tahlîli ve Paris ile Londra arasında tûl derecesi farkının ta‘yîni ve iki Herschel’in tarassudât-ı hey’iyesi ve Young’un temevvücât-ı¹¹⁴⁵ /373/ ziyâ’iye kâ’idesi ve şehirlerin hava gazıyla tenvîri ve hapishaneler ve sâ’ir mesâkin-i ‘umûmiyenin idhâl-i hava ile tathîri¹¹⁴⁶ ve saniyeler gösteren rakkasların tûllarının ta‘yîni ve Ross’un kutb-ı şimâlî seyahatine îsâli ve Davy’nin emniyet lambalarının îcâdı ve Oersted ile Faraday’m elektromanyetik keşfiyâtı ve Babbage’ın hesap makinesi ve Humboldt tarafından gösterilen lüzum üzerine birçok mıknatıs rasadhânelerinin te’sîsi gibi şeylerin ta‘dâd ve tezkârı bu sahâyifin tekessürüne lüzum gösterir. Fakat şu eserin hudûdu dâhilinde mahbûs olduğumdan bu cem‘iyet-i ‘ilmiyenin muvaffakiyâtının yalnız esâmîsini derce bile imkân yoktur. Bu cem‘iyetin gayreti dahî Cimento akademyasının gayretinin aynı olup zanniyât ve vehmiyâtın kâffesini ref‘ ve yalnız tetkîk ve tecrübe ve hesap üzerine hasr-ı iştigâl etmiş idi.

Deriz ki:

Şimdiye kadar birçok yerlerde ihtâr etmiş olduğumuz vecihle burada dahî /374/ bir daha ihtâra mecburuz ki şu sahîfeleri dolduran tafsîlâtın hiçbirisi ilim ile dînin nizâ‘ına ait olan bu kitaba girecek şeyler değil ise de muallim Draper bunların kâffesini şu meydân-ı münâza‘aya döküp yığmak gayretinden bir türlü kurtulamıyor. Bunlar bir târih-i ‘ulûm için lazım gelen tafsîlâtı hâvî olsalar hiç olmaz ise o yüzden kâri’lerimizin müstefîd olacaklarını düşünüp mütesellî olabilir idik. Hayfâ ki yalnız bir ta‘dâd-ı esâmîden ibaret olan işbu kayıtlarda o cihet-i menfaat dahî yoktur. Bunların her birini tarafımızdan şerh ve îzâha lüzum olması kaziyesi hatırımızdan dahî mürûr edemez. Zîrâ asıl o zaman bu sahîfeler nizâ‘-ı ‘ilm ü dîne ma‘reke¹¹⁴⁷ olmak sıfatından /375/ bil-küllîye çıkarlar. Ve bir târih-i ‘ulûm sûretine girerler idi. Vâkı‘â Draper işte bunların cümlesi semerât-ı ‘ulûm olduğunu ve dînin ise bunlara muhâlif bulunduğunu anlatmak istiyor ise de ‘ulûm ve ma‘ârifin muhâsıl-ı terakkisi olan bu gibi şeylere dînin mûmâna‘atı olamayacağı bedîhî ve âşikâr olduğundan mûmâ ileyhin bu cihetten gördüğü lüzum dahî bizce vâki olamaz. Fakat işin şu ciheti latîfdır ki Katolik kenîsesi bu îcâdât ve ihtirâ‘âtın

¹¹⁴⁵ Dalgalanmalar.

¹¹⁴⁶ Temizleme.

¹¹⁴⁷ Muharebe meydanı.

kâffesine muhâlefet etmiş ve hâlâ dahî muhâlefette bulunmuş iken bu kenîseye mensûb olan birçok zevât-ı rûhâniye elyevm bu ‘ilimler ile sunûf-ı sâ’ire erbâbı kadr-i iştigâl etmekte ve bu ‘ilimlerden hasımlarının aldıkları kuvvetin aynı kuvvetle /376/ lüzumuna göre onlara mukâbelede bulunmaktadırlar. Draper’in bu yoldaki tafsîlât-ı beyhûdesi kâri’lerimizin canlarını sıkması muhtemel ise de onun sahâyif-i mertebesi münderecâtından haber vermek vazîfemiz olduğundan tercümede yine devam edeceğiz. İşte yine devam ediyor ki:

Bu umûr-ı mu‘azzamaya girişip bu muvaffakiyât-ı ‘azîmeye nâ’il olan yalnız Londra cemiyet-i kraliye’-i ‘ilmiyesidir zann olunmamalı. Avrupa’nın bil-cümle pâyitahtlarında akademyalar darülfünûnlar ‘ulûm cem‘iyetleri var idi ki gerek kudret-i ‘ilmiye ve gerek mes‘ûdiyet-i muvaffikâne hususunda Londra cem‘iyet-i ‘ilmiyesine mu‘âdil idiler.

Deriz ki:

Terakkiyât-ı ‘ulûm târihinin bu ciheti asıl şu vecihle îzâha muhtacdır ki on altıncı ve on yedinci ve hattâ on sekizinci asırlar /377/ zarfında ‘ulûma edilecek hizmet iki kısma munkasım olmak zarûri idi. Birincisi ‘ulûmdan mevcûd olan şeyi halka neşr etmek ve ikincisi ‘ulûm-ı mevcûdenin terakki ve tevsîfine çalışmak sûretleridir. Bu hâl son senesine vâsıl olduğumuz şu on dokuzuncu asır için bile vâki‘dir. Zîrâ bu asırda dahî ‘ulûm ve fûnûn henüz lâyıık oldukları derecede halka neşr olunamamışlardır. Ma‘ârifin en ziyâde münteşir olduğu kıt‘a Avrupa kıt‘ası iken ‘umûmiyet hesabıyla Avrupa nüfusunun vâkı‘â nısfı kadarı okur-yazar ise de ‘ulûm ve ma‘ârif denilen şey okuyup yazmaktan ibaret bulunmadığı bedîdârdır¹¹⁴⁸. Almanya gibi bazı yerlerde nüfûs-ı mevcûdenin yüzde doksan kadarı /378/ okur-yazar ise de kırâ’at ve kitâbet bil-vâsita tekellüm ve tefehhüm demek olup bir âdemin ehl-i ma‘ârif olmasına tekellüm ve tefehhüm gibi kitâbet ve kırâ’at dahî olsa olsa yalnız bir vâsita olabilirler. ‘Ulûm ise o vesâ’it ile başkaca istihsâl olunacak bir nimettir. Avrupa’nın böyle yüzde doksan nisbetinde nüfûsu okur-yazar olan yerlerinde bile ‘ulûma müntesib olanlar dahî on binde bir nisbeti tutturamayıp o nisbettteki müntesibler ise yalnız kendilerine verilmiş olan ‘ulûmu ahz etmiş olanlardır. Binâenaleyh ‘ulûmun halka neşri sûretindeki hizmete ihtiyaç bu asırda bile bâkî olup hele bundan bir ve iki ve üç asır mukaddem bu ihtiyaç daha pek çok ziyâde idi. Draper’in haber /379/ verdiği dârülfünûnlar ve akademyalar ve ‘ulûm cem‘iyetleri ise asıl bu hizmet-i neşriye hususunda pek büyük hizmet etmekte

¹¹⁴⁸ Meşhur, açık, görünür.

idiler. ‘Ulûm-ı mevcûdenin tevessî‘ ve terakkisine hizmet ise bundan bil-küllîye başkadır. Bu o kadar ‘âlî bir hidmettir ki onu îfâ edebilmek için yalnız havâheş ve gayret kifâyet etmez. Bunun için bir kudret-i mahsûsaya mâlikiyet lazımdır. O kudret Pastör gibi Edison gibi bu asrın bile nevâdirinden ma‘dûd olan pek az kimselerde bulunabilir. Zîrâ bu kudret yalnız ‘ulûm-ı mevcûdeyi öğrenmekle husûle gelmez. Belki ‘ulûmun birçok mebâhisini hîn-i tahsilde doğrudur diye öğrenmiş iken bilâhere onların yanlış olduklarını fark ve temyîzden mâ‘adâ /380/ doğrusu nasıl olmak lazım geleceğini de keşf için bezl-i mechûd etmeye ihtiyaç gösterir. İşte keşfiyât ve ihtirâ‘ât-ı cedîde bu nokta’-i nazardan muvâzene edilir ise onların derece’-i ehemmiyetleri asıl bu vecihle takdîr olunabilir. Keşif ve ihtirâ‘ olunan şeylerin Draper tarafından yalnız ta‘yîn-i esâmîsi bize usanç veriyor idi. Değil mi? Hâlbuki ‘inde’-n-nisbe bunlar pek az şeylerdir. Avrupa ve Amerika’da dört yüz milyondan mütecâviz nüfûs-ı beşeriyenin hülâsa’-i ilim ve fehmi dört yüz seneden beri çalışmak netâyicinde bu âsâr-ı muvaffakiyeti ortaya koyabilmiştir. Keşif ve ihtirâ‘ denilen şeyler dil ile söylendiği ve kalem ile yazıldığı kadar kolay olsalar idi şu dört yüz sene /381/ zarfında mecmû‘-ı mekâdiri hesâb ve hasrın dahî hâricine çıkmış bulunmalı idi. Hikmet-i İslâmiye bu terakkiyatı [Hel yestevînellezîne ya‘lemûne vellezîne lâ ya‘lemûn]¹¹⁴⁹ nokta’-i nazarından bu vecihle bit-telakkî onları hükûmet-i kenîsâiyenin yaptığı vecihle redd ve istihkâr değil erbâbını tebcîlen hüsn-i kabûle müsâra‘at¹¹⁵⁰ eder. Zîrâ saâdet-i maddiye’-i beşeriye emrinde bu hikmet-i celîle [Leysel insânü illâ mâ se‘â] kayd-i kavîsiyle mukayyedir. Burada muallim Draper ‘ulûmun ekonomi hakkındaki nüfûzuna dâ’ir bir mebhas-i mahsûs daha küşâd ediyor. Diyor ki:

Tabî‘atın ‘ulûm nokta’-i nazarından tettebbu‘u nev‘-i beşerin zihnini tevsî‘ ve fikrini îlâ etmekle kalmamıştır. Saâdet-i maddiyesini istihsâle dahî hizmet etmiştir. Keşfiyât-ı ‘ilmiyeyi ihtiyâcât-ı beşeriyeye /382/ tatbîk fikrini tevlîd etmiştir. Kavâ‘id-i ‘ilmiyenin tanınması üzerine ihtirâ‘ât-ı maddiye yolu dahî açılmıştır. Asrımızın en büyük isti‘dâdı bu noktada görülmüştür. Bu hâlin hükûmetler nezdinde de te’sîrâtı müşâhede olunmuştur. Bundan evvel hükûmetler mücerred igtinâm¹¹⁵¹ ve ahz-ı üserâ için cenk ederler idi. Gâlip olanlar binlerce ahâliyi sürüp götürürler ve onları a‘mâl-i şâkkada kullanırlar idi. Zîrâ insana yapacağı işlerde ancak yine kendisi gibi insanlar yardım eyleyebilir idi. Fakat

¹¹⁴⁹ Zümer suresi; 9. “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”

¹¹⁵⁰ Teşebbüs, girişim.

¹¹⁵¹ Yağmalama.

insan yerine bir takım kuvvâ-yı tabî'iyenin daha nâfi' bir sûrette istihdâm edilebileceği anlaşıldıktan sonra hükûmetler bu politikayı değiştirdiler. Yeni bir esir edinmeğe bedel yeni bir makine edinmek daha nâfi' olduğu anlaşılınca sulhun dahî cenkden daha nâfi' olduğu tahakkuk etmiştir. Binâenaleyh Amerika ve Rusya gibi [esir] [serf] nâmıyla birçok insanları a'mâl-i şâkkada kullanan hükûmetler ihtisâsât-ı insaniyeden mâ'adâ menâfi'-i ekonomiyeyi dahî gözeterek bunları âzâd etmişlerdir. İmdi /383/ biz bir asırda yaşıyoruz ki onun sıfat-ı mümtâzesi insan ve hayvan kuvveti yerine makineler kuvvetini isti'mâl etmektir. Mekâsıd-ı dünyeviyemizin istihsâli emrinde kenîse gibi kuvvâ-yı fevka't-tabî'iyeye mürâca'ata bedel kuvvâ-yı tabî'iyeye mürâca'at ediyoruz. İşte Katolikliğin i'lân-ı harb ettiği medeniyet-i cedîde bu medeniyettir. Bu sûret-i hâli Papalık makamı inkâr ederek yine ezmine'-i mütevessitada mürâca'at etmekte bulunduğu fevka'l-beşeriye ve fevka't-tabî'iyeye kuvvetlere mürâca'at gayretindedir.

Deriz ki:

Draper'in bu son sözü pek doğru ve pek ehemmiyetlidir. Fransa'daki Lord suyu kenîsenin bu yoldaki gayretlerinin en mühim bir mahall-i tatbîkidir. Her sene oraya mürâcaat eden yüzbinlerce nüfûs-ı beşeriye emr-i tedavide tabâbetin salâhiyetini inkâr ederek bu suyun /384/ şifâ-yı manevisinden istifâde gayretiyle oraya mürâcaat ederler. Hâlbuki etibbâ bir istatistik tutmuşlar. Lord suyuna mürâcaat edenlerin yigirmi binde birisi nisbetinde bir muvaffakiyet-i tedaviye görmüşler. Amma o eser-i muvaffakiyetin bir hîle ve hud'a netîcesi olup olmadığını yine erbâb-ı mülâhazanın dikkatlerine havale etmişler. Buna mukâbil bir de hastaneler kuyûduna mürâcaat ederek gösteriyorlar ki hastahânelere girenlerin yüzde elliden ziyâdesi şifâyâb olup çıkmaktadır. Bu hakikat herkesin nazar-ı müşâhedesinde bâhir ve âşikâr iken Katolik gayretkârânı müdâvât-ı tıbbiye aleyhindeki gayretlerinden yine geri durmamaktadırlar. En latîfi şudur ki bu satırları yazdığımız günler zarfında Figaro /385/ gazetesinde Roma'dan yazılmış bir mektup okumuşuzdur. Haşmetli papa Hazretlerinin sıhhatlerine dâ'ir bir mektup ki sık sık muhtell olan bu sıhhat-i papa'iyeye gecenin birisinde yine celb-i tabîbe lüzum göstermiş ve onun tedavisi semeresiyle ertesi günü müşârun ileyhin 'âfiyeti 'avdet ederek bazı manastırlarda zuhûra gelen i'câzkârâne havârıka dâ'ir takdîm olunan raporları dinlemeye tahammül göstermiştir. Draper'in şu sözleri tercüme olunur iken bu mektubun tahatturu insanda mutlaka bir tebessüm husûle getiriyor. İnsan düşünüyor ki Lord suyunun kerâmât-ı şâfiyesine bütün Katoliklerin inanması mahzâ papa

Hazretlerinin şehâdet-i lâ-yuhtiyânesi sayesinde müyesser olabilmış iken kendileri teşfî /386/ için neden bu suya mürâcaat buyurmuyorlar da tedavi'-i etibbâya mürâcaat ediyorlar? Lakırdıda yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Bir miktar kehrübâ kuvvetlice delk edildiği zaman ecsâm-ı hafifeyi cezb ve def etmek hâssasını gösterir. Bu hakikat milâd-ı İsa'dan altı yüz sene mukaddem görülmüş ve tanınmış idi. Fakat Hazreti İsa'dan bin altı yüz sene sonraya gelinceye kadar kûşe'-i ihmâle atılmış mesâ'il-i 'âdiyeden idi. Tetebbu'ât-ı 'ilmiyeye bit-tatbîk tecrübedeb tecrübeye intikâl ede ede işte bu hâssa denizler ve karalar aşırı yerlerden beyne'l-beşer ân-ı vâhidde icrâ-yı muhâbereye vâsita olmuştur. Hükûmetlerin emir ve nehiyelerini etrâfa teblîği için mesafenin ve zamanın hükmünü ilgâ ederek kuvvâ-yı hükûmeti te'yîd ve tahkîm etmiştir. İskenderiye müzesinde riyâzî Harun¹¹⁵² tarafından milâd-ı İsa'dan bir asır kadar evvel îcâd edilmiş bir makine görülüyor idi. Bu makine elyevm [reaksiyon makinesi] /387/ dediğimiz makine şeklinde olup buhar kuvvetiyle dönüyor idi. Cihanda bir misli daha tasavvur olunamayacak bir ihtirâ'-i mühimin tohumunu hâvî olan bu makineye 1700 sene müddet zarfında yalnız bir tuhaf oyuncak nazarıyla bakılmış idi. Görülüyor ki yeni vapur makinelerinin îcâdında tesadüfün hiçbir hükmü yoktur. Bu muvaffakiyet dikkat ve tecrübe sayesinde müyesser olmuştur. On yedinci asır evâ'ilinde buharın kuvve'-i tahrîkiyesinden istifadeyi birçok makine 'ulemâsı tecrübeye girişmişler idi. Ondan bir sene sonra Vat nâm ehl-i dikkatin tecâribi nokta'-i matlûbe'-i kemâle vusûlü te'mîn etti. Binâenaleyh buhar makineleri medeniyetin en kuvvetli 'amelesi oldu. Birçok milyon insanın göreceği işi görmeye başladı. Ondan evvel makine kuvve'-i muharrikesi makamında istihdâm olunan insanlara ba'demâ zekâvetlerine inbisât vererek hakikaten âdem olmak yolu açıldı. Evelleri çarh çevirmekten başka bir şeye yaramayan mahlûklar bilâhere okur-yazar âdem oldular. Buharın ilk mahall-i tatbîki /388/ tulûmbalar oldu ki onlara yalnız kuvvetten başka lüzumu yok idi. Ba'dehû buharın kuvve'-i tahrîkiyesi pamuk eğirip bez dokumak gibi ince işlerde dahî ne kadar muvaffak olduğu görüldü. Buhar bütün dünya için elbise i'mâl ederek birçok milletler nezdinde sanâyi'ce bir tebeddül-i küllî vukû'a getirdi. Gemicilik sanatına tatbîk edildikde evvelâ nehirler ve müte'âkiben denizler üzerinde o zamana kadar istihsâl edilebilmiş olan sürati dört misli arttırdı. Evvelce

¹¹⁵² Orijinal metinde "Hero".

Atlas denizini aykırılmak için lâ-ekal kırk güne ihtiyaç var iken elyevm sekiz günden ziyâde zamana ihtiyaç yoktur. Mürâselât ve nakliyât-ı berriye hususunda buharın göstermiş olduğu kudret bundan daha ziyâdedir. İnsanlar evvelleri binde kat‘ edebildikleri mesâfât-ı berriyeyi şimendüferler sayesinde bir saatte kat‘ eder oldular. Lokomotif yalnız fa‘âliyet-i beşeriye meydanına tevsî‘ etmekle kalmadı. Belki mesâfât-ı berriyeyi kısalttıkça hayât-ı beşeri de uzalttı. Zirâat ve sanayi‘ mahsûlâtını sürat ve sühûletle nakl ederek refâh-ı /389/ beşeri te‘mîn etti. Kronometre saatlerin îcâdı bihâr-ı muhîta üzerinde vapurlarla seyr u seyahati taht-ı te‘mîne aldı. Zîrâ vapurların buldukları mevki‘i ta‘yîne büyük hizmet etti. İskenderiye mektebinde ‘ulûmun terakkiyâtına en ziyâde zamanı doğruca ölçebilecek bir âlet ile harâret-i havâyı doğruca ölçebilecek bir mîzânın noksânı kaziyesi idi. Birbirinin lazım ve melzûmu demek olan kronometre ile termometre bu noksânı ikmâl ettiler. Vâkı‘â [klepsider] denilen su saatleri tecrübe olundular ise de bunlarda matlûb-ı cecihle doğruluk görülemedi. Bunlardan üzerinde mintakatü’l-bürûc mürtesim olan birisinin ilk Hristiyanlar tarafından kesr ü tahrîbi üzerine St. Polikarb şu ma‘nîdâr mülâhazayı serd ediyor. Diyor ki: [Bütün bu ‘acâyib-i şeytâniye içinde Hakk Teâlâ’ya husûmetkâr bir sanat görünüyor]. Kronometrenin zamanları doğruca gösterebilmesi derecesindeki muvaffakiyeti ancak 1680 sene’-i miladiyesinde görüldü. /390/ Newton’un mu‘âsırı olan Huk zemberek ve mîzâh-ı rakkası îcâdıyla ve ondan sonra diğer bazı parçalar ihtirâ‘ıyla bu âlet ikmâl olundu. Nihâyet Harison ve Arnold bu saatleri şimdiki derecede ikmâle muvaffak oldular. Godfrey tarafından sekstant âletinin îcâdı dahî kronometrelerden tarîk-i istifadeyi te‘mîn etti. Zîrâ gemi harekette iken bile irtifâ‘ almağı bu âlet kolaylandırdı.

İzaha lüzum vardır ki:

Bihâr-ı muhîtta geminin mevki‘ini ta‘yîne kronometre saatlerinin hizmet etmesi tûl derecâtını ta‘yîne medâr oldukları içindir. Geceleri kutb-ı şimâlîde Demirkazık yıldızının ve gündüzleri vakt-i zuhurda Şems’in ufk-ı mer’îden irtifâ‘ları ölçülerek geminin hangi ‘arz derecesinde bulunduğunu dosdoğru ta‘yîn etmek mümkün ise de tûl derecesini /391/ ta‘yîn etmek için Şems’den bir irtifâ‘ alınıp da o anda saat kaç olduğu ta‘yîn edilmekle beraber geminin hareket ettiği lîmânda dahî o anda saat kaç olduğunu bilmek lazım gelir. Zîrâ hareket lîmânında o anda saat kaç iken şu bulunulan noktada saatin kaç olması arasındaki farkdan o lîmânın ne kadar mil şark veyahut garb tarafında

bulunduğu anlaşılacaktır. Ahz-ı irtifâ‘ hizmetini sekstant ve oktant âletlerinin sûret-i teshîline gelince: Vâkı‘â minel-kadîm rub‘ dâ‘ire ile ahz-ı irtifâ‘ yolu bulunmuş idiyse de müteharrik bir gemide istikâmet-i zıll ile semt-i Şems’i ta‘yîn hemen de mümkün olamayacağından işte bu müşkili sekstant ve oktant /392/ aletlerinin mümkün kılması hakîkaten gemicilik sanatınca pek büyük emniyet ve terakkiyi müstelzim oldu. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

Gemicilik sanatının bu vecihle terakki ve tekemmülü yeryüzünde ahâlinin taksîmâtınca dahî bir büyük te’sîri icab etti. Memâlik-i ba‘îdeye muhâcirîn sevkiyle müsta‘merât te’sîsi teşebbüsâtına vüs‘at verdi. Lakin nev‘-i beşerin mevâdd-ı ictimâ‘iyesinde asıl nüfûzu görülen şey taharriyât-ı ‘ilmiyeden husûle gelen keşfiyâtta da ibaret kalmadı. Diğer birtakım te’sîrât daha görüldü ki esbâb-ı asliyeleri münferiden mülâhaza olundukda hiç menzelesinde kalır iken terakkiyât-ı beşeriyeye munzam olan mu‘âvenetleri mûcib-i ta‘accüb olacak kadar büyüdü. Meselâ mûcid ve muhterî‘lere verilen imtiyâz berâtları ki îcâd ettikleri şeylerden kendilerine derece’-i ma‘kûlede bir hisse’-i istifade te’mîn ediyor idi. Bunun ne büyük netâyic hâsıl ettiğini /393/ anlamak için netâyic-i mezkûreden bazılarını ‘atf-ı nazar kâfidir. Ezcümle bıçkı makineleri o zamana kadar büyüt ve mesâkinin taştan tuğladan alçıdan ve hattâ topraktan ibaret olan döşemelerini tahta döşemelere tebdîl etti. Kezâlik pencere camlarının îcâdı o zamana kadar penceresizlikten dolayı devâhil-i büyüta yol bulup giremeyen ziyâ‘-i Şems’e camlar ile mücehhez pencerelerden dühûl imkânını gösterdi. Bu muvaffakiyet on altıncı asırda müyesser olmuştur. Zîrâ bir elmas ucuyla camları kesebilmek imkânı o zaman keşf edilmiştir. Baca inşâsının îcâdı o zamana kadar vahşilerin inleri gibi is kokan devâhil-i büyütu tasfiye ve tathîr ederek soğuk memleketler ahâlisini parlak bir ocağın menâfi‘inden bilâ-mezâhim müstefid etmiştir. Bu gibi ihtirâ‘ât insanların büyüt ve mesâkinini hıfz-ı sıhhate muvâfık bir yolda ıslâh edince artık papaz takımının iknâ‘âtına rağmen salgın hastalıklar insanların günahlarına mukâbil bir cezâ-yı asmânîdir itikâdı kalkarak bu hastalıklar pislik ve murdarlık /394/ icabâtından olduğuna ve bu belâlardan halâs için falanca ve filanca zevât-ı mu‘azzenin mezarlarına mürâcaatın faidesi olmayıp belki nezâfet ve tahârete itinâ kâfi olacağına inanıldı. On ikinci asırda Paris’in sokaklarını kaldırımlamaya lüzum görülmüş idi ki o zamana kadar Paris sokakları birer açık kehrizden başka bir şey değil idiler. Sokaklar kaldırımlanmayı müte‘âkib Paris

için emrâz-ı dâ'imededen ma'dûd olan basur ile hamâ'iddâ'ime mündefi' oldular. Bu hâlde Paris İspanya'daki bilâd-ı İslâmiyeye benzemiş oldu. O bilâd-ı İslâmiyeye ki nezâfet ve tahâret-i belediye oralara Avrupa bilâdından pek çok mukaddem dâhil olmuşlardır.

Deriz ki:

İnsan bu sözleri ve bir de bilâhere memâlik-i İslâmiyenin tezyînât-ı belediye husûsunda evvelâ vukûf ve müte'âkiben inhitâta nasıl yüz tutmuş olduğunu /395/ düşündükçe hayretini men' edememektedir. Viardo gibi müverrihlerin Endülüs bilâd-ı İslâmiyesindeki ma'mûriyet ve zînet-i belediye hakkında verdikleri malumât bunları öyle bir halde göstermektedir ki Paris gibi Avrupa'nın en ma'mûr beldeleri elyevm o dereceye varıp varamamış olduğu husûsunda erbâb-ı mütalaayı tereddüde dūçâr eder. Bu 'umrân ve tezyîn-i bilâd fikri Müslümanların zihnine İspanya'da doğmuş değildir. Bu fikr-i medeniyetin İslâmiyetle beraber Afrikâ-yı şimâlî tarîkiyle tâ Suriye ve Bağdad taraflarından intikâl ettiğine şüphe yoktur. Çünkü Mısır ve Şam ve Haleb ve Bağdad ve Semerkand vesâ'irenin tezyînâtı hakkında velev muhayyilât nev'inden olsun iş'âr-ı şu'arâda /396/ ve elf-i leyle ve leyle hikâyesi gibi âsârda görülen şeyler dahî bu hakîkati te'yîd ederler. Demek oluyor ki bizim milel ve nuhl-i İslâmiye târihimize dahî bir ezmine'-i mütevessita devri açılarak ma'ârifperverlik husûsunda eslâf-ı kirâmımızın eserlerine iktifâda ihmâl vukû'a getirildiği zamanlar zarfında ma'ârifin semerât-ı bergüzîdesinden olan bu ma'mûriyet ve zînet dahî inhitâta yüz tutmuştur. Sanâyi'in terakkisi 'ulûma mevkûf olduğu muhakkakât-ı kat'iyeden olup 'ulûmun tedennîye dūçâr olması sanâyi'in dahî tedennîsini istilzâm etmiştir. Bi-lutfihî Teâlâ yarım asır kadar bir zamandan beri bizim için dahî [renesans] yani teceddüd-i 'ulûm devri hulûl etmiş ve ma'ârif-i şettâ memâlik-i İslâmiyede taraf /397/ taraf intişâra yüz tutmuş olduğu gibi bilhassa pâdişâh-ı terakkîperver ve şehriyâr 'avâtîf kester şevketli pâdişâhımız şehriyâr-ı hikmet-âsâr Efendimiz Hazretlerinin şu asr-ı mes'ûd hilâfet-penâhîlerinde memâlik-i osmâniyemizce ma'ârif-i 'umûmiyenin terakkisi 'ulûmun sanâyi'e tatbîki yollarını dahî açmağa başlamış olduğundan yakın seneler zarfında târih-i İslâmiyet'imizin mufahhir-i kadîmi olan 'umrân ve zînet-i bilâd ve imsâretkirar memâlikimizi gıpta-fermâ-yı inzâr-ı yâr ve ağyâr edecektir. Draper sözünde devam ediyor. Diyor ki:

Paris şehri bu sûretle ma'mûriyet ve zînetini arttırmağa başlayınca belde'-i mezkûre derûnunda domuz sürüleri besilenmesi men' olundu. Bu ise St. Antuvan manastırı rahiplerinin menâfi'ine dokundu. Zîrâ onlar gûyâ 'azîz mûmâ ileyhin

/398/ sürüleri olmak namıyla sürü sürü domuz yetiştirmekten müstefid olurlar idi. Bu sürülerin kemâ fi's-sâbık Paris sokaklarında gezmelerine müsâ'ade olunması iddi'âsıyla hükûmete mürâcaat ettiler. Hiç olmaz ise canavarların boğazlarına birer çingirak takılması şartıyla yine müsâ'ade verildi. Lui lö Gronun oğlu Fransa kralı Philip at ile sokakta gider iken bir dişi domuzun atı ürkütmesiyle attan düşerek vefât etmiş idi. Yine o sırada idi ki havruz ve leğen gibi müzahrefât kaplarının pencerelerden sokağa dökülmesi men' olundu. 1870 sene'-i miladiyesinde bizzat ben Roma'da papanın hükûmet-i cismâniyesi evâhirinde re'yü'l-'ayn¹¹⁵³ gördüm ki Roma sokaklarında küme küme müzahrefâttan tevakkî için insan gözlerini ayak basacağı yerden ayırmamağa mecburdur. On yedinci asır ibtidâsına kadar Berlin'de sokakları asla süpürmezler idi. Ondan sonra bir nizâm yapıldı ki bu nizâm mûcibince şehre Pazar yerlerine arabalarıyla gelen köylüler hîn-i /399/ 'avdetlerinde arabalarına sokakların çamurunu doldurup götürmeye mecbur oldular. Bilâd-ı cesîmede kaldırım îcâdını müte'âkiben lağımlar inşâsına başlandı. Mebâdisinde bunlar pek nâkıs iken menfa'atleri anlaşılacak yalnız şehirler derûnunda değil husûsî hâneler derununda dahî lağımlar ikmâl edilmeye başlandı. Ondan sonra sıra sokakları tenvîre geldi. Evvelâ sokaklara nâzır olan hânelerin bir penceresine bir lamba koymak mecburiyetinden işe başlandı. Müte'âkiben İspanya'da Müslümanların Kurtuba ve Gırnata şehirlerinde kemâl-i muvaffakiyetle vücûda getirmiş oldukları tenvîr-i esvâk¹¹⁵⁴ usûlü taklîd edilerek sokaklara fenerler rekz edildi. Nihâyet ümûr-ı belediyenin bu cihetini hava gazları itmâm etmiştir. Sokakların tenvîriyle beraber gece bekçileri dahî ihdâs olundu ki bu dahî polis tensîkâtını vücûda getirdi. On altıncı asır zarfında makine ihtirâ'âtı ve manufaktura terakkiyâtı ma'îşet-i beytiye üzerinde büyük bir nüfûz hâsıl etmiş idi. Hâneler derûnunda duvarlara ve ocaklar /400/ üzerine âyineler ve saatler konulmaya başlandı. Her ne kadar bazı nevâhîde matbahların¹¹⁵⁵ ocaklarında çim ve tezek yakmak mu'tâd idiyse de şehirlerde kömür isti'mâli dahî meydana çıktı. Yemek sofraları daha muntazam bir sûrette kurulmağa başladı. Şimâl ahâlisinin kaba içkilerine mukâbil cenûb taraflarının ince şarablarına rağbet edildi. Yaz mevsimleri için buzhâneler yapıldı. Yel değirmenlerine elek makineleri dahî ilâve olunarak kepeğinden ayrılan unlar ile beyaz ve güzel ekmekler yapılmaya

¹¹⁵³ Kendi gözüyle.

¹¹⁵⁴ Çarşılar, pazarlar.

¹¹⁵⁵ Mutfaklar.

başlandı. Halk ihtiyâcını anladıkça mukaddemâ derece'-i kâfiyede olmayan zehâ'ir çoğaldı. Pirinç ve patates ve hindi ve bâhusûs tütün teksîr olundu. İtalyanların icâd ettikleri çatallar ta'ammüm ederek çıplak parmaklar ile ta'âm etmek âdeti kalktı. Nev'-i beşerin usûl-i tagazzîsi bit-tedric değişti. Çin'den çay ve Arabistan'dan kahve ve Hind'den şeker gelip Avrupa'da isti'mâl olunmakta bulunan ispirotolu meşrubâtın yerini tutmağa başladılar. Hânelerin derûnu saman sergisinden /401/ kurtulup şark halılarıyla örtüldüler. Evvelkiden iyi yataklar ve revbâlar peydâ edildiler. Evelleri şehirlerde su için kuyularla dolu mebâlardan başka bir şey yok iken suyolları yapılarak tatlı sular isâle edildiler. Evelleri kurumdan ibaret bulunan tavanlar nukûş ile tezyîn edildiler. İstihmâm¹¹⁵⁶ âdeti ta'ammüm etti. Sıcak memleketlerden getirilen güzel çiçekler hâneler etrâfında bağçeler tarhi merâkını tevlîd etti. Kibâr ahâli için sokaklarda evvelâ sedyeler peydâ olup ba'dehû [karuse] denilen arabalar ve nihâyet şimdiki faytonlar zuhûr etti. Zirâ'a edevâtı kaba saba bir halde iken onlar dahî inceldiler. O zamana kadar dilenci sıfatında gezen papazlar halka fakr u meskeneti 'indillâh makbûl gibi bir sûrette gösterirler iken bu mebâdi'-i terakkiyât ile anlaşıldı ki fakr u meskenet ma'ârif-i beşeriyeye mâni' ve birçok ahlâksızlığa menşe' olup ticâret tarîkiyle servetin tezâyüdü cenk tarîkiyle servet aramağa müraccahdır¹¹⁵⁷. Zîrâ Monteskiyö'nün ticâret-i milletleri birbirine takrîb etmekle beraber /402/ efrâdı birbirinden ayıracağı ve erbâb-ı ticâretin pek de doğrulukla ahz u i'tâ edemeyecekleri hakkındaki sözü doğru bile olsa cihâna yekpârelik sûreti vermek yalnız ticâretle olacağı daha gerçektir. Zîrâ ticâretin muhtâc olduğu ve istediği şey sulh-ı 'umûmîdir.

İhtar ederiz ki:

Hristiyanlığın esâsı fakr u zillet ve envâ'-i ızdırâbâta karşı tahammül ve sabır noktaları üzerine mübtenî bulunduğu âsâr-ı kenîsâiyenin âdetâ kâffesinde görülmektedir. Voltaire'in gâyet zarîfâne bir sûrette demiş olduğu vecihle refâh ve râhat ve gınâ ve yüsrat erbâb-ı kenîse tarafından o kadar tahkîr edilmiştir ki necât-ı mavevî yalnız fukarâya ve ızdırabkeşlere hasr edilerek âdetâ bu dünyada huzur ve râhat görenlerin /403/ öteki dünyada nâ'il-i huzur ve râhat olamayacaklarını hükme kadar varılmıştır. Voltaire bu esâsı erbâb-ı kenîsenin kendi servet ü sâmânlarını ve kendi huzur ve

¹¹⁵⁶ Hamama girme.

¹¹⁵⁷ Tercih edilir.

râhatlarını da‘vâ-yı nasrânilerine muvâfık görmemek maksadı üzerine binâ etmiş ise de biz işi bu cihetten telakkî etmeyeceğiz. Biz şu nokta üzerine inzâr-ı hikmeti celb edeceğiz ki Hakk Teâlâ Hazretlerinin kullarına lütfu yalnız fakr u zarûret ve ızdırâb ve zucretten ibaret bulunduğunu kenîsenin tevehhüm etmesi doğru olamaz. Vâkı‘â Hakk Teâlâ Hazretleri dilediği kulunu zengin ve dilediği kulunu fakîr eder ise de nâ‘il-i nimet ve servet ettiği kuluna buğz ve ‘adâvet ve dūçâr-ı fakr u zarûret eylediği kuluna hasr-ı merhamet /404/ etmesi hikmet ve ‘adâlet-i ilâhiyesinden me‘mûl değıldir. Bu meselede [leysel insânü illâ mâ se‘â] nokta’-i nazarından hikmet-i İslâmiyemiz bize şu hakîkati göstermektedir ki fukarâ-yı sâbirîn¹¹⁵⁸ ‘indillâh nasıl müstahak-ı mükâfât ise ağniyâ-yı şâkirîn¹¹⁵⁹ dahî öylece müstahak-ı mükâfâttır. Zaten hikmet-i ekonomiye dahî fukarâ-yı sâbirîn ile ağniyâ-yı şâkirîni hükümde hemen birleştirmek derecesine varmaz mı? Hakkına kâni‘ ve nasîbine şâkir olan bir fakîr bu kanâ‘at ve şükrânı ile ma‘nen öyle bir gınâ-yı kalbe nâ‘il olur ki onun saadeti pek çok zenginlere gıpta-bahş olabilir. Buna mukâbil ağniyâ-yı şâkirîn ise şükrün ma‘nâ-yı sahîhi vecihle elindeki serveti mâ-vazı‘ lehinde sarf ederek yani o serveti /405/ birtakım isrâf ve sefâhet yolunda değıl muhtâcîn-i ebnâ-yı nev‘ine mu‘âvenet tarîkinde kullanarak servetin mûcib olabileceğı sefâhet-i ma‘yûbeden kurtulup ma‘nen mûcib-i fahr olan bir fakrî ihtiyâr etmiş olur. Hakîkat Hıristiyanlığın bu misilli muhâkemâtta ifrâttan tefrîte ve tefrîttan ifrâta atlaması ne ağniyâyı ve fukarâyı hallerinden hoşnûd edemeyip her iki tarafın dahî dâima itirâzâtını davet eyler. Dikkate şâyân mevâddandır ki Draper’in yukarıki tafsîlâtında görülen terakkiyât-ı medeniye Nasrâniyet için meçhûlâtan olmamak lazım geldiğı halde bin iki yüz senelik bir müddet-i tavîle zarfında Avrupa milletleri bunlardan mahrum bırakılmış olsunlar. Evet bunlar Nasrâniyete meçhûl olmamak /406/ lazım gelen şeylerdir. Zîrâ bir taraftan Yunan diğerk taraftan Roma medeniyetleri üzerine mü‘esses bulunmak hasebiyle bu gibi levâzım-ı ‘ümrândan Katolik kilisesinin haberdâr olması zarûriyâttandır. Hele ehl-i İslâm’ın Avrupa-yı cenûbîyi istilâsıyla gösterdiği numûneler üzerine evvel be-evvel kenîsenin bu yolda halka delâlet etmesi bil-küllüye zarûret hükmünü alır. Bu halde delâlete bedel mûmâna‘at göstermesi ise işte böyle cihânın bir hiss-i intikâm ile serzenişlerini davet ve celb edeceği bedîhi ve âşikârdır. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki:

¹¹⁵⁸ Sabreden fakirler.

¹¹⁵⁹ Şükreden zenginler.

‘Ulûmun te’sîrât-ı hasenesi kendisini göstermeye başladıktan sonra milletlerin ahvâl-i ictimâ’iye ve beytiyelerince müyesser olmuş bulunan ıslâhâtı yalnız ihtâr için böyle birkaç sahîfeye değil cildlere /407/ lüzum vardır. Bunlar meyânında bazı şeyler vardır ki onları bil-küllîye sükût ile geçiştirmek asla kâbil değildir. İspanya hükûmât-ı İslâmiyesi Barselon lîmanı tarîkiyle Avrupa’ya doğru bir şehrhâh-ı ticâret küşâd ederek Yahudiler bu hususda güzel hizmet görmüşler idi. Hükûmât-ı mezkûre ticâretin teshîli için birtakım yeni usûller îcâd veyahut kabul ederek ‘ulûm ve fûnûndan behreleri¹¹⁶⁰ gibi işbu usûl-i teshîliyi dahî Avrupa’nın içerilerine doğru neşre başlamışlar idi. Ezcümle usûl-i muzâ’afa tahtında defter tutmak sanatı İtalya-yı şimâlîye Araplardan geçtiği gibi ticârette sigorta usûlünü dahî İtalyanlar Araplardan ahz eylemişler idi. Bu sigorta usûlüne hükûmet-i kenîsâiye pek çok itirâz ve mûmâna‘at gösterdi ise de men‘ine muvaffak olamadı. Kenîse iddi‘â ediyor idi ki yangın ve deniz kazalarına karşı medâr-ı emniyet aramak Hakk Teâlâ’ya muhâlefet olup hele hayât-ı beşeri sigortaya koymak bil-küllîye ma‘siyettir. Araplar banka usûlünü dahî îcâd ederek sermayeler /408/ teşkîline küllî yardım etmişler iken Katolik kenîsesi bunu bir nev‘i murâbahacılık ‘add ile men‘ine kıyâm etmiş idi. Mukâvelât-ı muharrirliği vezâ’ifini ve poliçeler ve ri‘âyet edilmeyen şerâ’it-i ticâriyeye karşı protesto usûlü hep Arap ekonomistlerinin ihtirâ‘ ettikleri vesâ’it-i teshîliyeden olup bunların her birine Katolik kenîsesi muhâlefetten geri durmuyor idi. Hiç mübâlağa etmeksizin hükmedilebilir ki elyevm ümûr-i ticâriye ve mâliyede mer‘î ve müsta‘mel olan usûl-i teshîliyenin kâffesi Arapların îcâdıdır. Amerika’nın keşfinden sonra Avrupa ticâret merkezi olmak ehemmiyetini gâ’ib eylemiş olduğunu beyân etmiş idim. İtalyanlardan ve Yahudilerden pek çok zengin âdemler Hollanda’ya ve İngiltere’ye ve Fransa’ya gelerek harekât-ı ticâriyelerini dahî beraber getirmişler idi. Papanın afarozlarından müteessir olmayan Yahudiler, akçe ikrâzı sûretiyle külliyetli paralar kazanıyorlar ve Katolikler ise papa tarafından memnû‘iyetleri hasebiyle bu işte Yahudilere asla rekâbet edemiyorlar idi. Nihâyet papa İkinci Pius bu memnû‘iyetin /409/ mazarratını anlayarak ref‘ine mecbur oldu. Onuncu Leon dahî iktisâd ve idhâr sandıklarının küşâdına müsâ‘ade verdi. Hattâ ba‘demâ bu sandıklar aleyhine her kim bir şey söyleyecek ve yazacak olur ise afarozlanacağını dahî i‘lân etti. Hâlbuki Protestanlar Roma’nın tasvîb ettiği bu

¹¹⁶⁰ Nasip, pay, hisse.

esbâb-ı teshîliyeyi mücerred Roma'ya husûmeten nazar-ı istikrâh ile görüyorlar idi. O zamana kadar tâ'ûn ve hareket-i Arz günahkârlığa dalan insanları ahvâl-i seyî'elerinden haberdâr etmek için doğrudan doğruya dest-i ilâhî ile vukû'a getiriliyor diye itikâd olunur iken ezhânın tenevvürü sayesinde tâ'ûna karşı karantina usûlüyle tahaffuza başlandı. 1721 senesinde Lady Mari Vorley Montegü İstanbul'dan çiçek aşısını Avrupa'ya getirdiği zaman hükûmet-i kenîsâiye tarafından o kadar mümâna'ata dûçâr oldu ki bunun İngilterece kabulü hânedân-ı kraliyenin himâye'-i mahsûsasına muhtaç kaldı. Janer nâm tabîbin aşığı idhâle çalıştığı zaman dahî 'aynıyla bu mümâna'at îkâ' /410/ edildi. Bir asır evvel çiçek 'illetinin tahrîbâtından kurtulmuş bir yüze nâdirene tesadûf olunuyor idi. Bugün ise bu tahrîbe dûçâr olmuş yüzler nevâdirdendir. Amerika'da emr-i tevlîdde güçlük çeken kadınlara anestezi yani mübtîl-i hiss¹¹⁶¹ devâlar tatbîk usûlü keşf olunduğu zaman hükûmet-i kenîsâiye tarafından buna dahî şiddetle mümâna'at edildi. Amma mazarrât-ı fizyolojiyesi nazar-ı dikkate alınarak değil Tevratın tekvînü'l-mahlûkât sıfrının üçüncü bâbının on altıncı âyetinde zelle'-i Âdem meselesinden dolayı nev'-i nisvân şiddetli ağrılarla doğurmağa mahkûm olduğundan bahisle buna muhâlefet çıkar diye men' olundu.

Deriz ki:

Derdi veren Hazreti Hakk olduğu gibi dermanı veren dahî Hakk Teâlâ olduğu ahkâm-ı hikmet-i İslâmiyededir. Bazı mevâlîd-i nebâtiyenin insan için şifâ olduğu Kur'ân-ı /411/ Kerîm'de ihbâr buyurulmuştur. Hele burada 'inde'l-İslâm 'ilm-i ebdânın 'ilm-i edyândan evvel tahsîli tavsiye buyurulmuş olmasını mutlaka tahattur edeceğiz. Bu yoldaki tahatturâta lüzum ve ihtiyacımız dahî vardır. Zîrâ Draper'in bizce hakîkaten zevâ'idden görülen bu tafsîlâta girişmesi ihtiyâcât-ı insaniye ve lüzûm-ı medeniyeden olan şu müfredâta kadar Hıristiyanlığın mezâhim ve mümâna'at göstermesi işte dînin ilim ile barışamayacağını isbâta medâr ittihâz eylediği şeylerden olup bunlar ise dîn-i Hakk tarafından men' olunmak şöyle dursun bilakis emrolunduğunu gören zekî ve mütefennin Müslümanlarımız bu ahvâlden büyük büyük ibretler alacaklardır. Avrupa ve Amerika halkı binlerce senelik bir müddet-i tavîle zarfında /412/ Hıristiyanlık tarafından bu kadar mümâna'atlar görmeleri üzerine küsüp onu inkâra kalkışmışlar diye biz Müslümanlar dinimiz tarafından bu yolda hiçbir mümâna'at görmedikten fazla teşvîkât dahî görmüş olur ve bâhusus edvâr-ı terakkîmizin bedâyi'ine işte Draper gibi hasmâ-yı

¹¹⁶¹ Hissi uyuşturan, iptal eden.

edyânın bu vecihle şehâdet ettiğini görmekte bulunur isek neden Avrupalıları ve Amerikalıları taklîden dînimize küsgünlük gösterelim? Bedâyi'-i İslâmiye hakkında Draper'in bu şehâdeti bizim için hakîkaten pek büyüktür. [el fazlu limâ şehadet bihil e'dâ'î] sözünü dahî burada tahattur edeceğiz. Yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Fikr-i îcâd yalnız mevâdd-ı nâfi'anın ihtirâ'ıyla mahdûd kalmamıştır. Hoşa gidecek mevâddı da ihtirâ' etmiştir. İtalya'ya 'ulûmun duhûlünü müte'âkib /413/ kibâr hânelerinde birtakım ufacık makineler çoğalmıştır ki o zaman bunlara [sihir makineleri] tesmiye olunarak erbâb-ı temâşâyı eğlendirirler idi. [Lantern majik] yani [hayal feneri] bunlardandır. Papasların felsefe'-i tecribiyeyi men' etmeleri boş değil idi. Zîrâ bu tecârüb netîcesinde birtakım hokkabazlar kenîsenin [tumatorj]larıyla rekâbete başladılar. 'Umûmî temâşâgâhlarda o kadar hünerler marifetler gösterilmeye başlandı ki kenîseler dâhilinde gösterilen hünerler marifetler bunların yanında sararıp soldular. Temâşâgâhlar hokkabazları alev yutuyorlar ve yanmış kömür ateşi üzerinde yürüyorlar ve ateşte kızarmış bir demiri dişleri arasında tutuyorlar ve ağızlarından sepet dolusu yumurtalar çıkarıyorlar ve cansız bebeklere lakırdı söyletmek derecesinde havârik îkâ' ediyorlar idi. Ma'mâfih fevka't-tabî'a havârika halkın hüsn-i itikâdı yine pek güçlkle izâle edilebildi. 1601 senesinde Lizbon'da bir bargîre bazı hünerler icrâsını ta'lîm etmiş olan /414/ adamcağız şeytan tarafından istilâ edilmiştir diye ateşe yakıldı. O târihten pek çok sonralara kadar kadın erkek pek çok kimseler sihirbazlıkla bil-ithâm ateşe atılmışlardır.

İhtar ederiz ki:

[Tumatorj] kelimesi lugât-i yunânîden [savma] kelimesinden me'hûzdur. Bu kelime [mu'cize] manâsınadır. Kenîselerde bazı papazlar halkı vâlih ve hayrân etmek için kimya ve hikmet-i tabî'iyenin bazı keşfiyâtndan bil-istifâde havârik icrâ ederler idi. Meselâ bir kolunu fosforlu bazı eczâ ile tılâ ederek karanlıkca bir kenîse içinde nûr ile münevver imiş gibi halka gösterirler idi. Kenîsenin birisinde dahî mevâki'-i münâsebeye konmuş olan miknatisların hutût-ı câzibelerinin tekâtu'¹¹⁶² ettikleri bir /415/ noktaya ufârak bir demir gülle fırlatılarak o noktada mu'allak kaldığını gösterirler idi. St. Greguvar bu yoldaki havârikda emsâline tefevvuk etmiş olduğu için [tumatorj] diye şöhret bulmuştur. Bu halde tumatorjların hüner ve marifetlerine kat kat baskın olan havârik panayır yerlerinde ve tiyatrolarda vesâ'ir 'umûmî temâşâgâhlarda 'âdî

¹¹⁶² Kesişmek.

hokkabazların icrâ etmelerine kenîse sıkılır ise elbette ma‘zûr görülür. Şu kadar ki zamanımızda haniyâ üç dört yüz seneden beri ma‘ârif ve sanâiy‘ terakki ede ede şimdiki kemâlini bulmuş olduğu bir zamanda dahî ortada böyle bir rekabet hüküm sürmekte bulunması hakîkaten cây-ı istiğrâbdır. Bu rekabet ise kenîse ile hokkabazlar arasında değil belki şu yeni zamanın /416/ yeni kenîsesi ‘add ettirilmeye çalışılan ispiirtist ve medyumlar ile yine hokkabazlar arasında bir rekabettir. Bundan yigirmi beş sene kadar evvel [Kırk Anbar] nâm mecmu‘amıza [miknatis hayvanı] sernâmesi altında derc etmiş olduğumuz makâlât-ı mütetâbi‘ayı okuyanlar şimdi burada isti‘mâl ettiğimiz [ispiirtist] ve [medyum] kelimelerini tahattur ederler. Bunlar birtakım adamlardır ki ervâh-ı gâ‘ibe ile münâsebet iddi‘asında bulunup gûyâ onlar vâsıtasıyla birçok havârik icrâ ederler. Bu sanatın terakkisi elyevm o dereceye varmıştır ki [ipnotist]ler tenvîm-i sanâ‘î¹¹⁶³ ile bazı kimseleri uyutup o yüzden dahî birçok hüner ve marifetler gösterirler. Lakin bunlar kendilerine bir /417/ nev‘-i rûhâniyet isnâd etmek davasında muvaffak olamamışlardır. Zîrâ öte tarafta birtakım hokkabazlar dahî bunların yaydıkları şeylerin aynını yaydıkları halde bu muvaffakiyetlerin ‘âdî bir hokkabazlık hünerinden ibaret bulunduğunu itirâf ile lüzum ve iktizâsına göre hîle ve hud‘a‘-i hünerverânelerini de meydana koymaktadırlar. Bu hokkabazlardan birisini Mösyö Kaznofedriğe birkaç defa İstanbul‘a gelip aylarca müddet ‘umûmî temâşâgâhlarda icrâ-yı hüner ettiğinden bütün kâri‘lerimizin malûmu olmuştur. Bu zât hakîkaten o kadar büyük hünerverdir ki akıllar hâricinde icrâ ettiği marifetlerin hîlesine hiç kimse akıl erdirememiştir. Eğer bundan beş altı asır evvel gelmiş olsa idi /418/ St. Greguvara tumaturjluk meydanında ne yaman galebe çalar idi! Fakat burada bir te‘emmül lazımdır. Bir şey nefsü‘l-emirde mutâbık bir hakikat-i bâhire olur ise o hakikat-i bâhireyi eshâb-ı ‘ukûle kabul ettirmek için ikâ‘-ı havârik burhân-ı yegâne mi olmalıdır? Da‘vâ ile delil arasında münasebet bulunmak ve delil da‘vâyâ temas etmek zarûriyât-ı mantikiyedendir. İşte burada İmam Gazalî Hazretleri hakkında rivâyet olunan şeyi bir daha tahattur etmelidir. Bir dağın tepesinden diğer dağın tepesine kadar uçtuğunu gördüğü adamın dört kere beş yigmiden eksik veya ziyâde olacağı hakkındaki sözüne inanmamakta haklıdır. Çünkü o delil o da‘vâyı isbat etmez. Kur‘ân-ı ‘azîmü‘ş-şânın /419/ a‘zam-ı mu‘cizât-ı hakîkiye olması yalnız fesâhat ve belâgatının bütün feshâ ve belagâ-yı ‘arabî ‘âciz bırakmış olmasından da ibaret değildir. Hakâyık-ı evvelîn ve âhirîni câmi‘ olması i‘câziyetinin en büyük berâhîn-i bâhiresindedir. Mu‘cizât-ı sahîhanın dahî şerâ‘it-i makbûliyeti ve bu halde isbât-ı hak emrindeki

¹¹⁶³ Hîle ile uyutma.

kuvvetinin mertebesi Şam ‘ulemâ-yı be-nâmından Hüseyin el-cisr efendi Hazretlerinin arabî [Risâle’-i Hamîdiye]sinde ve şehrimiz efâzıl-ı benâmından İsmail efendi Hazretlerinin bu risâleyi tercüme ve şerhinde bast ve temhîd kılındığı gibi bu iki hazine’-i ‘uzmâdan bil-iktibâs bu ‘âciz dahî [Beşâ’ir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediye]sinde bu keyfiyeti şerh ve îzâh etmiştir. Hâlbuki enbiyâ-yı ‘izâmın bi-kudretihî Teâlâ icrâ buyurmuş /420/ oldukları mu‘cizât ile tumaturjların yaptıkları havârik arasında kıyâs bile mümkünâttan değildir. Bunlarda bir asıl bir esas bulunsa idi hokkabazların onları taklîd edememeleri ve bâhusus bu hünerde onları geçememeleri lazım gelir idi. ‘Ulûm ve sanâyi’in terakkîsi devrinde ise tumaturjların hüner ve ma‘rifetleri geriledikçe gerileyerek hokkabazların hüner ve ma‘rifetleri dahî ilerledikçe ilerlemektedir. Yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Fikr-i îcâd bir kere meydan aldıktan sonra tarîk-i terakkîde pek çabuk kat‘-ı menâzil başlamıştır. Bir îcâd diğereine yol açıyor idi ve fevka’t-tabî‘iyât dahî o nisbette zevâl buluyor idi. Kavs-ı kuzahın ne olduğunu beyâna Dominis başlayıp Newton ikmâl etmiştir. Bunlar göstermişlerdir ki kavs-ı kuzah dest-i /421/ subhânîde bir âlet-i harb olmayıp belki su zerrâtı üzerine hutût-ı ziyâ’iyenin isâbetinden ibarettir. De Dominis bir arşavaklık rütbesi ve hattâ kardinallık mükâfâtı ümidleriyle Roma’ya celb olundu. Büyük ikrâm ve ihtirâm ile bir konağa misâfir edildi ise de şiddetli bir de nezâret altına alındı. Müte‘âkiben Roma kenisesini İngiltere Protestanlığıyla barıştıracaktır diye ithâm olunarak St. Anter kal‘asına hapsedildi. Orada da vefât etti. Ba‘d-i vefâtuhû tabutu içinde mevzû‘ olduğu halde mahkeme’-i kenîsâiye huzuruna getirildi. Mahkeme onu râfızîlik ile ithâm ederek ihrâka mahkûm etti. Yine ihrâka mahkûm olan birçok kitaplar ile beraber adamcağızın na‘aşı yakıldı. Franklin şimşek ile elektrik arasındaki münâsebeti meydana koyduğu zaman [Jüpiterin yıldırımını elinden aldı] denilmiş. Hurâfât-ı kenîsâiye bedel tabî‘iyâtta görülen esrâr-ı sun‘-ı ilâhî zihinleri istîlâ etti. ‘Asr-ı ahîrde îcâd olunan teleskoplar kâinâtın lâ-yetenâhîliğini nev‘-i beşerin /422/ nazar-ı ibretine açtılar. Ba‘dehû mikroskobun îcâdı aşğar-ı esâğırî dahî insana gösterdi. Balonlar insanı bulutların üstüne çıkardılar. Dalgıç edevâtı insanı denizlerin dibine indirdiler. Mîzânü’l-harâre tebeddülât- havâ’iyeyi ve terâzinin ikmâli sıklet-i ecsâmı dosdoğru ölçtüdü. Oksijen ve idrojen vesâ’ir gazların keşfi ve alüminyum ve kalsiyum vesâ’ir ma‘âdinin tefrîki toprak ve hava ve suyun ecsâm-î basîteden olmadıklarını isbat etti. Zührenin Şems önünden

mürûru fırsatıyla mesâfe'-i Şems'i ölçmek için her tarafa komisyonlar gönderildi. 1682¹¹⁶⁴ senesinden 1759 senesine kadar şehrh-ı terakkide fikr-i beşerin ne kadar menzil almış olduğu şu iki târihten Halley kuyruklu yıldızının tulû'unu efkâr-ı beşeriyenin sûret-i telakkisi ile görüldü. 1682¹¹⁶⁵ senesinde doğduğu zaman onu bir gadab-ı ilâhi eseri olmak üzere telakki etmişler idi. Cenk ve tâ'ün ve kaht işareti zannolunmuş idi. Papanın emriyle bütün memâlik-i Hıristiyanedeki /423/ kenîselerin çanları mütemâdiyen çaldırılmış idi. Bu çanlar sedâsına 'âbidlerin du'âsı dahî munzam olunca o cirm-i semâvî ürkütölüp kaçırılacak zannolunmuş idi. Husûf-i Kamer ve Kûsûf-ı Şems zamanlarında edilen gürültüler patırtılar gibi bu da müsmir olacağı itikâd edilmiş idi. Halley 1759 senesinde görüldüğü zaman Newton'un irşâdıyla bu cirmin kendi mahrek-i mu'ayyeni üzerinden yürüdüğü ve şu kadar zamanda bu hareketi bil-itmâm 'avdet edeceği hesap olunup onun bir daha vürûdu için 77 sene mürûr etmek lazım geleceğinden o zamanların adamları onu bir daha görecektikar yaşayamayacakları anlaşıldı. Vâkı'â Newton'dan sonra nev'-i beşer evelden haber verildiği zamanda Halleyin 'avdetini müşâhede etti.

Deriz ki:

Bu fıkrada kâri'lerimize ihtâra şâyân yalnız bir nokta vardır. O da kavs-ı kuzahın /424/ dest-i subhânide bir âlet-i harb olduğu mu'tekad bulunması kaziyesidir. Bu itikâdı Hıristiyanlığa 'atfetmekte Draper haksızdır. Âlet-i harb olan şey kavs-ı kuzah değil yıldırımdır. Bu itikâd dahî Hıristiyanlık itikâdı değil Yunan ve Latin putperestliği itikâdıdır. Biraz aşağısında kendisinin dahî demiş olduğu vecihle ra'd ve berkin¹¹⁶⁶ mâhiyet-i fizikiyesi anlaşıldığı zaman [Jüpiterin yıldırımını elinden aldı] denilmesi [Onun silahı elinden aldı] mefhûmunu göstermektedir. Hıristiyanlığın kavs-ı kuzah hakkındaki itikâdı Tevrat'tan müntekal bir itikâddır. Tevrat haber veriyor ki Cenâb-ı Hakk kavs-ı kuzahı 'âkîb-i tufanda Hazreti Nûh ile 'âkdetmiş olduğu mu'âhedenin imzâsı /425/ olmak üzere yaratıp bulutlar içine vaz' etmiştir. Binâenaleyh benî İsrâ'il her ne zaman kavs-ı kuzah görünür ise o mu'âhedeyi tahattur ederler imiş. Hâlbuki fiziğin meteorolojiye ednâ bir tatbîki tufandan değil a Hazreti Âdemden bile mukaddem kavs-ı kuzahın mahlûk ve mevcûd olduğuna şüphe bırakmaz. Ne zaman ziyâ-yı Şems havâ-yı nesîmi içinde mu'allak olan su zerrâtına isâbet etmeye başlamış ise o zamandan

¹¹⁶⁴ Orijinal metinde 1456.

¹¹⁶⁵ Orijinal metinde 1456.

¹¹⁶⁶ Yıldırım ve şimşegin.

beri kavs-ı kuzah mahlûk olmak icab eder. Bu kavsin hava içinde mu'allak olan zerrât-ı meyâhe ziyâ'-i Şems'in isâbet ve inkisârı ve binâenaleyh ziyâyı teşkîl eden elvân-ı esâsiyenin zuhûruyla müteşekkil olduğunu Fraklin isbat etmekle pek de o kadar mühim bir keşifde bulunmamıştır. Eğer o zamanlar /426/ harîk tulûmbaları îcâd edilmiş olsa idi bunların püskürttüğü sulara mütemâdiyen kavs-ı kuzahlar teşekkül ettiğini herkes ayan beyân görebilir idi. Şehrimizde Terkos su kumpanyası sokakları sulamaya başlayalıdan beri sokaklardan gelip geçenler bu 'acîbe'-i fizikiyeyi dâima görmekte dirler. Suyollarına merbût olan hortumlardan çıkan su bir yangın tulûmbası borusundan çıkarcasına fişkırıp püskürtülmekte olup bazen borucu borusunu sallaya sallaya suyu hemen toz haline getirerek bunun üzerine ziyâ-yı Şems isâbet edince o zerrât-ı meyâh içinde elvân-ı kuzhiye ayan beyân müşâhede olunur. Sözde yine Draper devam ediyor. Diyor ki: /427/

Her kim Katolikliğin binlerce sene zarfında Avrupa'nın terakkiyât-ı zihniyesi için ne yapmış olduğuna mukâbil bir de 'ulûmun ona nisbetle pek az bir zaman zarfında bu yolda ne kadar hizmet ettiğini bî-tarâfâne mukâyese eder ise bunlar arasında bir zıddiyet-i kâmile bulunduğuna kanâ'atten kendisini geriye alamaz. Hâlbuki 'ulûmun hizmetlerine dâ'ir bu kitapta söylediğimiz şeyler ne kadar nâkıs dırlar? Mekteplerde tedrîsât ile hakâyık-ı 'ilmiyenin ne kadar neşr edildiğine ve postalar vâsıtasıyla havâdis-i gûniyenin ne kadar uzaklara götürüldüğüne ve her nev'i mürâselâtın ne kadar ucuz icrâ olduğuna ve gazetelerdeki î'lânâtın ne büyük fevâ'idi görüldüğüne dâ'ir hiçbir şey söylemedim. Hastaneler te'sîsine dâ'ir bir şey yazmadım ki Paris'de te'sîs olunan ma'lûlîn-i 'askeriye kışlası bunların birincisidir. Hapishânelerdeki mücrimlerin ahvâl-i ma'îşetlerini ıslahtan ve dârüşşifâlardaki mecânînden ve fukarâhânelerdeki mesâkînden dahî bahs etmedim. Kanallar hafırından ve sıhhat-i 'umûmiye için ittihâz olunan /428/ tedâbirden ve tahrîr-i nüfûs ve sâ'ir istatistiklerden ve klor isti'mâliyle çamaşır tetahhiri ve mensûcât-ı kotoniyeye gibi şeylerden asla bahse girişmedim. Cerrâhliğin ve tabâbetin terakkisini ve keşfiyât-ı psikolojiye ve sanâyi'-i nefise ve terakkî'-i zirâ'at ve bâhusus kimyevî gübreler isti'mâli gibi şeyleri şerh ve îzâh etmedim. Madencilik ve ona müte'allik sanâyi'den hiçbir şey söylemedim. târih-i tab'î koleksiyonlarını ve antikalarla memlû müzehâneleri kâle bile almadım. Ebniye inşaatında mi'mârlığı teshîl edecek bunca âlât ve edevâtı sükût ile geçiştirdim. Şimendüferleri telgrafları ve matbaa ve litoğrafyacılığı vesâ'ireyi lâyük oldukları

kadar medh ü senâ edemedim. Uranüs ve Neptün ve diğer yüz yetmiş kadar seyyârelerin keşfini de lüzûmu kadar îzâh edemedim. Mesâ'il-i coğrafîye ve hey'iyenin halli için gönderilen komisyonları ve tabakâtü'l-Arz'ın keşfi için mesârif-i kesîre ile açılan kuyuları ihmâl ettiğim gibi manyetizm keşfiyatını kâle almamakla ve fotoğrafya îcâdını haber vermemekle terakkiyat-ı asriyeye /429/ karşı haksızlık ettim. Topoğrafya haritaları alınması ve ateşli eslihanın ikmâli ve zırlı gemiler inşası ve kadınlara mu'âvenet için dikiş makinelerinin i'mâli velhâsıl sergi'-i 'umûmîler küşâdı gibi şeyleri hep bahisden hâric bıraktım.

Deriz ki:

Eksik bıraktığına te'ssüf ettiği bu şeyleri de işte bu sûrette ikmâl etti. Bu bâbda ihtisâr matlûb olsa idi cihân-ı medeniyetin dört yüz senelik târih-i mesâ'îsini kucaklayıp önümüze atıvermesi ve [işte bunlarda ne görecektir iseniz hepsi 'ulûmun mahsûlüdür, bundan evvel hükûmet-i kenîsâiye bunların hepsine mûmâna'at gösteriyor idi] deyivermesi kâfi olur idi. Burada hatırlara bir şey hutûr edebilir. Denilir ki: [Şu /430/ ihtirâ'ât-ı nâfi'aya bundan evvel teşebbüs edenler bulunup da hükûmet-i kenîsâiye onları men' mi etmiş idi ki şimdi terakkiyat-ı mezkûre için kenîsenin mûmâna'atından bir sûret-i serzenişkârânede bahs olunuyor?] Buna cevap pek kolaydır. Daha Nasrâniyetin üçüncü dördüncü asrından bede' ile 'ulûm-ı riyâziye ve tabî'îye men' ve mahv edilmiş olduğu gibi ondan sonra dahî ahâlinin okumak yazmak öğrenmesine bile mûmâna'at tarîki iltizâm olunmuş bulunur ise kenîse bu mes'ûliyetten yakasını kurtarabilir mi? İlk keşfiyat-ı hey'îye ve fizikiye erbâbını kahr u tedmîre kalkışmak bunca ma'ârifin ilk telemmü'âtını da söndürmek demek değil midir? Avrupa ve Amerika'nın pek korktuğu vecihle şimdi dahî hükûmet-i kenîsâiye /431/ i'âde'-i kudret etmiş olsa birçok bedâyi'a karşı yeniden yeniye kimbilir ne kadar mûmâna'atlar îkâ'eyler idi. Avrupa ve Amerika bunu yakından görüp bildikleri için Draper gibi daha birçokları nizâ'-ı 'ilm ü dîn kitabı gibi birçok kitaplarla bu mücâdeleyi dâima tecdîd eyleyerek fırsat imkânını kaldırmağa çalışmaktadırlar. Yine Draper diyor ki:

Şunların yalnız esâmîsini ta'dâd ettiğim halde de defter tamam olmamıştır. Bu bedâyi' günden güne artmaktadır. Ezmine'-i mütevevssitanın gerek 'ulûm ve gerek edebiyatınca görülen hevâbeydelik haliyle bu terakki arasında kıyâs kâbil değildir. Ma'ârifin intişâr-ı envârı nev'-i beşere hadsiz hesapsız menâfi' bahşetmiştir. Rusyada serfler ve Amerika'da dört milyon üserâ kayd-ı esâretten kurtarılmışlardır. Mukaddemleri manastır kapılarında açlara birer lokma ekmek

tevfî'ine bedel /432/ şimdi dâruşşafakalar ve dârul'acezeler ve fukarâ hastaneleri ve bir yerde felâket vukû'u üzerine küşâd edilen muntazam i'âne defterleri müstehakk-ı şefkat ve mu'âvenet olanların ahvâlini de muntazaman ıslâh etmiştir. Etibbâ öğrenmiştir ki tabâbetin vazîfesi hastalık vukû'undan sonra tedaviye girişmezden evvel hastalığın vukû'unu da men' etmektir. Usûl-i hükûmet halk üzerinde bihakkın himâyet-i pederâne sûretine tahavvül etmiştir. Nev'-i beşerin terakkisi o kadar büyüktür ki şimdiye kadar bu terakkiden mahrum olan Asya akvâmı bile hisse'-i insaniyelerini almaktadırlar. Unutmayalım ki bütün milletlerin vesâ'il-i 'ilmiyeye bu sûretle tevessülü bilâhère yeni mensûbların eskilere galebesini bile ümid ettirebilir. Şu kadar ki Nasrâniyetin intişârı ondan evvelki milletlerin dinlerini medeniyetlerini her şeylerini mahv etmiş olmağa mukâbil medeniyet-i 'ilmiyenin intişârı Asya milletlerinin bu sûretle tahrîbini mûcib olmayacaktır. Belki Müslüman ve Budi ve Brahmani vesâ'ir edyân erbâbı envâr-ı ma'ârifle bit-tenevvür yekdiğeri /433/ aleyhindeki husûmetlerini ta'dîl ile bir sulh ve müsâlemet-i mütekâbile halinde yaşayacaklardır.

Deriz ki:

Burada söyleyecek birkaç sözümüz vardır. Nasrâniyetin kendisinden evvelki milletlerin dinlerini medeniyetlerini her şeylerini mahv etmiş olması olsa olsa Avrupa-yı vasatî ve şimâlî hakkında doğru olabilip yoksa İtalya ve Yunanistan gibi Avrupa-yı cenûbî hakkında doğru olamaz. Bundan evvel birçok yerlerde Draper tarafından dendiği ve tarafımızdan dahî şerh ve îzâh kılındığı vecihle Yunan medeniyet-i kadîmesine Roma'nın dahî terakkiyât-ı medeniyesi munzam olmuş bulunduğu yerlerde Nasrâniyet ilk türediği /434/ zaman tamam üç buçuk asırlık bir müddet-i tavîle zarfında intişâr cihetinden hemen hiçbir ciddî terakki eseri gösterememiş idi. Ondan sonra İmparator Konstantin Hıristiyanlığı himâye'-i seyfiyesi altına aldıkda vâkı'â putperestliğin imhâsı gayreti dahî iltizâm olunmuş ise de bu imhâ putperestliği mahv edip onun yerine Hıristiyanlığı ikâme etmek sûretinde iltizâm olunmamış idi. Belki putperestliğin kâffe'-i mu'tekidât-ı kadîmesi birer birer Hıristiyanlığa sokulmak sûretiyle yalnız ismi mahv olup mu'tekidât ve merâsim ise tecdîden ibkâ olunmuşlar idi. Bu kitabın evâ'iline doğru mebâhis-i kesîrede bu keyfiyet bir veche müfredât tafsîl olunmuş bulunduğu cihetle onları burada tekrar etmek /435/ sûretiyle Draper'in tekerrürât-ı miz'acesini taklîd etmek istemeyiz. Avrupa-yı vasatî ve şimâlîye gelince buralarda Golva ve Frank ve Cermen ve Sakson ve Skandinav ve İslav gibi esâslı kavmiyetlere munkasım olan

yüzlerce milletleri Şarlman vesâ'ir o yolda gayret-i Hıristiyanıye sahibi olan İmparatorlar ve kralların süyûf-ı kahr ve tedmîri vâkı'â mahv u nâ-bedîd etmiştir. [Droidizm] denilen ve her yerde bir başka türlü icrâ-yı hükm eden dîn-i kadîm elyevm nesyen mensiyya hükmüne girmiştir. Amma Nasrâniyet o dinlerdeki fezâ'il-i vahşiyâneye mukâbil bu milletlere ne türlü bir fazîlet mütemeddinâne bahş etmiştir diye düşünülecek olur ise işte o zaman Draper'in hükûmet-i kenîsâiye /436/ aleyhinde doldurmuş olduğu sahîfelere inzâr-ı itlâ'ı 'atf etmek lazım gelir. O zaman görülür ki Nasrâniyet bunlara eski fazîletlerini aratmayacak bir sûrette yeni bir fazîlet vermemiştir. Memleketlerini hükûmet-i kenîsâiye için bir çiftlik ve kendilerini çiftlik hayvânâtı 'add ederek bu hal esef-iştimâl bir kâbus gibi tamam bin iki yüz sene ahâli'-i merkûmenin üstüne çökmüş kalmıştır. Bu fikrasının sonlarında Draper'in Müslüman ve Budi ve Brahman isimlerini bahse katması pek ziyâde câlib-i ehemmiyettir. Bu mezhepler birçok senelerden beri Nasrâniyet ile mütekâbil buldukları halde şimdiye kadar o dîne hiçbir meyil ve rağbet göstermeyip fakat o dînin mûmâna'atına rağmen terakkilerini te'mîn /437/ etmiş olan 'ulûm ve sanâyi'e pek büyük rağbet göstermeye başlamışlardır. Millet-i İslâmiyeyi şimdilik bir tarafa bırakalım da Budileri Brahmanileri ele alalım. Hind'de Çin'de Japonya'da bu mezâhib erbâbı yüz seneye karîb bir zamandan beri 'ulûm ve sanâyi'-i cedîdeye azdan başlayıp tezâyüd etmek sûretiyle rağbet göstermişler ve şimdilerde işi o kadar ileriye götürmüşlerdir ki Avrupalılar derecesinde 'ulûm ve sanâyi'e vâkıf adamları nevâirden değildir. Birçok misyonerler kitabında Avrupa'nın terakkiyât-ı medeniyesi Nasrâniyet sayesinde müyesser olmuştur diye iddi'â olunduğu halde Brahmanilerin Budilerin işbu müktesebâtı o da'vâlara karşı mükemmel bir reddiye'-i iptâliye hükmünü almıştır. Bunlar göstermiştir /438/ ki bir millet tanassur etmediği halde dahî Avrupalılar kadar 'ulûm ve sanâyi'-i cedîdeyi iktisâb edebilirler. İslâm'a gelince: medeniyet-i cedîdeye mukâbil onun tavrı bil-külliyeye başkadır. Zîrâ İslâm o medeniyet-i cedîdenin Budiler ve Brahmanlar gibi yabancıdır. O medeniyet zaten İslâm'ın kendi şî'ârıdır. İşte kendisi bağıra bağıra söyleyip duruyor ki Avrupa'ya Sicilya ve İspanya tarîkiyle Müslümanlardan geçmiştir. Gâyeti Müslümanlar topu topu üç dört yüz seneden beri hevâbidgâne bir ihmâlde bulunup şimdi ise bir gayret-i müteceddidâneyi ele almış olduklarından yakın zamanda Avrupa muallimlerini geçecekleri hakkında Draper'in gösterdiği ümîdi kendilerine matmah-ı nazar /439/ ittihâz eylemişlerdir. Draper'in bu keşfi on beş yigirmi sene geçmeksizin bir hakikat-i mahza olduğunu kendi kendisine ortaya koyacaktır. Yine Draper söylüyor. Diyor ki:

Bu ‘azîm terakkiyât-ı zihniyeye meydan açan şey herkesin kendi saadetini düşünmesi fikridir. Bu düşünce bazı kimseler nezdinde zenginlik ve diğer bazıları nezdinde şan ve şeref mekâsıdıyla birleşir. Bu fikir Amerika’da Avrupa’dan ziyâde meydan almış ve netâyic-i âsârını bir sûret-i mes‘ûdânede göstermiştir. Zîrâ Amerika Papalık nüfûzundan kendisini tamamıyla kurtarmıştır. Avrupa’ya gelince orada gerek servet ü sâ mân ve gerek şan ve şeref ümîdiyle herkesin kendi hesâbına çalışması esâsını Fransız milleti te’sîs etmiş olduğu halde Papalık tahakkümünden yine tamamıyla kurtulamamıştır. İdâre’-i siyâsiye cihetiyle Fransa müstakil bir millet ise de idâre’-i rûhâniye cihetiyle hâlâ Roma’ya tâbi’dir. Fransa’nın edebiyatı /440/ lâ-yunkatı’ hükûmet-i kenîsâiyeden tebâ‘ud etmekte bulunması ciddi bir faideyi müntic olmaz. Zîrâ edebiyat her milletin kendi lisânıyla mahdûddur. Amma ‘ulûm böyle bir mahdûdiyet dâhilinde mahbûs olmayıp nev‘-i beşer için ‘umûmîdir. Avrupa’nın mesâ‘î’-i cedîdesi edebiyat cihetinden değil ‘ulûm cihetinden mes‘ûdiyet-i beşeriyeyi tezyîd etmiştir. Bu tezâyüdün derecesi anlaşılmaq için geçen sene Amerika’da Masaşuset kongre’-i tıbbiyesinde Doktor Jarvisin ortaya koyduğu bir netîce’-i tettebbu’ pek mühimdir. Protestanlığın zuhûru esnasında Cenova şehrinde ‘ömr-i vasatî yigirmi bir sene ve üç mâhdan ibaret iken 1814 sene’-i miladiyesinden 1832 sene’-i miladiyesine kadar tutulan istatistikler ‘ömr-i vasatînin kırk sene ve sekiz mâha vardığını göstermişlerdir. Üç asır mukaddem yüzde kaç kişi kırk yaşına kadar yaşıyorlar idiye eylevm yüzde ol mikdâr kişi yetmiş yaşına kadar yaşıyorlar. 1693 senesinde İngiltere’de bir nev‘i istikrâz yapılmış idi. Çocukluktan bede’ /441/ ile ‘ömrün nihâyetine kadar kâffe’-i tekâlîf-i mîriyeden âzâdelik imtiyâzı def‘aten bir mablağ mukâbilinde fûruht olunuyor idi. Bu hesap o zamanki ‘ömr-i vasatî üzerine yürütölmüş idi. Bu alışveriş hükûmet için pek iyi idi. Zîrâ ‘ömr-i vasatînin azlığı bedel-i mu‘âfiyete mukâbil hükûmeti kârlı çıkartıyor idi. Doksan sene sonra bu istikrâz usûlü tekrar edildi. O zaman hükûmet zararlı çıktı. Zîrâ nâ’il-i mu‘âfiyet olanlar edilen hesaptan pek çok ziyâde yaşıyorlar idi. İstatistikler gösteriyor ki ilk istikrâz zamanında yalnız bin nüfûs yigirmi sekiz yaşından aşağı olarak vefât ettikleri halde ikinci istikrâz zamanında böyle erken vefât edenlerin mikdârı yigirmi beş bin yedi yüz altmış iki erkek ve altı bin dört yüz on altı kadın olduğu göröldü. İşte nev‘-i beşer üzerinde hükûmet-i kenîsâiyenin te’sîrâtıyla ‘ulûmun te’sîrâtını bu vecihle muvâzene ettik. Hayâl ile hakîkatin ne olduğunu

gördük. Bunların birisi [cehâlet diyânetin /442/ vâlidesidir] esâsı üzerine mübtenî olduğu halde diğeri [ilim yeryüzünde insanın medâr-ı kuvvetidir] esâsı üzerine ibtinâ eylemektedir.

Deriz ki:

Draper burada on birinci bâbına hâtime çekiyor. Bizim şu hâtimede uzun uzadıya söyleyecek bir şeyimiz yoktur. Yalnız burada tekrar [Hel yestevînellezîne ye‘lemûne vellezîne lâ ye‘lemûn] âyet-i kerîmesine ve [Men yü'te'l-hikmete fekad ûtiye hayran kesîrâ]¹¹⁶⁷ âyet-i kerîmesini dahî zamm ederek bir şâ‘ir-i müslimin [Tuvânâ bûd an ki dâna bûd]¹¹⁶⁸ demiş olduğunu dermiyân ile biz dahî hatm-i mekâl ederiz.

¹¹⁶⁷ Bakara suresi; 269. “Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir.”

¹¹⁶⁸ “Bilgili olan güçlü olur”.

2. NİZÂ'-I İLM Ü DİN'İN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1.Eserin Yazıldığı Dönem ve Ahmet Midhat'ın Tercüme Tarzı

Nizâ-ı İlm ü Dîn adlı eser, Ahmet Midhat'ın fikir mücadelesi yıllarında ve İslâm müdâfaasında önceki çalışmalarının bir devamı ve tamamlayıcısıdır. Tek farkla ki; Ahmet Midhat bundan önceki eserlerinde misyonerlere veya materyalistlere karşı İslâm'ı savunmuştu. Bu eserinde ise; hem Hıristiyanlığa hem de İslâm'a saldıran, Tanrı yerine tabiat kanunu fikrini benimseyen, agnostik ve bilimci bir batılıya karşı İslâm'ı savunduğu görülmektedir.

Ahmet Midhat'a göre Draper; din aleyhinde mutaassıp bir düşman olarak ortaya çıkmış gibi görünmemektedir. Eserin hemen başlarındaki ifadelerinden anlaşıldığına göre; bu pek âlim ve ilmini çok ince araştırmalarla süslemiş olan zât; kendisini bir hakem olarak görmekte, iki tarafı da konuşturmakta ve sonuçta hükmünü dinin aleyhine olarak vermektedir. Ama yine de iki tarafa söyledikleri o kadar önemli şeylerdir ki; bunların görülmesi hikmet aşığı olanlar için son derece gereklidir. Burada tarafların bahse giriştiği hususlar; aynı zamanda daha önceki *Müdâfaa* adlı eseriyle ulaşmak istediği maksada da hizmet edecek ve onu tamamlayacak hususlardandır.¹¹⁶⁹

Çalışmamızın birinci bölümünde; Birinci Vatikan Konsili(1869-1870) ile John William Draper'in 1874 yılında yayınlanan *History Of The Conflict Between Religion and Science* (Din ve Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi) adlı eseri arasındaki ilişkiden bahsedilmişti. Bu eser bilimin din karşısında kesin zaferinin ilanı olarak görülmüş, Avrupa'da büyük bir yankı uyandırmıştı.

1883 yılında ise Sorbon Üniversitesi'ndeki konferansında, Ernest Renan'ın İslâm aleyhinde sarfettiği sözler üzerine başlayan bir tartışmanın reddiyeler yazılması şeklinde devam ettiği ve Müslüman aydınlar arasında başka bir tartışmayı da doğurduğu ifade edilmişti. Renan'ın iddialarına karşı bazı Müslüman düşünürler doğrudan reddiyeler yazmışlardı. Bunların en başta gelenleri; Cemaleddin Afgani, Namık Kemal ve Petersburg İmamı Ataullah Bayezidof idi. Ahmet Midhat'ın ise müstakil olarak bir Renan Reddiyesi yazmadığını görüyoruz. Oysa Ahmet Midhat'ın İslâmiyet'e yapılan

¹¹⁶⁹ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.8-10.

saldırıları konusunda hassas olan ve reddiye yazması beklenen bir kalem erbabı olduğunu biliyoruz.

Nitekim Ahmet Midhat'ın 1883 yılından itibaren yayınlamaya başladığı *Müdafaalar*'ı ve diğer eserleri incelendiğinde, aslında her birisinin Renan ve Draper gibi pozitivistlere birer reddiye karakteri taşıdığını görüyoruz. 1890'lı yıllarda da yayınladığı eserleriyle bu tavrı devam ettiren Ahmet Midhat'ın *Nizâ-ı İlm ü Dîn* ile bu reddiye zincirini taçlandırdığını değerlendiriyoruz.

Ahmet Midhat'ın kendine has bir tarzı vardı. Onun yazmaktaki amacı halkın okumaya ayırdığı zamanı arttırmaktı. Ahmet Midhat geniş halk kitleleri için yazıyordu. Ağır ve karmaşık felsefi tartışmalara girmiyordu. Okuyucusunu bildiklerinden haberdar etmeye ve bilgisini arttırmaya çalışıyordu. Eserlerini kitap olarak basmadan önce kendi gazetesi olan *Tercüman-ı Hakikat*'te yazı dizisi halinde yayınlaması da bunun en açık göstergesiydi.¹¹⁷⁰ Nitekim *Beşâir*'in bazı bölümleri *İkdam* gazetesinde 7 Ramazan'dan başlayarak,¹¹⁷¹ *Nizâ-ı İlm ü Dîn*'in ise ilk cildinin baştan 250 sayfası *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde 1313 yılı Ramazan ayı boyunca okuyucularıyla buluşmuştur.¹¹⁷² Böylece Ahmet Midhat gazete okuyan herkese ulaşmaya çalışmıştır.

Beşâir'in ve *Nizâ-ı İlm ü Dîn*'in Ramazan ayından sonra gazetelerdeki yayınlarının kesildiği görülüyor. Bu durum; Sultan Abdülhamit Han'ın 30 Ramazan 1313 tarihli irade-i seniyyesi ile ilgili olmalıdır. Başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere dini kitapların basımı ve İslâm'ın mukaddesâtına hürmet hususunda son derece hassas olan Sultan; bu iradesiyle *İkdâm* gazetesinde Ahmet Midhat Efendi tarafından "Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye" ünvanıyla kaleme alınan makalelerin herkes için hayırlı ve faydalı olduklarını belirtmişti. Ancak ümûr-ı mukaddesse-i diniye ile alâkalı âyetler içerdiklerinden ve bu gazetelerin gayrimüslimlerin ellerine geçerek hürmetsizlik sayılan birtakım hareketlere yol açabileceğinden, bundan böyle bunların risâle-i mahsûsa şeklinde neşredilmesini istemişti.¹¹⁷³

¹¹⁷⁰ OKAY, "Nizâ-ı İlm ü Dîn", *DİA*, C.33, s.173.

¹¹⁷¹ *İkdam*, 568, 7 Ramazan 1313. (21 Şubat 1896)

¹¹⁷² *Tercüman-ı Hakikat*, 5223-5253, (29 Şaban-30 Ramazan 1313). (M. 14 Şubat-15 Mart 1896)

¹¹⁷³ BOA, İ. HUS, 45/141 (30 Ramazan 1313) (M. 15 Mart 1896); BOA, BEO, 753/56454 (4 Şevval 1313); BOA, MF. MKT, 309/8 (21 Şevval 1313)

Draper'in kendisi ve kitabıyla ilgili bir tartışmayı, daha tefrikanın başlamasından önce *İkdam* gazetesinde izleyebiliyoruz. Dönemin ünlü bilim adamlarını, ediplerini ve düşünürlerini yazar kadrosuna katmış olan Ahmet Cevdet Bey'in sahibi olduğu *İkdam* gazetesi, tıpkı Ahmet Midhat'ın *Tercüman-ı Hakikat*'i gibi, matbaasında basılan değerli kitaplarla da önemli bir boşluğu dolduruyordu. Ahmet Midhat, Fatma Aliye, Hüseyin Rahmi, Ali Kemal, Ahmet Rasim gibi yazarlarıyla *İkdam*, millî meselelerdeki hassasiyeti ve Türk dilinin sadeleşmesine yaptığı katkılarla diğer gazetelere de öncülük ediyordu.¹¹⁷⁴

Fatma Aliye Hanım, *İkdam*'daki Draper'in kitabını okuyucuya tanıttığı yazısında; İslâm inancına tam olarak vâkıf olamayan yazarın bundan dolayı İslâm'ın ulûm ve fûnûn ile çatıştığı şeklinde yanlış bir sonuca vardığını belirtmiştir.¹¹⁷⁵ Ahmet Midhat da bu gazetede yazısıyla Draper'in kitabını tanıtmış, tercümesinden hâsıl olacak fayda hakkındaki beklentilerini ifade etmiştir.¹¹⁷⁶

Nureddin Ferruh imzalı başka bir yazıda; Fatma Aliye'nin Draper'i İslâm hakkında cehaletle suçladığı yazısına cevap verilmiş, Draper'in bu suçlamayı hak etmeyen bir müsteşrik olduğu yazılarak Fatma Aliye eleştirilmiştir. Draper'in asıl önemli eseri olan *History of The Intellectual Development of Europe* (1961) adlı eserinden bahseden Nureddin Ferruh, onun müsteşrikler içinde İslâm hakkında en ılımlı olan kişi olduğunu yazmıştır. Hatta Nureddin Ferruh bu kitabın on birinci bölümünü İslâm için bir övgü olarak görmüş, "İslâm'ı onun kadar kimsenin müdafaa etmediğini" bile iddia etmiş, bu iddialarını Draper'den yaptığı alıntılarla desteklemeye çalışmıştır.¹¹⁷⁷

Nureddin Ferruh'un alıntı yaptığı bölüm okunduğunda; bölümün başlarında Draper'in, Hz. Muhammed'in (sav) "Yalnız bir Allah vardır" sloganıyla ortaya çıktığını ifade ettiği görülmektedir. Draper; Avrupalılar tarafından kendisine "sahtekâr" (The impostor) soyadı verildiğini, sonradan sloganına bir de "Muhammed (sav) Allah'ın peygamberidir" ibaresini eklediğini yazmıştır. Ayrıca kendini çölün yalnızlığına,

¹¹⁷⁴ Müzeyyen BUTTANRI, "İkdam Gazetesinin Kültür Hayatımızdaki Yeri, Şekil ve İçerik Özellikleri", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.4, S.1, Haziran 2003, s.79-80, 95.

¹¹⁷⁵ *İkdam*, 518, 15 Recep 1313 (M. 1 Ocak 1896)

¹¹⁷⁶ *İkdam*, 532, 30 Recep 1313 (M. 16 Ocak 1896)

¹¹⁷⁷ *İkdam*, 534, 2 Şaban 1313 (M. 18 Ocak 1896)

meditasyona, oruç ve namaza vererek halüsinasyonlar gördüğünü ve akıl hastası olduğunu yazmıştır.¹¹⁷⁸

İlerleyen sayfalarda ise Draper, Arap yayılmasının yalnızca kılıç gücüyle olduğunun tümüyle bir yanlış anlama olduğunu yazmıştır. Ancak bu siyasi olguyu tam olarak açıklamak için fethedilen ülkelerin sosyal durumlarına bakılması gereğinden bahsetmiştir. Draper'e göre "İslâm gelmeden önce de onun yayıldığı coğrafyada büyük bir beklenti vardı. Hıristiyanlık, mezheplerin kavgaları ve çekişmeleri arasında kalmıştı. Bu beklentiye Hz. Muhammed (sav) çok iyi değerlendirecek "Yalnız bir Allah vardır" şeklindeki korkutucu savaş çılgınlığıyla karşılayınca tüm bu çekişmelerin sona ermesine şaşırılmamalıdır".¹¹⁷⁹

Draper'in İslâm'ın doğuşu ve yayılması hakkındaki yaklaşımı iki eserinde de aynıdır. Tek farkla ki; Nureddin Ferruh'un da bahsettiği gibi, bu kitapta daha geniş olarak anlatılan bir entelektüel ilerleme tarihi ve dolayısıyla daha ayrıntılı bir İslâm yorumu söz konusudur. Draper'in buradaki İslâm yaklaşımı; elli yıl sonra, 1909'da Abdullah Cevdet'in Dozy'den tercüme ettiği *Tarih-i İslâmiyet*'te yeniden karşımıza çıkmış, Müslümanlar tarafından ağza alınmayacak hakaretler olarak görülmüştür. İslâm'ın siyasal olarak yayılmasını ise zaten dünya tarihinde "parlak" sözcüğünden başka bir sıfatla tanımlayamayız. Bu açıdan Draper'in İslâm'ın yayılmasını öven anlatımları; İslâm hakkındaki hakkaniyetinin değil, esasen siyasi tarihçiliğin bir gereği ve belli bir noktaya kadar da Katolik düşmanlığının bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı matbuatında Ahmet Midhat'ın tercümesinin yayınlanmasından sonra, tercümeyle ilgili herhangi bir tepkiye rastlamadık. Ancak çok sonra, 1925'de, *Servet-i Fünûn*'da Mahmut Sadık imzalı "Nizâ-ı İlm ü Dîn" başlıklı bir yazı okuduk. Burada onu kısaca özetlemeyi uygun görüyoruz.

Yazı; din, tasavvuf, zevk ve içki kavramlarıyla, insanın dine ve bir ilaha neden ihtiyaç duyduğunu tartışarak başlıyor. Yazar ilk Alman materyalisti Feuerbach ile Hartmann'ın görüşlerinden alıntılar yapıyor. İnsanların arzularına ve zevklerine erişemedikleri

¹¹⁷⁸ DRAPER, "History of The Intellectual...", s.329-330.

¹¹⁷⁹ DRAPER, "History of The Intellectual...", s.333.

zaman bir ilah tasavvur ederek bu nimetleri ondan bekleediklerini iddia ediyor. Dini, ilahlar ile insan arasında kurulan, ilkel ve sosyal bir ortaklık olarak tanımlıyor.¹¹⁸⁰

Yazara göre “Asırlar boyunca akıl, kendine vurulan zincirlerden kurtuldukça dinler sarsıntılara uğramışlar ve ortaya yeni bir mesele olarak din-bilim çatışması çıkmış. Bu tartışmalar Ahmet Midhat’ın Draper’in eserini tercüme etmesiyle de kapanmamış. Bu ikisinin uzlaşmasına çalışanlar ikna edici bir sonuca varamamışlar”. Mahmut Sadık Adalar’da ikamet eden değerli bir dostuna misafir olmuş. Bu kişiden istirham etmiş de, o dostu da, *Nazar-ı İslâm’da İlim ile Din* başlıklı henüz basılmamış olan yeni eserinden biraz okumuş; din ve dünya işlerinin ayrılmasının İslâm’a uygun olduğunu söylemiş. İslâm’da böyle bir çatışmanın ise olmadığını belirtmiş. Mahmut Sadık kendisinin İslâm’ın esâsına girişecek kudrette olmadığını, böyle bir küstahlıkta bulunamayacağını, bizde ilim ve din meselesinin siyaseten halledildiği gibi aklen ve fennen de halledilmesini beklediğini belirtiyor. Bu beklentinin Avrupa ulemâ ve hukemâsı tarafından da henüz karşılanmadığını yazıyor.¹¹⁸¹

Descartes, Spinoza, Hegel gibi filozoflardan nakille ilah ve din tasavvurlarını tartışıyor. “İlim için artık dini hayâlâta imkân kalmamıştır” diyor. Açık fikirli bir müslümanın âlim bir müslümana sorması gereken soruyu ve alması gereken cevabını aldıktan sonra, artık insanın kendi rüşdünü ispat ettiği sonucuna varıyor. “Bu konuda akıl ve his arasında nasıl ki vicdana başvurmak gerekiyorsa, ilim ile din münakaşasında da ona başvurulsun” diyerek yazısını bitiriyor.¹¹⁸²

Ahmet Midhat, Draper’in kitabını “manevi kızım” dediği Fatma Aliye Hanım’ın hediye etmesi üzerine okumuştur.¹¹⁸³ Eser, “çatışma tezini” İslâm dinine de teşmil etme gayreti dolayısıyla Ahmet Midhat Efendi’nin dikkatini çekmiştir. Böylece Ahmet Midhat’ın tercümesi; kendisinin ve tarafsızlık iddiasında olan Draper’in din-bilim, Hıristiyanlık-bilim ve İslâm-bilim ilişkisine nasıl baktığını göstermektedir. Ahmet Midhat; bu eseri tercüme ve tenkit etmesinin asıl sebebini şöyle ifade ediyordu:

¹¹⁸⁰ *Servet-i Fünûn*, No:47/1521, C.58, s.326. (7 Ekim 1925)

¹¹⁸¹ *Servet-i Fünûn*, No:47/1521, C.58, s.328-329.

¹¹⁸² *Servet-i Fünûn*, No:47/1521, C.58, s.330.

¹¹⁸³ **DRAPER**, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.4-5.

“...Bu sözleri Draper için söylemeyip asıl genç mütefenninlerimiz için söylüyoruz ki mücâdele’-i ‘ilm ü dîn emrinde Draper’in îrâd eylemekte bulunduğu hakâyıkı daha başka bir nazar-ı hikmetle okuyup istifâde’-i sahîhalarını te’min eylesinler diye!...”¹¹⁸⁴ “...Gün olur ki şu yazdığımız satırlar onların dahî manzurları olur. Fakat biz şimdiki halde gördüğümüz hakâyıkı kendi gençlerimize göstermek gayretindeyiz. Ol gençlerimize ki sâye-i maârifvâye-i cenâb-ı hilafet-penâhîde ‘ulûm-i şettâyı iktisâb eylemektedirler. İşbu iktisabât-ı ‘ilmiyelerinden devletimiz, milletimiz güzel güzel hizmetler beklemektedirler.”¹¹⁸⁵

Bu sebeple kitabı okur okumaz, Draper’e verilmesi gerekli cevapları da ekleyerek başkalarından önce Osmanlı’nın tahsil görmekte olan gençleriyle tanıştırmak istemişti.¹¹⁸⁶ Ahmet Midhat; eserin birçok yerinde genç okuyucularını Draper’in yürüttüğü fikirlerle alâkalı olarak “gözlerini açmaları”, “dikkat buyurmaları”, “uyanık olmaları” ve “geniş düşünmeleri” gerektiği gibi ifadelerle uyarıyordu.¹¹⁸⁷

Ahmet Midhat eseri neşrederken, Draper’den tercüme ettiği kısımları küçük punto ile kendi söylediklerini ise büyük punto ile basmıştır. Böylece ilk bakışta kitabı eline alan kişi okuduğu cümlelerin kime ait olduğunu rahatlıkla görebilir. Draper ve Ahmet Midhat’ın sözleri eserde hacim olarak yaklaşık yarı yarıya bir ağırlığa sahiptir. Eser dört cilt olarak basılmıştır. Ciltlerin hacmi; sırasıyla 550, 453, 523 ve 442 sayfa olup, eser toplam 1968 sayfadır. Eserin Amerika’da 1875’de basılan İngilizce orijinal baskısı ise 367 sayfadan ibarettir.

Ahmet Midhat kitabın başındaki ihtar kısmında eserin iki başlığı olduğunu; birinin Draper’in eserinin tercümesi olarak *Nizâ-ı İlm ü Dîn*, diğersinin de kendi söyledikleri olarak *İslâm ve Ulûm* adını taşıdığını, yani bir cilt içinde iç içe geçmiş iki kitap olduğunu belirtiyor.¹¹⁸⁸ Çünkü Ahmet Midhat, tercüme metninin aralarında sık sık söze girerek, Draper’i eleştirmiş, böylece “muhâvere” (diyalog)¹¹⁸⁹ şeklinde bir eser meydana getirmiştir. Tercümenin tamamında bu usûlde ilerlediği halde, bir istisna

¹¹⁸⁴ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.236-237.

¹¹⁸⁵ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.II, s.238-239.

¹¹⁸⁶ Adem POLAT, “Batı Dışı Düşünce Tarihi Yazıcılığımıza Anti-Oryantalist Bir Katkı, Ahmet Midhat Efendi ve *Nizâ-ı İlm ü Dîn*” *Türk Edebiyatı*, S.471, Ocak 2013, s.48-51.

¹¹⁸⁷ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.28, 199; C.II, s.239; C.III, s.91, 177, 374, 429; C.IV, s.276, 326.

¹¹⁸⁸ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.2-3.

¹¹⁸⁹ Cemal DEMİRCİOĞLU, *From Discourse to Practice Rethinking “Translation”(Terceme) and Related Practices of Text Production in The Late Ottoman Literary Tradition*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s.214 vd.

olarak; beşinci bâbin ardından, bu bâba cevap olması için, yaklaşık aynı hacimde bir zeyl yazmıştır.¹¹⁹⁰

Ahmet Midhat'ın bu eserindeki tercih ettiği tercüme tekniği; anlam tercümesidir. Kelimesi kelimesine bir tercüme yapmamış, Draper'in paragraflarını veya cümlelerini okuyup zihninde Türkçeye çevirmiş, kendi ağzından çıkıyormuş gibi yazmıştır. Böyle olunca Draper'in tercüme edilen sözlerinin söylenişinden bunları bir Amerikalının söylediğini anlamak çok zordur. Zaten bu yüzden mütercimimiz; sözü her Draper'e verdiği, "Draper diyor ki" şeklinde başlatmış, kendisi söyleyeceği zaman ise "biz diyoruz ki" veya "ihtar ederiz ki" vb. diye başlamıştır. Diğer tercüme eserlerinde ve hatta tercüme romanlarında bile bu tercüme tarzını tercih eden Ahmet Midhat'a göre; harfiyen tercümede inat etmek "güzel lisanımıza Frenk kokusu vermek" demektir. Ahmet Midhat; kendi tercüme tarzının okuyucuyu da memnun edeceğini ve kendisinin onlarla daha kolay anlaşabileceğini düşünmektedir. Mütercimin de muharrir kadar dikkatli olması gerektiği ikazını yapan Ahmet Midhat'a göre tercüme de her bakımdan okuyucuya faydalı olmalıdır. Bu fayda ancak kendi şivesiyle ona ulaşmakla olur. Bu ise "tercüme-i ayniye" veya "tercüme-i harfiye" ile mümkün olmayıp ancak "tadilen tercüme" ile mümkündür.¹¹⁹¹

Ahmet Midhat; on ikinci bölümü hariç, eserin tamamını tercüme etmiştir. Ancak ikinci bölümün tercümesi sırasında Arius'un, "Ulûhiyet-i Mesih" anlayışına muhalefetinden ve İznik Konsili'nin nasıl toplandığından bahseden (Draper'in eserinde sayfa 53 ve 54'tedir) üç paragrafını; "bunların kâffesi Müdâfaalarımızda var ve okuyucularımızın malumudur" deyip, üç paragrafı bir cümleyle özetlemek suretiyle geçmiştir.¹¹⁹²

Ayrıca ikinci bölümün sonlarında, Draper'in; St. Augustin, Venerable Bede ve Lactantius adlı papazlardan yaptığı alıntılarını (Draper'in eserinde sayfa 59 ve 66'dadır) tamamını tercüme etmemiştir. Augustin'ne ait olan ibarelerin defalarca başka lisanlar arasında tercüme edile edile muğlâk ve anlaşılmaz ibareler haline geldiğinden bahsetmiş, bunların tercüme edilecek şeyler olmadığını belirtmiştir. Hatta misal olması için en anlaşılır bir paragrafını tercüme ederek buradaki tenakuzlardan bir anlam

¹¹⁹⁰ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.II, s.236.

¹¹⁹¹ GÖKÇEK, *a.g.e.*, s.196-206.

¹¹⁹² DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.214-215.

çıkılabilen okuyucularını tebrik etmiştir. Diğer iki papazın ise sadece iki paragrafını tercüme etmeyi yeterli görmüştür. Bu kısımlarda ise zaten okuyucularca malum olan bazı batıl itikatları tekrar etmeyi gereksiz bulduğunu ifade etmiştir.¹¹⁹³

Bunlardan başka, bilim-din çatışması ile alakası olmayan bölümleri bile okuyucuya şikâyet etmekle beraber tercüme etmiştir. Meselâ birinci babda Draper’in Büyük İskender’in askeri faaliyetlerini anlatmasını;

“...ve en büyük ordusunu dahî bozunca artık bütün Asya-yı garbiyeye mâlik olmuş idiğünü bu kitab gibi ilim ve dîn nizâ‘ından bahs edecek bir kitapta hiç de lüzumu olmayan tafsilât-ı askeriye ile hikâye eyliyor da nihâyet...” sözleriyle eleştirmiştir.¹¹⁹⁴

Bu eleştirilerine rağmen tercüme işinde dürüst olmayı, mütercimın namusu kabul eden Ahmet Midhat; şu sözleriyle de kısaltma yapmanın sakıncalarından çekindiğini ifade etmiştir:

“...ve bu mâlâyanilerin tercümelerinin terk edilmesi bir tarîk-i ihtisâr ‘add olundu ise de muallim-i mûmâ ileyhın asıl merâmı asıl fikri asla tebdil olunmayıp tercümânlık için lâ-büdd ve lâ-cerem olan sadâkatten ser-i mü inhirâf edilmedi. Lüzumu dahî yoktur ki böyle bir hıyânete mecbûriyet görülsün”¹¹⁹⁵

“Draper’in işbu tafsilâtını dahî ihtisâra lüzum görmüş idiysek de şâyet muallimin dediklerini tamamıyla tercüme etmemeyi iltizâm edişimize ve bu dahî ketm-i hakâyık gayretinde bulunuşumuza haml olunmasın diye o hâtırımıza gelen ihtisârdan vazgeçip tamamıyla tercüme eyledik”¹¹⁹⁶

Ahmed Midhat, Draper’in kitabının on ikinci bölümü olan “The Impending Crisis” (Yaklaşan Kriz) başlıklı son bölümünü tercüme etmemiştir. Bu bölüm; 367 sayfalık kitabın son 40 sayfasını oluşturmaktadır. Ahmet Midhat bu kısmı niçin tercüme etmediği hakkında bilgi vermemiştir. Ancak, bazı yerlerde Draper’i bilim-din çatışmasıyla alâkalı olmayan konulara girip sözü uzatmakla eleştirdiğini gördük. Özellikle onuncu ve on birinci bölümlerin neredeyse tamamını asıl konunun dışında

¹¹⁹³ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.249-274.

¹¹⁹⁴ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.49-50.

¹¹⁹⁵ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.13-14.

¹¹⁹⁶ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.84-85.

olmakla eleştirmiştir. Bundan dolayı kitabın son bölümünü de aynı gerekçeyle tercüme etmeye gerek duymadığını değerlendiriyoruz.

2.2.Eserin Değerlendirilmesi

Eserin geneli hakkındaki değerlendirmelerimizi vermeye çalışırken, daha ziyâde Ahmet Midhat'ın itiraz ettiği konular üzerinde durmaya çalıştık. Çünkü Ahmet Midhat Draper'in Hıristiyanlık ve Papalık ile alakalı tarihsel anlatımlarının hepsine katılmaktadır. Katolik kilisesine yaptığı saldırılarla ilgili söze girdiğinde, konuyu daha anlaşılır kılmak için bazı ayrıntılar ve akıcılık sağlamak için bazı hikâyecikler paylaştığı görülür. Bu yaklaşımı eserin tamamında görmek mümkündür. Oysa bilim karşıtlığının İslâm ile ilişkilendirildiği noktalarda ciddi itirazları vardır. Çünkü Draper, çatışma tezini İslâm'ı da içine alacak şekilde genelleştirmeye çalışmıştır. Bu noktada söze girdiği zaman, Draper'e Kur'ân ayetleri, Hz. Peygamber'in sözleri ve İslâm büyüklerinin icihadlarından ve tarihsel bilgilerinden yararlanarak cevap vermiştir. Bu esnada bazen Draper'in İslâm hakkındaki bilgisizliğinden, bazen da kurnazlığından yakınmıştır. Bu kurnazlıkla alakalı olarak okuyucuyu sık sık uyarma gereği hissetmiştir.¹¹⁹⁷

Eserin mukaddimesinde Draper'in yürüteceği fikirler hakkında kısa bilgiler veren Ahmet Midhat, Draper'in din-bilim çatışmasına İslâm'ı da ortak etmek istediğini haber vererek, şu sözleriyle okuyucuların dikkatini çekiyor:

“Vâkı‘â Draper pek çok husûsâtta dîn-i İslâm'ı haklı bulup lehinde hükümler veriyor ise de bu hükümler menâfi‘-i dîniyemize muvâfik olmakla beraber bazı cihetlerce hakikat-i kat‘iyeye mutâbık olmadıkları için mücerred nef‘imize uygun olmakla bizi aldatarak sevindiremiyorlar. Zaten bunların hubb-i İslâm ile söylenmeyip buğz-ı Nasrâniyetle söylenmiş olmaları dahî bizi ikaza kâfidir”¹¹⁹⁸

Bilimler tarihinin sadece bilimsel keşiflerin anlatımı olarak görülemeyeceğini belirten Draper; “Bu tarih aynı zamanda iki kuvvet arasındaki çatışmanın tarihidir” diyor. Bu iki kuvvet; “insan zekâsının genişleme istidadı ile eski inançların ve menfaatlerin bu istidad üzerindeki baskısıdır”. Ahmet Midhat ise bilimler tarihinin bu boyutunun İslâm dünyası için söz konusu olamayacağını, zira bu çatışmanın İslâm dünyasında olmadığını ifade

¹¹⁹⁷ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.28, 199; C.II, s.239; C.III, s.91, 177, 374, 429; C.IV, s.276, 326.

¹¹⁹⁸ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.10-11.

ediyor. Batıdaki sürecin aksine bu kuvvetlerden ikincisinin birincisine yardım ettiğini ve parlak bir medeniyet meydana getirdiğini söylüyor.¹¹⁹⁹

Draper bilim-din çatışmasının daha Hıristiyanlığın tesisinden itibaren başladığını, asırlar boyunca bu çatışmanın sonuçlarının izlenebileceğini, ancak bu asırda (on dokuzuncu asır) artık bilimin üzerindeki bu baskıdan silkinip kurtulduğunu anlatıyor. Ahmet Midhat ise kendisinin din ile bilimi uzlaştırmaya çalışmadığını, çünkü bir Müslüman olarak “din” denilince İslâmiyeti anladığını ve dolayısıyla İslâm ile bilim arasında bir çatışma hâlinin olmadığını izah ediyor. İslâm’ın kutsal kitabımızda müphem olarak değindiği veya yasakladığı bazı şeylerin sebep ve hikmetlerinin bu asırda bilimsel olarak ortaya koyulduğundan ve gelecekte de şimdi anlaşılamayan ayetlerin ve gerçeklerin ortaya koyulabileceğinden bahisle İslâm’ın katiyen bilimle çatışmadığını anlatıyor.¹²⁰⁰

Draper bu çatışmanın somutlaşan taraflarının ise bilim ile Katolik kilisesi olduğunu belirtiyor. Bilime karşı daha ılımlı olagelmış olan Ortodoks kilisesini ve Protestanları çatışma dışında tutuyor. Ona göre Ortodokslar; bilimsel keşiflerin Hıristiyan dogmalarıyla ters düştüğü asırlar boyunca sabırla beklemeyi tercih etmiştir. Katolik kilisesi de böyle davranmış olsaydı, Avrupa medeniyeti için ne kadar iyi olurdu. Protestanlar ise zaten hiçbir zaman Katolik kilisesi kadar nüfûza sahip olamamışlardı. Bu durumda Draper, Katolik kilisesini muhakemeye çekeceğini belirtiyor. Ahmet Midhat ise hemen mukaddimenin tercümesi sırasında araya girerek; Ortodoks ve Katolik mezheplerinin aslında itikat noktasında bir olduklarını, aralarında ufak ve önemsiz farklar olduğunu belirtiyor. Ortodoksların farkının Bizans egemenliğinde olarak Roma’daki Katolikler kadar bağımsız olamayışları ve sonraki Osmanlı döneminde de devletin siyasî nüfûzu altında kalmakta olduklarıdır. Protestanları da bilime karşı ılımlı veya bilimsel keşiflere muvafık olarak değerlendirmeyen Ahmet Midhat; bu iki mezhebin çatışmanın dışında tutulmasına rağmen, İslâmiyet’in bilime dört elle sarılan bir din olduğu için çatışmaya hiç dâhil edilemeyeceğini belirtiyor. Draper’in burada böyle dediği halde, ilerleyen sayfalarda muhakemeyi bilim ile genel anlamda din arasında yürüterek Müslümanları da çatışmadan hissedâr edeceği uyarısını

¹¹⁹⁹ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.18-21.

¹²⁰⁰ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.447-449, 450-456.

yapıyor.¹²⁰¹ Nitekim Draper eserinin ilerleyen bölümlerinde; “her konuda rakip olduğunu söylediği Katolik ve Protestan kiliselerinin birleştikleri bir tek noktanın ise Ahkâm-ı Tevratıyeye uygun düşmeyen bilimsel ilerlemelerin hiçbirine izin vermemeleri” olduğunu yazmakla kendisiyle de çelişmiştir.¹²⁰²

Eserin birinci bölümünde Draper, Makedonyalılar ile Perslerin mücadelesini, Büyük İskender’in fetihlerini, İskenderiye kütüphanesinin kurulmasını ve burasının bilimin doğum yeri olduğunu konu ediyor. Buradaki anlatımlara Ahmet Midhat’ın bilim-din çatışmasıyla alakası olmayan gereksiz ayrıntılar olarak görmek dışında bir itirazı olmamıştır.

İkinci bölümde ise Roma’nın putperestlikten Hıristiyanlığa geçmesi, Hıristiyanlığın imparatorlar ile ittifak etmesi, bu ittifak neticesinde Hıristiyanlığın bozularak bir paganizm-Hıristiyanlık sentezi haline gelmesi konu edilmiştir. Bu süreçte Tevrat ve İncillerin tek gerçek olarak kabul edilmelerinden ve felsefenin boğulmaya başladığından bahsedilmiştir. Bu konularda da Ahmet Midhat’ın bir itirazı olmamıştır.

Üçüncü bölümde Draper, Hıristiyanlık içinde başlayan ayrılıklar ile Nasturilik mezhebinin vahdaniyet-i ilâhiyeyi benimsemesi yüzünden Roma İmparatorluğu tarafından da yasaklanıp taraftarlarının dağıtılmasını ele almıştır. Bu esnada Cenûb Reformu olarak adlandırdığı İslâm’ın; Hıristiyanlığın Nasturi mezhebinin Hz. Muhammed(sav)’e öğretilmesi ile reforma uğramış bir devamı olduğunu iddia etmiştir. Draper, İslâm Peygamberi’nin çocukluğunda amcası ile yaptığı Şam yolculuğu sırasında Busra kasabasında karşılaştıkları Nasturi Rahip Bahira’dan etkilendiğini, Bahira’nın ona Busra Manastırında Nasturilik mezhebinin öğrettiğini yazmıştır. Böylece Hz. Peygamber’in Nasturiliğe sempati duyup oradaki rahipleri ömrü boyunca unutmadığını, bu etkilenme dolayısıyla İsa’ya (as), “Allah’ın Oğlu” demek yerine “Meryemin Oğlu” demeye başladığını ve o mezhebin devamı olarak bir din tesis ettiğini iddia etmiştir. Ahmet Midhat ise; Hz. Peygamber(sav) on iki yaşında iken gerçekleşen bu ziyaret

¹²⁰¹ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.22-26.

¹²⁰² DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.445.

esnasında, ancak zorunlu bir ihtiyaç molası olabilecek kısa bir sürede bu kadar etkileme ve öğretme faaliyetinin mümkün olamayacağını ifade etmiştir.¹²⁰³

Mustafa Sinanoğlu bu iddialarla ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Sekizinci yüzyıldan itibaren Hıristiyan müelliflerin Hz. Muhammed’in(sav) sahte peygamber olduğu, Ariusçu bir rahip olan Bahira vasıtasıyla Eski ve Yeni Ahid’i tanıdığı ve gerçek dışı bir görüş ortaya koyduğu şeklindeki iddiaları sonraki dönemlerde de sürekli tekrarlanmıştır. Teslîs anlayışının tevhid inancına aykırılığı, Hz. İsa’nın ilâh, Rab ve Tanrı’nın oğlu değil, bir peygamber olduğu ve çarmıha gerilmediği gibi Kur’ânî bilgiler kendi inançlarıyla çelişmekteydi. Bu yüzden Hıristiyan apolojetik yazarların ilk dönemlerden itibaren Kur’an’ın vahiy mahsulü ilâhî bir kelâm değil, Hz. Muhammed’in vahiy dışı kaynaklardan derlediği bir metin olduğu şeklindeki ön yargılı hükümleri müsteşrikler tarafından da benimsenmiştir.”¹²⁰⁴

Draper’in İslâm aleyhindeki iddialarının sebebini anlamaya çalışan Ahmet Midhat, bu durumu onun bazı Kur’ân ayetlerini ve dini kavramları bilmeyişiyle açıklamaya çalışmıştır. Şöyle ki:

“Draper’in böyle bir şeyi İslâm’a iftirası acaba bu bâbdaki ahkâm-ı Kur’âniyeyi anlayamamasından mıdır? Zîrâ hulefâ ve ahlâf-ı Muhammediyenin bu fikirden vazgeçerek daha ‘âlî bir fikir ve mütâlaaya vâsıl olduklarını beyân etmesi kat’an vâki olmayıp İslâm’dan hiçbir fırkanın ahkâm-ı celîle’-i Kur’âniyeden asla tebâ’ud etmemiş oldukları muhakkakât-ı kat’iyededir. Allahu zül-celâl subhâniyetle mütenezzeh olarak şerîk ve nazîr ve misâli bulunmadığı Kur’ân-ı Kerîm’in bin yerinde mükerrer iken ilâh-ı Kur’âna misâl-i beşerin isnâdı Draper’in dahî hatırına gelmemeli idi. Biz zannetmek istiyoruz ki bu meselede Draper’i taglît eden şey [yedullâh] ve [beytullâh] ve [istivâ ‘ale’l-‘arş] ve [lâ yestahyî en yadribe meselen] gibi âyât-ı kerîmeyi anlayamaması kaziyesidir”.¹²⁰⁵

Draper ilerleyen bölümlerde esasen; “Tanrı” yerine “tabiat kanunu” fikrini savunmakta, Katolik kilisesine ve mutlak manada din mefhumuna saldırmaktadır. Oysa kitabının İslâm ordularının Kudüs ve Suriye fetihlerini konu eden kısımlarındaki müteessif

¹²⁰³ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.338-344, 346-348. Draper’in bu iddiasına verilen benzer başka cevaplar için bkz; Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamber Efendimizin Hayatı*, Haz. İbrahim Coşkun, Kemal Erkan, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011, s.35-37; Ali Himmet **BERKİ**, Osman **KESKİOĞLU**, *Hazreti Muhammed ve Hayâtı*, DİB. Yayınları, Ankara 2013, s.44-45.

¹²⁰⁴ SİNANOĞLU, a.g.m., *DİA*, C.34, s.520.

¹²⁰⁵ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.416-417.

anlatımıyla, İslâm'ı benimseyerek İslâm ordularına yardım edenleri hainlikle suçlayan yorumlarıyla Hıristiyanlık taraftarlığını tercih ederek kendisiyle de çelişkiye düşmüştür.¹²⁰⁶

Draper, benzer aşağılayıcı tanımlamaları ve hakarete varan yorumlarını Müslümanların Kartaca, Kudüs, İskenderiye gibi Hıristiyanlık merkezleriyle İspanya'nın fethini anlatırken de yapmış, İslâm'ın kılıç zoruyla kabul ettirildiğini iddia etmiştir. Dördüncü bölümde İslâm biliminin yükselişini anlatırken, İslâm Halifesi Hz. Ömer'e (ra) ve etrafındakilere cahillik atfederek İskenderiye kütüphanesindeki kitapların yakılması emrini verdiğini iddia etmiştir. Müslüman Arapların bilim ve felsefede ilerlemelerinin Nasturiler ve Yahudiler sayesinde olduğunu yazmıştır. Kur'ân-ı Kerîm ile Müslümanların dünya coğrafyası hakkındaki tasavvurlarının farklı olduğunu, Müslümanların Kur'ân'dan uzaklaştıkça bilimde ilerlediklerini iddia etmiştir. İslâm'ın gayret ve tevekkül anlayışını doğru anlayamamıştır.¹²⁰⁷

Draper genellikle İslâm'ın bilimler karşısındaki tavrını olumlu bulmasına rağmen bazı noktalarda ise İslâm'ın bilimle uyuşmadığını iddia etmiştir Ahmet Midhat ise bu iddiaları uzun ve şiddetli bir eleştiriye tabi tutmuştur.¹²⁰⁸ Draper; Yunan eserlerinin daha İslâm'ın ilk yüzyılı içerisinde Müslümanlar tarafından tercüme edilmesinden ve İslâm halifelerinin bilime hizmetlerinden bahsetmiştir. Yeni aletler ve metodlar icad ettiklerini, kimyanın kurucuları olduklarını, yeni astronomi ve fiziğin kurallarını belirlemiş olduklarını inkâr edememiştir.¹²⁰⁹

Eserin bizce en temel tartışmaya sahne olan kısmı beşinci bölümüdür. Burada Ruhun varlığı, ruhun geldiği yer (yayılış veya intişâr) ile ruhun ölümden sonraki durumu (dönüş veya irticâ' inaniş) konu edilmiştir. Burada Draper; İbni Rüşd felsefesinin İspanya ve Sicilya yoluyla Avrupa'ya girişiyle Katoliklerin hücumuna uğramasından bahsederken, bu felsefesi dolayısıyla İslâm'ın da hücumuna uğradığını iddia etmiştir. Katolik kilisesinin Galilei'ye reva gördüğü yaklaşımın benzerini, İbni Rüşd'e İslâm dünyasından gelen eleştirilerde bularak, özellikle Gazalî ile İbni Rüşd arasındaki tehafüt

¹²⁰⁶ DRAPER, *History of the Conflict*, s.80-91.

¹²⁰⁷ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.II, s.45-49

¹²⁰⁸ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.467-472; C.II, s.7-40.

¹²⁰⁹ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.II, s.53-59.

tartışmalarını öne çıkarmış, dolayısıyla felsefeyi ve bilimi boğma konusunda Hıristiyanlık ile İslâm arasında bir ortaklık bulunduğunu iddia etmiştir.¹²¹⁰

Ahmet Midhat ise; İslâm'da düşünce ve tartışma özgürlüğü olduğunu, diğer İslâm düşünürleri ile arasındaki bazı farklılıklar dolayısıyla İbni Rüşd'ün İslâm'dan çıkmayacağını anlatmıştır. Ahmet Midhat; "Nitekim İbni Rüşd'ün kendisi de; bahsi geçen ihtilafların iman esasıyla alâkalı olmadığını belirtmiştir" diyerek, ruhun mahiyeti, ezeliyeti ve âkıbetiyle ilgili nazik bir felsefî tartışmaya dâhil olmuştur. Ancak Ahmet Midhat meseleyi beşinci bölümün sınırları içinde Draper'e cevap yetiştirmek suretiyle çözemeyeceğini düşünmüş olmalıdır. Bu nedenle, bu bölüme bir zeyl yazmış, burada İmam Gazalî ile İbni Rüşd'ün tartışmasını Tehafütler'den yararlanarak ve Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin yardımını alarak ayrıntılı şekilde vermeye çalışmıştır.¹²¹¹

Bu bölümün başlarında mebbe' ve meâd (başlangıç ve son) hakkında Ahmet Midhat;

"Dinin 'ulûma ve 'ulûmun dine meydan okuyabilecekleri nukât ise isbât-ı vacib, hudûs veya ezeliyet-i 'âlem, fena veyahut ebediyet-i 'âlem ve mebbe' ve meâd gibi noktalardan ibaret olabilir. Vâkıâ derince düşünülecek olur ise bu noktaların 'ulûm-u hikemiyeye hemen hiç de taalluku görülemez. Çünkü bunlar ne 'ulûm-ı riyâziye ve ne de 'ulûm-ı tabiiyeden değildirlir"

diyor. Ahmet Midhat bu konuların bilimsel olarak açık deliller ile ispat edilmesinin mümkün olamayacağını, bunların metafiziğin ve felsefenin konuları olabileceğini belirtiyor. Bu konularda söylenen şeylerin ancak itikattan ibaret kalacağını, bu konularda din ile ancak felsefenin karşı karşıya gelebileceğini iddia ediyor. Özetle "Bilmek; bilimin konusudur. Onun dışında kalan, delil ile ispatlanamayan ve bilinemeyecek olanlar ise iman edilebilecek şeylerdendir. Bilim bunlar hakkında yargıda bulunamaz, vardır diyemediği gibi yoktur da diyemez. Bunu felsefeciler de itiraf etmektedirler" diyerek bilimin ve dinin kendi sınırlarını bilmeleri gerektiğini vurguluyor.¹²¹²

¹²¹⁰ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.II, s.181-183, 211-213.

¹²¹¹ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.II, s.118, 256 vd.

¹²¹² DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.II, s.245-249.

Draper'in beşinci bölümde İbni Rüşd felsefesi ile alakalı paragraflarını Renan'ın *Historical Essay on Averroism* adlı kitabından aktardığını görüyoruz.¹²¹³ Averroism; İbni Rüşd felsefesine Avrupalıların verdiği isimdir. Ahmet Midhat bu kısımların tercümesine girişmeden önce, İbni Rüşd ve diğer doğulu büyüklerin eserlerinin bugünkü Avrupa dillerine, ilk saflığı ve sıhhati derecesinde çevrilemeyeceği uyarısını yapmıştır. “Bu elimizdeki eserler, defalarca başka başka lisanlardan tercüme edile edile bugüne gelmiştir. Tercüme işiyle meşgul olanlar da takdir eder ki bir defa yapılan tercüme bile özürdür” demiştir. Hatta bu işi yapanların kasıtlı tahrifler bile yapabileceğini söylemiştir.¹²¹⁴

Ahmet Midhat, “İbni Rüşd felsefesi konusunda batılılar arasında en ziyâde sahib-i vukûf zannolunan Ernest Renan'ın bile İbni Rüşd'e isnâd ve iftira edilen şeyleri hakâyık-ı hikem-i Rüşdiyyeden ayırt edemediğini” söylemiştir. “O halde gençlerimiz bu bâbda muhtaç oldukları şeyleri şu tartışma meydanının iki kahramanı olan İmam Gazalî ile İbni Rüşd'ün kendilerinden alacaklardır” diyerek, Musa Kâzım Efendi'nin tercümanlığında, beşinci bölümün zeyline başlamıştır.¹²¹⁵

Burada Draper ile Renan arasındaki bağlantıyı belirtmemiz önem taşımaktadır. Çünkü Draper; eserini yazarken Renan'ın eserinden oldukça fazla yararlanmıştı. Özellikle İbni Rüşd'ün felsefesi ve İslâm irfanı içerisinde başlattığı tartışmalar hakkındaki bütün malumatını Renan'dan almış, doğrudan ondan alıntılar yapmıştır. Hâlbuki diğer birçok yazara göre, Renan -1883'deki konferansı hariç- eserlerinde; Avrupa'da Hıristiyanlığın sorumlu olduğu karanlık bir dönemde, Arap felsefesinin onunla taban tabana zıt ve hayranlık verici performansını göstermişti. Harun Küçük'e göre; Renan gerçekte bir Arap felsefesi tarihi bile yazmamıştır. *Historical Essay on Averroism* adlı kitabında odaklandığı kısım; İbni Rüşd'ün tüm felsefesinin, Arap düşüncesinin ya da İslâm-felsefe ilişkisinin çok az bir kısmı idi. Buna karşın, Arap felsefesinin çoğunlukla göz ardı edilmiş olan bazı genel özelliklerini açıklamıştı.¹²¹⁶

¹²¹³ DRAPER, *History of the Conflict...*, s.139-140.

¹²¹⁴ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.II, s.177-180.

¹²¹⁵ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.II, s.255-256.

¹²¹⁶ KÜÇÜK, a.g.m., s.115.

Draper'in Renan'dan bu ölçüde yararlanmış olması ve Ahmet Midhat'ın beşinci bölüme *Ulûm ve İslâm* başlıklı bir zeyl kaleme alması; bizce Ahmet Midhat'ın eserinin dolaylı da olsa bir "Renan Reddiyesi" olarak görülebileceği anlamına gelmektedir. Nitekim Ahmet Midhat; "Renan'ın Suriye ve bazı İslâm memleketlerini gezdiğini, İslâm düşüncesinin Yunan düşüncesini tezyin ve ikmâl eylediğini gördüğünü ve Avrupa'nın şu aydınlanmasının İslâm sayesinde olduğunu bildiği halde bunları itiraf edemediğini öldüğünü" yazarak şu ifadeleri eklemiştir:

"Aksine Renan; İslâm'ın ilim ve felsefe ile uyuşmadığı hakkında bir risale yazmış, Petersburg İmamı Atâullah Efendi bu risaleye Rusça bir reddiye kaleme almış ve muhterem arkadaşım Gülnar Hanım (Madam de Lebedef) da o reddiye Osmanlı lisanına tercüme buyurmuştur. Acaba Avrupalılar bu açık hakikati kendi okuyucularından niçin gizliyorlar? Katolik mezhebine dönerler korkusuyla olmadığı açıktır. O halde İslâmiyet'e meylederler korkusuyla olduğu meydana çıkar. Fakat er geç Avrupa'nın bu hakîkate vâsıl olacağı hakkında bizim ümidimiz berkemâldir. Şimdiki hâlde bizim nazar-ı dikkatimiz yalnız maârifperver olan genç Müslümanlarımıza mun'atıftır."¹²¹⁷

Draper, kitabının altıncı bölümünde evrenin ve dünyanın şekli ile alâkalı Tevrat'ın verdiği bilgilere karşın bilim devrimiyle ortaya konulan gerçekliklerin din-bilim çatışmasını keskinleştirdiğini anlatmıştır. İlk büyük deniz seyahatlerinin, özellikle Macellan'ın devr-i âleminin ayrıntılı olarak anlatıldığı sayfalar Ahmet Midhat tarafından coğrafi keşiflerin hikâyesi olarak görülmüştür. Draper daha sonra Kopernik ve Galilei'nin dünyanın şekline, konumuna ve hareketlerine dair çalışmaları dolayısıyla Katolik kilisesinin gazabına uğradıklarını, hatta Giordano Bruno'nun Engizisyon karşısında tövbe etmemesi üzerine yakılarak öldürüldüğünü anlatmıştır. Ahmet Midhat ise böyle bir şeyin İslâmiyet âleminde asla vuku bulmadığını söylemiştir. Kur'ân-ı Kerîm'den yararlanarak, İslâm'ın araştırmaya, düşünmeye ve ilim adamına verdiği değere dair açıklamalarda bulunmuştur.¹²¹⁸ Bilim-din çatışmasının bu cihetinin sırf Hristiyanlığa ait bir cihet olduğunu, İslâm'ın bu çatışmadan tamamen emîn olduğunu ifade etmiştir.¹²¹⁹

¹²¹⁷ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.IV, s.350-351.

¹²¹⁸ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.140-151.

¹²¹⁹ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.163.

Yedinci bölüm için Draper “Dünya’nın Ömrü Hakkındaki Çatışma” başlığını kullanmıştır. Bu konunun bilim-din çatışmasıyla ilgili boyutu öncelikle yaratılışın kendisidir. Daha sonra ise ne zaman ve ne kadar sürede vuku bulduğuna dair tartışmalardır. Draper, Tevrat’ın ilk kitabı olan Yaratılış kitabının ve diğer ilk beş kitabın rivayetlerinden, birbirleriyle sıkça çelişmesinden istihzâ ile bahsetmiştir. Jeoloji bilimin verileriyle dünyanın aslında çok daha uzun jeolojik devirlerin yaşandığını belirtmiştir. Bu konuda da Yaratılış yerine evrim teorisinin kabulünün isabetli olduğunu iddia etmiştir. Ahmet Midhat bu kutsal kitapların ilk ve sahih nüshalarının kayıp olduğunu, bunlar üzerinde çok tahrîfât yapıldığını ifade etmiştir. Ancak Kur’ân-ı Kerîm’de de geçen, yaratılışın altı günde olması ve Nuh Tufanı konularında Kur’ân ayetlerinden ve İslâm âlimlerinin kitaplarından nakillerle konuyu kendi bakış açısından açıklığa kavuşturmuştur.

Ahmet Midhat’ın yararlandığı kitapları zaman zaman zikrettiği görülmektedir. Bunların başında Musa Kazım Efendi’nin kitapları ve sohbetlerinde söyledikleri gelmektedir. İmam Muhammed’in *Siyer-i Kebîr*’i, Fahreddin Râzî, Celâleddin Rûmî, Seyyid Şerîf Cürçânî, Ali Kuşçu, Suyûtî, İbni Sina, Gazalî, Taşköprülü, Hindî, Ebul Fidâ, Hocazâde Muslihiddin Efendi, Ali Kuşçu, Hüseyin El-Cisr’in Arapça eseri *Risâle’-i Hamîdiye*’si, Feridun Bey münşeâtında bulunan emannâmeler ve beyannâmeler ile Hazreti Şârih İsmail Ankaravî ve Konya mutasarrıfı Ahmed Rüşdü Efendi’nin Tufan risalesi gibi isimleri ve eserleri zikretmiştir. Eserinin bazı yerlerine Mevlana Celâleddin’den, Sâdî’den ve Ziya Paşa’dan beyitler almıştır. Batılı yazarlardan Sezar Kanto, Viardo, Camille Flammarion ve Bernardin de St. Pierre’in eserlerinden bahsetmiştir.¹²²⁰

Draper’in, bilime göre “hakikat-i kübrâ”nın natüralizmden başka bir şey olmadığını isbata çalıştığı bölüm sekizinci bölümdür. Bu bölümde ilk Hıristiyanlar arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi için toplanan konsiller ile bunların sonucunda keramet, günah çıkartma, Engisizyonlar ve ordeal uygulamaları konu edilerek Katolik kilisesi tarafından Avrupa insanının içine yuvarlandığı trajik durum anlatılmıştır. Bu karanlık Avrupa tarihine rasyonalizm ve modern bilim açısından bakan Draper, Katolik kilisesini alaycı bir üslûpla aşağılamıştır.

¹²²⁰ OKAY, “Nizâ-ı İlm ü Dîn”, *DİA*, C.33, s.173.

Draper “bu kadar çatışmanın sebebinin yalnız Tevrat olmasından, Tevratın insanlar arasında çok yüksek bir mevkide görülmesinden ve semavî olduğu iddia edilmesinden dolayı bu iddiaların sıhhatini tetkik edemez miyiz? Bu kitap bizim bu gayretimize kendisi meydan okumalıdır” demiştir. Ahmet Midhat ise o kitabın semaviliği kalmadığını belirtmiştir. “Kur’ân-ı Kerîm ise kendi semâviyetini inkâr edenlere meydan okuyarak eğer onun semâviyetinde şüpheleri var ise bir âyetini meydana koymalarını teklîf eyliyor” demiştir. Yine Kur’ân-ı Kerîm’in; “Benim bir hükmümü ulûm-ı mevcûdeye ve ulûm-ı mevcûdenin bir hükmünü benim ahkâmıma mugâyir gören meydana çıksın” diye meydan okuduğunu naklederek Draper’e cevap vermiştir.¹²²¹

Draper’in bir yaratıcı yerine “tabiat kanunu” ve “evrim” fikrini ortaya koyduğu bölüm; dokuzuncu bölümdür. Laplace ile başlayarak, Güneş sisteminin özellikleri ile gezegenlerin ve uydularının hareketlerini konu eden Draper, Newton ve Herschel’in çalışmalarıyla matematiksel bir düzenle işleyen kanun fikrine varıldığını anlatmıştır. Bu bilimsel izâhları destekleyen Ahmet Midhat ise;

“Evet ‘ulûmun derece’-i hâzıra’-i terakkîsinden istintâc olunan şey budur. Fakat böyle olmakla ne lazım gelir? Bu akıllara hayret veren kânun-ı intizâmın vâzî’ını körü körüne inkâr mı yoksa kemâl-i hayretle tasdîk mi? Eğer bu hilkatî tesadüfe haml edenler var ise onlara karşı böyle bir itirâzı serd etsinler. Biz ehl-i İslâm ise Cümle’-i Şemsiye e’âzîm-i mahlûkât-ı ilâhiye değil â bir mikrobun hilkatî bile tesadüfî olmayıp ‘ilm-i ezeli’-i ilâhîde dâhil olduğuna îmân ederiz”¹²²²

sözleriyle, bilimsel gerçekleri kabul etmenin Allah’ı(cc) inkârı gerektirmediğini ifade etmiştir. Yine;

“Bu izâhatın kâffesi ‘ulûmun şimdiki derecesiyle mütenâsib olup bunları böylece kabul etmekte İslâm için hiçbir mâni’ yoktur. Zîrâ bunlar hep Kudretullâhın tefsîri demek olup bunlar üzerinde icâle’-i efkâr eden erbâb-ı hikmet Allahın kuvvet ve kudretindeki büyüklüğü elbette bu esrâra vâkıf olmayan cühelâdan iyi takdîr ederler”¹²²³

sözleriyle de Allah’ı(cc) gerçek mânâda bilenlerin de ancak bu hakikatler üzerinde düşünen bilim insanları olduğuna işaret etmiştir.

¹²²¹ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.III, s.457-461.

¹²²² DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.IV, s.115-116.

¹²²³ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.IV, s.118.

Draper'in; "bu kadar izahtan sonra Allah'ın iradesinin bunlara bir kanun koyup da o kanun üzerine bunların kendi hareketlerini düzenledikleri sonucunu mu çıkarmalıyız?" şeklindeki sorusuna ise şu sözlerle cevap vermiştir:

"Bu kadar 'ulûmu tahsile sarf olunan emekler vara vara nihâyet böyle ahmakçasına bir inkâra varmak için olacak ise o zahmetlere neden girmeli idi. En câhil bir âdemin şu yolda bir inkârı bari gözü kapalı bir inkâr olacağı cihetle belki de şâyeste'-i merhamet görülebilir idi. Draper'in teklif eylediği inkâr ise gûyâ gözü açık bir inkâr olacak... ..Eğer Newtonlar Kepler gibi Galileler filanlar o güzel keşfiyât-ı hey'iyelerinin encâm-ı kâr bir sınıf insanları böyle eblehâne bir sûrette ducâr-ı küfür edeceklerini bilseler idi o muvaffakiyetlerinden dolayı bin pişman olurlar idi. Hidemât-ı 'ilmiyeleriyle şân-ı insaniyet merâtibinin en bâlâlarına su'ûd etmiş olan bu zevât-ı kirâmın tercüme'-i halleri asla meçhul değildir. Ma'îşet-i husûsiyelerine ahlâk ve âdetlerine varıncaya kadar her halleri zabt ve tahrîr olunmuşlardır. İmdi kemâl-i iftihâr ile deriz ki bunların hiç birisi münkir-i Hüdâ değil idi."¹²²⁴

Draper bundan sonraki iki bölümde; önce Katolik kilisesinin modern toplumla ilişkisine ve topluma ne faydası olduğuna, sonra da bilimin modern toplumla ilişkisine ve insanlık için ne fayda getirdiğine değinmiştir. Bu başlıklar altında kilise ile bilimin karşılaştırmasını yapmış ve on ikinci bölümde ise sonuca gitmiş, bilimin zaferini ilan etmiştir.

Onuncu bölümde Draper, Katolik kilisesinin Avrupa'ya medeniyet noktasında ne fayda hâsıl ettiğini sorgulamıştır. Draper'e göre; dördüncü yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar Avrupa'da meydana gelen bütün olaylardan Roma kilisesi sorumludur. Kilise Avrupa'nın maddî ve manevî ilerlemesinin önündeki en büyük engel olmuştur. Bu süre boyunca "Kilise siyaseten ve diyaneten kemiklerine kadar çürümüş", ahlâksızlık almış yürümüştür. Papalık ve diğer makamlar parayla alınıp satılmış, entrikalar ve fuhşiyât karşısında papalar ciddi bir tedbir almamışlardır.¹²²⁵

Draper; Avrupa'da nüfusun bir türlü artamayışını, sefaleti, ortalama insan ömrünün kısalığını, şehir ve köylerin bayındırlık düzeyini, insanların sağlıksız barınma

¹²²⁴ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.IV, s.96-98.

¹²²⁵ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.IV, s.200-214.

koşullarını, bunların ahlâksızlığa ve hastalıklara yol açmış olması gibi hususların hepsini Roma kilisesinin zâlim idaresine bağlayarak Protestanlığın bunlara bir tepki olarak ortaya çıktığını söylemiştir. Ahmet Midhat ise bu konuları bilim-din çatışmasıyla doğrudan ilgili konular olarak görmeyip fazla söze girmemiş, bazı kısa açıklamalar yapmıştır. Avrupa insanının çektiği eziyetler ile İslâm dünyasını karşılaştıran Ahmet Midhat, düşüncesini;

“... zîrâ onların dîn adına görmedikleri haksızlık ve çekmedikleri eziyet kalmamıştır. Bizde ise din ve mezhep adamlarımızdan bu yolda zerre kadar şikâyete hakkımız olmak şöyle dursun envâr-ı ‘ulûm ve maârif ile fikir ve nazarımızın tenvîri dâima dînimiz ve hikmet-i dîniyemiz sayesinde müyesser olmuştur”¹²²⁶ sözleriyle özetlemiştir.

Draper; on birinci bölümde; on dördüncü ve on beşinci yüzyıllardan itibaren Avrupa’da artık genişlemekte bulunan insan zihnine bilimin katkılarında bahsetmiştir. Bilimin modern toplumu; entelektüel ve ekonomik olmak üzere iki şekilde etkilediğini belirten Draper; matbaa, kâğıt ve pusulanın, bilime ve keşiflere ettiği hizmetlerden bahisle artık papaz kürsülerinin yerini gazetelerin aldığını belirtmiştir. Draper’e göre; halkın artık kendisi için değil de papalar için yaratılmış olduğu inancı yıkılmaya başlamıştır. Draper; Protestanlığı, ilk başlarda anlaşılammış ise de aslında iki yüzyıldan beri kuvveti artmakta olan kurtuluş fikrinin uyanışı olarak görmüştür.

Draper bilimin ekonomik anlamda ettiği hizmetler olarak da, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllardaki teknik ilerlemeleri saymıştır. Kronometreli saatlerin, buhar makinesinin, lokomotifin ve elektriğin ulaşımı, ticareti ve yaşam konforunu arttırmış olduğunu anlatmıştır. Önceki bölümde anlattığı birçok olumsuzlukların giderildiğini, refahın ve sıhhatin arttığını belirtmiştir. “Böylece insanlık için kilisenin yaptıklarıyla bilimin yaptıklarını karşılaştırdık. Hayal ile gerçeğin ne olduğunu gördük. Bunların birincisi “cehâlet teslimiyetin anasıdır” esâsına dayandığı halde ikincisi “bilgi kuvvettir” esâsına dayanmaktadır”¹²²⁷ sözleriyle bu bölümü bitirmiştir. Ahmet Midhat, on birinci bölümde de fazla söze girmemiş, girdiği yerlerde ise bazı ilaveler yapmış, anlatılanların mutlak manada din ve bilimin çatışmasıyla alâkası olmadığını belirtmiştir.

¹²²⁶ DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.IV, s.286-287.

¹²²⁷ DRAPER, *History of the Conflict...*, s.326.

Draper'in çatışma tezini ortaya koyduğu kısım, kitabının on ikinci bölümüdür. Draper eserin başından beri değindiği birçok çatışma noktalarından ve bilim ile Katolik kilisesinin insanlık için ne yaptığını anlattıktan sonra nihayet "The Impending Crisis" bölümünü yazarak tezini ortaya koymuştur. Ahmet Midhat bu kısmı tercüme etmemiştir. Ancak biz, bu bölümü özetlemeyi gerekli görüyoruz.

Draper bu bölüme "Hıristiyanlık düşüncesinin günümüzdeki tavrına aşinalığı olan hiç kimse, yaklaşmakta olan bir entelektüel ve dinsel krizin gerçekliğini görmezden gelemez" sözleriyle başlıyordu. Bu tezini desteklemek için çalışmamızın birinci bölümünde bahsedildiği üzere, Papa IX. Pius döneminde Papalığın Aydınlanma karşısındaki sert tepkilerine yer veriyordu. Papalığın iflah olmaz şekilde bilim ve modern dünya ile çatıştığını anlatıyor, bu durumun yaklaşan bir dinsel ve entelektüel krizin işaretlerini taşıdığını iddia ediyordu. Papalık ile Avrupa hükümetlerinin birbirinden farklı ilişkilerinden, Papalığın modern bilime karşı yayınladığı *Yanılmazlık Doktrini ve Hatalar Manzumesi* gibi genelgelerden ve modern topluma karşı yaptığı suçlamalardan bahsediyordu.¹²²⁸

Alman birliğini gerçekleştiren savaşlardan ve Avrupa siyasi durumundan bahsedip, Alman hükümeti ile Papalık arasındaki çekişmeye, Vatikan Konsili'nin kararlarına ve Katolik inancının dogmatik yapısına değiniyordu. Papalığın Roma'ya hapsolarak siyasal otoritesinin kaybolmasından sonra sıranın artık manevi otoritesinin de kaybolmasına geldiğini anlatıyordu.¹²²⁹ Kilisenin Tanrı'yı, vahyi, inancı ve akli nasıl tanımladığından, çatışmanın bugünkü durumundan ve gelecekte alabileceği şekilden bahsediyordu.¹²³⁰

Kitabın sonunda, dinin uzun zamandan beri bilime karşı korumakta olduğu otoriter konumundan feragat etmesi ve düşünce için mutlak bir özgürlük olması gerektiğini yazıyordu. Din adamlarının kendi alanlarının dışına çıkmamalarını, filozoflara zulmetmeye son vermelerini isteyerek sözlerine son veriyordu.¹²³¹

¹²²⁸ DRAPER, *History of the Conflict...*, s.328-332.

¹²²⁹ DRAPER, *History of the Conflict...*, s.340-344.

¹²³⁰ DRAPER, *History of the Conflict...*, s.355-364.

¹²³¹ DRAPER, *History of the Conflict...*, s.367.

Osmanlı matbuatında, 1890'lı yıllarda böyle bir tercümenin tenkitli olarak yayınlanması; ilk bakışta Osmanlı aydınının Darwinizm ve din tartışmalarına ilgisini göstermesi yönüyle önemlidir. Bunun yanında eserin tercümesi ironik bir şekilde misyonerler tarafından savunulan Batı medeniyetinin seviyesinin Hıristiyanlık sayesinde olmayıp, Hıristiyanlığa rağmen ve Hıristiyanlık ile çatışması sayesinde gerçekleştiği hususunu da ortaya koymuştur.

Draper'in zaman zaman bazı bilim dallarında Avrupalıların İslâm bilimine şükran borçlu olduğunu belirtmesine rağmen İslâm hakkındaki bilgisinin yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Eserinin; modern dönemdeki bilimsel ilerlemeler ve başarılar karşısında sesi artık iyice kısılan Katolik kilisesinin itibarını tamamen yok etmeye dönük bir saldırı olduğunu değerlendiriyoruz. Zira bu eser yazıldığı sırada İtalyan birliği sağlanmış olup, Papalık ise oldukça sıkışmış bir vaziyette Vatikan'dan ibaret kalmıştı.

Draper'in bilim karşısında İslâm dininin yaklaşımını ise anlayamadığı görülüyor. Başka bir ifade ile İslâm'ın bilimin karşısında değil, önünde olduğu gerçeğini kabul etmesine engel olan önyargıları olduğu görülüyor. Modernite öncesini ve karanlık dönem adı verilen kilise tarihini araştırdığı kadar aynı dönem İslâm bilim tarihini ve Kur'ân-ı Kerîm'i de tetkik edebilmesi halinde bu hatalara düşmeyeceğini değerlendiriyoruz.

Draper Katolik kilisesinin insanlara veremediği her şeyi bilimin verebileceğini savunmuştur. Bilimin insanlığa ettiği hizmetler noktasında kimsenin bir itirazı olamaz. Bizim de bahsedilen hizmetleri için bir eleştirimiz yoktur. Ancak Draper; dinin yerine de bilimi önermiştir. Hiçbir dinin insanlığa bilimin ettiği hizmeti edemeyeceğini iddia etmiştir. On dokuzuncu yüzyılın kaba materyalizminin ve pozitivist bilimci yaklaşımının etkisiyle, dönemin şartları içinde bir zafer sarhoşluğu içinde olduğu görülmektedir. Draper; bilim bütün faydası ve parlak başarılarıyla orta yerde dururken, başka bir semavî dinin de Katolik mezhebi gibi olup olmadığını incelemeye ihtiyaç duymamıştır. Bu yüzden bu başlığı taşıyan bir kitap yazmakla acele ettiğini değerlendiriyoruz.

Ahmet Midhat'ın yaklaşımları ise felsefî derinliği olmamasına rağmen Draper'den bir adım ileridedir. Ahmet Midhat bilimin insanlık için ne olduğunu anlamış, bilime

inanmış, açık fikirli bir müslümandır. Bilime hizmet etmiş bir milletin ahfadı olarak bunun değerinin farkındadır. Bununla iftihar etmektedir. Ancak ondaki bu gurur; bilimi dinin yerine geçirtememiş ve Allah(cc) münkirliği derecesine çıkartamamıştır. Bu kadar harcanan emeklerin, bu kadar yapılan bilimsel çalışmaların vara vara Yüce Yaratıcı'yı inkâr gibi akıl almaz bir noktaya ulaşmasını kabul etmemiştir. Buna şiddetle itiraz etmiştir. Ona göre bilim bilmenin ve araştırmanın, din ise inanmanın konusudur.

Bu noktalardaki itirazlarıyla asıl hedefi; Draper'i ya da Avrupa ve Amerika insanını ikna etmek değildir. Draper'in kalem oynattığı her konudan az veya çok haberi olmasına rağmen eseri tercüme etmekteki amacı Osmanlı gençliğini pozitivist cereyanlardan korumak olduğu için bu amaca yönelik olarak anlaşılır bir dil kullanmıştır. Eserin ciddiyet ve ağırlığıyla Ahmet Midhat'ın tenkit kuvveti bizce dengelidir. Ahmet Midhat'ın; eserin bazı yerlerinde Draper'in doğru anlaşılmasına da çalıştığı, hatta bazı konularda Draper'in mazur bile görülebileceğini belirtmesi önemlidir.¹²³²

Ernest Renan'dan önce, İslâm ülkelerinin Avrupa karşısında geri kalmasının sebepleri hakkında görüş beyan eden hiç kimse, bunu bir zihniyet veya din sorunu olarak görmemiştir. Nitekim Tanzimat'ın erken dönem devlet adamlarından Sadık Rıfat Paşa ve Mustafa Sâmî Efendi'nin 1850'lerde Avrupa'da bulunduktan sonra yazdıkları risalelerinde Müslümanların dini veya zihniyeti, devletin gerileme sebepleri arasında sayılmamıştır. Aksine Rıfat Paşa; medeniyetin âdet, kıyafet ve ziynet değiştirmekle, yeni binalar yapmakla mümkün olamayacağını ifade eden, padişahın ve sarayın giderlerinin belli bir bütçe dâhilinde hükümetin kontrolünde bulundurulması ve nizamlara aykırı çıkan padişah emirlerine uyulmaması gibi oldukça radikal ilkeler önerebilen bir devlet adamıdır.¹²³³ Bu radikal önerilerine rağmen Rıfat Paşa; Osmanlı Devleti özelinde, ilerleyememenin sebeplerini siyasî, sosyal, ekonomik şartlarla ve engellerle açıklamıştır. Aynı sebeplerin 1870'de Darülfünûn'un açılış konuşmasında Safvet Paşa tarafından da ifade edildiği görülür.¹²³⁴

¹²³² DRAPER, *Nizâ-ı İlm ü Din*, C.I, s.351, C.II, s.63.

¹²³³ Ali AKYILDIZ, "Sadık Rıfat Paşa", *DİA*, C.35, s.401.

¹²³⁴ Çiğdem ERDEM, "Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'na Batılılaşma Bağlamında Kameralizmin Girişi", *Gazi Üniversitesi İİBFD*, C.12, S.2, 2010, s.185-190; Cemil AYDIN, "Türk Bilim Tarih Yazımı'nda 'Zihniyet', 'Din' ve 'Bilim' İlişkisi: Osmanlı Örneği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, S.4, 2004, s.31

Mustafa Sâmi Efendi de cesur bir Avrupalılaşıma taraftarı olarak tanımlanmıştır. Çağdaşlarından, dikkatini yüzeysel tutmayıp derine indirmesi ile ayrılan bu Osmanlı bürokratı Avrupalının mükemmeliyetinden hararetle bahsetmiştir. Avrupa'nın sosyal yapısıyla Osmanlı toplumunu karşılaştırmış, Batıya hayranlığını gizlememiş, bundan dolayı tepkilerle de karşılaşmıştır. Ancak o da geri kalmışlığın sebepleri arasında İslâm dinini saymamıştır.¹²³⁵

Müslüman ülkelerin geri kalmışlığının sebebi olarak dinlerini işaret eden ilk kişi Ernest Renan olmuştur. Onun 1883 tarihindeki konferansından sonra Türkiye'de, bilim tarihi yazımında iki rakip yaklaşımın ortaya çıktığını belirten Cemil Aydın, bunları "İslâm-negatif" ve "İslâm-pozitif" bilim tarihi yazımı olarak adlandırmıştır. Bunların ilki olan İslâm-negatif yaklaşımının "Osmanlı bilimini bir tür dini dogmatizmin gölgesinde boğulan gerici bir gelenek" olarak gördüğünü ifade etmiştir.¹²³⁶

Ahmet Midhat gibi Müslüman modernistleri destekleyen İslâm-pozitif yaklaşımına göre ise; Renan ve Draper'in iddiaları Hıristiyanlık için doğru olsa da İslâm için geçerli olamazdı. Renan'ın zamanlamasına dikkat çeken Cemil Aydın, konferansı; "1883'ün Mart ayında, Mısır'ın İngilizler tarafından ve Tunus'un Fransızlar tarafından işgalinden kısa bir müddet sonra, Renan'ın böyle bir konuşma yapmasının temel sebebi, onun Müslüman modernizminin entelektüel vizyonuna ve bu vizyona paralel olarak gelişen anti-emperyalist söylemlerine bir cevap vermek istemesidir" diye yorumlamıştır.¹²³⁷

Bu bağlamda, Ahmet Midhat'ın tercümesi; sadece Draper'e bir cevap olarak görülmemelidir. Bu aynı zamanda Batı emperyalizminin Osmanlı ülkesinde kendisine entelektüel düzeyde taraftar kazanma amacına dönük bir meydan okumaya karşı çıkıştır. Bu meydan okumalardan oryantalist bir zeminde kültür emperyalizminin bir koçbaşı olarak iş görmesi beklenmektedir. Draper'in iddiaları dolaylı olarak, Renan'ın kiler ise doğrudan doğruya bu entelektüel meydan okumanın ortak tezlerini içinde barındırmaktadır.

¹²³⁵ M.Fatih **ANDI**, "Mustafa Sâmi Efendi", *DİA*, C.31, s.356.

¹²³⁶ Cemil **AYDIN**, a.g.m., s.30.

¹²³⁷ Cemil **AYDIN**, a.g.m., s.32.

Ne var ki, Ahmet Midhat'ın karşı çıktığı bu meydan okumalar Sultan Abdülhamit döneminin şartları altında göğüslenmiş gibi görünse de İkinci Meşrutiyet döneminde fazlasıyla güçlenmiştir. Bu dönemde kendi irfânından ve onun köklerinden şüphe duyarak oryantalizmin ötekileştirmesini kabullenen aydınların medeniyet dairemizin dışına savruldukları görülmüştür. Artık içeriden de başlayan meydan okumaların ve onlara verilen cevapların dönemin Garpçılık-İslâmcılık-Türkçülük tartışmalarında izlenmesi mümkündür.

SONUÇ

Çalışmamızın amaç kısmında sorduğumuz soruları tekrar hatırlayarak, ulaştığımız sonuçları cevaplar ışığında özetlemeye çalışalım.

- Çatışma iddiası ne zaman ve nasıl başlamıştır?
- Çatışma tezinin ortaya atılmasında Papalık ve onun siyasal gücünün etkisi ne kadardır? İddianın temelleri nelerdir?
- İddiaya tepkiler nasıl gelişmiştir?
- Osmanlı aydınları çatışma tezine nasıl bakmıştır?
- Çatışma tezi ispatlanmış mıdır?

Bilim-din çatışmasının; mutlak manada bilim ve din arasında olmayıp, Avrupa'da Hıristiyanlığın ilk asırlarından beri Roma kilisesinin inanılmasını emrettiği görüşler ile on yedinci asırda fizik biliminin ilerlemesi neticesinde ortaya konulan gerçekler arasında keskinleştiği görülmektedir. Çatışmanın başlangıcı ise on beşinci yüzyıldaki coğrafi keşiflere kadar götürülebilmektedir.

Bu çatışmanın temelinde ise *Eski* ve *Yeni Ahit* olarak iki kısımdan oluşan *Kitâb-ı Mukaddes*'in ayetlerinin kilise babaları tarafından yorumlanmaları vardır. Üstelik bu kitap ya da kitaplar tahrif edilmiş, değiştirilmiş ayetlerle doludur. İncil olarak bugün elimizde olan kitapların; Hz. İsa'ya vahyedilen İncil olmadıkları içindekilerle ve birbirleriyle olan ilişkileriyle sabittir. Bu husus Hıristiyanlar tarafından dahî itiraf edilmektedir. Elde bulunan Tevrat'ın ise Hz. Musa'ya gelmiş veya O'nun tarafından yazılmış olduğu şüphelidir. Özellikle baş tarafındaki altı kitaptan oluşan *Tekvîn* (Yaratılış) bölümü modern bilimin en şiddetle çatıştığı kısımdır. Bu kitapların eldeki nüshalarının hep peygamberlerin vefatlarından sonra yazılmış metinler olduğu açıktır.

Thomas Aquinas'ın on üçüncü asırda Aristo felsefesi ile Hıristiyanlığı uzlaştırması ve ondan sonra gelenlerin tercihleriyle, dogmatik skolâstik bir düşünce yapısını

yerleştirmeleri; hem dűřüncenin hem de bilimin önünü kapatmıştır. Temelinde bu zıtlıklar ve yorumlamalar varken çatışmanın kuvvetlenerek mücadeleye dönüşmesi, bilim adamlarının cezalandırılmaları ile devam etmesi kaçınılmazdır. Bu noktada kutsal kitapların yeniden yorumlanmasını isteyen Galilei gibileri tövbe etmeye zorlanmış, Bruno gibi tövbe etmeyenler ise yakılmıştır.

Bilim adamlarının, dolayısıyla bilimin ve dűřüncenin cezalandırılabilmesi kilisenin siyasal gücü ve otoritesi ile mümkün olabilmıştir. Bu güç; sekizinci yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu'nun menfaatleriyle birleşmiş ve O'nun himayesinde artmış iken, bundan sonra kendi bağımsız otoritesini kazanmıştır. Bu yüzden Papalık kurumunun bilim karşısındaki tavrı, genelgeleri ve bunların dayandığı siyasal gücü Avrupa politikasında yüksek ortaçağın birkaç yüzyılı boyunca çok etkili olmuştur.

On beşinci yüzyılda Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu gibi Papalık devleti de güç kaybetmeye başlamıştır. Otuz yıl savaşlarını bitiren Westfalya Barışı (1648) ile artık Papalığın Avrupa sorunlarına doğrudan müdahale dönemi bitmiş,¹²³⁸ Papalık; otoritesi sadece İtalya yarımadasında etkili olan prensliklerinden biri haline gelmiştir. Bu tarihten Fransız İhtilali'ne kadar, başta Fransa olmak üzere millî monarşiler iç sorunlarını halledip burjuva ile işbirliği yapmak suretiyle Papalığın gücünü sınırlamayı başarmışlardır.¹²³⁹

Aynı asırlar boyunca Reform hareketleri sonucu Katolik kilisesi hem toprak hem de güç kaybetmiştir. Rönesans ve Aydınlanma sayesinde güçlenen sekülerizm ise Papalığın manevi otoritesini sarsacak gelişmelere yol açmıştır. Modernitenin aşamalarından ilki kabul ettiğimiz bilimsel devrim karşısında Papalığın taviz vermez tutumu çatışmanın artmasına ve bilim tarafında bir basınç oluşmasına neden olmuştur. Fizik ve astronomideki keşiflerle başlayıp özellikle jeoloji, biyoloji ve genetik bilimindeki gelişmelerle devam eden bilimsel ilerleme kutsal metinlerle ve onların yorumlarıyla açıkça çatışmaya başlamıştır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, artık zihinsel özgürleşmenin tamamlandığı bir ortamda, Evrim tartışmaları arasında; Papalıktan da liberalleşmesi beklenmiştir. Bu

¹²³⁸ ÇOBAN, *Papalık*, s.165.

¹²³⁹ Bertrand RUSSELL, *A History of Western...*, s.XIX.

beklentilere Papalığın tepkisi Birinci Vatikan Konsili ve “yanılmazlık doktrini” olarak gelmiştir. Bu tepki üzerine materyalist ve pozitivistler Papalığın iflah olmaz bir kurum olduğu iddiasıyla ona savaş açmışlardır. Bu savaş ilanı; İngiliz asıllı bir Amerikalı olan John William Draper tarafından 1874’de yapılmıştır.

Draper’in ve daha sonra Andrew Dickson White’in iddiaları materyalistler ve natüralistler tarafından olumlu karşılanırsa da, genel olarak; bilimsellik kılıfı altında dine yapılan eleştirilerin olgunlaşmamış bir sataşması olarak değerlendirilmiştir. Eserleri ve iddiaları derinliksiz ve kaba-saba bulunmuştur.

Çatışma iddiasına Osmanlı aydınlarından gelen tepkiler ise; çoğunlukla Ernest Renan’ın popüler olmuş bir sataşması etrafında yapılan reddiyeler şeklindedir. Cemaleddin Afgani, Namık Kemal ve Ataulлах Bayezidof gibi Müslümanlar Renan’a doğrudan cevap vermişler, iddialarını reddetmişlerdir. Bu isimlerden biri olan Afgani’nin Renan’ı yermek yerine hak etmediği şekilde övdüğü de iddia edilmiştir.

Ahmet Midhat ise aynı yıllarda *Müdafaa* adlı kitabını yayımlamaktadır. Ahmet Midhat Renan’a doğrudan doğruya bir reddiye yazmamıştır. Ancak konuyla ilgili bütün eserlerinde bu iddiaları reddetmiştir. Renan, Draper’in oldukça etkilenmiş olduğu bir yazardır. Dolayısıyla; ilk yayımından (1874)) yirmi bir yıl sonra, Draper’in eserini tercüme ve tenkide başlayan Ahmet Midhat Renan’a da reddiye yazmış oluyordu. O’nun bu esere ilgisinin sebebi; hayatının ve faaliyetinin çoğu döneminde duyduğu gibi, Osmanlı gençliğinin dinsizlik akımlarından zehirlenmesi endişesidir. Bu yüzden; kendine has tavrı ve derinliği olmayan felsefi yaklaşımıyla, ancak kendinden ve dininden emin bir İslâm müdafii sıfatıyla, *Nizâ-ı İlm ü Din*’i tenkitli olarak yayımlamıştır.

Ahmet Midhat eserde; Draper’in modern bilimin karşısında duran Katolik kilisesi hakkındaki iddialarının tamamına katılmaktadır. Ancak bu anlatımların arasında; açıktan açığa veya ince bir şekilde olsa dahî, Draper’in mutlak manada “din” kavramına sataştığı ve Allah (cc) inancını reddettiği yerlerde mütercimimiz tepkisini göstermiştir. İslâm’ın doğuşu hakkındaki yanlışlarına, İslâm’ın bilimle ilişkisini Katolik kilisesinin bilime karşı tavrıyla benzeştirmesine ve İbni Rüşd felsefesinin İslâm düşüncesi içindeki konumuyla alâkalı değerlendirmelerine şiddetle karşı çıkmıştır.

Avrupa’da Renan gibilerinin, İslâm’ın bilimle uyuşmadığı şeklinde yaptıkları saldırılara reddiyeler yazılması, 1880’li ve 1890’lı yıllarda adeta Müslüman aydınların vazifelerinden kabul edilmiştir. İslâm dünyasının değişik coğrafyalarından düşünürler bu iddialara cevap vermeye çalışmışlardır.

İkinci Meşrutiyet’in serbest ortamında, Batıcı yazarlar önceki döneme göre daha cesur bir faaliyete girişmiştir. Bu kişiler kırk sene önce popüler olmuş ancak artık Avrupa’da etkisi kalmamış olan Büchner gibi kaba materyalistleri tercüme etmişlerdir. Bununla birlikte kendi aralarında tam olarak anlaşamamışlar da; İslâm’a dair bazı isteklerde bulunmuşlardır. Bu istekler; İslâm’a karıştırılmış hurafelerin ayıklanmasından İslâm’da reform talebine, seküler bir toplum hayalinden dinimizi değiştirip medeniyet dairemizin dışına çıkma ve bu suretle tam batılılaşma önerilerine kadar geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Bu ortamda Batıcılar ile İslâmcıların tartışmaları keskinleşmektedir.

Aynı dönem içinde Batıdan gelen ithamların etkisiyle birlikte, dağılma sancıları içindeki İslâm düşünürleri de bir çeşit aydın bunalımı yaşamaktaydı. Bunun sonucunda; İslâm dünyasının farklı ülkelerinde “ihyâci” veya “yenilikçi” diye de anılan, İslâm’ın yeniden yorumlanmasını isteyen çağdaş düşünceli bir aydınlar grubu ortaya çıkmıştır. Böylece başka bir tartışma da Müslüman aydınlar arasında başlamıştır. Bugün bile hâlâ “İslâm modernizmi; İslâm’ın baştan beri yaşadığı tecrübenin doğal bir uzantısı mıdır? Yoksa sebepleri açıklanabilir bir kırılma, bozulma veya sapma ile mi karşı karşıyayız?” sorularına cevap aranmaktadır.¹²⁴⁰

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, Avrupa’da maddeciler, bilimin din karşısında zaferini ilan etmişti. Özellikle fizik biliminin; Newton’un temelini attığı mekanik teori sayesinde evreni birtakım kuvvetler, basınçlar ve gerilimler ile işleyen bir makine olarak yorumlamış olması materyalistleri cesaretlendirmişti. Doğada olan her şey bu modele göre açıklanabilirdi. Bir yaratıcının varlığına ve müdahalesine inanmak gereksizdi artık. Ancak mekanik teori; saygınlığının zirvesinde iken yeni bazı gelişmeler karşısında yetersiz kalmaya başladı. Materyalistlerin arkasına saklandıkları bilimsel kılıflı iddialar, yine bilimsel çalışmalar tarafından ellerinden alınacaktı.

¹²⁴⁰ **KARA**, *Din ile Modernleşme Arasında*, s.189-190.

Yirminci asrın ilk yıllarında, gerek felsefi alanda tarihi materyalistlerin kendi içlerinden bazıları tarafından yapılan düzeltmeler ve yol açtığı tartışmalar,¹²⁴¹ gerekse fizik alanındaki çalışmalar materyalizmin çözülmesiyle sonuçlanmıştır. Bu tarihlerde ilk olarak maddenin atom-altı parçaları keşfedildi. Elektron, radyo-aktivite, kuantum ve relativite gibi kavramların ortaya çıkmasıyla başlayan çalışmalar; Albert Einstein (1879-1955)'in Relativite (izâfiyet) Teorisi ile Max Planck (1858-1947)'in Kuantum Teorisi birçok şeyi değiştirdi. Bu teorilerin diğer bilim adamlarının çalışmaları ve deneyleriyle desteklenmesi; Newton fiziğinin o kadar da sağlam olmadığını, mekanik kanunlarının sadece belli hız ve büyüklük limitleri içinde geçerli olduğunu ortaya koydu. Böylece Kuantum fiziği Newton fiziğinin yalnızca determinizmine ve realizmine değil, indirgemeciliğine de meydan okuyordu. Atom-altı boyutlarda ve hızın ışık hızına yaklaştığı durumlarda Newton fiziği yetersiz kalıyordu.¹²⁴² Bugün hiç kimsenin gericilik ve yobazlıkla suçlayamadığı, bilim dünyasındaki yerini de sarsamadığı Einstein; “Dinsiz ilim total, ilimsiz din kördür. Ben Allah’ın bizden beklediğini öğrenmek istiyorum” diyordu.¹²⁴³

Einstein; evrenin üç boyutla çalışılmasının yetersiz kaldığını düşünmüştü. Zaman ve uzayı birleştirip dördüncü bir boyut olarak fizik bilimine katmasının devrim niteliğinde sonuçları oldu. On dokuzuncu yüzyılda her şeyi açıkladığını zannetmiş olan bilim, tekrar yeni soru işaretlerinin arasında kalmıştı. Evrenin; mekanik bir makine şeklinde işlediği düşüncesi yıkılmış, 1929’da Edwin Hubble tarafından sürekli genişlemekte olduğunun da gözlenmesi neticesinde Bing Bang (Büyük Patlama) Teorisi ortaya atılmıştı. Böylece evrenin ve uzayın çok sıcak ve yoğun bir ilk halden başlayarak genişlemekte olan, sonlu ve organik bir varlık olduğu fikri; 1990’lara kadar yapılan çalışmalarla da güçlenmişti. Taslaman; Evrim teorisinin giderek zayıflamakta olan başarısız bir teori oluşuna karşılık, Big Bang teorisinin gözlemler, ölçümler ve hesaplamalar ile çok kuvvetlenmiş ve başarılı olmuş bir bilimsel teori olduğunu ifade etmektedir.¹²⁴⁴

Âlemi organik bir varlık olarak görme noktasında; A. N. Whitehead ile birlikte süreç felsefesinin gelişmesinde büyük katkıları olan Charles Hartshorne (1897-2000) da

¹²⁴¹ ÜLKEN, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul Kitabevi, Üçüncü Baskı, İstanbul 1976, s.300-310.

¹²⁴² YILDIRIM, *a.g.e.*, s.147-153; BARBOUR, *a.g.e.*, s.115.

¹²⁴³ YILMAZ, *a.g.e.*, C.II, s.574.

¹²⁴⁴ TASLAMAN, *a.g.e.*, s.164-171.

hemfikirdi. Hartshorne; neoklasik Tanrı düşüncesini geliştirmiş ve St. Anselm'in ontolojik kanıtının gelişmiş bir şekli olan "Tanrı'nın varlığının kalıcı ispatı" denemesinde bulunmuştu.¹²⁴⁵

Bir Yaratıcıyı ve ruhu inkâr eden on dokuzuncu yüzyılın rasyonalist-pozitivist bilimine karşın yirminci yüzyılın bilim adamları; bilimin önündeki tıkanmayı aşmak için daha esnek bir zihne sahip olmanın ve Allah'a (cc) inanmanın gereğini itiraf etmişlerdir. Böylece bilim çevrelerinde din-bilim ilişkisinin en azından çatışmadan farklı bir şekil aldığı hususu da yeniden kuvvetlenmiştir.¹²⁴⁶

Bilimsel gelişmeler bir ilişki şekli olarak "çatışma"nın yeniden düşünülmesi gerektiğini işaret ederken felsefe alanında da bazı gelişmeler oldu. Önce Alman idealizminin Fransız temsilcisi Henry Bergson(1859-1941) materyalizme karşı çıkarak, doğrudan tecrübe süreçlerinin soyut bir akılcılıktan daha önemli olduğuna başka düşünürleri de ikna etti. Sezginin ve spiritüalizmin gücüne dikkatleri çekerek süreç felsefesini destekledi. "Yaratıcı evrim" kavramını ortaya atarak hayatın ve tabiatın yapısında yaratıcılık, şuur ve serbest iradenin bulunduğunu savundu. Öte yandan dinsizliğe karşı, bir yaratıcıyı savunurken bunu açıktan ve cesurca yapmamakla da eleştirildi.¹²⁴⁷

Meşhur filozof ve matematikçi Alfred North Whitehead (1861-1947) ise bilim ile dinin uzlaşabileceği iddiasıyla süreç felsefesini sistemleştirdi. Whitehead'e göre din-bilim çatışması özde değildi. Görünüşte ve sonradan ortaya çıkan bir durumdu. Problem aslında tarihsel dini fikirler ile bilimsel maddeciler arasındaydı. Oysa din ve bilim insanlığı aynı hakikate; yani Tanrı'ya ulaştıran iki kardeş kitaptı. Birincisi Tanrı'nın sözü olan Kutsal Kitap vasıtasıyla bildirilen bir sistem, ikincisi ise; Tanrı'nın yarattığı kâinatı anlama faaliyeti idi. Bu iki kitabın birbiriyle özünde çelişmesi mümkün değildi.¹²⁴⁸

Whitehead'e göre modern tabiatçılık, dine düşman idi. Oysa yeni tabiatçı teoloji, din ile insanî tecrübeyi birleştirmeyi deniyordu. Burada amaçlanan; dinin, hayatın farklı ilgi ve

¹²⁴⁵ Bkz; Mehmet S. AYDIN, "Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", *AÜİFD*, C.27, S.1, Ankara 1986, s.39.

¹²⁴⁶ YILMAZ, *a.g.e.*, s.572-577; Ayrıca evrenin oluşumuna dair, Big Bang teorisini destekleyen, Kur'ân-ı Kerim merkezli bir değerlendirme için bkz; KIRCA, *a.g.e.*, s.133-139.

¹²⁴⁷ YILMAZ, *a.g.e.*, s.563-565.

¹²⁴⁸ YILMAZ, *a.g.e.*, s.654-657.

alanlarıyla organik birliktelik arz etmesiydi. Din ile bilimi uzlaştırma hedefine dönük olarak Whitehead'den sonra da bazı teşebbüsler gerçekleşti. Uzlaşmacılar; çatışmadan sorumlu tuttıkları natüralizme ve süpernatüralizme eleştirilerde bulunmaya devam ettiler.¹²⁴⁹

Türer; Whitehead'in bu yeni tabiatçılığın öncülerinden olduğunu belirtiyor. Ona göre "Whitehead'in "tabiatçı teizm" diye formüle ettiği bu yaklaşım, indirgemeci yorumların ötesinde ilâhî ile bilimsel olanı uzlaştırmaya yönelik çabalar olarak okunmalıdır".¹²⁵⁰

Şadi Eren'e göre de gerçek manada semavi bir dinin, doğru yolda ilerleyen bir bilimle çatışması düşünülemez. Özellikle, son semavi din olan İslâm'ın mukaddes kitabı Kur'an, gönderildiği şekliyle devam ettiğinden, Kur'an'ın gerçeklerinin bilimin gerçeklerine ters düşmesi söz konusu olamaz. Zira Kur'an ve kâinat ikizdirler. Biri Allah'ın kelam sıfatının, diğeri de irade sıfatının tecellileridirler.¹²⁵¹

Whitehead'in süreç teolojisine Barbour da destek vermiş, kitabında ele aldığı "çatışma" ve "bağımsızlık" gibi ilişki şekillerini savunan düşünürlere nazaran "diyalog" ve "entegrasyon" şeklindeki ilişki biçimlerini savunanların daha ikna edici olduklarını belirtmiştir.¹²⁵²

Çağdaşımız olan sosyolog ve teologlardan Berger'e göre; din ihtiyacı veya insanın tecrübe edebildiği varlık seviyesinin ötesine yönelmiş bir anlam arayışı her zaman vardı ve olmaya da devam edecektir. Aydınlanmacıların materyalizme kaymış olanları ve onların bugünkü takipçileri, modernitenin ve sekülerleşmenin sonucunda, insanlıktan adeta bu ihtiyacından vazgeçmesiyle sonuçlanacak bir mutasyon beklediler. Ancak bu beklentinin boşa çıktığı, dini hareketlerin yeniden canlandığı görülmektedir. Berger dünyanın farklı bölgelerindeki dini hareketleri inceleyip sekülerizmin gerilemekte olduğu sonucuna varmıştır. Modernite karşısında gerek İslâm dünyasında gerekse Hristiyan dünyasında hem tepkisel dinî hareketlerin, hem de yeni duruma adaptasyon

¹²⁴⁹ Kevser **ÇELİK**, *Süreç Din Felsefesinde Din-Bilim İlişkisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006, s.66-83.

¹²⁵⁰ Celal **TÜRER**, "Whitehead'in Tabiatçı Teizmi: Din ve Bilimin Uzlaştırılması", *Felsefe Dünyası*, 2003/1, Sayı 37. s.47-48.

¹²⁵¹ Şadi **EREN**, "Din ve İlim İlişkisi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2012, S.1, s.8.

¹²⁵² **BARBOUR**, *a.g.e.*, s.160 ve 233.

şeklinde beliren dinî hareketlerin yükseldiğinden bahsetmiştir. Ona göre dünya; aslında oldukça dindar bir dönem yaşamaktadır.¹²⁵³

Görülüyor ki; Avrupa’da on beşinci ve on dokuzuncu yüzyıllar arasındaki süreç içerisinde Papalık kurumu güç kaybederken ve bilim özgürleşip güçlenirken, bilim ve Hıristiyanlık dini arasındaki ilişkinin şekli daha çok çatışmaya dönüştü. Çatışma olmadığını düşünen filozoflar ve bilim adamları ise, bilimin ve dinin mahiyeti, sınırları ve hakikati hakkında tartışmaya başladılar. Hem bu tartışmaların hem de bilim dallarındaki uzmanlaşmaların sonucunda birçok yeni disiplinler ortaya çıktı. Bu tartışmaların bugün de din ve bilim felsefeleri, bilim tarihi, dinler tarihi ve din sosyolojisi gibi birçok disiplin içinde devam ettiğini görüyoruz.

Son olarak Barbour’un “çatışmacılar” arasında zikrettiği; Tanrı inancının bir yanılgı olduğunu ve çatışmadan başka bir ilişki şekli olamayacağını savunan çağdaş yazarlardan ikisini burada belirtmek yeterlidir: Evrimci biyolog Richard Dawkins, ateist ve hümanist olarak tanınmış, *Gen Bencildir* ve *Kör Saatçi* kitaplarıyla, ayrıca çok sayıda popüler bilim kitabı ve televizyon programlarıyla meşhur olmuştur. Peter Atkins ise; “din entelektüel olarak yüzkarası bir duygulanımdır, bilimin aşamayacağı bir engel yoktur, din başarısız olmuştur ve bu başarısızlık ifşa edilmelidir” gibi düşüncelere sahip İngiliz kozmolog ve kimyagerdir.¹²⁵⁴

En mükemmel toplum yapısını ve mutluluğu ayaran insanoğlu, bugün bile din-bilim ilişkisi hakkında tartışmaya devam ediyor. İnsanlık var oldukça bu tartışmalar da devam edecektir. Whitehead’in dediği gibi: “Tarihin gelecekteki seyri bugünkü neslin bilim ve din arasındaki münasebetler hakkında vereceği karara bağlıdır dersek abartmış olmayız”¹²⁵⁵ diyerek bitirmem münasip olur sanırım.

¹²⁵³ Peter L. **BERGER**, “Sekülerizmin Gerilemesi”, Çev. Ali Köse, *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s.321-331.

¹²⁵⁴ **BARBOUR**, *a.g.e.*, s.204-205.

¹²⁵⁵ Alfred North **WHITEHEAD**, *Science and The Modern World*, Pelican Mentor Books Edition, New York 1948, s.180.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV BELGELERİ

A) OSMANLI ARŞİV BELGELERİ

BOA, İ. HUS, 45/141

BOA, İ. MF, 15/47

BOA, İ. DH, 1248/97831

BOA, MK. MKT, 107/79

BOA, MF. MKT, 263/36

BOA, MF. MKT, 372/41

BOA, MF. MKT, 660/23

BOA, MF. MKT, 309/8

BOA, BEO, 753/56454

II. SÜRELİ YAYINLAR

İkdam, 518, 532, 534, 568.

Tercüman-ı Hakikat, 5223-5253.

Servet-i Fünûn, No:47/1521, C.58.

III. MAKALE VE TETKİK ESERLER

ADIVAR, A. Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, C.I-II, İstanbul 1944.

Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamber Efendimizin Hayatı*, Haz. İbrahim Coşkun, Kemal Erkan, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011.

Ahmet Midhat Efendi, *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyyeye Müdâfaa*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1308.

_____, *Beşir Fuad*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1304.

_____, *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*, Kırk Anbar Matbaası, Dersaadet 1312.

_____, “Duvardan Bir Sadâ”, *Dağarcık*, Cüz V, İstanbul 1288, s. 99-105.

- _____, *İstibşâr, Amerika'da Neşr-i İslâm Teşebbüsü*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, Dersaadet 1310.
- _____, *Müdâfaa*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1300.
- AKGÜN, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Elis Yayınları, Ankara 2005.
- _____, "1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.40, S.1, Ankara 1999, s.475-497.
- AKÇURA, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Kilit Yayınları, İstanbul 2011.
- AKÜN, Ömer Faruk, "Hoca Tahsin" *DİA*, C.18, s.198-206.
- AKYILDIZ, Ali, "Sâdık Rifat Paşa", *DİA*, C.35, s.400-401.
- ALGÜL, Hüseyin, Yunus APAYDIN ve diğerleri, *İlmihal*, C.I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006.
- ANDI, M.Fatih, "Mustafa Sâmi Efendi", *DİA*, C.31, s.356.
- ARIKAN, Hasan, *Muhtasar İlmihal*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 2003.
- ARKOUN, Muhammed, "Batı-İslâm Kavgasının İç Yüzü: Korku ve Kördögüşü", *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s.278-282.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19.Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010.
- ARSLAN, Fazlı, *Başmuharririn Mûsikîşinaslığı*, Yayınevi Yayınları, Ankara 2009.
- ASLAN YAŞAR, Gamze, "Ortaçağ'dan Günümüze "Modernite": Doğuşu ve Doğası", *Adıyaman Üniversitesi SBED*, Yıl 4, Sayı 7, Aralık 2011, s.10-26.
- AYDIN, Cemil, "Türk Bilim Tarih Yazımı'nda 'Zihniyet', 'Din' ve 'Bilim' İlişkisi: Osmanlı Örneği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, S.4, 2004, s.29-44.
- AYDIN, İbrahim Hakkı, "Dogmatizm ve Çağdaşlık Bağlamında İslâm", *EKEV Akademi Dergisi*, S.27, Erzurum, Bahar 2006, s.169-182.
- AYDIN, Mehmet S., "Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", *AÜİFD*, C.27, S.1, Ankara 1986, s.31-87.
- AYMAZ, Abdullah, "Türkiye Tanıtımı" *Zaman*, 29 Mart 2010, http://www.zaman.com.tr/yazarlar/abdullah-aymaz/turkiye-tanitimi_966818.html (10.07.2015)
- BARBOUR, Ian G., *Bilim ve Din Çatışma-Ayrışma-Uzlaşma*, Çev., Nebi Mehdiyev, Mübariz Camal, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.

- BARKER, George F., “Memoir of John William Draper”, *National Academy of Sciences*, April 1886, s.349-388.
<http://www.nasonline.org/publications/biographical-memoirs/memoir-pdfs/draper-john.pdf> (13.07.2014)
- BAYDAR, Mustafa, *Ahmet Mithat Efendi, Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Varlık Yayınları, İstanbul 1954.
- BAYRAM, Pervane, “Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afgani ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri”, *Journal of Qafkaz University*, Number 10, Volume I (2002), http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1030_346.pdf (07.11.2014)
- BERGER, Peter, L., “Sekülerizmin Gerilemesi” *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s.318-336.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2015.
- BERKİ, Ali Himmet, Osman KESKİOĞLU, *Hazreti Muhammed ve Hayâtı*, DİB. Yayınları, Ankara 2013.
- BİLMEN, Ömer Nasûhi, *Büyük İslâm İlmihâli*, Yasin Yayınevi, İstanbul 2011.
- BOLAY, Süleyman Hayri, *Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Nobel Yayın Dağıtım, 5.Baskı, Ankara 2008.
- _____, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayın, 11.Basım, Ankara 2013.
- _____, “İsmail Fenni Ertuğrul” *DİA*, C.23, s.98-100.
- BOUOTROUX, Emile, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, MEB yayınları, İstanbul 1997.
- BUCAILLE, Maurice, *Müsbet İlim Yönünden Tevrat İnciller ve Kur’ân*, Çev. Mehmet Ali Sönmez, DİB. Yayınları, Ankara 1991.
- BUTTANRI, Müzeyyen, “İkdam Gazetesinin Kültür Hayatımızdaki Yeri, Şekil ve İçerik Özellikleri”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.4, S.1, Haziran 2003, s.77-97.
- CAREY, Patrick W., *Orestes A. Brownson, American Religious Weathervane*, Wm B. Eerdmans Publishing, USA 2004.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 2014.
- CİLACI, Osman, “Ernest Renan’a Karşı Türk-İslâm Dünyasında Reaksiyonlar”, *SDÜİFD*, S.2, s.181-191.
- COŞKUN, Sezai, “Midhat Efendi’nin ‘Ben’lik Mücadelesi Ben Neyim?”, *Türk Edebiyatı*, S.470, Aralık 2012, s.50-54

- CÜNDİOĞLU, Düccane, “Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Divan İlmi Araştırmalar*, S.2, İstanbul 1996, s.1-86.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi, “Babanzâde Ahmed Naim”, *DİA*, C.4, s.375-376.
- ÇELİK, Fikret, Serdal FİDAN, Kamil ŞAHİN, “Aydınlanma’nın Fransız Düşüncesi İçinde “Katı Liberal Değerler” Bağlamında Ele Alınmasında Ansiklopedi ve Ansiklopedistlerin Yeri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.23, Ocak-Şubat-Mart-2011, <http://www.akademikbakis.org/eskisite/23/02.pdf> (28.05.2014)
- ÇELİK, Kevser, *Süreç Din Felsefesinde Din-Bilim İlişkisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006.
- DEEMS, Charles Force, “Science and Religion”, *Popular Science Monthly*, Vol.8, February 1876, s.434-449.
- DEMİRCİOĞLU, Cemal, *From Discourse to Practice Rethinking “Translation”(Terceme) and Related Practices of Text Production in The Late Ottoman Literary Tradadation*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 22. baskı, Ankara 2005.
- DIMERY, Richard, “A Critical Assessment of the ‘Conflict Thesis”
<http://www.lastseminary.com/against-the-conflictthesis/A%20Critical%20Assessment%20of%20the%20Conflict%20Thesis.pdf> (31.07.2015)
- DIXON, Thomas, *Science and Religion, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2008.
- DOĞAN, Necmettin “Türk Düşüncesinde “Mani-i Terakki” Meselesi”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.17, İstanbul 2010 s.177-187
- DOKO, Enis, *Dâhi ve Dindar: Isaac Newton*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2011.
- DRAPER, John William, *History of The Conflict Between Religion and Science*, D. Appleton and Company, New York 1875.
- _____, *History of the Intellectual Development of Europe*, Volume I, Harper & Brothers Publishers, New York 1905.

- _____, *Nizâ-ı İlm ü Din*, Trc. ve Şrh. Ahmed Midhat Efendi, C. I, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, Dersaadet 1313.
- _____, *Nizâ-ı İlm ü Din*, Trc. ve Şrh. Ahmed Midhat Efendi, C. II, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, Dersaadet 1313.
- _____, *Nizâ-ı İlm ü Din*, Trc. ve Şrh. Ahmed Midhat Efendi, C. III, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, Dersaadet 1315.
- _____, *Nizâ-ı İlm ü Din*, Trc. ve Şrh. Ahmed Midhat Efendi, C. IV, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, Dersaadet 1318.
- DURMUŞ, İsmail, “İstitrat”, *DİA*, C.23, s.401-402.
- DUYMAZ, Recep, “Celâl Nuri İleri”, *DİA*, C.7, s.242-245.
- EMANET, Celal, *Amerikalı Mühtedi: Muhammed Alexandır Russell Webb(1846-1916)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- ER, İbrahim Halil, “Oksidantalizm”, *Gazete Akademi*, 8 Kasım 2013, <http://www.gazeteakademi.com/yazar.asp?yaziID=4252> (05.08.2015)
- ERDEM, Çiğdem, “Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’na Batılılaşma Bağlamında Kameralizmin Girişi”, *Gazi Üniversitesi İİBFD*, C.12, S.2, 2010, s.171-196.
- EREN, Şadi, “Din ve İlim İlişkisi”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2012, S.1, s.1-9.
- ERMİŞ, Sema, *Ahmed Midhat Efendi’nin Nizâ-ı İlm ü Din Adlı Eserinde Din-Bilim İlişkisi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- ERTUĞRUL, İsmail Fenni, *Materyalizmin İflâsı ve İslâm*, Sadeleştiren: Abdülhalim Kılıçsoy, Sebil Yayınları, C.1, İstanbul 1996.
- FAHREDDİN, Rızaeddin, “Ahmet Midhat ve Rusya Müslümanları”, Çev. Ömer Küçükmehtemoğlu, *Türk Edebiyatı*, S.470, Aralık 2012, s.70-73.
- FARUKÎ, İsmail R., “Batı Bilimi Karşısında Müslümanların Tavrı”, *İslâm ve Bilim Tartışmaları*, Haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2007, s.97-109.
- FINDLEY, Carter V, *Ahmet Mithat Efendi Avrupa’da*, Çev. Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2013.

- GÖKÇEK, Fazıl, *Küllerinden Doğan Anka - Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- GÖREGEN, Mustafa, “Ahmet Mithat Efendi’nin Hıristiyanlıkla İlgili Görüşleri”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, Kars 2014, s.165-183.
- GÜLEN, M. Fethullah, *Yaratılış Gerçeği ve Evrim*, Nil yayınları, İstanbul 2003
- GÜNDOĞAN, Ali Osman, “Neden Akıl?”, *Vahdet Gazetesi*, 20.01.2015.
<http://www.gazetevahdet.com/neden-akil-575yy.htm> (07.10.2015)
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, *DİA*, C.1, s.90-93.
 _____, “Erken Cumhuriyet İdeolojisi ve Vülgermateryalizm”, *Zaman*, 22 Kasım 2008, http://www.zaman.com.tr/yorum_yorum-msukru-hanioglu-erken-cumhuriyet-ideolojisi-ve-vulgermateryalizm-1_762884.html (03.08.2015)
- HARMAN, Ömer Faruk, “Konsil”, *DİA*, C.26, s.175-178.
- HARNACK, Alfred, *What’s Christianity*, Çev. Thomas Bailey Saunders, 2nd Edition, New York 1902.
- HAS, Polat, “Tarihte İlim Anlayışı”, *Sızıntı*, S.104, Eylül 1987.
- HAYTA, Necdet - Uğur ÜNAL, *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2003.
- HESCHEL, Susannah, *The Aryan Jesus: Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany*, Princeton University Press, 2008.
- HORNBY, Albert Sidney, *Oxford Advanced Learner’s Dictionary*, Oxford University Press, 2001.
- HUXLEY, Thomas Henry, *The Mayor Prose of Thomas Henry Huxley*, University of Georgia Press, 1997.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Osmanlılar ve Bilim*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2010.
- KABAKLI, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, C.3, İstanbul 2002.
- KARA, İsmail, *Din İle Modernleşme Arasında-Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
 _____, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- KARAMAN, Hayreddin, “EFGÂNÎ, Cemâleddin” *DİA.*, C.10, s.456-466.
- KETTANÎ, M. Ali, “İslâm Bilimlerinin Geçmişine Toplu Bir Bakış”, *İslâm ve Bilim Tartışmaları*, Haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2007, s.187-206.
- KIRCA, Celâl, *Kur’ân ve Fen Bilimleri*, Marifet Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2005.

- KORLAELÇİ, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Kadim Yayınları, 3.Baskı, Ankara 2014
- KOÇ, Emel, "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 2, Kasım 2009, s.75-96.
- KURT, Abdurrahman, "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", *UÜİFD*, C.17, s.73-93
- KÜÇÜK, Harun, "Islam, Christianity and Conflict Thesis", *Science and Religion - New Historical Perspectives*, Ed. Thomas Dixon - Geoffrey Cantor - Stephen Pumfrey, Cambridge University Press, 2010, s.111-130.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırathı, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- MERİÇ, Cemil, *Kültürden İrfana*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi: İslâmiyet ve Maarif*, Yay. Fuat Köprülü, Milli Kültür Yayınları, Ankara 1962.
- OKAY, Orhan, "Ahmed Midhat Efendi", *DİA*, C.II, s.99-103.
- _____, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Dergâh Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 2008.
- _____, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, "Bir Hâce-i Evvel'e İhtiyaç Vardı, Ahmet Midhat Bu Rolü Üstlendi", *Türk Edebiyatı*, S.470, Aralık 2012, s.4-9.
- _____, "Nizâ-ı İlm ü Dîn", *DİA*, C.33, s.172-173.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.
- ÖNER, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Divan Kitap, Ankara 2012.
- ÖZERVARLI, Mehmet Sait, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Fikirleri" *DİA*, C.38, s.425-427.
- PEKDOĞAN, Celal, "Kılıçzâde Hakkı", *DİA*, C.25, s.415-416.

- POLAT, Adem, “Batı Dışı Düşünce Tarihi Yazıcılığımıza Anti-Oryantalist Bir Katkı, Ahmet Midhat Efendi ve Nizâ-ı İlm ü Dîn” *Türk Edebiyatı*, S.471, Ocak 2013, s. 46-51.
- RENAN, Ernest, *Renan’s Life of Jesus*, Çev. William G. Hutchison, Walter Scott Ltd, London 1898.
- _____, “Islam and Science”, s.2,
https://www.mcgill.ca/islamicstudies/files/islamicstudies/renan_islamism_cversion.pdf (15.06.2015)
- RUSSELL, Bertrand, *A History of Western Philosophy*, New York 1945.
http://cs5421.userapi.com/u11728334/docs/c563f50e25c8/Bertrand_Russell_A_History_of_Western_Philoso.pdf (16.02.2013)
- _____, *Bilim ve Din*, Çev. Hilmi Yavuz, Cem Yayınevi, İstanbul 1999.
- _____, *Science and Religion*, Oxford University Press, 1961.
- RUSSELL, Colin A., “The Conflict of Science and Religion”, *Science and Religion, A Historical Introduction*, Ed. Gary B. Ferngren, John Hopkins University Press, 2002.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- SELSAM, Howard, *Din, Bilim ve Felsefe*, Çev. Mehmet Türdeş, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul 2003.
- SEZGİN, Fuat, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- SİNANOĞLU, Mustafa, “Reddiye”, *DİA*, C.34, s.516-521.
- SMITH, Jonathan, “The Huxley-Wilberforce ‘Debate’ on Evolution, 30 June 1860”
http://www.branchcollective.org/?ps_articles=jonathan-smith-the-huxley-wilberforce-debate-on-evolution-30-june-1860 (06.07.2014)
- STEPHEN, Leslie, *History of English Thought in the Eighteenth Century*, Vol II, London 1876.
- ŞENTÜRK, Lütfi, Seyfettin YAZICI, *İslâm İlmihali*, DİB. Yayınları, Ankara 2012.
- TASLAMAN, Caner, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, 5. baskı, İstanbul 2012.
- THOMSON, Keith, “Huxley, Wilberforce and the Oxford Museum”, *American Scientist*, May-June 2000,

<http://www.americanscientist.org/issues/pub/2000/5/huxley-wilberforce-and-the-oxford-museum/2> (09.07.2014)

- TOPALOĞLU, Aydın, “Materyalizm”, *DİA*, C.28, s.137-140.
- TORUN, İshak, “Kapitalizmin Zorunlu Şartı “Protestan Ahlâk””, *Cumhuriyet Üniversitesi, İİBFD.*, C.3, S.2, 2002, s.89-98.
- TOULMIN, Stephen, *The Philosophy of Science*, William Brendon and Son Print, Great Britain 1953.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- TURNER, Frank M., “Introduction”, *When Science and Christianity Meet*, Ed. David C. Lidnberg-Ronald L. Numbers, The University of Chicago Press, 2003.
- TÜMER, Günay, “Din”, *DİA*, C.9, s.312-320.
- TÜRER, Celal, “Whitehead'in Tabiatçı Teizmi: Din ve Bilimin Uzlaştırılması”, *Felsefe Dünyası*, 2003/1, Sayı 37. s.43-62.
- TÜZER, İbrahim, “Merakıyla, Teşhisiyle, Teklifiyle Eskimeyen Bir Yazar: Ahmet Midhat Efendi”, *Türk Edebiyatı*, S.470, Aralık 2012, s.36-42.
- UÇMAN, Abdullah, “Bahâ Tevfik”, *DİA*, C.4, s.452-453.
- _____, “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”, *DİA*, C.38, s.424-425.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul Kitabevi, Üçüncü Baskı, İstanbul 1976.
- WALSH, James Joseph, *The Popes and Science, The History of Papal Relations to Science During The Middle Ages and Down to Our Own Time*, Fordham University Press, New York 1908.
- WHITE, Andrew Dickson, *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, D. Appleton and Company, New York 1896.
- <http://www.aren.org/prison/documents/religion/Misc/History%20of%20the%20Warfare%20of%20Science%20with%20Theology%20in%20Christendom--Andrew%20Dickson%20White.pdf> (23.07.2014)
- _____, “The Warfare of Science I-II”, *Popular Science Monthly*, Vol.8, February 1876, s.385-409, March 1876, s.553-570.

- WHITEHEAD, Alfred North, *Science and The Modern World*, Pelican Mentor Books Edition New York 1925.
- YAVUZ, Erkan, “*Nizâ-ı İlm ü Din*” *Kitabının Düşünce Tarihi Açısından Tasvir ve Tahlili*”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- YAVUZ, Hilmi, *İslâm’ın Zihin Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, *Avrupa’nın Zihin Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, “Şehbenderzâde ve Materyalizm”, *Zaman*, 19 Mart 2014, http://www.zaman.com.tr/full-name/sehbenderzade-ve-materyalizm_2205730.html (02.08.2015)
- _____, “Oksidantalizm Üzerine Notlar 1”, *Zaman*, 12 Eylül 2007, http://www.zaman.com.tr/yazarlar/hilmi-yavuz/oksidantalizm-uzerine-notlar-1_587363.html (05.08.2015)
- YAVUZ, Salih Sabri, “Manastırlı İsmâil Hakkı”, *DİA*, C.27, s.563-564.
- YAZGIÇ, Kâmil, *Ahmet Mithat Efendi, Hayatı ve Hatıraları*, Tan Matbaası, 1940.
- YILDIRIM, Cemal, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2013.
- YILMAZ, İrfan, İ.Hakkı İHSANOĞLU ve diğerleri, *Yeni Bir Bakış Açısıyla İlim ve Din*, Feza Gazetecilik Yayınları, İstanbul 1998, C.I, II.

IV. İNTERNET SİTELERİ

- <http://mushaf.diyenet.gov.tr/> (15.08.2014)
- <http://www.britannica.com/topic/Index-Librorum-Prohibitorum> (12.01.2016)
- <http://www.akademikbakis.org/eskisite/23/02.pdf> (28.05.2014)
- <http://incil.info/kitap/Yaratilis/3> (06.07.2014)
- http://www.branchcollective.org/?ps_articles=jonathan-smith-the-huxley-wilberforce-debate-on-evolution-30-june-1860 (06.07.2014)
- <http://www.americanscientist.org/issues/pub/2000/5/huxley-wilberforce-and-the-oxford-museum/2> (09.07.2014)
- <http://www.darwinproject.ac.uk/entry-12041> (10.07.2014)
- <http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9syll.htm> (21.07.2014)

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/639379/Julius-Wellhausen> (21.07.2014)

<http://www.gutenberg.org/cache/epub/4732/pg4732.html> (21.07.2014)

<http://www.nasonline.org/publications/biographical-memoirs/memoir-pdfs/draper-john.pdf> (13.07.2014)

http://www.dacb.org/stories/algeria/lavigerie_charles.html (12.01.2016)

https://www.mcgill.ca/islamicstudies/files/islamicstudies/renan_islamism_cversion.pdf
(15.06.2015)

<http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn83030272/> (12.01.2016)

<http://www.aren.org/prison/documents/religion/Misc/History%20of%20the%20Warfare%20of%20Science%20with%20Theology%20in%20Christendom--Andrew%20Dickson%20White.pdf> (23.07.2014)

<http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Vulgar+Materialism> (07.09.2015)

DİZİN

A

Abdullah Cevdet, 47, 59, 60, 62, 64, 73, 721
 Abdülhamit, 48, 64, 66, 69, 71, 86, 684, 707
 Âdem, 31, 173, 369, 438, 454, 460, 461, 476, 529,
 534, 599, 672
 Afganî, 54, 55, 56, 61, 683, 710, 718
 Ahmet Hilmi, 61, 65, 66
 Ahmet Midhat, vi, vii, viii, ix, xi, xii, 2, 3, 4, 5, 20, 41,
 47, 48, 49, 58, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88,
 89, 90, 91, 92, 340, 341, 349, 683, 684, 687, 688,
 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698,
 699, 700, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 710, 716,
 720, 722, 723, 724
 Ahmet Naim, 60, 61
 Ali, 12, 33, 46, 47, 223, 255, 258, 259, 263, 270, 273,
 321, 571, 694, 699, 705, 715, 717, 718, 721
 Almanya, 20, 33, 37, 39, 242, 251, 322, 324, 425,
 496, 510, 511, 528, 538, 610, 622, 626, 658, 661
 Amerika, 2, 17, 39, 41, 42, 43, 45, 74, 75, 84, 85, 86,
 87, 94, 95, 96, 212, 242, 251, 299, 332, 392, 395,
 397, 401, 406, 414, 435, 442, 466, 474, 478, 490,
 506, 518, 538, 574, 606, 608, 609, 610, 616, 634,
 635, 636, 637, 638, 639, 645, 647, 662, 663, 671,
 672, 678, 681, 688, 705, 717
 Anselm, 509, 529, 534, 619, 713
 Antropomorfik, 257
 Aquinas, 19, 23, 26, 708
 Arabistan, 179, 188, 189, 191, 197, 199, 201, 203,
 211, 222, 241, 530, 669
 Arap felsefesi, 697
 Aristo, 19, 23, 109, 115, 120, 128, 159, 161, 185,
 189, 199, 200, 258, 274, 276, 281, 286, 290, 312,
 320, 328, 336, 343, 384, 410, 412, 472, 512, 551,
 651, 708
 ateizm, 49
 Augustin, 133, 153, 167, 169, 171, 172, 174, 175,
 176, 203, 248, 333, 334, 372, 391, 395, 436, 437,
 458, 510, 512, 599, 602, 689
 Avignon, 627, 634, 640, 642, 651
 Avrupa, vi, viii, 2, 4, 11, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 27, 28,
 35, 38, 41, 42, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 58, 63, 65,
 66, 67, 68, 70, 72, 74, 77, 78, 80, 85, 86, 87, 91,
 94, 95, 96, 98, 99, 100, 103, 105, 106, 108, 120,
 126, 149, 158, 167, 177, 181, 182, 189, 190, 196,
 218, 220, 224, 225, 236, 237, 238, 242, 247, 250,
 253, 254, 274, 277, 280, 281, 283, 286, 289, 290,
 292, 299, 312, 315, 318, 319, 322, 324, 328, 329,
 330, 331, 334, 335, 392, 393, 397, 405, 411, 414,
 433, 437, 442, 474, 475, 476, 479, 490, 495, 498,

499, 504, 505, 506, 508, 511, 513, 516, 519, 538,
 544, 552, 554, 566, 572, 584, 600, 601, 602, 605,
 606, 610, 612, 613, 614, 615, 616, 618, 620, 624,
 629, 630, 631, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 641,
 642, 645, 646, 648, 649, 650, 652, 653, 661, 667,
 669, 670, 671, 672, 677, 678, 679, 681, 683, 692,
 695, 697, 698, 699, 701, 702, 703, 705, 706, 708,
 709, 711, 715, 720, 725
 Aydınlanma, x, 2, 21, 25, 26, 27, 28, 38, 52, 703, 709,
 719

B

Bahâ Tevfik, 62, 63, 66, 73, 724
 Bahira, 197, 199, 200, 203, 693, 694
 Batı felsefesi, 65, 77
 Beşir Fuad, 47, 57, 58, 62, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 716,
 722
 Beytullah, 149
 Busra, 197, 199, 200, 203, 232, 693
 Büchner, 47, 58, 63, 64, 65, 66, 78, 711

C

Celâl Nuri, 48, 64, 65, 720
 Cemil Meriç, 70
 Cermen, 632, 679, 709
 Chateaubriand, 76
Conflict, vi, viii, ix, 2, 3, 11, 17, 25, 36, 40, 41, 44, 45,
 53, 683, 695, 697, 702, 703, 719, 722, 723
 Cumhuriyet, 37, 58, 62, 64, 68, 721, 724

Ç

Çin, 4, 90, 127, 188, 242, 243, 253, 269, 313, 318,
 401, 428, 443, 456, 644, 669, 680

D

Da Vinci, 543, 651
 Darwin, 32, 33, 34, 35, 36, 64, 65, 72
 Darwinizm, 34, 37, 39, 64, 704
 Deizm, 29, 36
 Descartes, 295, 687
 Dozy, 60, 61, 66
 Draper, vi, viii, ix, xi, xii, 2, 3, 14, 25, 35, 36, 39, 40,
 41, 42, 43, 44, 45, 49, 52, 70, 76, 93, 94, 95, 96,
 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 107, 111, 120, 125,
 127, 128, 133, 135, 137, 139, 140, 142, 146, 148,
 149, 151, 152, 155, 156, 158, 160, 161, 162, 163,
 165, 166, 168, 171, 172, 174, 176, 177, 179, 181,
 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 195,
 197, 198, 199, 200, 202, 203, 206, 214, 216, 218,

219, 220, 222, 225, 231, 234, 235, 236, 237, 238,
239, 241, 242, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 253,
255, 257, 258, 259, 260, 263, 265, 266, 267, 268,
269, 271, 272, 274, 280, 281, 283, 285, 287, 289,
291, 292, 295, 296, 298, 299, 300, 304, 307, 308,
309, 311, 312, 314, 315, 319, 321, 324, 327, 329,
331, 332, 334, 335, 336, 361, 385, 386, 388, 393,
396, 403, 407, 408, 411, 413, 417, 418, 420, 421,
423, 424, 426, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437,
439, 440, 442, 451, 452, 454, 459, 460, 461, 463,
465, 468, 472, 475, 476, 479, 483, 485, 486, 487,
489, 491, 492, 493, 496, 500, 501, 503, 506, 507,
511, 512, 513, 516, 519, 520, 523, 524, 528, 529,
530, 531, 532, 533, 534, 536, 540, 541, 542, 543,
546, 548, 550, 551, 555, 557, 562, 564, 565, 567,
570, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 582, 583, 585,
587, 588, 589, 590, 591, 593, 594, 596, 597, 599,
600, 601, 602, 603, 605, 606, 609, 610, 612, 614,
615, 617, 620, 621, 623, 625, 627, 628, 629, 630,
634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643,
646, 648, 649, 652, 653, 656, 660, 661, 663, 666,
667, 670, 672, 675, 676, 678, 679, 682, 683, 684,
687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696,
697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706,
710, 718
Dwight, 76

E

Ebu Bekir, 222, 223, 230, 231, 256
Edison, 212, 662
Einstein, 712
Endüljans, 509
Endülüs, 248, 318, 320, 327, 329, 384, 435, 621, 667
engizisyon, 100, 324, 327, 329, 385, 431, 435, 501,
502, 503, 506, 507, 508, 511, 515, 516, 542, 628,
629
Engizisyon, 11, 23, 24, 324, 327, 404, 412, 698
Eski Ahit, 1, 22, 24, 31, 33, 92

F

Fatma Aliye, 91, 94, 687
Feuerbach, 686
Filistin, 15, 17, 75, 182, 385
Floransa, 24, 328, 508, 604, 653
Fransa, 28, 30, 33, 39, 54, 85, 179, 236, 242, 248,
249, 251, 289, 324, 392, 399, 425, 477, 494, 502,
506, 511, 512, 517, 538, 553, 597, 606, 610, 612,
613, 614, 620, 626, 627, 639, 641, 650, 652, 658,
663, 668, 671, 681, 709

G

Galilei, 1, 11, 23, 24, 25, 26, 29, 34, 43, 695, 698, 709
Gazalî, 172, 257, 289, 293, 294, 295, 299, 314, 330,
333, 336, 337, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346,
347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 358,
360, 361, 366, 370, 372, 373, 375, 378, 380, 381,
382, 430, 487, 496, 598, 674, 695, 696, 697
Greguvar, 192, 282, 395, 509, 619, 673
Gülнар Hanım, 652, 698

H

Haeckel, 37, 58, 63, 65, 66
Hicaz, 149, 191, 204
Hindistan, 55, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 108, 182, 188,
218, 242, 293, 318, 396, 397, 401, 496, 657
Hollanda, 24, 399, 648, 671
Hulefâ, 100, 201, 247
Huxley, 34, 35, 36, 44, 721, 723

I

II.Mahmut, 47

i

İbni Rüşd, 20, 172, 281, 289, 292, 312, 313, 314, 320,
321, 322, 323, 324, 327, 329, 330, 332, 333, 335,
336, 337, 340, 343, 345, 346, 347, 348, 350, 351,
354, 355, 358, 359, 361, 375, 378, 381, 382, 394,
425, 430, 431, 433, 507, 516, 582, 651, 695, 696,
697, 710
İngiltere, 20, 28, 33, 41, 85, 94, 220, 242, 290, 320,
322, 326, 388, 399, 401, 425, 467, 476, 511, 528,
534, 600, 608, 610, 611, 613, 615, 635, 638, 658,
671, 675, 681
İsa, 14, 17, 39, 50, 75, 87, 89, 90, 92, 101, 107, 109,
138, 144, 145, 151, 153, 162, 175, 186, 194, 199,
200, 202, 208, 216, 218, 220, 233, 240, 241, 245,
282, 287, 325, 329, 344, 375, 432, 437, 440, 457,
460, 462, 486, 488, 491, 498, 525, 564, 617, 621,
626, 629, 664, 693, 708
İskender, 106, 107, 108, 112, 115, 120, 126, 234,
243, 263, 264, 266, 396, 511, 690, 693
İskenderiye, 18, 101, 107, 112, 120, 122, 125, 126,
127, 128, 133, 135, 161, 176, 179, 180, 181, 185,
187, 190, 192, 194, 196, 245, 247, 252, 253, 254,
259, 261, 263, 265, 274, 281, 286, 287, 288, 312,
376, 389, 394, 428, 514, 519, 534, 554, 560, 562,
572, 657, 664, 693, 695
İslâm düşüncesi, 710
İslâmcılık, vi, 72
İsmail Fennî, 62, 66

İsmail Hakkı, 62
İspanya, 20, 39, 87, 179, 247, 249, 251, 274, 276,
281, 289, 318, 319, 322, 324, 327, 329, 330, 394,
397, 502, 504, 505, 508, 538, 610, 612, 621, 634,
641, 667, 668, 671, 680, 695

K

Katolik, vi, viii, 1, 2, 4, 14, 15, 20, 26, 28, 31, 36, 40,
41, 43, 44, 52, 59, 75, 85, 91, 95, 99, 100, 121,
132, 141, 179, 188, 189, 221, 240, 241, 246, 247,
251, 283, 393, 485, 492, 494, 499, 511, 515, 518,
519, 521, 527, 537, 549, 565, 596, 597, 600, 601,
602, 610, 618, 619, 621, 624, 630, 631, 644, 647,
648, 650, 652, 653, 659, 660, 663, 670, 671, 691,
692, 693, 694, 695, 698, 699, 701, 703, 704, 709,
710
Kılıçzâde Hakkı, 62, 722
Konstantin, 15, 17, 75, 87, 133, 136, 140, 141, 142,
148, 150, 152, 157, 191, 194, 493, 504, 620, 650,
679
Kopernik, 1, 21, 22, 23, 24, 29, 34, 385, 403, 407,
408, 410, 412, 414, 419, 423, 436, 470, 520, 548,
554, 563, 698
Kudüs, 16, 18, 53, 74, 139, 151, 154, 179, 194, 195,
197, 198, 206, 211, 214, 231, 232, 235, 236, 238,
242, 245, 247, 252, 253, 441, 486, 617, 641, 694,
695
Kur'ân-ı Kerîm, 5, 31, 33, 47, 77, 82, 88, 91, 121,
163, 173, 178, 191, 196, 209, 213, 221, 227, 264,
266, 270, 316, 406, 408, 427, 438, 443, 446, 451,
452, 455, 460, 461, 465, 467, 475, 479, 484, 489,
522, 523, 526, 531, 532, 533, 535, 539, 569, 580,
684, 694, 695, 698, 699, 700, 704, 713
Kurtuba, 279, 652, 668

L

Luther, 22, 179, 219, 251, 509, 511, 512, 513, 605,
633, 646, 647

M

Mahmut Sadık, 686, 687
Marksizm, 39
materyalizm, vii, viii, 49, 57, 58, 63, 64, 65, 66, 68, 76,
77, 78, 324, 725
Medine, 149, 191, 211, 216, 223, 233, 238, 243, 267,
273
Mehmet Akif, 60, 61, 68
Mekke, 149, 197, 200, 202, 206, 210, 214, 216, 224,
232, 267, 446

Meryem, 24, 153, 156, 161, 179, 181, 184, 185, 186,
188, 191, 198, 199, 202, 218, 231, 245, 265, 270,
365, 392, 496, 509, 617, 633, 650
Mesih, 90, 145, 152, 153, 165, 168, 169, 181, 186,
221, 232, 240, 243, 252, 440, 461, 462, 535, 689
Meşrutiyet, vi, 47, 57, 58, 60, 62, 64, 68, 73, 707, 711
Mısır, 4, 7, 48, 60, 107, 112, 113, 125, 126, 136, 149,
153, 157, 161, 179, 181, 187, 188, 190, 192, 194,
203, 245, 246, 247, 254, 259, 264, 265, 266, 273,
276, 287, 288, 389, 394, 457, 466, 472, 530, 552,
573, 591, 604, 635, 641, 657, 667, 706
misyonerlik, viii, 14, 73, 74, 85
Muhammed, 5, 14, 47, 52, 55, 61, 86, 87, 88, 89, 90,
91, 92, 97, 145, 150, 179, 197, 199, 200, 201, 202,
208, 216, 218, 220, 222, 224, 230, 231, 232, 254,
265, 273, 277, 375, 446, 448, 595, 647, 685, 686,
693, 694, 717, 718, 720
Musa, 26, 39, 143, 172, 218, 248, 278, 293, 323, 336,
337, 360, 375, 406, 429, 439, 440, 448, 457, 471,
480, 489, 494, 524, 527, 528, 529, 533, 541, 570,
696, 697, 708

N

Namık Kemal, 47, 56, 72, 683, 710, 722
Nasturi, 188, 189, 190, 197, 199, 218, 693
Nasturyus, 157, 162, 179, 185, 186, 187, 188, 189,
190, 203, 265, 493
Newton, 1, 2, 21, 23, 25, 27, 28, 29, 34, 45, 124, 155,
156, 157, 399, 404, 435, 464, 479, 520, 543, 550,
554, 559, 562, 565, 566, 585, 586, 654, 657, 665,
675, 700, 711, 712, 719

O

Osman, 12, 55, 223, 247, 694, 718, 721

Ö

Ömer, 9, 15, 47, 71, 74, 223, 231, 233, 238, 245, 253,
255, 259, 262, 265, 273, 278, 428, 695, 717, 718,
720, 721

P

Papalık, 1, 2, 3, 4, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
22, 26, 30, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 100, 281, 283,
324, 329, 335, 397, 403, 411, 485, 491, 500, 502,
504, 506, 509, 511, 512, 513, 516, 518, 537, 605,
607, 610, 612, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 627,
628, 629, 631, 639, 640, 642, 645, 646, 651, 653,
654, 663, 681, 691, 701, 703, 704, 708, 709, 715
Petrus, 14, 18, 75, 76, 243, 252, 432
Platon, 118, 120, 159, 161, 200, 274, 276, 287

Protestan, 20, 37, 85, 99, 141, 152, 179, 188, 491,
511, 512, 513, 515, 519, 527, 530, 534, 543, 599,
600, 610, 693, 724

R

Reddiye, 13, 712, 723, 724
Reform, xi, 2, 20, 44, 179, 709
Renan, xi, 14, 39, 40, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56,
57, 59, 73, 74, 85, 312, 336, 430, 615, 652, 683,
684, 697, 698, 705, 706, 710, 711, 718, 719, 722,
723
Rönesans, 2, 7, 19, 20, 23, 64, 709
Rusya, 71, 663, 720

S

Said Halim Paşa, 67, 68, 723
Siril, 161, 162, 185, 187, 191, 203, 260, 372
Stockholm, 71, 319
Suriye, 53, 113, 138, 149, 179, 182, 187, 188, 190,
194, 198, 199, 203, 222, 230, 232, 235, 236, 237,
239, 241, 245, 253, 254, 255, 265, 266, 273, 289,
322, 394, 457, 572, 641, 652, 667, 694, 698

Ş

Şarkiyatçılar Kongresi, 71

Şinasi, 46, 47

T

Tanzimat, vi, viii, ix, xi, 46, 47, 48, 49, 63, 65, 69, 705
Tercümân-ı Ahvâl, 46
Tercümân-ı Hakikat, 2, 20, 49, 716, 717, 720
Tevrat, 26, 33, 39, 114, 133, 145, 157, 172, 174, 202,
241, 266, 391, 405, 412, 427, 434, 438, 440, 441,
442, 445, 446, 454, 457, 460, 472, 489, 520, 522,
523, 524, 525, 527, 530, 534, 541, 593, 676, 693,
698, 699, 700, 708, 718

U

Uzeyr, 441, 529, 530, 532, 533

V

Vatikan, xi, 16, 38, 39, 40, 100, 248, 257, 281, 283,
284, 330, 624, 683, 703, 704, 710

Y

Yehud ve Nasârâ, 205, 266, 267
Yeni Ahit, 14, 16, 92, 708
Yunanistan, 101, 103, 105, 106, 107, 110, 113, 133,
171, 183, 274, 281, 486, 596, 652, 679

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Mustafa YILDIRIM

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 15.08.1979, Gaziantep

Medeni Durumu: Evli

Tel: 0 (474) 351 6496

Belgegeçer: 0(474) 351 6495

e-mail: gazimustafa27@yahoo.co.uk

Yazışma Adresi: Kağızman Meslek Yüksekokulu, 36700, Kağızman-Kars

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mez. Tarihi
Tezsiz Y. Lisans	Selçuk Üniversitesi, Tarih Eğitimi, Konya	2004
Lisans	Selçuk Üniversitesi, Tarih Bölümü, Konya	2003
Lise	İslâhiye Lisesi, İslâhiye/Gaziantep	1996

İŞ DENEYİMİ

Yıl	Kurum	Görev
2006- ...	Kafkas Üniversitesi-Kars	Okutman

YABANCI DİL

İngilizce